

ULUSLARARASI
ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE
KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ
SEMPOZYUMU IV
BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA AND
HISTORY-CULTURE OF KOCAELİ IV
PROCEEDINGS

Cilt I

© 2018 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kùltür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı
Yayınları No: 42

© Copyright 2018 Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and
Social Affairs no: 42

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir Belediyesi,
Kùltür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan
elektronik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced or
distributed by any electronic, optical, mechanical or other means without the
written permission of the Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of
Culture and Social Affairs

Tasarım

Yüksel Yücel

BASKI ve CİLT

Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.

Takım No: 978-605-5116-53-8

ISBN: 978-605-5116-54-5

ULUSLARARASI
ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE
KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ
SEMPOZYUMU IV
BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA AND
HISTORY-CULTURE OF KOCAELİ IV
PROCEEDINGS

Editörler

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL
Resül NARİN

Kocaeli 2018

Genel Koordinatör / General Coordinator

İlhan BAYRAM

Düzenleme Kurulu / Executive Board

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL
Raşit FİDAN
Hayriye SÖZER
Resül NARİN

Sempozyum Sekreterliği / Secretariate

Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Resül NARİN

Bilim ve Danışma Kurulu / Scientific and Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU	Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ	Prof. Dr. Olena BAÇINSKA
Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE	Prof. Dr. Osman AKANDERE
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK	Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Chakib BENAFRI	Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Prof. Dr. Emre DÖLEN	Prof. Dr. Tofig MUSTAFAZADE
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	Prof. Dr. Ümit EKİN
Prof. Dr. Enver KONUKÇU	Prof. Dr. Viktor KIRYUKOV
Prof. Dr. Erhan AFYONCU	Prof. Dr. Yuriy KOÇUBEY
Prof. Dr. Ferhat TURANLY	Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Geza DAVID	Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Doç. Dr. Oleksandr SEREDA
Prof. Dr. İdris BOSTAN	Doç. Dr. Olga MAVRİNA
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN	Doç. Dr. Serkan YAZICI
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU	Doç. Dr. Svitlana KAYUK
Prof. Dr. Maria Pia PEDANİ	Doç. Dr. Vyacheslav STANİSLAVSKİY

Web: <http://kocaelitarihisempozyumu.com>
Mail: kocaelitarihisempozyumu@kocaeli.bel.tr

“Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu IV Bildirileri” başlığını taşıyan bu eserdeki yazıların bilimsel sorumluluğu yazıları kaleme alan bilim insanlarına aittir.

The scientific responsibility of the articles, which take place in this book called “International Symposium on Çoban Mustafa Paşa and History of Kocaeli IV Proceedings”, belongs to the researchers.

İÇİNDEKİLER

Başkan Sunuş	13
Sempozyum Açılış Konuşması İbrahim KARAOSMANOĞLU	17
Açılış Konuşmaları Düzenleme Kurulu Adına Haluk SELVİ	21

SEMPOZYUM AÇILIŞ OTURUMU

Feridun M. EMECEN İhtişam Çağının Başlangıcında Bir Osmanlı Devlet Adamı: Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci Veziri Mustafa Paşa	25
Mehmet ÖZ Çoban Mustafa Paşa'nın Yaşadığı Dönem Veya Osmanlı'nın "Altın Çağı"	39
Suphi SAATÇİ Mimar Sinan'ın Kocaeli'ndeki Eserleri	49

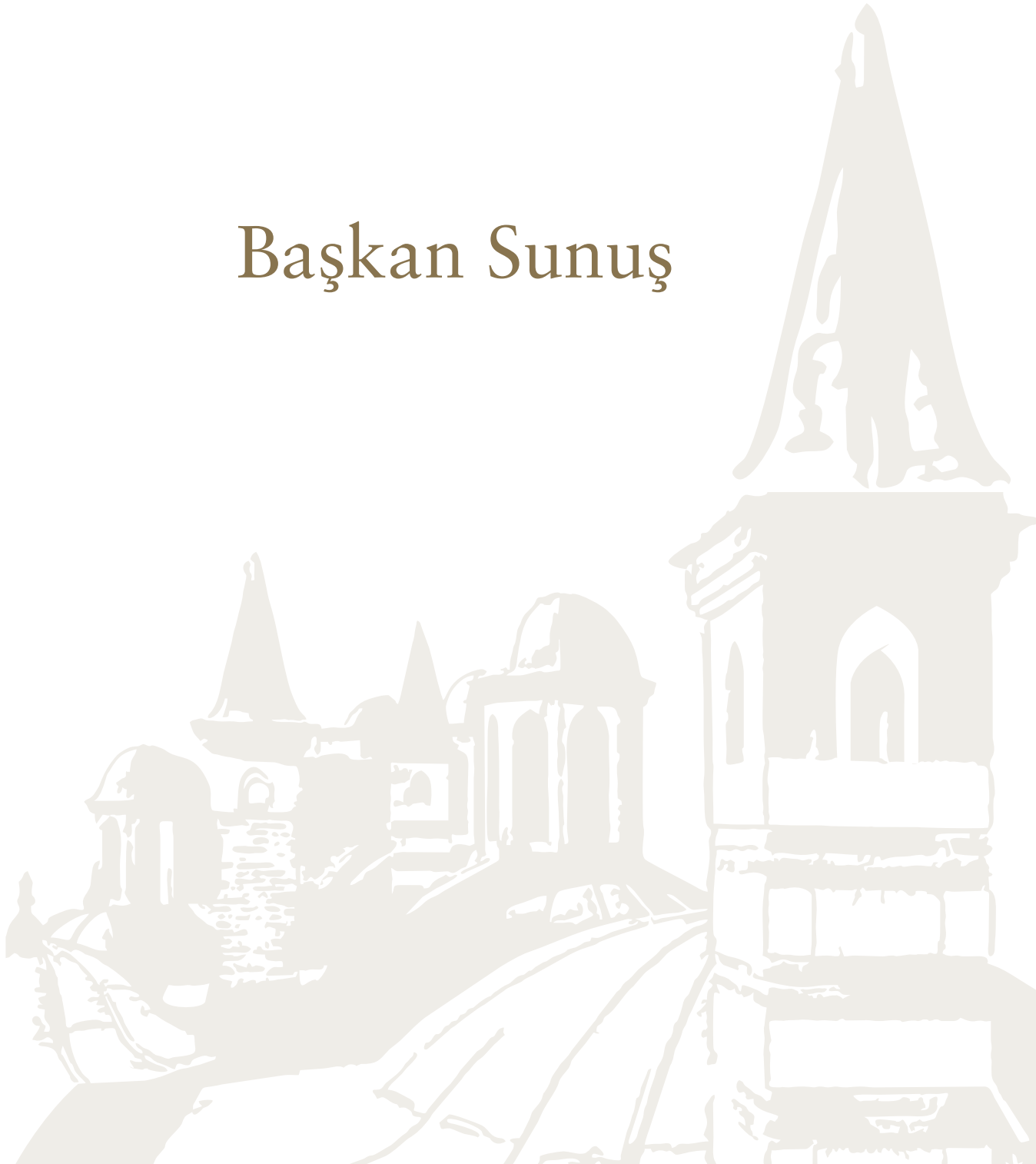
SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Enver KONUKÇU Kocaili Livasının Karadeniz Girişindeki Yoros Kazası	61
Gülcan MEMİŞ - Recep YAŞA Kandıra - Araman Köyü'nün Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi	81
İlhan ŞAHİN Göçebe Uygarlığında "Çoban" ve "Çobanlık"	107
Hülya BOYANA Nikaia Kenti ve Asklepios Kültü	117
Ergün LAFLI Azizler Kenti İzmit: Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'nın Önemli Bazı Dini Şahsiyetleri	131
İbrahim TELLİOĞLU Dragos Antlaşmasının Tarihi Zemini	163
Ahmet TOKSOY Selçuklu Akınları ve Kocaeli Bölgesi	171
Hasan Basri KARADENİZ Kuruluş Döneminde Osmanlıların Anadolu'da Sessiz Yürüyüşü (1345-1389) - II	187
Haluk GÖRGÜN Fatih ve İnovasyon	201

Mert Can ERDOĞAN XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Akça Koca, Karamürsel Alp ve Süleyman Paşa'nın Siyasal Anlamı	213
Hasan AKYOL 16. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Çoban Mustafa Paşa	225
Mustafa KESKİN Hasenatı Seyyiatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı: Gâzi Çoban Mustafa Paşa	239
Kenan Ziya TAŞ Çoban Mustafa Paşa'nın Eşi Yavuz Sultan Selim'in Hangi Kızı?	261
Recep DİKİCİ Çoban Mustafa Paşa'nın Mısır Beylerbeyliği, Kültürel ve Manevî Faaliyetleri İle İzmitli Seyyidî Efendi'nin Manzûme-i Ahlâkî'sindeki Mesajları	269
Zeynep MORGÜL Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin Medrese Müderrisliğinden Seyhülislamlığa Giden Yol	287
Serap MUMCU Venedik Baylos Raporlarına Göre İzmit Körfezi'nden Osmanlı Tersanesine Kereste Temini	295
Arif SARI XVI. Yüzyılda Osmanlı'da Taşra Doğancılığı: Kocaili Sancağı Örneği	303
Ersin KIRCA Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Divan-I Hümayûn'dan Kocaeli Sancağı Yöneticilerine Gönderilen Emirlerin Tahlili	311
İsmail ÖZÇELİK Koca-İli Sancağı Kanunnamelerinin Koca-İli Sosyo-Ekonomik Tarihi Bakımından Değerlendirilmesi (H. 937-M.1531/H.1034-M.1624)	325
İlhan GÖK Mühimme Defterlerine Göre 1686-1699 Yıllarında Kocaeli	339
Zeynep AKAN Kanunnameden Hemen Sonra: 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Kocaeli Sancağında Uygulanması (1858-1864)	355
Hakan DOĞAN Divan-ı Hümayun Nişan Kalemi Defterlerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Kocaeli Sancağı'ndaki Malikâne Mukataalar	383
Mustafa GÜLER Tarik-İ Sultanî (İstanbul-Mekke Hac Yolu) Güzergâhında Kocaeli Menzilleri	405

F. Yavuz ULUGÜN İzmit Körfezi'nde Yabancı Filolar	421
Ferhat BERBER 19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterleri ve İzmit Kazası'nın Nüfusu	469
Zafer ATAR - Muzaffer TEPEKAYA XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Karamürsel Kazasında Nüfus	489
Mehmet GÜNEŞ XIX. Yüzyıl Başlarında Gebze (Gekbüze)'De Ailenin Nicel ve Nitel Özellikleri (Tereke Kayıtlarına Göre)	501
Ümit EKİN Kocaeli Sancağı'ndaki Müslümanlar İle Gayrimüslimlerin Mal Varlıklarının Mukayesesi (1845-1865)	537
Yasemin AKTAŞ 1453 İzmit Şer'iyeh Sicili'ne Göre, 19. Yüzyılın Ortalarında Kadınların Sosyo-Ekonomik Açından İzleri (1846-1848)	547
Gülser Yardım OĞUZ 19. Yüzyılın Ortalarında Kocaeli Halkının Taşınmaz Malları ve Düşündürdükleri	567
H. Kamil BİÇİCİ Geçmişten Günümüze Körfezin Parıldayan İncisi: İzmit Saat Kulesi	587
Derya GEÇİLİ İzmit'te Bataklıkların Kurutulması İçin Yapılan Çalışmalar	611
Müzeyyen ÜNAL İzmit Sancağı'nda Yabancı Sermaye (1881-1914)	625
Zeynep İSKEFİYELİ XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Amerikan Misyonerinin Gözüyle İzmit ve Çevresi	653
Tülay ERCOŞKUN Ahmet Vefik Efendi'nin Anadolu Sağ Kol Müfettişliğinde (1863-1864) İzmit ve Eski Eserler	675
Serdar ÖSEN Koca Hüseyin Paşa ve Kocaeli Mutasarrıflığı	693
Serkan YAZICI Ağâh Efendi'nin İzmit Mutasarrıflığı	701
Fikrettin YAVUZ Birlikte Yaşamdan Yol Ayrımına: Milliyetçilikler Çağında Darıca'da Türk-Rum Münasebetlerine Dair Gözlemler	711

Başkan Sunuş

“KOCAELİ, MAZİDEN GELEN GÜCÜNÜ ATİYE KAYNAK OLARAK KULLANAN; GEÇMİŞİ BİNLERCE YIL ÖTELERE DAYANAN BÜYÜK BİR DÜNYA KENTİDİR. BİZLERE EMANET EDİLEN BU DEĞERLİ KENTİ GELİŞTİREREK GELECEK NESİLLERE AKTARMAK, BİZİM EN ÖNEMLİ GÖREVİMİZDİR.”

Tarih eskilerin anlattığı bir masal değil, milletlerin hafızasıdır. Acılarıyla, sevinçleriyle, günahlarıyla ve sevaplarıyla varoluşun yeryüzünde bıraktığı izlerdir.

Bizler, bu izlere bakarak geleceğimize yön verebiliriz. Hiçbir beşer hafızasız yaşayamayacağı gibi, tarihinden habersiz milletler de var olamaz.

Kocaeli, maziden gelen gücünü atıye kaynak olarak kullanan; geçmişini binlerce yıl ötelere dayanan büyük bir dünya kentidir. Bizlere emanet edilen bu değerli kenti geliştirerek gelecek nesillere aktarmak, bizim en önemli görevimizdir. Bu ödevi gerçekleştirirken aynı zamanda bu kentin değerlerini, kendine has sosyal ve yaşamsal kültürel öğelerini de koruyarak aktarmamız gereklidir.

Şehrimizin birçok yerinde tarihe tanıklık etmiş, zaman içerisinde toplumsal hayatımıza damgasını vurmuş birçok değer var. Bunları tek tek işleyerek ve işlevsel hale getirerek geçmişle günümüz arasında bir köprü kuruyoruz.

Kocaeli'nin fatihlerinin koyduğu hedefleri daha da ötelere taşıyarak; dünyaya öncü ve örnek bir Türkiye gagesine uygun olarak, gelecek nesillerle kurucu atalarımızı buluşturuyoruz.

Adaletin, ilmin ve İslam'ın sancaktarlığını yapan, bir uç beyliğinden dünya siyasetine yön veren süper bir devlet haline gelen Osmanlı Devleti'nin kuruluş evresinde şehrimiz ve çevresinde yaşananları genç kuşaklara aktarmak ve ortak bir kültür etrafında birleştirmek temel hareket noktalarımızdan birisidir.

Uluslararası niteliği haiz; Gazi Akça Koca, Kara Mürsel Alp, Gazi Süleyman Paşa, Çoban Mustafa Paşa ve 2018 yılının Mart ayında 5'incisini organize ettiğimiz Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumları bu maksatla düzenlediğimiz çok değerli hizmetlerdendir.

Çınar nerde toprağa düşmüş, hangi coğrafyalara kök salmış; dalları nerelere uzanmış, kimler altında serinlemiş... Bunları bilirsek, devraldığımız mirasın azameti karşısında belki ürkeriz ama neyi kuşanmamız, neyle kuşanmamız gerektiğini de yeniden hatırlarız.

Bize lazım olan tarih ve medeniyet şuurudur. Yeni nesildeki merak ve ilgiyi beslemek, objektif kaynaklarla destelemek, sempozyumlarla, bilimsel ve akademik yayınlarla tarih şuurunu diri tutmak en önemli vazifelerimiz arasındadır.

Kocaeli Tarihi Sempozyumlarının Dördüncüsü olan ve 24, 25, 26 Mart 2017 tarihlerinde düzenlediğimiz Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi ve Kültürü Sempozyumuyla bu görkemli hafızayı deşifre etme, bilme, anlama, Kocaeli'den mazi ve istikbali eşzamanlı okuma gayretindeyiz.

Sempozyumlar Kocaeli'mizin hafızasına çok büyük değer kattı. Bu sempozyum kitabı ile birlikte 13 ciltlik muazzam bir külliyatı gelecek nesillere bırakmanın huzurunu yaşıyoruz.

Bu kitapla; hem Kocaeli tarih ve kültür araştırmalarına derinlik katacak, hem de Kocaeli'ye mührünü vuran büyük devlet adamı Çoban Mustafa Paşa'yı şükranla yad ediyoruz.

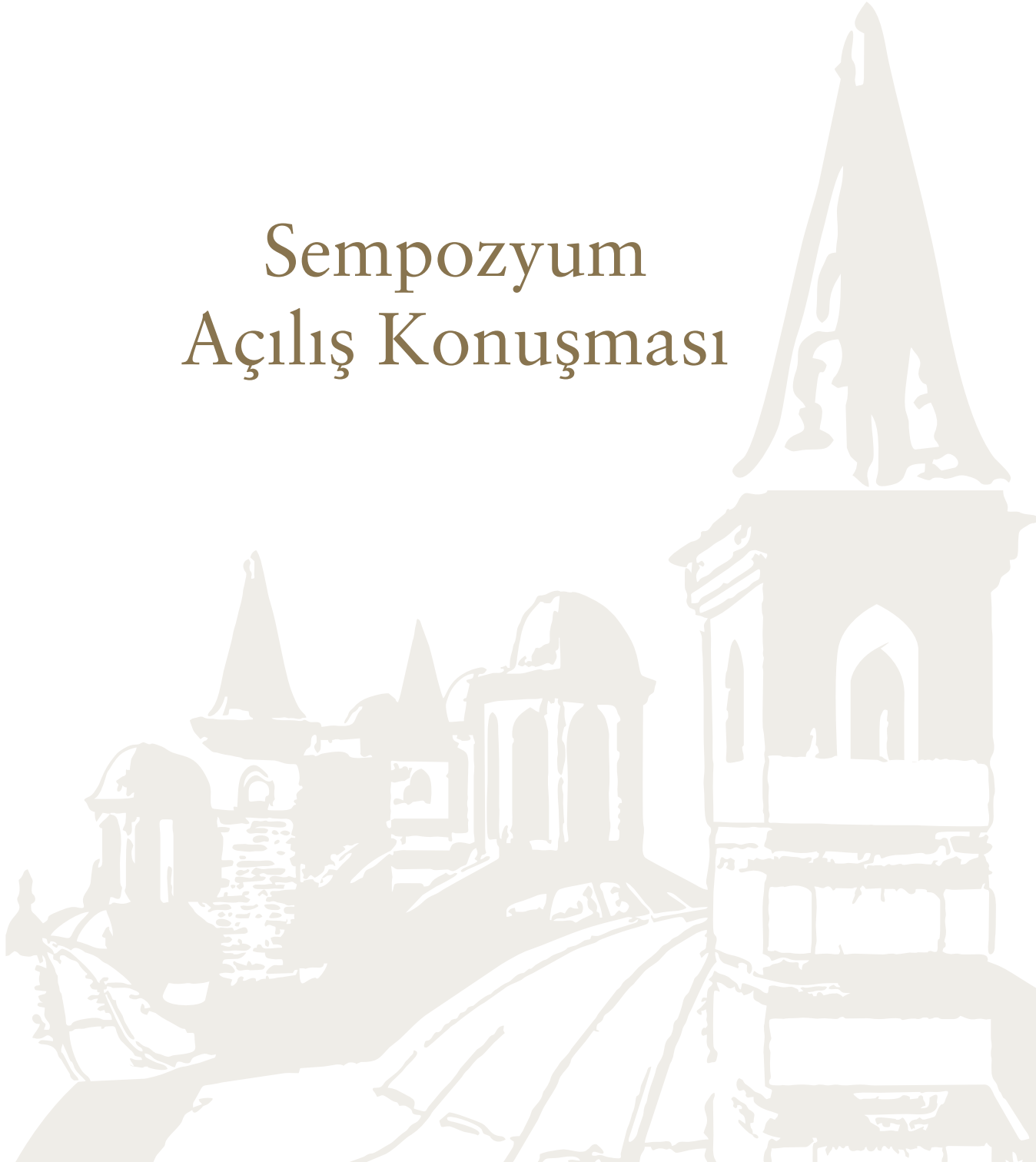
Bizler, bizden önce yaşayanların geleceği, bizden sonrakilerin geçmişiyiz. Bizden sonrakilere, yeryüzünde bir iz, bir eser bırakabilirsek vazifemizi yapmış olacağız.

Sempozyuma katkı sunan tüm üniversitelerimize, akademisyenlere, kıymetli hocalarımıza, bilim kurulu ve düzenleme komitesine şükranlarımı sunuyorum.

Sempozyumun bizden sonrakilere yol gösterici bir kaynak olacağına inanıyor, hayırlara vesile olmasını diliyorum.

İBRAHİM KARAOSMANOĞLU
Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı

Sempozyum Açılış Konuşması

Çok değerli hocalarım, Değerli bilim insanları, Hanımefendiler,
Beyefendiler, Değerli kardeşlerim,

Çoban Mustafa Paşa 4'üncü Uluslararası Kocaeli Tarih ve Kültür Sempozyumuna, Bilge Şehir Kocaeli'ne hoş geldiniz. Sempozyumun hepimiz için ufuk açıcı olmasını diliyorum, sizleri en içten duygularıyla selamlıyorum. Değerli dostlarım, Tarih eskilerin anlattığı bir masal değil, milletlerin hafızası; İnsanlığın yeryüzünde bıraktığı izlerdir. Bizler, bu izlere bakarak geleceğimize yön verebiliriz. Malum, hiçbir beşer hafızasız yaşayamaz. Milletler de tarihiyle var olurlar. Ancak tarihinden aldığı güçle istikametlerini bulurlar.

Kocaeli'nin 5000 yıllık görkemli bir hafızası, Görkemli bir tarihi var. O tarihin içinde Traklar var. Bithynialılar var. Roma var. Bizans var. Selçuklu var. Osmanlı var. Türkiye Cumhuriyeti var. Bu 5000 yıllık tarihin son 1000 yılında, biz varız. Kocaeli'nin bin yıllık tarihini biz yazıyoruz. Ecdat tarih yapmaktan, Tarih yazmaya fırsat bulamamıştı. Ama hamdolsun Türkiye, Artık hem tarih yapıyor, hem tarih yazıyor. Nasıl bir medeniyetin varisiyiz? Kaderin bu millete biçtiği rol nedir? Nasıl bir istikbale talibiz? Büyük sorular soruyoruz. Büyük cevaplar buluyoruz. Daha önce düzenlediğimiz sempozyumlarda, Bize bu toprakların ruhunu.... Akçakoca Gazi'yi, Karamürsel Alp'i, Gazi Süleyman Paşa'yı yeniden keşfettik. Ben çok istifade ettim. Bu sempozyumlar ufkumu genişletti. Kocaeli'ye bakışımı derinleştirdi. Kocaeli Tarih ve Kültür Sempozyumlarıyla; Büyük cevaplar bulmak, Bakışımızı derinleştirmek, Kurucu atalarımızı tanımak, Bu coğrafyanın nasıl vatan olduğunu anlama gayretindeyiz. Bu topraklarda yaşayan ruhu, insan, zaman ve mekânda biriken hafızayı anlamaya, bu görkemli mirasla; özellikle yeni nesillerin, gençlerin tanışmasını sağlamaya çalışıyoruz.

Dostlarım,

Tarih; kütüphane raflarında, kalın kitaplarda duran bir şey değildir. Tarih; Eski Türkçe metinlerden, kitabelerden, marşlardan ibaret değildir. Tarih; canlı bir şeydir. Gençlerimiz başta olmak üzere, Hepimiz tarihimizi iyice öğrenelim, bilelim ki; Medeniyetimizin ufkuna tanıklık edelim. Tarihimizi iyice öğrenelim ki, Türkiye neden bütün mazlumların sığınağıdır? Türkiye neden son kaledir? Gönül coğrafyalarımız nereden başlar? Gözümüzün önüne getirelim. Tarihimizi iyice öğrenelim ki, Türkiye'nin istikrarına karşı çıkanların, Almanya'nın, Hollanda'nın psikolojisini anlayalım. Rahmetli Cemil Meriç; Bütün camileri yıksak, Bütün Kur'anları yaksak... Avrupa'nın gözünde biz hâlâ Osmanlıyız derken, Tek dişi kalmış canavarın ne olduğunu tarif etmişti. Birileri reddediyor diye, Medeniyet mirasımızdan yüz çevirecek değiliz. Birileri reddediyor diye, Tarihimizi son 100 yıla sığdıracak da değiliz. Bir ok ne kadar geri çekilirse, o kadar ileri gider. O zaman menzile erer. İleri gitmek, Menzile ermek için tarihin derinliklerine elbette yolculuk yapacağız. Varacağımız menzil; Bu toprakların ruhunu diri tutmak, Kendi köklerimiz üstünde yükselebilmektir. Biraz önce ifade ettim. Bu sempozyumlarda; Kocaeli'nin; Dolayısıyla, Anadolu'nun, Türkiye'nin; 1000 yıllık bir tarihin izlerini sürmeye, Bu büyük sorulara büyük cevaplar bulmaya çalıştık, çalışıyoruz. Bu yılki sempozyumda Büyük devlet adamı, Çoban Mustafa Paşa'yı ele alacağız. 2'nci Abdülhamid devrinde İzmit Redif Taburu, Bir Amerikan Misyonerinin Gözüyle İzmit ve Çevresi, Çoban Mustafa Paşa Camii Müezzin Mahfilinin Osmanlı Sanatındaki Yeri, gibi dikkat çekici konuları, hocalarımız anlatacak. Biz dinleyeceğiz. Kendimize tarihî bir ziyafet çekeceğiz. Böylelikle; hem Kocaeli tarih ve kültür araştırmalarına derinlik katacak, hem de Kocaeli'ye mührünü vuran büyük devlet adamı Çoban Mustafa Paşa'yı şükranla yâd edeceğiz. Perge- lin merkezinde Kocaeli, çevresinde dünya olacak.

Değerli dostlarım

Kocaeli'nin tarihi bilinir, tanınır hale geldikçe; Medeniyetimizin kuşatıcılığını daha iyi anlayabileceğimize, Kocaeli'nin bilgeliğini; daha iyi anlatabileceğimize inanıyorum. Bizler, bizden önce yaşayanların geleceği, bizden sonrakilerin geçmişiyiz. Bizden sonrakilere, yeryüzünde bir iz, bir eser bırakabilirsek vazifemizi yapmış olacağız. Sempozyuma katkı sunan bütün üniversitelerimize, akademisyenlere, kıymetli hocalarımıza, bilim kurulu ve düzenleme komitelerinin bütün üyelerine şükranlarımı sunuyorum. Sempozyumun; bizden sonrakilere yol gösterici bir kaynak olacağına inanıyor, tekrar ufuk açıcı olmasını diliyorum.

İBRAHİM KARAOSMANOĞLU

Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı

Açılış Konuşmaları Düzenleme Kurulu

Sayın Valim, Sayın Büyükşehir Belediye Başkanım, Sayın Konuklar, Sayın Katılımcılar, Değerli Basın Mensupları,

Sizleri Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumunu Düzenleme Kurulu adına saygıyla selamlıyorum. Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu'na hoş geldiniz.

Sayın Valim, Sayın Başkanım, değerli misafirler,

Üzerinde yaşadığımız topraklar, dünyada kültürel miras açısından en zengin yaşam alanıdır. Anadolu'nun dört bin yıllık tarihi her yönüyle araştırmaya değer, dikkat çekici özelliklere sahip. Özellikle yaşadığımız Kocaeli Yarımadası bu sürecin tamamını kapsamaktadır ve insanlar için hayat alanı olmuştur.

Günümüzde Kocaeli nasıl tanınıyor?

Daha çok endüstriyel özellikleri ile dikkat çeken bu bölgenin aslında kabuğu içinde başka cevherler yatmaktadır. Tarih ve kültür mirası bu şehrin en değerli yönünü oluşturmaktadır. Şehrin ana kartelleri dışına çıktığınızda sizi karşılayan Akça Koca, Karamürsel Alp, Gazi Süleyman Paşa, Gazi Çoban Mustafa Paşa tarihin derinliklerinden bir şeyler fısıldıyor. Fethin, iskânın ve yeni bir doğuşun habercisi olan bu kurucu beyler bugün bize büyük vazifeler yüklüyor.

Onların önderlik yaptığı devlet anlayışının hayat felsefesi araştırılıp ortaya çıkarıldıkça bizlerde gelecekte daha büyük işler yapma azmi ve gayreti doğacaktır. Günümüz dünyasında ve özellikle ülkemizde kültür ve medeniyet alanında yapılacak çalışmalar çok büyük önem arz etmektedir. Günümüz gençliği maalesef tarihi bilgilerini dizilerden ve romanlardan inşa etmektedir. Gerçek bilgiye ulaşmak ve kamuoyu ile bu bilgileri paylaşmak birinci amacımızdır.

Bu düşünceyle, akademisyenler tarafından gerçekleştirilecek ve yerelden başlayacak kültür ve medeniyet çalışmaları bir bütünün parçalarını inşa edecektir. Bu parçalar inşa edilmeden bütünü görmek ve tarihin toplumlara harekete sevk eden gücünden faydalanmak imkânsız görünmektedir.

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi; kültür hayatımıza katkı sağlayan, ülkemiz, gençliğimiz ve Kocaeli şehrinin geleceğinin inşası adına bilimsel esaslar doğrultusunda çalışmalar yürütmektedir.

"Bilge Şehir Kocaeli" bu düşüncenin mahsulü olacaktır.

Bu noktadan hareketle, Kocaeli Üniversitesi'nin katkılarıyla, kültür hayatımızın daha etkin bir şekilde devamını sağlamak ve gelecek nesillere daha mutlu yaşam ortamları ve kültürel alt yapı kurulması adına yaklaşık bir yıl önce düzenlediğimiz Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu'nun en önemli meyvesi olan sempozyum kitabını bilim âlemi ve şehrimiz insanları ile buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu kitapla elimizde yaklaşık on bin sayfalık bilimsel bir dokümana kavuşmuş oluyoruz. Artık bu bilgi birikiminin hayata ve uygulamaya geçirilme zamanı gelmiştir.

Üçüncü sempozyumumuzun sonuç bildirgesinde alınan kararlar doğrultusunda Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin teşvik ve destekleriyle, Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü sempozyumunun hazırlıkları bir yıl önce başladı. Bu süreçte, Düzenleme Kurulumuz ve sekreteryaya 10 farklı toplantı yaptı. Bu sene diğerlerinden farklı olarak kültür alanına da yönelerek dil, edebiyat ve sosyal hayatı da konularımıza dahil ettik.

Düzenleme Kurulumuzun dört ana başlık altında gerçekleştirmeye karar verdiği sempozyum aşağıdaki ana tema ve alt başlıklar altında oluşmuştur. Bunlar;

- Osmanlı Fetihleri Döneminde Kocaeli ve Çevresi
- Çoban Mustafa Paşa örneğinden hareketle Türk-İslam kültürünü hareket noktası olarak külliyeler ve şehir inşa süreçleri
- Osmanlı İdaresinde Kocaeli ve Çevresinin Sosyal ve İktisadi Tarihi
- Seyahatnamelerde ve Dönemin Kaynaklarında Kocaeli ve Çevresi
- Dönüşüm Sürecinde, XIX. Yüzyılda Şehir ve Mekânda Yeni Oluşumlar
- Milli Mücadele Döneminde Kocaeli Yarımadası
- Cumhuriyet Dönemi Çalışmaları ve Bu Dönemin Bölge için Önemi
- Sağlık, Eğitim, Mimari, Sanat ve Kültür Tarihi

Bu çerçevede kurgulanan sempozyumumuz, bugüne geldiğinde elinizde olan sempozyum programıyla hayata geçirilmiştir. Çoban Mustafa Paşa etrafında oluşan Osmanlı klasik dönemi ve Kocaeli, açılış oturumumuzun ana temasını oluşturmuştur.

Bu programla sempozyumumuz yalnızca İzmit şehrini ve Kocaeli vilayetini değil bütün Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin tarihsel envanterini çıkarmak gibi önemli bir görevi de ifa etmiş olmaktadır.

Bu vesileyle kongremizin gerçekleşmesi yolunda kaynak oluşturan Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Başkanı Sayın İbrahim Karaosmanoğlu'na ve bilimsel imkânlarını bizimle paylaşan Kocaeli Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Gebze Teknik Üniversitesi Rektörlüklerine, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşleri Dairesi Başkanlığına Sempozyum Düzenleme Kurulu adına içtenlikle teşekkür ederim.

Kültürel çevrenin ve tarihî alt yapının inşası adına başlattığımız çalışmalar kapsamında, sempozyuma sunulan 125 tebliğ, kısa süre içerisinde kitap haline dönüştürülerek büyük bir külliyyatın dördüncü nüvesini oluşturacaktır. Bu sempozyumda sunulan bütün tebliğler tek başına büyük bir kitap halinde neşredilebilecek bir bilgi birikiminin oluşmasını sağlamıştır. Bu sebeple sempozyumumuz, Türkiye'de süreklilik arz eden ender programlardan birisini sizinle buluşturmuş oluyor.

Kıymetli akademisyenler, değerli meslektaşlarım, özverili çalışmalarınız için Sempozyum Düzenleme Kurulu adına sizlere teşekkür ediyorum. Bu yılki tarih bilim ödülümüze, Yakınçağ Tarihimize yaptığı katkılardan dolayı Prof. Dr. Azmi Özcan layık görülmüştür. Kendisini tebrik ediyoruz.

Bu yılki sergimizin konusu Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinde bulunan belge ve fotoğraflardan oluşmaktadır. Bu konuda desteğini esirgemeyen değerli meslektaşım Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Timuçin Faik Ertan'a teşekkür ediyorum. Bize Kocaeli'mizle ilgili çok değerli belgeler ve fotoğraflar kazandırdı.

Kongremizin daha verimli geçmesi noktasında, başta destekleyen tüm kurum ve kuruluşlara, Kongre Düzenleme Kurulu, Yürütme Kurulu ve Bilim Kurulu üyelerine, bildiri sunan ve destek veren tüm katılımcılara ve Kongre Sekreterlerimize katkılarından dolayı teşekkür eder, kongremizin başarılı geçmesi dileğiyle tüm konuklarımıza ve katılımcılara saygılarımı arz ederim.

PROF. DR. HALUK SELVİ
Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına

Sempozyum Açılış Oturumu

İHTİŞAM ÇAĞININ BAŞLANGICINDA BİR OSMANLI DEVLET ADAMI: KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN İKİNCİ VEZİRİ MUSTAFA PAŞA

FERİDUN M. EMECEN*

XVI. yüzyıla girilirken doğuda Batı dünyasını tehdit eden büyük bir askeri ve siyasi güç olarak Osmanlı imparatorluğunun hükümdarları atalarından miras aldıkları uzun soluklu yeni stratejileri devreye sokarken en önemli dayanak noktalarını “yetişmiş insan gücü” kaynağı oluşturmuştu. Sadece belirli bir kesimi değil içinde farklı unsurları da barındıran kul sisteminin bu anlamda çok önemli bir alt yapı sağladığına şüphe yoktur. Sistemin içinden gelen devlet adamlarının iç ve dış siyasetin tayininde oynadıkları roller söz konusu yüz yılın hiç olmazsa ikinci yarısına kadar hayli belirleyici ama sonraki dönemler denbiraz daha farklı olarak divanın temsilcileri bulunmak sıfatıyla yani toplu bir karar mekanizmasıyla temsil edilen bir hususiyet göstermiştir.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde fasıllı da olsa Divandaki bu temsilcilerden biri olan Mustafa Paşa'nın kariyer basamaklarına bakmak yaşadığı çağın adeta dünyayı değiştirmeye aday vakıaları içinde bize bazı yeni açılımlar sağlayabilir. Bu anlamda burada Mustafa Paşa örneğinde bir devlet adamının kariyer çizgisinin ihtişam çağı denilen dönemin hemen başlarında nasıl bir seyir takip ettiği konusunda bazı tespitlerde bulunmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken özellikle hayatının muhtelif safhalarıyla alakalı “bilinmeyen” konular üzerinde durulacaktır.

* * *

Mustafa Paşa vezir olarak Osmanlı divanına dâhil olduğunda, Osmanlı imparatorluğunun ana yönelimi olan doğu-batı eksenine yeni bir açılım daha ilave etmiş bulunuyordu: Ortadoğu hâkimiyeti. Bu şekilde Osmanlılar artık siyasi hedeflerine, farklı bir dini misyon üstleneceği ve ayrıca güneyin açık denizlerine doğru ilerleyebilecekleri yeni bir veçhe eklemiş oluyorlardı. 1512'da Osmanlı tahtına geçen I. Selim'in büyük bir dini/siyasi tehdit olarak gördüğü Safevîleri “frenlemesi”, hemen ardından da Suriye ve Mısır'ı ele geçirip Mukaddes Yerlerin koruyuculuğunu üstlenmesi ile başlayan devir¹, Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla bu defa “hilafet ve cihanşümül telakkiyi mecz eden” bir programla taçlanacaktı. Mustafa Paşa'nın vezaret yılları Sultan Süleyman'ın yönünü batıya çevirmiş olan seleflerine benzer şekilde oluşturduğu yeni siyasetinin ışığıyla aydınlanmış görünmektedir.

Sultan Süleyman 1520'de tahta cülus ettiği zaman babasından miras aldığı doğu siyasetinin yanısıra kendisine has farklı bir askeri/siyasi düsturla hareket edeceğini göstermekte gecikmedi. Onun temel hedefi, doğu meselesine belirli bir çözüm getirildiği için daha çok büyük

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Bu dönem için genel olarak bk. F.M. Emeçen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2016.

atası Fatih Sultan Mehmed'in izinde batı dünyası oldu. 1520'li yıllar batıda yeni siyasi gelişmelerin yaşandığı, Habsburgların V. Karl (Carlos, Charles-Quint) ile temsil edilen yeni cihanşümül karakterli dünya politikalarını ikameye çalıştıkları dönemi belirliyordu. Doğuda Sultan Süleyman'ın batıda V. Karl'ın genel olarak takip edecekleri siyasi misyon neredeyse birbirinin aynıydı ve dolayısıyla bunun bir çatışma alanına işaret edeceği çok açıktı. Sultan Süleyman batıya yönelik niyetlerinin ilk belirtilerini 1521'de Belgrad gibi Orta Avrupa'nın anahtarı konumundaki önemli kaleyi alarak gösterirken, V. Karl Fransa'yı geriletmeye ve Alman prenslerine kendi otoritesini tam anlamıyla benimsetmeye çalışıyordu. Aslında siyasi hedefler itibarıyla zorlayıcı, taciz edici bir fiilî hareket daha çok Osmanlı tarafından geliyordu.

İkinci önemli hedef Rodos'un alınması ileri vadede yine Habsburg imparatorluğu için hiç de iyi bir gelişme olmayacaktı. Çünkü böylece büyük Türk gücünün Akdeniz'de faal bir rol oynayacağı, bu denizin öteki ucunda bulunan ve Afrika'nın kuzey kıyılarındaki kolonilerini genişletmeye ve güçlendirmeye çalışan Habsburglara büyük bir rakip olacağı açıktı. Sultan Süleyman önemli büyük hamlesini yapacağı 1526'ya doğru V. Karl neredeyse Avrupa'da rakiplerine karşı artık üstün bir konum kazanmıştı. En büyük hasmı Fransa'yı ezici bir şekilde geriletmiş, kralını da esir almıştı. Kendisini artık rakipsiz görürken doğudan birden bire pek beklenmedik yeni bir harekât sonrasında daha çok işleri kardeşine bıraktığı Avusturya kandaşını yakından ilgilendirecek olan yeni bir askeri tehditle karşı karşıya kaldı. Sultan Süleyman kendisinden yardım talebinde bulunan Fransa'nın isteği doğrultusunda sefere çıktığını zahirî olarak ilan ederken, bir bakıma atalarından miras kalan Macaristan "kızıl elması"ni da düşüreceğini ümit ediyordu². Onun gizli, esas planı batıyla arasında bir engel gibi gördüğü Macaristan'ı yıpratarak hakimiyetini ileri taşıyıp batıdaki meselelerle daha yakından ilgilenmeyi temin edecek fizikî sınırlara ulaşmak idi.

Mohaç ovasındaki dramatik meydan savaşı (28 Ağustos 1526), tarihî Macar krallığının sonunu oluşturdu. Bundan sadece Osmanlılar değil aslında bir ölçüde Macar topraklarının bir bölümünü ele geçirme fırsatı bulan ve bütün Macar krallığı üzerinde miras hukukunu vesile ederek hak iddiasında bulunan Habsburglar da istifade etti. V. Karl'ın kardeşi olan 1521'den beri Avusturya arşidükü bulunan Ferdinand için bu "savaşsız"ve evlilik yoluyla zahmetsiz bir kazanç olmuştu. Fakat bunu askeri bir hamleyle taçlandırmak niyetiyle hareket etmesi, tam bu sırada Macarların bir bölümünün kral seçtikleri Zapolya'yla karşı karşıya gelmesi ve bu sonuncusunun arkasında "Macaristan'ın gerçek fâtihî" olarak kendisini gören Sultan Süleyman'ın yer alması,uzun sürecek bir yeni Macar meselesinin doğuşuna yol açtı. Sultan Süleyman Macaristan'ı kılıç gücüyle aldığını ve bütün hukukunun kendisine ait olduğunu iddia ederek Habsburglara hadlerini bildirmek üzere yeni bir sefere çıktığında takvimler 1529 yılını gösteriyordu³. Bütün bu büyük siyasi planlara Sultan Süleyman'ın tahta cülusundan itibaren kısa bir fasıla hariç dokuz sene boyunca onun çok yakınında bulunmuş bir idareci olarak şahit olan, belki de fikirleriyle bu planlamalara katkıda bulunan ikinci vezir Mustafa Paşa,Viyana önlerinde sona erecek seferin sonunu göremeden vefat etmişti.

* * *

2 Macaristan'ın kızıl elma olarak Osmanlı literatüründe doğrudan nitelenmesinin tarihi diğer anlamlarına göre hayli eskiye gider II. Murad dönemine kadar iner. "Kızıl elmaya dek sürüp varalım/Bulunan Üngürüzü hep kiralım" (Zaifî, *Gazavât-ı Sultan Murad Han*, haz. M. Sarı, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 201;metin: 13a).

3 Sultan Süleyman'ın bu ilk siyasi ve askeri hedefleri ve seferleri için bk. F.M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 145-160.

* * *

Sultan Selim ve Sultan Süleyman zamanında siyasi kararların alındığı divanda vezir olarak yukarıda zikredilen hadissatta önemli bir rol oynadığı tahmin edilebilecek olan Mustafa Paşa'nın faaliyetlerini tespit etmek, Sultan Süleyman'ın ilk yıllarındaki genel siyasi yapılanma ve planlamaları anlamak açısından şüphesiz ayrı bir önemi haizdir. I. Selim'in Çaldıran, Mercidabık ve Ridaniye savaşlarına katılan, Sultan Süleyman'ın Belgrad ve Rodos seferlerinde yakın adamları arasında bulunan böylece çok önemli görevler icra ettiği anlaşılan Mustafa Paşa'nın belgelere ve tarihi kaynaklara yansıyan hayat hikâyesi ve görevleriyle ilgili ne yazık ki ayrıntılı bilgilere sahip değiliz⁴. Üstelik onun hayatı hakkında bilgi veren biyografik eserlerde aynı dönemdeki diğer Mustafa Paşalar ile karıştırıldığı da dikkati çeker.

Mustafa Paşa'nın hayat hikâyesinde özellikle ilk görevlerini tespit etmek hayli zordur. Çağdaş kaynaklarda onun beylerbeylikleri ve vezirlikleri ile ilgili kısa bilgiler yer alırken hayatının ilk yıllarına dair bir değinme bulunmaz⁵. Geç tarihli olan biyografik kaynaklarda sarayda yetiştiği, Bosnalı veya Arnavut asıllı olduğu, kapıcıbaşılık yaptığı, sonra sancağa çıktığı gibi dönemin belgeleriyle ve kaynaklarıyla teyit edilemeyen bilgiler mevcuttur⁶. Üstelik bunların bir kısmı da diğer Mustafa Paşalar içinde özellikle kaptanıderyalık yapmış olan Palak lakablı Mustafa Paşa ile karıştırılmasından neş'et eder. Hatta bazı bilgilendirici yazılarda onun Çoban, Palak, Lala, Damat, Koca, Boşnak gibi lakaplarla anıldığı belirtilir ve bu karışıklık konuyu içinden çıkılmaz hale getirir⁷. Bu noktada nihai tespit, zikredilenler içinde Palak lakabıyla daha dönemde adlandırılan Mustafa Paşa'nın başka bir şahıs olduğudur. Mustafa Paşa'nın "Çoban" diye tanımlanması da muhtemelen çok sonraları ortaya atılmış bir yakıştırma dayanır⁸. Dönemine ait hiçbir kaynakta "Çoban" lakabı yer almadığı gibi diğerlerine de rastlanmaz⁹. Gebze'deki vakıf meseleleriyle ilgili XVII. asrın ortalarına ait bazı geç tarihli belgelerde unvanı

4 Mustafa Paşa hakkındaki bilgiler, daha çok onun inşa ettirdiği eserlerle ilgili çalışmaların gölgesi altında kalmış görünmektedir. Bu tür mimari endişeler taşıyan araştırmalarda Mustafa Paşa hakkında dikkatsizce ve tenkide tabi tutulmaksızın toplanan bilgiler bir araya getirilmiş görünmekte ve bu da dönemdeki diğer aynı adı taşıyan devlet adamlarıyla karıştırılmasına vesile olmuşa benzemektedir. Mesela bk. Fatih Müderrisoğlu, "Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, sy. 25 (Ankara 1995), s. 67-68. Doğrudan Mustafa Paşa'yı konu alan bir başka "amatör" çalışma ise yine bilgi karışıklıkları ve dolaylı kaynak kullanımı ile maluldür (Muratcan Zorcu, "Venedik Balyos Raporlarının Işığında Çoban Mustafa Paşa", *Journal of Turkish Studies*, sy. 42 (2014), s. 395-407). Daha önce S. Eyice, Cısr-i Mustafa Paşa konulu yazısında bu köprüyü yaptıran Mustafa Paşa hakkında bilgi verirken, mevcut literatürdeki çeşitli problemlere temas etmiştir ("Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cısr-i Mustafa Paşa)", *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyesi*, TTK (Ankara 2015), I, 133-158.

5 En erken tarihli biyografik bilgiyi Küçük Nişancı Mehmed Paşa verir. Burada iki cümleyle, "Gebze'de medfun olduğu, Sultan Selim zamanında vezirlik yaptığı ve sonra Sultan Süleyman döneminde vezirliğini sürdürdüğü belirtilip 935'de vefat ettiği" bilgisi yer alır (*Tarih*, İstanbul 1279, s. 239).

6 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 272.

7 Müderrisoğlu, "Bani Çoban Mustafa Paşa", s. 67.

8 Çoban lakabı konusundaki bilgi, Pîrî Mehmed Paşa ile alakalıdır ve mahalli söylentilere dayanır. Pîrî Mehmed Paşa'nın onu Bosna'da çoban iken gördüğü ve sorduğu bazı suallere zekice cevaplar vermesiyle himayesi altına aldığı rivayeti mevcuttur: Bk. Zorcu, "Venedik Balyos Raporlarının Işığında Çoban Mustafa Paşa", s.397. Başka mahalli rivayet ve hikâyeler de mevcuttur: örnek için bk. İ. Kahraman, "Gebze Paşasını Unuttu", *Gebze Gazetesi*, 14 Mayıs 2015. Burada M. Z. İbrahimgil'in yazısına atfen onun Serez'den Anfipoli köyü doğumlu olduğunun tesbit edildiği ifade edilir. Fakat bu bilgi yanlış olup başka bir Mustafa Paşa ile ilgilidir (Ayrıca bk. ileride not:35).

9 Onunla çağdaş veya biraz sonra eserini kaleme almış tarihçiler sadece İkinci Vezir Mustafa Paşa diye onu takdim ederler. Çoban lakabının nereden neşet ettiği anlaşılamamaktadır. M. Süreyya bile *Sicill-i Osmanî*'de onu Çoban lakabıyla zikretmemiştir (III, 272). Fakat modern tarih yazımında ona Çoban lakabı vermek adeta bir gelenek haline gelmiştir. Mesela bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II (Ankara 1995), indeks. İşin daha da vahimi yapılan kronik neşirlerinde veya elçi raporları tercümelerinde mütercimlerin/editörlerin, hatta arşivlerde (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Topkapı Sarayı) belge özetleri yapanların Mustafa Paşa'nın adı geçtiği yerlere hemen Çoban unvanını eklemeleri, böylece sanki o dönemlerde de bu lakab kullanılıyormuş hissi vermeleridir. Alman elçilik heyetinde görevli H. Dernshwam 11 Mart 1555'de Gebze'den geçerken cami ve imaretin banisi Mustafa Paşa'yı Polak lakabıyla anmıştır (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, trc. Y. Önen, Ankara 1988, s. 209). Bunun bir karıştırma mahsulü olduğu açıktır.

“Kara, Gazi, Kapıcı Gazi” diye geçer¹⁰. Kara lakabının onun fizikî durumuyla ilgisi olmadığı açıktır. Kapıcılığı ve gaziliği, görev tanımı ve savaşlara katılmış olmakla makul görülebilir. Vakfiyesinde adı “vezir-i mu’azzam Mustafa Paşa b. Abdülkerim” şeklinde zikredilir, başkaca bir unvana yer verilmez¹¹.

Bu tespitlerin ardından kesin olarak söylenecek husus, II. Bayezid döneminde devşirme olarak saraya alındığı ve burada yetiştiğidir. Onu vezareti sırasında bizzat gören Venedik balyosları, saraya nasıl alındığından söz etmemekle birlikte menşesine dair bazı bilgileri aktarmaktan geri kalmazlar. Mesela Pietro Bragadin 9 Haziran 1526’da sunduğu raporunda (*relazione*) 48 yaşında bulunduğunu ve Arnavut asıllı olduğunu bildirir¹². Marco Minio ise 8 Nisan 1522 tarihinde senatoda okunan “relazione”sinde onu 40 yaşlarında “schiavon”kökenli olarak tanıtır¹³. Bu schiavon kelimesi Dalmaçya ve İstirya bölgelerinde yaşayan Venedik tebaası için kullanılmaktaydı. Bundan dolayı onun Slav menşeli olduğu da ileri sürülmüştür. Belki de bu sebeple Osmanlı kaynaklarında Bosnalı olduğu belirtilmiştir¹⁴. Pietro Zen ise 4 Kasım 1524’te sunduğu “relazione”sinde Karadağ kökenli ve Kotor civarından olduğunu belirtmektedir¹⁵. Benzeri şekilde vefatı sırasında yazılan bir başka raporda ondan Dalmaçya taraflarından (Slav ulusundan) Kotor civarından olan Mustafa Paşa¹⁶ diye bahsedilmekte olması dikkat çekici olup Arnavut kökeni konusunu tamamıyla bertaraf eder.

Venedik balyoslarının yaşıyla ilgili verdikleri bilgilerden hareketle 1480 yılı civarında doğduğu¹⁷ ve 1490 yılı civarında da saraya intikal ettiği var sayılabilir. Böyle olduğu farz edilirse kariyer çizgisinin 1500 yılından itibaren başlaması daha akla yakın görünür. Sarayda nerede yetiştirildiği hususunda bir karine de yakalanabilmektedir. Şöyle ki, Kahire’de vali iken kendisini gören bir tarihçi, Mustafa Paşa’yı “beyaz tenli, sarı bıyıklı ve sakalsız” olarak tarif eder¹⁸. Sakalsız oluşu haremde görevli olma alışkanlığının bir sonucu olabilir. II. Bayezid dönemine ait bir hazine ruznamçesinde zikri geçen “odabaşılık” görevinde iken 18 Zilkade 908’de (Mayıs 1503)

10 BA, *Atik Şikâyet Defterleri*, nr. 4, s.24/87’de “Gebze’de medfûn Kara Mustafa Paşa” (Muharrem 1076/Temmuz 1665); nr.14, s.95/216’da “Gazi” ; nr.16, s. 224/1065’te “Kapıcı Gazi” (Ramazan 1103/Mayıs 1693) şeklinde tanımlamalar vardır. (Bu bilgiler için Dr. Kenan Yıldız’a teşekkür ederim). Fakat bunlar mahalli rivayetlere dayalı olan lakaplardır. Zira devlete müracaat eden vakıf görevlileri arzlarında Mustafa Paşa’yı muhtemelen aslında nereden kaynaklandığı meçhul mahalli rivayetlere müstenid olarak zikretmiş olmalıdırlar. Bütün bu unvanların yakıştırmaya olduğuna şüphe yoktur. Çoban da bu mahalli rivayetlerin bir sonucu olarak bilahare onun lakapları arasında yerini sarsılmaz derecede almış görünmektedir.

11 Vakfiyesi ve keza hayatta iken yapılan temlikler ilgili temlikname hükümlerinde adı hep Mustafa Paşa olarak unvansız geçer: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. D. 7003. Keza tahrir kayıtlarında Gebze’deki mahallesi, “Mahalle-i cedîd-i Câmî’-i Mustafa Paşa” olarak yazılmıştır: BA, *Tahrir Defteri*, nr. 436, s. 288. Baba adı bazı vakfiyelerde Abdulmuin şeklinde de verilir.

12 Marino Sanuto, *Diarii*, c. 41, s. 527. (Venedik elçi raporlarından Mustafa Paşa ile ilgili bilgileri çevirip tarafıma vermek lütfunda bulunan Dr. Zeynep Yelçe’ye müteşekkirim). Keza krş. *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanuni ve Pargalı İbrahim Paşa*, trc. P. Gökpar-E. Ercolino, ed. E. Afyoncu, İstanbul 2012, s. 53.

13 Sanuto, *Diarii*, c.33, s. 316; krş. *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanuni*, s. 14.

14 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühûl’-Ahbâr*, Ankara 2009 (Tıpkı Basım), vr. 361b.

15 Sanuto, *Diarii*, c. 37, s. 143.

16 Sanuto, *Diarii*, c.50, s.472.

17 M. Zorcu, 48 yaşı ibaresinden hareketle 1478 tarihini buluyor: “Venedik Balyos Raporları Işığında Çoban Mustafa Paşa”, s. 396. Bununla birlikte Minio’nun 1522’deki beyanında geçen 40 yaşlarında ifadesine göre bir tahminde bulunmak daha doğru olmalıdır. Öte yandan ölümünden sonraki bir Venedik raporunda onun 52 yaşında vefat ettiği bilgisi de vardır (Sanuto, *Diarii*, c. 50, s. 472). Bütün bu durum 1480 tarihinin yuvarlak olarak esas alınabileceğine işaret eder.

18 İbn İyas onun Kahire’ye girişini tasvir ederken, beyaz tenli Arap yüzlü, sakalı traşlı, küçük sarı bıyıklı, orta boylu ve ihtişamlı, utangaç tavırlı diye söz eder: *Bedâiü’z-zuhûr: Yavuz’un Mısır’ı Fethi ve Mısır’da Osmanlı İdaresi*, trc. R. Şeşen, İstanbul 2016, s.437.

Ağrıboz sancakbeyliği verilen Mustafa Bey olma ihtimali zayıf da olsa ortadadır¹⁹. Bununla beraber onun kapıcıbaşı olarak görev yaptığınıyla ilgili geç döneme ait bilgilerden yola çıkılırsa, söz konusu ruznamçede, 909-915 (1504-1509) yılları arasındaki kayıtlarda Mustafa Bey adlı bir kapıcıbaşına rastlanır²⁰. Bu zat 17 Şubat 1510'da miralem, 9 Eylül 1511'de ise yeniçeri ağası olmuştur²¹. Ondan boşalan kapıcıbaşılığa yine Mustafa adlı bir başkası tayin edilmiş, o da 7 Eylül 1511'de miralemiğe getirilmiştir²². Bu iki Mustafa Bey'in sonraki kariyer basamakları ne yazık ki takip edilemediği için bunların onunla irtibatı yine tam olarak anlaşılammaktadır. Bundan dolayı Mora sancağına tayin edilmesine kadar hangi görevlerde bulunmuş olabileceği hususu bu durumda sisler içinde kalır. Öte yandan 914 Muharrem/ Mayıs 1508 tarihinden itibaren izi takip edilebilen Mustafa adlı bir Mora sancakbeyi varsa da onunla ilgili kayıtlar 915 yılı Saferinde (Mayıs-Haziran 1509) kesilmektedir²³. Ancak bu zatın onunla ilgisi olmamalıdır.

Onun kariyer çizgisinde belki de en önemli gelişme Sultan Selim'in kızı ile evli olma halidir. Evli olduğu hanımının adı "Sultanzâde Şahzâde Hatun" olarak zikredilir²⁴. Venedik kaynaklarında bu hanımın I. Selim tarafından katledilen bostancıbaşının eski eşi olduğu kayıtlıdır²⁵. Bu durumda hanımının 1515'te idam edilen İskender Paşa'dan dul kalmış olma ihtimali ortaya çıkar. Ancak bir başka Venedik raporunda (Pietro Zen) 1524'te idam edilen bostancıbaşılıktan yetişme Ferhad Paşa'nın hanımıyla evlendiği bilgisine yer verilir²⁶: Buna göre bu eski bostancıbaşı idam edildikten sonra Sultan Süleyman dul kalan kızkardeşini evlendirmek isteyince, kızkardeşinin büyük tepkisiyle karşılaşmış; kızkardeşi evlendirileceği şahsın da Ferhad Paşa gibi idam ettirileceğini söyleyerek ayak diremiş; sonunda padişahın öldürmeme sözü vermesi üzerine de Mustafa Paşa ile evliliğe razı gelmiş.

Bu rivayet muhtemelen saray çevresindeki bir dedikoduya dayanmakta olup doğru değildir. Zira İn'amat defterlerindeki kayıtlarda Ferhad Paşa'dan dul kalan hanımın adı Beyhan Sultan olarak geçerken Mustafa Paşa'nın hanımının adı Sultanzade Şahzâde Hatun olarak ayrıca zikredilir²⁷. Yine İbn İyas Mustafa Paşa'nın Mısır valisi olarak 1522 Kasımında Kahire'ye geldiğinde padişahın kızkardeşiyle evli olduğunu yazar²⁸ ki bu sırada Ferhad Paşa zaten hayattadır ve Mustafa Paşa'nın ondan dul kalan hanımla evlenmesi söz konusu olamaz. Bu durumda Mustafa Paşa'nın 1515'ten sonra muhtemelen 1516'da Sultanzade Şahzâde Hatun ile evliliğinin gerçekleştiği söylenebilir. Kanunî Sultan Süleyman döneminin ilk on yılına ait küçük ruznamçe defterlerinde kendisine çeşitli in'amlarda bulunulan Şahzâde Hanım'ın adı sıklıkla geçer. Mustafa Paşa hayatta iken genellikle onun için "zevce-i hazret-i Mustafa Paşa" ifadesi yer

19 İn'amat Defteri, Atatürk Kütüphanesi, M. Cevdet Yazmaları, O. 71, s. 524[Bu defterin tamamı doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bazı atlama ve okuma hataları sebebiyle burada orijinal defter görülerek karşılaştırılmış; asıl defterin sayfalarına işaret edilmiştir: *Atatürk Kitaplığı MC.O.071 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'amat Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, haz. İ.Gök, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014]. Ancak bu zat ile ilgili kaydın hemen ilerisinde Şehzade Şehinşah'ın lalası olduğu belirtilen Mustafa Bey'in Eğriboz sancağına atandığı kaydı bulunur. (8 Muharrem 909), s. 5.

20 İn'amat Defteri, s. 33, 69, 96, 179 (bu kayıta babasının öldüğü ve kendisine taziyede bulunulduğu ile ilgili bilgi vardır: 12 Şevval 911), 236,259,296.

21 İn'amat Defteri, s. 367, 495.

22 İn'amat Defteri, s. 495.

23 İn'amat Defteri, s. 331 (Çocuğunun vefatı dolayısıyla taziye kaydı).

24 İn'amat Defteri, s. 525.

25 Sanuto, *Diarii*, c. 41, s. 527-28 (Bragadin'in raporu).

26 Sanuto, *Diarii*, c. 50, s. 472-73.

27 İn'amat Defteri, s. 525, 526. Ayrıca bk. T. Cökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 515.

28 *Bedâiü'z-zuhûr: Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, s. 437-442.

alır.²⁹ Mustafa Paşa'nın vefatının ardından ona saraydan yiyecek tahsisatı ayrılmaya başlanmıştır. "İbtida" olarak yani ilk defa bu tahsisat listesine girdiği belirtilen tarih 23 Ramazan 935'dir (31 Mayıs 1529). Aralık 1529'a kadar altı aylık hesaplanan masraf ise 30.000 akçeyi geçmiştir³⁰. Dul olduğu sürece hem bu yiyecek hem de atları için ot ve çeşitli mallarını taşıtmak için de gemi tahsisatından yararlanmış olmalıdır³¹. Bu kayıтта ondan "Şahzâde Sultan zevce-i merhûm Mustafa Paşa" diye açık şekilde söz edilir³².

Bu evlilikten önce Mustafa Paşa'nın bir şekilde I. Selim'in yakın çevresinde yer aldığı Mora sancakbeyi iken vezirlikle Çaldıran savaşına katıldığı tahmin edilebilir. Bir bakıma ilk vezirlik statüsünü Çaldıran savaşı sırasında kazanmış olabilir. Fakat Çaldıran seferinde vezir olarak zikredilen Mustafa Paşa'nın o olup olmadığı konusu yine de meşkûktür. Dönemin çağdaş kaynaklarından Haydar Çelebi ruznamesinde iki ayrı Mustafa Paşa'dan hangisi olduğunu tespit etmek zor görünse de büyük ihtimalle Çaldıran'da diğer vezirlerle padişahın yanında yer almıştır. 920 Şabanının 23'ünde (13 Ekim 1514) vezirlikten azledilmiştir. Haydar Çelebi bu vesileyle onun eski Mora beyi olduğuna temas eder. Bu arada 5 Ramazan 921'de (13 Ekim 1515) kendisine Bosna sancağı verilen³³ ve Bosna'dan devşirme toplanma görevini üstlenen az sonra da Mısır seferi sırasında Edirne'ye gelen Şehzade Süleyman'ın yanında olmak göreviyle onun bir nevi veziri olan(14Rebiülevvel 922/17 Nisan 1516)³⁴ Mustafa Paşa'nın başka biri olma ihtimali yüksektir. Nitekim bu zat Venedik kaynaklarına göre daha sonra da Bosna'daki görevini en azından 1519'a kadar sürdürmüştür³⁵. Haydar Çelebi, Mısır seferi sırasında Anado-

29 Kendisine Mustafa Paşa sağken bohça adı câme ve kumaşlar (benek, kemha) verilmiştir (BA, Kamil Kepeci [=KK], nr. 1764, s. 40.

30 BA, KK, nr. 7097, s. 71.

31 BA, KK, nr. 7097, s. 90, 93.

32 Ayrıca ondan "Şahzâde-i büzürg" diye söz edilmesi, saraydan tahsis alan ve başka bir Şahzâde Hatun'un mevcudiyetinden kaynaklanır. Bu hatun sarayda in'am listelerinde II. Bayezid döneminde beri adı sıklıkla geçen Selçuk Hatun'un kızı Şahzâde'dir ve ondan Şahzade-i Küçük diye de bahsedilir. Ayrıca Şehzade Sultan Mahmud'un kızkardeşi olduğu belirtilen bir başka Şehzâde Hatun daha vardır. Bunu da kâtipler "Şehzâde-i Küçük" diye kaydeder (BA, KK, nr. 7097, s. 59). Bu Mahmud'un II. Bayezid'in oğlu olma ihtimali zayıftır, çünkü bu durumda kızkardeşinin II. Bayezid'in kızı olması gerekir ki, katibin onu babasının değil de kardeşinin nisbesiyle yazmasının bir sebebi yoktur. Bu konu ayrı bir etüdü gerektirir. Ayrıca bu husus için bk. not 44.

33 "Haydar Çelebi Ruznâmesi" (Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, İstanbul 1274, içinde), s. 463, 464, 470, Vezirlikten azli yeniçerilerin İran'dan dönüş için paşaları baskı altında tutmaları sonucu I. Selim'in onlara sinirlenmesi ve faturayı Mustafa Paşa'ya kesmesi neticesinde olmalıdır (bk. F.M. Emecen *Yavuz Sultan Selim*, s. 157). Azledilince yerine Pîrî Mehmed Paşa vezir olarak tayin edildi. Bu bakımdan Mustafa Paşa'nın Pîrî Paşa yetiştirmesi ve tezkirecisi olduğu yolundaki bilgiler (Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, İstanbul 1285, III, 475) hatalıdır.

34 "Şehzade defterdarı ile doğru Edirne'ye gelip Mustafa Paşa Bosna beyi, vezir yerine yanında olup anın yerine sancak beklemeye Köstendil beyi Davudpaşa oğlu[Mustafa Bey] gönderilip..." ("Haydar Çelebi Ruznâmesi", s. 476).

35 Venedik kaynaklarından anlaşıldığına göre 1517-1519 yılları arasında Bosna'da görev yapan bir başka Mustafa Paşa vardır. Bu zat 1519'da vefat etmiştir: Sanuto, *Diarii*, c.24, s. 205, c.25, s. 293, 449, 591; c.26, 264, 384; c. 28, s. 190. Bu bakımdan vezirlikten Bosna beyi olan zatın kimliği meçhuldür. Şehzade Süleyman'a bir vezir gibi refakat ettiği belirtilen bu zat, onun geçici lalası olmuşa benzemektedir. Bu sıralarda Süleyman'ın lalası Kasım Bey idi, Aralık 1516'da onun yerine Sinan Bey tayin edilecektir: F.M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 32. 1519'da vefat eden bu Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki camiinin banisi olduğu ve vefatının ardından da burada inşa ettirdiği türbesine gömüldüğü bir belgeden anlaşılır. Nitekim Piri Mehmed imzalı bir arzda merhum olarak bahsi geçen Mustafa Paşa'nın kendi etbaından bazı kullarını, atlarını ve develerini padişaha vasiyet ettiği, bu zatın oğlanlarından, tavaşilerinden, atlarından ve develerinden hass-ı hümayuna layık olanların listelerinin hazırlanması için kethüdasi İskender'e emir yollandığı, paşanın naaşının Üsküp'te yaptırıldığı camide defn edilmiş olduğu bilgisi yer alır (TSMA, nr. E. 705/60). Bu zatın Üsküp'te 1492 tarihinde yapılan cami ve imareti ile türbesi bulunan, Evahir-i Muharrem 920/17-27 Mart 1514 tarihli vakfiyesindeki adı Mustafa b. Abdülkerim (Cami kitabesinde Mustafa b. Abdullah) olarak geçen başka biri olduğuna şüphe yoktur. Bu iki Mustafa Paşa'nın vakfiyelerindeki baba adlarının Abdülkerim yazılması aynı şahıs olduklarının delili de olamaz, çünkü Gebze'de medfun Mustafa Paşa'nın Abdulmuin, Üsküp'tekinin ise Abdullah olarak baba adlarının yazıldığı bilinmektedir. Devşirme kökenli olanlar genellikle bu gibi benzer baba adları kullanırlar. Öte yandan Üsküp'teki türbe kitabesinde, burada defn edilmiş Mustafa Paşa'nın vefat tarihi 925/1519 olarak zaten kayıtlıdır. Bir araştırmada bu zatın Çoban

lu beylerbeyliğine getirilen (15 Şevval 922/11 Kasım 1516) Mustafa Paşa'yı Bosna beyi değil eski Mora beyi şeklinde anmaktadır.³⁶

Mustafa Paşa'nın bundan sonraki görevleri ve faaliyetleri konusunda daha çok bilgiye sahibiz. Onun bu dönemden itibaren siyasi nüfuz ve ağırlığını daha çok hissettirdiği kolayca tahmin edilebilir. Mercidabık ve Ridaniye savaşlarında padişahın yanında yer alan Mustafa Paşa, Kahire'nin ele geçirilmesinin ardından Tomanbay'ın direnişinin kırılması ve onun takip edilip yakalanması gibi zor bir görevi icra etti: 11 Muharrem 923'te (3 Şubat 1517) Rumeli beylerbeyisi olmuş, iki gün sonra da Tomanbay'ı takip etmesi emredilmişti³⁷. Bu şekilde padişah nezdindeki itibarı çok artmış olmalıdır. İstanbul'a döndükten sonra I.Selim'in yeni sefer arayışları için deyken kendisini destekleyecek vezirleri iş başına getirme düşüncesiyle onu ikinci vezirliğe tayin ettiği bilinmektedir (5 Mart 1519).³⁸

Bu vesileyle Gelibolulu Mustafa Âlî, döneme şahit olmuş olan Celalzâde Mustafa Çelebi'den işittiği bir rivayeti naklederken, muhtemelen veziriazam Pîrî Paşa'yı yüceltmek için işin içine Mustafa Paşa'yı da karıştırır. Buradaki hikâyede Âlî'nin derdi Pîrî Paşa'nın nasıl iyi bir idareci olduğunu göstermektir. Ona göre Pîrî Paşa, vezir arayışı içindeki sultana Rumeli beylerbeyi Mustafa Paşa'yı gösterir. Bununla beraber Selim Mustafa Paşa'yı aşağılar ve "akılsız" bir adam olarak niteler. Ancak Pîrî Paşa'nın ısrarı üzerine onu ikinci vezir tayin eder. Pîrî Paşa'nın gölgesinde kalmayı hazmedemeyen Mustafa Paşa bir gün divanda Pîrî Paşa'nın her söylediğine karşı çıkınca padişah sinirlenip elindeki yayla Mustafa Paşa'ya vurup hakaret eder, bunun üzerine Pîrî Paşa devreye girerek Mustafa Paşa'yı bağışlatır³⁹. Ancak bu hadise Mustafa Paşa'nın gerçek durumunu yansıtmaktan çok, Pîrî Paşa'nın kadrini yüceltmek amaçlı olarak Mustafa Paşa'nın bir yan figür şeklinde hikâyeye dahil edilmesinden başka bir şey değildir. Bu rivayeti bir tarafa bırakırsak Mustafa Paşa'nın aslında padişahın en yakınlarından biri olduğu hatta Sirt köyündeki hastalığı sırasında onun yanına çağırıldığı bilinmektedir. Bu durum Mustafa Paşa'nın I. Selim'in nezdindeki itibarına iyi bir işarettir. Sultan Selim'in vefatının ardından oluşması muhtemel karışıklıkları önlemek için alınan tedbirler cümlesinden olarak hazine işlerinin ona emanet edildiği görülmektedir⁴⁰. Üstelik dönemin namlı vezirleri içinde itibarının daima önde olduğuna şüphe yoktur. Bu meyanda Yunus Paşa'nın ona yazdığı mektuplardaki ifade ve ibareler hayli dikkat çekicidir⁴¹.

Mustafa Paşa olduğu iddia edilerek, buradaki türbenin bir "makam" olduğu gibi garip bir tez ortaya atılmıştır. Ayrıca Mustafa Paşa hakkında bilgi verilirken Cem Sultan meselesi için yollanan Mustafa Ağa ile ilgili Venedik kaynaklarına atfen Serez'in Anfipoli köyünden olduğu yolundaki menşe bilgileri Çoban Mustafa Paşa'ya ait gibi gösterilmiştir (M.Z.İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*: Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2012, s. 159-163). Halbuki bu Mustafa Ağa'nın II. Bayezid'in son veziriazamı Koca Mustafa Paşa olduğu yaygın bir görüştür. Koca Mustafa Paşa ile ilgili görev bilgileri de Çoban Mustafa Paşa'ya ait gibi gösterilmiştir. Ayrıca Üsküp'teki Mustafa Paşa camii ve Türbesi ve Mustafa Paşa'nın kimliği ile ilgili tartışmalar için bk. E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Yugoslavya*, III/3, İstanbul 1981, s. 262; L. Kumbaracı-Bogoyeviç, *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul 2008, s. 102-115; M. Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi, XIV-XIX. Yüzyıl*, Ankara 2006, s. 77.

36 "Haydar Çelebi Ruznamesi", s. 481.

37 F.M.Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 295, 304-305.

38 F.M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 342.

39 *Kühü'l-Ahbâr*, vrk. 258a-b.

40 F.M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 356, 358.

41 *Münşeat Mecmuası*, nr. 791, vr. 174b-176a.

Sultan Süleyman döneminde ikinci vezir olarak durumunu koruyan Mustafa Paşa, yeni dönemin siyasi kararlarında belirleyici bir rol oynamıştır. Nitekim dönemin kaynaklarının ittifak ettiği üzere Belgrad seferi sırasında önemli askeri meselelerde öne çıkmış ve alınan kararlarda müessir şekilde pay sahibi olmuştur⁴². Bu seferdeki hadisatı canlı bir görgü şahidi olarak nakleden Celalzâde Mustafa Çelebi, onu “gurûr-ı câh ile mağrûr fakat kemâl-i tekarrübü vardır” diyerek tarif eder⁴³. Ardından Rodos seferi için ikinci vezir olarak donanmanın sevk ve idaresiyle görevlendirilmiş bulunması kendisine karşı olan güvenin önemli bir işaretidir. Yine bu vesileyle Celalzâde onu “Âsâf-makam, fâris-i meydân-ı şahâmet, firasetli ikinci vezir” şeklinde tanımlar⁴⁴. Bu tarihte donanmanın kaptanıderyası ise, bazı araştırmalarda kendisiyle karıştırılan Palak/Pulak lakablı Gelibolu sancakbeyi Mustafa Bey’dir.

Sultan Süleyman’ın saltanatının ilk yıllarında saraya mensup olduğu anlaşılan bir kadının kocası Mehmed Bey ile aralarının bulunmasıyla ilgili olarak Şehzade Mahmud’un annesine yazdığı mektupta Pîrî Paşa ile birlikte Mustafa Paşa’nın da adının geçmesi, onu saray nezdindeki mevkii açısından manidardır⁴⁵. Mustafa Paşa’nın ikinci vezir olarak konumu, veziriazam Pîrî Mehmed Paşa, Ahmed Paşa ve arka planda da padişahın yakın arkadaşı İbrahim Ağça/Paşa arasındaki gizli iktidar rekabeti açısından kaynaklara yansımayan yeni bir hizbin ve çekişmenin tarafı olmasına da yol açacaktır. İkinci vezir olduğu için saray çevrelerinde Pîrî Paşa’nın yerine kuvvetli bir veziriazam adayı olarak görülmüş olma ihtimali yüksektir. Kendisi gibi Sultan Süleyman’ın kızkardeşiyle evli bulunan ve veziriazam olma hırsıyla adeta yanıp tutuşan Ahmed Paşa en büyük rakip olarak onu öncelikli hedefi haline getirmiş olmalıdır. Nitekim Mustafa Paşa’yı gözden düşürme yolundaki çabaları dönemin kaynaklarına da yansımıştır⁴⁶. Sonunda Rodos kalesinin en muhkem burçlarından birini sıkıştıran ve çok gayret sarf ettiği anlaşılan Mustafa Paşa, tam bu sırada Mısır beylerbeyi Hayır Bey’in vefatı haberinin alınması üzerine muhtemelen Ahmed Paşa’nın da tesiriyle -Pîrî Paşa’nın ise kendi yerinin en kuvvetli adayı olması hasebiyle sessizce destekleyeceği üzere- Mısır valiliğine tayin edilerek uzaklaştırıldı ve ilginç şekilde savaşın en kızgın anında refakatine verilen gemilerle (10 kadırga) İskenderiye’ye

42 Belgrad kuşatmasındaki kararlı tavrı üzerine dönemin kronikleri dışında farklı ve ayrıntılı bir bilgi için bk. *Hocazâde Mehmed Efendi İbtihacü’l-tevârih*, haz. Ahmet Akgün, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 74-75.

43 *Tabakatü’l-Memâlik*, haz. F. Demirtaş, Doktora Tezi, Kayseri 2009, orijinal metin (İ.Ü. Nadir Eserler, nr.5997),vr. 43b. Sultan Süleyman dönemindeki *Süleymanname* yazarları (Bostan, Matrakçı Nasuh, Celalzâde Salih Çelebi vs) onun hakkında daha farklı bilgiler vermezler. Yine faaliyetleriyle ilgili en geniş malumat Celalzâde’nin eserinde yer alır.

44 *Tabakat*, vr. 53a. Onu yakından tanıdığı anlaşılan İbn Kemal de hakkında pek bilgi vermez, yalnız görevlendirilmeleri vesilesiyle onu “vezir-i âlf-şân” ve ileride Mısır valiliği dolayısıyla da “Divân-ı Sultan-ı asr, sâni-i erkân-ı kasr” diye anar. *Tevârih-i Al-i Osman*, haz. Ş. Severcan, Ankara X, Defter, s. 167, 171. XVI. asrın ikinci yarısına ait bir kaynak olarak Mehmed Zaim ise ondan “Ebu’l-fevâris” diye bahseder: *Câmi’ü’l-tevârih*, haz. A.Nur Sır, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora tezi, İstanbul 2007, 272b. Rodos kuşatması sırasında Piri Mehmed Paşa ile birlikte, donanma ile irsal olunan silahdar ağası Behram Bey tarafından gelen derya ahvaline dair raporu ilettiklerine dair arzları: TSMA, nr. E. 759/24’ta yer alır. Her iki paşanın müşterek imzasını taşıyan bu evrak bu anlamda ilginçtir.

45 Bu mektupları yayımlayan Ç. Uluçay, II. Bayezid’in oğlu olup 1507’de Manisa’da vefat eden Şehzade Mahmud’un annesine yazdığı kanaatindedir. Eğer öyleyse burada Piri Paşa ve Mustafa Paşa’nın adının olması beklenemez. Fakat burada zikredilen şehzadenin Sultan Süleyman’ın 1521’de altı yaşındayken vefat eden oğlu Mahmud olma ihtimali de vardır. (Mektup için bk. Ç. Uluçay, *Harem’den Mektuplar*, İstanbul 1956, s. 26-33). Zira mektubu yazan hanım, Mahmud’un validesine hitap ederken, oğlu Mahmudşah ile kızı Gevherhan’ın gözlerinden öptüğünü yazar. Böyle olunca II. Bayezid’in oğlu Şehzade Mahmud olma durumu ortadan kalkar. Bu durumda mektubun muhatabı olan hanımın kimliği meselesi ortaya çıkar. Mahidevran’ın o sırada Mustafa adlı oğlu olduğunu bildiğimize göre, Mustafa’nın mektupta adının geçmemesi, bu çocukların ondan olma ihtimalini zayıflatır. Muhtemelen bunlar Kanunî’nin şehzadeyken haremine giren bir başka hanımındandır (Belki Gülfem: Gülfem’in adı ve yiyecek tahsisatı KK, nr. 7097, s. 59’da yer alır).

46 *Tabakat*, vr. 65b.

hareket etti (7 Zilhicce 928/28 Ekim 1522)⁴⁷. Bu durum bir ölçüde Mustafa Paşa için veziriazamlık yolunun kapanması anlamına geliyordu. Ahmed Paşa ise bu çekişmede en önemli rakibini bertaraf etmiş olarak ilk raundu kazanmıştı, ama bu sevinci padişahın yakın arkadaşı İbrahim Ağâ'nın (Paşa) öne çıkışıyla çok da uzun sürmeyecekti⁴⁸.

14 Kasım 1522'de Kahire'ye gelen Mustafa Paşa'nın Mısır valiliği tahminlerin ötesinde hayli kısa oldu. Belki de bundan dolayı Celalzâde Salih Çelebi onun ikinci vezir olarak "emâneten hâfız-ı Mısır" olduğunu, "tarika-i emânet" ile muhafazada bulunduğunu yazar⁴⁹. Yani bunun zaten baştan beri geçici bir görevlendirme olduğunu vurgular. Mustafa Paşa'nın bu sıradaki faaliyetleri hakkında hayli ayrıntılı bilgiye sahibiz. Onun bu dönemde Mısır'da vuku bulan önemli bir isyanı bastırdığı, ancak Osmanlı kanunlarını uygulamaya çalışmasının pek müspet netice vermediği belirtilir. Eseri Mustafa Paşa'nın valiliği döneminde sona eren meşhur Memlük tarihçisi İbn İyas, ilk icraatlarının önce çok iyi karşılandığını ve büyük ümit vesilesi olduğunu yazar, fakat bazı konularda beklentileri karşılamadığını da ekler. Ayrıca Osmanlı vezirleri içinde en büyüğü olduğunu ifade eder⁵⁰. Onu gören bir başka tarihçi Diyarbekrî ise Mısır'daki icraatları konusunda çok ayrıntılı bilgiler verirken "mizacının dar ve tabiatının tiz ve gazabnâk" olduğunu ama sonra hemen dönüp kimseye zarar ve ziyan vermemeye çalıştığını, katilden hoşlanmadığını belirtir⁵¹. Mısır'da Osmanlı sistemini ikame etmek isteyen Paşa'nın Kahire'deki en önemli işi ise bütün şehri temizletmesi ve bunu biraz da zor kullanarak yapmasıdır. Diyarbekrî, her tarafın tertemiz olduğunu yazarken "ehl-i Mısır'ın" böyle bir şey görmediğini, bu yüzden "bî-huzur" olduklarını ironik olarak söylemekten geri durmaz⁵². Ayrıca Kahire'deyken paşanın sık sık rahatsızlandığına dair anekdotlar aktaran Diyarbekrî, Rodos'un fethi haberini getiren İbrahim Paşa'nın babalığı Cafer Bey'e ilgi göstermediğini belirtmekten kendini alamaz⁵³.

Mısır'da kısa sürede önemli işler yaptığı anlaşılan ve bu arada meşhur mutasavvif İbrahim Gülşenî ile görüşen ona büyük saygı gösteren (*Menâkıb'a* göre onun müridi de olan)⁵⁴ Mustafa Paşa bir süre sonra İstanbul'a geri çağırıldı⁵⁵. Önce Mısır'a Kasım Paşa tayin edilmişti ama

47 *Tabakat*, vr. 76b. Hocazâde Mehmed Efendi *İbtihacü't-tevârih*, s. 109'da da 10 kadırğa ile hareket ettiğini belirtir. Ayrıca Rodos kuşatması sırasında teslim şartları ile alakalı arzı da mevcuttur: TSMA, nr. E. 759/99.

48 İbrahim Ağâ'nın (Paşa) kendisine yol açmak için Ahmed Paşa'yı başlangıçta tahrik ettiği ve desteklediği Osmanlı kaynaklarına yansımıştır (Hocazâde Mehmed Efendi, *İbtihacü't-tevârih*, s. 120).

49 *Tarih-i Sultan Süleyman*, haz. S. Ali Topal, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 160.

50 *Bedâiü'z-zuhûr: Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, s. 437-442.

51 *Nevâdirü't-tevârih*, Millet Ktp. Ali Emiri T. nr. 596, vr. 372a-b.

52 *Nevâdir*, vr. 374a.

53 *Nevâdir*, vr. 374a. İstanbul'dan "derya tarafının ahvali ve ahbârını ilam etmek" üzere aldığı emir üzerine denizdeki bazı gelişmeleri, "berriye" tarafındaki durumu ve bazı Çerkez cündilerinin Safed dolaylarındaki faaliyetlerini ihtiva eden "el-fakîr Mustafa" imzalı arzın ona ait olma ihtimali yüksektir (TSMA, nr. E. 537/5).

54 İbrahim Gülşenî Menâkıbnamesini yazan Muhyi-i Gülşenî Mustafa Paşa ile şeyh arasındaki bağlara dair ilginç bilgiler verir. Hatta Şeyh, Mustafa Paşa'ya fakirleri gözetmesini söylemiş, ayrıca Mustafa Paşa da burada iken gördüğü Muhyiddin Karamanî'nin Gebze'de yaptırdığı zaviyesine şeyh olmasını rica etmiş; Karamanî burada irşata bulunmuştu (*Menâkıb-ı İbrahim-i Gülşenî*, haz.M. Koç-E.Tanriverdi, İstanbul 2014, s. 312-31). Diyarbekrî de yine İbrahim Gülşenî ile olan bağına değinir (*Nevâdir*, vr.259b-260a).

55 Sanuto, *Diarii*, c.34, s. 238'de Balyos Andrea Priuli 5 Mayıs 1523'te İstanbul'dan yazdığı mektupta padişahın onu geri çağırıldığını ve gelip vezaret görevini sürdürmesini istediğini belirtir. Ahmed Paşa'nın uzaklaştırılmasının yeni veziriazam İbrahim Paşa'nın işine geldiği ve ondan boşalan vezareti ise daha mülayim, hırslı olmayan ve muhtemelen de ilişkisinin çok iyi olduğu Mustafa Paşa'yı tercih ettiği düşünülebilir. Akla gelen bir başka husus, İbrahim Paşa'nın düğünü vesilesi olabilir. Çünkü İbrahim Paşa'nın gelin adayının İskender Paşa ailesiyle bir irtibatı olduğu bilinmektedir (Z. Yelçe, "Evaluating Three Imperial Festivals 1524, 1530 and 1539", *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. S. Faroqhi-A. Öztürkmen, Calcutta 2014, s. 77-79, 85-87). Bu durumda Mustafa Paşa üvey kızı dolayısıyla İbrahim Paşa'nın kayınpederi olmaktadır. Diyarbekrî'nin Mısır'a geldiğini söylediği İbrahim Paşa'nın babalığı konusu da bu meseleyle bağlantılı olabilir. Fakat bütün bunlar daha başka bilgilerle tevsik ve tahkike muhtaçtır. Bu noktada bir parantez açarak, *İbtihacü't-tevârih*'de zikredilen

durum birden değişti ve ikinci vezir Ahmed Paşa Mısır'a atandı. Veziriazamlık isteği yerine getirilmeyen ve İbrahim Paşa'nın bu makama tayininden sonra İstanbul'dan ayrılıp Mısır beylerbeyliğine tayin edilen Ahmed Paşa'nın gelişi üzerine ondan hoşlanmadığı anlaşılan Mustafa Paşa, Celalzâde'nin yazdığına göre "onun şerrinden emin olmadığı için kadırgaya binip yeni Mısır paşasını Nil üzerinde karşılamıştı". Tarihçiyeye göre Mustafa Paşa rütbece Ahmed Paşa'dan daha kıdemliydi, buna rağmen ayağındaki ağrılarını bahane edip yanına gelmeyen Ahmed Paşa'nın gemisine geçerek onu ziyaret etmekten çekinmemiş, hemen sonra da İskenderiye'ye hareket edip Mısır'dan ayrılmıştı (Ağustos 1523)⁵⁶. Bu anekdot eğer doğruysa Mustafa Paşa'nın "hilm sahibi" yani yumuşak tabiatlı, makul bir şahıs olduğu hakkında Venedik elçi raporlarındaki bilgilerle iyi bir uyum gösterir.

Bununla beraber bu olayla ilgili çağdaş yazarlardan Diyarbekrî'nin anlatımı hayli farklıdır ve hadisenin hiç de bu şekilde vuku bulmadığını gösterir. Diyarbekrî'ye göre iki paşanın karşılaşması şöyle olmuştur: Kasım Paşa'nın Mısır'a tayin olduğu ve kendisinin İstanbul'a çağrıldığı haberini 17 Ramazan 929'da (30 Temmuz 1523) alan Mustafa Paşa, Kahire'ye gelen Kasım Paşa'yı karşılamış, onunla görüşmüş, ardından geri dönüş hazırlıkları yaparken Ahmed Paşa'nın Mısır'a beylerbeyi olduğunu öğrenmiş. Hazırlıklarını tamamlayıp 17 şevval 929'da (29 Ağustos 1523) Bulak'tan gemiye binerek hareket ettiğinde, Nil üzerinde Kahire'ye gelmekte olan yeni vali Ahmed Paşa ile karşılaşmış ve iki gemi demir atarak şurba köyü önünde durmuş. Ahmed Paşa hemen Mustafa Paşa'nın gemisine gelip onunla bir miktar oturmuş ve sohbet etmiş, hemen sonra iki paşa birbiriyile vedalaşarak ayrılmış ve Mustafa Paşa da demir kaldırıp "hay kandesin İslambol" deyip hareket etmiř⁵⁷. Diyarbekrî'nin bu anlattıkları muhtemelen daha doğru olmalıdır. Celalzâde'nin eserinden intikal edip yayılan yukarıda zikrettiğimiz ilk anekdotun ise daha sonra isyan edip "Hain" unvanıyla anılacak Ahmed Paşa'nın her vesileyle kötülenmesine yönelik bir imaj oluşturulma çabasıyla ilgisi bulunduğu söylenebilir⁵⁸.

bir bilgiye (*Hocazâde Mehmed Efendi İbtihacü't-tevârih*, haz. Ahmet Akgün, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 135)bağlı olarak ortaya konan şu hususu yeniden tartışmaya açalım: İbtihac'da şam valisi Hürrem Paşa'nın İbrahim Paşa'nın hanımının yakını olduğu bilgisi yer alır. İbrahim Paşa'nın hanımının akrabası olarak gösterilen Hürrem Paşa, aslında II. Bayezid döneminde vefat eden İskender Paşa'nın oğludur. Vefatı dolayısıyla 27 şaban 910/2 şubat 1505'de oğulları sonradan Midilli sancakbeyi olacak Mustafa Bey ile o sırada henüz delikanlılık çağında olduğu anlaşılan Hürrem Çelebi'ye taziyede bulunulduğu ile ilgili kayıt bu anlamda dikkat çekicidir (In'amat Defteri, s.94). Gelibolu sancakbeyi olan ve I. Selim'in kızıyla 1509'da evlenen İskender Paşa ise 1515'te katledilen zattır (F.M. Emecen, *Yavuz*, s. 40). Bu bakımdan İbtihac'daki kayıt yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır. Ayrıca Celalzâdede *Tabakat*'ta hisımlık durumunu ima edercesine, ilgili bahiste İbrahim Paşa ile alakalı "kendülere mensûb ve mahsûs İskenderpaşa oğlu Hürrem Paşa" ifadesini kullanır (vr. 97a). Böylece İbtihac'taki bilginin hangi kaynağa dayandığı açık şekilde anlaşılır. İskender Paşa'nın 1526'da in'am listelerinde adı geçen üç kızı Mihrişah, Hafsa ve Fatıma'dır. Fatıma bazı kayıtlarda onun kızının kızı diye de geçer: BA, KK, nr. 7097, s. 9; BA, MAD, nr. 17884, s. 5-6). Bu bakımdan İbrahim Paşa'nın iki İskender Paşa'dan hangisinin kızıyla evli olduğu temyiz edilebilirse de bu husus yeni baştan ayrıntılı bir çalışmayı gerektirir.

56 *Tabakat*, vr. 88b. Bu hadise daha sonraki birçok tarihci tarafından tekrarlanmıştır. Bunlardan Hocazâde Mehmed Efendi, önce ihtiyaten Nil'de buluşulduğunu, birbirleriyle kısa bir sohbetten sonra ("mülakat-ı hafife ile mükteff") ayrıldıklarını (*İbtihacü't-tevârih*, s.116), ardından Ahmed Paşa'nın Mustafa Paşa'nın ayağına gitmediğini, Mustafa Paşa'nın da ihtiyaten gemide kalıp karşılıklı olarak selamlaşmakla iktifa ettiklerini yazar (s.120).

57 *Nevâdir*, 402a-b. Kasım Paşa'nın tayin ve bu arada Piri Paşa'nın azledildiği haberi gelince Mısır halkı Mustafa Paşa'nın veziriazam olarak İstanbul'a döneceğini zannetmişti (vr.399b).

58 Ahmed Paşa'nın isyanı konusunda Osmanlı kaynaklarının anlatımı dikkatle kritik edilmelidir. Olaylara şahit olma ihtimali yüksek olan Diyarbekrî'nin anlatımıyla diğer kaynakların yaklaşımı hakkında bk. S. Emre, "Anatomy of Rebellion in Sixteenth-Century Egypt", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 46 (2015), s. 77-130. İbtihac'ta Mustafa Paşa'nın isyan sonrası Ahmed Paşa'nın bertarafını sağlayan kethüdası İskender'e yararlığı sebebiyle sancak vermek isteyen İbrahim Paşa'yı engellediği ve "bunu riâyet edecek, hiç birimiz kethüdarımızdan emin üzre olmamak lâzım gelir, evlâ oldur ki riâyet-i yeşre ile iktifâ oluna" dediği rivayet edilir. Bunun üzerine İbrahim Paşa İskender'e 5000 akça terakki vermiş, böylece timarı 30.000 akça olmuştur (s.127-128).

Diyarbakır'ya göre Mısır'da valilik süresi dokuz aydan bir gün eksik olan Mustafa Paşa'nın İstanbul'a dönüşünün ardından vezirlik görevini sürdürdüğü ve İbrahim Paşa'ya bağlı olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Hatta İbrahim Paşa Mısır'da iken İstanbul'da patlak veren yeniçeri isyanı sırasında evi yağmalananlar arasında Mustafa Paşa da vardı. 1525 Martındaki Yeniçeri isyanı aslında İbrahim Paşa'ya karşı olan hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak ona karşı olan hizbin teşvikiyle alevlenmiş olmalıdır⁵⁹. İkinci vezir olarak katıldığı Mohaç seferi ise onun son askeri hareketidir. Bu sıralarda sağlığı hayli bozulmuştu. Hatta ordu İstanbul'dan çıkarken tahtirevanla götürülmüştü. Muhtemelen yere oturmada büyük sıkıntı çekiyordu. Hatta Viyana üzerine yürünmeden önce de Kanunî'nin onun için özel olarak süslü, işlemeli bir iskemle yaptırttığı bilgisi Ruznamçe defterinde masraf kalemleri arasında yer almıştır⁶⁰. Bu kritik dönemlerde kendisiyle buluşan Venedik balyosları genellikle onu hasta yatağında ziyaret etmişler, gut hastalığından mustarip olduğunu bildirmişlerdir⁶¹. Muhtemelen Macaristan meselesiyle ilgili planlamalarda pay sahibi olan Vezir Mustafa Paşa⁶², bu meseleyi belirli bir merhaleye getirecek ve Zapolya'nın durumunu tam anlamıyla perçinleyip tampon Macar krallığı projesini hayata geçirecek 1529 seferi hazırlıklarının ardından ordu İstanbul'dan hareket edecek iken 18 Şaban 935'te (27 Nisan 1529) ansızın vefat etmiştir⁶³. Pietro Zen, 6, 7 ve 11 Mayıs 1529 tarihli mektuplarında onun bir kaza geçirdiğini ve bir gün içinde öldüğünü belirtir⁶⁴. Ancak bunun nasıl bir kaza olduğundan söz etmez.

Mustafa Paşa hakkında özellikle 1522-1529 yılları arasında İstanbul'da bulunan Venedik balyosları önemli bilgiler vermişlerdir. Onun Venedik ile iyi bir dost olduğunu, cülus sonrası Venediklilerin anlaşmayı yenilemelerine Pîrî Paşa ile birlikte destek verdiklerini belirtirler⁶⁵. Hatta Mustafa Paşa, padişahın Macar seferi için hazırlandığını belirtip eğer bir sefer vaki olursa Venediklilerin Macaristan'a yardım etmemesi tavsiyesinde bulunmuştur. Kendisiyle görüşen elçiler onu çok kibar, ağırbaşlı, uzun boylu, yakışıklı ve saygın biri olarak tanıtır. Venedik'e olan bağlılığını da sıklıkla dile getirdiğini ifade ederler. Bu beyanlardan Mustafa Paşa'nın Venedik'e yakın görünürken onlardan Avrupa ahvali hakkında haber almaya çalıştığı da anlaşılır. Elçiler Mustafa Paşa ve vezirlerin sık sık Avrupa ahvalini kendilerinden öğrenmek istediklerini ifade ederler. Onun diğer vezirlerle olan ilişkileri de bu raporlarda belirtilir. Özellikle Ahmed Paşa ile pek anlaşamadığı, Ayas Paşa ile ise aralarının çok iyi olduğu söylenir⁶⁶. Pietro Zen Mustafa Paşa'dan İbrahim Paşa ile padişahın ilişkileri konusunda bilgi aldığını da yazar: Mustafa Paşa ona İbrahim Paşa'nın padişah tarafından tutulması sebebiyle çok kıskanıldığını ifade etmiş, ayrıca onun padişah ile sık sık beraber gezdiğini, padişahın şehvet düşkününü olmayıp tek bir kadını olduğunu söylemiştir⁶⁷. Ayrıca Pietro Zen, Mustafa Paşa'nın ısmarladığı bir saati kendisine teslim ettiğini ve Paşanın bunu çok beğendiğini 1526 tarihli raporunda belirtmiştir⁶⁸.

59 İsyân için bk. Celalzâde, *Tabakat*, vr. 101b; Mehmed b. Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih*, haz. A. Sağırılı, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 158-159. Burada Mustafa Paşa'nın adamı Balı'nın isyan teşvikçileri arasında olduğu belirtilirse de Mustafa Paşa'nın evinin basıldığı bilgisi bulunmaz. Ruznamçe defterindeki kayıtlarda buna dair bir bilgi vardır.

60 KK, nr. 1764, s. 42 (500 akçelik bir masraf kayıtlıdır).

61 1526 ve 1527'de hastalığı hakkında: Sanuto, *Diarii*, c. 41, s.471; R. Fulin, "Itinerariodi Ser Piero Zen Stato Orator al Serenissimo Signor Turchofatto peri o Marin Sanuto in sumario", *Archivio Veneto*, 22 (1881), s. 104-136.

62 Zapolya'nın elçisi Laszky'e söylediği sözler için bk. J.W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trc.N. Epçeli, ed. K. Beydilli-E. Afyoncu, İstanbul 2011, II, 473-74.

63 Vefat tarihi *Tabakat*'ta verilir (vr. 145a). Daha sonraki tarihçilerden mesela Mehmed b. Mehmed (*Tarih*, haz. A. Sağırılı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 168) ve Müneccimbaşı (III, 168) söz konusu tarihi muhtemelen ondan alarak tekrarlarlar.

64 Sanuto, *Diarii*, c.50, s. 470-472.

65 *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanunî*, s. 20.

66 R. Fulin, "Itinerariodi Ser Piero Zen", s. 104-136.

67 *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanunî*, s. 43-44.

68 Sanuto, *Diarii*, c. 43, s. 725.

Elçi Bragadino'nun 9 Haziran 1526'da Venedik senatosunda okunan raporunda ise Mustafa Paşa'nın şahsi dünyası hakkında farklı bilgiler yer alır. Ona göre Mustafa Paşa, yaşlı ve gut hastası olup yılın 8 ayını yatakta geçirmektedir. Bilge bir adamdır, ancak biraz dağınık, şehvet düşküner, şarap içer. Yakışıklıdır ayrıca hayırseverdir, devlet işlerinden iyi anlar, 70.000 duka değerinde serveti, 700 kölesi vardır ve bunların kaynağı Mısır'daki valiliğine dayanır, mücevherlerinin çokluğuyla da bilinir. Mısır'dan çağırılma sebebi hazineye buradan hiç para yollamasıdır. Denize nazır güzel bir konağı vardır. İbrahim Paşa Mısır'dayken hemen bütün işlere o bakmaktadır ve Venediklilere çok yardımcı olmuştur⁶⁹. Mustafa Paşa'nın kendisiyle konuşmaktan zevk aldığı ve geç saatlere kadar evinde kaldığını belirten Bragadino ayrıca yukarıda da zikredildiği gibi Mohaç seferi için yola çıkılırken paşanın bir tahtirevanla taşındığı da görmüştür. Mustafa Paşa ayrıca ondan bazı taleplerde bulunmuş, dört elbise istemiş ve bunların ücretini ödeyeceğini söylemiştir. Karısı için de kısa tüylü bir dişi bir erkek iki cins köpek talebinde bulunmuştur⁷⁰. Ayrıca 8 Mayıs 1527 tarihli mektubunda Marco Minio, bir gece önce Sultan Süleyman'ın Mustafa Paşa tarafından yeni yapılan hamamını yıktırdığı bilgisini vermektedir⁷¹. Kamuya ait suyun bu hamamda kullanıldığı şikâyetleri üzerine padişah hamamı yıktırması, Mustafa Paşa bundan çok endişelenmişti⁷². Onun hakkında verilen bütün bu bilgileri teyit etmek mümkün olmamakla birlikte bu belirtilenler, o dönemde en azından Mustafa Paşa'nın siyasi mevkii açısından son derece dikkat çekicidir⁷³.

Yine elçilerin gözlemlerinden anlaşıldığı üzere Mustafa Paşa'nın büyük bir serveti vardı. Bir adamının belirttiğine göre vefatından sonra 300.000 altın sikke yanında 700.000 duka değerinde çeşitli paraları tespit edilmişti. 300 de kölesi mevcuttu. Bütün bu servetin kaynağı ise yine Mısır'daki görevi dönemine bağlıyordu⁷⁴. Valide Sultan (Hafsa Sultan) tarafından çok sevilen paşanın saraydaki yeri son derece önemliydi⁷⁵. Zira o I. Selim'in Hafsa Sultan'dan olma kızıyla (yani padişahın ana-baba bir kızkardeşiyle) evliydi. Pietro Zen, bu büyük serveti toplamasına padişahın göz yumduğunu ve "bırakın çocuğu yok, çocuğu olmadığı için nasılsa serveti bana kalacak" dediğini nakleder. Gerçekten de Mustafa Paşa'nın yaptığı evlilikten hiç çocuğu olmadı.⁷⁶ Bazı biyografik eserlerde iki oğlundan söz edilirse de bunun bir karışıklık mahsulü olduğu açıktır⁷⁷. Nitekim vakfiyesi ve terekisiyle alakalı kayıtlarda herhangi bir çocuğunun adı geçmez. Üstelik muhalefatından kalan bazı değerli eşyalarının Sultan Süleyman'ın hazinesine aktarılmış olması da mirasçısı olmadığını doğrular. İlgili belge, hukuki açıdan eski kölesi olarak efendisine kalan payın kaydından başka bir şey değildir⁷⁸.

69 *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanunî*, s. 53-54.

70 *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanunî*, s. 62-63.

71 Sanuto, *Diarii*, c. 45, s. 291.

72 Sanuto, *Diarii*, c.46, s. 176: krş. *Venedik Elçi Raporlarına Göre Kanunî*, s. 70: Rivayete göre Mustafa Paşa hanımını saraya göndererek durumu bizzat sultandan sordurtmuş. Sultan Süleyman da bu hususta Mustafa Paşanın zararının karşılanacağını, hamamın bazı umumî suların geçişini engellediği için yıktırıldığını, böylece adaletin yerini bulduğunu söylemiş.

73 TSMA, nr. E. 592/3'te altında Mustafa imzalı olup katalog fişinde ona atfedilen arz eğer doğruysa, İstanbul'da bulunan "Papa'nın elçisi"nin dönüşü meselesiyle ilgilendiği anlaşılır ve bu da onun diplomat yönünün bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

74 Sanuto, *Diarii*, c.51, s. 622-23.

75 R. Fulin, "Itinerariodi Ser Piero Zen", s. 104-136.

76 Sanuto, *Diarii*, c.50, s. 472-73.

77 *Sicill-i Osmanî*, III, 272'deki bilgiler modern yazarlarca da tenkide tabi tutulmaksızın tekrarlanmıştır (mesela bk. Zorcu, "Venedik Balyos Raporlarının İşığında", s. 402. Burada bir de kızı eklenmiş). *Sicill-i Osmanî*'de Ahmed ve Muhyiddin Mehmed adlı iki oğlu olduğu belirtilirse de bunlar büyük bir ihtimalle bir başka Mustafa Paşa'nın, Davutpaşaoğlu Mustafa Paşa'nın oğulları olmalıdır (Bu çocuklar II. Bayezid'in kızından olmadır: İn'amat Defteri, s.8'deki 5 Safer 909 tarihli kayıt).

78 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. D. 9709. Burada 7097 dirhem değerinde altından mamul eşyalar (iki şamdan, iki tepsi, ibrik ve leğen, hamam taşı, üç maşrapa, biri murassa iki sürahi, beşi murassa on iki kadeh); 29.328 dirhem

Venedik raporlarında çizilen Mustafa Paşa portresi, her şeyden önce onun iyi bir devlet adamı olma hasletini belirlemektedir. Ayrıca saraydaki gücü de neredeyse İbrahim Paşa ile benzeri konumdadır. Zenginliği ve büyük servetini ise hayır eserlerine tahsis etmiş görünmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla önemli bir devlet adamı olarak Sultan Selim ve Sultan Süleyman döneminde siyasi ve askeri kararların alınmasında divanda önemli bir rol üstlenmiş olan Mustafa Paşa'nın en belirgin hasleti hayırseverliği olmuştur. Pek çok vakfı ve hayır eserinin var olduğu bilinmektedir⁷⁹. Fakat bunların ne anlam ifade ettiği izaha muhtaçtır. Nitekim biri Gebze gibi Anadolu'ya açılan önemli bir menzil noktasında diğeri Rumelî'ye açılan bugün Bulgaristan'da adı Svilengrad'a çevrilmiş Cisirimustafapaşa mevkiinde yaptırdığı cami, imaret, köprü gibi eserlerle⁸⁰ Osmanlı zihniyet dünyası içinde son derece ince düşünülmüş bir büyük amacın tezahürlerini ortaya koymuştur. Yaptırttığı hayır eserleriyle iki kasabanın oluşması ve gelişmesini yönlendirecek temelleri de böylece atmıştır.

değerinde gümüş takımlar (sahanlar kapaklı taslar, sürahiler, ibrik, leğen, maşrapa, kadehler, tepsiler, şamdanlar, siniler) yanında başka muhtelif eşyalar, bir hüma kuşu, sandık içinde altın kemerler, hançerler, zihgirler, yeşim parçaları, altın sebüke, altın işlemeli murassa bıçaklar, balık dişi bıçak, Macar bıçakları, elmas, yakut ve firuze yüzükler, süslü kemer pulları kaydedilmiştir. Bu liste 2 Cumadelula 936/ 2 Ocak 1530 tarihlidir.

79 Vakfiye ve zeyilleri: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. D. 7003. Bugüne ulaşan önemli bir kitap listesi de mevcuttur. Bu kitaplar Paşanın entelektüel kimliği konusunda fikir verir (Bk. bu kitaptaki ilgili makaleler).

80 Eserleri için ayrıca bk. Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)", *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyesi*, I, 133-158; Fatih Müderrisoğlu, "Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", s. 67-124. Paşa'nın bunların dışında Eskişehir'de de hayır eserleri mevcuttur. Vakfiyesi Gebze Belediyesi yayınları arasında çıkmıştır. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Vakfiyesi, I-II, (2017).

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA’NIN YAŞADIĞI DÖNEM VEYA OSMANLI’NIN “ALTIN ÇAĞI”

MEHMET ÖZ*

Çoban Mustafa Paşa, kaynaklarda daha ziyade “ikinci vezir” olduğu dönemde yer aldığı bir takım sefer ve görevlerle karşımıza çıkan bir tarihî şahsiyettir. Rodos seferinin başında, Veziriazam Pirî Mehmed Paşa’nın tavsiyesiyle serdarlığa getirilen Mustafa Paşa, kuşatma sırasında Mısır Valisi Hayır bay’ın ölümü üzerine görevden alınarak Mısır’a vali tayin edilmiştir. Bazı çalışmalarda ikinci vezir Mustafa Paşa ile Rodos kuşatmasında donanma kumandanı olan Pulak (Palak/Parlak) Mustafa Paşa karıştırılır. İkinci Vezir serdarlıktan alınırken Pulak Mustafa Paşa da donanma komutanlığından alınmış, yerine Behram Bey getirilmiştir. Çoban Mustafa Paşa’nın Mısır valiliği kısa sürer. Burada meydana gelen bir isyanı bastırır, daha sonra İstanbul’a çağrılır. Mohaç seferine de katılan ikinci vezir Mustafa Paşa’nın Birinci Viyana seferinden önce öldüğü ve yerine ikinci vezirliğe Güzelce Kasım Paşa’nın getirildiği anlaşılmaktadır.¹

Bu sempozyumun ana konularından biri olan Çoban Mustafa Paşa’nın yaşadığı ve önemli görevlerde bulunduğu dönem Osmanlı tarihinde devletin ve sistemin karakteri açısından bazı kritik önemde gelişmelerin vuku bulduğu bir dönemdir. Bu çalışmada bunlardan birisi üzerinde durmaya çalışacağım. Daha doğrusu bu dönemin daha sonraki Osmanlı tarih yazımı ve bilhassa düşünce dünyası içinde taşıdığı manayı tebarüz ettirmeye gayret edeceğim. Ama öncelikle bu dönemde vuku bulan ve çok önemli gördüğüm birkaç hususu dikkatinize arz edeceğim:

1-Yavuz Sultan Selim’in Safevîlere karşı başarılı olması ve Memluk devletini ortadan kaldırması sonucunda Osmanlıların Sünni İslam dünyasındaki liderlik konumları ve hilafet meselesi,

2-Yukarıdakiyle bağlantılı olarak Osmanlı devletinde İslam anlayışı ve tatbikatında meydana geldiği ileri sürülen değişim meselesi (Ebussuud’la Osmanlı kanunnamelerinin İslamileşmesi),

3-Deniz ticaret yollarındaki değişimle birlikte Osmanlıların Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusundaki faaliyetleri,

4-Mutlak hükümdarlığın tesisi ile birlikte Padişah ailesinin ve Haremın kazandığı yeni konum, devşirme kökenli damat vezirlerin öne çıkışı,

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. mehoz@hacettepe.edu.tr

1 Hakkında bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1964, 2. Bs., s. 304 (Yavuz devri, Rumeli Beglerbeğisi), s. 312 (Belgrad seferi), s. 313-14(Rodos seferi), 316-18 (Mısır valiliği); Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi-Resimli Haritalı*, c. II, İstanbul 1958 (Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011), s. 796 (Belgrad’ın zaptı), 801-806 (Rodos seferi ve kuşatması), 811-812(Mısır valiliği), 823 (Mohaç). İ. Hami Danişmend, *Çoban Mustafa Paşa ile Pulak Mustafa Paşa’nın karıştırıldığına işaret eder. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. II, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 77. Bu sempozyumda sunduğu bildirisinde Feridun Emecen, Paşa’nın kariyeri ve lakabı hakkında vesikalardaki ve kaynaklardaki bilgileri tartışmıştır.

5-Çoban Mustafa Paşa'nın kısa süre valilik yaptığı Mısır dahil yeni fethedilen Arap topraklarını büyük kısmında timar sistemi yerine salyaneli beylerbeylik sisteminin uygulanması.

Bu bildiriye esas itibarıyla bu dönem hakkında daha sonraki eserlerde gördüğümüz algıdan bahsedeceğim. Daha doğrusu Osmanlı kurumlarının ve medeniyetinin klasik formunu kazandığı belirtilen bu devre dair özellikle XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyılda yöneltilen eleştiri ve değerlendirmeleri ele alacağım. Ama ilk başta, Mısır'ın alınması dolayısıyla İslam meselesi ile ilgili de kısa bir değerlendirme yapmak isterim.

XVI. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI DEVLETİ VE İSLAM MESELESİ

Tarihimiz hakkında basmakalıp düşüncelerin yerleşmesi için birinin çarpıcı bir iddiayı ortaya atması yeterlidir. Mesela, aslen avukat, gazeteci, emniyetçi veya ekonomist birisi, medyada bir tartışmada hemen Osmanlı tarihi uzmanı kesilebiliyor. Şüphesiz tarih okuma sayesinde olaylar ve kurumlar hakkında bilgi sahibi olunabilir ama bir bilimsel disiplin olarak tarihine metodolojisinden habersiz olanların büyük açıklamalar ve yorumlar yapması haddi aşmak olarak görülmelidir. Osmanlı tarihi ile ilgili bir takım amatör uzmanların fazlaca rağbet ettikleri iddialardan biri de Osmanlı devletinin kuruluşta Sünni İslam çizgisinde olmadığı, özellikle Yavuz'un Mısır'ı fethinden sonra, hilafetin yanında buradan getirilen alimlerin de etkisiyle katı bir Sünni İslam anlayışını benimsediği şeklindedir.

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki, Yavuz Sultan Selim'in hem Safevilerle mücadelesi hem de Memluk Devletine son vererek Suriye, Mısır ve Hicaz'ı hakimiyet altına alması gerçekten de Osmanlı Devletinin İslam âlemindeki etkisinin ve rolünün öne çıkması açısından bir dönüm noktası niteliğindedir.

Ahmet Yaşar Ocak Osmanlıların kuruluş döneminde daha çok Rum abdallarının mistik karakterli İslam yorumunun etkili olduğunu, Yıldırım Bayezid döneminde, devletleşmenin geldiği aşamayla birlikte ulemanın ve "medresenin temsil ettiği fıkha dayalı kitabi, kaideci İslam anlayış"ının öne çıktığını belirtir. Ocak, böylece gelişen Osmanlı resmî (devlet) İslam'ının Fatih devrinde olgunlaştığı ve Kanuni devrinde de bütün çizgileriyle gelişme sürecini tamamladığı kanaatindedir.²

Mısır'ın alınmasıyla buradaki halifenin İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. Ancak, XVIII. yüzyıla ait kaynaklarda ve d'Ohsson'da gördüğümüz hilafetin Osmanlılara törenle devri gibi bir hadisenin vuku bulmadığı öteden beri bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte Osmanlı hükümdarlarının daha önce de unvanları arasında halife unvanını da kullandıkları, Yavuz ve Kanuni devirlerinde de bunun görüldüğü bilinir (Meselâ Selanikî; Kanuni için "Halife-i ruy-i zemin ü zaman" der). Mısır'ın alınmasından sonra bu mesele üzerinde tartışmalar olduğu Lütü Paşa'nın malum risalesinin yazılmış olmasından çıkarsanabilir. Bununla birlikte, Lütü Paşa'nın risalesinden (Arapça ve Farsça *Halasü'l-ümme fî marifeti'l-eimme*) başka eserin olmaması aslında Osmanlıların halifeliliği konusunda bir tartışmanın olmadığı, bunun tabii görüldüğü şeklinde yorumlanabilir. Lütü Paşa halifenin Kureys'ten gelmesi iddiasının geçersizliği, Osmanlıların

2 A. Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, İstanbul 2011, s. 86-87.

hakkıyla halife olduğu tezini işlemiştir.³ Öte yandan, Buzpınar'ın belirttiği üzere, Kanunî Sultan Süleyman'ın "*hilafet-i uzmâ*" unvanını üstlenmesinde şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin önemli rolü olmuştur. Kureyş meselesini tamamen görmezden gelen Ebussuud kanunlar ve benzeri resmî evraka sultanın tüm Müslümanların halifesi (Hilâfet-i Kübrâ) olduğunu ifade eden ibareler koyarak Osmanlı sultanının halife olduğunu vurgulamıştır.⁴

Hilafet meselesinin XVIII. Yüzyılda tartışılmasının başka sebepleri var. Kırım'ın elden çıkması burada önemli bir etken olmakla birlikte Emecen'in de belirttiği gibi daha önce 1727'de III. Ahmed'in Eşref Han ile yazışmalarında ve Nadir Şah'ın İran'da yönetimi ele almasından sonra yaşanan gelişmeler sırasında hilafet meselesi de gündemdedir. Sünni Eşref Han'a karşı Osmanlılar İslam âlemindeki liderliklerini vurgulamış olmalıdır. Koca Ragıp Paşa'nın 1736'dan önce yazdığı eserinde padişahın *hilafetullah* olarak tanındığı, bunun Haremeyn'in kendi toprakları içinde bulunmasından kaynaklandığı belirtilir. 1754-57 dolayında yazılan Şehrizade/Kethüdazade'nin eserinde Osmanlıların kökleri Araplara bağlanır, Mısır fethedilince Halife Mütevekkil'in Yavuz'a kendi rızasıyla hilafeti devrettiği, Osmanlıların zaten Abbasi soyundan geldiği ileri sürülür. Dolayısıyla hilafetin Yavuz'a devri konusu D'Ohsson'dan önce dile getirilmiş, o da bu bilgileri kullanmıştır(1788). Sonradan bir de Ayasofya'da tören hikayesi eklenmiştir.⁵ Yavuz'un *Hadim-i Haremeyni's-şerifeyn* unvanını alması esasen onun Mısır ve Hicaz'daki yönetiminin meşruiyet ifadesidir.

Emecen de Osmanlı İslam anlayışındaki dönüşümü Mısır etkisine bağlayanlara itiraz ediyor ve Osmanlıların zaten önceden de Mısır ulemasıyla ilişkili olduğunu hatırlatıyor. Ben de Mısır etkisinden ziyade Safevi faktörünün önemli olduğu görüşündeyim. Erken dönem Osmanlı uleması konusunda yapılan araştırmalar eğitim için gidilen yerlerin başında Mısır'ın olduğunu açıkça gösteriyor. Dolayısıyla Mısır'da hâkim dinî görüşler XIV. Yüzyıldan beri Osmanlı medreselerinde görev yapan ulemanın bilgisi dâhilindeydi. (Molla Fenari (1350-1431) müteaddit defalar Mısır'a gitmiştir. Şeyh Bedreddin Mısır'da bulunmuştur.)

ALTIN ÇAĞ ANLAYIŞI VE "BOZULMA"

Bu tebliğde esas olarak, Çoban Mustafa Paşa'nın yaşadığı, Osmanlı tarihinin bir nevi altın çağı olan XVI. Yüzyılın ilk yarısı veya dörtte üçü hakkında sonradan yazılan eserlerin değerlendirmelerini irdelleyeceğim. Ancak öncelikle bazı hususları kısaca izah etmekte yarar var: Altın çağ esas itibarıyla yakın veya uzak geçmişte yaşanmış bir dönemin idealize edilmesini ifade eder. Özellikle içinde bulunulan zamandan memnun olmayanlar, geçmişte yaşandığı düşünülen o ideal dönemi özlemle anar (nostalji veya daüssıla). Batı kültüründe XV-XVI. yüzyıllarda Batı dillerinde yerleşmiş bir kavramdır. Kimilerine göre bir barış, kimilerine göre adalet, kimilerine göre refah veya sanatta ilerleme dönemidir.⁶

Esasen zamaneden şikâyet manasında belirli bir geçmişin veya geçmiş değerlerinin yüceltilmesi evrensel bir olgudur. Bu bazen saf, temiz, bozulmamış bir geçmiş bazen de parlak, ge-

3 Ocak, a.g.e., s.164-166; Azmi Özcan, "Hilafet-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV İA), c. 17, s. 546; Mehmet İpşirli, "Lutfi Paşa", TDV İA, c. 27, s. 236.

4 Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 116.

5 Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İzmir 2010, s. 323-324.

6 Peter Burke, "Rönesans'ta Altın Çağ Anlayışları", Kanuni ve Çağ-ı-Yeniçağ'da Osmanlı Dünyası, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 1998, s. 155-164.

lişkin ve mükemmel bir dönem algısı şeklinde tezahür eder. Bizde bu kavram kelime olarak olmamakla birlikte, bütün milletler gibi muhteva olarak mevcuttur. İslami dönemde yaşanan zamandan şikâyet kıyametin yaklaşması düşüncesi ile de birleşir. Osmanlı dışında, sadece bir örnekle yetineceğim. Karahanlı döneminden kalan en önemli eserlerden *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib zamaneden şikâyet etmekte, düzen bozuldu, dünyanın sonu geldi demektir.⁷

Osmanlı tarihlerine baktığımız zaman, geçmişteki ideal, temiz, bozulmamış düzenin hangi yollarla bozulduğu anlatılırken bazı sultanlar zamanında eski kanunlara veya örf ve adetlere aykırı uygulamalar dile getirildiğini görmekteyiz. Burada iki farklı "altın çağ" tasavvurundan bahsedilebilir. Birincisi, İbn Haldun'un teorisindeki saf ve bozulmamış ve asabiyet ile harekete geçip iktidarını kuran bedevî unsurun ilk dönemi gibidir; yani henüz saf, bozulmamış ve idealist bir kurucu beyler dönemi... İkincisi ise, Osmanlı bağlamında modern tarihçilerin "klasik çağ" dediği, devletin zirveye ulaştığı dönem, yani Fatih'ten Kanunî devri ortalarına veya sonlarına kadar süren yaklaşık yüz yıllık devir. Erken dönem Osmanlı kroniklerinden bazılarında birinci tip, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yazılan nasihatnamelerde ise ikinci tip altın çağa özlem vardır. Bunun sebebi de yazarların ve hitap ettikleri kişi ve kitlelerin belirtilen dönemlerdeki konumlarıyla alakalıdır.

Kadim düzenin bozulmasına dair esaslı bir tenkit, Âşıkpaşazâde tarafından Fatih devrinde yapılan vakıf ve mülklere yönelik meşhur malî islahat çerçevesinde Rum Mehmed Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa gibi vezirlere yöneltilmiştir. Onun Osman Gazî'nin sade hayatını ve bıraktığı mirasın mütevazılığını vurgulaması⁸, İnalıcık'ın isabetle belirttiği gibi Fatih'in hazinayı doldurmak için aldığı sert malî tedbirlere karşı tepkisinin ifadesidir.⁹ Âşıkpaşazâde, bir kafirin oğlu olarak vasıflandırdığı ve İstanbul'un imar ve inşası sürecinde şehre yeni gelenlerin itirazı üzerine kaldırılan ve evlerin mülk olarak değil kira karşılığı tahsis edildiği mukataa usulünü yeniden vaz' ederek Müslümanların şehri imar etmelerini engellemekle suçladığı¹⁰ Rum Mehmed Paşa'yı ayrıca ulema ve fukaraya verilen yardımları kestigi, Yakup Paşa'yı ise Yahudileri devlet işlerine karıştırdığı için eleştirmektedir.¹¹

Âşıkpaşazâde, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa için de şunları yazmaktadır:

*"Allahın kullarının malına ve kanına ve ırzına tama' etmiş idi. Ve her ne kadar kim Padişahun vilâyetinde şer'-i Muhammediyidi ve vakıf idi ve mülk idi, cemi'sini bozdı(...) Osman Gazinün zamanında verilmiş yerler var idi re'âyânun elinde. Tasarruf ede gelmiş idi. Eben 'an cedd su erlerine hizmet edegelmişler idi. Bu nişancı ol kanunu bozdı. Tekrar bunlardan dapu aldı."*¹²

Âşıkpaşazâde'nin Fatih devri uygulamalarına yönelttiği eleştiriler, İstanbul'un fethiyle gelen yeni aşamada menfaatleri haleldar olan grupların duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Yeni

7 Eserin özellikle 6451-6502. beyitleri arasında zamaneden şikâyet odak noktasındadır. *"Ey âlim, bugünkü zamana dikkat et, işler tamamen değişti."* denilerek değişimin menfi boyutları sıralanıyor. Neticede Yusuf der ki; *"Dünyanın sonu geldi; nizam bozuldu; iyiler kötülere bakarak, değiştiler. (...) Nizâm ve kanunların hepsi değişti; ak ve kara birbirinden farksız oldu."* Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

8 Aşıkpaşaoğlu Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. Çiftçioğlu N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s. 115.

9 H. İnalıcık, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a*, der. O.Özel-M.Öz, Ankara 2005, 2. Bs., s. 131.

10 Aşıkpaşaoğlu, s.193. Burada Rum Mehmed Paşa'yı babasının dostlarının kıskırttığı ve şehrin mamur değil harap olmasını istedikleri, zira ancak bu sayede Türklerin burada kalmayacağı ve şehrin kendi "tayfa"larına kalacağını söyledikleri naklediliyor.

11 Aşıkpaşaoğlu, s. 243-245.

12 A.g.e., s. 245

düzen, eski güzel günlerin önde gelenlerini arka plana itmiş, kadimden beri uygulanan güzel adetleri ortadan kaldırmıştır.

Özellikle ilk Osmanlılar dönemini idealize eden *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'da Yıldırım Bayezid devrine dair şu ifade dikkati çekmiştir: *"Tâ Vilk-oğlu kızı gelmeyince Sultan Bayezid sohbet ve işret neydüğün bilmedi. Hiç şarâb içmezlerdi. Ve şarâb sohbeti olmaz idi. Osman ve Orhan ve Murad Han zamanında hamr içmezlerdi. Anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı."* Daha sonra o zamanlarda alimlerin mansıp elde etmek için çalışmadıkları, kadılık peşinde koşmak bir yana bu işin öbür dünyadaki sorumluluğunu düşünüp görev almaktan kaçtıkları, şimdiki zamanda (II. Bayezid devri) ise kadılık için insanların kavga ettiği, hak edip etmemeye bakılmadığı üzerinde duruluyor ve Osmanlıların "saf" düzeninin bozulmasının başlangıcı şu şekilde açıklanıyor:

"Heman kim Osman beğlerine Acem ve Karamanlular musâhib oldı. Osman beğleri dahi dürlü dürlü günâhlara mürtekeb oldılar. Kaçan kim Çenderlü Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem, bu ikisi ulular ve âlimler idi. Heman kim onlar Osman beğlerine geldiler. Dürlü dürlü hîle ile âlemi toldırdılar. Andan evvel hisab defter bilmezlerdi. Anlar te'lîf itdiler. Akça yağup hazîne itmek anlardan kaldı. Sonın hiç fikr itmediler. Koyup gideceğün anmadılar."¹³

Anonim'deki bu anlatı, İbn Haldun'un Mukaddime'sinde de rastladığımız belirli bir evrensel bakış açısını açıkça ortaya koyuyor. Saf ve temiz bir düzenin dış müdahale veya bid'atlerle bozulması.. Şarap ve işret bilmeyen Osmanlı hükümdarının Sırp bir prenses yüzünden şarap içmeye başlaması, defter ve hesap bilmeyen Osmanlıların İran ve Karaman'dan gelen bürokratların teşvikiyle ülkeyi kayıt altına alması, nesebi belirli ailelere mensup tımarlı askeri yerine iç oğlanların ön plana çıkması, hakiki bilgi sahipleri yerine para ve mal peşinde koşanların kadılık makamına gelmesi bu yeni durumun sonuçlarıdır. Ahlâkî boyut bir yana burada eleştirilen aslında Osmanlı Beyliğinin devlete geçişi çerçevesinde yapılan düzenlemelerdir. Kayıt tutmayan, ülkenin vergi kaynaklarını saymayan, dirliklerin babadan oğula geçtiği basit beylik yapısı idealize edilirken, karmaşıklaşan ve yeni unsurlara yer veren "yeni düzen" kadimden bir sapma ve dolayısıyla bozulma olarak takdim edilmektedir.

Bu iki örnek, Osmanlı Devletinin beylikten devlete geçiş sürecinde rol oynamış zümrelere mensup veya onlara yakın kişilerin Fatih Sultan Mehmed devrinde ulaşılan merkeziyetçi imparatorluk yapısı karşısında çıkarlarına hâle geldiğini, beyliğin kuruluş dönemlerin idealleştirilmesinin salt ahlâkî veya dinî sebeplere irca edilemeyeceğini gösteriyor.

KLASİK DÖNEM VE SONRASINDA KANUN VE KANUN-İ KADİM

Osmanlı yönetim anlayışında nizam/düzen veya *nizam-ı âlem* kavramı da kadimle bağlantılıdır. Kadim kanun ve kurallara riayet edildiği sürece âlem düzen bulur. Düzendeki değişikliklerin kargaşa, bozulma veya çürüme (Osmanlıların tabiriyle fetret ve ihtilâl) olarak değerlendirilmesi de Osmanlı siyâsî düşüncesindeki temel bir anlayışı yansıtmaktadır. Geçmişte var olduğu sanılan ideal bir düzende-bu ister batılların altın çağı, ister Müslümanların *asr-ı saadeti*, isterse Osmanlıların "selâtin-i maziye" devri olsun- meydana gelen değişimleri olumlu görmek mümkün olamazdı. Osmanlı yazarlarının bu tür bağlamlarda Kur'an-ı Kerim'deki *"Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozamaz"* mealindeki ayete

13 *Anonim Osmanlı Kroniği*(1299-1512), haz. N. Öztürk, İstanbul 2000, ss.36-38.

(Ra'd, 13/11) atıfta bulunmaları da bunun bir göstergesidir. Mesela Mustafa Âli de bu ayeti zikrettiği kısımda Sultanların bu ayetin hikmetine göre davranmaları halinde Allah'ın onların "mülklerine zeval ve memleketlerine fetret ve ihtilâli reva" görmeyeceğini belirtir.

KANUN-I KADİM'İN TENKİDİ

XVI. yüzyılda bu ideal devlet anlayışını eleştiren görüşlerin varlığı da bilinmektedir. Osmanlı tarih eserlerinde ve nasihat-nâme/ıslahat-nâme¹⁴ literatüründe kanun veya kanun-i kadim kavramlarının olumlu ve idealleştirilmiş kullanımları yaygın olmakla birlikte sayıca az da olsa bazı eserlerde ideal-politikten ziyade real-politiğe uygun bir anlayışla kanun-i kadim söylemine açıktan tenkitler yöneltilmiştir. Mesela, *Kitâbu Mesâlihî'l-Müslimîn ve Menâfi'î'l-Mü'minîn*'de bu kavrama itiraz edilmekte ve zamanın geçmesiyle kanunlarda da değişiklikler olabileceği belirtilmektedir:

*XVI. yüzyıla ait olduğu anlaşılan*¹⁵ eserde, aktüel mahiyetteki muhtelif idarî, içtimâî, iktisadî ve ahlâkî meselelere temas edilmektedir. Eserin bazı kısım(bâb)larının konularını, klâsik siyaset-nâme veya nasihatnâmelerde bulmak pek mümkün görünmüyor. Eserde birçok vesileyle, eski kanunların değiştirilebileceği vurgulanır; bunlar, yazarın ifadesiyle, ne farz ne sünnettirler¹⁶. Eserin bir yerinde konu, yazarın yaşadığı çağın anlayışı bakımından özlü bir şekilde ifade edilmektedir.

Evvelden olgelmemiştir demek fâide virmez, ol zamân bu zamâna uymaz. Ol zamânda bu fesadlar yoğmuş (...) her husus zamânına göre olmak evlâdır¹⁷.

Esasen yukarıda da belirttiğimiz gibi, örfî kanunlar sultanların yasama hakkının bir tezahürüdür ve Yavuz Sultan Selim'e atfedilen bir ifade, *Kitâbu Mesâlih* yazarının fikirlerinin Osmanlı tarihinin gerçekliği bağlamındaki yerini de ortaya koymaktadır. Buna göre, Çaldıran seferi için izin istemesi üzerine ulemânın meseleyi kanunlara göre inceleme talebi karşısında, bu bahsedilen kanun, kural ve usullerin ne Tanrı kelâmı ne de Peygamberin sünneti olduğu, padişahın kendi devrinde ihdas ettiği şeylerin kanun sayıldığı ifade edilir. Yani, değişmez kanunlar yoktur, sadece şartlara göre konulmuş ve işe yaramadığında hükümsüz kalacak kanunlar vardır.¹⁸

KANUN-I KADİMİN İHLÂLİ KARŞISINDA OSMANLI AYDINLARI

Gelibolulu Mustafa Âlî, çözümlenin, eserini yazdığı 1581'den bir müddet önce başladığını tespit etmektedir. Esasen Âlî'nin bu husustaki fikirleri devrinin (Selânikî ve Hasan Kâfî gibi) diğer bazı şahsiyetleri tarafından da paylaşılmakla beraber onu farklı kılan nokta gözlemlerini keskin bir tenkidî üslûpla kaleme almış olmasıdır. Âlî'nin "ihtilâl" yorumunda, Fleischer'in isa-

14 Osmanlı ıslahat düşüncesi üzerinde araştırmaları bulunan Coşkun Yılmaz'ın "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler" (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, V/2, 2003, ss. 299-338) adlı makalesinde ıslahata dair risale ve nasihat-nâmelerin "ıslahat-nâme" olarak adlandırılması önerilmektedir.

15 Eseri neşreden Y. Yücel (*Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, içinde), 17. Yüzyılda yazıldığı kanaatinde ise de sonradan yapılan bazı araştırmalarda eserin 16. Yüzyıla ait olduğu ikna edici şekilde ortaya konulmuştur (Aşağıda *Kitâbu Mesâlih* olarak kısaltıldı). Bkz. Baki Tezcan, "II. Osman Örneğinde İlerlemeci Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, ed. G. Eren-K.Çiçek-C.Oğuz, c. VII, Ankara 1999, ss. 658-668.

16 *Kitâbu Mesâlih*, s. 46-487, 65, 73

17 A.g.e., s.46-47.

18 A. Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, Kayseri 1987, s. 106, not 49.

betle belirlediği üzere kanun kavramı merkezî bir yer tutar. Kanun-ı kadîme aykırı icraatlara karşı sert eleştiriler yönelmekle birlikte, bazı durumlarda ehliyet ve liyakatini ispatlamış kişilerin kanuna aykırı olsa da üst makamlara getirilebileceğini savunabilmektedir.

Kanuna aykırı gelişmelerin ve ülke düzeninin bozulmasının padişahтан gizlendiğini öne süren yazar, doğru sözlü bir kulunu musahib edinmesini padişaha tavsiye eder (c. I, s. 93). Ona göre ihtilâlin en önemli sebeplerinden biri, aşağı kimseler (edanî)in yüksek mevkilere getirilmesidir. Buna hususta şunları da ekler:

"...bazı mülkün zevali zulme mail vüzeradan ve reyanın kemal-i ihtilali istiğna tarikin tutan hulefadan olub *innallahu la yugayyiru mâ bi-kavmin hatta yugayyiru mâ bi-enfüsihim* (Kuran 13:11) [Bir kavim kendini değiştirmedikçe Allah da onları değiştirip bozmaz]" ayetine uygun olarak sultanlar gereğini yaparsa, Allah da "mülklerine zeval ve memleketlerine fetret u ihtilali reva görmez." (c.I, s. 96-97).

Mamafih bazı yazarların değişiklikleri olağan karşıladığını ve toplumdaki bozulma ve karışıklıkların her devirde görülebildiğini yazdığını da eklemeliyiz. Bu bakımdan Veysî çarpıcı bir örnektir. Veysî'nin Hâbnâme'sinin ana fikri şudur: Dünyada bozuklukların ve fesadın varlığı yeni bir şey değildir. İnsanın ve toplum hayatının ortaya çıkışından beri insanlar arasında ihtilâflar, çatışmalar ve kavgalar süregelmiştir. Kısacası, dünya "ne bir pâdişâh zamanında her giz mâmur ve âbâdan olmuştur ve ne halk-ı âlem anın şerrinden aman bulmuştur."¹⁹

Tarihçi Selanikî Mustafa Efendi de eserinde yeri geldiğinde "kanun ve üslub-ı kadim"e uygun hareketlerden övgüyle bahsederken, bunlara aykırı hareketler hakkında eleştirel dil kullanmaktadır. 998 H./1590 M. Yılında acemi oğlan devşirilmesi ile ilgili pasajda bu hususta üslûb-ı kadîm'in nasıl terk edildiği anlatılır²⁰:

"...âdet-i kadîme-i Osmâniyye üzre acemi oğlanı devşürmek içün kanûn üzre Yeniçeri ocağında ehl-i insaf mu'tedil ü mütediyyin çorbacılar, fermân-ı Pâdişâhî ile vilâyet-i Rûmilî'ne ve Anadolu'ya ola-geldüğü üslûb-ı kadîm üzre sürücü Yeniçeriler ile gidüp re'âyâ-i memleketden hidmete yarar evlâdların devşürüp ve îmâna gelüp, gazâ vü cihâd sevâbına fâ'iz ola-gelmişler iken şimdiki zemânda Yeniçeri Ağaları oğlan devşürmek hizmetini nâ-insaf ve bî-i'tidâl olan cevâr ve sitemkârları bulup, fevka'l-hadd câize nâmına rüşvetlerin alup, re'âyâ-yı memlekete koyun sürüsüne kurd salar gibi kattâl ve ekkâlleri ahkâm-ı pâdişâhî ile musallat eyleyüp, re'âyânın ağıniyâsının bî-hadd mâlin alup ve fukara ve zu'afâsının yerin ve yurdın yıkup, evlâdun alup ekseriyâ Yeniçeri ocağına ecnebî dahi bu tarîkdan duhûl eyleyüp, Yahûdî ve Cingâne ve Rus ve Çerkes ve Etrâk ve erâzil-i harâm-zâde deftere geçüp,...) girdükce bid'at ve seyyî'e ziyâde olmağın..."

Görüldüğü üzere yazar, devşirme uygulamasında kanuna aykırı olarak insafsız ve zalim kişilerin görevlendirilmesiyle zengin reâyâdan rüşvet alındığını, fakirlere ise yerleri, yurdları, evlatları ellerinden alınmak suretiyle zulmedildiğini, Yeniçeri ocağına yabancıların-yani kanuna aykırı olarak devşirilen etnik gruplara mensup kişilerin- girişinin de genelde bu yolla başladığını ileri sürmektedir.

Yazarı bilinmeyen ve III. Murad'a sunulduğu anlaşılan *Hırzû'l-Mülûk*'un girişinde, dünya salta-

19 Veysî, *Hâbnâme*, Kahire 1252, s. 7.

20 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (971-1003/1563-1595), Haz. M. İpşirli, İstanbul 1989 c. I, s.220.

natı ve hilafetinin Allah'ın bir emaneti ve bu makamda oturanların en üstün ve âdilinin de Hz. Muhammed olduğunu belirtilir. Vezirliği dört halifenin makamına benzeten yazara göre bu makama gelenlerin para ve mala düşkünlük göstermeyip yoksulların durumuyla ilgilenmeleri ve hazine gelirlerini arttırmağa çalışmaları gerekir.²¹ Yavuz Sultan Selim ve Fatih Sultan Mehmed'den sitayişle bahseden yazar, Yavuz'un başarısının temelinde Allah'a tevekkül etmesinin ve hayırlı işlerde "bu kanûn-ı Osmanî'ye muhaliftir dimeyüp heman icra idüp Selatin-i izam her ne iderlerse kanun olur"²² diye buyurmasının yattığını vurgular.

Usulü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem adlı eserini III. Mehmed'in Eğri seferi sırasında devlet adamlarına gösteren Hasan Kâfî, eserini kaleme almasına sebep olarak hicrî 1004 (m. 1595-96) yılında nizâm-ı âlemde (yani Osmanlı ülkesinin kamu düzeninde) müşahede ettiği ihtilâli gösterir. Kâfî, bu karışıklıkların sebeplerine vakıf olabilmek için Allah'dan yardım istediğini söylemekte ve neticede 982 (m. 1574-75) yılından beri vâki olan ihtilâlin sebeplerini keşfettiğini ileri sürmektedir.²³

Koçi Beğ Risâlesi'nin ana kaynaklarından biri olduğu anlaşılan *Kitâb-i Müstetâb* adlı eser, temelde daire-i adliye kavramında (reaya olmazsa hazine, hazine olmazsa ordu olmaz; ordu olmazsa ülke ve devlet ayakta duramaz, mülk olmazsa adalet olmaz, adalet olmazsa da reaya huzur içinde üretim yapamaz) odaklaşan siyaset anlayışına uygun bir tarzda kaleme alınmıştır. Eserin girişinde değişen şartların "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâyâ infî'al" verdiği belirtilerek işbaşında bulunanların bu duruma nasıl çare bulabilecekleri anlatılmaktadır. Yazar, çözülme ve bozulmanın III. Murad (1574-1595)'in saltanat yıllarında başladığı görüşündedir. O zamana kadar idareciler şeriate ve kanunlara riayet ediyorlar ve adâleti gözetiyorlardı. III. Murad devrinden itibaren adâlet bir yana bırakılmış, vezirler ve beyler birbirine düşmüş ve "kanûn-ı kadîme muhalif" yola girmişler, kul taifesinin içine ecnebi (yabancı, yani devşirme olmayanlar) karıştırılmış ve makam sahipleri "hemen bugünü hoş görelim irtenin ıssı vardır." (Biz bugün hoşça vakit geçirelim, yarının sahibi vardır) zihniyetiyle günübürlük menfaatlerinden başka bir şey düşünmez olmuşlardır. Tedbir alınmadığı takdirde devletin temelini kazılması mukarrerdir.²⁴

Gerçekten de *Kitâb-ı Müstetâb*, "kanun-ı kadîm"i ateşli bir müdafaası niteliği taşıyan bir eserdir ve bu yönüyle Koçi Bey'in yazdığı layihaların öncülerindedir. Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin gelenekçi bir bakış açısıyla tahlilini yapan risâlelerin en çok tanınanı ve belki de en kapsamlısı ise Koçi Beğ Risâlesi'dir. Koçi Bey'e göre, Kanunî Sultan Süleyman devrine gelinceye dek padişahlar her işle ilgileniyorlar, divan toplantılarına bizzat katılıyorlardı. Kanunî ise, kafes arkasından da olsa divan toplantılarını takip ediyor ve ülke meselelerinden böylece haberdar olabiliyordu. Yine eskiden idareciler kul menşeyinden geliyordu ve reâyâ ve esnaf kul tâifesine karıştırılmıyordu. Ayrıca sebepsiz yere hiç bir kim-

21 Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfî'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara 1988, s. 173-174.

22 A.g.e., s. 175.

23 Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem", *İÜEF TD*, 10-11 (1979-80), s. 248.

24 Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfî'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara 1988, s.1-2.

se görevinden azledilmiyor ve ancak ehil olanlar işbaşına getiriliyordu²⁵ Yine, eski sultanlar (selâtin-i selef) zamanında timar ve zeamet erbâbının arasında bir tane ecnebi bulunmuyor, dirliklere yalnızca "atadan ve babadan" sipahi ve zaim olanlar tasarruf edebiliyordu²⁶.

Daha sonra muhtelif sahalardaki ihtilâl'in nasıl ortaya çıktığı meselesini ele alan Koçi Bey, önce gelenekçi görüşe uygun olarak, veziriâzâmın durumunu sözkonusu eder. H. 982 (M. 1574) tarihine gelinceye kadar veziriâzâmlar tam istiklâl'e sahip idiler. Oysa bu tarihten itibaren padişaha yakın kişiler devlet işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Kul tâifesinin eski düzeni de bozulmuş ve harem-i hümayûna, kanuna aykırı olarak, Türk, Yürük, Çingene, Yahudi ve dinsiz ve mezhepsiz şehir oğlanları girer olmuştur²⁷. Timar ve zeametlere ecnebi girmesinin yolunu ilk başta Özdemiroğlu Osman Paşa iyiniyetle açmıştır. Ulûfeli tâifesine de yine aynı şekilde Osman Paşa tarafından ecnebi katılmıştır; ancak ondan sonrakiler hiç bir ölçüye dayanmayarak ve üstelik işin içine rüşveti de katarak bu iki ocağı ifsad etmişler ve devlet hazinesini zor durumlara düşürmüşlerdir²⁸. Koçi Beğ'in, kanûn-ı kadîm'e aykırı uygulamaların mümkün mertebe kaldırılması, mansıpların hak sahiplerine tevcihi ve veziriâzâmın müstakil olması gibi esaslara dayanan gelenekçi ve idarî niteliği ağır basan bir islahata taraftar olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Koçi Bey'e ve diğer pek çok yazara göre bozulma açık bir şekilde III. Murad devrinde ortaya çıkmakla birlikte Kanunî'nin saltanatında da, İbrahim Paşa'nın hasodabaşılıktan veziriazamlığa yükselmesi, Rüstem Paşa'ya temlik edilen araziler vb. bazı sapmalar müşahade edilir. O bakımdan bazıları ideal padişahlar olarak Fatih ve Yavuz'u gösterir. Kısacası, bu anlayışa göre, Çoban Mustafa Paşa'nın yaşadığı dönem Osmanlı'nın "altın çağ"ıdır. Tabiatıyla, bu algının yerleşmesinde dönemin havasının önemli bir yeri vardır. Gerçekte ise Fatih ve Yavuz devrinde, Kanunî'nin ilk yıllarında Osmanlı ülkelerinde nispi bir refah ve gelişme ortamından bahsedilse de gelişmelerden memnun olmayan kesimlerin var olduğu da çok açıktır.

25 *Koçi Bey Risalesi*, yay. A.K.Aksüt, İstanbul 1939, ss.19-23.

26 A.g.e., s.24.

27 A.g.e., s. 31-32.

28 A.g.e., s. 38-42.

29 Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu konuda kapsamlı ama özet bir değerlendirme için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde-Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 7. Bs., İstanbul 2017 [1. Bs. 1997].

MİMAR SİNAN'IN KOCAELİ'NDEKİ ESERLERİ

SUPHI SAATÇİ*

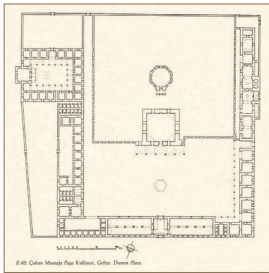
Ortadoğu ve Balkanlar üzerindeki hâkimiyetini sağladıktan sonra Osmanlı Devleti, İstanbul merkezli yol ağlarını hem doğu hem batı yönünde geliştirmiştir. Osmanlı yönetimi bu geniş coğrafya üzerinde büyük çapta imar hareketlerine öncelik vermişti. Mimarlık ve şehircilik alanında büyük gelişme kaydeden Hassa Mimarlar Ocağı, özellikle ordunun hareket ve hızını artıracak sağlam güzergâhlar meydana getirmiştir. Geniş bir coğrafi sahanın, yol ağları, köprüler, hanlar, imaret, hamam ve kervansarayları da içine alan geniş programlı "Menzil Külliyesi" ile donatılması ve başkent İstanbul'a bağlanması sağlanmıştır.

16. yüzyılın ilk yarısında, sefer yolları üzerinde, ordunun bir günlük yürüyüşü sonunda dinlendiği yerlerde menzil külliyesi inşa edilmiştir. Bu bildiride Kocaeli bölgesinde özellikle Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş eserler ele alınmıştır.

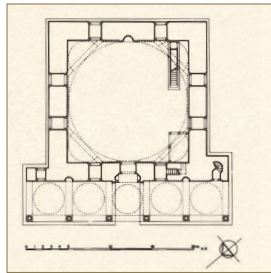
GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ (1524)

İstanbul-Bağdat yolu üzerinde ilk menzil olan Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, 16. yüzyılda güçlenen Osmanlı Devleti'nin sınırları arasında yapılmış erken menzil külliyelerinden biridir. Külliye yapıtıran Çoban Mustafa Paşa, Kanunî Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Hafsa ile evlenmiş ve 2. vezirliğe getirilmiştir. H. 935 (1528-29) yılında ölen Paşa Gebze'de toprağa verilmiş, yaptırdığı külliye içinde gömüldüğü yere türbesi inşa edilmiştir.

İstanbul Anadolu bağlantısını sağlayan külliye konaklama işlevli mekânların ağırlık kazandığı yapıları içerir. (Resim 0) Cami, türbe, medrese, kervansaray, paşa odaları, imaret, hankah (tekke), tabhane ve kütüphaneden oluşan külliye, Gebze'nin simgesi durumundadır. Yapımı H. 930 (M. 1523-1524) yılında tamamlanan Damat Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, çevresinde bir kentleşmeyi doğurmuştur.

Resim 0

Resim 1

Resim 2

Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
e-mail: ssaatci@fsm.edu.tr

Medrese, kervansaray, imaret, tekke ve türbeden oluşan külliyein merkezinde yer alan cami tek kubbeli ve tek minarelidir. (Resim 1) Camiin beden duvarları almaşık teknikte (bir sıra taş + 2 sıra tuğla) örülmüştür. (Resim 2) Son cemaat yeri ve cami içi duvar kaplamalarında renkli mermer taşları kullanılmıştır. Mısır'dan getirilen ustaların uyguladığı Memluk üslubundaki kakma mermer bezemesi ilgi çekicidir. Bu malzemenin Mısır'dan getirildiği ileri sürülür. Caminin ahşap işçiliği de değerlidir. Yapıda Mısır Memluk sanatının etkileri görülmektedir.¹ (Resim 3, Resim 4, Resim 5 ve Resim 6)

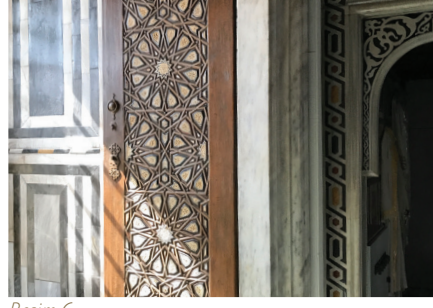
Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Külliyenin diğer bir parçası olan türbe, camiin güneyinde kible duvarının arkasındadır. Kesme taştan yapılmış sekizgen gövdelidir. Kubbesi ve giriş saçağı kurşun kaplı olan türbenin duvar yüzeylerinde altlı üstlü iki sıra dizilen birer pencere vardır. (Resim 7)

Resim 7

Külliyede yer alan ve genel kütlesi dikdörtgen plana sahip olan avlulu medrese, camiin doğu tarafında yer almıştır. Medreseye giriş, külliye bağimsız olarak, güneyinde bulunan duvarla çevrilmiş bir bahçeden sağlanmıştır. Avlunun üç tarafında yer alan kubbeli 17 öğrenci odaları revaklara açılır. Avlunun güney kenarında kubbeli dersane vardır. Dersane girişi, kırma çatılı ahşap bir saçakla korunmuştur. Medrese dış duvarları dört sıra taş, üç sıra tuğla, avluda revak alınlıkları ise tek sıra taş, iki sıra tuğla biçimli almaşık teknikte örülmüştür. Bu farklı örgünün onarımlar sonucu meydana gelip gelmediği bilinmiyor.² Külliyein avlu güney kapısı üzerinde bulunan kitabeden, medresenin H. 1316 (1889-90) tarihinde onarım³ geçirdiği anlaşılmaktadır. (Resim 8)

Resim 8

¹ Aktuğ, 1989, s. 6-30

² Ahunbay, 1988, s. 241-42.

³ Aktuğ, 1989, s. 28.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki imaret binası yemekhane, mutfaklar, fırın, kiler ve müstahdem odalarından oluşmaktadır. Bir eksen üzerinde uzunlamasına dizilen imaretin mekânları, külliye'nin dış duvarı boyunca sıralanır. Kubbeleri kurşun kaplı, almaşık (tuğla hatıllı, kaba yonu taş) teknikte örülen dış duvarları kirpi saçakla bitmektedir.

Batı yönünden girilen imaretin duvarları gömme payeli, geniş kemerlerle bölünmüştür. Bu mekânların yemek yenilen yer olduğu sanılmaktadır. Bunlara bitişik iki büyük ocaklı mekân ise, mutfaktır. Bunların yanında kiler, fırın ve odun ambarları bulunmaktadır. İmaretin kubbe örtüsünde yer alan aydınlık fenerleri ile bacalar, yapıya plastik değer katarlar. (Resim 9)

Resim 9

SINAN'IN KÜLLİYE İLE İLİŞKİSİ

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Mimar Sinan'a mal edilir. Hatta bizzat Sinan tarafından yazdırılan Tezkiretü'l-Ebniye adlı yazma eserde, Gebze'deki külliye yapılarından cami, medrese ve imaretin adları geçmektedir.⁴ Camiin cümle kapısında yer alan kitabeye göre H. 930 (1523-24) yılında yapıldığı ortaya çıkar. (Resim 10) Ancak Sinan'ın böylesi erken bir tarihte bu çapta bir eseri henüz görülmemiştir. Sinan için erken olan bu tarihten dolayı, yapının başka bir mimar tarafından yapıldığı sonucu ortaya çıkar. Büyük usta, belki de eserin tamamlanmasında bir süre çalışmış veya mimarbaşı olduğu bir tarihte onarım yaptığı düşünülmektedir.⁵

Resim 10

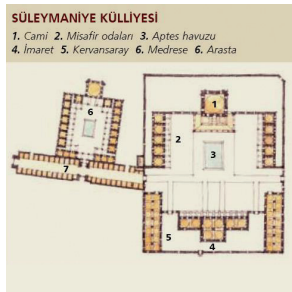
Vezir Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırdığı başka eserler de Sinan'a mal edilmektedir. Eskişehir'in tarihi merkezi olan Odunpazarı Mahallesi'nde, Kemal Zeytinoğlu Caddesi üzerinde yer alan ve H. 932 (1525-26) tarihinde yapıldığı tahmin edilen bir kervansaray, Sinan yapılarının listesini veren tezkirelerin birinde "ve Eskişehir'de kervansaray" diye geçmektedir. Sinan'ın yaptığı belirtilen kervansarayı, Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir'de bugün Kurşunlu Külliyesi olarak anılan külliye'nin kervansarayı olduğu düşünülüyor. Ancak bu yapının da inşa yılı Sinan için erken bir tarih sayılır. Bu yüzden kervansaray Sinan tarafından belki onarılmış olabilir.⁶

Tezkiretü'l-Ebniye'de "Meriç Suyu üzerinde Mustafa Paşa Köprüsü" adıyla kaydedilen eser de Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Sinan'a mal edilen ve daha çok Cisir-i Mustafapaşa adıyla da tanınan köprü'nün yapım tarihi H. 935 (1528-29)'tir. Sinan için bu tarih erken görülse bile, onun köprü ve benzeri mühendislik işlerinde deneyimli ve başarılı işler yaptığı biliniyor. Henüz mimarbaşı olmadan Yeniçeri Ocağında görevli iken bu köprü'nün yapımını üstlenmiş veya daha sonra onarımını yapmış olabilir. Edirne'nin sınır kapısı Kapıkule'den 16 km mesafede Bulgaristan'ın şimdiki adı Svilengrad olan kasabaya yakındır. Meriç suyu üzerinde 300 metre uzunluğunda 20 gözlü bir köprüdür. Ortadaki dört gözü büyüktür. Bu yüksek gözlerin ortasında kitabe köşkü vardır. Sağlam durumda olan köprü günümüzde kullanılmaktadır.

SINAN'IN MENZİL KÜLLİYELERİ

16. yüzyılın ilk örneklerinden olan Çoban Mustafa Paşa Külliyesinde, plan tasarımı ve mekânların boyutlarında akılcı bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Özellikle caminin boyutu küçük tutulmuş, ancak avlu, imaret, medrese ve diğer mekânların ölçüleri daha geniş boyutlandırılmıştır. Böylece tasarruf ve rantabiliteye dikkat edilmiştir. Osmanlı Devleti güçlü ve zengin olmasına rağmen, tasarruf elden bırakılmamıştır.

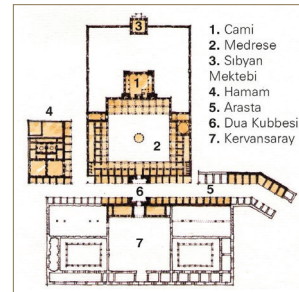
Sinan'ın Şam'da Kanuni Sultan Süleyman adına yaptığı Süleymaniye (*Resim 11*), Payas (Antakya)'daki Sokollu Mehmet Paşa (*Resim 12*) ve Lüleburgaz (Kırklareli) Sokollu Mehmet Paşa (*Resim 13*) külliyelerinde de Sinan camilerin planlarını küçük tutarak aynı akılcı tasarımı uygulamıştır. Buradan çıkarılabilen sonuç şudur: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin mimarı her kimse, daha sonra Sinan'ın menzil külliyelerinin esin kaynağı olmuştur.

Resim 11

Resim 12

Resim 13

⁴ Sâif Mustafa Çelebi, (tarihsiz), Tezkiretü'l-Ebniye, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar nu: T 6826, s. 6a ve 9a.

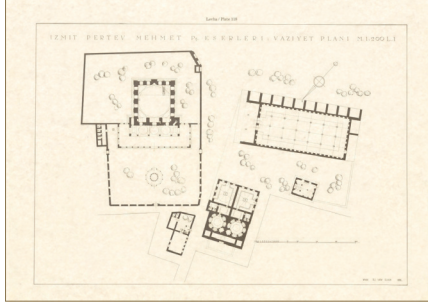
⁵ Kuran, 1986, s. 336.

⁶ Kuran, 1986, s. 367.

KOCAELİ'NİN MERKEZİ İZMİT'TEKİ MİMAR SİNAN ESERLERİ

Mimar Sinan İzmit'te birkaç eser daha bırakmıştır. İzmit'te Pertev Mehmet Paşa adına Sinan bir menzil külliyesi daha yapmıştır. 1579 yılında yaptırılan külliye cami, kervansaray, hamam, sıbyan mektebi, aşevi, çeşme ve dükkânlardan oluşmaktaydı. Ancak günümüze sadece; cami, şadırvan, sıbyan mektebi, hamam ve çeşme ulaşabilmiştir.

(Resim 14 ve Resim 15)

Resim 14

Resim 15

PERTEV MEHMET PAŞA KÜLLİYESİ

Pertev Mehmet Paşa Külliyesinin ana yapısı camidir. Cami, ikinci Vezir Pertev Mehmet Paşa adına ölümünden sonra vasiyeti üzerine kethüdası tarafından yaptırılmıştır. Kitabesine göre yapımı H. 987 (1579-89) yılında tamamlanmıştır. Tek kubbeli ve çift revaklı olan yapı, Yenice Camii adıyla da tanınır. (Resim 16)

Külliyenin kervansaray ile imareti ortadan kalkmış ve hamamın bazı kalıntıları günümüze ulaşmıştır. 1952-1961 yıllarında Vakıflarca köklü bir onarımdan geçmiş, kalem işi süslemeleri ve alçı pencereleri yenilenmiştir. İyi durumda günümüze ulaşan cami düzgün kesme taşla örülmüştür.

Hamam ise Pertev Mehmet Paşa adına ölümünden sonra vasiyeti üzerine yine kethüdası Sinan Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁷ Yeni Cuma Hamamı olarak da tanınmıştır. Cami kitabesinde verilen H. 987 (1579) yılı, hamam için de geçerli olabilir. Pertev Paşa Camisi'nin batısında yer alır. Simetrik biçimde tasarlanmış olan hamam 1922 yılında yıkılmış ve küçük bir parkın içinde bir taş yığını halinde günümüze ulaşmıştır. Tuhfetü'l-Mimarin'de "Ve Hammam-ı İznigmid ez an Pertev Paşa"⁸ biçiminde zikredilmiş olmasına rağmen, bazı araştırmacılar bu eseri Hüsrev Kethüda Hamamı diye zikretmişlerdir.⁹

Resim 16

⁷ Kolay, 1990, s. 2.

⁸ Meriç, 1965, s. 47.

⁹ Kuran, 1986, s. 393.

MEHMET BEY CAMİİ

Rüstem Paşa'nın kâhyası Mehmet Kethüda tarafından yaptırılmıştır. Yapılış tarihi bilinmeyen bu cami, 19. yüzyıla harap durumda ulaşmıştır. Sultan İkinci Mahmut zamanında Fevzi Ahmet Paşa tarafından yenilediği için Fevziye Camii adıyla anılmağa başlanmıştır. Günümüzdeki yapı eski caminin beden duvarları üzerinde inşa edilmiştir. İzmit'in kent merkezinde bulunan cami Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Cami, 1884 ve 1999 depremlerinde tümüyle yıkılmış ve yeniden yapılmıştır. (Resim 17 ve Resim 18)

Resim 17

Resim 18

ABDÜSSELAM ÇELEBİ CAMİİ

Miladi 1524 (Hicri 931) yılında Defterdar Abdüsselam tarafından yaptırılmıştır. (Resim 19) Sinan'dan önce yapılan, ancak Sinan tarafından onarılan cami, 19. yüzyılda yenilenerek klasik Osmanlı üslubunu kaybetmiştir. Miladi 1872 (Hicri 1239) yılında onarım görmüştür. (Resim 20) Caminin dış çevre duvarları ile minaresi ilk kurulduğu dönemin özelliğini taşımaktadır. Zamanında kubbeli olarak yapılan cami 1776 yılındaki depremde yıkılmıştır. 1872 yılında Altıncioğlu Hatice Hanım tarafından çatılı olarak yaptırılmıştır. Bunu belgeleyen kitabe caminin yan duvarı üzerindedir. (Resim 21)

Resim 19

Resim 20

DEĞERLENDİRME

Kocaeli’nde inşa edilen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve İzmit kentinin merkezinde yer alan Pertev Mehmet Paşa Külliyesi, klasik dönem Osmanlı mimarisinin önemli örnekleri sayılır. Kent dokusuna görsel açıdan büyük katkı sağlayan Gebze’deki külliyeinin yerleşim planı, tasarım açısından da öncü bir örnek durumundadır. Menzil külliyelerinin de en erken örneği kabul edilen Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin çevresi de kentsel koruma kriterleri ile özel ve özenli bir imar yaklaşımına tabi tutulmalıdır. Külliyeinin yer aldığı çevrede yoğun yapılaşmaya kesinlikle izin verilmemeli, yapılacak olanlara da özel kriterler uygulanmalıdır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin en değerli parçası kabul edilen cami ve diğer binaların restorasyon uygulamalarında da özel dikkat ve özen gösterilmelidir. Özellikle üstün nitelikli dekorasyonu ile de ilgi çeken bu caminin dış ve iç süsleme onarımları, kalifiye ustalar ve kalemkârlar tarafından gerçekleştirilmelidir. Cami cümle kapısının üstündeki taş mukarnasların renkli yağlı boya ile boyanması olumsuz bir girişim olmuştur. (Resim 22)

Resim 21

Resim 22

Bunun raspalanarak temizlenmesi ve mukarnasın taş dokulu yüzeylerinin tekrar ortaya çıkarılması, yararlı bir hizmet olacaktır. Ayrıca cami ihata duvarına bitişik yapılan ve gecekondu düzeyinde olan helalara çözüm bulunmalıdır. (Resim 23)

Bunun gibi İzmit'teki Pertev Mehmet Paşa Külliyesinin de yapıları iyi korunmalı, çevre düzenlemeleri için özel peyzaj projesi hazırlanmalıdır. Külliye'nin ihata duvarında yer alan çeşme, yol kaldırım çalışmaları sırasında bir miktar gömülmüştür. Kitabeli çeşme aynası ve tamamen gömülen yalağı, çeşmenin çevresi açılarak ortaya çıkarılması ele alınmalıdır. (Resim 24)

Kısacası Sinan ve Osmanlı mimarisinin klasik dönemini simgeleyen bu eserlerin özenle korunmaları konusunda duyarlı olunması, önemli bir kültür ve sanat hizmeti sayılır.

Resim 23

Resim 24

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Zeynep (1988), "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, İstanbul, s. 239-309.
- Aktuğ, İlknur (1989), Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Aktuğ, İlknur (1990), İzmit Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Kuran, Aptullah (1986), Mimar Sinan, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Kuran, Aptullah (1988), "Mimar Sinan'ın Külliyesi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, İstanbul, s. 167-173.
- Kuran, Aptullah (1988), "Şam Süleymaniye Külliyesi", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 169-174.
- Meriç, Rifki Melûl (1965), Mimar Sinan Hayatı Eseri I, Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saatçi, Suphi (1988), Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yayını, İstanbul.
- Saatçi, Suphi (2000), "Kubbeyi Zirveye Taşıyan Mimar", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu 3, İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi, cilt 3, s. 176-183.

Sempozyum Bildirileri

KOCAİLİ LİVASININ KARADENİZ GİRİŞİNDEKİ YOROS KAZASI

ENVER KONUKÇU*

Kocaili, Koca ve İl isimlerinden meydana gelmektedir. Eski Nikomedia'nın merkezlik yaptığı İzmit, Eis-Nikomedes'den vakti ile yapılan uyarlamadır. Bütün eski Osmanlı Kaynaklarında, bundan dolayı İznikmid diye geçmektedir. Kocaili ise, bu merkezin liva veya merkezi olarak mülki yapılanmada yer almıştır.¹ Aynı isimle anılan körfez, sonra güney-kuzey doğrultusunda Marmara'yı Karadeniz'e birleştiren boğaz, tekrar doğuya dönüş yapan arazi parçası sınırları oluşturmaktadır. Yöre, bazen Boğaz ve Sakarya Nehri ile sınırlandırılmaktadır. Aynı eğilim bazı Bizans tarihçilerinde göze çarpmaktadır. Kocaili'nin isim olarak ortaya çıkışı Osmanlı Beyliği zamanında 1326 öncesidir.² Osman Gazi adına Bithynia'da fetihlerde bulunan Abdurrahman Gazi, Konuralp ve Akçakoca³ ilk fatihler arasındadır. Bundan dolayı Osman Gazi sağlığında, bölgenin il olarak isimlendirilmesinde öncelikle Akçakoca'yı layık görmüştür. Ondan dolayı kaydı hayat şartı ile de Kocaili'nin ilk idarecisi Akçakoca'dır.⁴ Kocaili bu kahramanın ve fatihin ismi ile şerefendirilirken, yakın arkadaşı Konuralp de Akyazı dokusundaki şimdiki Düzce'de, aynı şekilde mükâfatlandırılmıştır. Ovanın tamamı da Konuralp İli / Konrapa İli diye mülki teşkilattaki yerini almıştır.⁵ Akçakoca'nın sağlığında, Beylik akıncıları yarımada'nın nerede ise tamamını ele geçirmiştir. Sadece, Karadeniz kıyısındaki Şile bir süre daha Palaiologosların⁶ kenti olarak, Ceneviz-Venedik himayesini de üstlenerek tarihi akışta devamlılığını sağlayabilmiştir. Orhan Bey zamanında, Kocaili'nin daha sonları merkezliğini yapacak olan, Leb-i Derya'daki Nikornedia ise yine Palaiologos şehri hüviyetini devam ettirmiştir. 1328'de Akçakoca, Kandıra'da, Konuralp de darülmülkü olan Düzce'de hayata gözlerini kapamıştır.⁷ Yeni Bey, baba ve özellikle kendi yakını olarak saydığı Akçakoca ve Konuralp'in aziz hatıralarını devam ettirecektir. Akçakoca, Nikornedia fethini göremedi. Bursa, İznik ve sonra Nikornedia, bir süre daha Palaiologos hâkimiyetinde kaldı. Nihayet, Orhan Bey, 1337'de Nikomedia'yı barış yolu ile ele geçirdi ve böylece Kocaili'ne⁸ İznikmid/İzmid te dâhil edilmiştir. Osman Gazi zamanında, sonra Orhan Bey'in saltanatlarında yarımada Bithynia ve Thynia gibi eski isimleri sona erdi. İzmit ve Kocaili mülki bakımdan, liva/sancak olarak yaşatıldı.⁹ Yeni Livâ'nın batıdaki yerleşim yeri, Karadeniz girişindeki, meşhur Yoros idi. XVI. yüzyıldaki belgelere göre, bu sahil kalesi ve kenti, kaza hüvâ/etini taşıyordu.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

1 N. Foratlı, İzmit Rehberi, İstanbul 1959 C. Foss, Nicomedia, Ankara 1998

2 Âşıkpaşazade, Osmanoğulları Tarihi, hzl: K. Yavuz-M.A.Y. Saraç, İstanbul 2003 s. 81-83

3 Âşıkpaşazade, s. 81-89, 90, 95

4 E. Konukçu, Akçakoca ve Kocaili, Kocaili 2016

5 Âşıkpaşazade, s. 88

6 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev: F.İşiltan, Ankara 2005 s. 431 v.d D.M. Nicoifc, Bizansın Son Yüzyılları, çev: B. Umar, İstanbul 1999

7 Mevlâna Mehmed Neşri, Cihânnüma, hzl: N. Öztürk, İstanbul 2008 s. 71 Âşıkpaşazade s. 95

8 Hoca Sadeddin. Tacü't-Tevârih. hzl: İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1992 İ, s. 58-63

9 Ahmed Refik, Fatih Zamanında Kocaili, T T E M no: 1/78 (1340) s. 25-36

YOROS

Kocaili'nin en ücra köşesi, kuzey-batısındaki Yoros'dur. Burası Beykoz ile Riva arasında bulunmaktadır. Daha sonraları inşa edilen Macar Kalesi ve Riva arasındaki mevki isimleri Yoros-Anadolu Kavağı Kaleleri, Fil Burnu, Poyraz Kalesi, Anadolu Feneri Kalesidir. Buradan itibaren sahil doğuya dönmekte ve Riva'ya doğru uzanmaktadır Yoros uzun yıllar Kocaili kazası olarak görünmektedir. Daha sonra Üsküdar Muzafatına dahil edilmiştir.

Rumeli/ Trakya ile karşı karşıya bulunan Yoros, Rumeli Kavağı ve kalesi ile sanki aynı şeyleri paylaşmış gibidir. Bizans Devrinde Boğaziçi eserinde Yoros'a da önemli yer ayıran Prof. Dr. Semavi Eyice'nin ayrıca İstanbul Ansiklopedisinde belirttiği Yoros makalesinde isimi hakkında yazdıkları da şöyledir: "İstanbul Boğazının Karadeniz'den girişte, doğu tarafında Anadolu Yakası'nda olan Yoros Kalesi, Anadolu Kavağı Kalesi veya Ceneviz Kalesi olarak da adlandırılır. Karşı tarafta Rumeli Kavağına, üstünde olan diğer kale ile birlikte Boğaz girişini kontrol etmek gayesi ile inşa edilmiştir. Anadolu Kavağı'na hâkim bir tepenin üstünü kaplayan Yoros Kalesi'nin adını kutsal yer anlamına gelen Hieron'dan aldığı söylenirse de antik çağ tanrılarından Zeus'un sıfatı olan "uygun rüzgârlar" anlamına gelen Ourios'dan aldığı da iddia edilir. Yoros adının doğrudan doğruca "dağ" anlamındaki "oros" tan gelmiş olması da düşünülebilir. Belki de daha doğrudur.¹⁰

Yine Prof. S. Eyice'nin belirttiği üzere Yoros Kalesi, Bizans döneminde faal durumda idi. Cenevizlilere de ev sahipliği yapmıştır. Bunun 1204'deki IV. Haçlı Seferi sonrasında gerçekleşmesi de ileri sürülmektedir.¹¹ Ancak, XIV. yüzyıl başlarındaki Türk hakimiyeti ile de uzunca süre yine korunma amaçlı kullanılmıştır. IV. Murad zamanında da Karadeniz ve Boğaz Trafikinin, bu arada bazı eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi için de kullanılmıştır.¹²

XI. yüzyıl sonlarında, Selçuklu akınları Thynia'ya kadar yayılmıştı.¹³ Kısa süreli Türk hâkimiyeti de böylece başlamıştır. Laskarislerden sonra,¹⁴ Palaiologoslar da Yoros'da hâkimdiler. Aşağıda da temas edileceği üzeri, bazen düşmanca ama çoğu zaman dostluk ilişkileri içinde Yoros hadiseleri de yaşanmıştır.

YOROS'DA OSMANLILAR

Batı Anadolu'da ve Marmara Bölgesinde Palaiologoslarla mücadele halinde bulunan Türk Beylikleri arasında Osmanlılar da vardı. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde, Bizans'ın Bithynia'daki tekfurlarına göz açtırmayan ilk Bey Ertuğrul oğlu Osman, Aşağı Sakarya boyunun ele geçirilmesinden sonra, Abdurrahman Gazi, Akçakoca ve Konur Alp'i, ağaç deryası¹⁵ içlerindeki yörelere de akınlara gönderdi. Kısa zamanda Bithynia'nın Meso-Thynia veya Thyniasını teşkil eden, bu nehir ile Boğaz arasındaki hisarlar ve ahalisini de fethetmişlerdir. Şamandıra ve Aydos, biraz

10 S. Eyice, Yoros, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VII, s.534-536

11 G.Ostrogorsky, s. 387-4-92; A.Gardner, The Lascarids of Nicaea, Amsterdam 1964

12 Nâima, Tarih-i Nadana, hzl: M.lbşirli, Ankara 2014- 11,s. 566

13 Anna Komnena, Aleksiyad. çvr: B. umar, İstanbul 1996 s. 301 K. Ziegler, Thynias, R E 11/6 (1936) s. 718

14 G. Ostrogorsky s. 4-16 v.d

15 Âsıkpasazâde s. 82; K. Su, Gazi-Mekkî Seyahatnamesi, Tarih Semineri Dergisi 111(1937) s. 4-5

önce de Kandıra, Osmanlılarca ele geçirildi.¹⁶ Yeni teşekkül eden Kocaili'nin Yoros ile ilgili olarak karşılaştığı ilk mesele, Samandıra Tekfurunun esir edilmesi ve sonra da gazilere harçlık olmak üzere satılması kararlaştırıldı. Osman Bey ve oğlu Orhan da aynı şekilde hem fikirdiler. Abdurrahman Gazi, Akçakoca ve Konuralp'ın bilgisi altında tekfurun satışı için yakındaki hisar olan Aydos Tekfuruna haber gönderdi. Ondan hiç beklenilmeyen şekilde redd kararını öğrendi. Yine, tekfurun satışı ve gelirinin gazilere dağıtılması için harekete geçen Abdurrahman Gazi bu defa da Konstantinopolis'deki Palaiologos hükümdarına haberci gönderdi. Bundan da olumsuz cevap aldı. Hükümdar, bununla da kalmayarak yelkenlileri Yoros tarafına gönderdi ve Osmanlılara beklenilmeyen bir baskını yaptırmak istedi. Başta Âsıkpaşazade¹⁷ olmak üzere tarihçiler bu olaya, yani Yoros Savaşı'na eserlerinde yer vermektedirler. O'nun yazdıkları şöyledir " Samandıra Tekfurunu esir ettikten sonra, alıp Aydos Hisarı'na getirdiler. Gelin bu tekfurunu alıp hisarımızı bize bize verin, dediler. Aydos Hisarı'nın kâfirleri buna karşılık, gidin başını kesin, etini pişiriniz ve yiyiniz, dediler. Sonunda tekfur, beni İstanbul'a götürün ve beni orada satın, demiş. Bu tekfur öldürelim mi, yoksa satalım mı? diye Orhan Gazi'ye haber gönderdiler. Orhan Gazi de, satın gazilere harçlık olsun, deyince, İstanbul'a gönderdiler. İstanbul kâfirleri de, ne adam satın alırız, ne de adam satarız demişlerdi. Toplu hazır askerleri var imiş, gönderdiler. Kafirleri basıp, kırdılar. Bir hayli ölen oldu. Görülmemiş derecede büyük savaş oldu. Sonunda Allah fırsat verdi, kafiri bozdular..", İbn Kemal de tarihinde biraz farklı olarak konuya temas etmektedir. Onun yazdıkları da özetle şöyledir: "Samandıra Tekfurunu, Aydos'a götürdüler. Kale kasılışında değiş tokuş yapılmak istendi. Aydos Tekfurunu, tehlikeli duruma rağmen, komşusu Samandıra Tekfurunu almaya yanaşmadı. Son olarak İstanbul Tekfuruna (imparatoruna) satmak istediler. Bu nedenle, deniz yalısına, Yoros'a inildi. İstanbul'a haber gönderdiler. Bunlar da aynen Aydos Tekfurunu gibi cevap verdiler. Ancak imparator, para ile değil, üzerlerine asker gönderip kurtarmak niyetinde idi. Osmanlı elçisi henüz geri dönmeden Bizanslılar, donanma, Yoros civarına geldi. Bunun üzerine taraflar arasında savaş oldu." Hoca Sadeddin de eserinde, Bizanslıların mağlup edildiğini çok sayıda insan kayıpları verdirdiklerine temas etmektedir. Bu bilgilerden de Yoros'un Osmanlı hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Bizans tarihçisi Giorgios Pakhymeres de¹⁸ çok kısa olarak, "Düşmanlar (yani Osmanlılar) sadece Chele ve Astrabete'ye değil Hieron kalesine de saldırmışlardı. Dehşet verici hücumların devam ediyorlardı. İmparatora gelince o ya uyukluyor ya da yaşamıyordu. İzman, açlık ve susuzluktan zayıf düşmüştü". Böylece, Osmanlı fethine dair Yoros ile ilgili önemli kayıt sahibi olmaktadır. Yukarıda da temas edildiği gibi Yoros, 1328 öncesi, tam olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bundan sonra da Bizanslılar yörede görünmediler. Yoros Kalesi ve eteğindeki Anadolu Kavağı da tarihi süreçte gelişmelerini Osmanlılara borçludurlar. Bu arada, 1329'da Pelakanon Savaşı yapılmış ve Bizanslılar bir kere daha yenilgiye uğramışlardır.¹⁹ İznik ve takiben 1337'de Nikomedia da el değiştirdi.

16 Âsıkpaşazade s. 88-89; İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, hzl: Ş. Turan, Ankara 1991 11, s. 11-14

A.İ. Öztürk, Aydoğan Sultan Beyliğine, İstanbul 2009

V.Engin-E. Afyoncu, M. Mazak, İstanbul'un Kapısı Sultan Beyli Tarihi, İstanbul 2013

17 Âsıkpaşazade s. 88

18 Georgios Pakhymeres, bkz: Bizanslı Gözüyle Türkler, çev: İ.B. Bs Barlas, İstanbul 2009 s. 81

19 VI. Mirniroğlu, Orhan Bey ile Bizans imparatoru III. Andrenikos Arasındaki Pelekano Muharebesi, Belleten, XIII (1949)

F. Dirimtekin, İstanbul'un Fethi, İstanbul 2003 s. 31-32 D.M.

Nicol, Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453) çev: B. Umar, İstanbul 1999 s. 180-182

Temas olunduğu gibi Kocaili'nin tam olarak teşekkül etmesi Orhan Bey eliyle olmuştur. Ama bunda küçük bir istisna olmuştur ki, Karadeniz kenarında Şile ve Kerpe yakınındaki Kefken hâlâ Cenevizlilerin elinde idi.²⁰ Yoros Kalesi'ndeki Osmanlı temsilcileri kale komutanı olarak ismi karanlık kalan dizdarlar idi. Ara sıra Beykoz'da oturmakta olan adli işlerle görevli kadı da mülkî yönetimin parçaları idiler. Yoros, bulunduğu yer itibarı ile tam bir temaşalık idi.²¹ Karadeniz'i her açıdan kontrol etmek mümkündü. Yelkenli trafiğini kollayan ve düzenleyenler, gerekli işlemleri de ifa edenler müstahfizlar oluyordu. Orhan Bey, İzmit'in alınışı sonrası oğlu Süleyman Paşa'yı yöneticiliğe getirmiştir.²² Bazı devlet işlerinin düzenlenmesinde onun gayretleri vardı. Fakat, az sonra Karası'ye atandı. Bura eski beylerinin de yardımı ile Gelibolu'ya geçişi gerçekleştirdi. Her iki denizi gören Bolayır'da oturdu.²³ Daha sonraları, Osmanlıların Rumeli'deki faaliyetleri için bu boğaz kullanılmak istendi. Ama, başlıca engel, Venedik ve Ceneviz yelkenlileri Anadolu-Rumeli geçişlerini kuvvet gösterisi ile engelliyorlardı. 1. Murad devri ise Yoros açısından oldukça karanlıktır. Onun halefi ve oğlu Yıldırım sıfatlı 1.Bayezid (1389-1403) de, birçok fetihlerde bulunurken, Bosphoros/İstanbul Bağazı ile bir takım tedbirler almıştır. Hatta, bir defasında da İstanbul muhasara bile edilmiştir.

ŞİLE'DE OSMANLI HAKİMİYETİVE YOROS ALTINDA YENİ BİR KALE'NİN İNŞAASI :

XIV. yüzyılın son on yılına girilmişti. Yıldırım Bayezid'in ünü her yere yayılmıştı. Hatta, Bizans tahtına oturacak olan Manuel onun yanında bulunmuştu. Birbirlerini iyi tanıyorlardı. Osmanlı Sultanı, Boğaz, Karadeniz'deki İtalyanlar, Yeni Savunma yerinin hayata geçirilmesi üzerinde düşünceleri vardı.

Kocaili tamamen ele geçirildiği hâlde, Riva ile Kefken arasındaki Şile, hâlâ topraklara katılmamıştı. Buranın, Karadeniz ticareti bakımından önemini iyi biliyordu. Yoros yanı başındaki Riva gibi kısa zamanda hakimiyet altına alınması gerektiği düşüncesinde idi. Aşıkpaşazâde²⁴ ve ondan faydalanan tarihçiler de Şile'nin el değiştirmesine temas etmekte ve aynı bilgileri ifade etmektedirler. İbn Kemal²⁵ de tarihinde şunları yazmaktadır:

Hzret-i şâhib-kırân Yıldırım Hân Nigebolı civânnda kıral-ı bed-fî'âli hezimet idüb leşker-i Ungürüs-ı menhusun cem'iyetin tağitduktan sonra 'asker-i mansura destur virüb dârü'l-mülk-i Burhhuş'a da sarây-ı pür-sürûra girüb huzur u safayla ârâm etmişdi. Oturak olub ol kış turmuş, yazın olacak sefere yarak görmüş, İstanbul'un üzerine gidüb tekvur-ı mahzûlini makhür idüb mezkûr hişâr-ı meşhûn almağa, nîrû-yı bâzü-yı bahtla içinden diraftt-ı küfrün buj-i saftın çıkarub yire çalmağa tekrar ikdam etmişdi. Sene şeman ve tis'in ve seb'a-mî'e baharında — ki ferr-i Ferverdîn'le zamane hurrem-büy, verd ü yaseminle meşâmm-ı eyyam hoş-dem oldı, eşcâr-ı pür-ezhâr dürlü dürlü 'alemler kaldurub etraf u eknâf-ı hişâr-ı kühsân kuşadub konan sipâh-ı giyâhla çâr-süy-ı küy-ı 'âlem toldı— sultân-ı fermân-revâ vüzerâ-yı pür-hazm u raya ve ümerâ-yı rezm-ârâya leşker-i kişver-küşânun alât-ı gir ü dâr ve mühimmât-ı kârzârla ihzarın bu-

20 Clavigo için bkz: E.Konukçu, İspanyadan Timuria Gönderilen Elçilik Heyetinin Yoros- Amasra Yolculuğu (Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr Azmi Özcan'a Armağan, İstanbul 2016) s. 177-186

21 Neşri, s. 67,81 Bazen de mahalli söyleyişle Umur Yeri veya Bakacak da deniliyor,

22 E. Konukçu, Kocaili'nin İlk Osmanlı Yöneticisi: Süleyman Paşa, Kocaeli 2009

23 E. Konukçu, a.g.e, s. 184-189

24 Aşıkpaşazade, s. 398

25 İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, hzl: X. İmazawa, Ankara 2000 IV s. 281-289

yurdu. Mevâkib-i kevâkib-şümâr sefer-i zafer-eşerün sâz u selbin müretteb gördükden şofira kûs-ı 'azmi urub âheng-i cengi Ungurüs'a ve Rûs' a ve Bulğâr' a duyurdu.

BEYT-İ FÂRSİ

Ber-âmed dem-i bük u âvâ-yı kûs
Zemin âhenîn şüd hava âbnüs

Kadem-i ikdamı rikâb-ı kâmyâba başub mukaddema zimâm-ı ihtimamı Kara-deniz Boğazı'nı tutmağa ve İstanbul'a ol taraf dan zad u imdâd yolını sedd ü şedd etmeğe sarf idüb netîce-i fethi anı mukaddeme kıldı. Hadem ü haşemle dârü'l-mülk-i Buruşa'dan çıkub yola girüb yıl gibi yürüyüb cüyüş-ü deryâ-cüş u şahrâ-püşla fark-ı kühsân ve yazı yüzün bürüyüb fcayl-ı seyl-şükühla arkun gelen billeri bölüb dereleri iki [140b] dildi. İznîk bilinden aşub dil başm-dan dolaşub ğubâr-ı siyah râha bulaşub Koca-ilî'ne toğru gitdi. Kara-deniz kenânnda Şili didükleri hisarı —ki henüz dahi küffar elindeydi— muhasara etdi. Dizdarında kârzâr iktidarı, ol bed-fîâlde mukâtele mecali ve mukabele ihtimâli yoğ-ıdı. Fî'l-hâl dâmân-ı emâna yapışub girdâb-ı gir ü dardan kenâr-ı necata çıkmak ardınca oldu. Tavk-ı itâ'ate boyun virüb hişn-ı haşin-i zimmete girüb mâli ve 'iyâliyle etbâ'ı ve eşyâ'ıyla âfet-i zamandan emin olub himâ-yı himâyetde tengnây-ı pür-mahâfetden foalâş buldı.

BEYT-İ TÜRKİ Lİ-MÜ'ELLİFİHİ

Almub küffar elinden ol hişâr
Şehriyârun oldı şehr-ile diyar

Ol meramı itmamdan sonra sultân-ı Keyvân-mekân u Behrâm-ğulâm öte yakadağı Boğaz-kesen'e —ki Güzelce Hişâr adıyla iştiharı var— bünyâd urdı. Sün ve dün yapılub bî-kuşür âbâd olunca hiyâm-ı ikâmeti kurdı ve üzerinde turdı. İçine dizdar ve hişâr erleri koydı. Yarağın ve yasağm gördi. Boğaz'ı kesdi. Ol yoldan İstanbul'a kat'â gemi geçtirmez oldu. İçindeki bed-fîâllerün cihet-i maişetleri ihtilâl buldı. Ak-deniz'i ve Kara-defiiz'i tutub meded yollarını sedd eyleyüb bağladukdan sonra mezkûr şehr-i meşhurun içindeki küffarun nâr-ı kahrla ciğerlerini dağladukdan sonra 'inân-ı cihân-sitânî ol dârü'l-küfrün —ki diyâr-ı küffarda şânîsi yoğ-ıdı, kadim ü 'azîm hisardı, banisi anı bina ideli bin yıldan çoğ artuğ-ıdı— fethine döndürdi. Tekvur-ı mahzül-i bed-nihâdi câdde-i inkiyâd u itâ'ate da'vet eyleyüb ol cân-ı bed-gümâm tîr-i hızya nişane olan makhurdan cizye taleb kılub teşdîd ü tehdîdle foaber gönderdi. Ol nâ-bekâr bed-kirdâr gözi zûr şlr-i dilîrün çeng-i çengine düşerse pence-i pür-şikencesinden foalâş bulmayacağı bildi. Zarûf ğull-i zülle boyun virüb bâr-ı 'âra ve teng-i nenge tahammül ve çerfo-i beân-i tereffu'dan zemîn-i tafcazzu'a tenezzül kıldı.

BEYT-İ TÜRKİ U-MÜ'ELLİFİHİ

Gördi olur kârzârun nân genn
Kalb-i şulbi müm gibi oldı nerm

Bu kavi üzerine muşâlahaya râzî oldı ki şehriyâr-ı tâcdârun câdde-i inkiyâdına gire, her havide barâc adına on bin filori vire ve ma'mûre-i mezbürede kâzı tura, ol dârü'l-mülkde—ki âdem deniziydi— lenger-i ikâmeti şalub fülk-i ser'ati süre, ahkâm-ı şer'-i mübîni ve âyîn-i dîn-i metini tamâm icra idüb tüccâr-ı müslimînün maşâlihini.,

Yine tarihçilerden Hâdîdî²⁶ de, olayı mısralara şöyle taşımıştır:

“Pes, andan şürdi, leşger Yıldırım Han
Koca- İli’ne irişdi şitâban
Hemen-dem Yahşi Beğ’i itdi irsal
Didi Şile Hisarını, üşüb, al
İrişdi Yahşi Beğ, düşdi Hisar’a
Azuğu yoğ idi, kalmadı çare
Danışdı Kâfirün, cemm oldı varı
Verdüler, eylüg ile şehri yara”

Yahşi Bey böylece tarihe Şile fatihi olarak geçmiştir, ibn Kemal îlhak olarak 1395 yılını yazmaktadır. Yıldırım Bayezid nezdinde önemli bir kişi olan Yahşi Bey, Kara Temürtaş ailesindedir. Büyük atası Osman Gazi çevresinden Aykud Alp idi. Onun oğlu Kara Ali Bey’dir. Aile ferdleri sultanı ve beyliği için hayatını hiç göz kırpmadan feda edecek kimselerdi. Temürtaşlılar, Osmanlı tarihinde Kara, Sarı ve Ak olarak yer almışlardır. Aykud Alp’in torunu Temürtaş da Kara sıfatı ile tanınıyordu. Yahşi Bey, Niş fatihi ile devrinde meşhur olmuştur, Babasının ilerlemiş yaşında, aile şöhretini kendisi ve kardeşi Umur Bey devam ettirmiştir. Ancak, ne yazık ki, Yıldırım-Temür Savaşında Çubuk Ovasında şehid düşen çok sayıda Osmanlı arasında Yahşi Bey de bulunuyordu²⁷. Anonim tarih de²⁸ onun için şu kısa bilgiyi veriyor: “Yıldırım Han, Koca İlinden Yoros’a çıktı. Yahşî Bey’i gönderdi. Şile Hisarını ahd ilen aldı. Bayezid Han, kendü, Yoros’dan geçti”.

MAREŞAL JEAN LE MEINRE DE BOUCICAUT YÖROS VE RİVA’DA (1399)

XIV. yüzyılın son senesi idi. Yıldırım Bayezid karalarda ve denizlerde hâkimiyetini devam ettiriyordu. Venedikliler, Cenevizliler ilişkilerde ölçülü davranıyorlardı. Diğer taraftan Bizans da Sultandan çekinmekte idi. Bu sırada Avrupa’nın ve dolayısıyla Hristiyanlığın sesi, temsilcisi olarak Mareşal Boucicaut, denizlerde görünerek, Yıldırım Bayezid’e meydan okur gibi idi²⁹. Türk sahillerinde yelkenlileri boy gösterdi. Boğazdaki gösterisi de şaşıltıcı idi. Böylece Yoros Kalesi önlerine geldi. Yelkenlisinden bu muhteşem Türk Osmanlı kalesini seyretti. Burasını bir çıkarma ile ele geçiremeyeceğini anladı. Ama yine de gözdağı vermek üzere, kale muhafızlarının gözleri önemde, dağ eteğindeki şimdiki Anadolu Kavağını tahrip ettirdi. Sonra, engin denizi ile dikkati çeken Karadeniz’e çıktı. Yelkenleri dolu bir halde doğuya doğru ilerledi, Tarihi Hiva bölgesinin o zaman fakir haldeki yöresini, dere boyunu yakıp yıktı. Bundan bazı Osmanlı yelkenlileri de kurtulamadı. Bunlar da ateşe verildi. Mareşal Boucicaut, fazla yörede oyalanmadı. Çünkü başına gelecekleri tahmin edebiliyordu. Yine yelken açarak, ufukta kayboldu. Yıldırım’ın Yoros ile olan ilişkileri bundan sonra karanlık kalmaktadır. Güzelce Hisar/Anadolu Hisarını inşaatı ile bir nebze olsun Yoros’un yükü azalmıştır. Eğer Rumeli ve Anadolu arasından Boğaza girmek mümkün olacak olunursa, bunları tutabilme imkânı Anadolu Hisar’ın de gerçekleştirilebilecekti.

26 Hâdîdî, Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523) hzl: N. Öztürk, İstanbul, 1991 s. 115

27 Hâdîdî, aynı yer Âşıkpaşazâde s. 130; İ. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1992, s. 373-576

28 İ. H. Uzunçarşılı, s. 252, 314, 373

Yahşi Bey için bkz: Â. Apak, Yıldırım Bayezid Döneminde Bir Osmanlı beylerbeyi: Kara Timurtaş Paşa (Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi, yay: S. Eğri, Bursa 2013) s. 109-122

29 İ.H. Uzunçarşılı, s. 291

İSPANYOL RUY GONZALES DE CLAVIYO YOROS ÖNLERİNDE (MART 1404)

XV. yüzyıl başlarında, İspanya'dan Castilla Kralı 11. Enrioue'in emri ile Temür Bey'e bir elçilik heyeti gönderildi³⁰ Daha evvel Temürden kendisine yollanan ve elçilik görevi sona eren Muhammad Alcaxi diye kaydedilen Hacı Muhammedi de onlarla birlikte idi. Fray Alfonso Paez de Santa Maria isimli ilahiyatçı, Gomez de Salazar ve Ruy Gonzales de Elavijo da onunla beraberdi, Cadiz'den yola koyulan ve yelkenli ile seyahat eden heyet, Palaiologos hanedanının hüküm sürdüğü Constantinopla yani İstanbul'a ulaştı. Venedik ve Cenvizlilerin bulunduğu Galata ve üzerindeki Pera (Beyoğlu) da bir süre ikamet ettiler. Yolculuk yapacakları yelkenlinin tesbiti ve hazır hâle getirilmesi sırasında, İmparator Sarayı'nda hüsn ü kabul gördüler. Mart 1404'de, Kaptan Messer Nicola Socato'nun idaresindeki yelkenli ile yola koyuldular. Her şey yolunda idi. Bosphoros'daki izlenimlerde yer ismi belirtilmez. Ama kapalı olarak Rumeli ve Anadolu yakasındaki kalelerden ve tabii Yoros'dan da söz edilmektedir. Heyetten, gezi izlenimlerini yazan Ruy Gonzales de Clavijo'nun tesbitleri şöyledir: "Uygun havada İstanbul Boğazı'na girdik, Üç saat kadar ilerledik. Trapea/Tarabya sonrası, Boğazın sonunda iki sahil üzerindeki tepeleri taçlayan kaleleri gördük ve Karadeniz'e girdik. Bu iki kaleden biri Türklere, öteki diğer tarafın gözetleme merkezi idi. Bunlara giro1 denir. Boğazın girişindeki Rumlara ait olan kale harap ve terk edilmiştir. Fakat, Türklerinki asker dolu. Bu karşılıklı kalelerden başka sahil üzerinde bir kale daha vardır. Türk tarafındaki, sahilde kayanın üzerinde diğer bir kale vücuda getirilmiştir. İki kale bir duvar ile çevrilidir. Bize anlatıldığına göre, eskiden karşılıklı sahiller arasında bir zincir uzatılır ve bu surette Boğazın girişi korunurdu, Karadeniz'e çıkacak gemiler vermekle yükümlü oldukları vergileri ödemedi, denize çıkamamakta idiler."³¹

Clavijo, Anadolu tarafının ve ismini yazmadığı Yoros Kalesi'nin Türk askeri ile dolu olduğunu da görmüştü. Bunlar, 1402 sonrası oluşan Fetret'in, şehzadeler arasındaki çatışmanın da temsilcileri idiler. Clavijo'nun içinde bulunduğu yelkenli Riva önlerinden doğuya doğru yol almış ve yine uygun bir havada Şile'ye ulaşmıştı. Bundan sonraki kale Castillo Secuelo/Şile idi. Ancak, İlamada la Finoja'da büyük bir fırtına patlak verdi. Birçok yelkenli de bu kötü havada demir tarayarak Anadolu sahiline doğru sürüklendi. Sonunda Messer Nicola Socato sahibi bulunduğu Genoa/Ceneviz yelkenlisini geri çevirdi ve İstanbul'a döndü. Böylece ilk sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Mart 1404'de yine yola çıkıldı. Bu defa Karadeniz'in meşhur fırtınalarından eser yoktu.³²

ÇELEBİ MEHMED YOROS'TA

İsa, Musa, Süleyman ve Çelebi Mehmed arasındaki mücadele dönemi 1403-1413 tarihleri arasında cereyan etti. Bu fetret döneminin galibi Çelebi Mehmed idi. Musa ile mücadele esnasında, onu bertaraf etmek için zorunlu olarak Rumeli'ye çıkmak gerekmişti. Yakınlarının da önerisi ile Bizans İmparatoru Manuel ile anlaşarak karşıya geçilmesi için temaslar sağlanmış ve sonunda kolayca ordu öbür tarafa nakledilmişti. Bu gelişmeler, Çelebi Mehmed tarafından, Yoros Kalesi'ne dolayısıyla Anadolu Kavağı'ndan izlenmişti. Böylece merhum babasının vakti

30 Clavijo- le Strange s. 95-97

31 Clavijo çeviri ve yayını için bkz: Guy Le Strange, Clavijo: Embassy to Tamerlane, London 1928.

Metin nesri için bkz. Embojada a Tamorlan, Madrid 1999 E. Konukçu, İspanyadan Timuria Gönderilen Elçilik Heyetinin Yoros-Amasra Yolculuğu, s. 177

32 Clavijo, a.g.y

ile kendisi gibi konakladığı Yoros tekrar bir Osmanlı tarafından şerefendirilmiş olmaktadır. Palaiologoslu Manuel'in Çelebi Mehmed'e imkânlarını kullanarak epeyce ordunun nakli için yelkenli yolladığı da Âşıkpaşazade tarafından ifade edilmektedir.

Tarihçi Oruç, Âşıkpaşa ve diğerleri gibi Çelebi Mehmed ile ilgili ve Yoros'daki kısa misafirliğine dair şunları yazmıştır:³³

"Sultân Muhammed (816-824/1413-1421), Bursa'da tahta geçti. Emîr Süleyman hükm itdügi yirlere hükm itdi. Diledi kim, Rûm-elî'ne geçe kanndaşı Mûsâ ile cenk ide. Sultân Muhammed katında Bâyezîd Paşa olurdu. Ve hem veziri idi. Sultân Muhammed Bâyezîd Paşa'ya eyitdi: "Bu Rûm-elî'ne geçmeğe tedbîr idün. Ne yerden geçmelüdür nerden geçelüm?" didi. Ol vakt Kôr Şâhmelik Kostantin'den kaçup Sultân Mehemed katma gelmişidi. Bâyezîd Paşa eydür: "Sultânüm! Şâhmelik'i okıyalum. Görelüm ne tedbîr ider?" didi. Vardılar Kôr Şâhmelik'i okıdılar geldi. Eyitdiler: "Paşa! Rûm-elî'ne geçmeğe bir yir isteniz. Ne yirden geçelüm?" didiler. Kôr Şâhmelik eyitdi: "Kostantin tekürine haber gönderelüm. Anunla banşalum. Andan gayrı yirden geçmeğe çâre yokdur" didi. "Zîrâ, Gelibolî'nun boğazı Mûsâ elindedür. Mûsâ Beg âdemleri turur geçilmez" didi.

Vardılar Gegivize kadısı Fazlullah Efendi'yi İstanbul'a teküre elçiliğe gönderdiler. Fazlullah kadı, tekürle gayet dost idi. Gelüp tekürle barışdı Sultân Muhammed dahi Bursa'dan göçdi Yurus'a geldi'.

İstanbul teküri gemiler gönderdi. Sultân Muhammed'i Rûm-elî'ne geçürdiler. Mûsâ Beg işitdi kim, karındaşı gelüyorur. Mûsâ Beg Edrene'den göçdi Lâz-elî'ne vardı.

Bu taraf dan Sultân Mehemed dahi İncügez'e geldi. Evrenos Beg-oglu Ali Beg'i gönderdi. Karşu vardı buluşdı. Mihal-oglu Yahşi Beg dahi geldi. Mihal-oglu Yahşi Beg, Mûsâ Beg'ün - beglerbegisiydi. Oglını gönderdi, kendü gelmedi. Sultân Mehemed Edirne'ye geldi. Cemî begler Musa'dan yüz dönderdiler kaçdılar, Sultân Mehemed'e geldiler. Mûsâ Beg'ün katında hemân akıncılar kaldı. Sultân Mehemed Edirne'den çıkıldı. Varup Samako'da- Mûsâ ile buluşdılar, birbiriyle uğraşdılar, cenk itdiler.

Akıbet Sultân Mehemed, Mûsâ Beg'f sıdı. Mûsâ kaçdı. Yolda kaçarken Musa'mın atı çamura çökdü. Meğer Mûsâ Beg'ün bir kulu vardı, derzisiydi. Sanıca dirlerdi. Musa'mın atım sinirledi çaldı. Mûsâ atdan yıkıldı. Sanıca Mûsâ Beg'i dutdı. Sultân Mehemed ol gice Musa'mın kaydını gördiler çadır içinde. Maslahat ne ise yirine vardı. Mûsâ Beg Hak emrine vardı gitdi."

Çelebi Mehmed'in halefi, Fatih Sultan Mehmed'in babası II. Murad idi. 1421-1451'de saltanat sürmüştür. Onun da düşüncesinde İstanbul'un ele geçirilmesi vardı. Kendisinin, böyle bir muhasaraya giriştiğinde Boğaz'da dayanabileceği iki kale vardı. Biri yukarıdaki Yoros diğeri de Yıldırım Bayezin'in inşa ettirdiği ve faaliyete geçirdiği Güzelce Hisar/ Anadolu Hisarı idi.³⁴

II. Murad'm oğlu II. Mehmed de, İstanbul'un Osmanlı topraklarına ilhakı için düşüncelere sahipti. Fakat surlarının aşılmağı ve o zamanın teknolojisi ile bir sonuca ulaşması mümkün

33 Oruç Bey Tarihi (1288-1502) hzl: N. Öztürk, İstanbul 2007 s. 186-187

34 S. Eyice, Anadolu Hisarı, Düden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1, s. 251-233

değildi. Onun için bazı plânları vardı ve hemen uygulamaya geçti. Yoros'un güneyinde, Göksu yanındaki Anadolu Hisarı karşısında, boğazın dar yerinde Rumeli Hisarı'nı inşa ettirdi. 1453'de, İstanbul ele geçirildi ve daha sonra Sultan, başkentini Edirne'den İstanbul'a taşıdı. Ölümü olan 1481'e kadar, bu tarihi başkentten bir çok seferler de icra etti. Sultan'ın 1-Berreyn ve Bahreyn olmaya da hak kazandı. Karadeniz Türk gölü haline getirildi. Aşamalı olarak bu denizdeki Venedik-Ceneviz hakimiyetine kesin olarak son verildi. Yoros, böylece tarihinin yeni bir devresine geçti. Boğaz kontrolü olayı eskisi gibi devam etti. Rumeli ve Anadolu hisarları da İstanbul'un Yoros gibi emniyet kapısı olmuştur.³⁵ Fatih Sultan Mehmed, Yoros'a Kocaili'nde yeni bir statü kazandırmıştı. Mülki teşkilatta³⁶ Kocaili Livasının Yoros Kazası hâline getirildi. Beykoz, Samandıra, Riva tarafları da Yoros idari bölgesi içinde idi. Hacı ve Samandıra'yı içine alan vakıf köyler, Fatih Sultan Mehmed zamanında, Vakıfnamelede kayıtlıdır. Ahmed Fakih oğlu Hızır söz konusudur. Samandıra'da ise Hayreddin ve Süleyman isimli kişiler, Sultanın belgesine sahiptiler, önceleri Yoros'da, sonraları Beykoz'da göze çarpan Ak Baba önemli bir ziyaret yeri niteliğini taşıyordu. Rivayete göre, adı Mehmed Efendi olup, Fatih Sultan Mehmed devrinde yaşamıştı. "Gûzât cümlesinden" sayılıyordu. Fatih Sultan Mehmed devrinde, İstanbul, Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği üzere "İslambol" idi. Zananla, ahâli çevrenin güzelliklerini görmek, dinlenmek için mesirelere koşmaya başlamıştı. Yoros'un Riva tarafında olan Ali Bahadır da bunlardan biri idi. Selçuklular dönemi şahsiyetlerinden olan Ali Bahadır Z.G. Öden'in³⁷ T. de belirttiği üzere, Hristiyanlığı kabul etmediği için katledilerek hayatına son verilmişti. Yine Fatih Sultan Mehmed zamanında Yoros ve Yuşa ağağsında, deniz kenarındaki Beykoz da mesire yeri olarak tanınmıştı. Ceviz ağaçları nedeni ile burası "Kozluk" ilân edilmişti. Kısa zaman sonra da Koz isminin başına, Osmanlı'da önemli bir sıfat olan Bey eklenmiştir. Böylece Beykoz da bu eğlenceler arasına girmiştir. Yoros kazasının bir mevkii iken, zamanla büyümüş ve kaza merkezi yapılmıştır. Beykoz ve çevresine sadece beyler, ulema v.s değil sultanlar bile zaman zaman ziyaret etmiştir. Tatil sürelerini İstanbul'a gitmeyerek, yeşillikler arasındaki yerlerde geçirmişlerdir. Tokat, önemli bir bahçe idi.³⁸ Fatih Sultan Mehmed'in de zaman zaman dinlendiği yerd, Evliya" Çelebi, "Ve bu Beğkoz İskelesi'nden içeri bin adım ba'id evsafı-ı Tokat Bağçesi, Ebû'l-Feth Muhammed Han bu mahalde sayd u şikâr iken Makbul Mahmud Paşa Tokat Kal'asının feth itdiği haberi bu mahalde gelip, sürûrundan, tiz şu mahalde bir hâdika bina olunup, ismine Tokat Bağçesi desinler ve sayd u şikâr olan hayvanları hıfz için etraflarına bir tokat çiti misal çitler çekilsin diye ferman idüb bir kasr-ı tahtanî ve bir havz-ı âzîm ve şazer ibretnûma itmışlerdir"³⁹

II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim'in saltanatlarında Yoros ve çevresine ilgi devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman da, Yoros ile çevresine ilgisini devam ettirmiştir. 1530 tarihli Muhasebe Defterinde⁴⁰ köy, çiftlik, mezralardaki nüfus da epeyce çoktur.

35 Hisar için bkz: A.Gabriel, Rumeli Hisara çvr: F. Karatay, İstanbul Enstitüsü Dergisi V (1959) 101-131

36 Ahmed Refik, Fatih Zamanında Kocaili, T T E M no: 1/78 (1340) s. 25-36

37 Z.G. Öden, Türkiye Selçuklu Sultanı 11. Cıyaseddin Mes'ud hakkında Bazı Görüşler, Belleten LXI (Ağustos 1997) s. 287-288 İstanbul Ahkâm Defterleri: Tarım Tarihi, (1743-1757) İstanbul 1997 s. 189, 318

38 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, hzl: O.Ş. Gökyay, İstanbul 1996 I, s. 198-199 Şeşdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'it-Tevâreh, hzl: M.Aktepe, İstanbul 1976 I,s. 124

39 Bkz: not:38

40 438 Numaralı Muhasebe-i Vileyet-i Anadolu Defteri, 937/ 1530 11: Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Kocaili Livaları, Ankara 1994

438 NUMARALI MUHASEBE-İ VİLAYET-İ ANADOLU DEFTERİNDE YOROS KAZASI

Bu defter, muhasebe kayıtları ile ilgilidir.⁴¹ h. 937 /1530 tarihini taşımaktadır. Kale ve altındaki Kavak Kalabası, Kocaili'ne ait olup, kazadır. Şile, Karadeniz, Boğaz, Üsküdar ve Gebze gibi kazalar ile yerler sınır teşkil etmektedir, Yoros, aslında kaledir. Buranın dizdarı ve müstahfızları mevcuttur. Zamanla aşağı kısımda leb-i deryada, Kavak köyü sonra beldesi meydana gelmiştir. Rumeli'nden ayırmak için de Anadolu Kavağı denilmiştir. Denizden, Yuşa Tepesinden muhteşem bir görünüşe sahiptir. Dişbudak Deresi batısından, Molla Mehmed Deresi de kasaba içinden geçerek boğaza dökülmektedir. P.E. İnciciyan,⁴² İstanbul'a ait eserinde Anadolu Kavağı ve çevresinden aşağıdaki şekilde bahsetmektedir:

Anadolukavağı- Kavak adını taşıyan bu köyün bin kadar Türk ahali olduğu söylenmektedir. Buranın inciri meşhurdur. Köyün dükkânları, erzak alacak denizcilere kolaylık olmak üzere, geceleri de açık bulundurulur. Çünkü, şark ve şimal rüzgârları estiği vakit, bazen sayısı 300'ü bulan gemi, Karadeniz'e çıkmak için müsait havayı beklemek üzere, Kavak-İskelesi'nde toplanır. Bu suretle, gemilerin dört ay kadar bekledikleri vâkidir. Bu kadar uzun bir zamandan sonra, batı, kible veya lodos esince, gemiler, büyük bir sevinç içinde demir alır, yelken açar ve kabile halinde Boğaz'dan çıkarak yollarına devam ederler.

Kalenin içinde Türklere ait 25 ev ve bir dizdarın kumandasında 20 asker vardır. Hieron yani Dios mabedinin bulunduğu mevkideki eski kaleye şimdi Yorus kalesi denir. Bu kale, birbirinden sur ve kapılarla ayrılmış iç-kale, kale ve şehir olmak üzere, üç kısımdan müteşekkildir. Şehir kısmının suru, sahile kadar uzanır, kale ve iç-kale ise, tepe üzerindedir. Kalenin içinde, Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki türbede medfun Yahya Efendi'nin camii vardır. Yukarıda adı geçen yeni kale, yani Kavak-kalesi, eski kalenin sahil surunun alt kısmında yapılmıştır. Yeni kale, Rumeli tarafındaki ile beraber, Murad IV devrinde h. 1033 (1624) senesinde, Kazakların akınına karşı yapılmıştır. Kazaklar, 150 kayıkla âni bir baskınla İstinye yakınındaki Yeniköyü yağma etmişlerdir.

Üsküdar'dan buraya kadar Anadolu sahilinin yedinci tepesi ve burnu olan bu mevki, Türklerle meskûndur. Surun biraz ötesindeki ormanlıkta, kalenin zaptı esnasında ölen askerlerin mezarları vardır ve burası, halen Şehidlik adını taşır.

Tarihten öğrendiğimize göre, İmparator İustinianus, Yorus yakınında Ay Mihail kilisesini, sonra da İstanbul patriği İgnatios, IX. asırda, 850 senelerinde, aynı adı taşıyan manastırı yaptırmışlardır. Manastır binası ile Yorus'un üst tarafında bulunan diğer eski bir mabedin kalıntıları hâlâ görülmektedir.

Anadolu sahilinin altıncı burnu olan Macarburnu'nun yanında, Macar-bahçesi denilen yer vardır. Bunun arkasında yükselen Yuşadağı tepesinde Yuşa'nın mezarı mevcuttur. Mezarın yanında, on sekiz kulaç derinliğinde bir tatlı su kuyusu, dağın eteğinde de meşhur Gümüş-suyu vardır. Dağın fundalıklarında, bazı eski bina kalıntıları görülür. Yuşa mezarınının 66 ayak uzunluğunda olduğu söylenir. Müslümanlar, mezarın, Nuh'un oğlu Yeşua'nın olduğunu söylerlerse de, buradan geçen Argonot kafilesi mensuplarından Polluks tarafından öldürülen Amikos adlı

41 Bkz: not: 40

42 P.E. Nicciyan, XVIII. Asırda İstanbul çev: H.B. Andreasyan, İstan-1956 s. 99-101

heybetli bir krala aittir. Mezar, 350 sene evvel keşfedilmiş ve muhafazası, Kavak köyü sakinlerinden bir aileye tevdi edilmiştir ki, bu ailenin mensuplarına bugüne kadar Dedeoğulları denir. Sultan Osman III, mezarın etrafında alçak bir duvar, önünde de ziyaretçilere mahsus bir namazgah yaptırmıştır.

Ermeni asıllı, Osmanlı vatandaşı olan Sarkis S. Hovhannesyan da⁴³ Anadolu Kavağı dolayısıyla Yoros ve çevresine edici ifadeler meydana getirmiştir.

Ve eğlenceli bir yer olan Anadolu Feneri'ne geçeriz. Anadolu Feneri'nden, Rumeli Kavakhisarı karşısında yeni yapılmış olan Kavak Kalesi'ne gidilir. Karşılıklı olan bu iki kaleye, Kavak Kaleleri adı verilmiştir. Sahildeki çok büyük kavak ağaçlarından dolayı, bu mevkie Kavak denmiştir. Buradaki Kavak adını taşıyan köyün, nüfusu bin kadar olan Türk ile meskûn olduğu söylenir. Buranın inciri meşhurdur. Gemicilerin kumanya ve diğer ihtiyaçlarını kolaylıkla alabilmeleri için burada geceleri açık olan dükkânlar vardır. Zira, doğu ve kuzey rüzgârları estiğinde, bazen sayılan 300'ü bulan gemiler, Karadeniz'e açılmak için elverişli havayı beklemek üzere, Kavak iskelesinde toplanırlar. Böylece, gitmek için uygun rüzgâr olmadığında, bazen dört ay geçirdikleri olur. Batı, kible veya lodos estiğinde büyük bir sevinçle gemiler demir alır, grup halinde Boğaz'dan çıkarak yelken açar, mutlulukla yollarına devam ederler.

Kalenin içinde Türklere ait 25 ey ve bir dizdarın kumandasında 20 muhafız askeri bulunur. Hierion yani Diosurion mabedinin bulunduğu mevkideki eski kale, Türkler tarafından Yoros kalesi olarak adlandırılır.

Bu kale, surlarla ve kapılarla birbirinden ayrılmış iç kale, kale ve şehir olmak üzere üç kısımdan meydana gelir. Şehir suru sahile kadar uzanır, kale ve iç kale ise tepenin üzerindedir. Kalenin içinde, Beşiktaş ve Orta-köy arasındaki kiremit Örtülü, kubbeli türbede medfun Yahya Efendi tarafından bir cami yaptırılmış olup, sırası geldiğinde bahsedeceğim.

Yukarıda adı geçen yeni kale, yani Kavak kalesi, eski kalenin sahildeki surunun alt kısmında inşa edilmiştir. Yeni kale, Rumeli tarafındaki diğer kale ile beraber, Kavak Kaleleri olarak adlandırılır. Bu kaleler, Sultan IV. Murad zamanında, H. 1033 [1623/24] senesinde, 150 kayıkla İstinye yakınındaki Yeniköy'ü ani bir baskın ile yağmalayan Kazakların akınına karşı yapılmıştır. Surun az ötesindeki ormanlıkta, kalenin zaptı esnasında ölen askerlerin mezarlarının bulunduğu yer, halen Şehitlik olarak anılır.

Üsküdar'dan, Boğaz'ın Asya tarafındaki yedinci tepe ve burun olan bu mahalle kadar Türkler yerleşmiştir. Bilindiği gibi Bizans imparatoru Justinianus, Yoros yakınında başmelek Ay Mihail [Ayios Mihail] Kilisesi'ni yaptırmıştır. Sonra, 9. yüzyılda, 850 yılında İstanbul patriği Ignatios, Ay Mihail adını taşıyan manastırı inşa ettirmiştir. Bu eski manastırın ve Yoros'un tepesinde bulunan diğer bir eski mabedin kalıntıları hâlâ görülür.

Anadolu sahilindeki altıncı dil ve burun, Macar Burnu olup, yanında Macar Bahçesi denilen yer ve bunun arka tarafında yükselen Yuşa dağı'nın tepesinde Yuşa'nın mezarı vardır. Bu mezarın yanında, 18 kulaç derinliğinde bir tatlı su kuyusu bulunur. Yuşa dağı'nın eteğinde de meşhur Gümüş Suyu vardır. Dağın fundalıklarında orada burada eski yapıların temelleri görülür.

Yuşa'nın mezarının 66 ayak uzunluğunda olduğu söylenir. Müslümanlara göre, bu mezar

43 S. Hovhannesyan, Payitaht İstanbul'un tarihçesi, çvr: E.Kancer, İstanbul 1966 s. 57-59

Nuh'un oğlu Yeşua'ya aittir. Fakat, bu mezar Polideukis tarafından öldürülen iri yapılı ve heybetli bir kral olan Amikos'a aittir. Polideukis, Argonotların 49 cesur Hellen grubundan ve Hason'un arkadaşlarından biridir. Bu grup, Hason'un ağabeyinin oğlu ve Tedalalılann imparatoru olan Peliasa komutasında Çerkeslerin ülkesi Goliks'ten ve sonra bir gemi ile Propontis'ten ve bu Karadeniz Boğazı'ndan geçtiler. Altın saçlı post Çerkeslerin kralı Agitasa'nın elinde olduğu için ... ve saire.

Bu mezar 350 yıl önce ortaya çıkmış ve mezarın muhafazası için, Kavakköyü sakinlerinden bir aile görevlendirilmiştir. Bu aile fertlerine bugüne kadar Dedeoğulları denir. Sultan III. Osman, mezarın çevresine alçak bir duvar, önünde de ziyaretçilere mahsus bir namazgah yaptırmıştır.

Yuşa dağı'nın sağ tarafındaki köy Macar Bahçesi ve solundaki Umur Yeri adlarını taşır. Eskiler hem köyü ve hem dağı büyük meblağla satın alındıkları için, gümüş anlamına gelen Argyrion adını vermişlerdir.

Eski devirde, orada din şahidi Panteleimon'a ithaf edilmiş bir kilise, önünde de, kiliseyi yeniden inşa eden imparator Justinianus'un tamir ettirdiği hastane bulunmakta idi.

Sultan III. Mustafa, gemilerin akıntıya karşı kolaylıkla çekilmesi için, Macar Burnu'ndan Umur Yeri'ne kadar taş döşeli bir yol yaptırmıştır. Kavak Kaleleri denilen kalelerden başka, harp sırasında yeni bir kale ve Boğaz'ın iki yakasında, sahildeki tabyalar inşa edilmiş olup, bunların büyük kısmı Sultan III. Mustafa zamanında, bir kısmı Sultan I, Abdülhamid devrinde ve 1788 tarihinde ve bir kısmı da bugünkü padişah Sultan III. Selim döneminde yaptırılmıştır.

Güzel ve eğlenceli Umur Yeri burada olup, yanında kireç kuyuları vardır.

Üsküdar'dan buraya kadar Anadolu sahilindeki beşinci burun, altıncı padişah binisi olan Sem Burnu'dur. Padişaha mahsus beyaz has ekmeğin hazırlandığı, has unun öğütüldüğü ve üç su değirmeni bulunan beylik değirmeni buradadır.

Sonra güzel bir çayırık olan Hünkâr İskelesi gelir. Sahildeki düzlükte İstanbul'un zanaatkar esnafları bazen büyük teferrüç yaparlar. Halılarla döşenmiş çadırlar kurulur, çalgılar çalınır, keyif sahipleri oynarlar, yeşil çimenlere uzanırlar ve bir ordugâh gibi her tarafı şenlendirirler.

Kara tarafının iç kısmında, bu güzel düzlüğe kadar uzanan Tokat Bahçesi denilen mesire yeri vardır. Tokat sözcüğü Türklerde, koyun ve keçi sürülerinin barındığı mandıra manasında kullanılır. Sultan I. Süleyman, burada Kağıthane'deki çağlayana benzer havuzlar yaptırmış olup, bu yapılar yıkıldığı için H. 1159 (1746) senesinde Sultan I. Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir. Burada, Sultan III. Selim'in atıcılığı anısına Sultaniye'de dikilen sütunlar gibi, Sultan IV. Murad'ın yaptığı ok talimlerinin hatırasına dikilmiş olan iki sütun bulunur.

Bundan sonra Türklerle meskûn Yalı Köyü gelir.

Yalı Köyü'nün sırasında Türk ve Ermenilerin sakin buldukları Beykoz yer alır. Burada Surp Nigoğaios adlı bir Ermeni kilisesi vardır.

Beykoz'da sahile yakın bir yerde, Sultan I. Mahmud'un 1746 senesinde Gümrükçü İshak Ağa'ya yaptırdığı suyu bol, kagir ve sağlam çeşme bulunur. Çeşmenin kitabesi: Sahibü'l-hayat vel hasenat, es seyid İshak Ağa emin-i gümrük-i Asitane sene 1159. Bu çeşmeden eskiden beri bol su akardı ve sonra suyu tamamen kurudu. Sultan I. Mahmud halkın müracaatı üzerine, büyük bir meblağ sarf ederek buraya suyu tekrar getirtti ve bugünkü çeşmenin yapılmasını

emretti. Şimdi yazlık bir eğlence yeri haline gelmiş olan bu yerde halk, suyun çevresindeki taştan yapılmış, üstü kapalı yerlerde oturup, fışkıran suyun sesi ile mest olur.

Yoros kalesi kadısı Beykoz'da oturur. Beykoz koyununun iki tarafında gerilmiş ağların ortasında dikili, yüksek bir direğin tepesindeki dalyanda, kılıç balığını gözeten balıkçı nöbet bekler.

Akbaba suyu dağlardan inerek burada denize dökülür. Akbaba Köyü havadar ve şifalı bir yerdir.

Sultan I. Süleyman'ın hasekisinin adı ile eskiden Hançerli Sultan olarak anılan, fakat bugün ıssız bir hale gelmiş bulunan Sultaniye, Beykoz'dan sonra gelir. Beşinci padişah binış yeri buradadır. Sahilinde ağaçlık geniş bir düzlük vardır. Körfezi evvelce çok geniş sığ ve bataklık olup, ortasında bir adacık bulunurdu. Sultan Süleyman, burasını toprakla doldurarak düzlük haline getirmiştir. Poyraza karşı olan bu yerde, güzel bir çeşme, havuz ve çevresinde de bereketli bahçeler yer alır. Sultan I. Süleyman, bu düzlükte bir köşk ile güzel bir bahçe yaptırmış, buraya güzel ağaçlar diktirmiştir. Rivayete göre, bu köşkün karşısındaki bir ağaçtan, ellere ve yüze sürülen hoş kokulu bir yağ sızarmış.

Buradaki dağın üzerinde, eski yapılı ufak bir havuzdan fışkıran, her türlü ilaçtan çok daha şifalı bir su bulunur.

Tekrar Kanuni Sultan Süleyman dönemine, 438 Numaralı Muhasebe Defterine baş vuracak olursak, Yoros Köylerinin şunlar olduğu görülecektir:⁴⁴ Akviran, Ali Bahadır, Çalıklı/Çubuklu, Çıldır, Demircilü, Seki, Dunrul (doğrusu Tuğrul), Esence, Eymir Hacı Çiftliği, ki Ali Bahadır'dadır, Gollü, Hacı Yusuf, Hasanlar, İbrahim Fakih, İne Hoca, Büyük-Küçük Kabakoz (burada Kaba, iri anlamındadır. Yani büyük ceviz) Kaklı, Kanlıcak Mezrası, Kılıçlu, Kozluca, Kurna, Mancınık, Nusretlü, Sarı Bayrak, Taşköprü, Umur Derviş Zavuyesi, Yenice, YOROS KAZASI, Yusuf Mülkü ve Yuvalar/Ayvalu... Yukarıda işaret edildiği gibi, Yoros daha sonraları Üsküdar arazisindedir "Yoros Kazası Naibine Hüküm, Medine-i Üsküdar'a muzafe Yoros Kazası.. Daha sonra bilginin devamı şöyledir: Yoros Kazasına tabi Beykoz Kasabası...

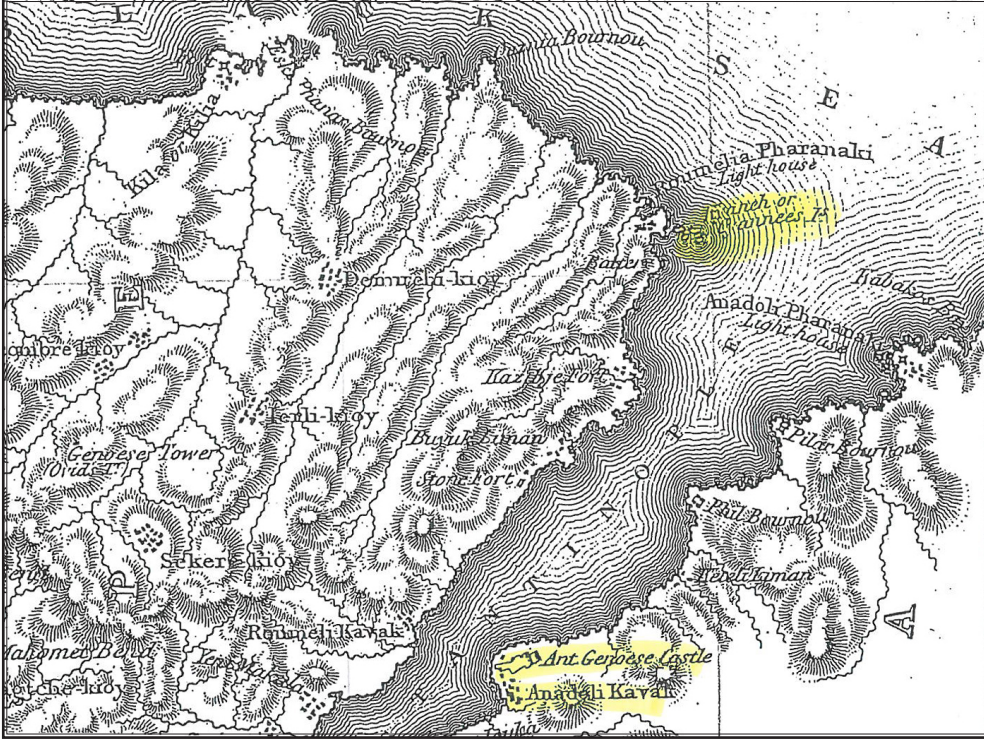
Yoros, görüleceği gibi, İlkçağdan günümüze kadar, uzunca zaman da Türk hakimiyeti altında kalmıştır. Eski kültürün izleri, Türk döneminde de devam ettirilmiş, adı yaşatılmıştır. Bir çok yazıda Yoros ilgi çekici yönleri ile tanıtılmıştır. Prof. Dr. S. Eyice'nin eseri⁴⁵ ve İstanbul Ansiklopedisi'ndeki makalesi önem arz etmektedir. Yoros ve karşı hisarın gazetede tanıtımını da Sinan Genim'e borçluyuz.⁴⁶ Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın'ın araştırmaları da 2010'dan beri devam etmektedir. "Yoros nahiyesi 19. yy.'da da Kocaeli Sancağına bağlıydı. Kenan Göçer'in bir makalesinde, Yoros nahiyesinde bulunan ve devlet arazisi olan Avcı Koru'nun Bezmiâlem Valide Sultan'ın Vakıf Gureba Hastanesi'ne vakfedildiğini biliyoruz."⁴⁷ Osmanlı döneminde Yoros tarihi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin de, bilimsel bir çalışmaya da ihtiyaç vardır. Muhtemelen, birçok karanlıkta kalmış olaya bu surette ulaşılabılır. Diğer taraftan Venedik ve Ceneviz arşivlerinde de daha ilginç ortaçağa ait malûmata ulaşılabilmesi de imkân dahilindedir.

44 aynı yer

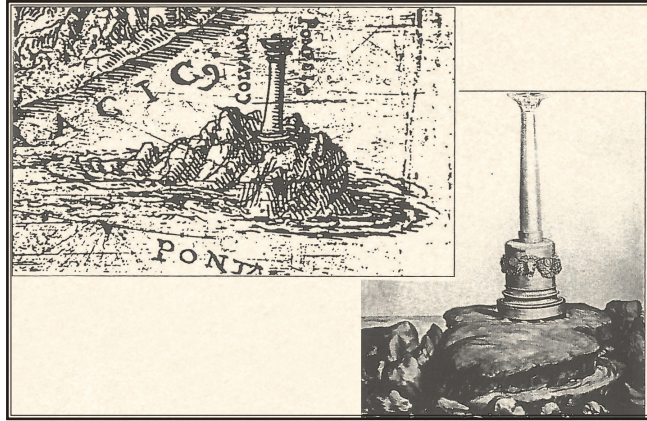
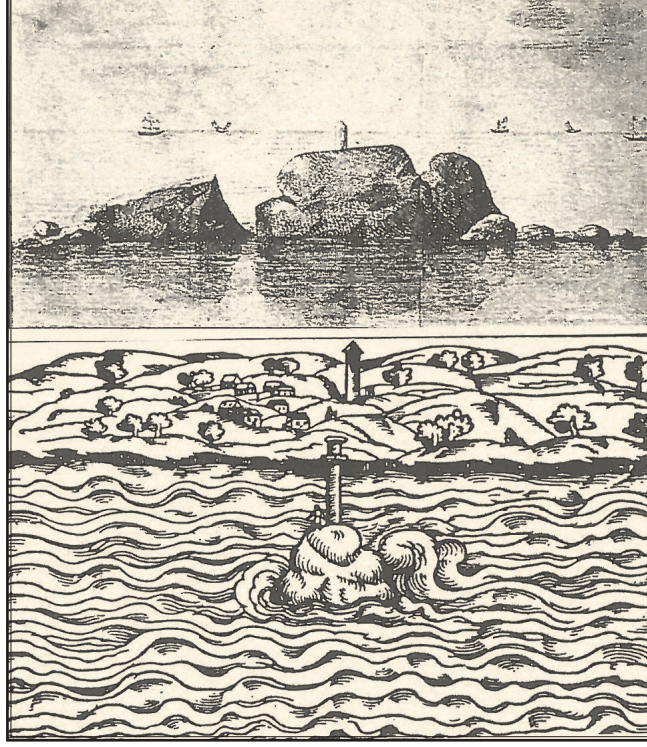
45 S. Eyice, Bizans Devrinde Boğaziçi, s. 82 v.d, S. Eyice, Yoros Kalesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 711, s. 534-536

46 Yoros Kalesi, Milliyet 1 Şubat 2015, Kayıp Kaleler, Milliyet 15 Şubat 2015

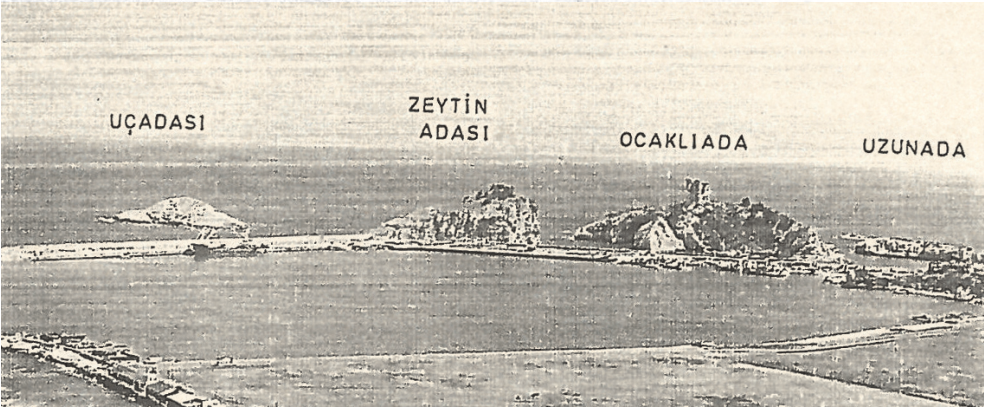
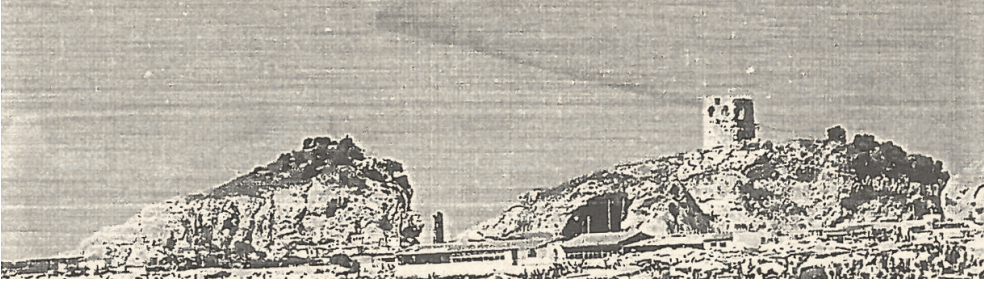
47 Kenan Göçer, "Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi", Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 4, S. 1, Çankırı 2014, s.137, ss.123-150.

RUMELİ KAVAĞI - FENER

POMPEIUS SÜTUNU / ÖREKE TAŞI
(Prof.Dr. Semavi Eyice, Bizans Devride Boğaziçi, s. 162-163)

ŞİLE KALESİ

YUŞA TEPESİNDEN ANADOLU KAVAĞI / YOROS

YUŞA TEPESİ'NDEN THOMAS ALLOM'UN YOROS'U

YOROS - İÇKALE

ANADOLUKAVAÇI

YOROS KALESİ ÖRENİ

YOROS - BOĞAZ VE KARADAENİZ

KANDIRA - ARAMAN KÖYÜ'NÜN OSMANLI TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

GÜLCAN MEMİŞ*
RECEP YAŞA**

GİRİŞ

Osman ve Orhan Gazi'nin Alplerinden olan Akçakoca'nın ilk fetih güzergâhı üzerinde yer alan yerlerden biri de Araman Pazarıydı.¹ Araman'da yüzyıllardır varlığı bilinen Sultan Orhan Cami² bunun en önemli göstergesidir. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren iskân faaliyetlerine önem vermiştir. Bu nedenle kolonizatör Türk dervişlerinin kurduğu zaviyeler aracılığı ile Anadolu'nun Türkleşmesi sağlanmıştır.³ Araman'da bulunan Hamza Bey Zaviyesi de bu anlayış ile kurulan zaviyelerden biriydi. Araman'ın bir Türk yurdu olup çevresinin Türk iskânına açılmasında Hamza Bey ve zaviyesinin rolü büyük olmuştur.⁴ Araman'ı Osmanlı Tarihinde önemli kılan bir diğer unsur Adapazarı – Kandıra yolu üzerinde yer almasıdır.⁵ Bu özelliklerinden dolayı Araman'ın Osmanlı menzil teşkilatı içinde ara durak noktası olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü menzil noktalarının kurulmasının ilk şartı önem arz eden yol güzergâhı üzerinde yer almasıydı.⁶ Araman'ın sahip olduğu bu temel özelliklerinden yola çıkılarak Osmanlı Tarihindeki yeri ve önemi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

“ARAMAN”IN ADI ÜZERİNE

Günümüzde Kocaeli'nin Kandıra ilçesine bağlı Araman Köyü'nün adının ne anlama geldiği konusunda yaptığımız çalışmalar neticesinde çeşitli tespitlere ulaştık. *Araman* sözcüğünü Ara- (u) ma - (wa) na şeklinde hecelendiğinde eski Luwi ve Hitit dillerindeki karşılığı olarak “*Sunak Halkı Ülkesi*” anlamına gelebileceği düşünülmektedir.⁷ Bu yer ismini Ara - man şeklinde ayırarak

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail ; gulcan.memis@hotmail.com

** Yrd.Doç.Dr.,Sakarya Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail ; ryasa@sakarya.edu.tr

1 Hoca Sadettin Efendi, Tacüt Tevârih,C.1, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1999, s.53.

2 BOA,C..MF.,146,7280.

3 Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, 2000, s.154.

4 BOA,İ.E.T.Z.,1,81,13 Ş 1125; TKGM-TADB-TTd-Evkaf ,00579,49,49,v.89a,89b,90a ; BOA, T.T.d. 436,96-67 ; Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı IV İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi (1743-1745), C.1 ,İstanbul, 1997, s.163.; Bu çalışmada Nefs-i Atman(?) şeklindeki çevirinin tekrar değerlendirilmesi sonucu Nefs-i Arman olduğu sonucuna varılmıştır.

5 Enver Konukçu, “Akçakoca'nın Kandıra'dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazarı mı? Yoksa Araman mı?”, SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi (2008-II), Sakarya, 2008, s. 128.

6 Zübeyde Güneş Yağcı, “Osmanlı Menzil Teşkilatı İçinde İzmit Menzili ve Önemi”, Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, C.1, Kocaeli, 2016, s.385.

7 Bilge Umar Ara kelimesinin Luwi dilinde “Uzun” anlamına gelebileceğini ve Aruwa'nın kısaltılmışı olabileceğini düşünmektedir. –uma takısını da Luwi dilinde ve Hitit dilinde “insanı,-halkı” anlamına geldiğini ve Anadolu yer isimlerinde çok sık kullanılan –wana takısının da “yöresi,-ülkesi” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bkz.; Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul, 1993, s. 90-91,93.811,817.

incelediğimizde ise Divânü Lügâti't Türk'te "ara" kelimesinin ara, ara sıra⁸ ve "man" kelimesinin ise kuşanmak, banmak anlamına geldiği görülmektedir.⁹ Türkçedeki "-men , -man" ekinin birleştiği kelimeye büyüklük, üstünlük, fazlalık kattığını Karaman ve Türkmen örneklerinde rastlamaktayız.¹⁰ Nitekim ülkemizde de "-man" eki ile yapılmış adlandırmalar da bulunmaktadır. Malatya-Çakırsu'da "Arman", Konya 'da "Kaman" (Gündeğer) örneklerinde görüldüğü gibi.¹¹ Arman adı eski Türk lehçelerinin tamamında "dilek, arzu, utku" anlamlarına gelmektedir. "-Ar" ekiyle başlayan yer adları genellikle toprak rengini belirtmek amacıyla kullanılmış olabilir. Çünkü "Ar" Eski Türkçe eserlerde "bozca kahverengi, kızıla çalan sarı" anlamına gelmektedir. Man ekiyle birleşerek oluşturulan renk adları zamanla yer adları, kişi adı olarak da kullanılmıştır. ¹² Örneğin, Arman adı Kazaklarda dilek, arzu anlamına gelen bir erkek ismidir. Bu isim uzun süre çocuğu olamayan ya da sürekli kız çocuğu olan aileler tarafından çocuklarına verilir.¹³ Arman adının Farsça'da hasret, zahmet, tesadüf gibi anlamları bulunmaktadır.¹⁴ Besim Atalay ise Arman adının Farsça olamayacağını, Türkçe bir isim olabileceğini belirtmiştir.¹⁵

Halk arasında Araman Köyü "Arman" olarak da adlandırılmaktadır. Türklerin yerleşim alanlarında Arman, Armen ya da Erman adını hem boy hem de yerleşim adı olarak görmekteyiz. Bu adın yalın biçimine Kuzey Kafkasya Tarihinde önemli bir rol oynayan Arme ya da Ermi olarak bilinen bir uruk adında rastlamaktayız. Bu uruk Sabir (Subar/Sibir) Türklerinin bir koluydu. Armelerin bir kısmı Aspavuk Bulgarları ile Balkanlara göçmüştür. Diğer kısmı ise Asurlularla Van Gölü'nün batısındaki toprakları için mücadele halinde olmuştur. Asurlular, kendilerine rakip olarak gördükleri Ermileri yaşadıkları bu topraklardan uzaklaştırarak yerlerine geçmişte "Hay" olarak bilinen günümüzün Ermenilerini yerleştirmişlerdir. Bu nedenle Arman adına Kuzey Kafkasya'dan Balkanlara Avrasya'ya kadar uzanan sahada da rastlamaktayız.¹⁶ Van Gölü'nün batısında yer alan Ahlat'ta kurulan ilk Türkmen Beyliklerinden Ahlatşahlara (Sökmenlilere) Ermenşahlar da denilmekteydi.¹⁷ Bu beyliğin yöneticileri için Ermen-Şah unvanı kullanılıyordu.¹⁸ Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'nun doğusuna *Ermen Diyârı* denildiği gibi bu bölgede hüküm sürenler kendilerini Ermen-Şah olarak adlandırmışlardır. Bayburt Kalesi surlarında yer alan 1213 tarihli kitabede, Türkiye Selçuklu Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah için "*Melik-i bilad'ür – Rum Ve'l Ermen*" unvanı kullanılmıştır.¹⁹

Arman adı hakkında Türk Dünyasına yönelik çalışmamızda Kırgızlara ait *Seyitbek Destanında Ar-*

8 Kâşgarlı Mahmud, Divani Lûgat-it-Türk, C.1, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1986, s. 87.

9 Kâşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-it ..., C.2, s.30.

10 Işıl Altun, "Kandıra'da Türkmen Kimliği", Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayı 25-26 Aralık 2004, Kocaeli, 2005, s. 85.

11 Mehmet Eröz, " Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984, Ankara, 1984, s. 49-50.

12 İbrahim Şahin, "Türk Dilinde Renk Adı + mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S.4/1, 2015, s. 57-58,66.

13 Yaşar Kalafat, "Kosova ve Dünya Türk Gençlik Kurultayı Gözlemleri ", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,S.8, Bahar 2008,s. 444.

14 Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,Ankara,1999,s.39.;Arman adı, Farsça'da da erkek ismi olarak kullanılmaktadır.

15 Besim Atalay, Türkçenizde men-man, TDK,matbaai Ebüzziya,1940,s.20.

16 Osman Karatay, İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu, Ankara, 2003, s.65-66,90; Kâmil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, "Azerî (Türk) – Ermeni İlişkilerinin Tarihi ve Kültürel Boyutu Üzerine", Yeni Türkiye, S.60,2014,s.3-4.

17 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2011, s.102-103.

18 Şadruddîn Ebu'l – Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn Nâşır İbn 'li El Hüseyinî, Ahbârü'd- Devleti's- Selçukiyye, Çev. Necati Lûgal, Ankara, 1999, s. 111,114.

19 Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, Ankara, 1988, s. 25,49,50,74.

man adı dikkatimizi çekmektedir.²⁰ Kırgızca'da Arman adı, "kutsal rüya, nâil olunmamış arzu" anlamlarına gelmektedir.²¹ Ayrıca Kırgız sözlü halk edebiyatında yer alan *Arman Irları* denilen türkülerle rastlamaktayız. Arman Irları, çobanların yaşam koşullarındaki zorluklarını, dilek ve arzularını anlatan Kırgız türküleridir.²² Kırgız halk şiirlerinde de Arman Irları görülmektedir.²³ Arman, Türk Dünyasında pek çok yerde yerleşim yerinin adı olmuştur.²⁴ XVIII. yüzyılda Fergana Vadisinde Adige Boyuna bağlı bir uruk Arman adı verilen bir yerleşim alanında yaşamaktaydı.²⁵ Türkmenistan'ın başkenti Aşgaba'da ait 1818 yılına ait kaynaklarda Arman Kale adına rastlanmaktadır. Bu kalenin günümüzdeki adı Armangala'dır. Ayrıca Kazakistan'ın Kostanay Bölgesinde Arman isimli bir köy de bulunmaktadır.²⁶ Bulgaristan'da da Ermenli olarak bilinen bir Türk Kasabası vardı. Ancak bu kasabanın adı 1934 yılında Bulgar yönetimi tarafından değiştirilmiştir.²⁷

Kazakça'da da görülen Arman adı, konuşma dilinde -a / -e 'ye dönüşerek Ermen olarak söylenmektedir.²⁸ Akçakoca'nın fethettiği yerlerden biri olan "Ermeni Pazarını" Oruç Beğ Tarihinden, Ermen ya da Arman şeklinde okuyabiliriz.²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de çeşitli belge türlerinde Araman Köyü'nün adının Arman, Erman, Araman şeklinde yazıldığını görmekteyiz.³⁰

Sonuç olarak Araman kelimesinin telaffuzundaki farklılıkların yazılışa yansdığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Akçakoca'nın İzmıt'teki ilk fethedilen yerlerden biri olan Ermeni Pazarı'nın Araman Pazarı (Ermen / Arman) olduğu düşünülmektedir. Ancak Araman adının Ermenilerden gelen "Ermen" anlamıyla mı yoksa öz Türkçe 'de yer alan Arman / Erman adıyla mı kurulan bir yerleşim yeri olduğu konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın Kandıra ve çevresindeki fetihleri öncesi Orta Çağa ait verilerin gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir.

ARAMAN'IN TARİHİ COĞRAFYADAKİ YERİ

Araman³¹ Kandıra'nın güneydoğusunda, Adapazarı-Kandıra yolu üzerinde yer almaktadır. Araman'ın bulunduğu coğrafyada en önemli yükseltisi Oflak Dağı'dır.³² VII.ve XII. yüzyıllar arasında Araman'ın bulunduğu çevredeki toprakların yükseltisi 0-500 m arasında olduğu bilinmektedir.³³ Günümüzde Araman genelde düz bir alan üzerinde yer almakla birlikte burada yer yer tepeciklere de rastlamak mümkündür. Bunun nedeni olarak Sakarya Nehri'nin kollarının

20 Nerin Köse, "Seyitbek Destanı Üzerine", Milli Folklor, C.7, Yıl:13, S.51, Güz-2001, s.37; Yasemin Karademirlibaş, Seyitbek Destanındaki Epik Unsurlar, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s. 12,47,163,170, 201,204,224,261,297.

21 K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas, C.1, Ankara, 1998, s.47.

22 Naciye Yıldız, "Kırgız Türkülerinde İş Türküleri", Millî Folklor, Yıl :18, S.70, 2006, s.64,69.

23 Zekeriya Karadavut, "Kırgızlarda Kuudlluk ve Apendi (NASREDDİN HOCA)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.15, 2006, s. 413-414.

24 Şahin " Türk Dilinde ...", s.57.

25 Döölötbek Saparaliyev, " XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri", Çev: Abdrasul İsakov, Gazi Akademik Bakış, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, s.150-dn.59,151.

26 Şahin " Türk Dilinde ...", s.57.

27 Karatay, İran ile Turan ..., s.90.

28 Ufuk Deniz Aşçı, "W.Radloff'un "Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Sesler İle Çağdaş Kazak Ve Kırgız Lehçelerindeki Sesler", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 14, 2003, s.310.

29 Oruç Bey Tarihi (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım), haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2008, s.17,12b.

30 BOA İE. TZ.,1.81; C..MF.,146,7280; İE.EV..34,3900;T.T.d.731.

31 Araman, günümüzde "Kaymaz" adıyla bilinen Kocaeli'nin Kandıra İlçesine bağlı bir mahalledir.

32 Konukçu, "Akçakoca'nın Kandıra'dan...", s. 128.

33 John Haldon, Bizans Tarih Atlası, Çev. Ali Özdamar, İstanbul, 2007, s.27. ; harita 1.7.

geçmişte Araman ve çevresinde etkili olup burada bataklık alanların oluşmasına yol açması gösterilmektedir.³⁴

Kandıra çevresinin tarih öncesi dönemi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.³⁵ Bitinya Kralı I. Nikomed'in İzmit merkezli Astokozluların varlığına son vermesiyle İzmit'in Nicomedia adıyla Bitinya Krallığı'na bağlı bir merkez haline geldiği bilinmektedir.³⁶ Kandıra da bu dönemde Bitinya Krallığı'nın sınırları içerisinde yer almaktaydı.³⁷ Kandıra, Bizans hakimiyetinde de önemli bir yönetim merkeziydi.³⁸ Nicomedia'nın Bizans hakimiyetine geçtiği dönemleri gösteren haritaları incelediğimizde Orta Çağda Araman'ın da yer aldığı toprakların Optimati Theması'nın sınırları içinde olduğu görülmektedir. Themalar, IX. yüzyıldan itibaren kilit noktası olacak yolları denetlemek için kuruluyordu.³⁹

M.Ö. 6. yüzyılda inşa edilen Kral yolu, M.S. 2. yüzyılda askeri ve ticari amaçla kullanılan Roma ve Bizans yolları, Orta Çağda "İpek Yolu" adını alarak Anadolu'nun önemli yol güzergâhları olmuşlardır. İzmit, tarihi İpek Yolu'nun kuzey ve güneyine bağlanan yol güzergâhları üzerinde yer almaktaydı.⁴⁰ Bu nedenle İzmit ve ona bağlı yerleşim yerleri tarih boyunca stratejik önemini korumuştur. İpek yolunun geçtiği topraklar ekonomik ve kültürel olarak geliştiği gibi birçok kıraç arazide yeni köyler ve kentler de kurulmuştur. Bu yolun geçtiği yerlerde önemli yerleşim alanı olan kaleler, kuleler, kervansaraylar dikkati çekmektedir.⁴¹ Araman Köyünü de geçmiş dönemlerden itibaren önemli kılan ise tarihi İpek yolunun varlığı idi. Bu nedenle Araman'da Hisar Tepesi (heser) adı verilen yerdeki geçmişte var olduğu bilinen kale kalıntılarının varlığı araştırılması gereken önemli maddi kültür unsurlarından biridir diyebiliriz.

Araman Köyü Hisar Tepesi

34 Konukçu, "Akçakoca'nın Kandıra'dan ...", s. 128-129.

35 I.Kılıç Kökten, "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,(3),1943, s. 206.

36 Avni Öztüre, Nicomedia İzmit Tarihi Resim-Fotoğraf - Belgelerle, İstanbul, 1969,s.4-5; Idris Bostan, "İzmit", D.I.A, C.23, İstanbul, 2001, s.536.

37 II il Yurdumuz Türkiye İller Ansiklopedisi Doğal yapı /Tarih /Sosyal Yapı /Ekonomi/Kültürel Yapı, C.2, İstanbul, 2005, s.188.

38 Atilla Çetin, "Osmanlı Döneminde Kandıra Tarihine Toplu Bir Bakış", Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayı 25-26 Aralık 2004, Kocaeli, 2005, s.47.

39 Haldon, Bizans Tarih..., s.104-105,119.131; harita 5.3; Bu themaya askeri amaçlı olarak Gotlar yerleştirilmişti.

40 Bülent Aksoy, "İpek Yolu Güzergâhı", İpek Yolunda Türk Kültür Mirası 3-6 Ekim 2013, ed. Fahri Atasoy, Ankara, 2014, s.25-28.

41 Şahin Mustafayev, "Orta Asya'da İpek Yolu Anıtları ve Unesco'nun İpek Yolu Programı", İpek Yolunda Türk Kültür Mirası 3-6 Ekim 2013, ed. Fahri Atasoy, Ankara, 2014, s.31.

Hisar adı verilen yüksek çıkıntılar üzerinde yer alan yapılar XI. yüzyıldan itibaren köy ve kasabalarda gözetleme, sığınma merkezi olarak kullanılmaktaydı.⁴² Araman'da hisar kalıntılarının bulunduğu çevreye yönelik tespitlerimizde hisarın bölgeye hakim bir nokta da yüksek bir tepe üzerinde yer aldığını söyleyebiliriz. Hisardan günümüze sadece hisarı çevreleyen yapı unsurları kalmış olup kalan bu parçalarında üzeri toprak yığını ve çalılıklarla kaplıdır. Köy sakinlerinin ifadelerine göre hisardan kalan kalıntılar köyün ileri gelenlerinden birinin değirmeni için kullanılmıştır.

İpek yolu üzerinde yer alan Araman'ın, Osmanlı hakimiyeti sırasında da Hamza Bey Zaviyesi'nin⁴³ varlığından dolayı önemli, güvenilir bir durak noktası olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü zaviyeler, bölgenin kilit noktası diyebileceğimiz, bulunduğu çevrenin güvenliğini sağlayabileceği yerlere inşa edilmekteydi.⁴⁴ Ayrıca, zaviyeler yolcuların hem beslenme hem de dinlenme ihtiyaçlarını karşılıyordu.⁴⁵

Araman ve çevresi sahip olduğu coğrafi koşullardan dolayı önemli bir üretim merkeziydi. İzmit ve İstanbul'un gemi yapımında gereken kereste ihtiyacını önemli ölçüde karşılayabiliyordu.⁴⁶ Karadeniz'e yakınlığı sebebiyle de buranın korunması⁴⁷ ya da Karadeniz üzerinden İstanbul'a gelebilecek göç dalgasının önlenmesinde Araman (Kaymas) stratejik bir öneme sahipti.⁴⁸

OSMANLI'NIN İLK FETİHLERİNDE ARAMANIN YERİ

İzmit ve çevresine yönelik Türk akınları XI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu tarihten itibaren Frank paralı askerlerinin yanı sıra yarı göçebe Türkmenlerin Anadolu topraklarına yerleşmesiyle Doğu Roma'nın demografik yapısı oldukça değişmiştir.⁴⁹ Nitekim, 1081'de İzmit, Süleyman Şah'ın kontrolüne geçmişti. Fakat kısa bir süre sonra İzmit, 1085'ten itibaren tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir.⁵⁰ 1282-1328 yılları arasında Bizans yönetiminde Palaiologos hanedanından II.Andronikos bulunmaktaydı. Bu dönemde Bizans büyük bir çöküşün içine girmişti.⁵¹ Bizans bu nedenle topraklarını kaybetmeye başlamıştı. Bu topraklar içerisinde eski Bitinya'da 1299'da küçük bir Türk beyliği olarak kurulan Osmanlılar, Bizans için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı.⁵² Çünkü Türk akınları İzmit'e kadar uzanmıştı. Bu nedenle Bizans, Türk

42 Haldon, Bizans Tarih..., s. 134-137.; Doğu Roma'da 5.ve 9.yüzyıllar arasında kentlerden köylere doğru göç dalgası yaşanmış ve kırsal alanlarda yeni yerleşim alanları açılmıştır.

43 BOA,İE.TZ.,1,81

44 Semavi Eğice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,C.23,Ekim 1962-Şubat 1963,No:1-2, İstanbul, 1963 , s .29.

45 Ömer Lütfi Barkan, " Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler ", Vakıflar Dergisi, S.2, Ankara, 1942, s.300.

46 BOA,AE-SAMD-III-00179-17396-001; Kenan Göçer, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk Üzerine Bir İnceleme", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III, C.II, Kocaeli 2017, s.898, ss.897-910."

47 Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi , Şani-Zade Tarihi (1223-1237/ 1808-1821), haz. Ziya Yılmaz, İstanbul,2008, s.419-421.

48 İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak "İç Göçler" ", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.36, İstanbul, 2000, s.207-208.

49 Haldon, Bizans Tarih..., s. 131.

50 Bostan, "İzmit..." ,s. 536.

51 Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2015 , s. 444,447..

52 Işın Demirkent, "1082-1302 Yılları Arasında Bizans - Venedik İlişkilerine Kısa Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.36, İstanbul, 2000, s.153

akınları karşısında kaleleri sağlamlaştırdı.⁵³ Osman Gazi , fetih girişimleri için Alpleri Akça Koca, Konur Alp gibi komutanları oğlu Orhan Gazi'nin yanında görevlendirmişti. Bu akınlarla Sakarya ve Kocaeli çevresinde başarılar elde ettiler.⁵⁴ Akça Koca Kandıra, Araman (Kaymas), Akköy tekfurlarına karşı gazalar gerçekleştirdi.⁵⁵ Akça Koca mücadeleleri sonucunda Kandıra ve Araman Bazarı'nı (Ermeni Pazarını) ele geçirdi. Akça Koca İzmit'in etrafındaki kaleleri bir bir ele geçirdikten sonra buranın bir İslam yurdu olmasını sağlamıştır. Orhan Gazi Akça Koca öldükten sonra Kocaeli Sancağının yönetimini Gazi Süleyman Paşa'ya verdi.⁵⁶ Orhan Gazi 1337'de İzmit'i aldıktan sonra Bizans'tan gelebilecek saldırıları önlemek amacıyla Bizans'ın Mesothynia Bölgesi (Kocaeli ve çevresi) Akça Koca ile Kandıra'ya gelmiş uc gazileri arasında bölüştürüldü.⁵⁷ Orhan Bey, Araman Bazarı'nı (Ermeni Bazarı) Yahşili'ye verdi.⁵⁸ İzmit'in alınmasından sonra da köyler tımarlara bölünmüştür.⁵⁹

Akça Koca'nın ele geçirdiği Ermeni Bazarı'nın Araman mı Akmeşe mi (Armaş) olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Tacüt Tevarih, Oruç Bey Tarihi gibi eserlerin neşirlerinde Ermeni Pazarının günümüzdeki Akmeşe olduğu belirtilmektedir.⁶⁰ Fakat Akmeşe'ye yönelik yapılan araştırmalara göre, Akmeşe (Armaş) gibi köylerin kurulması XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İzmit ve çevresine Ermeni göçleriyle başlamaktadır. İzmit ve çevresine Ermeni göçlerinin ilk dalgası 1375'te Kilikya Ermeni Kontluğunun yıkılmasıyla başlarken ikinci göç dalgası Erzurum, Erzincan, Van gibi şehirlerin Timur tarafından (1360/69-1405) ele geçirilmesi sonrasında meydana gelmiştir. *Armaşi Tbrevanki (Armaş Ruhban Okulu)* adlı eserde, Akmeşe'ye yerleşen ilk Ermeni topluluğunun 1410 yılında Maraş'tan geldiği ve toplam seksen aileden oluştuğu bilgileri yer almaktadır. Fakat XVI. Yüzyıla ait 1523 tarihli İzmit'e ait mufassal tahrir kayıtlarında Akmeşe (Armaş) adına rastlanılmamaktadır. İzmit ve çevresine Ermeni göçü yoğun olarak , XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başında Celali İsyanları ve Osmanlı-İran Savaşları sonrasında yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar neticesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı belgelerinde Akmeşe (Armaş/Ermeşe/Arımışe/Armağansah?) adına XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başından itibaren rastlanılmaktadır.⁶¹

Orta Çağ'da Bizans döneminde kale-kasabaları bir pazar ya da panayı özelliğine sahipti.⁶² Aramanda bulunan hisar adı verilen yapı kalıntıları da buranın geçmişte bir pazar yerine sahip kale-kasaba niteliğinde olduğunu düşündürmektedir. Tüm bu bilgilerden yola çıkılarak Akçakoca'nın Kandıra'daki ilk fetih yerlerinden biri olan Ermeni Bazarı olarak ifade edilen yerin günümüzdeki Akmeşe değil Araman (Araman Bazarı) olacağı düşünülmektedir. Âşık Paşazade'nin *Tevarihi Ali Osman* adlı eserini günümüz diline sadeleştiren Kemal Yavuz ve M.Yekta Saraç, "*Ermen Bazarı'nı, Araman Pazarı*" olarak aktarmıştır.⁶³

53 Bostan, "İzmit-...", s. 536.

54 Hoca Sadettin Efendi, Tacüt..., s.46-47.

55 Çetin, "Osmanlı Döneminde...", s. 45.

56 Hoca Sadettin Efendi, Tacüt...,s.53,59.

57 Halil İnalıcık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481 , İstanbul, 2010, s. 51.

58 Mehmed Neşri, Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1285-1485) Oğuzlar Türkiye Selçukluları Osmanlılar, Sadeleştiren: Necdet Öztürk, İstanbul ,2011, s.76.

59 Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi ,C.1,Tercüman 1001 Temel Eser/37,s.38.

60 Oruç Bey Tarihi, s. 17. ; Hoca Sadettin Efendi, Tacüt..., s.53. ; Akmeşe, günümüzde Kocaeli il sınırında olup, İzmit- Kandıra, Adapazarı-Serdivan -Kazımpaşa bağlantı yolunu sağlamaktadır. ; Bkz. Resul Narin, Enver Konukçu,Serdivan Tarihi,s.113-114.

61 Oğuz Polatel,"İzmit Kazas'ında Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri", Tarihte Türkler ve Ermeniler -Merkez ve Taşrada Ermeniler ,C.6, Ankara, 2014, s.28-31,38.

62 Haldon, Bizans Tarih..., s. 142.

63 Âşık Paşazade, Osmanlıların Tarihi, Haz. Kemal Yavuz, M.Yekta Saraç, İstanbul, 2003 ,s.96,363.

OSMANLI HAKİMİYETİNDE ARAMAN'DA YÖNETİM

XIII. yüzyılın sonunda göçebe bir Türkmen topluluğu olan Osmanlılar, tarih sahnesinde yer almaya başlamaları ile birlikte şehirciliğe ve şehirleşme faaliyetlerine önem verdiler. Osmanlılar, "Nefs" olarak adlandırılan köy özelliklerini gösteren şehirler kurmuştur.⁶⁴ Ancak Osmanlı hakimiyetinde köy statüsünde tasvir edebileceğimiz bir çok kırsal yerleşmenin, köy yerleşimi olarak adlandırılmadığı görülmektedir.⁶⁵ Araman da kırsal bir yerleşim olup Osmanlı yönetimine ait tapu tahrir kayıtlarında *Nefs-i Araman*, bazı kayıtlarda da *Karye-i Araman* (Araman Köyü) olarak adlandırıldığı görülmektedir.⁶⁶ Nefs olarak adlandırılan yerleşim alanlarının şehir olarak kabul edilmesinde önemli bir faktör ise cuma camii'sine sahip olmalarıydı. Nitekim, Osmanlı belgelerinde şehir tanımı yapılırken "*Cuma kılınır Pazar durur yer*" ifadeleri yer almaktadır.⁶⁷ Nefs-i Araman'da Orhan Gazi tarafından yaptırılan Sultan Orhan Camii de "*Cuma Camî*" özelliğinde olan önemli bir ibadet merkeziydi.⁶⁸ Bu özelliğinin dışında Nefs-i Araman'a XVI. yüzyılda bir şehir özelliği kazandıran önemli bir ticaret ve tarım merkezi olmasıydı. Araman merkezli Kaymas Kazasından İzmit ve İstanbul'a sevk edilen kereste ticaretini gösteren belge Araman'ın Osmanlı tarihindeki ticari rolünü de göstermektedir.⁶⁹

1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterinde Nefs-i Araman'ın Kocaeli Livasının Kandıra kazasına bağlı olduğunu görmekteyiz. Bu deftere göre, Araman'ın geçmiş dönemlerde alınan karalar doğrultusunda tekalif-i örfiyye ve avarız vergilerinden muaf tutulduğu belirtilmiştir.⁷⁰ 436 numaralı Tapu Tahrir Defterinde Nefs-i Araman'daki yönetim ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu deftere göre, Karye-i Araman, Sultan Üveys Veled-i Mehmed ve Ahmed Veled-i Ali'nin eşikinci yetiştirdiği müşterek mülküydü. Bu kişilerin Araman için sekiz bin yüz akçe ödemekle yükümlü oldukları ve tüm bu bilgilerin Defter-i Kadim'de kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Araman'ın yönetimi bu kişilerin ölümü ile Berat-ı Hümâyün ile çocuklarından Hamza ve Mustafa'ya geçmiştir. Araman'da Hamza Bey döneminde devlete ödenen miktar iki bin yüz altmış beş akçeye düşmüştür. Hamza Bey'in de eşikinci yetiştirme zorunluluğu bulunmaktaydı.⁷¹

Hamza Bey kimdir? sorusuna cevap bulmaya çalıştığımızda ise , T.T.d. 436-99 no'lu kayda göre Hamza ve Mustafa Beylerin Sultan Bayezid'in varislerinden olan Ahmed Çelebi'nin oğulları olduğu ifade edilmektedir. Hamza Bey için T.T.d. 436-98'de yer alan "*sultanımızın atası*" ifadesi de bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁷² XIX. Yüzyılda Kaymas Nahiyesini gezmiş olan Vital Cuinet, Araman (Kaymas) için ; "*Kaymaz, aynı ismi taşıyan nahiye merkezi, bu topraklara tımar halinde sahip eski beylerin fetihleri, Osman'ın haleflerinin başşehriydi.*" ifadesini kullanmıştır.⁷³

Hamza Bey hayatayken oğulları Sinan Çelebi ve Akman Dünder Bey'e Araman'ı eşikincülü

64 İlhan Şahin, "Şehir-Osmanlılar'da", D.I.A, C. 38, 2010, İstanbul, s.446

65 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi ,C.1:1300-1600, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2009, s.222

66 BOA, T.T.d. 436-95,96-24 ; T.T.d.691.

67 Şahin, "Şehir...", s. 446

68 Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Mi'mari Çağının Menşei Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, İstanbul, 1989, s. 120, 123.

69 BOA, AE-SAMD-III-00179-17396-001

70 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/ 1530 II, Ankara , 1994, s. 170,775.

71 BOA, T.T.d. 436-95.

72 BOA, T.T.d. 436-98,99.

73 Vital Cuinet, İzmit Mutasarrıflığı, Çev. Pelin Koç, İstanbul, 2012, s. 59.

mülk olarak vermiştir.⁷⁴ Hamza Bey'in ölümünden sonra Arman'ın yönetiminde Hamza Bey'in oğullarının etkin olduğunu görmekteyiz. Hamza Bey'in ölümüyle oğulları Hüsrev , Mehmed ve Mustafa üç nefer asker yetiştirmek şartıyla Araman yönetimine yine padişah beratıyla sahip olmuştur.⁷⁵ Hamza Bey'in hem Araman hem de Durak Karyesinde söz sahibi olan diğer oğlu ise Yusuf Çelebi'ydi. Yusuf Çelebi'nin ölümüyle oğlu Şehsuvar Çelebi Araman'da eşkincili mülk hakkına sahip olmuştur. Fakat daha sonra buradaki hakkını şura-yı şerriye ile Veziriazam Pir Mehmet Paşaya satmıştır. Pir Mehmet Paşa, Araman'ı Silivri'deki imaretine vakfetmiştir.⁷⁶ Piri Paşa, Cemaleddin Aksarayi'nin torunlarından olup Yavuz Sultan Selim ve Kanuni döneminin önemli vezirlerinden biriydi.⁷⁷ Piri Paşa imareti hicri 937'de (1530-1531) kurulmuştur.⁷⁸ 10 Mayıs 1675 (H. 14 S 1086)⁷⁹ ile 30 Ekim-8 Kasım 1762 tarihli belgelerde de Araman, Pir Mehmet Paşa Vakfına bağlılığı devam eden vakıf karye (köy) niteliğindedir.⁸⁰ Tüm bu bilgilere rağmen birçok belgede Sultan Bayezid olarak geçen Osmanlı padişahının, Yıldırım Bayezid mi yoksa II. Bayezid mi olduğu konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Araman'da mülkiyet hakkına sahip olan kişilerin unvanlarında Çelebi unvanı dikkatimizi çekmektedir.

I. Ahmed döneminin 1603-1617 yıllarına ait olduğu düşünülen 731 tarihli tapu tahrir kaydında⁸¹ Nefs-i Araman, Cezair-i Bahri Sefid Eyaletinde Kandıra'ya tabidir. Bu dönemde de Araman hisselerine bölüştürülerek temlik edilmiştir.⁸²

Kandıra Kazasına bağlı Nefs-i Araman, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un Üsküdar kazasının Kaymas Nahiyesine bağlı bir karye (köy) konumundadır. Kaymas Nahiyesi, bu dönemde Üsküdar kazasının kadı vekilleri olan naipiler tarafından yönetilmekteydi.⁸³ Araman'ın Kaymas Nahiyesine bağlı olduğu dönemlerde Kaymas'ın yönetim merkezi konumunda olduğu görülmektedir. Bu nedenle özellikle XVII.ve XVIII. yüzyıldan itibaren Kaymas ve Araman ismi birbiriyle özdeşleşmiştir diyebiliriz. Kişisel davalarda ise Kaymas'a bağlı hem Araman hem diğer karyelerin isimleri mutlaka yazılmaktaydı.⁸⁴ XIX. yüzyılda Kaymas Nahiyesini gezmiş olan Vital Cuinet, nahiyе merkezinin de "kaymas" ismini aldığı ifade etmiştir.⁸⁵

İstanbul kadı sicillerinde 1666-1667 tarihli Bab Mahkemesi kayıtlarında Üsküdar Kazasına bağlı Kaymas Nahiyesi ilgili bir davaya da rastlamaktayız.⁸⁶ 20- 29 Haziran 1747 tarihli belgede Araman'ın Kaymas Nahiyesine tâbi Üsküdar Kazasına bağlı olduğu görülmektedir.⁸⁷

74 BOA, T.T.d. 436-98,96.

75 BOA,T.T. d. 436-95

76 BOA, T.T.d.436-96,99; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri,s.775.

77 Joseph Von Hammer, Osmanlı Tarihi, C.1 ,Çev. Mehmet Ata, İstanbul, 2005, s.430; Resul Narin, Enver Konukçu, Serdivan Tarihi, İstanbul, 2013, s.112.

78 Eyice, " İlk Osmanlı ... ", s. 47.

79 BOA,İE.TZ.,1,81.

80 Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı IV İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi (1757-1763), C.2, İstanbul, 1998, s. 355-356.

81 Ferhat Köreken,731 Numaralı Cezayir Eyaleti Timar Defterinin Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 1997, s.16.

82 BOA,T.T. d. 731-51.

83 Ahmet Tabakoğu,"Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri",V. Üsküdar Sempozyumu,C.1,İstanbul,2007, s.144-146,147.

84 BOA,İE. EV., 53, 5866 ; Kal'a, İstanbul Ahkâm Defterleri- Tarım Tarihi,C. 2, s. 68, 191-192, 199, 355-356.

85 Cuinet, İzmit ..., s.59.

86 İstanbul Kadı Sicilleri, Bab 3, C.17, Hüküm no: 527, s. 442. ; orjinal metin, 69b-2.

87 Kal'a, İstanbul Ahkâm Defterleri- Tarım Tarihi, C.1, s. 163-164.; Bu belgede Araman Köyü (Atman?) şeklinde belirtilmiştir.

Aramanda iltizam sisteminin uygulandığını 1762 tarihli İstanbul Ahkâm Defterinde yer alan belgeden öğrenmekteyiz.⁸⁸ XIX. yüzyılın başında Kaymas'ta ayanlık yönetimi olduğunu görmekteyiz. 1805-1806'da Kocaeli Mutasarrıfı Kasım Paşa, Adapazarı Ayanı Kara Osman'ın olumsuzluklarını bertaraf edebilmek için Kaymas Ayanı'nın desteğini almıştır.⁸⁹ 1812'de Kaymas'ın naibi ve ayanı Abbas Ağaydı.⁹⁰ Ayanların bir çoğunda daha önce mültezimlik yapan kişilerden seçiliyordu. Osmanlı Devleti uzun süren savaşlar nedeniyle asayişin sağlanması için ayanların desteğini alıyordu. Ayanlar, bu nedenle bir sancak beyi gibi maiyetinde askeri unsurlara sahipti.⁹¹ Osmanlı yönetimi Kaymas Ayanı Abbas Ağa'dan 16-25 Ocak 1812'de Ordu-yu Hümayunun ihtiyacı için 250 asker göndermesini istemektedir.⁹² Sultan II.Mahmut döneminde Kaymas civarındaki ayanlarla ilgili sorun olduğunda, Kaymas (Araman) Ayanı'nın da görüşlerine başvuruluyordu (1814).⁹³

1831 tarihli idari taksimata göre Kocaeli bir sancak merkezi olup Eyâlet-i Cezair-i Bahr-i Sefid adıyla bilinen eyalet içinde yer almaktaydı.⁹⁴ Kaymas (Araman) bu dönemde Kocaeli Sancağına bağlıydı. 1831 tarihli nüfus defteri de bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁹⁵

4 Kasım 1834 tarihli bir belgede Kaymas Kazasında voyvodalık yönetiminin uygulandığını görülmektedir. ⁹⁶ Tanzimat'tan önce taşradaki belediye işlerinin düzenlenmesinde kadı ve muhtesipler sorumluydu. Ancak zamanla kadılar idari alandaki yetkilerini kaybedince bu görev voyvodalar getirilmiştir. Voyvodalar, Osmanlı taşrasında yol ve köprülerin onarılması gibi beledi işlerin yanı sıra askeri ve güvenlik hizmetleri gibi birçok alanda da yetkili sahibiydi.⁹⁷

1844 - 1845 tarihli temettuat defterlerinden, Kaymas'a bağlı Araman Köyü'nün merkezde olduğu divan yönetimi hakkında bilgi sahibi olmaktayız.⁹⁸ Divan yönetimi, Osmanlı Devletinde birkaç köyden oluşan küçük idari yapıya verilen isimdir.⁹⁹ Divan-ı Araman da; Araman, Küçükhasanlı, Umurca gibi karyelerden oluşmaktaydı. Bu karyeler az sayıdaki hanelerden oluşuyordu. Örneğin, Küçükhasanlı Karyesi on üç haneden oluşmaktaydı. ¹⁰⁰ 1321-1325 tarihli Kandıra Kadı Sicilinde Araman'da Nefs-i Araman olarak divan yönetimi hala devam etmekteydi.¹⁰¹

1855'te Araman merkezli Kaymas, Hüdavendigâr Eyaletinde Kocaeli sancağına bağlı bir kaza durumundaydı. 1878 de ise İzmit Sancağı'nda Kandıra'ya bağlı bir nahiye idi.¹⁰² Kaymas Na-

88 Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı VI, İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Finans Tarihi 1 (1742-1787), İstanbul, 1998, s.186.

89 Atilla Çetin, "Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa Ve Vakfiyesi", Vakıflar Dergisi,S.30,Ankara,2007,s.163.

90 Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi , Şani-Zade Tarihi,s.520.

91 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu ", Belleten, C.168, Ankara, 1978 ,s.667.

92 Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, Şani-Zade Tarihi,s.516-521.

93 Atilla Çetin, Kocaeli-Sakarya Tarihinden, Kocaeli, 2004, s.154.

94 BOA, T.T.d.731-20;Fazıla Akbal,"1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten Ekim 1951 , C.XV,S.60,Ankara,1951,s.621.

95 BOA,NFS.D. 583, v.a-b 67; Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyıl İzmit (Kocaeli) Sanağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi,C.26,S.41,Ankara,2007,s.62.

96 BOA, C..AS.,442-18403.

97 Kemal Kaya, "Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 26, S.41, 2007,s.102-104.

98 Atilla Çetin, "Kandıra Kaymas-Akçaova (AKÂBÂD) Temettuat Defterleri (1844-1845)"II, İzmit, 2009,s.650.

99 Mehmed Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,C.1,İstanbul,1983,s.457.

100 Çetin, Kandıra Kaymas..., s.650-657.

101 BOA,MŞH.ŞSC.d.,5569,390,1321-1325,

102 Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla),Ankara,2006,s.294.

hiyesi nahiyeye müdürü tarafından yönetiliyordu. 6 Ekim 1888 (H.30-01-1306) tarihli belgede Kaymas müdürünün Hacı Ahmed Efendi olduğu bilgileri yer almaktadır.¹⁰³ Kaymas'ta idari işlerin yürütülmesi için *hükümet konağı* da bulunmaktaydı. 16 Nisan 1895 (H. 22-10-1312) tarihli belgede İzmit Mutasarrıflığından Kaymas'ta var olan hükümet konağının harap olması nedeniyle yerine yeni konağın yapılması için kesif haritasının gönderilmesi isteniyordu. Ayrıca İzmit Mutasarrıflığından, hükümet konağının inşası için gerekli para ve malzemenin temini sırasında halkı suistimal etmek isteyenler olabileceğinden gereken önlemlerin alınması da isteniyordu.¹⁰⁴ Kaymas'ın 1924'te Kocaeli'nin Kandıra ilçesine bağlı bir nahiyeye olma özelliğini devam ettirdiğini görmekteyiz.¹⁰⁵

Köyün değişen özelliklerinden dolayı Araman'ın da bir dönem Osmanlıya bağlı bir köy statüsünde olduğunu Kaymas'ın kaza ve nahiyeye olduğu dönemlerde ise Kaymas'ın merkezi durumunda olduğunu arşiv kayıtlarından öğrenmekteyiz.

KÖYÜN SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU

Araman'ın sosyal ve iktisadi yapısıyla ilgili bilgilere Kandıra ve İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Ahkam Defterleri gibi daha birçok arşiv verilerinden yararlanarak ulaşmaktayız. Özellikle Araman'ın sosyal yaşantı hakkında çeşitli dava konuları önemli bilgiler sunmaktadır. Nahiyelerde kadıların adli ve idari işleriyle ilgili olarak kadı naibleri görev alırdı.¹⁰⁶

29 Ekim 1618 (H.10 Za. 1027) tarihinde Araman'da (Kaymas) bir yeniçeri ile halk arasındaki dava dikkati çekmektedir. Bu davaya göre, yeniçeri Hüseyin ile halktan biri olan Mehmed aynı mahalde oturmaktaydı. Yeniçeri Hüseyin'in Mehmed'in ailesini rencide edip yaraladığı ve onun hayvanlarını gasp ettiği yönündeki iddialar doğrultusunda davanın Divan-ı Hümayunda askerlerin huzurunda görülmesine karar verildiği görülmektedir.¹⁰⁷

Araman (Kaymas)'da sosyal hayata dair aile ve miras konuları ise dikkate değerdir. İslam hukukuna göre miras, tüm mirasçılar arasında kadın, erkek, çocuk ayrımı yapılmadan eşit bölüşülmekteydi.¹⁰⁸ 3-11 Haziran 1744 tarihinde Üsküdar kadısı ve Kocaeli Sancağına gönderilen hükümde, Kaymas'a bağlı Araman Karyesi'nde Fâtıma isimli bir hanımın kadı huzuruna çıkarak babasından kalan mirastan erkek kardeşi Hatîb Hacı Ahmed gibi hak sahibi olmak istediğini ve bu arzualinin sonucunda da davanın şer'î mahkemede görüleceği belirtilmiştir.¹⁰⁹

Miras paylaşımına yönelik bir başka belgede 28 Kasım - 27 Aralık 1753 (Fî evâil-i S sene 1167) tarihinde düzenlenmiş olan, sağır ve sağire denilen küçük çocukların miras hakkı elde etmesiyle ilgilidir. Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı ve Kaymas Nahiyesi naibine gönderilen bu arzualde Araman Karyesi'nde Mustafa ve Emine isimli kişilerin annelerinden kendilerine miras olarak kalan bir değirmenin çocuk yaşta olmaları sebebiyle başkasına devredilmesi ve belli bir yaşa

103 BOA,İ.DH.,1100-86229.

104 BOA,DH.MKT.,364-21.

105 Sezen, Osmanlı Yer ...,s.294.

106 İlhan Şahin, "Nahiye", D.İ.A.,C. 32,İstanbul, 2006, s.307; Tanzimat döneminde (1840) Kaymas kadı naibinin maaşı 500 kuruş olarak belirlenmişti. ; Jun Akıba,"Kadılık Teşkilatında Tanzimâtın Uygulanması:1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükûm",Osmanlı Araştırmaları xxix,İstanbul,2007,s.21-dn.32.

107 82 Numaralı Mühimme Defteri, (1026-1027 / 1617-1618) (Özet - Transkripsiyon - İndeks veTıpkıbasım), Ankara,2010,s.237-360.

108 Suraiya Faroqhi, Orta Halli Osmanlılar ,Çev. Hamit Çalışkan, İstanbul,2014,s.235.

109 Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyatı II İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1,İstanbul,1997,s.143.

gelince yaptıkları itiraz ile ilgilidir. Bu itirazın sonucu ile ilgili 28 Kasım 1753 tarihli hükme göre sonucun geçmişte sağır ve sağire olan çocuklar lehine çözümlenmesi yönünde karara bağlandığı görülmektedir.¹¹⁰ Bu örnekte görüldüğü gibi, Osmanlı Devletinde miras hukukunda kadın ve erkekler reşit olduktan sonra çocukluklarında yapılmış olan satışa itiraz edebiliyordu. Çocukluk dönemindeki haklarına yönelik bu tür ihtilafı bir dava, satışların gerçekleştiği sırada çocukların yaşıyla ilgili tespitlerin kadı sicillerine kaydedilmediğini göstermektedir.¹¹¹

Osmanlı Devletinde miras ile ilgili anlaşmazlıklarda şufa hakkı kullanılmaktaydı. Şufa, İslam hukukuna göre satın alma hakkı demektir. Şufa hakkından yararlanmak isteyen kişi satış hakkından haberi olur olmaz başvurmak zorundaydı.¹¹² Araman'da (Kaymas) şufa hakkı ile ilgili bir dava da 19-28 Şubat 1777 tarihinde hisseli mülk odanın paylaşımı sırasında Mustafa ve Hafız Ahmed arasında görülmüştür. Hafız Ahmed şufa hakkını zamanında kullanmıştır. Fakat hissedarlardan Mustafa isimli kişi şufa hakkını zamanında kullanmadığı için karşı tarafa haksızlık yapmasının önlenmesi konusunda karara varılmıştır.¹¹³

Araman'da (kaymas) toplumsal nitelikli olaylarda eşkıyalık faaliyetleri dikkati çekmektedir. 1780 yılında Kandıra ve Kaymas'ta eşkıyalık faaliyetleri yoğun olarak yaşanmaktaydı. Çakal oğlu İbrahim, Kaşkaş Ahmed, Devci Bayraktar bu isyanlardan sadece birkaçıydı. Kandıra ve Kaymas'ta isyanların bastırılıp güvenliğin sağlanmasında Turnacıbaşılar görevlendirilmişti. Kaymas'ta yaşayan ser- eşkiya (eşkiyabaşı) Ayan oğlu Mehmed'in Kandıra ve çevresindeki eşkıyalık faaliyetlerinde etkili olduğu görülmektedir.¹¹⁴ 1790'lı yıllarda Kocaeli'ne kereste naklinde memur Kapıcıbaşı Ali Ağa Osmanlı yönetimine yazdığı bir mektubunda, Aramanlı Ayan oğlu Mehmed'in kereste ticaretiyle uğraşan arabacıların bazılarını öldürüp bazılarını yaraladığını ve bu nedenle devlet için önemli bir görevin aksadığını bildirmiştir.¹¹⁵ Ayan oğlu Mehmed'in bir başka olumsuz girişimi de, halka yaptığı kötülüklerden dolayı yakalanma kararı çıkarılan Kefken sakinlerinden Fenerci oğlu Mustafa'nın kaçmasını sağlamasıydı. Bu nedenle Fenerci oğlu Mustafa'ya yardım eden sekiz nefer öldürülmüştür.¹¹⁶

Araman'da (Kaymas) zaman zaman isyanlarda görülebiliyordu. Burada çıkan isyanların bertaraf edilmesinde XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde önemli devlet görevlerinde bulunan ılımlı bir kişiliğe sahip İzmitli Nuh Bey önemli bir yere sahipti. Hatta Sadrazam Araman'da çıkan bir isyanın ortadan kaldırılması için Nuh Bey'i İstanbul'a çağırarak onun görüşlerini almıştır.¹¹⁷ XIX. yüzyıl da Kandıra'yı da gezmiş olan Vital Cuinet de, 1807'de Kaymas ve Gençali Beyleri arasında savaş çıktığını ve bu savaş sırasında Armaş (Akmeşe)'de bulunan tapınağın tahrip edildiğini aktarır.¹¹⁸ Bu tür toplumsal nitelikli isyanların yaşanmasında mültezim ve ayanlık kurumunun ortaya çıkması da etkili olmuştur. Çünkü ayanlar halktan zorla para toplayarak zenginleşiyorlardı. Kadılar da bazen güçlü ayanlardan yana olabiliyordu.¹¹⁹

110 Kal'a, Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1, s.385-387;Bu belgede Arman adı Ermet(?) olarak ifade edilmiştir. Yapılan değerlendirmede Araman olduğu sonucuna varılmıştır.

111 Faroqhi, Orta Halli... s.237-238.

112 Faroqhi, Orta Halli... s.247,281.

113 Kal'a, Ahkam Defterleri Finans Tarihi 1,s.266.

114 Çetin, "Osmanlı Döneminde ...", s. 51-52.

115 Çetin, Kocaeli-Sakarya ..., s.75,76.

116 Çetin, "Osmanlı Döneminde ...", s. 51-52.

117 Atilla Çetin, "Osmanlı Döneminde Kocaeli Sancağı ve Civarın Ünlü Şahsiyetleri", Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, C.3, Kocaeli,2015 , s. 1422.

118 Cuinet, İzmit.,s. 43.

119 Özkaya, " XVIII. Yüzyılın İlk ...", s.674.

Araman'ın karye olmasının yanı sıra önemli bir kaza veya nahiye merkezi olmasında ekonomik uğraşları da etkili olmuştur. Köyün toprak sistemini ve ekonomik uğraşlarını tespit etmemizde tapu tahrir ve temettuat kayıtları önemli bilgiler sunmaktadır.

Araman'ı, Osmanlı toprak sistemi içinde bir dönem has¹²⁰, bir dönem zeamet ve tımar olarak görmekteyiz. 436 no'lu tapu tahrir kaydında Araman'ın bir süre padişahın eşkincili mülkü olduğu ve bu dönem sekiz bin yüz on akçe devlete ödemekle yükümlü olduğu görülmektedir. Araman'ın Hamza Bey ve kardeşine geçtiği dönem devlete ödemekle yükümlü oldukları miktar, iki bin yüz altmış beş akçeye düşürülmüştür. Başlangıçta padişah mülkü olan Araman'a ait topraklar önce tımar daha sonra zeamete dönüşmüştür. Toprakların tımar yönetimine tabi olduğu dönemde Subaşı olarak Murad Bey isimli bir görevli bulunmaktaydı.¹²¹ Hamza Bey'in ölümünden sonra onun ailesi eşkincili nefer yetiştirmek şartıyla Aramandaki topraklardan tasarruf etme hakkına sahip olmuştur.¹²²

Nefs-i Araman'ın, Cezair-i Bahri Sefid Eyaletinde Kandıra'ya tabi olduğu dönemde toplam gelirin 22.100 akçe olduğunu görmekteyiz. Tapu tahrir kaydına göre, Nefs-i Araman'da 6400, 6400 ve 9300 akçelik gelirin üç farklı hissedar arasında paylaşım yapıldığı görülmektedir. Hisselerinde kendi arasında paylaşım tabi tutulmaktaydı. Örneğin 9300 akçelik hissenin, Mustafa, Mahmud, Murad arasında hisse paylaşımının yapıldığı görülmektedir. Buna göre Mustafa'ya 4650, Mahmud ve Murad'a 2325'er akçe hisse payı düşmekteydi.¹²³

1762 tarihli belgeye göre Piri Paşa Vakfına bağlılığı devam eden Araman'dan öşür vergisi alınmaktaydı. Fakat Araman mülteziminin, bu öşür vergisine karşı geldiği ve vergi ödemek istemediği görülmektedir.¹²⁴ Kaymas'ta İltizam sisteminin uygulanmasından kaynaklanan iltizam bedeli halk arasında sorunlara yol açabiliyordu(1763).¹²⁵

XVI. yüzyıla ait kayıtlara göre Araman'ın ekonomisinde hububat, keten, meyve ve hayvancılığın ön planda olduğu görülmektedir. Bu ürünlerden ayrı ayrı vergi alındığı görülmektedir. En çok vergi alınan ürün ise hububat idi. Başlıca hububat ürünleri ise hınta (buğday), şa'ir (arpa), alef (yulaf), kapluca (darı) idi. Tarımdan alınan vergiler dışında Resm-î Bennak, bâd-ı hevâ-deşt-bâni, âsiyâb (değirmen) vergisi, dikkati çekmektedir. XVI. yüzyılda köyün toplam geliri 16.300 akçe idi.¹²⁶ 436 nolu tahrir kaydında doksan yedi kayıtlı vergi mükellefi olduğunu görmekteyiz. Hariçten ekenler ise on dört idi.¹²⁷

1844-1845 tarihli temettuat defterine göre, Araman'da halkın ziraat yapabildiği tarım arazisi 332 dönümdü. Tarım yapılamayan alanlar ise 289 dönümdü. Vergi mükellefi hane sayısı 23'tür. Bu dönemde vergiye tabi olan başlıca ürünler ise, hınta (buğday), şa'ir (arpa), alef (hayvan yemi; ot, saman, yulaf), kapluca, tohum (genelde keten tohumu) idi.¹²⁸ 1890'da İzmit ve çevresini gezen Fransız Vital Cuinet, Kandıra Kazasında Kaymas ve Şeyhler çevrelerinin keten üretim merkezi olduğunu ve Kaymas Nahiyesi halkının da büyük çoğunluğunun çiftçilerden,

120 BOA,T.T.116,9-a

121 BOA,T.T.436,nr.95

122 BOA,T.T.436

123 BOA,T.T.d.731-51.

124 Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi, C.2, s. 355-356.

125 Kal'a, İstanbul Finans Tarihi 1, s.186.

126 TKGM-TADB-TTD-EVKAF-00579,49,49,v.89a,89b,90a.

127 BOA,T.T.d. 436 – 95.

128 Çetin, Kandıra Kaymas..., s. 682-696.

keteni işleyip ipliğe, kendir ve beze dönüştüren dokumacılarından oluştuğunu aktarmıştır. Cuinet, buralarda üretilen keten bezinin tamamının Arabistan ve çevresine ihraç edildiğini ifade etmiştir.¹²⁹

Araman'da (Kaymas) miri koyun mandırası bulunmaktaydı. 1745'te koyun mandırasından Mustafa Usta sorumluydu. Bu koyun mandırasında yoğurt üretimi yapılmaktaydı. Koyun sürüleri eğrek denilen ağıllarda bulunuyordu. Bu ağıllar bazen anlaşmazlıklar nedeniyle yıkılıyordu. Bu nedenle İstanbul ahkam defterlerinde miri koyun eğreklerin sık sık yıkıldığını devletin bunları yıkanlara karşı önlem aldığını görmekteyiz.1750 tarihli bir diğer davanın konusu Kaymas'ta bulunan mülk çiftliklerdi.¹³⁰ 1844-1845 tarihli temettuat defterine göre Araman'da büyük baş hayvancılıkta manda (camus) ve sağman kara sığır inek, sağman camus inek, kara sığır öküzü yetiştirilmekteydi.¹³¹

Araman'ın ekonomisine yön veren bir diğer ticari uğraşı da kereste ticaretiydi. Kereste ticaretinin gelişmesinde Tersaneyi Amire'nin odun ihtiyacının karşılanması etkili olmaktaydı.¹³² Kandıra ve çevresi hem Tersaneyi Amire hem de İzmit ve Kefken Tersaneleri için gerekli keresteyi sağlayabilecek orman kapasitesine sahipti. Kaymas Kocaeli'nin ormanlık alanları içinde yer alıyordu.¹³³ Tersane-i Amire kereste sağlayabileceği orman bölgelerini halkın ödeyeceği vergiler ile *ocaklık* olarak belirlemekteydi.¹³⁴ Aramanın merkezi olduğu Kaymas Nahiyesi de Tersaneyi Amire'ye ocaklık olarak bağlanan yerlerden biriydi.¹³⁵ Bu nedenle halk istenilen miktarda keresteyi hazırlamakla yükümlüydü.¹³⁶

12 Mart 1716 (H.18 Rebiülevvel 1128)'da Donanmayı Hümayun için üç kıt'a kalyon yapımında gerekli olan kerestenin kesilerek İznikmid Tersanesine gönderilmesi istenen yerlerden biri de Kaymas Kazası idi.¹³⁷ İznikmid Tersanesi Kalyon üreten merkezlerden biriydi. Kalyon, Osmanlı donanmasında XVII. yüzyıldan itibaren savaş gemisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kalyon inşasında ise farklı kereste türlerine ihtiyaç duyulmaktaydı.¹³⁸ 1716 tarihli belgeye göre, Kaymasın da kalyon inşasında gerekli kereste için önemli merkezlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Kereste Emine Halil Beyden İznikmid Tersanesine Kaymas ve diğer kazalardan gönderilen kerestelerin buradan Tersaneyi Amireye ulaştırılması istenmekteydi.¹³⁹

İstanbul'un ihtiyacı için Kaymas, Kandıra, Şeyhlüden 13500 çeki odun satın alınması yönünde karar alındığı da görülmektedir.(1754).¹⁴⁰ 1809 tarihli bir belgede Kaymas'ta bulunan ormanlardan Donanma-yı Hümayun için gerekli kerestenin kesilmesi isteniyordu.¹⁴¹ Tersane-yi Amire'ye kerestenin zamanında ulaştırılmasında ve kereste ticaretinin düzgün işlemesi için

129 Cuinet, İzmit...,s. 27,59.

130 Kal'a, Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi, C.1 , s.96-97,105-106,230.

131 Çetin,Kandıra Kaymas.,s.682-696.

132 Bekir Koç, " Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi, S.10, Ankara, 1999, s. 146.

133 Çetin,"Osmanlı Döneminde ...", s. 48-49.

134 Koç," Osmanlı Devleti'ndeki", s. 146.

135 İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara, 1992, s. 102-103.

136 Çetin, "Osmanlı Döneminde ...", s. 49.

137 BOA,AE-SAMD-III-00179-17396-001

138 İdris Bostan, "Gemi yapıcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", Türk Denizcilik Tarihi 1,ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, 2009,İstanbul,s.336-337.

139 BOA,AE-SAMD-III-00179-17396-001

140 BOA,C-BLD-00065-03215-001

141 Resül Narin, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", Belleten, C. LXXV, S. 274, Aralık-2011, s.774.

halkın korunması, yolların emniyetinin sağlanmasında Tahta Serdarlarına önemli görevler düşmekteydi. Halk zaman zaman Tahta Serdarlarının görevini iyi yapmaması sebebiyle şikayetlerini padişaha iletmekteydi. III.Selim (1789-1808) dönemine ait bir hattı hümâyunda İznikmid (İzmit), Adapazarı, Ab-ı Safi (Karapürçek), halkının Tahta Serdarlarından memnun olmadığı için Tahta Serdarı olarak Kaymas'ın ileri gelenlerinden Kaymaslı Ayan-Zâde Mehmed Ağa'nın seçilmesini istediği bilgileri yer almaktadır. Padişah III. Selim, halkın bu isteğine duyarsız kalmayarak Kaymaslı Ayan-Zâde Mehmed Ağayı Tahta Serdarlığı görevine getirmiştir.¹⁴²

Tanzimat döneminde Osmanlı maliyesini teftiş etmek için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin gönderdiği jurnallerden (raporlardan) Kaymas'ın Çerkeş Mehmed Efendi tarafından denetlendiğini görmekteyiz. Bu rapordan Kaymas halkının kereste ticareti ile uğraştığını, tarife dışı vergilerin halkı zor duruma düşürdüğünü görmekteyiz. Müfettiş Çerkes Mehmed Efendi bu nedenle muhassılı durumdan haberdar etmiştir.¹⁴³

1844-1845 tarihli Temettuat Defterlerine göre, Kereste ticaretine bağlı olarak Araman'da arabacılık (odun taşımacılığı), hane halkının tamamının gelir kaynağını oluşturmaktaydı.¹⁴⁴ Araman'da arabacılıkla geçinenler bazen eşkıyaların saldırılarına uğrayabiliyordu.¹⁴⁵

1774 Kırım Harbi öncesinde bir çok İstanbul kazası gibi Kaymas da yoğun göç almıştır. 1746 (1159) tarihli Sinop Şer'iyye sicillerinde ve 1784 tarihli bir belgede Kaymas (Araman), Ağaçlı, Kandıra Kadı naibi, İskele emirleri ve diğer görevlilerinden bu göçlerin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. 1768-1774 yılları arasında İstanbul ve kazalarına yönelik göçler yoğunlaşmıştır. Kaymas gibi kaza merkezlerine ve köyelerine olan göçler buradan çeşitli sebeplerle doğrudan İstanbul'a ulaşıyordu. Bu nedenle göçler, Osmanlı ekonomisini olumsuz etkiliyordu.¹⁴⁶

Kaymas'ın merkezi olan Divan-ı Araman'a bağlı Araman Karyesi'nin nüfusu ile ilgili ilk bilgileri 1831 tarihli ilk nüfus sayım defterlerinden elde etmekteyiz. Bu deftere göre sadece erkek nüfusu tespit edilmiştir.¹⁴⁷ Bu sayıma yönelik resmi açıklamada vergi eşitsizliklerinin giderilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir. Asıl amaç askere alınacakları tespit etmektir. Bu nedenle sayım gizli tutulmuş ve sayım memurları kadı ve ulemalar arasından seçilmiştir.¹⁴⁸ 1831 tarihli müslim nüfus sayımında Araman karyesinde erkek nüfusa ait elde ettiğimiz verilere göre; 0-14 yaş aralığındaki erkek çocuk sayısı 29, 15-64 yaş yaş sayısı 21, 65 yaş üstü erkek sayısı ise 2 idi. Çocuklar dışında erkek nüfusun 35 yaş ve üzerinde olduğu görülmektedir. 15 – 25 yaş erkek nüfusuna ait erkek nüfusa ait bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu defterden sayısal veriler dışında köydeki kişilerin fiziksel özelliklerine ve mesleklerine dair bilgilere de ulaşılmaktadır. Orta boylu kumral sakallı Molla Hüseyin örneğinde görüldüğü gibi . 1831 tarihli nüfus sayımına göre Araman'da hane sayısı 16, toplam erkek 52 idi.¹⁴⁹ 1844-1845 tarihli temettuat defterine göre toplam hane sayısı 23 idi.¹⁵⁰ Haneler, köy yönetiminde bağımsız öbekleri temsil ediyordu.¹⁵¹

142 Çetin, Kocaeli-Sakarya ..., s. 136-137.

143 Coşkun Çakır, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, İstanbul, 2001, s.111,126.

144 Çetin, Kandıra Kaymas..., s.682-696.

145 Çetin, Kocaeli-Sakarya..., s.75-76.

146 İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda...", s.176,207-208.

147 BOA,NFS.D. 583, v.a-b 67.

148 Kemal H.Karpat, Osmanlı Nüfusu(1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s.58.

149 BOA,NFS.D. 583, v.a-b 67.

150 Çetin, Kandıra Kaymas...,s.682-696.

151 İnalçık,Osmanlı İmparatorluğu'nun..., s. 222.

ARAMAN KÖYÜNDE OSMANLI MİMARİSİ

Yaptığımız saha çalışmaları sonucunda Araman da Osmanlı dönemi mimari yapısını yansıtan bir esere rastlamadık. Bu durumun nedeni ise, Osmanlı dönemi mimari eserlerinin Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi ahşap ve kerpiçten yapıp kısa ömürlü olmasıdır. 17.yüzyıldan itibaren Anadolu'da genelde iki odalı evler yaygındı. Kadiya miras işleri ile gelenlerin genellikle küçük (tek odalı) evlerde oturan insanlar olduğu görülmüştür.¹⁵² Nitekim, 19-28 Şubat 1777 tarihli belgede Araman (Kaymas)'da hisseli mülk oda'nın paylaşımı ile ilgili Kaymas kadısına gönderilen hükümde "mülk oda" ifadesi dikkat çekicidir.¹⁵³

ARAMAN SULTAN ORHAN CAMİİ

Orhan Gazi, ilk fetih hareketleri ile İzmit ve çevresindeki toprakların Türk - İslam yurdu olup kendi adıyla anılmasını istemiştir.¹⁵⁴ Orhan Gazi'nin fetihlerle birlikte İzmit ve çevresinde medreseler, camiler, zaviyeler inşa ettirmesi de bu düşüncenin fethettiği topraklardaki yansımasıdır.¹⁵⁵ İşte bu nedenle Orhan Gazi'nin fetihlerle elde ettiği coğrafi bölgede kendi adıyla anılan çandı *camiler* bulunmaktadır. Bu çandı camiler Akçakoca'nın fethettiği alanlara özgü olup Orhan Gazi döneminin fetih güzergâhlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu çandı camilerden biri de Araman Köyünde yer alan Sultan Orhan Gazi Cami'dir. Çandı camiler, uzun kütüklerle, çivi kullanılmadan yapılan camilerdir. Çandı camilerin Orta Asya Türk geleneğinin devamı niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Çandı camilerin önemi bulunduğu yerde "*cum'a cami*" olarak ifade edebileceğimiz önemli bir ibadetgâh merkezi olmasıdır. Çünkü geçmişte her köyde cami bulunmamaktaydı. Cuma günleri ibadetlerini gerçekleştirmek için çevre köylerden gelen halk Sultan Orhan Gazi Camisi'nde toplanırlardı.¹⁵⁶ Ayrıca hafta sonu tatili geçmişte cuma günü olduğu için buraya gelen halk hem ibadetlerini hem de kasabada alışverişlerini gerçekleştirirdi.¹⁵⁷

22 Temmuz 1764 (24 S 1181) tarihinde Araman'da bulunan Sultan Orhan Cami'ye Hamza Bey Zaviyesinden cihetli vaiz ve nasih tayini yapıldığı görülmektedir. Bu tarihte, Hamza Bey Vakfı'nın mütevellisi Abdurrahman Bey tarafından, Hamza Bey Zaviyesinden Sultan Orhan Camiye vaiz ve nasih olarak atanıp görev yapan Mustafa'nın öldürüldüğü ve yerine yine Hamza Bey Zaviyesinden Şeyh Ali'nin vaiz ve nasih olarak atanmasının uygun görüldüğü Osmanlı yönetimine bildirilmiştir.¹⁵⁸ Bu cami geçmişte de vakıf cami konumundaydı. 30 Mart 1813 (H.27.03.1228) tarihinde Araman Karyesinde bulunan Sultan Orhan Gazi Cami'ye yeni bir vaiz tayini yapılmıştır.¹⁵⁹

152 Faroqhi, Orta Halli...,s. 2,110.

153 Ahmet Kal'a, İstanbul Finans Tarihi 1..., s.266.

154 Aşık Paşaoğlu Tarihi,Atsız,Istanbul,1992,s.32.

155 Osman Turan,Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi , İstanbul, 2006, s.408.

156 Ayverdi, İstanbul Mi'mari..., s. 120,123,132.

157 Çetin, "Osmanlı Döneminde...", s.56.

158 BOA,C..MF.,146,7280.

159 BOA,AE.SMHD.II.74,5480.

Sultan Orhan Camii'nin bahçesinde kalan yapılar

Aramadaki Sultan Orhan Camii günümüzde mevcut değildir. Ekrem Hakkı Ayverdi, Araman Sultan Orhan Camii'nin 1935'e kadar ilk halini koruduğunu belirtmektedir. Ancak Sultan Orhan Camii daha sonra yıkılıp yerine aynı ismi taşıyan kârgir bir camii inşa edilmiştir. Ayverdi bu bilgileri Kandıra Orhan Camii imamından ve Akçakoca halkından Mehmet Yüksel, Ali Bayram, Hüseyin Yüce Efendilerden aldığı ifade etmiştir.¹⁶⁰ Kârgir olarak yeniden inşa edilen Sultan Orhan Camii, 1950 yılında çıkan bir yangın sonucunda caminin minaresi dışında tamamı yanmıştır. Yanan caminin yerine de 1953 yılında kireç harçlı, taş duvarlı kârgir bir camii inşa edilmiştir. Bu camii de 1999 depreminde ağır hasar aldığı için köy halkı tarafından yıkılarak yerine eski eser özelliği göstermeyen yeni bir camii yaptırılmıştır.¹⁶¹

Sultan Orhan Camii günümüzde Araman Köyü Camii olarak adlandırılmıştır. Sultan Orhan Camii'nin ilk yapıldığı alan bugün Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Müdürlüğü tarafından koruma altına alınmıştır. Yaptığımız alan çalışmasında Sultan Orhan Camii'nin ilk inşa edildiği alanda yanmış camiden kaldığı söylenen minarenin gövde kısmı ve Bizans dönemini andıran sütunlar dikkat çekmektedir. Bu sütunların hangi medeniyete ait olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

HAMZA BEY ZAVİYESİ

Osmanlılar, Anadolu'ya gelirken pek çok dervişte onlara katılmıştı. Bu dervişler hem fütuhata katılmış hem de o civardaki köylere ve tenha yerlere yerleşmişlerdi. Bu kolonizatör Türk dervişlerine Osmanlı Devleti bir takım haklar ve topraklar vermişti. Anadolu'da Türk akınlarının

¹⁶⁰ Ayverdi, İstanbul Mimarî..., s. 123.

¹⁶¹ Kocaeli İl Kültür Varlıklarını Koruma Envanteri

gerçekleştiği alanlarda kolonizatör Türk dervişlerinin zaviyeler kurduğu görülmektedir. Kanuni Dönemi tahrirlerinde Anadolu'da altı yüz yirmi üç tane zaviye olduğu tespit edilmiştir.¹⁶² Bu zaviyelerden biri de kuruluş tarihini kesin olarak bilmediğimiz XVI. yüzyıldan itibaren birçok arşiv belgesinde adına rastladığımız Araman Köyünde yer alan Hamza Bey Zaviyesiydi.¹⁶³

Bir türbe etrafında kurulup sadece dini özelliği bulunan zaviyelerin yanı sıra sosyal ve kültürel özellikleri ön planda olan zaviyelerde bulunmaktaydı. Bu tür zaviyelerin köyde kurulmasının asıl amacı ise bulunduğu coğrafyada Türk iskanının yerleşip gelişmesinde önemli bir teşkilatlanma merkezi görevini üstlenmeleriydi. Bu zaviyelerin kurucusu genellikle toplumda önderlik görevi yapabilecek, şeyh, derviş ya da topluluğun önde gelen nüfuzlu bir ismidir.¹⁶⁴ Hamza Bey'inde Osmanlı soyundan gelen Araman ve çevresinin yönetiminden sorumlu bir kişi olduğunu görmekteyiz.¹⁶⁵

Zaviye kuranların buraya akrabaları ile gelen muhacir Türkler olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶⁶ Nitekim Hamza Bey'den sonra Aramanda zaviyenin yönetiminde onun oğulları ve torunlarının söz sahibi olduğunu görmekteyiz. Hamza Bey Zaviyesinin bu özelliğinden dolayı "Evladlık Vakıf" olduğunu da söyleyebiliriz.¹⁶⁷ Evlatlık Vakıf halinde olan zaviyelere "bervech-i İştirak" ile tasarruf hakkı veriliyordu. Bu nedenle birçok kişi yönetimde söz sahibi oluyordu ve yönetimle ilgili çeşitli ihtilaflar ortaya çıkıyordu. Bu ihtilafların önlenmesi için "iştirak merfu olmağın" kuralı uygulanıyordu. Berat hak sahibi olarak tek kişiye veriliyordu.¹⁶⁸

Yeni alanların, boş toprakların iskana açılmasının yanı sıra, bulunduğu yerin zirai ve mimari açıdan kalkınmasında da zaviyeler büyük rol oynamaktaydı.¹⁶⁹ Araman ve çevresinde birçok köy oluşturulup buraların yönetiminden Hamza Bey ve ailesinin sorumlu olduğunu arşiv kaynakları doğrulamaktadır. Örneğin Karye-i Araman ile birlikte Karye-i Durak'ın yönetiminden Hamza Bey'in oğlu Yusuf Çelebi sorumluydu.¹⁷⁰

Zaviyelerin devlet tarafından genellikle seyahat ve mübadelede tehlikeli görülebilecek yerlere tesisi sağlanıyordu. Bu yapılar hem bulunduğu yerin hem de çevresindeki yerlerin güvenliğinin sağlanmasında önemli bir yere sahipti.¹⁷¹ Yol güzergâhlarında gelip geçenlere önemli bir durak olmasının yanı sıra, yol emniyetinin sağlanmasında da zaviyeler önemli bir yere sahipti.¹⁷² Zaviyelerin bu özelliğinden dolayı da Araman Köyü'nün Osmanlı tarihindeki yeri ve önemi dikkate değerdir.

Zaviye, bir vakfa sahip olduktan sonra da, öşür veren mülk toprakların öşür vermeye ; yurtluk toprak sahiplerinin de sefere eşkincü göndermekle yükümlülüklerinin devam ediyordu.¹⁷³

162 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda..." , s. 290-292,301.

163 BOA,İE.TZ.,1,81,13 Ş 1125; Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi C.1,s.163.

164 Barkan, , "Osmanlı İmparatorluğunda..."s. 295.

165 T.T.436,no:95,96,98,99; T.T.733,24b.

166 Barkan, , " Osmanlı İmparatorluğunda..." , s. 296.

167 Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi, C.2, s.173-174; Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi, C. 1, s.163,164.

168 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda..."s. 302.

169 Barkan, , " Osmanlı İmparatorluğunda..." , s.297-298.

170 TKGM-TADB-TTD-EVKAF-00579,49,49,v.89a,89b,90a;T.T.436,96-67; Vedat Turgut,"XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", Gazi Akçakoca Sempozyumu, Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, C.1, Kocaeli, 2015,s.355.

171 Barkan, , " Osmanlı İmparatorluğunda..." s.297,301.

172 Eyice, "İlk Osmanlı..." , s. 29.

173 Barkan, , "Osmanlı İmparatorluğunda..." , s. 299.

Hamza Bey ve ailesinin sahip oldukları topraklarında zaviyeyi yönetmelerine rağmen sefere eşkinci göndermekle ilgili yükümlülüklerinin devam ettiği görülmektedir.¹⁷⁴ Zaviyeler devlet için çok önemli bir kurum olduğundan dolayı zaviyeyi yönetmekle yükümlü kişi veya ailelere ya köyün tımarı ile bac resmi veriliyor ya da vergiden tamamen muaf tutuluyordu.¹⁷⁵ 1747 yılında, Hamza Bey Zaviyesine elli nefer reaya, resm-i çift, bad-ı heva, iki bin yüz otuz yedi akçe ve Kandıra - Karye-i Fakih'te bulunan Hacı Çiftliği vakfedilmiştir.¹⁷⁶

Zaviyeler, diğer vakıflar gibi vakıfların tayin edeceği şartlar dahilinde idare edilmekteydi. Zaviyelerin Mütevellileri ve nazırları da olabiliyordu.¹⁷⁷ 4 Eylül 1713 (H.13 Şaban 1125) tarihli evkaf kayıtlarında Hamza Bey Zaviyesinde yönetimde müteveli bulunduğu görülmektedir. Bu mütevelliden Ali isimli kişinin ihanetle suçlanıp azledilip yerine halkın isteği doğrultusunda el-Hac İsmail'in görevlendirilmek istendiği görülmektedir.¹⁷⁸ 22 Temmuz 1764'de Hamza Bey Zaviyesi'nin Hamza Bey Vakfına bağlı olup vakfın mütevellisinin yönetimle ilgili işleri düzenlediği görülmektedir.¹⁷⁹

1747'de Hamza Bey Zaviyesi'nin zaviyedarı Hacı Ahmed isimli biriydi. 1747'de Zaviyedar Hacı Ahmed, Hamza Bey Zaviyesine ait Karye-i Fakih Çiftliğinde hak sahibi olduğunu iddia etmiştir. Hamza Bey Zaviyesi vakıf statüsünde olduğundan çiftliklerde tasarruf edebilme hakkı bulunuyordu. Bu nedenle Zaviyedar Hacı Ahmed bu çiftliği kendi mülkü gibi görüp hak elde etmeye çalışmıştır. Osmanlı yönetimi ise bu müdahalenin önüne geçip Kandıra'nın Karye-i Fakih çiftliğinde asıl söz sahibi olanların Hamza Bey ve ailesinin olduğunu dava kararında belirtmiştir.¹⁸⁰

Hamza Bey Zaviyesi'nin dini alanda bu bölgedeki faaliyetleri özellikle araştırılması gereken bir konudur. Nitekim , Araman'da bulunan Sultan Orhan Cami'ye Hamza Bey zaviyesinden vaiz ve nasih gönderilmesi Hamza Bey Zaviyesi'nin buradaki dini yerini göstermesi açısından önemlidir.¹⁸¹

Aramanda XVI. yüzyıldan itibaren varlığı kesinleşen Hamza Bey Zaviyesi'nin XVIII. yüzyılda da ayakta olduğunu bu dönemlere ait çeşitli kayıtlarda görmekteyiz. Fakat Hamza Bey zaviyesi günümüze kadar varlığını koruyamamıştır. Semavi Eyice'nin tespitine göre bir zaviye günümüze kadar gelmemişse bunun ilk sebebi basit ahşap yapılar olması diğer sebebi de zamanla zaviye özelliğini kaybederek mahalle mescidine dönüşmesidir.¹⁸² Bu nedenle günümüzde varlığı mevcut olmayan Hamza Bey Zaviyesi'nin mimari özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Gerek fütüvvetnâmelerde yer alan bilgilerden gerekse zaviyelerin genel yapıları göz önünde bulundurularak zaviyelerin açıklık bir yerde olup ortasında büyük bir havuzun olduğu, yan hücrelerde şeyhlerin ve misafirlerin kalabildikleri bilinmektedir. Bu hücre şeklindeki odalar-

174 T.T.436,95.

175 Barkan , "Osmanlı İmparatorluğunda..." , s. 301.

176 Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi, C.1,s.163,164.

177 Barkan , " Osmanlı İmparatorluğunda..." , s. 302.

178 BOA,İ.E.TZ.,1,81,13 Ş 1125.

179 BOA,C..MF.,146,7280

180 Kal'a, Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi, C.1, s.163.

181 BOA,C..MF.,146,7280

182 Eyice, "İlk Osmanlı..." , s.25,22-dn.44

dan misafirler bina içinde dolaşmadan dışarıya açılan kapıları kullanabiliyordu.¹⁸³ 16 Mayıs 1703 (H.29-12-1114) tarihli bir belgede Hamza Bey Zaviyesinin misafirlerin ağırlanması için inşa edildiği ifadeleri yer almaktadır.¹⁸⁴

Sonuç olarak Hamza Bey Zaviyesi sahip olduğu tüm bu özelliklerinden dolayı Araman'ın dini yönüne yaptığı katkıların yanı sıra Araman ve çevresinin Türk yurdu olarak gelişip kalkınmasında Osmanlı Devleti adına çalışan bir hizmet kurumu olduğunu söyleyebiliriz.

ÇOBAN KÖPRÜSÜ

Araman'da var olan mimari eserlerden biri de Osmanlı'nın son dönem belgelerinde adına rastladığımız Çoban Köprüsüdür.

Çoban Köprüsü

Çoban Köprüsü hakkında tek bilgimiz, daha önce kârgir olarak yapılan bu köprünün 1905 yılında tekrar yenilenmesi konusunda dahiliye kalemi tarafından ilgililere yazılan mektuptur.¹⁸⁵ Çoban Köprüsü uzun bir dönem kârgir olarak varlığını korumuştur. Günümüzde ise yapılan onarımlar neticesinde eski eser özelliğini tamamen kaybetmiştir.

183 Eyice, "İlk Osmanlı...", s.31-32

184 BOA,C..EV.,377-19112.

185 DH_MKT_00965_0030_001-002

SONUÇ

Osmanlı hakimiyetinde Osman ve Orhan Gazi Alplerinden Akça Koca'nın Kandıra ve çevresindeki gazalarında ele geçirdiği ilk yerlerden biri olan Ermeni Pazarı'nın günümüzdeki Akmeşe değil Araman olduğu sonucuna varılmıştır. Araman'da Bizans döneminden kaldığı düşünülen hisar kalıntıları ve varlığı kesinleşen Sultan Orhan Cami'de bu bilgiyi desteklemektedir. XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde Araman'ın Osmanlı tarihindeki yerini aydınlatacak veriler yetersizdir. Kanuni döneminde yapılan düzenli tahrir kayıtlarıyla ve 1530 tarihli Muhasebe Defteri Araman'ın geçmişine ve Kanuni dönemine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Araman ve çevresinin Sultan Bayezid'e ait miri toprak statüsü içinde olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

16.yüzyılda Araman'ın Sultan Bayezid'in varislerinden Ahmet Çelebinin oğlu Hamza Bey'in yönetiminde olduğu görülmektedir. Bu yüzyıldan itibaren Araman'da Hamza Bey ve ailesinin etkin olduğu tespit edilmiştir. Hamza Bey adına Aramanda inşa edilen zaviye Araman'ın sosyo-kültürel açıdan gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu zaviye Araman'ın Osmanlı hakimiyetindeki stratejik önemini de göstermektedir. Çünkü zaviyeler bulunduğu bölgenin güvenliğini sağlayacak önemli durak noktalarına kuruluyordu. Hamza Bey Zaviyesi, Türk İskanının Araman ve çevresinde sağlanmasında da önemli bir rol oynamıştır.

Araman'ın XVII. yüzyıla kadar Kandıra Kazasına bağlı olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren Kaymas Nahiyesine bağlanarak bu nahiyenin merkezi olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren Kaymas adıyla Araman adı özdeşleşmiştir. Bir çok belgede Kaymas ile Araman yönetimi kastedilmiştir. Kaymas Nahiyesine bağlı Araman XVII. yüzyıldan itibaren uzun bir dönem İstanbul'un Üsküdar Kazasına bağlı bir nahiye merkezi olmuştur. Bu bağlılık özellikle idari ve adli alandaydı. Üsküdar kadısı adına Kaymas naibi karar verme yetkisine sahipti. Mühimme Defterleri, İstanbul Ahkam Defterleri Araman'ın Üsküdar'a bağlı olduğu dönem hakkında birçok bilgi sunmaktadır. Kaymas'ın kaza olup ona merkezlik ettiği dönemde Araman'ın Osmanlı tarihindeki yeri ve önemi daha da artmıştır. Araman tarihini aydınlatmaya yönelik çalışmalar Kaymas Nahiyesi'nin de Osmanlı Tarihindeki yerini göstermesi açısından önemlidir.

Araman, Osmanlı Devleti'nin birçok açıdan önem verdiği yerleşim alanlarından biriydi. Araman önemli bir tarım ve ormancılık merkeziydi. Tersaneyi Amire'nin de kereste ihtiyacını önemli ölçüde karşılıyordu. Tüm bu özelliklerinin yanı sıra Karadeniz'e yakınlığı nedeniyle stratejik önemi olan bir yönetim merkezi olmuştur. Bu nedenle Araman sahip olduğu tüm bu özelliklerinden dolayı Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

AE.SMHD.II.74,5480.

AE-SAMD-III-00179-17396-001.

C..AS.,442-18403.

C-BLD-00065-03215-001

C..EV.,377-19112.

C..MF.,146,7280.

DH_MKT_00965_0030_001-002.

DH.MKT.,364-21.

İ..DH.,1100-86229.

İE. EV..., 53, 5866.

İE. EV..34,3900.

İE. TZ.,181.

MŞH.ŞSC.d.,5569,390,1321-1325.

NFS.d. 583, v.a-b 67.

T.T. d.691.

T.T.d. 733,24b.

T.T.d.116,9-a

T.T.d.436.

T.T.d.731 Numaralı Cezayir Eyaleti Timar Defteri.

TKGM-TADB-TTD-EVKAF-00579,49,49,v.89a,89b,90a.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/ 1530 II, Ankara 1994.

Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı IV İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi (1743-1745), C.1, İstanbul, 1997.

Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı IV İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi (1757-1763), C.2, İstanbul, 1998.

Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı II İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat I, İstanbul, 1997.

Ahmet Kal'a, İstanbul Külliyyâtı VI, İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Finans Tarihi I (1742-1787), İstanbul, 1998.

İstanbul Kadı Sicilleri, Bab 3, C.17, Hüküm no: 527.

82 Numaralı Mühimme Defteri, (1026-1027 / 1617-1618), (Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

KİTAPLAR

Âşık Paşaoğlu Tarihi, Atsız, MEB yay., İstanbul, 1992.

Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi, Haz. Kemal Yavuz, M.Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat, İstanbul, 2003.

- Atalay, Besim, *Türkçemizde men-man*, TDK, Matbaai Ebüzziya,1940.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mîmari Çağının Menşesi Osmanlı Mîmarisinin İlk Devri*,C.1,- Damla ofset, İstanbul, 1989.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1988.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Basımevi, Ankara, 1992.
- Cuinet, Vital, *İzmit Mutasarrıflığı*, Çev. Pelin Koç, İstanbul, 2012.
- Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001.
- Çetin, Atilla, *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, Yayıncı yay.,Kocaeli, 2004, s.154.
- Çetin, Atilla, *"Kandıra Kaymas-Akçaova(AKÂBÂD) Temettuat Defterleri (1844-1845)"II*, İzmit, 2009.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi yay.,16.basım, Ankara,1999.
- Faroqi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*,Çev.Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2. Basım, İstanbul,2014.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Kitap yay., İstanbul, 2007.
- Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, Çev.Mehmet Ata, C.1, MEB yay.,4.baskı, İstanbul, 2005.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, Haz.İsmet Parmaksızoğlu, C.1, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1999.
- İl il Yurdumuz Türkiye İller Ansiklopedisi Doğal yapı /Tarih /Sosyal Yapı /Ekonomi/Kültürel Yapı, C.2, Milliyet yay., İstanbul, 2005.
- İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*, İsam yay., İstanbul, 2010.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C.1:1300-1600, Çev.Halil Berktaş,Eren yay., İstanbul, 2009.
- Karatay, Osman, *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, KaraM yay., Ankara, 2003.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt yay.133, İstanbul, 2003.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divani Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, C.1, Ankara, 1986.
- Mehmed Neşri, *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1285-1485) Oğuzlar Türkiye Selçukluları Osmanlılar*, Sadeleştiren:Necdet Öztürk, Timaş yay., İstanbul, 2011.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.1,Tercüman 1001 Temel Eser/37.
- Narin, Resul, Konukçu, Enver, *Serdivan Tarihi*, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 2013.
- Oruç Bey Tarihi* (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım), haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım yay., 2.Basım, İstanbul, 2008.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.Fikret Işıltan, TTK yay., 8.Baskı, Ankara, 2015.
- Öztüre, Avni, *Nicomedia İzmit Tarihi Resim-Fotograf-Belgelerle*, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- Pakalın, Mehmed Zeki,*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*,C.1,İstanbul,1983.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*,Ankara,2006.

- Şadrüddîn Ebu'l – Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn Nâsır İbn 'li El Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's- Selçukiyeye*, Çev. Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821) I*, Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca yay. İstanbul, 2008.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul, 2011.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken yay., 16. Basım, İstanbul, 2006.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp yay., 2. baskı, İstanbul, 1993.
- Yudahin, K.K., *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, C.1, 4. baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998.

MAKALELER

- Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten Ekim 1951*, C. XV, S. 60, Ankara, 1951, s.617-628.
- Akıba, Jun, "Kadılık Teşkilatında Tanzimâtın Uygulanması:1840 Tarihli Ta'limnâme-i Hükâm", *Osmanlı Araştırmaları xxix*, İstanbul, 2007, s.9-40.
- Aksoy, Bülent, "İpek Yolu Güzergâhı", İpek Yolunda Türk Kültür Mirası 3-6 Ekim 2013, ed. Fahri Atasoy, Türk Yurdu yay., Ankara, 2014, s. 21-29.
- Altun, Işıl, "Kandıra'da Türkmen Kimliği", *Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayı 25-26 Aralık 2004*, Kocaeli Gazetecilik ve yay., Kocaeli, 2005, s.83-98.
- Aşçı, Ufuk Deniz, "W.Radloff'un "Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Sesler ile Çağdaş Kazak Ve Kırgız Lehçelerindeki Sesler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 2003, s.299-360.
- Barkan, Ömer Lütfü, " Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler ", *Vakıflar Dergisi*, S.2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Tıpkı Basım Ankara-2006, Ankara, 1942, s.279-386.
- Bostan, İdris, "İzmit - Kocaeli ilinin merkezi olan şehir", *D.İ.A*, C.23, İstanbul, 2001, s.536-541.
- Çetin, Atilla, "Osmanlı Döneminde Kandıra Tarihine Toplu Bir Bakış", *Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayı 25-26 Aralık 2004*, Kocaeli Gazetecilik ve yay., Kocaeli, 2005, s.43-73.
- Çetin, Atilla, "Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa Ve Vakfıyesi", *Vakıflar Dergisi*, S.30, Ankara, 2007, s.155-183.
- Çetin, Atilla, "Osmanlı Döneminde Kocaeli Sancağı ve Civarın Ünlü Şahsiyetleri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, C.3, Kocaeli, 2015, s.1417-1439.
- Demirkent, Işın, "1082-1302 Yılları Arasında Bizans - Venedik İlişkilerine Kısa Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.36, İstanbul, 2000, s.137-154.
- Eröz, Mehmet, " Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984, s. 43-53.
- Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.23, Ekim 1962-Şubat 1963, No:1-2, İstanbul, 1963, s. 3-80.

- Göçer, Kenan, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, C.II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, ss.897-910."
- Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak "İç Göçler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.36, İstanbul, 2000, s.155-211.
- İdris Bostan, "Gemi yapıcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi I*, EDİT. İdris Bostan, Salih Özbaran, Boyut yay., 2009, İstanbul, s.325-339.
- Kalafat, Yaşar, "Kosova ve Dünya Türk Gençlik Kurultayı Gözlemleri", *Hacettepe Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Dergisi*, S.8, Bahar 2008, s.437-476.
- Karadavut, Zekeriya, "Kırgızlarda Kuudlluk ve Apendi (NASREDDİN HOCA)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.15, 2006, s. 413-433.
- Kaya, Kemal, " Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S.41, 2007, s.101-113.
- Koç, Bekir, " Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10, Ankara, 1999, s. 139-158.
- Konukçu, Enver, "Akçakoca'nın Kandıra'dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazarı mı? Yoksa Araman mı?", *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi (2008-II)*, Sakarya, 2008, s.125-139.
- Kökten, İ. Kılıç, "Kuzeybatı Anadolunun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (3), 1943, s. 201-214.
- Köse, Nerin, "Seyitbek Destanı Üzerine", *Milli Folklor*, C.7, Yıl:13, S.51, Güz-2001, s.28-41.
- Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyıl İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.26, S.41, Ankara, 2007, s.59-80.
- Mustafayev, Şahin, " Orta Asya'da İpek Yolu Anıtları ve Unesco'nun İpek Yolu Programı", *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası 3-6 Ekim 2013*, ed. Fahri Atasoy, Türk Yurdu yay., Ankara, 2014, s.30-39.
- Narin, Resül, "Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları", *Bellekten*, C. LXXV, S. 274, Aralık-2011, s.769-782.
- Nerimanoğlu, Kâmil Veli, Muradov, Nazım, " Azerî (Türk) – Ermeni İlişkilerinin Tarihî ve Kültürel Boyutu Üzerine", *Yeni Türkiye*, S.60, 2014, s.1-46.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, C.168, Ankara, 1978, s. 667-723.
- Polatel, Oğuz, "İzmit Kazasında Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler –Merkez ve Taşrada Ermeniler*, C.6, Ankara, 2014, TTK yay., s.27-50.
- Saparaliyev, Döölötbek, "XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri", Çev: Abdrasul İsakov, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, s.139-160.
- Şahin, İbrahim, "Türk Dilinde Renk Adı + mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.4/1, 2015, s.45-68.
- Şahin, İlhan, "Nahiye", *D.İ.A.*, C. 32, İstanbul, 2006, s.306-308.

- Şahin, İlhan, "Şehir- Osmanlılar'da", D.İ.A, C. 38, 2010, İstanbul, s.446-449.
- Tabakoğu, Ahmet, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", V. Üsküdar Sempozyumu, C.1, İstanbul, 2007, s.143-180.
- Turgut, Vedat, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Gazi Akçakoca Sempozyumu, Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, C.1, Kocaeli,2015,s.315-416.
- Yıldız, Naciye, "Kırgız Türkülerinde İş Türküleri", *Millî Folklor*, Yıl :18, S.70, 2006, s.64-73.

TEZLER

- Karademirlibağ, Yasemin, *Seyitbek Destanındaki Epik Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
- Köreken, Ferhat , *731 Numaralı Cezayir Eyaleti Timar Defterinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 1997.

GÖÇEBE UYGARLIĞINDA “ÇOBAN” VE “ÇOBANLIK”

İLHAN ŞAHİN*

Tarihî süreç içinde *insan-tabiat-hayvan* arasındaki ilişki ağı içinde doğan göçebeliliğin kendine özgü kültür ve uygarlık değerlerinin ve bu değerleri ifade eden kavramların olduğu bir gerçektir. Bu kavramlar arasında *çoban ve çobanlık* şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Çoban ve çobanlığın, insanoğlu tarafından hayvanların evcilleştirilmesine paralel olarak ortaya çıktığını düşünmek gerekir. Bu bağlamda insanoğlu beslenmesi için önce tabiatı ve tabiattaki yabani hayvanları gözlemlene, takip etme ve avlama ile yetinmeye başlar. Böylece av peşinde koşan insanoğlu, avladıkları hayvanlarla beslenmelerini sağlar. Ancak zamanla insanoğlu, hayvanları yakalayıp korunaklı bir yerde tutmanın daha güvenilir bir yol olduğunu fark etmiş olmalıdır. Bu bakımdan hayvanları yakalamak için insanoğlu ile hayvanlar arasında amansız bir mücadelenin meydana geldiğini düşünmek gerekir. Bu mücadeleler esnasında kendini savunmayı ya da saldırmayı içgüdüleriyle bilen yabani bir hayvanın yakalanması ve kontrol altına alınması şüphesiz kolay değildir. Özellikle insanoğlu ile kurt, aslan ve kaplan gibi yırtıcı hayvanlar arasında çok sert ve çetin mücadeleler meydana gelmelidir. Bu bağlamda insanoğlunun muhtemelen önce yaralı ve yolunu kaybetmiş; sonra da evcilleştirilmeye yatkın ve uysal hayvanları kendilerine alıştıırıp beslemekle işe başladıkları düşünülebilir. Böylece insanoğlu zaman süreci içinde hayvanları idare etme, besleme, hareket ettirme, yönlendirme, otlatma, çiftleştirme, onların dilinden ve hastalıklarından anlama gibi birikim ve tecrübeleri kazanır¹.

Insanoğlunun bu ilişki ağı içinde tabiat ve tabiattaki canlı ve cansız varlıkları, evren ve inanç ile ilgili duygu ve düşüncelerini, daha çok çizgilerle kaya üzerine tasvir ettiği dikkati çeker. Önemli bir kısmı yazının icadından önceki döneme ait olan bu tasvirler, petroglif olarak bilinirler. Çeşitli Türk boylarınca vücuda getirilen bu petrogliflere Asya'nın içlerinden Avrupa'nın ortalarına kadarki çok geniş bir coğrafyada rastlamak mümkündür. Petrogliflerde hayvan türlerine sık sık rastlanması, esasında insanoğlunun hayvanlar ve doğa ile iç içe yaşadığını gösterir². Petrogliflere de yansıyan bu ilişki ağı, birikim ve tecrübelerle giderek *çoban* veya *çobanlık* mesleğinin kazanıldığını söylemek mümkündür.

Avrasya göçebeliliğinde evcilleştirilen hayvanların başlıcasını Türkçe'de *koyun, keçi, inek, at ve deve* olarak bilinen beş çeşit hayvan teşkil eder. Bu hayvanlar hem Türk dillerinde hem de Moğolca'da *mal* genel adıyla bilinir. Dört ayaklı ve toynaklı (tırnaklı) olan bu beş çeşit hayvana

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

1 Insanoğlunun Afrika'dan çıkarak diğer kıtalara yayıldığı teorisi genelde kabul görür. Bu bağlamda insanoğlunun Afrika'dan çıkışı, avcı toplayıcı olarak dünyaya yayılışı, bu yayılmada ve göçlerde buzullaşma döneminin ve hayvan sürülerini takip etmenin etkisi, tarımın ve kentsel yaşamın en erken dönemlerden itibaren geçirdiği safhalar gibi konularla ilgili genel değerlendirmeler için bk. Brian M. Fagan, *People of the Earth: An Introduction to World Prehistory*, published 1989 by Scott, Foresman in Glenview. Bunun yanında Avrasya'da göçebe hayat tarzının doğuşu ve şekillenmesi ile ilgili yeni yaklaşımlar için bk. Masatake Matsubara, "Joron-Yûrashiashino Kouchikuni Mukete" (Japonca), *Yûrashia Sougen Karano Messege: Yûboku no Saizensen*, editörler: M. Matsubara-Y. Konagaya-H. Yang, Tokyo 2005, s. 11-33.

2 Bu konuda yapılan bazı örnek çalışmalar için bk. Ya. A. Şer, *Petroglifi Sredney i Tsentral'noy Azii* (Orta ve Merkezi Asya'daki Petroglifler), Moskva 1980; *Mir naska'l nogo Iskusstva* (Kayalar Üzerindeki Sanat Dünyası), Moskva 2005; A. N. Mar'yaşev, *Petroglifi Semireçya: Zveri v kamne / Pervobitnoeiskusstvo* (Yedi-Su Petroglifleri: Taş Üzerinde Hayvan Resimleri), Novosibirsk: Nauka, Sib. Otd-ie, 1980.

Avrasya'da göçebeliliğin temel evcil hayvanları denebilir. Ancak Kırgız ve Kazak toplumunda bu hayvanlardan dördü esas hayvan olarak kabul edilir. Bunlar at, koyun, keçi ve inehtir. Bu bakımdan Kırgız toplumunda söz konusu dört hayvan için *tört tülük mal* ve Kazak toplumunda *tört tülük mal* deyimleri kullanılır.

Göçebeliliğin temel evcil hayvanı olan beş çeşit hayvandan önce evcilleştirilen hayvan *köpek* tir. Köpeğin daha çok yemek artıklarıyla ve çöpler arasında bulduklarıyla beslenmesi ve bu bağlamda insanoğlunun yaşadığı çevrede dolaşmasından dolayı kolay bir şekilde evcil hâle geldiğini söylemek mümkündür. Eski Türk efsanelerinde ve destanî eserlerinde daha çok *it*, *barak* ve nâdiren de *it-barak* terkiibiyle geçen köpek, av esnasında avcılara yardımcı olan, ait olduğu hane halkının evini veya çadırını bekleyen ve yırtıcı hayvanlara karşı hayvan sürülerini koruyan bir hayvan özelliğini gösterir. Köpeğin Türk hayat ve kültüründe eski bir mazisi ve sempatik bir yeri olduğundan Türk kavimlerinin onomastiğinde yaygın³ ve dinî ritüellerinde belli bir yeri vardır⁴. Bu bağlamda köpek, Moğollar da dahil, sadece Merkezi Asya ve Anadolu göçebeliliğinde değil, Tibet gibi göçebe toplumlar geleneğinde de takdir edilen, güvenilen ve şeref duyulan bir hayvandır. Nitekim 8. yüzyıl Çin kaynaklarına göre Tibetliler liderlerini şereflendirdikleri zaman köpek gibi ses çıkarırlar ve ulurlardı⁵.

Avrasya göçebeliliğinin evcil hayvanları arasında en erken evcilleştirilen hayvan koyun ve keçidir. Bununla ilgili Batı Asya'da aşağı yukarı MÖ 9000 yılına ait koyun; MÖ 8000-7000 yıllarına ait koyun ve keçi kemiklerinin en eski örneklerine rastlanır. Koyun ve keçinin evcilleştirilmesiyle göçebeliliğin onlardan uzun süre istifade ettiği ve bu sürede elde edilen tecrübelerle daha büyük hayvanları evcilleştirmeyi denedikleri düşünülebilir. Bu bağlamda Batı Asya'da ineğin MÖ 6000, Güney Rusya'da atın MÖ 4000 ve Güney Arabistan'da devenin MÖ 3000 yılına ait kemik örneklerine rastlanmaktadır⁶.

Göçebe Türk halk ve topluluklarında evcilleştirilen hayvanlardan bazısının adları 8. yüzyıla ait Orhon yazıtlarında geçer. Bu hayvanlar arasında Türk dillerinde genelde *koy* veya *koyun* olarak bilinen *kony*⁷ ve *at* veya at sürüsünü ifade eden *yılkı* adlarına rastlanır⁸. Ayrıca 8. yüzyıla ait Yenisey yazıtlarında *altı bin yontım* (altı bin jilkım)⁹; *yerdeki tamkalıg yılkı bunsız erti* (yerdeki damgalı at sürüsü sayısız idi)¹⁰; *bay, bar ertim. Ağılım on, yılkım sansız erti* (çok zengin idim. Ağılım on, atım sayısız idi)¹¹ şeklinde ifadelerin geçmesi, sadece koyunun değil, evcilleştirilen ve uçsuz bucaksız bozkırlardaki uzun mesafelerin kat edilmesini sağlayan atın insanoğlu tarafından yaygın olarak kullanıldığını ve istifade edildiğini açık bir şekilde gösterir. Bu bağlamda 11. yüzyıla ait Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'inde at, eçkü (keçi), koy (koyun), sığır (sığır), tewe (deve), yılkı ve Çigil lehçesinde sığır ve öküz anlamına gelen *ud* gibi hayvanların adları da sık sık yer alır¹².

3 A[hmet] Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde 'Köpek' Kültü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1961, s. 1-11.

4 Peter B. Golden, "Wolves, Dogs and Qipçaq Religion", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus L/1-3 (1997), 87-97.

5 Robert B. Ekvall, "Role of the Dog in Tibetan Nomadic Society", *Central Asiatic Journal*, VIII (1963), 163-173.

6 Hayvanların evcilleştirilmesi ile ilgili yeni görüşler ve teorik bazı yaklaşımlar için bk. Yutaka Tani, "Reconsideration of the Early Domestication Process of Goats or Sheep in the Middle East: The Meaning of Two Types of Nursing Interventions into the Eve-neonate Relationship" (Japonca), *Minzokugaku Kenkyu / The Japanese Journal of Ethnology*, 64/1 (1999), s. 96-113. Ayrıca bk. M. Matsubara, "Joron-Yûrashiashino Kouchikuni Mukete", s. 11-33.

7 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2010, s. 26-27, 54-55.

8 T. Tekin, *a.g.e.*, Sözlük-Dizin, bk. at ve yılkı.

9 Nurdin Useev, *Enisey cazma estelikleri / Leksikası cana tekstter*, Bişkek 2011, s. 409.

10 N. Useev, *a.g.e.*, s. 361.

11 N. Useev, *a.g.e.*, s. 504

12 Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2014, Dizin, bk. at, eçkü, koy, sığır, tewe, yılkı ve ud.

Hayvanların evcilleştirilmesi, şüphesiz insanoğlunun onları idare etme, gütmme, bakma, gözetme, koruma, otlatma gibi konularda bilgi, birikim ve tecrübe edinmelerini ve uzmanlaşmalarını sağlamıştır. Bununla ilgili olarak eski Türkçede *küd-/gütmek* fiil kökünden çıkan kelimelerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud’un yazdığı *Dîvânu Lugâti’t-Türk* isimli eserde *ol kōy kūḏti* (o koyun vb.ni güttü) ve *ol meni kūḏti* (o beni bekledi) ifadeleri geçer¹³. Burada ilk cümlede yer alan *kūḏ-* fiili, şüphesiz gütmek ve otlatmak anlamındadır. İkinci cümledeki *kūḏ-* fiili ise beklemek, bakmak ve gözetmek anlamına gelir. Ayrıca *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te geçen *ol mana küḏezdi* (o benim için nesneyi sakladı), *Tenri meni küḏezdi* (Tanrı beni korudu)¹⁴ cümlelerindeki küdeze- fiili ise korumak, saklamak, sakınmak, beklemek gibi anlamları taşır. Konuyla ilgili olarak 8. yüzyılda Yenisey yazıtlarında yer alan ‘... *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizme, içiçim er, üküş er, oylan er, küdegülerim, kız-ke-linlerim bökmmedim, esizime, ayıta*’ cümlesindeki *küdegü* kelimesine de işaret etmek gerekir¹⁵. Burada güveyi veya damat anlamına gelen *küdegü* kelimesinin, hanımına bakan, onu koruyan anlamına geldiği intibai da uyanmaktadır.

Bu misallerden anlaşılacağı üzere hayvanları gütmek anlamında eski Türkçe’de *kūḏ-* fiilinden kelimeler türetildiği ve bu bağlamda türetilen kelimelerin kullanıldığı yere göre korumak, saklamak, bakmak gibi anlamlara geldiği dikkati çekmektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken husus, hayvan sürülerinin cinslerine göre güdücülerin farklı isimlerle adlandırılmasıdır. Nitekim Oğuzca’da (Türkiye, Azeri, Türkmen) *koyun ~ goyun*; Kıpçak ve Uygurca’da (Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur) ise *koy* (qoy) olarak bilinen koyun sürüsü güdücülerini için Kırgızca’da *koşçu*, Kazakçada *koşşı*; at güdücülerini için *yılkıç* veya *jılkıç*; öküz çobanları için *udç*, inek çobanları için *uyçu* gibi adlar verilir. Bu adların, Türkçedeki diğer pek çok mesleğin oluşumuna benzer bir şekilde hayvan adlarının sonuna gelen *-çi, ç*, *-çu, -çü* gibi eklerle teşkil edildiği anlaşılır. Moğol göçebelerinde ise çoban, Türk dillerindeki yapılanmaya benzer bir şekilde hayvan adlarının sonuna *-çin* ekinin gelmesiyle elde edilir. Diğer bir ifade ile Türkçe’de çeşitli meslekleri ifade etmek için kullanılan *-çi, ç*, *-çu, -çü* gibi eklerin işlevini Moğolca’da *-çin* eki üstlenir¹⁶.

Koyun güdücülerini ifade eden *koşçudan* başka Orta Türkçe dönemine ait bazı yazma eserlerde, *qoy* kelimesine *+mat* ekinin (daha ihtiyatlı bir tabirle *mat* unsurunun) eklenmesiyle *koyuncu*, *koyun güden*, çoban anlamında *qoymat* kelimesi de geçmektedir. Günümüz Türkçesinde *sığirtmaç* (sığır çobanı) sözcüğündeki *maç* gibi aynı anlama sahip olan *koymatın* geçtiği eserler, 12.-14. yüzyıllarda Harezmi bölgesinde yani bugünkü Türkmenistan’ın batı bölgelerinde ve Karakalpakistan topraklarında konuşulmuş ve yazılmıştır¹⁷. Bu sözcükleri 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Türkçede çoban anlamını veren sözcükler olarak kabul edebiliriz.

XI. yüzyılda hayvan sürülerini gütmek ile ilgili Türkçe’de *çoban* sözcüğünün yer almaya başladığı görülür. Zerdüşt dininin kutsal kitabı *Avesta* metinlerinde *fşu-pana* olarak geçen bu sözcüğün ilk ögesi Eski Farsça’da *koyun* anlamına gelir. Kelimenin bu anlamıyla Hint-Avrupa dillerinde görülmesi, sözcüğün Hint-Avrupa dillerindeki kanıtı olabilir. Farsça lugatlerde Pehlevice *şupān* kelimesinden geldiği belirtilen kelimenin hem *čū-pān* hem de *şobān* şeklinde yazıldığı ve *nigehbān-ı gelle-i gūsfend u gāv* (koyun ve sığır sürüsü bakıcısı) anlamını taşıdığı tespit

13 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 529.

14 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 256, 279.

15 Nadelyayev ve diğer., *Drevnyurkskiy Slovar’*, Leningrad 1969, s. 324.

16 Hikari Egawa, Tseel Ayusha ve Takahiro Tomita ile müştereken yürütülen Mukayeseli Avrasya Göçebeleri projemiz çerçevesinde Moğol göçebeliği hakkında Moğolistan’daki alan çalışmalarımız halen devam etmektedir.

17 Nuri Yüce, “Orta Türkçedeki +mat eki”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37, İstanbul 2008, s. 181-190.

edilir¹⁸. Kelimenin bu yapısının Farsça kökenli gav-bân (sığır çobanı), şütür-bân (deveci, deve çobanı) gibi sözcüklerdeki *hayvan adı +bân* kuruluşlu yapılarla benzerlik göstermesi, Farsça kökenli olduğunun bir diğer işareti olmalıdır. Clauson, sözcüğün daha geniş anlamda küçük memur, köy muhtarı ve bir bölgenin yöneticisi gibi anlamlara da geldiğini, erken dönemlerde Bulgarca'da dahi var olduğunu, Macarca'da ve Slav dillerinde župan (jupan) olarak geçtiğini belirtir¹⁹. Bu bağlamda XI. yüzyılda Kâşgarlı'da köy büyüğünün yardımcısı olarak geçen *çu-pan* sözcüğünün²⁰, *çoban* sözcüğünü çağrıştırdığının altını çizmek gerekir. Çoban sözcüğü, bu anlamları dışında yazma eserlerde sağdaki sayfayı soldaki sayfaya bağlayan; soldaki sayfanın ilk kelimesinin sağdaki sayfanın en altında tekrarı olan kelime anlamına da gelir. Dolayısıyla kelime, kitap yapraklarını toplayan, düzenleyen bir fonksiyon üstlenmesi bakımından çoban anlamını da andırır²¹.

Çoban sözcüğünün 11. yüzyıl sonrası Orta Türkçe döneminde İslâmiyet'in etkisiyle dilde varlığını hissettirmeye başladığı ve Türkçe'nin daha çok İran'a yakın bölgelerinde kullanıldığı dikkati çeker. Bu durum Türkçe'deki çoban kelimesinin Farsça ile olan ilgisini daha yakından ifade eder. Esasında kelimenin Türkçe etimolojisinin bulunamadığı da bir diğer gerçektir²². Kelimenin Farsça lugatte geçen *çû-pân* veya *şobân* şeklinin, nâdir de olsa Osmanlı arşiv belgelerinde *şû-bân* okunacak şekilde geçmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda kelime, Vize dağlarında toplanarak cinayet ve serkeşlikte bulunan eşkiyanın ele geçirilip haklarından gelinmesi hakkında Vize sancak beyine ve kadısına gönderilen 16 Şaban 967 (12 Mayıs 1560) tarihli hükmünde "... sipâhîler koyunları şûbânî (شوبانی)" ve "... sipâhîler koyunları şûbân(شوبان)larındadır ..." ifadelerinde yer alır²³. Burada *şûbân*, koyun güdücülüğü ve sürücülüğünü karşılar. Kelimenin bu şekilde geçmesi, muhtemelen hükmü yazan kâtibin Farsça'yı bilmesinden veya kelimenin *çoban* yanında bu şekilde de Anadolu Türkçesine girmesinden ileri gelmelidir. Azerice'de *çoban*, Kazakça'da *şopan*, Kırgız, Tatar ve Başkurt dillerinde *çaban*, Özbekçe'de *çopân*, Türkmen ve Uygurca'da *çopan*, Rusça'da *çaban* (pastuh) şekillerinde geçen kelimenin, söz konusu dillere sonradan girdiğinin altını çizmek gerekir.

Göçebelikte çoban, hayvanların dilinden anlayan ve onlarla her bakımdan bütünleşen bir kişi olarak görülür. Bu anlama ve bütünleşme, usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde, göçebe ailelerde tecrübe ve birikimlerin nesilden nesile aktarılması ve yerinde yapılan gözlem, tespit ve uygulamalarla öğrenilir. Esasında göçebelikte ailelerin ekonomik faaliyeti, hayvancılık ve hayvancılıkla ilgili üretimlere dayandığı için, aile bireylerinin hepsinin az veya çok çobanlık bilgisiyle donanımlı olduğunu söylemek gerekir. Ancak aile bireyleri arasında geleneksel olarak oluşan iş bölümünün gereği olarak bir çoban vardır. Bu çobanın aile bireyleri haricinde de olması mümkündür. O zaman çobanlık, belli bir ücret veya bedel karşılığında yapılır²⁴.

18 Muhammed Muîn, *Ferheng-i Farsî*, I, Tahran 1371, s. 1319, II, Tahran 1371, s. 2013.

19 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press 1972, s. 397-398.

20 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 173.

21 Metin Akar, *İç ve Dışıyla El Yazması Kitaplarımız: Kelimeler ve Terimler Ansiklopedik Sözlüğü*, s. 10, (baskıda).

22 Von Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden 1967, s. 108-110. Köprülü, Türkçe'den Farsça'ya geçen sözcükler arasında "şubân / çoban" sözcüğünü de zikretmesine rağmen (M. Fuad Köprülü, "Yeni Fars'de Türk Unsurları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1, İstanbul 1942, s. 9-10), Doerfer, işaret zamiri dışında Türkçe kelimelerin başında "ş" harfi bulunamayacağını belirtir ve bu görüşe karşı çıkar (Bk. Doerfer, *a.g.e.*, s. 109).

23 *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)*, <Özet ve Transkripsiyon>, İstanbul 1993, s. 489; *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)*, <Tıpkıbasım>, İstanbul 1993, 374/1104.

24 1950'li yıllarda Anadolu'da Toroslar'da yaşayan Türkmenler arasında yerinde yapılan tespitlerde, bu ücret veya bedelin, kuzu veya koyun sayısı üzerinden ayrı ayrı olarak alınan hayvanlar ile çobanın yeme, içme ve giyim gibi

Bu bağlamda çobanın en önemli görevlerinden biri, mevsimlere göre hayvanları idare etmek, otlatmak veya onların beslenmesini sağlamaktır. Bu bakımdan çoban, mevsimlere göre günün zaman dilimi içinde, sanki kurulmuş bir saat gibi hayvanların ne zaman otlatılacağını, dinleneceğini ve suya ihtiyaçlarının olacağını iyi bilir.

Çoban bu gibi eylemleri yaparken hayvanın yönünü değiştirmek, onları durdurmak ve hızlandırmak için çeşitli yöntemler kullanır. Bunun için eliyle taş veya kesek denen sert toprak parçası atarak ya da elindeki değneği sallayarak istediği amacı gerçekleştirebilir. Bunun yanında hayvanları idare ederken ve onları yönlendirirken seslenme de yapabilir. 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* keçiye bağırarak ve onu sürmek için *çik çik*; çağırarak için *çilik*; onları güderken ve belli bir yön vermek isterken *hoş hoş*; atlara kızarken *eç eç*; deveyi çöktürmek için *çök çök* gibi ünlemlerin kullanıldığı tespit edilmektedir²⁵. Bu ünlemler hayvanlar güdülürken şüphesiz çobanlar tarafından söylenmekteydi. Bu tür seslenmelere Anadolu'da *kışleme* denir²⁶. Kışleme, sürünün hareketinin değiştirilmesi ve devam edilmesi durumunda kullanılır. Hayvan sürüsü için kışleme, hem insandan hayvana sesle verilen bir emir hem de insan ve hayvan arasında ilişkiyi sağlayan bir yöntemdir. Ancak bu seslenmeler, hayvan türlerine göre değişebilir. Bu bağlamda Anadolu'da Antalya yöresinde yaşayan Çoşlu Yörükleri çobanları, koyunları uyandırmak için *şşş* diye dişler arasında sert bir şekilde hava geçirilerek bir ses çıkarır. Bunun yanında keçileri uyandırmak için *şşş*, *çiç* ve keçi sürüsü hareket etmeye başlayınca onların hareketlenmelerini daha da motive etmek için *heeey*, *heeey* diye yavaş ve uzunca seslenir. Otlamaya başlanana kadar, ara sıra ve yavaş yavaş çıkarılan bu sese, sürünün yürümeye devam etmesini sağlayan bir işaret denebilir. Ayrıca sürü, başkasının otağına veya ormana girdiğinde *ah ah* veya *aa aa*; sürünün arkasında kalan keçiye 'buraya gel' anlamında *he*, *hey* veya *eeey* sesi çıkarılır; haftada bir veya 10 günde bir tuz taşını yalamaya çağırıldığında ise *ga ga ga* sesi veya *pii* diye keskin bir ısıklık çalınır²⁷.

Seslenme ile hayvanları ve hayvan sürülerini idare etmek, Anadolu'daki göçebelerin asıl kaynağı olan Merkezi Asya'daki çobanların da önemli bir yöntemidir. Nitekim Kırgız göçebelerinden Sayak urusuna (boy) bağlı Kurman Koco urugu çobanları, koyunun hareket etmesi için *koş koş*, gelmeleri için *püşşöy*; keçilerin hareketi için *çek çek*; atların hareketi için *hayt hayt*, durmaları için *t(d)ırrr* ve atları sağarken sakin olmaları için *tak tak*, yeni doğan ve kulan olarak bilinen atın yavrularını çağırarak için *kuroo kuroo*; ineği hareket ettirmek için *öşş öşş* ve çağırarak için *hov hov* seslerini çıkarır²⁸. Keza Moğol göçebelerinde koyun, keçi, at, inek ve devenin yürümesi, durması, gelmesi ve yönünün çevrilmesi gibi eylemler için de çobanların hususi sesleri ve sözleri vardır.

Çobanların bu şekilde seslenerek sürüyü idare etmesine kültürel bir unsur olarak bakmak gerekir. Esasında seslenme sistemi, insan ile hayvan arasında kurulan iki taraflı etkileşimin bir göstergesidir. Bu bağlamda Kırgız ve Moğol göçebelerinde az da olsa bazı seslenme sözcüklerinin birbirine benzemesi, yakın kültürel ilişkilerinin bir emaresi olmalıdır.

ihtiyaçlarını içine aldığı dikkati çekmektedir (Ali Rıza Yalgın, "Hayvancılık", *Türk Etnografya Dergisi*, III, Ankara 1959, s. 89-90).

25 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 145, 167, 173, 317.

26 Masatake Matsubara, *Göçebeliğin Dünyası: Türk Göçebelerinden Çoşlu Yörüklerinin Etnografyası*, Ankara 2012, s. 32.

27 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Matsubara, *a.g.e.*, s. 32-36.

28 Toktobolot Kazak uulu (doğumu: 19 Mayıs 1932), Kızıl-Oy aylı (köyü), Cayıl rayonu (ilçesi), Çüy oblasti (il), Kırgızistan, 3 Eylül 2017'da Suusamır yaylasında yapılan görüşme.

Çobanı ve çobanlığı, hayvanların kuzulaması veya yavrulaması; bunların emzirilmesi; süt sağımı; kepenek, karayelin, kotur/uyuz gibi hayvan hastalıkları ve bunların geleneksel usulle tedavi edilmesi; hayvanların tanımlanması ve bilinmesi gibi konularda uzman olarak görmek lazımdır²⁹. Bu konuda Düzce vilayeti sınırları içinde atadan oğula en az üç nesli çoban olan Çoban Ali Usta'nın çobanlık ile ilgili bilgi ve tecrübesinden bir iki noktaya işaret etmek yerinde olacaktır. Çoban Ali Usta'ya göre koyun veya keçi için en tehlikeli hastalıklardan biri *tabak* veya *şap* adıyla bilinen bulaşıcı hastalıktır. Bu hastalığın belirtileri, hayvanın ağzının ve burnunun yara olması, yaranın tırnaklara kadar tesir etmesi ve tırnağının çıkmasıdır. Ayrıca bu hastalık süresince hayvan ateşlenir, yemeden içmeden kesilir ve tedavi edilmezse ölür. Tedavi için hayvanın ağzı ve burnu limonlu sirke ile yıkanır. Gerekirse bu yıkanmadan sonra yara yerlere tuz basılır. Bunun yanında hayvana sarımsaklı yoğurt içirilir. Bu durum gösteriyor ki çoban sadece hayvanları güden ve onları otlatan kimse değil, onların hastalıklarını bilen, geleneksel yöntemlerle âdeti bir veteriner gibi hastalıklarını tedavi eden ve isteklerini yerine getiren bir bakıcıdır. Bu bağlamda Ali Usta: "koyunu güderken çok dikkatli olmak gerekir, çünkü koyun nazik ve uysal bir hayvandır, koyun kavalin sesinin hastasıdır, koyun kavalin sesini duyunca yumuşar ve kendinden geçer, dedem rahmetli Abdullah Usta'nın kavalı vardı, kaval çalardı ve kavalin sesiyle koyunları adeta mest ederdi" der³⁰.

Şap hastalığına Kırgız göçebelerinde *şarp* denilir. Bu durumu aradan yüzyıllar geçse de Anadolu'da Türkmen veya Yörük adıyla bilinen göçebe gruplar ile Merkezi Asya göçebe grupları arasındaki kültürel bağların bir işareti olarak kabul etmek gerekir. Kırgız göçebelerinden Çerik urusuna (boy) mensup Çoban Temirbek Asılbekov, Kırgız göçebelerinin hayvanlarında görülen şarp hastalığının ottan, ekolojinin bozulmasından ve hatta bulaşıcı bir hastalık olarak başka göçebelere gelmiş olabileceğini belirtir. Bunun tedavisi için hayvanın yara olan tırnaklarının arasının tuzlu suyla yıkanarak temizlenmesini ve bunu takiben keçinin iç yağının temizlenen yere sürülmesini tavsiye eder³¹.

Çobanın bu özellikleri taşıması, küçük yaştan itibaren idareciliği yanında tabiatla bütünleşerek başta koyun olmak üzere hayvan güdücülüğünde uzmanlaşması, söz konusu terimin, hususi bir ad, unvan, lakap veya sıfat olarak kişilere, çobanın kendisine veya kendi neslinden olanlara, göçebe gruplara ve hatta beylik mesabesindeki devletlere verilmesine sebep teşkil etmiştir. Bu bağlamda örnek olarak 12. yüzyıl sonlarında kurulan ve 13. yüzyılda Kuzeybatı Anadolu'ya hakim olan Çobanoğulları Beyliği'nin atası Çoban Bey'i ve 14. yüzyıl başlarında İlhanlı Devleti'nde emirül-ümeralığa kadar yükselen ve belgelerde ismi Çûpân olarak geçen Emir Çoban'ı göstermek mümkündür. Bunun yanında 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Denizli (Lazkiye) bölgesinde Çobanlar, Antalya bölgesinde Çobansa, Halep ve Yeniil Türkmenleri arasında Çoban Beylü ve Kars (Kadiri) bölgesinde Çobanlı adlı konar-göçer Yörük veya Türkmen gruplarını zikretmek mümkündür³². Bu gruplar arasında Denizli bölgesindeki Çobanlar grubunun Kayı ve Seyyid Vefa Yörükleri ile bir arada ve aynı bölgede kaydedilmesi, onların erken dönemlerde Batı Anadolu'daki Yörük grupları arasında hem mevkilerine hem de siyasi ve sosyal bakımdan oynadıkları role işaret olmalıdır.

29 A. R. Yalçın, a.g.m., s. 90-91.

30 Ali Usta (doğumu: 5 Şubat 1955), Düzce ili, Gölyaka ilçesi, Bakacak köyü, 18 Mart 2017'de yapılan görüşme. Ali Usta, 1313 yılında doğan ve 93 yaşında vefat eden dedesi Abdullah Usta'nın 32 yıl çobanlık yaptığını; halen 84 yaşında olan babası Dursun Usta'nın da 1936'da doğduğunu belirtir.

31 Temirbek Asılbekov (doğumu: 28 Şubat 1969), Karatal ayılı (köyü), Atbaşı rayonu (ilçesi), Narın oblastı (ili), 27 Ağustos 2017 tarihinde Şeker-Bulak yaylasında (cayloo) yapılan görüşme.

32 İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, bk. Index: Çoban, Çoban Yörükleri, Çoban Beylü Cemaati, Çobanlı Cemaati, Çobansa.

Bunun yanında Osmanlı döneminde Diyarbekir bölgesinde geniş bir bölgeyi yurt tutan Bozulus ve Karaulus ile Şam bölgesinde yaşadıklarından dolayı Şam Türkmenleri adıyla bilinen göçebe gruplar, 1540 tarihli kanunnâmeye göre, çölde (berriye) kışladıkları zamanlarda *âdet-i çobanbeyi* veya *çobaniyye* adıyla her 100 koyundan 20 akça vergi vermekteydiler³³. Bu göçebe grupların önemli bir kısmının Akkoyunlular’dan Osmanlılara intikal etmesi ve Anadolu’nun diğer bölgelerindeki göçebe gruplarda bu tür bir vergiye rastlanmaması, söz konusu verginin Akkoyunlular’dan kalma bir vergi olabileceğini gösterir. 1540’da adı geçen göçebe gruplardan tahsil edilen *çobaniyye* vergisinin önemli yekun teşkil ettiği dikkati çekmektedir³⁴. Muhtemelen bu sebepten dolayı *çobanbeyi* vergisi, doğrudan mîriye yani hazineye ait olarak toplanmakta ve tahsil edilmekteydi. Bu bağlamda söz konusu verginin toplanması, tahsil edilmesi ve Diyarbekir hazinesine teslim edilmesi için merkezden bir görevli tayin edilmekteydi. Toplanan verginin *çobaniyye* olmasından dolayı bu görevde bulunanlara *çobanbeyi* denilmekteydi. Nitekim 12 Ramazan 1022 (26 Ekim 1613) tarihinde bu görevde olan Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Derviş, *çobanbeyi* olarak bilinmekteydi³⁵. Bütün bunların yanında 1582 yılında III. Murad’ın oğlu Şehzade Mehmed’in sünneti şenliklerine (şûr-ı hümayûn) katılan ve hediyelerini sunan meslek grupları arasında Çoban Cemaati’nin de olması dikkat çekicidir³⁶. Burada Çoban Cemaati, konar-göçer bir hayat yaşayan Türkmenler’in veya Yörükler’in hayvanlarını güdenleri ifade etmektedir. Bu bağlamda Çoban Cemaati, penîr (peynir), gûsfend (koyun), en’âm (sığır ve at), tereyağı ve incirden sükkar (muhtemelen incirden yapılan pestil) olarak bilinen hediyelerini sunarlar. Bu tür hediyelerin göçebeliliğin kendine özgü ekonomik faaliyetlerine ve yaptıkları işlere dayanmasından dolayı Çoban Cemaati de bir meslek erbabı sayılmış ve diğer meslek dalları arasında yer almış olmalıdır. Hediye edilen ürünler arasında incirden yapılan sükkarın olması, söz konusu cemaatin, incirin yetiştiği Batı Anadolu’daki Yörük gruplarına mensup olabileceğini hatıra getirmektedir.

Çoban ve çobanlık kültürü çerçevesinde pek çok efsane, menkıbe ve atasözlerinin oluştuğu dikkati çeker. Bunlardan biri, Çolpon Yıldızı olarak bilinen Venüs gezegeninin, *Çoban Yıldızı*’na dönüşmesidir. Bu yıldız, kuzey yönünde sabit kaldığı için en eski çağlardan beri yön bulmada bir işlevselliği vardır. Böylece bu gezegen halk arasında koyun ve keçi güdenlerin yani çobanların işini gören bir yıldız gibi algılanmıştır. Böylece Çolpon sözcüğü de Çoban’a dönüşmüştür. Nitekim Türk dillerinden Kumukça’daki *Çolpan tuvdu tan kattı* (Çolpan doğdu tan attı) ve Karaçay Balkarcasında *Çolpan çıkmay tan atmaz* (Çolpan çıkmayınca tan atmaz) deyimleri, şüphesiz Çolpan’ın sadece Türkiye Türkçesinde değil, diğer Türk dillerinde de zaman belirleyici olduğunun işareti olmalıdır³⁷. Kazakçada söz konusu yıldız Şolpan Cıldızı ve Kırgızca’da Çolpon Cıldızı dendiği görülür. Ayrıca koyunun piri olarak Çolpon Ata kabul edilir. Bu bağlamda Kırgızistan’da İskiköl vilayetinin (oblast) merkez kazası Çolpon-Ata adını taşır. Bütün bunların yanında, zaman kavramının hayvanlarla özdeşleşmesi ve 12 hayvanlı Türk takviminde yılların *Koy Yılı / Koyun Yılı, Yılan Yılı, İt Yılı* gibi adlar taşıması, zaman diliminin

33 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 140-144.

34 1540 tarihinde Bozulus ve Bozulus’a dahil Dulkadirli Türkmenleri’nden âdet-i çobanbeyi adı altında alınan vergi toplam 399,652, Karaulus’tan 416,947 ve Şam Türkmenleri’nden 40,000 akça idi (Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 143-144).

35 Çobanbeyi Derviş’in mîriye yani hazineye ait çobanbeyi vergisinin tahsili, tahsil edilen verginin Diyarbekir hazinesine teslimi ve görevine dışarıdan hiç bir müdahalenin olmaması ile ilgili Diyarbekir beylerbeyisine ve defterdarına 12 Ramazan 1022 (26 Ekim 1613) tarihli hüküm (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BA], *Mühimme Defteri [MD]*, nr. 80, 152 / 391); konuyla ilgili aynı tarihte ve aynı mealde Eğin zabiti Mustafa ve Nusaybin zabiti Ali’ye hüküm (BA, *MD*, nr. 80, 152 / 392).

36 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 10022.001, 2a.

37 Hatice Şirin User, “Çolpan ‘The Planet Venus’ in Turkic”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 19 (Kraków 2014), 169-178.

oluşum sürecinde ve yayılmasında göçebeliğin ve bu bağlamda çoban ve çobanlık mesleğinin oynadığı rolü gösterir.

İnsanlık tarihiyle eşdeğer olduğu söylenen çobanlık mesleği, yöneticilik, sorumluluk ve korumacılık anlamında peygamberler mesleği olarak da bilinir. Bu bağlamda Hz. Peygamber on yaşlarında iken kalabalık bir aileye sahip bulunan amcası Ebû Tâlib'e yardımcı olmak amacıyla bir süre çobanlık yapmıştır. Peygamberliği döneminde O, bu hatırasına atıfla "Hiçbir peygamber yoktur ki, koyun gütmüş olmasın" buyurmuştur. Etrafında bulunan sahabîlerin "Siz de mi koyun güttünüz yâ Resûlallah?" şeklindeki sorusu üzerine "Evet. Ben de Mekkeliler'in koyunlarını güttüm" cevabını vermiştir. Diğer bir rivayete göre Hz. Peygamber bir gün bazı sahabîlerle birlikte kıra çıkmışlardı. Bir yerde misvak ağacı meyvesi toplamaya başladılar. Bu sırada Resûlullah (s. a. v.): "Size bu yemişin en kararmış olanlarını tavsiye ederim. Çünkü kararmış olanlar en lezzetlisidir. Ben bunu koyunları gönderken öğrenmiştim" buyurdu. Sahabîler: "Yâ Resûlallah! Siz de mi koyun güttünüz?" diye sorunca "Evet. Koyun gütmeyen hiçbir peygamber yoktur" cevabını verdi. Yine bir defasında şöyle buyurmuştur: "Mûsâ, peygamber olarak gönderildi, koyun gönderdi. Dâvûd, peygamber olarak gönderildi, koyun gönderdi. Ben de Ecyad mevkiinde ailemin koyunlarını gönderdim"³⁸. Hz. Peygamberin bir hadis-i şeriflerinde devlet başkanı başta olmak üzere yöneticilik ve sorumluluk üstlenen herkesi çobana benzetmesi dikkat çekicidir. O şöyle buyurmuştur: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz yönettiklerinizden sorumlusunuz. Devlet reisi bir çobandır ve idaresi altındakilerden mesuldür. Erkek ailesinin çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Kadın evinin çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Hizmetkâr efendisinin malının çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Netice itibarıyla hepiniz çobansınız ve hepiniz idareniz altındakilerden mesulsünüz"³⁹.

Bu anlayış çerçevesinde hükümdarlar ve liderler de milletin idaresi ve iaşesinden sorumlu oldukları için birer çoban addedilmişlerdir. Bu hususta Osmanlı tarihinden vereceğimiz bir örnek, bu hususun anlaşılmasına oldukça yardımcı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey vefat ettiğinde Orhan Gazi ile karındaşı Alâaddin Paşa arasında bir konuşma geçer ve bu konuşmada Orhan, kardeşi Alâaddin'e tahta geçmek hususunda ne buyurursun diye sorar. Bunun üzerine Alâaddin Paşa: "Bu vilâyet Hakk'undur. Buna bir çobanlık etmeğe pâdişâh gerek. Bu vilâyetün hâlini göre ve gözede ve başara. Ve hem pâdişâhlık etmeğe esbâb (mal) dahi gerek. İmdi esbâbı oldur kim bu yundlar pâdişâhun ola. Ve hem koyunlar dahi bile. Zîrâ şölen esbâbıdır. İmdi bizüm miras edecek nemüz var kim kısmet edevüz" der. Bu sözler üzerine Orhan Gazi, Alaâddin Paşa'ya: "Gel imdi ol çoban sen ol" demesi üzerine Alâaddin Paşa da: "Kardaş! Atamızın du'âsı ve himmeti kim senüniledür. Anuniçün kim kendi zamanında bu askeri sana koşmuşıdi. İmdi çobanlık dahi senündür dedi. Ve hem bu cem olan azîzler ve bu sözü kabul edüp müvecceh gördüler". Bunun üzerine Orhan Gazi: "İmdi sen bana paşa (vezir) ol" ifadesinde bulununca, Alâaddin Paşa bunu da kabul etmeyerek sadece Kite Ovası'nda Fodura adlı köyün kendisine verilmesini ister. Bunun üzerine Orhan Alâaddin'e bu köyü verir⁴⁰. Osmanlı tarih yazarları tarafından saltanat-memleket meselelerinde örnek ve ibret alınması gereken bir davranış olarak gösterilen bu meşverette, çobanlık mesleğinin en üst düzeydeki yöneticilikle eş değer tutulması, kelimenin o dönemdeki anlamını ve önemini göstermesi bakımından önemlidir⁴¹. Bu bağlamda çok eskiye dayanan gelenekler uyarınca Osmanlı hükümdarları, sürüsünü yani reayayı himaye

38 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1388/1968, I, 125-126; Casim Avcı, *Muhammedü'l-Emin: Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı*, İstanbul 2008, s. 94-95.

39 Buhârî, *el-Câmiü's-sahîh*, "İstikrâz", s. 20; *Hadislerle İslâm* (ed. Mehmet Emin Özafşar ve diğer.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, III, s. 97.

40 *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-0502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 51-52.

41 Necdet Öztürk, *14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni Sosyal Hayat*, İstanbul 2014, s. 14.

ve doğru yolda onlara rehberlik eden çoban olarak tanımlanıyordu. Uygulamada bu kavram, sultanın, reyanın içinde bulunduğu koşullarla yakından ilgilendiğini göstermek amacıyla bir dizi koruyucu önlemi yansıtmaktaydı. Böylece Osmanlı sultanları kitlelere, her çeşit zulüm ve haksızlığa karşı nihâf koruyucularının sultan olduğu mesajını vermeye çalışıyordu⁴².

Netice olarak şu hususları söylemek mümkündür. İnsanlık tarihi kadar eski olan çobanlık mesleğinin ortaya çıkışında ve oluşumunda göçebeliliğin önemli bir rolü vardır. Bu bağlamda insanoğlunun hayvanları gözlemlemesi, takip etmesi, avlaması ve nihayetinde evcilleştirmesi sürecinde çobanlık mesleğini kazandığı söylenebilir. Ancak bu meslek bağlamında başlangıçta çobanlığı ifade etmek için genel bir terim oluşmadığı ve koyun, sığır, at ve deve çobanları için farklı terimlerin oluştuğu dikkati çekmektedir. Bunun en önemli sebebi, söz konusu hayvanların birbirinden farklı fizikî yapıya ve hareket kabiliyetine sahip olması ve ayrı ayrı yerlerde yayılmaları olmalıdır. Tabii olarak bunda söz konusu hayvanların farklı zamanlarda evcilleştirilmiş olmasının da rolü vardır. Bu bağlamda Türk dillerinde her tür evcil hayvanın güdücülere için çoban anlamında kullanılan sözlerin aynı veya birbirine benzer sözler olduğunun altını çizmek gerekir.

Bütün hayvan güdücülere ve sürücülere için kullanılan çoban sözünün Farsça'dan Türk dillerine 11. yüzyılda girdiği anlaşılmaktadır. Hayvanların dilinden anlayan ve onlarla âdetâ bütünleşen çoban, usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde, göçebe ailelerde tecrübe ve birikimlerin nesilden nesile aktarılması ve yerinde yapılan gözlem, tespit ve uygulamalarla yetişir. Bu tecrübe ve birikimle çobanın en önemli görevi, şüphesiz hayvanları idare etmektir. Onun hayvanları idarede uyguladığı sisteminin başında seslenme gelir. Türk dillerinde birbirine yakın veya benzer olduğu görülen seslenme sözcükleriyle çoban ve hayvanlar arasında bir iletişim ağı kurulur. Böylece hayvanın ve hayvan sürüsünün hareket etmesi, gelmesi, durması ve yön değiştirmesi sağlanmış olur. Ayrıca çoban, hayvanların iğdiş edilmesi (eneme), yavrulaması, kırılması, hastalıklarının tedavisi gibi konularda geleneksel bilgi ve birikimi de olan bir kişidir.

Çobanlık, sadece insan-doğa ve hayvan arasında değil, sürüsündeki hayvan sahipleriyle iletişim ve sosyal ilişki kuran ve bu bağlamda toplum nazarında itibar edilen ve güvenilen bir meslektir. Bu bakımdan çoban adının hususi ad, unvan, lakap veya sıfat olarak kişilere, göçebe gruplara ve hatta beylik mesabesindeki devletlere verilmesini, terimin ihtiva ettiği itibar ve güven anlamlarında aramak gerekir. Çobanlığın, yöneticilik, sorumluluk ve korumacılık anlamında peygamberler mesleği olarak görülmesi ve hükümdarlar ile liderlerin, milletin idaresi ve işesinden sorumlu olmasından dolayı birer çoban addedilmesi, hem terimin anlam genişliğini hem de mesleğin önemini gösterir.

42 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1300-1600*, (trc. Halil Berktaş), İstanbul 2000, I, s. 53.

NIKAIA KENTİ VE ASKLEPIOS KÜLTÜ

HÜLYA BOYANA*

Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Bithynia Bölgesi sınırları içinde bulunan Nikaia kentinin en eski adı sarmaşığı bol, bağı bol anlamında "Helikore"dir.¹ Ünlü coğrafyacı Amasyalı Strabon da Geographika adlı eserinde Nikaia'nın büyük ve verimli bir ova ile çevrelendiğini söylemektedir.² Daha önceki bildirimizde³Nikaia kentinin tarihini ayrıntılı bir şekilde verdiğimiz için bu bildirimizde kentin belli başlı özelliklerinden bahsetmeye çalışacağız.

Bithynia Bölgesine başkentlik etmiş olan antik Nikaia kentinin (Zafer-kent) bugünkü adı ile İznik kentinin eski çağ tarihinde önemi ve rolü büyüktür.

Antik Nikaia Kenti, eski çağlarda AskaniaLimne (Askania Gölü = bugünkü İznik Gölü) olarak bilinen gölün doğu ucunda bulunmaktadır.⁴

İmparator Diocletianus Döneminde (284-305) yaşayan Nikaia'lı bir Hristiyan azizi Neophytos kentini şöyle anlatmaktadır.⁵ " Bithynia'daki Nikaia'nın güzellikleri sadece sayıca çok değil, aynı zamanda hoştur da. Nedir bunlar? Yerinin elverişliliği, ılımlı iklim, çepeçevre verimli ve bolluk akıtan bir arazi, salkım salkım üzüm bağları, zeytin yüklü ağaçlar, her yandan akan sular, sıra sıra değirmenler, bağlar, bahçeler ve her yanda hamamlar, surların aşılmazlığı, tapınakların görkemi, insanın seçkinliği; başka yerlerden gelen ve yanı başındaki gölden çıkan ürünlerin bolluğu, bunlara ilaveten, bir günden daha az uzaklıktaki denizden sağladığı yararlar."

Bu güzel kente ismini veren Nikaia bir su perisinin adıdır. M.S. 5. yüzyılda yaşamış olan şair Nonnos'un Dionysiaka adlı eserinde anlattığına göre Nikaia bakire ve güzel bir su perisidir.⁶ Efsaneye göre Sangarios ile Kybele'nin kızı olan Nikaia'ya Hymnos isminde bir çoban gönlünü kaptırır, ancak sevgisine karşılık bulamaz ve genç peri tarafından öldürülür. Nonnos eserinde daha sonra aşk ve şarap tanrısı Dionysos'un Nikaia'ya aşık olduğunu, tanrının geri çevrilmesi üzerine, Dionysos'un su içtiği kaynağı şaraba çevirdiğini ve tanrının suyu içen Nikaia ile birlikte olduğunu anlatır.⁷ Dionysos perinin onuruna Nikaia kentini kurar.⁸

Kentin Askania Gölü'nün batı kıyısında oturan Mysia'lılar tarafından yıkıldığını ve Aleksandros III. ün ölümünden sonra Lysimakhos tarafından yeniden kurulduğunu ve ismini karısına izafeten Nikaia olarak adlandırıldığını Strabon'dan öğreniyoruz.⁹

* Doç. Dr. BOYANA, Hülya, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü-Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Arr. *Tá Metá Aléξανδρον*, Frag. 21; Merkelbach, R., "Nikaia die Rankenreiche (Ἑλικωρη)", Epigraphica Anatolica, Heft V, 1985, s. 1.

2 Strab. XII, 4, 7.

3 Boyana, H., "Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü", Uluslararası Kara Müsel Alp Sempozyumu II, Kocaeli 2015, 43 vd.

4 Strab. XII, 4, 7.

5 Neophytos, *Βίος τοῦ ἀγίου Νεοφύτου Μνημεῖα ἀγιολογικά*. Ed. Theophilos Ioannu, 1884. Tıpkı basım 1973, s. 239. Şahin S., "Katalog der antiken Inschriftendes Museumsvon Iznik (Nikaia)", cilt II, 3: Testimonia, I.K. 10, 3, Bonn 1987.

6 Nonn. Dion., XV, 169; XVI, 390-409; FHG III 547; Rudolf Hanslik, "Nikaia", RE XVII, Stuttgart 1897, s. 218-219.

7 Nonn. Dion., XVI, 390-409.

8 a.g.e., XVI, 403.

9 Strab. XII, 4, 7.

Lysimakhos'un M.Ö. 281 yılında Kurupedion savaşında hayatını kaybetmesi üzerine Nikaia kenti de Bithynia Krallığına bağlanmıştır.¹⁰

M.Ö. 74 yılında Bithynia'nın son kralı Nikomedes Eupator ölünce, krallığını vasiyet yoluyla Roma'ya bırakmıştır.¹¹ Bu tarihten itibaren Bithynia bir Roma eyaleti, Nikaia da Nikomedeia'dan sonra eyaletin ikinci büyük kenti olmuştur. Bu iki kent tarih boyunca çekişme halinde olmuş ve birbirleriyle yarışmışlardır. Prusa'lı (Bursalı) Dion Khrysostomos her iki kent arasındaki yarışmanın sadece "ilk sıra" uğruna yapıldığını, yani eyalet bayramlarındaki törenlerde Nikomedeia'nın mı yoksa Nikaia'nın temsilcilerinin mi ön saflarda yer alması gerektiği konusunda, sadece saygınlık elde etmek için birbirleriyle çekiştiklerini anlatmaktadır.¹² Dion aynı söylevde her iki kentin ortak ataya, ortak tanrılara, ortak geleneklere ve bayramlara sahip olduklarını ve her iki kent halkının birbirlerine katlanması gerektiğini söylemektedir.¹³

Bithynia Bölgesinin başkentliğini yapmış, Roma İmparatorlarının kült beççiliğini yapmış ve konaklama yeri olmakla övünen Nikaia kentinde, Roma İmparatorluk Döneminde bazı tanrılar ve imparatorlar adına oyunlar düzenlenmiştir. Bu oyunlar bazıları kentsel, bazıları da uluslararası nitelik taşımıştır. Nikaia'da düzenlenen bu bayram oyunlarını sikkelerden ve yazıtlardan öğrenmekteyiz.

Eskiçağda zenginliği ve güzelliğiyle ünlüolan Nikaia'da düzenlenen bayram oyunları şunlardır:¹⁴

1. Nikaia Eyalet Bayramları Koinon: Nikaia onursal olarak Metropolisünvanına sahip olduğu için, eyaletin diğer kentleriyle ortak bir bayram (Koinon) düzenlemiştir.

2. Kommodeia: İmparator Commodus (177-192) onuruna kutlanan bir spor bayramıdır.¹⁵

3. Severeia: İmparatorluk ailesi onuruna Severeia, Severeia Philadelphia, Augusteia Severeria vb. isimler altında kutlanan oyunlardır.¹⁶

4. Augusteia: Bu bayram Caracalla (198-217), Maximinus Thrax (235-238), Valerianus (253-260), Gallienus (253-268) devirlerinde ilgili imparatorun onuruna kutlanmış bayram oyunudur.¹⁷

5. Pythia: Dinsel içerikli olan bu bayram Pythia Apollon'un onuruna dört senede bir kutlanmaktadır.¹⁸

6. Dionysia: Kentin mitolojik kurucusu olan Tanrı Dionysos onuruna düzenlenen bayram

10 Meyer, E., Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Leipzig 1925, s. 109; Beloch, K.J., Griechische Geschichte, III, 2, Berlin 1924-1927, s. 384.

11 Jacoby, F., Die Fragmente der griechischen Historiker, Leiden 1962, 434, 28, 5-11.

12 Dion Chr., Orationes, nr. 38; Robert, L., "La Titulature de Nicée et de Nicomédie: La Gloire et la haine", Harvard Studies in Classical Philology, Boston 1977, Vol. 81, 6vd.

13 a.g.e. nr. 38; Şahin, S., Tarih Boyunca İznik, İstanbul 2004, s.9.

14 Şahin, S., 2004, s.13; Bosch, E.C., "Nikaia (İznik) Bayram Oyunları", Belleten, c. XII, sayı: 46, çev. Artuk, C., Ankara 1948, s. 325 vd.

15 IG XIV, 738; IGR I, 443.

16 Bosch, E.C., a.g.m., s. 339-340-341-342.

17 a.g.m., s. 342-343-344.

18 a.g.m., s. 336-337.

oyunlarıdır.¹⁹ Bu dini bayram İmparator Valerianus (253-260) ve Gallienus (253-268) döneminde kutlanmıştır.²⁰

7. Asklepieia: Sağlık Tanrısı Asklepios onuruna kutlanan bir dini bayramdır.²¹ İmparator Maximinus Thrax devrinde darpedilen bir sikke üzerinde Asklepios tasvirini görmekteyiz.

Antik Nikaia Kentinde imparatorluk devrinde düzenli olarak bu bayramların kutlandığını görüyoruz. Amacımız Tanrı Asklepios hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra Nikaia Kentindeki Asklepios tapınımını incelemektir.

Tanrı Asklepios Nikaia Kenti için çok önemlidir. Çünkü Roma İmparatorluk Döneminde doğuya doğru yollanan ordu Nikaia'dan geçmektedir ve buradan geri çekilmektedir. Salgın hastalıklar, özellikle veba hastalığının bu yollarla Nikaia'ya geldiğini ve bu yüzden de halkın şifa Tanrısı Asklepios'a özel bir ilgi gösterdiği düşünülmektedir.²² Biz bu bildirimizde Nikaia Kentinde Asklepios kültürünü epigrafik belgelere ve sikkelere dayanarak ele almaya çalışacağız.

Apollon'un oğlu hekim tanrı Asklepios'un doğumu ile ilgili çeşitli söylenceler vardır. Bir Messenia söylencesine göre şifa, sağlık tanrısı Asklepios Apollon ile Leucippus'un kızı Arsinoe'nin oğludur.²³ Thessalia'dan Lakeria söylencesine göre ise Asklepios Koronis ile Apollon'un oğludur.²⁴ Koronis Kral Phlegyas'ın kızıdır. Koronis Apollon'un oğluna hamile iken genç bir Arkadia'lı olan Elatos'un oğlu Ischys ile birlikte olmuştur.²⁵ Bu onur kırıcı davranışı nedeniyle Koronis, Artemis veya Apollon tarafından öldürülmüştür.²⁶ Apollon aynı zamanda Ischys'i de öldürmüş ve Koronis'in bu sırrını söyleyen karganın rengini beyazdan siyaha dönüştürmüştür.²⁷

Apollon veya Hermes²⁸ Koronis'in doğmamış çocuğunu, Koronis yakılmadan kurtarmış ve O'nu yetiştirmesi için Kheiron'a* vermiştir. Kheiron Asklepios'a iyileştirme, şifa verme sanatını öğretmiştir.²⁹

Asklepios tarafından geliştirilerek mükemmel hale getirilmiş olan bu sanat insanlık için büyük fayda sağlamasına karşılık Asklepios'un mahvolmasına sebep olmuştur. İnsanları iyileştirmekle yetinmeyip ölüleri yeniden canlandırmayı da üstlenmiştir.³⁰ Athena O'na Gorgo** kanı olan iki ufak şişe vermiştir. Bunlardan birinde sağ taraftaki damarlardan olan zehirli kan vardır, diğesinde ise sol taraftaki damarlarda bulunan faydalı kan vardır. Bu şifalı kanı Asklepios ölüleri

19 Boyana, H., 2015. s. 49.

20 a.g.m., 2015. s. 50.

21 Waddington, W.H., Babelon, E., Reinach, T., Recueil General Des Monnaies Grecques D'Asie Mineure, New York 1976, 660, LXXXIV, 2, 10.

22 Eyice S., İznik (Nicaea) Tarihçesi ve Eski Eserleri, İstanbul 1991, s. 9.

23 Paus. II, 26, 7; Roscher, W.H., Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884-86, s. 616.

24 Paus. II, 26, 4, 7.

25 Roscher, W.H., a.g.e., s. 618.

26 Ov. met., II, 605.

27 Roscher, W.H., a.g.e., s. 618.

28 Paus. II, 26, 6.

*Kronos ile Philyra'nın oğlu Kheiron at adamların en iyisi, en ünlüsü, en bilginidir. Adı "Kheir" yani "el" den gelir. Eli her işe yatkındır. Doğanın sırlarına ermiş, doğanın içinde yaşayan bir varlıktır.

29 Hom. II, IV, 219.

30 Apollod. III, 10.4.

**Hellen mitolojisinde dişi canavarlar. Hesiodos'a göre sayıları üçtür. Stheno(kudretli), Euryale(irak giden) ve Medusa (ece). Saçları yılanlarla örülü, alınlarında yaban domuzu dişleri fıskıran, tunç elleri ve uçmak için altın kanatları bulunan, herkese korku salan yaratıklardır.

diriltmek için kullanmıştır. Zeus ölmüş olan insanların yeniden canlanmasını tehlike olarak kabul etmiş ve Asklepios'u bir yıldırımla öldürmüştür.³¹ Apollon bu olaya çok öfkelenmiş, ancak Zeus'tan intikam alması mümkün olmadığından, Zeus'a yıldırımı başıslayan Kyklop'ları*** öldürmüştür.³² Sonra da Apollon Asklepios'u yıldızlar arasına yerleştirmiştir.³³ Çünkü Asklepios Tanrı Apollon'un oğludur ve iyileştirici özelliği ile de onurlandırılmayı hak etmiştir.

Asklepios'un tanrı olarak ne zaman tapınıldığı tam olarak saptanılmamıştır. Hatta kökünde bir tanrı mı yoksa tanrısal yanı ağır basan bir yarı tanrı mı olduğu konusu hala tartışmalıdır. Ancak klasik dönemde hem tanrı, hem hekimlik sanatının kurucusu olarak tapınıldığı kesindir.³⁴ Şifa tanrısı Asklepios'un tapınıldığı çok sayıda şehir olduğunu söylencelerden öğreniyoruz, ancak sadece dört şehirde tapınım izlerini ve adetlerini biliyoruz.³⁵ Bu şehirler Kynosura, Arkadia, Epidauros ve Atina'dır. Kültün bulunduğu en ünlü yer ise Epidauros'tur. Asklepios kültü buradan yayılmıştır. M.Ö. 420'de Atina'da, M.Ö. 293'te Roma'da Asklepios tapınaklarının kurulduğunu biliyoruz.³⁶

Homeros'a göre Asklepios'un Makhaon ve Podaleirios adında savaşçı ve doktor iki oğlu vardır.³⁷ Asklepios'un çevresinde ona eşlik eden figürler arasında eşi veya kızı olarak söylenen Epione,³⁸ kızı olarak bilinen sağlık sembolü Hygeia,³⁹ yine Asklepios'un kızı olarak söylenen Iaso, Panakeia, Aegle, Akeso⁴⁰ ve Telesphoros'u⁴¹ görebiliriz.

Ölüleri dirilten tanrı Asklepios'un atributları, asa, kutsal içki konulan kap, defne dalından yapılmış taç, başbağı, çamdan yapılmış taç, yerküre, ilaç kutusu, külte özel bir anlamı olan asa ve yılan, keçi, horoz, güvercin, domuz, koyun ve boğadır.⁴² Bu atributların içinden yılan düzenli olarak Asklepios kültü ile ilişkilendirilmiştir.

Asklepios birçok epithetonla anılmıştır. **Ἱατρός, Ἱητήρ, ἀμύμωνιητήρ, Εἰητηρ, Ἱατήρ, Ἰήιος, Κοτυλεύς, Ὀρθιος, Παιάν, Παιήων, Παιών, Σωτήρ, Λυσανίας, Ἀρχαγέτας, Φιλόλαος, Ξένιος, Εὐκόλος, Ἐπήκοος, Ἐπικούριος, Ἀλεξίπρονος, Θεὸς φιλόανθρωπος, Συγγνώμων, Παγκρατίδης, Παγκρατής, Κύριος, Δεσπότης, Δαίμων σεμνότατος, Πάνθειος, Ἀσκληπιος καισαρ, Ὀλύμπιος, Βασιλεύς.**⁴³

Şifa Tanrısı Asklepios'un tapınaklarına Asklepieion denir. Hellas'ta en ünlü Asklepios tapınağı Epidauros'tadır. Anadolu'da ise en ünlü Asklepios tapınağı Pergamon, bugünkü Bergama'da ve Anadolu'nun batısındaki adalardan Kos adasındadır.

31 Preller, L., Robert, C., Theogonie und Goetter, Berlin 1984, s. 517.

32 ***Hellen mitolojisinde tek gözlü devler. Uranus (Gök) ve Gaiá'nın (Yeryüzü) oğullarıdır. Sayıları üçtür. Adları Brontes (Gökgürleten), Steropes (Şimşeksaçan) ve Arges (Işılğan) 'tir. Bunlar Zeus'un yıldırımlarını yapan ve Titanlara karşı savaşırken O'nu destekleyen dev yaratıklardır. a.g.e., s. 517.

33 Ov. met. II, 642; Erhat, A., Mitoloji Sözlüğü, İstanbul 1984, s. 68.

34 Boscher, W.H., a.g.e., s.620; Howatson, M.C., Oxford Antikçağ Sözlüğü, çev. Ersöz, F., İstanbul 2013, s. 98.

35 Roscher, a.g.e., s. 620.

36 Howatson, M.C., a.g.e., s. 98.

37 Hom., II., IV, 194; XI 518.

38 Paus. II, 27, 5; 29, 1.

39 Paus. II 11,6.

40 Paus. I,34,3.

41 Paus. II, 11, 7.

*Telesphoros Anadolu kökenli sağaltıcı bir tanrıdır. Başına büyük bir kukuleta giymiş küçük bir kişi olarak tasvir edilmiştir.

42 Roscher, W.H., a.g.e., s. 627, 628, 629, 630; Tharaemer, "Asklepios", RE, München, s. 1680, 1681, 1682, 1683.

43 a.g.e., s.1677, 1678, 1679.

Eskiçağ'da Asklepieionların kuruluşu M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kült kısa bir sürede benimsenmiş ve geniş bir alana yayılmıştır.

M.Ö. 293 yılındaki bir veba salgını sonrası da tanrının kültü Roma'ya da girmiş ve yaygınlık kazanmıştır.⁴⁴ Roma'da Aesculapius olarak tapınılmıştır.

Antikçağ'da Bithynia Bölgesinde yer alan Nikaia Kenti de şifalı suları olan, bağı bahçesi bol ve havası temiz olan çok güzel bir kenttir. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda Nikaia'da hekim tanrı Asklepios'un kültünün varlığını kanıtlamaya çalışacağız. Öncelikle de epigrafik belgeleri ele alacağız.

Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirilen sunu yazıtı şöyledir.⁴⁵

	Ἀσκληπιῶ	Asklepios'a
2	καταέπιτα-	(Tanrının) buyrultusu
	γῆν ο[üzerine [Filanca]
4	δα[[oğlu Filanca]
	Ολλ[ο]-	kendisi ve
6	υ ὑπέ[ρ έαυ]-	bütün ailesi için
	Τοῦ καὶ [τῶν ι]-	(adağı sundu)"
	Δίωv [πάντων]	

Osmaneli (Lefke)'de görülen taş, bugün kayıptır. Sencer Şahin Hocamız sunağın üzerinde bir yılan kabartması bulunduğunu söylemektedir.⁴⁶

Gölpazarı Aktaş köyünün camisinin önünde bulunan mermer sunak M.S. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Şifa tanrısı Asklepios için adanmış bu sunağın ölçüleri şöyledir: Yükseklik: 0.80 m., Genişlik: 0.36 m., Kalınlık: 0.33 m., Hece Yüksekliği: 0.035m.

Asklepios için sunu yazıtı şöyledir.⁴⁷

Ἀσκληπιῶ	"Asklepios'a
Κατ'έπιτα-	(Tanrının) buyrultusu
γην	üzerine"

Yine Gölpazarı Dereliköy'de bulunan, M.S. 3. yüzyıla tarihlendirilen diğer bir yazıt şöyledir.⁴⁸

	Ἀσκληπιῶ	"Asklepios'a
2	κατὰέπιτα-	(Tanrının) buyrultusu
	γῆν Συμ-	uyarınca
4	φόρος	Hirtios oğlu Symphoros
	Ἰρτίου	(adağı sundu)"

Taşın ölçüleri şöyledir:

44 Ov. met. XV, 660; fast. I, 289; Strab. XII, 567.

45 CIG 3767; Şahin, S., Iznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II, 1, Bonn 1981, s. 173a, 174a, Nr. 1041.

46 Şahin, S., a.g.e., s. 173a, 174a, Nr. 1041.

47 a.g.e., s. 173b, 174b, Nr. 1042.

48 a.g.e., s. 175a, 176a, Nr. 1043.

Yükseklik: 0.80 m., Genişlik: 0.32 m., Kalınlık: 0.26 m., Hece Yüksekliği: 0.04m.

Asklepios ve Hygeia için sunulan diğer yazıt Göynük Boyacılar köyünde bulunmuştur.⁴⁹

Ἀσκληπιῶι καὶ “Asklepios ve
Ἑγεία εὐχὴν Hygeia için adak”

Kalker taşından sunu yazıtının ölçüleri şöyledir:

Yükseklik: 1,04 m., Genişlik: 0.41., Kalınlık: 0.41m., Hece Yüksekliği: 0.03-0.035 m.

Gölpazarı Kükürt'te bulunan mermer sunağın üzerinde bir şifa tanrısı için sunu epigramı vardır. Bu epigram şöyledir:⁵⁰

	Ἀγαθῆι Τύχηι	“Uğurlu olsun;
2	τόνδε καθειδρύ-	bu pek güzel sunağı
	σατοθεῶ περι-	Tanrıya, Flavius
4	καλλέα βωμὸν	Alkibiades, hastalık-
	νοῦσονύπεκ-	tan kurtulması nede-
6	τροφύγωνφλά-	niyle adadı”
	βιος Ἀλκιβιάδης	

Mermer sunağın ölçüleri şöyledir:

Yükseklik: 0.70 m., Genişlik: 0.30 m., Kalınlık: 0.24 m., Hece Yüksekliği: 0.025 m.

Sunağı M.S 3. yüzyıla tarihlenen Prof. Dr. Sencer Şahin sunağın Asklepios için yapılmış olması gerektiğini söylemektedir.⁵¹

Hekimlik tanrısı Asklepios için bir sunu yazıtı da Nikaia-Kios arasındaki Orhangazi'de (Pazarköy) bulunmuştur. Pazarköy ve çevresi Antik Kios (bugün Gemlik) kentinden sadece 20 km., Nikaia'dan ise 41 km. uzaktadır. Beyaz mermerden silindirik şeklindeki sunakta şöyle yazmaktadır.⁵²

	“.....
[.] Πρεμιγένης	Preimigenes,
2	Ἀσκληπιῶι	Telesphoros'u
	Τελεσφόρον	ve sunağı
	4καὶ τὸν βωμὸν	Asklepios'a (adadı)”

Üst kısmı kırık olan sunağın ölçüleri şöyledir: Yükseklik: 0,56 m., Çap: 1,40 m., Hece Yüksekliği: 0,04 m.

Şifa tanrısı Asklepios için sunu yazıtlarını gördükten sonra, Nikaia'da Asklepios'a tapınıldığını gösteren ve tanrı için darp edilen sikkeleri görmemiz gerekmektedir. Sayıları oldukça fazladır.

49 a.g.e., s. 175b, 176b, Nr. 1044.

50 a.g.e., s. 177a, 178a, Nr. 1045.

51 a.g.e., s. 177a, 178a, Nr. 1045.

52 Wiegand, Th., “Reisen in Mysien”, AM, XXIX, Athen 1904, s. 273; Sencer, Ş., a.g.e., s. 101a-102a, Nr. 703.

Bu sikkeleri biz şöyle gruplandırabiliriz.

1. Asklepios'un çıplak büstü sakallı sola dönük bir pozisyonda tasvir edilmiştir ve tanrının göğsünün önünde bir yılan bulunmaktadır.⁵³

RG 410, 85, LXVIII, 18

2. Asklepios yarı çıplak, ayakta, sola dönük ve asasına dayanmaktadır.⁵⁴

RG 410, 86, LXVIII, 19

RG 465, 531, LXXXI, 2

53 RG 410, 85, LXVIII, 18.(İmparator AntoninusPius Döneminde ait (138-161) bir sikke)

54 RG 410, 86, LXVIII, 19.(İmparator AntoninusPius Dönemine ait bir sikke, RG 465, 531, LXXXI, 2.(İmparator Geta Dönemine ait(209-212))bir sikke)

a) Tanrı ayakta, biraz yukarıda gibi tasvir edilmiştir.⁵⁵

RG 410, 87, LXVIII, 20 RG 410, 89, LXVIII, 22

RG 420, 165, LXXI, 3

b) Asklepios ayakta, başı sola dönük tasvir edilmiştir.⁵⁶

RG 433, 276, LXXIV, 14

RG 449, 400, LXXVII, 16

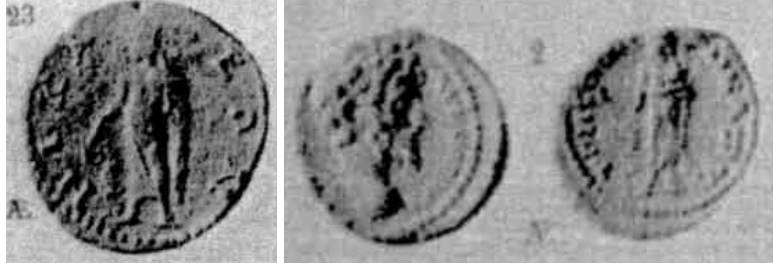

RG 500, 795, LXXXVI, 33 RG 497, 771, LXXXVI, 13

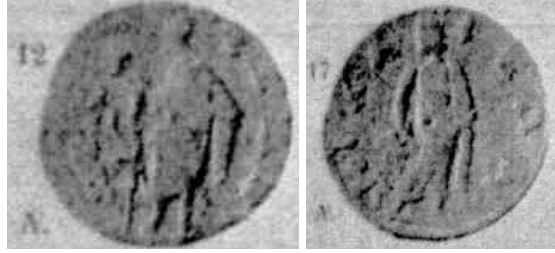
⁵⁵ RG 410, 87, LXVIII, 20. (İmparator Antoninus Pius Dönemine ait); RG 410, 89, LXVIII, 22. (İmparator Antoninus Pius Dönemine ait); RG 410, 90. (İmparator Antoninus Pius Dönemine ait); RG 420, 165, LXXI, 3. Antoninus Pius Dönemine ait.)

⁵⁶ RG 414, 126. (İmparator Marcus Aurelius Dönemine ait (161-180) bir sikke)
RG 420, 166; RG 433, 276, LXXIV, 14. (İmparator Commodus Dönemine ait (177-192); RG 500, 795, LXXXVI, 33. (İmparator Caracalla Dönemine ait (198-217); RG 449, 400, LXXVII, 16. (İmparator Caracalla Dönemine ait (198-217); RG 500, 795, LXXXVI, 33. (İmparator Valerianus Dönemine ait (253-260); RG 497, 771, LXXXVI, 13 (İmparator Trebanianus Gallus Dönemine ait (251-253).

c) Asklepios ayakta ve asaya dayanmaktadır.⁵⁷

RG 420, 164, LXXI, 2RG 474, 596, LXXXII, 23

RG 490, 721, LXXXV, 12RG 491, LXXXV, 17,781

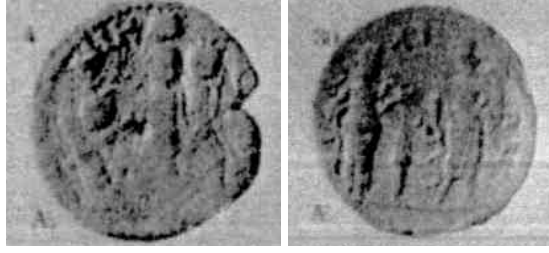
3. Hygeia ve Asklepios ayakta ve karşılıklı durmaktadır. Hygeia bir yılanı yiyerek verirken, Asklepios ise asasına dayanır bir pozisyonda tasvir edilmiştir. Ayrıca Asklepios'un sağında küçük Telesphoros cepheden görünmektedir.⁵⁸

RG 410, 83, LXVIII, 17RG 427, 220, LXXII, 19

57 RG 420, 164, LXXI, 2. (İmparator Marcus Aurelius Dönemine ait (161-180); RG 440, 333. (İmparator Septimus Severus Dönemine ait (193-211); RG 474, 596, LXXXII, 23. (İmparator Severus Alexander Dönemine ait (222-235)); RG 490, 721, LXXXV, 12. (İmparator III.Gordianus'un eşi Tranquillina Dönemine ait (238-244)); RG 491,728, LXXXV, 17. (İmparator PhillipusI Dönemine ait (244-249)).

58 RG 410, 83, LXVIII, 17.(İmparator AntoninusPius Dönemi); RG 427, 220, LXXII, 19.(İmparator LuciusVerus Dönemi (161-169); RG 493, 744, LXXXV, 30. (İmparator TraianusDecius Dönemi (249-251)); RG 495, 762, LXXXVII 4.(İmparator Hostilianus Dönemi(251)).

RG 493, 744, LXXXV, 30RG 495, 762, LXXXVII 4

a.) Asklepios ve Hygeia ayakta karşı karşıya durmaktadır.⁵⁹

RG 427, 221, LXXII, 20

b.) Asklepios ve Hygeia karşılıklı ayakta durmakta. Tanrı etrafına yılan dolanmış asasına dayanır pozisyonda, Hygeia ise başka bir yılanı yiyerek vermektedir.⁶⁰

RG 440, 332, LXXV, 28

4. İçinde Asklepios'un ayakta ve sola dönük bir heykelinin bulunduğu dört sütunlu bir tapınak görünmektedir.⁶¹

RG 420, 167, LXXI, 4

59 RG 427, 221, LXXII, 20.(İmparator Lucius Verus Dönemi (161- 169))

60 RG 440, 332, LXXV, 28. (İmparator Septimus Severus Dönemi (193-211).)

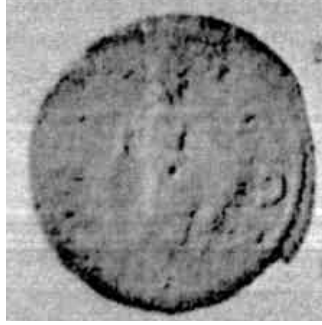
61 RG 420, 167, LXXI, 4. (İmparator Marcus Aurelius Dönemi (161-180).)

5. Asklepios giyimli ve ayakta, sağ eli ile asaya dayanır bir şekilde tasvir edilmiştir.⁶²

RG 424, 201, LXXII, 2

a.) Asklepios ayakta, sola dönük ve giyimli olarak tasvir edilmiştir. Tanrı sağ elinde etrafına bir yılanın dolandığı asa tutmaktadır.⁶³

RG 445, 374, LXXXVI, 27

6. Asklepios yürümekte olan bir ejderhanın üzerine oturmuş ve elinde etrafında bir yılanın dolandığı asasını tutmaktadır.⁶⁴

RG 474, 597, LXXXII, 24

Sikkelerde şifa tanrısı Asklepios'un yılan ve asası ile tasvir edildiğini görmekteyiz. Ayrıca kızı Hygeia ve oğlu Telesphoros ile de karşımıza çıkmaktadır.

62 RG 424, 201, LXXII, 2. (İmparator Marcus Aurelius Dönemi. İmparatorun eşi Annia Galeria Faustina (Genç) darp ettirmiştir).

63 RG 445, 374, LXXXVI, 27. (İmparator Septimus Severus Dönemi (193-211). İmparatorun eşi Iulia Domna darp ettirmiştir).

64 RG 474, 597, LXXXII, 24. (İmparator Severus Alexander Dönemi (222-235))

Nikaia'daki sikkelere göre şifa tanrısı Asklepios kültünün en etkili dönemi olarak 2.yüzyılın sonu ve 3.yüzyıl olarak görülmektedir.

Yine 235-238 yılları arasında hüküm süren Trakya'lı Maximinus zamanında Nikaia'da darpedilen bir sikke üzerinde⁶⁵ "Ἀσκληπεία" yazısını görmekteyiz. Bu yazı bize Nikaia'da Asklepios bayramı için sikke darpedildiğini gösterir.* Dolayısıyla Nikaia Kentinde şifa tanrısı Asklepios için Asklepeia Bayram oyunları düzenlenmiştir.

Bithynia Bölgesi'ne başkentlik yapmış olan Nikaia Kentinde bulunan yazıtlara ve yukarıda tek tek verdiğimiz Asklepios sikkelerine dayanarak ve burada Asklepeia Bayramı kutladıklarını belgelerle kanıtlayarak Asklepios kültü olduğu sonucuna varabiliriz.

Tüm bu verileri toparlayacak olursak deneyimli ve güven verici görünümüyle yılan dolanmış bir asaya yaslanmış olarak tasvir edilen hekimlik tanrısı Asklepios Nikaia Kentinde tapınım görmüştür diyebiliriz.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA:

Apollod: Apollodoros, *Bibliothēke*. TLG, CD ROM, California 2000.

Arr. *ΤάμετάΑλέξανδρον* : Arrianus, *ΤάμετάΑλέξανδρον*, TLG, CD ROM, California 2000.

AM: *Mitteilungen Des Deutschen Archaologischen Instituts*. Athen.

Beloch, K.J, *Griechische Geschichte III, 2*, Berlin 1924-27.

Bosch, E.C., "Nikaia (İznik) Bayram Oyunları", *Bulleten*, c.XII, s.46, Çev. Artuk, C., Ankara 1948, s.325-348.

Boyana, H. , "Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü", *Uluslararası Kara Müsel Alp Sempozyumu II*, Kocaeli 2015, s.43-59.

CIG: *Corpus Inscriptionum Graecorum*. Ed. Augustus Boeckh. Berolini 1828.

DionChr: Dion Chrysostomos, *Orationes*, TLG, CDROM, California 2000.

Erhat. A., *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1984.

Eyice, 5., *İznik (Nicaea) Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul 1991.

Hanslik, R., "Nikaia", *RE XVII*, Stuttgart 1897, s.218-220.

Hom.II. : Homeros, *Iliada*, Çev. A. Erhat-A.Kadir, *İlyada*, İstanbul 1988.

Howatson, M.C., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev. F. Ersöz, İstanbul 2013.

IG : *Inscriptiones Graecae*.

IGR : R.Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes*. Paris, Roma 1905.

Jacoby, F., *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Leiden 1962.

Merkelbach, R., "Nikaia die Rankenreiche "(Ελικωρη)", *Epigraphica Anatolica*, Heft V, Bonn 1985.

65 RG 482, 660, LXXXIV, 2.

*Paranın ön kısmındaki bütün tasvir ve isimler bu paranın tedavülü esnasında Roma Devletinin hüküm süren imparatorlarını göstermektedir. Bu bizim tarihlendirmemizde çok yardımcı olmaktadır. Sikkelerin arkasındaki resimler, legendler vasıtasıyla da şehrin kuruluşu ile ilgili bilgileri (bayram oyunları, şehrin tanrı yada tanrıçasını, tapınakları vb.) öğrenebiliriz.

- Meyer, E. , *Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien*, Leipzig 1925.
- Neophytos, *Βίος τοῦ ἁγίου Νεοφύτου Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Ed. Theophilos Ioannu, 1884. Tıpkı basım 1973.
- Nonn. *Dion* : Nonnos, *Dionysiaka*, TLG, CDROM, California 2000.
- Ov.fast* : Ovidius, *Fasti*. TLG, CD ROM, California 2000.
- Ov.met* : Ovidius, *Metamorphoses*, TLG, CD ROM, California 2000.
- Paus : Pausanias, *Graeciae Descriptio III*, Ed. Friedricus Spiro, Leipzig 1903.
- Preller, L. – Robert , C., *Thegonie und Goetter*, Berlin 1984.
- RG : Waddington, W.H-Babelon, E.-Reinach, T., *Recueil General Des Monnaies Grecques D'Asie-Mineure*, Paris 1910.
- RE : *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, München.
- Robert, L. , "La Titualature de Nicee et de Nicomedie : La Gloire et la haine ", *Harward Studies in Classical Philology*, Boston 1977, Vol. 81, s.1-39.
- Roscher, W.H., *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-86.
- Strab. : Strabon, *Geographica*, Çev. A. Pekman, *Coğrafya*, İstanbul, 1987.
- Şahin, S., *İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu, 4, 1*, Bonn 1981.
- Şahin, S., "Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)", cilt : III, 3 : *Testimonia*, I.K. 10, 3, Bonn 1987.
- Şahin, S., *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul 2004.
- Tharaemer, "Asklepios", *RE II,2*, München 1896, s.1680-1683.
- Wiegand, Th. , "Reisen in Mysien", *AM XXIX*, Athen 1904, S.254-339.

AZİZLER KENTİ İZMİT: GEÇ ANTİK ÇAĞ VE BİZANS DÖNEMLERİ'NDE NIKOMEDIA'NIN ÖNEMLİ BAZI DİNİ ŞAHSİYETLERİ

ERGÜN LAFLI*

Roma ve Bizans Dönemleri'ndeki ismi ile Nikomedia, İ.S. 4. yy.'ın ilk yarısında Roma, İskenderiye ve Antakya ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun en önemli dört şehriden biri idi ve bir liman kenti olması yönüyle, özellikle mermer işletmeleri, mermer işleme atölyeleri ve bu ürünlerin ticareti açısından Roma İmparatorluğu ekonomisine büyük katkı sağlıyordu.¹ Birçok önemli yolun kesiştiği bir bölgede kurulmuş bu büyük metropolün Geç Antik Dönemi ile ilgili olarak İ.S. 4. yy.'ın ortasında bilinen en önemli tarihi kayıtlardan biri 24 Ağustos 358 yılında kentte yaşanan büyük depremdir.² Bu dönemde kentin piskoposu olan Nikomedia'lı Kekropios işte bu deprem sırasında ölmüştür. Bu tarihten sonra 50 gün boyunca kentte yangınların sürdüğü bilinmektedir.³ İ.S. Aralık 362 tarihinde kentte tekrar deprem olmuş ve Nikomedia'da ayakta kalan son yapılar da bu deprem sonrası yıkılmıştır.⁴ Nikomedia kenti bu son depremden sonra daha küçük ölçekli olarak yeniden kurulmuştur. İ.S. 395 yılında Konstantinopolis'in, yani İstanbul'un Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olması ile Nikomedia'nın önemi azalmaya başlamıştır. Dolayısıyla İ.S. 4. yy.'ın sonu ile 5. yy. Nikomedia için İ.S. 4. yy.'ın ilk yarısı kadar parlak geçmemiştir. İ.S. 451 yılında kentte İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı bir piskoposluk mevcuttu ve Nikomedia Metropolitliği bir Doğu kiliseleri listesi olan *Notitia episcopatum*'da İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı metropolitlikler arasında yedinci sırada idi. İ.S. 6. yy.'ın ilk yarısında Bizans İmparatoru I. Ioustinianos Dönemi'nde (hüküm süresi İ.S. 527-565), şehir Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi yeni kamu binalarının inşa edilmesi ile büyümüştür.⁵ Dönemin başkenti İstanbul'a giden yol üstünde olması⁶ ve Hilafet devletine karşı

* Prof. Dr.; Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Oda No A 418, Tınaztepe/Kaynaklar Yerleşkesi, Buca, 35160 İzmir; e-mail: <ergun.lafli@deu.edu.tr>.

- 1 Bu konuda bkz. John Bryan Ward-Perkins, "Nicomedia and the marble trade", *Papers of the British School at Rome* 48 (1980), s. 23-24; ile a.y., "The marble trade and its organisation. Evidence from Nicomedia", şurada: John H. D'Arms/E. Christian Kopff (yya.), *The seaborne commerce of ancient Rome, Studies in archaeology and history, Papers presented as part of an international symposium organized by and held at the American Academy in Rome, from November 1978 through April 1979*, Memoirs of the American Academy in Rome 36, Roma, American Academy in Rome, 1980, s. 325; Hale Güney, "The economic activities of Roman Nicomedia and connectivity between the Propontic and the Pontic world", şurada: Victor Cojocaru/Altay Coşkun/Mädälinna Dana (yya.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic world during the Hellenistic and Roman periods*, Pontica et mediterranea III, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2014, s. 605; ve Murat Öztürk, "Bir Roma İmparatorluğu Başkenti Nikomedia", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 335–341.
- 2 Ammianus Marcellinus, *History*, Cilt 1, Loeb Classical Library 300, Cambridge, MA/Londra, Harvard University Press, 1950, 17.7.1; ve Ayşe Çalık Ross, *Antik İzmit: Nicomedia*, Delta Yayınları Arkeoloji Kitapları 1, İstanbul, Delta Yayıncılık, 2007, s. 23.
- 3 Ayşe Çalık Ross, *Ancient İzmit: Nicomedia*, Delta publishing house archaeological books 1, İstanbul, Delta publishing house, 2007, s. 27.
- 4 Ammianus Marcellinus, *History*, 22.9.3.
- 5 Klaus Belke, "Development of towns in northwestern Asia Minor during late antiquity", *Acta byzantina fennica* 3 (2010), s. 59.
- 6 Bu konuda bkz.: Kamil Doğancı, "Geç Antikçağ'da Hacı Yolu Güzergahında Bir Merkez: Nikomedia", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 207–220.

Bizans'ın düzenlediği seferlerde önemli rol oynaması nedeniyle, Nikomedia büyük bir askeri kent olarak İ.S. 6. yy.'da tekrar önem kazanmış; ancak yine de İ.S. 4. yy.'ın ilk yarısında ulaştığı konuma geri dönmemiştir. Nikomedia'da Bizans Dönemi'ne ait yapıların büyük bir kısmı İ.S. 6. yy.'ın ilk yarısına, yani İmparator I. Ioustinianos Dönemi'ne aittir. Bu yapılar arasında dinsel işlevli olanlar çoğunluktadır. Çok az kısmı ayakta kalan bu dönem yapılarının çoğunun taştan inşa edilmesinin günümüze değin bir şekilde korunmalarında büyük bir etkisi vardır; zira bu yapılar kerpiç ve ahşap gibi diğer yapı türlerine göre daha uzun süre korunagelmışlerdir. İ.S. 7. yy.'dan 14. yy.'ın ilk yarısında Türkler'in eline geçesiye değin Nikomedia Bizans idaresinde kalmış ve Ortaçağ'ın bu çalkantılı döneminde birçok askeri ve siyasi krize sahne olmuştur. Bizans İmparatoru V. Konstantin (İ.S. 741-775) sarayını, İstanbul'da veba salgınının yaşandığı İ.S. 746-747 yıllarında kısa bir süre de olsa, Nikomedia'ya taşımıştır. İ.S. 8. yy.'da Persler ile Araplar'ın Bizans ile yaptıkları savaşlarla kent yeniden yağmalanmıştır.⁷ İ.S. 8. yy.'ın ortasından sonra kentsel nüfusu azalmış olan Nikomedia, İstanbul ve Trabzon gibi Anadolu'da Bizans Dönemi'nde 1000 yılın üzerinde yaşayan kentlerden biridir.

Bizans İmparatoru I. Anastasios Dönemi'nin (İ.S. 491-518) sonunda Bizans İmparatorluğu topraklarında dört adet darphane mevcuttur: Konstantinoupolis (İstanbul), Thessalonika (Selanik), Nikomedia⁸ ve Antiokheia-Theoupolis (Antakya). I. Ioustinianos Dönemi'nde (İ.S. 527-565) bu darphanelere Kyzikos (Belkis), Aleksandreia (İskenderiye) ve Khersonesos (Kırım) eklenmiştir. I. Ioustinianos'un İtalya, Balkanlar, Kuzey Afrika ve İspanya fetihleri sonucunda Kartaca, Roma, Ravenna ve Karthagena darphaneleri de imparatorluk için faaliyete geçmiştir.⁹ Diğer darphanelerde olduğu gibi Nikomedia darphanesinde de bakır sikke basılmaktaydı.¹⁰ İ.S. 7. yy.'daki toprak kaybı nedeniyle Bizans İmparatorluğu'na bağlı darphane sayısı azalmıştır. Önce Antiokheia, ardından Nikomedia, Kyzikos ve Thessalonika darphaneleri faaliyetlerine İ.S. 7. yy.'da son vermek zorunda kalmıştır.¹¹ Diocletianus Dönemi'nde açılan ve İ.S. geç 5. yy.'a kadar faal olup, I. Anastasios tarafından İ.S. 498 yılında tekrar açılan ve 627 yılına kadar faal olan Nikomedia'daki Bizans İmparatorluğu darphanesi "NIK", "NIKO", "NIC", "NIKM", "NIKOMI" ve "NI" damgaları ile tanınır. Darphane, İ.S. 617/618-625/626 yıllarında Sasani savaşları sırasında üretim yapmamıştır.

7 A.y., "Bithynien. Historische und geographische Beobachtungen zu einer Provinz in byzantinischer Zeit", şurada: Engelbert Winter/Klaus Zimmermann (y.a.), *Neue Funde und Forschungen in Bithynien*. Friedrich Karl Dörner zum 100. Geburtstag gewidmet, *Asia Minor Studien* 69, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, s. 97. Bu konuda bkz.: Şükran Yaşar/Muhuttin Çeken, "Bizans-Arap Mücadelelerinde Kocaeli (Nicomedia) ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (y.a.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 359-372.

8 Hale Güney, *The resources and economy of Roman Nicomedia*, University of Exeter, Department of Classics and Ancient History, doktora tezi, Exeter, 2012, s. 230.

9 Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300-1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 19 ile 22 ve 379-381.

10 Örn. John Kent, "Un monnayage de bronze de Zénon à Nicomédie", *Bulletin de la Société française de numismatique* 48 (1993), s. 566-568. Nikomedia baskısı bir argenteus için: Georges Gautier, "Un argenteus inédit de Jovien frappé à Nicomédie", *Schweizer Münzblätter* 35 (1985), s. 42.

11 Hendy, ... *Byzantine monetary ...*, s. 19 ve 22.

Nikomedia İ.S. 840'lardan itibaren Optimaton Theması'nın başkenti olmuştur.¹² İ.S. 740'lar ile 1204 yılları arasında ve IV. Haçlı Seferi'nden sonra ise 1240 ile 14. yy.'ın ilk yılları arasında varolmuş olan Optimaton Theması, yani Bizans İmparatorluğu'nun yerel idare birimi, coğrafi olarak Kuzeypatı Marmara Bölgesi'ne tekabül edip, İstanbul'un Anadolu yakasından İzmit'e kadar olan toprakları kapsamakta idi.¹³ Bu thema jeopolitik anlamda başkent Konstantinoupolis'in tampon bölgesi konumunda idi. Kentin limanı hala önem taşıyor olmasına rağmen, Nikomedia kentinin Bizans Dönemi limanı ile ilgili bilgilerimiz bir hayli kısıtlıdır.¹⁴ Bu dönemde Nikomedia kenti ayrıca önemli bir kiremit üretim merkezi niteliği taşıyordu.¹⁵ Coğrafyaya dair bazı eserlerin ortak adı olan "Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik"ın yazarı Farsî coğrafyacı İbn Hurdâzbih (İ.S. 820-912) İ.S. 9. yy.'ın ikinci yarısında ziyaret ettiği Nikomedia kentini bir harabe olarak nitelendirmiştir. Bu dönemde Nikomedia kenti büyük olasılıkla sadece kaledeki yerleşimden ibaret, oldukça küçük boyutlu idi.

İzmit'in Türkler'in eline ilk geçişi İ.S. 11. yy.'da gerçekleşmiştir. 1078 yılında I. Süleyman Şah (1077-1086) Nikomedia'yı ele geçirmiş, I. Alexios Komnenos (1081-1118) ise 1085 yılında Nikomedia ile birlikte Marmara'nın güney kıyılarını geri alarak, bölgeyi tekrar Bizans topraklarına katmıştır. Böylece kent İ.S. 1080'li yıllarda I. Alexios Komnenos'un Selçuklular'a düzenlediği seferlerde önemli bir askeri merkez konumunda geldi. 1096 yılında Bizans topraklarına giren Haçlılar İzmit Körfezi'ndeki bütün köylerle birlikte Nikomedia'yı da yağmalamışlardı.¹⁶ Nikomedia, 1101 yılında İkinci Haçlı Seferi'ne katılan ordunun bir kolunca ele geçirilmiştir. Dorylaion'a (Şarhöyük, Eskişehir) yürümek için kentten ayrılan Haçlı ordusu, Türkler'in direnişiyile karşılaşmış, bu direnişten sonra Haçlılar yağmayı Bizans topraklarına yöneltmiş, ancak yerli halk tarafından kovulmuşlardır.¹⁷ İ.S. 1206 yılındaki Haçlı Seferleri sırasında Dietrich von Los Nikomedia'yı merkezi yapmış ve kentteki Hagia Sophia Kilisesi'ni bir kaleye dönüştür-

12 A.g.e., s. 298. Ergün Laflı, "Gazi Mustafa Paşa Devri Öncesinde Bizans Döneminde Kocaeli İli Arkeolojisi ve Tarihi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (y.a.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 397–412.

13 Clive Foss, "Nicomedia and Constantinople", şurada: Cyril Mango/Gilbert Dagron/Geoffrey Greatrex (y.a.), Constantinople and its hinterland. Papers from twenty-seventh spring symposium of Byzantine studies, Oxford, April 1993, Society for the Promotion of Byzantine Studies series 3, Aldershot, Hampshire, Variorum, Ashgate Publishing Ltd., 1995, s. 181. Bu konuda ayrıca bkz.: Nevnihal Erdoğan, "Konstantinopolis Kapılarında" Romanında Tarihsel Arkaplan Olarak Nikaia (İzmit) ve Nikomedia (İzmit)", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (y.a.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt IV, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 2917–2925.

14 Klaus Belke, "Die Küsten von Hellespont und Bithynien im Spiegel der Portuland und Portulankarten", şurada: Burak Takmer/Ebru N. Akdoğu Arca/Nuray Gökalp Özdiç (y.a.), Vir doctus anatolicus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar, Philia Supplements 1, İstanbul, Kuzgun Yayınevi, 2016, s. 187, res. 18; ve Ivana Jevtic, Nicomedia (İzmit) <http://www.limenproject.net/wp-content/uploads/2014/07/Izmit.pdf>.

15 Bu kiremitler arasında bugün örnekleri Moskova, Baltimore (The Walters Art Museum) ve Londra'da saklanan, Aziz Panteleimon tasvirli olanlar da bilinmektedir (res. 1): Sharon E. J. Gerstel, "Tiles of Nicomedia" and the cult of Saint Panteleimon", şurada: Denis Sullivan/Elizabeth A. Fisher/Stratis Papaioannou (y.a.), Byzantine religious culture. Studies in honor of Alice-Mary Talbot, European history and culture e-books online, Collection 2012, The Medieval Mediterranean 92, Leiden/Boston, MA, Brill, 2011, s. 173. Bu tür figüratif kiremitler birer ikona gibi kilise duvarlarında ya da altlarında friz ögesi olarak kullanılmış olabilir.

16 Steven Runciman, A history of the crusades, Cilt 1: The first crusade and the foundation of the kingdom of Jerusalem, Cambridge, Cambridge University Press, 1951, s. 128; ve Altan Çetin/Galip Çağ, "Haçlı Seferleri Güzergâhında Bir Durak: İzmit (Nicomedia)", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Ali Yeşildal (y.a.), Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 191-192.

17 Foss, "Nicomedia and Constantinople", s. 187.

müştür. Kent İ.S. 1337 yılına değin Bizans egemenliğinde kalmıştır. 13. yy.'ın başlarında Bizans toprakları yeniden düzenlenmiş ve Nikomedia'ya Sırbistan'dan getirilen Peçenek ve Sırp esirler yerleştirilmiştir.¹⁸Kentin Osmanlılar'ın eline geçişi Orhan Bey (1326-1362) Dönemi'nde olmuştur. 1327 yılında Osmanlı Devleti'nin kurucularından, Osman Gazi'nin silah arkadaşlarından Akça Koca, Kandıra ve Karamüsel ile birlikte İzmit Körfezi'nin güneyini almıştır.¹⁹ Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan bölgelerde yaşayan halka iyi davranmaları, İzmit çevresindeki kalelerin önemli bir bölümünün 1333 yılında Türk egemenliğine teslim olmasını sağlamıştır. 1337 yılında kentte açlık baş gösterince, İzmit kentinin nihayet tümü Türkler tarafından ele geçirilebilmiştir.²⁰ Bu tarihten sonra İzmit bir Osmanlı sancağı olmuştur. 1316 (?) ile 1357/1360 yılları arasında yaşayan ve "Rumeli Fatih" olarak bilinen Gazi Süleyman Paşa, 1337 yılındaki İzmit fethinde büyük rol oynamıştır. Bizans Dönemi'nde ismi ile "Nikomedia" olan İzmit İ.S. 12.-13. yy.'larında "İznikomid", daha sonraları ise "İznikomid" ve "İzmid" olarak anılmıştır.²¹

Nikomedia'nın Geç Roma ve Bizans Dönemleri ile ilgili ait pek çok kaynak mevcuttur.²² Özellikle Bizans Dönemi'ne ilişkin olarak kentin dinsel anlamda ileri gelenleri ile ilgili yazılı çok sayıda belge bulunmaktadır. Kentin Geç Roma-Erken Bizans Dönemi yapılarını anlatan iki eser ise öne çıkmaktadır: "Tanırsal Kurumlar" kitabının yazarı ve bir hatip olan Lactantius (İ.S. 240-320), Roma İmparatoru Diocletianus'un (hüküm süresi İ.S. 284-305) ricasıyla, o dönem yaşamakta olduğu Afrika'dan ayrılıp, şiirlerinde "Hodoeporicum" olarak tanımladığı Nikomedia'ya gelmiş ve kentin resmi retorik hocası olmuştur.²³ Lactantius, Diocletianus'un burada inşa ettirdiği yapılar arasında bir bazilikadan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Diğer bir kaynak ise Bizans İmparatoru I. Ioustinianos Dönemi'nde yaşamış "Antik dünyanın son büyük tarihçisi" olarak bilinen Prokopios (İ.S. 500-565)'tur. Prokopios "Ioustinianos'un Binaları" kitabında İmparator Ioustinianos'un tekrar hayata geçirdiği Antoninus Hamamları ile ünlü Sakarya Irmağı projesinden bahsetmektedir.²⁴ Nikomedia'nın Geç Antik Çağı ile ilgili diğer kaynakların ver-

18 F. Yavuz Ulugün, Kocaeli ve Çevresi Tarihi III: Bizans, Selçuklu ve Haçlılar Dönemi Bithynia, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 6, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2010. Ayrıca bkz.: Hüseyin Kayhan, "Haçlı Seferleri ve İzmit", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 413–419.

19 A.g.e. Ayrıca bkz.: Şahin Kılıç/Şahin Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 489–505.

20 A.g.e.

21 Oğuz Polatel, "Nikomedia'dan İzmit'e Bir Kent Adının Dönüşümü", History Studies, International Journal of History 4 (2012), s. 279.

22 Bu kaynakların birçoğunun derlemeleri için: Pascal Boulhol, "L'apport de l'hagiographie à la connaissance de la Nicomédie paléochrétienne (toponymie et monuments)", Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité 106/2 (1994), s. 980-983; ve Klaus Belke, Bithynien und Hellespontos, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Tabula Imperii Byzantini 13 (Viyan; hazırlanmakta).

23 Pierre Bastien, "Lactance 17, 1 à 4, et les émissions d'or des vicennalia de Dioclétien et de Maximien à Ticinum, Aquilée et Nicomédie", Numismatica e antichità classiche, Quaderni ticinesi 5 (1976), s. 253.

24 Caroline Finkel/Aykut Barka, "The Sakarya River, Lake Sapanca, İzmit Bay canal project. A reappraisal of the historical record in the light of new morphological evidence", Istanbul Mitteilungen 47 (1997), s. 429; Michael Whitby, "Justinian's bridge over the Sangarius and the date of Procopius' de Aedificiis", The Journal of Hellenic Studies 105 (1985), s. 129; ve Frank Gardner Moore, "Three canal projects, Roman and Byzantine", American Journal of Archaeology 54/2 (1950), s. 97.

diği bilgilere göre Roma İmparatoru I. (Büyük) Konstantin (İ.S. 306-337) 19 yaşından itibaren Nikomedia'da yaşamaya başlamış ve hatta daha sonraları, "Helena" adındaki annesinin (res. 2) koyu bir Hristiyanlık taraftarı olmasının getirdiği baskı ile, kendi adına Nikomedia'da bir kilise yaptırtmıştır.²⁵ Hakkında çok fazla bilgi sahibi olamasak da, İ.S. 332'deki yangında harap olan bu yapı, sonraları yeniden inşa edilmiştir. İ.S. 5. yy.'da Bizans İmparatoru II. Theodosios (İ.S. 408-450) da İzmit'te bazı imar faaliyetlerinde bulunmuştur.²⁶

Nikomedia'nın Geç Antik ve Bizans Dönemleri'ne ilişkin olarak Rönesans sonrası birçok oryantalist gezgin bize bilgiler aktarır:²⁷ "Türk Mektupları" kitabını kaleme alan Ogier Ghiselin de Busbecq (1521-1591) İzmit kentinden bahsederken, hem kentin kalesini, hem de kentteki binalara ait çeşitli öğeleri anlatmaktadır. Busbecq ile bir süre gezen "İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü"nin yazarı Hans Dernschwam (1494-1568) ise 1555 yılında geldiği İzmit'ten bahsederken, buranın zamanında çok müthiş bir kent olduğunu, gördüğü kalıntılardan yola çıkarak tanımlanmakta, aynı zamanda buradaki bir kiliseyi betimlemektedir.²⁸ Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun 1587'de Osmanlı İmparatorluğu'na yolladığı elçilik heyetinde eczacı olarak bulunan Reinhold Lubenau, İzmit'e 1588 yılında gelmiş ve gördüklerinden 1628'de yayınladığı seyahatnamesinde bahsetmiştir. Lubenau bize özellikle Nikomedia'daki Aziz Panteleimon Manastırı konusunda bilgiler vermektedir.²⁹ Lubenau'ya göre Aziz Şehit Ruhani Panteleimon'un mezarı Panteleimon Manastırının kilisesinin altının altında bulunmakta idi. Lubenau ayrıca İzmit kentindeki birçok Rum kilisesinden bahsetmektedir. 1737-1741 yılları arasında Yakın Doğu'yu gezen İngiliz seyyah Richard Pococke (1704-1765) Nikomedia'yı en kapsamlı olarak, bilimsel yöntemlerle inceleyen oryantalistlerden biridir ve Bizans Dönemi Nikomedia'sına ilişkin bazı önemli bilgiler aktarmıştır.³⁰

1000 yıldan fazla Bizans egemenliğinde kalmış olan Nikomedia kentinde bu döneme ait arkeolojik yüzey kalıntıları sayıca oldukça azdır ve tekil kalıntılardan ibarettir. Ancak Hellenis-

25 Maria Manuela Alves Dias, "Moeda de Fl. Helena Augusta duma oficina de Nicomédia", Conimbriga 17 (1978), s. 148. Büyük Konstantin'in annesi Helena Bithynia'da bir kasaba olan Drepana'da İ.S. 248 yılında doğmuş ve İ.S. 328'de Nikomedia'da ölmüştür. Konstantin annesi Helena'yı ana imparatoriçe ilan etmiştir. İ.S. 319-338 yılları arasında Nikomedia piskoposluğu yapan ve İ.S. 341 yılında İstanbul patriği iken ölen Nikomedia'lı Eusebios İmparator Konstantin'i ölüm yatağında vafit etmiştir.

26 Helke Kammerer-Grothaus, "Nikomedeia/Izmit: Kaiserliche Residenz und Kunstlandschaft in Bithynien", Boreas, Münstersche Beiträge zur Archäologie 36 (2013), s. 171.

27 Nikomedia'nın konu edildiği seyahatnameler F. Y. Ulugün tarafından titizlikle derlenmiştir: F. Yavuz Ulugün, Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi, İzmit Rotary Kulübü Yayınları 18, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2008. Ayrıca bkz.: Selim Kaya/Arda Deniz, "Bazı Ortaçağ Seyyahlarının Gözünden Kocaeli", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 749–756; ve Mehmet Tütüncü, "Hollandalı Seyyahlar Cornelius de Bruyn ve Pieter van Woensel Seyahatnamelerinde İzmit", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 757–764.

28 Özkan Ertuğrul, "Roma ve Bizans Devrinde İzmit ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan ve Yazlıkköy", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik (yya.), Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 30, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015, s. 82.

29 Eugène Dallegio d'Alessio, "Le tombeau de Saint Pantéléémon à Nicomédie", şurada: Actes du VIe congrès international d'études byzantines, Paris, 27 juillet - 2 août 1948, Cilt II, Paris, Ecole des hautes études, Sorbonne/Limoges, impr. de A. Bontemps, 1951, s. 95; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 927 ve 929. Bu manastır ile ilgili olarak ayrıca bkz. Yüksel Cüngör, "Kültür Turizmi Açısından İzmit - Nikomedeia'nın Yitirilen Kültür Mirası Pantaleimon Manastırı", Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yılığ 2004.

30 Ulugün, Seyahatnamelerde Kocaeli ..., s. 68-71.

tik ve Roma Dönemleri'ne göre Bizans Dönemi kalıntıları sayıca biraz daha fazladır; bunlar arasında özellikle surlar ve su kemeri kalıntıları büyük yer tutar. Ele geçen kalıntıların çoğu tesadüfi buluntulardır ve 1940'lardan bu yana yapılan az sayıdaki arkeolojik kazı çalışmalarının neredeyse tamamı kurtarma kazısı niteliğindedir. Nikomedia'nın Bizans Dönemi chora'sı, yani taşrasal yayılım alanı ve komşu kentlerle olan topografik ilişkileri iyi bilinmemektedir.³¹ Ancak 16. yy.'dan günümüze İzmit çevresinden Bizans Dönemi'ne ait çok sayıda buluntu yayımlanmıştır. 20. yy.'ın ilk yarısındaki Nikomedia ile ilgili ilk geniş kapsamlı bilimsel çalışmalar kentin Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ilişkindir.³² Kentin Bizans Dönemi kiliseleri

31 Bu konu ile ilgili olarak örn. Semavi Eyice, "Monuments byzantins anatoliens inédits ou peu connus", şurada: Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina : seminario internazionale di studi XVIII (1971), s. 309-332; Foss, "Nicomedia and Constantinople", a.y., *Survey of medieval castles of Anatolia 2: Nicomedia*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 21, Londra, 1996; ile a.y., *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nikomedia*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları / Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Monograf 21, Ankara, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, 2002; Engin Akyürek/Ayça Tiryaki/Özgü Çömezoğlu/Melda Ermiş, *TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 8: Bizans Dönemi/Marmara Bölgesi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007; Ulugün, *Bizans, Selçuklu ...; Belke, "... northwestern Asia Minor ..."; a.y., "Bithynien..."; a.y., "... Küsten von Hellespont ..."; Michael Grünbart, "Das byzantinische Bithynien als Hinterland von Konstantinopel", şurada: Engelbert Winter/Klaus Zimmermann (y.ya.), *Neue Funde und Forschungen in Bithynien*. Friedrich Karl Dörner zum 100. Geburtstag gewidmet, *Asia Minor Studien* 69, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, s. 113-130; Hansgerd Hellenkemper, "Anatolische Riviera: Byzantinische Kaiserpaläste in Bithynien", şurada: a.g.e., s. 61-81; Johannes Lähnemann, "Kirchengeschichtliche bedeutsame Orte und Entscheidungen in Bithynien", *International Journal of Orthodox Theology* 4/3 (2013), s. 39-61; Bilge Bahar, *İzmit Körfezi Bizans Dönemi Savunma Yapıları Bağlamında Gebze, Eskişehir Kalesi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2013; Hasan Akyol, "İlkçağ ve Ortaçağ Seyahatnamelerinde Gebze ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.ya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 739-747; Ridvan Gölcük/Esra Kahraman, "Gebze'de Bir Sarnıç", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.ya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 373-386; Ertuğrul, "... Bizans Devrinde İzmit ..."; Bülent Öztürk, "Karamürsel'de (Bithynia) Bir Antik Kıyı Yerleşimi: Prainetos/Praietos", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Alı Yeşildal (y.ya.), *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 61-82; Onur Girgin, "Kandıra Örnekleri Işığında Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimari Eserlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", şurada: Ahmet Efiloğlu/Hasan Özer/Tayyar Gürdal/Hasan Sankır (y.ya.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 16-18 Ekim 2014, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 11, Ankara, Mattek Matbaacılık Basım Yayın Tan.Tic.San.Ltd.Şti.*, 2016, s. 155-162; Enver Konukçu, "Latinlerden Osmanlılara Kefken ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.ya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 469-488; ve Gülseren Kan Şahin/Ergün Laflı, "Geç Antik Çağda Honorias", şurada: a.g.e., s. 31-41.****

32 Bu konu ile ilgili olarak örn. Johann Sölch, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen: Nikomedia, Nikäa, Prusa, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher I*, Dresden, 1921; Clemens Emin Bosch, *Die kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit II: Einzeluntersuchungen, Cilt 1: Bithynien, 1. Kısım*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1935; a.y., *İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Antikiteler ve Müzeler Direktörlüğü, Anıtları Koruma Kurulu 5, İstanbul, Devlet Basımevi, 1942; Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Kocaeli, Türk Yolu Matbaası, 1945; Friedrich Karl Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, *Istanbul Forschungen* 14, Berlin, Archäolog. Inst. d. dt. Reiches, 1941; Rüstem Duyuran, "İzmit ve Silivri'de Yapılan Arkeolojik Araştırmalar 1947-1948", *Bulleten XV (1951)*, s. 213-218; Nezih Fıratlı, *İzmit Tarihi ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1959; Avni Öztüre, *Resim, Fotoğraf, Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi*, İstanbul, Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti., 1969; ve a.y., *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul, Avni Öztüre Yayınları, 1981; ve Hale Güney, "Nikomedia Kent Sikkelerinin Dolaşımı", şurada: *Kayhan Dörtlük/Oğuz Tekin/Remziye Boyraz Seyhan/Mark Wilson (y.ya.)*, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, 25-28 Şubat 2013 - Bildiriler / First international congress of the Anatolian monetary history and numismatics, 25-28 February 2013 – Proceedings, Kongre, Sempozyum, Seminer Dizisi 4 / Congress, Symposium, Seminar Series 4, İstanbul, Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 281-296.*

ile ilgili ilk geniş kapsamlı çalışmalardan biri İstanbul'un Bizans dönemi topografyası uzmanı Fransız R. Janin (1882-1972) tarafından 1975 yılında derlenmiştir.³³ 1977 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde V. Vural tarafından "İzmit Bizans Devri Eserler" başlıklı bir lisans tezi hazırlanmış, ancak bu değerli çalışma yayımlanmamıştır. Özellikle 1990'lu yıllardan sonra Nikomedia'nın Roma Dönemi ile birlikte, Erken Hristiyanlık, Geç Antik ve Bizans Dönemleri'ne ait çalışmaların arttığını görmekteyiz.³⁴ Bu çalışmalar arasında özellikle Aix-Marsilya Üniversitesi emekli öğretim üyelerinden klasik filolog P. Boulhol'un 1994 yılı tarihli ve "L'apport de l'hagiographie à la connaissance de la Nicomédie paléochrétienne (toponymie et monuments)" (= "Kilise aziz/azize tezkirelerinin Erken Hristiyanlık Dönemi Nikomedia'sının toponomi ve anıtları konularına katkısı") başlıklı makalesi çok önemlidir. Zira; Boulhol bu makalesinde hem Ortaçağ yazılı belgelerini derlemiş, hem de; ikincil kaynaklar ile arkeolojik çalışmalar ışığında Nikomedia'da Geç Antik Çağ'dan İ.S. 9. yy.'a kadarki 49 yapının envanterini çıkarmıştır. Ayrıca 2003 yılında Paris'te basılan ve B. Geyer ile J. Lefort tarafından yayımlanan "La Bithynie au Moyen Âge" (= "Ortaçağ'da Bithynia bölgesi") başlıklı kitaptaki farklı yazarlara ait makalelerde Nikomedia ile ilgili birçok değerli bilgi mevcuttur. 2007 yılında İstanbul'da yayımlanan ve E. Akyürek, A. Tiryaki, Ö. Çömezoğlu ile M. Ermiş tarafından kaleme alınan "Türkiye Arkeolojik Yerleri", yani TAY'ın 8. cildi tümüyle Nikomedia ile Bithynia'nın bulunduğu Marmara Bölgesi ve bu bölgenin Bizans Dönemi ile ilgilidir ve bölgeye ilişkin birçok yenilik içermektedir. F. Y. Ulugün'ün 2010 tarihli *Kocaeli ve Çevresi Tarihi III: Bizans, Selçuklu ve Haçlılar Dönemi Bithynia* başlıklı kitabı konuya ışık tutar niteliktedir. J. Lähnemann, K. Belke, M. Grünbart ve H. Hellenkemper gibi Bizans Dönemi araştırmacılarının makalelerine yer verilen ve Bithynia üzerine çok çeşitli eserler vermiş Alman arkeolog F. K. Dörner'in (1911-1992) 100. yaş günü armağanı olarak derlenen 2013 yılı baskılı "Neue Funde und Forschungen in Bithynien" (= "Bithynia Bölgesi'nden yeni bulgular ve araştırmalar") kitabında bölgenin Bizans Dönemi üzerine birçok yenilik mevcuttur. Avusturya Bilimler Akademisi'nin "Tabula Imperii Byzantini" projesi kapsamında K. Belke tarafından "Bithynia" cildi hazırlanmakta olup, Bizans Dönemi Nikomedia'sı ve Bithynia'sı konusunda en güncel araştırma olarak bu cilt beklenmelidir.³⁵ İzmit Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü³⁶ ile Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü özellikle son yirmi yıldır Nikomedia kentinin anlaşılmasına ilişkin bilimsel çalışmalarını sevindirici bir şekilde yo-

33 Raymond Janin, "IV. Nicomédie et ses environs", şurada: Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique), Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin 3, Paris/Leuven, Institut français d'études byzantines/Peeters, 1975, s. 77-104.

34 Bu konu ile ilgili olarak örn. Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ..."; Foss, "Nicomedia and Constantinople"; a.y., *Survey of medieval castles ...*; a.y., Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin ...; Bernard Geyer/Jacques Lefort (y.ya.), *La Bithynie au Moyen Âge, Réalités byzantines* 9, Paris, Éditions P. Lethielleux, 2003; Turgut Hacı Zeyrek, *Nikomedeia* (İ.O. 264/263-İ.S. 358). Arkeolojik Açından Genel Bir Değerlendirme, İstanbul, Ege Yayınları, 2005; Çalık Ross, *Antik İzmit ...*; a.y. *Ancient İzmit...; Tønnes Bekker-Nielsen, Urban life and local politics in Roman Bithynia: The small world of Dion Chrysostomos*, Black Sea Studies 7, Aarhus, Aarhus University Press, 2008; Belke, "... northwestern Asia Minor ..."; a.y., "Bithynien..."; a.y., "... Küsten von Hellespont ..."; Güney, ... Roman Nicomedia; Kammerer-Grothaus, "Nikomedeia/Izmit ..."; Hellenkemper, "... Byzantinische Kaiserpaläste ..."; Grünbart, "... byzantinische Bithynien ..."; ve Ertuğrul, "... Bizans Devrinde İzmit ...".

35 Belke, *Bithynien und Hellespontos*.

36 Örneğin: Gül Geyik Karpuz/Kemal Çibuk, "Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde Bulunan Cam Bilezikler", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.ya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 283-296; ve Zuhul Uykal/Kayhan Akdeniz, "Kocaeli Müzesi Koleksiyonu Bizans Dönemi Sikkelerinden Örnekler", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.ya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 315-333.

ğunlaştırmışlardır. Nikomedia'ya ilişkin arkeolojik kültür varlıklarının derlenmesinde ve geniş kitlelere tanıtılmasında İzmit Büyükşehir Belediyesi başta olmak üzere, Kocaeli'deki birçok yerel kurum oldukça önemli katkılar sağlamıştır.³⁷ Son yıllarda Nikomedia'nın Bizans Dönemi arkeolojisi üzerine özellikle Ö. Ertuğrul'un çalışmaları dikkat çekmektedir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan tüm bu yayınlardan Nikomedia kentinin Bizans Dönemi'ne ilişkin olarak şu bilgiler özetlenebilir: Nikomedia'nın kalıntıları büyük oranda, Eskiçağ ve Ortaçağ boyunca depremlerle sarsılan bugünkü İzmit kent merkezinin altındadır. Örneğin kentin Roma Dönemi tiyatrosu Bağçeşme Mevkii'nde bulunmakta, bir çocuk parkının altında ise arena ve sirk kalıntıları yer almaktadır. Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemleri kentinin çekirdek bölgesi Bağçeşme Mahallesi'nden, Kocaeli Devlet Hastanesi'ne kadar uzanan ve SEKA'nın bulunduğu araziye de içine alan bölümdedir.

Nikomedia, tıpkı komşuları Byzantion ve Nikai'a'da olduğu gibi, oldukça gelişmiş bir sistemine sahipti.³⁸ Bu surlar büyük olasılıkla kentin kurucusu Bithynia kralı I. Nikomedes (İ.Ö. 278-250) Dönemi'nden beri mevcuttu ve Roma ile Bizans Dönemleri'nde onarılarak kullanım görmüştü. Bugün Nikomedia surlarına ilişkin kalıntılar oldukça azdır;³⁹ varolan kalıntıların çoğu da İ.S. 4. yy. ile 15. yy. izlerini taşımaktadır. Surlar özellikle Bizans Dönemi'nde çok sayıda onarım görmüş olmalıdır; ancak Nikomedia surlarına ilişkin sistematik bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Surların en yoğun kalıntıları kentin akropolünü oluşturan Orhan Mahallesi'nde yer alır. Surlar Paç Mahallesi'nden kuzeye doğru uzanıp, Terzi Bayırı'ndan batıya, oradan da Turgut Mahallesi'ne ve nihayet SEKA Fabrikası'na varır.⁴⁰ Kentin deniz surları, 1955 yılında bölgeden D-100 Karayolu'nun geçmesi ile yağmalanmış ve yok edilmiştir. Çalışmalarına 2008 yılında başlanan, İzmit SSK Kavşağı'ndaki battı-çıkıtı inşaatı sırasında yeniden ortaya çıkan surların, yaklaşık 2 km boyunca devam ettiği tespit edilmiştir.⁴¹

Bizans Dönemi'nde birçok dini şahsiyeti ile tanınan Nikomedia'da bu döneme ait dini yapıların sayıca çok olmaları beklenir.⁴² Bu yapılar arasında en çok bilinen Aziz Panteleimon Manastırı'dır. Bu manastır bugünkü İzmit kentinin batısındaki Manastır Bayırı Mevkii'nin batı yamacında, kent surlarının yakınında yer alır.⁴³ Yapı Post-Bizans Devri'nde de ve hatta 20. yy.'ın başlarına kadar kullanılageldiği için, uzun süre ayakta kalmıştır. Bugün yapıya ait destek duvarları yamaçta halen gözükmektedir.

37 Bu konu ile ilgili olarak örn. F. Yavuz Ulugün, Kocaeli ve Çevresinde İnanç Turizmi, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2001; a.y., Kocaeli ve Çevresi Tarihi: Bithynia Arkeolojik, Epigrafik, Nümizmatik Bibliyografyası, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 4, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2006; a.y., Seyahatnamelerde Kocaeli ..., a.y., ... Bizans, Selçuklu ...; a.y., Kocaeli and vicinity (Bithynia) in journeys, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2010; a.y./Muhittin Bakan/Taner Aksoy, Kocaeli ve Çevresi Tarihi: Tarih Öncesi ve Hellenistik Dönem Bithynia, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 2, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu, 2004; a.y.; Kocaeli ve Çevresi Tarihi II: Roma Dönemi Bithynia, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 5, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu, 2010; Tahir Büyükkakın, Kocaeli Açık hava Müzesi / Kocaeli open-air museum, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Yayınları 3, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/Tor Ofset, 2010; ve Taner Aksoy, Kocaeli Kültür Envanteri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Kültür Yayınları, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2011.

38 Bu konu ile ilgili olarak örn. Foss, "Nicomedia and Constantinople", s. 184-185, res. 1-2; a.y., *Survey of medieval castles ...; ve a.y., Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin ...*

39 Bekker-Nielsen, ... Roman Bithynia ..., s. 50, res. 9-10; ve Foss, "Nicomedia and Constantinople", s. 184-185, res. 1-2.

40 Ertuğrul, "... Bizans Devrinde İzmit ...", s. 86.

41 A.g.e., s. 86.

42 Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 925-936.

43 Dallegio d'Alessio, "... Saint Pantéléémon ...", s. 95; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 927 ve 929.

Bizans Dönemi'ne ait bir kilise İzmit'in kuzeydoğusunda, Kandıra yolu üzerinde yer alan Bekirdere Mevkii'ndedir.⁴⁴ 1947 yılında tespit edilen bu yapı üç nefli bir bazilikadır.⁴⁵ Yapı bir apsis ve iki pastophoriona sahiptir. Bemasız olarak inşa edilen yapının naosu üzerinde yer alan dört sütun, binanın haçvari planının izlerini taşır. Yapıda ele geçen yazıtlar, yapıda ikincil, dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır.⁴⁶

Bizans Dönemi'ne ait bir sarnıç şehrin doğusundaki Cedid Mahallesi'nde Hastahane Bayırı'nda yer almaktadır.⁴⁷ Bazı yazarlara göre bu yapı bir kilisedir.

Bizans Dönemi'nde Nikomedia kentinde hatırı sayılır bir Musevi cemaati mevcut olduğu kaynaklardan bilinse de, bu cemaate ait herhangi bir arkeolojik kalıntı kaydı yoktur.⁴⁸ Ancak Osmanlı Dönemi'nde Musevi mezarlığı olarak kullanılan alan iyi bilinmektedir.

Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'da kentin büyüklüğünden ve arazisinin yapısından ötürü en az üç mezarlık alanı mevcuttu. İzmit'in kuzeyindeki Orhan Mahallesi ile İstanbul-Ankara Karayolu'na bağlanan yolun ve Turgut Mahallesi'nin yakınındaki bir mevkiide Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne ait bir nekropol alanı vardır.⁴⁹ Buradaki gömüler özellikle İ.S. 4. yy.'a aittir. İstanbul Karayolu'nun "Manastır Bayırı" mevkiinden geçmesi nedeni ile burada yapılan kurtarma kazılarında, birçok mezar taşı ve lahit ele geçirilmiştir. Şehrin batıya doğru genişlemesi sonucu, "Manastır Bayırı" mevkiinin en yüksek kısmında bulunan Kırkmeşe-Zeytinlik'teki temel kazısı sırasında dokuz odadan oluşan bir hipoje bulunmuştur.⁵⁰ Bu hipoje içindeki mezar odalarında fresklere rastlanılmıştır. Ayrıca yine İzmit'in kuzeyinde, Kınalı-Sakarya Otoyolu üzerindeki Gültepe'de İzmit Müze Müdürlüğü tarafından yapılan kurtarma kazılarında bir Geç Roma-Erken Bizans Dönemi nekropolü bulunmuştur.⁵¹ Bu nekropolde de hipoje tarzı mezarlara tesadüf edilmiştir. Bağçeşme Mahallesi, Ali Osman Topal Stadı Mevkii'nde yurt inşaatı için yapılan kazı çalışması sırasında lahitlere rastlanılmıştır. Bu tür mezarlara tekil ve çoğul biçimlerde daha birçok yerde rastlanılmış olmasına rağmen, Nikomedia'nın mezarlık alanları sistematik olarak çalışılmamış ve bu konudaki bilgilerimiz ancak kurtarma kazıları raporlarındaki verilerle sınırlı kalmıştır. Geç Antik Çağ'ın en önemli Yunan hatiplerinden biri olan Libanius (İ.S. 314-393) İ.S. 4. yy.'da Nikomedia'nın zengin su

44 Ertuğrul, "... Bizans Devrinde İzmit ...", s. 86.

45 A.g.e., s. 86.

46 A.g.e., s. 86.

47 A.g.e., s. 86.

48 Bu konuda bkz.: Gerşom Qiprisçi, "Kocaeli'ndeki Museviler: Yahudiler, Karaimler ve Dönmeler", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 1379-1382.

49 Sencer Şahin, Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedia (İzmit) und in der Umgebung der Stadt, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, doktora tezi, Münster, 1974, s. 13; ve Ertuğrul, "... Bizans Devrinde İzmit ...", s. 85.

50 Eugène Dallegio d'Alessio, "Une crypte paléochrétienne à Nicomédie", Revue des études byzantines 16 (1958), s. 235.

51 Zeynep Demir, "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88. Km İzmit Nekropolü Kurtarma Kazısı", şurada: III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 27-30 Nisan 1992, Efes, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, 229-249; ve a.y., "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88. Km İzmit Kesimi Gültepe Park Alanı Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı", şurada: IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Marmaris, 26-29 Nisan 1993, Kültür Bakanlığı Yayınları 1643 / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları 37, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1994, 357-375. Bu nekropolün güzel bir hava fotoğrafı için bkz.: Büyükakın, ... Açık hava Müzesi ..., s. 153.

kaynakları olduğundan bahsetmiştir.⁵² Surlarına kıyasla Nikomedia'nın Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait su kemerleri, özellikle Paşasuyu su kemerleri, nispeten daha iyi tanınmaktadır.⁵³

Nikomedia ve çevresinde ele geçen arkeolojik eserler 19. yy.'ın sonundan 1970'lere değin İstanbul Arkeoloji Müzeleri ile Bursa Müzesi'nde, daha sonraları ise İzmit Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde toplanmıştır. Her üç müzede de Nikomedia ve yakın çevresinin Bizans Dönemi'ne ilişkin çoğu yayımlanmamış çok sayıda eser bulunmaktadır. Bu eserler arasında örneğin İ.S. 11. yy.'a ait olan ve 17 adet altın sikkeden oluşan Kandıra (env. no. 8138-8155) ve 47'si İmparator Zenon Dönemi'ne (İ.S. 474-491) ait 55 solidusdan (Antik Roma orijinli Bizans Dönemi altın sikkesi) oluşan İzmit defineleri⁵⁴ oldukça önemlidir. İzmit Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nin Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ait epigrafik koleksiyonu nispeten iyi tanınıyor olsa da, Bizans Dönemi yazıtları pek iyi bilinmemektedir.⁵⁵

Geç Antik ve Bizans Dönemleri Nikomedia'sının tarih ve arkeolojisi oldukça çok irdelenmiştir ve sadece daha önce yapılmış çalışmaların derlenmesi dahi çok uzun süreli bir iştir. Bu yüzden, bu bildiride daha ziyade Nikomedia kentinin Geç Antik ve Bizans Dönemleri'nde, yani İ.S. 3. yy.'ın sonundan 1337 yılına kadarki yaklaşık bin yıllık sürecindeki ileri gelen dini şahsiyetleri özetlenecektir.

GEÇ ANTİK-ERKEN BİZANS DÖNEMİ NİKOMEDIA'SININ ÖNEMLİ DİNİ ŞAHSİYETLERİ

Eskiçağ'da Nikomedia'lı olan pek çok önemli şahsiyet tanınmaktadır. Örneğin "İskender'in Seferi" kitabının yazarı Arrianus (İ.S. 86/89–146/160) ya da uygulamalı tıbbın şüphecilik okuluna bağlı olan ve ilk bilimsel gözlem yöntemini geliştiren kişi kabul edilen Menodotos⁵⁶ (İ.S. 2. yy.) Nikomedia'lıdır. Hristiyanlık'ın yayıldığı İ.S. 2. ve 3. yy.'lardan, İ.S. 4. yy.'ın ortasına değin Nikomedia'dan Latin Katolik, Doğu Katolik, Ortodoks kiliseleri ve diğer Doğu kiliselerinin aziz/azize tezkirelerinde (hagiographalarında), özellikle Hristiyanlık'ı seçtikleri için Romalı paganist yöneticiler tarafından zulme maruz kalan ve "martyr", yani din şehidi ruhanisi mertebesi-

52 Libanius, Oratıon 1. The autobiography, Loeb Classical Library 478, Cambridge, MA/Londra, Harvard University Press, 1992, 61.7.18.

53 Konuyla ilgili olarak: Taner Aksoy, İzmit Su Yolları, Kocaeli, Kocaeli Müzelerini Sevenleri ve Dostları Derneği, 2000; a.y., "İzmit Su Yolları", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi / The Journal of Institute of Black Sea Studies 1/1 (2015), s. 187-239; a.y., "İzmit Su Yolları", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Alı Yeşildal (yya.), Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 149-179; ve Müzeyyen Ünal, İzmit Antik Su Sistemleri ve Paşasuyu, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları 1, Kocaeli, 2001.

54 Bkz. İ. Ebcioğlu, "İzmit Definesi / The İzmit hoard", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 13-14 (1966-1967), s. 166-174.

55 Nikomedia epigrafisi ile ilgili olarak S. Şahin'in, 1973 yılında tamamladığı ve 1974'de yayımladığı doktora tezi daha ziyade kentin Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ilişkindir: Şahin, ... Inschriften in Nikomedia ... Bölgenin Bizans Dönemi epigrafisi ile ilgili bazı çalışmalar için: Louis Robert, "Épigraphes juives d'Éphèse et de Nicomédie", şurada: Louis Robert/Jeanne Robert (yya.), Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, Cilt 11-12, Paris, Impr. A. Bontemps, 1960, s. 381-413; a.y., "La titulature de Nicée et de Nicomédie. La gloire et la haine", Harvard Studies in Classical Philology 81 (1977), s. 1-39; Denis Feissel, "Notes d'épigraphie chrétienne, 3, 9. Sur des épitaphes de Tyr. 10. Υποβόλευς à Tyr et à Nicomédie", Bulletin de correspondance hellénique 102 (1978), s. 545-555; ve a.y., "De Chalcédoine à Nicomédie. Quelques inscriptions négligées", Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance 10 (1987), s. 405-436. Başiskele İlçesi, Yeniköy Mahallesi'nde son yıllarda ele geçen Latince yazıtlı mermer sütun gibi, çok sayıda eser henüz yayımlanmamıştır.

56 Lorenzo Perilli, Menodoto di Nicomedia. Contributo a una storia galeniana della medicina empirica, Münih/Leipzig, K. G. Saur, 2004.

ne yükseltilen birçok dini kişilik tanıtılmaktadır.⁵⁷ Öyle ki, Roma İmparatoru Diocletianus'un İ.S. 284 yılında imparator seçildiği ve bizzat ikamet ettiği Nikomedia,⁵⁸ Diocletianus zamanında neredeyse yarı Hristiyan idi. Özellikle Lactantius'un "Lucii Caecilii liber ad donatum confessorem de mortibus persecutorum" başlıklı metninde yazarın döneminde imparator olan Diocletianus, Maximianus, Galerius ve Maximinus tarafından yapılan olaylar anlatılır.⁵⁹ İ.S. 250 ile 350 yılları arasında Nikomedia ile ilgili martyr hikayelerinin bu denli yoğun olmasının sebebi, Roma İmparatorluğu'nun bu dönemdeki yönetim ve askeri merkezinin Nikomedia olması ile bölgesel ve kıtasal bir başkent niteliği taşıyan kentin yoğun nüfusundan kaynaklanmaktadır. İzmit kenti bu dönemde adeta Roma İmparatorluğu'nun doğusunda hızla yayılan Hristiyanlık'ın durdurulması ve Hristiyanlar'ın cezalandırılması için bir baş istasyon konumunda idi. Patroloji veya patristik bilimi için, yani ilk "Kilise Babaları" olarak bilinen erken dönem (İ.S. 2 ile 8. yy. arası) Hristiyan yazarlarını konu alan teoloji alt disiplini için, Nikomedia işte bu sebeplerden dolayı önemli bir kenttir. Bu dönemde Roma paganizmine karşı çıkılıp, Hristiyan inancı savunulmuş, Hristiyan inancı anlaşılmış ve daha da güçlendirilmiştir. Böylelikle Hristiyanlık paganizmin ve gnostisizmin saldırıları karşısında korunmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Nikomedia'da ölen bu ruhani şehitlerin piskopos ya da papaz olanları Doğu Ortodoksluğunda "hieromartyr" olarak adlandırılırlar. Aşağıda bu şahsiyetlerin Hristiyan dini metinlerinde geçen hayatları ve Nikomedia ile ilgili bağlantıları kronolojik olarak özetlenecektir.

Roma İmparatoru I. Konstantin'den önceki pagan imparatorların sayısız zulmü içinde İmparator Decius'unkiler (İ.S. 249-251) belki de en acımasız ve kanlı olanlarıdır. Decius daha önce hapsedirilen Nikomedia'lı 370 Hristiyan'ın Isis tapınağında ibadet etmesini istedi. Bunu yapmayı reddettiklerinde ise hepsinin kafasını vurdurdu. Bu katliamı gören Paramon ve 370 mürit, eziyet edildikten sonra, İ.S. 250 yılında Romalı valinin gözü önünde öldürülmüştür.⁶⁰

Roma İmparatoru Aurelianus Dönemi'nde (İ.S. 270-275) yaşamış olan Lucillianus, ömrünün büyük bir kısmını bir pagan rahibi olarak geçirmiştir. Hristiyanlık'ı ise ileri bir yaşta tanıyıp, vaftiz olmuştur. Bunun üzerine Nikomedia'da mahkemeye çıkarılmıştır. Aralıksız süren işkencelerin ardından, neredeyse çocuk yaşta sayılacak Klaudios, Hypatios, Paulos and Dionysios adındaki dört genç Hristiyan ile birlikte hapse atılmıştır. Bu beş kişi dönemin valisi Silvanos'un huzuruna çıkarıldıklarında, beşi birden inançlarını ifşa etmişler ve bunun üzerine ölümle cezalandırılmışlardır. Mucize eseri zarar görmeden kurtulduklarında ise İstanbul'a gönderilip, Bakire Paula ile beraber öldürüldüler. Bu şehit ruhanilerin onuruna daha sonraları İstanbul'da bir kilise inşa edilmiştir.⁶¹

Nikomedia'lı Şehit Ruhani Theopemptos, Diocletianus Dönemi'nde Nikomedia piskoposu idi (res. 3). Theopemptos (ya da Theopempos) literatürde Nikomedia'da Diocletianus Dönemi'nin ilk ruhani şehitlerinden biri olarak tanınır. Uğradığı zulümlerden her seferinde mucizevi bir şekilde kurtulan Theopemptos, sonunda başı kesilerek öldürülmüştür.⁶²

57 Bekker-Nielsen, ... Roman Bithynia ..., s. 159. Bu konudaki hagiographik bir kaynakça listesi ve ayrıntılı bilgi için: Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 980-983; Lähnemann, "... Entscheidungen in Bithynien", s. 44-47 ile 58-61; ve William Tabbernee, Early Christianity in contexts: An exploration across cultures and continents, Ada, MI, Baker Academic, 2014, "Bithynia" maddesi. Bazı martyr'lerin hayatları konusunda ise bazı sorunlar bulunmaktadır; örn.: Lorenzo Viscido, "St. Acacius. Martyr of Byzantium or Nicomedia ?", Studi sull'oriente cristiano 9/1 (2005), s. 111-117.

58 Lactantius, Lucii Caecilii liber ad donatum confessorem de mortibus persecutorum, 17.2-9.

59 A.g.e., 11.1-13.1.

60 Lawrence R. Farley, A daily calendar of saints, a synaxarion for today's north American church, Minneapolis, MN, Light & Life Publishing Company, 1996, s. 244.

61 John Wortley, "The Byzantine component of the relic-ward of Constantinople", Greek, Roman, and Byzantine Studies 40 (1999), s. 373-376; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 945, altnot 66 ile s. 983.

62 Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 979-980.

Nikomedia'daki Hristiyanlar'a karşı işkence başlatma amacıyla bölgeye gelen İmparator Diocletianus'un yönetimi sırasında şehrin valilerinden biri olan Anikitos, pagan ilahlara tapmayı reddedip, Hristiyanlık inancının mensubu olduğunu duyurmuş; bunun üzerine bir dizi işkenceye uğramıştır. Bu işkenceler sırasında Anikitos'un yeğeni Photios, amcasına doğru koşmuş ve imparatora kendisinin de Hristiyan olduğunu söylemiştir. Birçok işkenceden sonra ikisi de üç yıllığına hapse atılmışlardır.⁶³

Aziz Şehit Ruhani Agathonikos İ.S. 3. yy.'da Nikomedia'da yaşamakta idi. Pagan olan Agathonikos Hristiyan oldu; bu sebepten o ve Bithynia'lı filozof Zotikos, Theopreprios, Akyndinos, Severianos ile Zenon isimindeki bazı arkadaşları yakalandı, dövüldü, yaralandı ve İstanbul'a götürüldüler. Yolda, acımasız muameleden ötürü Agathonikos'un arkadaşlarından kimisi öldü; hayatta kalanlar ise, Agathonikos da dahil olmak üzere, Selymbria ya da Selybria'ya (Silivri) sürüldüler. Burada imparatorun önünde işkence gördükten sonra, İ.S. 3. yy.'un sonunda başları kesilmiştir. Bu aziz şehit ruhaniler için İstanbul'da bir kilise inşa edilmiştir.⁶⁴

İ.S. 300 yılında Nikomedia piskoposlarından Flavius'un da dört kişi ile beraber şehit edildiğine inanılır.⁶⁵

"Nikomedia'nın 20.000 Şehit Ruhaneleri" adı ile bilinen Hristiyan martyrlерinde, Roma İmparatorları Diocletianus ve Maximianus (İ.S. 286-305) Dönemi'nde, İ.S. 303 yılında Hz. İsa'nın Doğuş Bayramı'nda Hristiyan oldukları için bir kilisede diri diri yakılarak, kurban edilen kişiler anlatılmaktadır (res. 4). Erken Hristiyanlık tarihçisi Eusebios (İ.S. 260/265–339/340) "Kilise Tarihi" adlı kitabında, o dönemde Nikomedia'da olan Hristiyanların bazılarının kılıçtan geçirilerek, bazılarının da canlı olarak yakılarak, aşamalı şekilde tamamen yok edildiklerini ve bazı erkek ve kadınların da açıklanamaz tanrısal bir şevkle, kendilerini ateşe attıklarını belirtmiştir.⁶⁶ "Nikomedia'nın 20.000 Şehit Ruhaneleri"nin kiliselerdeki geleneksel yortusu 28 Aralık tarihindedir.

Eusebios'un anlatılarına dayanarak Nikomedia'lı Anthimos, kentin Diocletianus Dönemi'ndeki bir başka piskoposu idi (res. 5).⁶⁷ Kentin ilk kilisesi İ.S. 23 Şubat 303 yılında tahrip olmuştur. Bu kilisenin tahribinin ve "Nikomedia'nın 20.000 Şehit Ruhaneleri"nin ölümlerinin ardından, Anthimos kentin geriye kalan Hristiyan müritleri ile ilgilenmek için bölgedeki Omana Köyü'ne kaçmıştır. Bunun üzerine Romalı askerler tarafından aranmaya başlanır. Yakalanan Anthimos imparatorun önünde imanını cesurca itiraf etmiş ve korkunç işkenceler gördükten sonra İ.S. 303-304 ya da 311-312 yıllarında başı kesilerek öldürülmüştür.⁶⁸ İ.S. 313 yılındaki Tzirallon (Çorlu) Savaşı'nın hemen ardından, İmparator II. Maximinus Daia'nın kendisi de Nikomedia'ya, oradan da Tarsos'a kaçmıştır.

Nikomedia ile ilintili en önemli azizlerden biri de hiç şüphesiz Aziz Georgios'tur (res. 6-7). Ortodoksluk'ta "Büyük Şehit ve Muzaffer Aziz Yorgi" adıyla anılan Aziz Georgios ya da Türkçe'de yerleşmiş karşılığı ile "Aya Yorgi", Hz. İsa'nın en iyi bilinen müritlerinden biridir. Bu ruhani ile ilgili anlatılar oldukça yoğun ve karmaşıktır; özellikle çektiği zulüm ve çilelerle ilgili anlatılar sayıca bir hayli fazladır. Hristiyanlık'ta en çok saygı gören azizlerden biri olan

63 A.g.e., s. 983.

64 A.g.e., s. 982.

65 A.g.e., s. 981.

66 Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica / The church history of Eusebius*, II.8.6.

67 A.g.e., VIII.5-6.

68 A.g.e., VIII.6.6; Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 937, altnot 28, s. 940, s. 941, altnot 48, ile s. 970-973; ve Lähnemann, "... Entscheidung in Bithynien", s. 65.

Georgios'un, yirmili yaşlarının sonlarında Nikomedia'da İmparator Diocletianus'un emrinde bir asker olduğuna inanılır. İ.S. 23 Nisan 303 tarihinde Hristiyanlık'tan dönmesi istendiğinde, bunu kabul etmediği için Nikomedia'nın surları önünde İmparator Diocletianus tarafından başının kesilerek öldürüldüğü rivayet edilir.⁶⁹

Aziz Panteleimon İ.S. 304 yılındaki Diocletianus idamlarında şehit edilen Nikomedia'lı ruhanilerden biridir (res. 8-9). Yunanca'da "Παντελεήμων" kelimesi "çok şefkatli" anlamına gelir. Panteleimon İ.S. 271 yılında Adapazarı'nda doğmuştur. Bu ruhaninin Eustorgios isimli zengin bir pagan babasının olduğuna ve Hristiyanlık'la annesi Azize Euboula tarafından tanıştırıldığına inanılmaktadır. Panteleimon'un babası ona Yunan dilini öğrettikten sonra, Panteleimon'u hekimliği öğrenmesi için dönemin hekimlerinden Euphrosinos'un yanına göndermiştir. Panteleimon sonralarında İmparator Maximianus'un ya da Galerius'un (İ.S. 305-311) özel doktoru olmuştur. Bu dönemde pagan olarak hayatına devam etmiş olsa da, Nikomedia piskoposu olan Aziz Hermolaos tarafından bir dizi olaydan sonra Hristiyanlık'a çevrilmiştir. Ancak sonraları Aziz Şehit Ruhani Hermolaos, diğer azizler Hermippos ve Hermokrates ile birlikte tutuklanıp başları kesilmiştir. Hristiyan olduktan sonra mirasını kiliseye ve fakirlere dağıtan Panteleimon ise hekim olarak mesleğine devam etmiştir. Bu sırada birçok mucize gerçekleştirdiğine inanılır. Ölümü için türlü işkencelere maruz kalan Panteleimon'un, öldükten sonra rölükleri İzmit'ten İstanbul'a taşınmıştır. Bazı kaynaklarda Panteleimon'un bu zulümlerden sonra da yaşadığı rivayet edilmektedir.⁷⁰

Hristiyanlık'ta en çok bilinen azizlerden biri olan Azize Şehit Ruhani Barbara'nın Nikomedia'lı olduğuna inanılır; ancak Roma ya da Antakya gibi yerlerde şehit olduğu rivayetleri mevcuttur (res. 10-11). Hristiyanlık'ı seçtiği için babası tarafından kesilerek öldürüleceği sırada, babasının Tanrı tarafından gönderilen bir yıldırım ile yok edildiğine inanılır. Barbara, kendisinin eziyetlere katlandığını görerek etkilenen ve Hristiyanlık'ı seçen Luliana isimli bir kadınla beraber öldürülmüştür. Hristiyanlık'ta Hz. İsa, aziz ve azizeler gibi kutsal şahsiyetlerden arta kalan kutsal eşya ve parçalara "rölik" denir ve Azize Barbara'nın İstanbul'da bulunan rölükleri İ.S. 12. yy.'da Kiev'deki Aziz Mikhael Altın Kubbeli Manastır'a getirtilmiş, oradan da 1930'larda yine Kiev'deki Aziz Vladimir Katedrali'ne koyulmuştur. Günümüzde azizenin öldürüldüğü yer olarak İzmit Şehitler Korusu Mevkii kabul edilmektedir.⁷¹

Kutsal Şehit Nikomedia'lı Luliana İ.S. 304 yılındaki Diocletianus idamları sırasında öldürülmüş bir diğer dini şahsiyettir (res. 11). Luliana İmparator Maximianus Dönemi'nde Nikomedia'da varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Senatör rütbesinden olup, sonradan Nikomedia Valiliği makamına yükselen "Eleusios" adlı bir pagan ile nişanlanmıştır. Luliana Eleusios ile evlenmeyi reddettiği için öfkelenen Eleusios tarafından çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra, Azize Barbara ile beraber, daha 18 yaşında iken başı kesilerek idam edilmiştir. Sephonia isimli asil bir kadın, ölümünden sonra azizenin cenazesini alıp, İtalya'da Campania'da toprağa vermiştir. İ.S. 13. yy.'da rölükleri Napoli'ye taşınmıştır.⁷²

69 Bert Chezzi, *The voices of the saints: A year of readings*, Danvers, MA, Crown Publishing Group, 2002, s. 264-265.

70 Farley, ... calendar of saints ..., s. 162-163; Lähnemann, "... Entscheidungen in Bithynien", s. 60-61; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 983.

71 Yüksel Güngör, "İlkçağ'da Nikomedia (İzmit)'dan Hristiyanlık Tarihine Yayılan Işık: Santa Barbara", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (y.a.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III, Cilt 1*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 237-260; Farley, ... calendar of saints ..., s. 247; Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 933, madde 39; ile Lähnemann, "... Entscheidungen in Bithynien", s. 60, altnot 21.

72 Lähnemann, "... Entscheidungen in Bithynien", s. 60; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 983.

Kutsal Piskopos Şehit Kyprianos ve kutsal Bakire Şehit Ioustina Suriye'dendir (res. 12). Hristiyanlık'ı kabul ettikten sonra, çok sayıda eziyetten geçip, Nikomedia'da İmparator Diocletianus'a gönderilmiş ve orada yaklaşık İ.S. 304 yılında başları kesilerek öldürülmüşlerdir.⁷³

Azize Kyriaki yine İmparator Diocletianus Dönemi'nde Nikomedia'da doğan azizelerdendir (res. 13). Hristiyan olan Dorotheus ve Eusebia adlı anne ve babası Kyriaki'ye isim olarak Pazar günü doğmasından dolayı Yunanca'daki "Κυριακή", yani "Tanrı'nın günü" olan Pazar kelimesini vermişlerdir. Hristiyanlık inancını seçtiği için türlü işkencelere maruz kalıp, en nihayetinde kafası kesilerek şehit edilmiştir.

Azize Vasilissa, İmparator Diocletianus Dönemi'nde Nikomedia yakınlarında yaşamıştır. Henüz dokuz yaşında olmasına rağmen, Hristiyanlık'ı kabul etmiş; bunun üzerine yakalanmış ve Bithynia valisi Aleksandros'un önüne getirilmiştir. Çeşitli zulümlara maruz kalmış; ancak bu zulümlerden mucizevi şekilde kurtulmuştur: Hristiyanlık anlatılarına göre Azize Vasilissa'nın bir fırının içine atıldığı, azizenin ise istavroz çıkarttığı ve bu sayede ateşin ona hiç dokunmadığına inanılır. Dönemin valisi, Azize Vasilissa aracılığı ile Hristiyanlık'a iman etmiştir. Vasilissa Nikomedia şehrinin dışında bir yere gidip Tanrı'ya şükrettiği esnada ölmüştür.⁷⁴

"Adrian" adı ile bilinen Nikomedia'lı Aziz Andrianos, İmparator Maximianus Dönemi'nde Nikomedia praetoriumu'nda, yani Roma İmparatorluk Dönemi eyaletindeki askeri komuta karargah merkezinde, rütbeli bir asker idi (res. 14). Karısı Natalia ve her ikisinin aileleri kentlin varlıklı ve asillerindendi. Andrianos pagan inanca sahipti; karısı Natalia ise gizli bir Hristiyan'dı. İmparator Maksimianus Nikomedia'yı ziyaret ettiğinde, şehirdeki tüm Hristiyanlar'ın tutuklanmasını ve işkenceye konulmalarını emretmiştir. Bu sırada şehre yakın bir mağarada gizlenmiş yirmi üç Hristiyan vardı. Ele verilen bu kişilerden etkilenen Andrianos Hristiyanlık dinini seçmiştir. Hristiyan anlatılarına göre Andrianos ile diğer yirmi üç kişi büyük işkenceler altında İ.S. 4 Mart 306 tarihinde Nikomedia'da son nefeslerini verdiler. Ölümlelerinden sonra Andrianos'un karısı Natalia onların cenazelerini İstanbul'a götürmüş ve oraya defnettirmiştir.⁷⁵

Nikomedia'lı Kutsal Şehit Ruhaniler Eulampios (ya da Eulambios) ve kız kardeşi Eulampia (ya da Eulambia) İ.S. 296 yılında Maximianus Dönemi'nde çeşitli zulümlere maruz kalmışlardır ve Maximianus Dönemi'nde İ.S. 310 yılında başları kesilerek, öldürülmüşlerdir (res. 15). Eulampios ve Eulampia'ya yapılan işkenceler sırasında vuku bulan mucizelere şahit olan 200 asker de Hristiyan olup, sonrasında öldürülmüş ve aziz sayılmışlardır.⁷⁶

Antakya Kilisesi mensubu aziz şehit ruhanilerden olan Antakya'lı Lukianos İ.S. 240'lı yıllarda Samosata'da doğmuştur (res. 16). İ.S. 4. yy.'ın Hristiyan dünyasını sarsan ve kilisenin ilk ekümenik konsilinin toplanmasına neden olan "Arian İhtilafı"nın baş aktörlerinden olan Arius (ya da Areios) ile onun en büyük destekçisi İstanbul patriği Nikomedia'lı Eusebios, Lukianos'un öğrencileri idi. Lukianos, Samosatalı Hristiyan müritleri cesaretlendirmek için Nikomedia'ya gitmiş, ancak orada Maximianus'a şikayet edilmiştir. Bunun üzerine hapse atılmış ve İ.S. 7 Ocak 312 tarihinde hapiste açlık ve susuzluktan ölmüştür.⁷⁷

73 Farley, ... calendar of saints ..., s. 204-205; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 983.

74 Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 979 ile 982.

75 Farley, ... calendar of saints ..., s. 180-181; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 982.

76 Farley, ... calendar of saints ..., s. 209-210; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 961 ile 982.

77 Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 937, altnot 28, s. 980 ve s. 983.

Aziz Yedi Havari Diyakonları oluşturan Stephanos, Prokhoros, Nikanor, Timon, Parmenas ve Nikolaos'dan Prokhoros (res. 17), Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Aziz Petrus'a eşlik etmiş, o da Prokhoros'u Nikomedia piskoposu ilan etmiştir.⁷⁸ Diyakonluk, Ortodoks kiliselerindeki üç yüksek ruhban derecesinin ilk basamağı olan "diyakozluk" rütbesine haiz kişidir. Diğer iki rütbe ise sırasıyla papazlık, yani vaizlik ve piskoposluktur.

Azize Olympia İ.S. 381-397 yıllarında Patrik olan Nektarios tarafından "diyakon" olarak atanmış bir İstanbul'lu bir azize idi. İstanbul Başpiskoposu ve önemli bir Kilise Babası olan Ioannes Khrysostomos'un (İ.S. yaklaşık 347-407), sürgün edilmesinin ardından İ.S. 405 yılında Nikomedia'da hapse atılmış ve 409 yılında da ölmüştür.⁷⁹

ORTA VE GEÇ BİZANS DÖNEMİ NIKOMEDIA'SININ ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ

Nikomedia piskoposu olan Aziz Theophylaktos (res. 18) aslında Bizans topraklarının doğusundaki yerleşimlendendi; ancak doğduğu şehir bilinmemektedir. Bizans İmparatorluğu'nda İ.S. 8. yy.'ın ilk çeyreğinden 9. yy.'ın ortalarına değin süren dinsel tasvir karşıtı hareket olan İkonoklazma hareketi içinde yer alıp, İmparator V. Leo zamanında (İ.S. 813-820) Strobilos Kalesi'ne (Aspat, Bodrum) sürgüne gönderilmiş ve orada da 30 yıllık tutukluluk ve zor şartlar sonucunda İ.S. 845 yılında ölmüştür.⁸⁰

Bizanslı düşünür, ilahiyatçı, yazar ve devlet adamı Mikhael Psellos (İ.S. 1018-1078 ya da 1096?) Platoncu felsefenin Hristiyan öğretisiyle bütünleşebileceğini savunarak ve Bizans fikir dünyasına İstanbul Patriği I. Photios (patriklik süresi İ.S. 858-867 ve 877-886) tarafından sokulan Aristotelesçi düşünceye karşı çıkararak, daha sonra İtalyan Rönesansı'nı etkileyecek olan Bizans klasik eğitiminin canlanmasına öncülük eden bir kişi olarak bilinir (res. 19).⁸¹ Bazı kaynaklarda Nikomedia doğumlu olduğu kaydedilmektedir.

İ.S. 13. yy. Rum Ortodoks ilahiyatçı ve bilgin Maximos Planoudes (İ.S. yaklaşık 1260-1310) Latince felsefe ve edebiyat klasikleri ile Arapça matematik yapıtlarını Yunanca'ya çevirerek, bu alanların Bizans kültür dünyasında tanınmasını sağlamıştır. Planoudes de Nikomedia doğumlu idi.⁸²

İ.S. 14. yy.'da yaşamış Karaim mezhebine mensup Musevi felsefeci Aaron ben Eliya (İ.S. 1328 ya da 1329-1369) "Keter Torah" (Kanunun Tacı), "Gan Eden" (Aden Bahçesi) ve "Etz Hayyim" (Yaşam Ağacı) kitaplarının yazarıdır. Bu felsefeci de Nikomedia doğumlu idi; ancak yaşamının büyük bir bölümünü İstanbul'da geçirmiştir.⁸³

78 Farley, ... calendar of saints ..., s. 162-163; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 979.

79 Farley, ... calendar of saints ..., s. 161.

80 Farley, ... calendar of saints ..., s. 117; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 983.

81 Perikles P. Joannou, "Psellos et le monastère 'Tà Narpōō'", Byzantinische Zeitschrift 44 (1952), s. 283; ve Elizabeth A. Fisher, "Nicomedia or Galatia? Where was Psellos' church of the archangel Michael?", şurada: John J. Duffy/John Peradotto (yaa.), Gonimos: Neoplatonic and Byzantine studies presented to Leendert G. Westerink at 75, Buffalo, N.Y., Arethusa 1988, s. 175. Mikhael Psellos ile ilgili olarak: Efthymia Pietsch, Die "Chronographia" des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie, Serta graeca, Beiträge zur Erforschung griechischer Texte 20, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2005.

82 Elizabeth A. Fisher, "Planoudes, Maximos", şurada: Alexander P. Kazhdan (yaa.), The Oxford dictionary of Byzantium, Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 1681; ve Boulhol, "... Nicomédie paléochrétienne ...", s. 935-936.

83 Moshe Sevilla-Sharon, Türkiye Yahudileri, Cep Üniversitesi 63, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 19.

TEŞEKKÜR VE NOTLAR

Makaledeki fotoğrafların tamamını çeken ve düzenleyen öğrencim Sinop Üniversitesi, Arkeoloji Bölüm Başkanı Yard. Doç. Dr. Gülseren Kan Şahin'e, bu bildirim kabul eden ve sempozyum sırasında ve sonrasında bizlere büyük bir konukseverlik gösteren Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin değerli yönetici ve çalışanlarına, metnimi okuyup, çeşitli düzeltmeler yapan ve sempozyumun güzel geçmesi için elinden gelen tüm çabayı sergileyen aynı kurumdan Sayın Ali Kemal Sancak'a teşekkürü bir borç bilirim. Metnimi okuyup, çeşitli önerilerde bulunan arkadaşlarım, alfabetik sıra ile, Sayın Doç. Dr. Hadrien Bru'ye (Besançon), Sayın Doç. Dr. Ragıp Kayar'a (İzmir), Sayın Dr. Metin Özer'e (İzmir), Sayın Aslı Melike Soylu'ya (İzmir) ve Sayın Buket Vurgeç'e (İzmir) teşekkürlerimi sunuyorum.

Metinde geçen kısaltmalar (alfabetik olarak): a.g.e.: adı geçen eserde; a.y.: aynı yazar; a.y.l.: aynı yazarlar; bkz.: bakınız; çev.: çeviren; env. no.: envanter numarası; res.: resim; yya.: yayınlayanlar; ve yy.: yüzyıl.

KAYNAKÇA – ANTİK KAYNAKLAR

- Ammianus Marcellinus, *History*, Cilt I, 14.-19. kitaplar, Loeb Classical Library 300, Cambridge, MA/Londra, Harvard University Press, 1950 <https://archive.org/stream/ammianusmarcelli01ammiuoft/ammianusmarcelli01ammiuoft_djvu.txt>.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica / The church history of Eusebius*, İngilizce'ye çev. A. Cushman McGiffert <[http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Historia_ecclesiastica_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Historia_ecclesiastica_[Schaff],_EN.pdf)>.
- Lactantius, *Lucii Caecilii liber ad donatum confessorem de mortibus persecutorum* <<http://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>>.
- Libanius, *Oration 1. The autobiography*, Loeb Classical Library 478, Cambridge, MA/Londra, Harvard University Press, 1992.

MODERN KAYNAKLAR

- Aksoy, Taner, *İzmit Su Yolları*, Kocaeli, Kocaeli Müzelerini Sevenleri ve Dostları Derneği, 2000.
- Aksoy, Taner, *Kocaeli Kültür Envanteri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Kültür Yayınları, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2011.
- Aksoy, Taner, "İzmit Su Yolları", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi / The Journal of Institute of Black Sea Studies* 1/1 (2015), s. 187-239 <www.ktu.edu.tr/dosyalar/karendergisi_5af10.pdf>.
- Aksoy, Taner, "İzmit Su Yolları", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Alı Yeşildal (yya.), *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 149-179 <<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/16.pdf>>.
- Akyol, Hasan, "İlkçağ ve Ortaçağ Seyahatnamelerinde Gebze ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alı Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa et History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 739-747.
- Akyürek, Engin/Tiryaki, Ayça/Çömezoğlu, Özgü/Ermis, Melda, *TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 8: Bizans Dönemi/Marmara Bölgesi*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007.
- Alves Dias, Maria Manuela, "Moeda de Fl. Helena Augusta duma oficina de Nicomédia", *Coinimbriga* 17 (1978), s. 148-150.
- Bahar, Bilge, *İzmit Körfezi Bizans Dönemi Savunma Yapıları Bağlamında Gebze, Eskihisar Kalesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013. <www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/.../43dcad1a-2b17-4230-bb21-7579b24cc2>.
- Bastien, Pierre, "Lactance 17, 1 à 4, et les émissions d'or des vicennalia de Dioclétien et de

- Maximien à Ticinum, Aquilée et Nicomédie”, *Numismatica e antichità classiche, Quaderni ticinesi* 5 (1976), s. 253-266.
- Bekker-Nielsen, Tønnes, *Urban life and local politics in Roman Bithynia: The small world of Dion Chrysostomos*, Black Sea Studies 7, Aarhus, Aarhus University Press, 2008.
- <<http://www.pontos.dk/publications/books/bss-7-files/kolophon>>.
- Belke, Klaus, “Development of towns in northwestern Asia Minor during late antiquity”, *Acta byzantina fennica* 3 (2010), s. 46-66.
- Belke, Klaus, “Bithynien. Historische und geographische Beobachtungen zu einer Provinz in byzantinischer Zeit”, şurada: Engelbert Winter/Klaus Zimmermann (yya.), *Neue Funde und Forschungen in Bithynien. Friedrich Karl Dörner zum 100. Geburtstag gewidmet*, Asia Minor Studien 69, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, s. 83-109.
- Belke, Klaus, “Die Küsten von Hellespont und Bithynien im Spiegel der Portuland und Portulankarten”, şurada: Burak Takmer/Ebru N. Akdoğan Arca/Nuray Gököl Özdiil (yya.), *Vir doctus anaticus. Studies in memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Philia Supplements 1, İstanbul, Kuzgun Yayınevi, 2016, s. 157-189.
- Belke, Klaus, *Bithynien und Hellespontos*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Tabula Imperii Byzantini 13 (Viyana; hazırlanmakta).
- Bosch, Clemens Emin, *Die kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit II: Einzeluntersuchungen*, Cilt 1: *Bithynien*, 1. Kısım, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1935.
- Bosch, Clemens Emin, *İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Antikiteler ve Müzeler Direktörlüğü, Anıtları Koruma Kurulu 5, İstanbul, Devlet Basımevi, 1942.
- Boulhol, Pascal, “L’apport de l’hagiographie à la connaissance de la Nicomédie paléochrétienne (toponymie et monuments)”, *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Antiquité* 106/2 (1994), s. 921-992 <http://www.persee.fr/doc/mefr_0223-5102_1994_num_106_2_1866>.
- Büyükkakın, Tahir, *Kocaeli Açık hava Müzesi / Kocaeli open-air museum*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı Yayınları 3, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/Tor Ofset, 2010 <https://issuu.com/kocaeli_bld/docs/acikhavamuzesi>.
- Çalık Ross, Ayşe, *Antik İzmit: Nicomedia*, Delta Yayınları Arkeoloji Kitapları 1, İstanbul, Delta Yayıncılık, 2007.
- Çalık Ross, Ayşe, *Ancient İzmit: Nicomedia*, Delta publishing house archaeological books 1, İstanbul, Delta publishing house, 2007.
- Çetin, Altan/Çağ, Galip, “Haçlı Seferleri Güzergâhında Bir Durak: İzmit (Nicomedia)”, şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Alı Yeşildal (yya.), *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 189-197 <<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/18.pdf>>.
- Dallegio d’Alessio, Eugène, “Le tombeau de Saint Pantéléémon à Nicomédie”, şurada: *Actes du*

Vle congres international d'études byzantines, Paris, 27 juillet - 2 août 1948, Cilt II, Paris, Ecole des hautes études, Sorbonne/Limoges, impr. de A. Bontemps, 1951, s. 95-100.

Dallegio d'Alessio, Eugène, "Une crypte paléochrétienne à Nicomédie", *Revue des études byzantines* 16 (1958), s. 235-236 <http://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1958_num_16_1_1191>.

Demir, Zeynep, "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88. Km İzmit Nekropolü Kurtarma Kazısı", şurada: *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 27-30 Nisan 1992, Efes*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, 229-249 <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/muze_kurtarma/03.muze.kurtarma.pdf>.

Demir, Zeynep, "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88. Km İzmit Kesimi Gültepe Park Alanı Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı", şurada: *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Marmaris, 26-29 Nisan 1993*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1643 / Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları 37, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1994, 357-375 <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/muze_kurtarma/04.muze.kurtarma.pdf>.

Doğancı, Kamil, "Geç Antikçağda Hacı Yolu Güzergahında Bir Merkez: Nikomedia", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 207–220.

Dörner, Friedrich Karl, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Istanbul Forschungen 14, Berlin, Archäolog. Inst. d. dt. Reiches, 1941.

Duyuran, Rüstem, "İzmit ve Silivri'de Yapılan Arkeolojik Araştırmalar 1947-1948", *Belleten* XV (1951), s. 213-218.

Ebcioğlu, İ. "İzmit Definesi / The İzmit hoard", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14 (1966-1967), s. 166-174.

Erdoğan, Nevnihal, "„Konstantinopolis Kapılarında“ Romanında Tarihsel Arkaplan Olarak Nikaia (İznik) ve Nikomedia (İzmit)", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/ Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt IV, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 2917–2925.

Ertuğrul, Özkan, "Roma ve Bizans Devrinde İzmit ve Çevresinde İki Merkez: Serdivan ve Yazlıkköy", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik (yya.), *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 30, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015, s. 81-103

<<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler/13-%20Yrd.%20Do%3%A7.%20Dr.%20%3%96zkan%20ERTU%4%9ERUL-Roma%20ve%20Bizans%20Devrinde%20%4%B0zmit%20ve%20%3%87evresinde%20%4%B0ki%20Merkez%20Serdivan%20ve%20Yazl%4%B1kk%3%B6y.pdf>>.

Eyice, Semavi, "Monuments byzantins anatoliens inédits ou peu connus", şurada: *Corso di*

- cultura sull'arte ravennate e bizantina : seminario internazionale di studi XVIII* (1971), s. 309-332.
- Farley, Lawrence R., *A daily calendar of saints, a synaxarion for today's north American church*, Minneapolis, MN, Light & Life Publishing Company, 1996 (2. baskı 2011).
- Feissel, Denis, "Notes d'épigraphie chrétienne, 3, 9. Sur des épitaphes de Tyr. 10. Υποβολεὺς à Tyr et à Nicomédie", *Bulletin de correspondance hellénique* 102 (1978), s. 545-555.
- Feissel, Denis, "De Chalcédoine à Nicomédie. Quelques inscriptions négligées", *Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance* 10 (1987), s. 405-436.
- Fıratlı, Nezi, *İzmit Tarihi ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1959.
- Finkel, Caroline/Barka, Aykut, "The Sakarya River, Lake Sapanca, İzmit Bay canal project. A reappraisal of the historical record in the light of new morphological evidence", *Istanbuler Mitteilungen* 47 (1997), s. 429-442.
- Fisher, Elizabeth A., "Nicomedia or Galatia ? Where was Psellos' church of the archangel Michael ?", şurada: John J. Duffy/John Peradotto (yya.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo, N.Y., Arethusa 1988, s. 175-187.
- Fisher, Elizabeth A., "Planoudes, Maximus", şurada: Alexander P. Kazhdan (yya.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 1681-1682.
- Foss, Clive, "Nicomedia and Constantinople", şurada: Cyril Mango/Gilbert Dagron/Geoffrey Greatrex (yya.), *Constantinople and its hinterland. Papers from twenty-seventh spring symposium of Byzantine studies, Oxford, April 1993*, Society for the Promotion of Byzantine Studies series 3, Aldershot, Hampshire, Variorum, Ashgate Publishing Ltd., 1995, s. 181-190.
- Foss, Clive, *Survey of medieval castles of Anatolia 2: Nicomedia*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 21, Londra, 1996 <http://biaa.ac.uk/ckeditor/filemanager/userfiles/publications_documents/Monograph_contents/Survey_of_Medieval_Castles_of_Anatolia_2.pdf>.
- Foss, Clive, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II: Nikomedia*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları / Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Monograf 21, Ankara, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, 2002.
- Georges Gautier, Un argenteus inédit de Jovien frappé à Nicomédie, *Schweizer Münzblätter* 35 (1985), s. 42 <<http://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=smb-001:1983-1987:33-37::789>>.
- Gerstel, Sharon E. J., "'Tiles of Nicomedia" and the cult of Saint Panteleimon", şurada: Denis Sullivan/Elizabeth A. Fisher/Stratis Papaioannou (yya.), *Byzantine religious culture. Studies in honor of Alice-Mary Talbot*, European History and Culture E-Books Online, Collection 2012, The Medieval Mediterranean 92, Leiden/Boston, MA, Brill, 2011, s. 173-186.
- Geyer, Bernard/Lefort, Jacques (yya.), *La Bithynie au Moyen Âge, Réalités byzantines* 9, Paris, Éditions P. Lethielleux, 2003.
- Geyik Karpuz, Gül/Çibuk, Kemal: "Kocaeli Arkeoloji ve Enografya Müzesinde Bulunan Cam

- Bilezikler", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 283–296.
- Ghezzi, Bert, *The voices of the saints: A year of readings*, Danvers, MA, Crown Publishing Group, 2002.
- Girgin, Onur, "Kandıra Örnekleri Işığında Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimari Eserlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", şurada: Ahmet Efiloğlu/Hasan Özer/Tayyar Gürdal/Hasan Sankır (yya.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 16-18 Ekim 2014*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 11, Ankara, Mattek Matbaacılık Basım Yayın Tan.Tic.San.Ltd.Şti, 2016, s. 155-162 <http://w3.beun.edu.tr/dosyalar/ana_sayfa/yayinlar/0516.pdf>.
- Gölcük, Rıdvan/Kahraman, Esra: "Gebze'de Bir Sarnıç", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 373–386.
- Grünbart, Michael, "Das byzantinische Bithynien als Hinterland von Konstantinopel", şurada: Engelbert Winter/Klaus Zimmermann (yya.), *Neue Funde und Forschungen in Bithynien. Friedrich Karl Dörner zum 100. Geburtstag gewidmet*, Asia Minor Studien 69, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, s. 113-130.
- Güney, Hale, *The resources and economy of Roman Nicomedia*, University of Exeter, Department of Classics and Ancient History, doktora tezi, Exeter, 2012 <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3713/GuneyH_TPC.pdf?sequence=3>.
- Güney, Hale, "Antik Çağ'da Nikomedia (İzmit) Kenti'nin Jeopolitik Önemi", şurada: Zeki Dilek/Mustafa Akbulut/Mustafa Arlı/Zeynep Bağlan Özer/Reşide Gürses/Banu Karababa Taşkın (yya.), 38. ICANAS (*Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*), 10-15 Eylül 2007 – Ankara / Türkiye: *Bildiriler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları 4/1, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2013 s. 1467-1491
- <<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/G%C3%9CNEY-Hale-ANT%C4%B0K-%C3%87A%C4%9E%E2%80%99DA-N%C4%B0KOMED%C4%B0A-%C4%B0ZM%C4%B0T-KENT%C4%B0%E2%80%99N%C4%B0N-JEOPOL%C4%B0T-%C4%B0K-%C3%96NEM%C4%B0.pdf>>.
- Güney, Hale, "The economic activities of Roman Nicomedia and connectivity between the Propontic and the Pontic world", şurada: Victor Cojocaru/Altay Coşkun/Mädälinna Dana (yya.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic world during the Hellenistic and Roman periods*, Pontica et mediterranea III, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2014, s. 605-624.
- Güney, Hale, "Nikomedeia Kent Sikkelerinin Dolaşımı", şurada: Kayhan Dörtlük/Oğuz Tekin/Remziye Boyraz Seyhan/Mark Wilson (yya.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve*

- Numismatik Kongresi, 25-28 Şubat 2013 - Bildiriler / First international congress of the Anatolian monetary history and numismatics, 25-28 February 2013 – Proceedings*, Kongre, Sempozyum, Seminer Dizisi 4 / Congress, Symposium, Seminar Series 4, İstanbul, Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 281-296.
- Güngör, Yüksel, "İlkçağ'da Nikomedia (İzmit)'dan Hristiyanlık Tarihine Yayılan Işık: Santa Barbara", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 237–260.
- Güngör, Yüksel, "Kültür Turizmi Açısından İzmit - Nikomedeia'nın Yitirilen Kültür Mirası Pantaleimon Manastırı", *Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yıllığı* 2004.
- Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985 (dijital edisyonu 2008) <<https://www.cambridge.org/core/books/studies-in-the-byzantine-monetary-economy-ici3001450/A8DAAAD93155A-E085A74207F642E0CAE>>.
- Hellenkemper, Hansgerd, "Anatolische Riviera: Byzantinische Kaiserpaläste in Bithynien", şurada: Engelbert Winter/Klaus Zimmermann (yya.), *Neue Funde und Forschungen in Bithynien. Friedrich Karl Dörner zum 100. Geburtstag gewidmet*, Asia Minor Studien 69, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, s. 61-81.
- Janin, Raymond, "IV. Nicomédie et ses environs", şurada: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin 3, Paris/Leuven, Institut français d'études byzantines/Peeters, 1975, s. 77-104.
- Jevtic, Ivana, *Nicomedia (Izmit)* <<http://www.limenproject.net/wp-content/uploads/2014/07/Izmit.pdf>>.
- Joannou, Perikles P., "Psellos et le monastère "Τὰ Ναρσοῦ"", *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1952), s. 283-290.
- Kan Şahin, Gülseren/Laflı, Ergün, "Geç Antik Çağda Honorias", şurada: Ahmet Efiloğlu/Hasan Özer/Tayyar Gürdal/Hasan Sankır (yya.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 16-18 Ekim 2014*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 11, Ankara, Mattek Matbaacılık Basım Yayın Tan.Tic.San.Ltd.Şti., 2016, s. 31-41 <http://w3.beun.edu.tr/dosyalar/ana_sayfa/yayinlar/0516.pdf>.
- Kammerer-Grothaus, Helke, "Nikomedeia/Izmit: Kaiserliche Residenz und Kunstlandschaft in Bithynien", *Boreas, Münstersche Beiträge zur Archäologie* 36 (2013), s. 171-198.
- Kaya, Selim/Deniz, Arda, "Bazı Ortaçağ Seyyahlarının Gözünden Kocaeli", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 749–756.
- Kayhan, Hüseyin, "Haçlı Seferleri ve İzmit", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/

- Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 413–419.
- Kent, John, "Un monnayage de bronze de Zénon à Nicomédie", *Bulletin de la Société française de numismatique* 48 (1993), s. 566-568.
- Kılıç, Şahin/Kaplanoglu, Şahin, "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 489–505.
- Konukçu, Enver, "Latinlerden Osmanlılara Kefken ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 469–488.
- Lafli, Ergün, "Gazi Mustafa Paşa Devri Öncesinde Bizans Döneminde Kocaeli İli Arkeolojisi ve Tarihi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 397–412.
- Lähnemann, Johannes, "Kirchengeschichtliche bedeutsame Orte und Entscheidungen in Bithynien", *International Journal of Orthodox Theology* 4/3 (2013), s. 39-61 <<http://orthodox-theology.com/media/PDF/IJOT3.2013/Laehnemann-Bythinien.pdf>>.
- Moore, Frank Gardner, "Three canal projects, Roman and Byzantine", *American Journal of Archaeology* 54/2 (1950), s. 97-111
- Öztüre, Avni, *Resim, Fotoğraf, Belgelerle Nicomedia İzmit Tarihi*, İstanbul, Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti., 1969.
- Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresi'ndeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul, Avni Öztüre Yayınları, 1981.
- Öztürk, Bülent, "Karamürsel'de (Bithynia) Bir Antik Kıyı Yerleşimi: Prainetos/Preietos", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları 35, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, s. 61-82 <<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/9.pdf>>.
- Öztürk, Murat, "Bir Roma İmparatorluğu Başkenti Nikomedia", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi*

- Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 335–341.
- Qiprisçi, Gerşom, “Kocaeli’ndeki Museviler: Yahudiler, Karaimler ve Dönmeler”, şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 1379–1382.
- Perilli, Lorenzo, *Menodoto di Nicomedia. Contributo a una storia galeniana della medicina empirica*, Münih/Leipzig, K. G. Saur, 2004.
- Pietsch, Efthymia, *Die “Chronographia” des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie*, Serta graeca, Beiträge zur Erforschung griechischer Texte 20, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2005.
- Polatel, Oğuz, “Nikomedia’dan İzmit’e Bir Kent Adının Dönüşümü”, *History Studies, International Journal of History* 4 (2012), s. 279-295 <<http://www.historystudies.net/dergi/tar20151297ad8.pdf>>.
- Robert, Louis, “Epitaphes juives d’Éphèse et de Nicomédie”, şurada: Louis Robert/Jeanne Robert (yya.), *Hellenica. Recueil d’épigraphie, de numismatique et d’antiquités grecques*, Cilt 11-12, Paris, Impr. A. Bontemps, 1960, s. 381-413.
- Robert, Louis, “La titulature de Nicée et de Nicomédie. La gloire et la haine”, *Harvard Studies in Classical Philology* 81 (1977), s. 1-39.
- Runciman, Steven, *A history of the crusades*, Cilt 1: *The first crusade and the foundation of the kingdom of Jerusalem*, Cambridge, Cambridge University Press, 1951.
- Sevilla-Sharon, Moshe, *Türkiye Yahudileri*, Cep Üniversitesi 63, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992 <media.turuz.com/.../1649-Turkiye_Yahudileri_-Moshe_Sevilla_Sharon_-1992-176s>.
- Sölch, Johann, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen: Nikomedia, Nikäa, Prusa*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher I, Dresden, 1921.
- Şahin, Sencer, *Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedia (İzmit) und in der Umgebung der Stadt*, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, doktora tezi, Münster, 1974.
- Tabbernee, William, *Early Christianity in contexts: An exploration across cultures and continents*, Ada, MI, Baker Academic, 2014.
- Tütüncü, Mehmet, “Hollandalı Seyyahlar Cornelius de Bruyn ve Pieter van Woensel Seyahatnamelerinde İzmit”, şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Ali Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/CNR Basım, 2017, s. 757–764.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresinde İnanç Turizmi*, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2001.

- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi: Bithynia Arkeolojik, Epigrafik, Nüvizmatik Bibliyografyası*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 4, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2006.
- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü Yayınları 18, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2008 <<https://stratejisiite.files.wordpress.com/2016/01/seyahatnamelerde-kocaeli-ve-evresi.pdf>>.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi III: Bizans, Selçuklu ve Haçlılar Dönemi Bithynia*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 6, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2010.
- Ulugün, F. Yavuz, *Kocaeli and vicinity (Bithynia) in journeys*, Kocaeli, İzmit Rotary Kulübü, 2010.
- Ulugün, F. Yavuz/Bakan, Muhittin/Aksoy, Taner, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi: Tarih Öncesi ve Hellenistik Dönem Bithynia*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 2, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu, 2004.
- Ulugün, F. Yavuz/Bakan, Muhittin/Aksoy, Taner, *Kocaeli ve Çevresi Tarihi II: Roma Dönemi Bithynia*, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları 5, Kocaeli, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu, 2010.
- Uykal, Zuhâl/Akdeniz, Kayhan, "Kocaeli Müzesi Koleksiyonu Bizans Dönemi Sikkelerinden Örnekler", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alî Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/ CNR Basım, 2017, s. 315–333.
- Ünal, Müzeyyen, *İzmit Antik Su Sistemleri ve Paşasuyu*, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları 1, Kocaeli, 2001.
- Viscido, Lorenzo, "St. Acacius. Martyr of Byzantium or Nicomedia?", *Studi sull'oriente cristiano* 9/1 (2005), s. 111-117.
- Vural, Vahide, *İzmit Bizans Devri Eserler*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1977.
- Yaşar, Şükrân/Çeken, Muhittin, "Bizans-Arap Mücadelelerinde Kocaeli (Nicomedia) ve Çevresi", şurada: Haluk Selvi/M. Bilal Çelik/İbrahim Şirin/Alî Yeşildal (yya.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III / International Symposium on Gazi Süleyman Paşa & History of Kocaeli – III*, Cilt 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 38 / Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs, 38. Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi/ CNR Basım, 2017, s. 359–372.
- Ward-Perkins, John Bryan, "Nicomedia and the marble trade", *Papers of the British School at Rome* 48 (1980), s. 23-69.
- Ward-Perkins, John Bryan, "The marble trade and its organisation. Evidence from Nicomedia", şurada: John H. D'Arms/E. Christian Kopff (yya.), *The seaborne commerce of ancient Rome, Studies in archaeology and history, Papers presented as part of an international symposium organized by and held at the American Academy in Rome, from November 1978 through April 1979*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 36, Rome, American

Academy in Rome, 1980, s. 325-338.

Whitby, Michael, "Justinian's bridge over the Sangarius and the date of Procopius' de Aedificiis", *The Journal of Hellenic Studies* 105 (1985), s. 129-148.

Wortley, John, "The Byzantine component of the relic-hoard of Constantinople", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40 (1999), s. 353-378 <grbs.library.duke.edu/article/download/2181/6255>.

Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Kocaeli, Türk Yolu Matbaası, 1945.

Zeyrek, Turgut Hacı, *Nikomedea (İ.Ö. 264/263-İ.S. 358). Arkeolojik Açıdan Genel Bir Değerlendirme*, İstanbul, Ege Yayınları, 2005.

Resim 1: Aziz Panteleimon'un pişmiş toprak bir tasviri. İ.S. 10.-11. yy.

Resim 2: Aziz Konstantin ve Azize Helena'yı betimleyen bir Rum ikonası.
Anonim; İ.S. 19. yy. Sinop Müzesi.

Resim 3: Aziz şehit ruhanileri Theopemptos ve Theonas'ı betimleyen bir minyatür. II. Basileios Menologionu; İ.S. 1000'ler.

Resim 4: Nikomedia'nın 20.000 aziz şehit ruhanisini betimleyen bir minyatür. Il. Basileios Menologionu; İ.S. 1000'ler.

Resim 5: Nikomedia piskoposu Anthimos ve diğer aziz şehit ruhaniler Diyakon Theophilos, Dorotheos, Mardonios, Migdonios, Peter, Indes, Gorgonios, Zeno, Bakire Domna ve Euthymios'un öldürülmelerini betimleyen bir minyatür. Il. Basileios Menologionu; İ.S. 985.

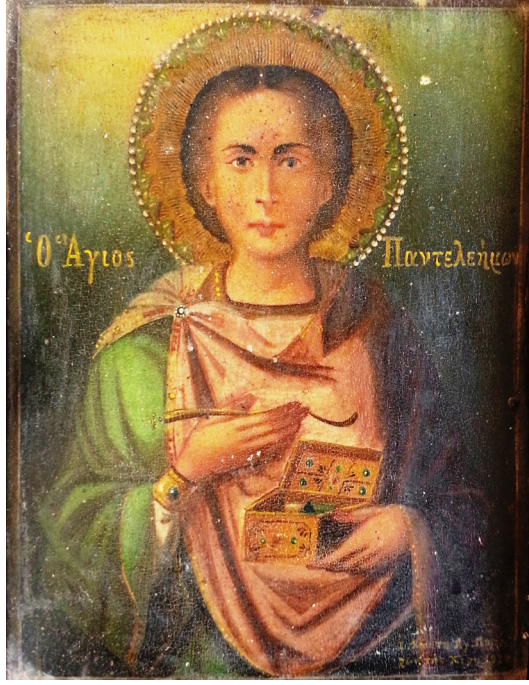
Resim 6: Aziz Georgios'un ejderhayı öldürürken betimleyen bir Rum ikonası. Anonim; İ.S. 19. yy. Trabzon Müzesi.

Resim 7: Bir Rum Ortodoks kilisesine ait alınlık parçası. Üç kemere bölünmüş alınlığın ortasında Arkhan-gelos Mikhael (Melek Mikâil) ile sol yan kenarında Aziz Georgios'un ejderhayı öldürme tasviri yer alır. Anonim; Mart 1839 tarihli. Alanya Müzesi.

Resim 8: Makedonya-Üsküp yakınlarında, İ.S. 12. yy.'a ait Aziz Panteleimon Kilisesi'ndeki (Nerezi) Aziz Panteleimon'u betimleyen Bizans freskosu.

Resim 9: Aziz Panteleimon'u betimleyen bir Rum ikonası. İmza okunamıyor; 1973 tarihli. Sakız Adası'ndaki bir köy kilisesinden, Yunanistan.

Resim 10: Azize Barbara'yı betimleyen Veliki Novgorod'dan bir Rus ikonası. Anonim; İ.S. 15. yy. Tretyakov Devlet Galerisi, Moskova, Rusya; inv. no. 25518.

Resim 11: Nikomedia'lı Azize Barbara (ortada), Azize Iuliana (sağda) ve İkonion'lu Azize Paraskevi'yi (solda) betimleyen Rus ikonası. Anonim; İ.S. 14.-15. yy.

Resim 12: Aziz Kyprianos ve Aziz Ioustina'yı betimleyen bir Bulgar ikonası. Anonim; 19. yy. Aziz Kiril (Kyrillos) ve Aziz Metodius (Methodios) Kilisesi, Slivnitsa, Bulgaristan.

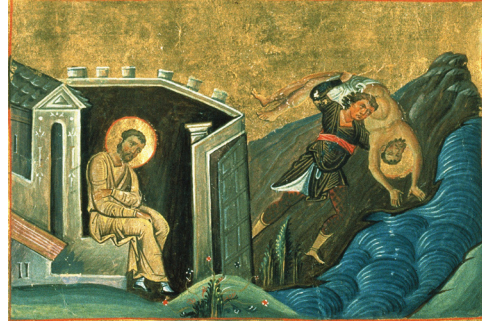
Resim 13: Azize Kyriaki'yi betimleyen bir Rum ikonası.

Resim 14: Bir ahşap Aziz Andrianos heykeli. 19. yy.'ın ikinci yarısı; Mikhael Katedrali, Gent, Belçika.

Resim 15: Aziz Eulampios ve kardeşi Azize Eulampia'yı betimleyen bir minyatür. İll. Basileios Menologionu; İ.S. 1000'ler.

Resim 16: Antiokheia'lı Aziz Lukianos'u betimleyen bir minyatür. İll. Basileios Menologionu; İ.S. 1000'ler.

Resim 17: Nikomedia'lı Aziz Prokhoros'u Haveri Yuhanna ile beraber betimleyen bir Ermeni el yazması İncil. Anonim; 1609 tarihli. The Bodleian Library, University of Oxford.

Resim 18: Nikomedia piskoposu Aziz Theophylaktos'u betimleyen bir Rum ikonası. 1837 tarihli. 1780 tarihinde inşa edilen Ypapanti Kilisesi, Hydra, Saron Adaları, Yunanistan.

Resim 19: Nikomedia'lı Mikhael Psellos'u (sol tarafta), öğrencisi Bizans İmparatoru VII. Mihail ile (İ.S. 1071-1078) beraber betimleyen bir minyatür. Codex 234, f. 245a, Pantokrator Manastırı, Athos Dağı, Aynoroz, Yunanistan; İ.S. 12.-13. yy.

DRAGOS ANTLAŞMASININ TARİHİ ZEMİNİ

İBRAHİM TELLİOĞLU*

Selçukluların Anadolu'ya geldiği dönemle ilgili bazı dönüm noktası savaşlar, antlaşmalar vardır. Bazen rakip unsurların savunma gücüne önemli darbeler vurulabilir. 16 Ağustos 1064'te Ani kalesinin fethedilmesi böyle değerlendirilebilir. Bazen düşmana karşı kazandığınız bir zafer size büyük bir ganimetin yanı sıra büyük bir moral motivasyon da sağlar. 1048'de Pasinler'de elde edilen zafer böyle değerlendirilebilir. Bazen kazandığınız bir zaferle tarihin akışını değiştirecek bir gelişmeye imza atarsınız. Malazgirt zaferi böyle bir olaydır ve Anadolu'nun yurt edinilmesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bazen kazandığınız bir zaferle elde ettiklerinizi koruyabilme adına çok önemli bir iş yapmış olursunuz. Miryakefalon savaşının kazanılması bu bakımdan oldukça kıymetlidir. Romalıların Türkleri Anadolu'dan atma hayallerini sonlandırmıştır. Bazen imzaladığınız bir antlaşma ile mevcut dengeleri büyük ölçüde değiştirecek bir statü ve güç elde etmiş olursunuz. Malazgirt zaferinden sonra imzalanan antlaşma böyledir. Bazen bir antlaşma ile malumun ilanı yapılır ve mevcut durum resmen imza altına alınır. Dragos Antlaşması da böyle bir antlaşmadır.

Anadolu'da üç tane önemli savunma hattı bulunur. Bu hatlardan herhangi birisi kaybedildiğinde düşman unsur diğerine kadar rahatlıkla ilerleyebilir. Bunlardan en doğuda olanı Kars-Erzurum-Bingöl hattıdır. İkinci hat İç Anadolu'daki Ankara-Çankırı-Kastamonu hattıdır. Üçüncü ve en batıdaki hat ise Eskişehir-Kütahya-Bilecik hattıdır. Romalılar bu hatlardan en doğuda cereyan eden gelişmeleri yakından takip etmezler. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaşanan olayların Romalı tarihçilerin ilgisini çok çekmemesi bu yüzdendir. İç Anadolu hattı Romalıların nispeten ilgi alanı içerisindeydi. Bu bölgede olması muhtemel olumsuzluklar Batı Anadolu'nun güvenliğini tehlikeye atacağı için buralara ilgi gösterirler. Romalıların iki büyük garnizonu olan Caesera ve Neocaesera'nın bu bölgede olması yörenin stratejik değerini gösterir.¹ Ancak Bizans İmparatorluğu için Batı Anadolu'nun güvenliği hayati öneme sahiptir. Buradaki savunma hattı kaybedildiği zaman İstanbul'un güvenliği tehlike altına girmiş olmaktadır. O yüzden Anadolu'nun batı ucundaki savunma hattına büyük değer vermektedirler.

Dragos Antlaşması'na giden yol Doğu ve İç Anadolu Türklerin eline geçince başlar. Bu vaziyetin ortaya çıkmasında Tuğrul Bey (1040-1063) döneminde başlayan faaliyetler zemin oluşturur. Esasında Selçuklular, Çağrı Bey'in 1016-1021 arasındaki keşif seferinden itibaren Anadolu'nun kendileri için elverişli bir yurt olduğunu bilmekteydi.² Ancak Karahanlı ve Gaznelilerle mücadeleleri sebebiyle uzun süre bu yurda göçmeyle ilgili bir harekete girişemediler. 1040 Dandanakan Savaşında Gaznelilere karşı kazanılan büyük zaferin ardından Selçuklu Devleti kurulmuştu. Tuğrul Bey devlet işlerini düzene koyduktan sonra Anadolu'ya yönelik seferleri başlattı. Bölgeye gelen ilk Selçuklu ordusu, 1045'te Gence önünde Romalılarla karşılaştı ve

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. e-posta: telliogluibrahim@gmail.com

1 Bkz. W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası (nşr. M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 218, 241, 287 vd., 359-363.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1943, s. 259-274.

büyük bir zafer kazandı.³ Bu hadiseden iki yıl sonra Tuğrul Bey'in amcazadesi Hasan Bey, maiyetindeki Türkmenlerle birlikte Anadolu'ya girmiş, ancak Zap Suyu civarında Romalılar tarafından pusuya düşürülerek şehit edilmişti.⁴ Bunun üzerine Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Romalılardan intikam almakla görevlendirdi. 1048'de Pasinler'de iki taraf yeniden karşılaştı ve yapılan savaşta Selçuklu ordusunun büyük bir zafer kazandı.⁵ Ardından düzenlenen yağma akınında Türkmenlerin İstanbul'a 10 günlük mesafeye ulaştığını İbnü'l Esir yazmıştı.⁶ Bu bölge Batı Anadolu'ya tekabül etmektedir. Demek ki daha 1048'de Selçukluların İç ve Batı Anadolu'ya ilerleyişini durdurabilecek ciddi bir güç bulunmamaktadır. Oysaki Romalıların bölgede çok önemli garnizonları vardır. Ancak buralar yeterince askerle tahkim edilmemiş olmalı ki Selçuklular bir engelle karşılaşmadan bölgeyi yağmalamış ve büyük ganimetle ülkelerine dönmüşlerdi. Nitekim Pasinler zaferinden kısa süre sonra Selçukluların Erzen'i ele geçirmesini çöküşün başlangıcı olarak gören Ermeni tarihçileri bunun sorumlusu olarak da gerekli önlemleri almayan Romalıları göstermekteydi.⁷ Sultan Alparslan (1063-1072) zamanında ise bu hattaki Roma hâkimiyeti büyük darbe almıştı. Selçuklu ordusu 1064 Şubat ayında Tiflis'ten başlayarak Nahcivan'a kadar olan bölgeyi ele geçirdi.⁸ Ardından Selçuklu hükümdarı Anı şehrine doğru ilerledi. Burası Romalılar açısından Doğu Anadolu'nun en önemli askeri merkezi sayılırdı. Güçlü surları sayesinde alınması oldukça zordu. Ancak 16 Ağustos 1064'de Selçuklu ordusu şehri fethetti. Ermeni kaynaklarında büyük akis bulan⁹ bu gelişmeden sonra Doğu

3 Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (nşr. A. Sevim), Ankara 1988, s. 8.

4 Bizans tarihçisi Skylitze'nin kaydına göre Tuğrul Bey, amcasının oğlu Hasan'ı Romalılara karşı göndermişti. Tebriz üzerinden Van'a giren Hasan Bey, ciddi bir direnişle karşılaşmadan batıya doğru ilerlemeye başlamıştı. Bölgeyi idare eden Aaron, onunla tek başına mücadele edemeyeceğini görünce Anı ve İberyalı valisi Katakalon Kekaumenos'tan destek istemiştir. O da kalabalık bir orduyla birlikte Aaron'a yardıma gelmiştir. Kekaumenos Selçuklularla savaşmak yerine onları tuzağa düşürmenin daha doğru olacağını söylemiş ve planı kabul görmüştü. Buna göre Romalılar kamplarını olduğu gibi bırakacak, Türkler de Romalıların ağırlıklarını bırakıp çekildiklerini zannederek rahat hareket edecek, bu sırada pusuda bekleyen Roma birlikleri onlara baskın yapacaklardı. Hasan Bey Zap nehrine doğru yöneldiğinde Romalıların kampının terk edilmiş olduğunu görür ve askerlerine ganimet paylaşma emri verir. Yağma devam ederken Romalılar saklandıkları yerlerden çıkarak aniden ganimet toplayan Türklerle saldırdı. Selçuklular arasında büyük bir şaşkınlık olur ve Bizans askerleri bundan faydalanarak düşman ordusuna ağır zayıat veririrler. Ölenler arasında en ön safta çarpışan Hasan Bey de vardır. Selçuklu ordusundan kurtulabilen az sayıda asker İran yönüne doğru kaçarak kurtulmuştur. Bkz. Les Turcs au Moyen-Age (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 78-82.

5 Aristakes Lastivertc'i's History (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 69-90.

6 İbnü'l Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih, IX (nşr. A. Özeydin), İstanbul 1991, s. 415.

7 Kumandan Simbat, Erzen'in kaybedilmesini anlatırken, Selçukluların kentte büyük kıyım yaptıklarını, şehirdeki yedi yüz kiliseyi tahrip ettiklerini ve büyük zenginlik elde ettiklerini yazar. Erzen'de yaşananlardan sonra İmparator Konstantinos Monomakhos, bölgeyi Türklerden korumak üzere Grigor Pahlawuni önderliğinde bir ordu göndermişti. [Bkz. Smbat Sparapet's Chronicle (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005, s. 22.] Çamiçyan, 300.000 nüfusu ve 800 kilisesi olduğunu yazdığını Erzen'in kaybedilişini anlatırken, şehirdekilerin çok direnmesine rağmen bir netice alamadıklarını ve kente giren Selçuklu askerlerinin pek çok kişiyi öldürdüğünü kaydeder. Bunları aktardıktan sonra Anı şehrinin muhafızı Camenas komutasında 60.000 Bizans askeri bulunduğunu, Vaspuragan'ı savunan Bulgar Aron'un askerleriyle birlikte bu sayının daha da arttığını, ancak onların Selçukluların bu seferi sırasında kılını bile kıpırdatmadığını yazar. Ermeniler Türklerle karşı mücadele ederken onlar en küçük bir baskı gördüklerinde kaçıp kurtulmaktaydı. Bkz. History of Armenia by Father Michael Chamich, II (nşr. J. Avdall), Calcutta 1827, s. 138.

8 M. Brosset, Gürcistan Tarihi (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 287 vd.; Stephannos Orbelian, Histoire de la Sioune, I (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 215; Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide (nşr. A. Nevai), Tahran 1923, s. 432; Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnü'l Adîm, Buğyetu't-Taleb fi Tarih Haleb, II, Şam 1954, s. 17; Ahmed b. Mahmud, Selçuk-nâme, I (nşr. E. Merçil), İstanbul 1977, s. 60-62, 78-80.

9 Aristakes, 1064'te Alp Arslan'ın on binlerce askerden oluşan ordusuyla Anı'yi kuşattığını yazar. Ermenilerin büyük kayıplar vermesine uzun süre direndiğini anlatan müverrih, şehri savunan Romalıların aynı hassasiyeti göstermediğini kaydeder. Kuşatma esnasında Romalı askerler buldukları yeri terk ederek iç kaleye doğru çekilirken oluşan kargaşadan faydalanan Türk askerleri surlardan içeri girmiş ve Anı Selçukluların eline düşmüştü. [Bkz. Aristakes Lastivertc'i's History, s. 163 vd.] Urfalı Mateos ise abartılı ifadelerle şehrin düşüşünü anlatırken Alp Arslan şehri kuşattığında kentteki bin bir kilisede kurtuluş için ayin düzenlendiğini kaydetmekteydi. Uzun süren kuşatma sırasında Ermenilerin son ana kadar büyük bir mücadele sergilediklerini ancak bu çabanın kenti kurtaramadığını yazar. Zira şehri savunan Roma askerleri aynı hassasiyeti göstermemiş ve ilk bozulmada iç kaleye sığınarak canlarını kurtarmanın derdine düşmüştü. Selçuklu askerleri şehre girdikten sonra taş üstünde

Anadolu'daki Roma savunma hattı ağır bir darbe aldı. Buranın kaybedilmesinden sonra Selçuklulara karşı direniş gösterebilecek bir yer kalmadı. Nitekim Ani'nin fethinden sonra Sultan Alp Arslan tarafından Kars'a gönderilen elçi burada enteresan bir hadise ile karşılaşmıştır. Elçi huzuruna vardığında, şehri idare eden Gagik'i yas elbiseleri giymiş vaziyette bulmuştu. Böyle giyinmesinin sebebini sorduğunda, Gagik, Sultan Tuğrul öldüğünden beri matem tuttuğunu ifade etmişti. Elçi gördüklerini Alp Arslan'a bildirdiğinde Selçuklu hükümdarı şehre gelmişti. Kendisine bağlılığını sunan Gagik'in Kars'ı idare etmesine müsaade eden Selçuklu hükümdarı bir süre sonra şehirden ayrılmıştır.¹⁰ Gagik bir kurnazlık yaparak şehrin idaresini devam ettirmişti. Ancak diğer yerlerdeki ne onun kadar kurnazdı ne de kalelerini savunacak kadar cesur. Genceli Kiragos, Ani'nin düşmesinden sonra Doğu Anadolu'yu savunuların yerlerini bırakarak başka yerlere kaçanları isim isim kayıt altına alır.¹¹ Roma kaynaklarından açıkça anlaşıldığı üzere Konstantinos X. Dukas (1059-1067) zamanına denk gelen bu faaliyetler sırasında Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yaşayanlar korunaksız kalmıştı.¹²

Selçuklu akıncılarının Marmara kıyılarına ulaşmasında Malazgirt Zaferi büyük bir dönüm noktasıdır. Tahta çıktıktan sonra düzenlediği seferlerle İç ve Doğu Anadolu'ya ilerlemiş olan Türklere karşı çeşitli zaferler kazanan¹³ Romanos Diogenes (1068-1071), 1071 baharında Türklere Anadolu'dan çıkarmak üzere kalabalık bir ordu ile birlikte doğuya sefere çıkmıştı. O sırada Haleb'i kuşatmakta olan Selçuklu hükümdarı Alp Arslan da bu ordunun kendilerine yöneldiğini öğrendiğinde ordusunun bir kısmını alarak Malazgirt-Ahlat arasındaki Zahve mevkiine giderek Roma ordusunu beklemeye başladı. Romalıların sayısal üstünlüğüne rağmen 26 Ağustos 1071'de yapılan savaşta Selçuklular büyük bir zafer kazandı. Roma ordusu hezime

taş kalmamış, halk kılıçtan geçirilmişti. [Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 119 vd.] Çamiçyan da Ani şehrinin kaybedilişini anlatırken diğer kaynaklardan daha yalın bir dil kullanır. Ancak O, kendisinden öncekilerin aksine şehri idare eden Romalılardan bahsederek sorumluları daha da somut hale getirmiştir. Dük unvanlı Bagarat ve yardımcısı Gürcü Gregory, Alp Arslan kenti kuşattığında Ani'yi idare etmekteydi. Kuşatma sürenken Ermeniler büyük bir gayretle kenti savunmakla birlikte Romalı idarecilerin yaptığı yanlışlar yüzünden kargaşa çıkmış ve Selçuklular bu sayede şehre girebilmişti. Bundan sonraki bölümü daha önceki Ermeni tarihçilerinin üslubuna benzer bir şekilde kaleme alan Çamiçyan, Selçukluların büyük bir kıyım yaptığını, şehrin döndüğünü yazar. Bkz. History of Armenia by Father Michael Chamich, II, s. 149-153.

10 Smbat Sparapet's Chronicle, s. 29.

11 Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians (nşr. R. Bedrosian), New York 1986, s. 83 vd.

12 Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (nşr. F. İltan), İstanbul 1970, s. 182.

13 Tahta oturduktan sadece iki ay sonra Türklere karşı sefere çıkan yeni imparator, Mikhael Attaleiates'in de dâhil olduğu ordusuyla Kayseri-Adana arasında iken Türklere Neocaisarea (Niksar)'ya saldırdığını haber almıştır. Yolunu değiştirerek bölgeye yönelen Diogenes, Türklere ele geçirebildiklerini imha ederek ilk başarısını kazanmıştır. Ekim başlarında Sivas'a gelen imparator, burada üç gün dinlendikten sonra kendisi Germanikeia (Maraş) 'ya doğru ilerlerken gönderdiği birlikler de Melitène (Eski Malatya) 'yi Türklere arındırmıştır. Kuzey Suriye'ye geçen Diogenes, Menbic'i ele geçirdikten sonra bugünkü Reyhanlı'yı da almış ve Alexandros (İskenderun)'ta ordugâhını kurmuştu. Ocak 1069 sonunda İstanbul'a döndüğünde çeşitli zaferler kazanmış bir kumandan olarak karşılanmıştı. O dönüş yolundayken Emirdağ ve Zamantı'ya akınlar düzenleyen Türklere karşı kış şartlarını göz önünde bulundurarak bir misilleme yapamamıştı. Aynı yıl Kayseri ve çevresindeki Türkmenler üzerine sefere çıkan Diogenes, buradaki düşmanlarını mağlup ettikten sonra esir düşenleri de öldürterek muarızlarına gözdağı vermiştir. Attaleiates'in önerisiyle Ahlat ve çevresindeki Türklere karşı yönelen imparator, böylece Romalıların ülkesini düşmanlarından temizlemeye azmetmişti. Ordusunun bir kısmını yanına alarak Erzincan'a ilerlemekte iken ordunun geride kalanına saldıran Türklere önemli bir zafer kazanırken bazı Selçuklu akıncıları da Konya ve çevresine girmişti. Bu hal üzerine geri dönmek zorunda kalan Diogenes, Sivas-Ereğli üzerinden Mut'a kadar gelerek Türkmenleri imha etmek ister ancak başarılı olamaz. Bu seferinden çok bir netice elde edemeden İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. İmparatorun çekilmesinden sonra Türkmen beyleri tekrar Anadolu'daki faaliyetlerini yoğunlaştırır. 1070 baharında başkomutan atanan Manuel Komnenos, Menbic'i tekrar Bizans hâkimiyetine katmak için harekete geçtiğinde, Sivas dolaylarında Emir Erbasan ile karşılaşmıştır. Sahte geri çekilme taktiği ile Roma ordusunu tuzağa düşüren Erbasan, onları mağlup, Manuel Komnenos'u da esir etti. Selçuklulardan kaçanlar Sivas'a sığındı. Bu sırada bir başka akıncı kolu Khones (Denizli/Honaz)'i ele geçirmişti. Bu olaydan kısa süre sonra Manuel Komnenos, Sultan Alp Arslan'ın muhalifi olan Erbasan'ı, hayatının korunacağı vaadiyle Bizans'a sığınmaya razı etmiştir. 1071 baharı geldiğinde ise Romanos Diogenes, Türklere karşı sonuncu seferinin hazırlıklarına başlamıştı. Bkz. Attaleiates, Tarih (Çev. B. Umar), İstanbul 2008, s. 109-148.

uğradığı gibi imparator da esir düştü.¹⁴ Sultan Alp Arslan onunla bir barış antlaşması yaptı ve ülkesine dönmesine izin verdi. Ancak Romalılar yenilginin sorumlusu gördükleri Diogenes'in yerine Mikhail Dukas'ı (1071-1078) getirdi.¹⁵ Sâbık imparatoru katlettikleri gibi yaptığı anlaşmayı da tanımadılar.¹⁶ Bunun üzerine Sultan Alp Arslan Anadolu'nun fethi emrini verdi.¹⁷

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun fethi Doğu Anadolu'dan başladı. Sultan Alparslan'ın emriyle Saltuk Bey (1071-1104/1105?) ve Mengücek Gazi (1071-1118) Doğu Anadolu'daki ilk Türk beyliklerini kurdu. Saltuk Bey Erzurum, Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgelerini ele geçirirken Mengücek Gazi Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar'ı almıştı. Böylece Doğu Anadolu büyük ölçüde Türk hâkimiyetine girmiş oldu.¹⁸ Türklerin Anadolu'ya gelişindeki ilk savunma hattı olan Kars-Erzurum-Bingöl hattı Selçuklulara bağlı beyliklerin eline geçmişti. Danişmendliler ise Sivas, Tokat, Niksar ve civarını fethettikten sonra sınırlarını Elbistan, Malatya, Amasya, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Kayseri ve Ankara'yı da ele geçirerek Türk hâkimiyetini İç Anadolu'ya taşıdılar.¹⁹ Haliyle Anadolu'nun ikinci savunma hattı olan Ankara-Çankırı-Kastamonu hattı da Türklerin eline geçmişti.

Doğu ve İç Anadolu Türkler tarafından ele geçirilirken Romalıların içinde bulunduğu kaos sürmekteydi. Artuk Bey'in Anadolu seferi sırasında yaşananlar bu durumun açık deliliydi. Malazgirt yenilgisinden sonra Bizans'ın içine sürüklendiği siyasi buhran sebebiyle savunma gücü de önemli ölçüde azalmıştı. Bu sırada Türklerin Anadolu'daki ilerleyişine karşı duracak bir güç olmadığı Bizans kaynaklarından açıkça takip edilebilir. Gelişmelerin yakın tanığı olan Attaleiates, 1073 yazında Anadolu'ya Türk akınları yeniden başladığını, imparatorun da Isaac Komnenos'un idaresinde ve Roussel komutasındaki dört yüzden fazla Frank askerinin de katkıda bulunduğu bir orduyu Türklerin üzerine gönderdiğini yazar. Ancak ordu Konya'ya vardığında anlaşmazlık çıkmış ve Roussel ayrılarak kendi başına hareket etmeye başlamıştır. Birliğini alarak eski Malatya'ya giden Roussel buradaki Türkleri yaptığı bir baskın sonucunda mağlup

14 Malazgirt Savaşı hakkında bkz. Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 148-184; Aristakes Lastivert'ın History, s. 169 vd; Nikephoros Bryennios, Tarih Özü (nşr. B. Umar), İstanbul 2008, s. 48-69; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 138-143; Faruk Sümer-Ali Sevim, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri), Ankara 1988.

15 Mikhail Psellos yakından şahit olduğu ve kendisinin de görüşünün alındığını yazdığı taht değişikliği sırasında yaşananları anlatırken Malazgirt'ten kaçanların İstanbul'a ulaştığında çeşitli haberler getirdiğini yazar. Gelenler uğranılan hezimet haber verirken farklı şeyler anlatmıştı. Bazıları Romanos'un esir edildiğini, bazıları da öldürüldüğünü söyler. Bu haberler üzerine başkentte toplantılar yapılarak ne yapılması gerektiği tartışılmaya başlandı. Oyların birliği ile ister ölmüş olsun ister esir edilsin Romanos'un durumu hesaba katılmadan plan yapılması kararlaştırıldı. İmparatoriçe ve oğullarının idareyi ele alması konusunda fikir birliğine varıldı. Ancak bu sefer başka bir tartışma başladı: İmparatoriçe tek başına mı idareyi ele almalıydı yoksa oğulları mı devleti yönetmeliydi? Anne ve oğullarının idareyi birlikte ele alması kararlaştırıldı. Ancak bu sırada Alp Arslan tarafından serbest bırakılan ve İstanbul'a dönmekte olan Romanos Diogenes'in başından geçenleri yazdığı mektup İmparatoriçeye ulaştı. Bu mektup gelince sarayda büyük bir karmaşa çıktı, İmparatoriçe daha önceki kararları uygulamama eğilimine girdi, işte bu sırada Psellos, Diogenes'in imparatorluğunu kabul etmenin gereksiz olduğunu savunarak ona görevden el çekirildiğini bütün ülkeye duyurmak gerektiğini ileri sürdü. Bu sarayda oldukça etkili oldu. Ardından Mikhail Dukas -annesiyile karşı karşıya gelme pahasına- saray muhafızlarının desteğiyle tahta oturdu. Bkz. Mikhail Psellos'un Khronographia'sı (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992, s. 230 vd.

16 Süryani tarihçisi bu konudaki gelişmeleri yazarken iki hususa dikkat çeker: Romanos Diogenes İstanbul'daki taht değişikliğini haber aldığı anda bunu bir elçi göndererek Sultan Alp Arslan'a bildirir. Ardından Mikhail Dukas'a haber yollayarak sultanla yaptığı barışı bozmamasını tavsiye eder. Yeni imparator da ona verdiği cevapta nasihatine uyacağını bildirir. [Bkz. Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, I (nşr. Ö. R. Doğru), Ankara 1987, s. 324.] Ancak daha sonra bu sözünde durmadı.

17 İoannes Zonaras, Tarihlerin Özeti (nşr. B. Umar), İstanbul 2008, s. 143. Ayrıntısı için bkz. Mustafa Kafalı, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, Ankara 1998; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993.

18 Bu beylikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 3-78; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 1-43; Necdet Sakaoğlu, Mengücek Oğulları, İstanbul 1971.

19 Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, II (nşr. A. Öngül), İzmir 2000, s. 143-158; Muharrem Kesik, Danişmendliler (1085-1178), İstanbul 2017.

etmişti. Kayseri'ye giden Isaac Komnenos ise buradaki Türklerle savaşmış ancak yenilmiştir. Ordusunun büyük kısmı kaçmayı başarsa da kendisi esir düşmüştür. Kısa bir süre sonra büyük bir fidye ödeyerek özgürlüğünü kazanmıştır. Kısa süre sonra Roussel, Ioannes Dukas'ı imparator ilan ederek İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmiş, imparator da o sırada Anadolu'da fetihlerde bulunan Artuk Bey'e haber göndererek ondan yardım istemişti. Artuk Bey de yüz binden fazla bir askerlik ordu ile Roussel'in üzerine yürümüş, ordusunu mağlup kendisini de esir etmişti. Ancak Roussel, Artuk Bey'e yüklü bir fidye vererek elinden kurtulmuş ve Şebinkarahisar'a gitmiştir.²⁰ Ancak Artuk Bey bir süre sonra bu görevinden azledilecek ve Batı Anadolu'ya yönelik ilerlemesi sonuçsuz kalacaktır.

1075'te Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın (1075-1086) İznik'i ele geçirerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmasıyla da Türk hâkimiyeti Batı Anadolu'ya taşınmış oldu. Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Süleymanşah, Malazgirt savaşından sonra Urfa civarındaydı. Alp Arslan'ın bölgeye yolladığı Atsız Bey'den çekinerek kardeşleri ile birlikte batıya doğru göç etmişlerdi. Antakya'yı kuşatan Süleymanşah, şehirdekilerin aman dileyerek haraç vermeye razı olması üzerine onları vergiye bağlayarak²¹ daha da batıya ilerlemiş ve Romalılar için oldukça önemli olan İznik'i ele geçirmişti. Bunlar olurken Romalılar hala Malazgirt'te uğradıkları yenilginin tesiri altındaydı. Anadolu'daki Türk ilerleyişi o kadar hızlı olmuştu ki buna karşı herhangi bir önlem alamıyorlardı. Üstelik İstanbul'da büyük bir taht mücadelesi peyda olmuştu. Rekabet o kadar artmıştı ki iktidarı ele geçirmek isteyen Nikèphoros Botaneiatès ihtiyaç duyduğu asker gücünü temin etmek için Süleymanşah'a müracaat etti. O da bu isteği geri çevirmedi ve talep ettiği desteği yolladı. Roma tarihinde ilk defa Türklerin desteklediği birisi Roma İmparatorluğuna hükümdar olmuştu. Nikèphoros Botaneiatès (1078-1081) tahta çıktıktan sonra Selçuklu ordusu imparatorun güvenliğini sağlamak için Üsküdar'da ordugâh kurmuştu.²² Bu ordunun Balkanlar'da çıkan isyanları bastırmak üzere bölgeye geldiğine ve başarılı olduğuna dair babasının ayaklanması sebebiyle hadiselerle geniş yer veren Bryennios'un eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur.²³

Roma İmparatorluğundaki karmaşa üç yıl daha sürdü. Bu arada Selçuklular Marmara kıyılarını ele geçirmeye başlamıştı. 1081'de Roma İmparatorluğu'nda başkomutan olduğu dönemde büyük şöhret kazanan Aleksios Komnenos (1081-1118) darbe yaparak tahtı ele geçirdi. İmparatorun kızı Anna Komnena'nın yazdığı eserde bütün ayrıntısı öğrenilen bu gelişmelerin sonucunda O başa geçtiğinde Anadolu tedricen Türklerin eline geçmiş ve Romalıların batı sınırı Marmara kıyılarından ibaret kalmıştı. Diğer yandan Balkanlardan İstanbul üzerine yöne-

20 Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 188-201.

21 Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 2015, s. 22 vd; Yusuf Ayönü, Selçuklular ve Bizans, Ankara 2014, s. 62 vd.

22 İmparatorluğunu ilan eden Nikèphoros Botaneiatès'in erdemlerinden uzun uzun bahseden Attaleiates, onun Türklerden yardım aldığını ve bu yardımla İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiğini yazar. Ona göre Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah ile rekabete girişen Süleymanşah, bu ittifak sayesinde Anadolu'daki varlığını güçlendirmeye çalışmaktaydı. Bu sebeple Botaneiatès'e bağlanmışlardı. Süleymanşah'ın askerleri Kadıköy-Üsküdar'a gelmiş ve onların desteği ile buralara hâkim olan Botainnes, 25 Mart 1078'de tahta oturmuştu. Türklerin verdiği desteğe karşılık olarak Botaneiatès de Üsküdar'daki Selçuklu ordugâhına büyük hediyeler göndermişti. Mikhael Attaleiates, Tarih, s. 261-265.

23 İmparator Botaneiatès, taht üzerinde hak iddia eden Bryennios'un Makedonya ve Trakya'dan gelen birlikler ile Peçenek ve Normanlardan paralı asker tutarak iktidarı ele geçirmek için harekete geçtiğini duyduğunda İznik'teki Türklerin önderlerine başvurdu. Bunlar Kutalmış'ın oğulları Mansur ve Süleyman'dı. Onlardan yardım isteyen imparatorun bu isteği kabul edildi ve derhal iki bin civarında asker gönderdiler. Botaneiatès rakibi ile anlaşmayı denediyse de bu olmayınca Türk savaşçılarla desteklenen orduyu onun üzerine gönderdi. Aleksios Komnenos komutasındaki bu ordu Türkler onlara dâhil olmadan Bryennios'un saldırısına uğradı. İmparatorun ordusu dağılmaya başlamışken Türkler yetiştirdiği isyancı ordusunu dağıttı. Üstelik asilerin başı bir Türk tarafından tutsak alındı ve böylece isyan bastırılmış oldu. Böylece Selçukluların desteğini alan Botaneiatès, tahtını korumuş oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü, s. 147-161.

len Norman akınları oldukça yıkıcı bir hale gelmişti. Hal böyleyken İmparatorun bir ordusu bile yoktu. Anna belki de mübalağa yaparak başkentte sadece 300 asker olduğunu yazarken aslında içinde buldukları kötü duruma işaret etmekteydi. Üstelik hazinede yabancı ülkelerden paralı asker tutacak para yoktu. İznik'i başkent edinen Süleyman Şah'ın askerleri İstanbul boğazına kadar çok rahat bir biçimde akınlar düzenleyebilmekteydi. Aleksios yavaş yavaş onları Kocaeli'ni boşaltmak zorunda bırakıyor. Anna'nın iddiasına göre –ki bu iddianın çok doğru olmadığı kısa süre sonra Aleksios'un Selçuklulardan yardım istemesinden belli olacaktır– Süleyman Şah barış istiyor. Bu sırada Normanlar batıdan saldırdığı için Aleksios bu teklifi kabul ediyor. Böylece Türkleri Üsküdar'dan uzaklaştırarak Dragos deresi sınır olmak üzere bir anlaşma yapıyor. Normanlar üzerine yönelen Aleksios onlarla başa çıkamayınca Süleyman Şah'tan asker desteği istiyor. Bu destek Romalılar için o kadar önemli oluyor ki Anna bile bu destek sayesinde savaşın kazanıldığını yazıyor. İkinci kez yapılan savaşta Selçuklulardan yardım almadan giden Aleksios yenilmekten kurtulamıyor. 1083'te Süleyman Şah 7000 askerlik bir destek gönderiyor ve bu yardımla Normanları püskürtmek mümkün oluyor.²⁴

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere XI. yüzyılın ortalarında başlayan Selçuklu ilerlemesiyle birlikte Anadolu'da büyük bir değişim yaşandığı görülmektedir. Anadolu'yu yurt edinmek için devlet kurulduktan kısa süre sonra bölgeye yönelen Tuğrul Bey, emir ve beylerini yollayarak Anadolu'nun fethi sürecini başlatmıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu'daki Roma savunma gücüne büyük zararlar verildiği gibi bazı şehirler de ele geçirilmiştir. Ancak asıl büyük fetihler Alp Arslan devrinde oldu. 1064'te Ani şehrinin fethedilmesi ile Romalıların savunma gücüne çok ağır bir darbe indirildi. Bundan sonra Doğu Anadolu'da Selçukluları durdurmak için harekete geçen bir Roma garnizonuna rastlanmadı. Malazgirt zaferi ise Anadolu'nun fethi açısından dönüm noktası mahiyetinde bir zaferdir. Zira bu savaşta mağlup olan Romanos Diogenes, Sultan Alp Arslan'la bir anlaşma imzalayarak Müslümanlara ait toprakları terk etmeyi, vergi ve savaş tazminatı vermeyi, elindeki Müslüman esirleri bırakmayı taahhüt etmişti. Ancak bu taahhüdünü yerine getiremedi. Zira uğradığı yenilgi yüzünden tahtından indirildiği gibi canından da oldu. Yerine geçen Mikhail Dukas Selçuklularla yapılan antlaşmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan da Anadolu'nun fethi emrini verdi.

Malazgirt Zaferinden sonra başlayan fetihlerle Doğu ve İç Anadolu'da kurulan beylikler buralardaki Roma hâkimiyetine son verdi. Batı Anadolu ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin fethi alanı içerisinde bulunmaktaydı. Süleymanşah kısa sürede Romalılar üzerine yönelerek Marmara kıyılarını ele geçirmeye başlamıştı. Romalılar o kadar büyük bir çöküş içerisindeydi ki tarihlerinde ilk kez bir kişi, Nikèphoros Botaneiatès, Türklerin desteği ile imparatorluk tacını başına geçirmişti. Selçukluların müttefiki olarak Roma tahtına oturan bu kişi kendini devirmeye yönelik girişimleri de Türk ordusunun desteğiyle bertaraf etmekte bir mahzur görmüyordu. Bu şartlar Romalıların içine düştüğü karmaşanın bir yansımasıydı. Aleksios Komnenos kötü gidişi önlemek iddiasıyla başa geçtiğinde Normanlar İstanbul'u tehdit eden akınlar yaparken Selçuklular da Marmara kıyılarını ele geçirmekteydi. Aleksios'un bunlarla mücadele edebilecek gücü yoktu. O yüzden Selçuklularla Dragos antlaşmasını yaptı ve onları Marmara'nın doğusundaki toprakların hâkimi olarak resmen tanıdı. Ardından bu dostluktan faydalanarak ihtiyacı olan asker gücünü temin etti ve Normanlar üzerine yürüdü.

24 Anna Kommena, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 118, 124-177.

BİBLİYOGRAFYA

- Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi, I* (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- Anna Kommena, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.
- Aristakes Lastivertc'î's History* (nşr. R. Bedrosian), New York 1985.
- Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.
- Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (nşr. A. Sevim), Ankara 1988.
- Brosset, M., *Gürcistan Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003.
- Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide* (nşr. A. Nevai), Tahran 1923.
- History of Armenia by Father Michael Chamich, II* (nşr. J. Avdall), Calcutta 1827.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (nşr. F. Işıltan), İstanbul 1970
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti* (nşr. B. Umar), İstanbul 2008.
- İbnü'l Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih, IX* (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991.
- Kafalı, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1943, s. 259-274.
- Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178)*, İstanbul 2017.
- Kirakos Ganjakets'î's History of the Armenians* (nşr. R. Bedrosian), New York 1986.
- Les Turcs au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih* (Çev. B. Umar), İstanbul 2008.
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü* (nşr. B. Umar), İstanbul 2008.
- Orbelian, Stephannos, *Histoire de la Siounie, I* (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* (nşr. M. Pektaş), İstanbul 1960.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 2015.
- , *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Smbat Sparapet's Chronicle* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005.
- Sümer, Faruk-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara 1988.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987.

SELÇUKLU AKINLARI VE KOCAELİ BÖLGESİ

AHMET TOKSOY*

Giriş

Türk Milleti beş bin yıllık tarihi geçmişi ile dünya milletlerinin en büyüklerinden birisidir. Bu büyük millet Orta Asya bozkırlarında tarih sahnesine çıktıktan sonra kısa süre içerisinde çeşitli iklimlere değişik sebeplerden dolayı göç etmiş ve buralarda farklı adlarla anılan devletler kurmuşlardır. Bu bölgelerden birisi de Anadolu olmuştur.

Türkler, tarihte harpçi ve fatih millet olarak tanınırlar. Hayatı başka hiçbir millette görülme- yen ölçüde hareket halinde geçmiş ve tarihi, dünyanın çeşitli bölgelerindeki savaşları ve mücadeleleri ortamında gelişmiştir. Türk milletinin bu karakter yapısı çeşitli tarzlarda tefsir edilmiştir. Hakikaten Türk savaşları, tesadüf, kan dökücülük, servete susamışlık gibi iptidai ve yüksek görünme, şan ve şeref arzusu gibi basit içgüdülerle değil, fakat doğrudan doğruya insanlıktan kaynak alan bir felsefi düşünceye dayanıyordu. Bu felsefenin temeli “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” dünyayı Türk idaresine almak ülküsü şeklinde özetlenebilir. Türk Tarihinin çeşitli bölge ve devirlerinde bütün sayılı başbuğ, hakan ve sultanlar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmasından tespit etmek mümkündür¹. Bu ülkeye Asya Hunlarından Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde tesadüf edilmektedir. Sayısız Türk savaşlarını manalandıran ve Türklerin “fatih millet” payesine yükselmesi sebebini açıklayan bu düşünce elbette Selçuklu Türklüğünde de yaşıyordu.

Stratejik bir öneme sahip olan Anadolu, tarihin muhtelif çağ ve devirlerinde, doğrudan doğru- dan ve batıdan derin değişiklikler ve izler bırakan, büyük istilalara ve göçlere maruz kalmıştır². Anadolu üzerinde kalıcı etki bırakan devletlerin başında Romalılar gelmektedir. Romalılar, yaptıkları büyük yollar ve bu yollar üzerinde vücuda getirdikleri müstahkem kaleler ve şehirler sayesinde, bu ülkeye ekonomik ve kültürel bir birlik vermeye çalıştılar. Ancak VI. Yüzyıl ile VII. Yüzyılın başında vuku bulan Doğu Roma-İran mücadelesi Anadolu için büyük bir felaket oldu. Kurulan şehirler ve kasabalar harabe haline gelmiştir. Bu mücadeleyi takiben başlayan ve birkaç asır devam eden, Arap-Doğu Roma mücadelesi ise daha fazla yıkılmasına ve harap olmasına yol açtı. Üç buçuk yıl süren bu mücadeleler neticesinde Anadolu şehirlerini enkaz haline getirmiş ve memleketin nüfusunu azaltmış ve bazı bölgeleri adeta çöle çevirmiştir³.

VII. yüz yılda Doğu Roma İmparatoru Heraklius’un halefleri zamanında mülki ve askeri teşkilat tamamen değiştirilmiş ve bu ülke 18 Thema/Tem⁴e ayrıldı ki, Kocaeli bölgesi Optimat Tem’inde bulunuyordu. Merkezi o zamanki adıyla Nikomedyia şimdiki adıyla İzmit’ti⁵.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 İbrahim Kafesoğlu, “Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1971, s. 3-4

2 Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, yay. Hzl. Refet Yinanç, I, Ankara 2003, s. 11

3 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 12-14

4 Thema/Tem, eyalet demektir.

5 Yinanç, Türkiye Tarihi, s.14

TÜRK AKINLARI VE KOCAELİ BÖLGESİ

Selçuklu döneminde, Türklerin Ermenilerle ilk münasebeti Çağrı Bey'in keşif akını sırasında olmuştur. Zira Karahanlı ve Gazneli devletlerinin şiddetli takip ve baskıları altında, çok güç şartların oluşturduğu ümitsizlik içinde hayatlarını devam ettiren Selçuklu başbuğları kendilerine bir yurt arama ihtiyacı duymaya başladılar. Selçuklular daha önce soydaşlarının Bizans'la mücadele ettikleri Anadolu'yu ileri de yurt edinmek amacıyla bir keşif seferi yapılması kararını verdiler⁶.

Bu kararın uygulanması Çağrı Bey'e verildi. Tuğrul Bey, kendilerine bağlı boylarla aşılması zor ve savunulması kolay olan çöllere çekilirken Çağrı Bey, üç bin kişilik bir kuvvetle batı yönünde hareket etti. O, 1015 tarihinde yıldırım hızıyla Horasan'ı geçerek Irak-ı Acem bölgesine girmeyi başardı. Ardından da 1015/16 tarihinde Doğu Anadolu hudutlarına gelerek Vaspurakan Krallığına taarruzda bulundu. Van Gölü'nün güney kısımlarına gelen Türkmenler, kral Senekerim'in oğlu David ile Sâpûr'un kumanda ettiği kuvvetlerle muharebeye tutuşarak onları mağlup etti. Selçukluların savaşı kazanması üzerine telaşa kapılan Ermeni kralı ülkesini koruyamayacağını anlayınca yukarıda anlattığımız gibi Bizans imparatoru II. Basileios'a terk etti⁷. 1018'de Türkmenler, küçük bir Müslüman emirlik olan Şeddadoğullarının arazisine girerek önce Nahçıvan ve sonra da Aras'ı geçerek Divin'i ele geçirdikten sonra bu şehrin kuzeyinde bulunan Nik şehrine geldiler. Gürcü generali Liparit⁸, maiyetinde bulunan beş bin kişilik bir kuvvetle Türkmen akıncılarına karşı çıkmaya cesaret edemediği için, bölge tamamen Çağrı Bey tarafından ele geçirildi. Arkasından da Beçni kalesinin Bizanslı komutanı Vasak Pahlavuni'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı⁹. Çağrı Bey'in akınından sonra Anadolu üzerine ikinci Türkmen akını Selçukluların büyük Yabgusu Arslan'ın Gazneli Mahmut tarafından tutuklanmasından sonra ona tabi olan boy ve oymaklar tarafından gerçekleştirildi. Selçuklu Arslan Yabgu'nun 1025'de Gazneli sultanı tarafından hile ile hapsedilmesinden sonra bu boyların önemli bir kısmı Mahmud tarafından Horasan'a geçirildi. Yabgulu adı verilen bu Türkmenler daha önce bu bölgeye gelmiş olan Türkmenlerle birleşerek kendilerini rahat bırakmayan Tûs valisi Arslan Cazib'i mağlup ettiler. Bunun üzerine Gazne sultanı Mahmud, 1028 tarihinde Türkmenlerin üzerine yürüyerek onları bozguna uğrattı. Birçoğu çöl ve dağlık bölgelere kaçtıktan başka iki bin çadırılık bir kısmı ise Irak-ı Acem yolu ile Azerbaycan'a gelerek buradan Bizans üzerine akınlarda bulundular¹⁰.

Gazneli sultanı Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen Mesut, saltanatının ilk yıllarında Türkmenlerle gayet iyi geçinerek onlardan istifade etti. Ancak bir müddet sonra Türkmen başbuğlarından bir kısmının Gazneli valisi Taş Ferraş tarafından öldürülmesi diğer Yabgulu başbuğlarını telaşa düşürdü. Başta Yağmur Bey'in maiyetindeki Türkmenler, Çağrı Tuğrul Beylerin eniştesi Kızıl Bey, Boğa, Anasioğlu, Dana, Göктаş ve Mansur Bey'in idaresinde sayıları on bini geçen Türkmenler, Gaznelilere karşı harekete geçtiler. Kendilerine karşı harekete geçen Taş Ferraş başta olmak üzere diğer Gazneli kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Daha sonra bir kısmı Irak-ı Acem'de kalmakla beraber bir kısmı da Azerbaycan'a geldiler. Yabgulu Türkmenleri, daha önce buraya gelmiş olan soydaşları ile birleşerek yeni yaylak ve kışlaklar oluşturdular

6 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 35

7 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 31

8 General Liparit, 1048'de Pasinler savaşında Türklere esir düşen Liparit'in dedesidir. Bkz. Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 41

9 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 34

10 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 32

(1036). Ardından da buradan Doğu Anadolu'da Bizans idaresindeki Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerine akınlar yaptılar. Hatta bu sırada Müslümanların elinde bulunan Tiflis'i kuşatmakta olan IV. Bagrat'ı geri çekilmeye mecbur ettikten sonra Van Gölü havzasına akınlarda bulundular. Burada karşılıklı çıkan Bizans Generali Haçik'in kumandasındaki kuvvetleri mağlup ettiler¹¹. Elcezire ve Musul üzerine akın yapan başka bir Türkmen kuvveti 1042/43'de kuzeye yönelerek Aras Irmağı yörelerindeki Beçni kalesine taarruz ettiler. Ancak Anı şehrinin Bizanslı valisi Gagik'in müdahalesi üzerine kaleyi ele geçiremedilerse de buradan hareketle Murat ve Dicle ırmaklarının kolları üzerindeki yörelere akınlarda bulundular. Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine giren Türkmenler, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in buyruğu üzerine, Bizans üzerine akınlarda bulunmaktan geri kalmadılar¹². Anadolu'da Türkmen harekâtı devam ederken Çağrı ve Tuğrul Beyler de Horasan'da bağımsızlık savaşını kazanarak Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığını sağlamışlardı. Bundan sonra Oğuzların Anadolu üzerine yaptıkları akınlar daha planlı ve programlı bir hal alacaktır.

Sultan Tuğrul Bey döneminde ilk akın yukarıda Azerbaycan'a gelip yerleşen ve buranın hâkimi ile işbirliği yapan Türkmenler tarafından yapıldı. Türkmen otuz kadar başbuğlarının Vehsudan'ın kendilerine ihanet edip öldürmesi üzerine onunla mücadeleye başladılarsa da başarılı olamayınca Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kaldılar ve Güneydoğu Anadolu bölgesine akınlar yaparak bu bölgede faaliyetlerini gerçekleştirdiler¹³.

Dandanakan zaferinin ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra toplanan kurultayda fethedilen ve fethedilecek bölgeler Selçuklu başbuğları arasında paylaştırıldı. Bu fetih planları gereğince batı yönünde yapılacak fetihleri kendi üstüne alan Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişapur'dan Rey'e taşıdı (1043). Böylece Anadolu'da düzenli Selçuklu ordularının seferleri ve fetihleri başladı. Anadolu'nun başkent Rey'den yönetmeye başlayan Sultan Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yinal'ın oğlu İbrahim Yinal'ı Hemedan ve Isfahan il ve yörelerinin, diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i¹⁴ Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakut'i de Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ayrıca Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi. Bu sırada Bizans, Doğu Anadolu'ya tamamen hâkim olmuş, Derbent ve Hazar Deniz'i kıyılarında Şirvanşahlar, Nahçıvan, Gence ve Dübeyl illerinde Şeddadoğulları, Tiflis'te ise Câferoğulları beylikleri hüküm sürüyorlardı¹⁵. Kısaca Türk fütuhâtı öncesinde ve sonrasında Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinden söz etmek mümkün değildir. Türkmenler, Anadolu'da Bizans İmparatorluğu ile mücadele ederek fethetmişlerdir. Bu fetih düzenli ve planlı bir şekilde sürdürülmüştür.

Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey, Pasin ve Erzurum yörelerini akınlara uğrattıktan sonra Van Gölü havzasına yönelerek burayı istilaya başladı. Bizans İmparatoru Kostantin Monomakhos ile Sultan Tuğrul Bey arasında dostluk muahedesi yapılmış olmasına rağmen bu akınını sürdürmesi üzerine bölgenin Bizans valisi Aaron, kalabalık Türk ordusu karşısında Gürcistan'ın Bizans valisi Kekavmenos'tan yardım istedi. İki ordu Aras kenarında Beçni civarında Stranga

11 Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 558-559; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasya, Ankara 1987, s. 76; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 33

12 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 44

13 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 45 vd.

14 Mükrimin Halil Yinanç, Bizans kaynaklarının Ebû Malik diye isimlendirdikleri üçüncü kardeşlerinin de aynı bölgeye gönderildiğini ifade etmektedir. Bkz. Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 39-40

15 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 39; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 49

çayının/Büyük Zap suyu yanında karşılaştılar. Bu savaşta pusuya düşürülen Türk ordusu yenilgiye uğradı. Başta Hasan Bey olmak üzere birçok Selçuklu komutanı şehit edildi¹⁶.

Sultan Tuğrul Bey, şehit olan Hasan'ın ve mağlup olan Selçuklu ordusunun intikamını alması için bu sıralarda Şehrizor taraflarını itaat altına almakla meşgul olan İbrahim Yinal'a Azerbaycan valiliğini vererek Anadolu seferine memur etti. Erran bölgesinin bir kısmını Selçuklu hâkimiyetine alan Kutalmış'ı da onunla birleşmek üzere görevlendirdi. İki Selçuklu şehzadesi birleşerek Bizans ülkesine hareket ettiler. Türk ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlayan Vaspurakan/Van Gölü havzası ile Iberia/Gürcistan valileri Aaron ve Kekavmenos, imparatora haber göndererek yardım istediler. İmparator, Bizans'ın himayesini kabul etmiş olan Gürcü komutan Liparit'e haber göndererek bütün Gürcistan ve Abhazya kuvvetleriyle birlikte Bizans ordusuna katılmasını istedi. Aras Nehri'ni takip ederek ilerleyen ve yürüyüş yolları üzerinde Bizans ordusunu bulamayan Türk başbuğları ise Pasinler üzerinden Erzurum'a buradan da Artze/Kara-Arz/Karaz önlerinden geçerek Tercan bölgesindeki Kötür ve Vican/Bican'a kadar ilerlediler. Kötür'de bulunan Sımpata-pert (Sımpat kalesi)'i muhasara ederek ele geçirdikten¹⁷ sonra geriye dönerek büyük bir ticaret şehri olan Kara-Arz/Karaz'ı kuşattılar. Kısa bir muhasaradan sonra burayı fethederek¹⁸. Bu zaferden sonra Türk başbuğları Bizans ordusunu aramağa başladılar. Bu sırada Liparit ile birleşen Bizans ordusu da sığınmış oldukları dağdan inip Pasinler ovasına ulaştılar. Nihayet Kapetru kalesinin bulunduğu yere gelerek burada ordugâhlarını kurdular¹⁹. Aristakes'in ifadesiyle Türkler, bu akın sırasında Pasinler ovasının ve Erzurum'un boş yerlerini doldurarak bölgenin dört bir köşesini ele geçirdiler²⁰. 18 Eylül 1048/49'de Türk ordusu da Kapetru önlerine gelerek karargâhını kurdu. İki taraf arasında akşama doğru başlayan mücadele bütün gece devam etti ve savaşı Türk ordusu kazandı. Bizans komutanı Liparit esir alındı²¹. İbrahim Yinal, esir ve ganimetleri Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e götürdü.

İslam Kaynaklarından İbn'ül Esir'de Pasinler savaşı anlatılırken, "Maveraünneh'r'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yinal'ın yanına gelmişti. Bunun üzerine İbrahim Yinal onlara; "sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamamız dolayısıyla ülkem sıkıntı içine düştü. Bana kalırsa yapacağınız en doğru hareket Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda gaza etmenizdir. Böylece ganimet de elde edebilirsiniz. Ben sizin peşinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım" dedi. Oğuzlarda bu sözleri kabul ederek Anadolu üzerine sefere çıktılar. Oğuzlar, İbrahim Yinal'ın önünden ilerlediler ve İbrahim Yinal da onları takip etti. Malazgirt'ten Erzurum'a kadar ilerlediler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar. Bu sırada Rumlar/Bizanslılar ve Abhazlardan müteşekkil bir orduyla karşılaşarak savaşa tutuştular. Aralarında zor bir savaş cereyan etti. Sonunda Türkler kesin bir savaş kazandılar²². Yine başka kaynaklarda da Van Gölü havzasından Anadolu'ya giren Türk ordusu, Eleşkirt üzerinden Pasinler ovasına geldi. Bu bölgede yirmi dört kasabayı ele geçirdikten sonra Erzurum eyaletine yayıldılar. Batıda Khaldaia/Karadeniz bölgesi ve Erzincan, kuzeyde İspir, Taik/Taok/Oltu ve çevresi ve Arşarunik kalelerine, güneyde ise Daron/Taron/Muş, Haşdıank

16 Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 573; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 40-41

17 Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 574; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 86 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 41-42; Ahmet Toksoy, "Anadolu'nun Fethinde Pasinler Savaşının Yeri ve Önemi", Türk Yurdu, S. 294, XXXII, Şubat 2012, s. 59

18 Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 574; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 86

19 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 42

20 Aristakes, Aristakes Lastivertc'i's History, New York, 1985, s. 18

21 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 42; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 575-76; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 89-90

22 İbn'ül-Esir, El Kâmil Fit-Tarih, IX, Çvr. A. Özeydin, İstanbul 1987, s. 414-415

ve Khortziank'a, kuzeydoğuda ise Sisak/Ağrı²³ kadar ilerlediler²⁴. Görüldüğü üzere Türk boyları Pasinler savaşı ile birlikte artık Doğu Anadolu'da yerleşmeye başladı ki, bundan sonra yapılacak olan Türk akınlarına kolaylık sağlayacak, böylece Anadolu Türk yurdu haline gelecektir.

1054'de Tuğrul Bey, Anadolu seferine çıktı. Bir yandan Türkmenlerin sınır bölgelerinde yığılması ve Anadolu'da yurt kurmak ihtiyacı, diğer yandan Bizans'ın Türkler üzerine taarruzları bu seferin sebepleri arasında yer almaktadır²⁵. Anadolu sınırlarını aşan Sultan, Van Gölü'nün kuzey-doğusundaki Bargiri/Muradiye'yi ele geçirdikten sonra Erciş'i kısa bir kuşatmadan sonra fethetti. Harekâtına devam eden Selçuklu Sultanı, Malazgirt önlerine gelerek burayı kuşattı. Diğer taraftan ordusunu üç kısma ayırarak bir kısmını Çoruh havzasına gönderdi. Birinci kol Oltu bölgesinden geçip Çoruh ırmağı vadisini akınlara tabi tuttuktan sonra geri dönüşleri sırasında Bayburt civarında kendilerine saldıran bir Frank kuvvetiyle savaştılar. Yapılan mücadele sırasında Türk kuvvetlerinin başbuğu şehit edildi. Türk kuvvetleri ise başarılı bir şekilde geri çekilmeyi başardı. İkinci Selçuklu kolu ise kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar ilerledi. Kars yönünde ilerleyen üçüncü Selçuklu kolu da burada Bizanslı vali Gağık ile yaptıkları savaşta Bizans kuvvetleri adeta imha edersine mağlup ettiler²⁶. Seferi anlatan kaynaklarda akın sırasında Sultan Tuğrul Bey'in yanında kadın ve çocuklarında bulunması Türkmen göçlerine veya orduyu takip eden ve yurt arayan Oğuz boylarına delalet etmektedir²⁷.

Sultan Tuğrul Bey, imparatorluk içinde ortaya çıkan çeşitli buhranlar sebebiyle, Anadolu harekâtını bizzat yönetmemekle birlikte görevlendirdiği Selçuklu şehzade, emir ve Türkmen Beyleri, Anadolu'da, Bizans'a karşı askeri harekâtı sürdürdüler. Tuğrul Bey, bu sırada birçok Türkmen boy ve oymaklarını maiyetine alarak Bizans'a karşı gaza etmek amacıyla gelmiş olan Yakutî Bey'i Azerbaycan ve Anadolu hudutlarına tayin ederek gazaya memur etti. Yakutî ile maiyetinde bulunan Türk emirlerinden Sabuk/Saltuk 1057'de Doğu Anadolu'ya sürekli ve başarılı akınlarda bulundular. Türk akınlarına karşı Bizans İmparatoru Nikephoros Briyennios'u Kapadokya valiliği ile birlikte Anadolu'da bulunan Rumeli ve Makedonya birliklerinin komutanlığına tayin etti. Fakat bu General, Emir Sabuk'un harekâtını durduramadığı gibi onunla yaptığı bütün muharebelerde mağlup oldu²⁸.

Yakutî Bey'in nezareti altında faaliyete geçen Türkmen beyleri, Bizans ülkesine taarruz ediyorlardı. İbrahim Yinal'ın maiyetinde olarak Sultan Tuğrul bey'e karşı isyan etmiş olan Türkmenlerin bir kısmı da bu mücahitler ile birleşerek onların miktarını artırdılar. 1058'de Kars şehrini muhasara ederek kalesi müstesna olmak üzere, bu beldeyi ele geçirdiler. Daha sonra Anı şehrini kuşatma altına aldılarsa da ele geçiremediler. Bundan sonra Pasinler bölgesine gelerek burada bulunan şehirlerin bir kısmı ile Ügümü'yi fethettikten sonra Muş ve Malazgirt bölgesine akınlarını devam ettirdiler²⁹.

23 Sisak, İslam kaynaklarında Siscan olarak geçmektedir. Strabon'da ise Sakastan yani Sakaların yerleştiği Ağrı ve havalisidir. Bkz. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1996, s. 122

24 Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 574

25 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 129

26 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) , s. 100; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 584; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 44

27 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 131

28 Bu akınlar hakkında geniş bilgi için bkz. Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 586vd; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 45; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 55

29 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 47

Azerbaycan ve Erran bölgesinden gelen kesif Türkmen kuvvetleri Pasinleri geçerek Erzurum bölgesindeki şehirleri ele geçirerek ileri harekâtlarına devam ettirdiler. Nihayet önce Erzincan ve arkasından da Kemah'ı fethederek Türk hâkimiyetine soktular. Kemah'ın fethinden sonra harekâtlarına devam eden Türk kuvvetleri Fırat Irmağını takip ederek Harput civarındaki şehirlere akın yaptılar. Bu kuvvetlerden bir kol, Çoruh vadisini takip ederek Kelkit bölgesini ele geçirdikten sonra ileri harekâta devam ederek Şarki Karahisar'ı fethetti³⁰. Büyük Selçukluların önemli başbuğlarından birisi olan Dinar, emrinde bulunan Selçuklu kuvvetleriyle Malatya üzerine hareket etti. Selçuklu başbuğu önce güney yönündeki bölgeyi ele geçirdikten sonra Malatya'yı kuşattıktan kısa bir süre sonra fethetti (1058)³¹.

1059'da Sultan Tuğrul bey'in emri ile Anadolu akınları yeden başladı. Yakutî Bey, beraberinde Horasan Sâîlâr'ı, Kapar, Kicaciç³² ve Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu'ya girdi. Emir Sabuk, kuzey bölgesine yöneldi ve Sivas üzerine hareket ederek burayı ele geçirdi. Horasan Sâîlâr'ı Urfa'yı kuşattı ise de başarılı olamadı. Selçuklu ordusu kış mevsiminin yaklaşması üzerine kışlaklara dönmek zorunda kaldı³³. 1062'de Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Erran'a gelerek daha önce İbrahim Yinal'a ardından da Kutalmış'a tabi olan bu bölgeleri yeniden kendisine tabi kıldıktan ve özellikle Anadolu harekâtını inceleyip denetledikten sonra Irak'a gitmek üzere bu bölgeden ayrıldı. Bununla birlikte Anadolu harekâtını devam ettirme görevini yeniden Yakutî'ye verdi. Selçuklu başbuğu yanında Horasan Sâîlâr'ı ve Cemcem³⁴ ve İsulî³⁵ adlı emirlerle Anadolu'ya girdi. Başta Ergani olmak üzere kuzeyindeki Bağın, Tulhum'a kadar harekâtı devam ettirdiler. Dicle ile Fırat ırmakları havzalarını da akınlara uğrattıktan sonra Azerbaycan'daki üslerine geri döndüler³⁶.

Tuğrul Bey zamanında Anadolu'nun kapıları Türkmenlere açılmış özellikle Pasinler savaşından sonra Doğu Anadolu ve Güney-doğu Anadolu bölgesinden sonra Orta Anadolu bölgesinde de yerleşmeler vuku bulmuştur. Tuğrul Bey öldüğü zaman Türk akıncıları Kızıl Irmak havzasına kadar uzanmışlardı. Mükrimin Halil Yinanç; "... İbrahim Yinal, Kutalmış ve Resul Tekin'in çıkardıkları isyanlar Tuğrul Bey döneminde Anadolu'nun tamamen fethedilmesine mani olmuştur" yorumunda bulunarak Türk akıncılarının durumunu ortaya koymaktadır.

Sultan Alp Arslan devlette huzuru ve istikrarı sağladıktan sonra 1064'de büyük bir ordu ile Horasan'dan Azerbaycan'a geldi. Burada bulunan Türkmen boy ve ulusları, reisleri ile birlikte sultana katıldılar. Sultanın kardeşi olup uzun zamandan beri Bizans hudut komutanlığı yapan Yakutî ile aralarında İbrahim Yinal ve Kutalmış'ın oğullarının da bulunduğu diğer Selçuklu şehzadeleri de sultanın huzuruna geldiler. Sultan ordusunun bir kısmını oğlu Melik-şah ile kardeşi Yakutî'nin emrine verip vezir Nizamülmülk'ü bunların yanına katarak Vaspurakan bölgesinde bulunan ve şimdiye kadar fethedilmemiş olan müstahkem şehirlerin ve kalelerin ele geçirilmesine memur etti³⁷. Melik-şah komutasındaki Selçuklu ordusu başta Anberd³⁸, Sür-

30 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 47; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 56

31 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 107

32 Selçuklu başbuğu, Ermeni kaynaklarında bu adla anılmaktadır Bkz. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 56

33 Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 591; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 47-48; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 56

34 Bu Türkmen başbuğunun türbesi muhtemelen Erzurum'da bulunmakta ve Cimcime sultan olarak anılmaktadır.

35 Kaynaklarda İsulî olarak geçen bu ismi Prof. Dr. Osman Turan Yusuf olarak kabul etmektedir. Bkz. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 153

36 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 113; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 57

37 Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, Hzl. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, I, s. 60; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 51

38 Anberd, Eçmiyazın'ın takriben 20 km. kuzeyindedir. Bkz. Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, s. 175 ve 184

marı³⁹ ve Meryemnişin olmak üzere Van Gölü havzasındaki kaleleri ele geçirdiler. Özellikle ünlü bir şehir olan Meryemnişin günlerce süren ve gece gündüz yapılan çarpışmalardan sonra fethedildi⁴⁰.

Sultan Alp Arslan ise Nahçıvan'a geldikten sonra Aras Irmağını teknelerden oluşturulan köprüden geçerek ileri harekâta başladı. Bu arada Bizans'ın Doğu Anadolu'da hâkimiyetinin çökmesi üzerine Lori'yi kendisine başkent yaparak bir Ermeni prensliği kurmaya çalışan Ermeni prensi Davidoğlu Giorg'un; "yıllık vergi verme" karşılığında Selçuklu vasalı olması önerisini kabul etti. Daha sonra Gürcistan bölgesine girerek Tiflis-Çoruh Irmağı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. Bundan başka birçok bölgeyi ele geçirdikten sonra Şavşat üzerinden Vaktiyle Sakaların yerleştiği onların bir kolunun adına izafeten Tao veya Taik adı verilen bölgeye girerek önemli bir merkez olan Panaskert'e ulaştı. Daha sonra Sepidşehr/Akşehir olarak da ifade edilen Akhalkelek/Ahilkelek yörelerini ele geçirdi (Temmuz 1064). Bundan başka Sultan, Gürcü kuvvetlerinin savunduğu Borçalı Irmağı kıyısında bulunun Allaverdi kentini şiddetli çarpışmalardan sonra hücumla fethetti. Gürcü prensi IV. Bagrat, Selçukluların karşısına çıkamayıp kaçtı ise de daha sonra Sultana bir elçilik heyeti göndererek "itaat ve tabiiyetini" arz edip yıllık vergi vermek şartıyla barış isteğinde bulundu⁴¹.

Bu başarılarından sonra Selçuklu Sultanı, beraberinde oğlu Melik-şah olduğu halde Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan Anı üzerine hareket etti. Arpaçay üzerinde bulunan, yüksek ve sağlam surlar, içi su dolu derin hendeklerle korunan Doğu Anadolu'nun bu ünlü kalesi, Bizans generalleri Bagrat ve Grigor tarafından savunulmaktaydı. Anı ahalisi Sultan ve askerlerini ilk önce tacir olarak düşünmüşlerdir. Çünkü şimdiye kadar şehir ve çevresinde düşman askeri görmemişlerdi. Bizans birlikleri şehir dışında karargâh kurup kaleyi kuşatmak isteyen Türk askerlerine karşı saldırıda bulundularsa da yenilgiye uğrayıp kaleye sığınmak zorunda kaldılar. Çok geçmeden kaleyi kuşatan Selçuklu kuvvetleri, özellikle lağımcılar ile kalenin karşısına kurulan tahtadan bir kule üzerindeki mancınığın ve stratejik öneme sahip noktalara yerleştirilen okçuların gece gündüz azimle savaşmaları sonucunda, nihayet Büyük Sultan Alp Arslan'ın uyguladığı mahirane savaş taktiği sayesinde fetih gerçekleşti. Böylece kaynaklarda, "asla zapt edilemez" biçiminde nitelenen Anı kalesini Türk hâkimiyetine geçmiş oldu⁴².

Sultan Alp Arslan, Anadolu'dan ayrılarak imparatorluğun başka bölgelerinde faaliyetine devam ederken Selçuklu şehzadeleri ile Türkmen başbuğları Anadolu'da gaza ve fütuhâtı devam ettirdiler. Horasan Sâlârı unvanının taşıyan emirlerden biri Dicle Nehri kıyısındaki kalelerden birçoğunu ele geçirdikten sonra Urfa'yı kuşattıktan başka etraftaki kasabaları akınlara uğrattı. Yine Karahanlı hükümdarlarından Tamgaç Han'ın oğullarından Hanoğlu Harun Selçuklu hizmetine girdikten sonra Anadolu üzerine akın yaparak Suriye sınırında bazı kaleleri ele geçirdi⁴³.

39 Sürmari, içinde akarsuların, bağ ve bahçelerin bulunduğu bir şehirdi. Bkz. Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 60

40 El-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çvr. Necati Lügal, Ankara 1999, s. 24; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 597; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 61

41 El-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 25; Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 60; Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136), s. 118-119; Gürcistan Tarihi, çvr. Hrand D. Andreasyan, Yay. Hzl. Erdoğan Mercil, Ankara 2003, s. 287-288; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 596; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 60; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 52; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, Ankara 1992, III, s. 15

42 El-Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 26-27; Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 65 vd; Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136), s. 119-120; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 598; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 61

43 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 53

1066'da Sultan Alp Arslan tarafından Anadolu'ya akın yapmakla görevlendirilen Gümüştekin, maiyetinde Afşin, Ahmed-Şah ve daha birçok Türk beyleri bulunduğu halde Murat ve Dicle Nehirleri havzasındaki şehirlerin birçoğunu ele geçirdikten sonra El-Cezire bölgesine girerek Ergani ve Nizip yörelerini akınlara uğrattıktan sonra bir takım kaleleri ele geçirdi. Daha sonra Fırat'ı geçerek Hısn-ı Mansur/Adıyaman havlisine girdi. Burayı akınlara tabi tutuktan sonra Bizans'ın hudut komutanı Aruantanos ile yaptığı savaşı kazandı. Bu başarılı hareketten sonra Gümüştekin ve diğer Selçuklu emirleri büyük ganimetlerle Ahlat'a geri döndüler. Fakat bu arada Afşin Bey ile Gümüştekin anlaşmazlığa düşerek tartışılar. Bunun sonucunda Gümüştekin, Afşin Bey tarafından öldürüldü. Afşin Bey, bu hadisenin cezasız kalmayacağını bildiğinden dolayı kendisine tabi boyları ve oymakları alarak batıya kaçtı. Afşin Bey ile beraberindekiler Fırat'ı geçerek Bizans üzerine hücumla başladılar. Bölgede faaliyette bulunan diğer Türklerle de işbirliği yaparak başarılı fetihlerde bulundular ki, bunun sonucu olarak Dülük, Raban, Artah ve Keysum kalelerini fethettiler⁴⁴. Afşin Bey'de yaptığı bu başarılı akınlar üzerine Sultan Alp Arslan tarafından affedildi.

Bu arada Bizans imparatoru Kostantin Dukas tarafından doğu orduları başkumandanlığına tayin edilen Nikephoros Botaniates imparatorluğun güney ve doğu hududundaki kalelerin tahkimi, surların tamiri ve buraları müdafaa edecek kuvvetlerin tedariki ile meşgul olmaya başladı. Bu arada Malatya, Sivas ve Divriği gibi önemli şehirlerin surları onarıldı. Ancak imparatorun ölümünden sonra tahta çıkan Eudokia zamanında Türk taarruzu yeniden başladı. Malatya'da toplanan Bizans ordusu Emir Afşin komutasında yapılan akına karşı koyamadan dağıldı. Türkler bu zaferden sonra Tohma vadisini takip ederek Kayseri üzerine akın yaparak bu şehri ele geçirdiler. Buradan Adana ve Seyhan taraflarına inerek muhtelif akınlarda bulduktan sonra Halep yöresine kendi hareket üslerine geri döndüler⁴⁵. İmparatoriçe, Türk taarruzları karşısında imparatorluğun pek az müddet zarfında yıkılacağından korkarak bu hücumları durduracak ve Türk taarruzunu önleyecek muktadir bir komutan aramaya başladı. Nihayet, Romanos Diogenes'i hem imparator adayı ve ham de kendine eş olarak seçti. Diogenes, daha işe başlar başlamaz orduyu ıslah edip, Türklerle muharebe için hazırlıklara başladı⁴⁶.

Bu sırada Alp Arslan da büyük bir ordu ile Aras'ı geçip Gürcistan'a girdi. Emir Sav-tekın Türk ordusunun öncü kitalarına kumanda ediyordu. Gürcistan'a giren Türk ordusu iki kaleyi ele geçirdikten sonra Kaheti bölgesine yöneldi. Buranın hükümdarı mukavemet edemeyeceğini anladığından dolayı tabiiyetini bildirdikten sonra sultanın huzuruna gelerek İslam dinini kabul etti. Bunun üzerine sultan evvelce hâkim olduğu bölgesini yeniden kendisine verdikten başka kral Bagrat'a ait olup fethedilen bölgeleri de ona bağladı. 1067 Aralık ayında Karthli ülkesine girdi. Türk akıncıları Arguet bölgesini geçerek Sver kalesi önlerine kadar geldiler ve kısa bir kuşatmadan sonra burayı ele geçirdiler. Bir müddet Tiflis'te kalan sultan burada bir cami yaptırdı⁴⁷. Arkasından da Bagrat'ın gönderdiği elçileri kabul etti. Sultan kışın şiddetine bakmayarak Sumheti bölgesine girip Kars önlerine kadar geldi. Burayı da ele geçirdi. Kış mevsiminin etkisi azaldıktan sonra sultan bir taraftan Gürcistan'ın içlerine diğer taraftan da Abhazy'a kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetler Karadeniz bölgesindeki şehirleri ele geçirerek Rize üzerinden Trabzon'a kadar akınlarını ilerlettiler. Sultan bundan sonra tekrar Karthli bölgesine girerek Tiflis'e geldi. Bu civardaki pek çok kale ile birlikte Rusthav Hisarını da fethetti.

44 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 54

45 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 54-55

46 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 55

47 Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 76-78; Gürcistan Tarihi, s. 290-291

Gürcü kralı Bagrat, Sultan'ın tabiiyetini kabul ettiğini bildirmesi üzerine akınlarını durdurdu⁴⁸. Büyük Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan bölgesinin ele geçirilmesi ve tabiiyete alınması üzerinde bu kadar ciddiyetle durmasının sebebi, Bizans'ın tabii ve müttefiki olan Gürcistan ile birlikte Abhazy Krallığını ortadan kaldırdıktan ve kendisine bağladıktan sonra Anadolu'ya girmek ve Bizans İmparatorluğuna büyük bir darbe vurmaktır. Zira büyük Oğuz muhacereti sultanı buna zorluyordu. Ancak Türkistan'daki durumun karışıklığı üzerine sultan geriye dönmek zorunda kaldı⁴⁹. Sultan geri dönerken yanındaki orduların bir kısmını Anadolu hudutlarında bıraktı. Böylece buradaki kuvvetlerin sayısı arttı. Bu cihat ve gaza ordularının başbuğları Selçuklu şehzadelerinden Kutalmış'ın oğlu Mansur ve Süleyman, Sultan'ın kardeşi Yakutî, sultanın eniştesi Erbasan/Kurtçu ve Türkmen Emiri Sanduk/Saltuk idi⁵⁰.

Bizans imparatoru Romanos Diogenes, gittikçe artan Selçuklu akınlarını durdurmak amacıyla, büyük bir çaba göstererek Anadolu'dan özellikle Kayseri yörelerinden çok sayıda asker topladığı gibi, Rumeli'deki Uz ve Peçenek Türklerinden de kuvvetler sağladı. Ayrıca Frank, Alman, İskandinav ve İtalya Normanlarından ücretli askerleri de ordusuna kattı. İmparator Mart 1068'de Suriye yönünde hareket etti. Kayseri'ye gelmeden önce Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı ele geçirip yağma ettiklerini haber alınca yolunu değiştirdi. Önce Sivas ardından da Divriği yönünde yürüyüşüne devamla bu bölgede kendisine saldıran Selçuklu kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Kazandığı bu ilk başarıdan sonra imparator, Maraş'a gelip buradan Fırat boylarına gönderdiği birliklerle sol ve arkasını emniyet altına almak istedi ancak bu yörelerde harekâta bulunan Selçuklu Has İnal, Bizans kuvvetlerini mağlup ettiğinden dolayı imparator, planını değiştirmek zorunda kaldı⁵¹. Çok geçmeden Kuzey-Suriye inen imparator, Halep bölgesine yağma ettikten başka Membic kalesini de ele geçirdi. Bu bölgede Hanoğlu Harun ve Halep Emiri Mahmud, Halep yöresinde faaliyet gösteren Bizans askerlerine saldırarak onları mağlup etti. Bunun üzerine Halep bölgesine gelen imparator, burada Selçuklu kuvvetleriyle şiddetli bir savaşa tutuştu. İki tarafın da büyük kayıplar verdiği savaştan sonra imparator, daha önce Selçukluların eline geçen Artah ve İmm kalelerini ele geçirerek Çukurova'ya indi. Bu nazik duruma rağmen Afşin Bey, yanında Ahmet-şah olduğu halde Orta-Anadolu yönünde akınlarda bulundu. Hatta Sakarya Irmağına kadar ilerleyerek ünlü Amuriye kentini ele geçirdi. İmparator, Afşin'in yolunu kesmek için harekete geçtiyse de Selçuklu başbuğu yıldırım hızıyla geri döndü ve imparator da kışın yaklaşması üzerine İstanbul'a gitti⁵².

1069'da Selçuklu şehzadelerinin maiyetinde Anadolu'ya akın yapmağa memur olan Türkmen başbuğları; Afşin, Ahmed-şah, Uvakoğlu Atsız ile kardeşi Çavlı, Arslantaş, Türkmen, Demleç-oğlu Mehmed, Sanduk, Tavtavoğlu ve Tarankoğlu doğu, güney-doğu ve güney bölgelerinden Bizans'ı sıkıştırılmaya başladılar⁵³. İmparator Romanos Diogenes bu taarruzları durdurmak için kuvvetli bir müfreze gönderdi ise de bu ordu mağlup olmaktan kurtulamadı. Bunun üzerine imparator, Manuel Komnenos komutasında Sivas'a, Philaretos Brachamios kumandasında da Malatya'ya iki ordu sevk ettikten başka, üçüncü bir ordu ile de bizzat kendisi harekete geçerek Kayseri yörelerine geldi. Buralarda harekât halinde bulunan bir Türk kuvvetini geri püskürttüktan başka Fırat'a kadar harekâtını sürdürdü⁵⁴. İmparatorun amacı Ahlat'ı ele geçir-

48 Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 78-80; Reşid ed-Din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih, II/V, Ankara 1999, s. 31-32; Gürcistan Tarihi, s. 290-291

49 Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 80

50 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 57

51 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 67-68

52 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 137; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 58-59; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 68

53 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 59

54 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 69

dikten sonra Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetine giren belli başlı kaleleri işgal etmekte. Ancak İmparator, Harput yörelerine geldiği zaman Selçuklu kuvvetleri Malatya'da bulunan Philaretos'u yenilgiye uğratıp perişan ettiler. Yanında az miktarda askerle kaçan Bizanslı komutan güçlükle imparatora katıldı. Buna rağmen imparator da Palu'ya gelebildi. Bütün bu olaylar olurken Türk kuvvetleri Konya ve Karaman başta olmak üzere birçok il ve ilçeyi fethettiler. Özellikle imparator, Konya'nın Türk hâkimiyetine girdiğini öğrendikten sonra daha fazla ileri gidemedi ve Türk ordularının dönüş yollarını kesmek amacıyla Sivas üzerinden Kayseri'ye geldi. Türk emir ve başbuğları ise Toros dağlarını aşarak Kuzey-Suriye'deki hareket üsleri olan Halep'e ulaşmayı başardılar⁵⁵.

1070'te İmparatorun doğu orduları başkumandanlığına atadığı Manuel Komnenos⁵⁶ Türk emirlerinin taarruzlarını durdurmağa çalıştı. Bu sırada Sultan Alp Arslan'a karşı isyankâr bir vaziyet almış olan Sultanın eniştesi Erbasgan, kalabalık Yabgulu/Yivek/Yavuk Türkmenlerinin başında olarak sultanın emriyle kendisini takip ve yakalamakla görevlendirilen Afşin ve diğer Türkmen emirlerinin önünden kaçarak batıya Kızılırmak kıyılarına kadar ilerledi. Erbasgan burada kendisinin yolunu kesmek isteyen Manuel'i şiddetli bir muharebede mağlup ederek Manuel ile birlikte birçok Bizans komutanını da esir etti. Fakat Afşin ve diğer beylerin geldiğini gelmekte olduklarını öğrenince esir ettiği Manuel ve diğer komutanlara hürriyetlerini geri verdi. Hatta kendisi de bu komutanlarla İstanbul'a gitti. Böylece ilk defa olarak bir Selçuklu prensi Bizans'a sığınmış oldu⁵⁷. Afşin Bey ise Kayser-Sivas bölgesindeki kaleleri yıldırım hızıyla akınlara uğrattıktan sonra Afyon, Denizli-Uşak bölgesine ulaştı. Burada Honas ve Laodikya'yı yağma ve istila ettikten sonra Marmara kıyılarına kadar akınlarını devam ettirdi. Buradan Bizans imparatoruna elçi göndererek asi şehzade ile birlikte Bizans'a sığınanların geri verilmesini istedi. Fakat onun bu isteği reddedildi⁵⁸.

Sultan Alp Arslan'ın ölümü ve Melik-şah'ın Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçtiği 1072'de Malazgirt zaferini müteakiben yapılan Selçuklu-Bizans barış antlaşmasının Romanos Diogenes'in ölümü üzerine bozulması sebebiyle, Sultan Alp Arslan'ın emriyle Selçuklu şehzade ve emirleri Anadolu'da fetihlerine devam etmişlerdir. Başta Kutalmış oğulları Mansur, Süleyman, Alpilek ve Devlet başta olmak üzere Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu emirleri, Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde fetihlere devam ettiler. Bunun üzerine yeni Bizans İmparatoru VII. Mihael Dukas, bu Selçuklu fetih hareketlerini durdurmak amacıyla Isaakios Komnenos ve kardeşi Aleksios'u Frank komutanlarından Ursel ile birlikte Anadolu'ya gönderdi⁵⁹. Bizans kuvvetleri Kayseri'ye gelince Ursel, aralarının açıldığı başkomutan Isaakios'a isyan ederek dört yüz atlısıyla Bizans ordusundan ayrılıp Sivas yönünde hareket etti. Türkmenlerin onu rahat bırakmamaları üzerine kuzeye çekildi. Onu yakalamak ve cezalandırmak amacıyla harekete geçen Isaakios, Kayseri bölgesinde, Selçuklu kuvvetleriyle giriştiği savaşta yenilgiye uğrayıp esir edildi. Kardeşi Aleksios ise gizlice ve tek başına Ankara'ya kaçtı. Öte yandan Isaakios, Bizans şehirlerinde topladığı paralarla kurtuluş akçasını ödedikten sonra Ankara'ya gelerek burada kardeşiyle buluştu ve İstanbul'a dönmek isteyen iki kardeş, İstanbul'a giderken, İzmit havalisini akınlara uğratan Türk kuvvetlerinin taarruzuna uğradılar ve kaçarak İstanbul'a gittiler. Ursel ise Sivas bölgesinde faaliyetlerini devam ettirerek Bizans kasabalarını yağma etmek-

55 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 69-70

56 Nikphoros Bryennios, Manuel Komnenos'u Anadolu ordularının başkumandanı olarak söylemektedir. Bkz. Nikphoros Bryennios, Tarihin Özü, Çvr. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 44

57 Ahmed B. Mahmud, Selçuk-nâme, s. 81; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136), s. 137-138; Bryennios, Tarihin Özü, s. 45; Yınanç, Türkiye Tarihi, s. 60

58 Yınanç, Türkiye Tarihi, s. 60-61

59 Yınanç, Türkiye Tarihi, s. 77; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi. Ankara 1993, s. 99

le meşguldü⁶⁰. Ancak Artuk Bey'in Orta Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunması üzerine Ursel bölgede uzaklaşarak Sakarya ve İzmit havalisine gitmek zorunda kaldı⁶¹.

Öte yandan Artuk, Tutak, Afşin, Demleçoğlu Mehmet, Serhenkoğlu ve Duduoğlu gibi Selçuklu emirleri de özellikle Orta Anadolu yönünde fetih hareketlerini aralıksız sürdürmekteydiler. Bu durum karşısında ciddi bir endişeye düşen imparator Dukas, büyük bir ordunun başında amcası lonnes Dukas ve Nikephoros Botaniates'i hem isyan eden Ursel'i yakalamak ve hem de Selçuklu fetihlerini önlemekle görevlendirdi. Bunun üzerine Ursel'in üzerine giden Dukas, Sakarya Irmağı yörelerinde yaptığı savaşta mağlup olarak esir düştü (1073)⁶².

Bu arada Selçuklu başbuğlarından Artuk Bey büyük bir Selçuklu ordusunun başında İzmit ve çevresinde fetih hareketlerinde bulunuyordu. Durumun kritik bir hal alması üzerine Nikephoros Botaniates, asi Frank komutanına karşı Selçuklu başbuğu ile anlaşmak zorunda kaldı. Zira Ursel, lonnes Dukas'ı esir aldıktan sonra onu imparator ilan ederek Sapanca Dağına çekilerek İstanbul'u ele geçirme planları yapmaya başladı. Nikephoros işte bunun üzerine Selçuklu başbuğu ile anlaşarak, asi Ursel'e karşı Selçuklulardan yardım istemek zorunda kaldı⁶³. Bu durum bize artık Türklerin Anadolu'da etkili bir güç haline geldiklerini göstermektedir. Bunun üzerine derhal harekete geçen Artuk Bey, Sapanca Dağındaki karargâhında bulunan Ursel'e öncü kuvvetleriyle bir baskın yaptı. Daha sonra da asıl kuvvetlerle harekete geçerek Ursel'i bozguna uğrattığı gibi Ursel ile birlikte lonnes Dukas'ı da esir etti. Fakat çok geçmeden Selçuklu Başbuğu, kurtuluş akçası karşılığında Ursel'i Franklarla, lonnes Dukas'ı ise imparatora teslim etti. Bu durum karşısında lonnes Dukas İstanbul'a giderken, Ursel Amasya taraflarına gelerek bu bölgeden topladığı kuvvetlerle yeniden isyana başladı. Hatta kendi üzerine gönderilen Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğrattı⁶⁴. Böylece Türkler hiçbir engel ile karşılaşmadan İzmit'e ve Marmara sahillerine kadar ilerlediler⁶⁵.

Böylece bir yandan Selçuklu fetihleri, öbür yandan Ursel'in sürüp giden isyanı karşısında Bizans'ın tehlikeli bir duruma düşmekte olduğunu gören imparator, daha sonra Bizans tahtına oturacak olan Aleksios Komnenos'u, doğu ordusu başkumandanlığına getirerek Anadolu'ya gönderdi. Bunu haber alan Ursel, kuvvetleriyle birlikte Amasya yörelerinde harekâta bulunan Selçuklu başbuğlarından Tutak'ın yanına gelerek Bizans'a karşı onunla ittifak yaptı. Öte yandan Amasya yakınlarına kadar gelen Aleksios, Tutak Bey'in, Ursel ile ittifak yaptığını haber alınca hemen harekete geçerek Tutak⁶⁶ Bey'le irtibata geçerek ilişki kurdu. Anna Komnena'ya göre, Aleksios Komnenos, Tutak Bey'e haber göndererek, "senin Sultanınla benim imparatorum birbirinin dostudur... Şimdi senin güçlü koruyuculuğuna sığınarak bana saldırıyor. Güçlendiği zaman da sana saldıracak. Ursel/Russel'i yüklü bir para karşılığında tutuklayıp bana göndermelisin"⁶⁷. Böylece Selçuklu hâkimiyeti altındaki bölgeler ile Bizans'a ait bölgeleri tahrip ederek yağma eden Ursel yakalanarak, Tutak Bey tarafından fidye ve değerli armağanlar karşılığında Aleksios'a gönderdi. Böylece Bizans için ciddi bir tehlike haline gelen Ursel, Tutak Bey'in yardımı sayesinde ortadan kaldırıldı. Bütün bu olaylar devam ederken Selçuklu orduları

60 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 77; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 99

61 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 51

62 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 77; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 99-100

63 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 100

64 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 100

65 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 52; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995, s.89

66 Anna Komnena'da Tutuş Bey

67 Anna Komnena, Alexiad, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 18

İzmit bölgesinde faaliyetlerini devam ettiriyorlardı⁶⁸.

Malazgirt Zaferinden sonra Kutalmış oğulları Mansur, Süleyman, Alp-İlek ve Devlet Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine memur edildiler. Süleyman-şah Fırat ırmağı boylarında Birecik'i kendisine merkez yaparak Urfa yörelerinde fetihlerde bulunmaktaydı. Böylece Süleyman-şah tarih sahnesinde burada ortaya çıktı. Daha sonra kardeşi ve amcasının oğlunun Suriye'de faaliyette bulurken tutuklanmaları üzerine onları kurtarmak amacıyla Kuzey Suriye taraflarına indiyse de tekrar Anadolu'ya dönerek fetihlere yeniden başladı. Kısa süre içerisinde Orta Anadolu üzerinden yukarıda Selçuklu ordularının faaliyette bulduklarını gördüğümüz Marmara Deniz'i sahillerine kadar ilerledi. Bizans'ın içinde bulunduğu taht mücadelelerinden yararlanarak Böylece İzmit ve çevresini fethettikten sonra O, 1075'de Bizans başkenti İstanbul'un yanı başındaki büyük ve tarihi bir Bizans kenti olup, sağlam surlara sahip bulunan İznik'i fethetti. Burayı, temellerini atmakta olduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti yapmak suretiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olarak devletini kurdu⁶⁹.

Süleyman-şah, İznik'e yerleştikten sonra Bizans'ın uğradığı buhrandan ve zayıf imparator Mihael Dukas'a karşı çıkan isyanlardan faydalanarak suretle devletini genişletmek ve kuvvetlendirmek imkânını buldu. Gerçekten de bu sırada Bizans'ın Rumeli ordusu 1075'de toptan ayaklandı ve ordunun kumandanı Nikephoros Briyennios, Edirne'de kendini imparator ilan ederek (1077) İstanbul üzerine yürüdü. İmparator, bu tehlikeli durumda hapisten çıkardığı Russel'i, Aleksios ile birlikte ona karşı gönderdi. Bu sırada Anadolu'da bulunan orduların kumandanı Nikephoros Botaniates'de harekete geçerek-daha önce Bizans'a sığınan Büyük Sultan Alp Arslan'ın ablası Gevher Hatun'un eşi El-Basan/Kurtcak ile birleşerek Kütahya'dan İzmit'e doğru ilerlemeye başladı. Fakat Türk ordularından korktuğu için geceleri ilerleyen Botaniates, İznik önlerinde sarılma tehlikesi karşısında El-Basan'ı amcasının oğlu olan Süleyman-şah'a gönderdi. El-Basan, Süleyman-şah'ı ikna etmiş olacak ki, Türkiye Selçuklu Sultanı müsait şartlar dolayısıyla müttefiki imparator Mihael yerine Botaniates'le anlaşmayı tercih etti⁷⁰. Bu sayede imparatorluğunu ilan eden Botaniates, Mansur ve Süleyman-şah'tan askeri yardım aldıktan sonra İstanbul'a doğru hareket etti ve 1078'de tahtı ele geçirdi. Yeni imparatorla birlikte Türk askerleri Üsküdar'da çadırlarını kurarak bir bayram şenliği içinde eğlenmişlerdir⁷¹.

1079 ve 1080 yıllarında Türk fetihleri Akdeniz ve Adalar Denizi kıyılarına kadar ulaştı. Bu sırada Bizans ileri gelenlerinden biri olan ve İstanköy adasındaki malikânesinde yaşamakta olan Nikephoros Melissenos, Adalar Denizi sahillerine kadar gelen Türk başbuğlarıyla münasebetler tesis etmiş ve bu dostluk kurarak tahtı ele geçirmek için faaliyetlere başladı. Hatta kendisini imparator ilan eden Melissenos, Türk kuvvetlerinden yardım alabilmek için, Türkler tarafından fethedilen şehirleri Türklere teslim etti. Bu surette *Frigya* ve *Lidya* (bakılacak) şehirleri tamamen Türklerin eline geçmiş olduğu gibi *İonya* ve *Kayra* havalisindeki şehirlerin bir kısmı da Türklerin eline geçti. Bunun karşılığında Melissenos, Türklere aldığı yardımcı kuvvetler sayesinde ve İstanbul üzerine yürümeğe hazırlanmaya başladı. İmparator Nikephoros Botaniates, bu yeni rakibinin üzerine Rumeli ordusunu Anadolu'ya geçirerek İkonnes'i, ordunun başkomutanlığına getirdi. Bunun üzerine Melissenos'ta öteden beri dostluk kurduğu Türkiye Sultanı Süleyman-şah'tan yardım istedi. Bizans imparatorluk ordusu ilerleyerek İznik'i kuşattı. Kuşatma bir hafta kadar sürdü. Bu esnada Süleyman-şah büyük bir kuvvetle

68 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 100-101

69 Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 116-117; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 92

70 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 55

71 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 55

Melissenos'un yardıma geldi. Türk ordusunun gelmesi üzerine Bizans ordusu geri çekilmeye başladılarsa da Türk ordusu tarafından takip edilmeye başlandılar. Nihayet Süleyman-şah'ın da gelmesi üzerine Bizans ordu Türklerle savaşı kabul etti. Yapılan savaşta Türk ordusu Bizans ordusunu mağlup etti⁷². Türk ordusu Melissenos ile birlikte Kadıköy'e gelip yerleşti. Fakat ondan daha erken davranan Aleksios Komnenos 1081'de imparatorluğunu ilan etti⁷³.

Bu durum Türklerin her tarafta yayılmalarına ve henüz fethedilmeyen yerlerin ele geçirilmesine neden oldu. Süleyman-şah, az sonra bütün Marmara sahillerine hâkim oldu. Başta İzmit olmak üzere birçok şehir kendiliğinden Türk hâkimiyetini kabul etti. Bir müddet sonra Süleyman-şah, bütün Kocaeli yarımadasını hiçbir mukavemet görmeden geçerek İstanbul Boğazı'na geldi. Üsküdar ve Kadıköy dâhil olmak üzere Boğaz'ın Anadolu sahiline hâkim oldu. Süleyman-şah, Boğaz'ın Anadolu sahillerinde gümrük daireleri tesis ederek gelip geçen gemilerden vergi almaya başladı⁷⁴.

Süleyman-şah fetihlerine devam ederek bütün Kapıdağ Yarımadası'nı ve Marmara havzasındaki diğer kasabaları birer birer fethederek Çanakkale Boğazına kadar fütuhatını genişletti. Türk ordusu, Boğaz'ın Anadolu sahillerine yerleşmiş bulunuyordu. İstanbul ve Rumeli'ye karşı tedbirleri hissedilir bir şekil almaya başlayınca Bizans İmparatorluğu büyük bir buhran ve heyecan içinde kaldı. Bu sırada Bizans'ın Rumeli'deki ordusu, İstanbul'a doğru yürüyerek kendi kumandanları olan Aleksios Konxmnenos'u imparator ilan ederek tahta çıkardılar. Türkleri Boğazdan ve Marmara sahillerinden geriye atmak isteyen ve bunun için bütün ömrü boyunca çalışan ve Haçlıları İstanbul'dan doğuya getirmeğe çalışan bu yeni imparator, daha cülusundan itibaren Türkiye Selçuklu Sultanı ile kâh dostluk ve kâh düşmanlık yaparak münasebeti geliştirdi. İmparator, korsanlık yaptırarak Türkleri İstanbul Boğazı'ndan geri çekilmeye mecbur etmiş ve ondan sonra da Sultan Süleyman-şah'a müracaat ederek muayyen bir miktarda vergi vermek karşılığında barış istemişti. Kocaeli Yarımadası'ndan İzmit Körfezi'ne akan Dragos Çayı Türk-Bizans devletleri arasında hudut olarak kararlaştırıldı ve barış antlaşması imzalandı⁷⁵. Osman Turan'a göre; "Süleyman-şah'ın ölümüne kadar devam eden bu anlaşmaya göre artık Selçuklular, Boğazdan Dragos Çayına çekilmekle beraber Marmara sahillerine kadar olan bütün Anadolu'ya sahip olduklarını Bizans'a tasdik ettirmişlerdir. Böylece büyük bir siyasi ve hukuki netice elde etmişlerdir. Bu antlaşma ile Bizans İmparatoru bütün Anadolu'yu Süleyman-şah'a terk etmiştir"⁷⁶. Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetinde Kocaeli Yarımadası, Bolu ve Bursa ve İznik bizzat sultanlar tarafından yönetilmiş bir idari bölge olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁷.

Süryani Mihael; "Süleyman İznik ve İzmit şehirlerini alarak oralarda hüküm sürdü. Bütün memleket Türklerle doldu. Bunu öğrenen Bağdat halifesi ona sancak ve diğer şeyler gönderip onu taçlandırdı ve sultan ilan etti. Böylece Türklerin Türkistan dışında biri Horasan'da ve öteki de Roma (Anadolu) ülkesinde olmak üzere iki hükümdarı oldu"⁷⁸.

72 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 87

73 Anna Komnena, Alexiad, s.124; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 61

74 Anna Komnena, Alexiad, s. 124; Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 87-88; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 422

75 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 91-92

76 Anna Komnena, Alexiad, s. 126; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 62

77 Yinanç, Türkiye Tarihi, s. 158

78 Süryani Mihael, Chronique, III, s. 172.

KAYNAKÇA

- Ahmed B. Mahmud, *Selçuk-nâme*, Hzl. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1977.
- Anna Komnena, *Alexiad*, Çvr. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Aristakes, *Aristakes Lastivertc'ís History*, New York, 1985.
- El-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çvr. Necati Lügal, Ankara 1999.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çvr. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- Gürcistan Tarihi*, Çvr. Hrand D. Andreasyan, Yay. Hzl. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- İbn'ul-Esir, *El Kâmil Fit-Tarih*, IX, Çvr. A. Özeydin, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992.
- Nikphoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çvr. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Reşid ed-Din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, II/V, Ankara 1999.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993.
- Süryani Mihael, *Chronique*, III.
- Toksoy, Ahmet, "Anadolu'nun Fethinde Pasinler Savaşının Yeri ve Önemi", *Türk Yurdu*, S. 294, XXXII.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1996.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çvr. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Ankara 2003.

KURULUŞ DÖNEMİNDE OSMANLILARIN ANADOLU'DA SESSİZ YÜRÜYÜŞÜ (1345-1389) - II

HASAN BASRİ KARADENİZ*

İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın 1327'de merkeze isyan edip Mısır'a sığınmasının ardından onun yerine Büyük Şeyh Hasan Anadolu valisi oldu. Anadolu'ya gelmeyen bu İlhanlı valisinin yerine vekâleten Uygur Türklerinden Eretna bu görevi üstlendi. 1335'te İlhanlıların yıkılması sonucu Eretna doğuda Bayburt batıda Ankara arasında uzun bir bölgede kendi hâkimiyetini oluşturdu. Bu arada bölgenin büyük devleti Memlûkluların tâbiyetine girdi. Fakat 1338'de Memlûklulara tâbi Dulkadirli Karaca Bey ile savaştan Eretna mağlup oldu. Dulkadirli ile uzlaşan Eretna Memlûklulara tâbiyetini gevşetti. 1343 senesinde güçlü Çobanlı Şeyh Hasan'ın ordusunu Sivas ile Erzincan arasında yer alan Karanbük'te mağlup ederek bağımsız bir devlet kurdu¹.

Eretnalılar ile Osmanlılar birbirlerine yakın bölgede (Eskişehir- Ankara) bulunmalarına rağmen aralarında bir savaş vuku bulmadı. Bu çatışmasızlık Osmanlıların büyüme hedefi olarak gazâ yolu ile batıyı Bizans ülkesini seçmesi ve dindar ve adil bir hükümdar olan Eretna Bey'in Osmanlıların gazâ siyasetine ve kılıçları ile fethettikleri yerlerdeki kılıç hakkına saygı duymasından kaynaklanmış olmalıdır.

Bununla birlikte Orta Anadolu'da güçlü bir devlet olarak varlığını devam ettiren ve 1350'de Konya'yı dahi zapt eden Eretna Bey'in 1352 yılında vefatı bu bölgedeki dengeleri bozdu². Karamanoğulları Eretna'nın oğulları arasındaki taht mücadelesinden faydalanmaya çalıştı. Bütün enerjisini gazâyâ yönlendiren Osmanlılar bu duruma ilgisiz kalmadı ve iç mücadelenin şiddetli bir şekilde devam ettiği 1354 yılında gürültü çıkarmadan Süleyman Paşa emrindeki bir ordu ile önemli bir merkez olan Ankara'yı ilhak ettiler. Bu ilhak ilginç bir şekilde sadece Bizans kaynağı Kantakuzenos'da yer almaktadır. Ona göre Şehzâde Süleyman Anadolu'da Tatarlara (Moğollar) karşı savaştıktan sonra Eretna Devleti'nin batı tarafında yer alan Ankara ve civarını ilhak etti³.

Böylece Osmanlılar Ankara'yı ilhak ile bir taraftan ilk merkezleri Karacahisar dan doğuya doğru bir koridor açarak Anadolu'nun ortasına oturup etrafı kontrol etme fırsatını elde ettiler, diğer taraftan da Anadolu tahtının elde edilmesinde en önemli rakipleri olan Karamanlıların kuzeye doğru yayılmalarının önünü kesmiş oldular. Şüphesiz Karamanoğulları bu yeni de facto durumu kabul etmedi ve fırsat bulduğu bir-iki hadiseyi değerlendirip bu şehri kendi topraklarına katmaya çalıştı.

Osmanlı kroniklerinin kuruluş döneminde Lefke (Osmaneli), Mekece, Akhisar (Pamukova),

* Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / KÜTAHYA basri.karadeniz@dpu.edu.tr

1 Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s.910.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları*, C.I, (Ankara 1970), s.104-110; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar- II*, Ankara 1991, s.9-12.

2 Sümer, a.g.m., s.113, 121.; Yücel, a.g.e., s.14.

3 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C.I, İstanbul 2005, s.195.

Geyve, Göynük, Mudurnu vs. çok daha küçük yerleşimlerin fethini kaydetmelerine rağmen bu önemli ilhaki ya görmemezlikten gelmesi ya da bir iki kelime ile geçiştirmesi oldukça ilginçtir. Şüphesiz bu durum Osmanlıların fırsatçılık yapması, dolayısıyla meşruiyete azami derecede önem veren devlet anlayışlarının haricine çıkmalarından kaynaklanmış olmalıdır.

Öte yandan muğlak kaynaklara göre 1362’de Orhan Gazi’nin vefatından kaynaklanan istikrarsız ortamdan yararlanan ve yeni padişah I. Murad’ın Rumeli’ye geçeceği haberini alan Karamanlıların ve civardaki beyliklerin desteği ile Ankara Ahileri etkin oldukları şehirde Osmanlı varlığına son verdiler. Ayrıca bu beyliklerin Bursa üzerine yürüyeceklerine dair haber Bursa’ya ulaştı. Elindeki toprakları koruma hususunda son derece hassas olan Osmanlılar için bu durum kabul edilemezdi. Bu meseleye oldukça önem atfeden yeni hükümdar I. Murad süratle meselenin üzerine gitti. Bu kez sefer Müslümanlar üzerine olduğu için Osmanlılar bu hareketin meşruiyeti için ulemadan bunlar ile mi yoksa kâfirler ile mi savaşmanın öncelikli olduğunu sordular. Ulema “ Bu savaş farz-ı kifayedir. Müslümanlara gelecek kötülüğü savmak ise padişaha farzı ayndır. Yine buyruk padişahındır”⁴, şeklinde cevap verdiler.

Bununla birlikte bu mesele sadece Orhan Gazi’nin vefatı ve onun yerine I. Murad’ın tahta çıkmasından zuhur etmemiştir. Osmanlı kroniklerinin neredeyse tamamının sessiz kaldıkları vahim bir durum söz konusudur. O da I. Murad’ın kardeşleri Halil ve İbrahim’in yeni Padişaha karşı bir taht mücadelesine girdikleridir. İlk Osmanlı tarihçilerinden Ahmedî manzum eserinde I. Murad’ın bu seferinden bahsederken:

*“Oldılar yağı (düşman) ana kardaşlar
Kamunun bitdi elinde işleri”*

şeklindeki kısa bir kayıta Padişahın kardeşlerini de ortadan kaldırdığını belirtmektedir⁵. Bunun yanı sıra Neşri’de açıkça şehzâdelerin isyanına dair bir kayıt bulunmamakla birlikte,

*“Ve bi’l-cümle ol diyarın işin tamam idüb Sultanöğüğü (Bozöğük) gelüb, etrafı feth idüb müfsidlerini ita’atında kılub, yine Bursa’ya gelüb...”*⁶, diye yer alan ifadesindeki müfsitlerin şehzâdeler ve onlara destek verenler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yine bu kayıda göre şehzâdelerin isyan ettikleri yerin Bozöyük ve civarı olduğu aşikârdır. Yine bu ve Neşri’nin aşağıda yer alan ifadelerinden çatışma alanının Bozöyük-Ankara arasındaki sahayı kapsadığı, bu vesile ile taraflar arasındaki mücadelenin ciddi boyutta olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan Neşri’de yer alan *“Bu etrafın mülûki Bursa’ya kasd itdiler”*, şeklindeki kayıttan meselenin sadece Ankara ve Ahiler ile sınırlı olmadığı ortadadır. Burada isim verilmeden bütün bölge beylikleri kastedilmektedir. İdris-i Bitlisi ise Rumiyye-i suğra yani Anadolu tarafında muhtemelen Orta Karadeniz Bölgesindeki küçük teşekküller, Karaman ve diğer bazı beylikler Osmanlılara karşı saldırıya geçtiklerini belirtir⁷. İdris-i Bitlisi’de bu beyliklerin Osmanlı topraklarına her bir taraftan top yekun saldırıya geçtiklerini, esas hedeflerinin ise Bursa ve İznik’i ele

4 Şükrullah, Behçetü’t- tevârih, Çev. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949, s.55.

5 Ahmedî, İskendernâme, nşr. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949, s.15.

6 Neşri, Kitâb-ı Cihan-nüma, Yay. M. A.Köymen- F.R.Unat, C.I, Ankara 1987, s.193.

7 İdris-i Bitlisi, Heşt Bihîşt, Haz. M. Karataş- S. Kaya-Y. Baş, C.I, Ankara 2009, s.296.

geçirip yağmalayıp harap etmiş olduğunu ifade eder⁸. Anonim Tevârih'te ise I. Murad'ın önce kardeşlerini ortadan kaldırdığı, Ankara ve Sultanönü (Eskişehir)'yü yeniden ele geçirdiğini ve Karamanlılar ile savaş yaparak onları mağlup ettiği kayıtlıdır:

“Oldılar yağı ana kardeşleri
Kamunun yitdi elinde işleri
Kılıcından oldılar cümle tebâh
Virmişidi Hak ana lutfı penâh
Evvel ol idi ki saldı Rûm'a el
Kaysere irgürdi çık dürlü zelev
Aldı Engürüye'yi ol bir darb ile
Tutdı Sultanönü'ni hem darb ile
İtdi onunla Karaman şâhı ceng
Lîkin oldı yiryüzü gözine teng”⁹.

Diğer taraftan bu kez Osmanlı kronikleri de Ankara'nın elden çıkışını bir dinî mesele boyutuna taşıyarak ele aldılar ve bütün varlığını kâfirler ile gazâ yapmaya adanmış kendi devletlerinin bu şehri geri almasını bu bağlamda meşru müdafaa ettiler. Bu meseleyi ve Ankara'nın yeniden ilhakını Neşri eserinde şöyle kaydeder:

“...Leşker (asker) cem' idüb, diledi kim Rumili'ne geçüb gazalar ide. Bu etrafın mülûki (beylikler) Bursa'ya kasd itdiler. Sultan Murad Gazi anı işidüb 'ulemayı cem idüb' istiftâ (fetva) idüb, eytdi: “işbu leşkeri kâfir niyetine cem' idüb müteveccih oldum kim, Gelibolı'dan geçüb küffara gazâ idem. Bu taraftan mülûk-i zaleme müslimin üzere kasd itdiler. Küffâr niyetine cem' olan leşkerle bunların muharebesi caiz olub, gazâ niyyetin tehir itmek revâ olur mı?”, didi. Ulema eytdiler: “küffara gazâ nefir-i 'am (topluluk) olmasa farz-ı kifâyedür. Amma müminlerden mezâlimi def' itmek farz-ı 'ayndur”, didiler. Pes Sultan Murad Gazi dahi gazâyı tehir idüb, dönüb serhadd-i Rûma Kal'a-i Selâsil geldi ki şimdi ana Engüri (Ankara) dinilür. Ol diyârun müfsidlerin kam' (ezme) itdi. Dirler ki ol vakit kal'a-i Engüriyye Ahiler elinde idi. Sultan Murad Gazi yakın gelicek, Ahiler istikbâl idüb, kal'ayı teslim itdiler. Çünkü Sultan Murad Gazi şehre girdi, üzerine akçalar nisâr (serpme) itdiler. Kullar ol akçayı yağmaladılar. Sultan Murad Gazi eline çomağın alub eytdi: “bire hey devletsizler, hiç akçacük gördüğünüz yok mıdur ki, böyle kırılışursuz? ”, didi. Ve bi'l-cümle ol diyarın işin tamam idüb Sultanöğüğü gelüb, etrafı feth idüb müfsidlerini ita'atında kılub, yine Bursa'ya gelüb...”¹⁰,

Bu verilerde net bir şekilde görüldüğü üzere Osmanlılar Anadolu beylikleri ile mücadelesinde gazâ unsurunu ustaca kullanmaktadır. Çünkü bu dönemde hatta her devirde gazâ İslâm âleminde olağanüstü teşvik ve destek gören kutsal bir icraattır. Gerçekte hiçbir hükümdar başkentine yönelik böyle bir saldırı ve tehdit mevcut iken başka bir askerî faaliyette bulunmaz. Şüphesiz Osmanlıların bu davranıştaki amaçları İslâm âleminin manevi duygularına hitap ederek onların desteğini almak ve mevcut sempatiyi devam ettirmektir. Onlar bu sebeple İslâm hukukçularından alınan beylikler üzerine yapılacak bir hareketin gazâdan daha önemli

8 “Ol münafıkın her biri Anadolu'da etraf-ı memâlike yürüyüb usul-ı memleket husûsan taht-ı Bursa ve İznik'i nehb ve garet ve hasâret ile harab eyleyeler. Ve bu endişe-i münafıkâneyi mülûk-ı küffâr ve a'dây-ı millet-i muhtâra ilâm ve ihbâr ve mülûk-ı müşrikân dahi husus-ı mezbûrede şerik-i gâlib ve hanedan-ı Osmanıyye'ye ğayz ve buğza Rumeli memleketinden devlet-i İslâm'ın zevâline talib oldılar”, İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.297.

9 Anonim, Tevârih-i Âl-i Osman, Giese neşr, Haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s.22.

10 Neşri, a.g.e., C.I, s.191-193.

olduğunu belirten sert bir fetva ile hem bu durumu perçinlemiş hem de seferin meşruiyetini sağlam bir şekilde elde etmiştir.

Bu alıntıda mevcut ilginç bir hususta sefer sonucunda Ankara'da hâkim unsur Ahilerin Osmanlı hâkimiyetini herhangi bir çatışma olmadan doğrudan kabul etmeleridir. Öyle ki Ahiler Osmanlı askerlerinin üzerine para saçarak hatalarını telafi amaçlı bir nevi haraç vererek şehri yağmadan kurtarmış ve sulh yolu ile teslim etmişlerdir.

Ankara'nın ikinci kez ilhakına, geç bir dönemde XVI. yüzyılın ortalarında Celâlzâde Salih Çelebi tarafından kaleme alınan Hadîkatü's-Selâtin adlı bir Osmanlı kroniği farklı bir açıdan bakmakta ve ilave meşruiyet unsurları ileri sürmektedir. Ona göre I.Murad'ın hedefi Bolayır'dan Edirne'ye yürüyerek, Trakya'nın bu stratejik şehrini fethedip Rumeli'nin taht merkezi yapmak idi. Fakat Anadolu'da mamur ve yoğun bir nüfusa sahip Ankara'dan isyan haberleri geldi. Bu şehirde Selçuklu fethinden beri sakin olan on iki Ahi lideri hâkimdi. Ve birinin yanında birkaç yüz milis bulunmaktaydı. Geçmişte Kayılar Ankara'nın batısında Karacadağ'a gelip sakin olduklarında bunlar ile Osmanlılar arasında bir komşuluk-dostluk oluşmuştu. Fakat ne zaman ki Osmanlılar günden güne büyüdüler, Ahiler de onlara karşı düşmanca tavır takındılar. El altından Rumeli'nin kara ve deniz ülkeleri Sırp ve Frenkler ile ittifak kurdular. Bu süreçte Karamanoğulları dahi bu birlikteliğe dâhil oldu. I. Murad gazâyı tehir edip, ulema ve ilm-i yakinden (ülema) istifta (fetva) istedi. Ulema Rumeli'nin kâfirlerine yönelik gazâdan bunların cezalandırılmalarının daha ehemmiyetli olduğuna dair fetva verdiler. I. Murad doğrudan Ankara üzerine yürüdü. Ahiler Uçhisar diye anılan Ankara Kal'ası'na çekildiler. Burada aman dileyip, kal'anın anahtarını teslim ettiler. Bu Ahilerin suçları affedildi ve her birine bir dirlik verildi. Daha sonra I. Murad Karamanoğulları üzerine yürüdü. Karaman beyi Taşili'ne çekildi¹¹.

Celâlzâde Salih Çelebi eserinde, bu hususla ilgili Neşri'de yer alan ifadeleri onaylamakta, bundan da öte bazı ilave gerekçeler ileri sürmektedir. O, öncelikle Ahiler ile Osmanlılar arasında geçmişe dayalı bir dostluktan bahsetmekte ve muhtemelen bu duruma binaen bu şehrin birinci ilhakının muhalefetsiz sessizce gerçekleşmesine gönderme yapmaktadır. Ayrıca Salih Çelebi Ahilerin isyanını gazâyı arkadan baltalamanın ötesine taşımakta, bunların içeride Karamanlılar ve dışarıda kâfirler ile işbirliği yapmalarına işaret ederek ihanet ile suçlamaktadır. Son bir ilgi çeken husus ise gerçekte her biri bir meslek sahibi Ahilere affedilmelerinin yanı sıra birer dirlik tahsis edilmesidir.

Nihayette kaybettikleri ülke veya şehirleri geri alma noktasında oldukça hassas ve gayretli olan Osmanlılar, kendi iç meselelerinden kaynaklı bu toprak kaybını telafi ederek Orta Anadolu'nun merkezinde sağlam bir ileri üs elde ettiler.

1370'li yıllarda da Osmanlılar bir taraftan Rumeli'de hızlı ve sağlam adımlarla büyümeye devam eder iken, diğer taraftan da Anadolu siyaset yolu ile genişlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlılar hem Germiyan hem de Hamidoğulları Beylikleri'nin hemen hemen yarısına karşılık gelen toprakları bu coğrafyada giderek artan ağırlığını kullanarak öncesinde olduğu gibi yine savaşmadan diplomasi yolu ile ilhak etti. Öyle ki kısa zaman aralıklarla gerçekleşen bu çifte ilhakın her ikisinin de meşruiyeti Türk tarihinde benzerleri görülmeyen türdendir.

Osmanlıların siyaset ile bu beyliklere ait önemli şehir ve kasabaları civarları ile ilhakı, 1381'de

11 Celâlzâde Salih Çelebi, Hadîkatü's-Selâtin, Haz. Hasan Yüksel- H. İbrahim Delice, Ankara 2013, s.56-60.

yapılan I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid ile Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun'un düğünleri esnasında vuku buldu¹². Bu bakımdan bahsi geçen düğün sıradan olmayıp bunun ötesinde Ortadoğu da devletlerarasında dengelerin yeniden kurulduğu ve taraflarca da onaylandığı bir toplantı şeklinde cereyan etmiştir.

Bütün Anadolu Beylikleri'nin yanı sıra 1335'te İlhanlı Devleti'nin yıkılması sonrası yaklaşık yarım asırdır Ortadoğu'nun tek başına hâkim ve belirleyici gücü Memlûklular, elçileri vasıtasıyla bu düğüne iştirak ettiler. Şüphesiz rakipsiz bölgenin hatta çok daha büyük coğrafyanın etkin gücü Memlûkluların Osmanlıların Anadolu'daki başkentinde yapılan bu düğüne katılması ve karşılıklı nadide hediyelerin verilmesi, Osmanlıların Anadolu siyasetlerinin zorunlu ya da gö-nüllü olarak onlar tarafından tasdiki anlamına gelmektedir.

Bu dönemde Memlûkluların siyasî ve askerî durumu ve Osmanlıların Avrupa'da ki konumu dikkate alındığından bu iki devletin Haçlılara karşı birbirlerini tamamlayıcı bir yapıya sahip oldukları görülür. Şöyle ki XIII. yüzyılın ortasında Ortadoğu'da etkin güçler Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti ve Eyyübiler idi. Moğolların İran üzerinden 1243'te Anadolu'yu ve 1258'de Irak'ı işgalleri ve 1250'de Eyyübilerin yıkılıp onun yerine Suriye ve Mısır'da Memlûklular Devleti'nin kurulması bütün dengeleri değiştirdi. Bu coğrafyada bir asra yakın bir süre bu iki güçlü devlet belirleyici oldu. 1335'te İlhanlı Devleti'nin yıkılması sonrası Anadolu'da çeşitli siyasî oluşumlar vücut buldu. Özellikle İlhanlıların devamı olan Eratnalılar toparlayıcı lider devlet olamadı ve Bayburt- Ankara arasında uzun ama dar bölge ile yetindi.

Bu süreçte Ortadoğu'nun tek büyük gücü olan Memlûklular bir taraftan Anadolu'dan kendisine yönelebilecek tehlikeleri önlemek, diğer taraftan da bu coğrafyayı kontrol altında tutabilmek için kendisine tâbi olup Kuzey Suriye'de sakin Türkmenleri buraya yönlendirdi. 1338'de önce Dulkadirli Karaca Bey Türkmen beylerinden Halil el-Tarifî'yi yenerek Elbistan' ele geçirdi. Darende'nin hâkimiyeti meselesi için Eratna Bey ile savaşan ve onu mağlup eden bu bey Darende, Elbistan ve Maraş yöresinde kendi beyliğini kurdu¹³. Bu beyliğin hemen batısında Çukurova ve Toroslar da yine Memlûklulara bağlı Ramazanoğulları Beyliği teşekkül etti. İşte Memlûklular Anadolu'yu bir taraftan Dulkadirli ve Ramazanoğulları üzerinden diğer taraftan da güneyden-kuzeye daha sonra da batıya doğru Antep, Birecik, Rumkale, Besni, Gerger, Malatya, Harput ve Darende koridorunu Memlûklular devletinin doğrudan hâkimiyetinde bulundurarak kontrol altında tuttu¹⁴.

Böyle bir konjonktür de yaklaşık olarak iki buçuk asırdır önce karadan sonra denizden Haçlıların saldırılarına maruz kalan Memlûklular kendine esas hedef olarak Hıristiyan dünyasına yönelik gazayı benimseyen Osmanlılara sempati ile bakmakta; hatta Neşri'ye göre Memlûklular Sultanı I. Murad'ın gaziliğine hayranlığını şöyle ifade etmektedir:

"Ve ilçinün haberi buydı-kim, "Sultan ul-guzzât ve'l-mücahidin Hünkâr hazretinün duacısiyam. Beni oğullığa kabul idine. Hiç bir veçhile beni oğlı Bayezid'den fark itmeye. Eğerçi sureta anlardan ırağım, amma kurb-ı ma'nevî vardır. Ve anlara muhabbetüm ve iştiyakım bir hadde-dür ki, eğer elimden gelse, varub anlarınla gazâda, bile hazır olurdum, dimiş"¹⁵.

12 M.Çetin Varlık, Germiyanoğulları Tarihi, Ankara 1974, s.56-57.

13 Sümer, a.g.m., s.102-103.

14 Hasan Basri Karadeniz, "Dulkadirli Beyliği'nin Türk Tarihi İçindeki Yeri ve Önemi", Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu (29 Nisan-1 Mayıs 2011 K.Maraş), K. Maraş 2012, s.318.

15 Neşri, a.g.e., C.İ, s.217.

Buna göre Memluklu Sultanının hükümdarları I. Murad'ın şahsı üzerinden övdüğü Osmanlılar ile Memluklular arasında tabii bir dostluk söz konusudur. Bu dostluğun göstergesi ise Şehzâde Bayezid'in düğünüdür. Bu düğünde Memluklu elçilik heyeti iyi bir şekilde ağırlanmıştır. Bu hususu Aşıkpaşazâde eserinde "Mısır sultanının elçisi dahı geldi. Ol dahı saçusını çekdi. Cemî' elçilerün üzerinde yer gösterdiler. Oturdı"¹⁶, şeklinde belirtmektedir. Şüphesiz bu ifadeden Memluklu elçisine özel ilgi gösterildiği ve onun diğer beyliklerin elçilerinden farklı bir muameleye tabi tutulduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Ortadoğu'nun en büyük Dünya'nın ise birkaç güçlü devletinden birisi olan Memlukluların bu düğüne iştirakları, Osmanlıların devletler arasında geldiği konum bakımından önemlidir. Şöyle ki Memlukluların bu düğüne katılımı, Osmanlıların bir beylikten öte eşit bir devlet olarak kabul edildiğine işaretler.

Bundan başka Rumeli'nin fethinde öncü ve güçlü bir uç beyi Evrenos Gazi'nin düğün hediyesi olarak getirdiği birbirinden değerli hediyelerin Memluklulara ve diğer Anadolu beylikleri elçilerine verilmesi, Osmanlılar adına bir güç gösterisidir. Aşıkpaşazâde bu durumu "Ve bu cemî' etrafından gelen elçiler hayret de kaldılar kim bu hanun bir kulu bunun gibi nimetler ilen geldi"¹⁷, şeklindeki ifadesinde net bir şekilde görülür. Bu bakımdan bahsi geçen düğünün varlığı ve bazı uygulamalar bir anlamda Osmanlıların güç gösterisi ve aynı zamanda üstünlüklerinin bu coğrafyada diğer siyasî teşekküller yani beylikler tarafından kabulü anlamına gelmektedir.

Gerçekte de 1371 Çirmen zaferinden sonra Osmanlılar Balkanların en büyük devleti oldular. Bu savaş Osmanlıların Rumeli'deki konumunu çok güçlendirdi. Bizans ve Sırp Osmanlı tâbiyetine girdi, haraç vermeyi ve asker göndermeyi kabul ettiler. Bulgarlar da Osmanlı yüksek hâkimiyetini girdiler. Bunun yanı sıra Macar ve Venediklilerin Balkanlar üzerindeki rekabetleri ve sonuçta birbirleri ile savaşları Osmanlıların lehine oldu¹⁸. Osmanlılar böyle bir konjonktürde, Germiyanlılara ait başta başkentleri Kütahya olmak üzere Tavşanlı, Eğrigöz ve Simav'ı, Hamidoğullarından ise altı şehri Akşehir, Isparta, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karaağaç'ı ilhak ettiler¹⁹.

Kuruluştan bu tarafa daima ihtiyatı elden bırakmayan Osmanlılar güçlü oldukları bu dönemde dahi yaptığı bu ilhaklara bir meşruiyet sağlamaya yöneldi. Germiyanlılar dan elde edilen topraklar iki taraf arasında oluşan sıhriyetin sonucu, Hamidoğulların dan ilhak edilen yerler ise seksen bin altın karşılığı bir satış ile izah edildi, diğer bir ifade ile bu arazilerin Osmanlı Dev-

16 "Esbâbı tamam olındı. Etrafun beylerine okıyıcılar (davetçiler) göndürdiler. Karamanoğlına ve Hamidoğlına ve Menteşeoğlına ve Saruhanoğlına ve Kastamonı'da İsfendiyar'a ve Mısır sultanın dahı okudılar. Ve kendü vilâyetinde olan sancak beglerini de okudılar. Evrenüz Gazi'ye dahı gel dediler. Andan sonra düğüne başladılar. Etrafun elçileri geldiler. Beglerden saçular (hediye) getürdiler. Eyü atlar ve katar ile develer ve envâ' (çeşitli) ile acayib ve garayib nesnelere getürdiler. Ve her kişi adet üzere peşkeşlerin çekdiler ve mertebesine göre oturdılar. Mısır sultanının elçisi dahı geldi. Ol dahı saçusını çekdi. Cemî' elçilerün üzerinde yer gösterdiler. Oturdı", Aşıkpaşazâde, a.g.e., s.130.

17 "Bunlar tamam olub oturduktan sonra icâzet oldı. Kendü sancağı begleri geldi. Mertebelü mertebesine peşkeşlerin arz etdiler. Amma Evrenüz Gazi'nün dahı peşkeşleri ilerü geldi. Yüz kul ve yüz kız-oğlan (bekâr kız) cariyeye ve on oğlanın elinde on gümüş tebsi, içi dolu filbri. Onının elinde dahı on altun tebsi içi dolu istevrit ve sekseninün elinde gümüş maşrabalar, mücüş ıbrıklar. Elhâsılı bu kulların birinin eli boş degül. Ve bu cemî' etrafından gelen elçiler hayret de kaldılar kim bu hanun bir kulu bunun gibi nimetler ilen geldi. Ve dahı Murad Han Gazi gör kim dahı neylese gerekdür. Evrenüz Begün getürdigi kulu, karavaşı (köle) bu etrafından gelen elçilere üleşdü. Ve ol atlar kim etrafun elçileri getürdiler idi. Cemî'isin Evrenüze verdi. Ve ol filbriден bazısın gerü Evrenüz'e verdi.", Aşıkpaşazâde, a.g.e., s.130.

18 Anthony Luttrell, "1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", Osmanlı Beyliği 1300-1389, İstanbul 1997, s.137.

19 İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.345, 354; Aşıkpaşazâde, a.g.e., s.129-131.

letî'ne katılması böyle meşrulaştırıldı. Batı'da evlilik karşılığı toprak verilmekte, ama Doğu'da özellikle uzun Türk tarihinde bu duruma pek rastlanılmamaktadır. Bundan başka beş şehrin kırsalları ile birlikte az bir miktar paraya satılması gerçekçi değildir.

O halde böyle bir meşruiyet arayışına niçin başvuruldu? Bu meseleyi bu beyliklerin hemen doğu tarafından komşuları olan Karamanoğullarının o dönemdeki varlığı ve gücü ile izah etmek mümkündür. Şöyle ki, XIV. asrın ortasında kesin olarak Konya'ya hâkim olan Karamanoğulları, Anadolu tahtını elde etmek için yoğun çaba sarf etmeye başladılar. Süratle büyümek isteyen bu beyliğin dört bir tarafı oldukça güçlü rakipler ile çevrili idi. Karamanoğullarının kuzeyinde Osmanlılar, doğusunda Eratnalılar, güneyinde Akdeniz ve orta doğunun en büyük devleti Memlûklular, güney doğusunda ise Memlûklulara tâbi Dulkadirîler vardı. Sadece batı sınırında bu beyliklere göre daha zayıf olup, eski Eşrefoğulları toprakları Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'e sahip Hamidoğulları ve hemen kuzeybatısında ise eski gücünü yitirmiş Germiyanlılar bulunmaktaydı. Karamanlıların üç taraftan önu kapalı idi. Bu sebeple 1367'de Akdeniz'de Gorigos kal'asına yönelik gazâ yaptılar, ama başarılı olamadılar²⁰. Karamanlıların büyümek adına tek çıkış yolları batıdaki küçük beylikler üzerinde hâkimiyet kurabilmeleri idi.

Öte yandan Karamanlı tarihçi Şikari'nin eserinin hemen her yerinde bütün Batı Anadolu beyliklerinin hatta Osmanlıların da Karamanlıların yüksek hâkimiyetinde oldukları ısrarla vurgulanmaktadır²¹. Ayrıca Karamanlıların bu coğrafya ile ilgilendikleri ve doğrudan fetihlere katıldığını dair bir kayıt Bizanslı tarihçi Georges Pachymérés'in eserinde mevcuttur. Buna göre 1304 yılında Germiyanlı I. Yakup Bey'in Alaşehir seferine çıktığında Karamanlılar da onunla birlikte Alaşehir civarındaki baskınlara iştirak etmişlerdir²².

Bu sebeple Osmanlılar her iki beylikten ilhak edilen toprakları zorla değil de tarafların rızasıyla ülkesine kattığını meşrulaştırmak lüzumunu duydu. Çünkü gerçekte durum hiçte böyle değildi. Normalde hiç bir siyasî teşekkül ülkesinin bir parçasını hele de yarıya yakın toprağını rakip bir devlete bırakmaz. Her iki beylikte topraklarını zorunlu olarak Osmanlılara terk ettiler. Şöyle ki Anadolu liderliği hususunda biraz geç kaldığını fark eden Karamanoğulları, batı sınırında bulunan Hamitoğulları'na ait bazı yerleri zapt etmiş ise de, Germiyan oğullarının yardımı ile Hamitoğulları bu memleketleri geri aldılar. Bu sebeple, Karamanoğulları, Germiyan oğulları üzerine baskı kurdu. Bir taraftan sürekli büyüyen Osmanlılar, diğer taraftan da güçlü Karamanoğulları arasında sıkışan Germiyan oğlu Süleyman Şah, çareyi Osmanlılar ile sıhriyet kurmak ve onların himayesine girmekte buldu.²³ Benzer bir durum Hamidoğulları için de geçerlidir. Öyle ki bu beylik sürekli olarak Karamanoğullarının saldırısına maruz kalmasına ve halkı zulüm görmesine rağmen bahsi geçen topraklarını satışı gönüllü olmayıp, Osmanlıların baskısı sonucu gerçekleşti. Hatta Hamidoğlu Hüseyin Bey antlaşmanın şartlarını yerine getirmede yavaş davranınca I. Murad ordusu ile Kütahya taraflarında görüldü²⁴. Bunu bir tehdit olarak algılayan Hüseyin Bey bahsedilen memleketleri Osmanlılara teslim etti²⁵.

20 Şikari, Karamanoğulları Tarihi, Neşr. Mesut Koman, Konya 1946, s.107-113.

21 Şikari, a.g.e., s.149, 106-111, 149-150.

22 "...Ve Alişir Karamanlılarla birlikte buraya baskınlar yapmış oldu". Georges Pachymérés, Bizanslı Gözüyle Türkler, Çev. İ. Bihter Barlas, İstanbul 2009, s.89.

23 Varlık, a.g.e., s.56-57.

24 İdrisi Bitlis-i Osmanlı hükümdarı I. Murad'ın normal şartlarda bir ziyaret amacıyla Kütahya'ya gittiğini, Hamidoğlu Hüseyin Bey'in bu durumu yanlış anlayıp Padişahın kendi üzerine sefer düzenlediğini düşündüğünü ileri sürerek yapılan hadiseyi yumuşatmaya çalışır ve ilhakin gönüllü olduğunu iddia eder. İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.353-354.

25 Sait Kofoglu, XIII-XV. Yüzyıllar Güney-Batı Anadolu Tarihi; Hamidoğulları Beyliği, (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) İstanbul 1993, s.201-209.

Osmanlıların savaşmadan siyaset ve güçten kaynaklı baskı yolu ile yaptığı ilhaklar Batı Anadolu'nun dolayısıyla bu coğrafyada sakin Aydın, Saruhan ve Menteşe beyliklerinin geleceği açısından oldukça önemlidir. Şöyle ki bu ilhaklarda dikkati çeken önemli bir husus, Osmanlıların gerek Germiyanlılar'dan gerek se Hamidoğulları'ndan ilhak ettikleri yerler bu beyliklerin doğu tarafları, diğer bir ifade ile Karamanoğulları'nın merkezi Konya'ya yakın sınır bölgeleridir. Şüphesiz bu durum Osmanlıların bilinçli ve geleceği de hesap ederek bir ilhak siyaseti yaptıklarının bir göstergesidir. Çünkü bu durumda Osmanlılar Batı Anadolu beylikleri Menteşe, Saruhan ve Aydınoğulları beyliklerinin doğu yönünü kapatmış, bir nevi onları bir kısıp almış olmaktadır.

Böylece Osmanlılar Karamanlıların batı yönünde önünü tamamen kapattı. Onları kuzeyden ve batıdan doksan derecelik bir kısıp aldılar. Pergelin kuzey ayağında Ankara, güney ayağında ise Toros dağları bulunmaktaydı. Bu beylik haklı olarak kendi başkentine oldukça yakın Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'in Anadolu tahtı mücadelesinde en büyük rakibi Osmanlıların eline geçmesini asla kabullenmedi. Bu durum kadim bir düşmanlığa sebep oldu. Daha evvel iki hanedan arasında evlilik yoluyla gerçekleşen akrabalık ta bu olumsuz süreci önleyemedi.

Öte yandan, 1280'li yıllarda Osmanlılar kuzeydoğu komşuları Candaroğullarının merkezi Kastamonu'yu, bu beyliğin içeriği bir dramdan ibaret hanedan içi bir taht kavgasından istifade ederek ilhak etmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Birkaç aşamadan oluşan ilhak faaliyetinin başarısızlığının temel sebebi, Osmanlıların sessiz yürüyüşlerine devam etmek arzuları, kendilerine göre tutarlı olan meşruyet çizgisinden ayrılmak istememeleridir.

Osmanlı kronikleri Ankara'nın 1354 yılındaki ilk ilhakında olduğu gibi ilginç bir şekilde bir dizi siyasî ve askerî adımdan ibaret bu ilhak meselesinden hiç bahsetmezler. Şüphesiz bu görmezden gelmenin sebebi ilhakın aile içi acı hadiselerin üzerine bina edilmesidir. Bu ilhak sadece tarafsız bir kaynak Kadı Burhaneddin Ahmed'in tarihçisi Aziz bin Erdeşir-i Esterabadî'nin kaleme aldığı Bezm u Rezm adlı eserde yer almaktadır. Bu bakımdan onun verdiği bilgiler çok daha anlamlıdır.

Osmanlılar ile Candaroğulları komşu olmalarına rağmen XIV. asrın son çeyreğine kadar aralarında önemli bir çatışma vuku bulmadı. Bu çatışmasızlık dönemi Şehzâde Bayezid'in düğününde de devam etti ve Candaroğlu elçileri bu düğüne iştirak etti²⁶. Fakat bahsi geçen düğünden kısa bir süre sonra sulh dönemi sona erdi.

Esterabadî'ye göre 1380'li yılların başlarında Candaroğulları Beyliği ile Kadı Burhaneddin Devleti arasında özellikle Amasya eksenli Orta Karadeniz üzerinde hâkimiyet mücadelesi devam eder iken, Candaroğlu beyliğinde Türk tarihinde pek görülmeyen ağır bir hanedan içi rekabet zuhur etti. Candaroğlu Süleyman Paşa kardeşi İskender'i ülkede fitne ve fesat çıkardığı için öldürdü. Gerçekte O, babasının kardeşine karşı olan aşırı sevgisini kıskanmıştı. Bunun üzerine Candaroğlu beyi Kötürüm Bayezid, Süleyman Paşa'nın oğlunu, kızını ve kendi kızını İskender'in kanına karşılık olarak öldürdü. Süleyman Paşa babasına isyan etti ve Osmanlılara sığındı. I. Murad'ın asker yardımı ile Kastamonu'yu ele geçirdi, mağlup olan Kötürüm Bayezid Sinop'a çekildi. Kastamonu'yu ilhak etmek isteyen Osmanlılar Süleyman Paşa'yı tutukladı. O, bir fırsatını bulup hapisten kurtuldu. Kastamonu halkı onun etrafında toplandı. Süleyman Paşa halk desteğini sağlayınca Osmanlılar geri adım attı ve şehri terk etti. Bu başşehirin civa-

26 Aşıkpaşazâde, a.g.e., s.130.

rında ilhak ettiği kal'aları da Kötürüm Bayezid'e iade etti. Osmanlıların çekilmesini fırsat bilen Bayezid Bey Kastamonu'yu geri aldı ve oğlu kaçmak zorunda kaldı. Osmanlılar hem muhtemelen bu beylik sınırında olan kendi kal'alarından birisini ona verdiler hem de Hanedanın değerli kızlarından birisini ona nikâhlayarak bir kez daha Süleyman Paşa'yı desteklediler. Hanedanın değerli kızlarından birisini ona verdiler. I. Murad'ın büyük yardımı ile Süleyman Paşa harekete geçti. Bu esnada Kötürüm Bayezid Sinop'ta vefat etti. Süleyman Paşa savaşmadan Kastamonu'yu ele geçirdi²⁷. Bu Candaroğlu beyi Osmanlılara tâbi oldu ve diğer Batı Anadolu beylikleri gibi 1389 Kosova savaşına yardımcı asker gönderdi²⁸.

Osmanlılar Candaroğulları Beyliği'ni ilhak yolunda sabırla bir asır beklediler. Aradıkları fırsatı nihayet XIV. asrın sonlarında bu beyliğin nadir görülen aile içi bir dramdan elde ettiler. Daha önce Karasi örneğinde kardeşler arasındaki mücadeleden faydalanan Osmanlılar, bu kez baba-oğul arasında gerçekleşen iktidar mücadelesinden istifade ettiler. Candaroğlu şehzâdesi Süleyman Paşa'yı babası Kötürüm Bayezid'e karşı desteklediler ve bu beyliğin başkenti Kastamonu'yu ele geçirdiler. Bir müddet sonra gerçek niyetlerini ortaya koyarak Candarlı şehzâdesini tutuklayarak bu beyliğin merkezini ilhak ettiler. Fakat Osmanlıların Anadolu beyliklerini ilhakının hiçbir döneminde vuku bulmayan bir gelişme yaşandı ve halk bir şekilde zindandan kaçan Süleyman Paşa'nın yanında yer aldı. Osmanlılar son derece akıllı bir adım atarak kendilerini istemeyen Kastamonu halkını karşısına almadı ve geçici olarak şehri terk ettiler. Zira aksi bir davranış Osmanlıların Anadolu siyasetinin temel ilkelerinden olan kendilerinin adil ve beylik beylerinin zalim olduklarına tezlerini²⁹ çürüteceklerdi ve yine kendilerinin istimalet yani hoşgörü anlayışları ile çelişmeyeceklerdi³⁰. Yine bu bağlamda Osmanlılar Ertuğrul Gazi'den beri devam ettirdikleri sulh yolu ile ilhak yani sessiz yürüyüş politikalarını sürdürmüş oldular.

Bu sebeple Süleyman Paşa'nın halk üzerindeki etkisini fark eden Osmanlılar onu tekrar ve daha güçlü bir şekilde desteklediler ve onun Kastamonu'ya hâkim olmasını sağladılar. Böylece en azından bu beyliği iki parçaya bölerek ilhaka hazır bir duruma getirdiler.

Böylece Osmanlılar ilk beyleri Ertuğrul Gazi'den itibaren ilke edindikleri Batı'da gazâ ile fetih, Doğu'da ise sessiz yürüyüş ile ilhak siyasetleri ile çift yönlü büyük muvaffakiyetler elde ettiler. Bir taraftan açıkça yönlerini Batıya dönüp gazânın öncüsü oldular. Bütün bu coğrafyada sempati topladılar, diğer taraftan Anadolu'dan aleni olarak uzak durdular. Bunun sonucu olarak gazâ faaliyetlerinde Anadolu emirliklerinin düşmanlık, saldırı ve baskılarını üzerlerine çekmediler. Arkalarını sağlam tuttular. Aksine sürekli asker ve sivil insan ihtiyaçlarını bu ülkelerden gelen gönüllü göçmenler ile takviye ettiler ve bir adım daha ileri gitme imkânı elde ettiler. Buna mukabil diğer Anadolu beylikleri bir taraftan Eski Türk devlet ananesi devletin hanedanın ortak malı ilkesinin olumsuz etkisi ile sürekli iç istikrarsızlık içinde bocalamakta, diğer taraftan da kendi aralarında kısır çekişmeler ile uğraşmaktaydılar.

Bu durum yani Osmanlıların Anadolu beyliklerini uyutma ve zamanı gelince ilhak etme siyaseti, uzun süreli ve çok sabır gerektiren bir devlet iradesi şeklinde izah edilebilir. Şöyle ki Osmanlılar Germiyanlılara karşı önce 1314 yılına kadar yaklaşık kırk yıl savunmada kaldılar,

27 Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s.372-374.

28 Idris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.389.

29 Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu'da Meşruiyet Mücadelesi*, İstanbul 2008, s.263-283.

30 Hasan Basri Karadeniz, "Kuruluş Döneminde Anadolu Beylikleri Arasında Osmanlıları Öne Çıkararak Faktörler", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, (5-6 Kasım 2007 Sakarya), Sakarya 2008, s.245-247.

sonra yine beyliklerin ortak saldırısına uğradığı 1389 senesine kadar yaklaşık yetmiş sene bu beyliğe yönelik bir tecavüzde bulunmadılar. Benzer şekilde yaklaşık elli yıl komşusu Karasi beyliği ile çatışmaya girmemiş, bu beyliğin ilhakından sonra yarım asır boyunca yeni komşuları Saruhanoğullarına yönelik açık bir saldırı yapmadılar. Yine Eratnalılar ile uzun müddet yakın komşuluğa rağmen bu devlet ile bir savaş söz konusu değildir. Nihayette kuzeyde aynı sahaya yönelik bir gazâ politikası izlemelerine rağmen önce komşuları Çoban sonra Candaroğulları ile yaklaşık bir asır boyunca aktif bir mücadeleye girmediler.

Osmanlıların bu akılcı sessiz yürüyüşü, geçte olsa Karamanlıların gerçeği fark etmeleri ile sona erdi. Karamanoğulları, son dönemde oldukça büyümesine rağmen yayılma alanı bakımından önünü kuzey ve batı yönünde kapattığı için mecburen Osmanlılar ile hesaplaşma yolunu seçti.

Bu kez Osmanlıların Rumeli’de yoğun bir şekilde meşgul olduğu bir süreçte 1386’da Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey, kısa süre önce Hamitoğulları’ndan Osmanlılara intikal etmiş olan Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karaağaç’ı zapt etti. Bunun üzerine, I. Murad 1387’de bu beylik üzerine yürüdü. Karamanoğulları’nın sulh için gönderdiği elçiler ise iki kez geri çevrildi³¹. Karamanlılar 1362 yılında Osmanlıların gazânın engellenmesine yönelik propagandanın tersini yaparak, kendi üzerlerine yürüyen Osmanlı ordusunda kâfir (Bizans-Sırp) askerlerinin yer almasının İslâm dininde mevcut olmadığını ileri sürerek³², bu sefere engel olmaya çalıştılar, ama Osmanlıların kararlı olması durumu değiştirmede ve taraflar 1387 yılında Frenkyazısında karşı karşıya geldi. Ordular sayı bakımından birbirine eşit olmakla birlikte, nihayette düzenli orduya sahip Osmanlılar bu savaşı kazandı ve çekilen Karamanoğullarını takip ile Konya’yı muhasara etti. Bu kuşatma esnasında önceden uyarılara rağmen bazı Sırp askerleri tam da Karamanlı Şikari’nin Osmanlı ordusunda bulunan kâfirler ile ilgili propagandasını teyit edecek biçimde halkın bazı mallarına el koyunca istimalet siyaseti gereği bunların bazıları idam edildi³³. Böylece Karamanlıların kara propagandası boşa çıkarıldı.

Bununla birlikte Osmanlılar bu savaş sonrası bir semere elde etmediler, mevcut statükoyu muhafaza ettiler ve Anadolu’nun en güçlü beyliğini tâbiyet altına almakla yetindiler. Şüphesiz bu davranış onların Anadolu beyliklerine yönelik uyguladıkları klasik sessiz siyasetlerini devam ettirmelerinin bir sonucudur. Nitekim bu seferin hemen ardından düşmanlık (yağı) üzere olduğu bildirilen Tekeoğlu hakkında I. Murad “ bir fakirdür. Elinde iki kasabası var, Birü Antalya, biri İstenoz (Korkutelî). Anun ne mikdarı var ki bana yağı ola. Şimdi ana varmak bize ardur. Şahine sivrisinek kovmak yaraşmaz”, diyerek Bursa’ya döndü. Nihayette Hamidoğlu Hüseyin Bey aldığı hisarları geri vererek Osmanlılar ile barıştı³⁴. Neşri bu durumu “Etraf da yağı kalmayub, Hünkâr’a itaât gösterdiler ve Tekeoğlu dahi Hünkâr’a hisarların virüb yalvarub barışdı”³⁵, diye kaydeder.

Neşri’de yer alan bu ifade, kendilerine dışarıdan beylikler tarafından saldırı yapılmasına rağmen Osmanlıların istimalete dayalı ve sulh yolu ile dolayısıyla meşruiyet çizgisine sadık ilhak

31 İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.365; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.I, Ankara 1982, s.246.

32 “... Şah Alâeddin mektub yazub ve fetva idüb gönderdi. Mektubu Murad Bey’e sundular. Alub mektubu okudular. Ne denlü ülema var ise kulak tutdular. Dimiş ki: “Müslüman-Müslümana kılıç çekmek kangı kitabda vardır. Müslüman Kâfir askerinden yardım alub, Müslümanları kırmağa gelmek kangı mezhebde vardır? Fetvaları yanında olan ülemalara okudasın, göreler, dini Muhammed’e eyledüğü fiiller var mıdır? Dimiş. Murad Bey iltifat eylemeyüb, mektub ve fetvaları pare pare idüb cenge ağaz (başlama) eyledi”, Şikari, a.g.e., s.160.

33 Neşri, a.g.e., C.I, s.231-233; İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.371.

34 Neşri, a.g.e., C.I, s.235; İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.372.

35 Neşri, a.g.e., C.I, s. “gös.yer.”

politikalarını devam ettirmek istediklerinin açık delilidir. I. Murad'ın çetin bir savaşı kazanmasına rağmen Karamanoullarını ortadan kaldırmaması ve Hamidoğulları üzerine yürümeyerek sabırla beklemesi, meseleyi güç kullanmadan sulh yolu ile çözmek istemesi, bu siyaseti devam ettirme arzusunun kaynaklanmaktadır.

Bu arada 1381 yılında evlilik yolu ile Germiyan, para ile satın alarak Hamidoğulları Beyliklerinin doğu kesimlerini ilhak ederek bu beyliklerin ve onların batısında Ege sahilinde yer alan küçük beylikler Menteşe, Saruhan ve Aydınoğullarının Anadolu ile karadan bağlantılarını kestikleri için bütün bu beyliklerin varlıkları Osmanlıların tercihine bağlı bir konuma geldi. Bu beylikler bir nevi artık Osmanlıların arka bahçesi oldular.

Nitekim I. Murad bu politikasının karşılığını 1389'da Kosova'da Haçlılara karşı vuku bulan gazâda buldu ve bütün Batı Anadolu beylikleri bu savaşa Osmanlılara yardımcı kuvvet göndererek iştirak etti³⁶. Bu savaşın sonunda I. Murad'ın şehit olması ve yerine I. Bayezid'in geçmesi ile Osmanlıların kuruluştan bu tarafa sabırla devam ettirdikleri Anadolu'ya yönelik sessiz siyaset yöntemleri son buldu. Çünkü yeni padişah Yıldırım Bayezid'in karakterini bilen Batı Anadolu beylikleri son bir kez şanslarını denediler. Fakat onların bu adımı sonun başlangıcı oldu. Yıldırım Bayezid atalarının bu politikasını kökten değiştirdi, sert, seri ve kesin ilhak siyasetini benimsedi ve hemen uygulamaya başladı.

36 "Ez cümle Kastamonu hakimi İsfendiyâr Beg ve Germiyanili hakimi Yakub Beg ve Aydın ve Saruhanili ve Menteşe ve Hamidili hakimleri ve seferler vâki oldukça murafakat ve muvafakat eylemek üzere ma'hud ve fermanberdârîde mutabaat ile mev'ud olan mülûk-ı küffar tamâ-i bilâda salâ-yı gazâ ve cihad için ferman-ı cihan-muta'şerefyâfte-i sudur oldı", İdris-i Bitlisi, a.g.e., C.I, s.389.

KAYNAKÇA

KAYNAK ESERLER

- Ahmedi, *İskendernâme*, nşr. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949.
- Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Giese neşr, Haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992.
- Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, Haz. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949.
- Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- Celâlîzâde Salih Çelebi, *Hadîkatü's-Selâtin*, Haz. Hasan Yüksel- H. İbrahim Delice, Ankara 2013.
- Georges Pachymérés, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. İ. Bihter Barlas, İstanbul 2009.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Haz. M. Karataş- S. Kaya- Y. Baş, C. I, Ankara 2009.
- Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nüma*, Yay. M. A.Köymen- F.R.Unat, C.I, Ankara 1987.
- Şikari, *Karamanoğulları Tarihi*, Neşr. Mesut Koman, Konya 1946.
- Şükrullah, *Behçetü't- tevârih*, Çev. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri-I, İstanbul 1949.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

II. ARAŞTIRMALAR- İNCELEMELER

- Karadeniz, Hasan Basri, *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu'da Meşruyet Mücadelesi*, İstanbul 2008.
- , "Dulkadirli Beyliği'nin Türk Tarihi İçindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu (29 Nisan-1 Mayıs 2011 K.Maraş)*, K. Maraş 2012, s.313-329.
- , "Kuruluş Döneminde Anadolu Beylikleri Arasında Osmanlıları Öne Çıkararak Faktörler", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, (5-6 Kasım 2007 Sakarya), Sakarya 2008, s.233-247.
- Kofoğlu, Sait, *XIII-XV. YüzyıllarGüney-Batı Anadolu Tarihi; Hamidoğulları Beyliği*, (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) İstanbul 1993.
- Luttrell, Anthony, "1389 Öncesi Osmanlı Genişlemesine Latin Tepkileri", *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, İstanbul 1997, s.129-148.
- Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C.I, İstanbul 2005.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları*, C.I, (Ankara 1970), s.1-147.
- Varlık, M.Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi*, Ankara 1974.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara 1982.
- Zinkeisen Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C.I, İstanbul 2011.

FATİH VE İNOVASYON*

HALUK GÖRGÜN**

Giriş

İstanbul'un fethiyle Fatih yani feth eden, büyük ve önemli bir iş bitiren kimse ünvanını alan Sultan II. Mehmed'in döneminde Osmanlı, yükseliş dönemine girmiş ve bir cihan imparatorluğu olmuştur. Çok farklı ve üstün özellikleriyle bilinen Fatih'in çok kültürlü ve estetik vizyonu ona her alanda özellikle de sanatta ve mimaride inovatif bir bakış açısı kazandırmıştır. Aşağıda anlatacağımız gibi Fatih Dönemi günümüz tabiriyle Osmanlı'nın "inovasyon dönemi"dir. Belirtmekte fayda var ki bu inovasyonu gerçekleştirecek "Cihan Padişahı"nın arka planında büyük bir entellektüel birikim vardı. Müspet ilimlere karşı büyük bir merakı olan Padişah'ın Topkapı Sarayı'ndaki şahsi kütüphanesinde 14 klasik tıp kitabı, gayri islami dillerde yazılmış 587 adet yazma eser mevcuttu. Büyük İskender'i okuyan, Arapça ve Farsçayı iyi derecede bilen Rum, Latin ve İbrani dillerine vakıf olan Cihan Padişahı'nın kütüphanesindeki kitaplar arasında Arapça yazılmış ilmi eserlerin tamamının yanı sıra Fars, Latin ve Yunan dillerinde yazılmış çok önemli eserler vardı. Din bilgisinden, İslam hukukuna, gramer ve edebiyattan, tarih ve coğrafyaya, fizik, matematik, cebir, hendese, kozmografya ve astronomiye kadar tüm eserlerin olduğu bu kütüphanede Padişah ciddi vakit geçirirdi. Coğrafyaya özel ilgisi olan Fatih Sultan Mehmed, Topkapı Kütüphanesi'nde bulunan ortaçağdan kalma deniz haritaları koleksiyonunun büyük bir bölümünü bizzat kendisi temin etmiştir. Öte yandan "Avn" mahlasıyla şiirler yazması edebiyata olan düşkünlüğünü ve hakimiyetini göstermektedir.

FETİH NEDEN GEREKLİYDİ?

İstanbul, stratejik olarak çok önemli bir bölgede yer alıyordu. Coğrafi konumu gereği yüzyıllarca siyasi, askeri ve ticari açıdan hep önem taşımıştı. İki kadim kıtanın birleşme noktasında olan İstanbul, iki kara ile iki denizi kontrol eden Marmara Denizi ile İstanbul Boğazı arasında kalan Haliç'in ortadan ikiye ayırdığı stratejik önemi büyük tarihi yarımada da yer alıyordu. Jeopolitik olarak Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli topraklarının ortasında kalan İstanbul, Osmanlı topraklarının birbiriyle ilişkisini kesen ve geçişlere engel olan bir konumdaydı. Anadolu ve Balkanların önemli bir kısmını fethetmiş olan Osmanlı için Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirmek artık bir zorunluluk halini almıştı.

Öte yandan İstanbul'u fethetmek her ne kadar stratejik olarak çok önemliyse de ondan daha da önemli olan Peygamber efendimizin "**Kostantiniyye (İstanbul) mutlaka fethedilecektir. Orayı fetheden emir ne güzel emir, o ordu ne güzel ordudur**" müjdesine nail olma arzusuyd.

Stratejik önemi büyük tarihi yarımada da yer alan İstanbul, Fatih'in fethine kadar 30'dan fazla kuşatmaya maruz kalmıştı. Sadece Osmanlı'nın değil o dönemde yaşamış olan bütün büyük

* Destekleri ve önemli tavsiyeleri için, Sn. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL ve Sn. A. Sefa ÖZKAYA'ya teşekkür ederim.

** Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi Rektörü

devletlerin ve devlet adamlarının en büyük hayali bu muhteşem şehri fethetmekti. İstanbul dokuz defa Araplar, yedi defa da Osmanlılar tarafından kuşatılmıştı. Ayrıca Avarlar ve Ruslar dâhil olmak üzere pek çok başka unsurlar tarafından da kuşatılmıştı.

Osmanlı'nın İstanbul'un fethi ile ilgili ülküsü kuruluş yıllarında dahi vardı. Orhan Bey ve I. Murat dönemlerinde Osmanlı askerleri İstanbul önlerinde gözükmüşler, ilk ciddi kuşatma teşebbüsü ise I. Bayezid döneminde gerçekleşmişti. Fatih Sultan Mehmed Han ise İstanbul'un fethini kendisine ana ve öncelikli hedef olarak belirlemişti.

FETİH HAZIRLIKLARI, FETİH VE İNOVATİF ÖĞELER

Fatih Sultan Mehmed babası II. Murat'ın 3 Şubat 1453 tarihinde ansızın ölümü üzerine Edirne'ye gelerek ikinci defa Osmanlı tahtına oturmuştur. Genç hükümdar tahta oturduktan sonra öncelikli olarak merkezdeki idarî problemleri halletmiştir. Bunu yaparken anî ve fevrî bir harekete girişmemiş, fetih fikrinin karşısında olan Çandarlı Halil Paşa'yı görevden almamış, onu yavaş yavaş etkisizleştirmiş fakat bu yaşlı veziriazamı yerinde tutarak onun diplomasi sahasındaki tecrübesinden istifade etmişti. Çandarlı'nın adamlarını kilit mevkiilerden uzaklaştırmış, yerlerine kendisine doğrudan bağlı adamlar getirmişti. Böylelikle merkezdeki idarî sorunlar çözülmüş, Fatih tek otorite haline gelmişti.

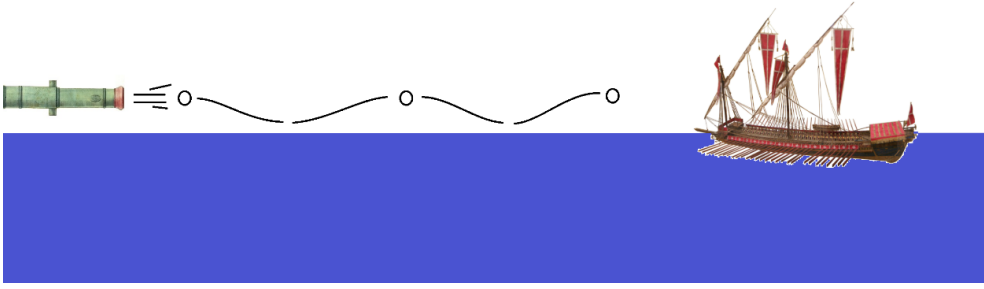
İkinci olarak Fatih, İstanbul'a karşı girişilecek bir fetih harekâtı sırasında Bizans'a yardım etmesi muhtemel tüm devletlerle birer barış anlaşması imzalamıştır. Böylelikle İstanbul'un fethi sırasında Bizans'a yapılması muhtemel yardımların önü diplomasi yoluyla kesilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan kuzeyden gelecek herhangi bir yardımı da Rumeli Hisarı ile tedbiren kapatmıştı.

Resim: Rumeli Hisarı'nın ana hatları birleştirildiğinde ortaya çıkan "Muhammed/Mehmed" yazısı.

Bundan sonra fetih yolunda girişilen en önemli faaliyet bu muazzam hareket için gerekli asker, mühimmat ve malzeme temini gibi hazırlıkları yapmak olmuştur. II. Mehmed tahta çıktığında boş bir hazine devralmıştı. Dolayısıyla öncelikle maliyeyi düzenlenmiş, fetih hazırlıkları için gerekli kaynağı sağlamıştı. Nitekim fetih esnasında kullanılan yüksek teknoloji ve niceliği yüksek malzeme bu sayede temin edilebilmişti.

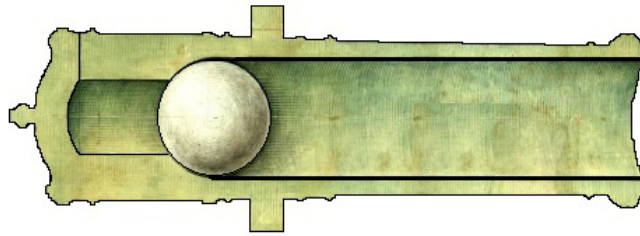
Askerî hazırlıklar kara ve deniz kuvvetleri olarak iki alanda kendini gösterir. Bu alanlar kara ve deniz platformlarıdır. Kara platformlarının içine 4 ay gibi kısa bir sürede inşa edilen Rumeli Hisarı'nı da eklemek gerekir. Böylelikle İstanbul Boğazı tamamen kontrol altına alınmıştır. Fatih Sultan Mehmed, 26 Kasım 1452'de vergi vermeden ve bayrağını indirmeden Boğaz'dan geçmeye çalışan Antonio Rizo adlı kaptanın gemisini batırarak, fetihten önce İstanbul Boğazı'nın hâkimiyetini tamamıyla ele aldığını göstermiştir. Bu atış, top güllésinin su üzerinde sektirilmesiyle yapılan bir atıştır.

Resim: Su üzerinde sektirmeli yatay yollu top atışı. (Fatih'in inovasyonu)

Kara silah sistemleri içindeki en önemli silah türü toptur. Fatih'in döküm ve mühendislik aşamasında bizatihi eşlik ettiği sürecin inovatif etkisi, bir çağın kapanmasına sebep olacak kadar kuvvetlidir. Zira Yeni Çağ, askerî anlamda topçuluğun ve top teknolojisinin tarihidir. "Peki Fatih Sultan Mehmed'den önce top yok muydu?" şeklinde bir soru aklımıza gelebilir. Bu soruya şöyle cevap verelim: Evet, XIII. yüzyıldan beri vardı. Nitekim Hasan el-Rammah'ın *Kitâbü'l-Fürûsiyye* adlı eserinde görülen XIII. yüzyıl erken tip torpido-top prototipleri; Oxford, Christ-Church Library 92 numarada mevcut olan 1326 tarihli *De nobilitatibus sapientiis et prudentiis regum* adlı el yazmasında görülen ilk Avrupa çizimli (70b kodlu folyo) top prototipi gibi örnekler, bize erken dönem top teknolojisini yansıtabilecek şekilde kaynak teşkil ederler. Fakat bunların hiçbiri Yeni Çağ'ı doğuracak silahlar değillerdi. Tarih, bu yenilikleri yapması için 21 yaşındaki bir genci seçmişti. Bu yenilikleri iki kalemde inceleyebiliriz: Yatay yollu atışlar ve dikey yollu atışlar. Bugünkü top teknolojisi tamamen bu iki prensip üzerine kuruludur. Bu prensiplerin en büyük dönüşümü geçirmesini sağlayan kişi, 21 yaşındaki genç Osmanlı padişahıydı.

Fatih, *darbzen* türü yatay yollu atış yapan top teknolojisini, "Şahî" adını verdiği çok büyük bir top çeşidi ile o güne kadar görülmemiş, büyüklükte bir tesire sebep olacak seviyeye ulaştırdı. Bu, yatay yollu atış prensibiyle çalışan toptu. Fatih'in ikinci teknik harikası dikey yollu atış prensibi ile çalışan havan topunun atış kabiliyetini arttırmasıydı. Barut hakkını düzenleyerek bu sonucu elde etmişti. Nitekim kuşatma esnasında tarafsız Galata bölgesinin surlarına zarar vermemek için, Kasımpaşa'dan yaptığı atışlarla Bizans gemilerine nokta atışıyla zarar vermeyi başarması, Bizans kaynakları tarafından hayret, kin ve hayranlık duygularının karışımı bir kıvamda anlatıldı.

Resim: Şahî topu ve iç kesiti.

Fatih'in inovatif anlamda yaptığı yeniliklerden birisi ise hafif ve ağır topçuluğun bir arada kullanılmasıdır. Bu taktik, bütün Avrupa kale mimarisini baştan aşağıya değiştirmek zorunda bırakacak kadar büyük bir harekettir. Fatih, bu taktiği hafif ve ağır topları müştereken kullanarak icra etmiştir. Hafif topların attığı güller daha dar bir alana daha fazla basınç uygulayacağından sura daha fazla nüfuz ediyordu. Böylelikle güller daha derine girmiş oluyordu. Bu toplarla surda bir yuvarlak çizildikten sonra ortaya atılan büyük şahî topları da etrafı kesilmiş olan bir yuvarlağı rahatça yıkıyordu. Sadece bu teknik bile Fatih Sultan Mehmed'in ne kadar büyük bir askerî deha olduğunu, kendi döneminin imkânlarını nasıl inovatif bir şekilde kullanabildiğini gösterir. Dökülmesinde padişahın da bizzat katkısı olan bu büyük topların güllerinin ağırlığını veren Midilli Adası Başpiskoposu Sakız'lı Leonardo'nun da dâhil olduğu çağdaş kaynaklar 1200 libre, yani 544 kg ağırlığında mutabıktırlar.

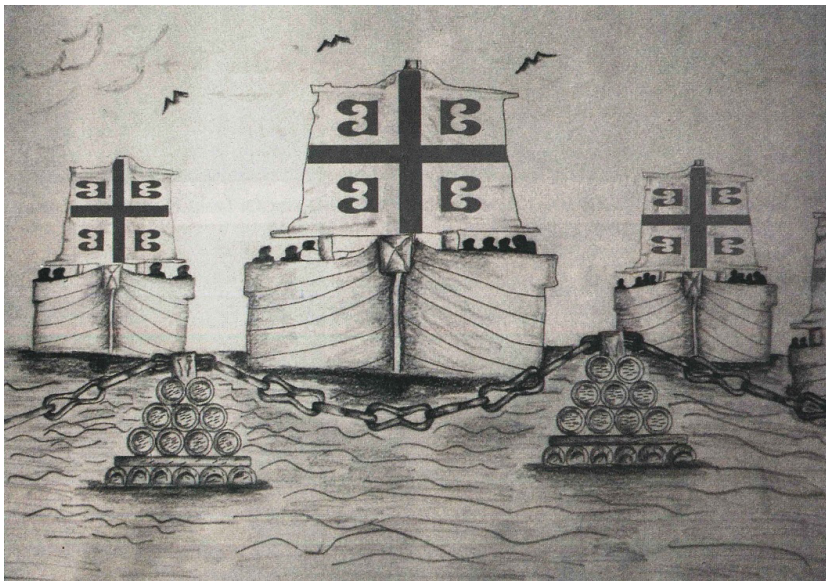
Fatih Sultan Mehmed, surların altından şehre sızmak için lağım kazdırmış, bu lağımları patlatarak surlara zarar vermiş ve kolay yıkılmasını sağlamış, surların önündeki hendeği asker kaybetmeden doldurmak için yürüyen kuleleri dışa açılır pencere aksamıyla donattırarak şekilde yaptırmış, Galata surları üzerinden havan topuyla yaptığı aşırma atışlarla Bizans donanmasına

kayıplar verdirmiştir. Bu özelliklerin ömründe defalarca savaş görmüş bir komutanda toplanması bile zordur.

Fatih Sultan Mehmed'in dönemin teknoloji anlayışını zorlayan inovatif faaliyetlerinden biri de gemilerin karadan yürütülmesidir. Bu faaliyet, her ne kadar ehil olmayan kişiler tarafından tartışılrsa da 1455 yılında Jean Meilot adlı bir sanatçının, Bertrandon de La Broquière'in *Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière* adlı eserinde hiç bir tartışmaya yer bırakmayacak şekilde resmedilmiştir. Dolayısıyla 1455 gibi bir tarihte bile Avrupalı kaynaklarda kabul edilmiş olan bir faaliyetin bugün gerçek olup olmadığını hala tartışmak, kime ne kazandırır? Burada sadece şunu ekleyelim. Bu hareket daha önce dünya tarihinde görülmemiş bir hareket değildir. MÖ 480'de Pers hükümdarı I. Serhas, 845 yılındaki Paris kuşatmasında Vikingler, 1438 tarihinde Venedikliler tarafından daha önce gerçekleştirilmiş hareket konseptleridir. Bu hareketin Fatih tarafından gerçekleştirilmesi ise onun tarihi ne kadar iyi bildiğini ve kritize ettiğini gösteren bir işarettir.

Resim: 1455'te yapılan minyatürde gemilerin Haliç'e indirilmesi gösteriliyor.

Resim: Haliç zincirinin su üzerinde nasıl kalabildiğini gösteren bir rekonstrüksiyon önerisi.

Haliç'e donanmayı indirmesinden başka Ayvansaray-Eyüp arasındaki bir konuma ahşap köprü kurduran Fatih, bu köprü ile Haliç'teki Bizans donanmasını baskı altına almış, kara surlarındaki askerlerin bir kısmının bu tarafa sevk edilmesine yol açmış, Haliç hattındaki hücumu desteklemiş, bu köprülerin üzerinden ihtiyat birliklerini sevk ettirmiş, bu köprü'nün üzerine kurulan topraklarla Haliç surlarını dövmüş, en önemlisi ise Haliç'te bulunan Bizans donanmasında kullanılan Grejuva'yı, yani Rum Ateşi'ni etkisiz kılmıştır.

Resim: Bizanslıların kullandığı "grejuva"nın, XIII. yüzyıl bir Bizans el yazması olan ve Madrid'de bulunan Ioannes Skylitzes'teki tasviri.

Bütün bunların yanında, genç padişahın psikolojik harekât idaresi, her türlü takdire şayandır. Bunların bir kaçından bahsetmek gerekirse, en başta en büyük paşaların bile karşı olduğu bir harekâta askeri inandırması bile, onun ne kadar büyük bir motivasyon kudretine sahip olduğunu gösterir.

Psikolojik harekâta dair bir başka vaka, 51 günlük yoğun bombardımana rağmen düşmeyen kaleye, 52. gün en yoğun hücumu yapabilecek motivasyonu sağlamasıdır. Genç sultanın psikolojik harekâta dair sevk-idare kabiliyetine örneklerden biri de 20 Nisan 1453'te kaybedilen deniz muharebesinin olumsuz psikolojik etkisini, 21-22 Nisan gecesi karadan Haliç'e gemileri indirmesiyle tersine çevirmesidir. Ortaçağı kapatan genç liderin psikolojik harekât kabiliyetine dair son bir örnekle bu bahsi kapayalım. Fatih Sultan Mehmed, fetihten bir gece evvel bütün askerinin moralini zirveye çıkarmak, herkesi aynı anda aynı düşünceye konsantre etmek için, Türk kaynaklarında "mum donanması" denen bir şenlik yapar. 28 Mayıs'ı 29 Mayıs'a bağlayan gece bütün ordu bir anda meşaleler yakar. Bizanslılar; Topkapı, Edirnekapı, Ayvansaray, Mevlanakapı, Silivrikapı, Kasımpaşa sırtları, Eyüp ve diğer bölgelerde yükselen alevleri görünce bütün Türk ordusunun her yerinde yangınlar çıktığını, nihayet günlerdir beklenen Meryem Ana'nın mucizesini gösterdiğini sanır. Daha sonra sanki tek bir elin bir anda müdahale etmesi gibi bütün meşaleler aynı anda sönmüştü Bizanslılar bunun bir yangın olmadığını anlamışlar, tam tersine bu kadar organize olabilmiş bir askerinin karşısında duramayacaklarını kabullenmişlerdir. İşte Osmanlı'nın kuvvet, kudret, organizasyon ve inovasyon dörtlüsüyle kurduğu denklemin karşı tarafa hissettirdiği bu düşünceler sonucunda ertesi günü şehir düşmüştür.

FETİH SONRASI İSTANBUL

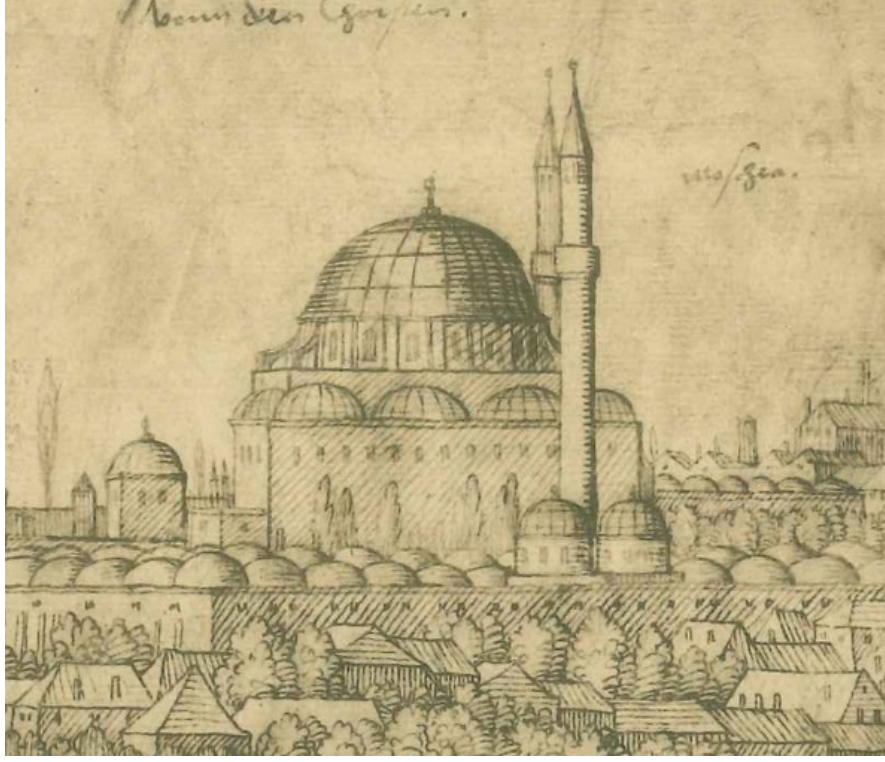
Fatih sonrası Fatih, İslam hükümdarları ve bütün Müslümanların gözünde eşsiz bir itibar kazanmıştı. Bizans imparatorlarının her türlü hukunun mirasçısı olarak Fatih Sultan Mehmed, Han ve Kayzer ünvanlarına sahip olmuş, artık haklı olarak o iki kara ve iki denizin sultanı, yani gerçek cihan hükümdarı olmuştu. Feth ettiği şehir IV. Haçlı Seferi'nde yağmalanmış, tahrip edilmiş ve insanlar terk ettiği için nüfusu oldukça azalmıştı. Fatih, hemen eğitim, ticaret, sanat, zenaat ve iskan alanlarında çok yönlü, hızlı ve planlı bir şehirleşme kampanyası başlatmış, fetih sırasında nüfusu 30-40 bin olan şehir 1478 yılında gerçekleşen sayıma göre 80 bin civarına ulaşmıştı. Fetihden önce neredeyse şehir olma özelliğini kaybeden İstanbul artık bir cazibe merkezi idi. Fatih'in başlattığı imar hareketi ondan sonra gelen her padişah tarafından dönemin şartlarına göre devam ettirilmiş ve İstanbul her alanda günden güne daha da gelişerek dünyanın en muhteşem şehri olmuştur.

Eyüp Sultan'ın türbesinin mevkiinin Akşemseddin tarafından bulunmasıyla buraya hemen bir türbe ve Eyüp Sultan adına bir cami inşa ettirerek, İslâm kültürü ve Hazret-i Peygamber'in şehrin kudsîyetine yaptığı atfı pekiştirmiştir.

Resim: Eyüp Sultan Türbesi.

İstanbul'un başkent olarak kurucusu olan İmparator Constantinus'un yaptırdığı Havariler Kilisesi'nin bulunduğu konuma kendi saltanat, devlet, dünya ve ahiret anlayışının timsali olarak Fatih Camii'ni yaptırmıştır. Bu eser, kubbe strüktürü olarak Bayezid Cami, taşıyıcı sistem olarak ise Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'ne benzer ve bunların öncüsüdür. Erken Türk çizgisinin Klasik dönem mimarî çizgisine geçişi belirleyici bir niteliği vardır. Maalesef bu cami 1766 Depremi'nde yıkılmış, yerine III. Mustafa tarafından bugünkü hali yapılmıştır. Fatih'in yaptırdığı eski cami binası 1559 tarihli Mechior Lorichs ve 1741 tarihli Baron von Gudenus'un İstanbul panoramalarında görülebilir.

Resim: Fatih Camii'nin 1766 Depremi'nde yıkılmadan önceki orijinal hali

Resim: Fatih Külliyesi.

Genç Sultan, Forum Theodosius denilen ve sonradan Bayezid Meydanı adını alacak olan alanın kuzeyine ilk sarayının inşasının emrini verir. Belirtmekte fayda var ki Bayezid'deki Eski Saray'dan 5 yıl sonra 1459 yılında inşasına başlanan Topkapı Sarayı gibi bir şaheser Fatih tarafından inşa ettirilmiştir. Çizimi mimarbaşı tarafından gerçekleştirilen bu sarayın tasarımı bizzat Fatih'e aittir. Nitekim Fatih dönemini yazan çağdaş tarihçi Kritovulos, Sultan'ın sarayının konumunu bizzat seçtiğini yazar.

Resim: Topkapı Sarayı.

Fatih, sadece yaptırdığı imparatorluk sarayı ile değil, aynı zamanda paşalarına imar ettirdiği külliyeler ve etrafına kurdurduğu mahallelerle de İstanbul'u abad etmiştir. Nitekim Avnî mahallasıyla şiiirleri de olan Fatih;

“Hüner bir şehir bünyad etmektir

Reaya kalbin abad etmektir” beytini derc ederek asıl hünerin bir şehri almak olmadığını, o şehrin kalbi mutlulukla dolu olan insanlarla şenlendirmenin bir hüner olduğunu ifade eder. Fatih, İmparator İustinianus ve II. Basileios devirlerindeki ihtişamı aratmayacak şekilde İstanbul'u ve içindekileri abad etmiştir. Böylelikle Fatih, Bizans megadükü Lukas Notaras'ın “Latin külâhı görmektense Türk sarığı görmeyi tercih ederim” sözünü haklı çıkaracak bir medeniyeti İstanbul'da tezahür ettirmiştir.

Kişiliği

Fatih Sultan Mehmed dönemin en iyi alimlerinden iyi bir eğitim almış, yüksek bir terbiye görmüştü. Büyük bir komutan, eşsiz bir diplomat, çağının önemli bir hukuk insanı, inovatif bir mühendis, hülâsa büyük bir deha idi. Arapça ve Farsçayı iyi derecede bilen Rum, Latin ve İbrani dillerine de vakıf olan Cihan Padişahı, dini, sosyal ve pozitif bilimlerde yüksek eğitim almıştı. Şahsi kütüphanesinde o zamana kadar yazılmış bütün önemli ilmî eserler mevcuttu, devrinin en büyük şairleriyle yarışacak kadar şiiir sanatına ve yüksek sanat kültürüne sahipti. Babasından ve hükümdar olduktan sonra da, büyük hürmet gösterdiği, hocalarından çok iyi eğitim almıştı. Osmanlı saltanatı gibi yüce bir sultanlıktan iki defa feragat edecek kadar olgundu. Çok merhametli ve müzahamalı olan Padişah, din ve vicdan hürriyetine verdiği önemi gayri müslim tebaasını inançlarında serbest bırakarak göstermişti. İstanbul'u fethettikten sonra, bütün dinlere ve bütün milletlere sağladığı imtiyaz, insanlık ve medeniyet sevgisi onun yetiştiği ve ilham aldığı Türk-İslam kültürünün Fatih'in şahsında somutlaşmış halidir.

Sultan, kendisine “Çezar-ı Rûm” diyerek, sonradan “Bizans” olarak adlandırılacak olan Roma imparatorlarının resmi varisi olduğunu, dolayısıyla kılıç hakkının bunu kendisine sağladığını ima ve ilan eder.

Fatih Sultan Mehmed'in inovatif kişiliğe sahip olduğunun bir başka örneği kendi kaftanlarının çizimini yapmasıdır. Sarayında Ali Kuşçu, Ancona'lı Cyriacus gibi bilim adamlarını çalıştıran, batılı resamlara portrelerini çizdiren, huzurunda felsefe tartıştıran, Saray Ressamı Sinan Bey'i İtalyaya Frenk usulü boyamayı öğrenmesi için gönderen ki bu durum ilim için yurt dışına birisini göndermiş olması demektir, antik Grek metinlerini bizzat okuyan, Bizans arkeolojik ve kutsal emanetlerini toplayarak Cebehane'de muhafaza eden ve kendini sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de hükümdarı gören, Ortodokslara verdiği ahitname ile Hıristiyan dünyasını ikiye bölen, fetih istikametini batıya çeviren ve İtalya'da bulunan Otranto kalesini feth ederek siyasî istikamet tayin eden bir kişiliktir.

Resim: Fatih'in sarayındaki bilim adamları. Soldaki minyatürde Ali Kuşçu ve Fatih, sağdaki batılı çizimde Ancona'lı Cyriacus.

Osmanlı Devleti'ni imparatorluk haline getiren Fatih, imparatorluğun ilk defa saray protokolünü oluşturarak bu alanda da büyük bir inovasyon gerçekleştirmiş, 2 imparatorluk, 14 devlet, 200'den fazla büyük şehri fethetmiş, Osmanlı'nın kanunlarını derli toplu olarak "Kâ-nunnâme-i Âli Osman" ismiyle müstakilen bir arada toplamış, Sahn-ı Seman medreselerini kurarak ilmî hayata büyük katkılarda bulunmuştur.

Resim: Bellini'nin yaptığı Fatih portresi.

Resim: Costanza de Ferrara'nın bronz döküm Sultan Mehmed II Madalyonu (Birinci Sürüm).

Venedik hükümetinden istemesi üzerine gönderilen Gentile Bellini'ye portresini yaptırmıştır. Madalya portesi ile yağlı boya tablosunu birleştirmesi bir inovasyondur ve daha önce kimse böyle bir şeyi yaptırmamıştır. Onun yağlı boya ve madalyon portresini birleştirmesi daha çok yeni anlaşılmalıdır.

Floransadan gelen ve Pera'da yaşayan 4 mimarla Dardanel bölgesini ve İstanbul'u korumak için Kilitbahir Kalesi'ni yaptırmıştır. Bu kale 7 katlı ve üçgen şeklindedir. Kilitbahir Kalesi, Çanakkale zaferinde dahi önemli bir rol üstlenmiştir.

SONUÇ

"Letüftehenne'l-Kostantîniyyeti ve le-nî'me'l-emîru emîruhâ ve le-nî'me'l-ceyşi zâlîke'l-ceyş", bilinen adıyla fetih hadisi, İstanbul'u fetheden askerin ne güzel asker, onu fetheden kumandanın da ne güzel bir kumandan olduğunu ifade eder. Bu işaret edici, müjdeleyici sözlerin arkasından bir dönem Arap orduları daha sonra da Müslüman Türk orduları İstanbul'un fethini daima gönüllerinde büyüttüler. Bu uğurda uzun seferlere çıktılar. Nihayet bu müjde, tuğrasında "el-muzaffer daima" ibaresi haklı olarak yer alan II. Mehmed'e yani Fatih'e nasip olmuştur. Buradaki "El-Muzaffer daimâ" ifadesi imparatorluk iddiası açısından çok önemlidir. Çünkü bu unvan Roma imparatorlarının "daima kazanan" anlamına gelen "semper victorian" Latince ibarenin Arapça'ya tam çevirisidir. Bu çeviriyi ilk olarak Abbasi Devleti yapmış, imparatorluk ve cihangirlik alameti olarak da bu ünvanı Osmanlı'da ilk olarak Fatih Sultan Mehmed kullanmıştır.

19 yaşında tahta çıkan genç hükümdar 21 yaşında İstanbul'u fethetmiştir. 3 Mayıs 1481 tarihinde henüz daha 49 yaşında iken bizim üniversitemizin yanı başında bulunan Hünkar Çayırında vefat eden Fatih, İstanbul'un fethiyle tarihe çağ açıp çağ kapatan büyük hükümdar olarak adını yazdırmış bugün dahi örnek olma vasfını muhafaza ederek günümüze ışık tutmaya devam etmektedir. Aynı İmparator Constantin'in kendi yaptırdığı Havariler Kilisesi'nin haziresinde yattığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Fatih Sultan Mehmed Han –el muzaffer daimâ – da, Constantin'in kilisesinin bulunduğu yere yaptırdığı Fatih Camii'nin haziresinde medfundur. 1766 depreminden sonra türbesinin yeri biraz daha öteye kaydırıldığından, günümüzde türbenin biraz daha camiye yakın olan kısmında yatmaktadır.

XV. XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMINDA AKÇA KOCA, KARAMÜRSEL ALP VE SÜLEYMAN PAŞA'NIN SİYASAL ANLAMI

MERT CAN ERDOĞAN*

Giriş

İnsanların fikirlerini desteklemek amacıyla geçmişe yönelmeleri ve tarih yazmaları sık karşılaşılan bir durumdur. Eski gibi görünen ya da eski olma iddiasındaki öyküler bu amaçla çoğu zaman yakın geçmişte üretilmiş kurgulardır. Bu durum Osmanlı tarih yazımı için de böyledir. Osmanlı tarihi boyunca, siyasi düşünce ve tarih yazımı iç içe geçmiş, siyasal gayelerle tarihi metinler kaleme alınmıştır. Osmanlı tarihçileri büyük çoğunlukla yönetici zümre içerisindeki taraflardan birine mensuplardı. Yazdıkları eserlerde de yaşadıkları dönemin iktidar mücadelelerini yansıtmışlardır. Bu bağlamda XV. Yüzyıl'dan itibaren sayıları giderek artan ve kendi içinde hiziplere bölünen Osmanlı bürokratlarının yazdıkları tarih kitapları sadece esere konu olan dönemi ve şahsiyetleri incelemekle kalmamış, aynı zamanda kendi dönemlerinin siyasal tartışmalarını açığa çıkarmıştır.

Osmanlı yazarlarının Ankara Savaşı'ndan itibaren tarih kitapları kaleme almaları da bu açıdan bir tesadüf değildir. Bu dönemden itibaren siyasal hâkimiyetlerini pekiştiren Osmanlılar hem hükümlerini meşrulaştıracak bir köken bulmak için hem de çeşitli yöntem ve kurumlara dayanak üretebilmek için tarihe yönelmişlerdi. Bu ilgi neticesinde devletin ortaya çıkışı ve eski hükümdarların iktidar dönemleri üzerine farklı siyasal gayelerle tarihler yazılmaya başlandı.

Tarihin siyasal tartışmaların aracı haline gelmesinde, padişaha yönelik doğrudan eleştirilerin hoş karşılanmaması önemli rol oynamıştır. Osmanlı tarih yazarları en azından XVII. yüzyıla kadar bir Osmanlı padişahını açıktan eleştiremezlerdi. Hükümdarın çevresindeki devlet adamlarının hedef alınması görece mümkündü. Fakat muhalefet etmenin daha güvenli ve dolaylı yolu tarihe yönelmektir. Osmanlı tarih yazarları kendi dönemlerini eleştirmek için yaratıcı bir yol keşfetmişlerdi. Devrin yöneticilerini doğrudan eleştirmiyorlar bunun yerine geçmişte mevcut dönemin zıttı olarak sunuyorlardı. Bu şekilde geçmişte överken dolaylı olarak kendi dönemlerini eleştirmiş oluyorlardı. Örneğin Aşıkpaşazade, Fatih Sultan Mehmed'i eleştirmek için Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarını Fatih döneminin tezatı olarak tasvir etmişti. Fatih Sultan Mehmed'in merkezileşmiş ve devşirmelere dayanan devletinin aksine Aşıkpaşazade âdem-i merkezîyetçi ve gazilere dayanan bir kuruluş devri anlatmıştı. Böylece ilk hükümdarların uygulamalarını överek, Fatih Sultan Mehmed dönemini dolaylı olarak eleştirmişti.¹

Osmanlı tarih yazarlarının tek amacı elbette muhalefet etmek değildi. XV. yüzyıl itibariyle Osmanlılar Anadolu ve Rumeli'nin önemli bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlardı almasına ama böylesine önemli bir sahayı yönetmelerine dayanak oluşturabilecek herhangi bir tarihi-İslami şecereden yoksundular. Devrin tarihçileri, Osmanlıların Anadolu'ya ne zaman

* Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, historianturk@gmail.com

1 Halil İnalçık, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı", Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar, Oktay Özel & Mehmet Öz, İmge Yayınevi, Ankara, 2005, s. 119-149

geldiği, ilk geldiklerinde İlhanlılara mı yoksa Selçuklulara mı tabi olduğu gibi konularda dahi mutabakata varamıyorlardı. Bu güçlü devleti kuranların nasıl bir hayat sürdürdükleri, İslam inancına bağlılık dereceleri hatta isimlerinin nasıl telaffuz edildiği bugün modern araştırmacılar² için nasıl “kara delik”³ olarak görülüyorsa ilk Osmanlı tarih yazarları için de bu konular pek çok açıdan böyleydi. Fakat kaynakların yetersizliği ve dönemin muğlaklığı, ilk Osmanlı tarih yazarlarına sıra dışı bir hareket imkânı sağlamıştı. Bu sebeple ilk tarih yazarları çoğu zaman birbirini desteklemeyen ve farklı sonuçlara ulaşan tarih anlatıları ortaya koymuşlardı. Bu tarih anlatıları üzerinden bu çalışmada Osmanlı kuruluşunu yazmanın aslında nasıl siyasal amaçlar taşıdığını ele almaya çalışacağız. Bu amaçla öncelikle Osmanlı'nın kuruluşu üzerinden devletin siyasal meşruiyetini sağlama amacını sonra da yine kuruluş dönemi tasviri üzerinden ortaya konulan muhalefeti değerlendireceğiz.

KURULUŞ DÖNEMİNİN SİYASAL ANLAMI

Osmanlı Devleti'nin kuruluş öyküsü yazılırken farklı siyasal amaçlara hizmet eden farklı anlatılar ortaya çıkmıştı. Zira XIV. yüzyılda Osmanlılar diğer Anadolu Beylikleri gibi Moğollara tabiydiler. Bu yüzden de tıpkı diğer çağdaş Yakın Doğu Devletleri gibi kendilerini Moğollarla ortak bir geçmişe dayandırıyorlardı⁴. 1326 tarihine kadar Osmanlı paraları İlhanlı hükümdarı adına basılıyor ve Osmanlı hükümdarları kendilerini İlhanlılara bağlı bir uç beyi olarak tanımlıyorlardı. Osman Gazi ve Orhan Gazi, Selçuklu Sultanına değil İlhanlı Hakanına bağlı hareket ediyorlardı⁵. Fakat XV. yüzyılda Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti kalıcı olarak yok olduğunda, Osmanlılar kendilerini Anadolu'nun meşru hâkimi ve Sünni İslam'ın koruyucusu olarak görmeye başlamışlardı. Bundan ötürü de kendilerini Bağdat'ı yağmalayıp halifeyi katleden Moğollar yerine Anadolu'nun meşru hâkimi ve zamanında Sünni İslam'ın koruyucusu olmuş olan Selçuklulara dayandırmayı uygun bulmuşlardı. Bu bağlamda Selçuklu sultanına bağlı bir Osman Gazi portresi ve Selçuklu sultanının onayı ile başlayan bir kuruluş hikâyesi ortaya çıkmıştı.⁶ Fakat tarihçiler tarafından inşa edilen Osmanlı'nın kuruluş hikayesi farklı açılardan büyük tutarsızlıklar barındırıyordu. Osmanlı ailesinin Anadolu'ya gelişi bu açıdan tam bir tartışma noktasıydı. Ankara Savaşı'nın ardından Osmanlılar çelişkili bir durumla karşılaşmışlardı. Bir taraftan Anadolu Türkmenleri üzerinde yönetim hakkına sahip olmak için kendilerini Selçuklulara dayandırmışlardı. Fakat diğer taraftan savaşı kazanan ve dönemin yenilmez gücü olan Timurlular, Cengiz Han'ın mirasını ve Tatar ordularının itibarını Anadolu'da yeniden canlandırmıştı. Bu durum Osmanlı hanedanının sadece Türkmenler üzerinde değil aynı zamanda tatar toplulukları üzerinde hak talebinde bulunma çabasını doğurdu. Böylece Osmanlılar hem Selçuklulara hem de Moğollara karşı farklı hatta çelişkili tutumlar benimsemişlerdi.

Bu çelişkili tutumu ortaya koymak için ilk kroniklerde ele alınan farklı kuruluş öykülerini ele aldığımızda ilk karşımıza çıkan öykü Ankara Savaşı'nın ardından eserini kaleme alan Ah-

2 Hakan Doğan, “Yerli Ve Yabancı Literatürde Kuruluşu Tartışılan İmparatorluk: Osmanlılar”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4/1 (2014), s. 161-175

3 Bu ifade Colin Imber tarafından, kaynak yetersizliği sebebiyle Osmanlı'nın kuruluşunun tam olarak aydınlatılamayacağı varsayımını ifade etmek için kullanılmıştır. Colin Imber'in ilgili yaklaşımı için bkz: Colin Imber, “İlk Dönem Osmanlı Tarihi'nin Kaynakları”, Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar, Imge Kitapevi, İstanbul, 2005, s. 39-73

4 Ahmet Zeki Velidî Togan, “Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien,” *Zeitschrift der deutschen morgenl ä ndischen Gesellschaft* 95, 1941, s. 367-373

5 Rudi Paul Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007, s. 93

6 Baki Tezcan, “The Memory of the Mongols in Early Ottoman Historiography” *Writing History at the Ottoman Court, Editing Past, Fashioning the Future*, Indiana University Press, USA Indiana, 2013, s. 23

medi'ye aittir. Ona göre Osman Gazi'nin babası Ertuğrul, Selçuklu hükümdarı Alâeddin'e bağlı bir uç beyi olarak hareket etmekteydi. Ahmedi eserinde Osmanlı öncesi hanedanlardan bahsederken İlhanlılara yer vermiş ve Osmanlı kuruluşunu tasvir ederken Moğollar ile sulh içerisinde olunduğunu dile getirmişti.⁷ Bir diğer kuruluş tarihi yazarı Şükrullah, Osman Gazi'nin soyunu Oğuz Han'a kadar dayandırmakta ve Osmanlı ailesinin Anadolu'ya Selçuklular ile birlikte geldiğini savunmaktadır. Şükrullah'a göre Moğol istilasıyla anayurtlarını terk eden Selçuklular Anadolu'ya Osmanlı ailesiyle birlikte gelmişti.⁸ Enveri'ye göreyse Osmanlı ailesi zaten üç nesildir Selçuklu Devletine hizmet eden saygın bir aileydi ve nihayet Ertuğrul döneminde beyliğe dönüşerek İnegöl çevresini fethetmişti.⁹ Neşri, Osmanlı-Selçuklu bağlarını daha da ileri götürmüştü. Ona göre Osmanlı ailesi Anadolu'ya ulaştığında Selçuklular ile Moğollar arasında cereyan eden bir muharebeye denk gelişlerdi. Bu muharebede Selçuklulara katılarak, savaşın seyrini değiştirmişler ve Selçuklu Sultan'ı Alâeddin'in hoşnutluğunu kazanmışlardı.¹⁰ Selçuklu Sultanı adına batıda başarılı fetihler yapan Osmanlıların Selçuklularla arası o kadar iyiydi ki, Selçuklu Sultanı Osman Gazi'yi oğlu gibi görüp sevmekteydi. Neşri'ye göre Selçuklu Sultanı Osman Gazi'ye beylik alametleri gönderip ona hükümlerlik bahşetmesine rağmen, Osman Gazi sultana olan saygısından Selçuklular adına para basmaya devam etmişti. Ancak son Selçuklu sultanı Alaeddin vefat edip geri de bir oğul bırakmadığında, Osmanlılar kendi adlarına para basıp hutbe okutmuşlardı.¹¹

Şükrullah, Enveri, Ahmedi ve Neşri Osmanoğulları ile Selçuklu Devleti arasındaki iş birliğine vurgu yapmışlar ve Osmanlı ailesini Selçukluların emrinde sadık gaziler olarak tasvir etmişlerdi. Fakat onların bu anlatısı rakipsiz değildi. Aşıkpaşazade Osmanlı ailesinin Anadolu'ya gelmesini geniş İslam tarihi içerisinde cereyan eden bir hadise olarak anlatarak adeta Selçukluları geri plana itmişti. Ona göre başlangıçta Müslüman Araplar, Roma ve Acem ülkelerine hakimken, Acem beyleri göçebe Türklerden oluşan ordular kurarak Arap hakimiyetine başkaldırmışlardı. Fakat bu olayı fırsat bilen Hristiyanlar da Anadolu üzerindeki hakimiyetleri geri kazanmışlardı. Emellerine ulaştıktan sonra Türklerin gücünden çekinen Acem beyleri elli bin kadar göçebe Türk ve Moğol hanesini Süleyman Şah'ın¹² komutasında Anadolu'ya gazaya gönderdiler. Süleyman Şah Anadolu'da bir dizi gaza faaliyetinde bulunduktan sonra nihayet Fırat nehri ni geçerken boğularak şehit düşmüş ve Anadolu'nun fethini tamamlayamamıştı. Bu yüzden de ondan çok sonları Anadolu'ya gelmiş olmasına rağmen Selçuklu ailesinden Alaeddin bu

7 Ahmedi, "Dastan ve Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman", Üç Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 138-140

8 "Ertuğrul Selçuk soyu ile birlikte kimi çoluk çocuğu ile, kimi yalnız olan 340 kişi ile Selçukluların ardından Anadolu'ya gelmişti. Karacadağ'ını beğenmişti. Orada yaylayıp kışlıyordu. Ertuğrul Sultan Alaaddin'in savaş niyeti ile Konya'da sü yığdışını iştince kendi erlerini sultanı eşliğine görsürüp kulluk gösterdi; saygı bulundu. Nice günler oradan ayrılmadı. Gerektiğinde yiğitlik ve işbilirlik gösterdi." Şükrullah, "Behçetüt Tevarih", Üç Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 204

9 "Şeh melik'den iki oğlan geldi sarp, Biri Gök Alp u birisi Gündüz Alp... Rağbet etdi bunlara şah-ı cihan hilat ile mal verdi bi-giran", *Düstürname-i Enveri*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 14-15, 19

10 "Pek Ertuğrul etbaiyile el kılıca urup bir taraftan sultanın mukabiline kılıç koyuldular. Şahin kargaya girer gibi, aduyı münhezim kıldılar. Sultan Alaaddin anı görüp Ertuğrul'a istiklal gösterip, Ertuğrul etba'iyile inip Sultan Alaaddin'in elini öpdü. Sultan Alaaddin Ertuğrul'a hilat-i fahire geyüdü, tevabiine ve lavahıkına atalar ve insanlar eyledi. Andan Söğüd nam yeri halkına kışlak Tomalici ve Ermeni dağlarını yaylak verdi." Mevlana Mehmed Neşri, *Cihannüma*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 31

11 "... Konya'ya varıp Sultan Alaadin-i sani'ye buluşup, safa-yı himmetin alıp veliahdı ola. Zira Sultan Alaadin Keykubad bin Feramürz'ün oğlu yoğdi. Osman'ı hemen oğlu yerine görüp, tabl u alem göndermişdi. Osman Gazi Sultan Aladdin zamanında eğerçi nevan istiklal bulmuşdu. Lakin edebi riayet edüben, hutbe ve sikkeyi yine sultan adına kılmişdi." Mevlana Mehmed Neşri, *Cihannüma*, s. 48

12 Osmanlı tarihlerinde geçen ve Osmanoğulları'nın atası olarak zikredilen Süleymanşah'ın ismi ve hayat hikayesi büyük oranda Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah ile örtüşmektedir. Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Anadolu'yu fethi ve tarihsel kişiliği muhtemelen zaman içerisinde efsaneleşerek Osmanlılarca da sahiplenilmiştir. Tarihçiler tarafından uzun süredir tartışılan bu konunun kapsamlı bir analizi için bkz: Halil İbrahim Gök, *Türklerin Suriye'ye İlk Gelişi ve Süleymanşah Türbesi Meselesi, I. Orta Doğu Sempozyumu Bildirileri Cilt 2*, Kırıkkale Üniversitesi Yayınları, Kırıkkale, 2014, s. 177-199

ülkeye hâkim olmuştu. Aşıkpaşazade'nin hikayesi, Osmanlı ailesini Anadolu'ya Selçuklardan önce getirerek yönetme hakkını nihayetinde Osmanoğulları'na vermekteydi. Bu çerçevede Aşıkpaşazade'ye göre Osman Bey Karacahisar'ın fethedip kendi sancağını kaleye diktiğinde, Selçuklu sultanının iznini soranlara şunları söylemişti:

"Bu şehri ben kendi kılıcımla aldım. Bunda sultanın ne dahli var ki ondan izin Alayım? Ona sultanlık veren Allah bana da gaza ile hanlık verdi... Eğer o, ben Selçuk Hanedanındanım derse ben de Gökalp oğluyum derim. Eğer bu ülkeye ben onlardan önce geldim derse Süleymanşah dedem de ondan evvel geldi."¹³

Bu anlatıya göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşu Selçuklu sultanının onayına bağlı bir gelişme değildi. Osmanlılar zaten Anadolu'ya ilk ayak basan Türklerin başındaydı ve bu sayede Selçuklu ailesinden daha itibarlıydı. Ayrıca gaza faaliyetleri ile de üstünlüklerini kanıtlamış ve hükümlerini haklarını ispatlamışlardı. Aşıkpaşazade eserinde Selçuklu ailesinin Türk ve İslam tarihindeki konumunu açıkça azımsamaktaydı. Ne Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah'dan ne de Alaeddin Keykubad dışında başka bir Selçuklu hükümdarından bahsetmeyerek tüm Selçuklu tarihini Alâeddin Keykubad ile kısıtlamaktaydı. Bu bağlamda başlangıçta Anadolu'ya ilgi duymayan ve buraya içindeki göçebe unsurları sevk eden Büyük Selçuklu Devleti'nden özel olarak bahsetmeyip Abbasi hakimiyetinin bitişinden Anadolu'nun fethine bölgenin tüm hakimlerini "*Nes-i Yafes olan Acem padişahları*" olarak genellemekteydi. Bu üslup Aşıkpaşazade'nin Osmanlı Devleti'ni Selçuklu Devlet geleneğine bağlamaktan açıkça kaçındığını göstermektedir.

Osmanlı ailesini Selçuklulara bağlanmaktan kaçınan Aşıkpaşazade'nin göçebe topluluklar olan Türkmenler ile Moğollar arasında kurduğu yakınlık ise oldukça dikkat çekicidir. Aşıkpaşazade, Osmanlı ailesinin başı Süleymanşah'ın gaza amacıyla elli bin kadar Türkmen ve Moğol'dan¹⁴ oluşan bir toplulukla Anadolu'ya geldiğini ifade etmiştir.¹⁵ Bu topluluğun başında gaza yapan Süleymanşah Fırat nehrini geçerken boğulunca emrindekilerin bir kısmı Halep'te kalarak bölgenin Türkmen nüfusunu meydana getirmiş diğerleri ise Anadolu'ya dönmüştü. Aşıkpaşazade'ye göre Anadolu'da yaşayan Türk ve Moğol nüfus, Süleymanşah'ın emrindeki o ahalinin torunlarıydı.¹⁶ Böylece Aşıkpaşazade Osmanoğulları'nı hem Anadolu'ya gazaya gelen ilk hanedan olarak sunuyor hem de onları Türkmenleri ve Moğolları içine alan tüm göçebe unsurların meşru önderi yapıyordu.

İlk Osmanlıların Anadolu'ya Türk ve Moğol aileler ile beraber geldiği tezi Aşıkpaşazade ile sınırlı kalmamıştı. Hadidi Tarihinde Süleymanşah dini bütün Türkmenlerin hanı olarak takdim edilmiş ve gaza yapmak için Anadolu'ya geleceği zaman yanına çok sayıda tatar aile kattığı

13 "Bu şehri ben hod kendü kılıcumla aldım. Sultanun bunda ne dahli var kim andan izin alam. Ona sultanlık veren Allah bana dahi gazayile hanlık verdi. Ve ger minnet şu sancak ise ben hod dahi sancak götürüp kafir ile uğraşmadım. Ve ger ol ben Al-i Selçukven derse ben hod Gök Alp oğluyum derim. Ve her bu vilayete ben anlardan önce geldim derse Süleyman Şah dedem hod andan evvel geldi" Aşıkpaşazade Tarihi, s. 29

14 Aşıkpaşazade'nin Moğolları işaret etmek amacıyla *Tatar* kelimesi kullanılmaktaydı. Bu ifade bugün tam olarak Moğol anlamına gelmese de Orta Çağ sonlarında hem Müslüman hem de Hristiyan topluluklar için Moğolları tanımlamak için kullanılıyordu. Faruk Sümer, "Tatar-Orta Şark'ta Tatarlar", İslam Ansiklopedisi, C. 12, 1. Kısım, s. 58-61

15 "Süleymanşah Gaziyi ilerü çökdiler kim ol göçer evlerün ulularından idi. Elli bin mikdarı göçer Türkman ve Tatar evin koşdılar"

16 "Bazısı gine Ruma'a döndüler. Kimi Tatar ve kimi Türkman'dur. Şimdiki hinde bu Rum'da olan Tatar ve Türkman o tayifedendür."

dile getirilmmişti.¹⁷ Benzer bir şekilde Oruç Bey tarihinde, Süleymanşah'ın elli bin kadar "Cengiz Han'dan kalmış konargöçer Tatar" ailesi ile birlikte Anadolu'ya geldiği ve gaza ettiği yazılmıştı. Süleymanşah Fırat'ı geçerken boğulunca da bu Moğol aileleri Anadolu'ya dağılmıştı. Oruç Bey tarihinde dikkat çeken tek mesele Osmanlıların Anadolu'ya tatar aileler ile birlikte gelmesi değildi. Oruç Bey'e göre Süleymanşah'ın ölümünün ardından Anadolu'ya dağılan Moğol ailelerinin birinin başında Bacu Han isimli bir bey bulunmaktadır. Bacu Han'ın oğlu Yüregir daha sonra bölgedeki aşiretlerin başına geçmiş ve nihayet onun oğlu Ramazanoğluları Beyliği'nin kurucusu olmuştur. II. Beyazıt döneminde kaleme alınan Oruç Bey Tarihi, Osmanlıların Ramazanoğlu Beyliği üzerinde hak iddia ettiği bir döneme denk gelmekteydi. Böylesi bir ortamda Ramazanoğlu Beyliği'nin kurucularını Osmanlı Ailesi'nin eski kurmayları olarak tasvir etmek, Osmanlı iddialarının meşruiyeti açısından hayati önem arz etmekteydi.¹⁸

KURUCU GAZİLERİN VE UÇ TOPLUMUNUN SİYASAL ANLAMI

Osmanlı siyaset düşüncesi, tarih metinleri de içine alan dinamik bir yapıya sahipti. Bu yapı içerisinde kurucu gaziler arasından öne çıkan Akçakoca, Karamürsel Alp ve Süleyman Paşa üzerine yazan İlk Osmanlı tarih yazarları bir yandan bu şahsiyetleri ele alırken diğer yandan buldukları dönemin siyasal tartışmalarına dâhil olmuşlardır. Dolayısıyla bu şahsiyetlerin geçtiği tarihler üzerine yapılacak bir çalışma sadece bu şahsiyetlerin tarihsel kişiliklerini değil, ilgili şahısların yaşadıkları dönemlerden sonra da Osmanlı düşünce dünyasında karşılık geldiği siyasal anlamı gösterecektir.

İlk Osmanlı tarihlerinin kaleme alındığı XV. yüzyıl kelimenin tam anlamıyla bir dönüşüm yüzyılıydı. Osmanlı Devleti ve toplumu bir bütün olarak gazi beylerin önderliğinde idare edilen uç beyliğinden, merkeziyetçi ve mutlakiyetçi bir imparatorluğa dönüşmekteydi. Özellikle İstanbul'un fethi sonrasında yaşanan hadiseler ülkenin yapısını önemli ölçüde değiştirmişti. Fatih Sultan Mehmet'in takip ettiği kararlı siyaset sonucunda Çandarlı ailesi gibi nesillerdir devlete sadrazamlar yetiştiren itibarlı bir Müslüman-Türk ailesi kalıcı olarak siyasetten uzaklaştırılmıştı. Akıncı beyleri önceleri sahip oldukları özerkliği yitirerek Osmanlı ordusunun entegre parçaları haline gelmişti. Bu akıncı beyleri henüz bir yüzyıl öncesine kadar çok geniş topraklara ve büyük askeri birliklere dayanarak kendi müstakil gaza faaliyetlerini yürütebiliyorlardı. Fatih Sultan Mehmet bu güçlü akıncı beylerini, doğrudan merkezden emir alan sınır komutanlarına dönüştürmüştü. Ülkenin kurucu unsurları güçlerini ve imtiyazlarını kaybederken, yerlerini sultana doğrudan bağlı kul statüsündeki devşirmeler alıyordu. Bu muazzam değişimin içerisinde eserlerini kaleme alan tarih yazarları, kuruluşu betimlerken sadece tarih anlatmıyor aynı zamanda siyaset de yapıyorlardı. Kroniklerde vurgulanan uç yaşamının özgün koşulları, XV. yüzyılın koşullarıyla açık bir tezat içerisindeydi. Bu zıtlığın altı çizilerek ve önceki uygulamalar övülerek merkezileşme siyaseti dolaylı olarak eleştirilebiliyordu.

Kuruluş dönemini konu alan kroniklere baktığımızda hemen tamamında merkezi bir devletin ve düzenli ordunun yokluğu açıkça belli edilmişti. Sonraki yüzyıllarda olduğu gibi savaşlar belirli mevsimlerde gerçekleşen büyük seferler şeklinde değildi. Uç toplumunda savaş adeta

17 Süleyman Şah o kavmün hanı imiş, göçer evlülerün sultanı imiş; Dil ü candan gazaya niyyet eyler, Okur akılları cemiyet eyler; O yer Türkamn evi yirmi bin var, kimi Türkman idi kimisi Tatar. Hadidi, *Hadidi Tarihi Manzum Osmanlı Tarihi (1285-1523)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 22-23

18 Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi (1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk Bilgi Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 6-7

günlük yaşamın bir parçasıydı ve İslam toprakları ile düşman toprakları içe içe geçmişti. Toplum ile ordu arasında ayırım yapmak neredeyse imkansızdı, ihtiyaç duyulduğu takdirde gücü yeten her fert cenge katılabilirdi. Bu yüzden de Osmanlı'nın ilk yayılma sahası olan Güney Marmara havzasının fethi düzenli bir ordu harekâtı olarak sunulmamıştı. Fakat düzenli ordunun yokluğu savaşçı bir sınıfın olmadığı anlamına gelmiyordu. Diğer Türkmen boylarında olduğu gibi Osmanlılarda da beyin yanında bulunan nispeten küçük fakat iyi örgütlenmiş ve eğitilmiş bir kuvvet bulunmaktaydı. Osmanlı tarihlerinde nöker olarak adlandırılan bu savaşçılar arasından seçme bir grup, beyin korumasını üstlenirken, daha itibarlı olanları savaşta kendi birliklerini komuta ediyordu.¹⁹ Bu komutanlar ilk başta Osman Gazi ile benzer konuma sahiptiler. Fakat Osman Bey'in liderliğini kabul etmiş ve onun önderliğinde hareket etmeye yemin etmişlerdi.²⁰ Osman Gazi döneminde hisarların, kalelerin ve şehirlerin fethi bu cesur, samimi ve azimli yoldaşların yaşadığı destansı bir serüven olarak tasvir edilmişti.

Osman Bey'in gazi komutanları ile kurduğu bağın yapısı yaptığı fetihlerden sonra ortaya çıkmaktaydı. Çünkü Osman Bey elde ettiği toprakları sadece oğulları Orhan Gazi ve Alâeddin Paşa arasında paylaşmaz. Bey olmanın gereği olarak, uzun yıllar yanında savaşmış ünlü gazilere de fetih ettiği topraklardan pay vererek, Eskişehir'i Gündüz Alp'a, İnönü Kalesini Aygud Alp'a, Yarhisar'ı Hasan Alp'a, İnegöl'ü Turgud Alp'a sunar.²¹ Dahası vefat etmeden önce oğlu Orhan Gazi'ye bu geleneği sürdürmesini vasiyet ederek emrindeki yoldaşlara karşı daima cömert olmasını söyler²².

Orhan Gazi de babasının tavsiyesine uyar ve tıpkı onun gibi henüz şehzadelik yıllarından beri yanında olan gazilerle gazaya başlar. Orhan Gazi döneminin öne çıkan gazi savaşçıları Akça Koca, Konur Alp, Gazi Abdurrahman ve Köse Mihal olacaktır. Kurucu hükümdarlar olan Osman ve Orhan Bey'in yanında bulunan bu gaziler Osman tarih yazarlarıncı benzer şekillerde tasvir edilmiştir. Bu tasvire göre gaziler arasındaki ilişki düzenli ordulardaki gibi değildir. Aralarındaki eşgüdüm ve uyum itaat ve düzenden ziyade dostluk ve vefa ürünü olarak gösterilmiştir. Birbirlerini uzun yıllardan beri tanıyan bu gaziler hayatları boyunca omuz omuza çarpışan ve müşterek bir dava uğruna yaşayan kahramanlar olarak anlatılmışlardı. Örneğin Akça Koca, Ertuğrul Gazi'ye bağlı hareket eden aşiretlerden birinin beyiydi. Osman Gazi ile uzun yıllar silah arkadaşlığı yaptıktan sonra Orhan Gazi'nin emrinde diğer gazi komutanlarla beraber Sakarya ve İzmit yöresine akınlar yapmakla görevlendirilmişti.²³ Osman Gazi Akça Koca ve diğer gazileri sadece komutan olarak görevlendirmemişti, bu tecrübeli savaşçılar Orhan Bey'e yol gösterecek ve ona rehberlik edeceklerdi.²⁴ Bu durum ilk gazi komutanların, Osmanlı ailesi için sıradan kurmaylar olarak görülmediği gösteriyordu. Osman Bey genç oğlunu güvendiği silah arkadaşlarına emanet ediyor ve gazi komutanlara adeta aile dostu gibi muamele ediyordu.

19 Pal Fodor, "Osmanlılar ve Savaş 1300-1453", *Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 244

20 Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32

21 Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 37

22 "ve dahi nökerlerine inam u ihsanı eksik etmiyesin ki, el-insan abidül ihsandır" Neşri, s. 59

23 Feridun Emecen, "Akça Koca", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 224

24 Dedi Orhan ki hanum devletünde, Huda feth ede anı himmetünde; İcazet aldı Orhan himmetile, Makamına erişdi devletile; Mihal ü Konur Alpi koşdu Osman, Bile Akça Koca'yı aldı Orhan; Dedi Orhan'a Osmankim bu beğler Gerekdür kim olalar sana rehber, Hadidi, *Hadidi Tarihi...*, s. 47

Osmanlı tarih yazarları, gazi komutanları hayatlarını mücadeleye adanmış destansı figürler olarak anlatmışlardır. Her biri farklı yönlerde akınlarda bulunarak at sırtından inmiyor sadece gazayı düşünüyorlardı²⁵. Gece gündüz devam eden akınlar sonucunda gaziler Aydos Kalesi önlerine erişmişlerdi. Osmanlı tarih yazarlarınca zaten destansı bir üslupta anlatılan fetih hareketi Aydos Kalesi'ne geldiğinde adeta masalsi bir havaya bürünür. Tarih yazarlarına göre Orhan Gazi, kalenin alınması için Abdurrahman Gazi, Akça Koca ve Konur Alp'i görevlendirmişti. Önce Samandıra Kalesi'ni ele geçiren Osmanlı kuvvetleri, daha sonra Aydos Kalesi'ni kuşattı. Fakat Aydos kalesi iyi savunuluyor ve çatışmalar çok sert geçiyordu. Kalenin fethi ancak sıra dışı bir hadise ile mümkün olmuştu. Tarih yazarlarının anlatımına göre kale tekfurunun kızı rüyasında, yakışıklı bir kahraman görmüş, sonrasında ise kendini bir çukurda bulmuştu. Bu kahraman onu kurtarır, giysilerini çıkarıp yıkar ve kıza yeni giysiler giydirmişti. Kız, kısa süre sonra kaleyi kuşatan Osmanlıların arasında gördüğü Abdurrahman Gazi'yi rüyasındaki kahraman olarak tanımış ve kaleyi ona teslim edeceğine dair yazdığı notu bir taşla sarıp askerlere fırlatır. Notta, Türklerin geri çekiliyormuş gibi yapmaları, gece geri gelmeleri ve kendisinin onları kaleye alacağı yazılıydı.²⁶

Durumu öğrenen Akça Koca geri çekilme hilesinin inandırıcı olması için oturdukları Samandıra Kalesi'ni ateşe vermeye teklif eder, diğer gazilerin de bu fikri kabul etmesi üzerine hisarı ateşe vererek geri çekilirler. Aydos kalesi muhafızları bu durumu görünce sevinip zafer kutlamalarına başlarlar. Bu durumdan faydalanan tekfurun kızı gece olunca, kale duvarından bir kement atar ve Abdurrahman Gazi buna tutunarak kalenin içine girer. Kapıyı içeriden açmasının ardından içeri giren Osmanlı askerleriyle birlikte kale ele geçirilir. Aydos kalesinin hikayesi Osmanlı tarih yazarlarınca kuruluş devrinin masalsi yapısının en uç örneğidir. Aynı olaylar Neşri'nin kaleminde bir aşk öyküsüne, Hoca Sadettin Efendi'nin anlatımında dinî bir öyküye dönüşür. 1558 tarihli Osmannâme'de yer alan, Arifî'nin bir minyatüründe tekfur kızı, Abdurrahman Gazi'yi uzun saç örgüsünü kaleden sarkıtarak kaleye çıkardığı tasvir edilmiştir.

Aydos kalesinin fethi bölgedeki Osmanlı hakimiyetini güçlendirmişti.²⁷Bu mıntıka Akça Koca'ya mülk olarak verildi. O da birkaç yıl daha İzmit-Üsküdar arasındaki araziye akınlarda bulundu ve 1328'de İzmit'in fethinden hemen önce hayatını kaybetti. Ölümünden sonra adamları Karamürsel Alp'in etrafında toplandı. Kara Mürsel komutasındaki gaziler İzmit ve yöresinde fetihlerde bulunarak, Osmanlıların Körfezdeki hakimiyetini pekiştirdiler²⁸.

25 Hak taala zafer vere deyip Akça Koca'yı ve Konur Alp'i ve Gazi Abrahama'nı ve Köse Mihal'i bile koşup Karaçepiş'e ve Karatekin'e gönderdi. Ve Anun aşağı yanına Op Suyu derleridi, bir hisar dahi varidi. Ana gelip ahd ü amanile anı dahi aldılar. Bu iki hisare er koyup muhkem berketdiler. Konur Alp'e Karaçepiş'i verip, Akça Koca'ya Op Suyu verip Orhan Gazi ol tekvuru sipahile Akhisar'a getirdi. Halka emnü eman gösterdi. Amma Konur Alp gah gah çıkıp Akyazı'ya seğirdiridi. Akça Koca dahi Ayangölü'nün suyu akdığı Beşköprü'de bir burkozcu varidi. Anda duraklanıp ol arada orman aradağ'ı iler seğirdiridi... İznik'e rahatlık vermez oldular. Bu taraftan Konur Alp Akyazı'ya ve bir taraftan Akça Koca İznikid'e meşgul olup bu uçlar be-gayet işlenir olmuşidi. Gece ve gündüz gaziler at arkasından inmeyip feth ü fütüha dürüşürleridi... Akça Koca dahi Ak Temür ile Akova'ya seğirdir oldular. Neşri, *Cihannüma...*, s.54-55

26 Hadidi, *Hadidi Tarihi...*, s. 53-56

27 Bu taraftan Konur Alp ve Gazi Rahman ve Akça Koca ittifak etdiler kim her tarafa yürüdüler. Konur Alp Gazi ve Akça Yazı ovasını ve Konurpa'yı ve Bolu'yu ve Mudurnu ve vilayetini feh etdiler, kendülere musahhar etdiler. Ve Akça Koca dahi vardı Koca-ili'ni feth etdi. Koca ilinne anun için Koca-ili derler.

28 Ol zamanda Kara Mürsel derleridi. Bir bahardır er varidi. Ol kenarı ol ere verdi. Ol yere Kara Mürseller derler. Ol kenarda şimdi dahi köyler vardır. Ve dahi Yalak-ova'yı tımar ellerine üleştirip buyurdu ki, "ol kenarı hıfz edeler; ta ki, İstanbul'dan gemi gelip urmiya" Ve Dahi Akça Koca'yile olan gazilere ol viayete cem etdiler. Ermen

Orhan Gazi'nin tahta geçmesiyle ve Akça Koca, Konur Alp Gazi, Kara Mürsel Gazi gibi deneyimli komutanların vefat etmesiyle birlikte Osmanlı ilerleyişinin yeni ismi Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa oldu.²⁹ Süleyman Paşa'nın menkıbelerle örülü hayatı, önce İznik ve Zmit'in alınmasında gösterdiği katkı çerçevesinde işlenmişti. Osmanlı tarih yazarlarına göre bu bölgelerin tımarları önemli ölçüde Süleyman Paşa'ya bağlanmıştı ve o da bu güçle bölgedeki Osmanlı hakimiyetini pekiştirmişti. Osmanlı tarih yazarlarına göre Karesi Beyliği'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinde de Süleyman Paşa kilit rol oynamıştır. Orhan Bey ile birlikte bölgeye seferler düzenleyen Süleyman Paşa daha sonra bu bölgenin ilk idarecisi olmuştur. Süleyman Paşa bu arada Kapıdağ, Edincik, Lapseki'yi ele geçirmiştir. Böylece Bursa-Lâpseki yolu Rumeli'ye geçiş güzergâhı haline gelecektir.³⁰

Osmanlı tarih yazarlarına göre Rumeli'ye geçişte de Süleyman Paşa çok kritik bir rol oynamıştı. Bu dönemde Karesi ili beyi olan Süleyman Paşa akıllıca bir taktik ile Gelibolu'daki Çimpe kalesinin zayıf noktasını öğrenmiş ve sonra da bir gece baskınıyla burayı ele geçirmiştir. Ardından Rumeli'de çeşitli fetih faaliyetlerinde bulunan Süleyman Paşa kaynaklara göre Edirne'ye kadar ilerlemiştir. Süleyman Paşa 1350'lilerin sonlarında bir kaza sonucu hayatını yitirene kadar Osmanlı ilerleyişinin öncü figürü olarak tasvir edilmiştir.

Süleyman Paşa, Osmanlı tarih yazarları için ideal bir gazi hükümdar profili oluşturmuştu. Tıpkı babası ve dedesi Orhan ve Osman gazi gibi o da durmadan dinlenmeden akınlar yapan bir uç beyi olarak öne çıkmıştı. Yeni kaleler fethetmiş, kahramanca çarpmış ve ganimetini cömertçe gazileriyle birlikte paylaşmıştı.

XV. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliğinden cihanşümul bir imparatorluğa dönüşmesine tanıklık etmişti. Bu yüzyılda kuruluşa dair kaleme alınan metinler dönemin yeni koşullarının bir sonucuydu. Bu dönemde Topkapı sarayının inşası ile birlikte teşrifat kuralları temelinden değişmişti. Kendilerini devlet adamlarından ve toplumdan tecrit eden hükümdarlar divana katılmıyor sofralarını başkalarıyla paylaşmıyorlardı. Padişaha erişimin giderek güçleştiği bir ortamda, ilk hükümdarların inşa ettiği uç beyliğini yüceltmek ve kurucu gazileri övmek bir açıdan muhalefet etmenin en güvenli yolu. Bu anlatıya göre ilk hükümdarlar fethettikleri toprakları gazilerine mülk olarak dağıtıyor ve elde ettikleri ganimeti cömertçe bölüşüyorlardı. Tarih yazarları bu anlatı içerisinde ısrarla Osman Gazi'nin vefat ettiğinde altın ve gümüş cinsi hazine bırakmadığını vurguluyor kurucu hükümdarın kişisel eşyaları ve koyun sürüsünden başka bir varlığı olmadığını ifade ediyorlardı.³¹ Bu durumun vurgulanması Fatih Sultan Meh-

Bazarı'nı Yahşülü'ye ve Kandıri vilayetini Akbaş'a verdiler. Bunlarından neslinden şimdi dahi vardır. Fazlullah Kadı ki Gegibize'de tekyesi vardır, Akça Koca neslindedir. Kocailinin ve Konurpa'nın ve Bolu vilayetinin fethinin aslı ve hakikatı budur. Neşri, *Cihannüma...*, s. 66-67

Akça Koca dahi Koca-ili'ni feth etdüğü için Koca-ili derler. Sonra Konur Alp ve Akça Koca dahi Allah emrine vardılar. Orhan ol vilayet sancağın oğlu Süleyman Paşa'ya verdi. İnönü sancağın oğlu Murad Gazi'ye verdi ki kiçi oğlu idi. Çıkup ol kenarları uramaz oldular. Ve Yalak-ovası'nı dahi Akça Koca ile bile olan gazilere tımar üleşdürdiler. İrmeni Bazarı'nı Yahşülü'ya verdiler. Ve Kandıri vilayetini Akbaş'a verdiler. Bularun neslinden şimdi dahi vardır. Fazlullah Kadı kim şimdiki halde Gelibolu'da tekkesi vardır, Akça Koca neslindedür. Ve Koca ilini ve Bolu vilayetin bunlar açmışlardır. (Anonim 16-17)

29 Bir nice zamandan sonra Konur Alp ve Akça Koca bu gazilere ahirete nakl etdiler. Orhan Gazi dahi ol vilayetleri sancağıyla oğlu Süleyman Paşa'ya ısmarladı. Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, s. 17

30 Enveri, *Düstürname-i Enveri*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Kitapevi, İstanbul, 2012, s. 21

31 "Osman'un malı hazinesi kalmadı, heman bir yeni tekelesi yensüz ve bir yancuğu ve tuzluğu ve kaşukluğu ve dahi bsokman ediği kaldı ve birkaç tavile atlar ve yundlar ve koyunlar kaldı sürüsüyle." Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, s. 17 "Osman'ın ... hiç hazinesi bulunmadı Heman bu feth olunan memalikden gayrı altun akça yoğidi. Sonuna Osman Gazi'nin heman bir yenice sırtak tekelesi ve bir yancuğu ve tuzluğu ve kaşıklığı ve bir sokman ediği varidi. Amma birkaç tavile eyi atları ve birkaç süri koyunları varidi." Neşri, *Cihannüma*, s. 64 "Hemin bu feth olunan vilayet var. Ancak akça ve altun hiç yok. Osman Gazi'nün bir sırtak tekelesi var yenice bir yancuğu ve tuzluğu

met döneminden itibaren giderek ağırlaşan vergileri ve uygulanan kararlı mali merkezîyetçiliği sorgulamanın akıllıca bir yoluydu.

SONUÇ

Osmanlı tarih yazıcılığını Osmanlı düşünce hayatının bir parçası olarak kabul ederek onun siyasal, toplumsal ve iktisadi hayattan nasıl etkilendiği irdelenmek bizleri önemli sonuçlara ulaştıracaktır. Bu noktada her bir tarih kitabı aynı zamanda bir siyasal düşünce metni olduğu unutulmamalıdır. Dolayısı ile Osmanlı müelliflerinin tarih kitapları üzerine yapılacak tenkitli çalışmalar, Osmanlı düşünce hayatındaki dinamikliği ve çok katmanlılığı gösterecektir. XV. yüzyılda karşımıza çıkan ilk Osmanlı tarihleri, Osmanlı düşüncesinde Tanzimat'a kadar devam edecek bir geleneği başlatmıştı. Bu gelenek çerçevesinde geçmiş hükümdarların övgüsü mevcut düzenin eleştirisi haline gelmiş ve Selatin-i Maziyye [geçmiş sultanlar] kavramı üzerinden siyasal söylemler meşruiyet kazanmıştı. Eski hükümdarların uygulamalarını dayanak gösteren devlet adamları çeşitli siyasal imtiyazlarının devamını talep edebilmişlerdi. İlk kroniklerde kurucu unsurların haklarını savunmak için kullanılan kadim uygulamalar söylemi, XVII. yüzyıldan itibaren kul kökenli bürokratların haklarını savunmak ve hükümdarların keyfî uygulamalarını eleştirmek için kullanılmıştı. Böylece Osmanlı tarih yazımında Tanzimat'a kadar devam edecek bir siyasal meşruiyet kavramı oluşmuş, eski hükümdarların övgüsü üzerinden hem siyasal haklar talep edilmiş hem de mevcut idarenin keyfî uygulamaları eleştirilmişti. Dolayısıyla Osmanlı düşünürlerinin tarihe duydukları derin ilgi sadece bir geçmiş merakı olarak kalmamış, siyaset yapmanın en meşru aracına dönüşmüştü.

ve kaşukluğu ve bir sokman edüğü ve birkaç eyü atları ve kaç sürü koyunları varıdı." *Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi...*, s. 51

KAYNAKÇA

- Ahmedi, "Dastan ve Tevârih-i Müluk-i Al-i Osman", Üç Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.
- Anonim *Osmanlı Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Colin Imber, "İlk Dönem Osmanlı Tarihi'nin Kaynakları", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitapevi, İstanbul, 2005.
- Doğan, Hakan "Yerli Ve Yabancı Literatürde Kuruluşu Tartışılan İmparatorluk: Osmanlılar", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/1 (2014).
- Enveri, *Düstürname-i Enveri*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2012
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Fodor, Pal, "Osmanlılar ve Savaş 1300-1453", *Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Gök, Halil İbrahim, "Türklerin Suriye'ye İlk Gelişi ve Süleymanşah Türbesi Meselesi", *1. Orta Doğu Sempozyumu Bildirileri*, C. 2, Kırıkkale Üniversitesi Yayınları, Kırıkkale, 2014.
- Hadidi, *Hadidi Tarihi Manzum Osmanlı Tarihi (1285-1523)*, (haz.) Necdet Öztürk) Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- İnalçık, Halil, "Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Yayınevi, Ankara, 2005.
- Lindner, Rudi Paul, *Explorations in Ottoman Prehistory*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007.
- Mevlana Mehmed Neşri, *Cihannüma*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz.) Necdet Öztürk) Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- Sümer, Faruk "Tatar-Orta Şark'ta Tatarlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12, 1. Kısım.
- Şükrullah, "Behçetüt Tevârih", Üç Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015
- Tezcan, Baki "The Memory of the Mongols in Early Ottoman Historiography", *Writing History at the Ottoman Court*, Editing Past, Fashioning the Future, Indiana University Press, Indiana, 2013.
- Togan, Ahmet Zeki Velidî "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien", *Zeitschrift der deutschen morgenl ä ndischen Gesellschaft*, 1941.

16. YÜZYIL OSMANLI KRONİKLERİNDE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA

HASAN AKYOL*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde yaşamış ve bâni kimliğiyle tanınmış olan Mustafa Paşa, Sultan II. Bayezid (1481-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde çeşitli idarî görevlerde bulunmuş, sırasıyla kapıcıbaşı, beylerbeyi, Rumeli Beylerbeyi, vezir, vali ve tekrar vezir olarak ömrünün sonuna kadar görev yapmıştır.¹

Kaynaklarda "gazi", "çoban", "boşnak", "damat", "polak", "melek" ve "koca lala" lakaplarıyla anılan Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağı'ndan yetişmiş, "kapıcıbaşı", "beylerbeyi", "Rumeli beylerbeyliği" görevlerini ifa ederek, İkinci Vezirlik makamına getirilmiştir.² I. Selim zamanında yaklaşık 7 ay Mısır Valiliği yapmış olan Mustafa Paşa, I. Süleyman döneminde de vezirlik görevini sürdürmüş, Şaban 935/Nisan 1529 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve kendi adına inşa ettirdiği Gebze'deki külliyesinin bir parçası olan türbesine defnedilmiştir.³

Mustafa Paşa'nın, Fatih Sultan Mehmed döneminde devlet hizmetine girdiği iddiası,⁴ Çoban Mustafa Paşa ile Koca Mustafa Paşa'nın hayat hikayelerinin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Çoban Mustafa Paşa'nın Enderun Mektebine girişi Fatih Sultan Mehmed dönemine tarihlenebilir. Osmanlı idarî teşkilatında aynı veya yakın dönemlerde Mustafa Paşa isminde birden çok kişinin görev yapması, bu Mustafa Paşa'ların kariyerlerinin de benzer bir sıra izlemesi, isim ve ünvan benzerliği, Mustafa Paşaların hayat hikâyelerinin birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Nitekim kayıt defterlerinde bile Mustafa Paşa isminin önüne *koca*, *kara*, *gazi*, *çoban*, *damat*, *defterdar*, *hadım*, *kebir* (büyük), *sagır* (küçük) gibi sıfatlar getirilerek ve doğum yerleri zikredilerek birbirinden ayırt edilmeye çalışılmıştır.⁵ Mustafa Paşa'nın lakaplarından biri "Boşnak"⁶ olduğundan, Mustafa Paşa'nın Bosnalı olduğu düşünülmektedir.⁷ Asıl adının "Gazi Mustafa bin Abdülkerim" olduğu arşiv belgelerine istinaden bildirilmektedir.⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Saray Arşivinde 7003 nolu defter numarasında kayıtlı Mustafa

* Yrd. Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD, hasan.akyol@cbu.edu.tr

1 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, Haz. Nuri Akbayar, Trans. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, c. 4, s. 1192.

2 Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", Vakıflar Dergisi, S. 25, s. 67.

3 Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, c. I, s. 22, 101; Mehmed Süreyya, 4, 1192.

4 Mehmet Z. İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012, s. 159.

5 İbrahimgil, "Makedonya'da...", s. 159.

6 Topkapı Müzesi Saray Arşivi (TSMA), 9709 numaralı müfredat defteri (936.Ca.2)

7 İbrahim Peçevi, Tarih-i Peçevi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1864, c. I, s. 28; Mehmed Süreyya, Sicil..., s. 1192.

8 Semavi Eyice, "Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", Bilgi Dergisi, c. 10, S. 119, 1957, s. 9; Tuba Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 7.

Paşa Vakfiyesinde adının, "Mustafa Paşa bin Abdülmuîn" olduğu kayıtlıdır.⁹ Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın Yunanistan Serez'in Anfipoli Köyü doğumlu olduğu da iddia edilmektedir. Serezli Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın H 894/ M 1489 yılında II. Bayezid'in Roma'da Vatikan'a sığınan ve Aziz Angel Kalesi'nde tutuklu bulunan kardeşi Cem Sultan'ın tevkifi konusunu Papa VI. Aleksandar Borciji ile görüşmek için Roma'ya Padişah'ın özel yetkili elçisi olarak gönderildiği ve Kapıcıbaşı Mustafa Ağa'nın¹⁰ Çoban Mustafa Paşa olduğu kaydedilmektedir.¹¹ Mustafa Ağa'nın Papa'yı ziyareti, Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından şöyle kaydedilmiştir:

"... Büzürg-i ferman-karları olan Rim Papa canibine müracaat idüb, anın talebiyle Cem Sultan'ı elinden aldılar.

Ba'demâ bu tarikla bir mikdar zaman mürurından sonra França beği ki, mülûk-ı Efrenc'in ekberi ve beğidir, Rim Papa'ya havale oldı. Hâh u na-hâh Şehzade'i alub, Nice didikleri şehir u kal'asına iletirdi. Dimağ-ı fasidinde alemgirlik sevdaları olmağın Cem Sultan'ı sermaye idinüb, vilayet-i İslam'a kasd-ı gezend fikrin itdi. Fe-ammâ o zaman ki, henüz Şehzade-i giriftar Rim Papa'nın hirasetinde aşık idir, Cenab-ı Padişah'iden Kapucubaşı Mustafa Ağa ki, ba'de zaman vezir-i celalet-ara olmuştur, risaletle gönderildi..."¹²

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin yukarıdaki kayıtlarında geçen Mustafa Ağa'nın yine Gelibolulu Mustafa Âlî'nin kayıtlarında 1495'te Avlonya (Vlora) Sancakbeyliği, 1497'de Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin edilmesinin ardından I. Bayezid zamanında vezirlik makamına 907/1501-2 tarihinde getirildiği bildirilmekte ve bu Mustafa Paşa'nın az zaman sonra vezir-i azam olduğu kaydedilmektedir.¹³ Çoban Mustafa Paşa'nın ikinci vezir olduğu ve vezir-i azam olmadığı bilinmektedir.¹⁴ Dolayısıyla Papa'yı ziyaret eden Mustafa Ağa, Çoban Mustafa Paşa değil, 1512 yılında I. Selim tarafından tevkif ettirilen Koca Mustafa Paşa olmalıdır.¹⁵

Cem Sultan'ın durumunu öğrenmek için elçi olarak gönderilen Mustafa Paşa'nın Çoban Mustafa Paşa olmadığı, Hoca Sadettin Efendi'nin şu kayıtlarından da anlaşılmaktadır:

"... Mustafa Paşa, Padişahın değerli hizmetlileri arasında özel becerileri ile yer almıştı. Padişahın lutfuflarıyla yüksek görevlere çıkmak olasılığını buldu. Sultan Bayezid'in ilk günlerinde Kapucubaşı iken Sultan Cem'in durumunu öğrenmek için elçi olarak Frenk diyarına varup, Padişahın dileğine uygun biçimde konuyu çözüp geldikte, hizmeti hoşla gitmekle gördüğü ilgi bir kat daha arttı. Dokuz yüz yedide Divan-ı hümayûnda vezir olmakla iyice parladı. Saltanat tahtı Sultan Selim'in mutluluk getiren cülûsları ile şeref bulunca, vezirlik makamında görevine devam ediyordu. Ne varki Sultan Ahmed'le gizlice haberleştiği ortaya çıkıcak.

9 Topkapı Müzesi Saray Arşivi (TSMA), 7003 numaralı Mustafa Paşa Vakfiyesi Defteri, (932.B.29-971.Za.29), vr. 5a, 6-7. satır.

10 Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, c. III, s. 226, 227; Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2010, c. 2, s. 454, 455.

11 İbrahimgil, "Makedonya'da...", s. 159, 160.

12 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr, c. I, Kısım II, Haz. Ahmet Uğur vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, 171b.

13 Gelibolulu Mustafa Âlî, 201a, 201b.

14 Peçevî, Tarih'inde Sadrazamlık makamına vâsıl olmayan vüzerâ bahsi içinde ilk olarak Mustafa Paşa'yı anmaktadır. Bu durum Mustafa Paşa'nın Sadrazam olmadığını göstermesi yanında Sadrazam namzedi olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. (bkz. Tarih-i Peçevî, c. I, s. 28)

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1988, c. II, s. 243.

"Başı kopasıcayı tepelemek gerek" kavramını bir kez daha doğruladı..."¹⁶

Mustafa Paşaların karıştırılmasında belgelerdeki benzerlikler rol oynamıştır. Tahrir defterlerinde Koca Mustafa Paşa'nın adının, Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesinde Çoban Mustafa Paşa için zikredilen, "Mustafa Paşa bin Abdulmuîn" adı ile ortaklığı da bu karışıklığı desteklemektedir.¹⁷ Belgelerde Mustafa Paşaların baba adları olarak geçen "Abdülkerim" veya "Abdulmuîn" adlarının, onların devşirme olmalarıyla ilgili olduğu düşünülebileceği gibi, Bosnalı Müslümanların çocuklarının devşirme olarak alındığı göz önüne alındığında,¹⁸ onların babaların gerçek isminin de mezkûr isimler olabileceği düşünülebilir. Ancak dönemin vekayinamelerinde Koca Mustafa Paşa ile Çoban Mustafa Paşa'nın kariyerlerini ayrı ayrı takip etmek mümkündür.

Çoban Mustafa Paşa'nın, uhdesine aldığı bürokratik görevler sırasında birçok siyasî ve askerî olayda da rol oynadığı görülmektedir. Kaynaklar, Mustafa Paşa'nın zikredeceğimiz siyasî-askerî olaylarda oynadığı rolü sarîh bir şekilde kaydetmemişlerse de Mustafa Paşa'nın kariyerini takip açısından bu kayıtlar oldukça değerlidir.

MUSTAFA PAŞA'NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ

Çoban Mustafa Paşa'nın hayatıyla ilgili olarak başta 16. Yüzyıl kronikleri olmak üzere Osmanlı kronikleri taranmış ve kronikler ışığında Mustafa Paşa'nın hayatı kronolojik olarak işlenmeye çalışılmıştır.

Çoban Mustafa Paşa'nın çocukluğu, ailesi ve Osmanlı Devlet sistemine girişi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, Mustafa Paşa'nın askerî hayatına dair ilk veri, onun Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim'in yanında vaziyet alışı dolayısıyladır. Bu durum, daha önceki olaylarda Mustafa Paşa'nın olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak kaynaklar Çoban Mustafa Paşa'yı Çaldıran'la anlamaya başladıklarından biz de Mustafa Paşa'nın askerî kariyerini Çaldıran Savaşıyla başlatmayı uygun bulduk.

Mustafa Paşa'nın Çaldıran savaşına katıldığını ve Sultan'la birlikte ordunun merkezinde bulunduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁹

Mustafa Paşa, İran'la yapılan mücadelelerde rol oynamasının yanında, Osmanlı-Memlûk mücadelelerinde de önemli roller oynamıştır. Ridaniye Savaşı'ndan sonra Tomanbay'ı yakalayan beyler arasında Mustafa Paşa'nın da bulunduğu bilinmektedir.²⁰ Bu konu hakkında Selim Şah-nâme'deki kayıtlar şu şekildedir:

"...Beyler ve nusret şiarlı askerler, özellikle Zülkadir Şehsüvaroğlu Ali Bey, yiğitlik şiarlı Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa, Halep naibi Hayr Bey ve ihlaslı kullar arasına katılmış olan Canberdi Gazâlî, Sultan Tomanbay'ı takip edip buldular ve üç yüz kişiyle birlikte yakaladılar..."²¹

¹⁶ Hoca Sadettin Efendi, c. IV, s. 119.

¹⁷ Nazif Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", Vakıflar Dergisi, S. 28, s. 11.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, Ankara, 1984, c. I, s. 44.

¹⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, 229a, 232a; Tacüt-Tevârih, c. IV, s. 199; İdrîs-i Bidlîsî, Selim Şah-nâme, Haz. Hicabi Kırılancı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 170.

²⁰ Hoca Sadettin Efendi, c. IV, s. 317; Şükrî-i Bitlisî'nin Selîm-Nâme'sinde de Mustafa Paşa'nın Tomanbay'ı yakalama görevinin kendisine verilmesini istediği ve bu görev sırasındaki uğraşı kaydedilmiştir. (Şükrî-i Bitlisî, Selîm-Nâme, Haz. Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, ss. 281-286)

²¹ Selim Şah-nâme, s. 347.

Mustafa Paşa'nın Tomanbay'ı yakalamak için giriştiği uğraş, Hoca Sadettin Efendi tarafından nakledilen fetihname suretinde şöyle kaydedilmektedir:

"... Toman Bay ol vakit kent içinden bir yolunu bularak kurtulup kaçub, Kahire'nin kible yönünde Said iline geçüb, kent savaşıdan artıp kalan cündî tâifesi ve kimi başına buyruk Araplar yanına toplanıp, anda da fitne fesada kalkışları duyulmağın, işbu dokuz yüz yirmi üç yılı Rebiyülevvelinin üçüncü Çarşamba günü (26 Mart 1517) yerebatasıcıların varlıklarını bu kez kökünden kazımak niyetine devletlu kararım kesinleşerek şan ve şeref sancaklarıyla denizleri andıran ordumla Nil'i geçüb karşıya konduğumda sözü edilen Toman Bay benim yengüleri bayrak edinen askerlerimle Nil suyunu aştığımı öğrendiği gibi Nil'i geçip devletle indiğim Buhayre ilinin bir yakasından geçüb, Mısır İskenderiyesi yöresinde yine Buhayre diye anılan ile gittiği öğrenilmeğın, Rumeli askerleriyle büyük beylerimden olan Rumeli beylerbeyisi Mustafa Paşa ikbali sürüp gitsün, anı hemen Nil'den geçildiği gün ardlarına gönderüb ve ol gice geride kalan fetihler avcısı askerlerimle İlgar eyleyüb yarındası Perşembe günü sözü edilen beylerbeyi ile yengüleri bayrak edinen asker ardından ayrılmayub uğraşı sürdürüb, kimin kılıçtan geçirüb, bu kez de yer gök düşen kelleleriyle dolup taşub, niceleri Buhayre iline irişicek, hemen beklemeden üzerlerine yürüyüb, anlar dahi çare yok karşı durub, ol yerde muhkem tokuş olub, bu kez de yere batasıcılar sınıb, çoğu cenk oyunundan eteğın çekmeyüb, Toman Bay ve sağ kalan Çerkesler tutulub başları eğik, elleri bağılı devletli tapıma getirilüb el ve boyunlarından zincirler vurulmuş, ululukla parıldayan Kapımın kapıcılarınca hapse salınmışlardı..."²²

Tomanbay'ın yakalanması ve Mustafa Paşa'nın rolü, Hadîdî'nin manzum Tevârih-i Âl-i Osman adlı eserinde şu şekilde ifade edilmektedir:

"Tuman Sultan ile kaçup gidenler
Kılıçdan kurtulup on bin kadar er
Kenâr-ı Mısır'a kim kondı şehen-şâh
Beşinci gice dün nisfında nâ-gâh
Gelüp bir kûşeden şehre girürler
Kamu evsâka handak kazdururlar
Mahallâtı hisâr idindiler tâ
Kimesne koymayalar Mısır'a aslâ
Seher Sultan Selim olup haber-dâr
Olundu leşgerün ba'zına iş'âr
İhâta itdi Mısır'ı leşger-i şâh
Komazlar Çerkes'e taşra güzer-gâh
Üşüp doldurdılar handaklarını
Basup giçüp alup sokaklarını
Yukaru sakfadan, aşğa yoldan
Kıtâl ü harbi derler sağ u soldan
Şehirde ki oldı cündi cengine âheng
Peyâpey üç gün oldı muttasıl ceng
Kırıldı cündi, âhir bitdi işi
Tutar esvâkı kanı, başı leşi
Tumanbay oldı şehir içinde pinhân
Ki tâ kaçup selâmet kurtara cân
Meger bir gice fırsat buldı kaçdı
Gemiler buldı bahr-i Nil'i geçdi

Kılıçdan kurtulanın ba'zı bile
İki üç bin oranı cündi bile
Hemân Sultan Selim olup haber-dâr
Diler kim giçe Nil'i ide reftâr
Buyurdı Mustafa Paşa'ya ol dem
Ki giçe Mustafa Paşa mukaddem
Gece Rum-ili'nün serverlerile
Cem'i Rum-ili leşgerlerile
Tumanbay ol orada hâziridi
Bularun cünbüşine nâziridi
Bilür bir def'a geçmez ceys cümle
Ki evvel kim geçerse ide hamle
Yarag u yatile geçdi her âdem
At arkasına geldi geçdügi dem
Tumanbay'un alayı geldi irdi
İki leşger birbirini gördi
Ulaşarak karışdı iki leşger
Birbirin kırarlar u biçerler
Aceb ceng oldu gaziler dürüşdi
İki üç kere ol gün dün dürüşdi
Gece irişdi döndi iki leşger
Zarardan cânibeyni gözlediler
Seher kim bahri geçdi leşger ü şâh
Tumanbay işidüp çün oldı âgâh

22 Hoca Sadettin Efendi, c. IV, s. 330, 331.

Hemân ol oradan cân atdı kaçdı
 Varup İskenderiyye üstinne geçdi
 Buyurdi Mustafa Paşa'ya hünkâr
 Kim iriş leşgerünle idüp ılgar
 Ola kim anlayasız biz irevüz
 Anun hoş vechile kaydın görevüz
 Göçer şîr-i şîkâr ü mîr ü leşger
 Cüvân-merd ü sebük-rûh u girân-ser
 Ad u san ehl-i gazi beglerle
 Cemî'i atı, gendi yeglerle
 Menâzil kesdi paşa sürdi gitdi
 Şîkâre irdi şâhin gibi yetdi
 Tumanbay gördi kim kabil degül kâr
 Mukâbil olmadı kaçdı nâçâr
 Kırup, biçüp, kovup, irüp yiterler
 Tumanbay'ı alayile tutarlar
 Sürüp hor u zellî ü zâr iderler
 Mısır'da gezdirüp ber-dâr iderler
 Gel imdi merdisen mağrûr olma
 Bu câh-i dîn için mesrûr olma
 Dilersen ömr-i devlet câvidânı
 Var incitme bi-nâ-hâk nâ-tüvânı
 Serir-i Mısır'a mağrûridi Çerkes
 Zulümden cânâ gelmişdi herkes
 Cemî'i cündi mağrûridi zâlim
 Arab mülkini tutmuşdi mezâlim
 Meded irürdi rûhî Enbiyâ'nın
 İnâyet itdi takdîri Hudâ'nun
 Olara kâr idüp mazlûmun âhı
 Havâle itdi bu gâzî pâdişâhı
 Varidi bir cezîre Mısır'a mensub
 İçinde varidi üç yüz kend-i mergûb
 Menûf idi adı bir şehri-i a'zam
 Cezîre içre ma'mur u mu'azzam
 Mısır hünkârın oldukda mukarrer
 Nevâhî-yi Mısır cümle musahhar
 Şehin-şâha Menûf anıldığı dem
 Anun zabtına irsâl itdi âdem
 Pes emr oldı vü göçdi ba'zı leşger
 Erişüp bahr-i Nil'i kim geçerler
 Serir-i Mısır'a kim geçdi şeh-i Rûm Musahhar oldı şâha cümle ol bûm..."²³

Cezîre içre cem' olup sipâhı
 Alurlar ortaya Rûm'î sipâhı
 Aceb ceng oldu Rûmîler dürüşdi
 Ki biri kalmayınca tâ dürüşdi
 Kırılıp cümle çıkdı bâş ü cândan
 Ki bir dil kurtulup çıkmadı andan
 Bu hâlün vasfın işitdükde hünkâr
 Buyurdi Mustafa Paşa'ya kim var
 Cemî'-i şehri ü kendi eyle tâlân
 Kırup halkını it ol mülki vîrân
 Yarağın gördi paşa çıkdı gitti
 Sürüp sür'atle bahr-i Nil'e yetdi
 Atı vü gendü yararını seçdi
 Gemiler buldı bahr-i Nil'i geçdi
 Ne kende uğradı ise götürdi
 Önüne katdı cümle halkı sürdi
 Menûf'un şehrin ü kendin tamâmı
 Alup cem' itdi cümle hâss ü âhı
 Buyıdı şâhdan paşaya ferman
 Kırup halkını ide ol mülki vîrân
 Velî paşa komayup adl ü dâdı
 Didi halka kim itdi bu fesâdı
 Kırup şeh kulların idüp şenâ't
 Niçün itmedünüz şâha itâ't
 Mut' olmayup oldunuz günahkâr
 Kamunuz kırmağa emr itdi hünkâr
 Velîki öldürmeyelüm bî-günâhı
 Günehden saklayalum pâdişâhı
 Fesada kimler olmuşdur mübâşir
 Di imdi cümleünüz hod bunda hâzır
 Fesâd elini bir bir gösterürler
 Tutarlar cümleünüz boynın ururlar
 Cemî'i müfsidi paşa idüp hâk
 O mülki şûr u şerden eyledi pâk
 Egerçi emr olunmuşdı gazabdan
 Kırup komaya cündi vü Arab'dan
 Kemâ-kân yine mâ'mûr u müzeyyen
 Mut' oldı vü yazıldı mukannen
 Gelüp paşa şehre itdükde i'lâm
 Şehin-şâh âferîn itdi vü ikrâm

23 Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523), Haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 413-417.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında kaynaklarda Rumeli Beylerbeyi olarak anılan Mustafa Paşa, Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin ardından beylerbeyliği makamından vezirlik makamına atanmıştır. Mustafa Paşa'nın vezirlik makamına atanmasında, onun şimdiye kadarki başarılarının yanında, vezir-i azam Pirî Paşa'nın ricası ve Yavuz Sultan Selim'in damadı olması da etkili olmuş olmalıdır. Mısır'ın fethi dolayısıyla yazılan ve bir parçası yukarıda sunulan fetihnameden Padişah'ın Mustafa Paşa'ya olan teveccühü görülebilir.²⁴

Yavuz Sultan Selim'in hastalığının artması üzerine toplanan divanda Mustafa Paşa da hazır bulunmuştur. Mustafa Paşa'nın da bulunduğu heyet karşısında Yavuz Sultan Selim, oğluna, devlet erkânına ve millete şu vasiyetini bildirmiştir:

"...[Pirî Paşa, Mustafa Paşa, Ahmed Paşa'nın bulunduğu heyet] Perişanlık arttığı için bu durumu gizli tuttular. Neşeli görünmeye çalışıyorlardı. Beylerbeyi Ahmed Paşa'yı Edirne'yi muhafaza etmek üzere gönderdiler. 9 Şewal 926/22 Eylül 1520 gecesinin üçüncü diliminde padişah paşaları çağırdı ve vasiyet buyurdu. Hüzün ve ızdırabı artıran bu vasiyetlerin içeriğini şöyle beyan etti:

Şu anda gaybın mutluluk müjdecisi ve şüphe edilemez saadet muştucusu, Allah'ın davetini "Allah'ın davetçisine icâbet edin." gereğince, gönlü haberdar olan bu kulun akıl kulağına ulaştırıp bu bekâsız dünyadan göçün gerçekleşmesinin gereğini ilettili. Bu dünyada artık kalma mecalini ve ihtimalini kendim için muhal görmekteyim. Bu ölüm hastalığının baş gösterip vefat halinin yaklaşmasından sonra, hilafet emanetini üstlenene, hükümet ve saltanat makamının koruyucusuna edası vacip olan haklar cümlesinden birkaç vasiyet bulunmaktadır. Benim hayatta olup hilâfet makamında bulunduğum günlerde makam ve mertebem ölçüsünde takip ettiğiniz yolda hepiniz, Allah'ın emir ve yasaklarının gözeticisi olan bu kulun irtihalinden sonra da devam edin. Bu vasiyetlerin özeti şudur: İlk olarak, bu âhiret yolcusunun o bahtiyar oğla, zamanın sultanlarının yadigârı Osmanoğulları padişahlarının geride kalanı olan saadetli Sultan Süleyman Şah'a veda sonuçlu selâmı, hasret bildiren ve sonunda hüzün bulunan mesajı iletin. Saltanat ve padişahlık sedefinin o incisine, devlet erkânının burada olanlarına ve olmayanlarına birinci vasiyetim şudur: Gazâ ve cihat vazifesini yerine getirmede cennet meâdlı atalarımızın, bu şerefli ve büyük hanedanın, yani Osmanoğulları sultanlarının gelenek ve âdetlerine uyun, nebevî dinin alâmetlerini yüceltmek ve Mustafavî geleneğin güçlendirilmesini sürdürmek için tam bir gayret ve ihtimam gösterin. Bu İslâm hizmetini ve yaratılmışların efendisinin şeriat sünnetini ihmal ve gaflet göstererek zâyî etmeyin, atâlete düşürmeyin. Dünya hayatında bulunduğum günlerde yüce Hak, bu zayıf kuluna müşrik ve mülhitlerin beldelerini fethetme ve münafıklar zümresini ve dinsizleri yenerek mülk ve din dairesini genişletme konusunda yardım edip başarı vermişti.

"Allah'ın yardımı ve bahtımın gücüyle din düşmanlarından taht ve taç aldım."

İlahî faziletten umulur ki ekrem olan Rabbin rızasına uygun olarak "Atasına benzedi ve zulmetmedi." sözü doğrultusunda o bahtiyar evlat da cihat ve dini muhafaza kanunların bu eski hanedanda gözetip kalıcı kılar.

"Bu günlerden sonra devlet mülkünün bu şekilde sürüp gideceğini umuyorum."

Bu adaletli ve şeriat tabiatlı hanedan torunlarından ve bağlılarından kim bu yoldan sapar, bu ahde vefa göstermez ve bu muntazam kâideyi yerine getirmezse, zalimler fırkasından sayılır ve ceza gü-

²⁴ Hoca Sadettin Efendi, c. IV, s. 347.

nünde Allah'ın affından, Peygamber'in şefaatinde ve babasının vasiyetini tutma sevabına ermekten ebedî olarak mahrum kalır.

"Ey ümit hurması, ey gönül meyvesi! Babanın öğüdünden gafil olma.
Ey devlet erkânı zümresi, ey mülk ve millet sarayının mimarları!
Bu öğüdümü can kulağıyla dinleyin de dinin berrak suyundan için.
Benden size kalan bu yadigârı hesaplayıp sayın.
Gönülce unutulmadan bu inciyi kulağınıza küpe yapın.
Hak, sadakat ve hakikat...öğüt, nasihat ve vasiyet..."

İkinci vasiyetim şudur: Elinizin altındakilere sürekli iyilikle, faziletle ve cömertçe davranın. Has kulları makam ve rütbelerine göre taltif edip onlara istirhamda bulunun. Böylece o topluluk arasındaki irtibatın esası bozulup yıkılmaktan güvende olsun. Çünkü adalet terazisinin kefesini, himaye ve riâyeti hak edenleri yüceltip taltif etme bakımından yeterli olmazsa din ve devlet düzeninin bozulmasına ve saltanat nizamının altüst olmasına neden olur. Öyleyse serverlik makamı sahibinin bütün beşer fertlerini ilahi başışın nimetlerinden faydalandırması ve başışta bulunup başkalarına fayda ulaştırma konusunda kendisini rabbânî inâyetin memnunlarından bilmesi gerekir.

"Ahirette en güzel yüz iyilik sahibinin yüzüdür.
En emin avuç ise nimetlendirenin avucudur."

Üçüncü vasiyet şudur: Yaratılmışların yaratıcısının emaneti olan reâya, kendini bu ilahî emanetin muhafızı, saltanat ve şahlık düzeninin koruyucusu bilsin.

Şu anda göremediğim ve ümit bakışından uzakta olan halefim oğlum, Allah'ın inayetinin hükmüyle bu rahmânî hilâfeti yüklenirse emaneti koruma şartını yerine getirsin. Özet olarak adalet ve iyiliğe riâyet etmek olan hilâfet rükünlerinin gereklerini yerine getirmeyi kendisine vacip saysın. Her an yüce Allah'ın dergâhından mağfiret ümidiyle "Allah'ın emrine tazim, Allah'ın yarattıklarına şefkat" kaidesine riâyet etmek bakımından Allah'ın hükümlerine muhalefet etmekten son derece sakınsın.

"Adalet dizisini muhafaza et de Hak da seni iyi korusun."

Halkın ve askerlerin cumhurunu evladı ve akrabası gibi görsün ve fedakârlık ve hak etme sâbıkası bulunan ve gerçekten kendilerine lâyük bir rütbeye müstahak olan kimseler konusunda hizmet ve hürmet hakkını yerine getirsin ve onları el üstünde tutsun.

"Senin lütfundan ümidiyle feleğin ziyanda bıraktığını sen ziyanda bırakma."

"İyilikte önde olanlar, ecirde de öndedirler. Yakın kılınanlar da onlardır" mazmununun mülâhazasıyla muhacir ve ensârın torunlarını kendi çocukları kabul etsin. Zamanın fitnesi yüzünden çeşitli bölgelerden vatanlarını terk edip bu hanedanın merhametini umarak himâyet ve riâyet gölgesine sığınanların gönüllerinin alınıp kendilerine şefkat gösterilmesini zaruri ve vacip işlerden saysın.

Bu veda divanında hazır bulunan ve benim son gün vasiyetlerimin halifeleri olan sizler, bu hanedan sultanlarının merhamet ve şefkatine güvenerek bu dergâha yönelen gariplerin kalplerini ve muhacirlerin gönüllerini, o merhamet ve iyilik uman kimseleri her türlü gözetme ve şefkatle huzura erdirip

göz ardı etmeyiniz. Eski düşmanları ve kovulmuş münafıkları, dinî ve dünyevî işlerde ihlâslı kimselerle bir tutmayız. Dostlara iltifat ve yumuşaklıkla davranıp düşmanlara âkıbeti gözeten tedbirlerle ve ferâsetli bir ileri görüşlülükle yaklaşp her yana dikkatli bakınız. Aslında zarar ihtimali müşrik kafirlerden daha fazla ve daha büyük olan dinsiz düşmandan, yani kafir Kızılbaş taifesinden İslam beldelerini sakınıp her zaman tedbirli olunuz. Bu babacan vasiyetleri saltanat vârisine ve hilâfet halefine ulaştırınız. Eğer bu yaptığım vasiyetin özünü bahtiyar oğluma iletirken kendi arzularınızı ve benliğinizden kaynaklanan garazlarınızı sokuşturursanız, sonsuz nimetin ve anlatmaya ihtiyaç olmayan mevlalığın hakkını haram edip mahşer gününde, makam sahibi sultanların, yöneticilerin ve vezirlerin dirildiği kıyamet vaktinde, padişahlık hükümlerinin koruyucusunun husumet eli sizin yakarınızı bırakmayacaktır. Böyle bilirsiniz ve iyi muhafaza edersiniz. İşinizi öyle yapın ki mahşer gününde Allah'ın huzurunda ne ben utanayım ne siz utanın.²⁵

Aynı zamanda kayınbabası olan Sultan Selim Han'ın bu üç maddelik vasiyetini Sultan Süleyman Han'a bildirme görevini de diğer devlet adamlarıyla birlikte yüklenen Mustafa Paşa'nın (22 Eylül 1520 Cumartesi) Vezir-i Azam Pirî Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa ile birlikte toplanarak Silahdar Kethüdası Süleyman'ı, Süleyman Han'a yollayanlar ve "muaccelen gelüb yetişesin" diye haber gönderenler arasında bulunduğu da bilinmektedir.²⁶

Yavuz Sultan Selim devri siyasî olaylarında nasıl etkin olduğunu kaynaklar ışığında incelediğimiz Mustafa Paşa'nın, Kanunî Sultan Süleyman döneminde de çeşitli görevlerde bulunduğu ve birçok olayda önemli roller oynadığını yine kaynaklardan takip edilebilmekteyiz.

Mustafa Paşa'nın Belgrad seferi sırasında, hisarı kuzeyden kuşatan birliğin başında bulunduğu ve Belgrad Kalesi'nin alınmasında önemli rol oynadığı bilinmektedir.²⁷

Ordunun Belgrad muhasarasından vazgeçmesini Mustafa Paşa'nın önlediği ve kalenin fethinin gerçekleşmesindeki rolü Peçevî Tarihi'nde şu şekilde anlatılmaktadır:

"...birer ikişer gün bazı bahane ile te'hire koyupçak sonra Vezir Mustafa Paşa akın için geçip Belgrad mukabelesine nüzul ettikte tekrar hatt-ı şerîf gelmekle kaleden fâriğ olup topların çekmiş ve gemiye koymuş iken Mustafa Paşa hâle vâkıf olup Belgrad fethi cümleye takdîm olunmak ehem ve elzem olduğunu müşahede etmeğin saadetli padişaha ben varıp hakikat-i hali arz edince tevakkuf edin demekle tevakkuf ettirip vardktan sonra Pirî Paşa tedbirine razı oldular ve saadetli Padişah dahi Böğürdlen'den geçip Zemun kurbuna nüzûl ettiler. Pes Mustafa Paşa, vezir-i azam olduğu metrise girip ve vezir-i azam ise kalenin üst yanından lağıma mübaşeret edip ve Beylerbeyi Ahmed Paşa dahi adadan metris kurub kemâl-i cidd ve akdam-ı birle döğmeye mübaşeret ettiler ve bifazlillahi Teala eman ile feth olunup gitmek isteyene izn-i insiraf verilip ve cizye kabul edenlerine kalede ve memâlik-i padişahîde ibka olundular..."²⁸

Mustafa Paşa'nın Belgrad muhasarasındaki ef'âlini Hadîdî şu beyitle ifade etmektedir:

25 Selim Şah-nâme, s. 390-393.

26 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, 252a,b.; Kemal Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, X. Defter, Haz. Şefaettin Severcan, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 19.

27 Kemal Paşa-zâde, s.93; Tarih-i Peçevî, s. 70, 71.

28 Tarih-i Peçevî, c. I, s. 70.

“...Pirî Paşa da yıkımsdı birez yer
Birez yer Mustafa Paşa da yıkar...”²⁹

1521 yılında Belgrad’ın fethinde önemli rol oynayan Mustafa Paşa’nın 1522’de Serdar olarak Rodos seferine çıktığı görülmektedir. Kaynaklarda vezir olarak anılan Mustafa Paşa’nın bu seferde, Osmanlı Devleti’nin deniz gücünün başında yaklaşık 700 gemilik bir donanmayla Rodos Adası’na hareket ettiği ve Sultan Süleyman’ın da gelişiyile Rodos’un, beş-altı aylık bir kuşatmanın ardından alındığı bilinmektedir.³⁰

Hadîdî, bu sefer için yapılan hazırlıkları ve Mustafa Paşa’nın hazırlanan donanmaya serdar oluşunu şu beyitlerle anmaktadır:

“...Çeriler cem’ olundı memleketden
Gelür dergâh-ı şâha her cihetten
Tonandı niçe yüz ulu gemiler
İçi pür yarag u ehl âdemiler
Gemile Mustafa Paşa’yı hünkâr
İdüp irsâl ider anlara sâlâr...”³¹

Osmanlı ordusu, Rodos Adası kuşatmasıyla meşgul iken Mısır Valisi Hayr-Bay’ın vefatı haberi Rodos’a ulaşmış ve Mustafa Paşa, beş yüz yeniçeri ile gemilerle Mısır’a gönderilerek Hayr-Bay’ın vefatı üzerine oluşacak boşluktan yararlanmak isteyenlere karşı Mısır’da Osmanlı otoritesini devam ettirmesi için gönderilmiştir (14 Aralık 1522).³² Böylece Mustafa Paşa, Mısır’ın yönetimini kısa bir süreliğine de olsa uhdesine almıştır. Kaynaklarda Mısır’a gidiş-dönüş tarihleri birkaç aylık bir farklılık gösterse de, Mustafa Paşa’nın Aralık 1522 ile Mayıs 1523 tarihleri arasında Mısır’da bulunduğu anlaşılmaktadır.³³

Mustafa Paşa’nın Mısır’a gidişiyile ilgili olarak Hadîdî’nin kayıtları şöyledir:

“...Mısır tahtını kim aldı Selim Hân
Hayır Beg’i itdi Mısır’a mîr-i mîrân
Hayır Beg adlile itdi Mısır’ı âbâd
Arab mülki cem’i oldılar şâd
Arab bulmuşidi emn ü amânı
Unudulmuşidi cündi zemânı
Sürüp devrin geçüp devr-i Selim Hân

Gelüp tahta geçüp Sultân Süleymân
Hayır Beg zabt idüp iklimi her sâl
Mısır’dan gönderdi Rûm’a çok mâl
Bu hâl üzre geçüp üç yıl tamâmı
Hayır Beg’e ecel içürdi cânı
Cihanda hayr ü şer her ne kim itti
Kodı rahtını anı aldı gitti

29 Hadîdî, s. 432.

30 Mehmed b. Mehmed Edirnevî, Nuhbetü’t-Tevârih, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul, 1860, s. 57; Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, Haz. Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 248; Feridun Ahmed Bey, Münşeâtü’s-Selâtin, İstanbul, h.1274/1275, c. I, s. 529; Kâtip Çelebi, Rodos Adası’nın fethi için yapılan hazırlıkları ve Rodos’un fethinde Mustafa Paşa’nın konumunu şöyle anlatmaktadır: “... Rodos’un alınması din ve devlet işlerinin önemlilerinden olduğundan Belgrat fethinden dönüp dokuz yüz yirmi zilkadesinde İstanbul’a girdiler. Kış günlerinde büyük donanma ve yat ve yarağ hazırlanması ferman olunup kırk bin kadar kürekçi ve yirmi bin kadar azep gelince ikinci vezir Mustafa Paşa denize serdar olup kalyon, mavuna, kadırğa, kalite ve kayık soyundan yedi yüz kadar gemi ile bir uğurlu günde Rodos tarafına yola çıktılar. Kapudan Yaylak Mustafa Paşa da Gelibolu’da hazırladığı gemilerle katıldı. Âlemin sığınağı olan padişah da dokuz yüz yirmi sekiz recebinde (Haziran 1522) Üsküdar’a geçüp karadan yöneldiler...” (bkz. Kâtip Çelebi, Tuhfetü’l-Kibar fî Esfari’l-Bihar, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, c. I, s. 37.)

31 Hadîdî, s. 435.

32 Mehmed b. Mehmed, s. 58; Kemal Paşa-zâde, s. 171; Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, s. 251, 252; Mustafa Nuri Paşa, c. I, s. 94; İbrahimgil, a.g.m., s. 160.

33 Kâmus-ül-Alâm, “Mustafa Paşa”, c. 6, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996; Bayram, Gebze..., s. 7.

*Mısır mülki kalur begsüz tamâmet
Nizâm olur mı mülke bî-siyâset
Salup âdem şehi ittiler âgâh
Rados üstündeyidi ol zamân şâh
Birez fikr itdüginden sonra hünkâr
Buyurdu Mustafa Paşa'ya kim var
Heman iriş Mısır mülkini zabt it
Usan olma yaragun gör hemân git
Gemiler vâfiridi, göçdi gitdi
Varub bir gün kenâr-ı bahre yetdi
Gemiden çıkdı vü kaydını görđi*

*Süvâr oldı hemân sür'atle sürđi
Erişüp Mısır şehrine yegâne
Geçüp tahta karar itdi şahâne
Kamu etrâf-ı Mısır'ı itdi teftîş
Mukarrer cümle ne gavga, ne teşvîş
Yarar âdem koyup zabt itdi muhkem
Cöçer Rum'a yine paşa-yı a'zam
Kesüp menzil irer dergâh-ı şâha
İder Mısır'ı emnin i'lâm pâdişâha
Mısır mülkünden olduğunda âgâh
İder tahsîn paşaya şehin-şâh...³⁴*

Kaynakların kaydından hareketle, Mustafa Paşa'nın Mısır'a vali olarak atanmadığı, Osmanlı hâkimiyetinin daha tam olarak pekişmediği Mısır'ı muhafazayla görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa'nın Mısır'a gönderilişi Feridun Bey tarafından şöyle anlatılmaktadır: "...bugün divan olub Mustafa Paşa Mısır muhafazasıçün Mısır'a gitmek emr olundu. Mustafa Paşa on beş mikdarı gemilerle Mısır'a revâne oldu..."³⁵ Edirnevî'nin kaydına göre; Hayr Bay'ın vefatından sonra Çerkez, Arap ve diğer unsurlardan oluşan dört-beş bin kişilik bir gurup Mısır Sultanlığını ele geçirmek sevdasıyla isyan etmişler ve Mustafa Paşa bu gürûhla muharebe ederek Mısır'da Osmanlı hâkimiyetini yeniden sağlamıştır. Kaynak, bu başarıyı *feth-i cedîd* olarak anmaktadır.³⁶ Mustafa Paşa, Mısır'da asayiş sağlamasının ardından Mısır'ın muhafaza edildiği haberini elçilerle Sultan'a bildirmiştir.³⁷ Mustafa Paşa'nın Mısır'ı muhafaza için gönderilmiş olduğunun bir göstergesi de, onun Osmanlı otoritesini sağlamasının ardından İstanbul'a dönüşüdür.

Ahmed Paşa'nın Mısır Valiliğine atanmasıyla Mustafa Paşa, İstanbul'a dönerek kısa süren Mısır serüveninin ardından yeniden vezirlik makamında bulunmuş ve vefatına kadar bu makamdaki görevini sürdürmüştür.

Mustafa Paşa'nın daha sonraki olaylarda kaynaklarda anılmayışından hareketle, pasif görev yaptığı söylenebilir. Bu durumun nedeni, Mustafa Paşa'nın da idaresi altında bulunduğu Pirî Paşa'nın sadrazamlıktan azli olmalıdır. Mustafa Paşa'nın türbesinde bulunan serlevhada onun Mohaç Meydan Muharebesi'ne katıldığı belirtilmektedir. Ancak bu durum kroniklerde geçmemektedir. Mustafa Paşa'nın Mohaç Meydan Muharebesi'nde oynadığı rolün kroniklerde anılmayışı, onun Mohaç'a katılmadığı şeklinde yorumlanmayıp, Mohaç Meydan Muharebesinde ön planda olmadığı yorumu daha doğru olmalıdır.

Mustafa Paşa'nın, başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker olarak tanınmasının yanında, saray entrikalarından uzak durduğu ve devşirmeler içinde bağlılığıyla dikkat çektiği belirtilmektedir.³⁸ Kaynaklar, Mustafa Paşa'nın adaletli, hilm sahibi, sade yaşantıya sahip dürüst bir yönetici olduğu konusunda müttefiktir. Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim'in kızlarından biriyle evlenmiştir. Bu kızın adı vakfiyede *Hanım Hatun* olarak geçmektedir.³⁹ Mustafa Paşa'nın "damat" lakabı da buradan gelmektedir.⁴⁰

34 Hadîdî, s. 442, 443.

35 Feridun Ahmed Bey, c. I, s. 535.

36 Mehmed b. Mehmed, s. 58, 59.

37 Feridun Ahmed Bey, c. I, s. 536.

38 Müderrisoğlu, "Bâni...", s. 68.

39 TSMA, 7003, vr. 28a, 4. satır.

40 Mustafa Paşa'nın Hanım Sultan (Şehzade Sultan) ile evlendiğini iddia edenler yanında (bkz. Müderrisoğlu,

II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde Hanım Hatun ve Çoban Mustafa Paşa'ya temlikler yapılmıştır. Mustafa Paşa, bu mülklerini Gebze'de ve diğer yerlerdeki yapılarına vakfetmiştir.⁴¹ Çoban Mustafa Paşa'nın Mehmed ve Ahmed adlı iki oğlu ile Hanım Hatun adında bir kızının olduğu bilinmektedir.⁴² Müderrisoğlu'na göre, Mustafa Paşa'nın Saray'ın damadı oluşu, onun meslekî kariyerini de olumlu yönde etkilemiştir. Zira Saray'a damat olmuş diğer veziriazam ve vezirlerin de idarî güçlerini saraya dayandırarak ekonomik güçlerini artırdıkları, vakıf sistemiyle de ekonomik güçlerini ailelerine aktardıkları bilinmektedir.⁴³

Mustafa Paşa, devrinin hemen bütün olaylarında önemli roller oynamış bir devlet adamı olarak İstanbul'da vefat etmiş (18 Şa'ban 935/27 Nisan 1529) ve Gebze'de kendi adıyla anılan külliyesinin bir parçası olan türbesine defnedilmiştir.⁴⁴

I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde Hanım Hatun ve Çoban Mustafa Paşa'ya temlikler yapılmıştır. Mustafa Paşa, bu mülklerini Gebze'de ve diğer yerlerdeki yapılarına vakfetmiştir.⁴⁵ Müderrisoğlu'na göre, Mustafa Paşa'nın Saray'ın damadı oluşu, onun meslekî kariyerini de olumlu yönde etkilemiştir. Zira Saray'a damat olmuş diğer veziriazam ve vezirlerin de idarî güçlerini saraya dayandırarak ekonomik güçlerini artırdıkları, vakıf sistemiyle de ekonomik güçlerini ailelerine aktardıkları bilinmektedir.⁴⁶

SONUÇ

Osmanlı yükselme devrinin önemli devlet adamlarından olan Mustafa Paşa'nın hayatının değişik çalışmalarda karıştırılmış olmasından dolayı kronikler ışığında Mustafa Paşa'nın hayatı kronolojik olarak işlenmiştir. Buna göre Mustafa Paşa, sırasıyla Çaldıran, Ridaniye, Sultan Selim'in vefatı, Belgrad Muhasarası, Rodos Seferi, Mısır muhafazası vesilesiyle kroniklerde anılmıştır. Bu doğrultuda Cem Sultan'ın tevkifi için gönderilen Mustafa Paşa'nın Çoban Mustafa Paşa olmadığı anlaşılmaktadır. Çalışmamızda Mustafa Paşa'nın hayatının kronikler ışığında kronolojisi çıkarılmış ve karışıklıklar engellenmeye çalışılmıştır.

16. yüzyıl Osmanlı kroniklerinde ve Topkapı Müzesi Saray Arşivi 7003 numaralı Mustafa Paşa Vakfiyesi Defteri'nde Mustafa Paşa'nın "Çoban" sıfatının kullanılmadığı görülmüştür. İncelediğimiz dönem kroniklerinde Mustafa Paşa için Rumeli Beylerbeyi, Serdar-ı Ekrem, Vezir, İkinci Vezir, Gazi ünvanları kullanılmıştır. Bu durum, Mustafa Paşa için kullanılan "Çoban" sıfatının daha sonradan ortaya çıktığını göstermektedir.

"Bânî...", s. 68; Bayram, Gebze..., s. 8); Hafsa Sultan ile evlendiğini iddia edenler de vardır. (bkz. İknur Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 1; İbrahimgil, "Makedonya'da...", s. 160). Kanaatimizce Mustafa Paşa, I. Selim'in kızı Hanım Sultan/Hatun ile evlenmiştir.

41 Bkz. TSMA, 7003; Bayram, Gebze..., s. 8; Aktuğ, Gebze..., s. 2.

42 Mehmed Süreyya, 4, 1192; Bayram, Gebze..., s. 8.

43 Müderrisoğlu, "Bânî...", s. 68.

44 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, 256a; Mehmed b. Mehmed, s. 59, 64; Tarih-i Peçevî, c. I, s. 132; Aktuğ, Gebze..., s. 1.

45 Bkz. TSMA, 7003; Bayram, Gebze..., s. 8; Aktuğ, Gebze..., s. 2.

46 Müderrisoğlu, "Bânî...", s. 68.

KAYNAKÇA

- Aktuğ, İlknur, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Bayram, Tuba, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Eyice, Semavi, "Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi Dergisi*, c. 10, S. 119, 1957, ss. 9-10.
- Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, c. I, İstanbul, h.1274/1275.
- Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Kühül'-Ahbâr*, c. I, Kısım II, Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 2, Haz. Mümin Çevik, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih*, c. III, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- İbrahimgil, Mehmet Z., "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012, ss. 159-180.
- İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Kâmus-ül-Alâm, "Mustafa Paşa", c. 6, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar*, c. I, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Yay., İstanbul, 1980.
- Kemal Paşa-Zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, Haz. Şefaettin Severcan, TTK Yayınları, Ankara, 1996.
- Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-Tevarih*, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul, 1860.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 4, Haz. Nuri Akbayar, trans. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, S. 25, ss. 67-124.
- Öztürk, Nazif, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 28, ss. 7-76.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c. I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992; *Tarih-i Peçevî*, c. I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1864.
- Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-Nâme*, Haz. Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Topkapı Müzesi Saray Arşivi* (TSMA), 7003 numaralı Mustafa Paşa Vakfiyesi defteri (932.B.29-971.Za.29).
- Topkapı Müzesi Saray Arşivi* (TSMA), 9709 numaralı müfredat defteri (936.Ca.2).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c. I-II, Ankara, 1984.
- _____ *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

HASENATI SEYYİATINA GÂLİB BİR OSMANLI DEVLET ADAMI: GÂZİ ÇOBAN MUSTAFA PAŞA

MUSTAFA KESKİN*

I

Gâzi Çoban Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim Han'ın son ve Kanûnî Sultan Süleyman Han'ın ilk vezir-i a'zamı olan Pîrî Mehmed Paşa'nın mensûbâtından, Yavuz Sultan Selim Han'ın kızı Hanım Hatun ile evli olmakla da O'nun belli başlı adamlarından biri olmuştur.¹

Gazi Çoban Mustafa Paşa, kısa sürede Kapıcıbaşı yani saray kapıcılarının amiri ve büyük zabiti olmuştur. Kapıcıbaşılığın önemi, Fatih Kanunnamesi'nde yer almasından da anlaşılacaktır. Kapıcıbaşılar, bir husus için Divan'a dâhil olsalar dahi oturmak hakkını haiz değillerdir. Divan dışındaki umumi toplantılara katılırlardı. Paşa'nın "Rumeli Beylerbeyi"si olarak Divan-ı Hümayun toplantılarına katıldığı, burada vezir kalmakla da, "vezir-i salis" ve sonrasında "vezir- sani" olduğu anlaşılıyor.² Bosnalı olduğuna bakılırsa, Bosna'nın fethi sırasında veya fet-hedildikten sonra devşirildiğini söyleyebiliriz. Vakfiyesinden öğrendiğimize göre, babasının adı Abdül-Muîn'dir.³ Bu isim, "Ser Mimârân", Abdül-Mennanoğlu, Kayseri Ağırnaslı Sinan'ı hatırlatıyor ki, sonradan konulmuş isimlerdendir. Dini ve milli geleneğimiz icabı, İslamiyet ile müşerref olan devşirmeler kaydedilirken, babaları sütununa Abdullah, Abdül-Mennan ve Adbdül-Muîn, Abdül-Hayy vb. isimler yazılmaktadır. Devşirmelerin, tabi tutuldukları eğitim öğretim ve Müslüman köylerinde aldıkları terbiye sonucu, geçmişleri ile hiçbir münasebetle-rinin kalmadığı bilinen hakikatlerdendir.

Hukuk-ı İslâmiyyeye göre, gayr-i Müslim iken "şeref'ül İslam ile müşerref olan" kimse önceki amellerinden sorumsuz ve günahlarından arınmış "kardeşimiz" olmaktadır. Ayrıca hangi milliyete mensup olursa olsun, Müslüman olan birisi/birileri için "Türk oldu" denilmektedir. "Türk" sözcüğü Türkiye'de hemen hemen kullanılmazken, Batı'da Müslüman'ın eş anlamı haline gelmesi ilginçtir. Bu kendini İslamlıkla bir tutmanın tezahürü Türk İslamlığı'nın yüksek ciddiyetinde, eski Hilafet devri de dâhil olmak üzere, İslam tarihinde benzeri bulunmayan, Devlet-i Aliyye'nin en görkemli günlerindeki hizmet ve göreve bağlılık duygusunda görülebilir.⁴ Hristiyan Araplardan söz edilebilir, fakat Hristiyan Türk tabiri saçma bir deyim gibidir. Bugün bile, laik Cumhuriyet'in 93. yılından sonra, Türkiye'deki bir gayr-i müslime Türk vatandaşı denilebilir, fakat Türk asla denilmez.⁵

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kayseri.

1 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 5, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 16; Mehmed Süreyya Bey, *Sicilli-i Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, C. 4/1, haz. Mustafa Kekin, Sebil Yayınevi, İstanbul 1977, s.441; Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi, s. 28/1. Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, C. 1, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1979, s.347. "Fırat kıyısında sınırları korumakla görevli olan Vezir-i Azam Piri Paşa, padişahın buyruğu gereğince ulu tahtın eteğini öptü, güveyi Mustafa Paşa Rumeli Beylerbeyliğinden vezirlik görevine getirildi."

2 Mehmed Süreyya Bey, *Sicilli-i Osmânî...*, s. 441.

3 Topkapı Sarayı Müzesinden temin ederek, vakfiye örneğini tarafıma gönderen Başbakanlık Osmanlı Arşivi Uzmanı Kemal Gurulkan'a burada teşekkür ediyorum. Vakfiye Topkapı Sarayı Müzesinde, 7003 numarayla kayıtlıdır. Arapça tertip edilmiş olup zeyilleriyle, çift sütun olarak 76 sayfadır. 30 sayfa da, siyakat yazısıyla kaydedilmiş hesap cetvelleri, D.01320.001.00 numarayla kayıtlıdır.

4 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1970, s. 13.

5 Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, s. 15.

Binaenaleyh Boşnak kökenli Gazi Çoban Mustafa Paşa ve emsalinin “Türk” olarak nitelenmesi tabiidir. Onların Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin hizmetkârı olduklarını, tesis ettikleri vakıflarla Türk-İslam Medeniyeti’ne katkıda bulduklarını, rahmetle ve hürmetle anılmayı hak ettiklerini söyleyebiliriz. Nitekim Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından dördüncüsü düzenlenen “Uluslararası Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu”nun merkezinde Gazi Çoban Mustafa Paşa’nın bulunması bunu kanıtlamaktadır.

Rumeli Beylerbeyisi Gazi Çoban Mustafa Paşa, Vezir-i azam Piri Paşa’nın arzı ile vezirliğe nail olmuş, böyle iken Piri Paşa’nın arzlarının yanlışı olduğunu ileri sürdüğünde, Yavuz Sultan Selim Han’ın gazabına uğramışsa da, Piri Paşa’nın istirhamıyla kurtulmuştur.⁶

İran Seferinde, Çaldıran’da, Otağ-ı Hümayun kurulduktan, Padişahın otağını çevreleyerek canlarını seve seve vermeye talib olan Anadolu Beyler Beyisi Sinan Paşa, büyük vezirlerden Hersekoğlu Ahmet Paşa, Dukaginoğlu Ahmet Paşaların yanlarında vezir Çoban Mustafa Paşa da vardı.⁷ Çoban Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim Han’ın Mısır Seferine Rumeli Beyler Beyisi olarak Şehsuvaroğlu Ali bey, Hayırbay ve Canberdi Gazali ile birlikte katılmış, Memluklu Sultanı Tomanbay’ı Nil Nehrinden kaçarken ele geçirmiş, üç yüzü aşkın tutsakla padişahın otağına iletmış, böylece bütün Arap diyarı, ülkeler fatihi padişaha teslim edilmiş ve devlet düşmanları da yokluk yolcuları arasına katılmıştır. Kanun-ı Osmanîdir ki, seferler Rumeli’ne olsa Rumeli Beyler Beyisi ordunun sağ koluna; Anadolu’ya olsa Anadolu Beyler Beyisi ordunun sağ koluna komuta ederdi.⁸

Çaldıran Seferinde, canlarını Sultan Selim-i Evvel için seve seve vermeye talib olan vezirlerden Çoban Mustafa Paşa, birkaç ay geçmeden de, Hersekoğlu Ahmet Paşa ile Dukaginoğlu Ahmet Paşalar da çadırları başlarına yıkılıp azledildiler.⁹

Yavuz Sultan Selim Han Tebriz’den Anadolu’ya dönerken, kışlak karargâhını Karabağ’da kurmak istemiş, Aras kıyısına gelindikte, yeniçeri isyanından sorumlu tuttuğu Çoban Mustafa Paşa’nın kuskununu bir dilsiz kestirmiş, Revan surlarına varıldığında vezaretten azletmiş, Dukaginoğlu Ahmet ile Hersekoğlu Ahmed’in çadırlarının da iplerini kestirmiştir ki, bu onların da azledildiklerine işaretti. Vezir-i âzamlık, tedbiriyle Çaldıran zaferinin kazanılmasına medar olan Rumeli Beyler Beyisi Sinan Paşa’ya tevcih edilmiştir.¹⁰

Gazi Çoban Mustafa Paşa, 1522 yılının sonlarında Mısır valisi, 1523 yılında ikinci defa vezir-i sanî olmuş, bu ünvanını ihraz ve görevini ifa ederken 1529’da İstanbul’da vefat etmiş, nâşi Gebze’ye nakledilerek, burada inşa ve vakfeylettiği cami, medrese, zaviye, imaret ve kütüphaneden ibaret külliyesi dâhilinde toprağa verilmiştir.¹¹

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.304.

7 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü’t-Tarih-i Kühül-Ahbâr*, haz. Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar, ERÜ Yayını, Kayseri, 2006, s. 588.

8 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü’t-Tarih-i Kühül-Ahbâr*, s. 588.

9 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitabü’t-Tarih-i Kühül-Ahbâr*, s. 594; Hoca Sadedin Efendi, *a.g.e.*, C. 1, s. 225-327-328.

10 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 2, haz. Mü’min Çevik, Erol Kılıç, Hikmet Neşriyat- Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 434-435.

11 Mehmet Süreyya Bey, *Sicilli-i Osmânî...*, C, IV-1, s. 441; Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefayât-ı Selâtîn ve Meşâhir-i Ric’âl*, haz. Fahri Ç. Derin, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1978, s. 68: âdil ve münsif olan Gazi Çoban Mustafa Paşa’nın iki oğlundan biri olan Mehmet Efendi, Bursa Sultan Medresesinde müderris iken 1534’de burada ölmüş, diğer oğlu Ahmet Bey de 1549’da Eğrikapı’da ölmüş ve burada defnedilmiştir.

Âdil ve münsif bir şahsiyet olduğu söylenen Bosnalı Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın, Selçuklular zamanında kullanılan bir deyişle, "Ebu'l-hayrat", yani iyi, güzel ve yararlı işler sahibi olduğundan şüphe yoktur. İhraz ettiği "Gazi" unvanı bile, onun ibra edilmesi için yeter de artar. Onun Anadolu'da, Rumeli'de, Cezair-i Bahr-ı Sefit'te vakfettiği eserler ebu'l-hayratlığının somut kanıtlarıdır ve önemli sayıdaki eserleri şimdi de hizmet vermekteler.

Zamanımızdaki gibi, Osmanlı sosyal muhitinde, erkek çocuklara en ziyade konulan isim "Mustafa" idi.¹² Osmanlı tarihi ile ilgili araştırmalarda, "vezirlik" payesini ihraz eden, Sultan İkinci Bayezid, Sultan Yavuz Selim ve Sultan Kanuni Süleyman devirlerinde (1481–1566) yaşamış, çoğu da Enderun'dan tefeyyüz etmiş Mustafalar arasında Gazi Çoban Mustafa Paşa tebliğimizin merkezinde bulunacaktır.¹³

Gazi Çoban Mustafa Paşa, payitaht İstanbul'da, hizmet edenlerin kıdemlilerinden iken, önce Rumeli Beylerbeyi ve 1502'de vezir olmuş, Rumeli Beylerbetliği de Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa'ya verilmiştir.¹⁴ Gazi Çoban Mustafa Paşa'ya, Rumeli ordusuyla İnebahtı üzerine varması, barış yoluyla alması, barış teklifini kabul etmezlerse, harben alması emrolunmuş ve İnebahtı 1499'da fetholunmuştur.¹⁵

Gazi Çoban Paşa, Belgrad'ın fethi esnasında Salankamin'i almış, Belgrad'ın önemini veziriazam Piri Mehmet Paşa'ya anlatmış ve keyfiyeti padişaha arz etmiş, bunun üzerine Budin taraflarına gidilmekten vazgeçilerek Belgrad'ın alınmasına karara verilmiş, şehir 1521 yılı Ağustosunda em'anla alınmış, halkından bir kısmı Macaristan'a gitmiş, Sırp asıllı olanları aile ve mallarıyla İstanbul'a naklolunarak Yedikule civarında iskân edilerek, Belgrad mahallesini kurmuşlardır. Tahkim edilen Belgrad kalesinin muhafazasına, Bosna sancak beyi Yahya Paşa oğlu Bali Bey tayin edilmiş, Bosna da Sultanzade (Gazi) Husrev Bey'e verilmiştir.¹⁶

Rodos Adası, coğrafi durumu ve Anadolu kıyılarına yakınlığı dolayısıyla, Türk ve Müslüman ticaretine engel olan bir korsan adasıydı. Mısır ve Suriye'nin Osmanlılara geçmesi de, bu adanın alınmasını artık kat'i ve zaruri kılmıştı. Vezir-i âzam Piri Mehmet Paşa ve ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa ile korsanlardan Kurtoğlu Muslihiddin Reis Rodos seferine taraftardılar. Nihayetinde, ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa sefere tayin olundu. Kuşatmanın uzaması üzerine, Rodos serdarlığı ve ikinci vezirlik Ahmet Paşa'ya verilmiş, Mısır Beyler Beyisi Hayırbay'ın vefatı üzerine, Gazi Çoban Mustafa Paşa Mısır valiliğine gönderilmiştir. Marmaris'ten Kara Mahmut Reis'in kadırgasıyla adaya geçen Kanuni Sultan Süleyman adayı teslim almış, Rodos sancak-

12 Hüseyin Likoğlu, "Adım Hüseyin Oğlum da Ömer" *Yeni Şafak Gazetesi*, 19.12.2016, s.19; TUIK verilerine göre (şadece) Türkiye'de 1.117.721 Mustafa bulunmaktadır. Binaenaleyh birbirine muasır, bazen de yakın zamanlarda, yüksek payeli görevlerde bulunan Mustafa'ları birbirine karıştırmak lazımdır.

13 Diğer Mustafa Paşalar; Hamza Beyzade, Ümeradan olup, 1470 ve 1482'de vezir olan 1483'te azledilen, Bursa'da ölen ve Emir Sultan'da defnedilen Mustafa Paşa; 1497'de Rumeli Beylerbeyisi ve kubbe veziri, 1511'de veziriazam, 1512'de azledilen, 1513'de vefat eden Müzevvir Tekkesi'ne defnedilen, İstanbul'da namı ile müsemma mahallede cami ve medresesi bulunan Koca Mustafa Paşa; Eski vezirlerden Davut Paşa'nın oğlu, Sultan İkinci Bayezid'in damadı Amasya Paşası ve Vezir, 1524'te vefat eden Mustafa Paşa; İskender Paşa oğlu Trablusşam valisi, Alaiye ve Birecik Beyler Beyisi, 1526'da eşkiya savaşlarında şehit olan Mustafa Paşa; Bıyıklı Mehmet Paşa'nın oğlu ümeradan ve Yemen Beyler Beyisi iken 1542'de irtihal eyleyen Mustafa Paşa; yine Bosnalı olup, 1520'de Kaptan-ı derya, 1531'de nail-i vezaretle Şam Beyler Beyisi olan, Mısır'a gidip orada mütekeaid olan, Dersaadet'e gelip 1533'te vefat eden, Eyüp'teki Türbesine defnedilen, Gelibolu'da cami ve medresesi bulunan Palak Mustafa Paşa'dır. (Mehmet Süreyya Bey, *Sicilli-i Osmânî...*, C. 4/1, s. 439–440–441–442.

14 Kemal Paşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayını, Ankara 1997, s.229–230.

15 Machiel Kiel, "İnebahtı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s.285–287; İnebahtı, Epakto, Lepanto adlarıyla da bilinen, Korint Körfezi girişinde, Mora Yarımadası'ndaki Patras şehrinin karşısında, Yunan anakarası kıyısında yer alan 8000 nüfuslu Navpaktos kasabasının Osmanlılar dönemindeki adıdır.

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C. 2, TTK, Ankara, 1964, s. 312.

beyliğine de Kurtoğlu Muslihiddin Reis'i tayin etmiştir. Rodos'un fethi, Türk topçuluğunun Avrupa'ninkinden üstünlüğünü göstermiş, alınması imkansız kabul edilen ve Hıristiyanlığın İslam âlemine doğru bir kalesi sayılan adanın zaptı Avrupa'da hayret ve üzüntü uyandırmış, Rodos hapishanesinde tutuklu üç bin Müslüman kurtarılmıştır.¹⁷

Gazi Çoban Mustafa Paşa, Kahire'ye varır varmaz, fırsat kollayan ve Memluk Devleti'ni yeniden kurmak isteyen Çerkezlerin ayaklanmasıyla karşılaşmıştır. Çerkezlerin ve Çöl Arapları'nın (bedevilerin) önde gelen şahsiyetlerine ve beylerine mektuplar yazarak onları elde etmiş, vergi oranlarını indirmiş, gönüllerini hoş tutmuş, kapı kulu ve gönüllülerden ibaret dört bin civarındaki kişiyi, Hızır Ağa kumandasında, sultanlığını ilan eden İnal üzerine göndermiş, Ridaniye tarafındaki savaşta İnal mağlup edilmiş, başı kesilmiş neticede Mısır isyanı bastırılmış, Mısır eyaleti Kâsım Paşa'ya verilerek Çoban Mustafa Paşa İstanbul'a çağırılmıştır.¹⁸

Fatih Sultan Mehmet Han, "Türk İstanbul"u yapan Osmanlı hükümdarıdır: "Elhasıl cem-i İstanbul'u Sultan Mehmet Han yapıp, bir vechile ma'mur etti kim, etraf-ı âlemde onun misli şehir yoktur."¹⁹ Fatih Sultan Mehmet Han 1459'da Devlet-i Aliyye'nin önde gelenleriyle bir meclis akdetmiş, katılımcıların her birinden, şehrin istedikleri herhangi bir yerinde bir imaret vücuda getirmelerini talep etmiştir.²⁰

Toplumsal refah ve zenginlikle beraber vakıf kurumunun da inkişaf ettiği, sonuç olarak yalnız İstanbul'da değil, ülkenin her yerinde çok amaçlı vakıflar kurulduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular zamanındaki gibi, Osmanlı asırlarında da, vücuda getirilen mükemmel vakıflarla inşa edilen medeniyete "vakıf medeniyeti" denilmesi pek isabetlidir ve Osmanlı şehirlerinin birer vakıf şehir olduğunu söylememiz de tabîdir. Vakfın Selçuklu ve Osmanlı asırlarında, özellikle ikbal yıllarında, olağanlaşması, herhalde Türklerin Allah-kâinat-insan anlayışlarıyla yakinen ilgili olmalıdır. Hakikaten insanların kamunun yararlanacağı imaretler kurmasını başka türlü izah edemeyiz. Hayır işi, hayırlı insan, hayırlı evlat gibi kavramlar Türk-İslam toplumunda genel kabul görmüş ve ısrarla tavsiye edilmiştir. Bildirimize esas olan Gazi Çoban Mustafa Paşa için, "hasenatı seyyiâtına gâlip" dememiz de bundandır. Onun Gebze ve Eskişehir-Odun pazarındaki imaretleri kendisi için ebedi bir hatırlanma, hayırla anılma vesilesi olabilirdi ama, O'nun bunlarla yetinmediği, Anadolu'da Rumeli'de ve Adalar'da da muhtelif vakıflar kurduğu anlaşılmaktadır.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C. 2, s. 312.

18 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C. 2, s. 317.

19 Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nûma*, C. 2, haz. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, TTK Yayını, Ankara, 1995, s. 713; Asırlar sonra, sıra dışı Osmanlı aydınlarından biri olan şair ve hattat Nedim: "Bu şehir-i Stambulî ki bî-misil pahâdır/ Yek sengine Acem mülkü fedadır" diyecektir.

20 Halil İncılık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London, 1973, s. 143; Vezir-i âzam Mahmut Paşa, bilahire diğer vezirler şehrin merkezinde ve Haliç çevresinde güzel imaretler inşa ettiler. 1546 tarihli resmi bir ölçüme, sayıma göre İstanbul'da, saray mensubu olmayan kimselerce kurulmuş 2517 vakıf vardı ve takip eden yarım asırda bunlara 1600 yeni vakıf ilave edilmiştir...

II

Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın vakıfları arasında bulunan iki külliyesi öne çıkmaktadır: Gebze ve Eskişehir Külliyesi. O'nun vakfiyesinden bizi ilk haberdar eden, merhum İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır.²¹ Gazi Çoban Mustafa Paşa tarafından Gebze'de yaptırılan cami, imaret ve medresenin yanında iki de kütüphane kurulmuştur.

Menzil külliyelerinin başarılı örneklerinden biri olan Çoban Mustafa Paşa külliyesi, Anadolu'ya ve İran'a giden kervanların, Batı'dan yola çıkan Hacı adaylarının ve doğu seferlerine giden ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitedeydi.²²

Merhum Gazi Çoban Mustafa Paşa vakfiyesinin (bu) sureti, "Allah kullarının en zayıfı" (ez'afu ibadü'l Bârf), Rumeli vilayetinin kazaskeri *Mehemmed b. Aliyyi'l-Fenârî* tarafından aslına uygun olarak nakledilmiş, kabul görmüş, sağlam bulunmuştur.

Vakfiye, Sultanü'l-a'deli'l-â'zam, Hakanü'l- ekmeli'l- efham, Zilluhlahi Teâla fi-arzihi ve Hali-fetün ala halikatihî fi-ref'ihi ve hıfzihî, her milletten reyasını güçlendiren ve yardımcı olan, Es-sultan ibnü's-sultan, Sultan Süleyman Han bin Es-sultan Selim şah han, ibnü's-sultan Bayezid Han zamanında yazılmıştır.²³

Vâkif Gazi Çoban Mustafa Paşa hakkında da: " Abdülmû'in oğlu Gazi Çoban Mustafa Paşa, en büyük vezirdir, Hüküm ve nüfuzu geçerli, lütuf ve keremi çok, tabi ve alem ashabının en cömerdi, kalem ve kılıç erbabının en bilgisi, isabetli görüşüyle din hâmlerinin koruyucusu, gerçeklik havzasının mutasarrıfı, saltanat kurallarının düzenleyicisi, Osmanlı kanunlarının pekiştiricisi, Sultan Süleyman komutanlarının müsteşarı, asrın ve zamanın âsafı emniyet ve em'anın takviye edicisi, din, dünya ve devletin sulh ve salâhının sağlayıcısı, İslam'ın ve Müslümanların barış ve müsâlemetinin iade edicisidir."²⁴

Vakfın gerekçesinde şöyle denilmektedir: insanların en hayırlısı, haberlerin en hayırlısında buyurdu ki: "Âdemoğlu mâlim mâlim dedi, dünyada yediğinden ve tükettiğinden başkası olmadı.", "Kim dünya mâlından yüz çevirdiyse ahirette kabul görecektir.", "Kişi kıyamet gününde iyiliklerinin gölgesinde gölgelenecektir."²⁵ "Âdemoğlu öldüğü zaman, amel defteri kapanır, ancak üç kişinininki müstesna: Birincisi sadaka-ı câriyesi olan (İnsanların yararlanmaları için bir hayır ederi yapmak), İkincisi kendisinden yararlanılan kitabı, makalesi vb. olan, üçüncüsü de kendisine hayır duada bulunacak (nitelikli eğitim-öğretim almış güzel ahlaklı) sâlih çocuk sahibi olandır."²⁶

"Şüphesiz salavat-ı şerife okumak Allah'a yakın olmayı sağlar, şüphesiz iyilikler kötülükleri götürür. Sonra cami inşa edilmesi için uyarıda bulundu: Fazileti büyüktür, ecr ve sevabı daha büyüktür çünkü Kur'an-ı Kerim tilavetinde Allah'tan yardım dileme vardır. İnsanın ceza ve ihsan gününde cehennem azabının şiddetinden kurtuluşunun en kuvvetli sebebidir."²⁷

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, C. 2, s. 643.

22 Köksal Seyhan, *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.8, İstanbul 1993, s.351-354; külliye'nin 1523, 1524 yıllarında Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Külliye cami, medrese, türbe, darü's-şifa, zaviye, kervansaray, özel misafirhane olan paşa odaları, cümle kapınsın üzerindeki kütüphane ve imareten mürekkeptir...

23 Arapça Vakfiye, s.4/1.

24 Arapça Vakfiye, s.5/1.

25 Arapça Vakfiye, s. 5/2.

26 Arapça Vakfiye, s.6/1.

27 Arapça Vakfiye, s.6/2.

Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın, birincisi Gebze'de, ikincisi Eskişehir'de (Odunpazarı merkez ilçesinde) olmak üzere iki külliyesi bulunmaktadır. Vakfiyemiz bu iki külliyeyi söz konusu etmektedir: Çoban Mustafa Paşa, "yolculara, susamışlara cevap vermek üzere Gekvîze'de (Gebze), Allah rızası için, halis, saf, sadık malından kazancından, sevabına nail olmak üzere, bir imaret inşa etmiştir." İmaret direklidir ve hiçbir beldede örneği yapılmamıştır.²⁸

Çoban Mustafa Paşa külliyesinin unsurlarına gelince: Birincisi camisidir ki Beytül- Ma'mûra benzetilebilir.²⁹ İkincisi medresesidir ki, en güzel esas üzerine kuruludur, Semaniye Medreseleri sırasında sayılır, odalarının sayısı, Semaniye miktarınca, çevresinde on oda bulunmaktadır. Üçüncüsü zaviyesidir, on iki odalıdır. Yoksullara mahsustur, bahçesi, güçsüzler için evleri vardır ki, yaz kış orada kalırlar. Seyyahlar ve inenler için, gelenler ve gidenler için çevrili bir yerdir, ki içli dışlı fevkânî odaları bulunmaktadır. Kapısı üzerinde konuk evleri ve mutfak vardır. Dördüncüsü kütüphanesidir ki, kitapların korunması için düzenlenmiş iki bölümlü bir yerdir.³⁰ Külliye'nin sınırları, Batı tarafında Gümüş Kuyusu'ndan başlayıp, Binare Köyü sınırına kadar anayol tarafındadır. Kuzey tarafında Balıklı Buket Nehri'ne, oradan Suğla Pınarı'na Doğu tarafı ise Bakır Kılıç diye isimlendirilen yere, oradan da anayoldaki Emin Nureddin menfezine ve daha sonra da adı geçen Gümüş Kuyusu'na kadardır.³¹

Adı geçen vâkîf sonra sultanî temlikle, hâkânî hükümlerle, Eskişehir'de bir imaret daha inşa etmiştir. Eskişehir imareti, bütün güzellikleri üzerinde toplayan bir camiye, insanlardan sofulara mahsus yirmi odayı şamil zaviyeyi, çocukların ve yetimlerin eğitimi öğretimi için bir beytüt-ta'limi, konuk evlerini, mutfağı, odunluğu, fırını ve aşevini, atların rahatça çekileceği ahır ve "aynen tüsemma sel-sebilâ" misilli çeşmeyi içermektedir.³² Vâkîf, imaretin arsasını şer-i şerife uygun olarak temellük eylemiştir.³³

Yine, çocukların ve yetimlerin eğitimi için, Seyyid Gâzi kasabasında, bir beytüt-ta'limi bina etti. Mahrusa-i Galata kazasına tâbi, mahmiyye-i Boğazkesen'de, (Çanakkale Boğazı) Bigihisâr'da (Biga), Şattül-bahirde de, yine çocukların ve yetimlerin yetiştirilmesi için, kıyamet günü için bir kazanç olsun diye bir beytüt-ta'lim inşa etti. Bu vakfın sahibi olmak için, bir kısmını Kaya bin Mustafa'dan 4500 dirheme, diğer kısmını davet edilen kardeşleri İbrahim, Hasan ve Ahmet'ten 1400 dirheme satın almıştır.³⁴ Ve yine, ahiret gününe hazırlık olsun diye darül-fetih Rodos kalesinde, Allah'ın rızasına nail olmak için, Rum çocuklarına bir darüt-ta'lim bina etmiştir.³⁵ Ve yine Gekvîze'nin merkezinde yolda kalmışlar için bir han inşa etmiştir. Hanın arsasını, huzura davet edilen Paşa Çelebi bin Kasım'dan 150 dirheme satın almıştır. Vâkîf ayrıca Söğütlüdere nehri üzerinde büyük bir kantara (kemerli köprü) inşa etti ki, Edirne'ye gelenlerce anayol üzerindedir.³⁶

Vakfın gelirleri, aynî ve nakdî olarak, köylerden, zayı' olmuş miri araziden, mahfillerden, hamamlardan, dükkânlardan, değirmenlerden, takas yerlerinden, evlerden, konaklardan, al-

28 Arapça Vakfiye, s.6/2.

29 Hazreti Âdem'le yeryüzüne indirilip, Tufandan sonra yeniden göğe çıkarıldığına inanılan, yedinci kat gökteki köşktür. (Misalli Büyük Türkçe Sözlük, c.1, Kubbealtı Yayını, İstanbul 2005, s. 351.)

30 Arapça Vakfiye, s.7/1.

31 Arapça Vakfiye, s.7/2.

32 Arapça Vakfiye, s.8/1.

33 Arapça Vakfiye, s.8/1.

34 Arapça Vakfiye, s.8/1.

35 Arapça Vakfiye, s.8/2. "... Eddahara li-yevmi'l-ahiri"

36 Arapça Vakfiye, s.8/2. ...Söğütlüdere Nehri, muhtemelen Meriç'tir. Kantara da Sofya-İstanbul ulaşımını sağlayan "Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü" olmalıdır.

tın-gümüş makûlesinden, küçük ve büyükbaş hayvanlardan vs. gelir getiren emlak ve kiralardan sağlanmakta olup, bir kısmı Rumeli yakasında bir kısmı da Anadolu yakasındadır.³⁷ Bu saydıklarımız vakıf kurucunun hakkıdır, mülküdür ve tasarrufu altındadır, ayrıntılı olarak da yazılmıştır.

a) Rumeli’de Bulunanlar: Emir Sinan mahallesindeki bütün büyük evler, Darü’s-saltanat-ı aliyye’de bulunan Limon-Kadırğa yakınındaki evler, bu iki mahallenin içindeki ve dışındaki sayılı evler, köşklere, eyvanları, sofaları, çardakları, odaları, zerezeminleri, ayakyollarını, mutfağı, anbarı, odunluğu, bahçeleri, çarşıları, pazarları... içermektedir.³⁸ Bu evlerin üç tarafı anayolla, boş arazide merhum Yahya Paşa hamamının suyunun aktığı yerle sınırlıdır. Bu akarsudan içme hakkı Sultan tarafından ihsan edilmiştir. İnsanlar arasında “Kırk Çeşme” diye bilinmektedir. Vâkıfın bina ettiği yapılara ilave olarak evler, mahzenler, odalar, 15 kapı dükkân ve bağlı evler, “kıdvetü’l-ümera ve üsvetü’l-kübera”, merhum Yahya Paşa oğlu Bali Bey tarafından, büyük bahçesiyle birlikte, yüz bin dirhem karşılığında temlik edilmiştir. Yunus Paşa da (Yavuz Sultan Selim Han’ın “gazab-ı şahane”sine uğramış Vezir-i âzam), Eyüp’te, Hazreti Ebi Eyyüb el-Ensârî meşhedinin karşısındaki, Mahrusa-ı Galata tarafında, Deveçipınar demekle ma’ruf olan yerdeki evleri, köşkü, mutfağı, sofası, fiskiyeli havuzu, su gözesi, meyve ağaçları ile birlikte temlik etmiştir.³⁹

Medine-i Kostantiyye’de, Sulumanastır Kilisesi yakınındaki Etyemez Zaviyesi mahallesinde bulunan bostanların tamamı ki, güneyden Kemal, Muhammet ve Kaya’nın mülkü ile sınırlı olup 105 zira’dır. Doğu tarafı, ehl-i zimmetten Dimitri, Yorgaki, Yorgi ve Manol’un mülkleri ile sınırlıdır. Tahminen 115 zira’dır. Kuzeyi anayol ile sınırlı olup, 175 zira’ olarak takdir edilmiştir. Batısı Sultanî bahçe ve köy duvarıyla sınırlıdır ve yaklaşık 78 zira’dır.⁴⁰

Vâkıf bu yeri Avlonya Livası’nın Emiri Mustafa Bey bin Abdillâh’tan 30 bin dirheme satın almıştır. Buna Mahmiyye-i Kostantiyye surlarının kapılarından biri olan Balık kapısı ve evlerin tamamı da dâhildir. Bunlar, alçak ve yüksek sayısız evleri içermektedir. Bu ev sakinlerinin müştereken kullandıkları su kuyusu ve yarısı boyalı, yol tarafında dört dükkân da vardır. Dükkânlar iki taraftan kamu yoluyla Yahudi Elya ve Yahudi Ester, Musa bin Arslan mülkleriyle sınırlı olup, Amasya Livası Emiri Ahmed Bey bin Abdülhayy’dan 75000 dirheme satın alınmıştır. Toplamda on yedi kapısı, su kuyusu ve duvarı bulunmaktadır.⁴¹ Mahmiyye-i Kostantiyye mahallelerinden olan Hubyar’da Molla Gürânî hanı yakınındaki evler ki, altı üstlüdür. Üstünde odası, altında mermerden üç direği, örtülü odacığı, su kuyusu, ayakyolu ve duvarı bulunmaktadır.⁴² Evler İbrahim Paşa vakfı ve Yahudi Şebbesay mülküyle özel ve genel yol ile sınırlı olup Yahudi Azer kızı Rahîl’den 24000 dirheme satın alınmıştır. Adı geçen Mevlana Gürani hanı yakınında bulunan evin üstünde odası, onun üzerinde diğer odaları, bodrumda serin bir odası, su kuyusu ve duvarı bulunmaktadır. Hususi ve umumi yolla, Metedyâ, Şaban ve Bayanasi adlı Yahudilerin mülkleriyle sınırlıdır. Onun, Bali bin Renan adlı Yahudi’den 28000 dirheme satın aldığı mülk de dâhildir. Hubyar mahallesinde bulunan diğer bir evin tamamı üç alçak evi ve üç yüksek odayı içeriyor. Ayrıca su kuyusu, fırını, ayakyolu ve duvarı bulunup, adı geçen vâkıfın

37 Arapça Vakfiye, s.9/2.

38 Arapça Vakfiye, s.10/1

39 Arapça Vakfiye, s. 10/2.

40 Arapça Vakfiye, s.11/1; ...Zira’ insanın dirseğinden orta parmağı ucuna kadar olan uzunluk (Şemseddin Sami Bey, Kâmus-ı Türkî, s.648; türlü zamanlarda farklı İslam ülkelerinde türlü amaçlarla kullanılan ve çeşitli adlar taşıyan zira’ların ölçüleri 54 ilâ 91 cm arasında değişmektedir. (Misallı Büyük Türkçe Sözlük, c.3. s.3509).

41 Arapça Vakfiye, s.11/2.

42 Arapça Vakfiye, s.12/1.

özel ve umumi yol tarafındaki vakfiyla sınırlıdır. Şebbesay bin Zahariya ve Selimon bin Nasi adlı Yahudilerden 28000 dirheme satın alınmıştır. Kuruçeşme mahallesinde⁴³ bulunan evin tamamı iki zemin kattan, su kuyusundan, ayakyolundan ibarettir. Ve Hoca Sinan odalarıyla, Yahudi Yehud ve Roz mülkleriyle ve özel yolla sınırlı olup Yahudi Abraham bin Salto'dan 7000 dirheme satın alınmıştır. Vâkîfın İstanbul'un Florya isimli köyünde vaki sayısız yazlık ve kışlık evleri de bulunmaktadır. Bunların mutfağı, ekmecliği, odaları, hamamı, şadırvanı, ayakyolları, şadırvanı, bahçeleri, ahır, üzümlüğü, bostanları, meyve ağaçları, su pınarı, meraları, otlakları vd. olup şöhretini sınırlamaktan müstağnidir. Vâkîf o yerleri şer-i şerife uygun olarak İskender bin Abdillâh'tan, vekâleti sabit livalar erbabının önde gelenlerinden olan merhum İbrahim Paşa oğlu İsa Bey'in akil-balığ kardeşinin oğlu merhum Süleyman Beyoğlu Mustafa Çelebi'den, Mahmude Hatun binti Bâli Bey'in önünde, vasi olarak atanan Mevlana Rûmi bin Ali'den 60000 dirheme, hukuk-ı islamiyede anlatıldığı üzere belirlenen fiyatla satın almıştır. Karabaşlı mahallesinde yeni evlenmiş olanı için bir bina yapılmıştır. Bigibahçe'de 20 kapılı dükkân ki hamamın yanındadır, her biri Edirne'de vaki Mehmet Ağa mahallesinde bulunmaktadır. Satın alınan yerler Yunus Ağa, Muslihiddin, Hacı Duran, Seher ve Banu Hatun mülkleriyle ve Mesih Paşa eviyle sınırlı olup vasi Ahmed bin Abdillâh'tan satın alınmışlardır. Adı geçen şehirde vefat eden Sinan Paşa bin Abdilhayy'dan 45000 dirheme satın alınmıştır. Vâkîf tarafından bina edilen yeni Büyük Han boştur, Tohumcular kapısının karşısında bulunmakta, alçak ve yüksek odaları, mahzenleri, tavanları, ayakyolları, çevredeki dükkânları ve erkek hamamını içermektedir. Vâkîf Silahhane'ye yakın bir yerde çok sayıda dükkân inşa etmiştir. Saruca Paşa mahallesinde bulunan geniş ev şimdiye değin durmaktadır.⁴⁴ Bu ev merhum Mahmut Paşa evkafındadır. Vâkîf tarafından arsasıyla beraber alınmıştır, mütevellisi Mustafa bin Ali'nin açıkladığına göre 5000 dirheme satın alınmıştır. Medine-i Edirne'de bulunan Boyacılar Hamamı'nın Bezciler yakınındadır, yanındaki hanı ve dükkânları arsalarıyla beraber satın alınmıştır. Arsa aslen merhum Hoca Firuz imareti vakıflarından bu imaret, mahrusa-ı Milas'ın merkezindedir. Vâkîf tarafından hamam için mülk edinilmiştir. Şer-i istidlâlle hamam için temellük edilmiştir. O mülkteki ev ve bitişişindeki bahçe Çirmen kazasından Hasbeyli köyünde bulunmaktadır. Yazlık ve kışlık evleri, mahzeni, mutfağı, ekmecliği, odunluğu, kenefi, dâhili ve harici hamamı, su gözesi, havuzu, bağ çubuğu ve daha başkaları vardır. Bazısı vâkîfın yapılarıdır ve Çirmen kasabası yakınındaki Karaağaç köyünde bulunmaktadır.⁴⁵

16. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı toplumsal hayatında, zamanına göre oldukça ileri düzeyde bir yapılanmanın bulunduğunu görüyoruz ki, köylerde bile, temizliğin simgesi kabul edebileceğimiz hamamın, tuvaletin, fırının, fıskiyeli havuzun, mahzenin, daha da önemlisi kışlık ve yazlık (şitayî ve sayfî) evlerin bulunması, evlerin duvarla çevrili bulunması ve çoğunlukla da iki kat olmasıdır.

Vakfiyelerden birkaç cihetten yararlanmamız mümkündür. Birincisi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan, ikincisi mahalle yapısı bakımından, üçüncüsü yer ve şahıs adları açısından, nihayet devletin ve toplumun refah seviyesi bakımındandır. Değnilmesi gereken en önemli husus, Osmanlı bürokratlarının, tacir ve sanatkârlarının "artı mal"larını saklamak ve durduğu yerde nemalandırmak yerine kamu yararına tahsis etmiş olmalarıdır. Vakfiyemiz incelen-

43 Boğazın Avrupa yakasında Beşiktaş'ta bir mahallenin adıdır.

44 Arapça Vakfiye, s.14/2, 15/1.

45 Arapça Vakfiye, s.15/2.

diğinde gördük ki, daha o asırlarda, Rumeli'de ve Anadolu'da coğrafi isimler ağırlıklı olarak Türkçedir: Kâfir Köyü Deresi, Boztepe, Çatalca, Küçüktepe, Börke Han, Buldu Köyü, Re'sül Maksaba, Meriç Nehri, Tanburacı Halil Çiftliği, Gemi Değirmeni, Tepebaşı, Çirmen kazası, Bali Deresi, Hüseyin Değirmeni, Maltepe, Kırcı Vadisi, Yenice Kavak, Rahmancı Köyü, Karahıdırlı Köyü, Kirçimpe Suyu, Bebekzade Değirmeni, Değirmenderesi, Beyzade Arazisi, Kethuda Değirmeni, Halim Bey Ziki(Pirinç havanı), Kebeci Boğazı, Balkulağı Dalyanı, Akçakaya, Dokuz Kışlası, Tepebaşı, Kovanlık Deresi, Kayalıöyük, Keneciburnu, Keneci Boğazı, Akviran, Dimeşki Değirmeni, Çırnova Kazası, Kasım Paşa Suyu, Kayapınar, Sarımsaklı Pınarı, Hayrettin Pınarı, Nemedçi Alagöz Kuyusu, Hoca Saltık Mahallesi, Hamza Bey Mescidi Mahallesi, Çukur Meyhane, Boyahane, İbrişim Hane, Bezirhane, Horasanî Değirmeni, Sabunhane, Demireğerli, Yenişehir Kazası, Tırhala Livası, Şeytan Deresi, Şıpka Pınarı, Çayır Sırtı, Varsak Vadisi, Voyvoda Bataklığı, Billur Irmağı, Büyük Dıyavato, Küçük Dıyavato, Eski Kilise, Kızıl Toprak, Abdümelik Mahallesi, Bezirhane, Dimitri Öyüğü, Çınarlı Dere, Yörük Geçidi, Tûriler Öyüğü, İhlamlı Pınar, Baba Dalyanı, Fener Tepesi, Köpek Ekreği, Hasan Baba, Börü Bars, Bökrice, Taş Köyü, Kır Batırmış Suyu, Sazlık Köyü, Beylik Çayırı, Dalyan Irmağı, Prezrin Livası, Arnavut Vilayeti, Dukagin Kazası, Domuz Yokuşu, Akçahisar Kazası, Delen Hisarı, Motluk Tepesi, Zerrin Deresi, Hartepe Kalesi, Kureyş Köyü, Karasu Yenicesi Kazası, Biliş Köyü, Ahyolu.⁴⁶

Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın külliyelerine gelir sağlamak üzere tesis ettiği vakıfların ve buldukları yerlerin isimlerini karşılaştırdığımızda, Tuna'nın güneyinden Gelibolu Yarımadası'na kadar Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin yerleşkelerini tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Üç dinin mensupları müstakil köylerde, mahallelerde yaşadıkları gibi, aynı köyü ve mahalleyi paylaştıkları da, vakfiye incelendiğinde daha net görülmekte ve anlaşılmaktadır. Daha önce Türkler tarafından kurulduğu veya isimlendirildiği anlaşılan yerleşkelere mukabil, aynı coğrafyada Hristiyanlara ve Yahudilere ait köy ve mahalle isimleri de yer almaktadır: Koyliç, Banya Yolu, Krov Noktası, Markova Köyü, Pirvadi Kazası, Eli Nehri, Mekronon Hisarlığı, Totolvalak, Divne Nehri, Rus Kasabası⁴⁷ Ayaplana mahallesi, Hurşe Mahallesi, Eyumine Mahallesi, Sort Mermeri Mahallesi, Kayaki Mahallesi, Aya Todorov Kilisesi, Asonya Kasabası, Balatmane, Botolnaz Köyü, Kastanya Mağarası, Mavrodi, Kokulca, Surlibye Değirmeni, Subotto Gözesi, Rayko Gölü, İstonovirov Gölü, Kostile Suyu, Mekveret Tepesi, Aştiz Toprağı, Danohar Gediği, Aspohor Köyü, Praston Köyü, Bestok Dalyanı, Ekotomano Köyü, Aya Keterina, Balyadabra Kazası, Kamanice Köyü, Haledirice Nehri, Denisa, Deprime Suyu, Radirin Nahiyesi, Rogan Nahiyesi, Kasratine Hisarı, Kristine Çayırı, Malkos'un Yeri, Esfende ve Söylende Köyleri, Bare ve Molis Köyleri, Marid ve Merbur köyleri, Merkene Köyü, Betsikal Köyü, Kalimut Köyü, İskenderiye, Şakol Köyü, Aksetiye Köyü.⁴⁸

Vakfiyenin, belirtilen yerlerinde geçen Müslim ve gayr-i Müslim isimlerinin dağılımı da şöyledir:⁴⁹

46 Arapça Vakfiye, s. 16,17,18, 19,20, 21, 22, 23,24, 25, 26, 27, 28, 29,30; vakfiye, esas itibarıyla her sayfası çift sütun olarak yazıldığı için, burada sayfa numaraları için, mesela 16/1, 16/2 kullanmadık.

47 Rus Kasabası, Tuna'nın Romanya kıyısında bulunan bir yerleşim yerinin adıdır. Bunun, Tuna'nın Bulgaristan yakasındaki adaşına "Ruşuk" denilmektedir.

48 Arapça Vakfiye, s. 16, 17, 18, 19,20, 21, 22, 23,24, 25, 26, 27, 28, 29,30; vakfiye, esas itibarıyla her sayfası çift sütun olarak yazıldığı için, burada sayfa numaraları için, mesela 16/1, 16/2 kullanmadık.

49 Arapça Vakfiye, s. 16, 17, 18, 19,20, 21, 22, 23,24, 25, 26, 27, 28, 29,30;

Müslim	Gayr-i Müslim
Yahya Paşa Oğlu Bali Bey	Dimitri
Kemal	Yorgaki
Muhammed	Yorgi
Kaya	Manol
Abdullah oğlu Mustafa Bey	Elya (Yahudi)
Arslan oğlu Musa	Ester (Yahudi)
El-Hac İskender	Avraham (Yahudi)
Musa	Yusif (Yahudi)
Mahmut	Şebbesay (Yahudi)
Abdullah oğlu İskender	Azer kızı Rahil (Yahudi)
İbrahim Paşa oğlu İsa Bey	Metedyä (Yahudi)
İbrahim Paşa torunu Mustafa Çelebi	Şaban (Yahudi)
Bali Bey kızı Mahmude Hatun	Bayanasi (Yahudi)
Ali oğlu Mevlana Rumî	Renan oğlu Bali (Yahudi)
Mehmed Ağa	Şebbesay bin Zeharya (Yahudi)
Muslihiddin	Selimo bin Nasi (Yahudi)
Yunus Ağa	Avraham bin Salto (Yahudi)
Hacı Duran	Yehut (Yahudi)
Seher Hatun	Rosa (Yahudi)
Banu Hatun	Soma oğlu Kiryorgi
Mesih Paşa	Todoro Kalimin
Abdulah oğlu Ahmed	Pavli oğlu Manol Malake
Abdülhayy oğlu Sinan Paşa	Sirki
Hanım Hatun ¹	Anderniko Kaloni
Kavvas Abdullah oğlu Hüseyin ²	Manol Anderniko
Mahmut Paşa	Rahip Makarnos
Ali oğlu Mustafa	Mihal Todorov
Hoca Firuz	Kobal oğlu Yorgi
Zaim Abdullah oğlu Yaser	Nasi (Yahudi)
Emir Alaaddin	Kara Yosef (Yahudi)
İsfendiyar oğlu İsmail Bey'in kızı Müslime	Manol oğlu Sirandinor
Ali Bey oğlu Kasım Çelebi	Şimoil
Zukayrli Abdüselam Bey	Emlahim
Mustafa oğlu Mevlana Seyyid Halil "Tırnova Kadısı"	Semitadlarov
İbrahim Oğlu Rüstem Çelebi	Destila oğlu Lomino Avraham (Yahudi)
Mevlana Pir Muhammed (Silistre Kadısı)	İysak (Yahudi)
Kethuda oğlu Sinan	Marondo oğlu Kalude Todorov
Mimar Ali	Kadrinin (Yahudi)
Abdullah kızları Safiye ve Rabia	Arnop (Yahudi)
Yusuf oğlu Memi	Yani
Abdullah oğlu Yunus (Ali Paşa Vakfı Mütevellisi)	Makaver (Tercüman)
Zaim İbadullah	Dimolev
İshak oğlu Derviş Ali	Kirbelov
Abdullah oğlu Hamza	Şem'un oğlu Nehas (Yahudi)
İshak Paşa oğlu Şadi Bey	Kaloyani Kızı Hristodaye
Kadı Mevlana Derviş Ali	Kilindirici Mano ³
Hüseyin oğlu Ramazan	Sinanoz oğlu Dimo
Yahya Bali oğlu Muhammed Çelebi	Toma oğlu Kiryorgi
Acem oğlu el-Hac Mustafa	Mayo Sunarga
Kethüda Üveys oğlu Ali	Dimo Kaloni
Sinan oğlu Abdi Çelebi	Aya Todorov
İsa oğlu İshak Çelebi	Şem'un oğlu Minhas (Yahudi)
Vâkif Hüseyin Bey	Binarno oğlu Manol
Abdülhayy oğlu Pir Mehemed	Muhtar Anderya
Köse Terzi	İstimad
Kurdoğlu Abdi	Koore
El-Hac oğlu Murat oğlu Recep Çelebi	Dimo
Muslidinndin oğlu Memi	Rayko
Mevlana İshak Çelebi (Vâkif)	Stokimanhu
Katip Hüseyin	Sazorov Harsun
Demir Eğerli	Valsonnuş
Ekmel Çelebi	Peyko Mapa
Yakup Paşa (Vâkif)	Kiryaki Ragol
Özgür oğlu Mehemed Bey	Luder Martin
Kasım oğlu Derviş Çelebi	Aştiz
Abdülhayy oğlu Kasım Paşa	Malkos
Emir Sinan Rakkasi (Vâkif)	

b) Anadolu Yakasında Bulunanlar: Gekivîze Kazası'nın Dokuzluca köyündeki iki arsa ki, 20000 dirheme Abdullah oğlu Hürmüz'den satın alınmıştır. İmaretin yanındaki kadınlara ve erkeklere mahsus hamamlar vâkıf tarafından sultanî temlik ile edinilmiştir. Hük-m-i hâkânî-de anlatıldığı gibi, vâkıfın tasarrufu altındaki dört merada çobanı belli 4000 baş koyun; meralardan biri Eskihisar diye bilinen yerde, üçü de Gekivîze'nin muzafâtında bulunmaktadır. Elmacık diye bilinen yere tâbi Sancakbeyi çiftliğinde, ikincisi Alaca Kilise diye bilinen yerde, dördüncüsü Darıcı denilen köyün içindeki taşlı burundur. Darıcı (Darıca), Gekivîze kazasına tabidir.⁵⁰

Meralarda 150 baş manda, 100 baş öküz yayılmaktadır. Mezralar ve meralar Yalakâbad, kazasıdır. Kışlak yerlerin tamamı yine Yalakâbad'da, Hisarcık ve Küçücek derbent denilen yerlerdedir. Yalakâbad Kazası'nın Karamürsellü köyündeki erkek hamamını vâkıf mal ve menalinin temizinden bina etmiştir. Vakfiyede Bursa için "Darü'l-Muvahhidin" denilmektedir. Gazi Çoban Mustafa Paşa burada, Kanber sokağında, Kanber Hanı diye isimlendirilen bir han inşa etmiştir.⁵¹ Hanın çevresinde, bitişik halde on beş dükkân bulunmaktadır. Karşısında da dört dükkân ve bir oda mevcuttur. Burada "öyle banladı-yüksek sesle ünledi" denilen Bozahânesi ve pide hânesi vardır. Diğer beş oda Tahtakale yakınındadır. Bunun yerinde, mahrusa-i Edirne'de bulunan *Merhûme Şehzade Hatun Ali Mescidi*'nin vakıfları bulunuyordu. Bunlar "büyük yangın"daki yakımla tahrib olmuşlardır. Hük-m-i sultanî ile tamir edilen vakfın hâkimi (mütevelli) burayı vezir Çoban Mustafa Paşa'nın kiralmasına müsaade etti.⁵² O arsa mütevelli Mahmud oğlu Ahmet Çelebi'nin idi.⁵³ Bu mütevelli Osmanlı dirhemiyle günlük dört dirhem ücret alıyordu. Taliplerin meclisinde o arsayı 10000 dirheme satmıştır. Vâkıf bundan sonra yazılı binaları inşa etmiştir. Seferihisar'da (İzmir'de) bulunan mezralar ve ma'mureler durmaktadır.

Vâkıf tarafından kurulan *Dokuzöyük* Rus köyüdür.⁵⁴ Kurulan köyde kullardan ve cariyelerden 59 nefer bulunmaktadır. Hasan ve zevcesi(karısı) Gülşad, Küçük Şirmerd ve zevcesi Nergis, İskender (mücerred-bekâr), Korkut ve zevcesi Fatıma, Yusuf ve zevcesi Devlet, La'med ve zevcesi Şirin, Ali ve zevcesi Server, Mehmed ve zevcesi Ayşe, Koca Şirmerd ve zevcesi Şahdâne, Kara İskender ve zevcesi Kumru, Balaban ve zevcesi Selime, Abdullah ve zevcesi Hasna, Âliber ve zevcesi Şâhi, Hamza ve zevcesi Dudu (Tuti), Soğancı ve zevcesi İrine ve oğlu Veli, Hüseyin ve zevcesi Fatıma ve oğulları Ferhat ve Haydar onun zevcesi Şahnüvaz, Karayusuf ve zevcesi Şahbadem, Cafer ve zevcesi Nefise, İsmail ve zevcesi Hurşid ve kızı Tayyib, Hoşkadem ve zevcesi Benefşe, Hâzır ve zevcesi Selver, Hasan ve zevcesi Devlet, Pervane ve zevcesi Gülseher, Süleyman ve zevcesi Fatıma, Rüstem ve zevcesi Hasna, Kasım (mücerred) bunların cümlesi Rus asıllıdır. Mustafa ve zevcesi Devlet Bosnalıdırlar. Vakıf köyünün tasarrufu bunlara, sonra çocuklarına, sonra zürriyetlerinden gelenlere aittir.⁵⁵

Vâkıf tarafından kurulan köylerden biri de *Bosna Köyü*'dür. Bu köyde kul ve cariye olarak 40 kişi bulunmaktadır. Onların isimleri ve sınıfları ayrıntılı olarak yazılmıştır: Kethuda Makro ve zevcesi Marov, İvan ve zevcesi Mâre, Kovace ve zevcesi Maline, Anderye ve zevcesi Maline ve oğlu İvan, Yorgi ve zevcesi Lusiye, Anderyev ve zevcesi Maline ve oğlu Petro, Yankov ve

50 Arapça Vakfiye, s.31/2, 32/1.

51 Arapça Vakfiye, s. 32/1.

52 Arapça Vakfiye, s. 32/2.

53 Arapça Vakfiye, s. 33/1.

54 Arapça Vakfiye, s. 33/1, 33/2.

55 Arapça Vakfiye, s. 34/1.

zevcesi Maline ve oğlu İvan, Diğer İvan ve zevcesi Mare, Çeliya ve zevcesi Katrine, Margiyetü'l-âzibe ve oğlu, Feriz Dırtıye el-azibe ve oğlu... hepsi Bosnalıdır.⁵⁶ İskender ve zevcesi Kumru, Mustafa ve zevcesi Devlet, Balaban ve zevcesi Kadem, Hüseyin ve zevcesi Dudu, Karagöz ve zevcesi Şirin, Süleyman ve zevcesi Pervane, bunlar Rusyalıdır. Bosnalı olsun Rusyalı olsunlar, bunlar, bunların çocukları, bunların neslinden gelenler köyün mutasarrıflarıdır.⁵⁷ Çemşid Çayırı denilen mezra da aynı kazadadır. Sulu çayırılık da denilen mezrada 260 baş kısarak, 3 aygır ve yük taşıyan eşekler otlamaktadırlar. Vâkıf bunları temlikü's-sultanî ile temellük etmiştir.

Çemşid Çayırı mezraasına bitişik *Kayacık Ağılı Köyü* bulunmaktadır ki buradaki kul ve cariye-lerin sayısı 20'dir: Çerkez Şirmerd ve zevcesi Gülbahar, Çerkes Yusuf ve zevcesi Nevbahar, Rus Balaban ve zevcesi Devlet, Rus İvan ve zevcesi Benefşe, Çerkez Yusuf ve zevcesi Snober, Çerkez Hasan ve zevcesi Benevşe, Abaza Hasan ve zevcesi Devlet, Abaza Yusuf ve zevcesi Gülbahar, Abaza Musa ve zevcesi Kadem, Abaza Atmaca ve zevcesi Yasemin. Bunların evladi, evlatlarının evlatları inkiraz buluncaya kadar orada ekincilik yapacaklardır.⁵⁸

Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki büyük imaretinin yanındaki inziva hanenin (sâvma-i şerife) arkasındaki bahçelerin, caminin önünde imar ettiği bahçelerin tamamı: Çerkez Kasım ve zevcesi Benevşe, Çerkez Hasan ve zevcesi Çerkez Kadem, Bunların evlad ve âkabı tarafından tasarruf edilecektir. Vakıf arazilerde konuşlandırılmış kullar ve cariyeler yabancılarla izdivac edemezler.⁵⁹

Gazi Çoban Mustafa Paşa, kendi mal ve menalinden, Eskişehir kasabası yakınında, Kütahya nehri üzerinde beş gözlü bir bina, Menteşe vilayetindeki Balat kasabasında, halkın "yazı hamamı" diye isimlendirdiği bir erkek hamamı da inşa etmiştir, yerini Mustafa oğlu Hüsrev Çelebiden 1000 dirheme satın almıştır.

Anadolu'da bulunan ve vakfiye geçen yer isimler: Ahyolu, Bağlı ağaç deresi, Kayzerli eli, Ressullü köyü, Sarmaşık pınarı deresi, Canbaz pınarı, Eski hisar, Sancak Beyi çiftliği, Elmacık, Eski Gebze, Alaca Kilise, Taşlı burun, Yalak âbad, Kışlak, Hisarcık, Küçücek derbend, Karamürsellü köyü, Darü'l-Muvahhidin Bursa, Kanber Sokağı, Kanber Hanı, Tahta kale, Şehzade Hatun âli mescidi, Seferihisar Kazası, Dokuz öyük, Alışar taşı, At ahır, Küçük burun, Kalık viran, Toy tepesi, Karakaya sahrası, Kefr-i Hasan tarlası, Düvelik, Musa öyüğü, Kara yatak, Öksüz viran, Başyurt, Çaltepe, Seydi suyu, Yerli kaya, Kısık boğaz, Taş geçidi, Şeyh çerağı, çemşid çayırı, Kayacık ağılı köyü, Ebe kız köyü, taycılar çayırı, Kütahya nehri suyu, Karacakaya köprüsü, Eskişehir kasabası, Menteşe vilayeti, Balat kasabası, Yazı hamamı.⁶⁰

Gazi Çoban Mustafa Paşa, Gebze'deki, Eskişehir'deki (Odun Pazarı), külliyelerinde kütüphaneye de yer vermiştir. Kitapların, hem akîl hem de naklî ilimleri ihtiva ettikleri anlaşılmaktadır. Kitaplar misafirlerin, talebelerin istifadesi için konulmuştur. Gebze külliyesi kütüphanesine vakfedilmiş kitapların adları ve adetleri:⁶¹

56 Arapça Vakfiye, s. 34/2.

57 Arapça Vakfiye, s. 35/1.

58 Arapça Vakfiye, s. 35/2.

59 Arapça Vakfiye, s. 36/1.

60 Arapça Vakfiye, s. 31,32,33,34,35,36.

61 Arapça Vakfiye, s. 37,38,39.

Kitabın Adı	Cilt	Kitabın Adı	Cilt	Kitabın Adı	Cilt
Tefsirü'l-Keşşâf	1	Es-Sahihü'l-Müslim	4	Şerhü'l-Mecma'	2
Tefsirü'l-Kebir	13	Fethü'l-Bayri Fi-Şerhi'l-Bu- harî Li-Ibni Hacer	1	El-Ihtiyar ft-Şerhi'l-Muhtar Muhtasarü'l-Kudûf	2
Tefsirü'l-Basit Li'l-Ima- mî'l-Vahîdi	15	Şerhi'l-Buharî Li-Ibni Hacer	8	Şerhü'l-Vikaye li-ibni Melik	1
Emvarü't-Tenzil ve Esra- rû't-Te'vil, Li'l-Kadı Beyzâvî	1	Kitabü's-Sünen Li-Ibni Mâce	2	Şerhü'l-Vikaye li-Sad- ri's-şeria	1
Envarü't-Tenzilî'l-Âher	2	Kitabü's-Sünen Li-Ebi Davud	2	El-Inayetü fi-Şerhi'l-Hidaye li-Mevla Ekmeleddin	2
Tefsirü'l-İmamü'n-Nesefî	1	En-Nihaye Li-Ibni'l-Esir	2	Gayetü'l-Beyan fi-şer- hi'l-Hidaye	6
Kit'atün Kemmiyetün fi cild-i min Tefsiri'l-Kur'an ve Bahrü'l-Muhiti'l ebi Hayyan	5	Yetefettehu'l Buharî Lî'z-Zerkeşi	1	El-Kifaye fi-Şerhi'l-Hidaye	1
Şerhü'l-Keşşaf li's-Seyyid el-Şerif	1	Camiü'l-Usul	1	Tarihü'l-Ravzateyn fi-Ah- barî'd-Devleteyn	2
Şerhü'l-Keşşaf li's-Şeyh Abdü'l Cebbar	1	El-Mesabih	1	Mecmaü'l-Ayneyn	1
Li'l-Atûfî el-Vaiz Ale'l-Keş- şaf	1	Eş-Şifa Li'l-Kadı'yas	1	Ravzû'l-Menazir fi't-Teva- rihi'l- Arabiyye	1
Ed-Durrul Masûn	5	Havaşiyü'l-Ebhüriyyi Alâ Şerhi'l-Muhtasar Li-Ib- ni'l-Hacip	2	Tuhfetü's-Sail fi-Ucube- ti'l-Mesail	1
Sahihu'l-Buharî es-Salis	1	El-Hidaye Fi'l-Fıkıh	1	Tarihu Zevîl İslam, Te'lif: Eş-Şeyhü'z-Zehebî	1
Sahihu'l-Buharî er-Rabi'	2	El-Mebsutu'l-İmami's-Sa- rahsi	1	Tarihü't-Taberîyyü'l-Farsî	1
Sahihu'l-Müslim el-Kuşeyri	3	Muhitu'l-Fetavi Li'l-İma- mî's-Sarahsi	6	Siracü'l-Mülûk	1
Zübdetü't-Tarik ve'l-Hadi- sü'l-Erbağn el-mütercem bi'n-nazmî'l-Farisî ve'l-Fe- rayizî't-Terakiye	1	Zahiretü'l-Fetavi	4	İhyaü'l-Ulûm	1
Risaletü Muhammed bin Muhammed Hafiz el-Bu- hari	1	Fetaviyyü't-Tatarhaniyye	1	El-Meazü'l-Hakayık ve Rutbetü'l-Kerum fi'l-Me- fahireti Beyne's-Seyf ve'l-Kalem	1
Medhu Emirü'l-Mü'minin Ali Kerremallahu Vechehû li-Ebil Hadid	1	Müniyyetü'l-Müftî	4	Mecmuatu fiha Resailu min Te'lifatî's-Şeyh Muh- yiddin el-Arabî	1
Kitabü'n-Nasihât ve Ha- vassü'l- Kur'an	1	Şerhü'l-Kenzi li'z-Zebelleği	1		
El-Mecmuatü'l-Celaliyye	1	El-Mükemmel fi-Şer- hi'l-Mufassal	1		
Miftahü'l-Berreyn	1	Muhtasarü't-Telhis	2		
Misbahü'l-Bahreyn	1	Şerhü'l-Makamatî'l-Haririyye li's-Sirşeni	2		
Risaletü fi't-Tib	1	Hayatü'l-Hayavani'l-Kübra	1		
El-Fütuhâtü'l-Mekkiye	1	Tarihü'l-Medineti'l-Mü- newere	1		
Şerhü't-Taarruf fi't-Ta- savvuf	1	Şerhü'l-Meşarik li'l-Mevla Ekmeleddin	2		
Şerhü'l-Füsus li's-Şeyh Davud el-Kayserî	1	Şerhü't-Teshîl li's-şeyh Abdülkadir el-Mekkî	1		
Şerhü'l-Mevakif li's-Seyyid eş-Şerif	1	Ravzatü'l-Muhibbin li-ib- ni'l-Cevzi	2		
Şerhü'l-Mevakifü'l-Aher	1	Bedâyiü's-Sanayi			
Şerhü'l-Mekasid	1	El-Mesnevi li'l-Mevla Celalüddin el-Belhî	1		
Hevaşiyü'l-Merhum Mevlana Hasan Çelebi ala-Şehî'l-Mevakif	1	Zübdetü'l-Hakayık li's- Şeyh Aynî'l-Kuzatî'l-He- medânî	1		
Kitabü's-Şifa li-ibni Sina	1	Kimyaü's-Saadet	1		
Haşiyetü'l-Metalî li's-Sey- yid-Şerif	1	Külliyâtü's-Şeyh Feridüddi- ni'l-Âttar	2		
Havaşiyü'l-Mutavvel li-Ha- san Çelebi	1	Şerhü'l-İşrâk li'l-Kutbu Şirazi	1		
El-Mufassalü fi'n-Nahiv	1	Kamusü'l-Lügat fi-Cild Mutavvel	1		
		Es-Sihah fi-Cild	1		
		El-Kamusü'l-Muhit	1		
		Kamusü'l Vasit	1		
		El-Meşarik fi'l-Hadis	1		
		Mir'atü't-Te'vil li-Atufi el-Vaiz	1		
		Miftahü'l- Gayib li's-Şeyh Sadruddin el-Konavî	1		
		Şerhu Menazilu's-Sairin	1		

Eskişehir (Odun pazarı) külliyesi kütüphanesine vakfedilmiş kitapların adları ve adetleri:⁶²

Kitabın Adı	Cilt
Tefsiru ebî'l-Leys	4
Sıhahü'l-Cevheri	1
El-Mesneviyyü'l-Aher	1
Kitabu Kimyay-ı Saadeti'l-Aher	1
Et'Tefsirü's-Şeyh	1
Kısasü'l-Enbiya	1

Bu dokuz cilt kitap hankâhtaki sufilerin yararlanmaları içindir ve vâkıfın vakfidirler. Vakıfların kayıtlı gelirlerinin miktarı 10 kere 100000 (1.000.000) gümüş dirhemdir ki Sultan Süleyman Han'ın teb'asının (ümemü's-Süleymaniye) kullandığı Osmanlı sikkeleridir. Ayarları doğrudur, miktarı tamdır, bu miktarın 500000 dirhemi te'kid edilmiştir.⁶³

VAKFİYE ŞARTLARI:

a) Tevliyet Şartı: Oğullarının erşed olanına, onların oğullarına sonra çocuklarının oğullarına... ilâ-nihaye nesilden Nesile çocuklarının çocuklarına, asıldan sonra asla tabi olanlarıdır. Bundan sonra azaldı kölelerinin en salih olanına, onların oğullarına, azaldı kölelerinin kölelerinedir. Mütevellinin âkil, baliğ, reşit ve salih, hizmete kâdir olmaları, koruyucu olmaları, muktedir ve ehliyetli olmaları şarttır. Müteveli vakfın idaresine memur, evkaf-ı hümayun idaresinin izniyle harcamalara mezun adamdır. Harcamalarını helallik üzere yapmalarıdır. Vakıf gelirlerini kendi malından ve menalinden ayırmalıdır. Mütevellinin muâmele-i şer'iyyeye ve yürürlükteki kâr haddine uyması gerekir.⁶⁴

Gelirlerden açıklanacak harcamalarda bulunur. Azadlı kölelerin ve onların oğullarını, muktedir ve ehliyetli olmak şartıyla, tevliyetteki yeri yabancılardan öncedir. Güçlü bir mazeret olmadıkça mütevellinin hizmeti naibine ihale edilmez. Vakfiye şartnamesini hazırlamak, adı geçen vakıfların tamamına nezaret etmek Rumeli kazaskerinin görevidir.⁶⁵ Her kim müteveli olursa, onun yazıcısı, muhasebecisi vs. mübaşirleri her yılın başında (fî re's-i küllü âmin) teftiş edilir. Durumları ciddiyetle ele alınır. Yanlış, yolsuzluğu bulunanlara tembellik gösterenlere ilk olarak nasihat edilir, ikinci defa azarlanır, şiddet uygulanır, üçüncüsün de ise azledilir.⁶⁶

b) Harcamalar Şartı: her halükarda bakım ve onarım işi varsa harcamada öncelik onundur. Sonra gerekli aletler içindir. Sonra görevliler içinidir. Onarım işleri "ihtilâlü'l-azîm"e değin tehir olunmaz.⁶⁷ Tembellik göstermek azledilme sebebidir. Büyük bir karışıklık olduğunda o yapının tamarine çalışılmaz. Bu noktada emr-i rakabe (köle ve cariyeleri özgürleştirmek) her

62 Arapça Vakfiye, s. 39/2.

63 Arapça Vakfiye, s. 39/2.

64 Arapça Vakfiye, s. 40/2; % 10-20 arası faiz ile borç vermek meşru kabul ediliyordu. Para vakıfları böyle çalışıyordu.

65 Arapça Vakfiye, s. 41/1.

66 Arapça Vakfiye, s. 41/2.

67 İhtilâlü'l-Azîm: Büyük karışıklık, intizamsızlık, fitne, fesat (Muallim Naci Efendi, Lügat-ı Naci, s. 35) demektir.

işten öncedir. Bu, Hazreti Peygamber'in sünnetidir. Azadlıların çokluğu evlâdır. Bu iş, bütün zamanların en önemlisi sayılmıştır.

c) Kütüphane Şartı: Gebze imaretinde ve Eskişehir hankâhında bulunan kitapların dışarıya çıkarılmaması şarttır.

d) Müderris Olmak Şartı: Âlim ve ilmi ile amil adam olmak lazımdır. Bütün ilimlerde yetkin olmalıdır. Dersi ve ifadesi güzel olmalıdır. Mu'tad ve zikredilen günlerde Sahih-i Buhârî ve Sahih-i Müslim'den, ders öncesinde, hadis nakletmelidir. Medresede on beş öğrenci yetiştirmeli, dersi ile uğraşmalı, yasaklanan ve lüzumsuz işlerle meşgul olmamalıdır. Namaz ve dersten sonra, halvette de, vâkîf için dua etmelidir. Müderris, akli ve nakli bilimlerden öğrencilere ders yapmalıdır. Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelam ve insanlar arasında mu'teber olan ilimlerden her ders gününde, dersten önce tahkik ve tedkik yöntemiyle ders yapmalıdır. Bundan sonra öğrencileriyle birlikte, "Hayrül-beşer" Hazreti Peygamber'in, Osmanlı Halifeleri'nin ve vâkîf Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın ruhu için duada bulunmalıdır.⁶⁸

e) Zaviye Görevlileri: her iki zaviyede bir münzevî şeyh bulunmalıdır. Bu şeyh, sufi tarikatlarının her hangi birinden olabilir. Hankâhda (zaviyede) Allah'ın zikri ile meşgul olan müridleri irşad edecektir. Gece onlarla kalacaktır, onlarla zikir edecek ve Kur'an okuyacaktır, nasihatle bulunacaktır, zaviye halkını her zaman çirkinliklerden ayıplardan uzak tutacaktır, her durumda vâkîf için duada bulunacaktır.

f) Kütüphaneci Olma Şartı: Gebze imaretinde kitapların bir kısmını diğer kısmından ayırt edene emin, salih, erkek olmalıdır. Kitapları korumak ve temiz tutmak görevidir.

g) İmam ve Müezzinler Şartı: Camilerden her birinde âlim, ilmi ile amil, gayretli, müstakim bir imam bulunacaktır. Gebze camiinde, makamları bilen, dört müezzin bulunacaktır. Bunlar "Ezan-ı Muhammedî"yi münavebeyle, gayretle ve devamlı okuyacaklardır.⁶⁹ İkisi her gün ezan okurlar, seher vakitlerinde temcid ve tehليل okurlar.⁷⁰ Eskişehir camiinde, münavebeyle "ezan-ı Muhammedî" okuyan iki müezzin vardır.

h) Hatiplik Şartı: Camilerden her birinde, hitabet şartlarını üzerinde toplayan, âlim, ilmi ile amil, hitabetin kurallarına, güzelliklerine sahip bir hatip bulunacaktır.

ı) Hafız Bulundurma Şartı, Gebze camiinin mahfilinde beş hafız, Eskişehir camiinde ise dört hafız bulunacaktır ki bunların en bilgilisi reisleridir.⁷¹ Cuma günlerinde nefis bir meclis düzenlerler, Kur'an-ı Kerim okurlar, Osmanlı sultanları ve vâkîf için duada bulunurlar, Birinci mahfilde bulunur, güzel sesiyle naat-ı şerif okur. Gebze camiinde güzel sesli iki adamdan biri öğle namazında, ikincisi ikindi namazından sonra Resul'e ve vâkîfa aşr-ı şerif okurlar.⁷² Yine bu camide, perhizkârlardan on adam her gün öğle namazından sonra toplanırlar, on bin kere tesbih çekerler, on bin defa Peygamber'e selatü selam ederler. Yine orada ihlâs ve ihtisas sahibi on kişi toplanır, her biri her gün ikindi namazından sonra yüz defa ihlâs sûresini okurlar. Tesbih-

68 Arapça Vakfiye, s. 42/2.

69 Arapça Vakfiye, s. 42/2.

70 Temcid: övgü ile ululamak.

71 Mahfil, Arapçadır, camilerde müezzinlere mahsus yüksek yerdirdir. Mahfilin sultanlara mahsus, etrafı parmaklıklı olanına "maksûre" denilmektedir ki Hazreti Muaviye tarafından icad edilmiştir. (Muallim Naci, *Lügat-ı Naci*, s.822)

72 Arapça Vakfiye, s. 43/1.

çiler de toplantı sonrası, yüksek sesle İhlâs suresini üç defa muavvizeteyni ve seb'ül-mesanîyi birer defa okurlar.⁷³ Bazen Bakara suresinin ilk sayfasını da okurlar, tesbihlerinin ve kıratlarının sevabını Hazreti Peygamber'e, ailesine, ashabına, âl-i Osman'a ve vakıf kurucunun ruhuna hediye ederler. Burada her gün iki hatim yapılır. Otuz cüz sabah namazından sonra otuz cüz de öğle namazından sonra okunur.

Eskişehir camiinde her gün sabah namazından sonra bir hatim indirilir. Hatim duasında Peygamber'in, ailesinin, ashabının, Âl-i Osman'ın ve vâkıfın ruhlarına hâsıl olan sevap hediye edilir. Gebze imaretinde, cüzhan ve devirhanları kontrol eden müstakim, âdil ve emin noktacı bulunur.

i) Beytüt-Ta'limler Şartı: her birinde âlim, salih ve nâsih bir muallim vardır. "Halife" sıfatını taşıyan yardımcısı bulunur. Beytüt-ta'limlerde öncelikle yetim çocukların, imkan dâhilinde diğer Müslüman çocukların eğitimleri yapılır. Eğitim gören her yetim çocuğa, her yılın ilkbaharında gömlek, peştamal, başlık, her yılın kışında tahnit edilmiş kaban, pamuklu iç elbise, yetimlere her mevsimde meyveler zuhur ettiğinde mükâfat olarak dağıtılır. Yetim çocuklar arasında onar dirhem harçlık verilir.⁷⁴

j) Nâzır Şartı: Gebze ve Eskişehir imaretlerinin her birinde emin, dindar, muhasip, nâzır bir adam vardır ki, imaretin hizmetlilerinin ahvalini kontrol eder. Eskişehir'deki nâzır noktacılık denilen hizmete nezaret etmesi de şarttır. Bunlar vakıfların aynı ve nakdî gelirlerini zabtederler, imaretin giderlerine harcarlar, eksikliği ile fazlasıyla, diğer ürünleri de kayıt altına alırlar. Gelir-gider defterine yazar, hesabını her yılın başında Gebze'deki vakfın mütevellisine sunar.⁷⁵

k) Kâtipler Şartı: her iki imarete birer emin muhasip kâtip olur. Katipler imaretin işlerini, ahvalini mütevellinin yanında yazarlar. Nâzır da bunlara vezaret eder.

l) Vakıf Görevlileri Şartı: Bir cabi, emin bir şeyh, şeyhin yardımcıları olan iki nakip: biri ekmek için diğeri yemek için görevlidir. İki hizmetli: biri kandilci, biri ise manzumecidir. Mutfak ve aşevi için, mederesenin koruması için üç kapıcı her bimaret için ikişer ferraş, sığınaklar için kilerci, harcamalar için bir vekil-i harc, her birinde birer ölü yıkayıcı, bir pirinç ayıklayıcı, et ve buğday unu taşıyıcısı, atları zapteden kapılarını kilitleyen, seherde açan, sabahtan gün sonuna kadar yanında oturan ahırcı; imaretlerden her birinde bir odun depocusu, tuvaleti, hankâhı ve konuk evlerini, su yataklarını, temizleyen bir adam, menfezleri ve su dolaplarını onaran iki tamirci,⁷⁶ imaret yakınındaki medresenin temizliği için de bağımsız bir temizlikçi, Gebze imaretinde üç ekmekçi, üç baş aşçı, Eskişehir imaretinde iki temiz ekmekçi, iki iffetli aşçı vardır. Bunlardan en saygın olanı diğerlerinin reisidir.

m) Yemek Pişirme ve Dağıtma Şartı: imaretlerin her birinde, her gün, sabah ve ikindi sonrasında olmak üzere iki defa yemek pişirilir. Sabah yemeği kabakluşlukta (duhatül-kübra), ikindi yemeği günbatımına yakın bir zamanda dağıtılır. İmarete inen, büyüklerden ve küçüklerden, âlimlerden ve salihlerden, eşraftan ve seyyidlerden, seçkinlerden ve düşkünlerden her kim olursa olsunlar yemekten men edilmezler. İmarete inen geri çevrilmez, yemeği kesilmez.

73 Arapça Vakfiye, s. 43/2.; Muavvizeteyn: Felak ve Nas Sûrelerine, seb'ül-mesani de Fatiha sûrelerine denilmektedir.

74 Arapça Vakfiye, s. 46/2.

75 Arapça Vakfiye, s. 44/2. Noktacılıkla ilgili olarak, Bahaeddin Yediyıldız'ın *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayını, Ankara, 2003, s. 378'e bakılmalıdır.

76 Arapça Vakfiye, s. 45/1.

Mu'tad günler dışında kalmalarına cevaz verilir.⁷⁷ Vakıf ürünlerinin dörtte biri kadar daha satın alınır ve kayda geçirilir. Artık gelirler:

1. Aşr-ı şerif, cüz okuyucularına, tesbih çekicilere, köprülerin tamirine, geçitlerin ıslahına, künklerin, pınarların ve hanların tamirine, sel sularının yığıtıldığı setlerin, yolların onarımına
2. Müslim ve Gayr-i Müslimlerin yoksullarına, gariplerin techiz ve tekfinlerine, muhtaç hastaların ilaçlarına, azıklarına, hacıların yoksullarının seyahat giderlerine, borç batağındakilerin borçlarını ödemelerine, darü'l-harpten Müslüman esirlerin, kendilerini kurtarmaya gücü yetmeyenlerinin, kurtarılmasına harcanacaktır.
3. Vakıf bir şekilde yıkılırsa, gelirlerinin tamamı Mekke-i Şerif'e ve Medinetü'l-Müşerrefe'de oturan fakirlere ve miskinlere harcansın. Hayır vakıflarının taşınmazları Gebze'deki imarete tahsis edilsin.
4. İmaret Mutfaklarında Kullanılan Günlük Yiyecek ve İçecek Malzemeleri: 60 okka et,⁷⁸ İstanbul kilesiyle (24 kg) 5 kile buğday unu⁷⁹, İstanbul kilesiyle 1,5 kile pirinç: sabahtan ayıklanır, toplanır. Filibe kazasındaki pirincin bir tanesinin dahi satılmaması şarttır. Filibe pirinci karayoluyla Rusçuk'a, oradan gemi ile imarete getirilirdi. Filibe'nin unu cabisinin uhdesindedir. Her gün ikinci vakti 1,5 kile özlü buğday çevredekilere dağıtılmalıdır. Ekmek pişirmek için okkanın beşte biri kadar tuz verilmelidir. 400 dirhem nohut vaktinde verilmelidir...

Toplantı gecelerinde, Aşûra ve bayram günlerindeki de belirlenmiştir. Ramazan günlerinde Berat, Regaib, Mevlid ve Miraç gecelerinde, ihtiyacı olanlara pirinçten 5 kile, sebzelerden, yemişlerden, çiçeklerden üçte bir kile, nohuttan iki okka, biberden bir-iki dirhem; safranlı tatlıya ihtiyaç olanlara 2 kile pirinç, baldan 15 okka, baharattan 4 okka, safrandan 10 dirhem, baldan 12 okka, nişastadan beşte bir okka⁸⁰ ihtiyaç sahiplerine incirden, erikten, kırmızı üzümünden, zerdaliden 4 okka, renklisinden üçte bir okka; ekşili yemek için pirinçten 1 kile, siyah üzümünden 20 okka, kırmızı üzümünden beşte bir okka, pestil, erik ve zerdaliden üçte bir okka. İhtiyaç sahipleri zikredilen yiyecek maddelerini zikredilen gecelerin ya da günlerin herhangi birinde sırayla ve istikrarla alırlar (bi'l-istimrar ve'l-istikrar). Yemek miktarı ramazan gecelerinde sair gecelerde normal günlerde ve bayramlarda eşittir. Pişirilen yemek misafirlere, sofulara, hankâh odalarındaki komşulara dağıtılır. Her gün sabahleyin bir ekmek, bir parça et, bir tas yemek görevlilere, evlilerine ve bekârlarına, fakirine ve zenginine dağıtılır. Fakirlik ve nafaka gerektiren durumlarda, her gün üç ekmek, üç tas yemek ve üç parça et verilir. Bekârlara günlük sabah ve akşam olmak üzere iki ekmek, iki parça et, iki tas yemek, softa diye bilinen muhassılların yetenekli olanlarına da verilir.⁸¹ Yemek hususunda savurganlıktan kaçınılmalıdır. Bu durum mütevellinin, nazırın, şeyhin içtihadına ihalem edilmelidir. Yemek onların yeterli gördükleri miktarda, inançlarına, firasetlerine ve ayırt etmelerine göre pişirilmelidir. Pişen yemek dağıtılmalıdır. Artanının fakir komşular, zayıflar ve miskinler arasında dağıtılması daha erdemlidir.

77 Bütün imaretlerde olduğu gibi, Gebze ve Eskişehir imaretlerinde de inen misafirlerin üç gün-üç gece meccanen konaklamaları, ihtiyaçlarının görülmesi Sunnet-i Resul'dür.

78 Okka: o tarihlere 400 dirhemdir, yenisi 1000 yeni dirhem yani kilogramdır. (Şemseddin Sami Bey, a.g.e, s.213)

79 Arapça Vakfiye, s. 48/2, 49/1... Pirvadi'deki su değirmenlerinden elde edilen unlar gemiyle Gebze'ye getirilirdi. Her ekmek için 100 gr hamur kesilir. Piştikten sonra noksansız olması evladır.

80 Arapça Vakfiye, s. 49/2.

81 Arapça Vakfiye, s. 51/2.

Yıllık gelirler, on bin dirhem in reğeller, ekşiler, bal vs, ayrıca kabkacakların parlatılmaları için, mum, yağ vs. ihtiyaçlar için ayrılmalıdır. Eksikse ilave edilmelidir. Misafirlere derslerinden sonra bir ekmeğ 50 dirhem süzme bal, beslenmeleri için 50 dirhem ekmeğ verilmelidir. Her öğün on altı sofraya kurulurdu ve her sofrada 5 kişi otururdu.

5. Gebze İmaretinin Görevlilerini ve Yevmiyelerini Gösterir Tablo:⁸²

Mesleği	Yevmiyesi (Dirhem)	Mesleği	Yevmiyesi (Dirhem)
Müderriş	50	Tesbihçilere ve Salavat-ı Şerifecilere	1
Öğrencilerden her birine	2	Nâzıra	10
Medrese kapıcılarından ve ferraşlardan her birine	2	İhlas, Ayetü'l-Kürsi okuyucularına	1
Kütüphane görevlisine	3	İmaretin şeyhine	10
Cami Hatibine	10	Vekil-i Harç	5
Cami İmamına	10	Kilerci	4
Müezzinlerden her biri	5	Aşçıların Reisine	5
Cami Hizmetlileri (Kayyimin)	3	Aşçılardan her birine	4
Kandilciye	3	Ekmeğçilerden her birine	3
Hafızların Reisi	5	Temizlikçilerden her birine	3
Dört hafızdan her biri	3	Ekmeğ ve Yemek Nakiplerine	2
Hoşhân	2	Mutfak kapıcısına	2
Muarrifine	3	Bulaşıkçıya	2
Müveşşih (Güzel şiir okuyan)	2	Pirinç ayıklayıcıya	2
Cüzhanlardan her birine	1	Bulgurcuya	2
Noktacıya	1	Et taşıyıcıya	1
Hankâh (Güzel metin okuyucusu)	20	Ahır görevlisine	2
Tamircilerden her birine	2	Odun muhafızına	1
		Çöpçüye	2

82 Arapça Vakfiye, s. 48/1-2.

6. ESKİŞEHİR İMARETİNİN GÖREVLİLERİNİ VE YEVMİYELERİNİ GÖSTERİR TABLO:⁸³

Mesleği	Yevmiyesi (Dirhem)
Hankâh Şeyhi	15
Cami Hatibi	5
Cami imamı	6
Her bir Müezzine	3
Hafızların reisine	3
Kalan Hafızlara	2
Belletmene (Muarrif)	2
Cüzhânlardan her birine	1
Hizmetlilerden her biri	2
Kandilci	2
İmaret Şeyhi	5
Vekil-i Harc	4
Kilerci	3
Aşçılardan Fırıncılardan, temizlikçilerden her biri	2
Ekmek ve yemek hizmetlilerinden her birine	1
Bulaşıkçı	1
Depocu, Pirinç ayıklayıcı buğday uncusu, et taşıyıcısı	1
Odun depocusu, tuvalet temizleyicisi	1
Ahır görevlisi	2
İmaret Nazırı	10
İmaret Kâtibi	4

Eskişehir imaretinde tüketilen yiyecek içecek malzemeleri Gebze imaretindeki yarısı kadardır ve fazla yemekler aynı usulle yoksullar ile zayıflar arasında dağıtılmaktadır. Bu imarete reçeller ve sair tatlı ve baharatlar için de 5000 dirhem ayrılmıştır.⁸⁴ Misafirlerin yemeği 12 sofraya taksim edilir, beşer kişi otururlar. Yiyeceklerin en tazesi ve âlâsı satın alınır. Bal, yağ, pirinç, buğday, un ve sair ihtiyaçlar her bir imaret için satın alınır. Kim ihtiyaçların temininde tembellik gösterirse kasten cimrilik ederse: Allah'ın, meleklerin, insanların tamamının laneti üzerine olsun.⁸⁵

⁸³ Arapça Vakfiye, s. 53/1.

⁸⁴ Arapça Vakfiye, s. 53/2.

⁸⁵ Arapça Vakfiye, s. 53/2.

GEBZE VE ESKİŞEHİR İMARETLERİNİN YÖNETİCİLERİ VE YEVMİYELERİ:⁸⁶

Görevi	Yevmiyesi
Eskişehir vakfı mütevellisi	33
Eskişehir vakfının nazırı (Rumeli Kazaskeri)	5
İki vakfın kâtibine	8
Ürünleri toplamak için görevlendirilen sekiz muhasebeciden her birine	5

Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın Boğazkesen Kalesi dışında Biga, Seyyid Gazi ve Rodos kalesinde birer darü't-ta'limi bulunmaktadır. Darü't-ta'limlerde görevli olanların aldıkları yevmiyeler de aşağıdaki gibidir.⁸⁷

Görevi	Yevmiyesi
Darü't-ta'lim Öğretmeni	5
Öğretmen Vekili	1
Muhafıza	1
Rodos Darü't-ta'lim Öğretmeni	4
Öğretmen vekiline	1
Hasırcısına	1
Muhafızına	1
Dizdârına, muhafızların reisine, vakıfların nazırına	-

Harameynü'l- muhteremeyn yoksullarına gönderilmek üzere, her sene 100 efrenci altın, vezni ve miktarı sahih sikke gönderilecektir. Bunun gönderilmesinde gevşeklik gösterilmesin, ölçülere aykırı bulunulmasın.⁸⁸

Hatime: Allah'a, Resulüne, Ahiret gününe inanan bir kimse, bu vakfiye şartlarını helal veya haram edemez, şartını değiştiremez, değiştirmeye çalışırsa, onu bozguncu bir yorumla nesh ve saptırmaya kast ederse o kimseler zâlimdirler... Âlemlerin Rabbi'nin sözünü iştiniz: "Dikkat ediniz, Allah'ın laneti zâlimlerin üzerindedir". Bundan böyle vâkıfın, Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın, eciri "merhametlilerin en merhametlisi"ndendir. Şüphesiz Allah, âlimlerin ecrini zayıf etmez. Övünmek, her hal ve şartta Allah'ındır. Salatu Selam Muhammed'e, arkadaşlarına, ehl-i beytine olsun. Kalpleri kabule meylettiren O'dur.⁸⁹ Vakıfnâmenin yazılması Allah'ın inayetin-

86 Arapça Vakfiye, s. 54/1.

87 Arapça Vakfiye, s. 54/2.

88 Arapça Vakfiye, s. 54/2.

89 Arapça Vakfiye, s. 56/2.

den ve yol göstericiliğinden dolayıdır. Recebül-müreccebin başlarında, Hicret-i Nebeviyyeti'l-hilâliyyenin 932. yılında (M.1526 yılında) yazılmıştır.⁹⁰

SON NOTLAR

- 1 "Melikeler melikesi, kadınların iffetlisi, Gazi Çoban Mustafa Paşa'nın halile ve zevcesi, Sultan Selim Han'ın kızı, Sultanü'l-âdel ve Hakanü'l-ekmel, hûlasâtü nev'il insan, Süleymanü'z-zaman Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi.
- 2 Kavvas: Arapçadır. Okçu, ok yapan adam demektir. (Şemseddin Sami Bey, *Kamus-ı Türki*, s. 1086)
- 3 Kilindir, emzikli su kabı demektir. Ibrikçi

90 Arapça Vakfiye, s. 57/1.

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA’NIN EŞİ YAVUZ SULTAN SELİM’İN HANGİ KIZI?

KENAN ZİYA TAŞ*

Çoban Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinin ileri gelen devlet adamlarındadır.¹

Yeniçeri Ocağı’nda başlayan devlet hizmeti Kapıcıbaşı ve Rumeli beylerbeyliği ile sürmüş ve Yavuz Selim tarafından üçüncü, Kanuni tarafından da ikinci vezirliğe yükseltmiştir. Bu görevleri esnasında meşhur Çaldıran (1514), Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine katılmıştır. Hayır Bey’in yerine Mısır valiliğine atanmıştır. Osmanlı devlet hayatında gördüğümüz güvenilir ve kabiliyetli devlet adamlarının istihdamında hem onların bu özelliklerin istifade hem de daha çabuk yükselmelerini temin etmek maksadıyla hanedâna *damat* yapma uygulamasını Çoban Mustafa Paşa da görüyoruz. Böylece hanedândan kız alarak damat unvanı ile de anılır olmuştur. Çoban Mustafa Paşa’ya eş olan hanedan mensubu kadın Yavuz Sultan Selim’in kızıdır. Ancak bu kişinin kimliği ve adı konusunda dönemin kaynakları yeterli ve doyurucu bilgi vermezler. Bu sebeple gerek kaynaklar gerekse mevcut kaynaklardan istifade ile ortaya konulan araştırmalarda eş olan kişinin adında bir kesinlik ve kararlılık yoktur. İsimler ya belirsizdir ya da karıştırılmıştır.² Bildiride zikrettiğimiz kaynaklara daha müdekkik bakarak ve araştırmaları da mukayese ederek bu konuda mümkün merteye bir kanaat oluşturulması yoluna gidilecektir.

Öncelikle Osmanlı hanedanında padişahlarının kızlarını adı ile ilgili bir anlayış veya kanaâti ifade edelim. Bu anlayışa göre Osmanlı padişahlarının kızlarına ilk zamanlarda Selçuklu geleneğine uyularak Hatun denilmekteydi. Fatihden itibaren Sultan, *ismi bilinmeyenlere ise Devlet Hatun ve Sultan Hatun gibi tabirler kullanılmaktaydı*. Sultanların ise kız çocuklarına Hanım Sultan ve oğullarına ise Bey veya Beyzâde adı verilmekteydi. Şehzâdelerin kızlarına da Hanım Sultan denilmekteydi.³ Alderson’un tespitlerine göre, Osmanlı Hanedanının kız çocukları için kullanılan isimlerden 22 Fatma, 15 Hatice, 11 Esmâ, 10 Ayşe ve 7 Rukiye ismi göze çarpmaktadır.⁴

* Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi kztas@hotmail.com

1 Hakkında düzenli ve geniş bir biyografik çalışma ve ansiklopedi maddesi olmayan Çoban Mustafa ile ilgili ilk düzenli bilgi ve biyografi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, (Haz. Nuri Akbayar, Aktaran, Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, C. 4, s. 1192. Uygulamalardan doğrudan haberimiz olmadığı için ifade ve ümid edelim ki, bu sempozyum sonrası, *TDVİA*’da ilave ciltlere bu konu ile ilgili bir madde başlığı konulsun.

2 Bu belirsizlik veya karışıklık Çoban Mustafa’nın kimliğinde de ortaya çıkmaktadır. Onun Gebze’deki külliyesi üzerine yapılan bir araştırmada onun için verilen bilgilerin de karıştığını bilhassa lakablar dolayısıyla görmek mümkündür. Meselâ: “Çoban lakabının dışında daha birçok lakapla anılmakta ve bilinmektedir. Bunlar, doğduğu yere izafeten “Boşnak”, hanedandan kız almış olması dolayısı ile “Damat”, Rodos seferine iştiraki dolayısıyla “Gazi”, Mısır valiliği dolayısıyla “Mısırlı” lakablarına ilaveten H. Dernschwam’da “Polak” ve Evliya Çelebi’de “Koca Lala” lakaplarıyla da geçmektedir.” Fatih Müderrisoğlu, “Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze”, *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995) 67-124. Çoban Mustafa Paşa’nın lakabları ile ilgili karışıklıklar için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Konolojisi*, İstanbul 2011, Doğu Kütüphanesi, s. 108. Ayrıca Mustafa Paşa’nın vakfiyesinde kendisine izafe edilen “Çoban” lakabının hiç geçmemiş olması, dikate değerdir. Umarım bu bildirinin de yer aldığı kitaptaki bildirilerin içinde bu konuya açıklık getiren bilgiler bulunur.

3 Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1985, TTK, s. 67; Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem*, İstanbul 1995, OSAV, s. 318.

4 Anthony Dolphin Alderson (Terc. Şerafettin Severcan), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, İstanbul 1998,

Bu geleneğin Yavuz Sultan Selim dönemine kadar ve onun kız çocuklarının adlandırılmasının üzerindeki etkisini görmek açısından bibliyografyadaki kaynaklara dayanarak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

İLK DOKUZ OSMANLI PADİŞAHININ KIZ ÇOCUKLARI									
	OSMAN GAZİ	ORHAN GAZİ	I. MURAD	YILDIRIM BAYEZİD	ÇELEBİ MEHMED	II. MURAD	FATİH SULTAN MEHMED	II. BAYEZİD	YAVUZ SULTAN SELİM
1	Fatma Hatun	Hatice Hatun	Özer Hatun	Erhonda Hatun	Selçuk Sultan	Hatice Sultan	Gevher Sultan	Gevher Mülük Sultan	Gevher Sultan
2		Fatma Hatun	Sultan Hatun	Fatma Hatun	Sultan Hatun	Hafsa Sultan	İsmi Bilinmiyor	Selçuk Sultan	Hatice Sultan
3			Nilüfer Hatun	Paşa Melek Hatun	Hatice Hatun	Fatma Sultan	İsmi Bilinmiyor	Hatice Sultan	Beyhan Sultan
4			Nefise Melek Sultan Hatun	(Fülane) Hatun	Fatma Hatun	Erhonda Sultan		İlaldı Sultan	Hafsa Sultan
5				Oruz Hatun	Hafsa Hatun	Şehzâde Selçuk Sultan		Ayşe Sultan	Fatma Sultan
6				Hundi Hatun	Ayşe Sultan			Hundi Sultan	Devlet Şahî Sultan
7					İlaldı Hatun			Ayn-ı Şah Sultan	
8								Fatma Sultan	
9								Şah Sultan	
10								Hüma Sultan	
11								Kamer Sultan	

Resim 1: Padişah kızlarının isimleri tablosu

Bu tabloda yer alan isimlerin kesinlikleri ve tam olduğunu söylemek, en azından ilk dönemlerdeki kaynak yokluğu veya azlığı dolayısı ile mümkün değildir. Ancak bu haliyle bile döneme bir projeksiyon yapıldığı ve bir fikir verdiği kabul edilmelidir.

Tabloda görüldüğü ve anlaşılacağı üzere Devlet Hatun veya Sultan Hatun gibi isimler yoktur. Sadece Yavuz Sultan Selim'in Devlet Şahî Sultan adı belirtilen hususu çağrıştırmaktadır.

Bu ve benzeri jeneolojik tespitler, ilgili dönem tarihçilerinin bile üstesinden kolayca gelemeyeceği bir husustur. Bu jeneolojik tespitlerin etkisini en çok ikincil araştırmalarda görüyoruz. Bu safhada yukarıda ifade ettiğimiz üzere gerek dönemin kaynaklarında gerekse bu kaynaklara dayalı yapılan araştırmalarda Yavuz Sultan Selim'in eş ve çocukları özellikle kız çocukları ile ilgili olarak da çok ayrıntılı kayıtlar ve kesin bilgiler yoktur.

Bunlardan hem arşiv kayıtlarını hem de Osmanlı tarihlerini kullanarak konuyu ele alan tedkiklere baktığımızda karşımıza şu eserler çıkar:

Bunlardan ilki, Alderson'un *Osmanlı Hanedanı* adlı eseridir. Alderson, Yavuz Sultan Selim'in 10 kızının olduğunu bunlardan Hatice, Fatma, Selçuk, Hafsa ve Şahhübâ'nın adlarının bilindiğini diğer beşinin adlarının bilinmediğini yazar. İsmi bilinmeyen bu kızlardan biri Mehmed Ağa, diğeri Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa ve daha sonra Güzelce Mahmut Paşa, üçüncüsünün Kırım Hanı'nın oğluya, dördüncüsünün Şehid Mehmed Paşa ile evlendiğini yazar.⁵

Yenişafak-İz Yay. (Kitabın orijinali, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford-London 1956), s.191.

5 Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s. 244-245.

İkincisi M. Çağatay Uluçay'ın "*Padişah'ın Kadınları ve Kızları*" adlı eseridir. Çağatay Uluçay, Alderson'dan da istifade ederek, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda Yavuz Sultan Selim bahsinde kızları ve eşleri ile ilgili şu bilgileri verir⁶:

Beyhan Sultan, bazı belgelerde Peykhan Sultan olarak da geçer Ferhat Paşa ile evlenmiştir.

Fatma Sultan, önceleri Antalya sancak beyi Mustafa Paşa ile evlenmiş ondan ayrıldıktan sonra vezir-i âzam olacak olan Kara Ahmet Paşa ile son olarak da Hadım İbrahim Paşa ile evlenmiştir.

Hafsa Sultan, Kaptan-ı derya ve vezir olan İskender Paşa ile evlenmiştir.

Hatice Sultan, vezir-i âzam Makbul veya Maktül İbrahim Paşa ile evlidir.

Şah Sultan, belgelerde Şahî Sultan, Devlet Şahî, Şehzâdeşahî şeklinde de geçmektedir. Vezir-i âzam Lütfi Paşa ile evlenmiş. Ancak bu evlilik Lütfi Paşa'nın sert tabiatı yüzünden bitirilmiş ve Lütfi Paşa da vezir-i âzamlıktan azledilmiştir.

Hanım Sultan, belgelerde Sultanzâde ve Şehzâde Sultan olarak da geçmektedir. vezir Çoban Mustafa Paşa ile evlenmiştir.

Üçüncüsü ise Yılmaz Öztuna'nın "*Devletler ve Hanedanlar Türkiye 1074-1990*" adlı eserleridir.⁷ Eseri ve kaynakları tartışmalı olan⁸ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye*'de Yavuz Sultan Selim'in kızları ile ilgili şu bilgileri verir:

1- *Gevher Sultan*, İsfendiyaroğlu Mehmed Bey ile evlidir ki; babası da Osmanlı hanedanına damat olmuştu.⁹

2- *Hadice Hanım Sultan*, Kaptan-ı derya ve İkinci vezirliğe yükselmiş ve daha sonra idam edilmiş olan Damat İskender Paşa ile ondan sonra ise Damat İbrahim (Makbul veya Maktül) Paşa ile evlendirilmiştir.¹⁰

3- *Beyhan Sultan*, İlk olarak Damat Ferhad Paşa ile evlenmiş bu paşanın idam edilmesinden sonra Damat Mehmed Paşa ile evlendirilmiştir.¹¹

4- *Hafsa (Hafisa) Sultan*, ilk eşi bostancıbaşı olduğu ifade edilen Fülân Ağa'dır.¹² Onun idam edilmesinden Sonra Damat Gazi Çoban Mustafa Paşa ile evlenmiştir. Buradaki bilgiye göre Çoban Mustafa Paşa da İstanbul'da idam edilmiş Gebze'de defnedilmiştir.¹³

5- *Fatma Sultan*, Antlaya sancak beyi Damat Mustafa Paşa ile evliyken, kendi isteği ile onu boşamış, daha sonra Dukakinzâde Damat Gazi Ahmet Paşa ile evlenmiştir.¹⁴

6 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, TTK, s. 31-34.

7 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. II, Ankara 1996, KB, s. 157-160.

8 Ali Birinci, *Müverrih-i Mâderzâdın Fülânâmesi*, İstanbul 1994, 87 s. Emek Matbaacılık.

9 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, s. 157.

10 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, s.157-158.

11 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 158.

12 Fülân ağasının bir isim olmadığını bunun isim yerine kitabın yazarının tercih ettiği bir isimlendirme olarak kullanıldığını hatırlatalım.

13 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, s.159.

14 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 159.

6- *Devlet-şahî Sultan*, kısaca *Şah Sultan* diye tanınır. Meşhur Asafnâme müellifi vezir Lütfi Paşa ile evlenmiştir.¹⁵

Bu eserlerde bahse konu çocuklar isim isim zikredilmektedir. Bunların haricinde konu ile ilgili daha fazla bilgi olabileceğini düşündüren çalışmalar ise ansiklopedi maddesi olarak hazırlanan biyografiler¹⁶ ile hususen Yavuz Sultan Selim'i ele alan akademik ve ciddi en geniş monografik eserler olan, Selâhattin Tansel ve Feridun Emecen'e ait "*Yavuz Sultan Selim*" adlı iki ayrı kitaptır.¹⁷

Bunlardan Şinasi Altundağ'ın Milli Eğitim Bakanlığı *İslam Ansiklopedisi'ndeki Selim I* maddesi ile Tansel'in kitabında ele alınan konularla ilgili ne yazık ki tek satır bilgi yoktur.

Feridun Emecen tarafından kaleme alınan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki Selim I* maddesi ile *Yavuz Sultan Selim* adlı kitabta ise hususi bir başlık açılmamış herhangi bir dipnot ve kaynak gösterilmeden eserin yazının ve sonunda konu ile ilgili şu bilgi verilmiştir: "(Yavuz Sultan Selim'in) Adı bilinen tek hanımı Hafsa Sultan'dır. Ayrıca Ayşe Hatun isimli birinden daha söz edilir. Kızları Beyhan Sultan (Ferhad Paşa'nın zevcesi), Fatma Sultan (Kara Ahmed Paşa ve sonra Hadım İbrâhim Paşa'nın zevcesi), Hafsa Sultan (İskender Paşa'nın zevcesi), Hatice Sultan (Makbul İbrâhim Paşa'nın zevcesi), Şah Sultan (Lütfi Paşa'nın zevcesi), Hanım Hatun'dur (Çoban Mustafa Paşa'nın zevcesi)."¹⁸

Çoban Mustafa Paşa'nın eşinin adı ile ilgili karışıklığa örnek olmak üzere Çoban Mustafa Paşa'ya ait iki külliye üzerine yapılan araştırma ve incelemedeki konu ile ilgili iki farklı bilgiyi örnek olarak vermek mümkündür.

İlk örneğimiz aynı ansiklopedi de yani TDVİA'daki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi madde başlıklı yazıdır. Burada, "*Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Gebze'de XVI. yüzyıl kaynaklarının Mimar Sinan'a ait olduğunu yazdıkları Külliye'yi, Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Hafsa Sultan'la evli olan Çoban Mustafa Paşa (ö. 935/1529) yaptırmış...¹⁹*" denilmektedir. İkinci örnek yine Çoban Mustafa'nın Eskişehir'deki Külliyesi üzerine yapılan çalışmada geçmektedir. Burada da "*Külliye'nin Banisi olan Çoban Mustafa Paşa bir Osmanlı veziridir. Sadrazam Piri Mehmet Paşa tarafından yetiştirilmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında ikinci vezirlik, kapıcılık yapmış ve Anadolu Beylerbeyi olmuştur. Yavuz Selim'in 1517'deki Mısır seferinde Anadolu Beylerbeyi olarak sağ kolda yer almıştır. Mustafa Paşa aynı zamanda Yavuz Sultan Selim'in kızı Sultan Hanım Hatun'un eşidir...²⁰*" denilmektedir.

Aynı konu üzerinde sahasının el kitabı hükmünde olan Metin Sözen ve diğerlerinin, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, üzerine yapılan geniş bir çalışmada eserleri bahsinde Çoban Mustafa'dan bahsederken onun, "*1521 yılında ikinci vezirliğe, 1522'de de Mısır Beylerbeyliğine getirildiği görülür. Kanuni'nin kızkardeşi Hafsa Sultan ile evli bulunan Çoban Mustafa Paşa'nın beş*

15 Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, 159-160.

16 Şinasi Altundağ, "Selim I", *MEB İA, Cilt 10*, s. 423-434; Feridun Emecen, "Selim I", *TDV İA, Cilt 36 (2009)*, s.407-414.

17 Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, TTK, Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2016, Kapı Yay.

18 Emecen, *Selim I*, s. 414; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, S. 395

19 Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *TDV İA, Cilt 8 (1993)*, s. 351-354.

20 Erol Altınşapan-Mehmet Mahur Tulum, "Eskişehir Kurşunlu Cami Kitabesinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 23, Mart 2016, s. 1-6

ay sonra Mısır'dan döndüğü 1529'daki Viyana seferine gitmeden öldüğü anlaşılmaktadır." demektedir.²¹

Ortaya çıkan bu farklılığı, çalışmaların mahiyeti ve gayesi itibarıyla, bir noksanlık veya kusur olarak değerlendirmek doğru olmayabilir. Ancak kaynaklardaki çelişkiye ve bunları kullanırken gösterilecek dikkate işaret etmesi bakımından önemlidir.

Konuyu sonuca bağlamak açısından aslında yukarıda zikrettiğimiz yayınların bir çoğunun da kullandığı M.Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası* adlı eserindeki kayıtlar yeterli ve gerekli bilgileri vermektedir.²² Eserde Çoban Mustafa'nın mülk ve vakıflarına dair eserine aldığı vakıf ve tahrir kayıtlarında, eşinin adının zikredildiği kayıtlara da tesadüf edilmektedir.²³ Bu kayıtlar şöyledir:

ملك سلطان زاده سلطان خاتم خاتون
قریه قره باغ تابع چرمن

Resim 2: Tahrir kaydı 1

"Mülk-i Sultanzâde Hanım Hatun, karye-i Karabağ tâbi-i Çirmen"²⁴

مزرعة الادرهسى تابع چرمن ملك حضرت مصطفی پاشا صوغرى قشلاسى... الادرهسى سنورى
بيان ادر... ملك سلطان زاده سلطان خاتم خاتون قریه قره باغك عموما حدی وسنورى...

Resim 3: Tahrir kaydı 2

"Mezraa-i Aladeresi tâbi-i Çirmen mülk-i Hazret-i Mustafa Paşa Susıgırı Kışlası... Aladeresi sınırını beyân eder... Mülk-i Sultanzâde Sultan Hanım Hatun karye-i Karabağ'ın umûmen haddi ve sınırı..."²⁵

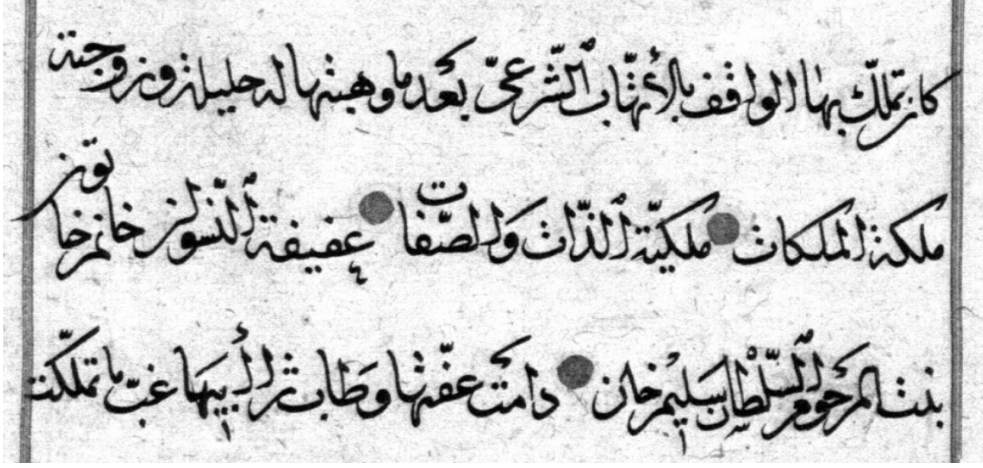
21 Metin Sözen, Rüçhan Arık vd, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, İşbankası yay, s. 164.

22 Bu eserden istifadeyle Çoban Mustafa üzerine yapılan çalışmaya en iyi örnek Fatih Müderrisoğlu, "Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995) 67-124, künyeli çalışmadır.

23 M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar Mülkler Mukataaalar*, İstanbul 1952, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak., s. 515-525.

24 Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 515.

25 Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 517.

Resim 4: Vakfiyenin orijinal kaydı²⁶

«... بعدما وهبها له حليمة و زوجته ملكة الملكات ... عفيفة النسوان خاتم خاتون بنت المرحوم السلطان سليم خان دامت عفتها... اوائل شهر رجب سنة اثنين وثلثين وتسعمائة»

Resim 5: Vakfiyenin M. T. Gökbilgin'deki hali

“... ve ba'dema vehebethelehu halîletun ve zevcetuhu meliketü'l-melekâti (melekiyyetü'z-zât ve's-sifât)” afifetün-nisvân Hanım Hatun binti'l-merhûm es-Sultan Selim Han -dâmet iffetuha- ... evâilî şehri Receb sene isneyn ve selâsîn ve tis'ami'e²⁷ (... Bundan sonra (melek zat ve sıfatlı) melikeler melikesi, kadınların en iffetlisi merhûm sultan Selim Han kızı Hanım Hatun -Allah onun iffetini dâim eylesin- ona (Çoban Mustafa Paşa'ya) o mülkü hibe eyledi. Recep ayının başları sene 932 -Nisan 1526)

Bu kayıtların ilk ikisi tapu-tahrir kaydıdır. Bu kayıtlardaki ifadelerde geçen Sultanzâde Sultan Hanım Hatun biçimindeki kullanılışın sebebi kanâatimizce baba adı veya padişahın adı zikredilmediği için sultanzâde şeklinde bir ifade tercih edilmiştir. Halbuki vakıf kaydı olan üçüncü kayıttaki Hanım Hatun binti'l-merhûm es-Sultan Selim Han ifadesinde bu ibare yani Sultanzâde sözü yer almamaktadır.

Şu halde vakfiyelerde geçen isimler, adetâ bir hüviyet veya kimlik kaydı muamelesi arzeden resmi sicil kayıtları gibidir. Bu bakımdan vakfiyede geçen adların gerçek adlar olduğunu kabul etmek gerekir. Netice olarak Çoban Mustafa Paşa'nın eşi olan Yavuz Sultan Selim'in kızının adının Hanım Sultan olduğunu kabul etmek gerekir.

26 Topkapı Sarayı Müzesi No 7003. Vakfiyenin orijinalini temini eden Prof. Dr. Feridun Emecen'e ve vakfiyenin çözümlenmesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. İsmail Hakkı Mercan ve Arif Şafak'a hususi teşekkür borçluyum.

27 Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 525.

Parentez içindeki bu ifadeyi M. Tayyip Gökbilgin vermemiş.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995, OSAV.
- Iderson, Anthony Dolphin, (Terc. Şerafettin Severcan), *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, İstanbul 1998, Yenişafak-İz Yay. (Kitabın orijinali, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford-London 1956).
- Altınsapan, Erol -Tulum, Mehmet Mahur, "Eskişehir Kurşunlu Cami Kitabesinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 23, Mart 2016, s. 1-6
- Altındağ, Şinasi, "Selim I", *MEBİA*, Cilt 10, s. 423-434.
- Birinci, Ali, *Müverrih-i Mâderzâdın Fülânnâmesi*, İstanbul 1994, Emek Matbaacılık.
- (Çoban) Mustafa Paşa Vakfıyesi: *Topkapı Sarayı Müzesi No 7003*
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Konolojisi*, İstanbul 2011, Doğu Kütüphanesi.
- Emecen, Feridun, "Selim I", *TDVİA*, Cilt 36 (2009), s.407-414.
- Emecen, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2016, Kapı Yay.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar Mülkler Mukataalar*, İstanbul 1952, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak.
- Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *TDVİA*, Cilt 8 (1993), s. 351-354.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, (Haz. Nuri Akbayar, Aktaran, Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, C. 4.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995).
- Uluçay, Çağatay, *Harem II*, Ankara 1985, TTK.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, TTK.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. II, Ankara 1996, KB.
- Sözen, Metin-Arık, Rüçhan vd, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, İşbankası yay.
- Tansel, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, TTK.

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA’NIN MISIR BEYLERBEYLİĞİ, KÜLTÜREL VE MANEVÎ FAALİYETLERİ İLE İZMİTLİ SEYYİDÎ EFENDİ’NİN MANZÛME-İ AHLÂKÎ’SİNDEKİ MESAJLARI

RECEP DİKİCİ*

Giriş

Çoban Mustafa Paşa, I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) zamanlarında önemli devlet görevlerinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Bu münasebetle Çoban Mustafa Paşa’nın döneminde yaşadığı iki padişahı kısaca tanıtmak konumuza zemin teşkil etmesi bakımından faydalı olacaktır.

Sultan Yavuz Selim, h.875 (m.1470) tarihinde babası Şehzade Bayezid’in sancakbeyliği görevi nedeniyle Amasya’da dünyaya geldi. Babası II. Bayezid, annesi Gül-Bahar Hatun, eşi Ayşe Hafsa Sultan’dır. Padişahlığı döneminde Anadolu’da birlik sağlanmış; halifelik Mısır Memlûkleri’ne bağlı Abbasilerden Osmanlı Hanedanına geçmiştir. Ayrıca devrin en önemli iki ticaret yolu olan İpek ve Baharat Yolu’nu ele geçiren Osmanlı, bu sayede doğu ticaret yollarını tamamen kontrolü altına almıştır.

Selim, tahta, babası II. Bayezid’e karşı darbe yaparak çıkmıştır. Şehzade Selim, tahta çıkmadan önce vali olarak Trabzon’da görev yapmıştır. Yavuz Sultan Selim’e kızını vermiş olan Kırım Hanı Mengli Giray, ona askeri destek sağlayarak tahta geçmesine yardım etmiştir. 1512’de tahta çıkan Sultan Selim, Eylül 1520’de şarbon hastalığına bağlı olarak Aslan Pençesi (*Şirpençe*) denilen bir çıban yüzünden henüz 49 yaşında iken vefat etti ve yerine oğlu I. Süleyman geçti. Yavuz Sultan Selim’in türbesi İstanbul’un Fatih ilçesindedir.

Arapça ve bilhassa Farsça’ya çok hâkim olan Selim’in, kendi el yazısı ile Selimî mahlasıyla yazılmış olan Farsça manzumeleri günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde bulunmaktadır. Farsçanın yanında Türkçe şiirleri de bulunan Selim’in, Farsça olan Divân’ı 1306 yılında İstanbul’da basılmış olup, 1904 tarihinde de Alman İmparatoru II. Wilhelm’in emri ile Paul Horn tarafından Berlin’de yeniden neşredilmiştir.

Bunun yanı sıra Batı’da Muhteşem Süleyman, Doğu’da ise adaletli yönetimine atfen Kanunî Sultan Süleyman olarak da bilinmektedir. 1520’den 1566’daki ölümüne kadar, yaklaşık 46 yıl boyunca padişahlık yapan ve 13 kez sefere çıkan I. Süleyman, saltanatının toplam 10 yıl 1 ayını seferlerde geçirmiştir. Süleyman böylece imparatorluğun hem en uzun süre görev yapan hem en çok sefere çıkan Osmanlı Sultanı olmuştur.

I. Süleyman 1520 yılında, babası I. Selim’in ölümünün ardından tahta çıktı. Batıda Belgrad,

* Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, rdikici@Selcuk.edu.tr.

Rodos, Boğdan ve Macaristan'ın büyük kısmını imparatorluk topraklarına kattı. 1529 yılında Viyana'yı kuşatsa da çeşitli sebeplerden ötürü bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Doğuda, Safevîlerle yapılan savaşlar sonrasında Orta Doğu'nun büyük kısmını ele geçirdi. Afrika'da imparatorluğun sınırları Cezayir'e kadar uzanırken; Osmanlı Donanması ise Akdeniz'den Kızıldeniz'e kadar olan sularda hâkimiyet kurmuştu. I. Selim'den 6.557.000 km² olarak devraldığı Osmanlı İmparatorluğu'nu, padişahlığı döneminde 14.893.000 km²'ye ulaştırdı. Zigetvar Kuşatması'nın sonlanmasından bir gün önce, 7 Eylül 1566 tarihinde hayatını kaybetti.

Sultan Süleyman döneminde çok sayıda medrese kurulmuştur. Bu dönemde sarayda kurulan kütüphanelerden çok, medrese ve külliyelerde kurulan kütüphanelerin ön planda olduğu görülmektedir. Bu da, devletin halkın eğitimini daha ön planda tutmaya başladığının göstergesi olarak görülebilir¹.

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA'NIN MİSİR BEYLERBEYLİĞİ, KÜLTÜREL VE MANEVÎ FAALİYETLERİ

Çoban Mustafa Paşa, aslen Bosna'lı veya Arnavut kökenli olduğu ileri sürülmektedir. Boşnak kökenli olma ihtimali, lakabından dolayı daha kuvvetli görülmektedir. Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağı'na devşirme olarak alınmış, 1514 yılındaki Çaldıran Seferi'ne katılmış, sonra sarayda yetişerek sırasıyla Kapıcıbaşı, Beylerbeyi ve Rumeli Beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra sadrazam Pir Mehmed Paşa'nın isteği üzerine I. Selim tarafından ilk defa vezirliğe tayin edilmiştir. Sultan I. Süleyman döneminin ilk yıllarında vezirliğe devam etmiş 1521 yılında Belgrad seferine, 1522 yılında ordu komutanı olarak Rodos seferine katılmıştır.

Rodos'un fethi hususunda Divan-i Hümayûn'da yapılan müzakerelerde ekseriyet, Rodos seferine taraftar görünmüyordu. Zira bunlar, Şövalyelerin şöhreti, adanın müstahkem olup uzun süre muhasaraya dayanabilmesi ve bir sefer vukuunda Avrupa'nın derhal buraya yardıma bulunabileceğini düşünüyorlardı. Bunlara göre sonu tehlikeli bir macera ile bitecek sefere girişmek doğru değildi. Bu düşünceye karşılık Vezir-i A'zam Pir Mehmed Pasa ile ikinci vezir Çoban Mustafa Pasa ve denizci Kurdoğlu Müslühiddin Reis, Rodos seferine taraftar olup Avrupa tarafından endişe edilmemesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu arada casusları vâsıtasıyla Rodos hakkında bilgi toplayan Kanunî, sefere karar verir. Bununla beraber sefere çıkmadan önce, Hammer'in ifadesiyle " Kur'an-i Kerim'in emrini yerine getirmek için Üstad-ı A'zam'a bir mektup gönderir. Bu mektupta Üstad-ı A'zam teslim olması isteniyor ve arzusu ile itaati kabul ettiği takdirde şövalyelerin hürriyetleri ile mallarına dokunulmayacağına dair, yerlerin ve göklerin yaratıcısı olan Allah, O'nun elçisi olan Hz. Muhammed ve diğer Peygamberler adına yemin ediyordu." Fakat bu teklif, Üstad-ı A'zam tarafından red edilir.

Bu sırada Avrupa devletleri de birbirleri ile mücadele halinde bulduklarından, Rodos ile ilgilenebilecek durumda değillerdi. Rodos ile ilgilenebilecek tek devlet olan Venedikliler de yapılan ticaret antlaşması ile pasif hale getirilmişlerdi. Divan'da alınan sefer kararından sonra hazırlıklarına başlayan Osmanlı ordusunun başına serdar olarak ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa getirilir. Öte yandan bu seferi haber alan Rodos Üstad-ı A'zamı Philippe Villiers de l'Isle Adam, bazı tedbirler alarak kaleyi tahkim ettirmiş, yiyecek depolatmış, şehrin önündeki limana zincir çektirmiş, ayrıca Papa ve Fransa'dan da yardım istemişti.

1 İsmail Hakkı Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, II, 78 vd.; M.Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I.", İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, XI, 103-104.

Rodos seferine serdâr olarak ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa tâyin edildi. Donanma komutanı Pulak Mustafa Paşa olmakla beraber, donanmanın sevk ve idaresi Kurdoğlu Muslihiddîn Paşa'da idi. Bu sefere nadir bir istisna olmak üzere, Sadrazam Pîr Mehmed Paşa'nın amcası olan Seyhülislâm Zenbilli Ali Cemalî Efendi (1503 - 1525) de katılmıştır.

1522 Haziran'ında İstanbul'dan hareket eden donanmanın mevcudu, dört yüzü harp gemisi olmak üzere yedi yüz kadardı. Pâdişâh ise 18 Haziran'da Üsküdar'a geçip kapıkulu askerleri ve sefere memur edilen diğer eyâletlerin tımarlı sipahileri ile beraber karadan yola çıktı. Donanma yirmi gün sonra Rodos önlerine geldi ve Öküzburnu limanından karaya asker çıkarıldı. Marmaris sahillerine gelen kara ordusu da gemilerle Rodos'a geçirildi ve muhasaraya başlandı. Muhasaranın uzaması üzerine, serdar Mustafa Paşa Mısır vâililiğine tâyin edilerek, Rodos sefer serdârlığına ve ikinci vezirliğe Ahmed Paşa getirildi.

Boşnak Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim'in damadı ve Kanuni'nin eniştesidir. Mustafa Paşa'nın tenkil hareketlerindeki muvaffakiyeti, maiyetindeki kumandanlardan Kara-Musa ile Hızır Ağa'nın dirayet ve cesaretlerinden mütevellit gösterilir. Fakat buna rağmen Mustafa Paşa Mısır'da bırakılmayarak 27 Mayıs = 12 Receb Çarşamba günü geri çağırılmıştır. Bu suretle Damad Mustafa Paşa'nın Mısır Beylerbeyliği, 1522 yılında beş ay yedi gün sürmüştür. Mısır'dan kaldırılmasına sebep olarak Kanuni'ni kızkardeşi olan haremının Paşa'yı İstanbul'a aldirmek için yaptığı tesirden bahsedilir; yani Damad Mustafa Paşa muvaffakiyetsizliğinden dolayı azledilmiş değildir.

Aynı yıl içinde Mısır valiliğine atanan Mustafa Paşa, kısa süreli valilik döneminden sonra İstanbul'a gelmiş ve ikinci kez vezirlik görevine atanmıştır. Bu görevi sürdürürken 1529 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri, kendi adına inşa ettirdiği en büyük vakıf eseri olan Gebze'deki külliye'nin içindedir.

Ekonomik gücünü Sultan II. Bayezid (1481-1512), I. Selim ve I. Süleyman tarafından kendisine ve eşi için yapılan zengin temliklere borçlu olan Paşa, her eseri için zengin vakıflar tesis etmiştir.

Eskişehir'de Mevlevîliğin, kurumsal olarak başlangıç tarihi 16. Yüzyılda Osmanlılar dönemine rastgelmektedir. İlk dönemlerde köylere kadar birçok yerleşim yerinde kurulan Mevlevîhaneler, 16. yüzyılın başlarından itibaren, mevlevîliğin köyden kasabaya, kasabadan şehirlere çekilmeye başlamasıyla, daha çok beyler, paşalar ve vezirler tarafından tesis edilmişlerdir. Eskişehir Mevlevîhanesi'nin faaliyette bulunduğu mekân da, Osmanlı Devleti vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa tarafından tesis edilmiştir². Bu da Çoban Mustafa Paşa'nın Mevlevîlikle yakından ilgilendiğini göstermektedir.

Kültür ve eğitime büyük önem veren Osmanlı vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa, 1521 yılında Gebze'de yaptırdığı cami, imaret ve medresesinin yanında iki kütüphane vücuda getirmişti³.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 316-7; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, s. 11, 71-72-77-78-87-99-102 vd.; Fatih Müderrisoğlu, "Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, sayı XXV, s. 67-68; Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *DİA*, İstanbul, 1994, VIII, 351-4; Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 36-43; Muhammed Faruk, *Osmanlı Tarihi*; M. Tayyip Gökbilgin, XV.- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952, s. 515-526; Komisyon, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, "Kanuni" maddesi, C. IV, İstanbul, 2000; Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 32.

3 Faruk Sümer, *Türkiye Tarihine Umumi Bir Bakış*, s. 235, www. dergiler, ankara.edu.tr

Kanuni, Rodos Muhasarası sırasında, Hayır-bey'in öldüğünü haber alınca, hemen ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa'yı 100.000 altınlık saliyane ile Mısır Beylerbeyliğine tayin ederek, beş yüz yeniçeri ve beş gemiyle birlikte Mısır'a göndermiştir. 23 Zilkade 928 (14.10.1522)'de Kahire'ye vasıl olan Mustafa Paşa 5 Zilhicce'de görevini teslim almıştır.

Mustafa Paşa, önce Hayır-bey'in envâlini tespit ettirip, gayr-ı menkullerini sattırmış; menkul olanlarını da devlet merkezine göndermiştir. Hayır-bey'in kal'ada bulunan bütün muavin ve hademelerinin yerine de kendi adamlarını tayin etmiştir. Paşa, Hayır-bey'in Memlûklülerinin mukataa ve ulûfelerinin ilka ettiği halde, 929 Cemazilahirinde, aldığı emre uyararak muhalefetlerini bertaraf için, onları İstanbul'a göndermiştir. Mustafa Paşa, kaşifleri yerlerinde ipka, ülkenin vergi tahsilini Memlûklü mübaşirlere havale etmekle beraber, onların kontrol ve nezaretini, Mısır Defterdârına vermiştir.

Hayır-bey'in Beylerbeyliği sırasında Memlûklüleri baskı altında tutmasına rağmen, onların başkaldırmadığı, belki isyana mecal bulamadıklarına işaret edilmişti. Ancak İstanbul'a nefy edilmiş olan birçok nüfuzlu memlûklü idarecinin Mısır avdeti, çerkeslerin kendilerinden saydıkları Hayır-bey'in vefatı, Mısır Beylerbeyliği'ne bir Osmanlı Paşası'nın tayini ve Memlûklü emirlerinin muamelelerini bilmeyen Mustafa Paşa'nın Hayır-bey'in muavinlerinin salahiyetlerini sınırlandırması, Hayır-bey'in zamanında devam eden Memlûklü adetlerini yavaş yavaş kaldırmaya çalışması ile durum değişmiştir.

Böylece Osmanlı hakimiyetine bir türlü ısınmamış olan Memlûklü beyleri, Hayır-bey'in mîrahuru Kansu, hazinedarı Mısırbay, ve tûfengcibaşısı Budak'ın öncülüğü ile Memlûk devletini ihya maksadıyla ayaklanmışlarsa da, fitne zamanında haber alınıp, saltanat iddiasında bulunan Kansu idam olunarak isyan çabucak bastırılmıştır.

Ancak, bu hadiseden iki-üç ay sonra, Feyyûm ve Behnese kâşifi olan Emirü'l-hac Cânım es-Seyfî, Atfihiyye kâşifi Hüdaverdi ve Garbiyye kâşifi İnâl isimlerindeki Çerkes beyleri yirmi bin kişilik bir kuvvetle baş kaldırıp, Mısır'ın Arap Şeyhlerine ve âyanlarına ve halka mektuplar göndererek bir yıllık vergiyi af ve bundan böyle verginin yarısının alınacağını ilân etmekle hayli taraftar topladılar. Mustafa Paşa, hareketin merkezi olan Feyyûm'a isyanı bastırmak için birkaç defa Arap ve çerkes asker göndermişse de netice alamamıştır. Elindeki muhafız kuvvetleri ile de asilere karşı koyamayacağını anladığından, Çerkes beylerine ve Arap ayanına mektuplar yazarak onları ele aldı, halka ağır gelen vergiyi bir miktar indirerek, onları asi kâşiflerden ayırıp; kendi safına kazandırdı. Asilerin Kahire üzerine geleceklerini haber alınca da kendi kul ve adamları ile şehir muhafazasında kalıp, kapıkulu ve gönüllülerden üç dört bin kişiyi Hızır Bey'in kumandası ile, Reydaniyye'ye asileri karşılamaya gönderdi. Şarkiyye'ye yakın bir yerde iki taraf arasında vukua gelen müsademede, başta Cânım es-Seyfî olmak üzere pek çok Çerkes ve Arap telef oldu; asilerin bakiyesi etrafa kaçmaya teşebbüs ettilerse de, şiddetle takip ve imha olundular.

Said, Şarkiyye ve Garbiyye nahiyelerindeki bir çok Arabın fesadı devam ettiğinden, kâşiflerin talebi üzerine toplarla mücehhez olan Osmanlı askeri gönderilerek az zamanda isyanları bastırılmıştır.

Cânım es-Seyfî'nin isyanı, İstanbul'da duyulunca, Defterdâr Derviş Çelebi ile beş gemi ve bir çok asker Mısır'a gönderilmişse de, bu kuvvet fitnenin bastırılmasından sonra vâsil olmuştur. Defterdar Derviş Çelebi, Sultan Selim'in daha önce emrettiği gibi, Kayıtbay zamanı nizamının tatbik edilip edilmediğini, edilmiyorsa reâya ve rençberin durumunu ıslaha memur edilmişti. Mısır'ın vakıf ve mülk olduğu tevsik edilemeyen yerlerini hazineye rabt, ülkenin idaresini Kayıtbay'ın zamanında cari olan nizama tevfiğe çalışmıştır⁴.

Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî müellifi Muhyî-i Gülşenî, Mısır'a gidip Halvetiyye-Gülşeniyye tarikâtının kurucusu İbrahim Gülşenî'ye intisap eden Muhyiddin Karamânî (ö957/15550)'nin burada Mısır Valisi Çoban Mustafa Paşa'nın dikkatini çektiğini, Mustafa Paşa İstanbul'a çağrıldıktan sonra İbrahim Gülşenî'den Gebze'de yaptırdığı külliye'nin hankahına Muhyiddin Karamânî'yi şeyh olarak görevlendirmesini istediğini söyler. Muhyî'nin anlattığına göre Gülşenî, Karamânî'nin seyrü sülûkünü tamamlaması gerektiğine işaret etmiş ve bu haliyle görevlendirilirse Hallâc-ı Mansûr gibi idam edilebileceğini söylemiş, Mustafa Paşa ise koruması altında bulunan şeyhe hiç kimsenin bir şey yapamayacağını belirterek ona güvence vermiştir. Külliye 930 (1524) yılında inşa edildiğine göre Muhyiddin Karamânî Gebze'ye bu tarihte veya daha sonra gelmiş olmalıdır. Burada ve İstanbul'da birçok mürid edinen Karamânî'nin ardından Edirne'ye gittiği anlaşılmaktadır⁵.

Sultan Selim Hân Mısır'ı zaptettiğinde, İbrâhim Gülşenî hazretleri onu; "Azîzim, hayr-ı mukaddem ömrünün vâri safa geldin. Keremler eyledin gönlümün sultânı safa geldin" diyerek karşıladı. Sultan Selim Hân, Ehl-i sünnet âlimi olan İbrâhim Gülşenî'ye çok saygı ve hürmet gösterdi. Pek çok yeniçeri ve sipahiler sohbetiyle şereflendi. Onun duâsını alarak, feyz ve bereketlerinden istifâde etmeye çalıştılar.

Mısır'da İbrâhim Gülşenî hazretlerinin talebeleri ve sevenleri çoğaldı. Nâmı, zamanın sultânı Kanunî Sultan Süleymân Hân'a erişti. Sultan Süleymân Hân, onu İstanbul'a davet eyledi. İstanbul'a gelen İbrâhim Gülşenî hazretlerine çok hürmet gösterdi, ikramlarda bulundu. O sıralarda İbrâhim Gülşenî yüz dört yaşlarında idi. Gözlerinde bir rahatsızlık hissediyordu. Görmesi çok zayıflamıştı. Durumu Pâdişâh'a arz eyledi. Sultan da Kahhâlbaşı'na (Sürmecî başına) emrederek, gerekli ihtimâmı göstermesini emretti. Kahhâlbaşı da bütün gayretini sarfederek, Allahü teâlânın izniyle kısa zamanda yeniden gözlerinin açılmasına sebep oldu. İbrâhim Gülşenî sıhate kavuşunca, Çıkrıkçılar başındaki Atîk İbrâhim Paşa Câmî'inde halka vâz ve nasihat etmeye başladı. Kısa zamanda İstanbulluların gönlünde taht kuran İbrâhim Gülşenî'ye, devlet erkânından ve halktan pek çok kimse talebe olmakla şereflendi. Pâdişâh, şeyhülislâm, âlimler ve evliyâ, onun ilimdeki üstünlüğünü çok takdîr ettiler. Bir müddet İstanbul'da kalan İbrâhim Gülşenî hazretleri, Pâdişâh'tan izin alarak tekrar Mısır'a döndü ve 940 (1534) yılında vefat etti⁶.

4 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 316-317; Bostan, Süleymân-nâme, Ayasofya ktb., nr. 3317, 59a; Diyarbekrî, Abdü's-Samed b.Seyyidî Ali b.Davud, Nevâdirü't-tevârih, İstanbul, Ali Emiri Ktb. Tarih nr. 596, 361a-b, 375a-b, 376a-b, 378a-b, 379a-b, 380a-b, 381b, 382b, 383b, 384a-b, 385a, 387a-b, 390a-b, 391a-394a, 396a-b, 397b, 398a-b, 400b, 401b; Celâlzâde, Mustafa Çelebi, Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik, Wiesbaden, 1981, 100b, 104a-b, 105b, 106b; İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b.Ahmed el-Hanefî, Bedâiyü'z-zuhûr fî vekâ'id-duhûr, Kahire, 1961, V, 489, 493; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI, Asırda Mısır Eyâleti, Doktora Tezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 72-76.

5 Reşad Öngören, "Muhyiddin Karamânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, XXXI, 82; İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, meli Sadâreti Mahkemesi Sicili, nr. 20 vr. 105b-106a; ilknur Altuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Ankara 1989; Muhyî-i Gülşenî. Menâkıb, s. 379, 381.

6 Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, haz. Fikri Yavuz, İstanbul, 1995, I, 116-117; Komisyon, İslâm Âlimleri Ansiklopedisi,

İZMİTLİ SEYYİDÎ EFENDİ'NİN MANZÛME-İ AHLÂK ADLI ESERİNDEKİ MESAJLARI

Allah'a hamd olsun, bir zaman nazmla meşgul olmaya rağbet ettim. Günbegün onun lezzeti kalbimde terakki etti.

Her ne zaman nazm olundu ise onu cem eyleyeyim. Taki Muhammed ümmeti ondan istifa etsin.

Hak Teâlâ medh eder takva ehlinin naklini. Mevlâ, anlayan kâmil insanlara izzeti hasretti.

Takva davasında bulunduğu halde, takvadan gafil olan kişi, yalancı, câhil ve zararlı bir kişidir.

İnsan, kalp, kulak, karın, cinsel organ, göz, ayak, el ve dile dikkat edip, bunlarla günah işleme-meli. Bunların tamamı dokuz organdır amma kalbe eyleye himmeti.

Hikmet, iffet ve şecaat güzel ahlâktandır. Aniden hiddetlenmek ve korkaklık ise beladır.

Bunlardan kurtulmak istersen, bütün gazap ve şehveti akla hizmetkar yap.

Akıl, cehalet ve gafletle bunlara mağlup olursa, o kimse çok korksun, Cenneti bulamaz.

Etraf bunlarla karışık vaziyettedir. Sen fasid ve batıldan yüzünü Hakka çevir.

Bütün ahlâkı uzun uzadıya anlatmak mümkün değildir. Malayani (faydası olmayan şeyler) ile uğraşmamalıdır.

Kötü ahlâka mani olan dindir. Dindar insan, küfür, cimrilik, israf, riya, kibir, haset ve bidati terk etmelidir.

Bir kişi, küfür, bidat, kibir ve riyadan kaçarsa, bütün pisliklerden kurtulur ve Cenneti bulur.

Küfür hakkında açıklama:

Mümin olmak şan şeref iken, imânı olmayan küfüre düşer, Rabbim her zaman imânımızı ko-run.

Riyâset (baş olma) sevgisini kötölemekten ve kibri terk etmekten korkmak küfr-i inâd'dir. Küfr-i hükûmî ise, zerâfetini ortaya koymak maksadıyla belâgat yapıp, dinleyicileri güldürüp, güzel bir toplantı yapmak.

Şakayla garip sözler söyleyip, övünerek gazap ifadelerde bulunmak. Dinin emirleri kayırılma-dan (önemsenmeden), meramını ifade etmek.

Küfürden kaçmak ve afetlerinden korkmak lazımdır. Aniden ecel gelmeden, bu tavsiyeye uymak gerektir.

Fâsık kişi, bu küfürün her türlüünden uzak durmalıdır. Çünkü bütün yaptıkları ibadetler ve nikâhı gider.

Bu kişi her ne boğazlar ise, eti yenmez. Hem de Cennet ona haram olur. Onun cenaze namazı kılınmaz.

Bidat hakkında açıklama:

Bidat Fahri kâinatın, sahâbe ve tabi'înin izin vermedikleridir. Bidat âdette ve ibâdette olur. Âdette bidat olması üzülmeye değmez, yeter ki bunun haricinde olmasın.

Kalpte olan bidatin biri küfürdür. Biri daha büyüktür, af olmazsa yeri cehennemdir. İkinci bidat ibadette olup, kötüdür, iyilik yoktur dini yıktırır.

Küfür ve bidat, itikad bozukluğuna yol açar, Allah bunlardan korusun.

Riyâ hakkında açıklama:

Riyâda bulunan kişi tevbe etmelidir. Uymayacağı şeyi insanlara söylemek, riyadır.

Riyâ giyecek, arkadaşlar, sözler ve amellerde olur.

Kibir hakkında açıklama:

Kibir hakkında Allah âyet göndermiş olup, Fahr-i cihan kibrin zerresinin bile cennete girmeye mani olduğunu söyledi.

Kibre sebep yedi tane olup, ilim, ibadet, güzellik, kuvvet, mal, zaman ve soydur. İnsanlara ayıbını sorma.

Kendi görüşüne göre Kur'ânı açıklama. Zalime yol gösterme. Çok yemin etme.

Âlim ve fâzil kimse yanında çok konuşma. Bunların yanında konuşmak istersen, müsaade iste.

Kâfir ve zâlimin müslüman üzerine duâsı, bedduadır. Irz ve namus gibi başkasına helal olmayan şeylerden sormak ve başkasına lakap takmak günahtır.

Kâfire yol edene selam verme ve namahremle konuşma. Başkasına beddua etme.

Yalan yere yemin etme.

Kulağın âfetlerini açıklama:

Cinsel oyun havası dinlemek, zararlı şarkı dinlemek, lahnli (bozuk) ve hatalı kur'ân dinlemek.

Kim söylerse söylesin, işitmesi câiz olmayan sözleri dinlemek, ihtiyaç yok iken yabancıyla konuşmak uygun değildir. Malına, ailesine ve kendisine zarar söz konusu ise, dinlemek câiz olur.

Aksırma hakkında açıklama:

Aksıran elhamdülillah demeden, bir kişi daha önce hamd ederse, kulağı, karnı ve dişi ağrımaz.

Dokuz azanın her birindeki âfetleri açıklama:

Kalpte altmış, dilde doksan dört, kulak ve gözde dokuz yüz yedi âfet vardır.

Karında otuz dört, cinsel organda otuz iki ayakta elli altı âfet vardır.

Peygamber Efendimiz bir hadis-i şerifte şöyle buyurdu:

“Kâmil bir Müslümanda cimrilikle kötü ahlâk hasletleri bir arada bulunmaz.”

Peygamber Efendimiz, mal, makam ve evladı çok sevmeyi hoş görmez. Cimrilik yapmak ise, iyi olmayıp, işini Allah'a ismarlamak ve Allah hiçbir kulunu aç bırakmaz inancında olmak iyidir.

Bu dünya Nemrud'a ve Buhtunnasra' kalmamış ki, dünya başkalarına kalsın.

Ehl-i fıskâ meyletmemelidir. Bunlardan yüz çevirmelidir.

Seyyidî, yaşın kırk yaşına yaklaştı. Yaşın süratle sona erecek. Hakk'ın rızasını elden bırakma, sonunda öleceksin.

İsraf hakkında açıklama:

Nimet zerre kadar da olsa menhiyata ve isyanlara sarf edilirse, israf olur. Halktan uzlet edilince, her vakit selamet bulunur.

Eğer hayır ise ya rab hayır ile muvaffak kıl.

Hased hakkında açıklama:

Hased etmek, Allah'ın taksimine itiraz etmek ve kardeşlerine zarar vermeyi sevmektir. Hased hastalığına tutulmuş kişi, ecel gelmeden önce tevbe etmeli, yoksa âhî tükenmez.

Yalan ve gıybet, ibadeti bozar. Bu durum şefaati haram kıldığı için kendine hâkim ol.

Ecelden önce dünyayı terk et, çünkü hased eden kişi mesut olamaz.

Hased eden kişi için zarar vardır, hased edilen keder yoktur. Çünkü yaratıcını hükmü böyledir, kendine keder etme.

Kibirleşmek, mal sevgisi, baş olma sevgisi, hayırsız nefis sevgisi ve kin,

hasedin sebeplerindendir. Terk et bu huyları.

İlmiyle amel eden âlimin kıymetini bilen kişi, kâmil kişidir. Ona duâ eden bula hûrî, muradını vere hep Hallâk-ı bârî.

Küfürden korkula ve tevbe ile imân tazeleye. İhtiyatla nikâhını da tazeleye.

Gözün âfetlerini açıklama:

Küçümseyerek fakire bakmak. Masiyetle münkirâta bakmak. Böyle bir durumda Allah'ın gazabına düşer olursun.

Uygun olmayan şekilde başkasının tenine bakmak. Gayr-i ihtiyari ilk bakış câizdir.

Elin âfeti hakkında açıklama:

Elin âfetleri yüz yedi tanedir. Bu nasihatı işit ve birer birer el âfetlerini terk et.

Adam öldürmek, yaralamak, gasp etmek, yakmak ve emanete hıyanet etmek, rüşvet vermek, santranç oynamak, gizli almak.

Ayıp işler yapmak, sağ ile istincâ ve sümkürmek. Vakıf malı almak ve satmak⁷.

Kurtuluş Beyitleri

7 İzmitli Seyyidî Efendi, Manzûme-i Ahlâk, Selim Ağa Kütüphânesi, Hüdai Efendi Bölümü, numara: 1411.

Yaratılışın sebebi nedir bu âleme,
Kâinâta, bilhassa bu âdeme.
Yemek içmek mi bu yaratılıştan merâm?
Böyle birkaç gün için mi bu nizâm?
Yalnız hoşça geçirmek mi zaman?
Yalnız dünya mıdır maksud hemân?
Gerçi lâzımdır bu dünya herkese,
Muhtâc etmesin bizleri namertlere.
Evvelâ Hakk'ı bilmektir elzemi,
Çünkü tevhiddir ilimlerin evveli.
Ey zekî! Hüdâ'yı öyle bilme;
Hakkal'yakîne gel, taklitle yetinme.
Tembel olma! Tembeli sevmez Hüdâ,
Lâkin âhireti bütün etme fedâ.
Rütbe, para, evlat, âile ve mal,
İlim, fazilet, san'at, izzet ve kemâl...
Hepsi neticelerin sebebidir bu hep,
Bu yere sarf etme, ey sâhib-i edep.
O netice irfanı elde etmek,
Ma'rifetle Hakk'ın zâtını birlemek,
Her nefeste Rahmân'ı zikrelemek.

Yemek Yemenin Adabı:

Yemekte farz olan, helak olmayı defedecek miktar yemektir. Zira bedenın bekâsı yemek ile-
dir. Mendub olan yemekse, farz miktardan fazla ola ki, namazı ayakta iken edası mümkün
olsun. Oruç dahi üzerine kolay olsun. Mübah olan yemekse, bedenın kuvvetli olması kasdıyla
tokluğa ulaşmaktır. Bunda ecir vardır, zarar yoktur.

Yemenin bir nevisi haramdır. O da, bedenın kuvvetli olmasını kasd eylese dahi doyduktan
sonra yemektir. Zira malı zayi etmektir ve hem de nefse hastalıktır. Eğer ki oruca kuvvet
bulmak için veyahut misafiri olup da, utanmasın diye doyduktan sonra yemekte beis yoktur.
Lakin aklen ve şer'an hoş görülmemiştir.

Çok çeşit meyve yemekte beis yoktur. Lakin çok çeşidi terk etmek efdaldır.

Birkaç çeşit yemek yapmak israftır;

"... yiysin, için, fakat israf etmeyin, çünkü O, israf edenleri sevmez." âyet-i celilesi bunu
beyan eder. Yani yiysin için lakin israf etmeyin. İsrâf edenleri Vacib teâlâ sevmez ve razı olmaz,
haramdır.

Helal yemeği harama vâdirmek akıl kârı değildir. Allah teâlâ buyurdu ki:

"Ey peygamberler! Temiz ve helal olan şeylerden yiysin ve güzel işler yapın."

Yani, Ya **İsa** (aleyhisselam) ve cemi peygamberler! Helal ve temiz olandan yiyin ki amel-i sâlih işleyesiniz. Zira helal lokma insanı amel-i sâlihe, haram lokma ise masiyete sevk eder.

Sofra üzerine ihtiyaç miktarı kadar eklemek koymalıdır. Fazlası israftır.

Parmakları ve bıçağı ekmeğe silmek ve tuzluğu eklemek üzerine koymak mekruhtur.

Bir kimsenin elinden lokması düşse, almayıp terk eylese israftır. Nebi (aleyhisselam):

“Sizden birinizin lokması (yere) düştüğünde, ondan ezâyı gidersin ve onu yesin.”

“Düşen lokmadan ezayı, yani üzerinde bulunan tozu toprağı giderip yiyin” buyurmuşlardır.

Bilemezsiniz ki yemeğin hangi lokmasında vücuda fayda vardır. Onun için, yemek kabının dibini sünnetlemek meşru oldu.

Yemenin sünneti, evvelinde besmele ile başlamak, sonunda **“Elhamdülillah”** demek ve tuz ile başlayıp yine tuz ile son vermek. Nebi(aleyhisselam):

“Önüne yemek konulduğunda evvelinde “Bismillah” sonunda “Elhamdulillah” diyen kullundan Allahü teâlâ razı olur” buyurmuşlardır.

Yemek yemenin sünnetlerinden birisi de yemekten evvel ve sonra elleri yıkamaktır. Zira Nebi (aleyhisselam):

“Yemekten evvel eli yıkamak fakirliği def eder ve yemekten sonra yıkamak göz değmesini ve deliliği def eder” buyurmuştur.

Yemekten evvel, öncelikle gençler (elleri) yıkar (sonra yaşlılar yıkar). Yemekten sonra öncelikle ihtiyarlar yıkar (gençler onlardan sonra yıkar.)

Otuz iki Farz şunlardır:

İmanın şartları altıdır:

- [1] Allah’a inanmak,
- [2] Meleklerine inanmak
- [3] Kitaplarına inanmak
- [4] Peygamberlerine inanmak
- [5] Ahiret gününe inanmak
- [6] Kadere, hayrın ve şerrin Allahü teâlâ’dan olduğuna inanmak.

İslâm’ın şartı beştir:

- [7] Oruç,
- [8] Namaz,
- [9] Hacc,
- [10] Zekât,

[11] Kelime-i Şehadet.

Abdestin Farzları dörttür:

[12] Yüzünü yıkamak,

[13] İki kollarını dirseklerle beraber yıkamak,

[14] Başının dörtte birini mesh etmek,

[15] İki ayaklarını topuklarına kadar yıkamak.

Guslün Farzları üçtür:

[16] Ağzına su vermek,

[17] Burnuna su vermek,

[18] Bir tüyün bile dibi kuru kalmayacak şekilde bütün bedeni yıkamak.

Namazın Farzları on ikidir:

[19] Abdest almak, cünüpse gusül etmek, su bulunmazsa ikisinde de teyemmüm etmek (haddesten taharet).

[20] Namaza başlamadan bedeninde ve giydiği elbisesinde ve namaz kıldığı yerde dirhemden ziyade necaset var ise onu temizlemek farzdır (necasetten taharet).

[21] Setr-i Avret: Avret mahalli, göbeğin altından dizin dahi örtülmesi, karanlık gecede dahi lazımdır.

[22] İstikbâl-i Kible,

[23] Vakit,

[24] Niyet,

[25] İftitah tekbiri almak,

Bunlar (namazın) şartlarıdır.

[26] Kıyam,

[27] Kıraat,

[28] Rükû,

[29] Sücud,

[30] Ka'de-i Âhire: Teşehhüd miktarı oturmak.

Bunlar da (namazın) rükunlarıdır.

Teyemmüm'ün farzları ikidir:

[31] Niyet etmek,

[32] Pak, temiz toprağa ellerini iki defa vurmak ve meshetmek.

Temizlik i-İmândandır:

"Temizlik, imânın yarısıdır" buyurulmuştur.

Taharet ikidir. Biri bedeninin temizliği ki, dünya kiri ve necasetten temizlenmektir. Diğeri nef-

sin temizliği ki, kötülenmiş ahlaktan temizlenmektir. İyi hoş ve temiz olan insan, cahillerin ve fâsıkların meclisinde bulunmayıp, çirkin ve kötü amellerden korunan, güzel ameller ilim ve iman ile kendini süsleyendir.

İnsan için yalnız zahir bedenini su ile temizleyip, batınını ve içerisini pis ve kötü ahlak ile doldurması, kalbini tahrib etmesi, hakikatte temizlik sayılmaz.

Taharetin mertebesi üçtür. Zahir bedenini abdest ve gusül ile hadesten ve necasetten temizlemek ve azalarını kabahatlerden (uzaklaştırmak) ve kalbini bozuk fikirlerden ve kötülenmiş ahlaktan, dünya sevgisi gibi nefsanî rezilliklerden temizlemektir.

Abdest dahi ikidir. Zahir abdest ile zahir temizlik kabul edilir olduğu gibi, batın abdest ile bâtını temizlik kabul edilir.

Soru: Bâtını abdest nedir?

Cevâb: Aşk, muhabbet, feyz-i hakikat ve isyandan ayrılmak ve kurtulmaktır. Yani gözyaşı içinde yıkanmaktır. Zira ehl-i tarikat, "Önce pak ol. Ondan sonra temiz olana nazar eyle." buyurmuşlardır. Maksudun hak olsun. İnsanın içinden çirkin şeyleri temizlemesi, vücudun temizliğine sebep olduğunu beyan eder ve ehline açıktır.

Taharet ve necaset çeşit çeşittir:

Tabiatın necaseti şehvettir, tahareti ise iffet ve şeriatle ameldir.

Nefsin necaseti hevâdır, tahareti ise hüdâ ve adab-ı tarikattır.

Kalbin necaseti çirkin huylar ve kötülenmiş ahlak, tahareti ise övülmüş ahlakıdır.

Ruhun necaseti cahilliktir, tahareti ise Allah'ı (celle celâluhu) bilip tanımaktır.

Sırrın necaseti sevdaya meyldir, tahareti ise en yüce olan Hazreti Mevlâ'dır.

Hakk'ı gören bakış gerektir ki, Muhammed (aleyhisselam)'ı bulsun, bilsin, anlasın ve hakikat üzere nazar eylesin.

Malum ola ki, nazar ikidir:

Biri halkın nazarıdır ki, daima halka bakar. Dünya ehlinin nazarıdır. Zira halk arasında kalan ve gözünde perde olanlar, görünenden başkasını görmezler. Nazarları halkadır. Hakk'a tamamıyla taalluk edemez. İkincisi hak nazardır ki, ehl-i hakikatin ve ehl-i vahdetin nazarıdır. Zira şehadet ehli, vahdet ehli ve keşif ehli olanlar, Hakk'tan başkasını görmezler.

Nazarları Hakk'a taalluk eder. Zira her şey, isimlerin ve isimlenenlerin görüntüsüdür. Öyleyse, keşif nazarı ve hak nazar olmayan nazar (yani halkın nazarı) Fahr-i Âlem (aleyhisselam)'ın ancak insanlığına nazar eder. Bütün kemâlatıyla Hakk'ın onda zuhurunu göremez. Ve (bu nazar) Fahr-i Âlemin hak olduğunu göremez.

Ve o nazar ki; (hak nazar) bunun tersidir. Fahr-i Âlemin beşeri sınırlarına bakmaz, onda meydana gelen sırr-ı mutlak'a bakar.

Şah Mahmud Gazi, Ebu'l-Hasen el-Harakânî'ye Bayezid'i (Bayezid-i Bistami'yi) sordu. Şeyh buyurdu ki:

–“O bir adamdır ki, onu gören hidayete erer.”

Mahmud itiraz edip:

–“Ebu Cehil, Fahr-i Âlem'i görmüşken niçin hidayete eremedi?”

Şeyh buyurdu ki:

–“Ebu Cehil, Fahr-i Âlem (şallallahu Aleyhi ve Sellem)'i görmedi. Belki ona 'Ebû Talib'in yetimi Muhammed b. Abdullah' olması nazarıyla baktı. Eğer Rasulullah olması nazarıyla baksaydı, inkâra mecali kalmayıp, Sıddık-ı Ekber (Ebû Bekir es-Sıddık) gibi batınına vakıf olarak tasdik ederdi.”

Bu sırdandır ki, çoğunlukla bir kâmil zuhur etse, kimi ikrar, kimi inkâr eder.

Tevbe:

Tevbe, günahtan vaçgeçme manasına geldiğinden, mağfiret için sebeptir. Tevbe iki çeşit olup, birisi zâhirî, birisi bâtinîdir. Zâhirî tevbe, zâhirde dine muhalif olan günahlarda vazgeçip bütûn uzuvlarını ibadet ve taatta kullanmaktır.

Bâtinî tevbe ise, kalbi, nefsi, akli, ruhu ve sırrı olmak üzere beş kısımdır.

Kalbî tevbe, kalbin bâtinî günahlardan vazgeçip, zâhirde lisânı Allah'ı anmasa bile batında kalbin Allah'ı anmasıdır.

Nefsî tevbe, tamamen dünya bağlarını kesmek. Akî tevbe, sanatsal eserleri tefekkür etmek.

Ruhî tevbe, meârif-i ilâhiye ile donanmak.

Sırrî tevbe, dünya ve ukbâdan, Hazret-i Mevlâ'ya yönelmektir.

Bâtinî tevbede şu zikredilenlerden birisine riâyet edilmez ise, tevbe bozulur.

Küçük günahlara ısrar etmek büyük günahlara, büyük günahlara ısrar etmek yavaş yavaş küfüre götürür. Çünkü günahlara devam eden kimse, şüphesiz kalbinde günahların zulmeti artar ve imân nuru zayıflar. Bu halin devam etmesi, ise, küfür zulmetine sevkeder.

İşte bunun için edebi terke mübtela olan sünneti terke, sünneti terke mübtela olan farzları terke ve farzları terke mübtela olan dini küçümsemeye, dini küçümsemeye mübtela olan küfür derekesine düşer, denilmiştir.

Şu halde masiyet kapısını açmaya çalışmalı, hatta en küçük bir masiyeti işleyeceğini düşünen kişi, mübahı bile terk etmelidir. Taki kendisinde sakıncalı olan şeyden sakınmak için sakınca olmayan şeyi terk etmedikçe, kul yakın derecesine ulaşamaz.

Peygamber efendimiz (şallallahu aleyhi vesellem), Allahü teâla'dan haya etmeyi şöyle açıklıyor:

Cenâb-ı Hak'dan hakkıyla haya eden kimse, başını ve başının muhtevî olduğu göz, kulak, ağız, burnu, karnını ve karnının muhtevi olduğu uzuvları günahlardan korusun ve Allah'ın kazasını zikretsin. İşte bir kimse şu zikredilenlere riâyet ederse, Cenâb-ı Hak'tan hakkıyla haya etmiş olur.

Bazı meşayih, gizli ve açıktan birinci olarak Allah'ı, ikinci olarak Allah'a ibadeti, üçüncü olarak kendisinin en aciz bir yaratık olup, Allah'ın kazasını redde kâdir olmadığını, dördüncü olarak Cenâb-ı Allah'ın ve kendi nefsinin düşmanlarını bilmedikçe, cehennem ateşinden kurtulması mümkün değildir, demişlerdir⁸.

Dost Edinilecek Kimselerde Aranacak Vasıflar:

Din ve dünyada dost, hastalık ve sağlıkta arkadaş edinilecek kimse, beş haslete sâhip olması lazımdır:

Birincisi, akıllı olmalıdır. Akıllı olması işleri idrak eden ve anlayan kimse olup, zıddı ahmaktır. Akıllı olmayan ahmaklar, menfaat zannıyla mazarrat getireceğinden sohbetlerinde hayır düşünülemez. Hikmet sâhibi âlimler, "Düşman olan dürüst âlim, câhilden hayırlıdır." demişlerdir.

Şâirlerden birisi:

"Mert âlim ile musâhabet çok güzeldir. Câhilden ise düşman âlim ile muâşeret daha güzeldir. "Çünkü her şey zıddından kaçır, kendi cinsine meyleder, denilmiştir.

Câhili dost edinen câhile teaccüb edilmez. Ancak câhili dost edinen ve onunla sohbet eden akıllıya teaccüb edilir.

İkincisi, güzel ahlâktır. Zira çok akıllı vardır ki, şehvet, gazap, cimrilik gibi sıfatları tesirinde kalır, nefesine hâkim olmayan kötü ahlâklı kimselerle arkadaşlık yapar. Dost kimse, yüzüne ve giyabında senin mal, can ve ırzını koruyan kimsedir. Hastalık ve mahbûsiyet halinde ihtiyaç duyduğunda tam bir ciddiyetle az bile olsa gideren kimsedir. Vuku bulan kusurunu affetmekle beraber bir hususta aranızda bir ihtilaf olsa, seni kendi nefesine tercih eden kimsedir.

Hâsılı dost olan kişi senin sevinçli halinde sevinçli, kederli halinde kederli olan, zararını gidermeye ve menfaatını sağlamaya çalışan kimsedir.

Üçüncüsü, sâlih haldir. Günaha meyleden kimse ile dost olunmaz. Kalbinde Allah korkusu olan kimse, günaha ısrar etmez. İntikam sâhibi olan Allah'tan korkmayan kimsenin ise ufak bir menfaat sebebiyle sadakati ihanete dönüşeceğine göre, böyle kimselerle dost olması fayda getirmez.

Dördüncüsü, dünya malına hırslı olmamaktır. Zâhid ile musâhabet zühd ve takvayı artırır, günahkar ve hırslı kimse ile arkadaşlık hırs, tama, fışk ve fücuru doğuracağı tabiidir. Hazret-i Lokman şöyle demiştir: "âlimler ile meclisleri ölü arzı ihya ettiği gibi, âlimler ile musâhabet, hikmet nurlarıyla kalpleri ihya eder."

8 Karamürsel nâibi Abdullah Cevdet, Necâtu'l-Mükellifin, İstanbul, 1317, s. 316-319.

Beşincisi, söz ve fiilde sadakattir. Hukemâ, "Sözünde doğru olan kimselerin güzelliği yani kadr ve şerefi ziyade olur. Yalanla meşhur olan kimse, her ne kadar sözü doğru ve delili sağlam bile olsa, yine de itham altındadır. Çünkü yalan söylemekle meşhur olmuştur.

Herkesin izzet ve makbul hasleti nisbetinde dost olunmalıdır. Kalplerin manevî doktoru olan hikmet sâhibi âlimler, hikmet ondur. Dokuzu susmakta ve birisi uzlettedir. Yani insanlardan uzak durmaktadır. İnsanlarla bir arada bulunmak üç durumda söz konusu olabilir. Gerektiğinde ve ihtiyaç duyulması halinde, iyi insan telkininde bulunmaları için ve zararlarından emin olmak için, insanların arasına katılmak yerindedir⁹.

SONUÇ

Çoban Mustafa Paşa, I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) zamanlarında önemli devlet görevlerinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Rodos seferine serdâr olarak ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa tâyin edildi. Donanma komutanı Pulak Mustafa Paşa olmakla beraber, donanmanın sevk ve idaresi Kurdoğlu Muslihiddîn Paşa'da idi. Bu sefere nadir bir istisna olmak üzere, Sadrazam Pîrî Mehmed Paşa'nın amcası olan Seyhülislâm Zenbilli Ali Cemalî Efendi (1503 - 1525) de katılmıştır. Muhasaranın uzaması üzerine, serdar Mustafa Paşa Mısır vâililiğine tâyin edilerek, Rodos sefer serdârlığına ve ikinci vezirliğe Ahmed Paşa getirilmiştir.

Mustafa Paşa İstanbul'a çağırıldıktan sonra İbrahim Gülşenî'den Gebze'de yaptırdığı külliye-nin hankahına Muhyiddin Karamânî'yi şeyh olarak görevlendirmesini istediğini söyler.

Mustafa Paşa, her eseri için zengin vakıflar tesis etmiş ve Eskişehir Mevlevîhanesi'nin faaliyet-te bulunduğu mekan da, Osmanlı Devleti vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa tarafından tesis edilmiştir. Bu da, Çoban Mustafa Paşa'nın Mevlevîlikle yakından ilgilendiğini göstermektedir. Kültür ve eğitime büyük önem veren Osmanlı vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa, 1521 yılında Gebze'de yaptırdığı cami, imaret ve medresesinin yanında iki kütüphane yaptırmıştır.

Çoban Mustafa Paşa hakkında verilen bu malumattan sonra, İzmitli Seyyidî Efendi'nin Manzûme-i Ahlâk adlı eserindeki ahlakî ve tasavvufî mesajları kaydedilmiş, Karamürsel nâibi Abdullah Cevdet'in, Necâtu'l-Mükellifîn ile Ahlâk-ı Dînî adlı iki eserinin ve İzmitli Ahmed Hilmi Efendi'nin Muhibbu'l-Fıkh li Hıfzı'd-Dîn adlı eserinin muhtevassından nakillerde bulunulmuştur.

9 Abdullah Şevket, Ahlâk-ı Dînî, İstanbul, 1328, s. 232-235.

KAYNAKÇA

- Altuğ, İlknur, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Ankara 1989; Muhyî-i Gülşenî. Menâkıb. Bostan, Süleymân-nâme, Ayasofya ktb., nr. 3317, 59a.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Fikri Yavuz, İstanbul, 1995.
- Celâlîzâde, Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik*, Wiesbaden, 1981.
- Danışmend, İsmail Hamî, İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1971.
- Diyarbakırî, Abdü's-Samed b.Seyyid Ali b.Davud, Nevâdirü't-tevârîh, İstanbul, Ali Emiri Ktb. Tarih nr. 596,
- Ergin, Osman Nuri, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul 1936.
- Faruk, Muhammed, *Osmanlı Tarihi*.
- Gökbilgin, M. Tayyip , XV.- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Muhammed b.Ahmed el-Hanefî, Bedâyi'ü'z-zuhûr fî vekâ'î'd-duhûr, Kahire, 1961.
- İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi,meli Sadâreti Mahkemesi Sicili, nr. 20 vr. 105b-106a.
- İzmitli, Seyyidî Efendi, Manzûme-i Ahlâk, Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi Bölümü, numara: 1411.
- Karamürsel nâibi Abdullah Cevdet, *Necâtu'l-Mükellifîn*, İstanbul, 1317, s. 316-319.
- Karamürsel nâibi Abdullah Cevdet, *Ahlâk-ı Dînî*, İstanbul, 1328, s. 232-235.
- Komisyon, "İbrahim Gülşenî", İslâm Âlimleri *Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
- Komisyon, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, "Kanuni" maddesi, İstanbul, 2000.
- Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Bâni Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, XXV, s. 67-68.
- Öngören, Reşad, "Muhyiddin Karamânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006.
- Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI, *Asırda Mısır Eyâleti*, Doktora Tezi, İstanbul, 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİNİN MEDRESE MÜDERRİSLİĞİNDEN SEYHÜLİSLAMLığA GİDEN YOL

ZEYNEP MORGÜL*

Osmanlı İlimiye sınıfı içerisinde bir tercih olarak müderrislikten Şeyhülislamlığa doğru kademeli olarak ilerleyen iki önemli şahsiyetin hikâyesini yazımda konu olarak ele almaktayım. Bir tercih olarak nitelendirilmesinin altında yatan neden öğrenim kademelerini sırasıyla bitirdikten sonra öğrenciler ilmiye sınıfının en yüksek mertebesi Şeyhülislamlığı seçeceklerse şayet kaza kadısı olarak tayin olunması beklenir. Fakat bir dönem müderrislik yapıp daha sonra da derecelerine göre kaza, sancak veya eyaletlere tayin edilip kadılık vazifesi de yapabilirler. İkinci yolun tercihi daha çok müderrislik yevmiyelerinin daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Bir örnek olarak Ebussuud ve Hamid Efendi'nin seçilmesinin nedeni müderrislikten kadılığa geçiş aşamasında Sempozyumun teması olan Çoban Mustafa Paşa medresesinde eğitim vermeleridir. Bunun yanı sıra aynı eserleri okutmaları ve aynı paradigma çerçevesinde bir birini takip eden bir süreçle ilmiye basamaklarını çıkarak şeyhülislamlığa varmaları incelememizin ana nedenlerindedir.

MÜDERRİSLİK

Ebussuud ve Hamid Efendiler Çoban Mustafa Paşa medresesinin müderrisliği ile ilmiye teşkilatına benzer yoldan başlamışlardır. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; dikdörtgen bir avlu üzerinde camiyi çevreleyen farklı yapılardan meydana gelmektedir. Bu yapılar; türbe, medrese, imaret, tekke, kütüphane, darüşşifa, paşa odaları, kervansaray ve hamamdan oluşur. Anadolu'ya ticaret için yolculuk yapan kervanların ve kutsal topraklara ziyarete giden hacı adaylarının konaklaması için oluşturulmuş Külliye'nin medresesinin zamanla önemi artmış ve ilerde önemli yerlere gelecek olan müderrislerin ders verdiği bir kurum olmuştur. Külliye'nin bir parçası olarak inşa edilen medrese doğrudan dershaneye açılır. Üç tarafı revaklarla çevrili avlu etrafında on yedi medrese odası bulunur. Her odası pencerelidir ve odalarda ocak, iki gözlü kitap rafı (niş) vardır.¹ Bu mimari ve biçimsel ayrıntılar bir müderrisin eğitim verdiği yerin niceliksel formunu zihnimize canlandırmamızı ayrıca yapının mimarisinin eğitimci ile öğrencilerin üzerindeki etkisini anlamamızı kolaylaştırabilir. Öğrenciler medrese odasına halka halinde yerleşir böylece tartışma ya da görüş alışverişi için uygun bir ortam oluşur. Müderris kimi zaman okuttuğu dersten bir mesele üzerine münazaralar yaptırır. Bir başka yöntem olarak imla metodu da medreselerde oldukça sık uygulanmaktadır. Hemen hemen bütün derslerde müderrisin anlattıklarını öğrenciler not almaktadır. Külliye'nin bünyesinde bir kütüphanenin bulunması; zamanla kitap nüshalarının çoğalmasını böylece imla metodunun yerine şerh ve izah metodlarının gelişmesini sağlamıştır.

Osmanlı'da medreselerde kullanılan eğitim metodu düdektif olup meseleleri kesin yargılara dayandırılması şeklinde yorumlanmaktadır. Düdektif metot ezberin genel kabul görmesini ve olabildiğince çok ayet ve hadisin ezberlenmesini esas almıştır. Kolaydan zora doğru bir

* Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi zeyneppmorgul@gmail.com

1 İlknur Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Ankara, 1989, s. 9-11

öğrenme yöntemi izlenen Çoban Mustafa Paşa Medresesi'nde fıkıh, usul-i fıkıh, hadis, tefsir dersleri okutulmuştur.² Ebussuud ve Hamid Efendi gibi dönemin müderrislerinin, bu ellili medresede verdikleri dersleri inceleyecek olursak 16.Yüzyılda eğitimde yaşanan paradigma değişimini de anlayabiliriz. Çünkü Osmanlı için Kanunî'den II. Selim'e geçiş dönemi bir kırılma noktasıdır. Ebussuud ve Hamid Efendiler de bu dönemin önemli tanıklarındır.

Medresede Fıkıh yani İslam Hukuku dersleri El-Hidaye'den okutulmaktadır. Burhaneddin El-Merginani'nin, Hanefi fıkhına dair olan bu eseri üzerine yapılan şerhlerin çokluğundan, Osmanlı medreselerinde uzun süre okutulduğu ve rağbet gördüğü de anlaşılmaktadır. El-Hidaye'nin Meseleleri ele alış şekli, oldukça geniş bir perspektife sahip olması ve üslubu tercih edilirliliğini arttırmıştır. Eser'de Şafii ve Maliki ye atfedilen bazı görüşlerin ve bir kısım müstensihlere ait bazı yanlışlar içermesi üzerine düzeltme çalışmaları yapılmıştır. Böylece hadisler kaynaklarıyla birlikte doğruluk dereceleri bakımından değerlendirilmiş ve kaynağı bulunmayanlar belirtilmiştir.³ Bir müderris olarak okutulan kitapların kişinin paradigma dünyasına doğrudan ilişkin olduğu gerçeğine, Ebussuud Efendi'nin sonraki yıllarda verilen fetvalarda Hanefi mezhebinin etkili olmasını sağlaması açık bir delil oluşturmaktadır. Fetvalarında geçen "Bu diyarda Şafii kavliyle amel eylemek memnudur (yasaktır)" ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra bir mesele üzerine verdiği fetvayı incelersek eğitiminin üzerindeki etkisini görebiliriz.

"Mes'ele: Zevci nabadid olan Hind, nafakaya aczi olucak teşeffu' edip, şafii kadısı tefrik edip zevc-i ahara varsa, ba'dehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi?"

Elcevap: Alamaz.

Cevab-i ahâr: "Teşeffu' hususu Diyar-ı Rum'da cari olmaya" deyu men'-i sultani vaki' olmuştur. -Ebussu'ud.⁴

Ebussuud Efendi, verdiği bu cevapta Şafii bir kadının verdiği hükmü geçersiz kılmamıştır. Zaten Osmanlı'da bölgesel olarak Hanefi kadının vekâletinde Şafii kadılar da atanmaktadır. Burada önemli olan husus "Teşeffu" denilen Hanefi mezhebinden Şafii mezhebine geçişin yasaklanmış olmasıdır.

Usul-i Fıkıh başka bir deyimle İslam hukuk metodolojisi dersleri Teftazani'nin El-Telvihi isimli eseri ve üzerine yazılanlardan okutulmaktadır. El-Telvihi; Sadrüşşeria'nın, Tenkihu'l Usul eserine yazılmış bir haşiyedir. Sadrüşşeria değerler felsefesinin temel konularından hüsün ve kubuh (iyi ve kötü, güzel ve çirkin) problemini bir varlık meselesi olarak izah eder. Hüsün ve kubuh; Eş'ârlere göre, akıl ile anlaşılabilir. bir şey Allah emrettiği için iyi, yasakladığı için kötüdür. Maturîdî bilginlere göre, Allah, iyi olanı emreder, kötü olanı da yasaklar yani hüsün ve kubuh akıl ile de bilinebilir. Sadrüşşeria'nın ortaya koyduğu eser maturidi anlayışın temellerini savunurken Eş'ariyi eleştirmiştir. Teftazani ise Eş'ari anlayışa yakın durduğundan bu görüşleri tenkit etmiştir.⁵ İlerleyen süreçte Bir çok Hanefi alim, Teftazani'nin Hanefi görüşleri hedef alan eserine tenkitlerle cevap vermiştir. Daha sonra kadılık ve şeyhülislamlık makamına erişen-

2 Cahid Baltacı, İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 2010, s. 180

3 Cengiz Kallek, "El-Hidaye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, 1998, s. 471-473.

4 M.Ertuğrul Düzdağ, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı", İstanbul, 1998, s. 67.

5 Şükrü Özen, "Tenkihu'l-Usul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 2011, s. 454-458

cek olan Ebussuud Efendi ve aynı görevi icra eden birçok ulemanın hüküm verirken maturidi geleneğın “akıl ile bulma” metodunu benimsediğı görölmektedir.

Hadis ilmi Hz. Peygamberin sözlerini ve fiillerini ifade eder. Ayrıca onların anlaşılmasını ve tespit edilip aktarılmasını sağlar. Hadis dersi Buhari ve Müslim’den okutulmakta, müderris derse başlayacağı zaman ilk olarak Buhari veya Müslim’deki herhangi bir hadisi okuyup izah etmekte, daha sonra da diğere derslere geçmektedir.

Bu derslerin yanında hesap, heyet, mantık ve ilm-i hikmet (felsefe) gibi ilimler de okutulmaktadır. Hesap Dersleri için; Ali Kuşçu’dan, Risale-i Muhammediyye, Heyet dersleri için; Cagminî’nin El-Mülâhhas isimli eseri ve Ali Kuşçu’dan Risale-i Fethiyyesi okutulmuştur. Mantık dersi için, Şerh-i Şemsiye, Şerh-i isaguci ve mufassal olarak Şerh-i Metali, İlm-i Hikmet yani felsefe dersleri için Molla Fenari, Kadı-zade-i Rumi, Ali Kuşçu ve İbn Kemal’den eserler okutulmuştur. Fakat 16.yüzyılda bazı şeyhülislamların felsefe ilminin dini inançlara muhalif olduğunu savunması bir süre sonra medreselerden kaldırılmasına neden olacaktır. Uzunçarşılı bu durumu Osmanlı medreselerinin “fikri inkırazı (çöküşü)” olarak nitelendirir⁶ 16.yüzyılın sonlarına doğru medreselerdeki öğretim metodu ciddi zarara uğramış düşünen sorgulayan ve araştıran öğrenci yerine mevcut bilgiyle yetinen öğrenci modeli yetişmiştir.

KADILIK

Müderrislikten kadılığa geçiş müderrisin payesine göre gerçekleşmektedir. Osmanlı’da kadılar dereceleri itibarıyla iki gruba ayrılır. İlk grupta kaza kadılıkları yer alırken ikinci grupta mevleviyet denilen büyük kadılıklar bulunmaktadır. 16.yüzyılda Mevleviyet kadılıkları; İstanbul, Edirne, Bursa, Selanik, Şam, Halep, Mısır, Bağdat’tan oluşmakta ve bu dönemde mevleviyet kadılıkları içerisinde belli bir sıra tertibi bulunmamaktadır. Müderrislik vazifelerini yerine getirdikten sonra; Ebussuud Efendi 1533’de Bursa kadılığına, Hamid Efendi’ 1549’da Şam kadılığına yükselmiştir. Kadıların tayinleri bu dönemde ilmiye teşkilatının en yüksek makamı olması sebebiyle Anadolu ve Rumeli Kazaskerlerinin arzları ve vezir-i azamın vasıtasıyla Padişah’a sunulur, Padişah tarafından da kabul edilmesiyle gerçekleşir⁷. Ayrıca Ebussuud Efendi’nin Şeyhülislamlığı zamanında Kadılar Hanefi Mezhebine göre hüküm vermekle mükellef olmuşlardır. Ancak Hanefi Mezhebinin içinde farklı görüşlerin bulunduğu durumlarda, kadılar en doğru görüşe ve ya sosyal yapıya en uygun görüşe göre hüküm vermektedirler. Halkının büyük çoğunlu Hanefi Mezhebine uymayan Mekke, Medine, Halep, Kudüs ve Kahire gibi yerlerde Hanefi Kadı başkanlığında diğere mezheplerden de kadılar atanmıştır.⁸

Ebussuud Efendi Bursa kadılığının ardından 1534’de İstanbul kadılığına Hamid Efendi ise 1550’de Şam Kadılığından, Mısır kadılığına tayin ettirilmiştir. Fakat iki yıl görevde kaldıktan sonra Hamid Efendi’nin görevinden azledilmiştir. 1553’te hakkında verilen karar kaldırılıp Ayasofya müderrisliğine atanmış ve 1555’de İstanbul kadılığına getirilmiştir.⁹ Davalara bakma mesuliyetinin yanında İstanbul kadılığının merkeze yakın olmasının getirdiğı ek sorumluluklar da vardır. İstanbul kadısı; Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarıyla birlikte her çarşamba vezir-i azamın divanına katılmakta ve eğer kadılara ait şerri davalar varsa bu divanda dinlemektedir.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara, 2014, s. 26-28

7 Uzunçarşılı, *Osmanlı...*, 2014.

8 Mehmet Akif Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul, 16. ve 17. Yüzyıl*, İstanbul, 2010, s. 35-36

9 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, 1972, s.35

İstanbul kadısının genel vazifesi, Kol gezmek kola çıkmak deyimleriyle adlandırılan bir heyetle birlikte esnafı kontrol etmesidir. Kadılar buldukları bölgelerde bir belediye gibi hizmet etmişlerdir.

KAZASKERLİK

Ebussuud efendi 1537 yılında, Rumeli kazaskeri Muhyiddin Efendi'nin ve Anadolu Kazaskeri Kadri Efendinin görevlerinden azledilmesi üzerine Rumeli Kazaskerliğine getirilmiştir.¹⁰ Hamid Efendi ise 1557 yılında İstanbul kadılığından, Rumeli Kazaskerliğine getirilmiştir. 16. yüzyıla kadar mevleviyet kadılıklarından kazaskerliğe geçişin belli bir tertip ve sıralamaya uyulmaksızın gerçekleşmektedir. Fakat daha sonra İstanbul kadısı Anadolu Kazaskeri ve Anadolu Kazaskeri de Rumeli Kazaskeri olacak şekilde belli bir sıranın takip edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu düzenleme Ebussuud Efendi'nin Şeyhülislamlığı döneminde gerçekleşmiş bu tarihten sonra Kazaskerlik makamına geçişler belli bir nizama sokulmuştur.

Ebussuud Efendi'nin Rumeli Kazaskeri olduğu dönemde Hamid Efendi'nin Kayınpederi Çivizade Muhyiddin Efendi ile aralarında dönemin âlimlerinin de katıldığı büyük bir tartışma yaşanmıştır. Hanefi Mezhebi menkullerin yani süreklilik arz etmeyen bir yerden başka yere taşınabilen malların vakfedilmesini kabul etmemektedir. Fakat Ebu Yusuf ve Muhammed Eş-Şeybani, hakkında ayet veya hadis bulunmasa da menkullerin vakfedilebileceğini savunur. Arsa ile birlikte binanın ya da yol ile birlikte geçidin de vakıf malı sayılabileceği gibi. Muhammed Eş-Şeybani halkın örf haline getirdiği menkullerin vakfedilmesinde bir sakıncanın olmayacağını belirtmektedir. Bunlar arasında ev, savaş teçhizatı, kitap ve nakit para sayılmaktadır. Para vakfı tartışması tam olarak da buradan çıkmış ve 16.yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde Ebussuud Efendi, menkullerin vakfının caiz olduğunu dile getirerek Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Efendi'nin tam tersi fetvalarını divana taşıyarak çürütmeye çalışmıştır. Bu konuda devrin âlimlerinin de görüşü alınarak Çivizade'nin haksız olduğuna kanaat getirilmiştir. Bunun üzerine Çivizade azl olunarak emekli edilmiş ve Osmanlı'da ilk kez şeyhülislamların azl olunamaz kuralı çiğnenmiştir¹¹

ŞEYHÜLİSLAMLIK

Ebussuud Efendi sekiz yıl kazaskerlik makamında kaldıktan sonra 1545 yılında Fenari-zade Muhyiddin Efendi'nin yerine Şeyhülislam olmuştur. Para vakfı konusunda Çivizade ile aynı görüşte olan Fenerizade'nin yaşlılığını bahane ederek Kendi isteğiyle görevinden vazgeçmesi ilginç bir ayrıntıdır.¹² Ebussuud Efendi 1574 yılında yaşamı son bulana kadar yirmi sekiz yıl şeyhülislamlık vazifesini yerine getirmiştir. Tefsir ve Fıkıh alanında bilginliği bilinmektedir. Şeyhülislamlığı sırasında Kanunî'ye sunduğu İrşad el- Akl el-Selim isimli Arapça tefsir kitabı Kanunî'nin övgüsünü kazanmış ve yevmiyesi 200 akçeden 500 akçeye çıkarılarak Kazaskerlik yevmiyesi ile eşit olmuştur. Eserin bitimiyle bu ücrete 100 akçe daha eklenmiştir.¹³ Şeyhülis-

10 Abdullah Demir- Ramazan Günay, *Devletinde Hukuki Hayat Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarıyla*, Ankara, 2013, s. 19. (Korfu seferinde Muhyiddin Efendi ve Kadri Efendi'nin Maktul İbrahim Paşa'nın katli meselesini sözkonusu etmeleri üzerine azledildiklerini nakletmektedir.)

11 Yılmaz Fidan, *Ebussuud'un Fıkhi Meseleleri Çözümündeki Metodu*, Gümüşhane, s. 280-282

12 Altunsoy, *Osmanlı...*, s. 25-27

13 Atsız, *Birgili Mehmed Efendi Ebussuud Efendi Mustafa Ali İstanbul Kütüphanelerine Göre -Üç Bibliyografya*, İstanbul, 2016, s.119

lamlık vazifesi hem madden hem de manen Kazaskerlik vazifesinden üstün tutulmuştur. Bu yükseliş neticesinde kırklık ve üzeri medreselerin müderrisleri ile mevleviyetleri atama görevi şeyhülislamlara verilmiştir.

Ebussuud Efendi'nin bir şeyhülislamın en önemli vazifesi olan fetva verme yetkisini icra ederken paradigmasının tam olarak anlamlandırılması verdiği hükümlere kaynaklık eden metotlara dayanmaktadır. Ebussuud Efendi'nin başvurduğu metodolojiyi ve eserleri tanımak onun hukuk mantığını anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bir meselenin çözümüyle ilgili hakkında ayet varsa ilk başvuru olarak meseleyi ayetlere dayandırarak çözmektedir. Fakat ayet bulunmaması durumunda, Hz. Peygamberin uygulamalarına yani sünnetlere başvurur ve hadislerden mana çıkarma yoluna gider. Ebussuud Efendi nakil yanında mantık vurgusu yapan kelami bir metot ile hüküm vermiştir. İslam alimleri, Hz. Peygamberin ölümünden sonra bir hüküm verilmesi gerektiğinde alimlerin fikir birliğine vararak hüküm vermesine icma denmektedir. Ebussuud Efendi de icmaya delil olarak "Bizim yarattıklarımızdan bir ümmet var ki hakka rehberlik eder ve onunla adalet sunarlar"¹⁴ ayetini göstermiştir. Ebussuud Efendi'nin icma görüşüne verilebilecek en iyi örnek şüphesiz Çivizade ile arasında geçen para vakfı görüşüdür. Ebussuud Efendi önceki dönemlerden fikrini destekleyen risaleleri toplayarak dönemin ulemasının para vakfı konusunda fikir birliğine varmasını sağlamış ve bir icma örneği sergilemiştir. Bunların yanında Ebussuud Efendi örfe yani insanlar tarafından genel kabul görmüş ve hoş karşılan-mış alışkanlıklara göre de hüküm vermiştir. Bunu kolaylaştırıcı bir unsur olarak görmüştür.¹⁵

Ebussuud Efendi 1574'te vefat etmesi üzerine Şeyhülislamlık makamı boşalmış fakat yerine kimin getirileceği hususunda değinilmesi gereken bazı olaylar yaşanmıştır. İlk olarak Şeyhülislamlık için düşünülen isim Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi olmuştur. 1547 yılında Anadolu Kazaskerliği görevine getirilen Sinan Efendi hakkında görülen bir dava yüzünden görevinden azl edilmiş fakat dava sonuçlanıp suçsuzluğu ispat edilince 1561'de Süleymaniye Darülhadişi müderrisliğine getirilmiştir. Ebussuud Efendi'nin ölünce kendisine şeyhülislamlık teklif edilmiş fakat kabul etmemiştir. Şeyhülislamlık görevine ilk tercihin neden Rumeli Kazaskeri payesinde olan Hamid Efendi'nin olmadığı düşündürücü gelebilir. Fakat Hamid Efendi 1566'da Kanuni'nin ölümünden sonra yerine geçen II. Selim'e babasının koydurduğu içki yasağının devam etmesi şeklindeki isteği üzerine görevinden azledilmiştir. 1574'te Ebussuud Efendinin ölümü üzerine yedi sekiz yıldır çektiği cezası Şeyhülislam olmasıyla son bulmuştur. Çok kısa bir süre bu görevde kalabilen Hamid Efendi 1577'de vefat etmiştir.¹⁶

Ebussuud Efendi ve Çivizade damadı Hamid Efendi aynı ilmiye sınıfının mensubu ve aynı derecelerden gelmiş iki önemli devlet adamıdır. Çoban Mustafa paşa medresesinden başlayan yolculukları her ikisinin de şeyhülislamıya kadar taşımıştır. Gayret ve sabır gerektiren bu yolun başlangıcında aynı paradigmalardan hareket eden eğitimler görmüşlerdir. Osmanlı'da genel kabul gören Hanefi Mezhebine ve maturidi ekole göre fetva vermişlerdir. Akıl ile bulmanın öneminin yitirilmediği, Osmanlı Devleti için kırılma sayılabilecek bir zamanda görevlerini icra etmişlerdir. Kanuni'den sonra Osmanlı'da Medrese eğitimi bu döneme kadar koruduğu dinamikliğini kaybetmeye başlamıştır. Medreselerdeki bozulmayı genellikle tarih kitapları; matematik, felsefe, kelim gibi; akli faaliyete geçirecek ilimlerin kaldırılmasıyla bağdaştırmaktadır. Ancak bunun yanında Kuran, fıkıh, hadis gibi nakli ilimlerin yeteri kadar anlaşılabilmesi ve

14 Araf 7/181

15 Fidan, *Ebussuud'un...*, s. 91-108

16 Altunsu, *Osmanlı...*, s. 35-36

dini felsefi kuram olan kelimelerin nakli ilimlerde kullanımının terk edilmesi bu gerilemeyi hızlandıran önemli bir nedendir. Devlet adamlarının Rüşveti ve adam kayırmayı yaygınlaştırması ve Ulema çocuğudur diyip vasıfsız kişilerin doğrudan ellili medreselere müderris olması, ilmiye teşkilatının çöküşünü hazırlamıştır. İltimas ile üst mertebelere gelmesi ayda bir kez bile medreseye uğramayan müderrislerin çoğalmasının ve bozulmaların müsebbibidir.

Sonuç olarak bir devrin önemli iki şeyhülislamını konu alan yazımda Osmanlı eğitim sisteminin genel hatlarından ve ilmiye sınıfı içerisinde müderrislikten şeyhülislamlığa yükselmenin nasıl gerçekleştiğinden bahsetmeye çalıştım. Kişinin, zihin dünyasının şekillenmesinde alınan eğitim oldukça önemlidir ve tabii ki dersin okutulduğu eserler ve dersi veren müderris de bu düşünsel şekillenmede etkilidir. Bu bağlamda bakacak olursak; Ebussuud ve Hamid Efendiler yetiştirdikleri talebelerin zihin dünyasına etki etmişlerdir. Zihin dünyasına etki edilen talebe artık kendisini belli bir paradigmanın parçası olarak görür. İlerleyen yaşamında ve meslek hayatında da aynı paradigmanın görüşlerini savunur. Böyle bir kişi zihin dünyasına yönelik karşıt görüşlerin farkına varmaz çünkü paradigmanın bir parçası olmuş ve bir ekolün gözlüğünü takmıştır. Kişi bu paradigmalardan ancak karşıt görüşlerin kendi paradigmasını sarsacak kadar çoğalmasıyla vazgeçebilir. Fetvalarında genel olarak zihinsel çıkarımları ön planda tutan ve akli metotları uygulayan Ebussuud Efendi'den sonra yetişen ulemanın akli metotları terk etmesi bir paradigma kayması olarak yorumlanabilir.

Genellemeler ile Ebussuud ve Hamid Efendi üzerinden Osmanlı ulemasının zihin dünyasını anlamak elbette oldukça zor bir uğraştır. Ayrıca böyle bir çalışma üzerinde uzun süre harcamayla gerçekleşecektir. Kaynakların da yetersizliği düşünüldüğünde yazımın kapsamının darlığı anlaşılabilir. Osmanlı'yı anlamak için belli dönemlere damga vurmuş isimleri anlamamız zorunludur. Çünkü bir döneme şekil veren önemli kişilerin paradigması; hem öğretmenleri, hem talebeleri, hem de düşünce dünyasına etki eden dönemsel gelişmeler ile birlikte açıklanıldığında Osmanlı tarihi anlaşılabilir olacaktır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Aktuğ, İlknur, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.
- Atsız, *Birgili Mehmed Efendi Ebussuud Efendi Mustafa Ali İstanbul Kütüphanelerine Göre -Üç Bibliyografya*, Ötüken, İstanbul, 2016.
- Aydın, Mehmet Akif, *Kadı Sicillerinde İstanbul, 16. ve 17. Yüzyıl*, Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM), İstanbul, 2010.
- Baltacı, Cahid, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demir, Abdullah- Günay, Ramazan, *Osmanlı Devleti'nde Hukuki Hayat Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarıyla*, Sage Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul, 1998.
- Fidan, Yılmaz, *Ebussuud'un Fıkhi Meseleleri Çözümündeki Metodu*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

TEZLER

- Yaman, Ahmet, "Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Fetvaları", *Doktora Tezi*, Konya, 2007.

MAKALELER

- Akgündüz, Ahmed, "Ebussuud Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Ay, Mahmut, "Kelam'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 52/1, 2011, ss. 49-68.
- Baltacı, Cahid, "Hamid Efendi, Çivizade Damadı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, 1997, ss. 460-461.
- Bulut, Mehmet, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 15/41, 2012, ss. 80-98.
- Cici, Recep, "İslam Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış (1299-1500)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6/6, 1994, ss. 241-259
- Düzenli, Pehlül, "Şeyhülislam Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3/5, 2005, ss. 441-475.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (16.-17. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları 3-4*, 1988, ss. 273-285.
- Kallek, Cengiz "El-Hidaye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, 1998, ss. 471-473.
- Kaya, Said Eyüp, "Sinan Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 2009, ss. 228-229.
- Özen, Şükrü, "Tenkihü'l-Usul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 2011, ss. 454-458.
- Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 1993, ss. 351-354.

VENEDİK BAYLOS RAPORLARINA GÖRE İZMİT KÖRFEZİ'NDEN OSMANLI TERSANESİNE KERESTE TEMİNİ

SERAP MUMCU*

Osmanlı donanmasının gemi inşa ve teçhizatını sağlayan tersaneler için en mühim sorunlardan biri kerestenin nereden temin edileceğiydi. İstanbul'a yakınlığı sebebiyle Kocaeli sancağı, İzmit, Sapanca ve Sakarya gibi sık ormanların bulunduğu sahalar kereste tedarikinde kullanılırdı. Gemi üretiminden tamirine kadar uzanan birçok alanda kullanılan keresteler, meşe, çam, gürgen gibi dayanıklı ağaç türlerinden yapılırdı. İzmit ve çevresi bu açıdan zengin bir kaynaktı.

Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki temsilcisi olan baylos, bu kereste temini işini yakından takip ediyor ve Venedik Senatosu'na bununla ilgili olarak raporlar gönderiyordu. Bu raporlara göre 'il golfo di Nicomedia' olarak bahsi geçen Kocaeli Körfezi'nden elde edilen kereste (*legname*) tersanede yeni gemilerin yapımında kullanılıyordu. Venedik baylosunun görevlerinden biri de işte bu kereste temini işini takip etmekte; çünkü buna göre tersaneden yıl içerisinde çıkacak gemilerin sayısı ve niteliği hakkında bir öngörüye sahip olabilirdi. Dolayısıyla baylos raporlarından yola çıkarak ormanda kaç tane ağaç kesildiği ya da kesilmekte olduğu, bunlardan kaç gemi inşa edileceği, tersanenin faaliyetleri ve Osmanlı donanmasının izleyeceği yol haritası görülebilmektedir.

Bu çalışmada amaçlanan XVI. yüzyıl Venedik baylos raporlarına göre İzmit Körfezinin Osmanlı tersanesi üzerindeki önemini ve yabancı devlet raporlarında Osmanlı'nın denizlerdeki faaliyetlerinin nasıl yakından ve dikkatle izlendiğini gözler önüne sermektir.

İSTANBUL'DAKİ VENEDİKLİ DİPLOMATLARIN ANLATTIKLARI

Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler XIV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların topraklarını genişletmeye başladığı dönemde kurulmuş ve *Serenissima* Cumhuriyeti'nin (En Huzurlu Cumhuriyet) 1797'de son bulmasına kadar sürmüştür¹. Bu ilişkiler iki devlet arasında siyasi, sosyal, ekonomik ve aynı zamanda kültürel anlamda etkileşime neden olmuştur. Adriyatik'in incisi olarak tanınan Venedik, Doğu Akdeniz'de XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar önemli bir varlık göstermiştir².

* Università di Padova, İtalya, Doktora Öğrencisi, e-mail: mumcuserap@hotmail.com

1 Serenissima, kelime olarak Cenova ve Venedik Cumhuriyetlerine geçmişte verilen onursal unvanıdır. *Serenissima Principe* olarak da kullanılıyordu. San Marino Cumhuriyeti'nin söz konusu unvanı bugün de kullandığı bilinmektedir. Salvatore Battaglia, *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, Torino 1970. (Bundan sonrakiler için Diz. Battaglia); *Serenissima Repubblica*'nin Türkçe'deki karşılığı "en huzurlu Cumhuriyet"tir. "Serenissima" ifadesi Venedik Cumhuriyeti'ni ifade etmektedir. Auguste Bailly de kitabına Serenissima'ya vurgu yapan bir isim vermiştir. Auguste Bailly, *La Serenissima Repubblica di Venezia*, Venezia 1968. Kitabın Fransızca orijinalindeki ismi ise "La Sérénissime République de Venise"dir.

2 Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, Torino 1978, s. 81; Dursteler, 1400 yılına gelindiğinde Venedik'in Doğu Akdeniz'de mutlak hâkimiyeti elde ettiğini belirtmektedir. Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople, Nation, Identity, and Coexistence In The Early Modern Mediterranean.*, Maryland, 2006, s. 23. Aynı eserin Türkçesi için bkz. Dursteler, İstanbul'daki Venedikliler, Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş, İstanbul, 2012.

İstanbul'da, Pera bölgesi merkez olacak şekilde bir konsolosluk ve ticaret ağı kuran Venedik Cumhuriyeti'nin temsilcilerinin, görevlerinin sonunda hazırlamış oldukları raporları (*relazione*) Osmanlı Devleti'yle ilgili önemli bilgiler içermektedir³.

Osmanlı Devleti ve Venedik Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler 1453 yılından itibaren Venedik'in İstanbul'daki temsilcileri kabul edilen bayloslar ve olağanüstü büyükelçiler (*straordinario ambasciatore*) vasıtasıyla yürütülüyordu⁴. Büyükelçiler sadece olağanüstü bir görev için giderler ve görevlerinin sonunda tekrar Venedik'e dönerlerdi.

Baylosların görevleri sırasında ayda en az üç kere olmak üzere yazdıkları "*dispaccio*" denilen ve kısa bilgiler ihtiva eden belgeler hazırlamak da vardı. Bu belgeler İstanbul'da ve imparatorluğun başka bölgelerinde meydana gelen siyasî ve askeri gelişmeleri, bütün bilinmeyen taraflarıyla, hatta özel hayatı da gözler önüne serecek şekilde bilgiler ihtiva etmekteydi. Ayrıca belgelerde depremler, bazı baylosların ölümüne sebebiyet veren salgın hastalıklar, yangınlar, imar hareketleri, fiyat dalgalanmaları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır⁵. Baylosların bu raporları Senato'da okunduktan sonra diğer önemli birimlere (*Consiglio dei X, savi alla mercanzia* vs.) gönderilmek üzere kopyalanıyordu. Eğer gerekliyse, Senato baylosa yapması gerekenler konusunda gerekli emirleri gönderiyordu. Venedik'ten İstanbul'a İstanbul'dan Venedik'e baylos ve Senato arasında haberleşme düzenli olarak devam ediyordu. Bu organizasyon içerisinde bir casus şebekesi de vardı. Venedikliler çoğu zaman önem verdikleri devlet görevlilerinin evlerine de kendi adamlarını yerleştirmeyi başarıyor ve onlardan da düzenli olarak bilgi alıyorlardı. Osmanlı topraklarındaki bütün bu faaliyetler ticaretin devamlılığı için çok önemliydi.

OSMANLI TERSANELERİNİN FAALİYETLERİ

Osmanlı tersaneleri hakkında XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemle ilgili olarak Katip Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar* adlı eserinde önemli bilgiler vermiştir. Bilhassa donanma gemileri ve bu gemilerin teçhizatının hangi bölgelerden edinildiği ile ilgili olarak bu kitap bir Türkçe başvuru kaynağı olma özelliğini halen korumaktadır⁶. Venedik Arşivi ise yabancı kaynaklar içerisinde Osmanlı tersaneleri hakkında en ayrıntılı bilgilerin bulunabileceği eşsiz bir kaynak deposu olma özelliğine sahiptir. Baylosların titizce tercümanları vasıtasıyla tutturdukları notlarında, Osmanlı donanmasının, yakında çıkması muhtemel olan deniz seferi için yapılmakta olan faaliyetler ve donanmanın ihtiyaç duyduğu teçhizatın temini ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

3 Eugenio Albèri, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti*, Serie s. III, vol. I. Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1840; Eugenio Albèri, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti*, Serie s. III, vol. II. Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1844; Eugenio Albèri, *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, s. III, vol. III, Società Editrice Fiorentina, Firenze, 1855; Paolo Paruta, *Degl'istorici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto, 1540-1598*, Venezia, Lovisa, 1718-22; Maria Pia Pedani, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato, Padova, Bottega d'Erasmus - Aldo Ausilio, vol. XIV. vd.*

4 Latince *Da bailus* olan bu kelimenin anlamı kapıcı (portatore)'dir. Grande Dizionario della Lingua Italiana, Salvatore Battaglia, Torino 1970; Maria Pia Pedani, *Consoli veneziani nei porti del Mediterraneo in età moderna*, Mediterraneo in armi (secc. XV-XVIII), Palermo, Associazione Mediterranea, vol. 1, ss. 175-205 (ISBN 9788890239335) (*Articolo su libro*) Ayrıca *bajulus* yazımı için bkz. M. Nicol, *a.g.e.*, s. 171; Mahmut H. Şakiroğlu, "Balyos", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 43.

5 *ASVe, Senato, Dispacci Ambasciatori Costantinopoli*, filze ve Archivio Proprio Costantinopoli serileri baylosların mektuplarından bir araya getirilmiş dosyalardır.

6 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan)*, Haz. İdris Bostan, Ankara, T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2008.

Bir örnek ile başlayacak olursak Barbaros Hayreddin Paşa'nın ölümüne yakın Sultan Süleyman'ın hem damadı hem de Sadrazamı olan Rüstem Paşa, kendisinden tersanenin durumu ile ilgili bir rapor istemiştir. Venedikliler Barbaros'un baş kalfası Hacı Mansut'un Divan'a sunmuş olduğu bu raporun bir kopyasını edinmeyi başarmışlardır.

6 Ocak 1546 tarihinde Venedik baylosu olan Alessandro Contarini, Veziriazam Rüstem Paşa'nın Pera'da bulunan tersaneyi⁷ "geleneklerin dışında" olmak üzere iki kere ziyaret ettiği ve ayrıca iki kere de Barbaros Hayrettin Paşa'yı divana çağırıp kaç tane geminin denize çıkarılabilir durumda olduğu ile ilgili ayrıntılı bir rapor istediğini bildirmişti. O dönemde sağlık problemleri baş gösteren Barbaros, baş kalfası Hacı Mansut'u bütün hesap defterleriyle birlikte divana göndermişti. Venedik baylosu daha önce tersanenin durumu hakkında bilgi aldığı için Venedik senatosuna divanda paylaşılan bu bilgileri net olarak gönderebilmişti. Buna göre tersanede "118 kadirga, 52 başarda, ayrıca 7 küçük kadirga ve 2 tane de ağır silah (toplar) ve atların taşınması için kiralanan Venedik gemileri bulunuyordu. Ayrıca 52 başardanın 12 tanesi ve 118 kadirganın 28'i denize indirilecek durumda bulunmuyordu. Ormanda (Nicomedia ve çevresi), toplamda 20 tane gemi için kereste kesimi devam ediyordu. Ancak henüz verimli bir çalışma yapılıyor denemezdi. Baylos bundan daha da net bir bilgi edindiği zaman hemen Venedik Cumhuriyeti'nin Senato'sunun üyeleri ile paylaşacağını bildiriyordu⁸." Bu raporun sunulmasının hemen ardından 4 Temmuz 1546 tarihinde vefat eden Barbaros Hayreddin Paşa'nın ardından Sokullu Mehmed Paşa Kapudan-ı Derya olarak göreve atanmıştı. Venedik Baylosu Alessandro Contarini, saraydan çıkma bu kapıcıbaşı Mehmet Ağa'nın atanma haberini alır almaz, 15 Temmuz'da Girit Alay Beyine (*Regimento di Candia*) ve 16 temmuzda Venedik Senatosu'na birer mektup göndererek onları bu gelişmeden haberdar etmişti.

Her iki mektupta da baylosun belirttiği kadarıyla: beklenenin aksine Pera'da bulunan tersanenin başına deneyimli bir kaptan değil, aksine saraydan çıkma, 40 yaşlarında, genç ve deneyimsiz bir kapıcıbaşı atanmıştı. Baylos, Sultan Süleyman'ın kararından dolayı eleştirildiğini, ancak yine de kapıcıbaşının göreve atandığını, çünkü onun Hürrem Sultan'ın favorisi olduğunu her iki mektupta da bildirmeyi ihmal etmiyordu⁹.

Mehmet Paşa'nın ilk icraatı Pera'da bulunan tersanenin eksiklerini tespit etmek ve buna göre bir inşaat faaliyetine girişmek olmuştu. Barbaros Hayrettin Paşa döneminde tersanenin hem karadan hem de denizden olmak üzere dışarıya açılan iki tane kapısı vardı. Kara kapısı zaman zaman hırsızların ve casusların hedefi olabiliyordu. Bilhassa materyal temini açısından birçok gemici tersaneden gizlice tedarik elde edebiliyordu. Sokullu Mehmet Paşa bu açığı fark

7 Venedik baylosu Bernardo Navagero, Pera'daki tersane için şu ifadeleri kullanmaktadır: «Büyük sultanın tersanesi Pera'nın İstanbul ile karşı karşıya olduğu noktada bulunmaktadır. Tersane konum gereği oldukça elverişli bir bölgededir. Büyük kanalın geniş ve derin bir alanını kapladığı için kara ve deniz hâkimiyeti oldukça iyidir.», Bernardo Navagero, *Relazione dell'Impero Ottomano*, in E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. I, Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1840, s. 33-110; s. 66.

8 «Noi per innanti havessero informazione da persona, che lo sa certo, che tra nove, et vecchie si trovano in esser galee sottile numero 118 che bastarde e numero 52 et galeotte numero 7 le doi nostre galee recoveve a portar artiglierci et cavalli una galeazza nova, tre copgoni, che sono vascelli da portar artellaria, vero è che delle bastarde numero son sopradette XII ne sono de innavegabile, et de sottile 118 sopradette 28 sono innavegabile et che al bosco si taglia legname per vinti galee, ma poco si lavora al presente nel ditto Arsenal, et alcune galee nove mancano assai a formarsi si staria advertiti, et intendendo alcuna cosa si darà volentissimo avviso.», 6 gennaio 1545. ASVe, *Secreta*, *Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 4. c. 31.

9 «Capitano de Gallipoli, et di Pera in loco suo è stato creato uno capigibassi della porta di sua Maestà persona qualificata Giovane et favorita della sultana...» ASVe, *Secreta*, *Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 3 e 3bis. c.58 XV luglio 1546; «in loco detto Barbarossa capitano de Gallipoli a di Pera che è anco capitano dell'armata è stato creato uno capigi bassi della porta se di sua Maestà favorita della sultana. Homo di eta de anni quaranta...» ASVe, *Secreta*, *Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 4. c. 82v. 16 luglio 1546.

ettikten sonra kara kapısının bulunduğu kısmı kubbeli depolar inşa ettirerek kapattırmıştı. Bu şekilde tersaneden haber almak Venedikliler için de oldukça zorlaşmıştı¹⁰. Tersanedeki eksiklerin tespit, bakım, onarım ve inşaatından başka donanmaya eklenecek gemilerin inşası işini takip etmek de önemliydi. 20 Ekim 1546 tarihinde Sokullu Mehmed Paşa'nın kapudan-ı deryalıktaki üçüncü ayında tersanedeki yoğun çalışmalar düzenli bir şekilde sürüyordu. Hazırlanması gereken gemilerin sayısının 82'den fazla olması amaçlanmıştı. Bu gemiler Rodos Sancakbeyi Salih Reis'in emrine verilecekti. Aynı şekilde Gelibolu tersanesindeki faaliyetler de son sürat devam ediyordu. Son olarak 20 gemi daha inşa edilmiş ve toplamda 150 kadar gemi tersanede hazır hale getirilmişti; ancak bunların içindeki eski gemiler denize çıkarılabilecek durumda değillerdi¹¹.

NICOMEDIA

Osmanlı kaynaklarında İzmikmid, Venedik kaynaklarında ise *Nicomedia* olarak geçmekte olan İzmit tersanesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan da eski bir tarihe sahiptir. Bilhassa bölgenin ormanlık yapısı, gemi tezgahları ile kereste mahzenleri açısından zengin olmasına neden olmuştur ve kerestenin de gemi yapımında başlıca malzeme olmasından dolayı bu tersane, her zaman birincil derecede önemli olmuştur. Tersanenin gelirleri Şile ve Gebze'ye ait olan avâız gelirlerinden elde ediliyordu. Genellikle küçük gemilerin inşa edildiği tersanede zaman zaman büyük gemiler de inşa edilebiliyordu. Aynı zamanda burada kalyata, fırkata ve işkampoye de inşa ediliyordu¹².

Venedik baylosları Osmanlıların tersanelerinde donanmaları için ihtiyaç duydukları her türlü malzemenin bulunduğunu, bunların tamamının imparatorluk sınırları içinde bulunan farklı bölgelerden rahatlıkla temin edilebildiğini dile getiriyorlar. Buna göre barut İskenderiye bölgesinden sağlanırken, Nicomedia'dan kürek, İzmir'den ağaç temin edildiğini ve tersanenin diğer ihtiyaçlarının başka bölgelerden temin edildiğini belirtiyor¹³.

Ağustos 1549 tarihinde İstanbul'a gelen Venedik baylosu Bernardo Navagero, 30 Aralık 1551 tarihinde Venedik Senato'suna yazmış olduğu mektubunda Osmanlı tersanesinde devam eden faaliyetler hakkında şu şekilde rapor vermektedir: Her gün farklı olmak üzere adamlarımı tersaneye gönderip oradaki çalışmalar hakkında bilgi alıyorum; buna göre on altı kadirgadan altısının bittiğini, diğer on tanesinin ise henüz tamamlanmadığını ama bir ay içinde bunların da biteceğini öğrendim. Suya indirilmiş doksan altı tane kadirgadan on beş tanesi Turgut Reis'e aittir. Halen inşası devam eden ve İskenderiye'ye gönderilecek olan bir geminin kık kısmı oldukça büyük yapılmış; çünkü bu gemi, Büyük Bey yani Sultan Süleyman adına yapılan caminin (Süleymaniye) inşasında kullanılmak üzere iki tane büyük sütunun İstanbul'a

10 Domenico Trevisan, *Relazione dell'Impero Ottomano*, in Eugenio Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. I. Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1849. ss. 111-192; s. 144.

11 ASVe, *Secreta*, *Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 4. c. 116v. 20 ottobre 1546.

12 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992. s. 19.

13 «Ma non solo ha facilità quel Gran Signore a fabbricar li corpi delle galee, ma maggior ancora in fornirle de' suoi corredi e cose necessarie per armarli; poichè se in un giorno solo espedirà ciauissi nelli luoghi, che io nominerò, in un istesso tempo averà la provvisione fatta di ogni cosa nel suo arsenale. Da Alessandria, polvere. Da Samacò, ferramenta d' ogni sorte. Da Sanson in Scizia, canapi e gomme. Da Metelino e Vallona, pegola e catrame. Da Valacchia e Bogdania, sevi. Dalle Smirne, fustagni. Da Morea, tele e stoppa. Dal Golfo di Nicomedia, remi. Da Chitro e Smitri, alberi. E finalmente dal Volo in Morea avrà la provvision pronta dei biscotti per ogni impresa da mare.», Daniele de Ludovisi, *Relazione dell'Impero Ottomano*, in Eugenio Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. I. Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1844. pp. 1-59. p. 342.

taşınmasında kullanılacakmış. Tersanede çalışan toplamda en fazla yüz elli kişi bulunuyor. Bunun haricinde İzmit (*Nicomedia*) ve Midilli (*Metellino*)'den de kalafat temini için adam göndermişler; ancak henüz siperiş vermemişler¹⁴. Bernardo Navagero, Süleymaniye Camisinin temel atılmasından sonraki bütün aşamaları İstanbul'da bulunduğu süreç boyunca yakından takip etmiştir. 1557 yılında yapımı tamamlanan bu caminin inşaatı üzerine Osmanlı tersanesinin ne gibi faaliyetlerde bulunduğu da Venedik belgelerine yansıdığını ifade etmek gerekmektedir.

Bernardo Navagero'nun ardından göreve gelen baylos Domenico Trevisan, Osmanlı donanması, tersaneler ve kapudana deryalar hakkında en ayrıntılı rapor (*relazione*) veren bayloslardan biri olmuştur. Trevisan, Sultan Süleyman'ın ordusuyla birlikte Doğu seferinde olduğu sırada donanma faaliyetleri ve devletin deniz yapılanması üzerinde ayrıntılı bilgiler edinme fırsatı bulmuştur ve hatta kendisinden önceki baylosların yeterince devletin siyasi yapılanması hakkında bilgi verdiğini belirtip donanma ve tersaneler hakkında rapor sunmasının daha yararlı olacağını belirtmiştir. Devletin kereste temini konusunda çok büyük bir rahatlığa sahip olduğunu dile getiren Trevisan, bunun nedeninin Boğaz kıyısında, daha çok da başkente yakın olmasından dolayı çok kullanılan *Nicomedia* yani İzmit iskelesinde ve Karadeniz Bölgesi'nde Osmanlıların çok büyük ormanlık alanlara sahip olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu kerestelerin her çeşitte ve her kullanıma uygun olduğunu söyleyen Trevisan, Osmanlıların gemi yapımında oldukça geniş ve bereketli ormanlık alanları değerlendirmeyi başardığını raporunda belirtmiştir. Trevisan'ın verdiği bilgiler arasında özellikle dikkati çeken bir bilgi de kürek yapımında kullanılmak üzere çok sayıda kerestenin ve oldukça uzun olan ağaç gövdelerinin elde edildiğini ve daha sonra bunların İstanbul'da çok uygun fiyatlara kesilip işlendiğini belirtmiştir¹⁵.

Domenico Trevisan'ın ardından göreve gelen baylos Antonio Erizzo, 1557 yılında Venedik Senatosu'na sunmuş olduğu raporunda Sultan Süleyman'ın çok büyük sayıda kadirga inşa ettirme alışkanlığı olduğunu ve bu inşaatların da, ya İstanbul ya Gelibolu ya da İzmit Körfezinde gerçekleştiğini ve sultanın bu bölgelerin haricindeki başka bir bölgede gemi inşasına müsaade etmediğini belirtiyor¹⁶.

Venedik baylosu Antonio Erizzo 28 Ekim 1555 tarihli Senatoya yazmış olduğu mektubundan tersane ustalarının Osmanlı topraklarında kadirga kerestesi temini için kullandıkları bölgelere gönderildiklerini ve buna göre depoda tutulmak üzere yüz kadar kerestenin alınacağını bu nedenle kırk tanesinin İstanbul'daki tersaneden, otuz tanesinin Varna'dan, otuz tanesinin de *Nicomedia* körfezinden sağlanacağını bildiriyordu¹⁷.

14 ASVe, *Secreta, Archivio proprio Costantinopoli, reg. 5. cc. 282v-283r.* 30 Aralık 1551.

15 «Hanno però grandissima comodità di legnami d'ogni sorte, e per ogni uso, per li molti e grandi boschi che sono nelle rive dello stretto, e massimamente del golfo di Nicomedia e mar Maggiore, nelle quali si trovano legnami per remi, ed arbori d'ogni lunghezza, li quali tagliati si ponno poi condurre a Costantinopoli con poca spesa. » Domenico Trevisan, *Relazione dell'Impero Ottomano*, in Eugenio Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. I. Tipografia all'insegna di Clío, Firenze 1849. ss. 111-192; s. 146.

16 «Ha il modo questo signor di fabbricar gran numero di galee e nell'arsenale di Costantinopoli e a Gallipoli e nel golfo di Nicomedia, sebben par che abbia comandato ultimamente che non siano fabbricate galee in altro loco che nell'arsenale di Costantinopoli. Li volti dell'arsenale di Costantinopoli sono in numero di 123; bevono tutti essi volti sopra il canale, il che li fa grandissima comodità di tirar in terra e gittar all'acque le sue galee, e perché vi è ancora fondo sufficientissimo ed è tutto porto sicuro.» Antonio Erizzo, *Sommario della Relazione*, in E. Albèri, *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, s. III, vol. III, Firenze, Società Editrice Fiorentina, 1855. ss. 123-144.

17 ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. c. 182. 28 Ekim 1555.

Venedik baylosu Marin di Cavalli'nin 13 Eylül 1558 yılına ait raporunda 25 kadar geminin inşasında sonraki yıl kullanılmak üzere körfezden kereste temin edildiği bilgisi Venedik'e ulaştırılıyordu¹⁸.

Venedik baylosu Girolamo Ferro Mayıs 1560 tarihinde Senato'ya gönderdiği mektubunda Şehzade Bayezid isyanı boyunca tersanedeki bütün işleri bekleten Sultan Süleyman'ın hızlı bir şekilde buranın faaliyete geçirilmesi için hükümler verdiğini ve İzmit Körfezinde de yoğun bir şekilde çalışmaların devam ettiğini bildiriyordu. Tam bu dönemde ünlü reis Ali Portuk İzmit Körfezi'ne acil olarak kereste temini için gelmiş ve yaklaşık üç ay boyunca bu iş ile meşgul olmak üzere İzmit'te konaklamıştı. Burada atların taşınması için yirmi tane de *palandarie* yaptıracaktı¹⁹. Baylos Eylül ayında Venedik'in yeni seçilen dragomanı Pasqual'i İzmit Körfezi'nde devam eden çalışmaları incelemesi için bölgeye göndermişti. Dragoman baylosa yapımı bitmekte olan *palandarieler* hakkında bilgi vermişti. Buna göre on büyük on da orta boy *palandarie* bitmiş ve bunlardan dördü denize indirilmişti. Baylosun kulağına gelen bütün bilgi bundan ibaretti²⁰.

FRANSA BÜYÜKELÇİSİ GABRIEL DE LUELS SEIGNEUR D'ARAMON'UN NICOMEDIA'DAKİ FAALİYETLERİ

Osmanlı donanması için gerekli olan kerestenin temin edildiği bölgelerden biri olan İzmit körfezi aynı zamanda yabancıların da malzeme temini edebildikleri bir bölge olma özelliği taşıyordu. Mesela 1550 yılının kış mevsiminde Fransa Büyükelçisi Gabriel de Luels seigneur d'Aramon (1547-1553) şahsına ait olmak üzere ve bizzat ücreti kendisi tarafından karşılanacak şekilde dört kürekli bir kadirganın İzmit körfezinde inşa edilebilmesi için izin almıştı²¹. Bir hafta sonra 16 Kasım'da Pera'da bulunan Fransızlarla Subaşı arasında çıkan bir anlaşmazlık, Fransız bir doktorun yeniçeri ağası tarafından önce baston cezası almasına ardından da üzerine ağırlık bağlanarak denize atılmasına yol açmıştı. Bu olayın ardından şehirde Fransızlara yönelik bir tepkinin oluşması üzerine Fransız büyükelçisi kendisine ait iki kadirgayı güvenlik gereği acil olarak daha güvenli bir bölge olarak gördüğü *Nicomedia* Körfezine göndermişti.

Her iki durumu tek tek ele aldığımızda öncelikle Nicomedia tersanesinin yabancı alıcıların taleplerini de karşıladığını bu anlamda başkentteki tersanelerden farklılık arzettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bulunduğu konumun önemi de yine ikinci olayda gözler önüne serilmektedir.

18 ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 2 (Copia) Costantinopoli. c. 84. 13 Eylül 1558.

19 ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 3 (Copia) Costantinopoli. c. 43. 6 Mayıs 1560.

20 «mi ha riferito il fidel Pasqual novo Dragomano, ritornato dal Colfo di Nicomidia ultimamente, di haver veduto in quel loco dieci palandarie grandi, et dieci mediocri fatte di novo in ditto Colfo, delle qual quattro, per la molta diligentia usata già state gettate nell'acqua, il che ho voluto dire a Vostra Serenità acciò che ella intenda tutto quello che per vene alle orecchie mie.» ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1, c. 127, 17 Eylül 1561; «Il magnifico beglerbei del mare è stato a vedere certo bosco qui nel colfo di Nicomedia per far tagliare remi uso delle galie et per considerare se fusse bene far certo taglio di una parte uno monte per poter poi condur qui molta quantità di legnami per l'arsenale, la qual sicome al presente viene condotta et con molto pericolo delli navillii per scheba del mar maggiore per 500 et più miglia, così facendoi questo taglio, li ditti lignami sicuramente si condurebero qui a seconda di una fiume et poi pr mare solamente per cento miglia in circa per il ditto colfo di Nicomedia, il che saria di molto comodo di questo arsenale.» c. 416. 16 Ekim 1560.

21 «l'Ambasciatore di Francia ha ottenuto li di passati di potere fare una galea a spese sue da 4 remi, e la farà fare qui nel golfo de Nicomidor facendo levare alli soi forzati per non li lassare otiosi* questo inuceno: », ASVe, *Secreta*, *Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 5. c. 256. 7 Kasım 1551.

Başkente yakın ama aynı zamanda arada bir mesafe olması bu tersaneyi her bakımdan tercih edilebilir hale getiriyordu.

Nicomedia Körfezi sadece kereste temini için değil aynı zamanda yabancı gemilerin başka ihtiyaçlarının temininde de kullanılıyordu. Mesela Venediklilere ait olan Colomba gemisine Mart ayının 1561 yılında İzmit körfezinden gemisine buğday yükletilmişti²².

22 ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 3-C. c. 2v. Mart 1561.

XVI. YÜZYILDA OSMANLI'DA TAŞRA DOĞANCILIĞI: KOCAİLİ SANCAĞI ÖRNEĞİ

ARİF SARI*

Giriş

Ehlileştirilmiş kuşlarla avlanma geleneği Türklerde tarihlerinin en eski devirlerinden itibaren var olmuştur.¹ Türk kültür mirasının günümüze ulaşan eserlerinde avcılığın özellikle de doğancılığın sahip olduğu mühim mevki müşahede edilebilmektedir.² Destanlar başta olmak üzere Türk edebiyatının pek çok dalında alıcı kuşlarla avlanma özellikle yiğitlik ve kahramanlık betimlemelerinde sıklıkla kullanılmıştır.³ Bu eserlerde beylere düzülen övgüler onların avcılıktaki maharetleriyle birlikte etkili bir anlatı olarak sunulmuş, av bir beylik nişanesi olarak gösterilmiştir. Türk sultanları ve beylerine hitap eden nasihatnamelerde de onlara kuşlarla avlanmaları öğütlenmiş,⁴ beyler av avlayan kuş kuşlayan güçlü kimseler olarak tarif edilmişlerdir.⁵

Sultanlar ve beylerin ava merakları doğancılığın ihtisas sahasına dönüşmesini sağlamakla birlikte onun tam manasıyla müesseseseleşmesi Osmanlılar devrinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde doğancılık, saray teşkilatı içerisinde yer alan merkez biriminden başka ülke sathına yayılmış olan taşra koluyla iki yönlü teşkilatlanmıştır. Taşra doğancılığı ülkenin tamamında var olmakla birlikte Bolu ve Kocaili sancaklarında olduğu gibi bazı bölgelerde daha gelişmiştir. Kocaili sancağı özellikle Şile, Iznik ve Yalakabad kazalarında pek çok yırtıcı kuş yuvasının bulunması ve bunlara hizmetle mükellef mühim miktardaki doğancıyı barındırması bakımından taşra doğancılığının önemli merkezlerindendi. Bölge Osmanlı Devleti'nin neşet ettiği saha olması nedeniyle taşra doğancılığının ilk teşkilatlandığı yerler arasında bulunmakta tahrir kayıtları da Osmanlı hâkimiyetine geç giren sahalarla mukayese edildiğinde buradaki doğancılık teşkilatının daha mütakâmil olduğunu ispat etmektedir. Bu itibarla Osmanlı klasik döneminde taşra doğancılığını Kocaili sancağındaki örgütlenmeyi merkeze alarak tetkik etmek doğancılık teşkilatının bütünü hakkında yapılacak değerlendirmelere de katkı sağlayacaktır.

KOCAİLİ SANCAĞINDA DOĞANCILIK

Oğuzlar, Anadolu'yu hem tesis ettikleri beylik ve devletlerle hem de Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri maddi ve manevi değerleri yaşatarak yurt haline dönüştürdüler. Anadolu'nun Türklerle birlikte tanıdığı yeni kültürel unsurlardan biri de şüphesiz ki yırtıcı kuşlarla avlanma geleneğiydi. Alıcı kuş çeşitliliği ve ava uygun coğrafi özellikleri Anadolu'da doğancılığın gelişmesinde amil olmuş, Osmanlı sultanlarının avı bir devlet politikası olarak benimsenmeleri ise bu sahada müesseseseleşmeyi sağlamıştır.

* Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, e-mail: arifsari.gazi@gmail.com

1 Orta Asya'da Türklerin eski devirlerden itibaren yırtıcı kuş yetiştirdiklerini gösteren kaya resimleri için bkz. Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1984, s.420-425.

3 Yazıcızâde Âli, *Seçüknâme*, haz. Abdullah Bakır, TTK Yay., Ankara 2014, s.11/a-13/b; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yay., Ankara 1996, s.247-248.

4 Kemal Eraslan, "Manzum Oğuzname", *Türkiye Mecmuası*, Sayı 18, (1976), s.183; Keykâvus, *Kabusname*, çev. Mercimek Ahmet, haz. Orhan Şaik Gökyay, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, 3.bs. İstanbul 1974, s.122-123.

5 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, 50.bs. s.28.

Osmanlı devrinde doğancılık pek çok sahada olduğu gibi merkez ve taşra olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Merkez saray teşkilatında doğancılık; çakırcılar, şahinciler, atmacacılar ve doğancılar adıyla dört daire etrafında örgütlenmişti. Bunların her birinin başında şikâr ağası unvanını taşıyan idareciler bulunmakta, hiyerarşik olarak doğancılar dairesi ve bunun ağası en önde gelmekteydi.⁶ Bu avcı dairelerine mensup olan vazifeliler, kuşların bakımı ve eğitimi işlerini yürütürler, padişahların ava çıkması halinde sorumlu oldukları kuşlarla ava dâhil olurlardı. Bunlar mevkilerine göre tımar tasarruf eden askerlerdi. Ancak merkezdeki doğancılar gibi alıcı kuşların bakım ve eğitim işleri yanında özellikle kuşların tedariki taşra doğancılarınca yapılırdı. Taşra doğancıları ise reaya arasından seçilen kimselerdi.

XVI. yüzyılda taşra doğancılığının Anadolu'da 31, Rumeli'de 38 merkezde örgütlü bulunduğu ayrıca Ege adalarında ve Kıbrıs'ta da doğancıların vazifelendirildiği tespit edilmektedir.⁷ Taşra doğancılarının aslı vazifesi buldukları bölgenin hususiyetine göre doğan, kartal, sunkur, toygun, karçığa, şahin, zağanos, balaban, çakır, taştülek, devlengeç, karakuş, atmaca, seyfi, bâz, vahşi, lâçin, karagöz gibi yırtıcı kuşları ele geçirip bunlardan en iyi olanlarını payitahta göndermekti. Eflâk ve Boğdan Voyvodalıkları özellikle Dubrovnik, Dobruca ve Silistre çevresi Rumeli vilayetlerinden Osmanlı sarayına şahin gönderilen merkezlerdi.⁸ Atmaca daha çok Karadeniz sahilindeki vilayetlerden temin edilirdi.⁹ Erzurum-Ispir başta olmak üzere Güney ve Doğu Anadolu vilayetlerinden şahin, seyfi ve balaban¹⁰, Adana ve Maraş vilayetlerinden ise pek çok farklı yırtıcı kuş İstanbul'a gelmekteydi.¹¹ Batı Anadolu'da Bursa'nın Gönen nahiyesi, Bolu'da Mudurnu, Ereğli, Hızırbeyli, Mengen ve Gerede havalisi, Kocaili'de Şile, İznik ve Yalakabad kazaları, Karesi'de Gördes ve Edremit kazalarıyla Kaz Dağları çevresi şahin yuvalarının yoğun olduğu sahalardı.¹²

Bolu ve Kocaili sancaklarında taşra doğancılığının Anadolu'nun güney ve doğu sancaklarına nazaran daha gelişmiş olduğu ayrıca merkez teşkilatının da bu sahada son derece etkin bulunduğu tespit edilmektedir. Bolu ve Kocaili sancaklarının XVI. yüzyılın ilk yarısına ait tahrir defterlerinde çok sayıda serbazedân (doğancıbaşı), gürecciyân ve götürücüyân unvanlarıyla tımar tasarruf eden vazifelinin bulunması merkez teşkilatının bölgedeki örgütlenmesiyle ilgilidir. Bu durum bölgenin Osmanlı Devleti'nin teşekkül sahası olması tabii olarak doğancılığın da ilk burada örgütlenmesiyle izah edilebilir. Osmanlı hâkimiyetine daha geç giren Erzurum-Ispir hattında, Karadeniz sahilinde, Adana ve Maraş bölgelerinde de XVI. asırda önemli miktarda aşiyân adı verilen kuş yuvası bulunduğu ve burada mühim sayıda doğancı olduğu tespit edilmekle birlikte anılan bölgelerde merkezden gönderilen doğancı sayısı son derece azdır.

6 Abdülkadir Özcan, "Şahincibaşı", *DIA*, c.38, İstanbul 2010, s.277-278.

7 Mustafa Alkan, Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Gazi Akademik Bakış*, c.9, S. 17 (Kış 2015), s.30; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Yetiştirilen Avcı Kuşları ve Yetiştiricileri", *Av ve Avcılık Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yay, İstanbul 2008, s.229-236.

8 *BOA. MD.* nr.3, hk.309, s.119; *BOA. MD.* nr.3, hk. 1035, s.350; *BOA. MD.* nr.6, hk.112, s.55; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.III, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 1999, s.86; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.II, haz. Zekeriya Kurşun vd. YKY, İstanbul 1998, s.73, 224.

9 *BOA. TD.*, nr.387, s.52-54. s.720, 734, 736, 739-766.

10 *BOA. TD.*, nr.481, s.134. *BOA. TD.*; nr.387, s.562, 789, 826, 852, s.826. 528, 573, 607, 689, 693. 913, 923, 940, 947, 952, 965; *BOA. TD.*, nr.998, s.52, 53, 93, 163; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.III, s.86

11 *BOA. TD.*, nr. 450, s.288, 247; *BOA. TD.*, nr.998, s.348; Yılmaz Kurt, "Sis (Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi I", *AÜ. OTAM Dergisi*, S.1, (1990), s.295. *BOA. TD.*, nr. 998, s.408, 409, 570. 570-571, 420, 42, 622, 624.

12 *BOA. TD.*, nr.481, s.44; *BOA. TD.*, nr. 438, s.584, 767-804, 814. Kamil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yay, İstanbul: 1938, s.17.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı doğancılık teşkilatı içerisinde taşra doğancılarının sayısının 2000 kadar olduğu yolunda bazı araştırmalar bulunmaktadır.¹³ Ancak aynı döneme ait tahrir defterleri üzerinden yapılan tetkikler taşra doğancılarının sayısının bu rakamın çok üzerinde bulunduğunu göstermektedir. Zira XVI. yüzyıl sonunda Maraş Vilayetinde bulunan 82 ayrı yuvaya hizmet eden bâzdâr sayısının 746 hâne ve 270 mücerred olduğu,¹⁴ yine aynı dönemde Bolu, Kastamonu ve Kocaili sancaklarında toplam 1452 nefer bâzdârın bulunduğu tespit edilmektedir.¹⁵ Bu rakamlara Osmanlı sarayına çok sayıda kuş gönderilen Erzurum, Malatya livalarıyla Karadeniz bölgesindeki sancaklar ile Rumeli topraklarında vazife yürüten doğancılar dâhil değildir.

Osmanlı saray teşkilatının parçası olarak hem merkezde hem de bunun uzantısı biçiminde taşrada icra edilen doğancılık kanunlarla düzenlenmişti. Tahrir defterlerinde taşra doğancılığını tanzim eden kısa kanunnâmeler bulunmakla birlikte¹⁶ avcılık ve özellikle taşra doğancıları hakkında en derli toplu bilgileri ihtiva eden nizamnâme Avni Ömer Efendi'nin IV. Murad döneminde kaleme aldığı muhtasar kanunnamede yer alan hassa doğancılarına mahsus bölümdür.¹⁷ Bu kanunnâmelerin tetkikinden anlaşıldığı üzere Osmanlı taşra doğancıları yoğun olarak buldukları yerlerde hiyerarşik ve vazifelerine mukabil yapılanmaya sahiplerdi. Taşra doğancıları kendi içlerinden belirlenen bir kethüdanın idaresinde bulunurlardı. Kethüdanın padişah beratıyla atanması ve merkezden gönderilen doğancıbaşı yahut serbâzdarın denilen görevliye karşı sorumlu olması taşra doğancılarıyla merkez arasındaki rabıtayı tesis ediyordu.¹⁸ Bu bağlantı merkezi hükümetin bir uzmanlık sahası olarak kabul ettiği doğancılık mesleğine ve öncelikle padişah sarayının ihtiyacına tahsis edilmiş olan yırtıcı kuşlara dışardan gelebilecek müdahalenin önüne geçilmesini sağlamıştır. Doğancılığın bazı ailelere yahut aşiretlere mahsus bir meslek olarak kabul edilmesi ve babadan oğula geçer şekilde sürdürülmesi de yine bu sahanın yabancı müdahalesine kapatılması amacına matuftu.¹⁹ Bu uygulama kati olup, hükümet doğancılık sınıfına sonradan çeşitli sebeplerle dâhil olanlara karşı tedbirler alır ve yaptırımlar uygulardı. Doğancı ailesinden gelmediği halde doğancılar sınıfına dâhil olan kimseler vazifeden uzaklaştırılır ve muafiyet aldıkları yıllara dair vergiler de kendilerinden tahsil edilirdi.²⁰ Bir kimsenin doğancı ailesinden gelmediği halde bu sınıfa dâhil edilmesi mümkün olsa da buna dair örnekler son derece azdı.²¹

Doğancılığa tayin edilme hususunda dini bir ayırımın bulunmaz hem gayrimüslimler hem de Müslümanlar bu vazifeyi yerine getirebilirdi. Tabiatıyla Balkanlarda Dubrovnik ve Dobruca gibi bölgelerde gayrimüslimler bu teşkilat içerisinde yer almışlardır. Anadolu'da gayrimüslim doğancılar için nadir örnekler bulunsa da buradaki taşra doğancılarının kâhir ekseri Müslümandır. Taşra doğancılığında vazifenin büyük kısmı yerleşim yerleri dışında ormanlık ve kayalık mevkilerde icra edildiğinden doğancılık daha çok konargöçerler arasında yaygındı, hatta onlar arasında kuş yetiştiriciliğindeki maharetleri nedeniyle Avcı, Kuşçu ve Balabanlı²² gibi

13 Abdülkadir Özcan, "Doğancı", *DİA*, c.9, İstanbul 1994, s.488.

14 *KKA. TD.*, nr.116, s.7/b-17/a.

15 *BOA. TD.*, nr. 438, s.584,767-804, 814.

16 Doğancılığın yaygın olduğu bazı sancaklara mahsus tahrir defterlerinde kuşçulara dair bazı kısa kanunnâmeler bulunmaktadır. Maraş ve Kars-ı Maraş vilayetlerine mahsus tahrir defterlerinde bir doğancılık kanunnamesi vardır. Bkz. *BOA. TD.*, nr.998, s.420.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakanî", *Belleten*, XV/59 - Temmuz 1951, s.395.

18 *BOA. TD.*, nr. 998, s.570.

19 *BOA. TD.*, nr. 481, s. 44-45, 110.

20 *KKA. TD.*, nr.116, s.14/a-17/a; *BOA. MD*, nr. 55, hk.332, s.184.

21 *BOA. MAD.*, nr. 6415, s.128; *KKA. TD.*, nr. 30, s.185/b.

22 *BOA. TD.*, nr.402, s.24.

isimler taşıyan aşiretler de vardı. Yörük ve Türkmen obaları yazları buldukları yüksek yaylalardaki yuvalardan sorumlu olur, yayla süresi aynı zamanda kuşların yumurtadan çıkıp uçacak erginliğe ulaşınca kadar geçen 3–4 aylık süreyle mütenasip olduğundan aşiretler doğancılık hususunda daha çok tercih edilirdi. Doğancılık görevi aşiretin konargöçerlik ettiği sahada bulunan kuş yuvalarının sayısına göre bir veya birkaç aileye verilebildiği gibi bir oba yahut oymağın tamamı da doğancı kaydedilebilirdi. Kocaili sancağında ise XVI. yüzyılın ortalarında taşra doğancılığında yerleşik ahalinin vazifeli olduğu görülmektedir. Bu keyfiyet bölgenin Osmanlıların ilk hâkimiyet sahası olmasına bağlı olarak yerleşikliğin Kızılırmak'ın doğusunda kalan topraklara nazaran çok daha önce başlamasıyla ilgilidir.

Taşra doğancılığında her kuş yuvası için genel olarak iki ilâ beş doğancı vazifelendirilirdi. Doğancılar öncelikle görevlendirildikleri bölgede bulunan kuş yuvalarını dış müdahalelere karşı korur, ister ahalden isterse sipahiden olsun kimseyi yuvaya yaklaştırmazdı. Yaptıkları gözetleme işine istinaden didebân olarak da anılan bu kimseler, doğancı zümresi dışında bir kişinin yuvadan yavru yahut yumurta almasına mani olurlar; aksi durumda derhâl doğancıbaşının bölgede bulunan adamına vaziyeti iletirlerdi. Doğancıbaşının adamı yuvadan yavru alan kişiyi yakalattır, sıkı bir tedipten sonra kuşun bahası olmak üzere kendisinden 500 akçelik yüklüce bir bedel de alırdı.

Doğancıların arasında kuş yuvalarındaki yavruların alınması vazifesini üstlenenlere de yuvacı veya kayacı denilmekteydi. Yavruların kanatlanmaya başlamasını takip eden yuvacıların onları uçmalarına fırsat vermeden ele geçirmeleri icap ederdi. Bellerine bağladıkları organlarla sarp kayalardaki yuvalara inen avcılar bu sırada anaç kuşun saldırısına uğrama ihtimaline karşı yanlarında kalkana benzeyen bir alet de taşırlardı. Kayacılar, yuvadan yavru kuşların yanında bazen yumurtaları da alırlardı. Ele geçen yavru kuşlar, bu safhadan sonra taşındıkları sunî yuvalarda bakılırdı. Bu işi yürüten avcıya kuşların tünemelerini de temin ettiklerinden tülekçi de denilmekteydi.²³ Bu esnada görüççülere, kuşların eğitiminde kullanıldığı anlaşılan üveyik ile yine küçük bir yırtıcı kuş olan devlengeç (çaylak) kuşunun yakalanması işlerini yapan avcılar yardım ediyordu. Ustalık alanlarına nazaran tuzakçı da denilen bu avcılar kurdukları ağlarla av kuşlarını bazen de kartal, şahin ve doğan gibi alıcı kuşları da yakalarlardı. Padişah veya beyin avlağında bir alanı su altında bırakarak yaban ördekleri, turna, sorgucu ve balıkçıl gibi av kuşlarının burada toplanmasını sağlayanlar da yine tuzakçılardı²⁴.

Doğancılar yuvalardan aldıkları ve yetiştirdikleri kuşları doğancıbaşının bölgede bulunan adamına teslim ederlerdi. Bu esnada kendisine kaç adet kuş getirdiği, kuşun cinsi, ne zaman ve hangi yuvadan yakalandığı ve hangi tarihte teslim edildiği bilgilerini içeren mühürlü bir tezkire verilirdi. Bu tezkire yılsonunda bölge ile ilgili muhasebe görülürken kuşçu tarafından ibraz edilir böylece vergi muafiyetlerinden yararlanması mümkün olurdu. Taşra kuşçularına tanıyan muafiyetler Silistre Kânunnâmesi'nde harâc, ispenç, koyun, kovan resimlerinden başka ulaktan, suhradan, cerehordan, sürgünden, sekbandan, hisar yapımından ve bütünyle avârız-i dîvâniyyeden ve tekâlif-i sultanıyyeden muâf ve müsellemler olmak şeklinde sıralanmıştır.²⁵ II. Murat devrine ait olan bu kanunnâmede yer alan geniş muafiyetlerin daha sonraki dönemlerde bir miktar daraldığı tespit olunmaktadır. Nitekim 1530 tarihinde Anadolu doğancıların avarızdan muaf oldukları teyit edilirken öşür, haraç, ispenç ve sair resimlerini ödemeleri isten-

23 BOA. TD., nr.998,s.570-571; BOA. MD., nr. 6, hk.112, s.55, hk.1034, s.477.

24 BOA. TD., nr. 481, s.41; Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, haz. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yay., İstanbul 1985, s.91-92.

25 Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXII/92, (Ekim 1959), s. 597.

mektedir.²⁶ Maraş Kâunnâmesinde de doğancıların avarızdan ve ettikleri yerin vergisinden muaf oldukları ancak ağnam, arûs ve diğer vergilerini doğancıbaşının bölgedeki vazifelisine vermeleri gerektiği bildirilmektedir.²⁷

Doğancıların muafiyetleri yuvalardan kuş elde etmeğe bağlı olduğundan avcılar kuş alamadıkları yıllar vergi ödemek zorunda kalırlar,²⁸ "mürde-bahâ" denilen bu vergiyi Müslüman olanlar 150, gayrimüslimler 300 akçe olarak öderlerdi.²⁹ Yavru alamadıkları yıllarda doğancılar, yıl boyunca yuvaları gözleyip koruduklarını ve büyük gayretler göstererek yuvalara indiklerini bölgenin güvenilir kişilerinin şahadetiyle kadı huzurunda ikrar ederler, kayda geçirirler bu suretle vergi yükünden kurtulmaya gayret ederlerdi.³⁰ Öte yandan doğancılar yuvadan aldıkları veya kendilerine bakım yahut yetiştirilmek için verilen kuşları teslim etmezler ise her bir kuş için kendilerinden 1000 akçe alınır dahası doğancılık hizmetinden de çıkarılırlardı. Böylece sair reaya gibi kaydedilen doğancıdan o yılın raiyyete dair vergilerinin tamamı da alınır padişah haslarına dâhil edilirdi.³¹

Doğancıbaşı tarafından toplanan kuşların payitahta götürülmesi, ya da kuşların bir yerden başka bir yere nakli görevini yürütenler ise götürücülerdi.³² Kuşlar çok kıymetli olduğundan nakil sırasında, götürücünün geçeceği güzergâh ve duraklayacağı mahaller önceden belirlenir, güzergâh üzerinde bulunan bey ve kadırlara kuşlara dışardan zarar gelmesi halinde kendilerinin mesul tutulacağı hatırlatılırdı. Yine bu yolculuk esnasında kuşların beslenmesi için hangi kadılığın ne miktar ve hangi cins et getirecekleri de detaylı olarak kendilerine bildirilirdi.³³ İstanbul'a ulaşan kuşlar şikâr ağalarının idaresinde çakırcılar, şahinciler, atmacacılar ve doğancılar dairelerine edilir böylece taşra doğancılarının o seneye ait vazifeleri de tamamlanmış olurdu.

XIX. yüzyıla kadar büyük değişiklikler göstermeksizin varlığını sürdüren doğancılık ateşli silahların yaygınlaşması ve avda kullanılmaya başlanmasıyla önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum Osmanlı merkez teşkilatının mühim parçalarından olan doğancı teşkilatının da teşrifatta mevki kaybetmesini beraberinde getirmiştir. Taşra doğancıları ise bir süre daha beyler için alıcı kuş yetiştirmeye devam etmişlerse de alıcı kuşlarla avlanma usulü XX. yüzyıl itibariyle neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır.

26 BOA. TD., nr. 387, s.720.

27 BOA. TD., nr. 998,s.420; KKA. TD., nr.116, 14/a-17/a; BOA. TD., nr.481, s.135, 139; BOA. MD., nr.55, hk.332, s.184.

28 BOA. TD., nr.438, s.576; BOA. TD., nr.481, s.32, 88.

29 Abdülkadir Özcan, "Doğancı", DİA, c.9, İstanbul 1994, s.488.

30 Kamil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yay., İstanbul 1938, s.17.

31 BOA. TD., nr.998, s. 570-571; BOA. TD., nr. 402, s.32; KKA. TD., nr. 116, 14/a.

32 KKA. TD., nr.168, s.9/b-16/a.

33 BOA. MD., nr. 6, hk. 1034, s.477.

SONUÇ

Yırtıcı kuşların elde edilmesi ve bunların av için kullanılması Türk kültürünün önemli unsurlarından biri olmuştur. Osmanlı devrinde son derece gelişmiş bir teşkilata sahip olan doğancılık aslında bu kültürün müessesleşmiş halidir. Osmanlı padişahları için nitelikli kuşların yetiştirilmesini amaçlayan doğancı koğuşları alıcı kuşların tedarikini reyanın avcılık konusunda uzman olanları vasıtasıyla yürütmüş, bir bakıma doğancılığın taşra kolunu ahalinin avcıları oluşturmuştur.

Taşra doğancılarına Osmanlı ülkesinin genelinde rastlanmakla birlikte bunlar daha çok yırtıcı kuş yuvalarının fazlaca bulunduğu ormanlık ve kayalık sahalarda yoğunlaşmıştır. Coğrafi özellikleri bakımından doğancılığa uygun olan Kocaili, hem merkez doğancı teşkilatının hem de ahaliden vazifelendirilen taşra doğancılarının fazlaca bulunduğu yerlerden olmuştur. Bununla birlikte sancağa ait tahrir defterlerinden taşra doğancılığının örgütlenme ve işleyiş biçiminin diğer sancaklarla kıyaslandığında daha teşkilatlı olduğu da müşahede edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Kocaili'ni de içerisine alan Batı Anadolu'da kurulmuş olması taşra doğancılığının da ilk olarak bu bölgede teşkilatlanmasını sağlamıştır. Bu itibarla Kocaili sancağındaki örgütlenme biçiminin merkeze alınarak doğancılığın tetkik edilmesi Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından olan doğancılık teşkilatının etraflıca araştırılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Tahrîr Defterleri: BOA TD, nr.387, nr.402, nr.438, nr.450, nr. 481, nr.998.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): MAD, nr.6415.

Mühimme Defterleri (MD): BOA MD, nr. 3, 6, 55.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrîr Defterleri (KKA): KKA TD, nr.30, nr.168, nr.116.

Araştırmalar-Incelemeler

Alkan, Mustafa, Gökbuğa Ferdi, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Gazi Akademik Bakış*, 9/ 17, (Kış 2015), s.23-39.

Busbecg, Ogier, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, haz. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yay, İstanbul 1985.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, haz.Zuhal Kargı Ölmez, Simurg Yay., Ankara 1996.

Eraslan, Kemal, "Manzum Oğuzname", *Türkiye Mecmuası*, S.18 (1976), s.169-244.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, 50.bs., İstanbul 2014.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c.II, haz.Seyit Ali Kahraman vd., YKY., İstanbul 1998.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c.III, haz.Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY., İstanbul 1999.

İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXII/92 (Ekim 1959), s. 575-610.

Keykâvus, *Kâbusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, 3.bs., İstanbul 1974.

Kurt, Yılmaz, "Sis (Kozan) Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi I", *AÜ. OTAM Dergisi*, S.1, (1990), s.271-298.

Özcan, Abdülkadir, "Bâznâme", *DİA*, c.5, İstanbul 1992, s.284-285.

Özcan, Abdülkadir, "Doğancı", *DİA*, c.9, İstanbul 1994, s.487-489.

Özcan, Abdülkadir, "Şahincibaşı", *DİA*, c.38, İstanbul 2010, s.277-278.

Özkul, Ali Efdal, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Yetiştirilen Avcı Kuşları ve Yetiştiricileri", *Av ve Avcılık Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s.229-236.

Somuncuoğlu, Servet, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008.

Su, Kamil, *Balikesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balikesir Halkevi Yay., İstanbul 1938.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", *Bellekten*, XV/59 -Temmuz 1951, s. 381-399.

Yazıcızâde Âli, *Selçuknâme*, haz. Abdullah Bakır, Ankara: TTK Yay., Ankara 2014.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİ'NDE DİVAN-I HÜMÂYÛN'DAN KOCAELİ SANCAĞI YÖNETİCİLERİNE GÖNDERİLEN EMİRLERİN TAHLİLİ

ERSİN KIRCA*

Giriş

Mühimme Defterleri Divan-ı Hümayun'dan İstanbul'a ve taşradaki yöneticilere gönderilen emirlerin bir suretinin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerde yer alan hükümler devlet yöneticilerinin o dönemde ilgilendikleri en önemli meseleleri göstermektedir. Savaş hazırlıkları, asker, cephane ve donanma sevkiyatı, eşkiyalarla mücadele, iskân faaliyetleri, yabancı devletlerle ilişkiler, suçluların cezalandırılması, hac organizasyonu, vergi, ziraat ve ticaretle ilgili hükümler Mühimme defterlerinde yer alan başlıca konulardır. Bu defter serilerinden elimize ulaşabilen erken tarihli Mühimme defterleri Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olup 1544-1545 tarihleri arasında yazılmıştır.¹ Bu bildiri 1544-1566 yılları arasında yani Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son 22 yıllık dönemine ait sekiz mühimme defteri incelenmiştir. Bu defterlerden altı tanesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bir tanesi Topkapı Sarayı Arşivi E-12321 numarada, diğeri ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 numarada kayıtlıdır.² Bu defterler kronolojik olarak bir süreklilik göstermemektedirler. Arada tarih boşlukları vardır. Örneğin ilk defter 1544 yılına ait iken bundan sonraki defter 1553 yılına aittir. Bu nedenle olayları ve yöneticileri bir silsile halinde takip etmek zorlaşmaktadır.

İlk dönem Mühimme Defterlerinde Kocaeli yöneticilerine gönderilen hükümlerde ordu ve donanma ile sefere katılma, donanma için gemi inşaatı, Tersane-i âmireye gemi yapımında kullanılmak üzere kereste ve ağaç tedariki, İstanbul'un ihtiyaç duyduğu buğday, arpa ve kuru meyve gibi gıda maddeleri ile odun ve odun kömürü gibi ihtiyaç maddelerinin karşılanması, bölgedeki asayiş olayları ve suçluların yakalanıp cezalandırılmaları ile arazi tahriri ile timar ve zeamet tevcihine dair konular ele alınmıştır.

KOCAELİ SANCAĞI YÖNETİCİLERİ

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kocaeli Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak idi. Şubat 1534 tarihinde Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı hizmetine girmesiyle birlikte Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti oluşturuldu. Bu eyaletin ilk beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa oldu. Kıbrıs'ın fethinden sonra daha çok askerî gerekçelerle eyalete önemli eklemeler yapıldı. Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı olan Sığla, Kocaeli, Biga ve Finike sancakları ile Mora'daki Mizistre sancağı Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne katılmıştır.³ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kocaeli Sancağı 1571'den itibaren Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlanmıştır.

* Dr., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, email: ersnrca@gmail.com

1 Bkz. Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951 - 952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, IRCICA, İstanbul 2002. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1 Numaralı Mühimme Defteri ise 961-962 (1553-1554) tarihleri arasında denk gelmektedir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Yusuf İhsan Genç vd. İstanbul 2002, s. 10.

2 Bu defterin transkripsiyonu için bkz. Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkrip)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

3 Feridun Emecen, "XV-XIX Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Osmanlı İdarî Teşkilatı", *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, Ed. İdris Bostan, SAEMİK yayınları, Ankara 2003, s. 14-15

Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar ise İznikmid (İzmit), İznik, Yalakabad (Yalova), Kandırı (Kandıra), Şile, Gekbovize (Gebze), Yoros ve Ada (Adapazarı) kazalarıdır.⁴ Kocaeli sancağının yöneticisi Kocaeli Sancakbeyi idi ki belgelerde bazen Kocaeli Beyi olarak ta geçmektedir. Kazaların yöneticisi ise kadıdır.

Mühimme kayıtlarında genellikle kadınların ismi zikredilmemiş, hükümler genellikle "Yalakabad Kadısına hüküm ki:" şeklinde yazılmıştır. Sadece en erken tarihli defterde İznikmid kadısı Çelebi Kadı'nın ismi geçmektedir. Ayrıca Çelebi Kadı ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Buna göre Çelebi Kadı aslen Kocaelili olup daha önce de İznikmid kadılığı görevinde bulunmuştur. Cezayir Beylerbeyisi Hayreddin Paşa (Barbaros) Dergah-ı Mualla'ya gönderdiği arzuhalde Çelebi Kadı'nın evvelden hassa gemiler maslahatına vakıf olduğundan tekrar İznikmid kadılığına tayin edilmesini talep etmiş ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın bu isteği üzerine Çelebi kadı 26 Şevval 951 (10 Ocak 1545) tarihinde tekrar İznikmid kadısı tayin olunmuştur.⁵

Buna karşılık ilk defterde Kocaeli sancakbeyinin ismi zikredilmemiş sonraki defterlerde zikredilmiştir. Mühimme kayıtlarında 1554-1566 yılları arasında Kocaeli sancakbeyileri ile ilgili önemli bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu dönemde Ferruh Bey, Süleyman Bey, Ali Bey, Süheyl Bey ve yine Ali Bey Kocaeli sancakbeyi olmuşlardır. Bu kişilerin ortak özellikleri aynı zamanda bir ordu veya donanma komutanı olmaları ve sefer zamanlarında ordu ve donanma ile birlikte seferlere katılmış olmalarıdır.

Mühimme defterlerinden takip edebildiğimiz kadarıyla 1554 tarihinde Kocaeli Sancakbeyi Ferruh Bey'dir. Ferruh Bey bu dönemde sancağı askerleri ile birlikte muhtemelen Nahçıvan Seferi'ne katılmıştır. Ferruh Beyle birlikte sefere katılıp bu savaşlarda esir alan ve yoldaşıktta bulunan bazı kişilere bu başarılarına mükafaten -Ferruh Bey'in mektubuna binaen- timar tevcih edilmiş, timar ve zaemati olanlara da terakki verilmiştir.⁶ Kocaeli Sancakbeyi Ferruh Bey'e mükafat olarak ise 26 Şevval 961 (24 Eylül 1554) tarihinde Biga sancağındaki hasların gelirleri verilmiştir. Ferruh Bey'e adamını göndererek bu hasları hıfz ettirmesi için ferman gönderilmiştir.⁷ 15 Receb 963 (25 Mayıs 1556) tarihinde Kocaeli Sancağbeyi Ferruh Bey Alaiye Sancakeyliği'ne; Prizrin Sancakbeyi olan Süleyman Bey ise Kocaeli Sancakbeyliği'ne tayin olunmuştur.⁸ Süleyman Bey'in bu görevde ne kadar süre kaldığını bilmiyoruz.

Kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla 15 Ramazan 966 (21 Haziran 1559) tarihinde Daha önce Rodos Sancakbeyi olan Ali Bey Kocaeli Sancakbeyi tayin olunmuştur. Ali Bey'in ismi mühimme defterlerinde Ali Bey olarak geçmekle birlikte dönemin kaynaklarında Ali Pertek⁹, Ali Pörtük¹⁰ ve Ali Portuk¹¹ olarak geçmiştir. 1559 yazı başında Kaptan-ı Derya Piyale Paşa

4 BOA. TD. 425

5 Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Halil Sahilloğlu, IRCICA, İstanbul 2002, h. 84, 85 s. 66-67. .

6 Kocaeli Sancağbeyi Ferruh Bey ile dil almak hizmetinde ve yoldaşıktta bulunan azep yiğitlerinden Kosovalı Ali'ye timar tevcihi ve Hamid ilinde timar mutasarrıfı Yusuf'un timarının oğluna tevcihi, Lazkiye'de timar sahiplerinden Mustafa'ya ve Kocaelinde zeamet sahibi Ali'ye terakki verilmesine dair bkz. BOA. MD. 1, h. 59; h. 610; 996; 1593.

7 BOA. MD. 1, h. 245

8 BOA. MD. 2, h. 868, 869.

9 Zekeriyazâde, *Ferah, Cerbe Savaşı*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, 1980. s.69.

10 Selanikî tarihinde Donanma-yı Hümayun gemilerinin şaban ayında "Nevrûz-ı Harezemşâh'de" Beşiktaş iskelesinden dualarla ihtişamlı bir şekilde sefere çıktığını beyan etmektedir. Bkz. Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, I. Cilt, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 23

11 Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi, I. Cilt*, haz: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 292. Peçevî Tarihinde (s. 292) Ali Portuk'un Karlılı Sancağbeyi ve Tuna Donanması Başbuğu olarak bahsedilmektedir. Fakat Mühimme kayıtlarından da görüleceği üzere Ali Portuk Bey Karlılı değil Kocaeli Sancağbeyidir.

donanma ile birlikte Akdeniz Seferi'ne çıkmıştır. Bu sefer bir kontrol hareketi mahiyetindedir. Modan ve Avlonya'ya kadar giden Piyale Paşa Akdeniz'i tarassut altında bulundurmuşsa da hiçbir düşman hareketine tesadüf edilmediği için Kasım başında İstanbul'a geri dönmüştür.¹² Kocaeli Sancakbeyi Ali Bey'de bu seferde Piyale Paşa ile birlikte görev almıştır.¹³

Piyale Paşa düşman donanmasının Arap Şeyhleri ile ittifak ederek gelecek baharda Trablusgarp'a saldırıda bulunacağı istihbaratını almıştı. Dolayısı ile Osmanlı Devleti de 1560 yılı başlarından itibaren bir deniz seferi hazırlıklarına başlamıştı. 30 Rebiülahir 967 (29 Ocak 1560) tarihinde Kocaeli Sancakbeyi Ali, sancağı askeriyle birlikte gelecek baharda yapılacak olan deniz seferinde görevlendirilmiştir.¹⁴ Bu konuda Sancakbeyi Ali'ye gönderilen fermanla kendisiyle birlikte sancağında bulunan alaybeyi, zeamet ve timar askerinin silah ve levazımının eksiksiz bir şekilde hazırlayıp ilkbaharda Boğazhisarları'nda Cezayir Beylerbeyisi Piyale Paşa'nın emri altında hazır bulunması istenmiştir.

Osmanlı Devleti donanma hazırlıklarını sürdürürken Avrupa Hıristiyan donanması 2 Mart 1560'da Cerbe Adası'nı kuşatmış ve 12 Mart'ta adayı teslim almıştı. Bunun üzerine 120 parçalık Osmanlı donanması 4 Nisan'da İstanbul'dan hareket etmiştir. Önce Modon'a ardından da Malta üzerinden Cerbe'ye ulaşılmıştır. 14 Mayıs günü Cerbe önlerine gelen Osmanlı donanması 30 Mayıs'ta Cerbe'yi fethetmiştir.¹⁵ Cerbe seferine bizzat katılan ve "Ferah" isimli eserinde kuşatmayı ayrıntılı bir şekilde anlatan Zekeriyazade, kuşatma esnasında bir su kuyusunun düşmandan alınışında Kocaeli Sancak Beyi Ali Bey'den "Kocaeli Beylerbeyi Ali Pertek Bey" diye bahseder.¹⁶

Piyale Paşa komutasındaki Osmanlı Donanması 27 Eylül'de İstanbul'a dönmüş fakat Kocaeli Beyi Ali Bey komutası altında bir filo Ege denizindeki adaların, yalıların, kalelerin ve halkın düşman ve korsan taarruzundan muhafazası için bölgede bırakılmıştır.¹⁷ Ali Bey bu görevi 19 Kasım 1560'a kadar yerine getirmiştir. Bu tarihten sonra kış mevsimi yaklaşmış denizde düşman tarafından bir saldırı olma ihtimali azalmıştır. Ali Bey'e divandan gönderilen hükümde düşmanın gemilerinin durumunu iyice araştırıp artık zarar verme ihtimali kalmadığını emin olduktan sonra görevini tamamlayıp emrindeki gemilerle birlikte geri gelmesi bildirilmiştir.¹⁸ Ali Bey bu görevinde iken Muharrem 968 (Eylül 1560) tarihinde İspanya donanmasından bir kadirgayı zabt etmiş¹⁹; Safer 968 (Ekim 1560) tarihinde Osmanlı ülkesinden buğday yüklemiş bir Venedik gemisini ele geçirip İstanbul'a göndermiştir.²⁰ Kocaeli Beyi Ali Bey ile ilgili 29 Cemaziyelahir 968 (17 Mart 1561) tarihli başka bir hükümde ise kendisine zahire hizmetindeki başarısından dolayı gelirlerine 20 bin akçe daha eklendiği yani terakki verildiği yazılmıştır.²¹

Ali Bey donanma seferine katıldığında Kocaeli sancağının muhafazası için yerine Sinan isimli birini vekil bırakmıştır. 21 Ramazan 967 (15 Haziran 1560) tarihinde Sapanca kadısına ve Si-

12 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2. Cilt, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1948, s. 315

13 Kocaeli Sancağbeyi Ali Bey'e 15 Şevval 966 (21 Temmuz 1559) tarihinde gönderilen fermanla kendi kadirga ve kalitesi ile birlikte Rodos muhafazası için Kaftan-ı Derya Piyale Paşa'nın maiyetine katılması emrolunmuştur. BOA. MD. 3, h. 132, 140

14 BOA. MD. 3, h. 734

15 İsmail Hami Danişmend, *A.g.e.*, s. 318-321

16 Zekeriyazade, *Ferah, Cerbe Savaşı*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, 1980. s. 68-69

17 BOA. MD. 3, h. 1517

18 BOA. MD. 3, h. 1641

19 BOA. MD. 4, h. 1438

20 BOA. MD. 3, h. 1634

21 BOA. MD. 4, h. 1970

nan'a gönderilen bir hükümde Ayan (?) Gölü kenarında ve Dağdibi isimli mevkide yol üzerine hayli ağaçlar yıkılıp dağdan toprak inmekle arazi aşırı balçık olup gemi ağacı kesen arabacıların geçişini oldukça zorlaştırdığı ayrıca İzmit ile Sapanca arasındaki yolun bazı yerleri bataklık olduğu haber alınmakla buraların bir an önce temizlenip düzeltilmesi ve gemi kerestesi kesen arabacılarla sair yolculara sıkıntı çektirilmemesi bildirilmiştir.²²

7 Rebiülevvel 971 (25 Ekim 1563)'te daha önce İnebahtı Sancak Beyi olan Süheyl Bey Kocaeli Sancak Beyliği'ne tayin olunmuştur.²³ Süheyl Bey 1564 yılının Ağustos ayına kadar "mehayif feftişi" ile görevlendirilmiştir. Daha sonra bu görevi diğer kadılara ve İstanbul'dan gönderilen çavuşa bırakarak kendisinden Sakarya Nehri üzerinde inşa olunun gemilere nezaret etmesi istenmiştir.²⁴ Mehayif teftişi Osmanlı klasik döneminde -16. Yüzyılın sonuna kadar -mahallî kadı ve naipler dışında adâlet işleriyle meşgul olmak ve halkın derdini dinlemek üzere köylere ve bilhassa şikâyeti çok olan yerlere gönderilen güvenilir kadı ve yöneticiler tarafından yapılan teftişlerdir. Şikâyetlerin çok olduğu ve devlet görevlileriyle halk arasında büyük problemlerin ortaya çıktığı yerlere merkez tarafından durumun teftişi için "mehâyif müfettişi" adıyla itimada lâyük kadıların gönderildiği de bilinmektedir.²⁵ Mehayif müfettişleri gördükleri davaları ve yapılan şikayetleri doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a arz ederlerdi. Halkın şikayetleri ehl-i örf denilen sancakbeyi, subaşılar, zeamet ve timar sahipleri, kadı ve naiplerden olabilirdi. Teftişler bu gibi kişileri de kapsardı.²⁶

Süheyl Bey Şaban 972 (Mart 1565) tarihinde²⁷ donanma-yı hümayunla birlikte Malta Seferine katılmış ve yerine bir adamını bırakmıştır. Kocaeli bölgesindeki ehl-i fesad zuhurundan dolayı Kocaeli subaşıları ve sipahileri Malta seferinden muaf tutulmuşlardır.²⁸

Süheyl Bey Malta Seferi'nde iken 972 senesinin sonlarına doğru (Haziran-Temmuz 1565) Ali Bey tekrar Kocaeli Sancakbeyi olmuştur.²⁹ Osmanlı ordusu 24 Mayıs 1565 tarihinde başladıkları Malta Kuşatmasını 8 Eylül 1565 tarihinde kaldırmış³⁰ ve donanma İstanbul'a dönmek üzere Malta önlerinden ayrılmıştır.³¹ Bu kuşatma başarısız olmakla birlikte en büyük kayıp Turgut Reis'in burada şehit olmasıdır. Malta kuşatmasının başarısız olmasının en önemli sebeplerinden biri serdar tayin edilen Mustafa Paşa'nın padişahın tembihine rağmen Turgut Reis'i³² beklemeden adaya ihraç yapıp Sant-Elmo burcunu kuşatması olarak gösterilmektedir.³³

22 BOA. MD. 3, h. 1255

23 DFE. RZd. 17, s. 43.

24 BOA. MD. 6, h. 34

25 İlber Ortaylı, "Kadı", DIA, Cilt 24, s. 73.

26 Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti'nde Teftiş Hareketleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 9, Sayı: 2, Nisan 1980, s. 16.

27 Selanikî tarihinde Donanma-yı Hümayun gemilerinin şaban ayında "Nevrûz-ı Harezemşâhî'de" Beşiktaş iskelesinden dualarla ihtişamlı bir şekilde sefere çıktığını beyan etmektedir. Bkz. Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, I. Cilt, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 7.

28 BOA. MD. 6, h. 912

29 BOA. AE. SSÜL. I. 6-339

30 Osman Öndeş, Ernie Bradford, *Turgut Reis Malta Kuşatması ve Son Sefer, Aksoy Yayıncılık*, İstanbul 1998, s. 187-188

31 Danişmend, a.g.e, s. 338-339

32 Turgut Reis o esnada Trablusgarb Beylerbeyi idi, Malta adasının her bakımından durumunu, kalenin dövülecek noktalarını ve metrisler kurulacak yerlerini herkesten daha iyi biliyordu. Bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarih-i*, I. Cilt, haz: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 289.

33 Şerafettin Turan, "Rodos'un Zabtından Malta Muhasarasına", *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s.83. Sant-Elmo burcu 17 günlük kuşatma sonrasında alınmıştı fakat bu kuşatma esnasında seçkin askerler yaralanmış ve birçok asker de şehit düşmüştü. Ayrıca savaş araç ve gereçleri ile yiyeceğin çoğu da harcanmıştı. Peçevî Tarih-i, I. Cilt, s. 289

Malta önlerinden ayrılan Osmanlı donanması Ege Denizi'nden İstanbul'a doğru yola çıktığında Ali Bey 1565 yılı sonbaharında düşman gemilerinden haber almak, Ege yoluyla İstanbul'a işe getiren Mısır gemilerin düşman ve korsan saldırılarından korunarak güvenli bir şekilde Çanakkale boğazından içeri girmesini temin etmek üzere Ege denizi muhafazasında görevlendirilmiştir. Ali Bey'e yardımcı olmak Kavala Kaptanı, Menteşe, Rodos, Midilli ve Sığacık beyleri de görevlendirilmiştir.³⁴ Ali Bey'in bu dönemki görevinde gemilerle zahire getirilmesi hususu ön plana çıkmıştır. Mısır'dan gelen zahire gemilerinin güvenli bir şekilde gelmesini sağlamakla başka ayrıca Golos iskelesinde bulunan Dubrovnik gemilerinin İstanbul'a zahiresi için İstanbul'a gönderilmesi hususu da Ali Bey'den istenmiştir.

Kocaeli Sancağibeyi Ali Bey sancağı askerleri ile birlikte 1566 yılında yapılan Sigetvar seferinde görevlendirilmiştir.³⁵ Ali Bey Sigetvar seferinde Tuna üzerinden gidecek olan donanmaya başbuğ tayin olunmuştur. Ali Bey emrindeki askerlerin ihtiyacı için Ocak 1566 tarihinde kendi parasıyla Babadağı ve İsakçı bölgesinde bin kantar peksimet pişirtirmeye başlamıştır.³⁶ Ayrıca Semendire kadısına da bin kantar peksimet hazırlaması için emir gönderilmiştir.³⁷ 27 Ocak 1566 tarihinde Kocaeli Beyine ve Kocaeli kadılarına yazılan hükümde Kocaeli sancağı askerlerinin Karadeniz üzerinden Tuna'ya gidecek kadırgalara girmek üzere Nevruz'dan önce İstanbul'da hazır olmaları emredilmiştir.³⁸ Bu hükümlerden de anlaşılacağı üzere Kocaeli bölgesi askerleri Sigetvar Seferi'ne Tuna üzerinden giden donanma askerleri olarak katılmışlardır. Şubat 1566'da Ali Bey sefer mühimmatını tedarik etmek üzere gemilerle Tuna tarafına gönderilmiştir, Kili kadısından bu hususta Ali Bey'e yardımcı olması, mühimmatın taşınması için tonbaz denilen gemilerden tedarik etmesi istenmiştir.³⁹ Ayrıca Tuna donanması askerlerinin ihtiyacı olan zahire ve arpayı o havalide satan ahaliden ücretleri karşılığında aldırılması ve bu konuda donanma askerlerine müzayaka çektirilmemesi için Belgrad'a varıncaya kadar Karadeniz ve Tuna boyundaki kazaların kadılarına da emir gönderilmiştir.⁴⁰ Niğbolu, Vidin ve Ruscuk kadılarında da Tuna donanması için asker ve mühimmat ile donatılmış şayka denilen gemilerden ve gemileri çıkarmak için reayadan bu hizmeti yerine getirecek kişiler göndermeleri istenmiştir.⁴¹ Ali Bey'in emrindeki gemilerde yeterli miktarda adam olmadığı ve tehlikeli mahaller henüz geçilmediği için bizzat Ali Bey'in isteği doğrultusunda 28 Zilkade 973 tarihinde (16 Haziran 1566) Koçana, Güvercinlik ve Semendire kazalarından toplam iki bin kişinin görevlendirilmesi emrolunmuştur.⁴²

Osmanlı Ordusu'ü Ösek önlerine geldiğinde şiddetli yağmur nedeniyle Drava ve Sava nehirleri taşmış ordu pek çok zorluk çekmiş, Drava nehri üzerine büyük bir köprü kurulmuş ve Sava üzerine de 18 adet geminin birbirine bağlanması ile bir köprü yapılmış ve ordu 17 günde karşıya geçebilmişti. Bu esnada Ali Bey padişahın yaptırdığı yeşil baştarde ve üç adet mükemmel kadırga ve Tuna donanması gemileriyle Ösek'te ordu-yı hümayuna katılmayı başarmıştır. Ali Bey ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'da bindiği altın ve halkarî kayığını da birlikte getirmiştir.⁴³ Köprü kurulduktan sonra padişah Ali Portuk Bey'in kadırgası ile karşıya

34 BOA. MD. 5, h. 554, 558, 561

35 BOA. MD. 5, h. 623, 623c

36 BOA. MD. 5, h. 767

37 BOA. MD. 5, h. 992

38 BOA. MD. 5, h. 914, 915

39 BOA. MD. 5, h. 945

40 BOA. MD. 5, h. 1168

41 BOA. MD. 5, h. 1177, h. 1366, h. 1828, h. 1853

42 BOA. MD. 5, h. 1911.

43 Tarih-i Selanikî, I. Cilt, s. 23

geçmiştir. Sigetvar Kuşatmasında Ali Bey'in kumandasındaki birlikler kaleyi batı tarafından kuşatmıştır.⁴⁴ Selanik'in bildirdiğine göre Ali Bey'in yaratılışında olan mertlikler tekrar gün yüzüne çıkıp askerler içinde söylenir olmuştur.⁴⁵ Ali Bey Sigetvar kuşatması esnasında şehit olmuştur. ⁴⁶Bütün bu bilgilerden Ali Bey'in Cerbe'den - Zigetvar'a kadar seferlere katılmış mert bir donanma komutan, iyi bir denizci ve tedbirli bir Sancakbeyi olduğunu söyleyebiliriz.

ZAHİRE VE İHTİYAÇ MADDELERİNİN TEDARİKİ İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

İstanbul günümüzde olduğu gibi Kanuni döneminde de nüfusu en kalabalık şehir idi. Osmanlı döneminde gerek İstanbul halkının gerekse sarayın ihtiyaç duyduğu gıda ve yakacak maddeleri gibi zarurî ihtiyaç maddelere İstanbul'a dışardan gelmekteydi. Bu maddelerin tedarik edildiği öncelikli yerlerden biri Kocaeli sancağı idi. Kocaeli bölgesi coğrafi konumu, denizyolu ve karayolu ulaşımı açısından İstanbul'a yakın olması nedeniyle öncelikli bir konuma sahipti. Belgelerden anlaşıldığı üzere Kocaeli bölgesinden İstanbul'a gönderilen en önemli gıda maddeleri buğday, arpa, ot, saman ve bazı meyvelerdir.

Kanuni dönemine ait mühimme defterlerinde bu konuyla alakalı pek çok hüküm yer almaktadır. Yalakabad kadısına gönderilen 21 Ramazan 966 (27 Haziran 1559) tarihli hükümde Devletin ve ordunun ihtiyacı için bölgedeki kazalardan zahire ve ihtiyaç maddesi tedariki emrolunmuştur. Yalakabad kadısı Karamürsel ve Yalakova halklarından toplam 100 müd arpa, 50 araba otluk, 50 araba saman, 50 araba odun, Karamürsel ve Yalakabad'dan olmak üzere 100'er baş koyun (toplam 200 baş) ve 50 kantar bal ve yağ tedarik etmiştir. Yalakabad kadısına gönderilen hükümde tedarik olunan maddelerin yerli yerinde hıfz edilmesi ve lazım olduğu vakit tayin olunan yere getirilmesi istenmiştir.⁴⁷ 4 Rebiülevvel 968 (23 Kasım 1560) tarihinde Kocaeli sancağında Karadeniz ve Akdeniz (Marmara) denizi sahilinde olan kazaların kadılarına yazılan emirde ise İstanbul'da zahire konusunda sıkıntı yaşandığı belirtilerek bahsolunan kazalarda gerek matrabazlarda ve gerekse halkta ambarda bulunan ihtiyaç fazlası buğday ve unun iskelelere çıkartılarak İstanbul'a zahire götürmek için gelen gemilere o günkü fiyatı üzerinden sattırılması ve her kadının kazasından ne miktar zahireyi kimin gemisiyle gönderdiğinin yazıp bildirilmesi istenmiştir.⁴⁸

İznikmid, Yoros, Kandıra, Tasköprü ve Gekbuze kadılarına yazılan 30 Ramazan 966 (6 Temmuz 1559) tarihli hükümde ise Ordu-yı hümiyundan bazı hizmetkarlar nahiye ve köylerde ordu için halktan arpa, otluk ve saman alıp ücretlerini ödemedikleri ve bu şekilde reayaya zulmettikleri bildirilmekte, bundan sonra bu tür kişilere halktan bedava zahire aldırılmasının engellenmesi ve her ne olursa olsun ücretleri ile zahire aldırılması bildirilmiştir.⁴⁹

22 Zilkade 966 (26 Ağustos 1559) tarihinde İznikmid kadısına yazılan hüküm de ise daha önce sarayın ahırları yani İstabl-ı Amire için İznikmid'e sürülüp getirilen arpayı ihtiyaç kalmadığından getirilen arpanın o tarafta sattırılması istenmiştir.⁵⁰

44 Peçevî Tarihî, I. Cilt, s. 292, 292

45 Tarih-i Selanikî, I. Cilt, s. 23.

46 Kübra Naç, Âgehî'nin Fetihnâme-i Kal'a-i Sigetvar', Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 173

47 BOA. MD. 3, h. 67.

48 BOA. MD. 3, h. 1652

49 BOA. MD. 3, h. 98

50 BOA. MD. 3, h. 187

Osmanlı yöneticilerinin İstanbul'un iâşesini temin için sık sık başvurduğu tedbirlerden biri İstanbul için gerekli olan ihtiyaç maddelerinin çevre illerde satışının yasaklanması olmuştur. Devletin önceliği her zaman İstanbul olmuştur. Bu durum Kanuni döneminde olduğu daha sonraki dönemlerde de bu şekilde devam etmiştir. 17 Rebiülahir 973 (11 Kasım 1565) tarihinde İznikmid kadısına yazılan hükümde kuru üzüm yüklü birkaç geminin o tarafa geldiği haber alınmakla bahsolunan gemide bulunan üzümü o tarafta dağıtmayıp İstanbul'a göndermesi ve bundan sonra İstanbul zahiresi için gelen kuru meyveyi orada sattırmayıp yine İstanbul'a göndermesi bildirilmiştir.⁵¹ Bu hükümden on gün sonra 27 Rebiülahir'de yine İznikmid kadısına gönderilen başka bir emirde İzmir'den o tarafa gelen kuru yemiş yüklü gemilerin içindeki yemişiyle birlikte bir an önce İstanbul'a göndermesi emredilmiştir.⁵² 24 Ramazan 973 (14 Nisan 1566) tarihinde Rumeli ve Anadolu tarafındaki kadılara gönderilen bir emirde ise İstanbul'un zahire ihtiyacını karşılamak için zahire getiren gemilerden bazılarının zahireyi alıp Mudanya, İznikmid, Gekbuze ve sahillerde bulunan diğer kazalarda sattıkları ve bunun da İstanbul'da zahîre sıkıntısına yol açtığı bildirilmekte, durumun araştırılarak zahirenin İstanbul'dan başka yerlerde satılmasına engel olunması ve satan olursa hakkından gelinmek üzere kefilleriyle birlikte isimlerinin bildirilmesi istenmektedir.⁵³

Kite ve İznikmid kadılarına yazılan 25 Cemaziyelahir 972 (22 Ocak 1565) tarihli hükümde Rumeli ve İzmir'den İstanbul'un ihtiyacı için gemilerine buğday, üzüm ve incir yükleyip İstanbul'a getirmeyerek Kite ve İznikmid iskelelerinde satan reislerin gemilerine el konulup kendilerinin de hapsedilmeleri bildirilmiştir.⁵⁴

DONANMA VE TERSANE'NİN İHTİYAÇ MADDELERİNİN TEMİNİ

Tersane-i Amire'nin kereste ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayan bölge Biga Sancağı ile Kocaeli livasındaki ormanları içine alan İznikmid, İzmit, Yalakabad, Sarıçayır, Pazarköy, Ab-ı Safı, Karamürsel, Akhisar, Geyve, Akyazı, Kandıra ve Sabanca kazaları ile Üsküdar'a tabi Kaymas, Ağaçalı, Akabad, Gençli, Şeyhli ve Taşköprü nahiyeleri idi.⁵⁵ Bu iki bölgede gemi kerestesi için elverişli ağaçların olduğu ormanlar bulunmaktaydı ve ormanlardan kesilen kereste sahillerle indirilip gemilerle kolaylıkla nakledilebilmekteydi.⁵⁶ Kanuni döneminde Kocaeli'nde bazı ormanlar Tersane'ye tahsis olunmuştu. Bölge köylüleri bu ormanlardan gemi kerestesi kesip sahile indirmek ve bu keresteleri ücreti ile iskelelerde Tersane-i Amire için kereste alımına memur olan kişilere satmaya memur kılınmıştı. Tersane-i Amire için tedarik olunan bu kerestelere "mîrî kereste" denmekteydi. Dönem dönem bu ormanlardan kesilen kerestelerin özel gemi yapımı için satıldığı da olmuş ve bu konuda yasaklamalar getirilmiştir. Ayrıca "mîrî kereste" tedarikine memur edilen köylülerin kereste yerine odun ve ağaç kesip başka gemilere satmaları da yasaklanmıştı.

Mühimme Kayıtlarında Kocaeli bölgesinden donanma gemileri için kereste tedarik olunmasına dair ulaştığımız ilk hüküm 26 Şevval 951 (10 Ocak 1545) tarihine aittir. Bu tarihte Osmanlı

51 BOA. MD. 5, h. 490

52 BOA. MD. 5, h. 543

53 BOA. MD. 5, h. 1268

54 BOA. MD. 6, h. 658

55 İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyıl'da Tersane-i Amire, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara 2003, s. 102-103.

56 Mesela Kocaeli sancakbeyine yazılan 10 Rebiülevvel 967 tarihli hükümde ise miri kadırgalar için gerekli olan kerestenin gecikmeden yalılarına indirilmesi istenmiştir. BOA. MD. 3, h. 621, Aynı konuda Biga, Kocaeli, Vize ve Hüdavendigâr beylerine yazılan hüküm için bkz. BOA. MD. 6, h. 283

Donanması için Cezayir (Cezayir-i Bahr-i Sefid) Beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa'nın isteği doğrultusunda 100 adet gemi hazırlanması uygun görülmüş, bunlardan 59'unun yeniden inşası ve 41 geminin de tamir edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gemilerden 40 tanesinin ihtiyaç duyduğu küreklik ağaç ve kerestenin Kocaeli ve İyeneada bölgesinden gönderilmesi için yine Barbaros Hayreddin Paşa'nın isteği doğrultusunda İznikmid Kadısı tayin olunan Çelebi Kadı'ya ve Kocaeli Beyine emir gönderilmiştir.⁵⁷ Tedarik olunan keresteler İznikmid ve İyeneada'dan gemilerle İstanbul'a Tersane'ye götürülecektir. Daha önce Yeniçeri ağasına odun getirilmesi için verilmiş olan yirmi beş adet geminin de -odun işi ertelenerek- İznikmid ve İyeneada'ya yönlendirilmesine karar verilmiştir.⁵⁸ Ayrıca yeniden yapılacak gemilerden 19 tanesinin kuru ağaçtan yapılması bildirilmiştir. Bu gemilerin yaş ağaçtan yapılmasına ruhsat verilmemiştir, çünkü yaş ağaçtan yapılan gemiler "payidar olmayıp, cüz'i bahane ile amelden kalıp beyhude yere mal sarf" olunmaktadır. Bu nedenle İznikmid, Şile ve Gelibolu'dan ne kadar kuru ağaç bulunabilirse tedarik edilmesi, yaş ağacın dahi yine Tersane'ye gönderilmesi istenmiştir.⁵⁹ 2 Muharrem 952 (16 Mart 1545) tarihinde Barbaros Hayreddin Paşa'nın mektubuna binaen Kocaeli beyine ve kadılarına gönderilen fermana ise Kocaeli bölgesinden hariçten bazı kişilerin ağaç kesip bu ağaçları gemilerle Mısır ve sair yerlere götürdükleri bu durum da donanma gemileri için ihtiyaç duyulan ağacın temininde gecikmeye sebep olduğu bildirilmiş, bundan böyle o bölgede reayadan kimseye gemi ağacı kestirilmemesi tembih olunmuştur.⁶⁰

Kocaeli bölgesinde bazı ormanlar mirîye ait olup buradan halkın şahsî ihtiyaçları için odun ve kereste kesmesi yasaklanmıştı. Mesela İznikmid kadısına gönderilen 29 Zilkade 966 (2 Eylül 1559) tarihli fermana İznikmid kazasına tabi olan Eşme, Dikme ve Sabancı dağlarındaki korudan ağaç kesilmesinin özellikle de gemi olmaya elverişli ağaçların kesilmesi yasaklanmış sadece miri için odun kesilmesine izin verilmişti.⁶¹ Kocaeli Beyine ve Şile kadısına gönderilen 1 Muharrem 968 (22 Eylül 1560) tarihli başka bir hükümde o bölgedeki dağlardan hiç kimseye tahta biçtirilmemesi tembih olunmuştur.⁶²

15 Rebiülahir 972 (20 Kasım 1564) tarihinde Kocaeli beyine gönderilen hükümde gelecek baharda sefere çıkacak donanma gemileri için yaptırılacak varil ve fıçı tahtası için gerekli olan kerestenin o bölgeden kestirilen kerestelerin arabalarla iskelelere indirilmesi ve iskelelerden gemilere yüklenecek bir an önce gönderilmesi istenmiştir.⁶³ Bahsedilen fıçı tahtalarının bir an önce gönderilmesi ve bu konuda acele edilmesi için 29 Cemaziyelevvel 972 tarihinde Kocaeli Beyine ve kadılara tekrar emir gönderilmiştir.⁶⁴

22 Şaban 967 (22 Mayıs 1560) tarihinde Kocaeli beyine ve İznikmid kadısına yazılan hükümde ise Matbah-ı Âmiré'nin odun ihtiyacı için İznikmid kazasından 16 köy tayin olunmuş olup, bu köylerin halkı gerekli odunu kesmekle; İznikmid kadısı ise kesilen bu odunun İstanbul'a gönderilmesi ile görevlendirilmiştir.⁶⁵ Aynı hükümde bundan böyle o bölgede gemi ağacı kestirilmemesi ve gemi inşa ettirilmemesi de bildirilmiştir. Çünkü bölgede gemi inşa edildiği sürece bahsedilen köylerin halkı gemi ağacı kesip getirmekte ve odun işi atıl kalmaktadır. Gemi inşası

57 Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri. yay. haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002, h. 84, 85. 78 s. 66-69

58 A.g.e, h. 90, s. 71, h. 118, s. 9596

59 A.g.e, h. 90, s. 72

60 A.g.e, h. 329, s. 245

61 BOA. MD. 3, h. 285

62 BOA. MD. 3, h. 1552

63 BOA. MD. 6, h. 397

64 BOA. MD. 6, h. 560

65 BOA. MD. 3, h. 1161

yasak olmasına rağmen İznikmid'de izinsiz bir gemi inşa edilmiştir. Bunun üzerine Divan'dan İznikmid kadısına gönderilen 20 Safer 968 (10 Kasım 1560) tarihli bir fermanla bahsedilen geminin alıkonulup ne tür bir gemi olduğu, sahibinin kim olduğu ve eni ve boyunun ne kadar olduğunun ayrıntılı olarak bildirilmesi istenmiştir.⁶⁶

Belgelerden anlaşıldığı üzere miri için belirlenen ormanlardan köylüler tarafından kesilen odun iskelelere indirilmekte ve buradan at gemileri denen gemilerle İstanbul'a getirilmektedir. 1665 yılında ahalinin İzmit iskelesine indirdiği odunun şahıslara ait kayık ve gemilere yüklendiği görülmüştür. Bu durum İstanbul'a odun götürmek için gelen at gemilerinin odun bulmakta zorluk çekmesine sebep olmuştur. 21 Zilhicce 972 (11 Temmuz 1565) tarihinde İznikmid kadısına gönderilen fermanla İstanbul'un odun ihtiyacı tamamlanana kadar şehremini tarafından İstanbul'a odun götürmek için İznikmid iskelesine varan hassa gemilerden başka rençber kayıklarına ve gemilerine kesinlikle odun yüklettilmemesi, bu emre aykırı olarak odun yükleyen gemilerin ve kaptanlarının tutuklanması bildirilmiştir.⁶⁷

16 Cemaziyevvel 973 (9 Aralık 1565) tarihinde Göynük kadısına yazılan bir hükümde Kocaeli Sancağibeyi Ali Bey'in gönderdiği mektuba binaen miri kadirge inşasında kullanılmak üzere Göynük'ten İznikmid iskelesine kereste indirilmesi talep olunmuştur.⁶⁸ İznikmid, Ada, Akyazı, Yenice, Geyve, Akhisar ve Göynük kadılarına yazılan 7 Cemaziyevvel 972 (11 Aralık 1564) tarihli fermanla donanma-yı *hümayun için kazalarından direk ve seren kestirilip İznikmid iskelesine nakledilmesi* emredilmiştir.⁶⁹ 22 Cemaziyevvel 972 tarihinde Kocaeli beyine gönderilen hükümde ise Tersane'de inşa olunacak 10 adet gemi için lazım olan kerestelerin bir ay içinde kesilip, yontulup hazır hale getirilmesi, hazırlanan ağaçların cinslerine göre ayrılıp deftere yazılması ve defterin bir suretinin kadılara verilmesi ve bir suretinin mühürlenip Divan'a gönderilmesi istenmiştir. Ağaçların kesimi ve nakli için Hazine-i Âmir'e yeterli ücrette gönderilmiş olup bu işte çalışacak rençberlere ücretlerinin tamamen ödenerek kimseye haksızlık yapılmaması ve Kocaeli beyinin de donanma seferi için hazırlanması bildirilmiştir.⁷⁰

23 Şaban 972 (26 Mart 1565) tarihinde İznik, Kandıra, Şile, Sapanca ve Yalakabad kazalarından miri gemiler için hazırlanması istenen kerestenin temini ve irsali hususunda bu işle görevlendirilen Kocaeli Sancakbeyi Süheyl'in adamı Hasan'a kadıların yardımcı olmaları yönünde emir gönderilmiştir.⁷¹

İznikmid kadısına yazılan 28 Receb 972 (1 Mart 1565) tarihli hükümde kerestelerin ne şekilde tedarik edildiğini ve bu esnada bazı kişilerin halkı dolandırdığını görmekteyiz. Buna göre miri gemilerde kullanılmak için İznikmid'de ahalinin dağlardan kesip yalılara indirdiği direk, seren ve sair gemi için kullanılan ağaçlara keresteye mübaşeret eden gayr-i müslim biri "Bunlar eyü degildür, gemiye yaramaz. Girü alup gidün" deyip el altından başka birine para verip ahalinin elindeki keresteyi düşük fiyata alıp miriye değer-bahası ile yani normal fiyata satmaktadır. Gönderilen emirde bu tür hile ve dolandırıcılıklara engel olunması istenmiştir.⁷²

66 BOA. MD. 3, h. 1628

67 BOA. MD. 6, h. 1445, 1453

68 Bu hüküm gönderildiği dönemde Göynük kadısı attan düşüp ayağı kırılmıştır, buna rağmen kereste hizmetinin ihmal edilmemesi gerekirse kendi yerine bir kişiyi bu işle görevlendirmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MD. 5, h. 637

69 BOA. MD. 6, h. 513

70 BOA. MD. 6, h. 543

71 BOA. MD. 6, h. 932

72 BOA. MD. 6, h. 799

Kanuni döneminde donanma ile ilgili önemli bir husus Sakarya nehri üzerinde kadirga türü gemi inşa edilmiş olmasıdır. Kadirga Anadolu Beyliklerinden başlayarak 17. Yüzyıl'ın sonlarına kadar Osmanlı donanmasındaki harp gemileri içinde en çok kullanılan ve vurucu gücü teşkil eden gemi türü idi. Kadirgalar gayet uzun ve ensiz, kısmen su seviyesinde denecek kadar alçak ve seri hareketli idi.⁷³

Kocaeli Sancağibeyi Süheyl Bey'e gönderilen 12 Muharrem 972 (20 Ağustos 1564) tarihli fermanla mehayif teftişi görevini divan çavuşlarından Mehmed'e ve bölge kadılarına bırakıp kendisinin bizzat Sakarya nehri kenarında kadirga inşası ile ilgilenmesi, kadirga inşasında çalışan bıçkıcı, neccar, kalafatçı ve sair işçilerin yiyecek, zahire ve sair ihtiyaçlarının temini ile meşgul olması istenmiştir.⁷⁴ Bu hüküm gerek mehayif teftişi ve gerekse o dönemde Sakarya nehri üzerinde gemi inşasına dair bilgiler vermesi açısından önemli bir hükümdür. Şile kadısına yazılan 7 Cemaziyelevvel 972 tarihli fermanla İznikmid'de mahzenlere konmuş olan lengerlerle sair malzemenin Sakarya suyu kenarında inşa olunan gemilere iletilmesi için o taraftan araba gönderilmesi istenmiştir.⁷⁵

Odun ve ağaç gibi yine bölgedeki ormanlardan elde edilen ve Tophane de kullanılan önemli maddelerden biri de odun kömürüdür. Ada yani Adapazarı kadısına yazılan 4 Cemaziyelevvel 973 (27 Kasım 1565) tarihli bir hükümde güherçile imalatında kullanılmak üzere o bölgeden tedarik olunan kömürün acilen davarlar ve arabalar ile İznikmid iskelesine indirilmesi emredilmiştir.⁷⁶

ASAYİŞ İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

Kocaeli yöneticilerine divandan yazılan hükümlerde asayiş ile ilgili hükümler ciddi oranda yer almaktadır. Bu hükümlerde bölgede işlenen suçlar, suçluların yakalanması, eşkiya ve ehl-i fesat denilen gruplarla mücadele, devletin bu konuda başvurduğu tedbirler ve suçluların cezalandırılması gibi konular ele alınmıştır. Kocaeli bölgesinde özellikle 1558-59 ve 1564-66 yılları arasında bölgede eşkiyalık ve fesat faaliyetlerinin artış gösterdiği ve Kanuni Sultan Süleyman'ın son iki yılında bu gruplarla mücadelede ciddi adımlar atıldığı görülmektedir.

Mühimme kayıtlarından 1558-59 yılında Sakarya, Geyve ve Taraklı bölgelerinde ehl-i fesat diye zikredilen eşkiyaların faaliyette olduğunu anlamaktayız. Bu eşkiyasının teftişi ve yakalanması için daha önce Ankara kadısı olan Mevlana Emirşah ile Dergah-ı Mualla Çavuşlarından Mustafa tayin olunmuştu. 23 Zilkade 966 (27 Ağustos 1559) tarihinde Emirşah tekrar Ankara kadılığına tayin olunup onun yerine eşkiya teftişi görevi daha önce Kandıra kadısı olan Mevlana Hüsam'a tevdi olunmuştur.⁷⁷

Kocaeli sancağında bulunan bütün kadılara 22 Ramazan 966 (28 Haziran 1559) tarihinde gönderilen fermanla Divan-ı Hümayun Katiplerinin Reisi olan Mehmed'in Rus asıllı Hüseyin isimli deveci kölesi bazı devecileri yaralayıp kaybolduğundan bu kişinin her kimin kazasında bulunursa yakalanıp hapsedilmesi ve divana bildirilmesi emredilmiştir.⁷⁸

73 İdris Bostan, İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyıl'da Tersane-i Amire*, s. 85

74 BOA. MD. 6, h. 34

75 BOA. MD. 6, h. 110

76 BOA. MD. 5, h. 606

77 BOA. MD. 3, h. 256

78 BOA. MD. 3, h. 70

22 Şevval 966 (28 Temmuz 1559) tarihinde Hatvan Sabık Bey'i Mehmed'e ve Kandıra kadısına yazılan hükümde ise Kandıra'da Fartila, Faretla (?) ve Sapancı'da Ağaçköprü isimli mevkilerde akarsu geçitleri olup burada ücretle taşımacılık yapan ve halen parçalanmış durumda bulunan gemilerin ne tür gemiler olduğu mülk mü yoksa vakıf mı olduklarının bildirilmesi ayrıca bu havalide bulunan ve ev basıp halkı katlettikleri ve تنها yerlerde halk üzerine avarız salıp bu şekilde fesat ettikleri haber verilmiş olan suhtelerin yakalanıp mahkemeye çıkarılmaları ve suçları sabit olanların haklarından gelinmesi bildirilmiştir.⁷⁹

Yukarda açıklandığı üzere 1564 yılında Akyazı, Adapazarı, Geyve, Akhisar (Pamukova), Taraklı Yenicesi, Göl, Beypazarı, Mudurnu ve Göynük kazalarında ehl-i fesat denilen kişilerin ortaya çıktığını ve bölgede asayiş olayları ve şikâyetlerin arttığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle olayların araştırılması için bölgeye mehayif müfettişleri tayin olunmuştur. Kocaeli Beyine ve Göynük kadısına gönderilen emirde teftiş konusunda hak ve adalet üzere olmaları, teviz, yalancı şahitlik ve şeriatı aykırı iş yapmaktan sakınmaları istenmiştir. Teftiş esnasında bazı kişiler firar edip gizlenmişler ve teftiş bittikten sonra tekrar yerlerine geri dönmüşlerdir. Gönderilen emirde bu kişilerin yakalanıp kanunla haklarından gelinmesi bildirilmiştir.⁸⁰ 1564 yılının Ağustos ayına kadar bizzat Kocaeli Sancakbeyi Süheyl Bey, divan çavuşlarından Mehmet Çavuş ve bölge kadıları mehayif teftişi vazifesi ile görevlendirilmiştir. 1564 Ağustosundan sonra Süheyl Bey teftiş görevini Mehmet Çavuş ve bölge kadılarına devretmiştir.⁸¹ Mart 1565 tarihinde Kocaeli Sancakbeyi Süheyl Bey donanma ile sefere katılmış ve yerine bir adamını bırakmıştır. Kocaeli Sancağında zuhur eden "ehl-i fesat ve şenâatin ve suhte taifesinin mazarratlarının def'i" için Kocaeli sancağı sipahileri ve alaybeyileri Malta seferinden muaf tutulmuştur. Kocaeli sancağındaki kadılara yazılan 22 Şaban 972 (25 Mart 1565) emirde yukarda bahsedilen fesat ehli ile mücadele ve bu kişilerin yakalanıp ele getirilmesi hususunda sipahilerin Kocaeli sancakbeyinin adamına yardımcı olması istenmiştir.⁸²

9 Rebiülevvel 972 (15 Ekim 1564) tarihinde Kocaeli beyine gönderilen fermanda daha önce Gebze'de hırsızlık⁸³ ve yol kesme suçundan yakalanmış olan üç kişi ile Sapanca'da haramilik yapan ve yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş olan toplam yedi kişinin siyaset olunmak üzere isimlerinin ve sicillerinin gönderilmesi istenmiştir.⁸⁴ Bu hükümde Osmanlı ceza usulü ile ilgili önemli bir ayrıntı vardır. Suçlunun suçu işlediği yerde idam edilmesi. Suçlular yakalanıp İstanbul'a gönderilmişlerdir, yapılan incelemede suçları sabit görünmüş ve bu kişiler cezaları "mahallinde infaz" olunmak üzere tekrar Kocaeli'ne gönderilecektir. Sebep-i nasihat ve ibret-i âlem için ve bu kişilerden zarar gören insanlar suçluların devlet eliyle cezalandırıldığını bizzat gözleriyle görecek ve adalete ve devlete olan inançları pekişecektir.

Havran kadısı görev yerine giderken Gebze'de Hüsrev isimli bir kişinin evinde konakladığı gece kadının hizmetkârı ile Hüsrev'in hizmetkârı birlikte kadıyı katl edip mallarını almak istemişlerdir. Gebze kadısına gönderilen 18 Muharrem 973 (13 Ağustos 1565) tarihli hükümde ev sahibi, hizmetçisi ve Havran kadısının hizmetçisinin teftiş edilerek iddialar doğru ise hepsinin hapsedilmesi ve durumun ayrıntılı olarak arz edilmesi istenmiştir.⁸⁵ Havran kadısı Gebze'deki bu suikast girişiminden kurtulduktan sonra Çınar Beyi Mehmet Bey ile birlik-

79 BOA. MD. 3, h. 157

80 BOA. MD. 6, h. 131

81 BOA. MD. 6, h. 34

82 BOA. MD. 6, h. 912

83 Gece vakti dükkânları açıp içinden mal çalma.

84 BOA. MD. 6, h. 243

85 BOA. MD. 5, h. 137

te İznikmid tarafına doğru giderken Dilovası taraflarında bu defa Mehmet Bey'in adamları tarafından saldırıya uğrayınca Gebze'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu defa divandan Üsküdar kadısına yazılan hükümde bizzat Gebze'ye giderek bu iki olayı tahkik etmesi emrolunmuştur.⁸⁶

Kocaeli Beyine ve İznikmid kadısına yazılan 17 Rebiülahir 973 (11 Kasım 1565) tarihli hükümde isimleri yazılı üç celep, İstanbul zahiresi için getirdikleri üç yüz baş koyunun, İznikmid'de Alemşah isimli sahsın oğlu ve adamları tarafından basılıp yağmalandığına dair şikâyette bulduklarından, Alemşah'ın oğlunun ve adamlarının buldurulup mahkemeye çıkarılmaları ve suçları sabit olursa hapsedilip durumlarının arzedilmesi istenmiştir.

Karamürsel'de şarap içip gece yarısı ev basıp üç kişiyi yaralayıp bir kişiyi katleden yedi kişiden ikisi yakalanarak İstanbul'a göndermiştir. Yalakabad kadısı geriye kalan beş kişiyi çavuşun adamı ve yaya teşkilatından oldukları gerekçesi ile yani askeri zümreden oldukları için onları serbest bırakmıştır. Divan'dan Yalova kadısına gönderilen 26 Cemaziyelevvel 973 (19 Aralık 1565) tarihle emirde serbest bırakılan bu beş kişinin derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca bu kişileri serbest bırakmasının sebebi kadiya sorulmakta ve davranışın hoş karşılanmadığı bildirilmektedir.⁸⁷ Bu hüküm devlet yönetiminde adaletin güçlüye ve güçsüze eşit bir şekilde uygulanmasını temin etmek açısından önemli bir hükümdür.

Üsküdar, Yoros ve Adalar kadılarında yazılan 22 Rebiülahir 972 (27 Kasım 1564) tarihli fermanında Üsküdar, Gebze ve Yoros arasındaki yerlerde gayr-ı Müslimlerin ellerinde bulunan şaraplardan ihtiyaç duyulan miktarına el konulup geri kalanının içine tuz konarak sirke yapılması ve Müslümanların ellerinde bulunan şarapların döktürülmesi emredilmiştir.⁸⁸

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluştan Kanunî devrine kadar olan dönemine ait çok az arşiv belgesi mevcuttur. Biz ilk dönemlerdeki olayları daha çok Aşıkpaşazade, Oruç Bey, Tursun Bey gibi 15. Yüzyılda yazılmış tarihi kroniklerden takip edebilmekteyiz. Elimizde erken düzenli arşiv belgeleri Kanunî döneminde 1544 yılından sonrasına ait Mühimme Defterleridir. Mühimme defterleri Osmanlı Devlet yönetimi ile ilgili birinci elden doğru ve güvenilir bilgi veren en önemli kaynaklardır. Bu defterler sayesinde Kanunî döneminde Kocaeli sancağı ile merkez arasındaki ilişkileri, Kocaeli yöneticileri, Kocaeli'nin Osmanlı Devlet yönetimindeki yeri, İstanbul'un îâşesi ve özellikle de donanma ve tersane için Kocaeli bölgesinin önemini kavrayabilmekteyiz. Ayrıca bölgede yaşanan asayiş olayları, işlenen suçlar ve devletin bu tür suçlarla nasıl mücadele ettiği hakkında yine Mühimme defterlerinde önemli bilgiler yer almaktadır.

86 BOA. MD. 5, h. 141

87 BOA. MD. 5, h. 672

88 BOA. MD. 6, h. 491

KAYNAKÇA

BOA. AE. SSÜL. I. 6-339

BOA. MD. 1

BOA. MD. 2

BOA. MD. 3

BOA. MD. 4

BOA. MD. 5

BOA. MD. 6

BOA. TD. 425

İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 2. Cilt, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1948

Feridun Emecen, "XV-XIX Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Osmanlı İdarî Teşkilatı", *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, Ed. İdris Bostan, SAEMİK yayınları, Ankara 2003, s. 8-31

İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyıl'da Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara 2003

İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, Cilt 24, s. 69-73.

Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, yay. haz. Halil Sahillioğlu, I RCICA, İstanbul 2002

Kübra Naç, Âgehî'nin Fetihnâme-i Kal'a-i Sigetvar'ı, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 173

Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti'nde Teftiş Hareketleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 9, Sayı: 2, Nisan 1980, s. 15-22.

Osman Öndeş, Ernie Bradford, *Turgut Reis Malta Kuşatması ve Son Sefer*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998

Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, I. Cilt, haz: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981

Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, I. Cilt, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999

Şerafettin Turan, "Rodos'un Zabtından Malta Muhasarasına", *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s. 47-118

Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve transkrip)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995

Zekeriyazâde, *Ferah*, *Cerbe Savaşı*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, 1980

KOCA-İLİ SANCAĞI KANUNNAMELERİNİN KOCA-İLİ SOSYO-EKONOMİK TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (H. 937-M.1531/H.1034-M.1624)

İSMAİL ÖZÇELİK*

Giriş

Anadolu Eyaleti'nin önemli sancakları arasında bulunan Koca-ili'nin merkez kazası İzmit'tir. Koca İli adı, 16. Yüzyıl başlarında, Osman Gazi devrinden başlayarak, bu havaliyi Konur Alp ve Kara Mürsel gibi arkadaşlarıyla birlikte fethe çalışan ve 1317 yılında önemli bir başarı ve fetih kazanan Akça Koca'nın adına dayanır. Burasının asıl fethi Orhan Gazi zamanında, 1326 tarihinde gerçekleşmeye başlamıştır. İzmit'in fethi sırasında Akça Koca vefat etmiştir. Koca-ili Sancağı, Kanuni'nin son yıllarına kadar Anadolu eyaletine bağlı olmuştur. Kanuni'nin son yıllarında ise burasının 1533 yılında kurulan Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlandığı Osmanlı sancak listelerinden anlaşılmaktadır. Koca-ili Sancağı'nın, Kanuni'nin hükümdarlığının ilk dönemlerinde şu kazaları vardı: Gebze (Genboze), Yalova, Görele, İznik, İznikmid, Şile, Kandıra ve Geyve, Bunların birçoğu ile ilgili olarak kanun hükmünün olduğu bilinmektedir.¹

Osmanlı Devleti toprakları, klasik çağda eyalet, sancak ve kaza düzeni içinde köylerin ve mezraların oluşturduğu coğrafi bütünlükle konar-göçer, yörük, oymak ve aşiretlerin de bulunduğu idari bölgelere taksim edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı Devleti'nde temel idari birimlerden biri ve en önemlisi sancak olmuştur. Osmanlı idari yapılanmasında devletin temel yapı taşlarından birini oluşturan sancakların yönetim esasları "sancak kanunnameleri" ilkelerine göre icra edilmiştir. Bilindiği gibi sancak idaresinin başında olan ve 16. yüzyıldan başlayarak "mirliva" olarak da adlandırılan "sancakbeyi", yönetmekle mükellef olduğu idari bölgesel kesitin amiri olup, aynı zamanda ilgili olduğu sancağın askeri birliklerini toplayan bir kumandandı.² Sancakbeyi, görevini ifa ederken onun en büyük yardımcısı kazai (adli) idarenin başı olan sancak kadısı olmuştur. Sancakbeyleri buldukları yerin mutasarrıfı olduklarından uygun gördükleri reaya bazı küçük toprak tevcihleri de yapma yetkisine haizdiler.

Osmanlı Devleti'nde "kanun" tabiri, Abbasîler devrinden beri hem Arapça hem de Farsçada vergi takdir etme, vergi kaydı veya vergi kanunu anlamlarında kullanılmıştır.³ Kanun ve kanunname terimleri Osmanlı döneminde genel olarak belirli bir konuya dair hukuki maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade etmiştir. Şeri hukukun yanında "örfi" denilen idari, mali, cezai ve çeşitli hukuk sahalarına ait olmak üzere padişahların emir ve fermanları ile vaz edilmiş olan kanun ve nizamlar söz konusuydu. Bunların aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle düzenlenen mecmualara veya muayyen bir zümre ya da sahaya ait düzenlemelere "kanunname" denilmiştir.⁴ Osmanlı kanunnameleri sistematik bakımdan Osmanlı vergi mantığına ve idari sistemine göre düzenlenmiştir. Ancak bu yasal uygulamalar gerçekleştirilken

* Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (iozcelik6@gmail.com)

1 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap, Fey Vakfı, İstanbul, 1992, s. 120.

2 İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Alîyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.220.

3 İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Alîyye'nin Taşra Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016, s.51.

4 Özçelik, *Devlet-i 'Alîyye'nin Taşra ..* s.51.

bunun yanında “örf ve “âdet” yani içtimai ilişkileri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar da “örf-ü maruf” şeklinde kabul görüp, değerlendirilmiştir.

Sözünü ettiğimiz sancak kanunnameleri, ilgili oldukları sancağa ait mali, hukuki ve cezai işlemlere dair yapılacak uygulamaların yürütülmesine ilişkin esasları ihtiva etmişlerdir. Bu bağlamda “1531 (H.937) tarihli Koca-ili Sancağı Resm-i Ganem Kanunnamesi”⁵ ve “1624 (H.1034) tarihli Koca-ili Sancak Kanunnamesi”⁶ 16. ve 17. yüzyılda toplumsal, ekonomik ve idari tarih bakımından Koca-ili Sancağı ve çevresi için ayrı bir önem taşımaktadırlar. İşte bu incelemede söz konusu olan bu iki kanunnamenin tanıtımı, muhtevası ve temel esasları üzerinde durulmuş, metinlerin tahlili yapıp değerlendirilmiştir. Böylece 1531 (H.937) ve 1624 (H.1034) tarihli Koca-ili Sancağı Kanunnameleri üzerinden Koca-ili Sancağı'nın sosyo-ekonomik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

KOCA-İLİ SANCAĞI'NA AİT 1531 (937) TARİHLİ “KOCA-İLİ SANCAĞI RESM-İ GANEM KANUNNAMESİ”⁷

“Mefâhîr’ül kudâti vel-hükkâm, ma’âdin’ül-fezâili vel-kelâm Koca İli sancağı kâdîleri-zîde fadlulhum-tevkî’-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak ma’lum ola ki;

1. Hâliyâ Memâlik-i Mahrûsemde resm-i ganem veren re’âyânın resmi ganemleri cem’ olunmalu oldukda, koyunların resmden kaçırub zu’amâ ve erbâb-ı tîmar ve sair resm-i ganem vermeyen kimesnelerün koyunlarına halt edüp onların koyunlarıdır deyü resm resm vermeyüb ol sebeble Hizâne-i Âmireme metevceh olan rûsûm-ı aġnâmdan hayli mal zâyî’ olub ve bu husûsda defe’atla te’kîd ve yasak olunub bu asıl hileleri ve telbîsleri kat’ olunmaduġu ecilden;

2. Vüzerây-ı azâm ve Rumeli Beġlerbeġisinden gayrı sâir beġlerbeġilerümün ve kadîskerlerimin ve Hizâne-i Âmirem defterdârlarının ve sancakbeġlerinin ve Dergâh-ı Mu’allam Aġalarının ve müteferrikalarımın tâifesinin ve kapum halkının ve yeniçerilerüm cemâ’atinin ve subaşılardan ve çeribaşılardan ve mütevellilerün ve ümenânın ve hisâr erenlerinin ve voynukların ve doğancıların ve yörük eşküncilerün ve müsellemlerün ve yayaların ve Dergâh-ı Mu’allâmdan berât-ı hümâyûn ile cihet tasarruf eden tâifenin ve bil-cümle şimdiyadeġin resm-i ganem verü-gelmeyen kimesnelerün umûmen koyunlarından sair re’âyadan alınduġu gibi iki koyuna bir akçe resm-i ganemlerin alınmasına emr eyledim.

3. İmdi buyurdum ki, hükm-i hümâyûnmla kulum İlyâs vardukda her birinüz taht-ı kazanızda kendü nefsiniz ile mübâşeret eyleyüb kulumla yürüyüb teftiş edüb göresiz.

4. Her birinüz taht-ı kazasında bu zikr olunan kimesnelerün ne mikdâr koyunları var ise, üzerine varub kanun-ı kadîm üzere Abril’de ellerinde mevcûd olan koyunların ma’lûm edinüb her birinin ne mikdâr koyunu var ise, âdet üzere sayub isimleriyle ve koyunlarının mikdârı ile müfredât ile defter edüb ba’dêhü iki koyuna bir akçe hesabı üzere resm-i ganemlerin ve her üç yüz koyundan beş akçe

5 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap, Fey Vakfı, İstanbul, 1992, s. 120-122.

6 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca-ili, Defter No. 49, 1624(1034), Ömer Lütüf Barkan, *15-16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi İ.Ü. Yay. No. 4302, İstanbul, 2001, s. 33-34.

7 Ahmet Akgündüz, *age*, s.121-122. Resm-i Ganem (Koyun-Keçi vergisi), fıkıh kitaplarında zekât-ı sevâim bahsi altında işlenen ve hayvanlardan alınan zekât demek olan şer’i verginin Osmanlı Devleti’nde uyguladığı bir vergi çeşididir. Tek nüshası İstanbul müftülüğü şer’i sicilleri arşivi, Üsküdar mahkemesi, no:6/7, s. 54’te yer alan bu kanunname de Koca-ili Sancağı kazalarındaki resm-i ganem ile alakalı bir kısım şer’i hükümler yer almaktadır.17 Recep 937/1531 tarihinde kaleme alınan bu hukuki düzenleme bütün Koca-ili Sancağı kadılarına yazılarak yollanmıştır.

hesâbı üzere resm-i ağılların aldırub kuluma mührünüz ile zabt etdüresiz ve alınan koyun resmin ve resm-i ağılın defterde her birinin koyunun tahtında kayd edesiz.

5. Ve kulum adamlarına emr olunandan ziyâde kimesneden bir akçe ve bir habbe aldirmayasız ve cebr ile kimesnenin koyunun ve kuzusun aldirmayasız.

6. Ve taht-ı kazânızda vâki'olan evkâf-ı selâtin ve sâir evkâfda ve emlâkde olan koyunları dahi teftiş edüb göresiz. Şunların ki, re'âyâsının resm-i ganemi defterde üzerlerine hâsıl kayd olunmuş ola veya temlîk olunmuş ola, onun gibileri kangı köydedir? ve kimin vakfı ve mülküdür? Ve resm-i ganemleri ne mikdâr olur? Cabileriniz ve mübâşirleriniz ma'lum edinüb müstakil defter edesiz.

7. Ve şunlar ki serbestlik üzere hükümleri olub kendü ra'iyetlerinin resm-i ganemi kendülerin ola, anı dahi karyeleri ile ve kimlerin vakıf ve mülkü idüğünü ve mikdârını deftere bile kayd edesiz.

8. Ve kendü ra'iyetlerinden gayri hâricden işlerine gelüb sâkin olurlarsa deftere kayd edesiz. Bil-cümle ber vechile ihtimâm edesiz ki, şimdi resm-i ganemleri alınan tâifeden hâric-i defter kimesne kalmaya ve defterden hâric bir koyun dahi kalmaya.

9. Hükümde mezkûr olan kimesnelerden gayri resm-i ganem vermez dahi ne asıl kimesnelere var ise, koyunların onar vecihle sayub defter edesiz ve resmlerin alup zabt etdüresiz. Hâric-i defter koyun kalmaktan hazer edesiz.

10. Sonra müfettişler gönderilüb teftiş olunsa gerekdir. Şöyle ki, emr-i şerifime muhâlif kimesneye zulm ve te'addî olmuş ola veyahud hâric-i defter koyun buluna sizün adem-i ihtimâmınızdan bilinüb azl ile komayub ziyâde itâba müstahak olursuz, gâfil olmayasız. Şöyle bilesiz, alâmet-i şerife itimâd kılasız. Tahrîren fil-yevm'is-sâbi' fî şehri Receb'il Müreccab sene seb' ve selâsin ve tis a-mi'ete (7 Receb 937)

“1531 (H.937) TARİHLİ RESM-İ GANEM KANUNNAMESİ”NİN TAHLİL VE DEĞERLENDİRMESİ

Koca-ili Sancağı'nda bulunan bütün kadılara gönderilmiş olan bu kanunname; Kadılardan, resm-i ganem vermekle yükümlü olan mükelleflerin, kendi sürülerindeki koyunlarını zeamet ve tımar sahiplerinin koyunlarına dâhilmiş gibi göstermelerinin önüne geçmeleri istenmiştir. Bu sayede Hazine-i Âmir'e'nin zarara uğratılmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Kanunname böyle bir kısmın bulunması bize bölgede mükelleflerin sıklıkla sürülerini saklama yoluna gitmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum şüphesiz devletin gelirini düşürüp bölgedeki zeamet ve tımar sahiplerinin güçlenmesinin önünü açacaktır.

Kanunname, askeri sınıfa mensup olup resm-i ganemi vermeyen kişilerin de kanun gereği iki koyuna bir akçe resm-i ganem vermeleri istenmiştir. Resm-i ganemi toplamakla görevlendirilmiş olan görevliye bölge kadılarının yardımcı olması istenmiştir. Böylelikle tahsilat sırasında yaşanabilecek bazı olumsuzlukların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Devletin bölge kadılarından, kazaları dâhilinde kişilerin elinde Nisan ayında ne kadar koyunu var ise koyunların sayılması ve koyunların miktarı üzerinden iki koyunun bir akçe olarak deftere işlenmesinin istenmesi bizlere bu gelir kaynağının güncel bir şekilde takip edildiğini göstermektedir.

Ayrıca ağıl resmi olarak da adlandırılan “resm-i ağıl”ın da her üç yüz koyuna beş akçe olarak toplanıp deftere işlenmesi bölgeden tahsil edilen vergi miktarının artmasını sağlamıştır. Dev-

letin vergi tahsilatı sırasında üstünde durduğu konuların başında görevlilerin, mükelleflerden belirlenen miktardan fazla bir miktarı talep etmemesi gelmiştir. Devlet, böyle bir durumun yaşanmaması için bölge kadılarının bu konuda dikkatli olmalarını istemiştir.

Kanunname devlet, vakıf sistemi içerisinde yer alan ve kaza dahilinde bulunan sultan veya başka vakıflarda bulunan koyunların ve tımar sahiplerinin çeşitli vergileri toplama hakkına sahip olduğu, dışarıdan müdahalede bulunulamayan serbest tımar olarak adlandırılan yerlerdeki koyunlarında sayılıp deftere işlenmesi istenmiştir. Böylelikle devlet, bölgedeki potansiyel vergi kaynağını görmek istemiştir. Bölgede sabit olarak yerleşip yaşayanların dışında bölgeye dışarıdan sürüsüyle gelip yerleşen kişilerin de deftere kayıt edilmesi istenmiştir. Bölgedeki herkese ait olan bütün hayvanların (koyun-keçi) deftere kayıt edilmiş olmasıyla, kayıt dışı kimsenin kalmaması amaçlanmıştır.

Yapılan tahsilat işinden sonra, bölgeye müfettişlerin gönderilip, görevlilerin halka kötü davranıp zorla veya fazla bir miktar para alıp almadıkları ya da sayım dışı kalan koyun olup olmadığının teftiş ettirileceği belirtilmiştir. Şayet bu konularda mesuliyeti bulunan kadılar varsa azledilmenin dışında katledilecekleri de kendilerine kanunname hatırlatılmıştır.

KOCA-İLİ SANCAĞI'NA AİT 1624 (1034) TARİHLİ SANCAK KANUNNAMESİ

Koca ili Mufassal Defterinde⁸ kayıtlı olan ve Ömer Lütfü Barka'nın "Koca-ili Livası Kanunu" şeklinde kitabında yer alan kanunname⁹, Koca-ili Mufassal Tahrir Defteri'nde "Kanunname-i Liva-i Mezbur" başlığı altında aşağıdaki şekilde verilmiştir.¹⁰

"Kanunname-i Liva-i Mezbur"¹¹

"Evvela Liva Mezburun Resmi Çift ki, ana haraç-ı muvazzaf dirler. Bütün çiftliği tasarruf idenden otuz üç akçe ve nisf çiftlikten on yedi akçe ve rubu'tutandan sekiz akçe alınur. Ve bunlardan ziyade ve yahud noksan üzere olan yine bu i'tibar üzere arzın tahammülüne göre resim alınur ancak bir raiyyetin iki üç akçeden on iki akçeye varınca olsa ana ekinlü bennak dirler Ol makuleler ekinlü yazılmışdır on ikişer akçe alınur ve ziyade yeri olanlar aynı ile uhdelerine yazılmışdır defterde yazıldığı üzere alınur Ve bir raiyyetin hiç yeri olmassa müzevveç olan ol makulelerden dokuzar akçe resmi bennak alınır ki ana resmi raiyet dirler Ve yeri olmayan mücerred reayadan altışer akçe resmi mücerred alınur ol makulelerin altında (mim) yazılmıştır Amma şol mücerred ki elinde yeri olsa kanun-ı kadim üzere resm-i mücerred'in verdikten sonra tuttuğu yerin resmin dahi virür

Ve bu defterde ekseri kurada reayadan sonra hariçden deyü radde çekilmişdir veyahut çekilmemişdir üzerine hariç yazılmışdır Ol radde tahtında yazılanlar raiyet değıllerdir. Hariç kura reayasıdır ki anda ziraati derler meğer altında (Kef) veyahud ekinlü veyahud (mim) yazılmış ola

8 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca-ili, Defter No. 49, 1624(1034).

9 Ömer Lütfü Barkan, 15-16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Birinci Cilt, Kanunlar, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi İ.Ü. Yay. No. 4302, İstanbul, 2001, s. 33-34.

10 Ancak kanunnamenin şekli formatını tamamlayan ve sancak kanunnamelerinde mutad olan ek kısmı Ömer Lütfü Barkan'ın anılan kitabında verilmemiştir.

11 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca ili, Defter No. 49, 1624(1034). 1-a

Ve öşr'i gallas ve hububat meşhur ve müte'allem ve ma'lum-ı Cümle-i halk-ı 'alemdir Kadim-ül ey-yemdan nice alınagelmış ise yine öyle alınur bir habbe ziyade alınmaz

Ve defterde öşri bağ öşri meyve ve öşri ketan ve öşri bostan yazılmışdur yazıldığı üzere alınur

Ve serbest olmayan tımarların nisf-ı badihevasının mirlivaya hasıl kaydolonmuştur ve nisfı sipahinindir ve resm-i ganem ve resm-i otlak ve kışlak ve tapuyı zemin ve 'adeti deştibani cümleten sipahinindir Mirilivanın ve gayrın medhali yokdır defterde gerek yazılmış olsun gerek olmasın."

"el-Hamdü li'l-lâhi'l-lezi'l haleka'l-insâne min salsâlin ke'l fehhâr .ve halek'l-cânne min-mâricin min nâr ve şerrafe alâ sâiri'l-halâiki bi-ta'limi'l-beyân ve fazzala ümmete Muhammedin alâ sâiri'l-ümemi bi'l-Kurân ve refa'a's-semâe ve vaza'l-arza li-menâfi'i ehli'l-îmân ve ca'ale'l-cibâle evtâden li-karâri'l-insi ve'l-cânn ve ahrece minhâ mâehâ ve mer'âhâ li-mesyîd-devâbbi ve ehli'l edyân. Ve's-salâtü ve's-selâmu alâ Muhammedini'l-meb'ûsi bi'l-Furkân ve alâ eshâbihî hum hudâtü ehli'l-hakki ve'l-irfân. *Fe-hâzâ defterun cedîdun sultâniyyun ve mufassalun mahsûsun bi-livâi Koca-ili muharreren bi-emri hulaseti's-selâlatîn fi'l-âlem Hâkimu'l memâlik....*ve'l- Acem bâsitü'l-lütfi ve'l- ihsân el-mueyyed bi-te'yîdil'lâhi'l-memâliki'l-Mennân. el-Me'mûru alâ kâffeti'l-halki bi'l-adli ve'l-ihsân *ve huve's-Sultânü'l- mu'azzam, ve'l-hakanu'l- mufahham, mâlikü'rikâbi'l-umem. el-Sultan ibni sultanu's-sultân,-Sultân Murad Han ibni's-Sultân Ahmed Han hallede'l-lâhu hilâ-fetehû ve zeyyede saltanatahu il' inkirâzi'd-deverân bi-kalemi'l-fakîri'l-hakîr el-Kâtib Ahmed ibni Kâtib Muhammed eş-şehîr bi-Kâtib-zâde min-küttâbi'd-Defteri'l-Hakanî. Sümme selleme ile'd-Dîvânî's-Sultânî fi- Şehri Şevvâl li-seneti erba'a ve selâsîn ve elf."*¹²

Kanunnamenin hatimesinde yer alan¹³ "*Fe-hâzâ defterun cedîdun sultâniyyun ve mufassalun mahsûsun bi-livâi Koca-ili muharrer bi-emri hulaseti's-selâlatîn fi'l-âlem Hâkimu'l memâlik...*" ibaresi, kanunnamenin yer aldığı defterin yeni, sultanî ve mufassal yani ayrıntılı ve burada yer alan kanunname ile yazılan defterin sultanın emri ile yazıldığını ifade etmektedir.

"...*ve huve's-Sultânü'l- mu'azzam, ve'l-hakanu'l- mufahham, mâlikü' -rikâbi'l-umem. el-Sultan ibni sultanu's-sultân,-Sultân Murad Han ibni's-Sultân Ahmed Han...*" şeklindeki ibareler de onun Sultan Ahmed Hanın oğlu Sultan Murad Han olduğunu belirtmektedir.

Kanunname hatimesinin son cümlesi olan, "*...bi-kalemi'l-fakîri'l-hakîr el-Kâtib Ahmed ibni Kâtib Muhammed eş-şehîr bi-Kâtib-zâde min-küttâbi'd-Defteri'l-Hakanî. Sümme selleme ile'd-Dîvânî's-Sultânî fi- Şehri Şevvâl li-seneti erba'a ve selâsîn ve elf.*" şeklindeki kayıt, 1624 (1034) tarihli Koca-ili Kanunnamesini yazan zat ve kanunnamenin tarihi ile alakalıdır. Buna göre; Kanunname ve defteri il yazıcısı olan, babası da "Kâtip Muhammed" olan, "Kâtip Ahmed" tarafından Şevval ayının bin otuz dört yılında kaleme alınmış ve Divan-i Sultanîye teslim edildiği anlaşılmaktadır.

12 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca ili, Defter No. 49, 1624(1034).V. 1-a-b/2-a Kocaeli Kanunnamesine eklenmiş olan bu kısım (hatime) Ömer Lütfü Barkan'ın kitabında yer almamaktadır.

13 Ömer Lütfü Barkan'ın eserinde kanunnamelerin hatimesine yer verilmemiştir.

tarihli kanunname, burada yetiştirilen hayvanlardan alınacak olan resm-i ganem ve ağıl resmi vergilerini belirleyen hususları konu edinmiş olduğu da bunun en açık göstergesidir. Kanunname hayvancılık bahsi sıkça işlendiğine göre, söz konusu yıllarda Koca-ili çevresinde çok geniş bir hayvancılık faaliyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki halkın en önemli geçim kaynağının hayvancılık olduğu görülmektedir.

Sürü sahiplerine gelecek olursak, askeri sınıfa mensup kişilerin de büyük ölçekte sürülere sahip olmuş olduğunu *"Vüzerây-ı azâm ve Rumeli Beğlerbeğisinden gayrı sâir beğlerbeğilerümün ve kadâskerlerimin ve Hizâne-i Âmirem defterdârlarının....berât-ı hümâyûn ile cihet tasarruf eden tâifenin ve bil-cümle şimdiyedeğin resm-i ganem verü-gelmeyen kimesnelerün umûmen koyunlarından sair re'âyadan alındığı gibi iki koyuna bir akçe resm-i ganemlerin alınmasına emr eyledim"* ibaresinden anlamaktayız.

Kanunname muhtevasından bazı kişilerin kendi sürülerini zeamet ve tımar sahiplerinin sürüsüne dahilmiş gibi gösterip vergiden kurtulma yollarını aramış olmaları kişilerin elinde büyük ölçekte sürülerin olduğunu düşündürmektedir. Bunların dışında senenin belli dönemlerinde sürülerini otlatmak için sancak dahiline sancak dışından reyanın gelmiş olması bölgenin küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine uygun olduğunu göstermektedir. Ayrıca Koca-ili içerisinde bulunan çeşitli vakıflarda yer alan sürülerin ve serbest tımar olarak adlandırılan yerlerdeki sürülerin deftere kaydedilmek istenmesi Koca-ili sancağında yaygın bir şekilde hayvancılık faaliyetinin yapıldığı düşüncemizi kanıtlar niteliktedir.

Bu durum şüphesiz bölgede hayvancılığa bağlı çeşitli üretim kollarının gelişmesine de zemin hazırlamış olmalıdır. Bölgeye ait ele aldığımız ikinci kanunnâme olan 1624 (H.1034) tarihli kanunname *"resm-i ganem"* ve *"ağıl resmi"*nin üzerinde fazla durulmamasının bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinin yüz yıl öncesine göre muhtemelen çeşitlilik arz etmeye başladığı ve hayvancılığın az da olsa gerilemiş olduğunu düşündürmektedir.

Koca-ili Sancağı'na ait elimizdeki ilk kanunname tarımsal faaliyetler üzerine herhangi bir bahis geçmemektedir. Bu durum bize 16. yüzyılda Koca-ili Sancağı'nda tarımsal faaliyetlerin yaygın bir şekilde yapılmadığını veya devletin gelir kalemi olarak daha çok hayvancılığa dair olan resm-i ganemin önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Elimizdeki ikinci kanunname ise aradan geçen yüz yıllık süreç içerisinde tarımsal faaliyetlerin hayvancılığın önüne geçmiş olabileceğini göstermektedir. Bölgedeki tarımsal faaliyetlerin yaygınlaşması üzerine yeterli miktarda toprağın olmadığı, bazı evli veya bekar kişilerin dönüm olarak az bir alanı tasarruf ettiklerini *"Evvela Livai Mezburun Resmi Çift ki ana haraç-ı muvazzaf dirler. Bütün çiftliği tasarruf idenden otuz üç akçe ve nisf çiftlikten on yedi akçe ve rubu'tutandan sekiz akçe alınur...bir raiyyetin iki üç akçeden on iki akçeye varınca olsa ana ekinlü bennak dirler Ol makuleler ekinlü yazılmışdır on ikişer akçe alınur ve ziyade yeri olanlar aynı ile uhdelerine yazılmışdır defterde yazıldığı üzere alınur Ve bir raiyyetin hiç yeri olmassa müzevveç olan ol makulelerden dokuzar akçe resmi bennak alınur ki ana resmi raiyet dirler Ve yeri olmayan mücerred reayadan altışer akçe resmi mücerred alınur ol makulelerin altında (mim) yazılmıştır"* ibaresinden anlamaktayız.

İkinci kanunnamenin muhtevasından hareketle bölgedeki tarımsal ürün çeşitliliğine gelecek olursak, geniş bir yelpazede tarımsal üretim faaliyetinin gerçekleşmiş olduğunu, çeşitli tahıl ürünlerinin yanı sıra farklı meyve ve sebzenin bölge dahilinde üretilmiş olduğunu *"Ve öşri gal-lat ve hububat meşhür ve müte'allem ve mâ'lum-ı Cümle-i halk-ı 'alemdir Kadim-ül eyyemdan nice alınagelmış ise yine öyle alınur bir habbe ziyade alınmaz"* ve *"Ve defterde öşri bağ öşri meyve ve öşri ketan ve öşri bostan yazılmışdur yazıldığı üzere alınur"* ibarelerinden anlamaktayız.

Görüldüğü gibi Koca-ili Sancağı'nda çeşitli tahıl ürünlerinin, sebze ve meyve üretiminin artmış olması bölgeden tahsil edilmiş olan verginin çeşitlenmesine ve vergi miktarının artmasına neden olmuştur. Kanunnamede geçen bu ibareler, bize üretim faaliyetleri kadar Osmanlı mali tarihi, vergi çeşitliliği ve uygulamaları hakkında da bir fikir vermektedir.

Kanunnameden anlaşıldığına göre, Koca-ili'nde, meyve, sebze ve keten üretiminin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kanunnamede geçen "...ve defterde öşri bağ, öşri meyve ve öşri ketan ve öşri bostan yazılmıştır, yazıldığı üzere alınır." şeklindeki ifade öşür vergisinin bağlar, meyve bahçeleri ile bostanların ve özellikle de keten üretiminin Kocaeli'nde yaygın olarak yapıldığının kanıtıdır. Bu ibareler Koca-ili yerleşik ve tarımla uğraşan bir kesiminin bağcılık yaptığı ve geçimini buradan sağladığı anlaşılmaktadır. Burada meyve bahçeleri ve bostanların genişçe yer aldığı ve şehir ile buraya yakın olan İstanbul'un ihtiyacının da önemli bir kısmının buradan karşılandığı kuvvetle muhtemeldir.

"Ve serbest olmayan tımarların nisf-ı badihevasının mirlivaya hasıl kaydolunmuştur ve nisfı sipahinindir Ve resm-i ganem ve resm-i otlak ve kışlak ve tapuyı zemin ve 'adeti destibani cümleten sipahinindir Mirilivanın ve gayrın medhali yokdır defterde gerek yazılmış olsun gerek olmasın" Bu ibareden anlaşıldığı kadarıyla da Koca-ili'de hayvan yetiştiriciliğinin o günün koşullarına göre yaygın olarak geniş bir yer tuttuğunu otlak ve meraların sadece orada yerleşik olanlar değil, sancak dışından da gelen göçerlerin varlığı konusunda bize bir fikir vermektedir.

Koca-ili de hububat (tahıl) üretiminin de *"Ve öşri gallat ve hububat meşhür ve müte'allem ve ma'lum-ı Cümle-i halk-ı 'alemdir Kadim-ül eyyemdan nice alınagelmış ise yine öyle alınur bir habbe ziyade alınmaz"* şeklindeki ifadedden yaygın olarak yapıldığı görülmektedir.

SONUÇ

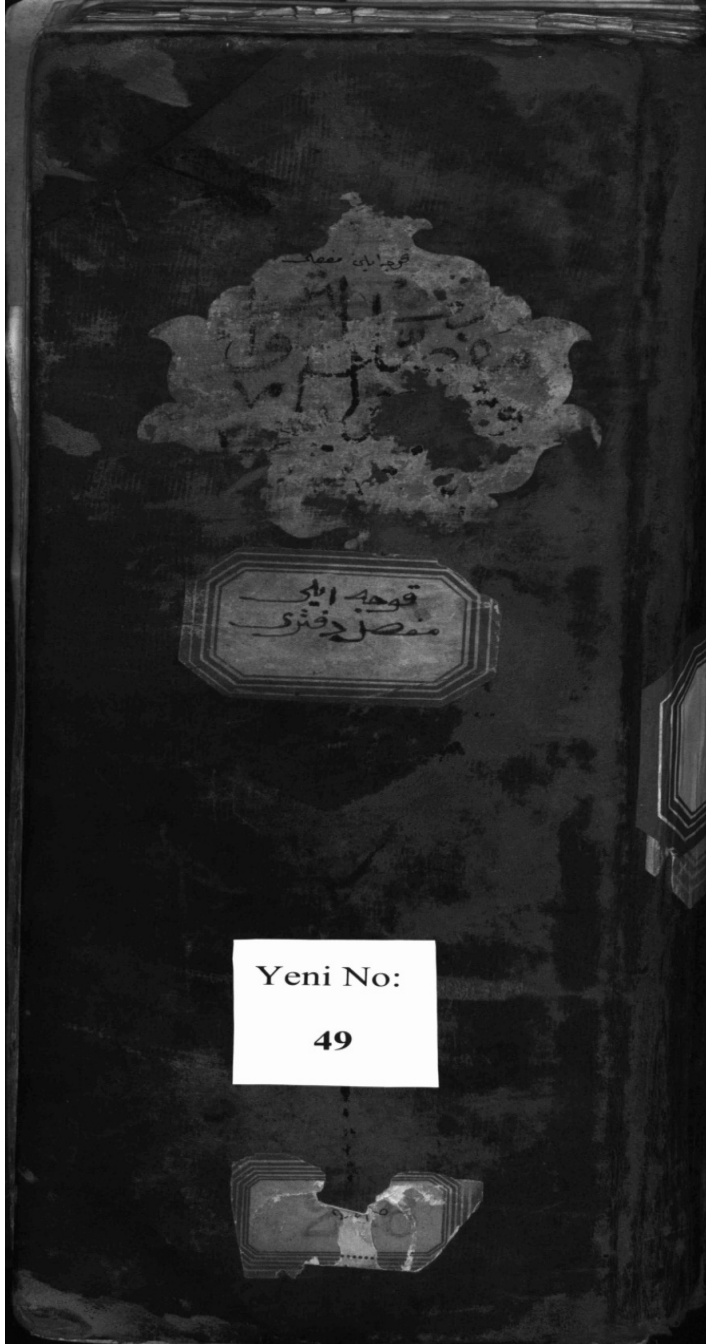
Kocaeli sancağının, bahsi geçen dönem içerisinde ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olmuştur. Ele almış olduğumuz 1531 (H.937) tarihli Kanunname tamamen bölgedeki hayvancılık faaliyetleri hakkında hazırlanmış olup, yaklaşık yüz yıl sonra yazılmış olan 1624 (H.1034) tarihli kanunnamede ise ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetler üzerinden alınacak vergiler üzerinde durulmuştur. Buradan Koca-ili coğrafyasında geniş bir yelpazede hayvancılık ve hayvan yetiştiriciliği faaliyeti yapıldığı ve yerleşik hayatın çok az olduğu buna karşın konargöçer bir kitlenin bölgede yoğun olarak varlığı dikkat çekicidir. Tahıl üretimi ile sebze, meyve yetiştiriciliğinin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 17. yüzyılda ekili dikili alanların Koca-ili de artması yerleşik hayatın burada yoğunlaştığının bir işareti olarak algılanabilir. Bu durum bize yüz yıl içerisinde bölgede, konargöçer yaşantıdan yerleşik hayata doğru bir geçişin olduğunu göstermektedir. Bölgede bazı evli ve bekar erkeklerin bir çiftten az bir toprağa tasarruf etmiş olmaları ve çeşitli tahıl ürünlerinden, sebze ve meyveden alınacak olan vergilerin çeşitlenmesi bu düşüncemizi kanıtlar niteliktedir. Ayrıca vergi kayıtlarına ilişkin olarak gerek görevlilerin gerekse vergi yükümlülerinin suiistimal yapmamaları ve kurallara uymaları hatırlatılmakla bu konuda uyarı yapılması bazı suiistimallerin yaygın olarak yapıldığına kanıt olarak kabul edilebilir niteliktedir.

KAYNAKÇA

- T.K.G.M. Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca-ili, Defter No. 49, 1624(1034).
- T.K.G.M. Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca-ili, Defter No. 49, 1624(1034).
1-a.
- T.K.G.M. Kuyudu Kadime Arşivi, Defter-i Mufassalı Liva-i Koca-ili, Defter No. 49, 1624(1034).
V. 1-a-b/2-a.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap, Fey Vakfı, İstanbul, 1992.
- Barkan, Ömer Lütfü, *15-16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi İ.Ü. Yay. No 4302, İstanbul, 2001.
- İnalcık, Halil, *"Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu"*, Belleten, C. XXIII.-S.92, T.T.K., Ankara, 1995.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Özçelik, İsmail, *Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- Özçelik, İsmail *Devlet-i 'Aliyye'nin Taşra Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.

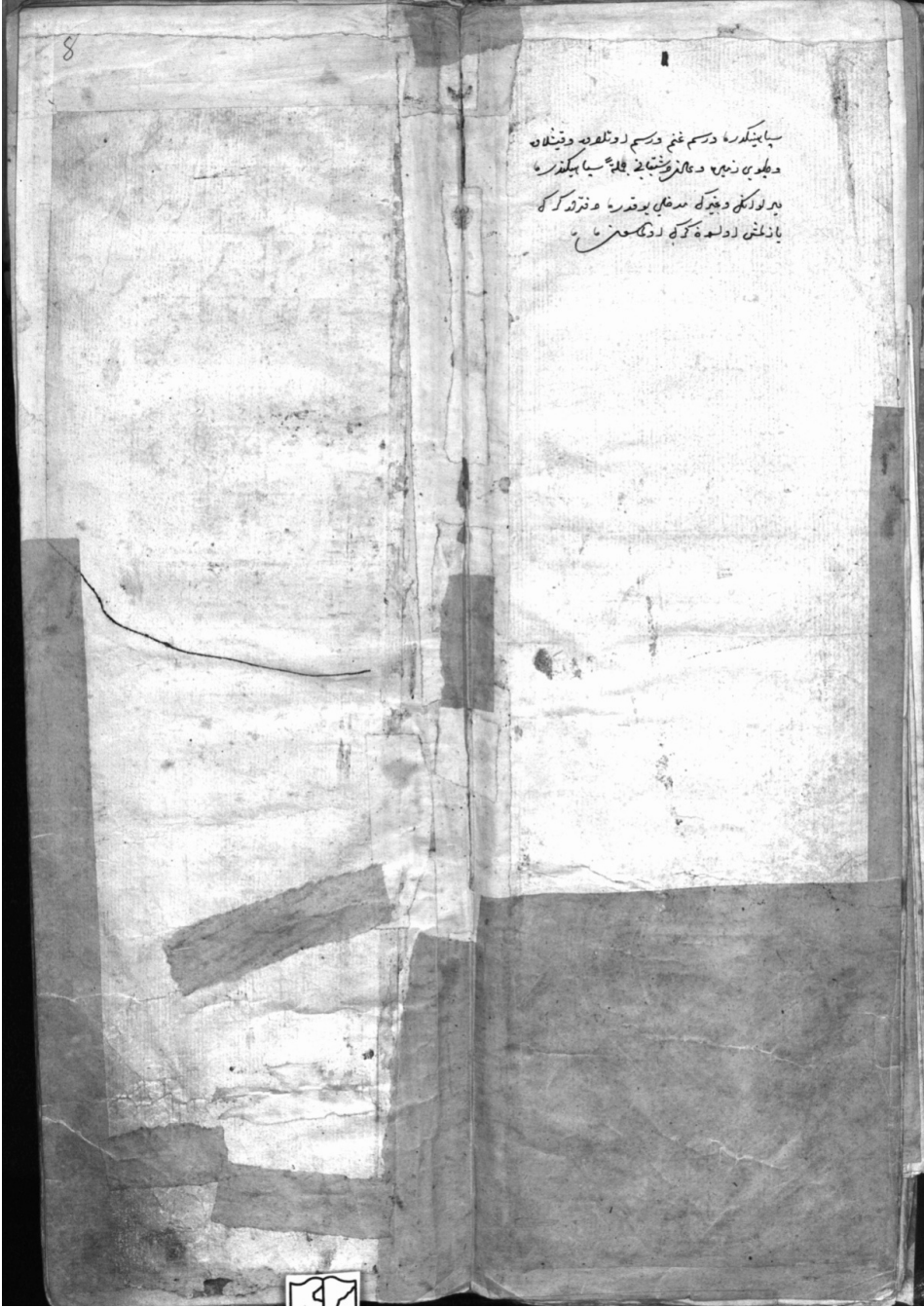
EKLER

H.1034-M.1624 TARİHLİ KOCA-İLİ SANCAK
KANUNNAMESİ VE HATİME KISMI

Yeni No:

49

تأريخ الامم و اولادهم

الملك الذي خلق الانسان من صلابة القمار
 وخلق الجنة من ما بين نار و شترت على
 سائر الملائكة بتعليم البيان وفضل الله محمد
 على سائر الانام بالقرآن و رفع السماء و وضع الارض
 لما خلقها و جعل الجنة ارضا و جعل النار ارضا
 لقرار الناس و الجنة و اخرج منها ماء ما
 و جعلها كالمشرب الدواب و اهل الايمان
 و الصلوة و التسليم على محمد النبي بالقرآن
 و على اصحابه بعد ائمة لسل الملق و القرآن
 فهذا هو محمد رسول الله و معصمه
 مخصوص بولاية و حرمه اهل البيت و اهل بيته
 السلطانية في العالم و حاكم عالم الوجود و الخلق
 بسط اللطف و الاحسان و المودعة
 بتأييد الله الملك المتعان و الماثور على ما
 الخلق بالعدل و الاحسان و بهي السلطنة
 العظمى و الخاقان العظيم و مالك رقاب
 الامم و السلطان ابن السلطان السلطان
 مراد خاتون ابن السلطان احمد خاتون و خلد الله
 خلافة و ابيته سلطنة و ايتنا من الورد
 بتعلم الفقه الحنفي الكائن احمد ابن كاتيب
 محمد الشهير بكاتب زاده من كتاب
 الكونيات في شهر ايلول
 السلطانية في شهر شوال
 سنة اربع و ثمان و ثمانين

الملك الذي خلق الانسان من صلابة القمار
 وخلق الجنة من ما بين نار و شترت على
 سائر الملائكة بتعليم البيان وفضل الله محمد
 على سائر الانام بالقرآن و رفع السماء و وضع الارض
 لما خلقها و جعل الجنة ارضا و جعل النار ارضا
 لقرار الناس و الجنة و اخرج منها ماء ما
 و جعلها كالمشرب الدواب و اهل الايمان
 و الصلوة و التسليم على محمد النبي بالقرآن
 و على اصحابه بعد ائمة لسل الملق و القرآن
 فهذا هو محمد رسول الله و معصمه
 مخصوص بولاية و حرمه اهل البيت و اهل بيته
 السلطانية في العالم و حاكم عالم الوجود و الخلق
 بسط اللطف و الاحسان و المودعة
 بتأييد الله الملك المتعان و الماثور على ما
 الخلق بالعدل و الاحسان و بهي السلطنة
 العظمى و الخاقان العظيم و مالك رقاب
 الامم و السلطان ابن السلطان السلطان
 مراد خاتون ابن السلطان احمد خاتون و خلد الله
 خلافة و ابيته سلطنة و ايتنا من الورد
 بتعلم الفقه الحنفي الكائن احمد ابن كاتيب
 محمد الشهير بكاتب زاده من كتاب
 الكونيات في شهر ايلول
 السلطانية في شهر شوال
 سنة اربع و ثمان و ثمانين

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1686-1699 YILLARINDA KOCAELİ

İLHAN GÖK*

Giriş

Osmanlı Devleti, II. Viyana'da mağlup olmasıyla Avusturya ve Lehistan daha sonra 1684'de Venedik ve 1686'da Rusya'nın oluşturduğu kutsal ittifaka karşı birden fazla cephede savaş yapmak zorunda kalmıştı. Bu dönemde Avusturya, Osmanlı elinde bulunan 1685'te Uyvar ve Estergon'u, 1686'da Budin'i, 1686'da Belgrad'ı, 1689'da ise Niş'i aldı.

Venedik ise Mora yarım adasını kısa sürede Osmanlı'dan almış ve Akdeniz'deki Midilli, Sakız, Bozcaada, Rodos gibi adalarda Osmanlı ile savaşa tutuştu. Kuzeyde ise Lehistan, Eflak-Boğdan üzerine hücum ederken Ruslar da Kırım'a kadar gelmiş ve Özi nehrine dayandı.

II. Süleyman zamanında 1689'da Fazıl Mustafa Paşa sadarete getirildi. Fazıl Mustafa Paşa ilk olarak savaş yıllarında 30 bin civarında yeniçeriyi görev yapmadıkları için görevden çıkarmış ve ordunun barut ihtiyacını karşılaması içinde baruthane kurdurtmuş ve daha önceki dönemlerde halka ağır yük olarak eklenen avarız, nüzul, sürsat ve iştirayı ve imdadiye ismiyle hane başına olan angarya vergileri kaldırıp birtakım düzenleme yaparak ezilen ahalinin durumunu düzeltme yoluna gitmiştir.¹

Fazıl Mustafa Paşa içte birtakım düzenlemeler yaptıktan sonra 1690'da Vidin, Niş ve Belgrad'ı Avusturya'dan geri aldı. Ancak 1691 tarihinde çıktığı Salankamen savaşında Fazıl Mustafa Paşa şehit düştü. Sadrazam'ın şehit olması yapılan düzenlemelerin ve iyileştirmelerin sekteye uğramasına sebep oldu.

1695 yılında II. Mustafa 1695 ve 1696 yıllarında düzenlediği ilk iki seferde başarılı olunca 1697 tarihinde üçüncü bir sefere çıkmış lakin Zenta'da yenilgiye uğrayıp geri geçilmek zorunda kalmıştı. Bu tarihten sonra Avusturya da Batı'da beliren Fransa İspanya veraset savaşları neticesinde barış yapılması taraftarı olmuştur. Venedik ve Lehistan'ı antlaşma yapmaya ikna ederek 1699 tarihinde Karlofça antlaşması imzalandı.

II. Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı'nın dört büyük devletle savaşması ekonomik olarak devleti olumsuz etkiledi ve bu dönemde toprak kayıplarıyla birlikte devlet gelirleri azalmaya başladı ve sefer için gerekli finansmanın yapılabilmesi için 1686-7 tarihlerinde imdad-ı seferi adıyla bir vergi getirildi. Olağanüstü zamanlarda toplanan vergilerin yanında nefir-i amm usulüyle (seferberlik) zorunlu asker toplanması uygulamasına gidildi. Bu dönemde merkezin sefer için mahalli idarecilerden istediği talepleri yerine getirmek için idarecilerin halka baskı ve zulüm yaptıkları ve görevlerini suistimal etmişlerdi. Savaşların uzun sürmesi ve bölgelerdeki idarecilerin kapı halkı olan sarıca sekbanlar eşkiyalık faaliyetleri giderek arttırmış; Anadolu'da köy ve kasabaları yağmalayıp yolların güvenliği ile halkın can ve malını tehlikeye atmışlardı. Bu dönemde sarıca sekban ile mücadele de halk voyvoda, kethüda, zabıt vs. maiyetinde silahlanarak mücadelede bulunmuşlardı.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 3. Cilt I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 523; Özcan, Abdulkadir, "Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, İstanbul, 2002, s. 264.

İl. Viyana yenilgisinden Karlofça'ya kadar olan dönemde Kocaeli sancağını Mühimme defterlerine göre incelemeye çalıştık. Bu dönemi ele alırken 1681-1688 tarihleri arasındaki Mühimme kayıtlarının mevcut olmaması karşılaştığımız problemler arasındadır.² Ancak Osmanlı arşivinde 1686-1687 tarihli atik şikayet defteri olarak kaydedilmiş bir sefer mühimesi mevcuttur.³

17. yüzyılda Divan'ı hümayunda ele alınan konular artık hepsi Mühimme defterine kaydedilmemiş; 1649'dan itibaren şikayetleri ilgilendiren konular şikayet defterleri başlığında tutulmaya başlanmıştır. Ancak bu ayırımı 17. Yüzyılda tam anlamıyla olmadığını Mühimme defterinde tespit edilen suçlarla ilgili kayıtlardan görebilmekteyiz.

Mühimme defterlerinde doğrudan Kocaeli ve kazalarına yazılan hükümlerin yanında Kocaeli ve kazalarının isimleri zikredilmeden Kocaeli sancağı ve kazalarına gönderilen hükümler mevcuttur. İsim zikredilmeden Kocaeli sancağındaki sancak beyi veyahut mütesellim ve alaybeylerine; kazalardaki kadı, kethüda yeri, yeniçeri serdarı vilayetin önde gelen ayan ve işlerinin yanında bölgenin imam ve hatiplerini de içine alacak şekilde hükümler gönderilmiştir. Bu hükümler genellikle Anadolu'nun sağ, sol ve orta kolundan Erzurum, Diyarbakir, Halep'e varıncaya kadar yol üzerindeki kazaların kadı vs. gibi yöneticilerine şeklinde hitap ederek gönderilmektedir.

Bu dönemi incelerken faydalandığımız defterler yıl yıl tabloda verilmiştir:

Tasnif Kodu	Tasnif Numarası	Tarihi
A.DVNS.ŞKT.d ⁴	10	1686-87
A.DVNS.MHM.d	98	1688-89
A.DVNS.MHM.d	99	1688-89
A.DVNS.MHM.d	100	1690-90
A.DVNS.MHM.d	101	1690-91
A.DVNS.MHM.d	102	1690-91
A.DVNS.MHM.d	103	1690-91 ⁵
A.DVNS.MHM.d	104	1691-92
A.DVNS.MHM.d	105	1693-1694
A.DVNS.MHM.d	106	1694-95
A.DVNS.MHM.d	107	1694-95
A.DVNS.MHM.d	108	1695-96
A.DVNS.MHM.d	109	1696-97
A.DVNS.MHM.d	110	1696-97
A.DVNS.MHM.d	111	1697-1703

2 97 Numaralı Mühimme Defteri h. 1090-1092 (m.1679-1681) tarihli, 98 Numaralı Mühimme Defteri ise h. 1100 (m. 1688-1689) tarihli. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, haz. Yusuf İhsan Genç, Dr. Mustafa Küçük vd., Ankara, 2010, s.12

3 Demir, Mesud, *1686-1687 (h.1097-1098) Tarihli Atik Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

4 Bu defter 10 numaralı Atik Şikayet Defteri olarak kaydedilmiş olmasına rağmen 1686-87 yıllarını kapsayan bir sefer mühimesi olduğu görülmektedir. Bkz. Demir, *1686-1687 (h.1097-1098) Tarihli Atik Şikayet...*, s. II.

5 103 Numaralı Mühimme Defteri aslında Rikab Mühimesi olup 1690-1691 tarihlerini ihtiva ettiği görülse de aslında 1690-95 yıllarını kapsamaktadır. Bkz. *103 Numaralı Mühimme Defteri (H.1102-1107/M.1691-1695)*, haz. İlhan Gök-Ersin Kirca, İstanbul, 2016.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 1683-1686 tarihleri arasında Divanda tutulan Mühimme defterlerinin kayıtları mevcut verilere göre günümüze kadar ulaşmamıştır. 1688-89 tarihlerine ait iki adet, 1690-91 tarihlerine ait 3 adet, 1694-95 tarihlerine ait 2 adet ve 1696-97 tarihlerine ait ikişer adet Mühimme defterleri mevcuttur.

Viyana sonrası Bozgun yıllarında Kocaeli ile ilgili 15 adet Mühimme defteri incelenmiştir. Bu defterdeki hükümlere göre savaş yıllarında Kocaeli sancağının idari ve siyasî yapısı ile hükümler, İstanbul'un iâşesindeki rolü, sefer zamanlarında askerî konularla ilgili konular ve savaş zamanında Anadolu'da ortaya çıkan eşkıyalık hareketleri, yol güvenliği, Kocaeli'nin iktisadi yapısı gibi konuları tasnif edilip 1686-1699 tarihlerinde Kocaeli sancağının idarecileri, sefer lojistiği açısından önemi, meydana gelen suçlar ve yol güvenliği konuları ele alınmıştır.

KOCAELİ SANCAĞININ ÖNDE GELEN İDARECİLERİ

Kocaeli sancağı, 16. yüzyılda Anadolu eyaletine 17. Yüzyılda ise Cezayir'i Bahr-i Sefid eyaletine bağlıdır.⁶ Ele aldığımız dönemde Divan'dan Kocaeli sancağının kaza, nahiyelerin görevlilerinin yanı sıra kazalarda ve nahiyelerde görevli olan iskele eminleri, cizyedarı, yeniçeri serdarları ve bölgenin önde gelenleri ile iş erlerine çeşitli sebeplerden ötürü ferman ve emirler gönderilmiştir.

II. Viyana'dan sonraki yaklaşık 16 yıllık dönemin Mühimme kayıtlarına göre Kocaeli sancağı İznik merkez kazası olmak üzere; Ada, Sapanca, Geyve, İznik⁷, Karasu, Yoros, Yalakabad⁸, Gümüşyar, Abısafî, Akhisar, Bazarcık, Akyazı, Sarıçayır ve Şile⁹ kazalarından müteşekkil olduğu Divan'dan gönderilen mühimme kayıtlarında "*Kocaeli Sancağında vâki olan Kazaların kaddılarına*" ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁰ Karamürsel, Kandıra ve Gebze ise Kocaeli sancağının nahiyeleridir.¹¹

Dönemin Mühimme defterlerinde Kocaeli sancağını oluşturan kaza ve nahiyelerin isimlerinin yanında bazen de yöneticilerin isimleri zikredilmiştir. Bu defterlerde Kocaeli sancağındaki kazalar ve nahiyelerin isimlerinin yanında kaza ve nahiyelerdeki görevliler ile bazen de görevlilerin isimlerini belirtilmiştir.

Taşra teşkilatında eyaletlerin yöneticileri beylerbeyi/mir-miran, sancakların sancakbeyi-mir-liva, kazaların kadı ve nahiyelerin yöneticileri ise naipolardı. 17. Yüzyılın son çeyreğinde Kocaeli Sancakbeyleri olarak Hicri Şevval 1103 tarihli belgede Kocaeli Sancağı beyinin Sakız muhafazasında bulunan Vezir Ali Paşa'nın bu sancağa arpalık olarak mutasarrıf olduğu görülmektedir.¹² Ramazan 1106 tarihinde ise Bozcaada muhafazasında görevlendirilen Murad'ın *ber-veh-i tekaüd yani emeklilik maaşı* olarak Kocaeli sancağına mutasarrıf tayin edildiği¹³ ve Cemaziye-

6 Güneş, Ahmet, *16. Yüzyılın Başlarından 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994, s. 9

7 İznik H. 1090 tarihli BOA. AESMMD.IV 44/5040 ve H. 1097 IE.AS 10/915 numaralı belgelerde nahiye olarak zikredilmiştir.

8 Yalakabad H. 1090 tarihinde BOA. AESMMD.IV 9/939 numaralı belgeye göre nahiye olarak zikredilmiştir.

9 Bu dönemde Şile H. 1090 tarihinde nahiye iken H. 1102 tarihinde kaza olarak gözükmektedir. Bkz. BOA. AESAMD.II 7/680; AESMST.II 73/7725

10 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 361, 542.

11 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 361.

12 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 98.

13 BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 219.

hir 1111 tarihli başka bir belgede “*Kocaeli Sancağı mutasarrıfı Vezir Osman Paşa ...*” ifadesinden 1699-1700 tarihlerinde Vezir Osman Paşa'nın Kocaeli sancakbeyi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Kocaeli sancağını tasarruf eden kişiler vezir rütbesinde olduğu ve burayı *ber-vech-i arpalık*, *ber-vech-i tekaüd* gibi amaçlarla görevlendirildiklerini tespit edebilmekteyiz.

Yukarıdaki isimleri geçen şahısların dışında kayıtlarda isim vermeksizin *Kocaeli sancağı mutasarrıfı dâme mecdehu şeklinde* ifadeler de yer almaktadır. Ancak bu kayıtlardan hangi tarihler arasında kimlerin bulunduğunu tespit edememekteyiz. Kocaeli sancağını tasarruf eden sancakbeylerinin sancağın idaresinden başka sefer zamanlarında özellikle de denizlerde gemileriyle muhafaza hizmetinde bulunmaktadırlar. Keza Cezayir eyaleti kanunnamesinde Kocaeli sancakbeyinin bir gemi ile sefere katılması kanundu.¹⁵

Kayıtlarda geçen *mutasarrıf* kelimesinden başka *Kocaeli sancağı mütesellimi* tabiri sıklıkla karşılaşılmaktadır. Kocaeli Sancağı mütesellimlerin isimleri mühimme kayıtlarında İznikmid kadısı ve *Kocaeli sancağı mütesellimi* bazen de İznikmid kadısına *Karamürsel naibine ve Kocaeli sancağı mütesellimine* şeklinde en sona yazıldığı görülmektedir. Bu dönemdeki Mühimme defterlerine göre mütesellimler; İstanbul'un zahire ihtiyacının karşılanması, donanma için gerekli olan odun kereste ve kömürün temini, zahire maddelerinin fiyatlarının uygulanması, karaborsacılığın engellenmesi, yol güvenliğinin sağlanması, donanma ile ordunun ihtiyaç duyduğu burkucu vs. yanında asker tedariki ve sevki gibi konularda görevlerinin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Kocaeli sancağının diğer idarecilerden birisi de kadıdır. Kadı kazaların hem yargı işlerine hem de o bölgenin idarî ve beledî işlerinden sorumludur. Dönemin kaynakları olan mühimme defterlerinde kadınların isimleri zikredilmemiştir. Kadınlar, pazardaki narhın uygulanması ve buna uymayanlar hakkında gerekli cezalandırması, kazaların asayişinin sağlanması, eşkıyanın defedilmesi, sefer zamanında gerekli askerin tedarik edilip sevk edilmesi, İstanbul'a gönderilen zahirenin gönderilmesi gibi idari görevleri bulunmaktadır. Özellikle 1691-1695 tarihleri arasında muhtevi 103 Numaralı Mühimme defterinde İznikmid kadısının İstanbul halkının ve tersaneninin ihtiyaç duyduğu koyun, kuzu, sebze ve meyvenin yanı sıra gerek ahalinin ısınmasında gerekse tersane ve tophanenin ihtiyaç duyduğu odun, kömür, kerestenin naklinde ve fiyatlarının İstanbul ile aynı tutulması gibi önemli bir vazifesi vardı.¹⁷

SEFER VE SEFER LOJİSTİĞİNDE KOCAELİ

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıla kadar savaşlarda sürekli bir başarı kazanmasının sebepleri arasında sefer organizasyonu ve asker tedariki konularında bilgi ve tecrübeye sahip olmasıdır. Osmanlı Devleti sefere çıkmadan önce sefer ne tarafa ise o bölgenin eyalet, sancak, kaza ve nahiyedeki yöneticilerine emirler gönderirdi. Bu emirlerde ordunun nereden geçeceği ve o bölgeden istenilen işe ile ikmal maddelerinin temini yanında yolların tesviye edilmesi gibi konular vardır. Ancak sefer istikameti Rumeli olduğunda, Anadolu bölgesindeki yöneticilere bu şekilde bir emir göndermenin yerine Sefer için Anadolu'daki timarlı sipahiler, yeniçeriler, kuloğulları, cebeci, topçu, korucu gibi asker taifesinin düzenlenecek sefer için hazır edilmesi-

14 BOA. A.DVN.MHM.d 111, h. 173.

15 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Dr. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 121.

16 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 20, 53, 88, 219, 307, 319, 327, 352, 523, 556, 588, 606, 646, 652, 719, 747.

17 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 20, 111, 117, 29, 220, 222, 307, 319, 327, 342, 344, 443, 463, 468, 476, 514, 558 vs.

ne dair fermanlar gönderilmiştir. Bu fermanlarda savaşın şiddeti ve asker ihtiyacına göre asker taifesinin dışında sefere gücü yeteceklerin defterlere kaydedilip görevlendirilen memurlar eşliğinde gönderilmesi istenmiştir.

1686-1699 tarihlerinde Osmanlı Devleti, 1684 tarihinde Venedik; 1686 tarihinde ise Rusya'nın kutsal ittifaka girmesiyle dört cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Koceli sancağının ise bu savaş zamanlarında Hüseyin Hezarfen Efendi'nin eserinde belirttiği gibi savaş zamanlarında bir gemi ile sancak beyinin, timar ve züemasının sefere katılması Cezayir eyaleti kanunnamesinde yazılıdır. Mühimme defterindeki kayıtlar incelendiğinde Kocaeli sancakbeyi yerine görevlendirilmiş olan mütesellim ve alay beylerinin Akdeniz'de Venedik ile yapılan deniz savaşlarında gemileriyle sefere katılması emredilmiştir. Osmanlı bu dönemde Venedik ile Dalmaçya ve Mora kıyılarında savaşırken 1694 tarihinde Koyunadaları savaşında Sakız, Midilli gibi adaları geri almak için uğraşmış ve bunda başarılı olduğu Osmanlı kaynaklarında ve Mühimme defterlerinde görülmektedir. 10-20 Ramazan 1104 tarihli bir hükümde Kocaeli sancağı alaybeyinin kadimden yani eskiden kanun olduğu üzere Midilli muhafazasında görev yaptığı belirtilmektedir.¹⁸ Osmanlı Devleti, Akdeniz'de Venedik devletinin saldırılarından Midilli, Sakız gibi adaları muhafaza etmeye çalıştığı ve bu muhafazada Cezayir eyaletinin sancakları olan Biga, Gelibolu, Sığla gibi sancakların yanında Kocaeli alaybeyinin de seferlere iştirak etmesi için Divandan gönderilen hükümlerden anlaşılmaktadır. Mühimme defterlerindeki kayıtlarda Kocaeli alaybeyisinin kadimden beri Midilli Adası'nın muhafazasında bulunmasının yanında Divan'dan Kocaeli sancağı kendisine arpalık olarak verilmesinin karşılığında Murad adlı kişinin Bozcaadası muhafazasına gitmesi 5-14 Mayıs 1695¹⁹ tarihinde gönderilen fermanan anlaşılmaktadır.²⁰ Divan'dan Midilli, Bozcaada gibi adaların yanında Mora ve Dalmaçya kıyısında Kaptan Paşa hizmetinde seferde görevlendirilen Kocaeli alaybeylerinin isimleri zikredilmeden sadece "Kocaeli Sancağı Alaybeyi olan O dâme mecdühü" şeklinde hitap edildiği kayıtlardan görülmektedir.²¹ Koceli sancağı alaybeyinin Biga, Gelibolu, Sığla alaybeyleriyle birlikte kaptan paşanın emrinde görev yaptığı görülmektedir. Kocaeli sancak alaybeyinin ne kadar timar ve zeamet askeriyle sefere gittiği ile ilgili bir rakam olmamasına rağmen dört bölgenin alaybeylerinin asker sayısı 1000 tane olduğundan bu sayısının tahminen 250-300 civarında olması ihtimalle kuvvetlidir.²²

Ele alınan dönemde Kocaeli'nde denizlerde timar ve züemasıyla gemisiyle sefere katılan alaybeylerinin isimleri ve hangi tarihte görevli oldukları aşağıdaki tablodadır.

Murad	Midilli	Evahir-i N. 1106
Yusuf	Bozcaada	Evail-i B. 1109
.....	Eğriboz	Evail-i B. 1109

Kocaeli sancağının sadece denizlerdeki savaşlara asker göndermediği bunun yanında 1697 tarihinde yapılan Zenta seferi için Anadolu'nun nizamından sorumlu Vezir Osman Paşa'ya gön-

18 BOA. A.DVN.MHM.d 104 ,h. 893, 924, 1083.

19 5-14 Mayıs şeklinde belirtmemizin sebebi Mühimme Defterlerinde genellikle Evail, Evasıt ve Evahir şeklinde 10'ar günlük tarih aralığı ile yazılmasından kaynaklanmaktadır.

20 BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 216.

21 BOA. A.DVN.MHM.d 104, h. 893, 924, 1083.

22 1698 yılında Eğriboz adasının muhafazasında Kaptan Paşa'nın emri altında Biga, Sığla, Gelibolu, Kocaeli sancaklarından toplam bin tane timar ve zeamet sahibinin sefere geldiği görülmektedir.

derilen bir emirde Kocaeli sancağının sipah, silahtar, topçu, cebeci, timar ve züema gibi umum askerini biran önce seri bir şekilde serdar ve kethüdalılarıyla birlikte Rumeli'ye gönderilmesi emredilmiştir.²³ Timar ve züemasının sefer için getirilmesi emredilmektedir. Bu hükümden anlaşılacağı üzere Kocaeli Sancağı alay beyinin, timar ve züema askerinin denizlerde görev yapmasının yanında bu sancakta bulunan kapıkulu ocağına mensup askerlerin olduğu ve sefere iştirak ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bölgeden toplanan altı bölük yani kapıkulu ocağına mensup askerler sefere gitmekle görevlidirler. 1693 ilkbaharında yapılacak sefer için ihtiyaç duyulan 400 topçunun bir kısmı için İznikmid yöneticilerinden 5'er akçe ile Kocaeli'nden temin edilmesi istenmiştir.²⁴

Sefer lojistiğinde Kocaeli Sancağının İzmit kazasının ayrı bir önemi vardır. İzmit, Marmara denizindeki önemli iskelelerden birine sahip olmasının ve burada tersanesi bulunması açısından önemlidir. İzmit'teki tersanenin ihtiyaç duyduğu verdinar gibi gemi yapımında kullanılan keresteler bu bölgedeki mîri korudan temin edilmekteydi. Bu bölge seyyahların da ifadesiyle ağaç bakımından zengindi. İstanbul'daki Tersane-i amirede yapılan gemilerin kerestesinin bir kısmı buradan temin edilmesi donanma için son derece ehemmiyeti sahip olduğunu gösterir. Donanmanın ihtiyaç duyduğu gemilerin İzmit iskelesinde yapıldığını 21 Şubat-4 Mart 1698 tarihinde eski İstanbul Kaymakamı Vezir Osman Paşa'nın İznikmid'de gemi yaptırmak için görevlendirildiği ve burada yaptırdığı gemilerin Kaptan Paşanın acilen yanını aldırması ile ilgili fermandan açıkça anlaşılmaktadır.²⁵

Kocaeli'nde yapılan gemiler Kaptan Paşa'nın emrinde alay beyleriyle birlikte Akdeniz'de adaların korunması ve denize kıyısı olan yerlerin kuşatılması gibi önemli görevleri ifa etmişlerdir. Kocaeli sancak alaybeyinin deniz seferlerinde iştiraklerinin yanında Osmanlı Devleti irili ufaklı sefine, kayık ihtiyaçlarının bir kısmını günlük bir ücret karşılığında İznikmid kazası ile Karamürsel nahiyesinden kaptanlardan temin etme yoluna gitmiştir.²⁶

Savaşlarda devletin başarısız olması sefere gidecek askerlerin moral ve motivasyonunu bozduğu ve seferlere gitmemek için ayak diredikleri hatta seferden firar edip Kocaeli ve havalsinde misafir olarak barındıkları belgelere yansıyan konuların bir tanesidir. Elde edilen başarısızlıkların hızlıca duyulması neticesinde Anadolu'dan Kocaeli yolunu takip ederek İstanbul Davud Paşa'ya oradan Edirne'ye gitmesi gereken askerlerin bir kısmının bu bölgelerde saklandıkları bir kısmının ise bu bölgedeki ahaliye "sefere gideriz" diye cevri teaddi edip mallarını yağmaladıkları ve canlarına kastettikleri 1686-1697 tarihlerindeki mühimme kayıtlarında ortaya çıkmaktadır.²⁷ Kocaeli sancağındaki yöneticiler ve yönetilenler sefere gitmekte olan bu asker taifesinin zulmüne uğramışlardır. Bu zulmün bertaraf edilmesi için Kocaeli sancağındaki kazaların yöneticilerine ve Anadolu'da asker ihraç etmeye memur vezirlere birlikte hareket etmeleri, misafir ve sakin olan askerleri evlerinden biran önce çıkartmaları, buna uymayanların cezalarının verilmesi ve asla bu konuda müsamaha gösterilmemesi emredilmiştir.

23 BOA. A.DVN.MHM.d 110, h.7.

24 BOA. A.DVN.MHM.d 104, h. 880.

25 BOA. A.DVN.MHM.d 110, h. 1345.

26 BOA. A.DVN.MHM.d 110, h. 588.

27 BOA. A.DVN.MHM.d 98, h. 672; BOA. A.DVN.MHM.d 104, h. 165.

KOCAELİ SANCAĞININ EKONOMİSİ

Osmanlı Devleti kuruluşundan neredeyse yıkılışına kadar olan süreçte tarım ülkesine dayanan bir devlet olmuştur. Devletin iktisadi prensipleri kazalarda üretilen malın öncelikle kazalardaki insanların işlerinin ihtiyaçlarının karşılanması prensibi benimsenmişti. Kazalarda artan mamul maddelerin ise öncelikle saraya oradan da büyük şehirlere gönderilmesi için tüccarlara teslim edilmesine dayanmaktaydı.

Kocaeli sancağının İstanbul'a yakınlığı ve Anadolu'ya giden yolların kavşağında bulunmasından dolayı Anadolu'dan gerek sefer için gerekse İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanması için gönderilen tarım ürünleri ve hayvanlar Kocaeli sancağından geçmek durumundaydı. Savaş yıllarında Anadolu'dan temin edilen sebze- meyve, koyun kuzu vs. Kocaeli ve civarında indirip satılmaması konusunda Kocaelili yöneticilere fermanlar gönderilmiştir. Bu fermanlarda savaş yıllarında bazı işe ve ikmal maddelerinin fiyatları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Kocaeli'den temin edilen özellikle donanmanın gemi yapımında kullanılan miri korulardan kesilen verdinar (göknar), varul tahtası gibi kerestelerdir. Bu coğrafyanın ağaçlarıyla meşhur olduğu yerli ve yabancı seyyahların eserlerinde mevcuttur. Miri korulardan kesilen kereste ve odun Kocaeli ekonomisinde yer edinmiştir.

Savaş yıllarında ekonomik olarak olumsuz etkisi Kocaeli'nde fiyatların artması ve muhtekir denilen karaborsacıların türemesidir. Muhtekir denilen bu kişiler savaş ve kıtlık zamanlarında ihtiyaç duyulan soğan, sarımsak, odun, kömür vs. zahireyi mahzen ve ambarlarda depolayarak yüksek fiyattan sattıkları anlaşılmaktadır.²⁸ Osmanlı yöneticileri bunun önüne geçebilmek için Kocaeli kaza ve nahiyelerdeki görevlilere muhtekirlerin yakalanıp cezasının verilmesi ve zahirenin bir an önce gönderilmesi emredilmiştir. Örneğin 1695 yılında İstanbul'a zahire gönderen Marmara, Kapıdağı, Edincik, Bandırma, İzmit ve Üsküdar'a kadar olan iskelelerde muhtekir taifesinin soğan, sarımsak, odun, kömür ve sair zahireyi satın alıp daha yüksek fiyatta satmak için depolamışlar ve bu sayede halkın yokluk çekmesine sebep olmuşlardı. Bölge yöneticilerine ve ileri gelenlerine yazılan bir fermanla bu gibi muhtekirlerin tutuklanması ve depoladıkları maddelere el konularak gemilerle İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.²⁹

Sebze, meyve, odun, kömür gibi zahirenin yanında Anadolu'dan temin edilen hayvanlardan küçük baş hayvanlar ile Kocaeli bölgesinden gönderilen kümes hayvanları İstanbul'un işesi için son derece önemlidir. Küçükbaş hayvanları Kocaeli'nin sefer ve ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı nakliye ve ulaştırma açısından önemlidir. Keza menziller ve yolların kullanım amaçlarından bir tanesi münakale yani nakliyedir. İstanbul'un ve ordunun ihtiyaç duyduğu koyunların Kocaeli'nden geçerken burada satıldığı görülmektedir. Hâlbuki İstanbul'un işesi için Üsküdar'a kadar hayvanların durdurulması ve satılması yasaklanmıştır. Savaş yıllarında İstanbul'a gönderilen küçükbaş hayvanların Gebze ve İzmit'te kasaplar tarafından satın alındığı görülmektedir. Bunun sebebi olarak bu yıllarda Kocaeli'nde et fiyatlarının İstanbul'a göre yüksek olmasıdır. Kocaeli'ndeki et fiyatlarının yüksek olması İstanbul'un işesinde büyük sıkıntıları sebep olmasının üzerine Gekbuze (Gebze) ve İznikmid (İzmit) yöneticilerine Divan-ı hümayundan fiyat düzenlenmesiyle ilgili emir gönderilmiştir. Bu emirde Kocaeli bölgesinde

28 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 319, 342, 757.

29 BOA. A.DVNS.MHM.d 103, h. 757.

satılan etin vukiyyesi³⁰ 4 akçe olarak satılması emredilmiştir. 17. Yüzyılın son çeyreğinde Kocaeli ve civar yerlerde et fiyatlarının başkent İstanbul'a göre daha pahalıya satıldığı anlaşılmaktadır. İznikmid'in önde gelenlerinin İstanbul'a gönderdikleri bir mektupta et fiyatlarının yüksek olmasından mustarip olunduğu belirtilmiş ve bu doğrultuda 1103 tarihinde et fiyatlarının İstanbul'daki koyun etinin satış fiyatı olan 3 akçe bir paraya satılması için İznikmid kadısı ile Gekbuze/Gebze nahiyesi ve İznik kazası naiplerine emirler gönderilmiştir.³¹ Yine aynı tarihlerde Kocaeli'nin hemen bitişiğinde olan Bursa'da da et fiyatlarının 3 akçe bir sağ para satılması istenmesi Kocaeli ve civarındaki şehirlerin zahire maddelerin arasındaki fiyatları karşılaştırmamıza olanak sağlamasının yanında İstanbul'un iâşesinin aynı zamanda sıkıntıya soktuğu görülmektedir.³²

Zahirelerin yanında Kocaeli ekonomisini ilgilendiren diğer bir konu bölgeden toplanan vergilerdir. Savaş yıllarında hazinenin ve ordunun harcamaları için Kocaeli sancağından toplanan vergiler ve gönderilen miktar konusunda bilgi sahibi olmaktayız. Savaş yıllarında devletin olağan vergilerinin yanında olağan üstü vergiler de koymaktaydı. Kocaeli ve Anadolu'dan toplanıp gönderilen vergilerin bir kısmı donanmada kullanılırken bir kısmı da kapıkulu ocağındaki askerlerin üç aylık maaşlarının ödenmesinde kullanılmıştır.

ASAYİŞ VE YOL GÜVENLİĞİNİN TEMİNİ

Yollar ve yol sistemleri, devletin ictimâî, iktisadî, askerî ve siyasî hayatında daima önemli rol oynamışlardır. Yolların iyi bir şekilde işlemesi askerî ve ticarî faaliyetlerin gelişmesiyle doğru orantılıdır.³³

Kocaeli sancağı, Üsküdar'dan Anadolu'ya giden ve Anadolu'dan İstanbul'a gelen yolların önemli bir menziline teşkil etmektedir. Anadolu'ya giden ana yollar sağ, sol ve orta kollara; ana güzergâhlarda tali yollara ayrılmıştı. Her kolun üzerinde önemli menzilleri oluşturan önemli yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Ana yollardan biri Sağ kol güzergâhı olan Üsküdar-Şam yoludur. Bu yol Üsküdar menzili ile başlayıp Gebze, Dil (Hersek) İznik ve Lefke şeklinde Şam'a devam etmektedir.³⁴ İkinci ana yol ise Üsküdar Bağdat yol güzergâhı olan orta koldur. Bu güzergâh Üsküdar Gebze yolunu takiben İznikmid'e kadar sağ kolu takip edip Bağdat'a ulaşmaktadır.³⁵ Kocaeli sancağı sınırları içinde orta kolun menzilleri İznikmid, Sapanca ve Geyve'dir. Anadolu'ya giden üçüncü ana kol ise İstanbul'dan Erzurum'a giden sol koldur ve Merzifon'a kadar sol kol menzillerini takip etmektedir.³⁶ Üsküdar'dan Anadolu'ya giden üç ana yol kendi içlerinde tali yollara da ayrılmışlardı.

İstanbul'dan Anadolu'ya dağılan ana ve tali yollar devletin birden fazla amacı için kullanıldığı görülmektedir. Halaçoğlu'na göre menzil ve yollar, sefer organizasyonu, nakliyat-ulaştırma, haberleşme ve elçiler ile devlet ileri gelenlerinin yerlerine ulaştırılması amacıyla

30 Vukiyye, okka olarak da bilinen Osmanlı'da kullanılan bir ağırlık ölçüsü olup 1 okka/vukiyye=1,2828 kg denk gelmektedir. Bkz: Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev., Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 30.

31 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 102, 104, 117.

32 BOA. A.DVN.MHM.d 103, h. 101.

33 Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Haberleşme ve Ulaşım (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s.7.

34 Halaçoğlu, *Osmanlılarda Haberleşme...*, s.52-54.

35 Halaçoğlu, *Osmanlılarda Haberleşme...*, s.69.

36 Halaçoğlu, *Osmanlılarda Haberleşme...*, s. 86.

kullanılmaktadır.³⁷ Ancak 17. Yüzyılda Anadolu'da türeyen eşkıyaların bu yolların güvenliğini tehlikeye soktukları için 1683-1699 tarihleri arasındaki yolların güvenlik ve asayişin sağlanmasıyla ilgili olarak merkezden bölgenin görevlilerine emirler gönderilmiştir.

Kocaeli sancak ve kazalardaki yolların güvenliğini başta sefere gönderilen askerlerin bozdukları görülmektedir. Bunlar bu bölgeden geçerken oranın ahalisinden bedava yem, yemek para vs. istemelerinin yanında bu bölgelerde yerleşerek ahaliye zulüm edip mallarına ve canlarına kast edip eşkıyalık yaptıkları görülmektedir.³⁸ 15-25 Nisan 1695 tarihli bir kayıтта sefer için Üsküdar'a gelmiş olan askerlerin İznikmid ve çevresinde ekin ekilen yerlere zarar verdikleri ve ahaliye zulüm ettiklerinden dolayı bu zulmün men edilip ahalinin huzur ve rahatının sağlanması için İstanbul Kaymakamı Vezir Osman Paşa'ya divandan emir gönderilmiştir.³⁹ Mühimme kayıtlarında doğrudan Kocaeli ve kazalarının isimleri zikredilmesinin yanında isim zikredilmeden Anadolu'nun üç ana güzergâhındaki yöneticilere gönderilen emirlerde sefer için görevlendirilen askerlerin geçtikleri yerlerdeki ahalinin malına ve canına tasallut etmemesi sıkı sıkıya tembih edilmiş; tembihe uymayanların bölgenin yöneticileri tarafından yakalanıp cezalarının verilmesi istenmiştir.⁴⁰ Yine başka bir hükümde Anadolu'daki kapısız ve bacasız şeklinde tarif ettiği başıboş levent taifesinin yollarda gelip geçen yolcu, tüccar ile ahalinin mallarını gasp edip onlara zulüm ettikleri ve bunun engellenmesi, ahali ile gelip geçenlerin mal ve can güvenliklerinin sağlanması için Üsküdar'dan Anadolu'nun sağ, sol ve orta kollarında bulunan kazaların kadı ve yöneticilerine emirler gönderilmiştir.⁴¹

Yol güvenliği ile ilgili kayıtlara yansıyan diğer bir konu ise toplanan vergilerin İstanbul'a gönderilmesi ya da vergi tahsildarlarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Haremeyn-i şerifeyn, Şam, Halep gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden ve Kocaeli'nden tahsil edilip İstanbul'a gönderilen hazine malı timar ve zeametlerden toplanan vergiler; sürsat, bedel-i beldar, cizye gibi vergilerin gönderilmesinde Kocaeli sancağındaki kazaların kadı, mütesellim, yeniçeri serdari, kethüda yerleri, iş erleri, vilayet ayanları gibi görevlilere başta yerden toplanıp Kocaeli'nden geçen ya da Kocaeli sancağında toplanan vergilerin sağ salım İstanbul'a ulaştırılması için vergi tahsiline memur olan kişilerin yanına kılavuzlar ve askerler verilip emin bir şekilde Dersaadet hazinesine ulaştırılması emredilmiştir.⁴²

Kocaeli sancağındaki kaza ve nahiyelerdeki yöneticilere gönderilen emirler arasında Osmanlı padişahların Mekke ve Medine'de dağıtılmak üzere gönderdikleri hediye ve paralar yani surrenin gönderilmesi, kutsal yerlerde hizmet su dağıtma hizmeti verecek sakalar ile hacca giden hacıların emin ve salim bir şekilde ulaştırılması hususudur. 1689, 1692, 1696, 1700 yıllarında Edirne'den Şam'a kadar olan yerlerin yöneticilerin Mekke'ye gönderilen surre, saka ve hacıların geçtikleri yerlerdeki aşiretlerin saldırısından korumaları için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.⁴³

37 Halaçoğlu, *Osmanlılarda Haberleşme...*, s. 17, 42, 43, 45.

38 BOA. A.DVN.MHM.d 111, h. 73.

39 BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 80.

40 BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 100.

41 BOA. A.DVN.MHM.d 104, h. 1215-6.

42 BOA. A.DVN.MHM.d 98, hk 330,468, 570; BOA. A.DVN.MHM.d 130, h. 52; 229, 233; BOA. A.DVN.MHM.d105, h.231.

43 MD. 98, h. 575; BOA. A.DVN.MHM.d102, h. 749; BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 298; BOA. A.DVN.MHM.d 108, h. 298; BOA. A.DVN.MHM.d 111, h. 757, 758.

Kutsal yerlere gönderilen surre, sakabaşı ve hacıların dışında elçi ve devlet adamlarının geçtikleri yerlerde konaklattırılıp sağ salim ulaştırılması istenmiştir. Mayıs-Haziran 1693 tarihinde İran'dan gelen Acem elçisi Ali Bey'in Edirne'ye gelirken uygun yerlerde konaklattırılıp kılavuz ve asker eşliğinde sağ salim ulaştırılması için Edirne'den Erzurum ve Karsa kadar olan yerlerin yöneticilerine emirler gönderilmiştir.⁴⁴ Yine başka bir hükümde görev yerine dönen Amed kadısının yol güvenliğinin sağlanması istenmiştir.⁴⁵

Suçlar ve Cezaları:

Savaş yıllarında bir bölgede işlenen suç türlerini ve verilen cezaların tam anlamıyla çıkarılabilmesi için dönemin Mühimme kayıtlarının yanında Şeriyye sicilleri ve Atik-Şikayet defterlerinin de incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı adalet sisteminde bir bölgede suç işlendiğinde öncelikle kadılar tarafından yargılama yapılırdı. Eğer kadının verdiği karardan memnun olmazsa Divan-ı hümayun'a başvurulurdu. 1649'a kadar Divan'a yansıyan suçlar Mühimme defterlerine kaydedilirken bu tarihten itibaren Atik-Şikayet defterlerine kaydedilmeye başlansa da bu uygulamanın tam anlamıyla yerleşmediği mühimme kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴⁶

Bu dönemde Kocaeli'de eşkıyalık, yol kesme, alıkoyma, gasp, darb, cinayet, fiil-i şeni', sefer emrine itaatsizlik, seferden firar, karaborsacılık, menzil ahalisine eziyet gibi suçların işlendiği görülür. Kocaeli sancağı Anadolu'ya giden ana güzergâhta olması hasebiyle sefer için görevli askerlerin gelip geçerken ahalinin mallarını gasp edip kendilerine zulüm etmişlerdir. Yukarıda belirtilen suçları askerler, menzilci, yeniçerilik ve dirlik iddiasında bulunan kapısız leventler ve halkın içindeki bazı kişiler işledikleri anlaşılmaktadır.

Belgelerde hangi suçlara ne tür ceza verildiği sarih değilse de bazı kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla sürgün, kalabend, hapis, ibret için teşhir edilip gezdirilmesi, kanuna aykırı tevcihte bulunma gibi cezalar verildiği anlaşılmaktadır.

BU DÖNEMDE KOCAELİ DÂHİLİNDE MEYDANA GELEN SUÇLAR ŞUNLARDIR:

Fiil-i şeni Suçu:

Şubat 1691 (Evasıt-ı Ca. 1102) tarihinde Geyve Kazası Sarıkadı köyünden eski serdengeçti ağası Mehmed'in Umurbey köyünde yaşayan ve dağa odun kesmeye giden oğulları ile hizmetçileri ve hatunları alıkoyup kendi adamlarına fiil-i şeni etmesi için verdikleri ve ahalinin dışarı çıkamaz hale geldiğinden dolayı bunların şer'i kanun gereğince haklarından gelinmesi istenmiştir.⁴⁷ Ocak 1696 (Evail-i C. 1107) tarihinde ise İznik naibi ve dizdarına yazılan bir emirde; Sapanca Kazası Tayancı Köylü olan Kaval Ahmet bir hatunun evine girip fiil-i şeni kastında bulunduğu için İznik kalesine hapsedilmiş ve Mayıs 1696 (Evasıt-ı L. 1107) tarihinde

44 Mühimme defterlerinde bir konu birden fazla yerin yöneticilerini ilgilendirdiğinde tek tek o bölgelerin isimlerin zikredilmesi yerine Anadolu'dan Şam'a, Erzurum'a gibi genel ifadeler kullanılsa da Kocaeli sancağı ana yol güzergahlarında bulunduğundan Kocaelili yöneticileri de kapsamaktadır.

45 BOA. A.DVN.MHM.d 106, h. 81.

46 BOA. A.DVN.MHM.d 100 h. 46, 157, 192, 501; BOA. A.DVN.MHM.d 103 h. 88, 98, 405, 458, 680; BOA. A.DVN.MHM.d104 h. 165; BOA. A.DVN.MHM.d106 h. 156, 396-7, 474; BOA. A.DVN.MHM.d 108 h. 168, 1037, 1203; BOA. A.DVN.MHM.d110 h. 4, 2382, BOA. A.DVN.MHM.d 111 h. 173, 904.

47 BOA. A.DVN.MHM.d 100 h. 501

ıslah olduğundan dolayı serbest bırakılması istenmiştir.⁴⁸ Burada fiil-i şeniye kast eden bir kişinin iyi hal göstermesinden dolayı 5 ay gibi bir sürede serbest kalmıştır.

Gayri ahlakî davranışlar:

Haziran 1692 (Evail-i L. 1103) tarihinde İznikmid'in imam-hatibleri, şeyhleri ve ahalisi Araboğlu Halil'in insanların namusların bozup, kaba küfürler ettiği ve gülünçlükler yaparak fesada yol açtığı mahkemeye bildirdikleri ve şahsın defalarca uyarılmasına rağmen uslanmadığından dolayı İznikmid kadısı ile Kocaeli Sancağı müteselliminin Araboğlu Halil'in İznikmid'deki çiftliğinde sakin olması (Ev hapsi) için sürmesi istenmiştir.⁴⁹

Sefer hizmetinden firar:

Mart 1691 (Evasıt-ı C. 1102) tarihinde İlyas kaptan'ın hizmetinde 45 kuruşla Boğazhisarlı Ahmet, 13'er kuruşla İznikmidli Kara İbrahim ve İznikmidli Genç Hasan, 8'er kuruşla Yenişehiröğlü ve Kara Süleyman adlı kişilerin ücretlerini almalarına rağmen donanmadan firar edip İznikmid ve Karamürsel'e kaçtıklarından dolayı bunların yakalanıp ya sefere gönderilmesi ya da aldıkları ücretin geri alınması için İznikmid kadısı ile Karamürsel naibine emir gönderilmiştir.⁵⁰

Temmuz 1694 (Evahir-i Za. 1105) tarihinde Akhisar-ı Geyve, Yalakabad, İznik, Karamürsel gibi yerlerde seferde görevli olup sefer görevine gitmeyen mukim ve misafir askerlerin evlerinden alınarak mübaşire teslim edilip cezalarının verilmesi için İstanbul'a sürgün edilmesi istenmiştir.⁵¹

Hane vs. basma, gasb, darb ve cinayet:

Mayıs 1691 (Evasıt-ı Ş. 1102) tarihli İznikmid kadısına gönderilen emre göre İznikmid Kırklıdere'de değirmen basarak Şaban bin Abdullah'ı öldürdükleri; katillerin dördünün yakalandığı ancak İbrahim, Kasım, Arap, Deli Kosta, Ekmekçi Manol, Etmekçi Nikola ve Konyalı, Çavdar ve Kara Kosta isimli şakilerin kaçtıkları ve bu kaçanların yakalanarak mübaşire İstanbul'a gönderilmesi için İznikmid kadısına ve diğer görevlilere durum bildirilmiştir.⁵²

Nisan 1695 (Evail-i N. 1106) tarihinde adam öldürme ve eşya gasp etmekle suçlanıp hapsedilen Sapanca Menzircisi Ali Beşeoğlu denilen Mehmed'in ve suçunun sabit olduğundan dolayı şer'î kanun gereği cezasının verilmesi için İznikmid kadısı ile Kocaeli sancağı mutasarrıfı Murad'a hüküm gönderilmiştir.⁵³

Mayıs 1699 (Evahir-i Za. 1110) tarihinde ise Elvanlı köyünden Resuloğlu Mehmed, İbrahim, Çalık Hasan, Mustafa, Kara Hehmed, Deli Mehmed ve Doğanlı Mehmed'in kendi halinde yoluna giderken yolunu kesip darp ederek ölümüne sebep olmuşlar ve Resuloğlu Mehmed ile İbrahim oradan kaçtıkları için geri kalan dört kişinin yakalanıp Bursa Kalesine hapsedilmişlerdir. Kaçan kişilerin ise yakalanıp Bursa Kalesine gönderilmesi için İznikmid kadısı ile Bursa Mollasına emir gönderilmiştir.⁵⁴

48 BOA. A.DVN.MHM.d 108 h. 168, 1037.

49 BOA. A.DVN.MHM.d 103 h. 88

50 BOA. A.DVN.MHM.d 101 h. 46

51 BOA. A.DVN.MHM.d 103 h. 457, 458.

52 BOA. A.DVN.MHM.d 101 h. 192.

53 BOA. A.DVN.MHM.d 103 h. 680.

54 BOA. A.DVN.MHM.d 110 h. 2382.

Dirlik iddiası, düşük ücret, karaborsacılık:

14 Temmuz 1692 (Selh-i L. 1103) tarihli bir hükümde Kocaeli’nde sefere gitmeyip dirlik iddiasında bulunan bazı kişilerin halkın şehir ve pazara getirdiği malını eksik para ile zorla aldıklarından dolayı bunların yakalanıp hapsedilmesi, sefere görevli olanların sefere gönderilmesi ve dirlikle alakası olmayanların ise ibret için halk arasında gezdirilmesi için İznikmid kadısı, serdarı ve önde gelenlerine emir gönderilmiştir.⁵⁵ 29 Kasım 1693 (Selh-i Ra 1105), Ocak 1694 (Ca. 1105) ve Eylül 1695 (Evahir-i M. 1107) tarihinde ise İstanbul’un ihtiyaç duyduğu odun, kömür, soğan, sarımsak gibi zahireyi muhtekirlerin mahzenlere saklayarak daha sonra yüksek fiyatlara sattıkları görülmektedir.⁵⁶

Eşkialık, il işlerine müdahale vs.:

Haziran 1692 (Evahir-i N. 1103) tarihinde gönderilen bir emirde 12’şer akçe bahşiş verilmesi kanun iken daha fazla bahşiş isteyen tüfekçi leventlerinin ziyade akçe talebiyle halka zulmedip eşkıyalık yaptıklarından dolayı Anadolu’nun sağ, sol ve orta kolundaki yerlerin yöneticilerinin bunları yakalayıp hapsedmeleri ve bu şekilde ziyade akçe talep edenlere akçe verilmesi emredilmiştir.⁵⁷

Nisan-Mayıs 1694 (Evail-i N. 1105) tarihinde Karamürsel nahiyesi ahalisi Karamürsel sakinlerinden zimmi Kara Papa Madros ile olup Gabriel’in bölgedeki diğer eşkıya ile birleşip kanuna aykırı olarak ahaliden zorla eşyalarını alıp il işlerine karıştıklarından dolayı mahkemeye bildirdiklerinden dolayı suçluların Karamürsel’den başka yere sürgün edilmesi için Karamürsel naibine emredilmiştir.⁵⁸

Aralık 1699 (Evasıt-ı C. 1111) tarihinde ise Kocaeli sancağına mutasarrıf Vezir Osman ile İznikmid kadısına gönderilen bir emirde Demirci kazasında yeniçerilik iddiasında olan Kazancıoğlu Süleyman ve kardeşi Ömer ile Uzun İmamoğlu Hüseyin ve Karagözoğlu İbrahim’in eşkıya ile birlikte hareket ettiklerinden dolayı cezalarının verilmesi istenmiştir.⁵⁹

Kanuna aykırı berat vs. verme:

Haziran 1695 (Şevval 1106) tarihli bir hükümde İznikmid’de atadan beri zaviyeye mutasarrıf iken kanuna aykırı olarak Ali adlı başka birine zaviyenin beratı verildiğinden dolayı tekrar beratın Şeyh Abdullah’a verilmesi için Kocaeli sancağı mutasarrıfına emir gönderilmiştir.⁶⁰

55 BOA. A.DVN.MHM.d103 h. 98.

56 BOA. A.DVN.MHM.d 103 h. 319, 342, 757.

57 BOA. A.DVN.MHM.d 104 h. 165.

58 BOA. A.DVN.MHM.d103 h. 405.

59 BOA. A.DVN.MHM.d 111 h. 173.

60 BOA. A.DVN.MHM.d106 h. 474.

SONUÇ

II. Viyana yenilgisiyle başlayıp Karlofça antlaşmasıyla neticelenen 16 yıllık bu dönemde Kocaeli sancağı 1686-1699 tarihlerini muhtevi Mühimme defterlerindeki kayıtlara göre ele aldık. Bu kayıtlara göre; Kocaeli sancağının 16. yüzyıla göre kaza sayısının belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir. 1683-1699 tarihleri arasında dört devletin oluşturduğu kutsal ittifaka karşı Osmanlı denizde ve karada savaşmak zorunda kalmıştı. Bu dönemde Kocaeli sancağının sancakbeyi ve alaybeyi askerleriyle Bozcaada, Limni ve Eğriboz muhafazasında görevlendirilmişti. Kocaeli sancağındaki altı bölük denilen kapıkulu askerlerinin de savaşlara katılmışlardı.

Uzun süren ve genellikle mağlubiyette sonuçlanan bu dönemde sefere giden askerlerin ve eşkiya grupları Kocaeli sancağında faaliyetlerde bulunmuş ve devlet bunlarla baş edebilmek için sancağın yöneticilerine farklı tarihlerde emirler göndermişti.

Bu dönemde Kocaeli sancağındaki ekonomiye ait kayıtlarda başkent ve ordunun ihtiyaç duydukları işe ve ikmal maddelerini temin ettiği ancak zaman zaman fiyatların İstanbul'a göre yüksek olması kıtlık ve enflasyona sebep olmuştur.

Kocaeli sancağı Anadolu'ya giden üç ana yolun kavşağında bulunması yol güvenliğinin ulaşımın, ticaretin, haberleşmenin vs. düzgün bir şekilde sağlanmasına çalışılmıştır.

Kocaeli sancağı Anadolu'ya giden üç ana kol üzerinde bulunmasından ötürü sefer zamanlarında Anadolu'dan Rumeli'ye sevk edilen askerlerin geçiş güzergâhı olmasının yanında İstanbul ve ordunun ihtiyaç duyduğu zahirenin naklinde de önemli bir yeri olduğu dönemin Mühimme defterlerinde tespit edilebilmektedir.

Sonuç olarak 1686-1699 tarihlerinde Kocaeli sancağının ekonomisi, ordu ve saray için önemi, savaşlardaki görevi, yol güvenliğinin sağlanması ve sancak dâhilinde meydana gelen suçlar ve bunun cezaları gibi konular ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ:

- BOA. A.DVNS.ŞKT.d 10
- BOA. A.DVNS.MHM.d 98
- BOA. A.DVNS.MHM.d 99
- BOA. A.DVNS.MHM.d 100
- BOA. A.DVNS.MHM.d 101
- BOA. A.DVNS.MHM.d 102
- BOA. A.DVNS.MHM.d 103
- BOA. A.DVNS.MHM.d 104
- BOA. A.DVNS.MHM.d 105
- BOA. A.DVNS.MHM.d 106
- BOA. A.DVNS.MHM.d 107
- BOA. A.DVNS.MHM.d 108
- BOA. A.DVNS.MHM.d 109
- BOA. A.DVNS.MHM.d 110
- BOA. A.DVNS.MHM.d 111
- BOA. AE.SMMD.IV 9/939
- BOA. AE.SMMD.IV 44/5040
- BOA. AE.SAMD.II 7/680
- BOA. AE.SMST.II 73/7725
- BOA. İE.AS 10/915

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, haz. Yusuf İhsan Genç, Dr. Mustafa Küçük vd., Ankara, 2010.
- Demir, Mesud, *1686-1687 (h.1097-1098) Tarihli Atık Şikayet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Haberleşme ve Ulaşım (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002.
- 103 Numaralı Mühimme Defteri (H.1102-1107/M.1691-1695)*, haz. İlhan Gök-Ersin Kırca, İstanbul, 2016.
- Güneş, Ahmet, *16. Yüzyılın Başlarından 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Dr. Sevim İlgürel, Ankara, 1998.
- Özcan, Abdulkadir, "Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, İstanbul, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 3. Cilt I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev., Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.

KANUNNAMEDEN HEMEN SONRA: 1858 ARAZİ KANUNNAMESİ'NİN KOCAELİ SANCAĞINDA UYGULANMASI (1858-1864)

ZEYNEP AKAN*

Giriş

İdarî, malî ve hukukî alanda önemli reformlara imza atan Tanzimatçı politikanın toprak hukuku alanındaki yansımalarından biri olarak 1858 Arazi Kanunnamesi, "uzun on dokuzuncu yüzyılın" kanunlaştırma hareketleri arasında önemli bir yer işgal eder. Şekil ve düzenlenme biçimi açısından Batılı tarzda hazırlanmış ilk Osmanlı kanunnamesi olan 1858 Arazi Kanunnamesi, toprak ve tarımsal gelirler üzerinde etkin ve kapsamlı kontrol mekanizmaları inşa etmeye çalışan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme serencamının bir kesitini sunar. Tarımsal üretim ve vergilendirme siyasetlerinin değişen iç ve dış koşullara bağlı olarak dönüşüme uğradığı bu dönemde, toprak hukuku mevzuatının, devletin değişen ekonomi politikalarına uygun olarak yeniden düzenlenmesi kaçınılmazdır. Arazi Kanunnamesi ve öncesinde yapılan bir dizi düzenleme, işte bu ihtiyacın ilk tezahürleridir. Toprağın tasarrufu, devri ve intikali konularında tüm imparatorluk topraklarını kapsayacak şekilde yapılan hukuksal düzenlemeler, eski mevzuatın Tanzimatçı politikanın eşitlikçi felsefi çerçevesinde yeniden yorumlanması ve tadili şeklinde olmuştur.

Bu çalışma 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Kocaeli Sancağı'nda uygulanmasını konu edinmektedir. Çalışma, 1858-1864 yılları arasındaki dönemde ilgili coğrafyada ortaya çıkan ve 181-182 no'lu Anadolu Ahkâm defterlerine kaydedilmiş olan arazi anlaşmazlıklarının analizine dayanmaktadır. Bahsi geçen anlaşmazlıkların mahiyeti ve kanunnamenin bu anlaşmazlıkların çözümündeki rolü bu çalışmanın temel unsurunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte ana meselenin anlaşılmasına yardımcı olması düşüncesiyle öncelikli olarak 1858 Arazi Kanunnamesi'nin amacı ve muhtevası üzerinde durulacaktır. İlgili anlaşmazlıkların kaydedildiği defterler ve çalışmaya konu olan bölge hakkında verilen bilgiler yine bu amaca yöneliktir. Çalışmanın özgün bölümünü oluşturan son bölümde ise arazi anlaşmazlıkları ve merkezin bu anlaşmazlıklara sunduğu çözüm biçimleri üzerinden Kocaeli Sancağı'nda toprak üzerindeki mülkiyet ilişkileri ele alınacaktır. Bölgede hâkim olan toprak sahipliği örüntüleri, toprağın hangi toplumsal sınıfların tasarrufu altında olduğu, anlaşmazlığa taraf olanların yakınlık dereceleri ve bölgede yaygın olarak yaşanan arazi ihtilaflarının türü hakkında bilgi verilecektir.

1858 ARAZİ KANUNNAMESİ'NİN AMACI VE MUHTEVASI

Devletin kanunnameyi hazırlamaktaki amacı üzerine literatürde farklı görüşler geliştirilmiş, bazı araştırmacılar kanunnamenin politik yönüne vurgu yaparken bazıları malî yönünü öne çıkarmıştır. Yine bazı araştırmacılar kanunnameyi Osmanlı toprak sisteminde yeni bir dönemin başlangıcının işareti olarak yorumlarken¹ büyük çoğunluğu onu var olan toprak sistemini

* Araştırma Görevlisi, Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü, zeynepakan@uludag.edu.tr

1 Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969; Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen, Cambridge, Harvard University Press, 2001, ss. 3-61. Bu iki tarihçi kanunnamenin Osmanlı toprak hukukunda bir dönüşüme neden olduğu

bazı küçük değişikliklerle kurumsallaştıran muhafazakâr bir çaba olarak değerlendirmiştir.² Birinci görüşün mensuplarından İslamoğlu, kanunnameyi Batıdan gelen liberal düşüncelerin ve değişen dünya ekonomik sisteminin perspektifinden yorumlamış, kanunnamenin değişen politik-ekonomik sistemin Osmanlı topraklarındaki yansımalarından biri olarak değerlendirmiştir. Bu görüşe göre kanunname, tarımsal ekonominin başlıca artı-ürün kaynağı olan toprağın ve toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin modern ve merkezîyetçi bir devlet inşası için kullanılacak biçimde yeniden organize edilmesinin hikâyesidir.³

Kanunnamenin politik yönüne vurgu yapmadan malî yönünü öne çıkaran Warriner'e göre kanunname devletin köylü üzerindeki malî denetiminin bir aracıdır. Warriner, kanunnamenin başlıca amacının işlenebilen her bir toprak parçasını vergilendirmeye tabi kılmak olduğunu ve bunu gerçekleştirmek üzere toprağın vergi mükellefleri ile eşleştirdiğini söyler. Bu uygulama ile devlet aynı zamanda köylü ile devlet arasındaki aracılığı bertaraf ederek tarımsal artı ürün üzerinde mutlak bir denetim kurmayı amaçlamıştır.⁴

Eugene Rogan kanunnamenin malî yönüne vurgu yapan bir diğer araştırmacıdır. İmparatorluğun sınır bölgelerinden biri olan bugünkü Ürdün toprakları üzerine yaptığı araştırmada imparatorluğun içinde bulunduğu malî krizin toprak sisteminin rasyonalizasyonunu gerektirdiğini ve kanunnamenin bu amaçla hazırlandığını söyler. Rogan'a göre kanunnamenin amacı tarımsal toprakların etkin bir şekilde vergilendirilmesini temin etmektir.⁵ Kanunnamenin imparatorluk toprakları ve gelirleri üzerinde etkin bir denetim sağlamak üzere hazırlandığı görüşünü paylaşan diğer araştırmacılar Gabriel Baer ve Peter-M. F. Slugglet'tir. Bu görüşe göre kanunname devletin toprak üzerinde iltizam ve malikâne uygulamaları nedeniyle kaybettiği otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadır.⁶

Kanunnamenin yerli ve muhafazakâr yönüne işaret eden Mundy'e göre ise kanunname, Osmanlı geleneğinden gelen hukuksal sözcük dağarcığını dönüştürerek rekabetçi bir dünya sistemine cevap vermeyi amaçlayan Tanzimatçı düzenlemelerden biridir. Osmanlı toprak hukukundaki kavramsal dönüşümleri yetkin bir şekilde ele aldığı çalışmasında kanunnamenin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerini dönüştürmeyi açıkça hedeflemese de buna neden olduğunu belirtir. Mundy, kanunnamenin mîrî toprağı kullanma hakkının mülke dönüşümü sürecini tamamladığını söyler.⁷

konusunda birleşe de aralarında önemli bir fark vardır. Cin, devletin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerini hukuki düzenlemelerle dönüştürmek gibi bir niyeti olmasa da kanunnamenin buna yol açtığını söyler. İslamoğlu'na göre ise kanunname bu dönüşümü gerçekleştirmek üzere girilmiş bilinçli bir çabanın ürünüdür.

- 2 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980; Halil İnalçık-Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1600*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1 (1997), s. 856-861; Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO and London, Lynee Reinner and Mansell, 1987; Macit M. Kenanoğlu, *1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1867)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- 3 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain...*, s. 3-61 ve Huri İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu, London, I.B. Tauris, 2004, s. 276-319.
- 4 Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East*, London and New York, Royal Institute of International Affairs, 1948, s. 17.
- 5 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 82-83.
- 6 Gabriel Baer, "The Development of Private Ownership on Land", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, University of Chicago, 1969, s. 62-78; Peter Slugglet & M. F. Slugglet, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 413.
- 7 Martha Mundy & R. S. Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriye'sinde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 69 ve 83.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak hukuku ile ilgili düzenlemeler farklı bölgeler ve durumlar için hazırlanmış çeşitli kanunnameler ve nizamnâmeler ile yapılmaktaydı. 1858 Arazi Kanunnamesi ile devlet bu farklı düzenleme ve uygulamaları tek bir çatı altında topladı ve yeni toprak hukuku mevzuatını tüm imparatorluk için geçerli olacak şekilde yürürlüğe koydu. Kanunname imparatorluk toprakları için net bir tasnif sistemi getirmekte ve birbirini takip eden ayrı ayrı maddelerden oluşmaktaydı. Bu açıdan kanunname şekil ve düzenlenme biçimi bakımından Batılı tarzda hazırlanmış ilk Osmanlı kanunnamesi olarak görülmüştür.⁸

Kanunname bir giriş, üç bölüm ve bir hâtimedden oluşmakta, toplamda yüz otuz üç madde içermektedir. Giriş bölümünde imparatorluktaki arazi çeşitleri ve bunların hukuki durumu açıklanmakta, imparatorluk arazisi beş kategoriye ayrılmaktadır: Bireysel mülkiyet hakkının tüm unsurlarını içeren mülk topraklar, devlete ait olan mîrî topraklar, dini kurumlar için tahsis edilmiş vakıf toprakları, kamusal ihtiyaçlar için halka terk edilen metrûke topraklar ve son olarak üzerinde üretimin gerçekleşmediği mevâd topraklar. Birinci bölüm mîrî topraklar üzerindeki tasarruf hakkını, bu tür toprakların devir ve intikali meselelerini ve son olarak sahipsiz kalması durumunu dört alt başlıkta ele alır. İkinci bölüm metrûke ve mevâd arazi ile ilgili düzenlemeleri içerir. Üçüncü bölüm ise "*müteferrikât*"a ayrılmıştır. *Hâtime* bölümünde kanunnamenin eski toprak kanunlarını ilga ettiği ve bu nedenle bütün imparatorluk topraklarında bu yeni kanunnamenin uygulanması gerektiği vurgulanır (İşbu *Kanunnâme-i Hümayun ilânı tarihinden itibaren ... bu kanunnâme-i münîf-i sultânî düstûru'l amel olacaktır*).⁹

Barkan'ın da işaret ettiği üzere her ne kadar kanunnamenin ilk maddesi imparatorluk topraklarını beş gruba ayırmış olsa da bu toprakları mülk ve mîrî topraklar olmak üzere iki başat kategoriye ayırmak mümkündür.¹⁰ Ancak bu iki kategori kanunname açısından eşit derecede önemli değildir. Kanunname büyük bir titizlikle mîrî topraklar ile ilgilenir. Kanunname mülk toprakları kapsamamaktadır. Bu Osmanlı hukuk sistemindeki ikili geleneğin bir tezahürüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tür toprakların hukukî düzenlemesi fıkıh alanına bırakılmış ve bu külliyat on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yeniden yorumlanarak Mecelle ile standartlaştırılmıştır.

Literatürde sıklıkla vurgulandığı üzere kanunname, devletin toprak üzerindeki kontrolünü pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Kanunname bireylerin mîrî toprak üzerindeki kullanım hakkını ve bu hakların devredilmesini kısıtlayan birçok eski uygulamayı devam ettirmiştir. Kanunnamenin dokuzuncu maddesi mutasarrıfın arazisini dilediği gibi ekebileceğini, ya da kira ile ektirebileceğini ifade eder, ancak geçerli bir özü olmadığı sürece ekip biçmeye ara veremeyeceğini de önemle belirtir. Tasarruf hakkı üzerindeki bir diğer kısıtlama mîrî arazi toprağının tuğla ve kiremit gibi şeyler yapılmak üzere kullanılamayacağını, mutasarrıfın yetkili makamlardan izin almadan böyle bir girişimde bulunması durumunda araziye devlet tarafından el konulacağını ifade eden on ikinci maddedir. Arazinin verimliliğini düşürecek böyle bir uygulamaya devlet sıcak bakmamış, mîrî arazileri tarımsal üretime hasreden geleneksel siyasetini devam ettirmiştir. Benzer şekilde yirmi beşinci madde ile mîrî arazilerin bağ ve bahçeye dönüştürülemeyeceği ve izinsiz dikilen ağaçların yetkililer tarafından söküleceği şeklindeki

8 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 180-181.

9 Orhan Çeker, *Arazi Kanunnâmesi*, Ebru Yayınları, İstanbul, 1985, s. 73.

10 Barkan vakıf topraklarını *rakabesi* devlete ait olup olmadığına bağlı olarak iki gruptan birine dâhil eder. Bu toprakların çıplak mülkiyeti devlete aitse bu arazi mîrî addedilir, vakfın kendisine ait ise mülk addedilir. Aynı muhakeme ile mera ve otlaklar gibi kamu istifadesine bırakılan metrûke topraklar ve hiç kimsenin mülkü altında olmayan cibâl-i mübâha gibi mevâd topraklar da bunların çıplak mülkiyeti devlete ait olduğundan mîrî kategorisine dâhil edilebilir. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 335.

eski uygulamaya sadık kalınmıştır. Ancak dikimi üzerinden üç yıl geçen meyve ağaçları ve üzüm bağları bu uygulamadan muaf tutulmuştur. Kanunname “*intifa olunmak derecesine gelmiş*” meyve ağaçlarının ve üzüm bağlarının “*alâ hâline terk olunması*”na izin vererek hem çiftçiyi hem de hazineyi gelir kaybına uğramaktan korumayı amaçlamıştır. Çünkü bunların ortadan kaldırılması arazinin kanunlara aykırı kullanılmasından daha büyük bir düzensizliğe ve maddî kayba yol açacaktır.¹¹ Mîrî arazi üzerine bina inşa etmek yine kanunnamenin kesinlikle cevaz vermediği faaliyetlerden biridir (madde 31). Mîrî arazi üzerinde toprağın kullanımını engelleyecek/azaltacak türden faaliyetlerde bulunmanın yasaklanması tarımsal üretimin azalmasına yönelik bir endişeden kaynaklanmakla beraber esas kaygı, arazinin, üzerindeki mülk cinsinden ağaçlar ve müştemilâta tabi olarak şer’î kaidelere göre intikal etmesi meselesiyse alakalıdır.¹²

Devletin toprak üzerindeki sıkı kontrol siyasetini vurgulayan kısıtlayıcı hükümler kanunnamede madde madde tekrar edilmiştir. Kanunname, mîrî toprak üzerindeki bazı faaliyetleri doğrudan padişahın iznine bağlayarak toprağın kullanımını devletin en üst kademesi ile irtibatlandırmıştır. Madde otuz iki, mîrî arazi üzerinde köy veya mahalle kurulmasını, madde yüz yirmi bir ise mîrî arazinin vakfedilmesini padişah tarafından verilecek irâde-i seniyye ve temliknâme’ye tâbi kılmıştır. Barkan, mîrî arazi üzerinde köy ve mahalle kurulmasının padişah iznine bağlanmasını dönemin nüfus hareketleri ile ilişkilendirir. İmparatorluk topraklarının büyük bir göç dalgası ile karşı karşıya olduğu bir dönemde düzenli bir yerleşim politikası takip etmenin devlet için hayatî bir mesele olduğuna işaret eder.¹³

Kanunname, hazine gelirlerinin arttırılmasına yönelik geleneksel devlet politikalarının yansımalarını da taşır. Madde altmış sekiz, bu açıdan iyi bir örnektir. Bu maddeye göre mutasarrıfının özürsüz ve aralıksız olarak üç sene ekmediği topraklar mahlûl (boş, tapuyla müzayede edilmeye elverişli arazi) addedilerek müzayede ile satışa çıkarılır. Tarımsal üretimin devamının sağlanmasına yönelik bu geleneksel uygulamada dikkate değer yenilik bu tür araziler üzerindeki intikal haklarının kırılmasıdır. Bu şekilde boş bırakılan toprakların mutasarrıfları vefat ettiğinde arazi mirasçılara ancak tapu resmi ödediklerinde intikal eder. Eğer geride mirasçı yoksa hakk-ı tapu sahiplerinin¹⁴ var olup olmadığına bakılmaksızın arazi müzayede ile satışa çıkarılır. Bu düzenleme ile devlet tarımsal üretimin fasılaya uğramasından dolayı hazinenin uğradığı zararı tazmin etmeye çalışmıştır.

Kanunname mîrî arazinin devredilmesi ve intikali konularında da kısıtlayıcı düzenlemeler içermektedir. Kanunname mîrî arazi mutasarrıflarının tasarruf haklarını bir başkasına devretme (ferağ) hakkını kabul etmekle beraber bu işlemin yalnızca sahib-i arz denilen yetkili memurların izniyle geçerlilik kazanacağını belirtir (madde 36). Aynı madde mutasarrıfın bu hakkını dilediği kimseye devredebileceğini söyler, ancak bu “dilediği” kısmı pek de öyle değildir. Mîrî arazide şüf’a hakkı¹⁵ prensip olarak tanınmamakla birlikte bir kişi arazisini devretmek istediğinde veya mutasarrıfı vefat ettiğinde araziye öncelikli olarak devralma hakkı olanlar vardı. Arazi Kanunnamesi’nin şârihlerinden Atıf Bey eski hukuka göre eğer erkek varisi olmayan

11 Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 59.

12 Cin, *Miri Arazi...*, s. 299.

13 Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, s. 343.

14 Araziyi öncelikli olarak satın alma hakkına sahip olan kişiler.

15 Ön alım hakkı. Sözlükte “ilâve etme ve birleştirme anlamlarına gelen şüf’a fıkıh terimi olarak, satım veya bu hükümdeki bir akilde alınmış taşınmaz veya taşınmaz hükmündeki özel mülkiyete konu bir malı müşteriye mâl olduğu bedelle cebren alıp mülkiyetini elde etme hakkını ifade eder. İbrahim Kâfi Dönmez, “Şüf’a”, *TDVİA*, C. 39, 2010, s. 248.

biri ölürse ve tapu ödemesini devralma hakkı için başvurabilecek akrabalar bu haklarını kullanmazlarsa, arazi için hak iddia etmede sırasıyla onları izleyecek kişilerin şunlar olabileceğini söylemektedir: (1) Mîrî arazide mülk ağaçları veya binaları olanlar, (2) Halî¹⁶ ve şerîk, (3) Aynı köyden olup araziye ihtiyacı olanlar.¹⁷ Kanunname, araziye öncelikli olarak devralma hakkı bulunan bu kimselerin haklarını aynen kabul eder (madde 41, 44 ve 45) ve her bir gruba kendileri için belirlenmiş farklı süreler içinde arazinin başkasına geçmesini engelleme hakkı tanır.¹⁸

Kanunnamenin muhafazakâr yapısına işaret eden bir diğer madde, ahali mevcut olan bir köyün çiftlik olarak tek bir kişiye ihale olunamayacağını belirten yüz otuzuncu maddedir. Bahsi geçen madde köylerin çiftliğe dönüştürülmesine ancak ahalinin dağıldığı ve tekrar iskânlarının mümkün olmadığı durumlarda cevaz verir. Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana tarımsal üretimin örgütlenmesinde küçük toprak sahipliğini esas almış, köylüyü toprak üzerinde kiracı ya da serf durumuna düşürebilecek büyük toprak sahipliğine sıcak bakmamıştır.¹⁹ İlgili madde devletin küçük toprak sahipliği ile ilgili geleneksel politikasında dâim olduğunu göstermekle beraber köylünün aleyhine olmadığı sürece hazineye gelir getirecek teşebbüsleri de destekleyebileceğine işaret eder. Köylüyü ve devlet gelirlerini tehdit etmediği sürece tarımsal üretimin devamının sağlanması son sözün söylenmesinde yine etkili olmuştur.

Mîrî arazi mutasarrıflarının toprak üzerindeki kiracı statüsüne vurgu yapan bir diğer kısıtlayıcı madde mîrî arazinin rehin edilemeyeceğine dair mevcut uygulamayı tekrarlayan yüz on altıncı maddedir. Daha önce de ifade edildiği gibi İslâm hukukuna göre rehin edilen şeyin satılabilir cinsten olması gerekmektedir. Bu durumda mutasarrıfının mîrî araziye borcuna karşılık rehin olarak vermesi ne şer'î kurallara ne de örf'e göre mümkündür, çünkü kendisine tevcih edilen arazinin kendisi değil sadece tasarruf hakkıdır. Kanunnamenin ilgili maddesi bu durumu teyit etmektedir.

Kanunnamenin üzerinde titizlikle durduğu konulardan biri de, temel üretim ve vergi birimi olan küçük toprak sahipleri aleyhine gelişebilecek bir toprak ağalığı sisteminin ortaya çıkmasını engellemektir. Ancak toprağın devredilebilmesini ve elden çıkarılabilmesini kolaylaştıran maddeler on dokuzuncu yüzyılın ticarî atmosferinin değişimlerine karşı kırılğan hale gelen köylünün topraklarını kaybetmesini mümkün kılmaktaydı.²⁰ Gelişen ticarî tarım ekonomisi kötü bir hasatla ya da herhangi başka bir sebeple işleri bozulan çiftçileri yerel eşraftan ya da tefecilerden yüksek faizle borç almaya zorlamış, köylünün borcunu ödeyemediği durumlarda alacaklılar ya borçlunun toprağına doğrudan el koymuşlar yahut çok düşük bedelle bu toprakları satın almışlardır.²¹ Kanunname köylünün toprağına borcuna karşılık el konulmasına her ne kadar cevaz vermemişse de arazinin borca karşılık alacaklı tarafa koşullu devrini onaylamıştı. Ancak bu uygulama karşılaşılan sorunları çözmekte yetersiz kaldığından mîrî arazinin

16 Arazi üzerinde geçiş ve su alma gibi haklara sahip olan kimse. Bkz. Cin, *Miri Arazi...*, s. 778.

17 Mundy-Smith, *Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti...*, s. 10.

18 Kanunnâme, arazinin kendilerine teklif edilmeden üçüncü bir şahsa devredilmesi durumunda birinci gruba on yıllık talep ve dava hakkı tanırken ikinci grup için bu süre beş yıl, üçüncü grup içinse bir yıl olarak belirlenmiştir.

19 Literatürde çiftlik olarak geçen bu tür büyük toprak sahipliği Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla *mevâd* arazi üzerinde ortaya çıkmış, imparatorluğun genel toprak yapısını, tarımsal üretimi ve emeği dönüştürecek ölçüde yaygınlaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 15-34; Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", haz. Keyder-Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti...*, 2012, s. 35-56.

20 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain*, s. 31.

21 Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s. 62; Cin, *Miri Arazi...*, s. 328-29.

borca karşılık haczedilemeyeceğine dair ilgili madde birbirini müteakiben çıkartılan kanunlarla tadil ve feshedilmiştir. Bahsi geçen korumacı uygulama önce 24 Cemâziyelâhir 1277 ve 24 Rebiulevvel 1278 tarihli irâde-i seniyyelerle devlete ait borçlara mahsus olmak üzere ve 27 Şaban 1286 tarihli nizamnâme ile adi borçlara da şamil olmak üzere kaldırılmıştır.²²

Mîrî arazinin tasarrufu, devri ve intikali ile ilgili geleneksel kısıtlamaları büyük ölçüde kabul etmekle birlikte kanunname, bireylerin toprak üzerindeki haklarını genişleten hükümler de içermektedir. Kanunname her şeyden önce toprak üzerinde bireysel tasarrufu esas almaktaydı. Sekizinci madde bunu açık bir şekilde ifade etmektedir: "... her şahsa başka başka arazi ihâle olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senedi itâ olunur". İlgili madde tapu sahiplerini toprak ile eşleştirerek toprağın tasarruf hakkı ve gelirleri üzerindeki önceki hak sahiplerini aradan çıkarmış oluyordu.²³ Tapu senetlerinin doğrudan üreticiye verilmesi konusundaki ısrar, vergi mükelleflerinin saptanarak devlet ve üretici arasındaki araçların ortadan kaldırılmasına yönelikti.

Kanunname mîrî topraklar üzerinde müşterek tasarrufu kabul etmekle birlikte (madde on beş) burada da bireysel tasarruf hakkının etkin bir şekilde kullanılmasına öncelik vermektedir. İlgili madde "iştirâken tasarruf olunan" toprakların hissedarlar arasında bölünmesine her bir hisseden ayrı ayrı yararlanmanın mümkün olduğu durumlarda izin vermektedir. Devletin toprağın parçalanması ve bireysel tasarruf hakkı seçenekleri arasında geleneksel uygulamanın aleyhine ikincisinden yana tavır koyması, toprak mevzuatı alanındaki büyük dönüşümün başlangıcına işaret etmektedir. Toprağın parçalanmasını engellemeye yönelik yüz yıllardır uygulanan kısıtlayıcı politika Tanzimat döneminin liberal rüzgârından nasibini almıştır.

Kanunnamenin mîrî topraklar üzerinde tam bir bireysel mülkiyet hakkı kurmayı amaçladığını söylemek mümkün olmasa da literatürde kanunname bu dönüşümü başlatan ilk adım olarak görülür. Toprak sahipliği üzerinde büyük dönüşümler gerçekleştirmeyi hedeflemeyen muhafazakâr bir içeriğe sahip olmakla birlikte kanunname bazı maddeleri ile mîrî toprağın kullanımını bireysel mülkiyet hakkına oldukça yaklaştırmıştır. Kanunname, çiftçinin arazisini dilediği şekilde ekebileceğini (buğday, arpa, prınç, bûyâ ve hubûbât-ı sâire) ya da bu hakkını başkasına kiralayabileceğini (madde dokuz), arazisi üzerinde kendiliğinden biten (Hudâyî nâbit) ağaç ve otlardan ösrünü hazineye ödediği sürece dilediği gibi yararlanmakla birlikte başkalarını bunların istifadesinden men edebileceğini (madde on bir, yirmi yedi ve yirmi sekiz), "kadimden mürûr hakkı olanlar hariç" arazisi üzerinden insanların ve hayvanların geçmesini engelleyebileceğini (madde on bir ve on üç) ve izni olmaksızın arazisi üzerine dikilen ağaçları ve inşa olunan binaları söküp yıkabileceğini ifade ederek (madde otuz beş) mutasarrıfın mîrî arazi üzerindeki hakkını bireysel mülkiyet hakkına yaklaştırmıştır.

Toprak üzerinde üçüncü şahısların keyfi müdahalesini engelleyecek biçimde masun ve dokunulmaz bir kullanım hakkının kurumsallaşmasına yönelik düzenlemeler intikal haklarını da kapsamış, kanunname bu alanda yapılan yakın tarihli değişiklikleri mîrî arazinin intikaline ayrılan bölümünde teyit etmiştir. Arazinin aile fertleri arasında el değiştirmesine imkân veren yeni bir toprak sahipliğine işaret eden bu düzenlemeler²⁴ sonraki değişikliklerle birlikte mîrî arazi üzerindeki intikal haklarını mülk topraklardaki şer'î veraset çizgisine yaklaştırmış, miras huku-

22 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 386; Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânîn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (ed.) M. Akif Aydın ve diğerleri, 2006, s. 322, 338, 473.

23 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain*, s. 27.

24 Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s. 58.

ku alanında iki gelenek arasındaki boşluk ikincisi lehine oldukça daralmıştır.²⁵ Batıdan gelen liberal telakkilerin tesiri ile toprağın tasarruf ve intikal şekilleri üzerinde durma mecburiyeti hissedilmiş, bu alan, devlet adamlarının zihinlerindeki yeni prensip ve adalet anlayışlarına göre yeniden düzenlenmiştir.²⁶ İlk olarak 17 Muharrem 1284 tarihli kanun ile intikal hakkı sahipleri öz ve üvey kardeşleri ve eşleri kapsayacak şekilde üçten sekize çıkarılmıştır. 21 Şubat 1328'de "intikalât kanunu muvakkati" ile torunlar da intikal hakkı sahipleri arasına dâhil edilmiş ve böylece mîrî topraklar rejimi intikal konusunda bütün hususiyetini kaybetmiştir.²⁷

Mîrî topraklar üzerindeki bireysel tasarruf hakkının genişletilmesine yönelik düzenlemeler görüldüğü üzere kanunnamenin yürürlüğe konmasından sonra da devam etmiş, kanunnamenin bazı maddeleri değişen koşullara göre tadil edilmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri kanunnamenin, mîrî ve vakıf toprakların "ölünceye dek görüp gözetmek ve hoş geçinmek" şartıyla mutasarrıfı tarafından bir başkasına ferağını geçersiz sayan yüz on dördüncü maddesidir. Kanunname böyle bir şartla devredilen arazinin, bu arazi üçüncü bir şahsın eline geçmiş ya da devralan kişinin mirasçılarına intikal etmiş olsa bile araziye devredene ve ölümü halinde mirasçılara araziye geri alma hakkı tanır. İslam hukukunda bu şartla yapılan ferağ, satım (bey) akdine kıyasla fasit kabul edilmekteydi. Ancak bu yöndeki ihtiyaç ve taleplerin tesiriyle bu tür bir ferağın bey'den çok hibe akdine (çünkü bu, arazinin bahsi geçen şartla hibe edilmesi fıkhen cevaz veriliyordu) kıyas edilmesi fikri ağır basmış ve 1878 tarihinde icâreteynli vakıflar için arazinin bu şartla devrine izin verilmişti.²⁸ Bu düzenlemeden on yıl sonra 24 Ekim 1888'de devlet, arazisini ekip biçmekte acze düşen kimseleri sefaletten kurtaracağı gerekçesiyle mîrî arazilerin ölünceye dek görüp gözetmek şartıyla ferağının hukuken geçerli sayılacağını duyurdu.²⁹ Nizamnâmede ferağın muteber addedilmesi için "şartın" tapu senedine kaydedilmesi gerektiği, olası bir anlaşmazlık durumunda senede kaydedilmeyen ferağ işlemlerinin mahkemelerce dikkate alınmayacağı ifade edilmekteydi.

25 Başta kanunnameyi hazırlayan komisyonun başındaki Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere Arazi Kanunnamesi'ne getirilen tenkitlerden biri de kız çocukların, babalarının tasarrufunda olan *mîrî* arazilere mirasçı olabilmeleri üzerinedir. Ahmet Paşa'nın konuyla ilgili görüşü şöyledir. "Erkân-ı eyâlet meclisinde mevzû-ı bahs ü müzâkere olan mevâddan biri dahi arâzî-i mîrîyenin evlâd-ı zükûr ve inâsa ikili birli olarak intikâlî husûsu olup bu mütâlâ'a ve istid'âlarında haklı idiler. Çünkü fi'l-asl arâzî-i mîrîyye yalnız evlâd-ı zükûra intikâl edib evlâd-ı zükûr olmadıği takdirde kızlar hakk-ı tapu ashâbından ma'dûd idiler. Muahharan evlâd-ı inâsın dahi mahrûm edilmemesi Bâbîâlî'ce münâsib görülüb ancak bu bâbda lîz-zekerı mislü hazzî'l-ünseyeyn kâide-i şer'iyyesine tevkîf olunmak lâzım gelirken Fransa'da cârî olan usûl-i mirâsa taklîden ve İstanbul'da icâreteynli evkâf hakkında bir müddetten beri müte'âmil olan icâre-i fâside usûlüne tevfikân arâzî-i mîrîye evlâd-ı zükûr ve inâsa siyân üzere intikâl etmek üzere kanun ittihâz olundu. Arâzî-i mîrîyye ise İstanbul'un vakıfhâne ve dükkânlarına makyıs olamaz. Çünkü bir çiftliğin arâzîsi evlâd-ı zükûr ve inâs beyninde ale's-seviyye ve eşcâr-ı ebniyesi kâide-i şer'iyye üzere ikili birli olarak taksîm olunmak lâzım gelip bundan dahi pek çok karışıklıklar zuhûr etmekte bulunmuştur ve arâzînin böyle siyân olarak taksîmi sûretinin kanun ittihâzı hatâ olduğu anlaşılmiş ise de Bâbîâlî bu hatasını tashîh edememiştir. Bu kere erkân-ı eyâlet meclisinde arâzînin emlâk ve eşyâ gibi zükûr ve inâs beyninde ikili birli olarak taksîmini tensîb ile der-i devletten istid'â olunmasına karar verdiler. Taraf-ı dâ'iyanemden dahi Bâbîâlî'ye inhâ olundu ise de bu madde Bosna eyâletine mahsûs olmayıp kanunun bî'l-cümle 'iyâlâta âm olmak üzere tashîhi lâzım idi ve diğer ba'z-ı iyâlâtdan dahi bu yolda istid'âlar vukû' buldu. Lâkin bu mes'ele meclislerde sürüncemede kalıp hall ü tesviye olunamamıştır." Ahmet Cevdet Paşa'nın bu tenkit ve şikâyetinden komisyon başkanı ve üyelerinin dahi kanunun içeriğine müdahalesinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Abdurrahman Yazıcı, "Arazi Kanunnâmesi (1274/1858) ve Intikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 60 (2014), s. 463.

26 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 358-59.

27 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 359.

28 Ali Bardakoğlu, "Ferâğ", *TDVİA*, C. 12, 1995, s.354.

29 "... ziraatden vesâir sûretle istihsâl-i esbâb-ı ma'şetden 'âciz ve 'âcize bulunanların uhdesinde bulunan emlâk ve arâziyi ölünceye kadar kendilerini beslemek üzere akrabâ ve ahibâbına ferâğ ederek kayd-ı sefâletden halâs olmalarına hizmet edeceği cihetle dâirece dahî tensîb kılınmış ...". BOA.I.MMS, 102/4294, 18 Safer 1306. Bahsi geçen belgede ilgili maddenin tadilinin hukuki açıdan gerekliliğine de işaret edilmiştir: "... bir şartın birinin [vakıf arazilerinin] ferâğında sahîh diğerinin ferâğında [mîrî arazinin] müfsid ittibâr edilmesi câiz olamayacağından madde-i mezkûrenin ol vecihle tâ'dili ...".

Kanunnamenin öncelikli amacı mîrî arazilerin tasarruf, ferağ ve intikali meselelerini düzenlemektir, ancak müştereken istifade edilmek üzere köylülerin kullanımına terk edilen alanlar ile ilgili söyleyecek sözleri de vardır. Arazi Kanunnamesi köye ait ortak hakları ilgilendiren alanlar ile tarımsal arazilerin bireyler tarafından tasarrufu arasına ayırım koyar.³⁰ İkinci bölümün birinci ve ikinci kısımları “*metrûke*” ve “*mevâd*” olarak adlandırılan bu alanların tasarruf şeklini düzenler. Kanunname, köylülerin ortak kullanımına bırakılmış yolları ve harman yerlerini, sürülerin ve arabaların toplanması için ayrılmış mekânları, odun ve sair ihtiyaçların karşılandığı ormanları (*cibâli mübâha*), yaylak-kışlakları ve meraları özel kullanımın her türlü şeklinden titizlikle korur. Kırsal hayatın bu önemli kaynaklarından nasıl “*intifa*” edileceği konusunu ise “*kadîm*” geleneğe bırakır. Ortak alanlarla ilgili köy içi veya köyler arası hak çatışmalarında bu eski geleneğin pratikleri belirleyicidir.

AHKÂM DEFTERLERİNİN KISA BİR TANITIMI

Osmanlı Devleti’nden günümüze ulaşan milyonlarca arşiv vesikası devletin daha ilk devirlerden itibaren kayıt tutma ve bu kayıtları muhafaza etme konusunda bilinçli bir siyaset izlediğini gösterir.³¹ Devletin ilk dönemlerden itibaren izlediği kayıt tutma geleneği ilerleyen dönemlerde devlet kurumlarının ve bürokrasinin olgunlaşmasıyla daha da güçlenmiş ve bu alanda uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. İmparatorluğun hüküm sürdüğü coğrafyanın idarî, askerî, ekonomik ve sosyal tarihi hakkında yüzyıllar içinde biriken ve mühim bilgiler içeren bu kayıtlar Osmanlı dünyasını tanıtan çok önemli kaynaklardır. Bu belgeler araştırmacılara Osmanlı kurumlarının yapı ve işleyişi, sistemin işleyen ve aksayan yönleri ve daha da önemlisi Osmanlı dünyasını oluşturan tarihi aktörlerin düşünme ve hareket etme biçimlerini okuma imkânı verir.

Tarihsel süreç boyunca Osmanlı arşivlerinin oluşmasına çeşitli kurumlar farklı ölçülerde katkıda bulunmuştur. Bu kurumlar içinde idarî, askerî ve iktisâdi meselelerin görüşülerek karara bağlandığı, her türlü dava ve şikâyetin incelenerek çözüme ulaştırıldığı/ulaştırılmaya çalışıldığı Divân-ı Hümayûn önemli bir yere sahiptir.³² Çok önemli meseleler dışında, padişahın kendi adına hüküm vermek ve yayınlamakla yetkilendirdiği bu kurum Osmanlı Devleti’nin en yüksek karar organıdır. Burada görüşülen meseleler temize çekildikten ve yayınlandıktan sonra bunların özel kayıtları tarih sırasına göre düzenlenmiş defterler halinde muhafaza edilir, Dîvân-ı Hümayun Sicilleri adı verilen bu defterler içerdikleri konulara göre sınıflandırıldı.³³

Dîvânda müzakere edilip karara bağlanan meselelerin kaydedildiği mühimme defterleri bu siciller içerisindeki başlıca defterlerden biridir. Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı devletinin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısı ve çalışma usulü, devlet ve tebaa arasındaki münasebetler, toprak anlaşmazlıkları, imar, iskân, iç ve dış siyaset, isyanlar ve bastırılma şekilleri, yabancı devletlerle olan münasebetler gibi çeşitli meselelerin kaydedildiği bu defterler³⁴, “zamanla faaliyet, ilişki ve ihtilafların hacmindeki büyüme sonucu bir nevi uzmanlaşma ile daha ziyade devleti doğrudan ilgilendiren konulara inhisar ettirilmiş, fertlerin birbirleriyle veya devlet görevlileriyle olan ihtilaflarına ait karar ve hükümler şikâyet defteri

30 Mundy-Smith, *Modern Devlete Ciden Yol*da Mülk Siyaseti, s. 79.

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, s. 76-78.

32 Ramazan Cünay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Yıl 2013/1, s. 11.

33 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1998, s. 280.

34 Mübahat Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *TDVA*, C. 31, 2006, ss. 520-521.

adlı ayrı bir seriye devredilmiştir. 1650 ve 1737 yılları arasındaki dönemi kapsayan ve 213 ciltten oluşan şikâyet defterleri de, bu tür ihtilaf ve sorunların hacmi çok büyüdüğü için, 1740'lardan itibaren her eyalet için ayrı birer seri halinde gruplandırılarak ahkâm defterleri adını almıştır.³⁵ Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden olan Beylikçi veya Dîvân Kalemi tarafından yazılan bu defterlerde yer alan hükümler³⁶ padişah adına hazırlandığı için hükümleri bizzat padişahın kendisi vermiş gibi ifadeler kullanılmıştır.

Dîvân'dan çıkan ve halkın şikâyetlerini içeren hükümlerin özenli bir şekilde kaydedildiği ahkâm defterlerinin muhafazası konusuna da dikkat edilmiş, defterler Hazîne-i Âmire ve Defterhâne-i Âmire'de muhafaza edilmiştir.³⁷ Önceki zamanlara ait bir muamele veya bir uygulama söz konusu olduğunda buradaki defterlere müracaat ediliyor ve mesele eski kaydın tetkikiyle çözülmeye çalışılıyordu.³⁸ Hükümler tarih sırasına göre kaydedilmekte, iş yükü fazla olan eyaletler için her sene ayrı ayrı kayıt tutulmaktaydı. Bir defteri dolduracak kadar iş yükü olmayan eyaletlerde ise birkaç senenin kaydı defter dolana kadar aynı deftere kaydedilmekteydi.³⁹ On yedi bölge esas alınarak oluşturulan defterin toplam sayısı beş yüz kırk dört olup; Adana, Anadolu, Bosna, Cezayir ve Rakka, Diyarbekir, Erzurum, Halep, İstanbul, Maraş, Mora, Özi ve Silistre, Rumeli, Sivas, Şam ve Trabzon vilâyetlerine aitti.⁴⁰

Kırma dîvânî ile yazılan defterlerdeki hükümler şer'î ve örfî görevlilere hitaben kaleme alınmakta, tarihlemeye ayın ilk, orta ve son on gününün dikkate alındığı onlu sistem kullanılmaktaydı. Hükümlerde öncelikle hükme konu olan şikâyete yer verilmekte, şikâyette bulunan kişi/kişilerin talebine değinildikten sonra şikâyetin çözülmesi ile ilgili Dîvân'dan çıkan karar belirtilmekteydi. Son olarak yerel yetkililere, meselenin verilen karar doğrultusunda halli emrediliyordu. Dîvân'dan çıkan kararlar (şikâyetçi tarafın, haklılığını, resmi belgelerle kanıtlandığı durumlar dışında) sorunun çözümünü ilgili son sözü söylemiyordu, çünkü şikâyetlerin gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı meselesinin önce "mahallinde" araştırılması gerekiyordu. Bu nedenle konu, şikâyetçi tarafın yaşadığı yerdeki yerel mahkemeye havale ediliyor, davacı ve davalı tarafın/tarafların mahkemeye çıkarılarak meselenin burada etraflıca görüşülmesi ve Dîvân'dan çıkan kararın mahkeme sonucuna bağlı olarak uygulanarak sonucun merkeze bildirilmesi isteniyordu (*mahallinde şer'le rüyet ve ihkâk-ı hak olunması*). Meselenin "mahallinde hallolunamaması" durumunda tarafların "Der-sa'âdete ihzârı" emrediliyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn'a gelen şikâyetler ya yerel mahkemelerde hal olunamamış davalardan ya da yerel mahkemelere çeşitli sebeplerle hiç yansımada doğrudan buraya yapılan şikâyetlerden oluşuyordu. Her iki durumda da şikâyetler genellikle arzuhal göndermek suretiyle yapılıyordu (*bâ-arzuhâl*). Bazı durumlarda ise şikâyette bulunan kişinin İstanbul'a giderek Dîvân'a

35 Mehmet Genç, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", *Sosyoloji Yıllığı, Kitap 11, Baykan Sezer'e Armağan: Baykan Sezer ve Türk Sosyolojisi*, (ed.) Ertan Eğribel- Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2004, s. 290.

36 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 20.

37 Devletin muhtelif bölgelerini hâvî toprak işleri, reâyâ ile ilgili meseleler, tımarlı asker teşkilâtı ve toprak hizmet erbâbı ile ilgili verilerin kaydedildiği defterhâne; icmal, mufassal ve rûzname olarak üç kalemden meydana gelirdi. İcmal Kalemi, vilâyetlerin sınır taksimatını, toprağın cinsini (mîrî, has, zeâmet ve tımar) ve hâsılatını gösteren defterleri, Mufassal Kalemi, arazi tahrîrine ait defterleri tutardı. Mufassal defterlerde her sancak ve kazadaki vergiler ve mükellefleri mahalle mahalle, köy köy kaydedilirdi. Rûzname Kalemi ise her gün tevcih edilen has, zeâmet ve tımarların berat kayıtlarını ve intikal muamelelerini tutardı. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı...*, s. 27.

38 Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 17.

39 Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 18.

40 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul, 2010, s. 22-41.

bizzat başvurduğu oluyordu (âsîâtâne-i 'aliyyâneme / der-sa'âdetime gelip). Merkeze doğrudan yapılan şikâyetlerin sayısındaki artışa paralel olarak davaların Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülme süresi uzadığında şikâyet için İstanbul'a gelen halk uzun süre davasının hükme bağlanmasını beklemek zorunda kalıyordu.⁴¹ Ulaşım imkânlarının kısıtlılığı ve imparatorluk coğrafyasının genişliği göz önüne alındığında halkın birinci usule daha çok başvurması şaşırtıcı değildir.

Ahkâm defterlerinin içeriği imparatorluk coğrafyasının kendisi kadar geniş ve renklidir. Haksızlığa uğrayanların ya da uğradığını düşünenlerin dinî, etnik, sınıfsal, cinsel, vb. hiçbir ayırımı tabi tutulmaksızın şikâyet hakkının olduğu bu sistemde Ahkâm Defterleri gündelik hayatın sıradan ve sıra dışı bütün yönlerini içerir. Arazi anlaşmazlıkları, alacak-verecek davaları, su mecralarının ve ormanların kullanımı, vergi şikâyetleri, miras anlaşmazlıkları, yaylak-kışlaklarla ilgili meseleler, esnaf arasındaki anlaşmazlıklar, adi suçlar, eşkıyalık gibi konuların yanı sıra insana ve kırsal/kentsel topluma has sorunların algılanma ve çözülme biçimleri bu defterlerde sorunun ve çözümün faileri tarafından resmedilir. Bu küçük resimlerin, onları ortaya çıkaran zamanın ve mekânın bağlamına oturtularak analiz edilmesi Osmanlı dünyasının anlaşılması için elzemdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Bu defterlerdeki vakalar doğrudan veya dolaylı, fiilî veya potansiyel olarak ihtilaflarla alakalıdır. Potansiyel veya fiilî ihtilaflar, normal olarak sistemin aksayan yanlarını vurgulamaya, onları öne çıkarmaya eğilimlidir. Bu nedenle yalnız Ahkâm Defterleri gibi serilere dayanarak Osmanlı sisteminin dengeli ve ihatalı bir şekilde kavranması çok zordur. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin objektif durumları tespit etmek üzere hazırladığı belgeler de analize dâhil edilmelidir.⁴²

19. YÜZYIL ORTALARINDA KOCAELİ SANCAĞI: İDARÎ YAPI VE NÜFUS

Osmanlı Devleti'nin Beylik döneminde fethi gerçekleştirilen ve resmî kaynaklarda daha çok İznikmid şeklinde adlandırılan Kocaeli, 19. yüzyıl ortalarından itibaren önce İzmid daha sonra ise İzmit olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 1420 tarihinde Anadolu Eyaleti'ne bağlanan İzmit sancağı 1530 yılı tahririne göre İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik, Gegbuze ve Ada kazalarını kapsamaktadır. Bu tarihten beş yıl sonra Anadolu Eyâleti'nden alınarak Ceza-yir-i Bahr-i Sefîd (Kaptan Paşa) Eyâleti'ne bağlanan Kocaeli Sancağı 19. yüzyıl ortalarına kadar bu idari birimin bir parçası olarak kalmış, sınırları zaman içinde genişlemiş veya daralmıştır.⁴³ 1831 nüfus sayımına göre Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar şunlardır: İzmit, Adapazarı, Sapanca, Akhisar, Geyve, İznik, Pazarköy, Yalakabad, Karamürsel, Kaymas, Şeyhler, Kandıra ve Gençli, Ağaçalı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad, Yabancılar, Şile, Taşköprü.⁴⁴

Kocaeli Sancağı İkinci Mahmud döneminin sonlarında yeni bir idarî düzenlemenin bir parçası oldu. Bu dönemde taşrada kurulan ve sayıları giderek artan redif birliklerinin gereksinimlerini karşılamak ve eğitim-öğrenim yapmalarını sağlamak amacıyla Anadolu'dan başlanmak üzere yeni bir idarî teşkilatlanmaya gidilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla Kocaeli Sancağı ile Bursa, Bolu, Karesi ve Eskişehir sancakları birleştirilerek Hüdavendigâr Müşirliği kuruldu. Kocaeli Sancağı 1840'lı yıllarda zaman zaman Bolu ya da Kastamonu eyaletlerinden birine bağlı ola-

41 Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s. 131.

42 Genç, İktisat Tarihi Bakımından..., s. 290.

43 Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2014, s. 648. (647-662)

44 Resül Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya, Değişim Yayınları, 2011, s. 23.

rak kaydedilmiş olsa da 1856 yılında tekrar Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlandı⁴⁵. Bu dönemde Kocaeli sancağı İzmit, Adapazarı, Geğbuze, Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad, Ağaçalı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler, Karasu, Hendek, Abısafi, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar, Lefke, Gölpazarı, İznik, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel kazalarından oluşmaktaydı.⁴⁶

Kocaeli sancağının 19. yüzyıla ait ilk nüfus bilgileri 1831 yılında yapılan ilk Osmanlı sayımına dayanmaktadır. Bilindiği gibi bu sayım yeni kurulmuş olan orduya asker sağlama ve vergi kaynaklarını tespit etme ihtiyacından doğmuş, bu nedenle sadece erkek nüfus hesaplanmıştır. 1831 sayımına göre Kocaeli Sancağı'nın toplam nüfusu 77.571 kişidir. Nüfusun kazalara göre dağılımı ise şöyledir.⁴⁷

Kaza Adı	İslam	Reaya	Çingene	Toplam
İznikmid	5.597	5.972	---	11.569
Adapazarı	5.337	4.274	---	9.611
Akhisar	3.628	1.314	---	4.942
Geyve	2.679	1.108	---	3.787
İznik	3.220	957	---	4.177
Pazarköy	1.980	3.434	---	5.414
Yalakabad	918	3.011	---	3.929
Karamürsel	1.443	1.496	---	2.939
Kaymas	3.388	814	---	4.202
Şeyhler	3.382	479	---	3.861
Kandıra ve Gençli	3.066	---	---	3.066
Ağaçalı	1.732	---	---	1.732
Hendek ve Akyazı	2.107	---	---	2.107
Karasu	1.302	---	---	1.302
Ab-ı Safi	780	---	---	780
Sarıçayır	849	---	---	849
Beşdivan	342	---	---	342
Akabad	1.236	---	---	1.236
Yabancılar	1.667	694	---	2.361
Şile	3.517	1.957	55	5.529
Taşköprü	3.766	41	29	3.863

İzmit bölgesi on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Kafkaslardan, Rumeli'den ve Balkanlardan aldığı göçlerle demografik bir büyümeye sahne olmuştur. Özellikle Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan muhacir akınları, yine 1855-1864 yılları arasında bölgeye ge-

45 Subaşı, *Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli*, s. 649.

46 Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, s. 40-41.

47 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 154.

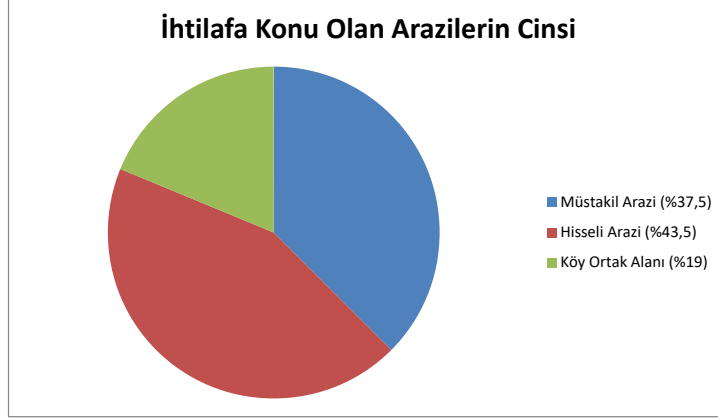
len Rumeli göçmenleri ve 1864-1866 yıllarında Çerkez, Abaza ve Gürcü muhacirler bölgenin demografik yapısını bir hayli değiştirmiştir. Ancak Kocaeli Sancağı asıl büyük göçü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile almıştır. 1881/1882-1893 yıllarında yapılan ve bu kez kadınların da dâhil edildiği Osmanlı genel sayımına göre İzmit Livası'nın ve kazalarının nüfusu yaklaşık iki yüz bine ulaşmıştı.⁴⁸

KOCAELİ SANCAĞI'NDA ARAZİ ANLAŞMAZLIKLARI VE KANUNNAME'NİN UYGULANMASI

Ahkâm defterlerinde yer alan arazi anlaşmazlıklarına ilişkin kayıtlar verili bir bölgede toprak üzerindeki mülkiyet ilişkileri konusunda araştırmacılara oldukça önemli bilgiler sunar. Bu kayıtlar aynı zamanda merkezi/yerel yöneticilerin ve hukuki mevzuatın ilgili anlaşmazlıklara çözüm sunma kabiliyeti hakkında bazı fikirler verir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümleri 1858-1864 tarihleri arasında Kocaeli Sancağı'nda vuku bulan arazi anlaşmazlıklarını ele alacaktır. İlgili tarihlere ait Anadolu Ahkâm defterlerinde kayıtlı şikâyetlerin yaklaşık dörtte biri (238) arazi anlaşmazlıklarına ilişkin olup bu ihtilafların bir bölümü Kocaeli Sancağı sınırları içinde geçmektedir. Bu yıllar yeni toprak hukuku mevzuatının ilk uygulanma örneklerini sunması bakımından ayrıca önemlidir. Arazi anlaşmazlıkları konusunda yerelden merkeze yapılan şikâyetler artık çiçeği burnunda kanunname maddelerine atıfla çözülecektir. Bu açıdan bahsi geçen anlaşmazlıklar 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çözüm sunma kabiliyetini sınaıma imkânı da sunmaktadır.

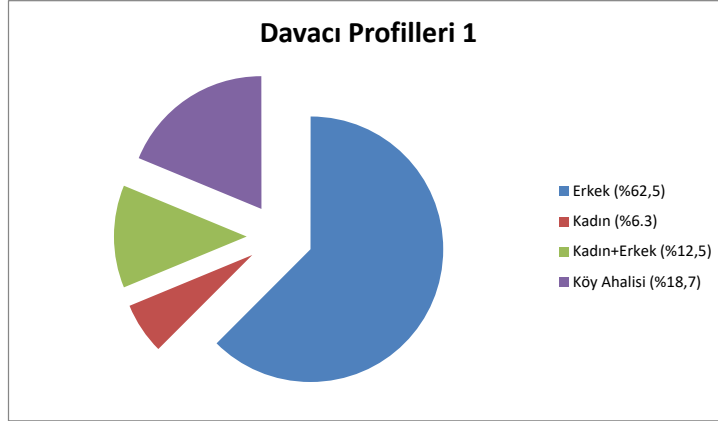
İncelenen defterlerde yer alan şikâyetler, Kocaeli Sancağı'nda yaygın olarak yaşanan arazi anlaşmazlıkları ve bunların çözüm süreçleri hakkında önemli veriler sunmasının yanı sıra bölgedeki toprak sahipliği örüntüsünün ve toprağın kullanım biçimlerinin anlaşılması açısından da oldukça değerlidir. Bahsi geçen şikâyetler, hisseli arazilerin bölgede önemli bir paya sahip olduğuna işaret etmektedir. Şikâyetlerin % 43,5'i, birden fazla kişi tarafından tasarruf olunan hisseli arazilerle ilgilidir. Bu arazilerin yarıdan fazlası hissedarlara miras yoluyla, bir kısmı da satın alma (ferağ) yoluyla geçmiştir. Tek bir kişi tarafından tasarruf edilen arazilerle ilgili şikâyetlerin toplam şikâyet sayısına oranı ise % 37,5'tir. Bu arazilerin büyük bölümünün sahiplerinin eline ne şekilde geçtiği hakkında kayıtlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Az bir bölümünün ise sahiplerinin eline yine intikal yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Köy ortak alanları ile ilgili anlaşmazlıkların toplam sayıya oranı ise % 19'dur.

48 Subaşı, *Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli*, s. 651-652.

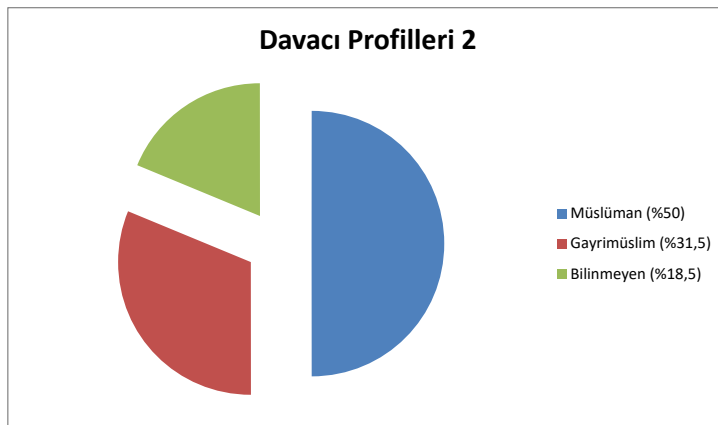

Tablo 1: İhtilafa Konu Olan Arazilerin Cinsi

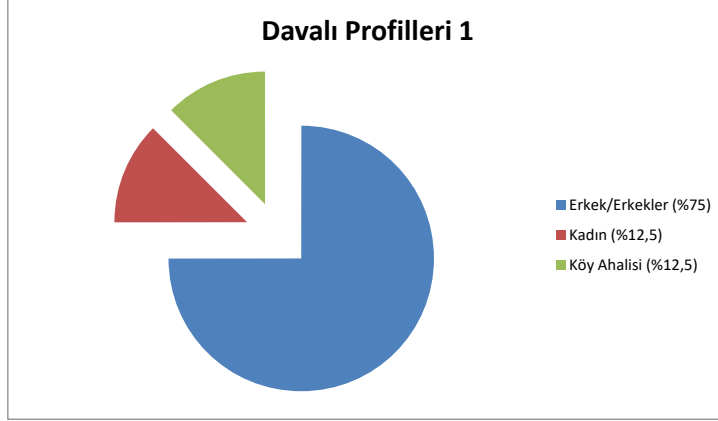
Bölgede yaşanan arazi anlaşmazlıkları davacı ve davalı tarafların dinî ve cinsel kimliklerine göre incelendiğinde ortaya çıkan tablo şu şekildedir: Davacı ve davalı taraf olarak müslüman erkekler sahnede oldukça ön plandadır. Toprakla ilgili anlaşmazlıklarda kadınların görünürlüğü erkek aktörlere göre çok daha düşüktür. Bu tablo bize bölgede toprak sahipliğinin erkek egemen bir profile sahip olduğuna işaret etmektedir. Yine gerek davacı ve gerek davalı taraf olarak gayrimüslimler sahnede daha az görünmektedir.

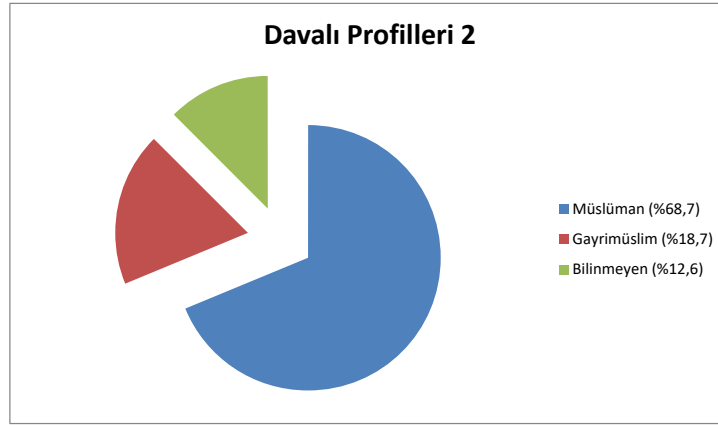
Tablo 2: Davacı Profilleri 1

Tablo 3: Davacı Profilleri 2

Tablo 4: Davalı Profilleri 1

Tablo 5: Davalı Profilleri 2

Şikâyetler tarafların yakınlık durumları açısından incelendiğinde en çok anlaşmazlığın aynı köy veya kazada yaşayan hemşeriler arasında yaşandığı görülmektedir. Bu davaların büyük bir bölümünde anlaşmazlığa konu olan araziler tek bir kişinin tasarrufu altında olan müstakil arazilerdir. İki vakada ise anlaşmazlık arazinin müstakil mi hisseli mi olduğu konusu etrafında dönmektedir. Kocaeli sancağına bağlı Sarı Ahmed köyü sakinlerinden Şerife, müteveffa babasının arazisine ortak olduklarını iddia eden Seyit Ali, Emrullah ve Mustafa kardeşler tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet edilmiştir. Davacıların iddiasına göre Şerife'nin babası Salih "dört hisse itibar olunan" tarlasının üç hissesini kendilerine 1269 senesinde ferağ etmiş, kardeşler ellerinde bulunan tapu senedine dayanarak hisselerini altı yıl boyunca sorunsuz olarak ekip biçmişlerdir. Ancak Salih'in vefatı ve kızı Şerife'nin mirasçı sıfatı ile ortaya çıkması işleri değiştirir. Şerife, babasının böyle bir ferağ işlemi gerçekleştirmediğini iddia ederek arazinin tümüne el koyar. Bunun üzerine üç kardeş durumu arz eden bir dilekçe ile Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak "kanun üzerine amel olunmak bâbında emr-i şerîf" gönderilmesini talep ederler. Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden yerel yetkililere gönderilen hükümde meselenin çözümü yerel yetkililere havale edilir. Ancak anlaşmazlığı çözecek anahtar da hükmün içindedir. Eğer davacı taraf mahkemede haklı bulunur ise dava yeni kanunnamenin otuz birinci maddesi uyarınca çözülecektir. İlgili maddenin hükmü oldukça açıktır. Bir kimse arazisini yetkili memurun izniyle başkasına ferağ ettikten sonra "fevt olsa" dahi ferağ işlemi geçerli sayılır, bu

durumda alıcının elinde tapu senedi olup olmadığına dahi bakılmaz. Bu madde davacı tarafın iddialarını kanıtlaması durumunda davanın lehlerine sonuçlanacağına işaret etmektedir. Çünkü ferağ işlemi üzerinden altı yıl geçmiştir bile ve daha da önemlisi davacı tarafın elinde tapu senedi bulunmaktadır. Bu durumda Şerife'nin, babasının ferağ ettiği hisseleri davacılara iade etmek dışında bir seçeneği de kalmayacaktır.⁴⁹

Hissedarları karşı karşıya getiren bir diğer arazi anlaşmazlığı Ağaçlı kazasına bağlı Yeşiller köyünde geçmektedir. Bahsi geçen köy sakinlerinden Zeynep, köyde bulunan "*malûm'ül-hudûd*" bir tarlayı Mustafa ve Hüseyin adlı kişiler ile müştereken tasarruf etmektedir. Hissedarların yakınlık durumuna dair belgede bir bilgi yoktur, ancak tabloyu değiştiren sebep bu anlaşmazlıkta da "ölüm"dür. Zeynep'in 1269 tarihinde vefatı ile arazideki hissesi oğulları Derviş, Osman ve Mehmed'e intikal eder. Ancak diğer ortaklar kadınların tasarrufunda bulunan mîrâ arazilerin bundan böyle çocuklarına intikal edeceğini duyuran 1263 (M. 1847) tarihli yeni uygulamayı kabul etmeye niyetli değillerdir. Mustafa ve Hüseyin, Zeynep'in mirasçıları intikal masraflarını "*edâ etmek üzere iken*" arazinin tamamına el koyarlar. Bunun üzerine mirasçılar Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak hisselerinin kendilerine verilmesini isterler. Merkezden yerel yetkililere gönderilen hüküm yeni kanunnamenin elli dördüncü maddesine zımnen işaret eder. Kadınların tasarrufunda olan araziler vefatları halinde oğullarına bedelsiz olarak intikal etmiş sayılacağından kanunnamenin ilgili hükmünün uygulanması istenir. Ancak davacıların gerçeği ifade etmedikleri diğer ihtimal de göz önünde bulundurulmuştur. Eğer Zeynep hisselerini hayattayken yetkililerin izniyle ortaklarına ferağ etmişse oğulları için artık yapacak bir şey yoktur. Meselenin aydınlatılması konusunda sorumluluk sahibi olan ise yine yerel yetkililerdir.⁵⁰

Aynı köy veya kaza sakinlerinin üzerlerinde hak iddiasında buldukları müstakil arazilerde anlaşmazlık birçok farklı sebepten kaynaklanabilmektedir. Örneğin Göl pazarı kazası sakinlerinden Hacı Ohan her sene aralıksız ekip biçtiği ve öşrünü ödediği tarlasına Abdülaziz adlı hemşerisinin "*fuzûli müdahale*"de bulunması sebebiyle şikâyetçidir. Hacı Ohan şikâyetini bizzat yapmayı belgede belirtilmeyen bir sebepten dolayı tercih etmez ve yerine Es-Seyyid Mehmed'i vekil tayin eder. Vekil, "*kanun üzere amel olunmak bâbında*" müvekkili adına Divân-ı Hümâyûn'a başvurur. Gönderilen hükümde kanunnamenin altmış sekizinci maddesine atıf yapılır. Mesele şikâyetçi tarafın iddia ettiği gibi yerel yetkililer Abdülaziz'in tarlaya müdahale etmesini engellemekle yükümlüdür. Diğer yandan Abdülaziz'in haklı olabileceği ihtimali de yok sayılmaz. Eğer Hacı Ohan tarlasını üç yıl art arda mazeretsiz olarak ziraat etmediyse ve arazi bu sebeple mahlûl kalarak müzayede yoluyla satışa çıkarıldıysa ve eğer Abdülaziz yetkililerin onayıyla araziyi satın aldıysa (*tefevüz*) bu kez karar Abdülaziz lehine olacaktır.⁵¹

Göl pazarı kazasında bulunan bir diğer müstakil arazi bu kez kaza sakinlerinden iki gayrimüslimi karşı karşıya getirmiştir. Artin'in şikâyetine göre Manok adlı hemşerisi tarlasını "*fuzûli zabt*" etmiştir. Merkezden yerel yetkililere gönderilen hüküm bir önceki davada olduğu gibi anlaşmazlığın altmış sekizinci madde uyarınca çözülmesini buyurur. Ancak bu kez iddia olunan "*fuzûli zabt*" durumu ile şikâyet tarihi arasında geçen zamanın on yılı aşmamış olması şartı getirilir.⁵² İlgili maddeye göre arazisine bir başkası tarafından el konulan kişi arazisini geri alabilmek için durumu on yıl içerisinde dava etmelidir. Bu hüküm kanunnamenin geleneksel

49 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 20/84.

50 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 43/177.

51 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 59/214.

52 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 59/215.

“*hakk-ı karar*”⁵³ uygulamasını devam ettirdiğini gösterir. Buna göre mîrî araziye aralıksız on yıl ekip biçen kişi arazinin mutasarrıfı olmaya hak kazanır ve bu gibi araziler hakkında yapılan şikâyetler dikkate alınmaz.

Gölpazarı kazası sakinlerinden Artin defterlerde iki kez daha karşımıza çıkar. Ancak bu kez anlaşmazlıklara taraf değildir. İhtilaf bu kez kendisinin Vartan ve Serkez adlı kişilere ferağ ettiği on dönümlük bir tarla hakkındadır. Belgelere göre Vartan ve Serkez bahsi geçen tarlayı 1271 senesinde⁵⁴ 1200 kuruş mukabilinde satın almıştır. Aradan altı yıl geçer, yeni sahipleri bu süre zarfında tarlayı sorunsuz bir şekilde ekip biçerler. Ne var ki bir süre sonra köy sakinlerinden Keskin adlı bir kimse tarlaya haksız yere el koyar. Vartan ve Serkez’in bu şikâyetleriyle ilgili hüküm bellidir, anlaşmazlık altmış sekizinci maddeye göre sonuçlandırılacaktır.⁵⁵ Ancak ikinci şikâyetle durum biraz daha karmaşıktır. Bu kez sahneye tüm köy ahalisi girmiştir. Köylüler bahsi geçen arazinin kendilerine tahsis edilmiş bir mera olduğunu iddia etmektedirler. Bu şikâyet üzerine gönderilen hükümda anlaşmazlık köylülerin iddialarını önceleyen bir şekilde ele alınarak kanunnamenin meraların kullanımını düzenleyen doksan yedinci maddesine atıf yapılır. Buna göre anlaşmazlığa konu olan arazi köylülerin kadimî mera yerlerinden ise köylüler müdahalelerinde haklıdır. Ancak durumun Vartan ve Serkez’in ifade ettiği gibi olduğu mahkemede “tebeyyün eder” ise köylüler araziden uzaklaştırılacaktır.⁵⁶

Bir köy ahalisini topluca ilgilendiren bir diğer anlaşmazlık İznikmid kazasına bağlı Kullar köyünde geçer. Mesele bu kez sadece tarım arazilerini ilgilendirmemektedir, kırsal yaşamın bir diğer hayatî ögesi olarak su, anlaşmazlığın tam ortasındadır. Köy ahalisinden bir grup, hemşerileri Protestan milletinden Pavrioğlu Ohannes’i yerel makamlara şikâyet ederler. Ahalinin ifadesine göre Ohannes’in tarlasındaki değirmene su taşımak üzere açmış olduğu kanal, köy yoluna ve civardaki tarlalara zarar vermektedir. Köylülerin şikâyeti üzerine olayın tahkiki için Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye Evrak Odası hulefâsından Hasan Bey memur tayin edilir. Hasan Bey’e bu çetrefilli davanın çözümü konusunda iki kişi daha eşlik edecektir: Meselenin “*mahallinde bi’l-mu’âyene keşf ve tahrîri için savb-ı şer’den irsâl olunan*” başkâtip Esseyid Mehmet Halis ile köy yolunun düzeltilmesi göreviyle İznikmid’de bulunan Abdülhalim. Köylüler ve Ohannes arasındaki bu anlaşmazlık, tarafların sözlü beyanları ile çözümlenemeyecek kadar karmaşık bir meseledir. Taraflar arasındaki sorunun, kaynağında “*keşf ve mu’âyenesi*” elzem bulunduğu davanın olay mahallinde görülmesi kararlaştırılır. İdari merkez tarafından görevlendirilen bu üç yetkili, yanlarına İznikmid meclis azalarını (*Cemal Bey, Elhac Süleyman Bey, Elhac Ahmed, Nikolaki, Melkon, Protestan milletinden Arakil ve Menas ve sâir mazbût’ül esâmi kimesneler*) ve Evkaf Müdürü Halil Bey’i de alarak olay mahalline varırlar. Heyetin, kanalı ve kanalın zarar verdiği iddia edilen yol ve tarlaları yerinde incelemesinden sonra davanın görülmesine başlanır. Pavrioğlu Ohannes, Kullar köyü ahalisinden yaklaşık on kişi ile muvacehe edilir. Belgede yeri hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmeyen, ancak anlaşmazlık mahallinde gerçekleştiği anlaşılan bu açık hava duruşması köylülerin söz alması ile başlamış olur.

Aralarında köy muhtarı ve bekçibaşı gibi kamusal görev sahiplerinin de yer aldığı şikâyetçi gru-

53 On yıl boyunca kanunî itiraz olmaksızın ekim yapan ve toprağın kirasını/vergisini ödeyen birinin tahliye edilmeme hakkı. Orta Asya fakihlerinden tevarüs edilmiş *kirdâr* kavramıyla ilişkilendirilen *hakk-ı karar*, 1858 Arazi Kanunnâmesi’nin de kabul ettiği bir haktır. *Hakk-ı karar* kavramının Osmanlı fakihlerince yorumu ve bu kavramın mülkiyet fikrinin değişime uğraması ile ilişkisi için bkz. Mundy-Smith, *Modern Devlet’e Ciden Yolda Mülk Siyaseti*, s. 49-54.

54 Belgelerde satış tarihi için iki farklı tarih verilmektedir. Vartan ve Serkez’in Keskin adlı kişiden şikâyetçi olduğu belgede satış tarihi 2 Şevval olarak geçmektedir. Köy ahalisinden şikâyetçi olduğu diğer belgede ise satışın 1 Rebiulevvel’de gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.

55 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 49/199.

56 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 56/225.

bun ifadelerine göre köylerine yarım saat mesafede bulunan çuka fabrikasının yanından akan Kiraz nehri suyu, fabrikanın çarklarını döndürdükten sonra duruşmada hâzır bulunan meclis azasından Cemal Bey'in kadîm değirmenine, oradan da köyün üst tarafında doğru akmaktadır. Kiraz nehri suyu daha sonra burada bulunan vakıf değirmenini döndüren bir başka dereyle birleşmekte ve aşağı doğru akmaktadır. Suyun akışı bu şekilde iken davalı Ohannes bundan beş sene önce (1274) köyden şehre gitmek için kullanılan yolu, bahsi geçen yolda kendisinin "mürûrdan gayrı hakkı yoğ iken fuzûli hafr ve şakk" ederek vakıf değirmeninden gelen suyu kendi tarlasında bulunan iki adet değirmene çekmek için bir kanal açmıştır. Kendisi ayrıca buna kanaat etmeyerek birkaç sene sonra (1277) çuka fabrikasından Cemal Bey'in değirmenine doğru akan su harkını dahi "şakk ederek" buradan aldığı suyu bekçibaşı Mehmed'in tarlasından, sonra kendi tarlasından ve son olarak "Sapanca'ya giden diğer tarîk-i âm"dan geçirerek bir bent inşa etmiştir. Bu bentten aldığı suyu ise sırasıyla yine bahsi geçen yoldan, Hacı Reşid "eytamının" tarlalarından ve kendi tarlalarından geçirerek ilk kanalla birleştirmiş ve değirmenlerine doğru çekmiştir. Ayrıca bu kanala iki taş ilave ederek bir de bent yapmıştır. Bahsi geçen bentten ve kanaldan taşan sular civarda bulunan bahçe ve tarlalara zarar vermeye kalmayıp köylünün mezkûr yolu kullanmasını da imkânsız hale getirmiştir. Köylüler bu nedenle daha önce Ohannes ile "münâza'a" etmişlerdir. Ohannes de bu anlaşmazlık üzerine bendin kazıklarını söküp "suyu aslına ircâ" ile neden olduğu zararların bir kısmını ortadan kaldırmıştır. Ancak değirmenlerini döndüren ve kanaldan akan sular yola zarar vermeye devam etmektedir. Bu kanaldan taşan sular bahsi geçen yolu çamur haline getirdiğinden köylüler tarlalarının içerisinden geçmek zorunda kalmaktadırlar ("*hark-ı mezkûrdan tuğyân eden sular tarîk-i mezkûrumuzu çamurluk ve bataklık edüb asla mürûr mümkün olmayub ve tarlalar derûnlarından übûr için meşakkate dûçâr olduğumuz için...*"). Köylüler, Ohannes'in "hafr ve şakk ile ihdâs eylediği" kanalın kapatılmasını ve böylelikle uğradıkları zararların ortadan kaldırılmasını talep ederek sözlerine son verirler.

Köylülerin başına dert olan kanalın hikâyesi kısaca böyledir. Şimdi söz hakkı, kendisine yöneltilen iddiaları cevaplandırmak üzere Ohannes'indir. Ohannes'in, köylülerin iddialarına ekleyecek pek bir şeyi yoktur, durumun anlatıldığı gibi olduğunu "*bitemâmihâ ikrâr ve tasdik*" etmekle yetinir. Ohannes'in bu itirafı duruşma mahallinde derhal "*ketb ve tahrîr*" olunur. Duruşmanın anlaşmazlık mahallinde yapılan bölümü burada sona ermiştir. Olay yeri incelemesi ve tarafları dinlenme işini bitiren heyet buradan ayrılarak karara varmak üzere "*meclis-i şer'e*" gelir. Heyet, Ohannes'in bahsi geçen yolları yarararak açtığı kanalların kapatılmasına ve köylülerin uğradığı zararın "*def' olunmasına*" karar verir. Ancak Ohannes'in Kiraz Nehri'nden ilk inşa ettiği kanal için almış olduğu su ile ilgili hükme bir şerh koyulur. Bu su her ne kadar Hacı Reşid yetimlerinin tarlasına "*biraz mazarrat vermiş*" olsa bundan sonraki arazi Ohannes'in kendi mülkü olduğundan köylülerin bu konuda yaptırım uygulanmasını istemeye hakları yoktur. Bu Ohannes ve yetimler arasındaki bir meseledir ve Ohannes yetimleri razı ettiği takdirde mesele kapanacaktır. Kiraz Nehri umumun kullanımına açık bir nehirdir ve hükümde de belirtildiği üzere kanunnamenin yüz yirmi dördüncü maddesi uyarınca su mecrası ile ilgili anlaşmazlıklarda "*kadîme itibar olunur*".⁵⁷ Bu nedenle Ohannes'in nehirden su almasına "*mümâna'at*" edilemez.⁵⁸

57 1858 Arazi Kanunnâmesi, su kaynaklarının kullanımı ile ilgili anlaşmazlıkların "*teâmül-i kadîme*" göre çözülmesine hükmederek bu konuda mevcut tasarruf pratiklerini teyit etmiştir. Ahalinin ortak kullanımına bırakılan nehir ve derelerden intifa hakkı, mera, yaylak ve cibâl-i mübâhalarda olduğu gibi "*kadîm*" geleneğin, isabeti yüzyıllar tarafından doğrulanmış pratiklerine bırakılmıştır. Kanunnamenin üçüncü bâbında, "*Müteferrikât*" başlığı altında yer alan yüz yirmi dördüncü madde, özel mülkiyete konu olan ya da ortaklaşa kullanılan sularla ilgili içme, sulama ve mecrâ anlaşmazlıklarında mevcut tasarruf pratiklerinin belirleyici olacağını ifade eder. Suyolları üzerinde, suyun kullanım şeklini değiştirecek bir müdahaleye izin verilmez. Olası bir mecrâ değişikliği durumunda yerel yetkililerden suyun cari olduğu mahalli tespit etmeleri ve suyu "ol mahalde kadîmî veçhile icrâ" etmeleri istenir.

58 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 100/396.

Anlaşmazlığın köy sınırları dışında taşıdığı durumlar da vardır ve bu vakalarda davacı ve davalı tarafların yakınlık durumları arazinin cinsine göre farklılık göstermektedir. Örneğin Yalakabad kazasına bağlı Akkebir köyünde geçen bir anlaşmazlık bir çiftlik arazisi ile ilgilidir. Hazine-i evrak müdürü Nuri Bey ve kız kardeşi Münibe'ye babalarından miras kalan bu araziyi bölgedeki bazı köylüler kiracı sıfatıyla ekip biçmektedirler. Ancak baba Şakir Bey'in ölümü ile işler değişir, mirasçılar kira anlaşmasını sona erdirmek istemektedirler. Muhatapları ise buna yanaşmamakta, hatta araziyi yirmi yıldan fazla süreyle ekip biçmeleri nedeniyle arazinin kendilerine ait sayıldığını iddia etmektedirler. Mirasçılar, bu "mütecaviz" köylülerle ilgili daha önce şikâyetle bulunmuşlardır, ancak haklı buldukları halde araziyi köylülerden geri alamamışlardır. Bunun üzerine mirasçılar Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak konuyla ilgili hüküm gönderilmesini isterler. Dîvân'dan çıkan karar mirasçıların haklılığını bir kez daha onaylar, "*bu makule icâr olunan arazi hakkında mürûr-ı zamana itibar*" olunamayacağından arazinin yerel yetkililer vasıtasıyla mirasçılara iade edilmesi istenir.⁵⁹

Nuri Bey ve kız kardeşinin şikâyeti kanunnamenin yürürlüğe girmesinden önceki bir tarihte gerçekleştiği için hükümde kanunname maddelerine bir gönderme yapılmamıştır. Ancak kiralama yoluyla işletilen arazilerde, toprağı işleme süresinin kiracıya herhangi bir hak kazandırmış olmayacağı kanunnamenin kabul ettiği ilkelerden biridir. Kanunnamenin yirmi üçüncü maddesi, kiralanan arazilerde *mürûr-ı zamana* itibar edilmeyeceğini, geçen sürenin kiracıya "*hakk-ı karar*" kazandırmayacağını ve tapu sahibinin kira sözleşmesini dilediği zamanda sona erdirebileceğini teyit eder.

Hazine-i evrâk müdürü ve bölgedeki köylüler arasında yaşanan bu anlaşmazlıktan çok daha karmaşık bir vaka bu kez Adapazarı kazasına bağlı yedi köy ahalisini ilgilendirmektedir. Bu kez ihtilafın kaynağı köylülerin ortak kullanımına tahsis edilmiş bir meradır. Bahsi geçen kazaya bağlı Bileciler, Solaklar, Kurtbeyler, Hacıramazanlar ve Budaklı köyleri sakinlerinden bir grup, yine aynı kazaya bağlı Hacılar köyünden "*ba'zı kesân*", hayvanlarını müştereken otlattıkları kadimî meralarına el koydukları gerekçesiyle kaza yetkililerine şikâyet ederler. Bunun üzerine taraflar, sâhib-i arz huzurunda bahsi geçen anlaşmazlık mahallinde muvacehe edilir (*münâzi' fihâ olan arâzî-i emîriye üzerinde 'akd eylediği meclis-i şer'-i münîrde...*). Merayı haksız yere gasp ettikleri ileri sürülen kimseler duruşmada iki gruba ayrılmıştır. Yakup Bey, Mehmed Raşid Bey, Elhac Tahir Bey, Fevzi Bey ve İsmail adlı şahıslardan oluşan ilk grup, Yakup Bey tarafından temsil edilmektedir. İki Hasan ve iki Hüseyin'den oluşan ikinci grup ise duruşmada bizzat hâzırdırlar. Meralarının zapt edildiği gerekçesiyle şikâyetle bulunan sekiz kişi de (Bileciler Köyü'nden Salih, Solaklar Köyü'nden Mustafa ve diğer Mustafa, Kurtbeyler Köyü'nden Ahmed ve Mehmed, Hacıramazanlar Köyü'nden Ahmed ve Hüseyin, Budaklar Köyü'nden Osman) anlaşmazlığa konu olan mahalde gerçekleşen duruşmaya topluca katılmışlardır.

Mera olduğu iddia edilen arazi konusunda anlaşmazlığa düşen tarafların temsilen veya bizzat katıldığı bu açık hava duruşması "iddia makamının" söz alması ile başlar. Davacı grubun iddiasına göre tahminen 1500 dönüm büyüklüğünde olan anlaşmazlık mahalli "*ez kadîm*" kendi köyleri dâhil yedi köy ahalisine (civarda bulunan Abalı ve İlyaslar köyleri de mera üzerinde hak sahibidir) ait olup bu köylerin ahalileri tarafından senelerdir sorunsuz bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu huzur ve barış ortamı davalı grupların ortaya çıkarak meranın bir bölümü "*fuzûli ve bigayr-ı hakk zabt*" etmesiyle bozulmuştur. İddialarına göre meranın 500 dönümlük bir bölümü Yakup Bey ve müvekkileri tarafından, 100 dönümlük diğer bir bölümü ise duruş-

59 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/20.

mada bizzat bulunan Hasan ve Hüseyin'ler tarafından zapt edilmiştir. Davalılar haksız yere el koydukları bu alanları ziraate açarak ahaliyi istifadeden men etmektedirler. Davacı grup, haksız yere zapt ettikleri araziden “*keff-i yed*” etmeleri konusunda davalılara “*tenbîh*” olunmasını isteyerek sözlerine son verirler.

Davacı tarafın iddia ve talebini dinleyen sâhib-i arz memuru kendilerine yöneltilen iddiaları cevaplandırmak üzere sözü davalı tarafa verir. Duruşmada kendisi ve müvekkilli adına konuşan Yakub Bey, 500 dönümlük arazinin müvekkillerine ve kendisine babalarından kaldığını ve bahsi geçen araziye “*bihakkın zabt ve zirâ'at*” ettiklerini iddia ederek kendilerine yöneltilen suçlamaları reddeder. Diğer davalılar ise cevaplarında “*zabt ve zirâ'at eyledikleri 100 dönüm mahallin*” bahsi geçen mera dâhilinde olduğunu “*tav'an ikrâr ve i'tirâf*” ederler. Bu itiraf 100 dönümlük arazinin akıbetinin belirlenmesi için yeterli olur. Ancak zapt edilen diğer 500 dönüm için davacı ya da davalı tarafların ispat yoluna başvurmaları gerekir. Yakub Bey'in iddialarını kanıtlamak konusunda eli boştur. Davacı grup ise duruşma mahalline iddialarını ispat edebilecek şekilde gelmiştir. Komşu köyler ahalisinden sözlerine güvenilir, şahadetleri makbul ve bahsi geçen merada “*aslâ intifâ'ları olmayan*”⁶⁰ yedi kişiyi şahit göstererek 500 dönüm arazinin meraları dâhilinde bulunduğunu ispat ederler. Bu itiraf ve şahadet davanın sonuçlanması için yeterlidir. Mera, bahsi geçen yedi köy ahalisine aittir ve ahali tarafından “*kemâ fi's-sâbık müştereken zabt ve tasarruf*” edilecektir. Davalı grupların yapacağı şey ise bellidir: Zapt etmiş oldukları arazilerden “*keff-i yed*” etmek. Bu konuda kendilerine sâhib-i arz tarafından “*tenbîh*” olunur. Gasp edilen kadimî haklarını geri almak üzere ittifak eden köylüler, komşu köy ahalisinin yardımıyla amaçlarına ulaşmışlardır. Ancak köylüler, mera üzerindeki haklarının, mahallinde tasdik edilmiş olmasıyla yetinecek değillerdir. Mevcut durum karşısında “*mûcebince*” hareket edilmesi için Dîvân-ı Hümâyûn'dan emri şerîf gönderilmesini talep ederler.

Adapazarı Kazasına bağlı yedi köy ahalisinin ataları zamanından beri intifa edegeldikleri bu meralarıyla ilgili olarak merkeze arzuhal gönderen tek grup, ne yazık ki köy ahali değildir. Merayı haksız yere zapt eden Yakub Bey ve diğer davalıların kaybettikleri arazileri köy ahalisine yar etmeye niyeti yok gibidir. Yakub Bey ve arkadaşlarının tahrik ve teşvikine kapılan “*lieclî'l-sükkân ol havâliye*” gönderilmiş olan *muhâcirîn*” bahsi geçen merada iskân edilmeleri konusunda Dîvân-ı Hümâyûn'a arzuhal gönderirler. Ancak köylülerin endişeye kapılmasını gerektirecek bir durum söz konusu olmaz. Dîvân-ı Hümâyûn kalemi, her biri ayrı ekonomik ve toplumsal önemi haiz bu gruplar (köylüler ve muhacirler) hakkında köylüler lehine karar verir. Meradan istifade etmek, kanunnamenin doksan yedinci maddesi gereği onların kadimî hakkıdır ve bu nedenle muhacirlerin iskânları uygun değildir. Konuyla ilgili bu karar defter emini tarafından da onaylanır. Defter emini, “*muhâcirîne arâzî-i hâlîye-i mîrîyeden münâsib mikdâr arâzî i'tâsına*” karar verir. Mera, bahsi geçen “*köy ahalisinin hayvanlarının ra'yı için 'alâ hâlîne*” terk olunacaktır. Muhacirlerin, arazi tahsisıyla ziraate teşvik edilmeleri gerektiği aşikârdır, ancak köy ahalisinin istifadesine sunulan bu tür meraların muhacirlere tahsis edilmesi kamu yararına uygun olmadığı gibi hakkaniyete de aykırıdır (*eğer muhâcirînin hüsn-ü husûl-i iskânları ve kendilerine arâzî i'tâsıyla zirâ'ate tergîbleri mültezim ise de böyle köy ahâlîsinin idâresine münhasır ve mahsûs olan mer'ânın muhâcirlere terki muvâfık-ı maslahat ve ma'delet olamayacağından...*). Dîvân-ı Hümâyûn kalemi ve defter emininin meranın köy ahalisine ait olduğu konusunda

60 A köyüne ait olduğu iddia edilen bir meranın akıbetini belirlemek üzere bahsi geçen mera üzerinde herhangi bir intifa hakkı olmayan B köyü ahalisinin şahadetine başvurulması dikkat çekicidir. Defterlerde yer alan diğer mera anlaşmazlıklarında şahitlerin, merayla ilgisi bulunmayan bir köyden olması gerektiğine dair bir zorunluluktan bahsedilmemektedir. Ancak bu defterlerde yer alan bir başka anlaşmazlıkta da (BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 74/287.) aynı yöntemle başvurulmuş olması, bunun tarafsızlığı sağlamak adına başvuru mutad bir uygulama olabileceğini gösterir.

hemfikir olmaları üzerine köylülerin talep ettiği emr-i şerîf yazılır. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1279 tarihinde yerel yetkililere hitaben yazılan hüküm mera hakkında son sözü söyler: “*Zikr olunan mer’â yerlerine kurâ-i seb’a-i merkûme ahâlîsi hayvânâtının kadîmî vechile iştirâken ra’y etdirilmesi hususuna ve kimse tarafından müdâhale ve mümâna’at etdirilmemesi*”ne karar verilir. Yerel yetkililer bu karara uygun olarak “*amel ve hareket*” edecek, kararın aksi uygulamalardan kaçınacaktır.⁶¹

Kırsal hayatın en önemli geçim kaynaklarından olan toprak üzerindeki menfaat çakışmaları köy ahalisi gibi aile fertlerini de zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Adapazarı Kazası’na bağlı Taşlık Köyü’nde geçen bir olay iki kardeşi mahkemelik etmiştir. Bahsi geçen köy sakinlerinden Osman’ın yapmış olduğu şikâyete göre babası Hasan, 1273 senesinde “*tahmînen yüz yirmi yaşında mesen ve ihtiyâr olduğu halde*” vefat eder. İhtiyar babanın tapu senedi ile mutasarrıf olduğu tarlası kanun gereği oğulları Osman ve Mustafa’ya intikal etmiştir. Ancak Mustafa, babasının bahsi geçen tarlayı sağlığında kendisine verdiği gerekçesiyle “*müstakillen*” zapt eder. Bunun üzerine Osman, kardeşi Mustafa’nın babasından kendisine intikal etmesi gereken “*nısf hisse-i şâiye’dan keff-i yed ile [bahsi geçen yarım hissenin] kendüye teslim olunması bâbında*” emr-i şerîf talep eder. Konu Anadolu Kazaskeri Esseyid Abdullah Refet Paşa’ya havale edilir. Kazaskerin, “*müteveffâ-yı mezbûrun ma’tûh ve mahcûr olduğu halde arazisinin dahi ferâğî sahîh ve mu’teber olmayacağına*” dair fetva vermesi üzerine Dîvân-ı Hümâyûn kalemi konuyla ilgili hükmünü verir. Buna göre kardeşler arasındaki anlaşmazlığın, kanunnamenin akli melekeler açısından eksik ya da sorunlu olan kişilerin arazi ferağında bulunamayacağını ifade eden elli ve intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddelerine göre çözülmesi gerekmektedir. Yerel yetkililere hitaben yazılmış olan hükümde meselenin mahallinde araştırılarak sonuca ulaştırılması istenir. Anlaşmazlığa konu olan arazi bahsi geçen şartlarda ferağ edilmişse kanunnamenin ilgili maddesi gereğince işlem geçersiz sayılmalıdır. Bu durumda arazinin yarım hissesi, miras hakkı olarak şikâyetçi Osman’a verilmelidir.⁶²

Yukarıda bahsi geçen hükümden anlaşılacağı üzere ferağın geçerlilik kazanması için gerekli şartlardan biri “*fârîğ*”in tam eda ehliyetine sahip olmasıdır. “*Kişinin dinen ve hukuken mu’teber olacak tarzda davranmaya ve hukuki işlem yapmaya elverişliliği*”⁶³ olarak tanımlanan eda ehliyeti, kanunnamenin ellinci ve elli birinci maddelerinde gerekli bir şart olarak açıkça belirtilmiştir. Pazarköy kazasına bağlı Cedid köyündeki iki erkek kardeş de küçük yaşta gasp edilen arazilerini geri alabilmek için bu hükümlere bel bağlamışlardır. Köy sakinlerinden Mir Mehmed Salim ve Mir Ali kardeşlerin şikâyetlerine göre babalarından kendilerine intikal eden arazideki hisseleri kendileri “*sabî*” iken abileri Halil tarafından yine aynı köyde oturan Esteban adlı bir gayrimüslime ferağ edilmiştir. Belgede ferağ işleminin ne zaman gerçekleştirildiği ve davacıların o andaki yaşları hakkında bir bilgi verilmez. Hükmün yazıldığı tarih Evâsıt-ı Receb [1]278’dir ve kardeşler şimdi “*erişüb bâliğ ve da’vâya kâdirler olarak*” hisselerini Esteban’dan geri istemektedirler. Merkezden gönderilen hüküm ferağın şartlarını düzenleyen ilgili maddelere atıf yapmak yerine intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddeye atıf yapar: Vefat eden kimsenin arazisi tüm çocuklarına bedelsiz olarak intikal eder. Mesele arz edildiği şekilde vuku bulmuş ise hisseleri Mir Mehmed Salim ve Mir Ali kardeşlere iade edilmelidir. Ancak

61 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 101/400.

62 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/96. Bu, Osman’ın kardeşi ile ilgili tek şikâyeti değildir. 182 no’lu defterde yer alan bir sonraki şikâyete göre Osman, babalarından kalan “*mülk bağ ve bahçe ve emlak-ı sâireyi babam sağlığında bana vermiştir diyerek kâffesini müstakilen zabt eden*” kardeşi Mustafa’dan ayrıca şikâyetçidir. Şikâyete merkezden gelen cevap değişmez: Mîr arazinin ferağında olduğu gibi mülk arazi ve eşyada da “*babanın hibe ve ferâğî mu’teber değildir*”. BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/97.

63 Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, *TDVİA*, C. 10, 1994, s. 533.

bunun için de bir şart gerekmektedir. Kardeşlerin bulûğa erip dava ehliyetine sahip olmaları üzerinden on yıl geçmişse hisseleri üzerindeki haklarını "mürûr-ı zaman" dolayısıyla kaybetmiş sayılacaklardır. Kardeşlerin hisseleri üzerindeki haklarını kaybetmelerine neden olacak bir diğer senaryo ise babalarının sağlığında arazisini oğlu Halil'e, Halil'inde Esteban'a ferağ etmiş olmasıdır.⁶⁴

Anlaşmazlığa taraf olanların aynı aileye mensup oldukları son örnek Adapazarı Kazası'na bağlı Tekeler Mahallesi'nde geçer. Bahsi geçen mahalle sakinlerinden Osman bin Ahmed üvey kızı Şerife bint-i Said'i, mahkeme ilâmı ile kendisine ait olduğu sabit olan tarlalara "müdâhale" ettiği gerekçesiyle Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet etmiştir. Osman'ın göndermiş olduğu arzuhalde göre üvey baba ve kızı arasındaki anlaşmazlık Şerife'nin müteveffa babasından intikal eden tarlalara ilgili olup anlaşmazlık kaza mahkemesinde Osman lehine sonuçlanmıştır. Sâhib-i arz vekilleri huzurunda görülen davanın, hükümde yer alan özetine göre davalı Şerife'nin babası vefat ettiğinde bahsi geçen mahallede bulunan otuz altı kıta on beş dönüm tarlaları Şerife ve kız kardeşi Fatma'ya intikal eder. Fatma'nın 1268 senesinde geride intikal hakkına sahip bir mirasçı bırakmadan vefat etmesi ile de işler karışır. Şerife, her ne kadar "tapu ashâbından" ise de o tarihte "sağîre" bulunduğundan kız kardeşinin mahlûl olan hisselerini tapu misliyle tefvüz edemez, "kibel-i şer'den" vasî tayin edilen annesi Hafize de kızı adına böyle bir talepte bulunmaz. Böylelikle bahsi geçen tarlalardan müteveffiyeye Fatma'nın payına isabet eden yarım hisse talibine verilmek üzere "ahâlîde müzayedede olunur". Mahlûl olarak müzayedeye çıkan hisseyi tefvüz etmek isteyenler arasında ilginç bir şekilde üvey baba Osman da vardır. Osman, "[hisselerin] daha ziyade talibi bulunmadığından ve bin iki yüz kuruş ettiği erbâb-ı vukûf tarafından tahkik edildiğinden" hisseleri bahsi geçen fiyata alarak "tapu temessüklerini dahî tarih-i mezkûrada ahz eder".

Şerife'nin, ifadesinde, ferağ edilen hisselerin fiyatını özellikle vurgulaması boşuna değildir. Hisselerin ferağ edildiği sıradaki değerini, müzayedede talipler tarafından teklif edilen ve bilirkişilerin belirlediği fiyat olmak üzere iki meşru unsurun belirlendiğine işaret ederek gelecekteki talebi için adeta ortam hazırlar. Hisselerin bahsi geçen tarihteki değerinin 1200 kuruş olduğuna açıkça, ferağın iptali durumunda hisselerin bu bedel üzerinden fiyatlandırılması gerekeceğine ise zımnen işaret eden Şerife, üvey babasının aldığı hisselerle "el-ân kebîre ve tapu ashâbından olarak" talip olduğunu söyler ve önceki işlemin feshedilmesini ister. Şerife, ferağın feshedilmesi durumunda hisseleri müzayedede sırasında belirlenen fiyattan alma hakkına sahip olduğunu bilecek kadar donanımlıdır, ancak bu hesaplama daha önemli olan bir şeyi göz ardı etmiştir: Hak sahiplerinin mahkemeden eli boş dönmesine neden olabilecek ve her bir derece için ayrı ayrı belirlenmiş olan "mürûr-ı zaman" ilkesini. Nitekim mahkeme heyeti, Şerife'nin iddia ettiği tapu hakkı davasının kanun gereği beş sene ile sınırlandırıldığı⁶⁵ ve bu süre üzerinden üç sene geçmiş olduğunu gerekçe göstererek davasının "meşrû'a" olmadığını karar verir. Şerife, ablasının hisselerini geri almak için geç kalmış, hisseler üzerindeki hak iddiasını kaybetmiştir.

64 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 83/327.

65 Arazi Kanunnâmesi'nin elli dokuzuncu maddesine göre tapu hakkı sahipleri arasında ikinci derecede yer alan baba bir kız kardeşler, vefat eden kardeşlerinin arazilerini beş seneye kadar talep ve dava edebilirler. Ancak madde altmış bire göre talep ve dava etme hakkı, mutasarrıf(an)ın vefatını takip eden beş yıl içerisinde kullanılmalıdır. Aksi takdirde bu hak sakit olur. Bu konuda tapu hakkı sahibinin bulûğa erip ermediğine bakılmaz. Şerife'nin başına gelen işte tam da budur. Kendisine tanınan "tapu hakkı", kardeşi Fatma'nın vefat tarihi olan 1268 tarihinde başlamış olup bu hakkın müteakip beş yıl içerisinde vasîsi veya kendisi tarafından kullanılması gerekmektedir. Ancak annesi Hafize, hisseleri, kızı Şerife adına tapu misliyle almaktan "istinkâf ile iskât-ı hakk eylemiş" ve bu nedenle hisseler talibine verilmek üzere müzayedede ile ferağ edilmiştir. Şerife'nin aradan geçen sekiz yıldan sonra ölen kardeşinin hisselerini geri alması artık mümkün değildir.

Şerife'nin "mu'ârazadan men ve def olunduğuna" dair "taraf-ı şer'den" ilâm verilir. Buna rağmen Şerife, ablasının hisselerine "müdâhale etmeye" devam etmektedir. Üvey kızına yerel mahkeme kararını kabul ettiremeyen Osman, kararı en üst mercie onaylatmanın sorunu çözeceğini düşünerek mahkeme ilâmını da eklediği bir arzuhal ile Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurur ve kararı onayan bir "emr-i şerîf" talep eder. Durumu inceleyen Dîvân-ı Hümâyûn kalemî yerel mahkeme kararının isabetini onaylar. İlgili kalem kanunnamenin tapu hakkı sahiplerinin derecelerini ve bu hakkın kullanım sürelerini düzenleyen elli dokuzuncu maddesine doğrudan işaret etmek yerine bahsi geçen maddenin mevcut davaya uyarlanması şeklinde bir özet yapmakla yetinir. Yetkili kalem, "oğlu ve kızı ve baba bir er karındaşı kalmayan müteveffiyenin yerleri bîgaraz erbâb-ı vukûfun takdîr eyledikleri tapu misliyle ancak beş seneye değin kız karındaşına verilmesi kanun idüğü"nü belirterek Şerife'nin hak iddiasının geçersiz olduğunu tasdik eder. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1276 tarihli hükümde yerel yetkililere "arâzîye Şerife tarafından hilâf-ı kanûn dahl ve mugâyır-ı îlâm-ı şer'î dahl ve taarruz etdirilmemesi" buyrulur. Böylelikle Şerife'nin davasında haksız olduğu merkez tarafından da onaylanmış olur.⁶⁶

TABLO 6: DAVACI-DAVALI YAKINLIĞI

Yapılan şikâyetler üzerine yerel yetkililere gönderilmiş olan hükümlerde kanunnamenin bazı maddelerinin öne çıkması, bölgede yaygın olarak yaşanan arazi ihtilaflarının türüne dair önemli bilgi verir. Gelen şikâyetlerle ilgili hukukî mevzuatı tespit etmekle görevli olan Dîvân-ı Hümâyûn kalemî, şikâyetlerin büyük bir bölümünü, kanunnamenin altmış sekizinci maddesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu şikâyetlerin ortak özelliği tapu senediyle tasarruf ettiği arazisine "fuzûlî müdâhele" edildiği ya da arazisinin "fuzûlî zabt"a maruz kaldığını iddia eden kişilerce yapılmış olmasıdır. Bahsi geçen hükümlerde altmış sekizinci madde, kesin bir sona işaret etmekten ziyade bu anlaşmazlıkların çözümünde yerel yetkililerin eline verilen bir anahtar mahiyetindedir. Altmış sekizinci madde, şikâyetçi tarafın arazisini üç sene mazeretsiz olarak boş bırakması durumunda işletilecek olan maddedir. Şayet böyle bir ihmal söz konusu değilse arazi üzerindeki tasarruf hakkının dokunulmazlığına hanel getirilmeyecektir. Konuyla ilgili yerel yetkililere gönderilen hükümler, anlaşmazlığa taraf olan kişilerin "mahallinde terâfû" edilmesini ve ilgili madde çerçevesinde "ihkâk-ı hakk" olunmasını buyurur.

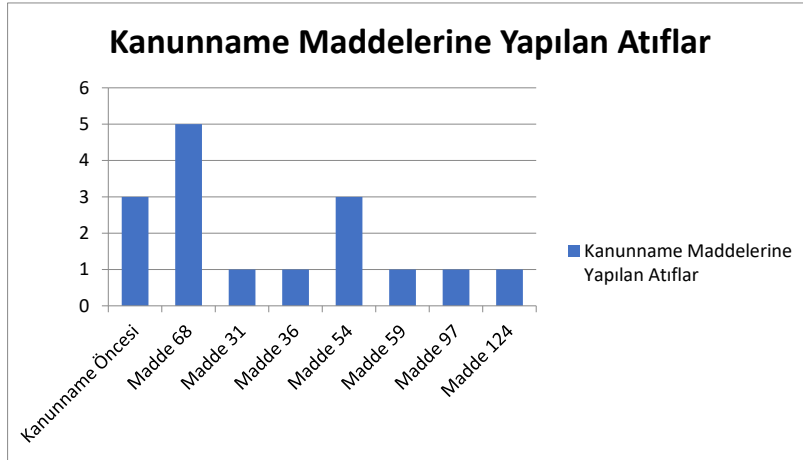
İncelenen şikâyetlerle ilgili olarak en çok atıf yapılan ikinci kanunname maddesi, intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddedir. Daha önce yalnızca erkek çocuklara bedelsiz olarak intikal eden mîrât arazilerin bundan böyle erkek ve kız evlatlara eşit olarak intikal edeceğini müjdeleyen 1847 tarihli nizamnâme hükmünü aynen kabul eden ilgili madde, Tanzimat döneminin eşitlikçi politikasının toprak hukuku alanındaki bir yansımasıdır. İncelenen anlaşmazlıklar idari merkezin, yüzyıllardır geçerli olan bir uygulamayı bir anda kökünden değiştiren bu kuralın yerelde uygulanmasını titizlikle takip ettiğini gösterir.

Kanunname maddelerine yapılan atıflar tablosunda görüldüğü üzere Divân'dan çıkan hükümlerin bir bölümünde kanunnameye herhangi bir gönderme yapılmamıştır. Bunlar kanunnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre öncesine tarihlenen hükümdür. Bunlardan ilki İzmit kazasına bağlı Göç köyü sakinlerinden rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşlarından Mehmed Paşa ve Emine'nin şikâyeti üzerine gönderilen hükümdür. Yakınlık durumları hakkında belgede herhangi bir bilgi verilmeyen Mehmed Paşa ve Emine bahsi geçen köydeki meralarına çiftlik ashabından El-Hac Arif adlı bir zatın "fuzulî müdahale" ettiği yolunda Dîvân-ı Hümâyûn'a

66 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 37/151.

şikâyette bulunmuştur. Kurumdan gelen cevap müstakbel kanunnamenin doksan yedinci maddesindeki uygulamadan farksız değildir. Şikâyete konu olan mera davacıların iddia ettiği gibi kendi "hayvanlarına mahsus ve müstakil kadîmî mera yerlerinden" ise El-Hac Arif'in mera üzerinde bir hakkı yoktur. Ancak mera El-Hac Arif'in çiftlik hayvanlarına mahsus ya da davacılar ile ortaklaşa intifa' ettiği mera yerlerinden ise bu durumda Arif'in meradan istifade etmesi engellenmez.⁶⁷

Kanunnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre öncesine ait olan ikinci hüküm ise daha önce bahsi geçen Nuri Bey ve kız kardeşi Münibe Hanım'ın şikâyetiyle ilgilidir. Kiralanan arazi üzerinde geçen zamanın kiracıya "hakk-ı karar" kazandırmayacağını ifade eden hüküm kanunnamenin kabul ettiği ilkelerden biridir. Kanunname öncesine tarihlenen son hüküm ise ilkinde olduğu gibi yine bir mera anlaşmazlığı hakkındadır. Yalakabad kazasına bağlı İlyas köyü sakinleri kendilerine "mahsus ve müstakil" mera yerlerine kaza sakinlerinden İlter adlı bir zatın müdahale etmesinden şikâyetçidir. Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan hüküm yine müstakbel kanunnamenin teyit edeceği bir kararı içerir. Bahsi geçen arazi davalı İlter'in tapulu arazisi olmayıp köylülerin "kadîmî" mera yerlerinden ise İlter müdahalesinde haksızdır.⁶⁸ Köylülerin otundan ve suyundan istifade etmek üzere hayvanlarını sürdüğü bu tür araziler özel teşebbüsün her türlü tecavüzünden korunmalıdır. Kanunnamenin doksan yedinci maddesi de ortak kullanıma konu olan bu tür arazilerin muhafazası ve herhangi bir anlaşmazlık durumunda "kadîme" itibar olunması konusunda geleneksel uygulamayı kabul etmiştir.

Tablo 7: Kanunname Maddelerine Yapılan Atıflar

67 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/18.

68 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 09/36.

SONUÇ

1858 Arazi Kanunnamesi, Osmanlı fakihlerinin yorumlarındaki çeşitliliğe bağlı olarak daha önce uygulamada bölgesel farklılıklar gösteren toprak hukuku mevzuatını tek bir çatı altında toplayan kapsamlı bir adımdır. Toprak üzerindeki tasarruf, devir ve intikal haklarını düzenleyen kanunname, önceki mevzuatın birçok hükmünü kabul etmekle beraber bu mevzuatı rekabetçi bir dünya sistemine cevap vermeye dönüştürmüştür. İmparatorluk toprakları ve gelirleri üzerinde etkin bir denetim sağlamak üzere üreticiler ve devlet arasındaki aracılara bertaraf etmek, kanunnamenin en önemli hedeflerinden biridir. İşlenebilir her bir toprak parçasının vergilendirilmesi ve bunu gerçekleştirmek üzere toprağın vergi mükellefleri ile eşleştirilmesi, devletin tarımsal artı ürün üzerindeki mutlak hâkimiyet iddiasının bir yansımasıdır. Kanunname, toprak sahipliği üzerinde radikal dönüşümler gerçekleştirmeyi hedeflemeyen muhafazakâr bir içeriği sahip olmakla beraber toprağın tasarruf ve intikali konusunda önemli dönüşümlerin başlangıcına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma 1858-1864 tarihlerini kapsayan 181 ve 182 no'lu Anadolu Ahkâm Defterleri üzerinden 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Kocaeli Sancağı'nda uygulanmasını ele almıştır. İlgili bölgede vuku bulan arazi anlaşmazlıkları bölgenin toprak sahipliği yapısının analizi için oldukça kıymetli veriler sunmaktadır. İncelenen şikâyetler, hisseli arazilerin bölgede önemli bir paya sahip olduğuna işaret etmektedir. Şikâyetlerin külliyetli bir bölümü, bir veya birden fazla kişinin tasarrufu altında olan mîrî arazilerle ilgilidir. İkinci tür arazilerin yarısından fazlası hissedarlara miras yoluyla, bir kısmı da satın alma (ferağ) yoluyla geçmiştir. Tek bir kişi tarafından tasarruf edilen arazilerin büyük bölümünün ise sahiplerinin eline ne şekilde geçtiği hakkında kayıtlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Müstakil olarak adlandırılan bu tür arazilerin çok az bir kısmının sahiplerinin eline yine intikal yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Şikâyetlerin yaklaşık beşte biri köy ortak alanları ile ilgilidir ve bu durum köylülerin bu alanlar üzerindeki haklarının peşinde düşmek konusunda da farkındalık sahibi olduklarını gösterir.

Bölgede yaşanan arazi anlaşmazlıkları davacı ve davalı tarafların dinî ve cinsel kimliklerine göre incelendiğinde gerek davacı gerekse davalı taraf olarak Müslüman erkeklerin sahnede daha ön planda olduğu görülür. Toprakla ilgili anlaşmazlıklarda kadınların görünürlüğü erkek aktörlere göre çok daha düşüktür. Bu tablo bize bölgede toprak sahipliğinin erkek egemen bir profile sahip olduğuna işaret etmektedir. Yine gerek davacı ve gerek davalı taraf olarak gayrimüslimler sahnede daha az görünmektedir. Şikâyetler tarafların yakınlık durumları açısından incelendiğinde ise en çok anlaşmazlığın aynı köy veya kazada yaşayan hemşeriler arasında vuku bulduğu görülmektedir. Hissedarlar, aile üyeleri ve komşu köy/kaza sakinleri toprak üzerindeki hak mücadelelerinde karşı karşıya gelen taraflar olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak ilgili defterlerde yer alan arazi anlaşmazlıkları, tapu sahiplerinin toprak üzerindeki hak ve yükümlülüklerinin kanunname çerçevesinde tanımlandığını ve bu çerçevenin uygulamada titizlikle korunduğunu gösterir. Tapu sahiplerine tanınan bu hak ve yükümlülükler konusunda kanunnamenin ortaya koymuş olduğu ilkeler, tasarruf, ferağ ve intikal hakkıyla ilgili anlaşmazlıkların çözümünde belirleyici olmuştur. Köy ortak alanları üzerinde yaşanan menfaat çatışmalarında yine "kadim" uygulamaları teyit eden kanunname maddeleri son sözü söylemiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

- BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 20/84.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 43/177.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 59/214.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 59/215.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 49/199.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 56/225.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 100/396.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/20.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 74/287.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 101/400.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/96.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/97.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 83/327.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 37/151.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/18.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 09/36.
BOA. İMMS, 102/4294.

KİTAP & MAKALE & TEZLER

- Baer, Gabriel, "The Development of Private Ownership on Land", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, University of Chicago, 1969, ss. 62-78.
- Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet", *TDVİA*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 10, 1994, ss. 533-539.
- Bardakoğlu, Ali, "Ferâğ", *TDVİA*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 12, 1995, ss. 351-354.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul, 2010.
- Cin, Halil, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Çeker, Orhan, *Arazi Kanunnâmesi*, İstanbul, Ebru Yayınları, 1985.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), ss. 107-309.

- Genç, Mehmet, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", *Sosyoloji Yıllığı, Kitap 11, Baykan Sezer'e Armağan: Baykan Sezer ve Türk Sosyolojisi*, ed. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2004, ss. 287-294.
- Günay, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muh-tevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Yıl: 2013/1, ss. 9-29.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 15-34;
- İnalcık, Halil & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1600*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, Vol. 1, 1997, s. 856-861; Gerber, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO and London, Lynee Reinner and Mansell, 1987.
- İslamoğlu, Huri, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu, London, I.B. Tauris, 2004, ss. 276-319.
- İslamoğlu, Huri, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (ed.) Roger Owen, Cambridge, Harvard University Press, 2001, ss. 3-61.
- Karakoç, Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ed.)M. Akif Aydın vd, 2006.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kenanoğlu, Macit M., *1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1867)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Mühimme Defteri", *TDVİA.*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 31, 2006, ss. 520-521.
- Mundy, Martha & R. S. Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriye'sinde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Narin, Resül, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya, Değişim Yayınları, 2011.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Rogan, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Slugglet, Peter & M.F Slugglet, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, ss. 409-421.
- Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2014, ss. 647-662.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1998.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- Veinstein, Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Warriner, Doreen, *Land and Poverty in the Middle East*, London and New York, Royal Institute of International Affairs, 1948.
- Yazıcı, Abdurrahman, "Arazi Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 60 (2014), ss. 449-470.

DİVAN-I HÜMAYUN NIŞAN KALEMİ DEFTERLERİNE GÖRE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA KOCAELİ SANCAĞI'NDAKİ MALİKÂNE MUKATAALAR

HAKAN DOĞAN*

Giriş

Vergilendirme ve vergi toplama konusunda, zirâh sektörün hâkim bulunduğu sanayi öncesi ekonomilerin tarihteki ortak özellikleri olarak ortaya çıkan sorun ve güçlükler Osmanlı ekonomisi için de geçerli olmuş ve devlet bu problemleri çözmede, tarihteki ömrü süresince, çeşitli aşamalar gösteren, orijinal, kendine özgü metotlar geliştirerek dünya maliye tarihindeki yerini almıştır.¹ Devletler ve imparatorluklar görevlerini yerine getirebilmek için bazı harcamalarda bulunmaktadır. Bu harcamaları finanse etmek ise, çeşitli kaynaklardan tahsil edilen gelirlerle ancak gerçekleştirilebilmekteydi. Bunlar, vergiler (resimler), harçlar, para cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri, para ve basımından doğan gelirler, iç ve dış borçlanma gibi gelirlerdir. Bu türden gelirlerin konusu ve bu nedenle doğrudan ya da dolaylı bir şekilde gelirlerin kaynağı olan iktisadî unsurdan, söz konusu gelirlerin tahsilini kolaylaştıran birimler devlet açısından önemli faydalar sağlamaktadır. Devletler, gelirlerini kalemler bazında tahsil etme zorluğunu bu birimler vasıtasıyla aşabilmektedir. Bunlar iktisadî hayatta birer firma olarak görülmektedir. Osmanlılarda ise bu fonksiyonu mukataa kurumu üstlenmekteydi. Bir başka ifadeyle, mukataalar aracılığıyla merkezî hazineye gelir sağlanmaktaydı. Mukataa, bir işletme olabileceği gibi, genel olarak gelirlerin tahsil edilmesini konu edinebilen bir kuruluştur.² Bu bağlamda değerlendirildiğinde Osmanlı malî-idarî sistemi içerisinde mukataa, üstlendiği fonksiyon nedeniyle hem Osmanlı belgelerinde hem de Osmanlı toprak sistemi, vergi toplama yöntemleri ve malî yapısı üzerine yapılan çalışmalarda farklı anlamlarının kullanıldığı görülmektedir.³

MUKATAA KAVRAMI

Sözlükte, “kesmek” anlamındaki Arapça *kat* kökünden türeyen mukâtaa tabiri, “kesişmek⁴” manasına gelmektedir. “Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı olarak anlaşma” şeklinde tanımlanacak genel bir anlamı vardır. Zamana ve mekâna göre değişen farklı kullanım türleri bu sözlük manasından ileri gelmektedir. Tarihsel geçmişi Abbasilere kadar uzanmakla birlikte

* Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: hdogan79@gmail.com

1 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2002, s. 99.

2 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 2.

3 Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 21.

4 Halil İnalçık, buradaki “kesişmek” anlamını, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamak olarak tabir etmektedir. Ona göre, tapuya verilmeyen yani bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziye devlet belli bir kira karşılığında şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirlî, esnaf hatta asker de olabilir. Köylüler de bireysel veya toplu olarak mukataa ile araziye tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü hukuk bakımından mukataa tam bir kiralama değildir. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme ile belli olur. İşte mukataa, kesim tabiri de buradan çıkmaktadır. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Bkz. Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, (1996), s. 5.

Selçukluların son dönemlerinde ve özellikle İlhanlılar zamanındaki yaygın kullanım şekliyle mukâtaa “ vergilerin belli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi” anlamında kullanılmıştır. Osmanlılarda da ilk olarak daha ziyade bu anlamda “mukâtaaya almak / tutmak” veya yalnızca “mukâtaa” tabirleriyle devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesi kastedilmiştir. Bu dönemde mukâtaa kavramı aynı zamanda “sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ” anlamını da içermektedir. Bu kavram, “devlete ait birtakım vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” manasından zamanla “iltizamın konusuna dâhil olan vergi birimi” anlamına doğru kaymıştır.⁵

Mukataa, Osmanlıların ilk dönemlerinden itibaren sıklıkla karşımıza çıkan malî bir terimdir. Eski tahrir defterlerinde bu kavram yerine “maktu”, “maktu’â” “kat’ olundu” gibi tabirlere de tesadüf edilmektedir. Verginin miktarını, bazen icar bedelini, kesmek ve kesişmek manasında olan “mukataa vazetmek” tabiri, bazen doğrudan doğruya “vergi tarh etmek” manasına gelmekteydi. Bu kullanım şekli bazı klasik dönem Osmanlı kaynaklarında da⁶ görülmektedir. Bu tür vergi, sonradan yalnız hâsılatı ve vâridatı değişebilen bağ, çiftlik, değirmen, memleha, şehir ve kasabalardaki gümrük, pazar vesaire resimlerine konu olmuştur. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, bir yeri mukataaya vermek işi, yalnız devlet tarafından değil, şahıslarca da yapılmakta idi.⁷

Mukataa kavramı, devlet işletmesi ya da devlete ait bir gelir payının tahsili işi için de kullanılmaktadır. Mukataalar, devlete ait gelirlerin tahsili veya bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı ya da yer altı zenginliklerinden devlet payına düşen kısmı toplamak veya gerektiğinde bu kaynakları işletenlerden çıkardıkları madeni satın alma tekeli (monopson) kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleridir. Bir bakıma mukataaları günümüzdeki şekliyle “Kamu İktisadi Teşebbüsleri” olarak da değerlendirebiliriz. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnektir. Devlet uygun gördüğü her türlü zirai, ticarî ve sınaî kuruluşu mukataa konusu yapabilmekte ve bunlardan hissesine düşeni de çoğunlukla özel teşebbüs eliyle toplatabilmekteydi.⁸ Mukataa, evvela mukavele, uzlaşma veya şurût manasında kullanıldığı gibi, bir bölgenin veya bir vilâyetin vergi işlerini üzerine alan bir kimse tarafından ödenen vergiler manasına da gelmektedir. Bundan başka bir köy ikta’ olarak verilebilirdi. Bu köyü alan kişi için devlet hazinesine borçlu olduğu muayyen maddeler tespit olunurdu. İşte buna da mukataa denmiştir.⁹ Mukataa, bir mahallin hâsılatının muayyen bir bedel ile bir mültezime veya bir emine verilmesi anlamında da kullanılmıştır.¹⁰ Coğrafî sınırları

5 Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, (2006), s. 129.

6 “...Çün bu rağbet ile tevâyif-i enâm mütekeşsir oldu, yerleşti; hükmi-i kazâ-muz’oldı ki, bu evler yazılıp, hâllü hâline mukâta’a vaz’ oluna. Bu cihetten ki temlik olunan binâdur, yir vakftur; bi-mukâta’a olmaz, diyü. Pes bu yazının infâdî için, merhûm ammüm Cebe-Ali Beğ – ki ol esnâda Bursa Beği idi – ol ta’yîn olundu. Ve kemîne dahı, Bursa safâsına terk-i timâr idüp, ammüm huzûrını ihtiyâr itmiş idüm. Maslahatı üzerinde olmağın, işâret-i âliye şöyle oldu kim, bu şikeste-dil kalemi ile defter oluna. Hezârta ‘ablar çekilüp, hâne-be-hâne, hücre-be-hücre, ulviyyât ü süfliyyât, bağçe vü bâğât yazılıp, mukâta’a sebebi ile çok tebeddülât vâk’ oldu. Meselâ bir kişi mukâta’asın edâ idemeyecek evi koyup, ihtiyârı ile, hâline münâsib ev aldı...” Bkz. Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s. 67- 68. Bu dönem mukataa uygulamasına dair Osmanlı tarihlerinde verilen bilgiler için ayrıca bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), İstanbul, 2003, s. 488; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), Ankara, 1995, s. 709; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, Ankara, 1991, s. 97- 98.

7 Tayyib Gökbilgin, “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, *IV. Türk Tarih Kongresi* 10-14 Kasım 1948, (1952), s. 434- 435.

8 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 120; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 177; Mehmet Ali Ünal, “XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (3), s. 93.

9 Halil İnalıcık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, (1996), s. 30.

10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, s. 332; İnalıcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 5.

ile alınacak vergilerin tür ve miktarları maliye tarafından belirlenmiş vergi kaynağı / kaynakları da mukataa olarak adlandırılmıştır.¹¹

Görüldüğü üzere, mukataaya dair kavram çokluğu, bu kavramların anlamı ve birbirleriyle olan ilgilerinin karmaşıklığından ortaya çıkmaktadır. Bu husus, mukataa kavramı için tek bir tanım yapılmasını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Mukataa; iltizam, kesim, maktu' ve maktu'a kavramlarını kapsadığı gibi, icare / bedel, yöntem, malî birim, götürü ve sözleşme anlamlarını da içermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde mukataanın Türkçe karşılığı olan kesim kelimesi, malî birim ve sözleşme anlamlarını karşılamamaktadır. İltizam ise, sadece bir vergi toplama yöntemi olarak bilinmektedir. Yöntem ve götürü anlamıyla maktu' ve kesim kavramı -icare anlamı hariç- eş anlamlıdır. İcare/bedel anlamında kesim kavramını maktu'nun bir versiyonu olan maktu'a kelimesi karşılamaktadır. Maktu'a ayrıca malî birim anlamına da gelmektedir. Yani maktu' ve maktu'a kavramları birlikte, sözleşme hariç mukataa kavramını karşılamaktadırlar.¹²

MUKATAALARIN YÖNETİMİ

Mukataa haline getirilen devlete ait gelir kaynağının hâsılâtının kim tarafından toplanacağı hususu aynı zamanda mukataanın ne şekilde yönetileceği veya hangi yöntem ile işletileceğini de açıklamaktadır.¹³ Osmanlı maliyesinde mukataa gelirleri başlıca üç yöntemle toplanmaktaydı. Bunlar, emanet, iltizam ve malikâne idi. Osmanlı maliyesinde merkezî hazinenin gelirlerinin tahsili için devlet, dönemin şartlarına uygun vergi toplama metotları geliştirmişti. Devlet için vergilendirmenin temelde iki yolu bulunmaktaydı. Bunlardan biri, maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılması, ikincisi ise vergilendirme vazifesinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesi idi. Bu iki uygulama, vergilendirmede devletin kullanabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutbudur. Uygulamada bu iki kutup arasında değişik şekiller her zaman için var olmuştur. Osmanlılar, "emanet" ve "iltizam" usulleri ismini verdikleri bu metotların her ikisini de kullanmışlardır.¹⁴

EMANET USULÜ

Osmanlılarda mukataaların vergilerinin toplanması usullerinden birisi olan emanet, merkezî hazineye ait olan vergi gelirlerinin devlet tarafından bir memur kadrosu tarafından tahsil edilmesi manasına gelmekteydi.¹⁵ Mukataalar emanet yöntemiyle (bervech-i emânet) işletilebilmekteydi. Bu yöntemle devlet, mukataaları bir mültezime devretmeyerek bu işletmelere ait gelirlerin kendi eliyle görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmasını tercih etmekteydi.¹⁶ Bir gelir kaynağı mukataa haline dönüştürüldüğünde, bu mukataa yıllık gelirin tespit edilmesi

11 Şevket Pamuk, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914*, İstanbul, 2005, s. 147.

12 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 4.

13 Deniz Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", *Bilgi*, 29, (2004), s. 140.

14 Mehmet Genç, "İltizam", *DA*, XII, (2000) s. 154.

15 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003, s. 2.

16 Bu hususla ilgili olarak, Ft evâsıt-ı Zilhicce Sene: 1036 (M. Ağustos-Eylül 1627) tarihli, "Tuna mukâtaaları Özi Kalesi neferlerinin mevâciblerine ocaklık tayin olunduğundan, Nâzır Ahmed uhdesinde bulunan İskele-i İsakcı ve Tolca ve Maçın ve tevâbii mukâtaaları ile Zarar-ı Kassabiye Mukâtaası'nın iltizâm süresi bitiminde tâlibi çıkıncaya kadar Vezir Hasan Paşa'nın adamına emâneten zaptettirilmesi ve söz konusu mukataalara kimsenin müdahale ettirilmemesine" dair İsakcı ve Tolca ve Maçın ve İbrayil ve Hırsova kadılarına yazılan hüküm için bkz. 48 No'lu hüküm, *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001, s. 34.

için ilk yıllarda emanet yöntemi ile idare (deruhte) edilmekteydi. Buna ilaveten, bir mukataanın gelirlerinin azalması sebebiyle mültezimlerin talip olmaması, devletin mukataanın gerçek gelirini belirlemek istemesi ve mültezimlerin mukataanın işletme şartlarına uymaması gibi nedenlerden dolayı da devlet emanet yöntemini uygulama yoluna gitmişti. Diğer taraftan uzun süreli ve yıpratıcı savaşlar veya başka nedenlerden dolayı boşta kalıp gelirlerinin düştüğü ya da satışı gerçekleşmediği yıllarda da mukataaların bu yöntemle işletilmesi tercih edilmişti.¹⁷ Yine gelir düşüklüğü gibi nedenlerden dolayı mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları veya madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar da emanet yöntemiyle idare olunmaktaydı.¹⁸ Bu bağlamda Osmanlı maliye geleneğinde emanet, iltizama tercih edilmesi gereken bir uygulama olarak değerlendirilmiştir.¹⁹

Emanet yönteminde, mukataanın geliri, memur, hademe maaşları, kira, yakıt, tamir gibi masraflar çıkarıldıktan sonra kalan kısım. Bu hâsılât da ya merkeze gönderilir ya da merkez tarafından uygun görülen yerlere nakledilerek mahsûbu yapılırdı.²⁰ Emaneten idare halinde mukataa geliri devlet bütçesine her ne kadar "mukataa hâsılâtı" adı altında yansımaktaysa da, bu hâsılât yine de gerçek vergi hâsılâtını tam olarak ifade etmemekteydi. Çünkü emanet uygulamasında da vergi toplama masrafları bulunmaktaydı.²¹ Mukataaları emanet usulüyle deruhte eden ya da vergilerini toplama hakkına sahip olan şahsa "emîn"²² adı verilmekteydi. Bu kişiler doğrudan merkezî hazine tarafından görevlendirilmekte olup, devletten bir maaş veya dirlik almaktaydılar. Mukataalardan elde edilen gelirlerin azlığı ya da çokluğundan veya zarar edilmesinden dolayı hiçbir sorumluluk üstlenmezlerdi. Sadece devletin kendisine tahsis ettiği ödenekle yetinerek geçimlerini sağlardı.²³ Eminler genellikle mültezimlerin talep etmediği veya askerî bakımdan önemli vergi kaynaklarının tahsili için tayin edilmekteydiler.²⁴

İltizam ve emanet işleri hazine-i âmire tarafından yürütülmekteydi. Devlet, mukataaya ait gelirlerin merkezî hazinede toplanmasını sağlamak için bütün mukataaları devlet merkezinde ya da mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye (açık arttırma) çıkartmaktaydı. Müzayedede esnasında hazineye en fazla fiyatı teklif eden ve bunun bir kısmını da peşin vermeyi kabul eden iltizamı almaktaydı. Devlet açısından peşinat miktarının fazla oluşu bir tercih sebebi idi. Çünkü iltizamdan amaç bir an evvel merkezî hazineye peşin para girişini temin etmektir. Zira devlete ait her türlü cârî harcamalar hazine-i âmire tarafından karşılanmasından dolayı buna şiddetle ihtiyacı vardı. Yapılan müzayedede neticesinde en yüksek fiyatı ve ilaveten en fazla peşini vermeyi taahhüt eden yani iltizamı alan kişiye mültezim ve emin denilmekteydi. Osmanlı kaynaklarında bu durum "*bervechi iltizam emin ve mültezim*" olarak formüle edilmiştir. Eğer müzayedede sonunda iltizamı alan birisi çıkmazsa, bu durumda devlet, mukataa gelirlerinin tahsili için ulufeli bir memur tayin ediyordu ki bu kişiye de emin ismi verilmekteydi. Ancak iltizamı emaneten aldığı "*bervechi emanet emin ve mültezim*" şeklinde ayrıca belirtiliyordu. Bu

17 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 150-151.

18 Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 178.

19 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 128.

20 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 544.

21 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986, s. 22.

22 Sözlükte, "kendisine bir şey emanet edilen, güvenilir kimse, mutemet" anlamına gelen emin kelimesi, Osmanlılarda belli bir vazifeyi yerine getirmesi istenen ve bu vazifesine mukabil devletten ücret alan, fakat üstlendiği vazifeden dolayı herhangi bir risk altına girmeyen tüm görevliler için kullanılmıştır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Emin", *DIA*, XII, (2000), s. 111- 112.

23 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 128; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 150.

24 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 2.

şekilde yani emanet suretiyle bir mukataayı iltizama alanlar da hazineye belli bir meblağı ödemek zorunda idiler.²⁵

Teorik olarak üç ila on iki yıl arasında tasarlanan sözleşme süreleri²⁶ XVI. yüzyıl boyunca fiilen çok daha kısa olarak gerçekleşti. Toplumun tüm kesimlerine açık tutulan yoğun rekabet ortamında sözleşme süreleri giderek kısılırken buna mukabil iltizam bedelleri de hızla yükseldi ve iltizam sektörü genişlemeye başladı. Bu rekabet ortamında emanet yöntemi de silinme derecesinde daraldı. Bu tarihlerden itibaren XIX. yüzyılın ortalarına kadar emanet usulü giderek çok nadir hallerde, ya ilk defa kurulan bir mukataa için müzayedeye esas alınacak gelir kapasitesini belirlemek gerektiği veya iltizama almaya istekli ve gerekli meblağı ödemeye razı olan mültezimler bulunamadığı ya da iltizama verildiği halde sözleşme süresi içerisinde fevkalade değişimler neticesinde mukataanın gelirinde büyük oranda azalma beklendiği için mültezimin işi bırakmak zorunda kaldığı durumlarda geçici olarak başvurulmuş istisnâ bir yöntem haline gelmeye başladı. Emanet usulü iltizama rekabet edemediği için zamanla ortadan kalktı. Çünkü iltizam, emanetle mukayese edilemeyecek kadar daha az masraf ve küçük bir bürokratik kadro ile azami vergilendirme imkânı sağlıyordu.²⁷

İLTİZAM USULÜ

Emanet usulünden farklı olarak mukataaya ait gelirleri toplama işi veya o mukataanın idaresi bir şahsa verilmişse buna iltizam usulü denilmekteydi. Lüzum kökünden türeyen "iltizâm" sözlükte "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak ise, "özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" demektir. Bu işi yapan kişiye de mültezim²⁸ denir. İltizamla eş anlamlı olarak "deruhde, tevcih, fûruht, ihâle ve taahhüd" kavramları da kullanılmıştır. Günümüzdeki anlamıyla vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelendirilebilecek olan iltizam uygulaması, ziraât toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın birçok ülkesinde kullanılmış olan bir vergilendirme metodudur.²⁹

Bilindiği üzere bir kısım asker ve görevlilere belirli bölgelerden ve faaliyetlerden kendi nam ve hesaplarına vergi toplama hakkının devredilmesi anlamına gelen timar sistemi, önemli bir malî

25 Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 6, (1991), s. 59- 60.

26 Mültezimler, şartların elverişli olması ve bundan büyük kârlar elde edebileceklerini umduğu durumunda, mukataayı birden fazla tahvile iltizama alabilirlerdi. Bu şekilde altı, dokuz ve hatta on iki yıllık tahvillere rastlamak mümkündür. Buna karşılık, mültezimin mukataaya bir tahvil süresi dahi tasarruf etmediği zamanlar olmaktadır. Zira bu mültezimler ölebilir, mirasçıları da mukataayı tahvil sonuna kadar işletmek istemezler veya tahvil bitiminden önce bir başka kişi çıkar iltizam bedelini arttırır ve kendisi bu yeni fiyat üzerinden işletmeyi kabul etmezse mukataa yeni bir mültezime verilir. Bu durumda eski mültezim "kiste'l-yevm" üzerinden yani iltizam ettiği tutarın karşılığı olan gün başına düşen miktarı, tasarruf ettiği gün sayısınca ödemek zorunda kalır. Yeni mültezim ise, tahvilin arta kalan zamanı için, yeni fiyat üzerinden "kiste'l-yevm"e göre hesap verir. Arta kalan müddet kısa olursa, yeni mültezim onu bir tahvil ile birleştirebilir, böylece dört veya beş yıllık tahviller ortaya çıkardı. Bkz. Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre...", s. 147- 148.

27 Genç, "İltizam", *DİA*, XII, (2000), s. 155- 156.

28 Mültezimler merkezî hazine adına vergi toplamada geniş bir yetkiye sahipti. Sultan emrettiği takdirde, yerel askerî birliklere doğrudan ve düzenli ödemeler yapması gerekebilirdi. Kendi bölgesinin gelirini arttırmaya yönelik yeni yöntem önerilerini de içeren raporları da merkezî hükümet tarafından benimsenirdi. Ayrıca madenler, Osmanlı öncesine ait gümrük resimleri, ya da başka herhangi bir vergilendirilebilir faaliyet türü gibi yeni gelir kaynakları bulma vazifesi de vardı. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalçık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktaş), İstanbul, 2000, s. 103- 104.

29 Genç, "İltizam", *DİA*, XII, (2000), s. 154.

uygulama idi. Bu uygulama ile devlet bir aracı kullanmadığı için vergileri kolay ve masrafsız bir şekilde toplayabilmekteydi. Ancak bazı faaliyetler grubu vardı ki bunu timar sistemine dâhil etmek mümkün değildi. Merkezî bürokrasi ile ücretli askerî sınıfın yüklendiği bu faaliyetleri, geniş bir coğrafyaya yayılan bir imparatorluğun her tarafından toplanacak aynî vergileri, doğrudan doğruya ve münferit olarak tahsis etme imkânı olmadığı için, vergilerin nakden alınması ya da nakde çevrilerek merkezî hazineye intikal ettirilmesi ve oradan bu faaliyet gruplarına maaş şeklinde ödenmesi zorunluluğu bulunmaktaydı. İşte bu zorunluluk karşısında Osmanlılar uygulama sahasına iltizam sistemini koymuşlardır.³⁰

Başlangıçta ticarî vergileri ve padişaha ait arazilerden toplanan aşar vergisini toplamak için uygulama sahasına konulan bir malî metot olan iltizamın uygulama alanı 17. yüzyıldan itibaren giderek genişlemeye başlamıştır. Bundaki en büyük etken ise, ülke içi ekonominin daha fazla ticarileşmesi ve savaş tekniklerinin değişmeye başlamasıdır. Bilhassa Avrupa'da yapılan savaşlarda, piyade sınıfının baruta sahip ordularda öncelikli hale gelmesi dikkate alınırca, Osmanlı idarecilerinin, reayanın köyleri terk etmesi ve eşkıyalık hareketlerinin artması sebebiyle, ekilen arazi azaldığı zaman, bu toprakları yeniden timarlı sipahilerin sorumluluğuna bırakma hususunda artan bir isteksizlik duyması bu bağlamda bakıldığında hiç de şaşırtıcı değildir.³¹ İltizam işini yürüten kurum hazîne-i âmire idi. Herhangi bir sefer-i hümayun sırasında İstanbul'da kalan başdefterdar, vergi toplanmasıyla ilgili her türlü emri vermeye, emin, mültezim ve kadılar dâhil bu işlerle uğraşan herkesi denetlemeye ve başarısız olanları görevden almaya tam yetkiliydi. Mültezimlerin veya başkalarının ödenmemiş vergi ya da gecikmiş borçlarını toplamak için, özel bir örgüt kurulup çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Maiyetindeki altmış adamıyla birlikte bu örgütün başbâkikulu³² adı verilen amiri, vergisini ödemeyenleri takip ve gerekirse kendi inisiyatifile hapsedirebiliyordu. Öyle ki, II. Mehmed döneminde borçlarını ödeyemeyen pek çok mültezim hapse atılmış, hatta bazıları da idam edilmişti.³³ Vergi toplama hakkını elde eden mültezim, vergi veren kişilere iyi davranmayı³⁴ ve sorumlu olduğu bölgedeki gelirleri arttırmayı taahhüt etmiş olmaktadır. Mültezim nefsi ve bütün maddî varlığıyla sorumludur. Yükümlülüğünü yerine getiremediği zaman bütün malları satılır, kendisine borcu olanlardan alacakları hazine adına tahsil edilir, yeterli gelmediğinde, kendisine kefil olanlardan

30 Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, III, (1999), s. 250.

31 Ariel Salzman, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar", *Osmanlı*, III, (1999), s. 228.

32 Vergiye ait hususlarla diğer malî konuları tetkik ve yoklama ile görevli olan hazine memurlarının amirine verilen unvandır. Bakî kelimesi bakmak mastarından gelmektedir. Bundan dolayı bakî kulu müfettişin tam karşılığıdır. I. Selim zamanında (1512- 1520) Bakî Kulları adıyla bir birim kurulduğu söylene de bu husus herhangi bir kaynağa dayandırılmamaktadır. Bkz. Mehmet Pakalın, "Bakî Kulu", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, (1983), s. 578. Fakat defterdarlığın bünyesinde böyle bir vazifeyi gören bir görevlinin bulunması mümkünse de bunun bir büro şeklinde kuruluşu muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Zira bu döneme ait bazı vesikalarda bakaya teftişiyile görevlendirilen kimselere tesadüf edildiği gibi bazı kayıtlarda da bakî çavuşluğu adlı bir görevlinin bulunduğu ve bu çavuşların defterdarlığa bağlı olarak devlete ait bakîye gelirlerini toplamakla görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", *DA*, V, (1992), s. 126.

33 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, s. 103.

34 Devletin, vergi toplamakla yükümlü olan mültezimlerden beklediği en önemli vazife, reayanın korunup gözetilmesi, başına buyruk davranmaması, zulm ve te'addide bulunulmamasıydı. Şayet bu duruma aykırı davranan mültezimler olursa, iltizamlarının ellerinden alınması söz konusuydu. Bununla ilgili olarak 20 Zilkade 978 (15 Nisan 1571) tarihli, Musul'da Nâzır-ı Emvâl ve Mültezîm olan Cârullah oğlu Mehmed hakkında fesat çıkarttığı ve mîrî malî kendi keyfî harcamalarında kullandığı yolunda vaki olan şikâyetlerin incelenip adı geçenin teftiş edilmesi; suçlu görüldüğü takdirde mîrî malin tahsil edilip kendisinin de hapsedilmesi hakkında Diyarbakir Beğlerbeğisi'ne gönderilen hüküm için bkz. 457 No'lu hüküm, *12 Numaralı Mühimme Defteri (978- 979/1570- 1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks-I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996, s. 321- 322.

kefalet meblağlarını alır, tüm bunlar da borcu karşılamadığı takdirde mültezim yakalanıp zindana atılırdı.³⁵

Devlet, mukataa gelirlerinin hazinede toplanmasını sağlamak için her bir mukataayı yıllık geliri (vergi veya mal) karşılığında belli bir süre (1-3 yıl)³⁶ ve çeşitli şartlar ile işletilmek üzere devlet merkezinde veya söz konusu mukataanın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarıyordu.³⁷ İltizam edinme süreci ise şöyle gerçekleşmekteydi: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda her mukataanın bulunduğu bölgede sürekli olarak rekabet içerisinde tutulan taliplerin kadıya ya da bölgenin en büyük maliye yetkilisi olan defterdar, muhassıl vb. görevlilere yaptıkları başvuru ile işlem başlardı. Aday bu başvuruda ödeyeceği meblağı, ne kadarını peşin ödeyeceğini, kefillerine ait liste ile her bir kefilin ödemeyi taahhüt ettiği meblağı ve kabulünü istediği diğer şartları belirtirdi. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden adayın vergilendirmeyi başarabilecek ve teklif ettiği meblağı ödemeye yeterli malî gücü olduğunu belirledikten sonra, kadı kefillerin taahhüt ettiği kefalet meblağını ödeme gücüne sahip olup olmadıklarını anlamak üzere evlerine kadar giderek bizzat kontrol edip güvenilir şahitlerin de ifadeleriyle kaydettikten sonra arz tezki-resini hazırlar ve merkeze yollardı. İstanbul'da da gerekli incelemeler yapılarak teklif uygun görülürse iltizam mukavelesi³⁸ oluşmuş sayılır ve tüm bu verileri ihtiva eden bir berat hazırlanarak gönderilirdi. Akabinde mültezim vergilendirme işine başlayabilirdi.³⁹

Devletin, bir taraftan vergi kaynaklarının durumunu iyileştirebilmek, diğer taraftan uzun süreli ve masraflı savaşlar dolayısıyla çektiği nakit sıkıntısına kaynak temin etmek istemesi⁴⁰ ve vergi kaynağını uzun vadeli çıkarları açısından koruma isteğinin artması amacıyla genelde 1-3 yıl olarak tasarlanan ancak teorik olarak 12 yıla kadar uzayabilen iltizam süresindeki sınırlama kaldırılarak 10 Ocak 1695 yılında yayınlanan bir fermanla malikâne sistemine geçildi.⁴¹

MALİKÂNE SİSTEMİ

XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlılar, içeriden nüfus baskısı ve bürokratik yapıdaki değişim, askerî harcamalardaki artışa karşılık savaş gelirlerinin düşmesi, transit ticaret yollarının değişmesi ve rekabetten dolayı Ortadoğu'da eskiden beri elde edilen gelirlerdeki

35 Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, (1962-1963), s. 146- 147.

36 Murat Çizakça, mukataaların en fazla üç yıllığına mültezime verildiği düşünülse de arşiv kaynaklarının bunun doğru olmadığını ortaya koyduğundan bahsetmektedir: "Nitekim devlet olumlu ekonomik şartlardan azamî faydalanmak amacıyla, bir vergi kaynağını ihalede gerçekleşen miktardan daha yüksek bir meblağa almak isteyen bir girişimciye devretmekte sakınca görmemiştir. Kısacası, bir mültezimin vergi kaynağını ne kadarlık bir süre boyunca kontrolü altında tutabileceği Osmanlı iltizam sisteminde belirgin değildir. Böylelikle, mültezimin ilk plânlamış olduğu süre ile gerçekleşmiş süre arasında bir farklılık doğmaktadır. Bazı araştırmacılar bu farklılıktan hareketle, açık arttırma sisteminin ne denli rekabete açık olduğu hakkında fikir yürütebilmişlerdir." Bkz. Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı*, III, (1999), s. 224.

37 Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, (2009), s. 2110; Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", s. 59.

38 İltizam mukavelesi, tahvil adı verilen ve genellikle üç yıllık bir süre için yapılırdı. Ancak çok defa birkaç tahvil için dokuz hatta on iki yıla kadar uzayan bir süreyi kapsayabilir ve bu durum verilen beratla açıkça belirtilirdi. Bkz. Genç, "İltizam", *DİA*, XII, (2000), s. 155.

39 Genç, "İltizam", *DİA*, XII, s. 155.

40 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 3.

41 Abdulkadir Buluş, "Vergi Toplamının Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamının Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, (2010), s. 96.

azalma, Amerikan gümüşünün yol açtığı fiyat artışı ve enflasyon, savaşlarda ateşli silah kullanımının yaygınlaşması ve savaş tekniklerindeki değişim nedeniyle orduda yapısal dönüşüm ihtiyacı, timar ve devşirme sistemlerinin değişmesi, toprak idaresinin bozulması, Celâlî isyanları ve benzeri eşkiyalık ve toplumsal kargaşalıklar gibi birbirine zincirleme olarak bağlı pek çok sorunla karşı karşıya gelmişti.⁴² Tüm bu siyasî, idarî, toplumsal ve malî gelişmeler malikâne uygulamasının zeminini hazırlamıştı.

Malikâne, Arapçada "mülk sahibi", "bey", "hükümdar" ve "tasarruf eden" anlamına gelen mâlik⁴³ kelimesiyle Farsçada – âne ekinde türetilmiş bir kelimedir.⁴⁴ Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi, mukataaların ve Hazine-i Âmir'e bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle özel kişilere satılması esasını gerektirmekteydi. Mukataayı işletme hakkını elde eden kişi merkezî hazineye önce "muaccele"⁴⁵ adı verilen yüklü bir para ödemekte ve her yıl da "mal"⁴⁶ olarak adlandırılan küçük bir meblağı, yıllık vergi halinde hazineye yatırıyordu. Bunlara karşılık mukataanın gelirleri, hayatta olduğu sürece malikâneciye ait oluyordu. Devlet sadece malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden kendisine alabilecek ve bu durumda isterse yeniden bir başkasına satabilecekti.⁴⁷ Böylece sistem hem devletin acil para ihtiyacını, hem de yıllık olağan giderlerini finanse etme amacını taşımaktaydı. Muaccele meblağları, daha önceki iltizam uygulamasında olduğu gibi açık arttırmalarda oluşuyor, mal meblağları ise devlet tarafından belirleniyordu.⁴⁸

1683 yılında başlayan Osmanlı- Avusturya savaşlarının ortaya çıkardığı malî krizi gidermek, devlet hazinesine yeni gelirler sağlamak ve perişan olmasını önlemek için mirî mukataaların "kayd-ı hayat" şartıyla "serbestiyet" üzere malikâne olarak "ricâl-i devlet" ve "âyân-ı memleket"e iltizama verilmesi için Başdefterdar Halil Efendi'nin telhisini "Sadrazam ve ulemây-ı kirâm" uygun görüp imza etmişler, bunun üzerine de bir hatt-ı hümayun yayınlanmıştı.⁴⁹ Zamanın Baş Defterdarı tarafından hazırlanan esaslar dâhilinde 24 Cumaziyelahir 1106 / 10 Ocak 1695 tarihinde yayınlanan fermanın getirdiği sistem,⁵⁰ aslında malî zaruretlerin ortaya çıkardığı bir

42 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, İstanbul, 2005, s. 38- 53.

43 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1996, s. 1260.

44 Mehmet Genç, "Malikâne", *DİA*, XXVII, (2003), s. 516.

45 Mirî yani devlete ait iltizamat (malikâne) ve mukataattan ve taksitle satılan emlaktan peşin olarak alınan paraya verilen isimdir. Ayrıca mirî arazinin ve yine bu hükümde olan arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihanın tasarruf hakkı karşılığında peşin olarak verilen nakdî bedele de "muaccele" denilmektedir. Bkz. Pakalın, "Muaccele", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (1983), s. 550. Muaccelenin miktarı, tarafların kıyasıya rekabet ettiği müzayedelerle (açık arttırma) belirlenmekteydi. Bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), İstanbul, 1999, s. 141.

46 Osmanlı maliye literatüründe malikâncilerin sahip oldukları malikâneler için her yıl ödeyeceği yıllık vergidir. Hazine defterlerinde "mal" olarak tabir edilen bu vergilerin miktarı malikâne uygulamasından önce, normal olarak mültezimler arasındaki rekabetle belirlenirdi. Mukataanın durumuna ve rekabetin şartlarına göre seneden seneye artar veya eksilirdi. Ancak mukataalar malikâne haline geldikçe "mal"lar devlet tarafından belirlenen değişmez ve katî rakamlara dönüşmüştür. Bkz. Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 253.

47 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 33.

48 Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", s. 224. İltizam sisteminde mukataa deruhde edebilmek için yıllık gelirinde bir artış yapmak, malikânede sisteminde ise uygulamanın başlangıç tarihinde ilgili mukataanın yaklaşık iki veya üç yıllık kârının karşılığı olan muaccele ödemek gerekmekteydi. Burada bahsi geçen kâr, ilgili mukataanın kârı değil, malikânecinin hazineye ödediği yıllık bedel ile mukataanın yıllık toplam geliri arasındaki farktır. Bkz. Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

49 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", *Belleken*, XLII, Sayı: 168, (1978), s. 668.

50 Malikâne kavramının Osmanlı malî literatürüne bu tarihten önce girdiğini belirtmemiz gerekir. Osmanlıların erken dönemlerinde askerî başarılar dolayısıyla ya da ıssız yerlerin şenlendirilmesi için temlik edilen topraklara mülk ya da malikâne denilmektedir. Yaygın olarak görülen bir diğer malikâne türü ise, malikâne-divanî olarak

vetirenin, XVII. yüzyılın sonlarında ulaştığı bir aşamada normal sayılabilecek bir neticesi olmuştur.⁵¹ Mukataaların, dâhilinde bulunan reayayı da himaye edeceği düşüncesiyle askerî sınıf mensuplarına ömür boyu şartıyla ve maaşları karşılığında ilzam edilmesine ait uygulamadan, yine söz konusu mukataaların herkese açık müzayede ile satılmasına geçiş çok önemli bir sıçrama sayılamaz. Bu değişimin çok kapsamlı olmadığı düşünülse bile malikâne sistemi, Osmanlı maliye uygulamaları içerisinde yaklaşık 150 yıllık bir ömre sahip olması bakımından önemi hiç de küçümsenemeyecek bir müessese durumuna gelmiştir.⁵² Sistemin amacı, kuruluşunu ilan eden fermanın da tespit ve ifadesinde olduğu gibi sık sık değişen mültezimlerin, mümkün olduğu kadar fazla kâr elde etmek uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzere kalıcı bir mültezimin tasarrufuna bırakmaktı.⁵³

Bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun "mukataa" statüsünde yani merkezî hazineye ait sayılan gelir kaynaklarından birisi olması gerekiyordu. Bu özelliği tam olarak ifade etmek için "mirî mukataa" terimi kullanılmaktaydı. Mirî mukataalar havass-ı hümayuna dâhil, yani timar alanları dışında kalan gelir türleriydi. İşte Hazine-i Âmire ancak bu tür gelir kalemlerini malikâne olarak şahıslara satabilirdi.⁵⁴ Devlete ait gelirlerin yaklaşık % 50'sini meydana getiren mukataalar için 1695 yılında yürürlüğe giren malikâne sistemi, ilk olarak köy ve mezra gibi düşük senelik hâsılatlı yerlerin⁵⁵ satışından başlanarak kısa sürede çok hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Zira sistemin uygulamaya konulduğu tarihten iki yıl sonra, malikâne sistemi, orta ve yüksek rütbeli askerî sınıf mensuplarına tahsis edilmiş olan has gelirlerine de şamil kılındı.⁵⁶ Malikâne uygulamasının başlangıcında ister reaya ister askerî (yönetici) sınıfa mensup olsun kadın veya erkek her kesimden insan malikâne sahibi olabiliyordu. Malikâne sistemini daha önce uygulanan iltizam sisteminden ayıran en önemli farkların başında vergi toplama yetkisinin veya tasarruf süresinin birkaç yıl ile sınırlı olmaması, bu sürenin malikâne sahibinin ömrü boyunca⁵⁷ devam etmesi gelmekteydi. Malikâneyi işletme hakkını elde eden malikânegilerin beratlarında bu husus, "bervech-i te'bid" veya "kayd-ı hayat" kavramlarıyla ifade edilmekteydi.⁵⁸

adlandırılmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı maliyesindeki malikâne uygulaması ile devletin kuruluş yıllarında görülen malikâne-divani sistemi birbirine karıştırılmamalıdır. Bu tip malikâneler bir bakıma özel mülk idi. Bunun karşılığında malikâneye sahip olan kişi vergi gelirinden bir pay almaktaydı. Divanî olarak adlandırılan hisse ise devlete ait olup, bunun karşılığında malikânenin gelirinden elde edilen pay timar olarak verilmekteydi. Bu tür toprakların avârız-ı divaniye adı verilen vergilerini toplama hakkı da doğal olarak devlete aitti. Bkz. Avdo Sucasca, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", (çev. M. Özyüksel), İÜİFM, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41, S. 1-4, (1985), s. 274; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1984, s. 149; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, s. 129.

51 Malikâne sistemi, hem kuruluş fermanında, hem de çeşitli hukukî muamele tarzlarını tayin ve tespit eden pek çok hükümde ifade edildiğine nazarın, Kahire köylerinde öteden beri uygulana gelen bir usulün benzeri olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır. Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar*, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), (1973), s. 237.

52 Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 236- 237.

53 Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 237.

54 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.

55 Devletin malikâneye konu olan mukataaların büyüklüğünü bu şekilde sınırlandırmasının en önemli nedeni, sistemin yeni kurulmuş olması dolayısıyla riskin en aza indirgenmesi isteği idi. Bkz. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, s. 150.

56 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 24- 25.

57 Malikâne sahibinin ölümüyle, malikâneye konu olan mukataa yeniden devlete dönmekte ve tekrar malikâne olarak satışı mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bu işlem, sınırlı süreli bir özelleştirme olarak düşünülebilir. Ayrıca mukataalar malikâneye dönüştükten sonra müzayede konusu iltizam değil, malikâne satışlarıdır. Bkz. Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, Ankara, 2013, s. 347.

58 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara, 1995, s. 513; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20.

Malikâneyi iltizam sisteminden ayıran ikinci özellik ise; normal iltizamda mültezimler bir mukataayı deruhde etmek için mukataanın senelik hazineye ödenmesi gereken vergi miktarları (mal) üzerine rekabet ederlerdi. Müzayedede en fazla meblağı teklif eden mültezim, mukataayı genellikle üç yıllığına işletebilmekteydi. Fakat bu sürenin bir garantisi yoktu. Çünkü bir mültezim bir mukataayı işletirken, yani vergilerini toplarken, bir başka mültezim ilgili mukataa için daha yüksek bir fiyat teklif ettiğinde, ilk mültezimin iltizam sözleşmesi sona erebilirdi. Malikâne sisteminin devreye girmesiyle birlikte, mültezimler için iltizam sözleşmesinin vaktinden önce bozulma riski de ortadan kalkıyordu.⁵⁹ Malikâne sisteminde mukataa, merkezde divanda yapılan müzayede ile deruhde edilmekteydi. Müzayede işlemi ise, sadrazam ile defterdarlıkta gerçekleşmekteydi.⁶⁰ Fakat muhassıllık, voyvodalık vb. olan bölgelerde satış işlemi için merkezden görevliler gönderilmekteydi.⁶¹ Malikâne süresi ise, ilgili mukataaya halkın ilgisinin sona ermesine kadar devam sürmekteydi.⁶²

Malikâne sistemi ile devlet yalnız gelecek yılların gelirlerinin idamesini sağlamakla kalmamış, ayrıca yepyeni bir gelir kaynağı da temin etmişti. Mukataaların malikâne olarak satış işlemi ise şöyle gerçekleşmekteydi: Genellikle devletin belirlediği asgarî muaccele miktarı ilan edildikten sonra malikâneye talip olan şahıslar, satış işlemine memur olan görevlinin huzuruna gelerek yapmak istedikleri yükseltme miktarlarını kaydettirirlerdi. Neticede en yüksek fiyatı teklif eden kişiye satış yapılırdı. Tekliflerin hiçbiri asgarî sınıra ulaşmamışsa, satış gerçekleşmezdi. Şayet müzayede şartlarına riayet edilmeyerek tespit edilen asgarî sınırın altında satış yapılmışsa, bu satış hükümsüz sayılarak yeniden müzayedeye başvurulurdu.⁶³ Malikâneyi işletme hakkını kazanan malikâneci, müzayede sonunda yatırdığı peşin para (muaccele) dışında ilgili mukataanın satış tarihinde merkezî hazineye sağladığı yıllık nakdî vergiyi (mal) üç taksit halinde ve bir sene içerisinde öderdi.⁶⁴ Müzayede "*tellalbaş*" adı verilen bir görevli tarafından yönetilir, mukataayı işletme hakkını elde eden şahıs ve diğer taliplerin ilgi göstermediği bildirilmedikten sonra tutanak arz edilir ve bu tutanak malikânede korunurdu. Merkezî hazineye peşin olarak yatırılan muaccele miktarının %2'si nispetinde ayrıca müzayede masrafları için hazineye *dellâliye* adı verilen bir vergi ödenmekteydi.⁶⁵

Müzayede sonunda en yüksek muacceleli teklif ederek ilgili mukataayı satın alan kişiye, malikâne sahibi olarak kendisine sahip olduğu hak ve yetkileri belirten bir berat verilmekteydi. Devlet bu beratla, malikâneye konu olan mukataanın (vergi kaynağının) yer aldığı mekân veya mükellefler üzerinde yani vergi matrahı ile ilgili sahada, her türlü malî haklarla beraber bazı idarî ve inzibatî hakları da malikâne sahibine devretmiş olurdu. Bu husus belgelerde ünlü tabiri ile "*mefruzu'l-kalem ve maktu'ül-kıdem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere*" hayatta oldukça mutasarrıf olduğu belirtilirdi.⁶⁶ Bu durum ise malikâne mutasarrıflarının kendi mukataa bölgelerinde eyalet ve sancağa bağlı olmadan yalnızca merkeze karşı sorumluluk taşımak ve kadı dene-

59 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 20- 21.

60 "*Ba'dehû bi'l-cümle mukâta'âtın malikâne üzere fûruhtu fermân olunup ve Mirîden münâdî ta'yîn ve her gün Sadrazam ve Defterdâr kapusunda tâlibler muvâcehesinde müzâyede olunup, fûruhtuna mübâşeret ve mu'accelelerinden taraf-ı Mirîye ol sene dört yüz kîşe akçe mikdârî irâd hâsıl olup ve sene be-sene birer mikdâr şey hâsıl olunacak bir meded oldu, fı minhû.*" Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 513-514; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

61 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 513.

62 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

63 Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 238.

64 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 21.

65 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 154.

66 Genç, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", s. 239.

timi altında örf yetkisini üzerinde bulundurması anlamına gelmekteydi.⁶⁷ Malikânegilerin yıllık vergilerini düzenli olarak yaparak sistemin temel kuralına uyması, kanunları ihlal etmemesi ve kadıllara hakkında herhangi bir şikâyette bulunulmaması şartıyla devlet malikâneginin işlerine hiçbir şekilde karışmamaktaydı.⁶⁸ Malikâne sahibinin bu hakları ve satın aldığı malikâneye dışarıdan bir başkasının müdahale etmemesi devlet tarafından garanti altına alınmaktaydı. Bu husus ise kendisine verilen berat tezkirelerinde açıkça belirtilmekteydi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun bir mukataa statüsünde olması, yani merkezî hazineye ait sayılan gelirler kaynakları arasında olması gerekiyordu. Devlete ait olan mukataalar da havâss-ı hümayûna dâhil olan yani timar alanları dışında kalan gelir türleriydi. Ancak devlet maliyesinin bir darboğaz içine girerek sıkıntıya düşmesi ve timar sisteminin bozulması neticesinde timar alanları mukataaya dönüştürülmeye başlanmıştır. Timar alanlarının mukataalaşmasından kastedilen ise, has, zeâmet ve timar adlı dirliklerden elde edilen ve mahallinde tahsis oluna gelen gelirlerin giderek merkezî hazine gelirleri arasına dâhil edilmesidir.⁶⁹ Timar sahalarının mirî mukataalara dönüştürülmesinin temel amacı merkezî hazineye gelir sağlamak olduğundan, geliri yüksek zeâmet ve timarlar boşaldıkça hak sahiplerine verilmeyip mirî mukataalar adı altında hazine hesabına zapt edilip her yıl mültezimlere verilerek iltizam bedeli olarak alınan paralar, gelir yazılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Devletin bu uygulamadan bir başka amacı da ordudaki ulufeli asker sayısının çoğalmasından⁷¹ dolayı artan maaş ödemelerini yapabilmektir. Bunun en tabii yolu da eskiden timar sipahisine dirlik teşkil eden toprakların gelirlerini merkezî hazineye aktarmaktır.⁷² XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mukataalaştırma yöntemi sadece timar alanlarıyla sınırlı kalmayıp beylerbeyi, sancakbeyi gibi ümeranın hasları da zamanla kaldırılarak mirî mukataalara dâhil edilmeye başlamıştır. Böylece merkezî otorite, devletin gelirlerini arttırmak amacıyla arazi ve yerel yöneticilere ait diğer gelir kaynaklarını mukataaya dönüştürerek merkezî hazinenin kontrolüne almaktaydı.⁷³ Bu malikâne haslarda hâsılat doğal olarak hazineye muacceleyle ödeyen malikânegiye aitti. Fakat malikâne sahipleri "mal" adı verilen yıllık ödentileri has mutasarrıfına ödemek mecburiyetindeydiler. Has mutasarrıfları ise yılda dört taksit halinde "mal"larını malikâne sahibinden alacaklardı. Bunlara "mal" ile birlikte ayrıca "mal"ın % 16'sı oranında bir "kalemkiye" ödemek gerekiyordu ki son düzenlemeyle bu oran % 20'ye yükseltiliyordu.⁷⁴

67 Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", s. 255.

68 Çizakça, İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, s. 141- 142.

69 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 34.

70 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, Ankara, 1987, s. 162.

71 Timarların valiler, saray halkı ve çevresi tarafından gasp edilmesinden dolayı timarlı sipahi sayısı gittikçe azalırken, buna mukabil ulufeli asker sayısında önemli ölçüde artış göstermeye başlamıştır. Koçi Bey bu hususu şöyle dile getirmektedir: "... nice yüz yıl evvel fetholunmuş köyleri, tarlaları birer yolunu bulup, kimini paşmaklık ve kimini arpalık, kimini mülk olarak verdirib, kendileri tamamen doyduktan sonra her biri adamlarına nice timar ve zeâmetler verdirip, kılıç erbâbının dirliklerini kestiler..." Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştirilen; Zuhuri Danışman), İstanbul, 1972, s. 22.

72 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. Yılı (1942-1992), İstanbul, 1992, s. 86.

73 Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, s. 44. Koçi Bey bu durumu şiddetli bir şekilde tenkit etmektedir: "... Padişah hasları ve mukataalar ki, - Devlet hazinesidir- vezir-i âzam Rüstem Paşa, çalıştığını göstermek için şeriata aykırı olarak iltizâma verdi. İltizâmı, nâmuslu emirler kabul etmediklerinden, namussuz, fâsik yahudi emirler eline girerek mukataa ve pâdişâh Has'ı olan köylerin mahv ve harab olmasına sebep oldu..." Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, s. 69. Aynı eleştiriyi Mustafa Nuri Paşa da yapmaktadır: "...Bundan başka bir de, gerek havassı hümayun ve gerek vezirler ve emîrler has ve zeâmetleri gelirleri, emirleri ile toplatılır iken, Rüstem Paşa, padişah haslarını iltizama vermek gibi yıkıcı bir bid'at icad ederek, bu biçimde iltizama verme işi git gide vezirler ve emîrler has ve zeâmetlerine, evkaf arazisine ve hattâ timarlara dek vardı..." Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, s. 136.

74 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 42.

MALİKÂNE UYGULAMASI ÖNCESİ KOCAELİ SANCAĞI'NDAKİ MUKATAALAR

Aşağıdaki tabloda XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda bulunan mukataaların bir dökümü yer almaktadır. Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere, XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda; başhâne, bozahâne, meyhâne ve bezirhâne gibi sinâî işletmeler; iskele, gümrük ve dalyanlar; öşür ve çift resmi dışında ihtisâb, resm-i arus, bâd-ı hevâ, resm-i ağnam, resm-i keyl ve cürm-ü cinayet gibi vergiler; kapan ve bâc gibi çarşı veya tartı gelirleribaşlıca mukataa konularını oluşturmakta ve has, zeâmet ve timar olarak tahsis edilmiş bulunmaktaydılar.

Tablo- 1: XVI. Yüzyılda Koca-ili Sancağı'ndaki Mukataalar (H.937/M.1590)⁷⁵

Mukataanın Konusu	Sancak	Kaza	Kime Ait Olduğu	Sayfa No
Mukataa-i iskele maa bac-ı pazar ve başhâne ve meyhâne ve resm-i arus ve bad-i heva-i nefsi-şehr ve resm-i ağnam-ı şehr-i Boyaca? ve bezirhâne-i ...?	Koca-ili	İznikmid	Mir-liva	759
Mukataa-i kapan-ı meyve-i İznikmid	Koca-ili	İznikmid	Padişah	760
Mukataa-i iskele-i Keremiyye, mukataa-i bozahâne annefs-i Kandıra	Koca-ili	Kandıra	Padişah	769
Mukataa-i gümrük-i iskele-i Şile	Koca-ili	Şile	Padişah	778
Mukataa-i meyhâne ve bozahâne ve bac-ı pazar-ı ve resm-i keyl ve resm-i arus ve cürm-ü cinâyet-i nefsi-şehr	Koca-ili	Gegivize	Mir-liva	785
Mukataa-i bac-ı pazar maa ihtisâb ve resm-i arus ve bad-ı heva ve resm-i keyl-i nefsi-şehr ve bozahâne	Koca-ili	İznik	Mir-liva	798
Mukataa-i dalyan-ı göl-i Artık?	Koca-ili	İznik	Padişah	799

Yukarıda izah ettiğimiz malikâne sistemine geçiş süreci içerisinde tabloda yer alan mukataaların birçoğu ve daha sonra kurulan mukataalar merkezî otorite tarafından malikâne olarak satılmıştır. Çalışmamızda, Kocaeli Sancağı'nda Başmuhasebe Kalemî'ne bağlı olan malikâne mukataalar üzerinde durulacaktır.

75 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları Dizin ve Tıpkıbasım, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1, Ankara, 1994; Karaman, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler", s. 145.

KOCAELİ SANCAĞI'NDA MUKATAALARIN MALİKÂNE OLARAK SATILMASI (1712-1730)

İzmit, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında fethedilen ve ticari faaliyetleriyle meşhur olan önemli bölgelerden biriydi.⁷⁶ Osmanlı fetihlerinin kuruluş yıllarında Anadolu'nun kuzeybatısına doğru genişlemesiyle birlikte bu bölgeye yoğun olarak Türk akınları başlamıştı. Bu akınlar neticesinde 1337'de İzmit Osmanlıların eline geçmiş ve şehrinin idaresi fetihten sonra Süleyman Paşa'ya bırakılmıştır. Akabinde bu bölgede İzmit'in merkez olduğu Kocaeli Sancağı teşkil edilmiştir. Şehir Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra İznikmid olarak adlandırılmış ve bu isim dönemin Osmanlı kaynaklarına da bu şekilde yansımıştır. XIX. yüzyıl ortalarına doğru İznikmid, XX. yüzyıl başlarında ise günümüzde olduğu gibi İzmit şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁷

İdari bakımdan Orhan Bey zamanında (1326-1362) merkezi İzmit olarak kurulan Kocaeli Sancağı, 1420 yılında Anadolu Eyaleti'ne bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) yapılan 1530 tarihli tahrir göre Kocaeli Sancağı'nın Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Bu dönemde Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar; İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik, Gegbuze ve Ada kazası idi. Fakat yine Kanuni devrinde 1536 yılında idarî taksimatta yapılan bir değişiklik ile Kocaeli Sancağı Anadolu Eyaleti'nden ayrılarak Cezayir-i Bahr-i Sefid (Kaptan Paşa) Eyaleti'ne bağlanmış ve XVII. yüzyılda bu eyaletin sınırları içerisinde kalmıştır.⁷⁸

1695 yılında merkezî idare tarafından mukataaların malikâne olarak satışına karar verilmesinden sonra malikâne satışının gerçekleştiği ilk sancaklardan birisi de Kocaeli Sancağı olmuştur. Kocaeli Sancağı dâhilinde mukataaların kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla satışı, diğer bölgelerde olduğu gibi hem merkezde hem de mahallinde gerçekleşmiştir. Kocaeli Sancağı'nın malî idaresi ve kontrolü bir bütün olarak merkezden yapılmaktaydı. İlgili dönemde Kocaeli Sancağı dâhilinde malikâneye konu olan mukataaların buldukları kaza, nahiye ve köyler şunlardır:

Tablo- 2: Kocaeli Sancağı'nda Malikâne Satışı Yapılan Yerler (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

İznikmid ¹	Abdi Beğ ²	Adil ³
Arslanlu ⁴	Gögerlü ⁵	Gediklü ⁶
Kalkanlu nam-ı diğer Hacı Hamza ⁷	Koç Ali ⁸	Ada ⁹
Kutlusion-i Sağır ¹⁰	Enertekmir ¹¹	İratlık ¹²
Köle ¹³	Koyluca ¹⁴	Bayramlı ¹⁵
Küçük Şahin ¹⁶	Arabanlı ¹⁷	Şile ¹⁸
Handönümü ¹⁹	Kutluca-i Sağır ²⁰	Dutlu ²¹

İncelediğimiz 18 yıllık dönemde (1712-1730) Kocaeli Sancağı'na tâbi olan ve yukarıdaki tabloda isimleri verilen kaza, nahiye, köy ve mezaralarda bulunan 13 adet mukataa, - kasr-ı yed ve

76 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Ankara, 1982, s. 122.

77 İdris Bostan, "İzmit", *DİA*, XXIII, (2001), s. 536.

78 Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Haluk Selvi, M. Bilal Çiçek), (2015), s. 648.

mahlûlden satışlar da dâhil olmak üzere - taliplilerine malikâne olarak satılmıştır. İlgili dönem içerisinde Kocaeli Sancağı'ndan malikâne olarak satılan mukataaların senelik mallarının akçe ve guruş para birimi ile ifade edildiği görülmektedir. Muaccelle bedelinin ise, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi kuruş-u esedî para birimi olarak ödendiği anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki tabloda, Kocaeli Sancağı'nda 1712-1730 yılları arasında malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataaların isimleri, mukataalarda yer alan vergi türleri, bu mukataaların gelirleri doğrudan merkezî hazineye aktarılan senelik mal ve muaccelelerinin bir dökümü yer almaktadır.

Tablo- 3: Kocaeli Sancağı'nda Satılan Malikâne Mukataaların Mal ve Muaccelle Miktarları (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

Tarih	Mukataanın Adı	Senelik Mal	Muaccelle
Gurre-i Zilkade 1124 ²²	Fazlı Beğ Çiftliği	3.500 akçe	155 guruş
12 Zilkade 1124 ²³	Abdi Beğ	110.000 akçe	210 guruş
4 Şaban 1124 ²⁴	Adil	60.000 akçe	102 guruş
4 Şaban 1124 ²⁵	Karye-i Adil, Arslanlu ve Göğürlü	96.000 akçe	100 guruş
23 Safer 1125 ²⁶ /25 Zilkade 1125 ²⁷	Enertekmir? ve İratlık ve Köle Beytü'l-mâl-ı müselleme ve kefer ve yave ve kaçgun müjdegâne-i kul ve câriye ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd	18.000 akçe	75 guruş
29 Safer 1125 ²⁸	Kocaeli âdet-i ağnâm ve âdet-i gulâmiye ve resm-i ağıl	1.500 guruş	6.000 guruş
9 Zilhicce 1130 ²⁹	Kutluson-i Sağır	5.000 guruş	2.800 guruş
2 Zilhicce 1132 ³⁰	İznikmid kapan-ı dakîk ve miyve	33.000 akçe	510 guruş
9-10 Zilkade 1134 ³¹	İznikmid tahmis-i kahve	12.000 akçe	20 guruş
5 C.Evvel 1143 ³²	Hasha-i Koyluca	44.000 akçe	-
5 C.Evvel 1143 ³³	Kuyumcubaşı hâssından Bayramlu	11.500 akçe	600 guruş
20 C.Ahir 1143 ³⁴	Handönümü rüsumu	450 guruş	5.120 guruş
5 C.Evvel 1143 ³⁵	Ada nâhiyesine tâbî' Kutluca-i Sağır ve Dutlu	5.000 guruş	

Tabloda da görüldüğü üzere, incelediğimiz dönemde Kocaeli Sancağı'nda malikâne olarak satışa çıkarılan 13 mukataanın merkezî hazineye aktarılacak senelik vergi hâsılatı toplam 388.000 akçe 11.950 guruş idi. Bu mukataalardan elde edilecek muaccelle bedeli ise, 15.692 guruştur. Bu verilere göre, ilgili dönemde Kocaeli Sancağı'ndan malikâne satın almak isteyenlerin 15.692 guruş muaccelle bedelini Hazine-i Amire'ye peşin olarak ödemeyi gözden çıkarmaları anlamını taşıyordu. Bu mukataaların satışı neticesinde malikânegilerin söz konusu mukataalara ait senelik mal ve muaccelle bedellerinin ödemesi ise doğrudan Hazine-i Amire'ye yapılmaktaydı.

Malikâne olarak satışı gerçekleştirilen mukataaların vergi içeriklerine bakıldığında imparatorluk genelindeki birçok sancakta olduğu gibi kaza, nahiye ve köylerin ön planda olduğu görülmektedir. İmparatorluk dâhilindeki diğer sancaklarda olduğu gibi, bu köyler, genelde kaza taksimatını yansıtan bir mukataanın içerisinde yer aldığı gibi herhangi bir mukataaya bağlı olup, ondan ayrılmak suretiyle de malikâne satışına konu olmuşlardır.

Köylerin malikâne olarak satılması, bu köylerin imparatorluk genelinde hemen hemen standart hale gelmiş olan vergilerin toplanmasının kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla malikâne sahiplerine tevcih edilmesi anlamına gelmekteydi.⁷⁹ İlgili dönemde Kocaeli Sancağı'nda İznikmid, Ada ve Şile kazalarına bağlı olan köylerde bulunan bu mukataalardan tahsil edilen vergiler arasında ise, *beytü'l-mâl-ı müselleme ve keferi ve yava ve kaçgun müjdegâne-i kul ve câriye ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd, âdet-i ağnam, âdet-i gulâmiye, resm-i ağıl, kapan-ı dakikve miyve ve tahmis-i kahve* gibi gelir kalemleri bulunmaktaydı. Kocaeli Sancağı'nda malikâne olarak satılan mukataalar, vergi muhtevaları bakımından diğer eyalet ve sancaklarda olduğu gibi, Osmanlı merkezî idaresinin malikâne sisteminin uygulamaya girdiği ilk dönemlerdeki tercihlerini yansıtmaktadır. Zira merkezî otorite, malikâne uygulamasını başlattığı ilk yıllarda köy ve mezraa gibi küçük idarî birimlerdeki mukataaların satışına öncelik vermişti.

İncelediğimiz 18 yıllık zaman zarfında Kocaeli Sancağı'nda satışı gerçekleştirilen mukataalardan 4 tanesi kasr-ı yed ve malûlden satıştır. Senelik mallarının toplamı 111.500 akçe 450 guruşu bulan olan bu 4 mukataa için yapılan muaccelle ödemesi toplam 5.397 guruş olduğu görülmektedir. Bu tutar, Kocaeli Sancağı'nda satışı yapılan mukataalardan elde edilen toplam muaccelle gelirinin % 34'üne tekabül etmektedir. Bu malikânelerden 2'si has mukataa idi. Bu mukataalardan birisi tek başına, diğeri de ortaklık yoluyla deruhte edilmiş olup, senelik hâsılatı toplam 55.500 akçe, muaccelle bedeli ise 600 guruş idi. Bu iki has mukataanın senelik geliri, toplam mukataa gelirinin % 14'ünü oluşturmaktaydı.

İncelediğimiz berat ve nişan kayıtlarından ilgili dönem içerisinde malikâne mukataaları deruhte eden malikâncilerin kimliklerine de ulaşmak mümkün olmuştur. Bu dönemde, Kocaeli Sancağı'nda malikâne olarak satışa çıkarılan mukataalara yatırım yapan kişiler hakkındaki bilgiler ayrıntılarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo- 4: Kocaeli Sancağı'nda Satılan Malikâne Mukataaların Sahipleri (H.1124/M.1712-H.1143/M.1730)

Tarih	Mukataanın Adı	Malikânci (İlk/Sonra)	El Değişirme Nedeni
Curre-i Zilkade 1124 ³⁶	Fazlı Beğ Çiftliği	Hasan/ Halil	Mahlûl (Ölüm)
12 Zilkade 1124 ³⁷	Abdi Beğ	Hüseyin	
4 Şaban 1124 ³⁸	Adil	Mehmed Reis/ İsmail	Kasr-ı Yed
4 Şaban 1124 ³⁹	Karye-i Adil, Arslanlı ve Göğürlü	Reis Mehmed	

⁷⁹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 129.

23 Safer 1125 ⁴⁰ /25 Zilkade 1125 ⁴¹	Enertekmir? ve İratlık ve Köle Beytül-mâl-ı müsellem ve kefere ve yave ve kaçgun müj- degâne-i kul ve câriye ve mâl-ı gâ'ib ve mâl-ı mefkûd	Anadolu Muhase- becisi El-hac Meh- med	
29 Safer 1125 ⁴²	Kocaeli âdet-i ağnâm ve âdet-i gulâmiye ve resm-i ağıl	Hâssa Kasabbaşısı Osman'ın oğlu Hü- seyin ve Sadeddin	
9 Zilhicce 1130 ⁴³	Kutluson-i Sağır	Vezir-i azam-ı sâbık müteveffa Ali Pa- şa'nın kardeşinin oğlu Ali	
2 Zilhicce 1132 ⁴⁴	İznikmid kapan-ı dakık ve miyve	Sultan Mehmed Han Camii Şerifinin kâtibi Süleyman	
9-10 Zilkade 1134 ⁴⁵	İznikmid tahmis-i kahve	Ahmed /Hacı Mus- tafa	Ref
5 C.Evvel 1143 ⁴⁶	Hasha-i Koyluca	Kavazlı zâde Meh- med ve Mehmed bin Mustafa (ortak- lık yoluyla)	
5 C.Evvel 1143 ⁴⁷	Kuyumcubaşı hâssın- dan Bayramlı	Ali	
20 C.Ahir 1143 ⁴⁸	Handönümü rüsumu	Mehmed/El-hac Hamza ve Mehmed Bey (müşterek)	Mahlûl (Ölüm)
5 C.Evvel 1143 ⁴⁹	Ada nâhiyesine tâbi' Kutluca-i Sağır ve Dutlu	Sadr-ı 'âlî mühürdârı Abdi ve Ali (ortaklık yoluyla)	

İncelediğimiz 18 yıllık dönemde, Kocaeli Sancağı'nda bulunan mukataalara sivil ve askerî zümreye mensup toplam 20 kişi malikânci olarak yatırım yapmışlardır. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere bu malikâncilerden 5'i askerî zümreye mensup olup unvanları bellidir. Bunlar arasında, Vezir-i azam-ı sâbık müteveffa Ali Paşa'nın kardeşinin oğlu Ali, Sultan Mehmed Han Camii Şerifinin kâtibi Süleyman, Anadolu Muhasebecisi El-hac Mehmed, Hâssa Kasabbaşısı Osman'ın oğlu Hüseyin ve Sadr-ı 'âlî mühürdârı Abdi yer almaktadır. Kalan 15 malikânci ise vazifeleri belli olmayan sivil zümreye mensup kişiler olup isimlerinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Askerî zümreye mensup olanların tamamı bu bölgedeki mukataalardan bir tanesini deruhte ederken, sivil zümreye mensup olanlardan ise sadece Mehmed Reis adlı kişinin bu dönemde birden fazla (2 mukataa) malikâne deruhte ettiği görülmektedir. Mehmed Reis, toplam 156.000 akçe senelik malı olan bu malikâne mukataalar için toplam 202 guruş muaccele bedeli ödemiştir.

Askerî zümreye mensup olan malikâncilerin senelik mal tutarı toplam 51.000 akçe 11.500 guruşu bulan malikâne mukataalar için Hazine-i Amire'ye yatırdıkları muaccele bedeli toplam 9.385 guruştur. Bu tutar, ilgili dönemde Kocaeli Sancağı'nda elde edilen toplam muaccele tutarının yaklaşık % 60'ına tekabül etmektedir. Sivil zümreye mensup malikâncilerin ise, se-

nelik bedelleri 337.000 akçe 450 guruşu bulan malikâne mukataalar için 6.307 guruş muaccele ödedikleri görülmektedir. Bu tutar ise, ilgili dönemde mukataaların muaccele gelirinin % 40'ına karşılık gelmektedir.

Yine ilgili dönemde Kocaeli Sancağı'nda bulunan toplam 13 mukataanın 3'ü malikânciler tarafından ortaklık yoluyla deruhte edilirken, 10'u tek başına deruhte edilmiştir. Kocaeli Sancağı mukataalarından malikâne deruhte eden malikâncilerin % 23'ünün ortaklık yoluyla, % 77'sinin ise tek başına malikâne aldıkları anlaşılmaktadır. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 44.000 akçe 5.450 guruş, bunlara yatırılan muaccele bedeli ise 5.720 guruştur. Tek başına deruhte edilen malikânelerin toplam değeri, 344.000 akçe 6500 guruş, muaccele bedeli ise 9.972 guruştur. Genel toplamlara nispetle, ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelerin senelik malları itibariyle, toplam malikâne mukataaların % 11,3'ünü teşkil ettiği görülmektedir. Ortaklık yoluyla deruhte edilen malikânelere yatırılan muaccele bedeli ise, toplam muaccelenin % 36,5'ine tekabül etmektedir. Tek başına malikâne deruhte edilen malikânelerin senelik malları ise toplam malikâne mukataalar içinde % 88,7'lik bir yer kaplamaktadır. Toplam muaccele içinde bunların yeri ise % 66,5'tir.

Ortaklık yoluyla ve tek olarak malikâne deruhte edenlerin kimlikleri referans alınarak da bir tahlil yapmak mümkündür. Askerî zümre içerisinde yer alıp ortaklık yoluyla malikâne deruhte eden malikânciler toplam malikâncilerin % 7,7'sini oluşturmaktadır. Diğer taraftan sivil zümre içinde olup ortaklaşa malikâne deruhte eden malikâne sahiplerinin oranı ise % 92,3'tür. İlk gurubun kontrol ettiği malikâne mukataaların, senelik malları itibariyle değeri 5000 guruş olup, muaccele bedeli kayıtlarda bulunmamaktadır. İkinci gurubun kontrol ettiği malikânelerin değeri ise 44.000 akçe 450 guruş olup, toplam muaccele tutarı ise 5.120 guruştur.

Genel toplamlar açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, incelediğimiz dönemde Kocaeli Sancağı'nda, tek başına malikâncilerin ortak olanlara kıyasla daha yüksek meblağlı malikâne deruhte ettikleri ve daha yüksek meblağlı muaccele ödedikleri görülmektedir. Benzer durum, tek ve ortak olanlar kendi içinde mukayese edildiğinde de ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Kocaeli Sancağı'nda malikâne deruhte edenler arasında ortaklığın her zaman daha yüksek meblağlı malikâne ve daha yüksek meblağlı muaccele ve yatırım anlamı taşımadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Emanet, iltizam ve malikâne sistemleri, Osmanlıların zamanın koşullarına, iktisadî buhran ve ihtiyaçlara göre geliştirilmiş uygulamalardı. Osmanlı maliyesinde 1106/1695 yılında uygulama sahasına konulan malikâne sistemi, başlangıçta imparatorluğun tamamını içine almamakla birlikte, tedricen gelişme kaydederek üç yıl gibi kısa bir zamanda neredeyse Osmanlı coğrafyasının hemen hemen tamamına yayılmıştı. Sistemin uygulamaya girdiği ilk zamandan itibaren vergi kaynaklarının merkezî otorite tarafından malikâne olarak satışa çıkarılması imparatorluk genelinde ciddi bir talep meydana getirmişti. Öyle ki, bu husus sistemin hızlı bir şekilde yayılmasından anlaşılmaktadır.

Malikâne sistemi ile devlet içerisine düştüğü mali bunalım ve nakit sıkıntısından kurtulmak istemişti. Bu doğrultuda, sisteminin uygulamaya konulduğu ilk yıllarda tercihen gelirleri düşük olan nahiye, köy ve mezraalar malikâne olarak satışa çıkarılmıştır. Zira elde edeceği kâr az olacağı için, ödenecek muaccele bedeli de küçük meblağlar içinde kalan bu mukataaları satışa çıkarmakla merkezî hazine, mümkün olduğu kadar geniş bir alıcı kitlesini malikâne sistemi içerisine çekmeyi düşünmüştü. Öyle ki, bir kişinin tek başına muaccesini ödeyemeyeceği ölçüde büyüklükte olan mukataaların satılması söz konusu olduğu nadir hallerde, mukataayı hisselerle bölerek birkaç kişinin ortaklık yoluyla almasına müsaade edilmiş olması ve ayrıca reyaya da malikâne sahibi olma hakkının verilmiş olması aynı sebeple açıklanabilir.

Kocaeli Sancağı da malikâne sisteminin uygulandığı ilk sancaklardan birisiydi. İncelediğimiz dönemde (1712-1730), bu bölgedeki mukataaların malikâne olarak satışları sonunda malikâne satın alanlar içerisinde, imparatorluğun genelinde yapılan satışlarda olduğu gibi, askerî zümreye mensup olanların önemli bir yere sahip oldukları tespit edilmiştir. İlgili tarihler arasında kasriyed ve mahlûlden satışlar da dâhil olmak üzere 13 mukataanın malikâne olarak satışı gerçekleşmiştir. Bu malikânelerden toplam 15692 guruş muaccele geliri elde edilmiştir. Bu malikânelerin yaklaşık yüzde 38,4'ü askerî zümre mensupları tarafından, yüzde 61,6'sı ise sivil zümre adı verilen malikânegiler tarafından alınmıştır. Askerî zümreye mensup malikânegiler toplam muaccele miktarının yüzde 60'ını, sivil zümreye mensup olan malikânegiler ise, yüzde 40'ını yatırmışlardır.

İncelediğimiz defterlerdeki kayıtlara göre, Kocaeli Sancağı'ndaki malikâne sahiplerinin tamamı Müslüman olup, gayrimüslim malikânegiye tesadüf edilmemiştir. Yine bu dönemdeki malikânegilerin tamamı erkek olup, kadın malikânegi bulunmamaktadır. Malikâne olarak verilen vergi kaynaklarından toplanan muaccele gelirlerinin Kocaeli Sancağı'na bağlı kaza, nahiye ve köy ile muhtelif vergi türlerinden elde edildiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR:

- Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M. A. Saraç), Koç Kültür Sanat Tanıtım Yay., İstanbul, 2003.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yay., İstanbul, 1986.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.
- Çizakça, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev; Şehnaz Layıkel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (Haz. Abdülkadir Özcan), TTK Yay., Ankara, 1995.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, (Haz. Şerafettin Turan, 2. Bs., TTK Yay., Ankara, 1991.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I: 1300- 1600, (ed. Halil İnalçık- Donald Quataert), (çev. Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul, 2000.
- İnalçık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. Yılı (1942-1992), Eren Yay., İstanbul, 1992.
- Karaman, Deniz, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara İdari, Askerî, Malî Tarih*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2013.
- *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren; Zuhuri Danişman), Birinci Basılış, MEB Yay., İstanbul, 1972.
- Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, c. II (Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), 3. Bs., TTK Yay., Ankara, 1995.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), c. I-II, TTK Yay., Ankara, 1987.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına)*, Dergâh Yay., İstanbul, 2005.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul, 2003
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2005.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., 6. Baskı, İstanbul, 1996.
- Tabakoğlu Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1994.
- Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, İkinci Baskı, TTK Yay., Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, 4. Bs., TTK Yay., Ankara, 1982.

MAKALELER:

- Batmaz, Eftal Şükrü, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- Bostan, İdris, "İzmit", *DİA*, XXIII, İstanbul, 2001.
- Buluş, Abdülkadir, "Vergi Toplamanın Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamanın Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi İle Bir Mukayese", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*

Dergisi, Sayı: 19, 2010/ 1.

- Çizakça, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- Emecen, Feridun, "Başbâki Kulu", *DİA*, V, İstanbul, 1992, s. 126.
- Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XII, İstanbul, 2000.
- Genç, Mehmet, "Malikâne", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003.
- Genç, Mehmet, "Mukâtaa", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesi'nde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Me-tinler/ Tartışmalar*, 8- 10 Haziran, (ed. Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Yay., An-kara, 1973.
- Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi 10-14 Kasım 1948*, TTK Yay., Ankara, 1952.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İnce-lemeler*, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996.
- İnalçık, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerin-de Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1996.
- Karaman, Deniz, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağı'ndaki Bazı Malikâne-Muka-taalara Dair Bazı Bilgiler", *Bilig*, Bahar /2004, Sayı: 29.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, (ed. E. İhsanoğlu), IRCICA Yay., İstanbul, 1999.
- Özbay, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından, Ma-likâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2009.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, XLII, Sayı: 168, Ekim 1978, TTK Yay., Ankara, 1978.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Baki Kulu", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yay., Ankara, 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Muaccele", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, MEB Yay., Ankara, 1983.
- Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, No:1-2, İstan-bul, 1962-1963.
- Sahillioğlu, Halil, "Emin", *DİA*, XII, İstanbul, 2000.
- Salzman, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyân-lar", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Ko-caeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editörler: Haluk Selvi, M. Bilal Çiçek), Kocaeli Bü-yükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 30, Kocaeli, 2015.
- Suceşca, Avdo, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mirâ Toprakların Yaşam Boyu Tasaruf Hakkı)", (çev. M. Özyüksel), İÜFM, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, c. 41, S. 1-4, İstanbul, 1985.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 6, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1991.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Def-teri", *Onkuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Samsun, 1988.

TEZLER:

- Başarır, Özlem, 18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

ARşIV BELGELERİ:

- BOA. KK. 182
- BOA. KK. 185
- BOA. KK. 186
- BOA. KK. 187
- BOA. KK. 189
- *12 Numaralı Mühimme Defteri (978- 979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks-I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 33, Ankara, 1996.
- *83 Numaralı Mühimme Defteri (1036- 1037/1626-1628) Özet- Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkı Basım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 54, Ankara, 2001.
- *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) II: Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hâkânî Dizisi: 1, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:20, Ankara, 1994.

TABLO NOTLAR

1	BOA. KK. 182, s. 138, 181; BOA, KK 186, s. 151; BOA, KK 187, s. 34, 36.		
2	BOA. KK. 182, s. 143.	28	BOA. KK. 187, s. 186.
3	BOA. KK. 182, s. 180-181.	29	BOA. KK. 185, s. 60.
4	BOA. KK. 182, s. 180.	30	BOA. KK. 186, s. 151.
5	BOA. KK. 182, s. 180.	31	BOA. KK. 187, s. 34- 36.
6	BOA. KK. 182, s. 181.	32	BOA. KK. 189, s. 213.
7	BOA. KK. 182, s. 181.	33	BOA. KK. 189, s. 214.
8	BOA. KK. 182, s. 181.	34	BOA. KK. 189, s. 287.
9	BOA. KK. 185, s. 60.	35	BOA. KK. 189, s. 303.
10	BOA. KK. 185, s. 60.	36	BOA. KK. 182, s. 138.
11	BOA. KK. 187, s. 201.	37	BOA. KK. 182, s. 143.
12	BOA. KK. 187, s. 201.	38	BOA. KK 182, s. 180.
13	BOA. KK. 187, s. 201.	39	BOA. KK 182, s. 180.
14	BOA. KK. 189, s. 213.	40	BOA. KK 187, s. 183.
15	BOA. KK. 189, s. 214.	41	BOA. KK 187, s. 201.
16	BOA. KK. 189, s. 214.	42	BOA. KK 187, s. 186.
17	BOA. KK. 189, s. 214.	43	BOA. KK 185, s. 60.
18	BOA. KK. 189, s. 214.	44	BOA. KK 186, s. 151.
19	BOA. KK. 189, s. 287.	45	BOA. KK 187, s. 34- 36.
20	BOA. KK. 189, s. 303.	46	BOA. KK 189, s. 213.
21	BOA. KK. 189, s. 303.	47	BOA. KK 189, s. 214.
22	BOA. KK. 182, s. 138.	48	BOA. KK 189, s. 287.
23	BOA. KK. 182, s. 143.	49	BOA. KK. 189, s. 303.
24	BOA. KK. 182, s. 180.		
25	BOA. KK. 182, s. 180.		
26	BOA. KK. 187, s. 183.		
27	BOA. KK. 187, s. 201.		

TARİK-İ SULTANÎ (İSTANBUL-MEKKE HAC YOLU) GÜZERGÂHINDA KOCAELİ MENZİLLERİ

MUSTAFA GÜLER*

OSMANLI DEVLETİ VE HAC YOLUNUN ÖNEMİ

Osmanlı Devleti ve idarecilerinin kuruluştan itibaren dinî mekânların korunması ve inşası hususunda son derece hassas davrandıkları bilinen bir hakikattir. Osman Gazi'nin Şeyh Edebali Tekkesine olan yakınlığı ve yardımlarından başka, fethettiği Ermeni Derbendini Kumral Abdal zaviyesi için vakfetmesi ile başlayan bu anlayış, Orhan Gazi döneminden itibaren kurumsallaşarak ve artarak devam etmiştir. Bu çerçevede Bilecik, Bursa başta olmak üzere Iznik, Kocaeli ve çevresi Orhan Bey ve onun zamanında inşa edilen kalıcı dinî, sivil mimari eserleri ile kamu hizmeti için tesis edilen yapılarla doludur.

Osmanlı Devletinin temelinde var olan kalıcılık ve Müslümanların meselelerini sahiplenme anlayışı, sınırları içindeki Müslümanlar kadar sınırları dışında yaşayan Müslümanları ve haliyle kutsal mekânları da içine alıyordu. Bu minvalde gerek Osmanlı devlet yönetimi, gerekse hayır sahibi tebaasından bir kısmı devletin sınırları dışında kalan ve Müslümanların kutsal saydıkları mekânlara da vakıflar yapmışlar, hatta bu mekânların korunup kollanması için siyasi girişimlerde bulunmuşlardır.

Yıldırım Bayezid döneminden itibaren Mekke ve Medine'ye gönderilen hediyelerin genel adı olan Surre, Çelebi Sultan Mehmed döneminde kurumsallaşmış, II. Bayezid döneminde daha bu topraklar Osmanlı hâkimiyetine geçmeden zirve noktasına ulaşmıştır. Keza Kudüs'teki kutsal mekânlar için de Osmanlı hanedan mensuplarının vakıflar kurdukları bilinmektedir¹.

Bu hassasiyet ve sahiplenmeye belki de en çarpıcı örnek Fatih Sultan Mehmed'in Hac yolculuğundan dönen Osmanlı Hacılarının yollarda hususiyetle su sıkıntısı dolayısıyla yaşadıkları mağduriyeti bizzat Sultana iletmeleri üzerine Memluk Devleti ile girdiği siyasi mücadeledir².

1516 yılında önce Suriye, ardından Kudüs ve çevresi, nihayet takip eden yılın ilk günlerinde Mısır'ın, Osmanlı hâkimiyetine girmesi sonrası Hicaz Emiri Osmanlı hâkimiyetini tanımış, böylelikle Kudüs'ten sonra Hicaz'da bulunan ve Müslümanların en mukaddes olarak kabul ettikleri topraklar da Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Bu tanıma Osmanlı devletinin elde ettiği siyasi nüfuz kadar, Müslümanlar nazarında kutsal şehirlerin hamisi ve hadimi olmaları neticesini hâsil etmişti.

Anılan gelişme sonrasında yukarıda bahsettiğimiz gibi zaten kuruluşundan itibaren dindâşlarının tüm meseleleri ile ilgilenen devlete daha bariz ancak daha mühim aynı zamanda da

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, e-mail: mustafaguler4308@gmail.com

1 Başbakanlık Osmanlı arşivi, Ali Emiri II, Murad .nu:9

2 Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, s.141; Mustafa Güler, *Osmanlı Devletini Haremeyn Vakıfları*, İstanbul 2011, s. 42; Muhammed Harb, *I. Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986, s.26.

külfetli bir yük getiriyordu. O da sadece kutsal şehirlerin bakımı ve imarı değil, halkının rahat ve huzuru ile bu şehirlere ulaşacaklara hem yolda, hem de kutsal mekânlarda sağlanacak güvenlik ve sahiplenme idi.

Bu çalışmanın temel konusu olan İstanbul-Mekke arasındaki yol güvenliği, Osmanlı Devleti'nin kutsal şehirleri ilhak etmesinden sonra belki üzerinde en fazla durduğu hususlardan biri olmuştur. XVI. yüzyılın ilk yarısında doğudan-batiya, kuzeyden-güneye geniş topraklar üzerinde hüküm süren Devlet, toprakları üzerindeki ana yolların ve ara yolların işler, güvenli, temiz ve gelip geçenlerin rahatça konaklayabildikleri yerler olması için gerekli tüm tedbirleri almıştır. Bu husus, Devletin güvenlikçi siyaseti öncelediği hakikati ile değerlendirildiğinde meselenin gerçek boyutu daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkacaktır.

Hususiyle İstanbul'un fethedilmesi sonrasında Osmanlı Devleti, İstanbul merkez alınarak oluşturulan bir ucu İran üzerinden Çin ve Orta Asya'ya, bir ucu yine İran üzerinden Hind'e, bir ucu Bağdat üzerinden Basra Körfezi'ne, bir ucu Şam üzerinden Hicaz'a ve Yemen'e, hatta Mısır'a uzanan Asya Yolları ve Afrika yollarını kontrol ediyordu. Keza, bir ucu Kırım'a ve Rusya içlerine, bir kısmı Belgrad üzerinden Orta Avrupa'ya ve bir kısmı Selanik üzerinden Adriyatik'e uzanan ana yollar da Osmanlı idare ve sorumluluğu altındaydı. Bu yollardan her bakımdan öne çıkan ve Devletin bakımı, huzuru, güvenliği ve işlerliği ile en fazla önem verdiği yol, hiç şüphesiz İstanbul'dan başlayarak Kocaeli, Eskişehir, Konya ve Adana üzerinden önce Şam'a, ardından; Kudüs yolu ile Mısır'a, bugünkü Amman şehri üzerinden Hicaz ve Yemen'e uzanan eski çağlarda kuzey-güney kervan yolu olarak bilinen İstanbul- Yemen yolu idi.

Bu yolun Osmanlı döneminde önemi, bilinen ticari hareketliliği ve gerektiğinde askeri sevkiyatın ana güzergâhı olmasından başka Devlet merkezinden kutsal şehirler olan Mekke, Medine ve Kudüs'e uzanan ana yol olması nedeniyle *Tariku's Sultani (Sultan Yolu)* olarak tavsif edilmesidir. Anadolu, Afrika, Asya ve Hicaz'a ulaşım dikkate alındığında Üsküdar'dan başlayan bu yolun İstanbul sınırlarından sonraki ilk durağı Kocaeli ili sınırlarında bulunan Gebze, Dil Ovası, Hersek, Derbend ve İznik menzilleri idi.

Kocaeli menzillerinin önemi, menzillerin teşkilatı ve tedarik sistemi ile alakalı daha önce yapılan sempozyumlarda ve değişik dergilerde makaleler yayınlanmıştır³. Bu bakımdan menzil teşkilatının önemi, Kocaeli menzillerindeki ulaşım durumu ve idaresi gibi hususların birçoğu bu tebliğlerde yer almıştır. Keza menzillerin kitabeleri ile kalıntıları da yine önceki sempozyumlarda sunulmuştur⁴. Bu bakımdan biz bu çalışma da farklı olarak Gebze'den başlayıp İznik'e ve nadir de olsa Taraklıya uzanan Hac yolu güzergâhı olarak Kocaeli menzillerinin ehemmiyeti ve bu maksatla yapılan düzenlemeleri esas alarak metnimizi oluşturacağız.

3 Yusuf Oğuzoğlu, "Koca-eli Sancağı'nı Dış Dünyaya Bağlayan Yol Ağı, *Uluslar arası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, 277-284; Emine Dingec, "18. Yüzyılda Menzil Sistemi içinde Kocaeli'nin Yeri", *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2016 395-402; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Menzil Teşkilatı İçerisinde İzmit Menzili ve Önemi", *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2016, s. 381-395; Onur Kamiloğlu, KazıklıHacıhamza bin İvaz Kervansarayı ve Kocaeli Kervan Yolları", *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, s. 1877-1904.

4 Mehmet Tütüncü, "İstanbul-Kudüs_Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, s. 990-1000.

Hemen belirtelim ki, Hac Yolunun hususiyle Şam-Mekke arasında kalan kısmının güvenliği ile alakalı yapılmış değişik çalışmalardan⁵ ve hususiyle kendi yapmış olduğumuz araştırmalardan⁶ hareketle ilk gözlemimiz; yolun Kocaeli coğrafyasını da içine alan İstanbul'dan Haleb'e kadar olan bölümünde güvenlik başta olmak üzere, su tedariki, yiyecek bulundurulması, tabii şartlardan kaynaklanan zorlukların fazlaca yaşanmamış olmasıdır. Ancak hem belgeler, hem de hac seyahatnameleri incelendiğinde Üsküdar'dan başlayan yolun özellikle Gebze'den sonra olan bölümünde tabii şartlardan kaynaklı bir kısım sıkıntıların yaşandığı açıkça görülmektedir. Konunun daha da müşahhaslaşması açısından XVIII. asrın sonlarında Hacca giden Muhammed Emin Efendi'nin Seyahatnamesinden hareketle Gebze'den başlayarak İznik'e kadar olan menzilleri şöyle tavsif edebiliriz:

KOCAELİ MENZİLLERİ

Hac kafilisi ve Surre alayının 12 Receb günü İstanbul'dan hareket edeceği kabul edilmişse de, bu tarih İstanbul yakasında padişahın da katıldığı törenin icra edildiği gündür. Tüm hazırlıkların bitirilip Üsküdar'a geçilmesi ve buradan Mekke'ye doğru yolculuğun başlaması en erken 10 gün sonra yani 22 Recep günüdür. Üsküdar'dan itibaren konaklama yerleri ve bu yerlere kaç saatlik yürüme sonucu ulaşılacağı belliydi. Hemen belirtmek gerekiyor ki, kervanın başında Surre devesi yer aldığından, ilerleme esnasında özellikle yerleşim yerleri geçilirken halkın bu deveyi ve kervanı görmek istedikleri vakiydi. Yani kervan ilerlerken Devlet'in kutsal şehirleri sahiplenmesinin en bariz göstergelerinden olan Surre alayını görmesi için genelde yerleşim yerleri aşırı sıcak olmadığı takdirde gündüz geçilirdi. Bu hususlara dayanarak oluşturulan güzergâha ve yürüyüş planına göre Üsküdar'dan Kartal'a yol için tayin edilen yürüme zamanı 4 saat idi. Kartaldan sonraki ana menzil ise Pendik sahilinden Gebze'dir, Kartal Gebze arası 6 saatte geçilirdi.

GEBZE

Gebze'de ana konak mahalli Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve çevresi olup, burası aynı zamanda Üsküdar'dan sonraki ana konak mahalli idi. Hem Camii, hem de içinde hamam ve imaretin bulunduğu külliye hacıların konaklaması için uygun olduğundan aynı zamanda burada günlük alışverişler yapılırdı. Muhammed Emin Efendi'nin geçtiği Hac yolculuğu esnasında burada dikkati çeken en mühim ayrıntı Camide bulunan ve büyük rağbet gören Yakut yazısı ile kaleme alınmış Kur'an-ı Kerim olmuştur⁸.

Hacılar Gebze'de bir gün konaklar ve 23 Recep günü buradan hareket ederlerdi.

- 5 İbrahim Fağur Eşşera. "Mevkifu Kabailü'l-Bedeviyye Min Kafiletü'l-Haccî's-Şami fi Karneyni's-Sabi aşar ve Samin aşar Miladiyeyn", *Dirasatu Mecelletü'lmiyye Muhakkeme*, Amman, Haziran 2002, Sayı 29, s.319, İbrahim Fağur Eşşera, "Mevkifu Kabailü'l-Bedeviyyemin Kafiletü'l-Haccî's-Şami ve Hattü'l-Hadidü'l-Hicazi Fi Karni't Tasi Aşar ve Bidayeti'l-Karni'l-İşrin", *Mecelletü Fasiletü mahkeme't-Tasadduran Darati'l-Melik Abdülaziz*, s.4, Riyad 1426 s. 1-55.
- 6 Mustafa Güler, "XVIII. asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı İdaresinde Arap Coğrafyası Sempozyumu*, İstanbul 2016, s. 465-498; Mustafa Güler, "XVIII.Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler" *Yeni Türkiye*, 4/82, Ankara 2016, 704-711.
- 7 Menzil ile alakalı detaylı bilgi için bkz: Yaşar Baş, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi" *Turkish Studies*, 8/5, Ankara 2013, s.1001-126
- 8 Muhammed Emin Efendi, *Menazili Haccı Şerif*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi hazine Evrakı (TSMK, H), 446, vr: 2b

DİLOVASI

Gebze ile arasında 2, 5 saatlik yürüme mesafesi bulunan bu konak, genelde sahile doğru inilerek geçilmekte idi⁹. Burada konak anlamında bir çeşme ve küçük bir han vardı. Bu kısım yolun ikiye ayrıldığı noktada deniz yolu tercih edilecekse Hersek'e geçmek için bir durak gibi değerlendirilmiştir. Eğer karayolundan İzmit'e doğru gidilecekse genelde burada konaklanmaz, en fazla su ihtiyacı giderilip devam edilirdi.

HERSEK

Muhammed Emin Efendi'nin yazdıklarından açık olarak Dil İskelesinden Hersek'e kayık veya başka bir deniz aracı ile geçtikleri anlaşılmasa da, yarım saat içinde geçilmesinden küçük bir deniz aracının kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁰. Aslında bu husus Hac yolculuğunun belki de en dikkate değer hususudur. Çünkü büyük gemilerin kullanılmasından önce yolun kısalığı dikkate alınarak deniz üzerinden geçilmesi, yolculuk ve Surre için önemlidir. Muhammed Emin Efendi'den yaklaşık 50 yıl sonra Dil İskelesinde Hersek'e geçen Muhammed Edib bu hususu açıkça yazmaktadır. Muhammed Edib Efendi buradan kayık ve mavnalarla geçildiğini ancak sıkıntı yaşanmaması için acele edilmemesini belirtmektedir¹¹. Bu durumda kanaatimizce; Surre devesi ve diğer hediyeleri taşıyan hayvanların mavnalarla, özellikle yaya hacıların ise kayıklarla karşıya geçmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed Emin Efendi'nin yazdıklarından Hersek köyünün o dönemde Hac ve kervan yolculuğu için iyi hazırlandığını, çarşısında daha çok yolculara hizmet veren bir fırınının bulunduğunu, bir bakkal dükkânının ve üç adet hanın var olduğunu beyan etmesi aynı zamanda buranın küçük çaplı bir ticaret merkezi olarak da hizmet verdiğinin ifadesidir. Temizsu çeşmesi ve suyunun tatlı olması Muhammed Emin Efendi'nin dikkati çeken önemli ayrıntılardandır.

Hersek Menziline başka bir önemi Gebze'den sonra bir başka Osmanlı vezirinin en yakın ana menzile camii ve külliye inşa ettirmesidir¹².

Yukarıda kısaca temas ettiğimiz üzere Kocaeli menzillerinden geçecek olan Hac kervanı için en büyük risk, tabiat şartları idi. Halep ve hususiyile Şam'dan sonra Medine'ye kadar uzanan coğrafyadaki susuzluk ve urban tehlikesi olarak karşımıza çıkan bu tehlikenin Kocaeli bölgesindeki tezahürü Dil İskelesi'nden karşıya geçerken yaşanacak tehlikeler ile Hersek burnundaki alüvyonlu arazi ve devamındaki mahallerde sık yaşanan su yükselmelerinin hâsil ettiği risklerdir¹³.

Örneğin 17 Cemaziyelahir 1211/18 Aralık 1796 tarihinde Gebze menzilcisi tarafından Sadarete gönderilen istidaya ve buna yazılan cevapta, anılan yılda Kış aylarına rastgelen Hac yolcu-

9 Muhammed Emin Efendi, vr. 3a.

10 Muhammed Emin Efendi, vr.2b.

11 İzzet Sat Cemal, Çetin, agm, s.223.

12 Semavi Eyice, "HersekzadeAhmed Paşa Camii ve Türbesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), 17, İstanbul 1998, 238-239; Heat W. LOWRY, Hersekzade Ahmet Paşa, *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2016, 21-22.

13 Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *Hersek Lağünü Yönetim Planı*, Ankara 2013, 1-78.

luğu için yağışların fazla olması hasebiyle Hersek civarında sular yükselmiş, gelen seller köprü ve kaldırımları harap etmişti. Bu durumda ilk yapılması gereken iş acilen köprü ve kaldırımların tamir edilmesi idi¹⁴. Bu maksatla sadece resmi görevliler değil civarda bulunan köylere de yardım alınarak tamiratın yapılması istenmiştir. Mevcut halin giderilememesi veya daha da suların yükselmesi halinde ise kervanın Hersek'e değil Karamürsel'e geçirilmesi teklif edilmiştir. Karamürsel Kazası civarında köprü ve kaldırımların tamiratının mutad olarak yapıldığı vurgulanarak alternatif olarak bu yol teklif edilmiştir¹⁵. İstidanın yazıldığı tarihin Aralık ayına denk geldiği dikkate alınırsa bir ay sonra gerçekleşecek Hac yolculuğu esnasında suların daha da yükseleceği ve yolculuğu nerede ise imkânsız hale getireceği aşikârdır.

İZMİR

Dil İskelesinden İznik'e inen en kestirme yol Hersek üzerinden deniz geçilerek kat edilen yoldur. Ancak yukarıda geçtiği üzere özellikle yağmurların çok yağdığı dönemde suların yükselmesi sonucu arazinin bataklık haline alması hatta öncelikle tüm yolcuların tabiatıyla da Hacıların rahat geçmesi için inşa edilen hafif yüksek taş kaldırımları bile sular aşabilmekteydi. Hac yolculuğunun böyle zamanlara denk geldiği yıllarda Kervan'ın İzmir üzerinden gitmesi istenmiştir. Nitekim 1209/1794 yılında sel suları ve sürüklediği çamurun yolu kapattığı haberi gelmiş ve tedbir olarak Surre, deve ve kafilenin Gebze'den İzmir üzerine yönlendirilmesi ve İzmir üzerinden İznik'e oradan Geyve ve Lefke'ye (Osmaneli) ilerlemesi istenmiştir¹⁶.

Bu tür değişiklikler İzmir menziline kapasitesinin çok üzerinde yolcuu ağırlayacak olması anlamına geliyordu. Böyle olduğunda Menzil eminleri acil tedbirler almaya yönelmiş ve hızlıca yolların bakıma muhtaç olan kısımlarını işler hale getirmeye çalışmışlardır. Bu değişiklikler yapıldığı zamanlarda hem merkez hem de Kocaeli sancağı yerel yöneticileri acil işlerin yerine getirilmesi aynı zamanda konak yerlerinde yeteri kadar erzakın bulunması ve zaruret için binek hayvanlarını hazır etmeleri hususunda uyarılmışlardır¹⁷.

Böyle bir gelişmenin olduğu hallerde Recep ayının 20 ila 30'u arasında İzmir şehrinde olağanüstü bir yolcu hareketliliğinin yaşandığı muhakkaktır. Mesela XVIII. asrın sonu itibarıyla İstanbul'dan yola çıkan Hacıların sayısının 5-10 bin civarında olduğu tahminini esas alırsak, bu denli bir yolcu hareketliliği yol emniyetinden öte, ana güzergâh olarak kullanılmaması nedeniyle, bu tür şehir merkezlerinde hazırlıksız yakalanmaya neden olabiliirdi. Bu nedenle merkezî idare ve menzil görevlileri Hac kervanı geçişi ve dönüşü ile alakalı hususları sık takip ederler ve olabilecek aksaklıkları önceden tedbir olarak en aza indirmeye çalışırlardı.

DERBEND

Hersek'ten 6 saat yürünerek varılan bu menzil İznik'e doğru uzanan yoldadır. Muhammed Emin Efendi'nin geçtiği dönemde hac yolculuğu dönüşünün Kış aylarına denk gelmesi nedeniyle (Şubat) yol boyunca suların iki tarafı sardığını ifade etmiştir. Bu hususun halen Hersek burnunun olduğu mahalde müşahade etmek mümkündür. Muhammed Emin Efendi, yol üzerinde çok büyük bir çınarın olduğunu hatta bu çınarın içinde bir atın gizli olduğunu

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Nafia Belgeleri (C. NF), 12/595.

15 C. NF, 12/595.

16 C.NF 9/436.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-i Hümayun Tasnifi (HAT), 57806

yazmıştır. Bir diğer menzile varıncaya kadar bu tür yerlerde inşa edilen kaldırıma dikkat çeken yazar her iki tarafın da sularla kaplı olması nedeniyle kaldırımdan yürünmesi gerektiğini hususiyle vurgulamıştır.

1175/1763 yılında Derbend’de daha çok Rumların yaşadığını müşahede eden Emin Efendiburada bir hanın bulunduğunu ve halkın hacılara malzeme sattığını beyan etmiştir¹⁸.

İzNİK

Kafile İznik’e doğru varınca ilk olarak göl kenarındaki Boyalıca Köyü’ne uğramış ve burada kısa bir mola vermiştir. O dönemde burada bir Cuma Camisi olduğunu vurgulayan yazar burada 70-80 ev saymış ya da bu sayıyı tahmin etmiştir.

İznik’e varıldığında ise ana konak yeri eski kale arazisidir. Muhtemelen burada Hacıların yiyecek tedariki için gölden tutulan balıkları satan esnaf tezgâh kurmaktadır. Hersek’ten sonraki günlük dinlenme yeri olan İznik o dönemde canlı bir ticaret merkezi olarak yazarın dikkatini çekmiştir¹⁹.

YOL DEĞİŞİKLİĞİ

Ana Hac kervanı ve surre hediyelerini taşıyan develerin Kocaeli bölgesindeki ilerleyişi genelde yukarıda saydığımız menzillerden Bilecik’e uzanırdı. Ne var ki 1214/1799 senesinde bu güzergâh değişmiş ve Hac kervanı ile Surre Kocaeli’nden Sapanca’ya oradan Taraklı’ya oradan Geyve’ye ve Ankara’ya yönelmiştir. İstisna sayılabilecek bu uygulamaya göre tespit edilen güzergâh şöyledir:

İznikmid, Sapanca, Geyve, Taraklı, Topralı, Köstebek, Sarılar, Beypazarı, Ayaş, Ankara, Karakeçili, Kazancılı, Keskin, Sarıoğlan, Kayseri, Mabeynde bir Köy, Gürün, Sarıcalar, Urban Ovası, Haylan Değirmeni, Antep²⁰

Bu durumda 1214/1799 yılında Hac kervanı, Dil İskelesinden İzmit’e ulaşmış, oradan Sapanca yoluyla Geyve’den Ankara’ya yönelmiştir. Ana yol olarak tabir edilen Eskişehir Konya yolundan vuku bulan bu değişikliğin nedeni tetkike muhtaçtır. Ancak yolun farklılaştığı veya farklılaşmadığı zamanda yazılan hükümlerde aynı hassasiyeti görmek mümkündür.

Anılan yılın Cemaziyevvel ayında Surre Emini olarak Edirne Bostancıbaşı Tahir Ağa tayin edilmiştir.²¹ 12 Receb günü İstanbul yakasında Surre ihraç merasimi yapılmış, Sultan bu mak-satla Kubbe altında bulunmuş ve törenin akabinde saraya dönmüştür²² ilave olarak Mısır işgal altında olduğundan Kabe Kisvesi de İstanbul’da dokunmuştur,²³

18 Muhammed Emin Efendi, vr. 4b.

19 Muhammed Emin Efendi, vr. 4b.

20 Başbakanlı Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Evkaf Belgeleri (C.EV), 29631/1.

21 Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s.396.

22 Sırkatibi Ahmed Efendi, *Ruzname*, (haz. Sema Arıkan), Ankara 1993, s. 318.

23 Sarıkaya, *agt.*s.401-402.

Meselenin detayına ve izahına geçecek olursak, tüm hazırlıklar bittikten sonra 12 Receb günü İstanbul'dan Üsküdar'a geçen kervan²⁴, buradan yola çıkmak için beklerken ve yol güzergâhının değiştiği ve Dil İskelesinden sonra İzmit üzerinden Sapanca'ya oradan, Geyve ve Ankara istikametine yönlendirilmişlerdir. Mutadın değişmesi ile alakalı yazışmalara bakıldığında her sene bilinen güzergâhtaki Kocaeli, İzmit, Eskişehir, Akşehir, istikametindeki yerel yöneticiler uyarılmış, kervanın geçişi için bilinen önlemler kendilerine hatırlatılmıştır. Hatta Karaman valisine yazılan hükümde de aynı hususlar tekrar edilmiştir²⁵. Aynı hatırlatmalar Kocaeli mutasarrıfı ve Şam valisine de yazılmış olup bu hükümlerde yol güzergâhının değişeceğine dair bir husus bulunmamaktadır²⁶. Kapıcıbaşı ve Sivas Mütesselimine Evail-i Receb 1214/Aralık 1799 tarihinde yazılan hüküm ise konumuzu vuzuha kavuşturan bilgiler ihtiva etmektedir²⁷.

İlginç bir şekilde yol güzergâhının değişiklik sebebine dair bir açıklama yapılmazken sadece "*hasbe'l iktiza*" denilmiştir. Ancak belgenin devamında yeni güzergâhtaki yolların şiddetli kış nedeniyle kapalı olduğu ve gerektiğinde kimi geçilmesi zor kısımların değişebileceği, kimi kısımlarda ise ek tedbirlerin alınabileceği vurgulanmıştır. Bunları aşmak için de yerel yöneticilerin ilave kürek ve amele bulundurmaları ve yollardaki kar buzunu açmaları istemiştir. Hükmün içeriğinden Sultan başta olmak üzere diğer devlet yöneticilerinin Anadolu içlerindeki şiddetli kış nedeniyle Surre'nin ve Hac kervanının gidememesi veya zarar görmesinden önceki yıllara göre daha fazla endişe duydukları görülmektedir. Aynı hüküm, Ankara, Kırşehir, Maraş ve Elbistan ile oradan Antep ve Haleb'e uzanan tüm yerel yöneticilere hatırlatılmıştır²⁸.

Yukarıda izah ettiğimiz üzere her ne kadar açık olarak yol değişikliğinin sebebi belgelerde yazılmasa da, Ankara üzerinden gidecek kervanın şiddetli kış nedeniyle sıkıntı yaşaması ihtimalinin yüksek olması nedeniyle "*hasbe'l-iktiza*"nın açıklaması olarak Dil-İskelesi, Hersek ve İzmit, hatta Bilecik yolunda da çetin kış olduğu sonucuna varabiliriz. Hatta burada çoğu yerde su yükselmeleri nedeniyle yolların kapandığını rahatlıkla söyleyebilir.

KOCAELİ COĞRAFYASINDA HAC KERVANI VE SURRE DEVESİ

Gebze'den başlayıp İzmit'e uzanan beş konaklık İzmit Hac menzillerinin geçilme süresi iki veya üç gün idi. Rutin olarak en kısa ve tabiatıyla güvenli yol tercih edildiğinden daha çok Dil İskelesinden Hersek'e deniz yolu tercih edilmiştir. Üsküdar'dan kalkan kervan Şam'a varıncaya kadar Surre emini riyasetinde ilerlerdi. Çoğunluğu oldukça hareketli olan Menzillerde genelde Su ve Yiyecek bulması çok fazla sıkıntı oluşturmadığından, Hac kervanının diğer önceliği olan Güvenlik için de gerek Menzil eminleri gerekse Sancak idarecileri sorumlu kılınmışlardır.

Hac kervanı ve Surre mutad güvenlik anlayışı yanı sıra Devlet tarafından bizzat Sultan'ın Mekke-Medine, Kudüs-Şam ve Şam ile Medine arasındaki kabilelere dağıtacağı hediyeleri taşıdığından aynı zamanda Devletin İslam Âlemindeki yüksek itibarını en bariz ifadesi idi. Bir diğer taraftan Surrenin Anadolu coğrafyasında taarruza uğraması, tehlikenin daha da arttığı Şam sonrası kesimde Surrelerini alamayan Urban'ın fütursuzca kafileye saldırması anlamına geliyordu. Bu bakımdan Devlet ve görevlendirilen yerel yöneticiler her yıl dikkatli bir şekilde uyarılmışlar ve titizlikle vazifeleri kendilerine yeniden hatırlatılmıştır.

24 A.DVN.MHM, 209,s.277

25 A.DVN.MHM, 209,s.276-1

26 A.DVN.MHM, 209,s.276-277

27 A.DVN.MHM, 209,s.277-2

28 A.DVN.MHM, 209,s.277-2-3

HAC KERVANI VE SURRENİN YOLCULUĞUNDA KOCAELİ MENZİL EMİNLERİ İLE YEREL İDARECİLERİN GÖREVLERİ

MENZİLLER

Osmanlı Menzil sisteminde tatbik edilen bilinen usullerin yanı sıra Sultan gerek İstanbul'dan Mekke'ye uzanan yolda gerekse Mekke'den İstanbul'a geri dönüşlerdeki ahvali dönemin şartlarına göre titizlikle ve sıklıkla takip ederdi. Bu bakımdan hem gidiş esnasında hem de dönüşte menzil eminlerinin mühim görevleri vardı. Bunlardan biri özellikle dönüş yolunda Hacıların Şam'a sağ salim ulaştıklarına dair ilk haberleri çok hızlı bir şekilde İstanbul'a ulaştırma görevi edinen Şam valisinin ulaşımın olabilecek en hızlı şekilde İstanbul'a ulaştırılması idi. Bu bakımdan İznik'ten itibaren Menzil eminleri bu kişilerin İstanbul'a ulaşmalarını sağlayacak sağlıklı atları her an hazır etmeliydiler.

YEREL İDARECİLER

Hac kervanı ile Surrenin gidip dönmesinde Menzil eminlerinden daha çok Yerel yöneticiler sorumlu tutulmuştur. Onlara bu konuda yüklenen temel vazife kendi yöneticisi oldukları yerleşim yerinin sınırında kabileyi karşılayıp, sonraki yerleşim yerini sınırlarına kadar emniyet içinde götürmekti.

Örneğin 1263 senesinde Kervan İstanbul'dan ayrılmadan tam iki ay evvel yani 11 Cemaziyevvel günü (27 Nisan 1847) İstanbul'un hemen komşusu olan Kocaeli Sancağı muhassılı ve kadılarından başlayarak sırası ile Bilecik, Eskişehir, Akşehir, Konya Adana, Halep, Hama ve Şam naibleri, muhassılları ve yerel yöneticilerine emirname yazılarak kervanın İstanbul'dan bi'l-itibar geçtiği yerlerdeki güvenlik ve erzak-su tedarikinin yapılması ve kendisinden sonraki menzil sınırına kadar muhafazasından mesul olduğu belirtilmiştir²⁹.

Tabiatıyla önceden kendilerine böyle bir bildirimde bulunulması varsa eksiklikleri gidermeleri yoksa da gelecek kabileyi karşılamada gecikip beklenmeyen bir hadiseye mahal vermemeleri idi.

Keza aynı uyarı 1214/1799 senesinde yani yolun değiştirildiği yılda da tekrarlanmış hatta bu sırada yapılan uyarı daha net bir şekilde ifade edilmiştir. Kocaeli Valisi Hüseyin Paşa ile Gebze'den Kocaeli, Kocaeli'nden Ankara ve sonraki mahallerdeki yerel idarecilere yazılan hüküm genel kuralların yanısıra, bu seneye mahsus olarak Kocaeli mutasarrıfından bizzat Kethüdası ile *mükemmel*, *mürettep* ve *müstevfi* adamların bu iş için vazifelendirmesi istenmiştir³⁰. Vazifelendirilen kişilerin hem gündüz hem de gecelerde dikkatli vazife yapmaları ve aynı titizliği Kocaeli sancağında vazife yapan ayan, voyvoda ve zabitanın da göstermesi gerektiğinden bahisle Kocaeli mutasarrıfından istenenler onlar için de tekrarlanmış³¹.

DÖNÜŞ ZAMANI

Hac Kervanı ve Surre Osmanlı merkezî yönetimi tarafından sadece gidiş zamanlarında değil, dönüş yolculuğunda da titizlikle takip edilir ve olabilecek sıkıntılar, kervan mahalle gelmeden izale etmeye çalışılırdı. Nitekim 18 Rebiulevvel 1232/5 Şubat 1817 tarihinde Surre Emni

29 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubu Kalemi belgeleri(A.MKT).93/14-1.

30 C.EV, 29631-5.

31 C.EV, 29631-6.

Seyyid Mehmed Said Efendi tarafından Sultana ulaştırılan arzına göre anılan tarihten evvel hacılar Hersek'ten Dil iskelesine geçmişler ve oradan Gebze'ye ulaşmışlardır. 19 Rebiulahir 1232 günü ise Gebze'den bir günlük yol geçilerek Üsküdar'a ulaşılacaktır³². Bu bilgi notuna Sultan'ın yazdığı Hattı meseleyi özetleyen son derece kısa ama veciz bir ifadedir. Sultan

"Manzurum olmuştur.

Elhamdülillah selametle vasıl oldular Hak Teâlâ beher sene selametle azimet avdetlerini tesyir eyleye"

HAC KERVANI VE MENZİLLERİN TAMİR –BAKIM ZAMANLARI

İstanbul yakınında bulunan Kocaeli menzilleri başta olmak üzere gerek Anadolu'da gerekse hususiyile Hac kervanını geçtiği menzillerdeki tamir ve bakımların genelde hac kervanının dönüş zamanına rast getirildiği görülmektedir. Kanaatimizce bunun temel nedeni gidişte ve dönüşte Surre görevlileri ile Hac müjdecilerinin yol ahvalinin ve menzillerinin eksiklerini rapor etmeleri olmalıdır. Örneğin 1267/1851 yılında Hac Kervanının döndüğü Rebiulahir ayından sonra çıkarılan emir ile Gebze'den Kocaeli sancağı sınırına kadar olan köprülerin tamir ile alakalı keşif yapılması ve bu amaçla *ebniye hulefasından* Hacı Tahir Efendi'nin maaşsız ancak 200 kuruş harcırah ile görevlendirilmesi istenmiştir(12 Cemaziyelahir 1267/20 Nisan 1851)³³.

Aynı şekilde bu defa 1 Cemaziyelahir 1267/8 Nisan 1851 tarihinde yine Hac kervanını dönüşünden hemen sonra bu defa İzmit menzilinde ulak ve önemli yolcular için beslenen atların ahır ile hanlardan birinin harap olduğu bilgisi ulaşmış, bu bilgi üzerine İzmit Mimarı halifelerinden Mehmed Raşid ve Ali keşifiğin vazifelendirilmişlerdir. Yapılan keşif sonucunda 420 zira⁴ üzerinde kurulu bir ticaret hanının yıkıldığı, at ahırının ise sundurmalarının harap olduğu görülmüş ve yapılacak tamirat ile alakalı olarak detaylı bir keşif yapılmıştır. Buna göre yapılacak işler ve maliyeti şöyle çıkarılmıştır³⁴:

HARCAMA YERİ	FIATI	PARÇA	KURUŞ
Meşe direği 6 zira	15	20	300
Meşe Çifte 14 zira	25	100	2500
Yeni Dünya 8 zira	12	150	1800
Meşe Kiriş 12 zira	8	100	700
Kızaklık	1, 8	700	840
Sarut Tahtası	2	600	1200
Ali Bey Tahtası	1, 5	2000	2250
Ağaç Kapılığı	5	50	250
Kiremit	40	13000	540
Taş arabası ve nakliye ücreti	3	350	1050
Kayalık Çivisi	3	400	1200
Mimari sandal	6	50	300

32 HAT, 35892.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vâlâ belgeleri (I. MVL), 26/6628.

34 C.NF.17/846-3.

Efrenç çivisi	6	50	300
Hammal Ücreti	1	1800	1800
Usta ve duvarcı yevmiyesi	6	500	3000
Rençber yevmiyesi	3	200	600
Toplam			18510

Listede gözümüze çarpan en mühim husus yeni yapının da eskiden olduğu gibi ağaç malzemeden ağırlıklı olarak meşe kullanılarak inşa edilmesidir. Her ne kadar yıpranma süresi taş malzemeye göre daha kısa ve yangınlara dayanıksız olsa da bu tür malzemelerin XIX. asırda da tercih ediliyor olmasının en temel nedeni tedarik ve taşıma kolaylığından olmalıdır. Bu durumun aynı zamanda fiyatlara da olumlu yansıdığı muhakkaktır. Ağaç malzemede ağırlık olarak meşenin kullanılması kanaatimizce İzmit ve çevresinde meşe yetiştiriciliğinin yaygın olması ya da dağlarda daha çok meşe yetişmesi hasebiyle bu ağacın kereste olarak kesiminin yapılmasıdır. Aslında daha çok ısınmada kullanılan meşenin bu bölgede inşaatta kullanılması büyük ağaçların var ve kesilebilir olduğunun ifadesidir.

Listede zikredilmese de üç adet taş arabasının olması bize inşaatın bir kısmında taş kullanıldığını göstermektedir. Buda yapıların en azından temellerini taştan yapıldığının ifadesidir. Taş için para tahsis edilmemesi ise araba ile taşınacak yakın bir mesafeden getirilebilecek olduğunun göstergesidir.

SONUÇ

İzmit ve çevresinde kurulu menzillerin hac kervanı ile alakasını incelediğimiz bu çalışma sonucunda vardığımız sonuçlar şunlardır:

1-Devlet, Hac kervanını geçeceği zamanların öncesi ve sonrasında menzillerin her bakımdan hazır ve güvenli olması için İstanbul'a en yakın bölge olan Kocaeli bölgesi menzillerindeki denetimlerini ve takibini hiç gevşetmemiştir.

2-Hac yolculuğu mevsimlerin kış aylarına geldiği dönemlerde aşırı yağışlardan etkilenen Hersek-İznik arasındaki yolun sel gelmesi neticesi tahrip olması sonucu, kervan ya İzmit'e yönelmiş ya da Karamürsel'e deniz yolundan geçilmiştir.

3-1214/1799 yılında ana hac yolu değiştirilerek İzmit menzilinden sonra kervan Sapanca üzerinden Taraklı, Geyve ve Ankara'ya yönlendirilmiştir.

4-Kervan'ın Hersek yerine İzmit'e uğradığı yıllarda şehirde bir iki günlük ciddi bir insan hareketliliği yaşanmıştır.

5-Anadolunun birçok yerinde olduğu gibi tabii şartlar haricinde İzmit coğrafyasında insan kaynaklı güvenlik problemleri yaşanmamıştır.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV BELGELERİ

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-i Hümayun Mühimme Defterleri(A.DVN.MHM), 209, 275-278
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Nafia Belgeleri (C. NF), 12/595, C.NF 9/436, 17/846-3
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-i Hümayun Tasnifi (HAT), 57806
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi Evkaf Belgeleri (C.EV), 29631/1-6, 35892
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubu Kalemî Belgeleri (A.MKT). 93/14-1
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i VâlâBelgeleri (I. MVL), 26/6628
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri II, Murad. nu: 9

2- YAZMA ESERLER

- Muhammed Emin Efendi, *Menazili Haccı Şerif*, TSMK, H, 446, vr: 2b

3- TELİF ESERLER

- Baş, Yaşar "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi" *Turkish Studies*, 8/5, Ankara 2013, s.1001-126
- Dingeç, Emine, "18.Yüzyılda Menzil Sistemi içinde Kocaeli'nin Yeri , " *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2016, s. 395-402.
- Eş Şera. İbrahim Fağur "Mevkifu Kabailü'l-Bedeviyye Min Kafiletü'l-Haccî's-Şami fi Karney-ni's-Sabi Aşar ve Samin Aşar Miladiyeyn", *Dirasatu Mecelletü İlmiyye Muhakkeme*, Aman, Haziran 2002, Sayı 29, s.319 ??
- Eş Şera. İbrahim Fağur "Mevkifu Kabailü'l-Bedeviyye min kafiletü'l-Haccî's-Şami ve Hattü'l-Hadidü'l-Hicazi Fi Karni't-Tasi Aşar ve Bidayeti'l-Karni'l-İşrin", *Mecelletü Fasiletü Mahkeme't-Tasaddur an Darati'l-Melik Abdülaziz*, s.4, Riyad 1426 s. 1-55.
- Eyice, Semavi "Hersekzade Ahmed Paşa Camii ve Türbesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), 17, İstanbul 1998, 238-239.
- Güler, Mustafa XVIII Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün deki Menziller ve Kaleler." *Yeni Türkiye*, 4/82, Ankara 2016, 704-711.
- Güler, Mustafa, " XVIII. asırda Hac Yolunun Güvenliği Meselesinde Cerde Başbuğluğu", *Osmanlı İdaresinde Arap Coğrafyası Sempozyumu*, İstanbul 2016, s. 465-498.
- Güler, Mustafa, *Osmanlı Devletini Haremeyn Vakıfları*, İstanbul 2011.
- Güneş Yağcı, Zübeyde, " Osmanlı Menzil Teşkilatı İçerisinde İzmit Menzili ve Önemi, " *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri* , Kocaeli 2016, s. 381-395
- Harb, Muhammed, *I. Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986.
- Kamiloğlu, Onur, Kazıklı HacıHamzabın İvaz Kervansarayı ve Kocaeli Kervan Yolları, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, s. 1877-1904
- Lowry Heat W., Hersekzade Ahmet Paşa , *Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2016, 21-22

Oğuzoğlu, Yusuf "Koca-eli Sancağı'nı Dış Dünyaya Bağlayan Yol Ağı, *Uluslar arası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, 277-284

Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar genel Müdürlüğü, *Hersek Lagünü Yönetim Planı*, Ankara 2013, 1-78.

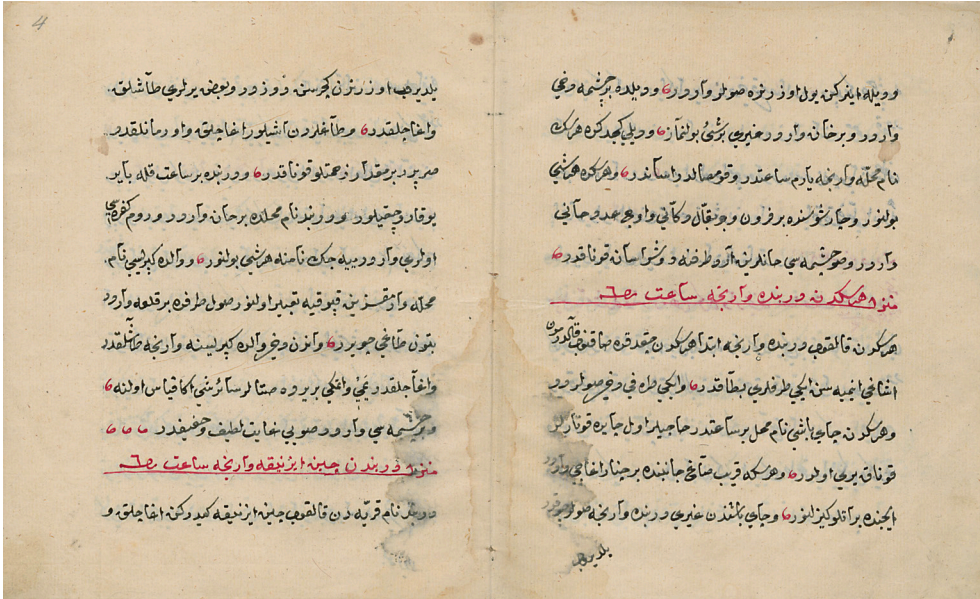
Sarıkaya, Hüseyin, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

SırkatibiAhmed Efendi, *Ruzname*, (haz. Sema Arıkan), Ankara 1993.

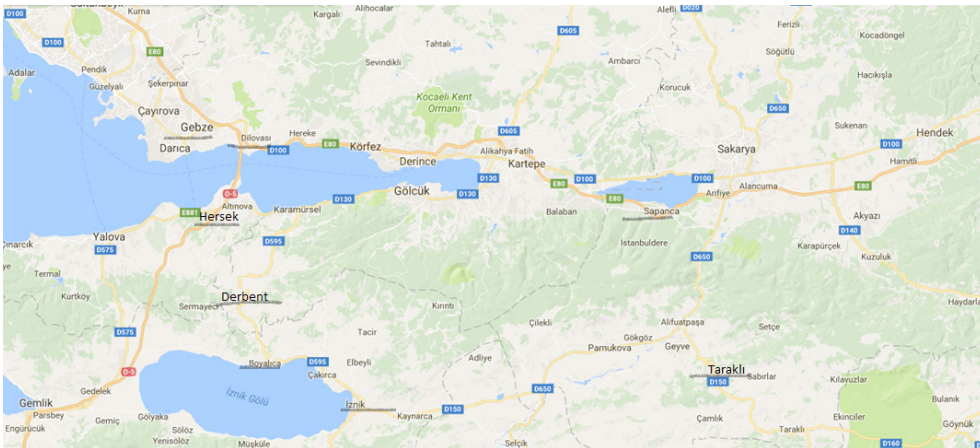
Tütüncü, Mehmet " İstanbul-Kudüs_Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergahı Üzerine" *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri* , s. 990-1000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi* , Cilt II, Ankara 1983

EKLER

Ek 1-Muhammed Emin, *Menazil-i Haccı Şerif*, Vr. 3b-4a

Ek 2 Kocaeli Menzilleri

نظرم الحاضر
الحمد لله وحده والحمد لله من غير ان ينقص من قدره شيئا
سنة ١٢٤٢ هـ
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

۹
اوله
بسم الله الرحمن الرحيم

جناب خداوند وروایا عمر و اقبال روزگار آت بان معاذ و ممدود امان
و عورتی تقدیم بادگاه حضرت مبدور قندود مدوخی بنی مستبد علی بود که عورتی
باری و حسن توجه رخ نماز لریه تمام شریفه حرکت و طی مراحل ابدیه هر
نام مجده رضول و دل دکنه مرود و کلبوزه قفسانه نروز مسبر اولغه
بوصورت قافله جاگیره موجود صادق و الحاق مضافی کشف اندری حضرتی
و اسمحاج کاتب ایله استاد سعاده و سوز اشوبومایع الیخرا اودن لفظوتی
جمع اوستی کونه نصاب ابدی معلوم علم عالم ای و نماز ای بودنی همچون برت
روندان نکلای مرصحنای حضرت صدیقناهی افاده رحمت عبری اودنی بودند باین

خطی
مستبد
عورتی

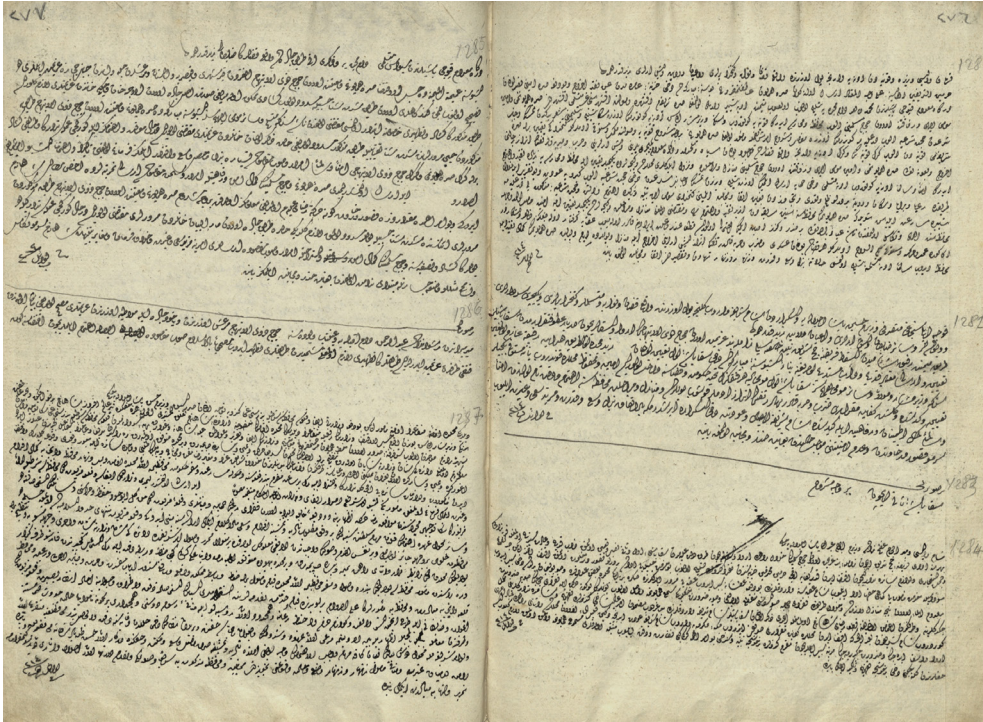
۳۳۳۳

۳۳۳۳

امروزان روز غایبو عطفوا ایتوا اللهم اقم سلام حضرتی
۱۲۴۲ هـ

HAT. 760/35892

Ek 4-Kocaeli ve diğer sancaklardaki Hac Kervanının dönüşüne dair. HAT 35892

Ek 5 Hac Yolunun Kış Şartları nedeniyle kapanabileceği A:DVN.MHM, 209, 277

Ek 6-Hac Yolu Güzergâhı ve Yol değişikliği sonrası menziller

İZMİT KÖRFEZİ'NDE YABANCI FİLOLAR

F. YAVUZ ULUGÜN*

Giriş

İzmit Körfezi, Avrupa'dan Anadolu'ya geçişleri ve Karadeniz'e çıkışı sağlayan İstanbul Boğazı'nı yakından kontrol eden stratejik konumu nedeniyle Helenistik dönemden beri önemli bir tekne imalat noktası ve deniz üssü olmuştur. Bu durum hiç şüphesiz Osmanlı döneminde de süregelmiştir.

Bu bildiri özellikle Kırım Savaşı, Osmanlı – Rus Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında gerek müttefik, gerekse düşman olarak İzmit Körfezi'nde konuşlanmış olan yabancı filo gemilerini genel tarihçe içinde ancak konusuyla sınırlı kent tarihi ölçeğinde almaya çalışırken zaman zaman da bu gemi personellerinin anılarını aktarmaya çalışacağım. Ek olarak kimi personelin İzmit Körfezi ve gemileri konu alan çizim ve fotoğrafları sunmaya çalışacağım. Umarım kentimiz tarihi yanısıra, denizcilik tarihimiz için de faydalı olur.

KIRIM SAVAŞI SÜRECİNDE İZMİT

Osmanlı ve müttefikleri İngiltere, Fransa, Sardinya ile yayılmacı politikaları nedeniyle Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı 1853 yılında başlayıp, üç yıl sürmüştür. Rusya ve İngiltere Balkanlar ile Ortadoğu üzerinde nüfuz çekişmesi içindeydiler. 1853'de Fransa, Katolikler adına Kudüs çevresi hamisi olma isteğini Osmanlı'ya ilettiler. Rusya da aynı hakkı Ortodokslar için talep ettiğini, reddinin savaş sebebi olacağını Mart ayındaki bir ultimatomla belirtti. Abdülmecid'in reddi üzerine Eflak-Boğdan eyaletlerini işgal etti. Balkanlarda çatışma başladı ve 30 Kasım 1853'te Sinop limanındaki Osmanlı donanmasını bombalayarak kısa sürede batırdı. Bunun üzerine dünyanın dikkati zırhlı gemilere ve topun tahrip gücüne çevrildi.

Bu gelişmeler üzerine İngiltere ve Fransa, Boğazların Rus tehdidi altında olduğunu düşünerek tavırlarını sertleştirdiler. Mart 1854'de bu iki ülke ve Osmanlı arasında ittifak anlaşması imzalandı. Bu birlikteliğe Haziran 1854'de Avusturya, Mart 1855'de Sardinya dahil oldu. 1 Şubat 1856 Viyana Protokolü, ardından 30 Mart 1856 Paris Antlaşması ile sona erdi. Öte yandan Kırım Savaşı, gerçek bir bütçenin olmaması ve vergilerin düzensiz toplandığı bir durumu yani imparatorluğun zayıf finansal durumunu ortaya koymuştu. Para, maliye ve gümrüklerin bir Fransız – İngiliz konsorsiyumu tarafından 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası'nın denetimine geçmesi de bu nedenle olacaktı.

1855 yılında yaklaşan kış süresince düzenli bir iâşe sağlanması için gerek Kırım gerekse İstanbul'da ciddi hazırlıklar yapılıyordu. İzmit ve Sinop'ta lojistik ikmal depoları kurulmuş-

* KYÖD-Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Araştırmaları Çalışma Grubu Başkanı

tu.¹ Çeşitli müttefik gemileri İzmit Körfezi'nde demirli idi. Bir not olarak belirtmek gerekir ki Kırım Savaşı'na katılan Michael Murphy 1855 – 1859 Yılları arasında kardeşleri Yüzbaşı William Drury ve Nathaniel Drury Lowe'a yazdığı Kırım Savaşı hakkında yorumlarını ve İzmit'in anlatımı içeren mektuplar İngiliz arşiv dosyalarında² saklanmaktadır. 1837 doğumlu Michael Murphy, 27 Ağustos 1855 – 1 Şubat 1875 yılları arasında Büyük Britanya ordusunda hizmet yapmış ve 1858 yılında Hindistan'da en büyük askeri nişan olan Viktoria Haçı ile onurlandırılmış bir İrlandalı idi. 22 Mayıs 1856'da İzmit'te Kırım'a gidecek 17. Mızraklı Süvari Alayı'na katıldı. 4 Nisan 1893'de 56 yaşında iken hayata gözlerini yumdu.³

1856 yılında Paskalya esnasında iki Fransız yük gemisi İzmit limanında idi. Kentteki bir Katolik rahip denizcileri ayin dinlemek üzere özel düzenlenmiş bir eve davet etti. Kaptanlardan biri gönüllü olarak kabul etti ve imanlıları haberdar etmek için sahile bir çan göndermeyi önerdi. Rahip, Türklerin çana izin vermedikleri nedeniyle bunun mümkün olmadığını ve böylesi bir hareketin rahatsızlık yaratabileceğini söyledi. Bu sağduyulu uyarıya rağmen Kaptan, iki gemiciyle birlikte çanı sahile gönderdi ve kimi saman depolarının korunmasından sorumlu bir Fransız müfrezesinin komutanına ne yaptığını anlattı. Paskalya günü karaya kimi silahlı adamlar indirdi ve eğreti kiliseye gitti. Orada gittiğinde yaklaşık otuz silahlı adam vardı ve çan sesi ortalığı çınlattı. Şaşkın Türkler toplanarak, sesin geldiği noktaya koştular. Ancak denizcilerin ve askerlerin tavrı karşısında geri çekildiler. Bir sonraki benzer harekete hazırlıksız yakalanmayacaklarına dair yemin ettiler.

Sonraki olay (Paskalya'yı Katoliklerden sonra kutlayan) Ortodoks Rum bayramı sırasında geldi. Buradaki birçok Rum kilisesinde smandros adı verilen ve ayin saatini duyurmakta kullanılan bir demir çubuk mevcuttur. Aynı zamanda tüm Rum evlerinde bulunan djandros aynı amaçla kullanılır. İzmit'in (kilisenin) bir djandros'u var ama henüz bir smandros'a sahip değil. Görüldüğüne göre İzmit'te bulunan bir İngiliz alayı komutanı albayın önerisi üzerine Rumlar, bu malzemeyi kilisenin eşyaları arasına sokmaya karar verdiler. Bunu duyan Türkler memnuniyetsizliklerini gösterdiler ve tehditlerle biten çok sayıda tartışma meydana geldi.

Bu konuda daha önce uyarılan Albay, Rumlara kiliseye çocuk ve kadınlarını getirmemelerini tembih ederek o gün bayramlarını kutlamaya davet etti ve bazı askerler göndereceğine dair söz verdi. Türkler bu kez Rum reyalara (yönetilenlere) karşı daha önce Fransız'a olduğundan daha çok cesurdular. Ortalık karıştı ve birkaç İngiliz askeri dayak yedi. Ardından sekiz Türk ve beş İngiliz'in hayatını kaybettiği ciddi çarpışmalar çıktı. Sonucunda albay kenti kuşattı ve makamları mutlu edecek şekilde olayda öne çıkanları tutukladı.⁴

Fransız gazeteleri ise bu olayı Bab-ı Ali tarafından Kırım Savaşı ateşkesinden 18 gün sonra, 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nın hıristiyanlara verdiği özgürlüklerden memnun olmayan Müslümanlar tarafından çıkarıldığını ve İngiliz birliklerinin İzmit'teki karışıklıkları bastırmak zorunda kaldıkları şeklinde aktarıyordu.⁵

1 W. H. Russell (Times Muhabiri), *The War – From the Death of Lord Raglan to the Evacuation of Crimea*, Londra 1856

2 Papers of the Drury Lowe Family of Locko Park, Spondon, Derbyshire, late 12th century-1959, Nottingham University Library, Department of Manuscripts and Special Collections. Kırım (*Dr C 74/11*), İzmit (*Dr C 74/15*)

3 en.wikipedia.org/wiki/Michael_Murphy_(VC)

4 *New York Times*, 26 Nisan 1856

5 *Journal du Loiret*, 9 Nisan 1856

Buna rağmen Alman gezgin A. D. Mordtmann savaşın ardında İzmit'e gidişini şöyle anlatıyor: *24 Ekim 1856 Cuma günü öğleye doğru İzmit'e vardım, İstanbul'a hareket eden buharlı gemiyle geri dönmek için, pazar sabahına kadar orada kaldım. Burada çok hoş bir sürprizle karşılaştım, bütün gezilerim esnasında hemen hemen her zaman savaştığım fanatizmin şehirde yaptığım gezilerimde hiçbir izi dikkatimi çekmedi. Dört İngiliz süvari alayının yarım yıl burada konaklaması sonucunda bu ilişkinin mükemmel sonuçlandığı görünüyor. Her yerde insanlar çok kibar ve yardımsever idi, sevgili gençlik beni hemen hemen her caddede iyi bilinen "İngiliz bonosuyla" selamlıyorlar, bazen bozuk telaffuz edilmiş "bono"yu olumlu ses tonuyla cevap vermemekten yoksunmadım."*⁶ Mordtmann, halkın Osmanlı Devletinin yaptığı ittifaklarından memnun olmadığını ifade eder ve şöyle devam eder; "Ben halkla konuşmalarında fırsat yakaladım, halkın artık İngilizlerle ilgili dostça anıları vardı, daha önce geçtiğim yerlerde insanlar müttefiklerin çekilmesinden başka duygusu olmadığı görünüyor; bana ülkedeki her kent ve köyde önüme konmuş ilk ve tek politik soru '*Fransız ve İngilizler gittiler mi?*' idi. Görünürde benim olumlu cevabım, onlara tekrar rahat nefes almalarını sağlıyordu".⁷ "İzmit'te, söylediğim gibi farklı idi. İngilizler gerçekten gitmediler, caddelerin görünüşü çok farklı manzaralar sergiliyordu, çünkü her ev ve her dükkân askerlerin meskeni, levazım, kumanya evi olarak hizmet etmiş, şimdi hala o zaman boyanmış İngiliz yazısını taşıyor ve ben ahır kapılarında hala gördüğüm kadar herkes kaç attan aynısını (kabul etti)."⁸

Burada A. D. Mordtmann yabancıların özellikle de İngiliz ve Fransızların istenmemelerine rağmen hala Osmanlı topraklarında olduklarını ve iyi davranıldığını ve fanatizmin yabancılara zarar vermediğini belirtmektedir. "*Hatta ölen İngilizler için arkadaşlarının koydukları mezarlık, anıt, mezar kenarları hepsi hala çok güzel, düzgün kalmışlar, sanki sadece birkaç gün önce tamamlanmıştı ve fanatizmin hiçbir kötü çılgınlıkları görülmedi, ki İstanbul'da Avrupalıların anıtları ve mezarları kirletilmedi."*⁹

Bu cümleden hareketle, 1855 yılında Osmanlı hükümeti tarafından İngilizlere verilen Haydar Paşa Mezarlığı, çoğu İstanbul'daki kolera salgının sonucu olarak 6,000 Kırım Savaşı ölüsünü barındırmaktaydı. İngiliz ölümlerinin anısına gri bir dikilitaş yerleştirilmişti. Buraya 1867 yılında sivil İngiliz vatandaşları da gömülmeye başlandı. Birinci Dünya savaşı sırasında ölen esir İngilizler de Türk Hükümeti tarafından buraya gömüldü. İstanbul işgal edildikten sonra da buraya gömülen İngilizler oldu. Ayrıca İzmit Latin Katolik mezarlığı gibi daha küçük mezarlıklardan 119 ölü buraya nakledildi.¹⁰ İzmit'teki mezarlıkta yukarıda belirtilenler dışında Sevastopol'un düşmesinden sonra 1855-56 kışında İzmit'te ölen İngiliz 17inci Mızraklı Kara Ulaştırma Süvari birliğinin 8inci – 10uncu hafif süvarileri de bulunuyordu.¹¹

6 Mordtmann, A. D. *Anatolien, Skizzen Und Reisebriefe Aus Kleinasien (1850-1859)*, Eingeleitet Und Mit Anmerkungen Versehen Von Franz Babinger, Hannover 1925, s. 281. V, "Yüzelli Sene Ewvelki Anadolu", Çev.: M. Şevki Yazman, Yeni Tarih Dergisi, Ocak 1958, Sayı 13, A. D. Mordtmann, İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Pera Yayıncılık, İstanbul 1999, <http://cumhuriyetforum.org/forum/index.php?showtopic=19008>. Aktaran: Bütüner Zübeyir, Alman Seyyah Andreas David Mordtmann'ın İzmit – İzmit (Kocaeli) İzlenimleri, *Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli 2016, s. 537

7 Zübeyir Bütüner, Mordtmann'ın..., s. 537

8 Zübeyir Bütüner, Mordtmann'ın..., s. 537

9 Zübeyir Bütüner, Mordtmann'ın..., s. 537

10 <http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/49601/HAIDAR%20PASHA%CEMETERY>, F. Yavuz Ulugün, İzmit Mezar Kitabeleri, İzmit 2015, s. 143

11 Haidar Pasa cemetery Listings (Haydarpaşa Mezarlığı Listeleri, transkripsiyon Yolande Whittall.)

1860'lar İzmit'te görev yapan Kırım Tatarı Doktor Ali Saidov'un Pertev Paşa Külliyesi çizimi. (Ferit Toplu arşivi)

1880 Tarihli bir Osmanlı çocuk dergisinde İzmit Körfezi'nde gemiler – Renklendirme & Restorasyon Onur Şahna

OSMANLI – RUS SAVAŞI SÜRECİNDE İZMİT

Rusların İstanbul kapısına dayanmasıyla, tarafsız kalamayacağını gören İngiltere, savaş gemilerini İstanbul Boğazı'na gönderme kararı aldı. Altı gemi alması emredilen Hornby'in kendi amiral gemisi Alexandra idi. Diğer seçtiği gemiler ise Tuğamiral Commerell'in bayrak gemisi Agincourt, Hewett yönetimindeki Achilles, Kraliçe Victoria'nın ikinci oğlu H.R.H. (His Royal Highness) Edinburgh Dükü komutasındaki Sultan, Yüzbaşı Culme Seymour altında Temeraire ve Yüzbaşı Nowell Salmon komutasında Swiftsure. Altı gemi, 13 Şubat 1878 sabah 08.30'da demir aldı. Amiral gemisi hattının arkasındaki Achilles ile ön sıraya yerleştirildi. İki hat halinde tam yol hareket ettiler.¹²

Gelibolu önlerinde Alexandra da kendilerine katıldı. Öğleden sonra Achilles, Sultan ve Temeraire ile İstanbul'a doğru yol alyorlardı. Agincourt ve Swiftsure büyük Rus kuvvetlerinin, yarımadanın burnunu savunan Türk güçlerinin karşısına yerleşerek geçişi ve deniz yolunu kapatabilecekleri endişesiyle Gelibolu'da kalmışlardı. Hornby ile yola devam eden dört gemi, ertesi sabah İstanbul önlerine vardılar. Rus ordusunun sağ kanat kampı denize oldukça yakındı ancak ateşkes imzalandığı için açık ovada herhangi bir çatışma ya da düşmanca bir hareket görülüyordu.¹³

İngilizler, politik olarak çok uygun olmadığı için daha fazla yaklaşmayarak, elçilikten gelecek talimatlar için on mil açıktaki Adalar'a yakın demirlediler. Dört İngiliz savaş gemisinin İstanbul'dan kolaylıkla görülebilecek bir noktada oldukları haberi İngiltere'de ve genel olarak Avrupa diplomatik dünyasında büyük yankılar yarattı ve sonucunda Rusların deniz kenarındaki sağ kanatlarını geriye çekmelerine neden oldu. Abdul Hamid'in Gelibolu'daki Paşa'sı aracılığı ile İngiliz gemilerinin gelişinden haberdar olmaması imkânsızdı; ancak görünmez kaldı, İngiliz elçisi ile irtibata geçmedi. Bu tutumuyla ilgili çeşitli söylentiler duyuldu. İngiliz elçilik personeli, İngilizleri görerek çok rahatladığını ancak Rusya'nın büyük baskısı altında bunu açık bir şekilde söylemesinin mümkün olmadığını düşünüyordu.

Kendisine savaş süresince saray rıhtımının tam karşısında kalması emredilen Türk filosu amiral gemisi Mesudiye, İngiliz savaş gemisi Superb'in bir kardeşi idi. Gariptir ki bayrağını taşıdığı Türk Deniz Kuvvetleri komutanı Hobart Paşa, bir sicil suçu olmasına rağmen aynı zamanda Britanya deniz kuvvetlerinin aktif listesinde bir yüzbaşı olarak yer alıyordu. Hobart, savaş sırasında Karadeniz'deki Rus limanlarını tehdit ederek ve Tuna nehrini elinde tutarak Türk

12 *The 92 Review*, Recollections of The Passage of The Dardanelles by a British Battle Squadron in The European Crisis of 1878, The European Situation, Cilt XXVIII, No. 1, Londra 1940, s. 87

13 *The Naval Review*, Recollections of The Passage of The Dardanelles by a British Battle Squadron in The European Crisis of 1878, The European Situation, Cilt XXVIII, No. 1, Londra 1940, s. 90

filosunu daha işlevsel kullanmak istiyor ama Sultan, uzun Rus kuşatması esnasında istediği an başkent dışına çıkabilmek için, gemilerinin görüş dışına çıkmalarına izin vermiyordu. Britanya hükümetinin niyeti eğer Türk savaş gemilerinin Ruslara teslimi gündeme gelirse Hobart'a gemilere el koyması emrini vermektir. Ancak Britanya Yabancılar Ofisi Hobart'ın faydalı olabileceğini düşünürken Amirallik aynı düşünceleri paylaşmıyordu.

Amiral Hornby ve Britanya elçisi zaman zaman İstanbul'da ya da Salamis sevkiyat gemisinde görüşüyorlardı. Adaların açığında saat başı çıkan yangınlarla iki gün geçirdikten sonra Britanya hükümeti gemilerin Ruslar tarafından torpidolanabileceği korkusuyla, gemilerin ondört ay boyunca her gece silahlı botların gün batımından şafağa kadar nöbet tutacağı İzmit Körfezi'ne gitmesini istedi¹⁴ ve İngiliz gemileri alelacele İzmit Körfezi'ne yöneldiler.¹⁵ İngiliz gemilerinin İzmit Körfezi'ne demirlemesiyle birlikte Ruslar, tarafsız bölgede işgal ettikleri noktalardan ayrılarak anlaşmada belirlenmiş sınırlar içine çekildiler.¹⁶

İngiliz politikasının bir parçası olarak gemilerin körfezde kaldığı sürede, hiçbir zaman başkentten sekiz saatten daha uzağa gitmemek kaydıyla bazen Marmara Denizi'nde seyir izine verilmesine karşın, amaç altı savaş gemisi ve kimi savaş gemilerini kalıcı olarak orada tutmaktır. Taktik tatbikat ve top atış denemeleri için İzmit'ten Marmara Denizi'ne açılan İngiliz filosu iki gün içinde İzmit'e geri dönmüş oluyordu.¹⁷ Zaman zaman Malta'dan gelen yeni gemiler ile rahatlatma sağlandı. İngiliz Hükümeti, son Ruslar gidene kadar gemilerini Marmara Denizi'nde tutmak için ısrarcı oldu. 04 Nisan 1878 tarihli Standard gazetesi İngiliz Hükümeti'nin, İngiliz filosunun Marmara Denizinden niyetinde olmadığını kanıtı olarak Rupert ve Devastation'a İngiltere'ye dönecek olan Sultan gemisi yerine tekrar İzmit filosuna katılma emri verildiğini belirtiyordu.¹⁸

İzmit Körfezi'nde Amiral Hornby'ı ziyaret eden İngiliz elçisi M. Layard, bir depremin gerçekleştiği 20 Nisan 1878 günü İstanbul'a geri döndü.¹⁹ 06 Mayıs 1878'de bu kez Hornby, Tarabya'da Layard ile görüşerek geri döndü. Aynı gün bir İngiliz gemisi gelerek İzmit Körfezi'ndeki gemilere erzak ve mühimmat tedariki yaptı.²⁰ Rusların, İngiliz filosunun çekip gitmesi yönünde artan baskılarına rağmen, yine cephane tedariki için 16 Mayıs'ta İzmit önlerine gelen bir başka gemi, sıcaklarda İzmit'in sağlık açısından olumsuz şartlar taşıması nedeniyle kısa süre sonra Tuzla'ya gitmeye karar vermişti.²¹

İngiltere 1878 Mayıs'ında Körfez'deki gemilerini İstanbul Adaları civarına çekmeyi düşünürken,²² tatbikat için körfez dışına çıkan filo 23 Mayıs'ta İzmit'e dönmüştü.²³ Ancak 1879 yılı başlarında HMS Achilles hariç olmak üzere İngiliz gemileri körfezi terk ettiler. Çanakakale üzerinden gelen orijinal altılıdan yalnızca Achilles sonuna kadar Körfez'de kaldı. Amiral gemisi Achilles de 1879 Mart ayında ayrıldı. Artık, kırk yıl sonrasına kadar İstanbul açıklarında İngiliz gemisi görülmecekti.²⁴

14 *The Naval Review, Recollections of The Passage of The Dardanelles.....*, s. 91

15 *Lettre de Constantinople sur l'Invasion Russe et l'attitude D'Europe* (Rus işgali ve Avrupa'nın tutumu üzerine İstanbul'dan Mektuplar), P. Dupont Matbaası, Mart 1878, s. 15

16 *La Guerre Russo-Turque 1877-1878*, Revue Militaire Suisse (İsviçre Askeri Dergisi), 06.07.1878, S. 13, s. 277

17 *New York Times*, 2 Mayıs 1879

18 *Petit Journal*, 06.04.1878, s.1

19 *Petit Journal*, 23.04.1878, s. 2

20 *Constitutionnel*, 06.05.1878, s. 1

21 *Petit Journal*, 19.05.1878, s. 2

22 *Petit Journal*, 24.05.1878, s. 2 (Londra, 22 Mayıs)

23 *Petit Journal*, 25.05.1878, s. 2

24 *The Naval Review, Recollections of The Passage of The Dardanelles.....*, s. 93

1877, HMS Achilles Subayları

1880, HMS Achilles

Rumi takvime göre 1293 yılına denk gelmesi nedeniyle Osmanlı tarihinde “93 Harbi” olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, II.Abdülhamit döneminde hem Tuna Cephesi’nde, hem de Kafkasya Cephesi’nde yapılan bu savaş, Osmanlı Devleti için büyük bir yenilgiyle sonuçlanmış; büyük bir toprak kaybına neden olurken Rus ordusunun İstanbul Yeşilköy’e (Ayastefenos) kadar gelerek Osmanlı Devleti’nin varlığını tehdit etmesiyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle müttefik İngiliz donanması gözdağı vermek üzere İzmit’e gelerek demirlemiştir. Ancak 17 Mayıs 1878’de Bab-ı Ali, İzmit’teki İngiliz filosunun sayısının artmasına artık izin vermeyeceğini ancak gemi değişimini engellemeyeceğini belirtir.²⁵ İngiliz kruvazyeri Devastation ve Fransız Petrel gemisi bu süreçte İzmit’tedir.

14 Haziran 1878’de Muhtar Paşa İngiliz filosunu ziyaret eder. Filo sağlık sorunları nedeniyle kısa bir süre sonra geçici olarak İzmit’ten ayrılarak İstanbul’a hareket edecektir.²⁶ Barış görüşmeleri sürmekte, Ruslar ve Pomaklar arasındaki düşmanlığın askıya alınacağına inanılmaktadır. Rus elçisi Prens Labanoff, Bab-ı Ali’ye Philoppolis’ta (Filibe) karma bir komisyon kurulmasını ve Rus ve Türk subayların Bulgarların Müslümanlara yaptıkları zulmü araştırılmalarını önermiştir. Bu arada Sultan’ın Çerkeslerden oluşan muhafız alayı Osman Paşa’nın önerisi üzerine dağıtılmıştır. Rusya Varna ve Şumlu’da toplanmış 20,000 mülteciye kaleler teslim edilmedikçe evlerine dönmelerine izin vermemektedir. Bab-ı Ali Rusların bu isteğine hala karşı çıkmaktadır ancak öte yandan, Batum’un teslim edilmesi hususunun görüşülmesi için temsilcilerine izin vermiştir.²⁷

1878 Ekim ayına gelindiğinde Amiral Hornby, Amirallik’in Lordları ile görüşmek üzere Kıbrıs’a gitmiştir. Dönüşünde filo İzmit Körfezi’ne demirleyecektir. Amiral Hornby, İstanbul Elçisi Sir Austin Henri Layard’a, filosunun gelecek Perşembe İzmit Körfezi’ne varacağını bildirmiştir. Rusların yeni hareketleri nedeniyle Gelibolu ve çevresinden çekilme niyetinden vaz geçilmiştir.²⁸

1 Ocak 1879 tarihli gazete haberlerine göre İstanbul, İzmit’teki gemilere yeni gemi eklenmesine izin vermeyeceğini ancak gemi değişimi yapılabileceğini belirtmiştir.²⁹ Yine aynı gazetede Amiral Hornby komutasındaki İngiliz Donanmasının gelecek Perşembe günü İzmit’e dönmüş olacağı bildirilmektedir.³⁰

Koramiral Philips Hornby komutasındaki İngiliz filosunun İzmit Körfezi’ne dönmesinin ardından HMS Thunderer gemisi İzmit Körfezi’nde bulunduğu sırada, 2 Ocak 1879 günü

25 *New York Times*, 17 Mayıs 1878

26 *New York Times*, 14 Haziran 1878

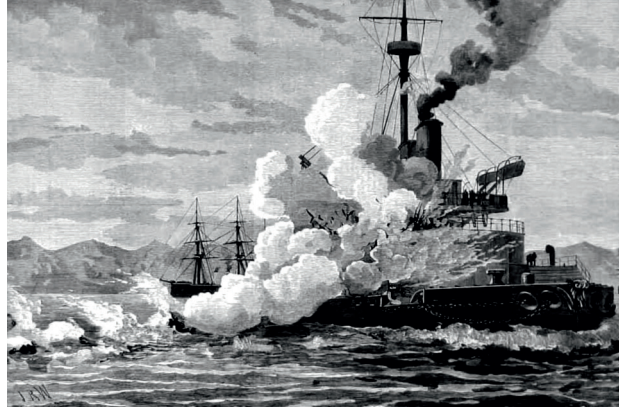
27 *New York Times*, 15 Haziran 1878

28 *New York Times*, 23 Ekim 1878

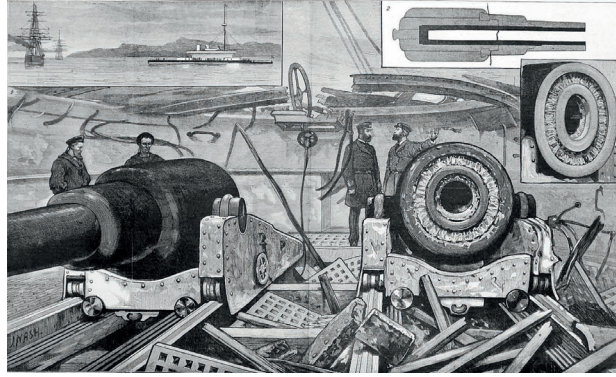
29 *New York Times*, 01 Ocak 1879

30 *New York Times*, 1 Ocak 1879

bir topun patlaması sonucu infilak eder, dokuz kişi ölür, kırk kişi yaralanır. 13 Ocak günü de İstanbul'da bu faciayı soruşturmak için soruşturma komisyonu toplanır, varılan karar topun dikkatsiz doldurma nedeniyle patladığıdır. İmre Tökeli'nin mezarının yakınına gömülen İngiliz denizciler hakkında haber yapan Graphic Dergisi de burası için "İngiliz Mezarlığı" diyordu.³¹

1879 İzmit Körfezi'ndeki HMS Thunderer'in topunun infilakı
(Graphic, 15 Mart 1879)

Patlayan Top

Thunderer Faciasında ölenlerin gömüldüğü İzmit'teki
mezarlık

31 The Graphic, 15 Mart 1879

Bir Fransız gazetesi haberi şu şekilde veriyordu:³²

İstanbul 2 Ocak - Yüzbaşı John C. Wilson yönetimindeki 9190 tonluk Thunderer savaş gemisi İzmit Körfezi'nde atış talimleri yapıyordu. Bu esnada patlayan taretli 38 tonluk top yüzünden 7 kişi öldü ve 40 kişi de yaralandı. Kaptan John C. Wilson'un komutasındaki gemi, İngiliz Kraliyet Donanmasının en iyi gemilerinden biridir. 4 mükemmel top taşır ve makineleri nominal 6270 beygirlik bir güç üretir.

Londra 3 Ocak – Amirallik, İstanbul'dan dünkü tarihli Thunderer'daki kazayı onaylayan bir telgraf aldı. İki yüzbaşı Cooker ve Daniel, üç astsubay George Farn, Isaac Grover ve John Roche, Usta Gemiciler Georges Rutland, William Monday ve Warn, onbaşı Thomas Boltan ve gemici Henri Bezzel öldü. 12'si ağır, Lostromo Mr Jackson ve 32 denizci yaralı var. Thunderer'ın köprüüstü yıkılmadı ama ağır hasar var. Top, namluyu dönmesini sağlayan yatağa bağlayan muylu millerinden patlamış ve ağız denize düşmüş, gemide belirtilenden başka hasar oluşmamıştı.

1878 yılında Marmara Denizi'nde demirli bulunan H.M.S. Temeraire gemisine papaz olan Samuel, bir başka papaz C.E.'nin mektuplarından özetlerin çevresindekilerin ilgisini çekeceğini düşünmüş olmalı ki bir ölümlü olay hakkındaki notlarını June (Haziran) dergisinde yayınlamış.³³

İstanbul Yakınındaki (İzmit) Filo'dan Mektup: "*Pazartesi gecesi şiddetli bir fırtına herhangi bir uyarı olmadan bizi vurdu. Uyuyan denizciler koca direk ve serenleri indirmek için uyandırıldı. Sonrasında aniden yukarıdaki güverteye düşen ağır bir şeylerin gürültüsünü duydum. Bir denizci ana direğin en üst kısmından düşmüş ve anında ölmüştü. Biz sadece birkaç saat önce birlikte sohbet etmiştik ve şimdi önümde ölü olarak yattığına hiç inanamıyordum.*

Ermeniler İzmit'teki kendi mezarlıklarından bizim kullanımımıza çok güzel bir nokta verdiler. Ölüm marşını çalan gemi bandosunu çok sayıda gemi personeli izledi. Ben ayını okurken etrafta, Türkler, Rumlar, Yahudiler ve diğerlerinden oluşan garip bir kalabalık vardı. Ayın sonrası büyük bir haç ve iki mum taşıyan üç Rahip ve 15 koro üyesinden oluşan bir kafile yaklaştı. Bir cenaze ilahisi seslendirip dualar okudular. Ermeni Hıristiyan Kilisesi cemaatindendiler ve ölen İngiliz için saygılarını göstermek istemişlerdi.

Ruslardan kaçan çok sayıda yoksul sığınmacı İzmit'e yığılmışlar. Sefil durumdalar, çocukların bazıları insandan ziyade hasta maymunlara benziyorlar. Gemiden bazı artık ve bisküitleri toplayarak ve onları baraka ve kulübelere dağıttık.

Bir yerde, hayatın sonuna yaklaşmış bir adam ateşler içinde, derisi kemiklerine yapışmış küçük bir çocuk ise tamamen çaresiz. Neredeyse tüm kadın ve çocuklar harcanmış haldeler, besbelli ki erkekler tarafından ölüme terk edilmişler.

Olasılıkla yakında İzmit'ten ayrılacağız. Vali bana iki ay boyunca burada aşırı sıcak yanı sıra hummanın yoğun olduğunu söyledi. Yoksul evsiz mültecilere ne olacağını düşünmek bile korkunç.

5 Nisan 1878³⁴ Cuma günü bize "Devastation"³⁵ da katıldı (Demir kaplı bu taret geminin subaylarından biri Rev. Sarsden W. Carter'in oğlu). Dün birkaç Rus subay botlarla bizi ziyarete geldiler ama

32 *Petit Journal*, 05.01.1879, s. 1; *Petit Journal*, 06.01.1879, s. 3

33 *The Ascott Grapevine*, Issue 34. İngiliz Mezarlığı, sayfa 6, 1878

34 *New York Times*, 6 Nisan 1878, *New York Times*, 7 Nisan 1878

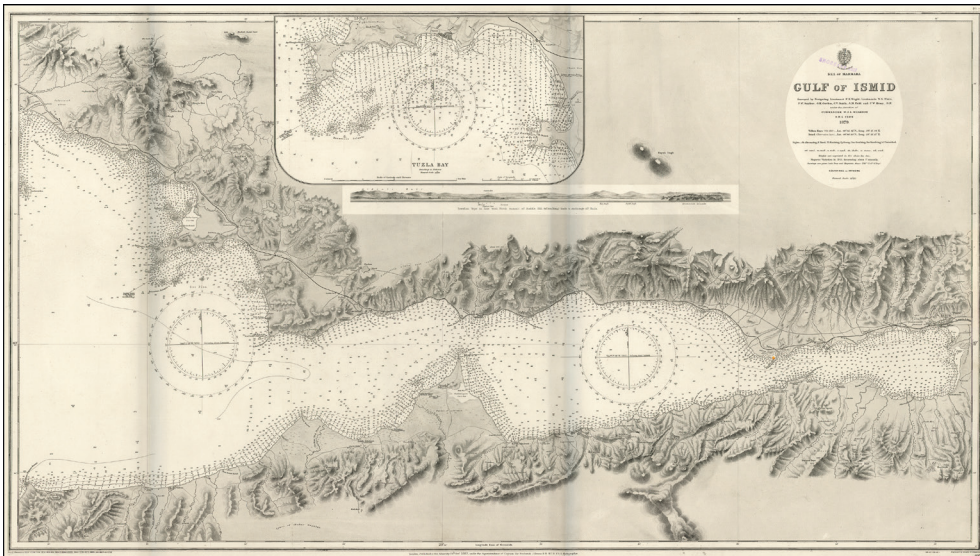
35 Şakir Batmaz'ın bir makalesinde III. Napolyon'un yaptırdığı zırhlı olarak geçmektedir?. Batmaz Şakir, Osmanlı Donanması'nın Üç Devrine Mukayeseli Bir Bakış, *XV. Türk Tarih Kongresi Eylül 2006*, C. 4, Ankara 2010, s. 1585

Amiral Hornby hiçbir yere kabul edilmeyecekleri yönünde kesin emir verdi, bu yüzden bizim büyük silahlarımıza göz atmadan geri dönmek zorunda kaldılar. Dikkatli olmak çok doğru zira Ruslar'ın amaçları, kazanmak için hiçbir taşı çevrilmemiş bırakmaktır.

İngiliz filosu dünya gazetelerine konu olmaya devam etmektedir. 2 Mart 1879 tarihli haberde İngiliz donanmasının Tuzla'dan İzmit'e çekilebileceğinden söz edilmektedir,³⁶ 14 Mart 1879 İngiliz filosunun 13 Mart 1879 günü Besika Körfezi'ne gitmek için İzmit Körfezi'nden ayrılarak Gelibolu'ya doğru yola çıktığı,³⁷ 2 Mayıs 1879 tarihli haberde İngiliz donanmasının taktik ve silah talimi için İzmit Körfezi'nden Marmara'ya açıldığı, iki gün sonra geri döneceği bildirilmektedir.³⁸

Nihayetinde Osmanlı-Rus Savaşı sona ermiş ama Kafkaslar'dan kopup gelen 80,000 göçmen İzmit'te de çok zor şartlarda hayatta kalmaya çalışmışlardır.³⁹ Ayrıca bu süreçte İngilizler boş durmamışlar ve gemileri İzmit Körfezi içinde seyir yaptıkları esnada körfezin aşağıda görülen haritasını çıkarmışlardır.

1879, Britanya Amiralliği baskısı İzmit Körfezi haritası

³⁶ *New York Times*, 2 Mart 1879

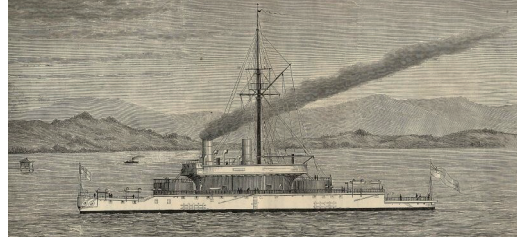
³⁷ *New York Times*, 14 Mart 1879

³⁸ *New York Times*, 2 Mayıs 1879

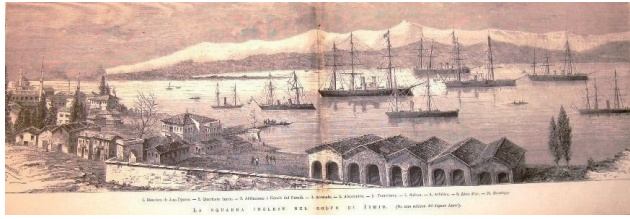
³⁹ Ulugün F. Yavuz, 1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine, *Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III*, 2017, s. 1968; "İzmit ve yakın çevresinden yerlere bu dönemde gelen muhacirler yerleştirildi. Bu dönemde örneğin Kandıra'da görülen sosyal huzursuzluklar için bkz. Kenan Göçer, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk

*Osmanlı - Rus Savaşı sırasında
İzmit'te Dalyan Balıkçılığı
(The Graphic, 19.05.1877,s. 476)*

*1877 İngiliz Devastation Kruvazörü İzmit
Körfezi'nde (Bay Aurel çizimi)*

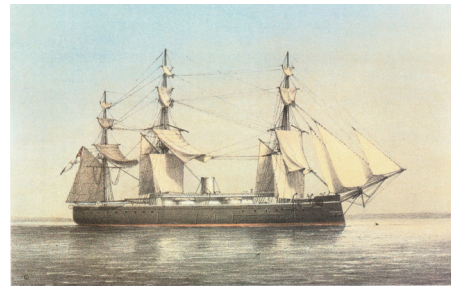
*1878 İzmit Körfezi'nde İngiliz Donanması
(Gazzetta Illustrada, Milano. Bay Aurel ? çizimi)*

*1878 İzmit Körfezi'nde İngiliz Donanması (Antonio Bonam-
re). Renklendirme ve restorasyon Onur Şahna.*

*24 Şubat 1879, İzmit Körfezi'nde Amiral Hornby
komutasındaki İngiliz donanması HMS Achilles,
HMS Monarch, HMS Pallas, HMS Bittern, HMS
Alexandra, HMS Temeraire (İzmit Körfezi'nde de
görev yapan HMS Pallas'ın 1878-79 yılları jurnal
kayıtları İskoç Ulusal Arşivleri'nde saklanmaktadır.)*

*HMS Monarch'ın 1868'de
William Frederick Mitchell tarafından
yapılmış resmi*

1894 RUHBAN OKULU - MUTASARRIF SIRRI PAŞA ANLAŞMAZLIĞI

1891 yılında Fransız "Assomption Augustin'leri" misyoner tarikatınca inşa edilen okul ve şapelin 1893 yılında yanması üzerine yeni binanın inşasında ruhsatsız kilise yapıldığı iddiası ile sorunlar yaşanmıştır. Mutasarrıf Selim Sırrı Paşa, kaçak yapıyı yıktırması sonrası 1894 yılında görevinden uzaklaştırılmıştır.⁴⁰ Yapıya ait 1908 tarihli bir posta kartında Ste. Barbe (Santa Barbara) Fransız Koleji yazılıdır.

Fransız destroyeri Petrel'in mürettebatının kente indirilmesine kadar varan bu anlaşmazlık Fransız kaynaklarında şöyle geçmektedir:⁴¹ İzmit'te bir okul ve bir şapele sahip Asampsiyon misyonunun pederleri, 1894 yazında kolera salgını esnasında sağlık makamlarından gelen bir yazı üzerine kilise ve okulu birbirinden ayırmak üzere araya bir duvar örerler. Ancak kapalı bir avlu elde etmek için de üzerine çatı yaparlar. İnşaatı kontrol eden belediye (mutasarrıflık) çatının yazıda yer almadığını söyleyince rahipler gerekli izni almaya ve bununla ilgili ücretleri ödemeye hazır olduklarını belirtirler. Olaylar Rahip Chaurand'ın bir mektubunda şöyle anlatılmakta:⁴²

1894 Aralık ayında avlunun bir kısmı kapatıldı, gerisi Ocak ayında tamamlandı. Aralık ayında binalar için uygun bir teskere verildi. Ancak sonrası için "bahşiş" konu edilerek geri alındı. Bu reddetme tekrarlanınca görevi anlaşmazlıkları gidermek olan başvuru mutasarrıf, rahiplere devam etmelerini söyledi. Bu izinden haklı olarak olabildiğince çabuk faydalanmak isteyen pederler Fransa ile yapılan 28 Mayıs 1740 tarihli Kapütülyasyon anlaşmasına (madde 35) güveniyor, ayrıca endişelenecek bir durum olmadığını ve kendilerinden hiçbir para istenmeyeceğini düşünüyorlardı. Bununla birlikte bu olaydan yaralı çıkan belediye (mutasarrıflık) rahipleri gizlice kilise inşa etmekle suçladı. Bahane bulundu ve polise (zaptiye) inşaatına başlanan kilise noktasına el koyma ve inşaatın yıkılması emri verildi.

Bu hadise 31 Ocak 1895 tarihinde oldu. Yukarıda belirtilen gördüklerimizin ardından öyle görünüyor ki polis genel olarak hıristiyanlara büyük kabalık ve düşmanlık gösterdi. Misyonun başı Peder Marie-Xavier sokaklarda başı açık sürüklenerek, uşağı ile birlikte Mutasarrıf'ın konağına götürüldü ve bir saat boyunca burada tutuldu. 2 Şubat 1895 İstanbul'daki Fransız Elçiliği, gerekli düzeltmeler için Sadrazam'a başvurdu. Kapitülasyonlara göre Fransa, doğudaki tüm Katoliklerin korunmasından yükümlü idi. İlaveten bu olayda kötü muamele gören Fransız uyruklu bir kişiydi. Böylece müdahale edilmesi gereken iki nokta vardı. Birincisi, 1740 Kapitülasyon'un Fransız İmparatoru'na bağlı din adamlarının korunmasını kapsayan 82. Maddesi, ikincisi ise genel olarak Fransızların dokunulmazlıklarını garanti eden 76. Madde idi. Elçi aynı zamanda buradaki Fransız gemisi Petrel'in de gönderilebileceği konusunda uyarıyordu. Elçiliğin ikinci çevirmeni Mösyö Outrey, hakaret edilen başrahibin itibarının kamu önünde iadesi için görevlendirildi ve bu büyük bir ciddiyet içinde yapıldı. Dışişleri Bakanı özürlerini ilettili. Bu mesele de ikili oynamış görünen mutasarrıf görevden alındı. Sonunda rahiplere maddi hasarlar için 250 lira (3,750 frank) verildi.

Yukarıdakilere ilaveten 8 Şubat 1895 tarihli L'Express de Midi Gazetesi, yetkililerin özür dilemeyi kabul etmelerine karşın sorumluları kovuşturmayı reddetdiklerini, bunun üzerine

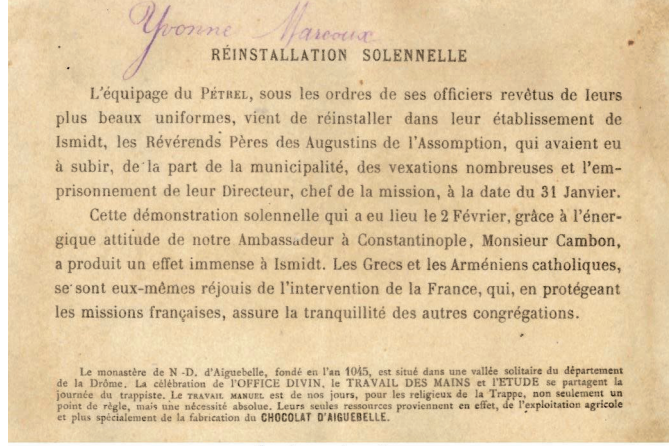
40 Y. PRK. UM. 31/65 ve 31/71

41 Peder Chaurand, La Terre Sainte, *Revue de l'Orient Chrétien*, 15 Temmuz 1895, s. 218

42 Chronique des Faits Internationaux, *Revue Générale de Droit International Public*, İkinci Yıl, No. 1 Ocak – Şubat, Paris 1895, s. 628-629

İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin manastır baş rahibinin itibarının büyük bir gösteriyle iade edileceğini belirttiğini yazmaktadır. Bunun Türk makamlarına karşı bir hakaret olup olmadığı sorusunun yöneltmesi üzerine, ilk hakaretin Fransa'ya yapıldığını söylemiştir. Fransız fırkateyni dün İzmit'e gönderilerek sahile denizciler indirilmiş, üç renkli bayrak başta olmak üzere baş rahip ciddiyetle makamına iade edilmiştir.

Bir başka yorum ise aşağıdaki gibiydi:

Önemli Bir Yeniden Yerleştirme

Subayların emri ile en güzel üniformalarını giyinmiş Petrel mürettebatı, Belediye (Mutasarrıflık demek istiyor) tarafından çok sayıda sıkıntıya uğratılmış ve 31 Ocak'ta müdürleri yani Misyon Şefleri hapse atılmış Assomption Augustin'lerinin muhterem papazlarını kısa bir süre önce İzmit'teki kuruluşlarına yeniden yerleştirdiler.

İstanbul Büyükelçimiz Mösyö Cambon'un enerjik tutumu sayesinde, 2 Şubat'ta gerçekleşen bu ciddi gösteri, İzmit'te muazzam bir etki yarattı. Rum ve Ermeni katolikleri de Fransız misyonlarını ve diğer cemaatleri koruyan Fransa'nın bu müdahalesine sevindiler.

Bilgi Notu: 1045 yılında kurulan N-D (Notre Dame = Meryem Ana) Aiguebelle Manastırı, Drôme departmanının bir inziva vadisinde yer almaktadır. İlahi Ofis, El İşleri ve Eğitim kutlaması manastır keşişlerinin günlük işlerini oluşturur. El uğraşları günümüzde manastır dindarları için sadece bir kural meselesi değil, kesin bir gerekliliktir. Gerçekte onların tek gelir kaynakları, özellikle Aiguebelle çikolataları üretimi olmak üzere çiftlik üretiminden gelir.

1895 Fransız Petrel Gemisi Mürettebatı'nın Assomptionist'lerin İzmit'teki Ruhban Okulu'na girişleri ve baş rahibin itibarının iadesi, Aiguebell Çikolataları kağıdında (tarikatın kendisine pay çıkartarak reklamını yapacak şekilde) yukarıdaki gibi sembolize ediliyordu.

KARAYA OTURAN GEMİ

29 Aralık 1913 günü "Echelles du Levant" firmasına ait *Marc-Fraissinet* adlı posta gemisi bir fırtına esnasında İzmit Yakınlarında karaya oturmuş ancak kaza yerine gönderilen çok sayıda römorkör sayesinde sorunsuz şekilde kurtarılmıştır.⁴³

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE İZMİT

Bilindiği üzere Goeben'e Yavuz Sultan Selim, Breslau'ya da Midilli adı verilerek, İtilâf Devletleri'ne, bu gemilerin satın alındığı bildirilmesinin ardından Amiral Wilhelm Souchon, Osmanlı Devleti donanmasının komutanı olarak kaldı. Savaş yanlısı kimi kabine üyelerinin de desteğiyle donanma 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkarıldı. 29 Ekim 1914'te Çarlık Rusya kıyılarının bombardıman edilmesiyle Osmanlı Devleti de I.Dünya Savaşı'na katılmış oldu.

Sevastopol'ün yanı sıra, Konstantin istihkâmını ve tersaneyi bombalayan Yavuz, dönüş yolunda, Boğaz'a mayın döşemek için yola çıkmış Prut adlı bir Rus mayın gemisini batırdı. Mürettebattan 75 kişi Samsun ve Tlosos muhripleri tarafından kurtarıldı. Esir alınan subay ve mürettebatı Anadolu demiryolu istasyonlarından biri olan İzmit'te getirilmiş ve sorgulamalarının burada yapılmış olması ilginç bir ayrıntıdır.⁴⁴

Rusya 4 Mart 1915'te İngiltere ve Fransa'ya nota vererek aşağıdaki isteklerde bulunmuştur: "İstanbul şehri, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Marmara Denizi'nin batı kıyıları ve Midye-Enez çizgisine kadar güney Trakya ile İstanbul Boğazı'nın doğu kıyısı ile Sakarya nehri ve İzmit körfezinin sonradan tespit edilecek bir noktası arasında kalan topraklar, Marmara Denizindeki adalar Rusya'ya ilhak edilecektir. İmroz ve Bozcaada'nın kaderi de Rusya'ya danışılmadan tayin edilmeyecektir".⁴⁵

Bu arada 1917'de kentimizde esir olan İngilizlerden bir kaçını tesbit etme şansımız oldu: Wellington Piyade birliğinden Çavuş G. McAnony, Suvari W. M. Martin, Suvari Gordon Salway'in⁴⁶ yanı sıra sıtma nedeniyle İzmit Hastahanesi'nde tedavi gören Yeni Zelanda Atlı Piyade (Auckland Mounted Rifles) Alay'ından süvari William Maitland Martin.⁴⁷ Yöredeki esir kampları İzmit, Derince, Adapazarı, Eskihisar ve Darıca'da bulunmaktaydı. 5 Ocak 1917'de Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edildiğinde İzmit kampında 89 İngilizaskeri bulunmaktaydı.⁴⁸

1915 İzmit Limanı

43 *Petit Journal*, 30.12.1913, s. 2

44 <http://www.stahlgewitter.com>

45 Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, (1914-1995), C.1-2, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2011, s.s.114-115.

46 *Press*, Cilt LIII, Sayı 15885, 26 Nisan 1917, s. 4

47 *Auckland Star* (Avustralya Gazetesi), Cilt XLVIII, Sayı 305, 22 Aralık 1917, s. 12

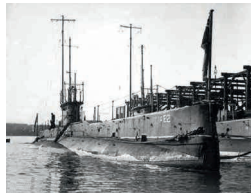
48 Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'de İngiliz Esirleri*, *Akçakoca Kocaeli Tarih Sempozyumu*, C. II, Kocaeli 2015, s. 861

ÇANAKKALE SAVAŞI SIRASINDA İZMİT KÖRFEZİ'NDE DÜŞMAN DENİZALTI LARI⁴⁹

Çanakkale, Mustafa Kemal'in üstün askeri dehası sayesinde Osmanlı'nın 1.Dünya Savaşı'nda kazanabildiği tek cephe olmasına hatta İtilaf kuvvetleri için bir yıkım olmasına karşın, yaygın bilgilerin aksine düşman denizaltılarının bir kısmı boğazı geçebilmiş ve Marmara'da güvenliği ciddi bir şekilde bozabilmişlerdir. İtilaf Devletleri güçlerinin çoğunluğunun boğaz ötesine saplanmış olmasına karşın kimi denizaltılar boğazdan sızarak Marmara'ya çıkmayı başaramışlar ve İzmit Körfezi'nde de güvenliği önemli oranda tehdit edebilmişlerdir. Bu denizaltıların birincil görevleri, Marmara Denizi'nde bir kargaşa yaratarak Osmanlı'nın Çanakkale'ye ikmal yollarını çöktürmektir. Bir başka görevleri de İstanbul'da konuşlanmış ve Lemnos adası civarındaki İngiliz donanmasını her an vurabilecek yeteneğe sahip Yavuz (Göben) ve Midilli'nin (Breslau) engellenmesiydi.

Denizaltılar, henüz otuz yıldır Büyük Britanya Donanması'nın hizmetindeydi ve böylesi bir hareket onlar için iyi bir deneme olacaktı. Britanya Amirallığı denizaltıların Marmara denize gönderilmesi kararlaştırdığında, beş adet "B" sınıfı denizaltı Gibraltar'dan Limnos adası'ndaki Mundros limanına gönderilmiş ve onlara üç de Fransız denizaltısı katılmıştı. Ancak "B" sınıfı denizaltılar 600 beygir gücüne sahip olan 313 tonluk teknelerdi ve Boğaz'ın dar suları için elverişli değillerdi. "B" sınıfının boyutları, su altında uzun süre kalmasına izin vermiyordu. Bu nedenle "E" sınıfı denizaltılar istenmiş ancak bunlara Kuzey Denizi'nde gereksinim bulunduğu söylenerek kabul edilmemişti. Bir denizaltı subayı bu durum için "B sınıfı denizaltıların bu sularda görev yapmasını istemek, 1909 model Ford arabadan Sahra'yı geçmesini istemekten farksız değil" benzetmesini yapmıştı. 1914 Aralık ayında Norman Holbrook kumandasındaki B-11 Çanakkale Boğazı'na gönderilmiş ancak Mesudiye'yi batırma başarısı sadece Holbrook ve mürettebatın becerisinin bir sonucuydu. Aslında Beşiktaşlı Arif Nebi komutasındaki Mesudiye eski bir gemi idi ve bir kara savunma fırkateyni olarak kullanılıyordu ve böyle bir teknenin batırılması büyük bir askeri başarı değildi. Akdeniz filosu komutanı Amiral Carden "E" tipi denizaltılar için ısrarcı olmuş ancak bu onun istifasından sonra gerçekleşebilmişti.

Çanakkale'yi geçerek Marmara'ya ilk ulaşan denizaltı, Teğmen Stocker kumandasındaki Avustralya denizaltısı AE-2 idi ve bölgedeki Osmanlı deniz faaliyetlerine ciddi darbeler vurarak, moralleri olumsuz etkilemişti. Britanya donanmasında yüzbaşı olarak görev yapan R. Keyes 1915 Nisan ayında karısına yazdığı mektupta "Anzakların, Stocker'in yiyecek ve silah ikmalini yapan tüm gemileri batıracağına ve her şeyin daha iyi olacağına inandıklarını" yazıyordu.⁵⁰

AE-2 Denizaltısı

49 F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit 2009, s. 64-67

50 http://www.historylearningsite.co.uk/british_submarines_and_the_darda.htm

Çanakkale'yi geçebilen birkaç düşman denizaltısından Teğmen Boyle komutasındaki E-14 ve Teğmen Nasmith komutasındaki E-11 İstanbul ve Marmara'da birçok gemiyi batırmıştı. Bazen batırmadan önce mürettebatın gemiyi terk etmelerine izin veriyorlardı, bazen de aldıkları esirleri kıyıya bırakıyorlardı. 10 Mayıs 1915'de E-14, 6000 asker ve bir topçu bataryası taşıyan 5000 tonluk Gülcemal'i batırdı.

Daha sonra Fransız denizaltısı Turquoise da saldırılara katılmıştır. Bu denizaltıların saldırıları sonrası ikmal gemilerinin açık hedef olması üzerine Osmanlı'nın Çanakkale'ye ikmalci ciddi tehlikeye düşmüş ve sevkiyat daha uzun bir süre almasına rağmen İstanbul ile savaş bölgesini birleştiren 260 millik tren-kara yolu ile yapılmıştır. Bu da tarihte ilk kez, denizaltı ile bir sabotajın gerçekleştirildiği komando hareketine neden olmuştur. 1915 Ekim ayında Teğmen D'Orly Hughes komutasındaki 2 numaralı E-11 İngiliz denizaltısı Darıca Eskişehir sahilinde 8-9 kilo patlayıcı ile ikinci kaptan Guy House'u çıkardı. House, Eskişehir'deki tren viyadüğünün suyoluna yerleştirdiği bombalarla başarılı bir sabotaj düzenleyerek, demiryolunu yaklaşık elli metre harap etti ve sessizce yüzerek açığı denizaltıyla yarı donmuş vaziyette döndü. Bunun üzerine demiryolları daha iyi korunmaya başlandı.

Bu konuda tesbit edilebilmiş en erken belgeye göre bir düşman denizaltısı, 18 Temmuz 1915 günü saat 0930'da Yarımca tren istasyonuna saldırmış, istasyona sadece bir mermi isabet ederken Haydarpaşa yönünden gelen bir posta treninin üç vagonu hasar görmüştür. Dört gün sonra yine bir denizaltı Gence ve Yarımca arasında görülmüş,⁵¹ 24 Temmuz 1915 tarihli bir belgeye göre de Derince-İzmit arasında saat 0130 civarında bir denizaltı görülmüş ve kıyı savunmasından sorumlu batarya tarafından ateş açılmıştır. Ancak denizaltı, gözden kaybolmuştur.⁵²

27 Haziran 1915'de ise bu kez Karadeniz'deki bir denizaltı Kefken limanı açıklarından sahildeki kayıkları topa tutar, karşılık olarak jandarma ateşle cevap verir.⁵³ Yine aynı yıl bu kez bir denizaltı eşliğindeki bir kruvazör Kerpe ve Sarısu kıyılarını bombaladıktan sonra Kefken limanı civarında araştırma yapıp Sakarya ağzı istikametine gider.⁵⁴

İzmit Körfezi girişindeki Kava Burnu yakınlarında, denize yakın kesimden geçen İstanbul demiryolu, E-7 tarafından Temmuz'un 17'sinde hat kapanana kadar kadar bombardımana tutuldu. Ardından Körfeziin içine doğru yaklaşık yirmi mil boyunca ilerleyince Derince'de bir tersane olduğu görüldü ama kapanmış olduğu ve hiçbir şeyin bulunmadığı tespit edildi, ancak bu gözlem esnasında İstanbul'a doğru giden ağır birlikleri taşıyan bir tren görüldü. Avlayabilmek için önündeki hattın kapalı olduğunu umut ederken tren tam yol gitti ve yirmi dakika sonra geri geldi. Bir ağaçlık bölgede durdu, böylece vurmak zordu, ama yine de yirmi mermiden sonra üç mühimmat vagonu havaya uçtu. Daha sonra aynı noktaya yakın ikinci bir tren yakalandı ve zarar verildi. Bu patlamalardan sonra Mudanya Körfezi ve kuzey kıyıda birkaç günlük seyir sırasında başka buharlı ve yelkenli gemiler tahrip edildi ve bazı mühimmat hangarları havaya uçuruldu. Daha sonra demir yoluna geri döndü ve 22 Temmuz'da harekete geçen başka bir tren yakaladı, ancak çok az zarar verildi. Daha sonra, bir demiryolu viyadüğü saldırısı gerçekleştirildi. İyi sonuç alınamasa da hattın kırılma gösterilmiş oldu.⁵⁵

51 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:18, 7, 09/N/1333

52 Yakay Sinan & Şahin Necmi, Çanakkale Savaşları Sırasında Kocaeli ve Çevresinde Denizaltı Saldırıları, Şehiriçi, S. 31 (Eylül 2005), s. 54-56

53 BOA, DH.EUM.5.Şb, no.32, 14

54 BOA, DH.EUM. 5. Şb, no. 21, 15

55 Corbett Sir Julian S., *History of The Great War, Naval Operations*, Cilt 3, Sayı 1915 Bahar - 1916 Haziran, Londra 1923. <http://www.naval-history.net/WW1Book-RN3a.htm>

Çanakkale savaşının sonlarına doğru Yüzbaşı A. D. Cochrane komutasındaki E-7,⁵⁶ Diliskelesi yakındaki Kava Burnu noktasında asker taşımakta olan iki trene saldırmış, bunun üzerine Gelibolu'dan çekilen bazı topçu birlikleri kıyılara yerleştirilmiştir.

E-7 Denizaltısı

11 Ağustos 1915 saat 0330'da Distuklu Kaptan yönetimindeki bir romorkör tarafından çekilmekte olan Ahmet Kaptan'ın İnyet-i Bahri adlı, askeriye için ot yüklü teknesi, Diliskelesi açıklarında bir düşman denizaltısının saldırısına uğrar. Eskihisar'daki sahil topçusu karşılık vermesine rağmen gemiler batar. 23 Ağustos 1915'de de saat 0930'da Kapanca önlerinden tam yol İzmit'e doğru giden bir denizaltı görülür ve sahil topçusu tarafından dört mermi atılır ancak denizaltı gözden kaybolur. Yine aynı gün saat 2020'de Değirmendere-Konca arasında Karamürsel'e doğru giden bir denizaltı daha görülür, sahil topçusu ateş eder ancak denizaltı üçüncü mermide denize dalarak gözden kaybolur.⁵⁷

28 Ağustos günü, Mudanya demiryolu istasyonu bombardımanı için E 11 ve E 2 bir kez daha bir araya geldiler. Ardından İzmit viyadüğüne bir başka saldırı düzenledikten ve çok sayıda küçük tekne tahrip ettikten (bu zaman zarfında bu teknelerden yaklaşık kırk adet batırmışlardı) sonra E 2 (saldıracak bir şey bulamayacağı) İstanbul'a gitmeye hazırlanırken E 11aşağı gitmeye hazırlandı. 3 Eylül'de, Komutan Nasmith, silahını söküp ilave atlama tellerini taktı. 5 Eylül'de, E 2, E 11'in yokluğunda rahatlatmak E 7 ile buluşmak üzere gitti ancak orada değildi.

Bundan sonra, denizaltılar bir süre görünmese de 4 Aralık 1915'de bir denizaltı Yarımca-Herke arasında hareket altındaki bir trene saldırı düzenler, büyük hasar olur ancak can kaybı yaşanmaz⁵⁸ ayrıca Gebze (Gekboze) kazası sahillerinde görülen bir düşman denizaltısı, müteakiben Yarımca İstasyonu ile Diliskelesi İstasyonu'nun bombalar⁵⁹ ancak bir şans eseri her iki olayda da ölen olmaz. 6 Aralık 1915 günü bir denizaltı İstanbul'dan İzmit'e giden bir vapuru Yalova Kurmevki açıklarında batırır.⁶⁰

Denizaltılara ilişkin rastlanılan son belge 11 Aralık 1915 tarihine aittir, saat 0245'de Diliskelesi-Eskihisar arasında seyretmekte olan ve İzmit'ten İstanbul'a askeriye için ot taşımakta olan bir askeri romorkör saldırıya uğrar, bu kez üç mürettebat ölür, diğerleri kurtarılır, romorkör batar.⁶¹ Birkaç gün sonra İzmit'ten İstanbul'a giden Mahv isimli askeri romorkör ile İnyet-bahri adlı yelkenli⁶² ve Distroklu kaptanın idaresindeki bir romorkör tarafından çekilen ve ot taşıyan İnyet-i Bari gemisi yine bir düşman denizaltısı tarafından batırılır, beş kişi ölür.⁶³ 27

56 E12 ve E7 İstanbul'a kadar giderek baruthaneleri havaya uçurur, cephaneliği vurur, tren yolunu keser, kıyı boyunca trenlere saldırır. Geri dönüşte E7 Kilitbahir'de denizaltılar için kurulan çelik ağa dolar. Çevresinde bombalar patlarken boğazın dibinde on iki saat çabalar, sonunda teslim olur. Bu denizaltı bugün Çanakkale Nara Burnu açıklarında yatmaktadır.

57 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:23, 8, 13/L/1333

58 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:27, 10, 26/M/1334

59 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:15, 7, 05/N/1333

60 BOA, DH.EUM.3.Şb, Cömlek No:31, 10, 28/M/1334

61 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:44, 10, 04/S/1334

62 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:49, 10, 27/S/1334

63 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:67/C, 10, 19/S/1334

Aralık 1915 günü bir kez daha Haydarpaşa'dan İzmit'e giden yolcu trene Hereke-Yarımcı arasında bir düşman denizaltısından ateş açılır ancak tren zarar görmeden yoluna devam ederken düşman denizaltısına Tavşancıl Bataryaları'nca ateş açılır.⁶⁴

O günlerde çeşitli gazetelerde yukarıdaki bilgileri onaylayan şu haberler yer almıştır: Marmara Denizi'nde faaliyet gösteren İngiliz denizaltıları büyük başarı sağlamaktadırlar. 2 Aralık 1915 Perşembe günü İzmit demiryolundaki bir trene ateş açarak hasar vermişler, 3 Aralık 1915 Cuma günü ise İzmit Körfezi girişinde Yarhisar destroyerini batırmış ve kurtulan 2 subay ile 40 kişiyi alarak bir yelkenli tekneye teslim etmişlerdir.⁶⁵

Denizatlılara karşı alınan tedbirlerden biri de, azınlıklardan bazılarının gizlice yaptıkları ikmalleri engellemektir. Dahiliye vekili Talat Paşa tarafından görevlendirilen komitacı Bulgar Sadık (Pağda) bunlardan biriydi. Aslında denizatlının etkisi ağırlıklı olarak psikolojik düzeyde kalmıştı. Her ne kadar Osmanlı, bölgede onbir denizaltı bulunduğu inansa da aslında Marmara Denizi'nde dört denizaltı kısa bir süre için var olmuş ve bunlardan AE-2⁶⁶ ve E-20 kaybedilmişti.

Osmanlı kayıpları, bir yıl önce batırılan Mesudiye dışında 1 savaş gemisi, 5 gambot, 11 nakliye gemisi, 44 yük ve yolcu gemisi, 148 yelkenlidir. Sadece Nasmith'in komutasındaki E-11'in listesinde 101 tekne vardır, Marmara'da toplam üç ay geçirmiş, bir keresinde de -Birinci Dünya Savaşı'nın rekoru- 47 gün kalmıştır.⁶⁷ Ancak İzmit'ten Çanakkale'ye birlikleri götüreceği rapor edilen gemileri pusuya düşürmek için 1 Haziran tarihinde tüm gün pusuda beklemesine rağmen gelen olmamıştır. İttifak gemilerinin geri çekilmelerinin son günlerine yani Aralık ayının ilk haftası macerayla doluydu. 2 Aralık'ta İzmit Körfezi'nde demiryolundan geçecek bir tren için beklemektedir. İlk gelene isabet ettirdi ve tren ateş aldı. Marmara'daki üçüncü ve son görevinde 3 Aralık 1915 günü İzmit Körfezi girişinde yaklaşık 40 45 Kuzey ve 20 30 Doğu noktasında Yüzbaşı Ahmet Hulusi Hasan komutasındaki onu aramak için gelen Yarhisar destroyerini torpidolamış, 70 Türk ve 15 Almandan oluşan personeli ile Yarhisar'ı, Yalova ve Tuzla arasında batırmıştır. Kaptan, bir subay ve beşi Alman olmak üzere 42 kişi kurtulmuştur.⁶⁸

E-II VE ESKİHISAR DEMİRYOLU KÖPRÜSÜNE SABOTAJ

15 Ağustos ve sonrası gerçekleştirdiği demiryolu ve viadük bombalamanın etkili bir şekilde zarar vermediği için hala memnun olmayan Komutan Nasmith, demiryoluna daha ciddi bir saldırı planlıyordu. Ayın 18'ine kadar ortalıktan kayboldu. Aklındaki son derece maceraperest plan için bütün hazırlıklar tamam olduğunda, 20-21 Ağustos gecesi İzmit Körfezi'ne girdi ve baş tarafı yarım mil ilerindeki Eski Hisar köyünün doğusunda küçük bir koyda dibe değene kadar ilerledi. İkinci komutanı Teğmen D'Oyly Hughes suyun içine girmeden evvel kıyafetlerini ve patlayıcı barutu taşıması için önceden hazırlanmış olan küçük bir salı denize ittirdi. Karaya çıktığı noktadaki derin uçurumlar nedeniyle salı yeniden denize atıp kıyı boyunca daha uygun bir yere ulaşana kadar yüzmek zorunda kaldı. Bir revolver ve süngü ile silahlandırılmış vaziyet-

64 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:67/B, 10, 19/S/1334

65 New York Times, 7 Aralık 1915, Argus (Avustralya Gazetesi), 8 Aralık 1915

66 AE-2 30 Nisan günü bir Türk ticaret gemisine saldırmak üzere Marmara Adası'nın batısında yüzeye çıktığında bir sürprizle karşılaştı. Yüzbaşı Ali Rıza Bey komutasındaki Sultanhisar yüksek süratle torpido atış mevkiine ilerliyordu. İlk atışında isabet kaydetti. Yara alan denizaltı beyaz bayrak çekerek personelini gemi güvertesine çıkardı. Yüzbaşı Ali Rıza Bey gemi komutanı dahil olmak üzere tüm personelin gemiyi terk etmesinden sonra top atışları ile AE-2'yi batırdı.

67 www.Gallipolidigger.com

68 http://www.naval-history.net/WW1NavyTurkish.htm

te, elektrikli el feneri ve işaretleşme amaçlı bir düdük taşıdı, bunları zahmetle yukarı çekti ve yarım saat sonra demiryoluna vardı.

Kontrol edilmediğini görünce viadük yolunda ilerledi, ancak çeyrek mil gitmişti ki ileride sesler duyunca hattın öbür tarafında yüksek sesle konuşan üç adamın farkına vardı. Görülmeden daha fazla ilerlemek imkansızdı ve bir süre gözlemledikten sonra onların birazdan uzaklaşacağını ümit ederek, oldukça ağır barut pamuğunu bulunduğu yere bırakıp viadükteki olasılıkları incelemek üzere içeri doğru sapmaya karar verdi. Gün devirmiş, ayın 21'i olmuştu. Bir çiftlik bahçesine girip güdültücü kümes hayvanlarını uyandırmadan, maceraya atılmadan viadükü gözlemlmeyi başardı; ancak bir kez daha şansı yaver gitmemişti. Görüldüğü üzere bir grup insan bir tamir makinasıyla birlikte, bombardımanların sebep olduğu hasarı onarmak için harekete geçmişlerdi. Açıkçası orada yapabileceği hiçbir şey yoktu ve tek yol geri dönerek patlatabileceği savunmasız bir nokta aramaktı.

Rayların küçük bir çukura taşınmış olduğu uygun bir noktayı çok geçmeden buldu, üç adamın hala konuştuğu yerden en fazla 150 metre uzaktı. Fakat bu yer tek kişinin kaçması çok uygundu. Riski almaya karar verdi ve sigorta tabancasını susturmak için elinden geleni yaparak ateşledi. Bütün tedbirlerine rağmen adamlar sesi duyarak kovalamaya başladılar. Geldiği yoldan geri dönmesi artık imkânsızdı. Tek şansı, elinden geldiğince çabuk koşmaktı. Zaman zaman karşılıklı ateş ettiler ancak iki taraf da başarısızdı. Yaklaşık bir kilometre kovalamadan sonra takipçilerini geride bırakarak denize atlayarak yüzmeye başladı. Patlamanın sesi duyuldu ve düşen enkazlar gerçekleştirdiği hasarı anlatıyordu.

Ancak işi çoktan bitmişti. Denizaltının gizlendiği koy yaklaşık 1 kilometre uzaktadı. Yaklaşık 500 metre ilerleyince ıslıkla işaret vermeye cesaret etti ancak yanıt gelmedi. Gün ışıltıyor ve tehlike büyüktü. Kıyafetleri ile uzun yüzünce bitkinleşti, dinlenmek için kıyıya çıkmak zorunda kaldı. Kayalar arasında bir süre saklandıktan sonra tekrar koya doğru yüzmeye başladı, sonunda düdüğüne bir cevap geldi. Buna rağmen henüz son değildi. Aynı anda kayalıklardan gelen tüfek atışları denizden çıkarak koya dönen denizaltıya yönelmişti. Sabah pusu içindeki denizaltıyı yorgun yüzücü tanıyamadı. Sadece pruvası, silahları ve konik kulesini görmüş ama üç küçük tekneye benzetmişti.

Aceleyle tekrar kayaların arasına saklamaya çalıştı. Bir kez karaya vardığında, hatasını keşfetti ve teslimatçısını selamladı, bir kez daha suya daldı. Dolayısıyla, kısa bir yüzmenin ardından, tükenmenin son aşamasında toplandı ve cesur macerası mutlu sona geldi.⁶⁹

E-11 Mürettebatı, Komutan Nasmith yukarıda, ortada.

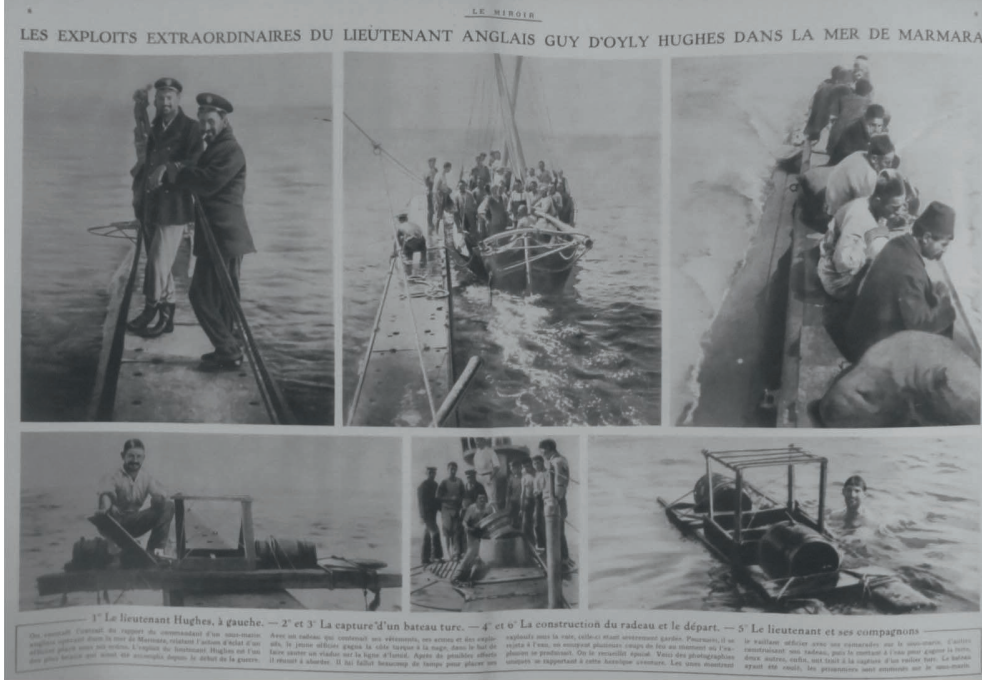

E-11'in Kamuflejda kullandığı yelkenli

Türk Buharlı yük gemisi Boğaziç'i'nin E-11 tarafından batırılışı

69 Corbett, Sir Julian S. History..., <http://www.naval-history.net/WW1Book-RN3a.htm>

Çanakkale Savaşı sırasında Marmara'ya sızan düşman denizaltılarının saldırıları sonrası ikmal gemilerinin açık hedef olması, Osmanlı'nın Çanakkale'ye ikmalî tehlikeye düşmüş ve sevkîyat, daha uzun süre almasına rağmen İstanbul ile savaş bölgesini birleştiren 260 millik tren-karayolu ile yapılmıştır. Bu tarihte ilk kez, denizaltı ile bir sabotajın gerçekleştirildiği komando hareketına neden olmuştur. 1915 Ekim ayında Teğmen D'Orly Hughes komutasındaki 2 numaralı E-11 İngiliz denizaltısı Eskişehir sahiline yanında 8-9 kilo patlayıcı ile ikinci kaptan Guy House'u çıkardı. House, tren viyadüğünün su yoluna yerleştirdiği bombalarla başarılı bir sabotaj düzenleyerek, demiryolunu yaklaşık elli metre harap etti ve sessizce yüzerek açıktaki denizaltıya yarı donmuş vaziyette döndü. Bunun üzerine demiryolları daha iyi korunmaya başlandı. Bunu konu alan yukarıdaki Fransız *Miroir* gazetesinin haberi şu şekilde:

Foto 1: Solda Teğmen Hughes, 2 & 3: Bir Türk teknesine el konulması, 4 & 6: Salın yapımı ve hareket, 5: Teğmen ve arkadaşları.

Haberin özet çevirisi ise şöyle: Genç subay, içinde elebiseleri, silahları ve İzmit hattındaki viyadüğü havaya uçurmak için patlayıcılar bulunan sal ile kıyıya vardı. Bir çok zor denemeden sonra hedefe ulaştı. Çok ciddi korunan yolun altına patlayıcıları yerleştirmek için çok zamana ihtiyacı oldu. Ardından patlamanın olduğu anda çok sayıdaki ateş altında kendini tekrar suya attı. Döndüğünde çok yorulmuştu. İşte bu kahramanca olayı gösteren ender fotoğraflarda yiğit teğmen ve arkadaşları denizaltının üstünde, salın yapımı ve karaya çıkmak üzere denize indirilmesi, ele geçirilip batırılan bir Türk yelkenlisi ve esir alınan yolcuları görüyoruz.

Le Miroir gazetesinin Eskişehir viyadüğüne yapılan sabotaj ile ilgili haberi

Denizaltıların etkili saldırıları üzerine Almanlar, geç kalmalarına rağmen Aralık ayı içinde çeşitli noktalarda (Gelibolu, Karabiga, Rodosto, Ereklı, Silivri, San Stefano, İzmit Körfezi girişi, Mudanya, Bandırma, Artaki ve Kalolimno) on bir tane daha denizaltılara karşı savunma istasyonu kurdular.

Marmara'daki İngiliz, Avustralya ve Fransız denizaltıları 2 Ocak 1916'da geriye çağrıldılar. Görüldüğü üzere düşman denizaltıları, İzmit'ten İstanbul'a ve Çanakkale'ye yapılan askeri sevkîyatları çökmeye çaba göstermişlerdir. Daha sonra 1.Dünya savaşının sonraki aşamalarında da benzeri bir olay yaşanır ve 8 Mart 1917'de İhsan-ı Hüda adlı bir mavnı, Karasu açıklarında bir düşman denizaltısı tarafından batırılır.⁷⁰

İTİLAFLI DONANMASI İZMİT'TE

Mondros Mütarekesi'nin 1. maddesindeki "Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın açılması ile Karadeniz'e geçişin sağlanması, bu nedenle yörenin itilaf güçlerince işgal edilmesi" ve 7. maddesindeki "Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi bir stratejik noktanın işgal hakkına sahip olacaklardır kaydına dayanarak, 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fran-

70 BOA, DH.EUM.3.Şb, No:14, 21, 14/C/1335

sız, İtalyan ve Averof Zırhlısı'nın da bulunduğu Yunan savaş gemilerinden oluşan toplam 61 parça İtilaf Donanması Marmara'ya girerek İstanbul önlerine geldi.⁷¹ Bu gemilerden biri İmperator Aleksander III adı⁷² ile 1914 yılında Ruslar tarafından kızağa konulan ancak makinelerinin İngiltere'den gelmesi geciktiğinden I.Dünya savaşı'na katılamayan, 1917 yılında denize indikten sonra bir süre Almanların eline geçen ancak sonunda İngilizler tarafından ele geçirilen gemi idi.

İstanbul önlerine gelen gemilerden biri de HMAS Yarra idi. Mürettebatından James Shipman'ın günlüğünden kimi notlar şu şekilde: *Ayin 12'sinde Mudros limanından Majestelerinin savaş gemisi ve kruvazörleriyle birlikte 12 destroyer İstanbul'a yola çıktık. Biz orada fazla kalmayacaktık. Sultan'ın amiral gemisi Superb'e çıkıp kendini göstermesinin ardından bundan böyle aksine bir talimat gelmedikçe ana üssümüz olan İzmit'e geçecektik. 13 Kasım 1918 saat 08.50'de filo İstanbul limanına demir attı. HMS Superb, Sultan'ı almak için iç limana doğru ilerlerken diğer gemiler dış limanda (Boğaziçi) beklediler. Saat 12.15'de demir alarak hareket ettik. Saat 16.00'da bir süre filo üssümüz olacak İzmit önüne demir attık. Sevimli ve güzel bir liman.*

16 Kasım Cumartesi A E-2, E-14 ve E-17 denizaltılarından tutsak düşmüş olanlar bazı istekleri için gemimize geldiler. Üç buçuk yıl önce Türkler tarafından yakalanmışlar ve şimdi eve dönmek için Adamant HMS Sunmarean depo gemisinde bekliyorlardı. Ayın 20'sinde Yarra daha sonra Karadeniz'e çıkmak üzere İstanbul'a hareket etti. Öğleden sonra HMS Lamwing ve Torrens de geldi. Lapwing daha sonra geri döndü. Karadeniz'deki görevini tamamlayan Yarra da 6 Aralık'ta İzmit'e geldi ancak 11 Aralık'ta tekrar İstanbul'a giderek Saray'ın önünde demirledi, ertesi gün yeniden Karadeniz görevine çıkacaktı. Ayın 14'ü liman dışına çıkmakta olan Acheron, Camelean, Jackal, Lapwing, Martin destroyerlerine altı İngiliz denizaltısı ve başka gemiler katıldılar. 16 Aralık'ta İzmit'e dönen Yarra, 18'inde tekrar Karadeniz yolundaydı. 22 Aralık 1918 günü bir kez daha İzmit'e gelen Yarra, ayın 23'ü Pazartesi günü Akdeniz Filosu Başkomutanı Koramiral A. Calthorpe'ü ağırlama şerefine nail oldu.⁷³

17 Kasım 1918'de bu kuvvetin büyüklüğü 91'i savaş olmak üzere toplam 167 gemiye ulaştığı için İstanbul Boğazını tamamen kaplıyordu. Bu nedenle irili ufaklı 48 parça savaş ve yardımcı sınıf gemi İzmit Körfezi'ne demirledi, ancak daha sonra İtilaf Donanması'nın İzmit'te bulundurulması fikrinden, su ve akaryakıt gereksinimlerinin karşılanamaması yanı sıra politik nedenlerle vaz geçildi. Oysa bu gemiler için İstanbul'da Harbiye Nezaretinde oluşturulan "Mütareke Şubeye" bağlı olarak, İzmit Tersanesi içinde⁷⁴ "İzmit Mevkii Bahri Kumandanlığı" (İzmit Bölgesi Deniz Komutanlığı) bile kurulmuş olmasına karşın gemilerin İstanbul'a dönmeleri ile 17 Haziran 1919'da bu kumandanlık kaldırıldı.⁷⁵

Müttefik filosuna komuta eden Caltrophe'un 8 Kasım 1918 tarihli, Deniz Bakanlığı'na gönderdiği acele kayıtlı bir yazıda yer alan isteklerinin arasında; Haliç'e giremeyen gemilerin İzmit'te gözetiminde bulundurulacağı, İzmit Körfezi'nde bulunan gemilerde personelin ancak ¼'nin bulundurulacağı, İzmit Körfezi'ndeki gemilerdeki yakacak miktarı, maksimum miktarın 1/3'ünü geçemeyeceği hükümleri yer alıyordu.⁷⁶

71 *Türk İstiklal Harbi*, c.1, "Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı" Ankara 1992 s. 36 – 49

72 Adı 1917'de Volya (Özgürlük), 1920 yılında ise Beyaz Rusların elinde General Alekseev olarak değişecektir.

73 Shipman James, Shipman Diary (Yarra personeli Shipman'ın günlüğü) 28 May 1915 - 21 May 1919, Mitchell Library, State Library of New South Wales, s.223 -238

74 Mütercimler Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, İstanbul 2004, s.99

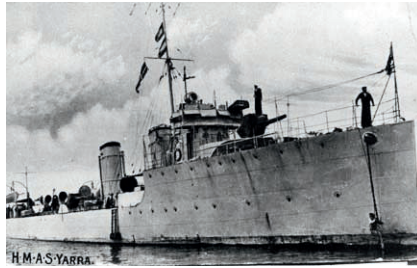
75 *Türk İstikbal Harbi*, c.5, s.10

76 Mütercimler Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, İstanbul 2004, s. 100

Bu arada Ege Denizi'ndeki Lemnos Adası Mudros limanında beklemekte olan gemilerden adı yazılı olanlar 08-11 Kasım 1918 tarihleri arasında İzmit Körfezi'ne gitmek üzere yola çıktılar: Endeavour, Blenheim, Triad, Bacchus, Queen Victoria, Prince Edward, Aphis, yanı sıra Severn, Humber, M.No 16, 17, 18 ve çok sayıda kömür yağ teknesi. HMS Severn, üssün kaptanı olarak belirlendi.⁷⁷ Avustralya destroyeri HMS Swan da Kasım 1918'de İzmit'teki 5.inci Filotilla'ya katıldı. Ardından HMAS Paramatta ve 6 İngilizde stroyeri ile İstanbul'daki müttefik donanmasına katıldı. 25 Kasım'da da Sevastopol'daki Bolşevik karşıtı Rus deniz birliklerini devralmak için Karadeniz'e açıldılar.⁷⁸

1918'de müttefikler, Rusya'daki iç savaşta Bolşevik yayılmaya direne hazırlanan her ülkeye destek vermeyi teklif ettiler. Ukrayna, 1917 Alman-Rus Barış Anlaşması'nda bağımsız bir devlet ilan edilmişti. Avusturya ve Almanya, buğdayın kontrolü altına almak için bu devleti hemen işgal ettiler. Mütareke sonrası yenilen düşman kuvvetleri çekildiğinde, Kazak güçleri Bolşevikler'e karşı direnmeye hazırdır ve Müttefikler'in desteğini talep ettiler.

Parramatta, Superb, Temeraire, Justice, Democratie, Roma ve aynı zamanda Swan'ın da dahil olduğu iki F destroyer tümeninden oluşan filo, 25 Kasım günü erken saatte İzmit'ten hareket etti. 0830'da Boğaz'dan geçtiler ve ünlü Kırım Yarımadası için hız arttırdılar. Paramatta bir süre Sevastopol – İstanbul arası sevk gemisi olarak çalıştıktan sonra 10 Aralık 1918 günü HMAS Brisbane, Huon ve Warrego ile birlikte İstanbul'a yol alırlar. 1918 Noel'ini İzmit demirde geçiren Paramatta'nın komutanı Bond, sabah tüm destroyerleri ziyaret ederek kutladı. Sonra da hastaneye girmeden önce Filo'nun komutasını Komutan W. Burrows'a teslim etti.⁷⁹ HMAS Huon, 1918 Aralık ayında İzmit Körfezi'ndeki kardeş gemileri Yarra, Parramatta ve Swan ile buluştu. Bu dört gemi 26 Aralık'ta birlikte Malta'yadoğru hareket ettiler.⁸⁰

*HMAS (High Majesty Australian Ship)
Yarra torpidosu*

Avustralya Kraliyet Donanması için 1909-1916 arasında imal edilen "Nehir" sınıfı, bir torpido destroyeri olan "HMAS Yarra" Birinci Dünya savaşı sırasında Avustralya filosunda yer almış ve 17 Ekim 1918'de Adriyatik'deki görevi sona erdiğinde Birindisi'den ayrılarak İtilaf Devletlerinin Birleşik Donanması ile birlikte Çanakkale'den geçip İzmit'e gelmişti. Buradan da 1918 Kasım ayında Batum, Novorossiski ve Sevastopol'a göreve gönderildi. 28 Aralık 1918'de Yara, kardeş gemiler Huon, Swan ve Parramatta ile birlikte İzmit'ten Malta'ya hareket etti.

77 Brooks S.E., Account of the Allied's entry of the Allied Fleet through the Dardanelles, <http://ww1lit.nsms.ox.ac.uk/ww1lit/gwa/document/9239/5751>

78 <http://www.n.as.vy.gov.au/swan-huon-i>

79 <https://www.navyhistory.org.au/the-ran-in-the-black-sea/>

80 <http://www.navy.gov.au/hmas-huon-i>; James Shipman, Shipman Diary (Yarra personeli Shipman'ın günlüğü) 28 May 1915 - 21 May 1919, Mitchell Library, State Library of New South Wales, s.239

İngilizler boğazların stratejik önemi gereği İstanbul boğazı ve çevresinin durumuna da çok büyük önem vermişlerdi. Kocaeli Yarımadası, yani İzmit Körfezi'nin kuzeyi ile Karadeniz arasında kalan coğrafi alan İstanbul Boğazının doğu tarafını tamamlıyordu ve boğazın kontrolü ancak bu bölgeye hâkim olunmakla mümkündü.⁸¹ Bu amaçla 1919 Nisan'ında İngiliz gemisi HMS Temeraire İzmit limanında idi.⁸²

Bu arada ateşkes şartlarına açıkça aykırı olmasına karşın, karaya asker çıkartarak önemli yerleri denetimleri altına aldılar. Ateşkes'in 6. maddesi "Osmanlı sularında güvenlik ve benzeri görevlerin yerine getirilmesinde kullanılacak küçük gemiler dışında, bütün savaş gemilerinin itilaf devletlerine teslim edilmesini ve gösterilecek Osmanlı limanlarında alıkonulmasını" kayda bağlıyordu. Derhal bu maddenin uygulamasına geçerek Osmanlı Donanması'nın bir dökümünü çıkarttılar. Belirlenen gemilerin tümü kolay denetleyebilmek amacı ile Haliç'e getirildi. Ancak oldukça büyük olan Yavuz zırhlısının İzmit Körfezi'nde alıkonulması kararlaştırıldı. Ağustos ayı başında Türk subayları İngilizlerin faydalanmasını engellemek üzere Yavuz'u batırma girişiminde bulundular ama sonuçsuz kaldı.⁸³ 20 Kasım 1919 günü birkaç İngiliz gemisi Yavuz'a el koymak üzere İzmit'e geldi. İngilizler bununla da yetinmedi. Gelen gemilerden karaya çıkartılan askerler, Derince Limanı ve depolarındaki cephane ve askeri malzemeye el koymak, İzmit'teki önemli noktaları işgalle görevlendirildi.

İstanbul'un "resmen" işgali ve 16 Mart 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının ardından İngiliz savaş gemileri İzmit'e gelerek toplarını karaya çevirdiler. Karaya çıkan kuvvetler kentte bir gösteri yürüyüşü yaptılar.⁸⁴ Ancak diğer taraftan Kuvayı Milliye Adapazarı'nı alarak Britanya birliklerinin İzmit cephesinde yoğunlaşmalarına sebep oldu.⁸⁵

HMS Revenge 21 Mayıs 1920 günü saat 18.30'da İzmit önüne gelerek demirlemesinin⁸⁶ ertesi günü İzmit bölgesindeki İngiliz kuvvetlerine kumanda eden Tuğgeneral Montague Bates Koramiral Fremantle'yi HMS Revenge'de ziyarete gelir ve kente bir saldırı olduğunda bir savaş gemisi birliklere nasıl destek verebilir diye tartışırlar. Koramiral Fremantle karaya çıkarak savunma hatlarını inceler ve böylesi bir işbirliğinin prensiplerini kaleme alır.⁸⁷

Yunan Hükümeti Anadolu'daki hedeflerine ulaşabilmek için Marmara Denizi'ni tamamen ele geçirmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Bu stratejileri kapsamında 1920 Haziran'ında düşman uçak ve gemileri, İngiliz gemileri HMS⁸⁸ Revenge ve HMS Ramillies'in da katılımıyla Kocaeli yarımadasındaki Ulusal Güçler'e karşı bombalama hareketine girişerek, gerilemeye zorladılar. Yunanlılar Temmuz 1920 ayı başlarında Yunan ve İngiliz savaş gemileri himayesinde öncü olarak getirdikleri bir alaylık kuvvetle Bandırma ve Erdek'i işgal ettiler. İngiliz ve Yunanlılar İzmit'ten Şile'ye bir hat çizerek Boğaziçi köylerine saldırıları önlemeyi, ayrıca Üsküdar Yarımadası üzerinden Ankara – İstanbul arası irtibatı kontrol altına almayı düşünmekteydiler.⁸⁹ 20 Temmuz 1920'de Yunan kuvvetleri Tekirdağ-Marmara Ereğlisine çıkarma harekâtı yap-

81 Hergüner Mustafa, *Atatürk Hereke'de I*, www.herekeli.com/hereke.asp

82 Hill Richard, A Bypath in Naval History, *The Naval Review*, Cilt 74, No. 1 Ocak 1986, s. 44. (Yeni HMS Temeraire, Devonport tersanesi'nde yapılmış ve 1907 Ağustos'unda denize indirilmişti. 1921'de ticari gemiye dönüştürülmüş ve 1922'de hurdaya ayrılmıştır.)

83 *New York Times*, 11 Ağustos 1919

84 *Kocaeli İI Yıllığı*, 1967

85 *New York Times*, 8 Nisan 1920

86 Halpern Paul, *The Mediterranean Fleet, 1919–1929*, Farnham 2011, s. 220

87 Paul Halpern, *The Mediterranean...*, s. 221

88 HMS: High Majesty Ship = Yüksek Majestelerinin Gemisi anlamında.

89 *New York Times*, 19 Temmuz 1920 (İstanbul kaynaklı Associated Press'in 17 Temmuz 1920 tarihli haberine dayanarak)

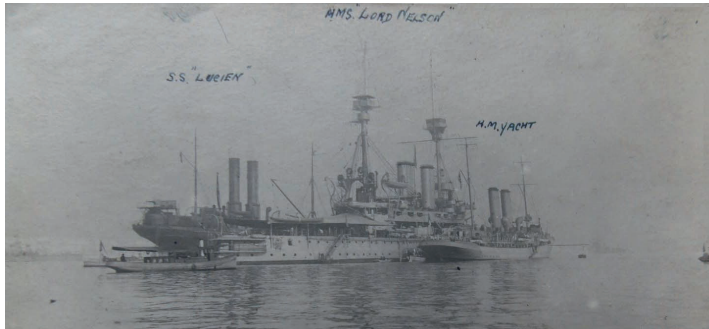
rak burayı işgal ettiler.⁹⁰ 28 Nisan 1919'dan itibaren İngilizler'in ele geçirdiği kent, 27 Ekim 1920'de İngilizlerin devrettiği Yunanlıların eline geçti.⁹¹

KÖRFEZ'DEKİ GEMİLERİN JURNAL KAYITLARI

Körfez'e gelen gemilerden kimilerinin jurnal kayıtlarını bulma şansına erişmek bu çalışmaya, kıyaslamalı yeni kaynaklar ekleme olanağını verdi. İşte o gemilerin jurnal kayıt özetleri:

*HMS Severn jurnal kayıtları*⁹²:

11 Kasım 1918 saat 19.40 İzmit'e vardı. 12 Kasım saat 11.05'de kendisine ayrılan iskeleye yanaşmış olup aynı gün HMS Humber ve HMS Aphis de gelerek demirlemişlerdir. Sahilde bir yangın görülmesi üzerine saat 19.05'de yangın pompaları ve tayfa gönderilmiştir ki yangının bir saat sonra söndürülmesinin ardından bu ekip geri dönmüştür. Ayın 13'ü saat 17.00'da HMS Superb, Temeraire, Lord Nelson ve Agamemnon geldi. Müttefiklerin zaferini kutlamak üzere fazladan rom dağıtıldı. 14 Kasım: HMS Superb ve Foresight hareket ettiler. HMS Agamemnon ile ateşçi değişimi yapıldı. 17.15 Foresight demirledi. HMS Hornet'e iki personel verildi. 15 Kasım: Teğmen Philips HMS Temeraire'e indirildi. 16 Kasım: HMS Aquarius'dan bir personel, HMS Temeraire'den iki personel katıldı. 17 Kasım: HMS Triad'dan bir yazıcı katıldı. HMS Lord Nelson'a üç personel aktarıldı. 18 Kasım: Trol gemisi Lively'nin bir personeli tıbbi bakım için gemiye geldi. 19 Kasım: Lively II gemisinin bir personeli hastahane gemisi St Margaret Scotland'e aktarıldı. Saat 14.00 HMS Endeavour demirledi. Trol gemisi Sussex County'nin makinacısı W. Smith kapalı bir mahale hapsedildi. 20 Kasım: HMS Agamemnon hareket etti. Makinacı W. Smith kapalı hücreden çıkarılarak, açık bir noktada hapsedildi. 21 Kasım: Bir yazıcı HMS Triad'a indirildi. 22 Kasım: SS Teesbridge gemisi aborda oldu, 96 ton kömür alındı. Mudros'a gidecek bir personel HMS Endeavour gemisinden alındı. 23 Kasım: Bir personel HMS Hazel'e verildi. HMS Tribune geldi ve demirledi. 24 Kasım: HMS Temeraire ve Triad hareket etti. Flama çekildi. Saat 16.40 Demir alarak HMS Agamemnon'a aborda olundu. 27 Kasım: Yunan kruvazörü Averoff, Fransız savaş gemileri Vergniaud ve Mirabeau hareket etti. Mirabeau altı saat sonra yeniden demirledi. 30 Kasım: HMS Agamemnon'dan 05.20'de avara olup demire gidildi. Princess Ena gemisine çalışma ekibi gönderildi. Saat 07.50'de Hacı Bayram'da karaya oturmuş HMS Safa el Bahr'a yakın demirlemek üzere yola çıkıldı. 09.30 HMS Mersey geldi. Safa el Bahr'a ve SS Helmsdale'e çalışma ekibi gönderildi. Yüzbaşı Fawcett Wray HMS Archer'a katılmak üzere gemiden ayrıldı. 1 Aralık: HMS Blenheim'e torbalar teslim edildi. 2 Aralık 1918 günü İstanbul'a gitmek üzere saat 06.55'de demir aldı.⁹³

1920 İzmit Körfezi'nde HMS Lord Nelson, SS (buharlı gemi) Lucien ve HM Yacht (Yat)

90 Afif Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s.108-110.

91 Yusuf Çam, *KDM Haziran 1997 bülteni*; Nail İnal, *Bir İzmitlinin Hasan Tahsin Elbeyoğlunun Anıları*, İzmit, 2005, s.7; Avni Öztüre, *Nicomedia*, İstanbul 1981, s. 160-161

92 *Hafif kruvazör HMS Liverpool'un 11 -20 Kasım 1918 tarih aralığındaki jurnal kayıtları*

93 http://www.naval-history.net/OWShips-WWI-03-HMS_Severn.htm

13 Kasım 1918: Saat 16.30 Demirlendi. 14 Kasım: Demiri vira ederek önce yağ gemisi War Wager'dan sonra da kömür gemisi War Manor'dan ikmaller yapıldı ve tekrar demirlendi. 16 Kasım: HMS Foresight hareket etti. 17 Kasım: Saat 09.00'da dualar okunduktan sonra, kiliseye gidecek olanlar HMS Temeraire gemisine gönderildi. 18 Kasım: İtalyan kruvazörü Libia hareket etti. 20 Kasım: İki Romorkör ve 4 Denizaltı hareket etti. HMS Agamemnon hareket etti. Yağ gemisi Hollyleaf bordada, ikmal yapıldı. Saat 12.35 İstanbul'a hareket edildi.

**Su İkmal Gemisi RFA Bacchus'un Jurnal kayıtları*

11 Kasım 1918 günü Mudros'dan hareketle 12 Kasım günü saat 16.00'da İzmit'e vardı. Ayın 13'ü Teğmen G. Senior'un tedavi için gittiği hastahaneden döndüğünü görüyoruz. Bu süreçte hizmet verdiği gemiler arasında HMS Tribune bulunmaktadır. 11 Aralık 1918 günü İstanbul'a hareket eden gemi burada Valdavia, Phido, Capella gemilerine hizmet verir. 11 Ocak 1919 günü İzmit'e geri gelen gemi burada HMS Blemhium, S.S. (Buharlı gemi) Banebrook, Volga, TBD Hornet (su altı bombası boşaltmak için), JBD Lizard (su altı bombası), Volji olup 14 Aralık günü yeniden İstanbul'a dönmüştür.⁹⁴

**HMAS (High Majesty Australian Ship) Paramatta*

Adriyatik görevinden sonra 21 Ekim 1918 kısa bir süre için İmbros-Gelibolu karakol görevine geri döndü. Ardından İzmit'e hareket eden gemilerle Çanakkale'yi geçti. 25 Kasım'da İstanbul'da Bolşeviklere karşı Müttefik Birliği'ne katılarak Sevastapol'a hareket etti. Sonraları Sevastopol – İstanbul arası posta taşıdı.⁹⁵ Bir başka posta gemisi HMS Grafton 23 Kasım 1918'de Mudros'dan İzmit için posta almasına ancak İzmit'e uğramadığına göre mektupları 6 Aralık'ta geldiği İstanbul'da bırakmış olmalı.

*HMS Manxman, İzmit'e hareket etmeden önce
Malta'da ikmal yaparken*

94 http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-75-RFA_Bacchus2.htm

95 <https://www.navy.gov.au/hmas-parramatta-i>

H.M.S. "Aphidion"		From		To		13 th day of November, 1918.		or At		off of Izmit	
Hour	Point Log	Distance Run Miles	Direction	Wind	Force	Height of Barometer at Sea	Temperature of Air	of Sea	of Wind	Latitude	Longitude
1											
2											
3											
4				N.E.	3	30.15	58.52	4			
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											

H.M.S. "Canterbury"		From		To		14 th day of November, 1918.		or At		off of Izmit	
Hour	Point Log	Distance Run Miles	Direction	Wind	Force	Height of Barometer at Sea	Temperature of Air	of Sea	of Wind	Latitude	Longitude
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											

HMS Aphidion'un 13 Kasım 1918 günü İzmit' vardığını gösterir Jurnal Defteri

H.M.S. "Canterbury"		From		To		13 th day of November, 1918.		or At		off of Izmit	
Hour	Point Log	Distance Run Miles	Direction	Wind	Force	Height of Barometer at Sea	Temperature of Air	of Sea	of Wind	Latitude	Longitude
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											

H.M.S. "Canterbury"		From		To		14 th day of November, 1918.		or At		off of Izmit	
Hour	Point Log	Distance Run Miles	Direction	Wind	Force	Height of Barometer at Sea	Temperature of Air	of Sea	of Wind	Latitude	Longitude
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
9											
10											
11											
12											

HMS Canterbury'nin 14 Kasım 1918 günü İzmit'e demirlediği, 22.11.1918 İstanbul'a geçtiği ve 23.11.1918 Sevastopol'a hareket ettiğini gösterir Jurnal Defteri yaprakları

Mondros Mütarekesinin 30 Ekim 1918'de imzalanmasından kısa bir süre sonra 48 büyük ve küçük gemilerden oluşan İtilaf Kuvvetleri Donanması 18.12.1918'de⁹⁶ İzmit ve Derince önlerine gelerek demirlemiştir. Ertesi gün İngiliz temsilci karaya çıkarak onur kırıcı mütareke gereği telgrafhane ve tren istasyonuna el koymuş, körfezdeki Yavuz kruvazörü ve diğer gemiler silahsızlandırılmıştır. Tercümanlık görevlerini kentteki Ermeniler üstlenmişlerdi.

Ruhban Okulu'nda asılı Fransız bayrağını kentin gençleri indirmişti. 19 Kasım 1918'de Fransız Justice gemisinden çıkan elli kadar asker Katolik bir rahip ve bir bando eşliğinde kiliseye giderek Fransız bayrağını göndere çekmişlerdir. Bu törene Türkler katılmamış, yalnızca azınlıklar iştirak etmişlerdir.⁹⁷

Bir gün kentte yangın çıkması ardından halk adet olduğu üzere silah atmaya başlamış, bunu bir isyan sanan donanma askerlerisilah başına geçmiş ancak gerçek anlaşılınca Fransız denizcileri karaya çıkarak yangını söndürmeye çalışan itfaiyecilere yardımcı olmuştur.

1920 İngiliz işgal güçleri İzmit'te at arabaları ile malzeme sevk ediyorlar

1920 İzmit işgal dönemi. İngiliz Askeri İmha Ekipleri. Foto A. Köyliyan

*HMS (High Magesty Ship)
Berwick*

96 Nihat Durak, Kurtuluş Savaşı Anılarımız, Şehiriçi Dergisi, Haziran 2003, s. 28

97 Yüce Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, 1945, s. 67-68; Süleyman Beyoğlu, *Kocaeli'de İşgal ve Mezalim, Akçakoca Tarih Sempozyumu*, Kocaeli 2015, s. 1021

İşgal Dönemi Pertevpaşa (Yeni Cuma) Camii ve çevresi

1920 İzmit Körfezi'nde İngiliz savaş gemileri

1920 İzmit Körfezi, HMS Cardiff'e uçakla posta geliyor

1920 İzmit Körfezi'nde H.M. Destroyer Nympe & bir kruvazör

KURTULUŞ SAVAŞI SÜRECİNDE İZMİT

Britanya'nın Akdeniz'deki kuvvetlerinin komutanı Amiral Calthorpe 12 Kasım 1918'de bayrağını Superb zırhlısında dalgalandırarak, kardeş gemi Temeraire, yarı zırhlılar Lord Nelson ve Agamemnon, 5 İngiliz kruvazörü, 18 destroyer (3'ü Avustralyalı)'den oluşan birliği ile Çanakkale'den yola çıktı. Onu yarım saat aralıkla Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinden oluşan birlikler izliyorlardı. 13 Kasım sabahı saat 08.00'de İstanbul önüne demirlediler. Ancak İngiliz ve Hintli birlikler ile yüklü İngiliz gemileri kısa bir süre sonra bundan böyleana üsleri olacak İzmit Körfezi'ne doğru hareket ettiler. Bir hafta sonra da Amirallik'ten gelen emirle İngiliz ve müttefik gemileri Karadeniz'e yayılarak Alman ve Türklerle olan ateşkesi hızlandırmak üzere karakol görevi görmeye başladılar.

HMS Temeraire

Bu çalışmalar esnasında HMS Adamant, 12 Aralık 1918 günü el konulan iki Alman denizaltısıyla birlikte Sevastopol'den İngiliz gözetiminde olacakları İzmit'e hareket etti. Birkaç gün sonra Rus savaş gemisi Volya ve iki Rus destroyeri Agamemnon, Superb ve Temeraire seyir personeli kumandasında aynı yere gönderilecektir.⁹⁸

Savaş sonunda İzmit Körfezi'ni İngiliz casus gemilerinden korumak üzere gönderilmiş iki Alman denizaltısı demirli Rus kruvazörüne yanaşmış durumda. (?) Özgür Kocaeli Dergisi, Pazar eki.

1919 ALMAN VE İNGİLİZ GEMİLERİ İZMİT KÖRFEZİNDE

HMS Torch Batum'dan hareketle 20 Nisan 1919 günü İzmit'e varmış, Körfez'de demirli Rus destroyerleri Volga ve Schast Livi'yi çelik halatlarla bağlamak suretiyle yedeğine alıp Çanakkale Boğazı'nı geçerek Lemnos Adası Mudros koyunda müttefik güçlerine teslim etmiştir.⁹⁹

Amiral de Robeck'ten Amirallik'e 28 Ocak 1920 tarihli gizli telgraftan görüleceği üzere Sevastopol'deki General Alexieef adlı Rus savaş gemisinin de İzmit'e kaçırılması düşünülmektedir.

¹⁰⁰ Bu süreçte HMS Swallow da İzmit'te konuşlanmıştır.¹⁰¹

98 Halpern Paul, The Mediterranean..., s. 17

99 http://oldweather.s3.amazonaws.com/ADM 53-63337/ADM 53-63337-014_0.jpg

100 Halpern Paul, The Mediterranean..., s. 139 (ADM 137/1749)

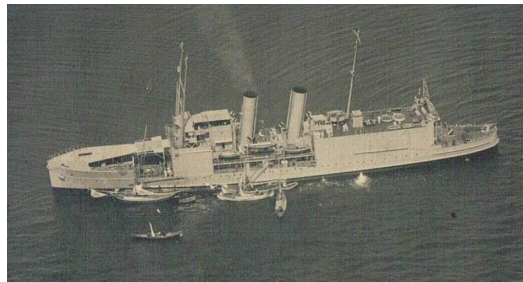
101 Halpern Paul, The Mediterranean..., s. 141

İzmit'in resmi işgali İstanbul'un 16 Mart 1920'de fiilen işgalinden sonra gerçekleşmiş, düşman donanması toplarını kente doğru yöneltmiştir. İngiliz İşgal Komutanı bir beyanname ile "asker, sivil isteyen herkesin 24 saat içinde istediği yere gidebileceğini" ilan etmiştir. Bunun üzerine İzmit'teki İşkodra Fırkası kumandanı, subay ve erleri İzmit'ten ayrılmışlar, bir kısmı Kuvayı Milliye'ye katılırken, bir kısmı İstanbul'a dönmüşlerdir.¹⁰² Gemilerden çıkan bir bando şehiriçinde resmigeçit yapmıştır. İngiliz zırhlıları İzmit'e birlikler indirmiş¹⁰³ ve İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Lister Ermeni yanlısı bir politika güderken, Fransız temsilcisi Yüzbaşı Delor işgal süresince tarafsız kalmayı yeğlemiştir.

Kentin resmi olarak işgali 26 Nisan 1920'de gerçekleşmiştir. İngilizler, ev ve sokaklarda lamba yakılmasını yasaklarken, kent içi ve dışında müstahkem mevkiiler oluşturup toplar yerleştirmişlerdir. Kent denizden başlamak üzere doğusundan batısına halkın da zorla çalıştırılması ile kent yedi kat telle çevrilmiştir. Yine halkın ücretle ama zorla çalıştırıldığı, kuzeyden gelebilecek akınları önlemek için batıda Tabakhane'den başlayan Bağçeşme, Akça Yokuşu ve Malta Pınarı'nı izleyerek doğuda Bekirdere'ye ulaşan bir yol yaptırmışlardır.¹⁰⁴

1920, İngiliz İşgal Güçleri İzmit'lileri şose yol yapımında zorla çalıştırıyor

1920, İzmit açıklarında İngiliz zırhlısı HMS Ark Royal 1920 İzmit açıklarında İngiliz zırhlısı HMS Pegasus

102 Yüce Rifat, *Nikomedia*, İstanbul 1945, s.72

103 Williams Paul, British Start War on Turk's National Army, *Chicago Daily Tribune*, 27 Mart 1920

104 Öztüre Avni, age 160-161

Osmanlı ve Yunanistan arasındaki anlaşmazlık nedeniyle İngilizler 1920 Nisan ayında HMS Royal Sovereign ve kardeş gemi Resolution'ı gerekirse daha sonra İstanbul'a gönderme niyetiyle önce Malta'ya göndermişlerdi. Amiral de Robeck'in Amirallik'e gönderdiği 22 Haziran 1920 tarihli telgrafında görüldüğü üzere, o tarihte İzmit'teki gemilerin adları Pegasus,¹⁰⁵ Revenge,¹⁰⁶ Royal Sovereign, Ark Royalles¹⁰⁷ ve Ramilles'dir.¹⁰⁸

Halife Ordusu'nu püskürten Ulusal Güçler, 14 Haziran 1920'de Ali Fuat Paşa'nın kontrolünde İzmit'e doğru saldırıya geçmişler ve İngiliz birlikleriyle sıcak çatışmaya girmişlerdir. Karşılıklı top atışı yapılmış, ertesi gün Haydarpaşa'dan çoğunluğu Hintli asker takviyesi gönderildi. Batı Cephesi Kuvayı Milliye Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa bu çatışmayı şöyle anlatmaktadır: "İngilizler, İzmit etrafında, Hasanpaşa, Solaklar, Tepe Köy, Ağa Köyü hattının bazı yerlerine siperler kazarak buralara Halife Kolordusu'ndan 1, 2 ve 3. alayları yerleştirmişler ve bunların *gerisine ve yanlarına iki-üç İngiliz taburu koymuşlardı. İzmit Limanı'ndaki birkaç parça İngiliz Savaş gemisi de söz konusu savunma mevkinin sağ kanadını ateşleriyle koruyabilecek bir durum almıştı. 14 Haziran sabah erken saatlerde önceden yaptığım plan gereğince her taraftan yapılan baskınlar Halife Kolordusu'nun birlikleri üzerinde beklediğimiz etkiyi yapmış, piyadelerinin hemen hepsi direnme göstermeksizin tüfek ve makineli tüfekleriyle bizim tarafımıza geçmişlerdi. Yalnız topçuları Kumla Çiftliği civarında mevzi alarak üzerimize ateş açmak cüretinde bulunmuştu. Fakat topçumuzun şiddetli ateşi karşısında ateş keserek İzmit şehrinin girişine sığınmışlardı. Öğleye kadar Hacı İbrahim, Solaklar, Tepeköy, Akköy hattı tarafımızdan işgal olunmuş, Halife birliklerini bizimle savaşa sokmak amacıyla üzerimize ateş açmış olan bazı İngiliz birlikleri, İzmit içerisine kadar sürülmüştü."*

Bu durumda bir İngiliz subayı, elinde beyaz bayrak Ali Fuat Paşa'nın karargahına gelmiş ve ateşin kesilmesini istemiştir. Eğer hareket durdurulmazsa savaş durumu yaratacakları tehdidini savurmuştur. Ali Fuat Paşa ise İngiliz subayından İzmit'in boşaltılmasını istemiştir. Görüşme sona erdikten bir süre sonra İngiliz uçakları Türk birliklerinin üzerine bomba yağdırmaya başlamıştır.

Yine Ali Fuat Paşa'nın anlatımıyla: "İngiliz uçaklarının bu saldırısı üzerine 14/15 Haziran gecesi baskın hareketi ile İzmit'in işgaline karar vermiştim. Ne yazık ki bu baskın İzmit'in kuzeyini inatla savunmakta olan Ermeni çetelerinin direnmesine rastlamış ve bu nedenle bir sonuç vermemişti. 15 Haziran'da İngilizlerin İzmit'i boşaltacakları söylentisi dolaşmışsa da gerçekleşmemişti. Aynı gün İzmit'in kuzeyine karşı tekrarlanan saldırı hareketimiz şehrin kenarlarına kadar ilerlemişti. 16/17 Haziran'da İngilizlerin karadan ve denizden İzmit'i savunmaya başlamaları üzerine hareketimizin biçimi ve niteliği değişmiş, esasen bu saldırılardan beklediğimiz sonuçlar da sağlanmış olduğundan, hareketimizi durdurmuş, birliklerimizin eski mevkillerine dönmeleri kararını vermiştim."

İngilizler, Kemalistlerin hareketlerini neden göstererek, İzmit Körfezi'ni Haziran 1920'de tüm deniz trafiğine kapattılar,¹⁰⁹ ayrıca gemiler ve uçaklar, İzmit Yarımadasını ele geçirmiş olan Milliyetçileri bombardımana tuttular.

105 HMS Pegasus, bir uçak gemisi olarak 1917'de Kraliyet Donanması'na katılmıştı. 1919 ve 1920 yıllarının çoğunu Bolşeviklere karşı Kuzey Rusya ve Karadeniz'deki müdahalelerine destek vermekle geçirmişti.

106 HMS Revenge 1916 Kasım ayında Amiral Madden'in bayrak gemisi olmuş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Akdeniz Birliği'ne gönderilmişti. Yunanistan ve Türkiye arasındaki 1920 Haziran'ındaki kısa savaş sürecinde HMS Ramilles ile birlikte İzmit'te idi. Temmuz ayında ise İngilizlerin Mudanya'daki çıkarlarını korumak üzere 1. Savaş birliğine katılmış, daha sonra İngiltere'ye dönmüş ve 1945'de hurdaya ayrılmıştır.

107 HMS Ark Royal, tarihte uçak gemisi olarak dizayn ve inşa edilen ilk gemi idi. 1915 başlarında gözlem yapmak üzere Gelibolu savaşlarına katılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Beyaz Ruslar ve İngilizlerin Bolşeviklere karşı Kafkaslar ve Karadeniz'deki operasyonlarına katıldı.

108 <http://maviboncuk.blogspot.com.tr/2013/12/1920-british-fleet-at-ismid.html>

109 *Chicago Daily Tribune*, 10 Haziran 1920

Yunanlılar Temmuz 1920 ayı başlarında Yunan ve İngiliz savaş gemileri himayesinde öncü olarak getirdikleri bir alaylık kuvvetle Bandırma ve Erdek'i işgal ettiler. İngiliz ve Yunanlılar İzmit'ten Şile'ye bir hat çizerek Boğaziçi köylerine saldırıları önlemeyi, ayrıca Üsküdar Yarımadası üzerinden Ankara – İstanbul arası irtibatı kontrol altına almayı düşünmekteydiler.¹¹⁰ 20 Temmuz 1920'de Yunan kuvvetleri Tekirdağ-Marmara Ereğlisine çıkarma harekâtı yaparak burayı işgal ettiler.¹¹¹ 28 Nisan 1919'dan itibaren İngilizler'in ele geçirdiği kent, 27 Ekim 1920'de İngilizlerin devrettiği Yunanlıların eline geçti.¹¹²

İngilizler, Kemalistlerin hareketlerini neden göstererek, İzmit Körfezi'ni Haziran 1920'de tüm deniz trafiğine kapattılar,¹¹³ Yunan Hükümeti de Anadolu'daki hedeflerine ulaşabilmek için Marmara Denizini tamamen ele geçirmeleri gerektiğini düşünüyordular. Bu stratejileri kapsamında Milliyetçilerin 14-21 Haziran haftasındaki saldırıları püskürtüldükten sonra 1920 Haziran'ında düşman uçak ve gemileri, İngiliz gemileri HMS Revenge ve HMS Ramillies'in da katılımıyla Kocaeli yarımadasındaki Ulusal Güçler'e karşı bombalama hareketine girilerek, gerilemeye zorladılar. 242.inci piyade tugayını (1 İngiliz ve 2 Hintli taburu, 51. Takım, Kraliyet saha topçuları) indiren HMS¹¹⁴ Revenge ve Ramilles savaş gemileri önemli rol üstlenmişlerdir. Pegasus ve Ark Royal'den havalanan uçaklar hedef belirleme ve bombalamaya yardımcı olmuşlardır. Harekat esnasında Ramilles 15 inç'lik toplarıyla 46 tur bombalamıştır. Pegasus ve Ark Royal'den havalanan uçaklar hedef belirleme ve bombalamaya yardımcı olmuşlardır. Türkler geri çekildi. Karaya inen İngiliz birlikleri daha sonra geri çekildiler ancak Filo'nun İstanbul'daki varlığı devam etti. Temmuz'da da Yunanlılar Bandırma sahillerine çıkartma yapmışlar, de Robeck de amirallikten aldığı emir onayıyla kendilerine destek vermiştir.

1920 İzmit'in işgalinde Derince'de konuşlanmış 24.üncü Pencap birliği. İngilizlerin 29 Haziran 1920 tarihinde Derinceyi boşaltmasının ardından Pencap birliği Beykoza çekilmiştir.

Kemalistlerin 16 Haziran 1920 günü İngiliz kuvvetleri içinde yer alan Hintli (Pencap) bir karakol gücü ile karşılaşması ve 30 Hintlinin yaralanması (bazı kaynaklara göre 40 İngiliz'in öldürülmesi) ve bir İngiliz istihbarat subayının teslim alınması sonucu, demirdeki gemiler Kemalistleri bombalamış¹¹⁵ o güne değin İzmit Körfezi ve İstanbul Boğazı'ndaki gemilerinin İzmit çevresindeki kuvvetlerine destek olacağı ve Kemalistlerin daha fazla ilerlemeyeceğini düşünen İngiliz hükümeti 18 Haziran günü uzun bir oturum yaparak İzmit çevresindeki İngiliz-Hintli

110 *New York Times*, 19 Temmuz 1920 (İstanbul kaynaklı Associated Press'in 17 Temmuz 1920 tarihli haberine dayanarak)

111 Afif Büyüktuğrul, a.g.e., s.108-110.

112 Yusuf Çam, KDM Haziran 1997 bülteni; Nail Inal, Bir İzmitlinin Hasan Tahsin Elbeyoğlunun Anıları, İzmit, 2005, s.7; Avni Öztüre, *Nicomedia*, İstanbul 1981, s. 160-161

113 *Chicago Daily Tribune*, 10 Haziran 1920

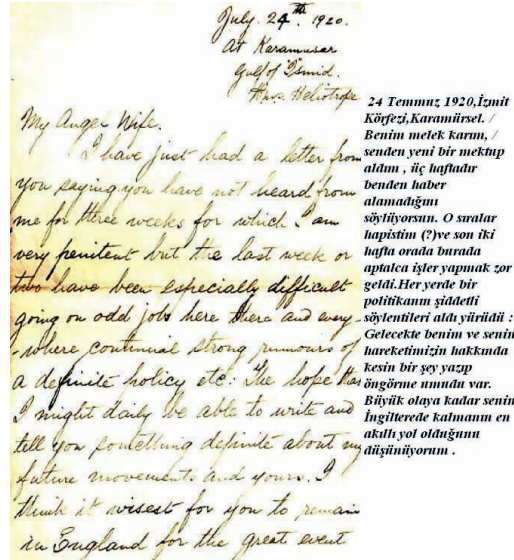
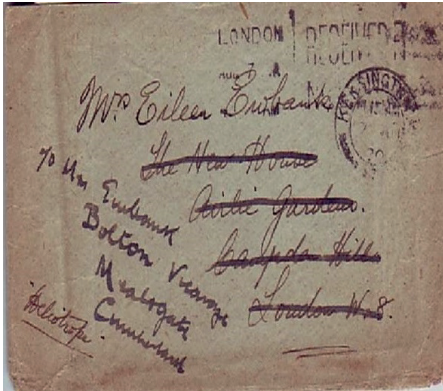
114 HMS: High Majesty Ship = Yüksek Majestelerinin Gemisi anlamında.

115 *New York Times*, 19 Haziran 1920; *Evening News* (Avustralya Gazetesi), Gordons to the East Constantinople, 19 Haziran 1920, s. 4

birlikleri korumak üzere Malta ve Selanik'teki birliklerini de gerekirse İzmit'e göndermek üzere hazır etme kararı almıştır.¹¹⁶ Kemalistler de dağlarda siperlerini arttırmıştır.¹¹⁷

Kuvayı Milliye'nin Kuvayı İnzibatiye'nin hareketini bastırması ve Kuvayı Milliye'nin İzmit önlerinde İngiliz birlikleri ile çatışması karşısında kendilerini askeri yönden zayıf hisseden İngilizleri endişeye sek etmişti. Bu nedenle güvenlikleri için bölgedeki Yunan kuvvetlerini kullanmayı seçtiler. Bursa'daki Yunan Kuvvetlerinin küçük bir kısmı yani 400 kişilik Yunan taburu bir İngiliz savaş gemisinin korumasında 11 Temmuz'da kara yoluyla, ardından 18 Temmuz'da İngiliz Torpidosunun korumasındaki feribot ile Karamürsel'e getirildiler. Yunanlılar, İngilizlere yardım amacıyla Ağustos'tan itibaren İzmit'e asker çıkarmış, ayrıca Yunan Manisa Fırkası'nın 16. Alayı Çuhahane Fabrikası'na yerleştirilmişti. İngilizler, 22 Haziran 1920 Yunan saldırısında Yunan ordusuna sadece saldırı planlarını hazırlayarak destek olmamışlar aynı zamanda bu saldırıyı Yunan ordusuyla birlikte yürütmüşlerdir.

Bundan sonra İngilizler Eylül ayı içinde bölgeyi boşaltarak, 19.07.1920'de girdikleri İzmit'i¹¹⁸ karargah merkezi yapan 11. Yunan Tümeni'ne terk etmiştir.¹¹⁹ Beş Yunan birliği İzmit'te kara-ya çıkarak ayrılan İngiliz birliklerinin yerini almaya başlamıştı.¹²⁰ Averof ve diğer Yunan torpido botları 21 Mayıs'ta silahlı birlikleri İzmit Körfezi'ne çıkarmayı üstlenmişlerdi.¹²¹

24 Temmuz 1920, HMS Heliotrope zırhlısı askeri tarafından Karamürsel'den Londra'ya eşine gönderilen mektup ve zarfı

116 *New York Times*, 19 Haziran 1920

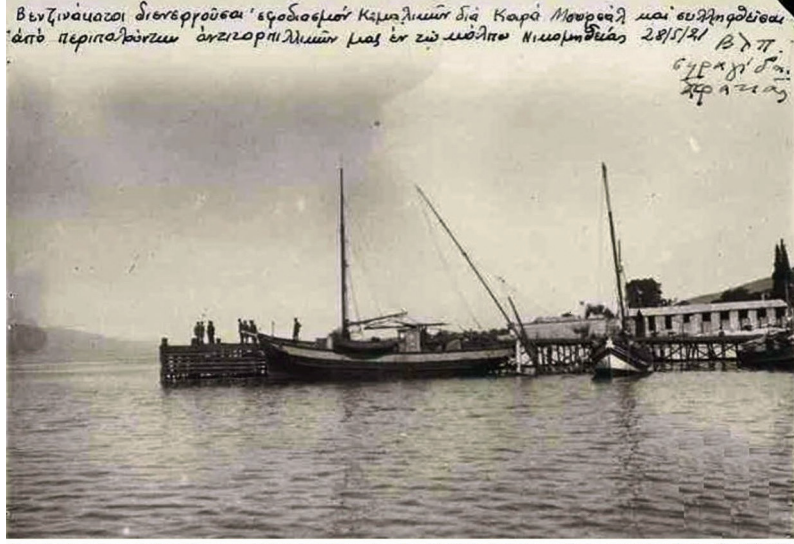
117 *Examiner*, 21 Haziran 1920, s. 5

118 Nihat Durak, Kurtuluş Savaşı Anılarımız, Şehiriçi Dergisi, Haziran 2003, s. 28

119 *The Washington Post*, Turkish Senators Fear Hellenic Occupation of Constantinople, 19 Eylül 1920

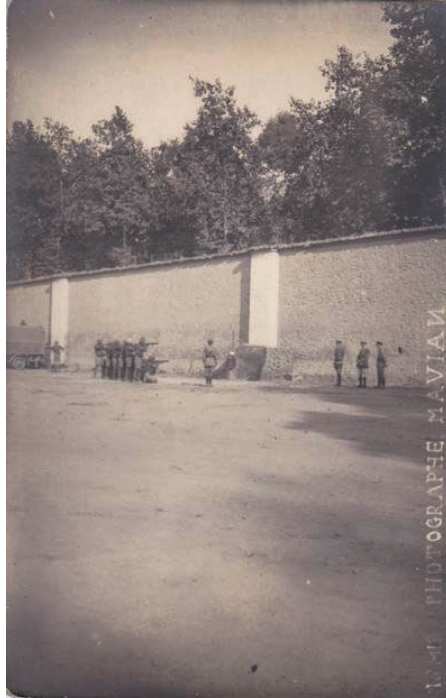
120 Öztüre Avni, *Nikomedia*, s.162-164; Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele*, İstanbul 1987 s. 115

121 *Populaire*, 22.04.1921, s. 3

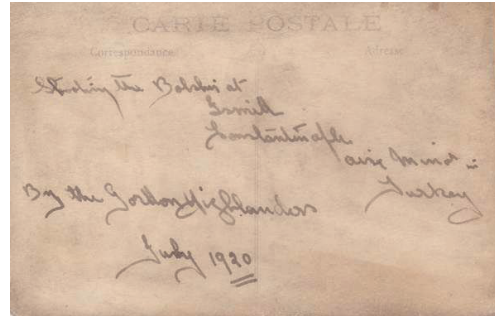

Kemalist Askerlere yardım sağlayan motorlu tekne Nikomedia (İzmit) Körfezi'nde Yunan Destroyerleri tarafından ele geçirildi
28/05/1921

28 Mayıs 1921, İzmit İskelesi. Mustafa Kemal Güçlerine ikmal yapan ve Yunan destroyerleri tarafından el konulan motorbot

*1921 Temmuz. Highlander Alayı'nın Tersanede Kemalistleri idamı.
Foto Maviyan.*

1920 (Temmuz) İzmit Tersane Bahçesi'nde işgalci İngiliz Gordon Highlander Alayı tarafından kurşuna dizilen Kemalîst İzmit'liler. Bu esnada İngilizler bir karşı propoganda örneği olarak Türk Milliyetçilerini hem serseri anlamına gelen, hem de Bolşevik kelimesinin kısaltması olan "Bolshy" kelimesi ile tanımlıyorlardı. İngiliz Amiralî F. De Robeck 10 Ekim 1919'da Lord Curzon'a gönderdiği raporda Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'ni konu ederek, "Sadrazam (Damat Ferit) durumun vehametini kabul ediyor ve isyanı bastırmak için müttefiklerden izin istiyor. İzmit civarında Bolşevik tipi haydutlar türedi" diye yazıyordu. İngiliz Amiral'in "Bolşevik haydut çeteleri" dediği, Kuvayı Milliye idi.¹²²

122 İlhan Selçuk, Pencere, Cumhuriyet Gazetesi, 17 Nisan 1967

İZMİT'İN SON İŞGAL GÜNLERİ

İstanbul kaynaklı 28 Mayıs 1921 tarihli habere göre, İngiliz buharlı gemisi Palatina'nın kaçırılan 11 İngiliz askerinin serbest bırakılmasını zorlaması için Palatina'ya ateş açma izni verilmiştir. Bunun üzerine Ankara hükümeti de İngiliz gemilerine abluka kararı almıştır.¹²³ Bu arada Yunan destroyerleri Türklerle sayısız çatışmanın yaşandığı Karamürsel'i bombaladı.¹²⁴

Türk Milliyetçilerinin ilerlemesinden endişe duyan İngilizler, İstanbul'a her hangi bir saldırının Büyük Britanya ile savaş anlamına geleceği ve İzmit'teki Yunanlıları rahatlatmak üzere Malta'dan asker gönderebilecekleri yönünde uyardılar.¹²⁵

İzmit'in kurtuluşunun arifesinde İngiliz filosu, yakınındaki Türk hatlarını ağır bombardimana tutmuş ve ağır kayıplar verdirmiştir. Atina kaynaklı haberlere göre, süren ağır çatışmalar sonucu 1,000 Türk öldürülmüştür.¹²⁶

Sonunda Yunanlılar, 28 Haziran 1921 günü Türk milliyetçileri ve Yunan subaylar arasında yapılan bir anlaşma uyarınca İzmit'i terk ettiler.¹²⁷ Ancak Yunan askerleri yerli Rum ve Ermeni işbirlikçilerle birlikte Türkleri katledip bir çok köy ve mahalleyi yakmaya ve yağmalamaya başladı. Yağma ve katliam 27-28 Haziran 1921 gecesi doruk noktasına ulaştı. Hanlariçi, Kozluk, Kadı Bayırı, Çukurbağ Mahallesi'nin güneyi, Karabaş Mahallesi'nin doğusu ve Yukarı Bac yanmıştır.¹²⁸ Teğmen Paris komutasındaki Fransız Bambara torpidosunun askerlerinin yangını söndürme çabaları, Yunanlıların silahlı engellemeleri ile karşılaşmıştı.¹²⁹ İşbirlikçi Mutasarrıf İbrahim Hakkı Bey, bir gün önce Patris adlı Yunan vapuruna binerek kaçtı. 28 Haziran sabahı sadece İzmit merkezinde ve çarşıda 312 kişiyi katledip, kent ateşe verildi. O tarihte İzmit'te bulunan Rus gemisi Kerch'in süvarisinin de şahit olduğu üzere çoluk çocuk ve kadınlardan oluşan bir grup büyük bir eve doldurulup, Yunanlılar tarafından ateşe verilmiş, içindekiler diri diri yakılmışlardır.¹³⁰

İngiliz gazeteci/tarihçi Arnold Joseph Toynbee'nin tahminlerine göre de o gün 300'den fazla sivil öldürülmüştü. 2 Temmuz 1921 tarihli Paris gazeteleri Yunanlıların İzmit'i terk etmeden önce katliamlar yaptıklarını, Amerikan askerlerinin bir Amerikan misyonunu korumak üzere bir destroyerden sahile indiklerini¹³¹ ve Fransız denizcilerinin bir okulda toplanan 4,000 Türkü süngüleri ile Yunanlıların saldırısından koruduklarını yazmaktadır.¹³²

123 *New York Times*, 29 Mayıs 1921

124 *New York Times*, 12 Haziran 1921 (Associated Press, 11.06.1921)

125 *New York Times*, 16 Haziran 1921 (Associated Press, 11.06.1921)

126 *New York Times*, 27 Haziran 1920

127 *New York Times*, 30 Haziran 1921

128 Yüce Rifat, *Nikomedia*, İzmit 1945, s. 165

129 Özel Sabahattin, *Milli Mücadelede...*, s. 211, İstanbul 2005

130 *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Nisan 1337/1921, no. 170.

131 *Atlanta Constitution*, 3 Temmuz 1921

132 *New York Times*, 3 Temmuz 1921

1921 Haziran, Azınlıklar İzmit'i terk ediyor

Yunan filosu da tahliye sonrası İzmit'in bir çok mahallesini tahrip etmiştir.¹³³ Bunun üzerine İstanbul hükümeti İşgal Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı'na verilen protestoda Yunan Donanması'nın İzmit Yarımadası'nı kasten ateşe vermesi sert bir şekilde eleştirilirken duman kokularının İstanbul'a kadar vardığı belirtilmiştir.¹³⁴

Yunanlıların vahşeti konusunda Tahrik Heyeti Kızıllaç Mümessili M. Gheri'nin, İzmit 10 Temmuz 1921 tarih ve 5 nolu raporu şu şekildedir.¹³⁵ Dört gün önce Yunanlıların İzmit'te büyük bir katliama hazırlandıkları haberinin "İstanbul Müttefik Kuvvetler Komutanlığı'na" bildirilmesi sonrası görevlendirilen Kızıllaç heyeti Gülnihal vapuruyla İzmit'e geldi. Ancak gemi Yunanlıların çıkardığı yangının sıcaklık ve alev dalgalarından rıhtıma yanaşamıyordu.

Yunanlılar İzmit'i ateşe vermişlerdi. Bütün mahalleler, bütün sokaklar alevler içindeydi. Kadınların çığlıkları sahile yüz metre mesafede demirlemiş olan Gülnihal'e kadar geliyordu. Kızıllıklar içinde koşuşları, düşenleri, feryat edenleri görüyorduk. Bu halde toprağa ayak basmamıza imkan yoktu.Şehir içinden hiç kesilmeyen silah sesleri geliyordu..... 28 Haziranda bizden başka bir müttefik heyeti de İzmit'teymiş. Yunan kumandanına katliam yapılmaması için ikazda bulunduğu halde biz gelmeden bir gün evvel müthiş bir insan öldürme faaliyeti başlamış. Üç bin (3000) Türk "Fransız Mektebi' ne" sığınmış. Bunu haber alan yerli Rumlar binayı havaya uçurmak istemişler. Fransız Yüzbaşı Nicol Jayers, Amerikan kumandanı ile birleşerek mektebin etrafını askerlerle çevirtmiş. Yunanlılar yaklaştırmaya cesaret edememişler...

Fransız Papazı Pierre Banait de şunları anlatmıştır. "*Kilisenin karşısında bulunan altı Türk evinin kapılarının kırılmasına uyandım. Yunan askerleri dipçiklerle kapılara vuruyor, deviriyorlar, bir kaç el silah attıktan sonra içeriye giriyorlardı. Bir an evin içinde kıyamet kopuyordu. Bağırmalar, ağlamalar ve silah sesleri birbirine karışıyordu. Sonra evin genç kızları merdivenlerden tekmelerle ve sürüklenerek dışarı atılıyordu. Bir Yunan neferi kızın bileğini büküp yanında götürüyordu. Muhtarzade Emin Bey'i, kızının götürülmesine mani olmak istediği için evinin önündeki ağaca astılar."*

133 *New York Times*, 01 Temmuz 1921

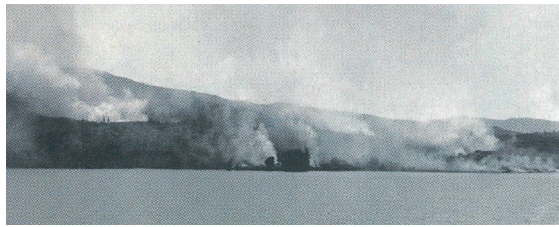
134 *New York Times*, 6 Temmuz 1921 (Associated Press)

135 Halil Kanargı, *Yunan Megali İdea'sı* (Helen Emperyalizmi), Eylül 2002, <http://www.aydinozel.net/yunan-meselesi-1-201yy.htm>

Papaz Pierre Banait gece kiliseden çıkarak, ilerideki bir mahalleye gidip Türk evlerinin kapılarını birer birer çalarak Yunanlıların kendilerini öldüreceklerini, hemen gelip kiliseye sığınmalarını söylemiş. Bu haberi her Türk evi iki saat içinde birbirlerine duyurmuşlar. Böylelikle kiliseye üçbine yakın sayıda Türk toplanmış. Yunanlılar Fransız Mektebinde olduğu gibi kiliseyi de basarak Türkleri almak istemişler. Fransız Yüzbaşı Allen Gaumard'ın sert tutumu ve müdahalesi üzerine bunu gerçekleştirememişlerdir.

Fransız Yüzbaşı Nicol Jayers ve Allen Gaumar'da, ismi yazılmamış Amerikalı kumandana yaptıkları bu yardımdan dolayı şükranlarını sunuyor. Bu gün onlarda fani dünyadan göçtüler. Allah rahmetini onlardanda esirgemesin. Aynı şekilde katliamlar, Ezine ve köyleri, Biga, Bandırma, Erdek, Çatalça ve Gelibolu ve köylerinde de gerçekleştirilmiştir. Yunanlıların aslında ne olduğunu anlatan Tahrik Heyeti Kızılhaç Mümessili M. Gheri'nin 5 nolu raporun sonundaki şu sözlerine dikkat ediniz. *"Yunanlılar son derece korkak. Korkak olanlar, kendilerine bir başkasının galip geleceğini zannederek ellerine geçen fırsatlarda çok zalim olurlar. Yunanlılar bize kitaplarda okutulan «Helen Medeniyeti» nin varisi değillerdir. İstila orduları girdikleri memleketlerde yerleşmek isterse zulüm ve işkenceden vazgeçerler. Yunanlılar buralarda bir gün mağlup olacaklarını ve kendilerinden intikam alınacağını sezmişler ki; bu vahşeti işlediler. Türklerin bu zulüm ve işkencelerin acısını alacaklarını tahmin ediyorum. Nitekim Eskişehir'de başlayan çözümlenin pek feci bir ricat olduğu haberleri geliyor. Yapılan bu vahşetin hesabı çok uzun sürecektir. Türklerin can, mal, para olarak büyük kayıpları vardır. Eğer Türkler hafızaları zayıf bir millet değillerse, komşularına pek güler yüzlü olmayacaklardır."*¹³⁶ Mütteliklerin oluşturduğu komisyon raporundaki "Yunan denizcilerinin İzmit çevresinde yüzlerce Türkü katlettiklerini" ifadesi yabancı gazetelerde de yer almıştır.¹³⁷

Kentteki kargaşa ve endişe üzerine ileri gelenlerden oluşan sivil yönetim tekrar devreye girerek düzeni sağlamıştır. Çıkarları için müttelik savaş gemilerinden çıkan güçler ve Amerikan deniz güçleri geri çekilmişlerdir. Near East Relief Committee (Yakın Doğu Yardım Komitesi) ile birlikte çalışan Amerikan Kadın Hastahanesi sorumlusu Dr. Elliot'un, İzmit'in kurtuluşu sonrası 6 Temmuz 1921 tarihli mektubunda belirttiği üzere artık kente bir sessizlik hakim olup, açıkta demirli yalnızca Amerikan vatandaşlarını korumak üzere kalmış Amerikan destroyer Brooks kalmıştı. Komisyonun raporuna göre Türkler, öksüzlerin ve genel olarak hıristiyan halkın güvenliği için söz vermişlerdi.¹³⁸ Bu arada 4 Temmuz 1921'de bir Yunan savaş gemisi Karamürsel'i bombaladı,¹³⁹ ardından Yunan Birlikleri Karamürsel'i yeniden işgal ettiler.¹⁴⁰

1921 Temmuz, Yunanlıların ateşe verdikleri Değirmendere ve çevre köyler.

¹³⁶ Halil Kanargı, *Yunan...*, <http://www.aydinozel.net/yunan-meselesi-1-201yy.htm>

¹³⁷ *New York Times*, 9 Temmuz 1921 (İstanbul 4 Temmuz kaynaklı habere göre)

¹³⁸ *New York Times*, 9 Temmuz 1921

¹³⁹ *New York Times*, 5 Temmuz 1921

¹⁴⁰ *New York Times*, 6 Temmuz 1921

ATIF KAPTAN'IN ANILARI

Soyadını canlandırmış olduğu İzmit-Gebze civarı Kuvayı Milliye Komutanı Yahya Kaptan'dan alan İzmit'li tanınmış aktör Atif Kaptan (Terzioğlu), mütakere (Mondros) sonrası düşman donanmasının İzmit Körfezi'ne gelişini ve sonrasını şu sözlerle aktarıyor:

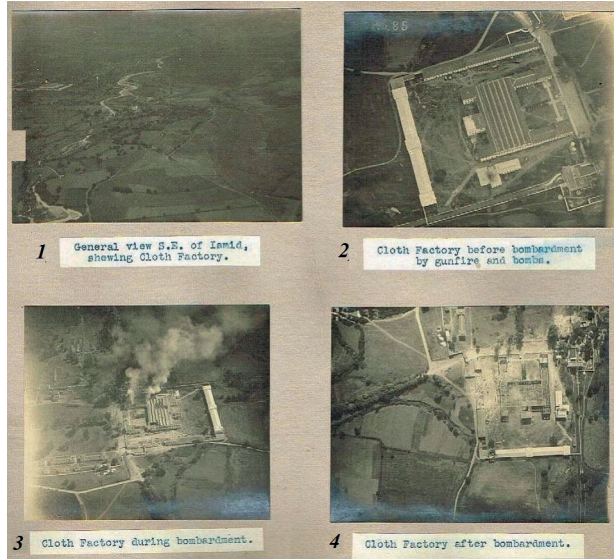
Bu aziz milletin bir çocuğu olmam dolayısıyla ilk kalb sızıntısını, İzmit Körfezi'ni dolduran düşman donanmasının gelişi ile duydum. Evimiz bütün deniz ve ovaya nazır için bu gelişi acı, nefret ve endişe ile temaşa ediyorduk.¹⁴¹

Bir gün memleketin ileri gelenlerini, bu arada babamı, Enver Paşa'nın yaverlerinden amcamız kaymakam Mümtaz Beyi işgal kuvvetlerinin tevkif ederek hapsedtiklerini gördük. Malta'ya sürülecekleri söyleniyordu. Babamı binbir zorlukla tersanenin yanında tutukevi olarak kullandıkları binada ziyaret ettik. Nihayet peder yakın dostların yardımıyla Malta yolculuğundan kurtulabildi. Bu sefer de evimiz sık sık işgalciler tarafından basılmaya başladı. Silah arıyorlardı. İki günün biri tersane bahçesinde, bir bir iftira ile bir Türk kurşuna diziliyor ve biz bunu görüyorduk.¹⁴²

Zannediyorum, Kurban Bayramı'nın ikinci günüydü, çocuk boş vermişliği içinde evimizin biraz aşığındaki Bayram Yeri'nde oyalanıyorduk. Limanı dolduran düşman donanmasının aniden bombardımanına şahit olduk. Çuhane Fabrikası bombardıman ediliyordu. Biraz sonra koca fabrika bir duman ve ateş sütunu halinde göğe uçtu. Milli Kuvvetler'den bir müfreze sözde oraya gelmiş.¹⁴³

18 Haziran 1920, İngilizler İzmit Çuha Fab. Bombalıyor

1)İzmit'in güneydoğusunda Çuha Fabrikası'nın genel görüntüsü.
2)Çuha Fabrikası'nın bombalanması öncesi.
3)Bombalama esnasında Çuha Fabrikası
4)Bombalama sonrası Çuha Fabrikası

18 Haziran1920, İşgal Güçlerinin Çuhane fabrikasını bombardımanı

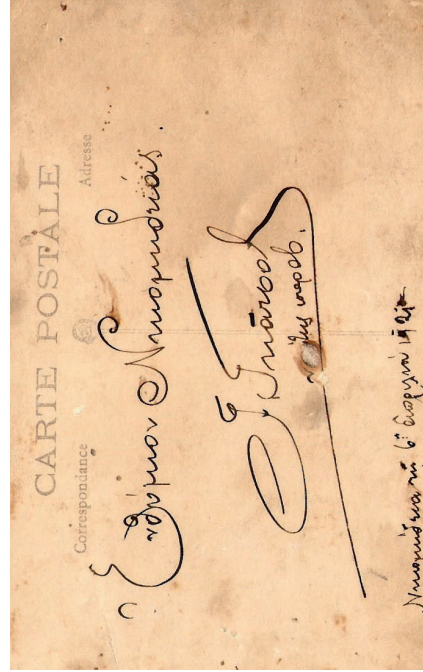
141 Atif Kaptan, *Kırksekiz Yıldan Çizgiler*, İstanbul 1955, s. 8

142 Atif Kaptan, *Kırksekiz...*, İstanbul 1955, s. 10

143 Atif Kaptan, *Kırksekiz...*, İstanbul 1955, s. 10, 12

YUNAN ZIRHLILARI KILKIŞ VE AVEROF¹⁴⁴

İzmit ve Körfez, Ulusal Güçler için de stratejik öneme sahipti. Bu nedenle İzmit'in hâkimiyeti için Yunan Ordusu ve Türk Kuvvetleri arasında çetin mücadeleler yaşanmıştır. Haziran 1921'den itibaren artan çarpışmalar ve Yunan Birliklerinin bölgede tutunmakta zorlanması, kara birliklerini desteklemek için Yunan Donanmasının kullanılmasını gündeme gelmiştir. 24 Haziran ile İzmit'in resmen kurtarıldığı tarih olan 28 Haziran 1921 arasında Yunan Donanmasına ait Kilkış Muharebe Gemisinin¹⁴⁵ İzmit Körfezindeki faaliyetleri bilinmektedir. Buna göre; 24 Haziran'da ilerleyen Türk birliklerine karşı Yunanlılar karaya asker çıkararak savunmayı güçlendirdiler, bu sırada Kilkış Zırhlısı Türk Birliklerine atışlar yaptı. Ancak 25 Haziranda Türk Topçularının Hasanköy'den Değirmendere sırtlarından yaptıkları top atışları nedeniyle Kilkış açığa çekilmek zorunda kaldı.¹⁴⁶

6 Nisan 1921, Averof mürettebatından Yunanlı Denizci George Gatsos'un İzmit sahilde çektiirdiği hatıra fotoğrafı

144 Sinan Yakay, Averof'un Hatırlattıkları, Şehiriçi Dergisi, S.52 (Mayıs 2007), s. 75-79

145 Kilkış Muharebe Gemisi: 1905 Amerikan yapısı, 13.000 ton ağırlığında, hızı saatte en fazla 17 mil, 6 adet 20,3lük topu, 8 adet 17,7lik topu ve 2 adet torpido kovani bulunmaktaydı. ((Büyüktuğrul, a.g.e., s. 69.)

146 Yusuf Çam, KDM Haziran 1997 Bülteni; Naşit Hakkı (Ulu), Vakıf Gazetesi 27 Temmuz 1921 tarihli nüshasından aktaran Sabahattin Özel, Milli..., s.210

1921, Nikomedia Hatırası. Yerel bir fotoğrafçı çekmiş. Üst sağda Averof mürettebatı George Gatsos, sağ altta Kilkış mürettebatı Paul Frangoulis.

Bir belgeye göre Yunan Donanmasının İzmit Körfezinde kara birliklerini destekleme harekâtı 24 Hazirandan en az 2 hafta öncesinde başlamıştır. Belge 16 Haziran 1921 tarihinde düzenlenmiş. Ayrıca bu harekâta Kilkış Muharebe Gemisi dışında Yunan Donanmasının efsane gemisi Georgeos Averof Zırhlı Kruvazörü de katılmıştır. Ne hazindir ki bize bu belgeyi hazırlayanlar işgallerin başından beri kendi vatandaşlarına yapılan utanç verici, acı muameleleri sadece seyretmek zorunda kalan Osmanlı istihbarat memurlarıdır (İstidlâ'ât Me'mûru Ali). Osmanlı Devleti'nin İzmit'teki istihbarat memuru raporunu İstanbul Emniyet Müfettişliğine yazmıştır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Averof ve Kilkış Zırhlıları İzmit'teki Yunan ordusunun savunma hatlarını desteklemek için İzmit Körfezine girerek İzmit ve çevresine top atışları gerçekleştirmişlerdir (Averof ve Kilkış Zırhlıları Yunan askerinin kuvve-yi mesaffyesini tezyîd için... İzmit ve havâlisini lüzûmsuz yere bombardıman etmeleri...). Averof ve Kilkış'ın İzmit Körfezindeki faaliyetlerine ne zaman başladıkları ise belgede belirtilmemiştir (Averof ve Kilkış Zırhlıları...bir müddetden berü...). Yine belgeden anlaşıldığı kadarıyla Yunan Donanmasının düzenlediği bu

harekatin halka ve İzmit'e verdiği zararı görerek, sonunda İngiltere, körfeze üç savaş gemisi gönderip Averof ve Kılış'a engel olmuştur (Averof ve Kılış Zırhlıları... İzmit ve havâlisini lüzûmsuz yere bombardıman etmeleri ahâli-yi mahâliyeyi izrâr ve ihâka ve memleketi tahrîb eylemekden başka bir netice istihsâl etmeyeceği İngiltere devletince nazâr-ı dikkate alınarak bu ahvâle nihâyet vermek maksâdıyla bombardımandan vazgeçmeleri için mezkûr körfeze üç aded İngiliz harb gemisi ağrâm...Yunan filosu nezdinde tesîsâtda buldukları vâkî günden berü devâm eden mücây'â nihâyet verilmiş olduğu...). Bu konuda bilgiler veren belgenin Osmanlıca'dan tam transkribi aşağıdaki gibidir.¹⁴⁷

1921, Yunan Kruvazörü Kılış

“İSTÂNBUL EMNİYET MÜFETTİŞLİĞİ CÂNİB-İ ÂLİSİNE”

“1- Averof ve Kılış Zırhlıları Yunan askerinin kuvve-yi mesaffyesini tezyîd için bir müddetden berü İzmit ve havâlisini lüzûmsuz yere bombardıman etmeleri ahâli-yi mahâliyeyi izrâr ve ihâka ve memleketi tahrîb eylemekden başka bir netice istihsâl etmeyeceği İngiltere devletince nazâr-ı dikkate alınarak bu ahvâle nihâyet vermek maksâdıyla bombardımandan vazgeçmeleri için mezkûr körfeze üç aded İngiliz harb gemisi ağrâm ve tedâbir ve tenbîhât-ı lâzimeye tevessül ve Yunan filosu nezdinde tesîsâtda buldukları vâkî günden berü devâm eden mücây'â nihâyet verilmiş olduğu berây-ı ma'lûmât ma'rûzdur”

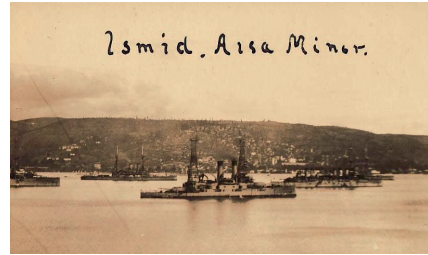
“2- 'Asâkin-i şedîd bir muhârebeyi müte'âkib 'Asâkir-i Osmâniye tarafından zabt edildiği tevâtür esâyî' olduğu cümle-yi istitlâ'âtdan bulunmuş olmağla ma'rûzdur fermân”

İstitlâ'ât Me'mûru AliMüfettiş İmza

Dördüncü şube ? ve ilân-ı takdim

1920, İşgal donanması İzmit Körfezinde

1920, İzmit'te işgal gemileri

147 Ayrıca bkz: BOA, DH.EUM.SSM, 7, 46, 09/Ş /1339 (İki Yunan savaş gemisinin İzmit Körfezi sahillerini bombardıman etmesi üzerine İngiliz Hükümetince bölgeye gönderilen savaş gemileri vasıtasıyla bombardımanın durdurulduğu)

Yunan Kruvazörü Averof

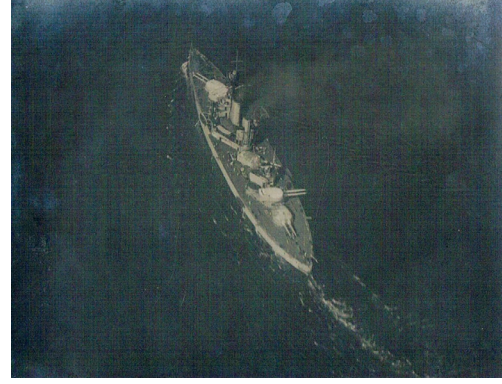
1920 İşgal donanması İzmit Körfezi'nde

1920'ler İzmit'te işgal donanması

1920 HMS Ramillies kruvazörü İzmit açıklarında

1920 İzmit açıklarında İngiliz zırhlısı HMS Ajax

1920 İşgal donanması İzmit Körfezi'nde

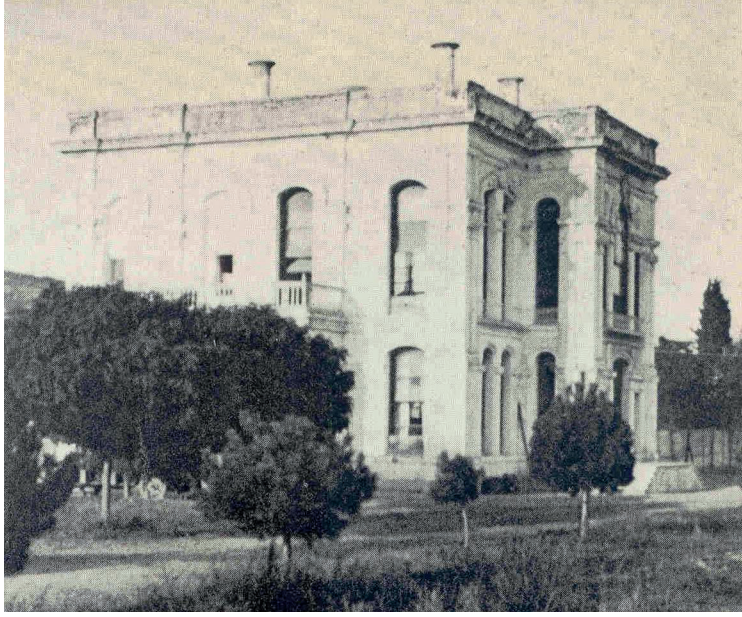
1920 İşgal dönemi İzmit. İskelede İngilizlere ait XI66 mavnası

1920 İngiliz servis botu iskeleğe yanaşırken

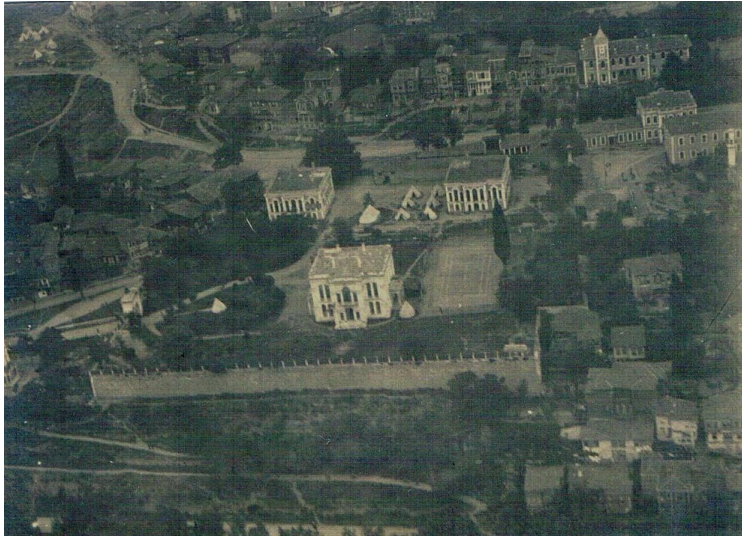

1920 İngiliz İşgal Güçlerini Gümrük İskelesi'nden sahile çıkartan buharlı tekne

General Ironside'in Karargahını kurduğu İzmit Hünkar Kasrı

30 Mart 1920'de İzmit çevresinde kurulan 242. Tugay, Britanyalı ve Hintli birliklerden oluşuyordu. Kısa bir süre sonra 1.inci Gordon Highlander piyade taburu da dahil oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından İstanbul'un işgali boyunca hizmet yaptı. 6 Haziran – 15 Eylül 1920 arasında resmen 28.inci tugaya bağlı olmuştu. Ağustos ayında taburun komutasını Tümgeneral Edmund Ironside üstlendi. 1920 Eylül'ünde İzmit cephesinin Yunanlılar tarafından üstlenilmesi sonrası 242.inci Tugay dağıtıldı.

İşgal Dönemi Kasrı Hümayun ve çevresi.(Arkası ve Bağçeşme Rampası'nda askeri çadırlar) 30 Mart 1920'de 242.inci Tugay'ın kurulmasıyla birlikte bir İngiliz Amiral Kasrı'na gelerek incelemelerde bulunmuştu.

SONUÇ

Açıkça görüldüğü gibi İzmit Körfezi jeostratejik konumuyla tarihsel sürecin her zaman diliminde, gerek Avrupa ve Asya kıtaları arasında bir geçiş noktası, gerekse İstanbul Boğazı'nı denetler bir konumda olmasıyla askeri önemini korumuş, yanı sıra Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapmış olan İstanbul'un lojistik destekleyicisi olmasıyla ticari parıltısını da hiç kaybetmemiştir. Son yıllarda da bir sanayi merkezine dönüşmüştür. Ancak bu noktada ne yazık ki geçmişteki bu yönde güzelliklerine atfedilen tüm beğeni sıfatlarını, kent planlaması ve kent yaşayanları unsurlarının rant uğruna göz ardı edilmesi sonucu kaybetmiştir. Keşke tarihsel notlarda tesbit ettiğimiz güzellikleri günümüzde de yaşanabilir olsaydı.

KAYNAKÇA

-KİTAPLAR

- Büyüktuğrul Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, C.5, İstanbul, 1977
- Halpern Paul, *The Mediterranean Fleet, 1919–1929*, Farnham 2011
- Kaptan Atıf, *Kırksekiz Yıldan Çizgiler*, İstanbul 1955
- Mütercimler Erol, *Kurtuluş Savaşı'nda Denizden Gelen Destek*, İstanbul 2004
- Özel Sabahattin, *Kocaeli'ye Sakarya İllerinde Milli Mücadele*, İstanbul 1987
- Öztüre Avni, *Nicomedia*, İstanbul 1981
- Russell W. H., *The War – From the Death of Lord Raglan to the Evacuation of Crimea*, Londra 1856
- Türk İstiklal Harbi, c.1, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1992
- Ulugün F. Yavuz, *Kocaeli ve Çevresi Denizcilik Tarihi*, İzmit 2009
- Ulugün F. Yavuz, *İzmit Mezar Kitabeleri – İzmit Mezarlıkları*, İzmit 2015
- Unal Nail, *Bir İzmitlinin Hasan Tahsin Elbeyoğlunun Anıları*, İzmit, 2005
- Yüce Rifat, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945

-TEZLER

- Kaya Şennur, *Tanzimattan Cumhuriyet'e İzmit*, İTÜ SBE, İstanbul 2008

-MAKALELER

- Akkor Mahmut, I. Dünya Savaşı'nda Kocaeli'de İngiliz Esirleri, *Akçakoca Kocaeli Tarih Sempozyumu*, C. II, Kocaeli 2015
- Beyoğlu Süleyman, Kocaeli'de İşgal ve Mezalim, *Akçakoca Kocaeli Tarih Sempozyumu*, Kocaeli 2015
- Brooks S.E., Account of the Allied's entry of the Allied Fleet through the Dardanelles, <http://ww1lit.nsms.ox.ac.uk/ww1lit/gwa/document/9239/5751>
- Bütüner Zübeyir, Alman Seyyah Andreas David Mordtmann'ın İznikmid – İznik – İzmit (Kocaeli) İzlenimleri, *Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli 2016
- Corbett Sir Julian S., History of The Great War, *Naval Operations*, Cilt 3, Sayı 1915 Bahar - 1916 Haziran, Londra 1923, <http://www.naval-history.net/WW1Book-RN3a.htm>

Hill Richard, A Bypath in Naval History, *The Naval Review*, Cilt 74, No. 1 Ocak 1986

Kanargı Halil, Yunan Megali İdea'sı (Helen Emperyalizmi), Eylül 2002, <http://www.aydinozel.net/yunan-meselesi-1-201yy.htm>

Ulugün F. Yavuz, 1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine, *Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III*, Kocaeli 2017

Yakay Sinan & Şahin Necmi, Çanakkale Savaşları Sırasında Kocaeli ve Çevresinde Denizaltı Saldırıları, Şehirçi, S. 31 (Eylül 2005)

BİLDİRİLER

Göçer Kenan, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk Üzerine Bir İnceleme", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III (25-27 Mart 2016), C.II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, ss.897-910.

-GAZETELER

Journal du Loiret, 9 Nisan 1856

New York Times, 26 Nisan 1856

New York Times, 6 Nisan 1878

New York Times, 7 Nisan 1878

New York Times, 17 Mayıs 1878

New York Times, 14 Haziran 1878

New York Times, 15 Haziran 1878

New York Times, 23 Ekim 1878

New York Times, 01 Ocak 1879

The Graphic, 15 Mart 1879

New York Times, 2 Mart 1879

New York Times, 14 Mart 1879

New York Times, 2 Mayıs 1879

New York Times, 7 Aralık 1915

Argus, 8 Aralık 1915

New York Times, 11 Ağustos 1919

New York Times, 06 Temmuz 1921

Selçuk İlhan, Pencere, *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Nisan 1967

Williams Paul, British Start War on Turk's National Army, *Chicago Daily Tribune*, 27 Mart 1920

Press, 26 Nisan 1917

Auckland Star, 22 Aralık 1917

New York Times, 8 Nisan 1920

New York Times, 19 Haziran 1920

Evening News, 19 Haziran 1920

Examiner, 21 Haziran 1920, s. 5

Washington Post, 19 Eylül 1920

New York Times, 29 Mayıs 1921

New York Times, 12 Haziran 1921

New York Times, 16 Haziran 1921

New York Times, 27 Haziran 1920

New York Times, 30 Haziran 1921

Atlanta Constitution, 03 Temmuz 1921

New York Times, 05 Temmuz 1921

New York Times, 9 Temmuz 1921

New York Times, 01 Temmuz 1921

New York Times, 03 Temmuz 1921

-ARŞİV BELGELERİ

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:18, 7, 09/N/1333

BOA, DH.EUM. 5.Şb, no:32, 14

BOA, DH.EUM. 5. Şb, no. 21, 15

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:23, 8, 13/L/1333

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:27, 10, 26/M/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:15, 7, 05/N/1333

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:31, 10, 28/M/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:44, 10, 04/S/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:49, 10, 27/S/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:67/C, 10, 19/S/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:67/B, 10, 19/S/1334

BOA, DH.EUM. 3.Şb, No:14, 21, 14/C/1335

BOA, DH.EUM.SSM., 7, 46, 09/Ş/1339

Y. PRK. UM. 31/65 ve 31/71

Papers of the Drury Lowe Family of Locko Park, Spondon, Derbyshire, late 12th century-1959, Nottingham University Library, Department of Manuscripts and Special Collections. Kırım (*Dr C 74/11*), İzmit (*Dr C 74/15*)

Shipman James, *Shipman Diary (Yarra personeli Shipman'ın günlüğü)* 28 May 1915 - 21 May 1919, Mitchell Library, State Library of New South Wales

-DERGİLER

The Ascott Grapevine Issue 34, 1878

La Guerre Russo-Turque 1877-1878, Revue Militaire Suisse (İsviçre Askeri Dergisi), 06 Temmuz 1878

Revue Générale de Droit International Public, Ocak – Şubat, Paris 1895

**Revue de l'Orient Chrétien*, 15 Temmuz 1895

The Naval Review, Recollections of The Passage of The Dardanelles by a British Battle Squadron in The European Crisis of 1878, The European Situation, Cilt XXVIII, No. 1, Londra 1940

Kocaeli İl Yıllığı, 1967

Durak Nihat (Röportaj), Kurtuluş Savaşı Anılarımız, *Şehiriçi Dergisi*, Haziran 2003

KDM Bülteni, Haziran 1997

-ELEKTRONİK KAYNAKLAR

http://www.historylearningsite.co.uk/british_submarines_and_the_darda.htm

www.Gallipolidigger.com

<http://www.naval-history.net/WW1NavyTurkish.htm>

<http://www.navy.gov.au/swan-huon-i>

<https://www.navyhistory.org.au/the-ran-in-the-black-sea/>

<http://www.navy.gov.au/hmas-huon-i>

[en.wikipedia.org/wiki/Michael_Murphy_\(VC\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Murphy_(VC))

<http://cumhuriyetforum.org/forum/index.php?showtopic=19008>

<http://www.stahlgewitter.com>

http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-03-HMS_Severn.htm

http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-75-RFA_Bacchus2.htm

<https://www.navy.gov.au/hmas-parramatta-i>

http://oldweather.s3.amazonaws.com/ADM_53-63337/ADM_53-63337-014_0.jpg

<http://maviboncuk.blogspot.com.tr/2013/12/1920-british-fleet-at-ismid.html>

19. YÜZYILIN İLK YARISINA AİT NÜFUS DEFTERLERİ VE İZMİT KAZASI'NIN NÜFUSU

FERHAT BERBER*

Giriş

1830/1831 tarihinde başlayan, modern anlamda ilk olan Osmanlı nüfus sayımları¹ yerel tarih çalışmaları açısından son derece kıymetli bilgiler içermektedir. Bu kaynaklar esas alınarak Kocaeli çevresine dair bazı çalışmalar² yapılmış olmakla birlikte, bölgenin merkezi konumundaki İzmit kazasının nüfusu detaylı bir biçimde incelenmemiştir. Yine Kocaeli ve yöresinin tarihine dair çalışmalar son yıllarda, özellikle içinde bulunduğumuz bu sempozyum serisinin de başat rolü ile, artmışsa da ana kaynak olarak 19. yüzyıl nüfus kayıtlarının kullanıldığı tebliğler bir hayli sınırlı kalmıştır.

Bu sebeple bu çalışmada 19. Yüzyılın ilk yarısına ait nüfus defterlerinde İzmit (İzmitmid) kazasına ait bilgiler bir arada değerlendirilerek bir nüfus ve yerleşim panoraması sunulmaya çalışılacaktır.

İZMİT KAZASINA AİT NÜFUS DEFTERLERİ

Öncelikli olarak çalışmada kullanılan kaynakların tanıtımını yapmak icap eder. Osmanlı arşivlerinde İzmit kazasına ait bilgiler içeren 60'a yakın defter olup bunlardan 45 kadari yoklama defteridir. Geriye kalan 15 adet defterin bir kısmı da bozuk veya okunamayacak derecede yıpranmıştır. Ancak elde kalan 11 adet defterin kazanın nüfusuna dair tatmin edici bilgiler ihtiva ettiği söylenebilir. Tablo-1'de bu defterlerin arşiv kodları ile tarih ve içerikleri yer almaktadır.

Tablo-1: Çalışmada Kullanılan Nüfus Defterleri

1	H. 1246/M.1830-1831 Nfs. d. 592 Yabancı Reaya
2	H. 1246/M.1830-1831 Nfs. d. 668 Müslüman İcmal
3	H. 1247/M. 1831 Nfs. d. 589 Yabancı İslam
4	H. 1247/M. 1831 Nfs. d. 1182 Reaya

* Yrd. Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ferhat_berber@yahoo.com

1 Osmanlı'da modern nüfus sayımlarının çeşitli yönlerden izahı ve tahlili için başlıca olarak bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE Yayınları; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul 1990, ss. 81-107; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003; Nejdett Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu (700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı)*, C. 19-20, S. 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, ss. 117-124.

2 Ahmed Nezih Galitekin, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Yapılan Nüfus Sayımlarında Kocaeli Körfez İlçesi (Hereke Ve Taşköprü Köyleri)*, Körfez Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2013.

5	H. 1250/M. 1834-1835 Nfs. d. 670 Genel İcmal
6	H. 1250/M. 1834-1835 Nfs. d. 671 Genel İcmal
7	H. 1256/M. 1840-1841 Nfs. d. 623 Müslüman
8	H. 1256/M. 1840-1841 Nfs. d. 626 Reaya
9	H. 1258/M. 1842-1843-Nfs. d. 624 Müslüman
10	H. 1258/M. 1842-1843-Nfs. d.627 Reaya
11	H. 1260/M. 1844-1845 Nfs. d. 971 Genel İcmal

İZMİT KAZASI'NIN MÜLKÎ TAKSİMAT'TAKİ YERİ

19. yüzyılın ilk yarısında İzmit Kazası hep Kocaeli Sancağı'na bağlı görünmektedir. Ancak Kocaeli Sancağı'nın mülkî taksimattaki yeri sürekli olarak değişiklikler göstermekte bazı eserlerde de farklı bilgiler verilmektedir. 1831'de Kocaeli Sancağı, Karpat'a³ göre Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti içinde, bazı nüfus defterlerine⁴ göre ise hem 1831'de hem de 1834-1835'te Hüdavendigâr Eyaleti içinde yer alır. 1836 yılında Hüdavendigâr Müşirliği'ne dâhil olmuştur.⁵ 1840 yılında ise kısa bir süre Kocaeli Müşirliği içinde yer almış, 1841-1842'de yeniden Hüdavendigâr Eyaleti içine alınmıştır.⁶ 1842-1843 tarihli bir Müslüman nüfus defterinde ise Bolu Eyaleti'ne⁷ dâhil olduğu yazılmışsa da, aynı tarihli reaya nüfus defterinde Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlı olduğu görülmektedir.⁸ Sancak, 1844-1845 tarihli temettüat defterlerine göre Bolu Eyaleti kapsamındadır.⁹ 1848¹⁰ ve 1850¹¹ tarihli Devlet salnamelerinde ise Kastamonu Eyaleti içinde yer almıştır. 1850 yılında Kaza'nın Bahçecik, Yuvacık ve Yeniköy adında üç de nahiyesi görülür.¹² 1855 tarihli salnamede de Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlı olduğu bilgisi mevcuttur.¹³ Yukarıda çoğu ana kaynaklardan verilen bilgiler, Kocaeli Sancağı'nın hangi üst birime bağlı olduğu konusunda net bir tablo ortaya koyamamaktadır. Yıllar arasında değişiklikler yapıldığı muhakkak ise de aynı yıla ait kaynaklarda farklı bilgiler olması, kaynakların sonradan tasnifi sırasında bu karmaşanın oluştuğu ihtimalini akla getirmektedir.

YILLARA GÖRE KAZA'NIN TOPLAM NÜFUSU

Bu bahis altında İzmit kazasının yıllara göre toplam nüfusu tablolaştırılmıştır.¹⁴

3 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 52

4 BOA. Nfs. d. 1182; Nfs. d. 671

5 Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ss.647-662, Kocaeli 2015, s. 649,

6 İlkay Erken, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 2015, s. 193-236, s. 202

7 BOA. NFS. d. 624

8 BOA. NFS. d. 627

9 Subaşı, a.g.b., s. 649 ve ayrıca bakınız Tuğba Okuyan, *İzmit Temettüat Defterleri*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004

10 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1264, s. 200

11 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1266, s. 43

12 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1266, s. 70

13 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1272, s. 65

14 Bkz. Tablo-2

Tablo-2: İzmit Kazası'nın Yıllara Göre Toplam Nüfusu

İzmit Kazası Toplam Hane ve Nüfusu (Erkek)		
Yıl (Hicri/Miladi)	Hane	Nüfus
1246/1830-1831		12770
1247/1831 (Karpat-Karal)		11569
1250/1834-1835	4697	11911
1256/1840-1841	5013	11636
1258/1842-1843	5302	11669
1260/1844-1845	4697	

Kullanılan kaynakların tamamında hem hane hem nüfus bilgileri aynı anda yer almamıştır. Sayımın başladığı yıl olan 1830-1831'de eldeki çeşitli defterlerin verilerinden hareketle 12770 erkek nüfus sayısına ulaştık. Karal ve Karpat'ın kullandıkları icmal defterine göre ise İzmit Kazası'nın toplam erkek nüfusu 11569 olarak verilmiştir.¹⁵ Eldeki Hicri 1246 tarihli defterlerin verdiği sayının Karal ve Karpat'ın kullandığı Hicri 1247 tarihli defterdeki sayıdan az olması bir nüfus düşmesine işaret etmektedir. Bundan sonraki defterlerin verileri de yıllara göre toplandığında yine de 1830-1831 yılına ait sayılara ulaşılammaktadır. Ancak 1830-1845 arasında İzmit kazasının toplam erkek nüfusunun bütün değişiklik ve hatalı yazım farklarına rağmen, 11 bin ile 12 bin arasında olduğu kesin bir bilgi olarak verilebilir. Erkek nüfustan hareketle, kazanın kadın-erkek toplam nüfusunun 22 bin civarında ve hatta üzerinde olduğu tahmini de yapılabilir.

KAZA NÜFUSUNUN ETNİK YAPISI

İzmit Kazası gayrimüslim tebaanın yoğun olduğu bir yerdir. Hane bazında Müslümanlar ile gayrimüslimler birbirine yakın görünseler de nüfus olarak bakıldığında gayrimüslimlerin sayısı daha fazla oldukları görülmektedir.¹⁶ Kazanın gayrimüslim cemaatleri arasında de baskın biçimde Ermeniler en kalabalık grubu oluşturmaktadır.¹⁷

Tablo-3: Yıllara Göre Müslüman Ve Reaya Nüfus

Yıl	Grup	Hane	Nüfus
1246	İslam	2580	5645-5657
	Reaya		6143-7113
1250	İslam	2372	4600
	Reaya	2325	7311
1256	İslam	2673	5367
	Reaya	2340	6269

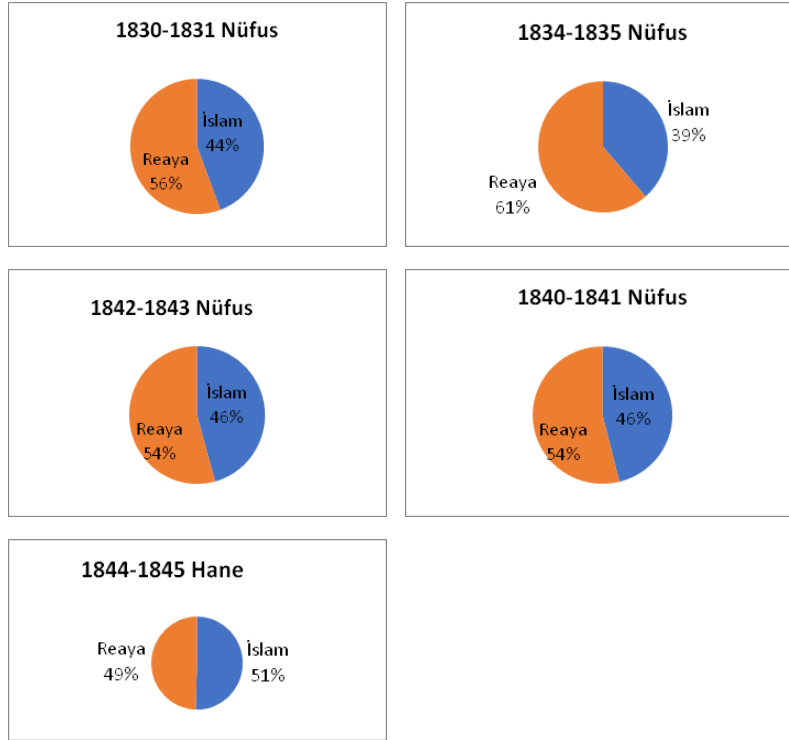
15 Karal, ...İlk Nüfus Sayımı, s.202 ; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.52

16 Bkz. Tablo-3 ve Grafik-1

17 Nüfusun etnik dağılımının bazı ayrıntıları, tekrara düşmemek için, bu bahis içinde değil, Nüfusun Şehir-Kır Dağılımı ve Yerleşim Birimleri başlıkları altında verilecektir.

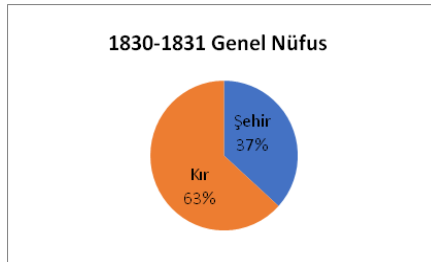
1258	İslam	2657	5336
	Reaya	2645	6333
1260	İslam	2372	
	Reaya	2325	

Grafik-1: Müslüman Reaya Oranı

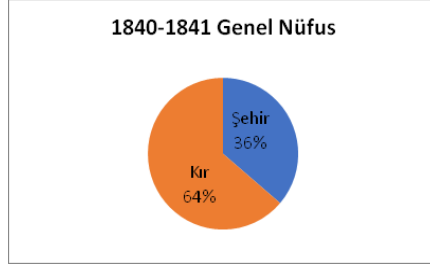
NÜFUSUN ŞEHİR-KIR DAĞILIMI

İzmit Kazasında nüfus dağılımının 10 yıllık süre içerisinde, şehir-kır bazında, çok fazla değişiklik göstermediği görülür. Kaza erkek nüfusunun üçte ikisine yakın bir kısmı kır yerleşim birimlerinde yaşamakta iken geri kalanı şehir merkezinde ikamet etmektedir.¹⁸

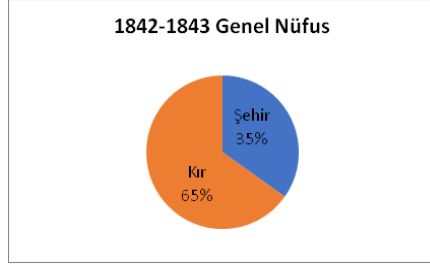

Grafik-2

18 Bkz. Grafik-2,3 ve4

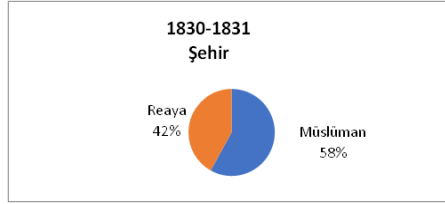

Grafik-3

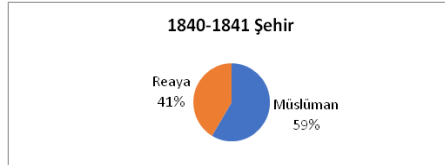

Grafik-4

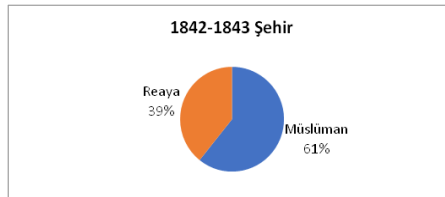
Şehir merkezinde Müslüman nüfusun, kır yerleşimlerinde ise gayrimüslimlerin sayıca fazla oldukları görülmektedir.¹⁹

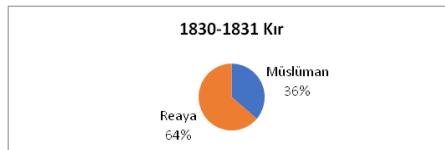
Grafik-5

Grafik-6

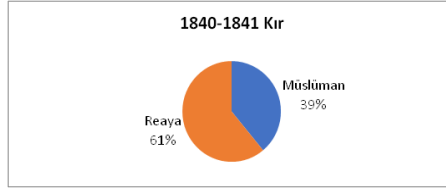

Grafik-7

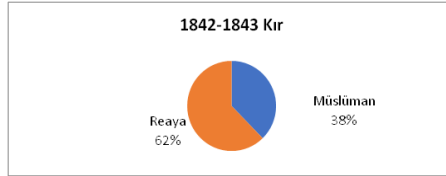

Grafik-8

¹⁹ Grafik-5,6,7,8,9 ve 10

Grafik-9

Grafik-10

YERLEŞİM BİRİMLERİ

Kazanın yerleşim birimleri Müslüman ve reaya olarak iki ana başlık altında incelenecektir.

MÜSLÜMAN YERLEŞİMLERİ

Şehir Merkezi-Mahalleler

İzmit kazasının şehir merkezinde Müslümanların ikamet ettiği 20 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin bir kısmı halen aynı isimle varlıklarını devam ettirmektedirler.

Tablo-4: Müslüman Mahallelerinde Defterlere Göre Nüfus

Mahalle	Defter		Defter		Defter		Defter	
	1246-583		1246-668		1256-623		1258-624	
Hane	Nüfus	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Ömer Ağa	119	325	265	126	219	128	219	
Karabaş	144	262	262	129	221	129	221	
Cedid	50	93	93	53	79	53	79	
Çukurbağ	178	297	297	149	249	149	249	
Hacı Hızır	131	251	251	121	212	122	212	
Tepecik maa Abdüsselam	103	203	203	94	167	94	167	
Cami-i Şerif	55	100	100	56	106	55	105	
Başçeşme	67	129	126	65	124	65	124	
Veli Hoca	78	149	149	99	162	99	162	
Hamza Fakih	50	102	102	54	100	54	100	
Sadık	10	27	27	16	32	15	30	
Hacı Hasan	92	206	206	96	194	96	194	

Akçakoca/Akmescid	75	155	155	89	161	79	161
Çarşu-yı Müslim	53	111	111	51	106	51	106
Ahmedcik	33	68	68	49	83	49	83
Tulkuk	15	26	26	13	29	13	29
Hacı Hurma / Hürrem	54	107	107	69	118	69	118
Durgut	28	37	47	22	42	22	42
Debbağhane	14	24	24	13	23	11	23
Karaburç	29	55	55	26	42	26	42
Toplam	1378	2727	2674	1390	2469	1379	2466

Müslüman mahalleler arasında nüfusun sayıca yüksekliği bakımından, sıraları değişmekle birlikte Ömerağa, Çukurbağ, Karabaş mahalleleri ilk üç sırada yer alır. Az nüfuslu mahalleler ise Debbağhane, Tulkuk ve Sadık mahalleleridir. Aradaki diğer mahallelerin nüfus fazlalığı bakımından yıllar içinde sıralarında büyük bir değişme bulunmamaktadır. Buradan hareketle İzmit kazası şehir merkezinde, 10 yıllık süre içerisinde, mahalleleri değiştirebilecek kadar büyük nüfus hareketlerinin olmadığı söylenebilir.

Müslüman mahallelerinde ortalama olarak 68-69 hane; 123-136 nüfus bulunmaktadır.

KIR YERLEŞİMLERİ

İzmit kazasında köyler "divan" adı verilen toplu bir yerleşim altında gruplanmışlardır. Bir nevi nahiyeye görünümünde²⁰ olan 15 adet divanda toplanan köylerin isimleri aşağıdaki gibidir.²¹

Tablo-5: İzmit Kazası Müslüman Köyleri

Divan-ı Çınarlı	Divan-ı Arızlı	Divan-ı Belenören
Çınarlı	Akpınar	Belenören
Divan-ı Danişmend maa Taceddin	Kulfallı	Değirmenderesi
Sarıcalar	Hatib	Orçun
Hacı Ahmed Ç.	Arızlı	Saraylı

20 Divan, Pakalın tarafından, "Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden müteşkil idari birlik", olarak tanımlanmış; Baykara tarafından, "Selçuklu ve erken Osmanlı döneminde de kullanılmış olup küçük iskân birimlerinin vergi amacıyla bir arada değerlendirildiği yerleşim şekli", olarak ifade edilmiştir; Özçağlar, "Divanlar, Osmanlı'da bazı yörelerde dağınık köy yerleşimlerinin irtibat, vergi tahsili gibi amaçlarla bir ünite içinde gruplanması ile oluşan, idari alanlardır. Bugünkü mahalleli köylere benzemektedir.", derken; Yılmaz ise divanın " idari anlamda 15. yüzyıla kadar, yerleşme coğrafyası açısından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülebileceğini ifade edip daha çok Kuzey Anadolu'da görüldüğünü ve nahiyenin yerel adı olduğunu", iddia eder; Şahin ise 15 ve 16. yüzyıllarda "küçük köyler topluluğu şeklindeki bu birimin nahiyeye denk geldiğini" belirtir. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Basımevi, İstanbul 1983, s. 457; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000, s. 28; Ali Özçağlar, "Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3/1, 2005, ss. 1-25, s. 8; Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies*, 2/1 2010, ss.273-309; İlhan Şahin, "Nahiye", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 306-308, s. 307.

Bütün bu izahata rağmen ele aldığımız kaynaklarda onlarca köyü olan divanlar bulunduğu gibi 5 nüfuslu tek köyden oluşan divanlar da vardır. Bu sebeple bizim önermemiz de, en azından incelenen yöre için, divanın eskiden var olan bir idari/mali ünitenin 1830'larda geleneksel bir ünitenin sadece ismen devamı olabileceği yönündedir.

21 Köylerin farklı defterlere göre nüfus ve hane bilgileri için bkz. EK-II

Toylar	Ahi	Hisareyn
Kabaoğlu	Divan-ı Mirhanlı	Sığırlık Ç.
Divan-ı Yakub Durasan	Hasanoğlu	Değirmen
Durasan	Sofuoğlu	Kullar
Solaklar	Receb	Köse
Yunuslu	Kozluca	Uzunbey Ç.
Divan-ı Gökçeviran	Başlı	Reisli Ç.
Çobanoğlu	Divan-ı Yassıbağ	Emin Kethüda Ç.
Sadıklar	Muradoğlu	Kirazoğlu Ç.
Çeribaşılar	Duhancıoğlu	Kirazoğlu Ç. Müslim Kıpti
Topallar	Tekke	Musa Kethüda Ç.
Üçgaziler	Toygarioğlu	Musa Kethüda Ç. Müslim Kıpti
Divan-ı Gedikli	Kargaoğlu	Hacı İbrahim Ç.
Büberoğlu	Divan-ı Resüllü	Kumla Ç.
Mancarcıoğlu	Camili	Hacı Mahmud Ç.
Elmacıoğlu	Kıracık/Kayracık	Turnaoğlu Ç.
Boduroğlu	Dere	Koloğlu Ç.
Kabakçioğlu nd. Şeytandere	Hacı Ahmed Ç.	Horosoğlu Ç.
Gedikli	Nasuhlar	Ali Kethüda Ç.
Gedikli Müslim Kıpti	Kefere Kırmısı	Çepni (Tabi-i İzmid)
Divan-ı Kurtdere	Kulaksız Ç.	Çepni Müslim Kıpti(Tabi-i İzmid)
Ortabirun	Eşme-i Müslim	Eşme-i Müslim (İznikmid)
Ayvalı	Divan-ı Çayırköy	Eşme-i Müslim Kıpti (İznikmid)
İslam	Sepetçi	Kızılçıklı tabi-i Divan-ı Armişe
Karaabdülbaki	Alagözler	Divan-ı Zeytinburnu
Divan-ı Akgödek	Hacıoğlu	Çöpçüoğlu
Akgödek	Çayır	Tepe
Çepni	Divan-ı Nebi Hoca	Mollaoğlu
Divan-ı Deretepe	Gökçeler	Dombaycıoğlu
Sekbanlı	Kalemcioğlu	Hasancıklar
Tepe	Nebi Hoca	

Müslüman köyler içerisinde en kalabalık olanlar sırasıyla Değirmendere, Saraylı, Çepni, Eşme, Hisareyn köyleri olup diğerlerinde nüfus 100 kişiden daha düşüktür. Köylerde ortalama 14-15 hane; 33-36 erkek nüfus bulunmaktadır.

REAYA YERLEŞİMLERİ

Şehir Merkezi-Mahalleler

Tablo-6 Reayanın Yaşadığı Mahalleler

ŞEHİR REAYA YERLEŞİMLERİ						
Defter MAHALLE	1246-590	1247-1182	1256-626		1258-627	
	ERKEK	ERKEK	Hane	ERKEK	Hane	ERKEK
Çarşı-Ermeni	544	445	201	539	201	485
Şeyhler-Ermeni	873	709	272	796	272	705
Akçakoca- Ermeni	23	16	0	0	0	0
Rumlar- Ermeni	13	10	0	0	0	0
Rumiyan	394	300	128	327	128	325
Yahudi	117	117	43	83	43	74
Toplam	1964	1597	644	1745	644	1589

İzmit kazasında gayrimüslimlerin yaşadığı 6 adet mahalle bulunmaktadır. Ermeniler Çarşı ve Akçakoca'da Müslümanlar ile birlikte, Mahalle-i Rumiyan'da da Rumlarla birlikte ikamet etmektedirler. Rumların Ermeniler ile birlikte aynı mahalleyi paylaştığı belirtilmişti. Yahudiler ise kendilerine ait müstakil bir mahallede yaşamaktadırlar.

Gayrimüslim mahalleler içinde en kalabalığı Şeyhler en az nüfusa sahip olanı ise Yahudi Mahallesi'dir.

Gayrimüslim mahallelerinde ortalama 107 hane ve 264-327 erkek nüfus bulunmaktadır.

KIR YERLEŞİMLERİ

İzmit kazasında Yahudiler diğer yerlerde olduğu gibi burada da şehirde ikamet etmekte olup gayrimüslim kır yerleşimleri Ermeni ve Rum cemaatlerine aittir.

Tablo-47: Kır Ermeni Yerleşimleri

Birim/Defter		1246-590	1247-1182	1256-626			1258-627		
Köy	Mahalle	Erkek	Erkek	Mahalle	Hane	Erkek	Mahalle	Hane	Erkek
Bahçecik	34	2080	1716	23	509	1427	34	761	2004
Yuvacık	4	775	726	4	285	745	4	285	653
Ermişe	2	413	367	2	167	451	2	166	406
Dağ		48	43		21	62		19	58
Arslanbey		550	491		201	575		200	556
Döngel		123	98		49	125		48	104
Toplam		3989	3441		1232	3385		1479	3781

İzmit kazasının kır yerleşimleri 6 adet Ermeni, 4 adet Rum köyünden ibarettir. Ermeni köyleri, Dağköy ve Döngel hariç diğerleri, çok büyük köylerdir. Hatta daha bu yüzyılın ortasında Bahçecik; Yuvacık ve Arslanbey (Yeniköy) nahiye olarak kabul edilmiştir.²² Ermeni yerleşimlerinde en kalabalığı Bahçecik en az nüfuslusu ise Dağköy'dür. Ermeni kır yerleşimlerinde farklı yıllara ait defterler arasındaki erkek nüfus farklılığı buralarda bir nüfus hareketliliği olduğuna işaret olarak kabul edilebilir.²³

İzmit kazasındaki Ermeni kır yerleşimlerinin tarihi son derece eskidir.²⁴ Özellikle dini merkez niteliğinde bulunanlar buradaki Ermeni nüfus artışının da başlıca sebebi olmalıdır.

Tablo-8: Kır Rum Yerleşimleri

Birim/Defter	1246-590	1247-1182	1256-626			1258-627
	ERKEK	ERKEK	HANE	ERKEK	HANE	ERKEK
Cedid	332	309	131	338	131	201
Mihaliç	490	488	201	491	201	463
Eşme	157	141	64	172	94	167
Karatepe	181	167	68	138	96	132
Toplam	1160	1105	464	1139	522	963

Rum yerleşimlerinde Mihaliç en kalabalığı, en az nüfuslusu ise önceleri Eşme iken sonradan Karatepe olup ortalama olarak 116-130 hane ve 240-290 erkek nüfus bulunmaktadır.

DEFTERLERDEN ÖNEMLİ NOTLAR

Tebliğ'in hazırlanmasında kullanılan kaynak olan nüfus defterlerinden tasniflenebilir veriler yukarıda kullanılmış olup bunların haricinde de kayda değer bazı bilgilere yer vermeden geçmemek gerekir.

Defterlere bakıldığında son derece yoğun bir nüfus hareketliliği olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle iş sebebiyle yakın ve uzak coğrafyalardan gelenler bulunmaktadır. Örneğin ağıllarda Rum ve Bulgar çobanların çalıştığı görülmektedir.

İzmit merkez ve Bahçecik'te yüzyılın ikinci yarısına ait (1859, 1860, 1862) yoklamalarda daha önce olmayan Protestan Ermeniler görülmektedir.²⁵

22 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1266, s. 70

23 Bkz. Tablo-7

24 Ayrıntıları için bkz. Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, Aras Yayınları, İstanbul 2003, s. 128-135; Oğuz Polatel, İzmit Kazası Ermenilerinde Dinsel Yapı ve Eğitim Faaliyetleri (1839-1915), Kocaeli Üniversitesi, SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2010, s. 12-44

25 BOA. Nfs. d. 878 1275 C. 07-1275 L. 09, s. 4, 15; Nfs. d. 8982 1277 S. 26-1279 Ra. 18, s. 36

SONUÇ

Sonuç olarak 19. Yüzyılın ortasına doğru İzmit kazasının 20 bin kişinin üzerinde bir nüfusu vardır. Kazada Müslümanlardan biraz fazla gayrimüslim yaşamaktadır. Şehirde Müslümanlar kır yerleşimlerinde ise gayrimüslimler ağırlıktadır. Gayrimüslimler arasında Ermeniler sayıca Rum ve Yahudilerden çok öndedir. Özellikle dini nitelikli Ermeni yerleşimleri çok kalabalık olup bir süre sonra nahiye statüsü kazanmışlardır. Ayrıca yüzyılın ortasına doğru Osmanlı topraklarında başlayan Protestanlaşma hareketi yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus yoklamalarına da yansımıştır. Müslümanların ikamet ettiği kır yerleşimleri ise kimisi tek haneden oluşan seyrek nüfuslu yerleşimlerdir.

İstanbul'a yakınlığı ve önemli bir merkez olması hasebiyle İzmit kazası yoğun, kozmopolit ve hareketli bir nüfusa sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ NÜFUS DEFTERLERİ

- Nfs. d. 592 H. 1246/M.1830-1831
Nfs. d. 668 H. 1246/M.1830-1831
Nfs. d. 589 H. 1247/M. 1831
Nfs. d. 1182 H. 1247/M. 1831
Nfs. d. 670 H. 1250/M. 1834-1835
Nfs. d. 671 H. 1250/M. 1834-1835
Nfs. d. 623 H. 1256/M. 1840-1841
Nfs. d. 626 H. 1256/M. 1840-1841
Nfs. d. 624 H. 1258/M. 1842-1843
Nfs. d.627 H. 1258/M. 1842-1843
Nfs. d. 971 H. 1260/M. 1844-1845
Nfs. d. 878 1275 C. 07-1275 L. 09
Nfs. d. 8982 1277 S. 26-1279 Ra. 18

DİĞER ESERLER

- Aydın Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul 1990, ss. 81-107
- Baykara Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000
- Bilgi Nejdete, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu (700. Yılında Osmanlı Özel Sayısı)*, C. 19-20, S. 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, ss. 117-124.
- Erken İlkay, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağının İdari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 2015, ss. 193-236
- Galitekin Ahmed Nezih, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Yapılan Nüfus Sayımlarında Kocaeli Körfez İlçesi (Hereke Ve Taşköprü Köyleri)*, Körfez Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2013.
- Karal Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE Yayınları
- Karpat Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003
- Kevorkian Raymond H. -Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, Aras Yayınları, İstanbul 2003
- Okuyan Tuğba, *İzmit Temettuat Defterleri*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004
- Özçağlar Ali, "Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3/1, 2005, ss. 1-25
- Pakalın M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Basımevi, İstanbul 1983
- Polatel Oğuz, *İzmit Kazası Ermenilerinde Dinsel Yapı ve Eğitim Faaliyetleri (1839-1915)*, Kocaeli Üniversitesi, SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2010

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1264

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1266

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1272

Subaşı Turgut, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ss.647-662, Kocaeli 2015

Şahin İlhan, "Nahiye", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 306-308

Yılmaz Cevdet, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamalarda kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies*, 2/1 2010, ss.273-309

EKLER
EK-I: DEFTERLERİN İCMAL BİLGİSİ

1246-583		
Kaza Müslüman	Hane	Nüfus
Şehir	1378	2727
Kır	1202	2930
TOPLAM	2580	5657

1246-590		
Kaza Reaya	Hane	Nüfus
Şehir		1964
Kır		5149
TOPLAM		7113

1246-592		
Yabancı Reaya	Hane	Nüfus
Rum		159
Ermeni		75
Yahudi		4
Bulgar		18
TOPLAM		256

1246-668 İCMAL		
Kaza Müslüman	Hane	Nüfus
Şehir		2674
Kır		2971
TOPLAM		5645

1247-589		
Yabancı İslam	Hane	Nüfus
	34	126

1247-1182		
Kaza Reaya	HANE	NÜFUS
Şehir		1597
Kır		4546
TOPLAM		6143

1250-670 VE 671 İCMAL		
Kaza Genel	Hane	Nüfus
Müslüman	2372	4600
Reaya	2325	7311
TOPLAM	4697	11911

1256-623		
Kaza Müslüman	Hane	Nüfus
Şehir Müslüman Nüfus	1390	2469
Kır Müslüman Nüfus	1283	2898
TOPLAM	2673	5367

1256-626		
Kaza Reaya	HANE	NÜFUS
Şehir	644	1745
Kır	1696	4524
TOPLAM	2340	6269

1258-624		
Kaza Müslüman	Hane	Nüfus
Şehir Müslüman Nüfus	1379	2466
Kır Müslüman Nüfus	1278	2870
TOPLAM	2657	5336

1258-627		
Kaza Reaya	HANE	NÜFUS
Şehir	644	1589
Kır	2001	4744
TOPLAM	2645	6333

1260-971 İCMAL		
Kaza Genel Nüfus	Hane	Nüfus
Müslüman	2372	
Reaya	2325	
TOPLAM	4697	

EK-II: MÜSLÜMAN KIR YERLEŞİMLERİNDE NÜFUS

Defter			Defter			Defter			Defter		
1246-583			1246-668			1256-623			1258-624		
BİRİM	HANE	NÜFUS		NÜFUS		HANE	NÜFUS	BİRİM	HANE	NÜFUS	
Divan-ı Çınarlı											
Çınarlı	11	28		28		13	26		13	26	
Divan-ı Arızlı											
Akpınar	8	22		22		10	24		10	24	
Kulfallı	28	68		68		30	72		30	72	
Hatib	11	28		28		11	25		11	25	
Arızlı	13	32		32		18	26		17	26	
Ahi	16	38		32		16	31		15	31	
Divan-ı Danişmend maa Taceddin											
Sarıcalar	9	23		23		11	20		11	20	
Hacı Ahmed Ç.	1	5		5							
Toylar	3	9		9		3	7		3	7	
Kabaoğlu	16	42		42		20	46		20	46	
Divan-ı Deretepe											
Sekbanlı	8	30		30		11	27		11	27	
Tepe	9	19		19		10	28		10	28	
Divan-ı Çayırköy											
Sepetçi	22	59		59		23	43		23	43	
Alagözler	4	7		7		1	2		1	2	
Hacıoğlu	8	22		22		11	22		11	22	
Çayır	11	30		30		16	35		16	35	
Divan-ı Yakub Durasan											
Durasan	13	45		45		20	50		20	50	
Solaklar	14	47		47		18	49		18	49	
Yunuslu	2	7		7		2	3		2	3	
Divan-ı Mirhanlı											
Hasanoğlu	4	12		12		6	17		11	16	
Sofuoğlu	2	11		11		5	13		5	12	
Receb	3	7		7		3	6		3	5	
Kozluca	6	15		15		5	13		5	12	
Başlı	2	5		5		4	8		4	8	
Divan-ı Nebi Hoca											
Gökçeler	5	12		12		4	12		4	12	
Kalemciöğlü	3	6		6		2	4		2	4	
Nebi Hoca	11	28		28		11	31		11	31	
Divan-ı Gökçeviran											
Çobanoğlu	4	8		8		3	17		3	7	

Sadıklar	16	49		49		18	47		18	47
Çeribaşılar	4	12		12		4	11		4	11
Topallar	4	6		6						
Üçgaziler	9	21		21		8	19		4	12
Divan-ı Yassıbağ										
Muradoğlu	1	5		5		1	3		1	3
Duhancıoğlu	1	6		6		1	6		1	6
Tekke	5	15		15		5	15		5	15
Topkadoğlu	5	14		14		7	15		7	15
Kargaoğlu	2	7		7		3	5		3	5
Divan-ı Zeytinburnu										
Çöpçüoğlu	8	20		20		8	17		8	17
Tepe	8	24		24		7	28		7	28
Mollaoğlu	4	16		16		4	20		4	19
Dombaycıoğlu	4	10		10		5	12		5	12
Hasancıklar	5	20		20		7	24		7	24
Divan-ı Gedikli										
Büberoğlu	5	10		10		6	18		6	18
Mancaracıoğlu	5	13		13		5	16		5	15
Elmacıoğlu	2	5		5		2	8		2	8
Boduroğlu	7	17		18		9	20		8	19
Kabakçıoğlu nd. Şeytandere	8	25		25		12	33		12	33
Gedikli	6	12		12		5	9		5	9
						12	30		12	30
					Gedikli Müslim Kıpti	2	5		2	5
					Elma- cıoğlu	2	8		2	8
Kızılıklı tabi-i Divan-ı Armişe	13	29		29						
Divan-ı Resullü										
Camili	20	48		48		20	35		20	35
Kırancık/ Kayrancık	34	81		81		36	84		36	84
Dere	14	34		34		13	35		12	34
Hacı Ahmed Ç.	3	10		10		3	5		3	5
Nasuhlar	12	29		29		12	24		12	25
Kefere Kırmacı	13	25		25		13	21		13	21
Kulaksız Ç.	12	20		20		14	28		14	28
Eşme-i Müslim	61	148		148						
Divan-ı Kurtdere										
Ortabirun	14	45		45		15	43		15	43
Ayvalı	14	43		43		16	50		16	50
İslam	9	32		32		10	33		10	33
Karaabdülbaki	7	21		21		7	27		7	26

Divan-ı Akgödek										
Akgödek	4	11		11		1	1			
Çepni	75	160		160						
Divan-ı Belenören					Divan-sızlar			Divan-sızlar		
Belenören	19	69		69	Belenören	24	89	Belenören	24	89
Değirmenderesi	162	337		337	Değirmenderesi	154	292	Değirmenderesi	153	291
Orçun	73	167		167	Orçun	85	166	Orçun	85	166
Saraylı	103	226		226	Saraylı	100	188	Saraylı	100	188
Hisareyn	43	91		91	Hisareyn	43	102	Hisareyn	43	102
Sığırılık Ç.	3	6		6	Sığırılık Ç.	2	9	Sığırılık Ç.	1	4
Değirmen	5	9		9	Değirmen	3	6	Değirmen	2	6
Kullar	17	28		28	Kullar	10	21	Kullar	10	21
Köse	7	21		21	Köse	7	16	Köseler	5	14
Uzunbey Ç.	24	57		57	Uzunbey Ç.	26	49	Uzunbey Ç.	26	49
								Uzunbey Ç. Kipti Müslim	3	7
Reisli Ç.	2	8		8	Reisli Ç.	5	7	Reisli Ç.	5	7
Emin Kethüda Ç.	25	72		80	Emin Kethüda Ç.	26	74	Emin Kethüda Ç.	26	74
Kirazoğlu Ç.	15	28		28	Kirazoğlu Ç.	7	14	Kirazoğlu Ç.	6	13
					Kirazoğlu Ç. Müslim Kipti	5	10	Kirazoğlu Ç. Müslim Kipti	5	10
Musa Kethüda Ç.	22	47		47	Musa Kethüda Ç.	17	42	Musa Kethüda Ç.	17	42
					Musa Kethüda Ç. Müslim Kipti	3	7	Musa Kethüda Ç. Müslim Kipti	3	7
Hacı İbrahim Ç.	10	27		27	Hacı İbrahim Ç.	9	31	Hacı İbrahim Ç.	10	31
Kumla Ç.	4	8		8	Kumla Ç.	3	4	Kumla Ç.	3	4
Hacı Mahmud Ç.	7	21		21	Hacı Mahmud Ç.	10	24	Hacı Mahmud Ç.	10	24
Turnaoğlu Ç.				15	Turnaoğlu Ç.	5	10	Turnaoğlu Ç.	5	10
			Koloğlu Ç.	5	Koloğlu Ç.	2	5	Koloğlu Ç.	2	5

19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterleri ve İzmit Kazası'nın Nüfusu

		 Ç.	3	Çepni (Tabi-i İzmid)	79	154	Çepni (Tabi-i İzmid)	80	154
					Çepni Müslim Kıpti(- Tabi-i İzmid)	3	9	Çepni Müslim Kıpti(- Tabi-i İzmid)	3	9
			Horosoğlu Ç.	8	Eşme-i Müslim (İznik- mid)	72	157	Eşme-i Müslim (İznik- mid)	72	157
			Ali Kethüda Ç.	7	Eşme-i Müslim Kıpti (İz- nikmid)	5	8	Eşme-i Müslim Kıpti (İz- nikmid)	5	8
TOPLAM	1202	2930		2971		1283	2898		1278	2870

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA KARAMÜRSEL KAZASINDA NÜFUS

ZAFER ATAR *

MUZAFFER TEPEKAYA **

Karamürsel, Marmara Bölgesinde İzmir Körfezi'nin güneyinde Kocaeli iline bağlı bir ilçedir. Karamürsel'in yerleşim tarihine baktığımızda önemli bir geçit noktası olarak seyyahların ve denizcilerin uğrak yeri olduğu görülmektedir¹. Bölgede ilk yerleşimin hangi dönemde başladığına, diğer bir ifadeyle geçmişte Prainetos, Prietos, Pronektos, Pronetios veya Prinetos gibi isimlerle anılan Karamürsel'in kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eldeki veriler ışığında, MÖ IX. ve VII. yüzyıllarda Atina ve Fenike kolonilerinin gelişme devrinde, Fenikelilerin Tir ve Say'dan hareketle, Karadeniz ve Marmara kıyılarına kadar uzanan alanlarda, Prainetos adını verdikleri koloniler oluşturdukları ve bu kolonilerden birinin de, Fenikelilerin Stephanus devrinde İzmit körfezinin güney sahilinde, bugünkü Karamürsel ve Hersek'in bulunduğu yerde kurulan şehir olduğu bilinmektedir. Fenikeliler dışında Eti, Frigya, Pers ve Roma uygarlıklarına sahne olan Karamürsel'e, M.Ö.279 yılında Perslerin yerleştikleri ve bu bağlamda şehrin kuruluşunun da bu tarihe rastladığı ifade edilmektedir².

Bölgenin "Karamürsel" adıyla anılması hususunda en tafsilatlı bilgiyi ise Prof.Dr. Enver Konukçu vermektedir. Konukçu, "bölgenin Kara Mürsel tarafından ele geçirildiğini ve Osmanlı hâkimiyeti altına alındığından bahisle, arazinin yönetiminin Orhan Bey tarafından yine Kara Mürsel'e verildiğini, âdet olduğu üzere de onun ismiyle isimlendirildiğini"³ ifade etmektedir.

XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nın sınırları, günümüz Kocaeli ilinin sınırlarından daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Kocaeli Sancağı, bugün müstakil birer il olan Sakarya (Ada) ve Yalova (Yalak Abâd); İzmit, Üsküdar, Yoros, Şile ve Görele kazalarını içermektedir. Günümüzde ilçe konumunda olan Karamürsel, Darıca, Hereke, ve Karasu, XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nın birer köyü durumundaydı⁴. Yine XVI. yüzyılın sonlarına ait kayıtlardan anlaşılmaktadır ki; Yalakabad Nahiyesi'nde Karamürsel, mahallelere ayrılmış bir köy olarak nahiyenin merkezini oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Karamürsel altı mahalleden müteşekkil bir yerleşim birimi durumunda olup, bu mahallelerde toplam 317 nefer mütemekkin olarak kaydedilmiştir⁵.

XIX. yüzyılın başlarında gelindiğinde ise Yalakabad yani Yalova ile Karamürsel ayrı birer kaza haline gelmişti. Bu girizgâhtan sonra Osmanlı Devleti'ndeki nüfus sayımları ve özelde Karamürsel'i ele aldığımızda; bilindiği üzere, Osmanlı Devleti arazi ve nüfus kayıtlarının tutulması-

* Doç.Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: atarzafer@hotmail.com

** Prof. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: muzaffer.tepekaya@gmail.com

1 Dilek Bayraktar, "Karamürsel Şehrinin Yerleşim Özellikleri", I.Ü.Coğrafya Dergisi, Sayı 6, İstanbul 1998, s. 367.

2 Mehmet Kaya- Derya Gecili, "19. Yüzyıl Karamürsel Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu: Temettuat Defterleri Örneği", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Cilt 1, Kocaeli 2016, s.603.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Karamürsel ve Çevresi", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Cilt 1, Kocaeli 2016, s.204-205; ayrıca bkz. Erdoğan Özdemir, *Dünden Bugüne Karamürsel*, Karamürsel 1992, s. 20.

4 Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Sempozyum Bildirileri*, Cilt 1, Kocaeli 2015, s.528.

5 Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Sempozyum Bildirileri*, Cilt 1, Kocaeli 2015, s.330,414.

na büyük bir önem vermiştir. Devletin geleneksel tahrirleri, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda genişleyerek devam etmiş, bu dönem, âdeta tahrir asrı olarak kabul edilmiştir. Sayım ve tahrir faaliyetleri, XIX. yüzyıl başlarında nüfus ve temettüat sayımları şeklinde devam etmiştir. 1830-1831 tarihlerinden itibaren başlayan modern nüfus sayımlarında, sadece erkek nüfus kaydedilmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Karamürsel ve köylerinin nüfus yapısı incelenirken, esas aldığımız defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Nüfus Defterleri Kataloğunda kayıtlı olan;

- 588 numaralı ve (H.1247) 1832 tarihli "Bolu Eyaleti, Kocaeli Sancağı, Pazarköyü, Yalakabad ve Karamürsel Kazası Müslim Nüfus Defteri"⁶

- 631 numaralı ve (H.1256) 1841 tarihli "Bolu Eyaleti, Kocaeli Sancağı, Karamürsel Kazasında Sakin Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfus Defteri"⁷

- 632 numara ve (H.1258) 1843 tarihli "Bolu Eyaleti dâhilinde vaki Kocaeli Sancağı Defterdarlığı İdaresinde Bulunan Karamürsel Ehl-i İslam ve Reaya Defteridir"⁸. Bunların dışında, yine Karamürsel kazası mahalleleri ve köylerindeki nüfus durumunu ortaya koyabilmek ve nüfus defterleri ile mukayese yapabilmek adına temettüat defterleri⁹ incelenmiştir.

1832 TARİHLİ DEFTERE GÖRE KARAMÜRSEL KAZASINDA NÜFUS

1832 tarihli nüfus defterini ele aldığımızda, defterin 142-214 sayfaları arasının Karamürsel kazasını kapsadığını görmekteyiz. 1841 ve 1843 tarihli nüfus sayım defterlerinden farklı olarak bu defterde, hane numarası verilmeksizin tahririn yapıldığını görmekteyiz. Bunun dışında hâne reislerinden başlamak üzere her hânedeki çocuk ve yetişkin erkeklerin isimleri, varsa sıfat ya da lâkapları, yaşlarıyla birlikte, akrabalık derecelerine (oğlu, damadı, yeğeni) göre düzenlenmiştir. Vefat gibi vukuat kaydının yanı sıra; gerektiğinde, herhangi bir sebeple nüfus kaydı başka yere nakledilenler, tarih ve bazen gerekçe gösterilerek kırmızı mürekkeple işaretlenmişlerdir. Bahsi geçen defterde, mesleklere yer verilmemiştir. Ayrıca mahalle ve köylerde, muhtar ya da imama dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Yine bu defterde, şahısların orta boylu, uzun boylu, kara sakallı, kır sakallı, kumral sakallı, kumral bıyıklı vs. gibi fizikî özelliklerinin belirtildiği görülmektedir. Kendisinden sonraki 1841 ve 1843 tarihli defterlerden farklı olarak sadece sagir¹⁰ ifadesine rastlanılmış, "ter bıyıklı", sakalı bıyığı henüz çıkmayanlar için kullanılan "şabb-ı emred", "kebir" gibi tanımlamalara bu defterde rastlanılmamıştır.

6 BOA. NFS.d. 588.

7 BOA. NFS.d. 631; Bu defter arşiv kataloglarına "Bolu Eyaleti, Kocaeli Sancağı, Karamürsel kazasında sakin müslim ve gayr-i müslim nüfus defteri" şeklinde kaydedilmiştir. Ancak defterin kapağında 1258 tarih ve Hüdavendigâr Eyaleti Kocaeli Livası – Karamürsel kaydı bulunmaktadır.

8 BOA. NFS.d. 632.

9 BOA. MLVRD.TMT.d. 3995, 3996, 3997, 3998, 4000, 4001, 4002, 4004, 4005, 4006, 4008, 4009, 4010, 4011, 4012, 4013, 4015, 4016; Ayrıca nüfus defterlerindeki verileri, temettüat defterlerinde yer alan verilerle mukayesesi esnasında, Derya Gecili, "Temettuat Defterlerine Göre Karamürsel Kazasının Sosyal Ve Ekonomik Yapısı (1844-1845)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002'den istifade edilmiştir.

10 Sagir: Çocuk yerine kullanılan bir tabirdir. Bkz Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt III, İstanbul 2004, s. 91.

Diğer taraftan bu deftere göre Karamürsel'de, Kayacık, Hacı Mehmet Ağa, Ömer Ağa, Cami-i Atik, İsmail Ağa, Debbağhane ve Hamambaşı isimle 7 mahalle ve Halidere, Gonca, İnebeğli, Ereğli, Ulaşlı, Akcan, Dere, Karaahmetli, Pazaryeri, Mürdegöz, Fuğlacık ve Hersek namında 12 köy bulunmaktadır.

1832 tarihli defterdeki verileri ele almadan evvel, Enver Ziya Karal'ın 1831 yılına dair verilerini de burada vermemiz uygun olacaktır. Buna göre 1831 tarihinde Karamürsel'in erkek nüfusu, 1443 müslim ve 1496 gayrimüslim olmak üzere toplamda 2939 olarak¹¹ karşımıza çıkmaktadır.

1832 TARİHLİ DEFTERE GÖRE KARAMÜRSEL'DE MAHALLE VE KÖYLERİN DURUMU;

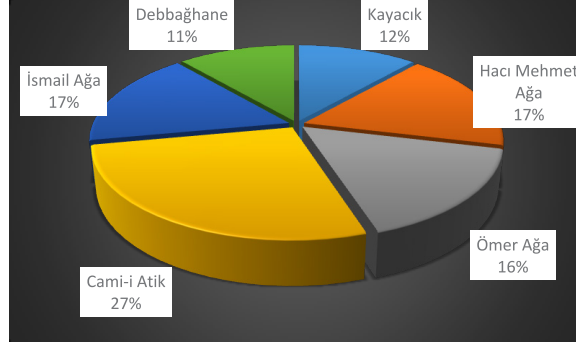
	MAHALLELER	KAYIT SAYISI	YAŞ ARALIĞI	ORTALAMA YAŞ
1	Kayacık	57	1-80	30,10
2	Hacı Mehmet Ağa	85	1-90	30,69
3	Ömer Ağa	80	1-65	25,57
4	Cami-i Atik	134	2-60	29,35
5	İsmail Ağa	82	1-60	24,54
6	Debbağhane	56	1-70	30,32
7	Hamambaşı	16	2-92	30,25
	TOPLAM	510		

	KÖYLER			
1	Halidere	178	1-100	30,69
2	Gonca	78	1-100	27,68
3	İnebeğli	114	1-70	22,75
4	Ereğli	250	1-60	24,64
5	Ulaşlı	104	1-100	26,54
6	Akcan	121	1-80	25,84
7	Dere	82	1-70	26,5
8	Karaahmetli	39	1-100	23,92
9	Pazaryeri	54	1-56	22,66
10	Mürdegöz	68	1-85	23,07
11	Hersek	25	1-60	26,8
12	Fuğlacık	11	2-35	16,45
	TOPLAM	1124		

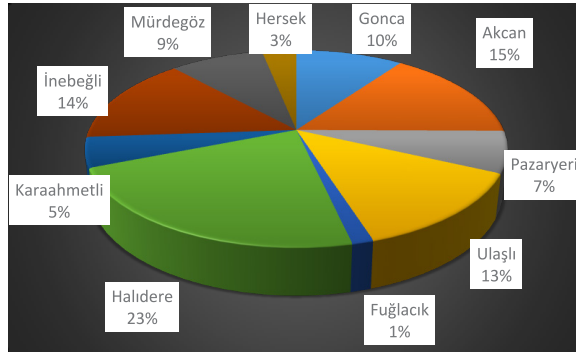
Daha öncede ifade ettiğimiz üzere, Enver Ziya Karal'ın aktardığı rakamlara göre 1831 tarihli sayımlarda 1443 Müslüman erkek kaydı bulunmaktayken, 1832 tarihli kayıtlarda bu rakam 1634'e yükselmiştir. Doğum, kayıt nakli vs. gibi hususlar göz önüne alındığında nüfusun (erkek nüfusun) yaklaşık %13,3 civarında bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu nüfusun %70'i

11 Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1995, s.202.

köylerde, %30'u ise mahallelerdedir. Aşağıdaki grafiklerde Karamürsel nüfusunun mahalle ve köylerdeki dağılımına yer verilmiştir;

1832 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazası Mahallelerine Göre Erkek Nüfusun Dağılımı

1832 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazası Köyelerine Göre Erkek Nüfusun Dağılımı

1832 tarihli nüfus defterinde dikkatimizi çeken iki önemli husus bulunmaktadır ki, bunları belirtmemiz gerekir; birincisi defterde Karamürsel'in mahalleleri arasında zikrettiğimiz Hamambaşı mahallesine dairdir. 1832 tarihli nüfus defterinde kayıtlı olan bu mahalleye, daha sonraki nüfus defterleri ile temettuat defterlerinde rastlanılmamaktadır. Bir diğer husus ise, 1841-1843 tarihli nüfus defterleri ile temettuat defterlerinde Müslüman nüfusun gözükmediği Gönca karyesinde, 1832 yılında 78 Müslüman erkek kaydı bulunmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki, 1832 yılı sonrasında köyün Müslüman ahalisi köyden göç etmiş ve köy tamamen gayrimüslimlerin yaşadığı bir köy haline dönüşmüştür.

1841 TARİHLİ DEFTERE GÖRE KARAMÜRSEL KAZASINDA NÜFUS

631 numaralı ve (H. 1256) 1841 tarihli Karamürsel'e ait bu nüfus defterinde, 1832 tarihli defterden farklı olarak, hane numaralarının verilmiş olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bir önceki defterde sadece sağır tabiri kullanılmışken, bu defterde çocuk ve genç erkek nüfusun yaşlarının yanı sıra, şabb-ı emred ve ter bıyıklı ifadelerine rastlanılmıştır. Yine bir önceki defterde olduğu gibi bu defterde de zükûr nüfusun mesleklerine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Aynı şekilde farklı bölgelere ait nüfus defterlerinde karşılaştığımız muhtar ve imam vs gibi memuriyetler de defterde belirtilmemiştir.

1841 tarihli nüfus defterinde, Karamürsel mahallelerinde herhangi bir değişiklik olmadığını görmekteyiz. Zira daha önce ifade ettiğimiz üzere, 1832 yılına ait defterde yer alan Hamam-

başı mahallesine dair kayıt, sonraki yıllara ait defterlerde bulunmamaktadır. Dolayısıyla 1841 tarihli defterde Karamürsel'de, Kayacık, Hacı Mehmet Ağa, Ömer Ağa, Cami-i Atik, İsmail Ağa ve Debbaghane isimleriyle 6 mahallenin bulunduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Karamürsel'in mahallelerinde hane sayısı, kayıt sayısı ve ortalama yaş aralıklarına yer verilmiştir.

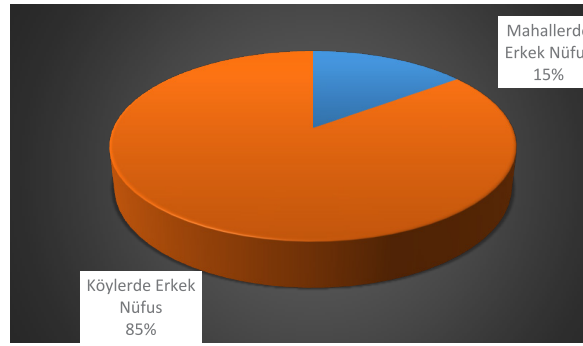
	MAHALLELER	HANE SAYISI	KAYIT SAYISI	YAŞ ARALIĞI	ORTALAMA YAŞ
1	Kayacık	22	53	1-60	22,94
2	Hacı Mehmet Ağa	43	89	1-75	29,29
3	Ömer Ağa	39	75	1-60	24,34
4	Cami-i Atik	57	107	1-65	29,30
5	İsmail Ağa	36	60	1-65	26,71
6	Debbaghane	27	47	1-70	30,60
	TOPLAM	224	431		

Mahallelere baktığımızda gayrimüslim kaydına rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte 1832 tarihli defterde Karamürsel'in mahallelerinde 510 erkek kaydı bulunmaktayken, 1841 tarihli defterde bu rakamın 431'e düştüğü dikkat çekmektedir. 1841 tarihli Karamürsel nüfus defterindeki verilere ışığında, kazanın köylerini değerlendirdiğimizde karşılaştığımız tablo şu şekildedir;

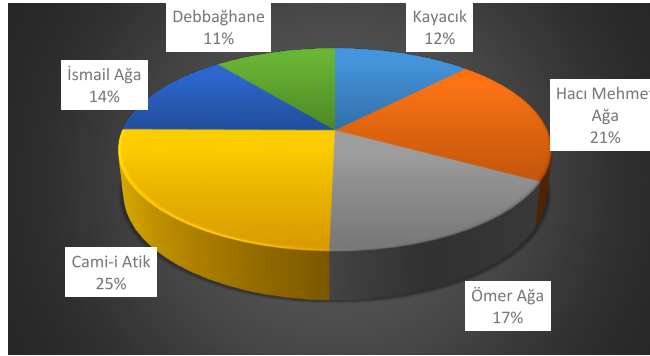
	KÖYLER	MÜSLÜ- MAN HANE SAYISI	ZÜKÜR SAYISI	G.MÜS- LİM HANE SAYISI	ZÜKÜR SAYISI	YABANCI EHL-i İSLAM	YABANCI REAYA	CEBECİ ARNABUD
1	Dere	37	72			15	3	
2	İnebeğli	52	94					
3	Karahmetli	15	36					
4	Mürdegöz	29	56	117	269			
5	Gören	43	82					
6	Akcan	57	104					
7	Pazaryeri	24	48					
8	Ereğli-yi Zir	137	214					28
9	Ereğli-yi Bala			141	310			14
10	Ulaşlı	51	85					24
11	Halidere	50	92					
12	Der Mahalle-i Bala	33	92					4
13	Hersek	17	25					5
14	Saraycık	2	2	4	8	5		
15	Fuğlacık	2	3	136	293			
16	Gonca			167	378			13
17	Cedid			100	202			
	TOPLAM	549	1005	665	1460	20	3	88+44= 132 (NEFS-i KARAMÜRSEL)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 1841 tarihli deftere göre Karamürsel'e bağlı 17 köy olduğu görülmektedir. 1832 sayımlarında köylerin sayısı 12 idi. Dolayısıyla 1832'den -1841'e gelen süreçte kazaya bağlı köylerin sayısında bir artış olduğu gözlemlenmektedir.

Köylerdeki nüfus yapısına baktığımızda; 17 köyün 11'inde sadece Müslüman nüfusun bulunduğu, 3'ünde (Gonca, Cedid ve Ereğli-yi Bala'da) gayrimüslimlerin bulunduğu ve geriye kalan 3 köyde de (ki bunlar Fuğlacık, Saraycık, Mürdegöz köyleridir) müslim-gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları görülmektedir. Köylerdeki erkek nüfus oranları ise 1005 Müslim (%41), 1460 (%59) gayrimüslim şeklindedir. Aşağıdaki grafiklerde 1841 tarihli sayımlara göre Karamürsel kazasında erkek nüfusun köy ve mahallelere göre dağılımına yer verilmiştir.

1841 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazasında Erkek Nüfusun Dağılımı

1841 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazası Mahallelerine Göre Erkek Nüfusun Dağılımı

Grafiklerden de anlaşılacağı üzere bir önceki sayımlara göre, köylerde bulunan erkek nüfusun sayısında önemli bir artış olmuştur. Bunda en önemli etken köy sayısının 12'den 17'ye çıkmış olmasıdır. Diğer taraftan bir önceki sayımda yani 1832 tarihli defterde sadece Müslüman erkek nüfusa dair oranlamanın yapıldığını belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla yine sadece Müslüman nüfus üzerinden bir oranlama yapacak olursak, 1832'de oranlar %31'e-%69 iken, 1841'de %30'a - %70 şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla dikkate değer bir artış ya da azalma olmadığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

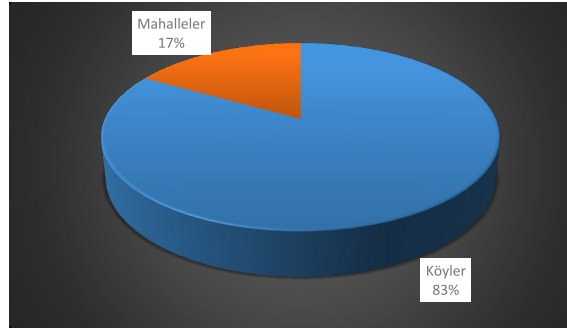
Kazanın tamamını göz önünde bulundurduğumuzda ise; Müslüman erkek nüfusun 1436, gayrimüslim erkek nüfusun ise 1460 olduğunu görmekteyiz. Yani oranların hemen hemen %50'şer şeklinde tezahür ettiği görülmektedir.

1843 TARİHLİ DEFTERE GÖRE KARAMÜRSEL KAZASINDA MÜSLÜMAN NÜFUS

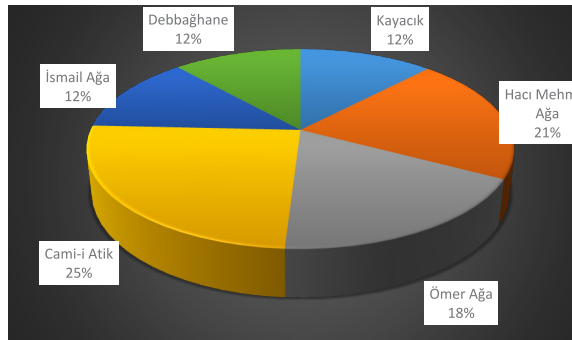
Daha önceki yıllara ait defterlerle mukayese ettiğimizde, 1843 tarihli nüfus defterinde Karamürsel'e bağlı mahalle sayısında herhangi bir değişim olmadığını görmekteyiz. Bununla birlikte Karamürsel'in mahallelerinde 1841 tarihli defterde olduğu gibi gayrimüslim kaydına rastlanmaktadır. Ancak nüfus durumunu ele aldığımızda, yıldan yıla Karamürsel'in mahallelerinde erkek nüfusun sayısında bir azalma olduğu dikkat çekmektedir. Zira 1832'de 510, 1841'de 431 ve 1843'de 412 kaydın defterlere yansdığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Karamürsel'e bağlı mahallelerin isimleri, hane ve kayıt sayıları ile erkek nüfusun yaş ortalamasına yer verilmiştir.

	MAHALLELER	HANE SAYISI	KAYIT SAYISI	YAŞ ARALIĞI	ORTALAMA YAŞ
1	Kayacık	20	50	1-70	28,40
2	Hacı Mehmet Ağa	38	85	1-65	29,29
3	Ömer Ağa	37	75	1-80	27,46
4	Cami-i Atik	53	102	1-65	28,40
5	İsmail Ağa	36	52	1-60	27,52
6	Debbağhane	24	48	1-70	32,33
	TOPLAM	208	412		

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, 1841 tarihli defterle mukayese ettiğimizde, Karamürsel'a bağlı mahallelerdeki hane ve erkek nüfus sayılarında bir azalma söz konusudur. Zira 1841 tarihli defterde hane sayısı 224 iken, bu sayı 1843 yılında 208'e düşmüş, aynı şekilde 1841 yılında 431 olarak kaydedilen erkek nüfus, 1843'te 412'ye düşmüştür. Nüfusun köy ve mahallelere göre dağılımı ise şu şekildedir;

1843 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazasında Erkek Nüfusun Dağılımı

1843 Tarihli Deftere Göre Karamürsel Kazası Mahallelerine Göre Erkek Nüfusun Dağılımı

1843 tarihli nüfus defterine göre Karamürsel'in köylerini ele aldığımızda; mahallelerde karşımıza çıkan erkek nüfusun azalması hadisesi köyler için de geçerlidir diyebiliriz. Şöyle ki; 1832 tarihli defterde köylerde kayıtlı Müslüman erkek sayısı 1124 iken, 1841'de bu sayı 1005'e ve 1843 tarihinde de 815'e düşmüştür. Bu bağlamda hane sayısı da 549'dan 438'e gerilemiştir. Diğer taraftan bir önceki yani 1841 tarihli defterde yer alan Gören köyüne bu defterde yer verilmemiş olup, Ereğli köyü de tek kayıt altında verilmiştir. 1843 tarihli nüfus defterinde yer alan 15 köyün 9'u Müslümanların, 2'si gayrimüslimlerin ve 4'ünde müslim-gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köy olarak karşımıza çıkmaktadır. 1843 tarihli Karamürsel nüfus defterindeki verilere ışığında, kazanın köylerini değerlendirdiğimizde karşılaştığımız tablo şu şekildedir;

	KÖYLER	MÜSLÜMAN HANE SAYISI	ZÜKÜR SAYISI	G.MÜSLÜMAN HANE SAYISI	ZÜKÜR SAYISI	YABANCI EHL-i İSLAM	YABANCI REAYA	CEBECİ ARNABUD
1	Dere	36	67			16		
2	İnebeğli	38	69					
3	Karaahmetli	11	34					
4	Mürdegöz	26	52	116	247			
5	Akcan	60	104			4		
6	Pazaryeri	23	45					
7	Ereğli	121	213	129	285	3		28
8	Ulaşlı	44	77					22
9	Halidere	46	86					
10	Der Mahalle-i Bala	14	41					4
11	Hersek	15	22					3
12	Saraycık	2	2	4	8	5		5
13	Fuğlacık	2	3	128	285			12
14	Gonca			136	213			13
15	Cedid			84	188			
	TOPLAM	438	815	597	1226	28		87+47=134 NEFS-i KARAMÜRSEL

Elimizdeki bu verileri, temettüat defterlerinde yer alan Müslüman hane sayılarını da ekleyerek mukayese ettiğimizde, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır. Buna göre 1832-1845 aralığında, Karamürsel'in mahallelerinde dikkate değer nüfus değişiklikleri olmadığı görülmektedir. Hatta daha önce de ifade ettiğimiz üzere mahallelerin erkek nüfus sayısında bir düşüş olduğunu söylemek mümkündür.

	MAHALLELER	1832 NÜFUS DEFTERİ		1841 NÜFUS DEFTERİ		1843 NÜFUS DEFTERİ		1844-1845 TEMETTUAT DEFTERLERİ	
		MÜSLÜMAN ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR	
		HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR
1	Kayacık		57	22	53	20	50	23	
2	Hacı Mehmet Ağa		85	43	89	38	85	42	
3	Ömer Ağa		80	39	75	37	75	43	
4	Cami-i Atik		134	57	107	53	102	65	
5	İsmail Ağa		82	36	60	36	52	37	
6	Debbağhane		56	27	47	24	48	26	
7	Hamambaşı		16						

Karamürsel'in mahalleleri için söylediğimiz hemen hemen her şey, kazanın köyleri için de geçerlidir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere birkaç istisna hariç, köylerdeki hane ve Müslüman erkek nüfusunda bir düşüş eğilimi söz konusudur.

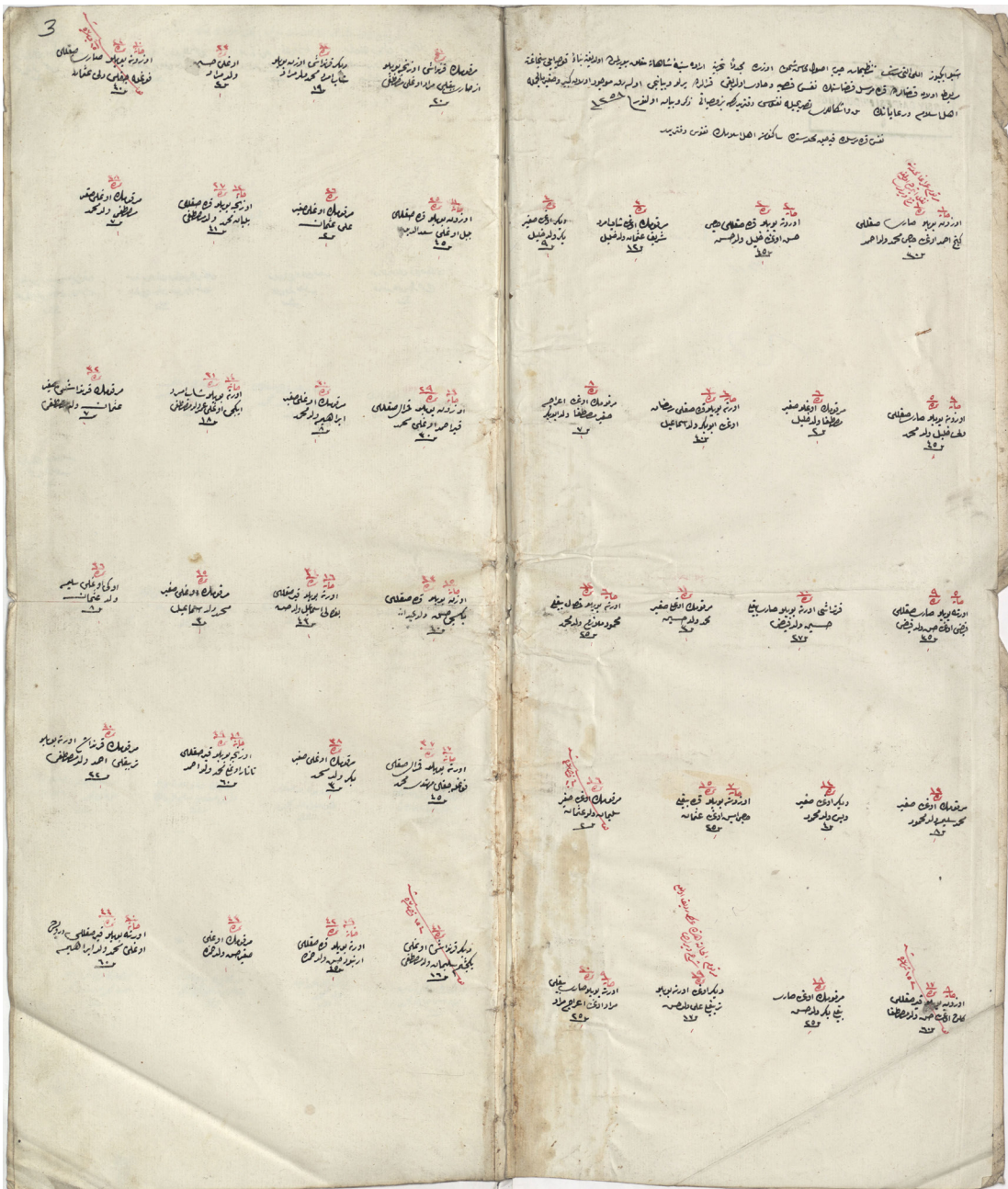
	KÖYLER	1832 NÜFUS DEFTERİ		1841 NÜFUS DEFTERİ		1843 NÜFUS DEFTERİ		1844-1845 TEMETTUAT DEF- TERLERİ	
		MÜSLÜMAN ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR		MÜSLÜMAN HANE-ZÜKÜR	
		HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR	HANE	ZÜKÜR
1	Dere		82	37	72	36	67	29	
2	İnebeğli		114	52	94	38	69	40	
3	Karahmetli		39	15	36	11	34	13	
4	Mürdegöz		68	29	56	26	52	24	
5	Akcan		121	57	104	60	104	49	
6	Pazaryeri		54	24	48	23	45	23	
7	Ereğli		250	137	214	121	213	118	
8	Ulaşlı		104	51	85	44	77	26	
9	Halidere		178	50	92	46	86	69	
10	Der Mahalle-i Bala		-	33	92	14	41		
11	Hersek		25	17	25	15	22	10	
12	Saraycık		-	2	2	2	2		
13	Fuğlacık		11	2	3	2	3		
14	Gonca		78						
15	Cedid		-						

SONUÇ

Netice itibariyle Karamürsel kazasının XIX. yüzyılın ilk yarısına ait nüfus verilerini değerlendirdiğimizde; öncelikle defterlerde göze çarpan bir takım çelişkileri belirtmemiz gerekir ki bu da; özellikle 1841 ile 1843 defterlerine dairdir. Burada göz çarpan en önemli husus defter kayıtlarında yer alan isimlerin yaklaşık %85 oranında aynı olmasına rağmen, aynı olan isimlerde yaşların ilerlememiş olmasıdır. Doğal olarak 2 yıl arayla tutulan defterlerde, aynı isimlerde yaşların da iki sene artmış olması gerekirdi. Bu noktada bu defterlerin birbirlerinin sureti olması ihtimali gündeme gelir ki; köy sayılarındaki farklılıklar ve hane-zükûr sayılarındaki farklılıklar bunu ihtimal dışı bırakmaktadır.

Karamürsel kazası bu dönemde Müslüman, Rum ve Ermeni nüfus barındırmaktadır. Mahallelerde gayrimüslim nüfusa rastlanmamış olup, bazı köylerde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada ikamet ettikleri, bazı köylerin ise sadece Müslüman nüfustan ya da gayrimüslim nüfustan oluştuğu görülmektedir. Kazada yaşayan erkek nüfusun yaş ortalamasının 25-30 aralığında olması, bölgede genç ve dinamik bir erkek nüfus olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan yukarıda da bahsettiğimiz üzere, kaza nüfusunda yıldan yıla bir azalma göze çarpmaktadır. Ancak nüfus defterlerinden hareketle bu azalmanın sebeplerini izah edebilmek mümkün değildir.

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA GEBZE (GEKBÜZE)'DE AİLENİN NİCEL VE NİTEL ÖZELLİKLERİ (TEREKE KAYITLARINA GÖRE)

MEHMET GÜNEŞ*

Giriş

A nne, baba ve çocuklar ile tarafların kan akrabalarından oluşan ekonomik ve sosyal bir birlik olarak tarif edebileceğimiz aile,¹ toplumun temelini oluşturan önemli bir müessesedir. Bu yönü ile evrensel bir özellik taşıyan aile, Osmanlı'da eski Türk anlayışı ve İslamiyet'in kabulüyle beraber oluşan hukuk nizamına göre teşekkül etmiştir.² Bilhassa İslam Dini, aile kurmayı teşvik etmesi, aile hukuku bağlamında kadına ve kız çocuklarına sağladığı teminat ile aileyi Osmanlı'da toplumsal hayatın temelinde oturtmuştur.³

Osmanlı ailesi ile ilgili olarak hem genel, hem de yerel alanda çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte bu çalışmalar umumiyetle evlenme, nikah, boşanma, aile ve aileyi oluşturan fertlerin statüsü gibi konular üzerinde yoğunlaşmış olup, ailenin demografik yapısı yeterince ele alınmamıştır.⁴ Yapılan çalışmalarda çoğunlukla Şer'iyye Sicilleri olarak bilinen kaynaklar kullanılmıştır. Bunlar, hem ailenin teşekkülü ve hukuki vaziyeti ve hem de demografik yapısı hususunda son derece önemli ve orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. İlkinde mezkur sicillerdeki nikah, boşanma, nafaka ve vesayet hüccetleri vb. belgeler öncelikle kaynak olarak kullanılmakta iken, ikincisinde tereke defterleri, nam-ı diğer muhalefât defterleri ön plana çıkmaktadır. Bazen müstakil defterler olarak bazen de Şer'iyye Sicilleri içerisinde dağınık bir şekilde yer alan tereke kayıtları, vefat eden şahısların isimleri, sosyal statüleri, hayatta iken sahip oldukları her türlü eşya ile menkul ve gayrimenkulleri, alacakları, borçları, hayvanları, ambarda veya tarlada bulunan hububatın vs. nicelik, nitelik ve fiyatları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca tereke sahiplerinin ailevi durumları, evli olanların eş ve çocuk sayıları, hatta anne, baba, kardeş, hizmetçi gibi diğer aile bireylerinin isim ve evsafı hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmektedir.

Bu çalışmada da, 19. yüzyılın başlarında Üsküdar'a bağlı bir kaza olan Gebze (Gekbüze)'nin⁵ mahalle ve köylerinde ikamet eden müslim ve gayrimüslim ailelerin nicel ve nitel yapısı hakkında bazı tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu tespit ve değerlendirmelere geçmeden önce incelememize kaynaklık teşkil eden terekelerin genel dağılımlarına bakmak faydalı olacaktır.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, mgunes@aku.edu.tr

1 Birsen Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme" *Aile Yazıları*, C. 1, (Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 207.

2 İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, S. 31 (Bahar 2012), Ankara 2013, s. 42.

3 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 92.

4 Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 1, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 99.

5 Gebze'nin idari yapısı hakkında bkz. Gülfettin Çelik, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C. 1 (16-19.Yüzyıl), Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s.12, 13, 19.

TEREKELERİN GENEL DAĞILIMI

Bu çalışmada Gebze kazasına ait 1289 ve 1290 numaralı Şer'iyye Sicil deftelerinde mevcut 138 tereke kaydı incelenmiştir. Mezkur defterler 1219 (M. 1804) – 1248 (M. 1832) tarihleri arasındaki kayıtları içermekle beraber bu tarihler arasındaki bütün ölüm sayılarını yansıtmaktan uzaktır. Zira her iki sicil defterinde de kayıtlar, kronolojik bir sıra takip etmekle birlikte belirli tarihlerde kesafet teşkil etmektedir. Bu kayıtlar 1219-1220, 1230-1231, 1236-1238, 1244-1248 tarihlerini muhtevindir. Yani 1220 ile 1230 yılları arasındaki 9 yıllık; 1231 ile 1236 yılları arasındaki 4 yıllık; 1238 ile 1244 yılları arasındaki 5 yıllık zaman dilimlerindeki ölüm kayıtları bulunmamaktadır.

İncelememizin temel kaynağı olan 138 terekeden 109'u (% 79) Müslüman ailelere, 29'u (% 21) gayrimüslim ailelere aittir. Müslüman terekelerinden 19'u erkek, 14'ü kadın olmak üzere 33'ü şehirde; 55'i erkek, 21'i kadın olmak üzere 76'sı köylerde ikamet etmekte iken vefat eden şahıslara aittir.⁶

Gayrimüslim tereke sahiplerinden şehirde ikamet etmekte iken vefat eden sadece 2 erkek mevcut olup, köylerde ikamet etmekte iken vefat eden 24'ü erkek, 3'ü kadın olmak üzere toplam 27 kişi mevcuttur.⁷

Tereke sahiplerini müslim, gayrimüslim ayrımı yapmaksızın sadece ikamet yerleri açısından dikkate aldığımızda 35 kişinin (% 25) şehirde, 103 kişinin (% 75) de köylerde ikamet etmiş olduklarını görmekteyiz.⁸

Tereke sahiplerinin cinsiyet bakımından dağılımı ise, 74'ü Müslüman, 26 gayrimüslim olmak üzere toplam 100 erkek (% 72.5), 35'i Müslüman 3'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 38 kadından (% 27.5) müteşekkildir.⁹

TEREKE SAHİPLERİNİN UNVAN VE MESLEKLERİ

Tereke defterlerinde, tereke sahiplerinin isimleri ve baba isimleri ile birlikte bir takım unvan ve sıfatları da belirtilmektedir. Bu unvan ve sıfatlar ait olduğu kişilerin dini, mesleki durumlarını ve toplum içerisindeki konumlarını, hangi zümreye mensup olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bazı terekelerde, ilgili şahısların meslek ve uğraşları da isimlerinden önce belirtilmekte idi. Bu veriler dikkate alınarak Gebze'de ikamet eden ahalinin nasıl bir sosyal tabakalaşma oluşturduğu hakkında bazı tespit ve değerlendirmeler yapmak mümkün olabilmektedir.

Çalışmamızın temel kaynağını oluşturan tereke kayıtlarına göre Gebze'de Müslüman erkekler içerisinde herhangi bir unvan taşıyan 38 adet tereke sahibi vardır. Bunların tereke sahibi olan toplam 74 Müslüman erkek içerisindeki oranı % 51.4'tür.¹⁰

6 Bkz. Tablo 1.

7 Bkz. Tablo 1.

8 Bkz. Tablo 1. 19. yüzyıl ortalarında Gebze kazasının merkez nüfusunun 1855, kırsal nüfusunun 7640 olduğu dikkate alındığında (bkz. Çelik, *Gebze...* s. 122, 124) bu oranın çalışmamıza kaynaklık eden terekelere de aksettigi ifade edilebilir.

9 Bkz. Tablo 1.

10 Bkz. Tablo 2.

En çok kullanılan unvanlar ağa ve beşe'dir. Her ikisi de ehl-i örfe münhasır unvanlar olup, ağa Osmanlı Devleti'nde ordu, saray memuru ve mensupları için kullanıldığı gibi, halktan ileri gelenler, esnaf kethüda ve yiğitbaşlarına, taşrada ayan ve eşraf için de kullanılan bir tabir idi.¹¹ Tereke sahipleri içerisinde 8 kişi ağa unvanını taşımaktadır ki bu, % 10,8'lik bir orana tekabül etmektedir. Ağa unvanını taşıyan kişilerden bir tanesi aynı zamanda el-hâc unvanına da sahiptir. Bir tanesinin mesleği debbağlıktır.

Beşe, paşa kelimesinin hafifletilmiş söylenişi olup, daha ziyade yeniçeriler arasında kullanılan bir unvan idi.¹² Bununla birlikte Türk aşiretlerinin bazılarında büyük evlat için de kullanılmaktaydı.¹³ Beşe unvanını taşıyan 8 kişi mevcut olup bunlar da yine % 10,8'lik bir oran teşkil etmektedir. Bu unvanla birlikte ikinci bir unvana sahip herhangi bir kişi tespit edilmemiştir. Bununla birlikte beşe unvanlılardan bir kişi kayıkçı, bir kişi de nalbanttır.

Terekelerde yer alan unvanlardan birisi de reis'dir. Reis, kelime anlamı itibarıyla başkan anlamına gelmekle birlikte, bu unvanla zikredilen kişilerin, terekelerinden anlaşıldığı kadarıyla kayıkçılık ve/veya balıkçılık mesleği ile uğraştıklarını tahmin ediyoruz.¹⁴ Bu unvanı taşıyan 4 kişi (% 5,4) mevcut olup bunların tamamı köylerde ikamet etmektedir.

Terekelerde, ulemaya mahsus unvanlardan es-seyyid, el-hâc, efendi ve hâfız unvanları da yer almakta idi. Es-seyyid, Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in neslinden gelenler için kullanılan bir unvan idi.¹⁵ Osmanlı toplumunda son derece saygın bir yere sahip olan seyyidler, ilmiye mensupları içerisinde mütalaa edilerek bazı mükellefiyetlerden muaf tutulurlardı.¹⁶ Kayıtlarda es-seyyid unvanını haiz 7 kişi vardır. Bunların oranı da % 9,4'tür. Bu unvana sahip olan kişiler içerisinde aynı zamanda birisi Gebze eski naibi olmak üzere 2 efendi, 2 el-hâc, 1 de hâfız unvanı taşıyan kişi mevcuttur. Ayrıca es-seyyid unvanlı kişilerden birisi kasap, birisi keçeci, birisi eskici ve bir diğeri de sarraç/usta'dır.

El-hâc, hac farizasını yerine getirenlere verilen bir unvan idi. El-hâc unvanıyla kayıtlı 6 tereke sahibi vardır. Bunların oranı da % 8,1'dir. Bunlar içerisinde, es-seyyid, efendi, hâfız, ağa gibi ikinci bir unvan sahibi kişiler de bulunmaktadır. El-hâc unvanlı kişilerin yarıdan fazlası (4 tanesi) ya Mekke'de hac ibadetini ifa ederken ya da hac yolunda vefat etmiştir.¹⁷ Hac ibadeti belli bir mal varlığına sahip kimselerin yerine getirmekle mükellef oldukları bir ibadet olduğu için bu unvanı haiz kimselerin genellikle varlıklı kimseler oldukları ifade edilebilir. Ancak, tespit ettiğimiz el-hâc unvanlı bazı kişilerin çok da varlıklı olmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁸

Efendi unvanı, ağa, beğ gibi anonim olup, ilmiye mensupları için kullanılmaktaydı.¹⁹ Tereke

11 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s.7.

12 Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 49.

13 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1993, s. 211.

14 Bu kişilerin terekelerinde "çekdirme ta'bîr olunur seffinede" hisse sahibi oldukları belirtilmektedir. Bkz. Gebze Şer'iyye Sicili, defter no: 1289, varak: 8a (G.Ş.S. No: 1289, vr. 8/a); G.Ş.S. No: 1289, vr. 10/b; G.Ş.S. No: 1290, vr. 18/a. (Mezkur defterlerde sayfa ve belge numaraları belirtilmemiştir. Sadece varak numaraları mevcuttur. Bu sebepten belgelerin yerleri tarafımızdan varak a ve b şeklinde gösterilmiştir.)

15 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, C. III, s. 200.

16 Said Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 123.

17 G.Ş.S. No: 1289, vr.74/b; G.Ş.S. No: 1289, vr. 80/a; G.Ş.S. No: 1289, vr. 81/b; G.Ş.S. No: 1290, vr. 13/b.

18 Bunlardan birisi, 529 kuruşluk terekeye sahip, Güzeller mahallesinde sakin iken hac yolunda vefat eden el-Hâc, es-Seyyid Hasan ibn-i Mehmed'dir. Bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 80/a. Bir diğeri ise 726 kuruşluk terekesi ile yine Güzeller mahallesinden Tahanî el-Hâc İbrahim Efendi ibn-i Abdullah'tır. Bkz. G.Ş.S. No: 1290, vr. 21/b.

19 Öztürk, *İstanbul Tereke...*, s. 122.

sahipleri içerisinde bu unvana sahip 4 kişi mevcuttur. % 5.4'lük bir oranı teşkil eden bu unvan sahipleri içerisinde ikinci bir unvan olarak es-seyyid, el-hâc, hâfız unvanlarını taşıyanlar da bulunmaktadır.

Bu unvanların şehir ve köylerdeki dağılımına baktığımızda, efendi ve es-seyyid unvanları şehirde daha fazla iken, beşe ve ağa unvanlarının köylerde daha yaygın olduğu görülmektedir. El-hâc unvanı ise her iki yerde de aşağı yukarı birbirine yakın bir oran teşkil etmektedir.

Gebze'de sosyal zümreyi oluşturan sınıflardan birisi de meslek erbabı ve esnaf sınıfı idi. Terekeler içerisinde mesleği ve uğraşısı belirtilen 15 Müslüman mevcut olmakla birlikte, mesleği belirtilmeyen bazı tereke sahiplerinin terekelerinde zikredilen meslekleri ile ilgili alet-edevat, dükkan vs. bilgilerden de tespitler yapılabilmektedir. Bu bağlamda herhangi bir meslek sahibi 33 kişi tespit edilmiş olup, bunların Müslüman erkek terekelerine oranı % 44.6'dır. Bunlar içerisinde kaza merkezinde mukim kişilerden birisi sabık Gebze naibi idi.²⁰ Ayrıca kasaplık, keçecilik, debbağlık, nalbandlık, sarraçlık, semercilik ve sarrâflık ile uğraşan birer kişi vardı. Köylerde ikamet edenler çoğunlukla çiftçilik ve rençberlikle uğraşmaktaydı. Ayrıca köyde ikamet edenler içerisinde kayıçılık, nalbandlık, eskicilik, bağ bekçiliği ve kethüdalık yapan birkaç kişi de tespit edilmiştir.²¹

Kadın tereke sahipleri içerisinde herhangi bir unvan sahibi olan 24 kişi mevcuttur. Bunların tereke sahibi olan toplam 35 Müslüman kadın içerisindeki oranı % 68.6'dır. Bu unvanlar içerisinde "hatun"un çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Hatun kelime anlamı itibarıyla kadın anlamına gelmekle²² birlikte terekelerdeki bütün kadınlar için kullanılmaması, bunun ayırt edici bir sıfat veya unvan olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu unvana sahip olan kadınların eşlerinin umumiyetle beşe unvanını haiz olmaları dikkat çekicidir. Terekeler içerisinde eşi efendi unvanına sahip bir tane de hanım unvanlı kadın vardır.²³

Bazı gayrimüslim terekelerinde de meslek ve uğraşı bilgileri yer almaktadır. Gayrimüslimlerden şehir merkezinde ikamet eden iki tereke sahibinden birisi yemenici, diğeri de beziryağcıdır. Köylerde ikamet eden gayrimüslimlerin ise çoğunun Gebze kırsalında varlıklı kimselerin ağıl ve kışlaklarında koyun çobanlığı veya çoban kahyalığı, kethüdalığı yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunların çoğu bekar olup, umumiyetle Rumeli reayasından kişiler idi. Ayrıca Tuzla köyünde ikamet eden bir manav, bir de papaz mevcuttu.

AİLELERDE KULLANILAN ŞAHİS İSİMLERİ

Müslüman İsimleri

Bir toplumda tercih edilen şahıs isimleri o toplumun inanç ve düşünce yapısını yansıtması açısından önemlidir. Osmanlı toplumunda kullanılan şahıs isimleri de tercih sebep ve mantığı açısından incelendiğinde, orijinal tespitler yapılabilmektedir. Osmanlı toplumunda kullanılan şahıs isimlerinin tespitinde müracaat edilebilecek önemli kaynaklardan birisi olan tereke kayıtları vasıtasıyla sadece isimlerin tespiti değil aynı zamanda isim verme hususundaki yakla-

20 G.Ş.S. No: 1289, vr. 68/a.

21 Bkz. Tablo: 3.

22 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317, s. 565.

23 Bkz. Tablo 2.

şimlarla ilgili bazı ipuçları da elde edilebilmektedir. Biz de çalışmamızın temel kaynağını teşkil eden Gebze Şer'iyye Sicillerindeki tereke kayıtlarında yer alan müslim ve gayrimüslim tereke sahipleri ile onların vârisi durumunda olan aile bireyleri ve akrabalarının isimlerini dikkate alarak Gebze kazası mahalle ve köylerinde kullanılan şahıs isimlerini tespit ederek bu isimlerle ilgili bazı yorum ve değerlendirmeler yapmaya çalıştık.

Tespit ettiğimiz 493 Müslüman erkek ismi içerisinde Gebze'de en çok kullanılan isim, % 13.4'lük bir oranla Mehmed'dir. Onu, % 11.3 ile Mustafa ve % 9.5 ile de Ahmed izlemektedir. Daha sonra sırası ile Hüseyin, Ali, Hasan, İbrahim, Abdullah,²⁴ Osman ve Ebubekir isimleri yer almaktadır. İlk on sıralamaya giren bu isimler, terekelerde tespit edilen bütün Müslüman erkek isimlerinin yaklaşık % 75'ini teşkil etmektedir.²⁵

Tespit edilen 251 Müslüman kadın ismi içerisinde ise % 17.1'lik oran ile Ayşe ismi ilk sırayı almaktadır. Bunu, % 12.7 ile Fatma ve % 12 ile Emine isimleri takip etmektedir. Daha sonra Ümmügülsüm, Hanife, Zeyneb, Habibe, Hatice, Emetullah ve Nefise isimleri sıralanmaktadır. Bu isimler de terekelerde geçen tüm Müslüman kadın isimleri içerisinde toplam % 75.7'lik bir oranı oluşturmaktadır.²⁶

Tereke kayıtlarında zikredilen şahıs isimlerinin kullanım miktar ve oranlarından bahsettikten sonra, bu isimlerin menşe ve verilmiş gayeleri ile ilgili bazı değerlendirmeler yapabiliriz. Tablo 4 ve Tablo 5'te görüldüğü üzere inceleme dönemimizde Gebze'de birbirinden farklı 43 erkek, 45 de kadın ismi tespit edilmiştir. Bu isimlerin ilk dikkati çeken hususiyeti tamamının Arapça isimler olmasıdır. Bilhassa Hz. Peygamber'e, O'nun ailesine ve dört halifeye ait isimler ile diğer peygamber isimlerinin en çok tercih edilen isimler olduğu görülmektedir. Yani hem erkek hem de kadın isimlerinin tercihi dini temayül son derece etkilidir. Ancak çok nadir de olsa Türkçe isimlerin bulunmaması dikkat çekici bir durumdur.

Gebze'de hem erkek hem kadın isimleri içerisinde çift isimlerin kullanıldığı da görülmektedir. Erkeklerde, bilhassa Mehmed Ali, Mehmed Emin gibi Mehmed ismine ilaveten verilmiş isimler tercih edilirken;²⁷ kadınlarda Şerife Ayşe, Şerife Hatice gibi Şerife ismi ile birlikte bazı isimler kullanılmaktaydı.²⁸

Terekelerde tereke sahiplerinin isimleri ile birlikte varsa çocuklarının, anne-babasının ve mirasta payı olan bazı yakınlarının da isimleri zikredildiğinden, geleneksel Türk ailelerinde yaygın

24 Abdullah isminin tereke sahibi şahıslar arasında sadece bir kişi tarafından kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 65/b. Tablo 4'te de görüldüğü üzere bu isim 25 kişi tarafından kullanılmakta ise de bunların kahir ekseriyeti tereke sahibi ya da sahibesi kimselerin baba veya dede adı olarak karşımıza çıkıyor. Yani bunların tamamına yakını "ibn-i Abdullah" (Abdullah oğlu) veya "bint-i Abdullah" (Abdullah kızı) şeklinde geçmektedir. Ayrıca terekelerde yer alan çocuk isimleri arasında bu ismin bulunmaması da dikkat çekmektedir. Buradan hareketle baba veya dede isimleri Abdullah olan tereke sahiplerinin önemli bir kısmının mühtedi olduğunu tahmin ediyoruz. "İbn-i Abdullah" ile ilgili olarak bkz. Öztürk, *İstanbul Tereke ...*, s. 125.

25 Bkz. Tablo 4.

26 Bkz. Tablo 5. XVIII. yüzyıla ait Gebze Şer'iyye Sicillerindeki tereke kayıtlarına müsteniden yapılan bir çalışmada tespit edilen şahıs isimleri ile tarafımızdan tespit edilen isimler mukayese edildiğinde ilk üçe giren erkek isimlerinin sıralaması birebir örtüşürken, kadın isimlerinde kısmen farklılıklar mevcuttur. Krş., Rafet Metin, "Tereke Kayıtlarına Göre, XVIII. Yüzyılda Gebze (Gekbüze)'de Sosyal Hayata Dair Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/26 (Bahar 2013), s. 372.

27 Bkz. Tablo 4.

28 Bkz. Tablo 5. Bu türden isimlerin yer aldığı belgelerde diğer aile bireylerinin bazılarında "es-Seyyid" unvanının bulunması, bu kullanımların isimden ziyade Hz. Peygamber soyundan gelmişliği ifade eden bir unvan olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Mesela bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 12/b; G.Ş.S. No: 1289, vr. 73/a; G.Ş.S. No: 1290, vr. 16/b.

bir adet olan çocuğa aile büyüklerinin isimlerinin verilmesi hususunda da tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu çerçevede yaptığımız incelemeler neticesinde, Gebze'de çocuklara aile büyüklerinin isimlerinin verilmesinin hangi oranda olduğu tespit edilmiştir. Buna göre erkek çocuklara dede (hem babanın babası hem de annenin babası) ve nadiren olmak üzere kız çocuklara da anneanne isimlerinin verildiği görülmektedir. Yine aynı ailede -aralarında herhangi bir üveylik ilgisi olmadığı halde- baba ile oğul; anne ile kız aynı ismi taşıyan aileler de mevcuttur. Bu tespitleri rakamlarla şu şekilde ifade edebiliriz:

493 erkek ismi içerisinde 45 tanesi (% 9) dede isimidir. Bunun 30 tanesi (% 6) babanın babası, 15 tanesi (% 3) de annenin babasının isimidir. 251 kadın ismi içerisinde sadece 2 tanesi (% 0.8) anneannesinin isimidir. Babaannesinin ismi verilen kız evlat tespit edilmemiştir. Aynı ailede baba ile oğlun müşterek isim kullandığı 6 (% 1.2); anne ile kızın müşterek isim kullandığı 8 (%1.6) tereke kaydı mevcuttur.²⁹

Gayrimüslim İsimleri

İncelenen terekelerden 98 gayrimüslim erkeğe ait 59 farklı isim tespit edilmiştir. Bu isimler içerisinde en çok kullanılan % 6'lık oranla Petro isimidir. Bunu % 5'lik oranlarla Dimitraki, Hırsto ve Manol isimleri takip etmektedir. Daha sonra da Benayut, Nikola, Nikoli, Dimitri, Tanaş ve Yorgi isimleri sıralanmaktadır.³⁰ İncelenen gayrimüslim terekeleri müslim terekelerine göre sayı itibarıyla çok daha az olmasına rağmen gayrimüslim erkek isimlerinin Müslüman erkek isimlerinden daha çeşitli olması dikkat çekicidir.

Terekelerden 40 gayrimüslim kadına ait 30 farklı isim tespit edilmiş olup bunlar içerisinde en çok kullanılanları % 10'luk oranlar ile Anıştasya ve Sultana isimleridir. Daha sonra % 5'lik oranlarla Anamişe, Benayuta, Elina ve Mariya isimleri gelmektedir.³¹

Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim ailelerde de çocuklara aile büyüklerinin isimlerinin verilmesi adeti görülmektedir. Nitekim 98 erkek ismi içerisinde 5'i babanın babası, 5'i de annenin babası olmak üzere 10 tanesi (% 10.2) dede isimidir. 40 kadın ismi içerisinde sadece 1 tane (% 1.02) babaanne ismi mevcuttur. Anneanne ismine rastlanmamıştır. Babası ile oğlun aynı ismi kullandıkları 2 aile (% 2.04) tespit edilmiştir.³²

Ailede Eş Sayısı

İslamiyet'te, aralarında adaleti tesis etmek şartıyla bir erkeğin dört kadına kadar evlenmesine müsaade edilmiştir.³³ Buna binaen İslam toplumlarında aynı zamanda birden fazla kadınla yapılan evliliklere rastlanmaktadır. Bu, Osmanlı toplumu için de söz konusudur. Ancak, yapılan araştırmalar bilinenin aksine Osmanlı toplumunda çok eşliliğin sanıldığı kadar yaygın olmadığını göstermiştir. Biz de bu bağlamda 19. yüzyıl başlarında Gebze'de çok eşlilik olup olmadığını, varsa ne oranda olduğunu, tespit edilebildiği kadarıyla, sebep ve gerekçelerini tereke kayıtlarından istifade ederek izah etmeye çalışacağız. Bunun için öncelikle tereke sahiplerinin medeni durumlarına bir göz atmak yerinde olacaktır.

29 Bkz. Tablo 8.

30 Bkz. Tablo 6.

31 Bkz. Tablo 7.

32 Bkz. Tablo 8.

33 *Kur'ân-ı Kerim*, Nisâ Sûresi, Ayet 3.

Gebze kazasına ait tereke kayıtlarından, eş sahibi olanlar evli, eşi olmayıp çocuğu olanlar dul, hem eşi hem de çocuğu olmayanlar bekar kabul edilerek yaptığımız inceleme sonucunda 109 Müslüman terekesinden 90 tanesinin evli (% 82.5), 7 tanesinin dul (% 6.4), 12 tanesinin de bekar (% 11) olduğu tespit edilmiştir. Gayrimüslimlerde ise 29 tereke sahibinden 15 (% 51.7)'i evli, 1 (% 3.44)'i dul, 13 (% 44.8)'ü de bekadır.³⁴

Gebze'deki ailelerde eş sayısını ve varsa poligam evlilik oranını tespit etmek için Müslüman erkek terekelerindeki verileri dikkate almamız gerekmektedir.³⁵ Bu bağlamda 74 erkek terekesinden 14 tanesi bekar ve dul erkeklere ait olduğu için istisna tutulacak olursa geriye kalan 60 tereke³⁶ dikkate alınarak bir değerlendirme yapabiliriz. Buna göre 60 tereke sahibinden 53 tanesi tek eşlidir. Bunun toplam tereke sahiplerine oranı % 88.33'tür. Yani bu verilere göre Gebze'de % 88.33 oranında tek eşlilik hakimdir. İki kadınla evlilik yapmış olan erkek sayısı ise 7 olup bunun oranı da % 11.66'dır. Üç ve daha fazla kadınla evli olan yoktur.³⁷ Gebze'de tespit ettiğimiz bu oranları aynı ve muhtelif dönemlerde diğer bazı şehirlerde tespit edilen rakamlarla da mukayese edebiliriz. Mesela, iki ve daha fazla evli erkeklerin oranı 1700-1730 yıllarında Ankara'da % 12,³⁸ 1750-1850 yılları arasında Konya'da % 7.5,³⁹ 1771-1810 tarihleri arasında Tokat'ta % 15.38,⁴⁰ 1790-1840'da Diyarbakır'da % 21.2,⁴¹ 1839-1876'da Bursa'da % 2.2,⁴² 1880-1906'da Kırşehir'de % 16.6'dır.⁴³

Gebze'de, ikinci bir evlilik yapan ve aynı anda ikinci bir eşle evlenmiş olan erkeklerin evlilik sebepleri ile ilgili olarak -terekelerindeki bazı bulgulardan yola çıkarak- tahminlerde bulunabiliriz. Bunlardan birisinin ilk karısı öldüğü için evlendiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Üç tanesinin iki karısı da hayatta olup,⁴⁵ diğer üç tanesinin ikinci karısı vefat etmiştir.⁴⁶ İki evlilik yapanlardan iki tanesi ilk eşlerinden erkek çocukları olmayıp sadece 3'er kız çocuk sahibidirler.⁴⁷ Yani bunların erkek çocuk sahibi olmak amacıyla ikinci evliliklerini yapmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

İki eşle evlilik yapanların tamamı köylerde ikamet etmekte olup,⁴⁸ sosyal statü ve ekonomik durumlarına baktığımızda 1 tanesi ağa, 2 tanesi el-hâc, 1 tanesi de beşe unvanına sahiptir. Diğerlerinin herhangi bir unvanı yoktur. El-hâc unvanına sahip iki kişinin aynı zamanda ekonomik bakımdan son derece iyi durumda oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁹ İki eşlilerden geriye

34 Bkz. Tablo 9.

35 Gayrimüslimler arasında dini inançları gereği çok eşliliğe izin verilmemiş olduğundan birden fazla kadınla evliliğe rastlanılmamıştır. Bkz. Demirel vd. "Osmanlılarda Ailenin ...", s. 106.

36 Bkz. Tablo 9.

37 Bkz. Tablo 10.

38 Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Bellekten*, LIV/211 (1991), s. 950.

39 Muhittin Tuş, *Sosyal ve Kültürel Açından Konya*, Konya 2007, s. 147.

40 Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Aile Yazıları*, C. I, (Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 424.

41 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK. Yayınevi, Ankara, 1995, s. 277.

42 Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa, 1998, s. 87.

43 Rifat Özdemir, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Aile Yazıları*, C. I, der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 485.

44 C.Ş.S. No: 1289, vr. 11/b.

45 C.Ş.S. No: 1289, vr. 8/a; C.Ş.S. No: 1289, vr. 36/b; C.Ş.S. No: 1289, vr. 74/b.

46 C.Ş.S. No: 1290, vr. 13/b; C.Ş.S. No: 1290, vr. 18/b; C.Ş.S. No: 1290, vr. 25/a.

47 C.Ş.S. No: 1289, vr. 8/a; C.Ş.S. No: 1289, vr. 36/b.

48 Bazı şehirlerde ise birden fazla eşle evlilik oranı şehirlilere nazaran köylülerde daha düşük tespit edilmiştir. Krş. Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin...", s. 103; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 46.

49 Bu iki kişiden birisi olan Tavşancıl köyünden el-Hâc Ebubekir ibn-i Abdullah, aynı zamanda en zengin terekeye sahiptir. Bkz. C.Ş.S. No: 1289, vr. 74/b.

kalanların hepsi de vasatın altında⁵⁰ terekeye sahip kişilerdir.⁵¹ Bu bilgiler çerçevesinde Gebze’de iki eşle evlilik yapanlar hakkında ekonomik durumun çok da belirleyici olmadığı ifade edilebilir.⁵² Tek eşli olanlarla iki eşli olanların tereke miktarları mukayese edildiğinde genelde aralarında fazla bir fark olmadığı görülmektedir. İki eşli evliliklerin hepsinin de köylere münhasır olması, tarıma dayalı bir hayat tarzı olan köylerde bedensel insan gücüne duyulan ihtiyaçla izah edilebilir.

ÇOCUK SAYISI VE AİLE NÜFUSU

Müslüman Ailelerde Çocuk Sayısı

Aile içindeki çocuk sayısının tam olarak bilinmemesi Osmanlı ailesinin kaç kişiden meydana geldiğinin tespitini güçleştirmektedir. Bu meselenin aydınlatılması hususunda tereke kayıtlarının sıhhatli bir kaynak olduğu şüphesizdir. Bu kaynaklardan, incelenen dönemde Gebze’de yaşayan ailelerin çocuk sayılarını, cinsiyetlerini, kebir (büyük) ve sağır (küçük) olma durumlarını tespit etmek mümkündür.

İncelediğimiz 138 tereke kaydı içerisindeki 109 Müslüman terekesinden en az 1 çocuk sahibi olan 85 ailenin toplam çocuk sayısı 221’dir. Bu çocuklardan 113 (% 51)’ü erkek, 105 (% 47.5)’i kızdır. 3 (% 1.36)’ü de anne karnında olup henüz doğmamış durumdadır. Müslüman tereke sahipleri içerisinde evli ama çocuksuz 12 aile vardır. 12 kişi de bekarlıdır.⁵³

Çocukların yaş durumları dikkate alınarak tasnife tabi tutulduğunda Müslüman ailelerde çocukların % 30.7’sinin “kebir” (büyük), % 66.5’inin “sağır” (küçük) olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Ayrıca % 1.36’sı “mürâhik” ve “mürâhika”,⁵⁵ yine % 1.36’sı “müstebîn-i hamîl”⁵⁶’dir.⁵⁷

Çocuk sayısı itibarıyla tereke sahipleri, şehirli ve köylü olarak değerlendirildiğinde ise Müslüman çocuklarının % 23.2’si şehirde, % 76.8’i köyde bulunmaktadır.

Konuyla ilgili olarak mevcut 109 Müslüman terekesinden 12 bekar terekesi hariç tutularak değerlendirmeye tabi tuttuğumuz 97 ailenin toplam çocuk sayısı olan 221 rakamı, aile sayısına bölündüğünde her bir aileye ortalama 2.27 çocuk düşmektedir.⁵⁸ Bu sayıya anne ve baba da

50 Müslümanlara ait 109 terekenin ortalaması olan 1885 kuruş baz alındığında. Bkz. “Gebze’de Ailenin Ekonomik Durumu” başlıklı kısım.

51 Bkz. Tablo 11.

52 Aynı durum diğer bazı şehirler için de söz konusudur. Krş. Demirel vd. “Osmanlılarda Ailenin ...”, s.105; Ömer Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM*, 23 (Bahar 2008), Ankara 2010, s. 88, 89.

53 Bkz. Tablo 12.

54 İslâm hukukuna göre büyüklük ve küçüklük ölçüsünün hangi yaşlarda başladığı belli olmadığından, “sağır” ve “kebir” tabirinin tam olarak hangi yaştaki çocuklar için kullanıldığı belli değildir. Bununla birlikte yeme, içme, giyinme, yatıp kalkma gibi kendi işini kendisi görebilecek kadar bir olgunluk devresi olan, erkeklerde yedi, kızlarda da dokuz yaşından küçük olanlar için “sağır” tabiri kullanılmış olabilir. Bkz. Hamza Aktan, “İslam Aile Hukuku”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 2, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 427.

55 Mürâhik, 12 yaşına basmış erkek çocuk için; mürâhika, 9 yaşına basmış kız çocuk için kullanılan bir tabir idi. Bkz. Ferit Devlilioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1992, s. 874.

56 Anne karnında.

57 Bkz. Tablo 13.

58 Bu oran, Ankara’da % 2.4, Diyarbakır’da % 1.49, Edirne’de % 2.78, Manisa’da % 2.03 ve Trabzon’da % 2.13 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Demirel vd., “Osmanlılarda Ailenin ...”, s. 118.

ilave edildiğinde Gebze'de bir ailede ortalama 4.27 kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁹

Çocukların ailelere sayısal olarak dağılımlarına bakacak olursak, Müslüman ailelerde % 29.4'lük oranla 1 çocuklu aile sayısının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. % 27 ile 2 çocuklu ve % 17.6 ile 3 çocuklu aileler birbirini takip etmektedirler. 4 çocuklu aile sayısının oranı ise % 14.1'dir. Daha sonra sırayı % 5.9, % 3.5 ve % 2.4'lük oranlarla 5, 6 ve 7 çocuk sahibi aileler almaktadır.⁶⁰ Müslüman aileler içerisinde tespit edilen en fazla çocuk sayısı 7'dir.⁶¹

Mahallelerde ve köylerde ikamet eden Müslüman aileleri çocuk sayıları itibarıyla mukayese etmek için mahallelerde ikamet eden 32 evli-dul aile ile, köylerde ikamet eden 65 evli-dul ailenin kendi içerisinde oranlarını dikkate alarak bir değerlendirme yapabiliriz. Bu bağlamda 1, 2, ve 3 çocuklu aile oranları hem mahalle hem de köy bazında birbirlerine yakın olmakla birlikte 4, 5 ve 6 çocuklu ailelerin köylerde daha fazla oranlara ulaştığı dikkat çekmektedir. Dolayısı ile genel anlamda çok çocuklu ailelerin köylerde daha fazla olduğu söylenebilir.⁶²

Gayrimüslim Ailelerde Çocuk Sayısı

İncelediğimiz 138 tereke kaydı içerisindeki 29 gayrimüslim terekesinden en az 1 çocuk sahibi olan 13 ailenin toplam çocuk sayısı 38'dir. Bu çocuklardan 24 (% 63.1)'ü erkek, 13 (% 34.2)'ü kız ve 1 (% 2.6)'i de anne karnındadır. Gayrimüslim tereke sahipleri içerisinde evli ama çocuksuz 3 aile vardır. 13 kişi de bekadır.⁶³

Çocukların yaş durumları dikkate alındığında gayrimüslim ailelerde çocukların % 34.2'si büyük, % 63'ü küçük ve % 2.6'sı da anne karnındadır.⁶⁴

Konuyla ilgili olarak mevcut 29 gayrimüslim terekesinden 13 bekar terekesi hariç tutularak değerlendirmeye alınan 16 ailenin toplam çocuk sayısı olan 38 rakamı, aile sayısına bölüldüğünde her bir aileye ortalama 2.37 çocuk düşmektedir. Bu sayıya anne ve baba da ilave edildiğinde Gebze'de bir gayrimüslim ailesinde ortalama 4.37 kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Müslüman aileler için bu rakamın 4.27 olarak tahmin edildiği dikkate alınacak olursa, Gebze'de aile nüfusu itibarıyla müslim ve gayrimüslimler arasında fazla bir fark görülmemektedir.

Gayrimüslim ailelerde çocukların sayısal dağılımı ise şu şekildedir: % 30.7'lik oranla 4 çocuklu aile sayısı çoğunlukta olup, sonra % 23'le 2 ve 3 çocuklu aileler sırayı almaktadır. Daha sonra da ve % 15.4 ile 1 çocuklu ve % 7.7 ile 5 çocuklu aileler gelmektedir. Gayrimüslim ailelerde en fazla 5 çocuklu bir aile mevcuttur.⁶⁵

59 Osmanlı ailesi için genel kabul gören ortalama nüfus miktarı ise 4-5' tir. Bkz. Ö. L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 1-26; Nejat Göyünc, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348.

60 Bkz. Tablo 15.

61 7 çocuklu iki tereke kaydı mevcut olup, bunlardan bir tanesi Tepeköy ahalisinden Hasan Beşe ibn-i Mehmed isimli şahsa aittir. 2 eşli olan şahsın ilk eşinden olan ilk üç çocuğu kızdır. Dolayısıyla erkek çocuk yapmak maksadıyla ikinci evliliğini yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 8/a. Diğer tereke ise, Sultan Orhan mahallesinden Hacı Hüseyinzade Hüseyin Ağa ibn-i Hacı Mustafa'ya aittir. Tek eşli olan Hüseyin Ağa'nın 7 çocuğundan 2'si kız, 5'i erkektir. Bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 8/b.

62 Bkz. Tablo 14.

63 Bkz. Tablo 12.

64 Bkz. Tablo 13.

65 Bkz. Tablo 16.

Mahallelerde ve köylerde ikamet eden gayrimüslim ailelerin çocuk sayıları itibarıyla durumlarına bakacak olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Mahallelerde ikamet eden tereke sahibi gayrimüslim çok az olduğundan (2 kişi) ve bunların da bekar olmaları dolayısı ile mahallelerde çocuk tespiti mümkün olmamaktadır. Ancak köylerde ikamet eden 16 evli-dul ailenin kendi içerisinde oranlarını dikkate aldığımızda 1 ile 4 çocuk arasında kesafet teşkil ettiği görülmektedir. Buna göre köylerde yaşayan müslim ailelerle yine köylerde yaşayan gayrimüslim aileler mukayese edildiğinde genel anlamda çok çocuklu aile sayısının gayrimüslimlerde çok daha az olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶

AİLELERİN TEREKE MİKTARLARINA GÖRE ÇOCUKLARIN DAĞILIMI

Müslüman aileler içerisinde evli ve dul tereke sahiplerinin gelir dağılımlarına göre sahip oldukları çocuk miktarları karşısındaki durumlarını, bu ailelerin terekelerinde belirtilen meblağları dikkate alarak değerlendirebiliriz.

Çocuk sayıları ile tereke sahiplerinin gelir dağılımları arasındaki orantıya baktığımızda, genel anlamda tereke miktarı 0 - 1000 kuruş arasında değişen ailelerde % 48.8'lik bir oranla çocuk sayısının fazla olduğunu ancak, bunun kahir ekseriyetinin 1-3 arası çocuklardan oluştuğunu görmekteyiz. 0-1000 kuruş arası terekeye sahip olan ve genel olarak fakir olarak nitelendirilebileceğimiz⁶⁷ bu 41 aile içerisinde en fazla 6 çocuk sahibi iki aile mevcuttur.

Tereke miktarı 1000 - 5000 kuruş aralığında olan orta halli diyebileceğimiz aileler de % 41.2 gibi büyük bir orana sahiptir. Burada da 1-3 yaş arasındaki çocuklar çoğunluğu teşkil etmektedir. 5000 – 10000 kuruş aralığında yer alan zengin olarak nitelendirilebileceğimiz ailelerin çocuklu aileler içerisindeki oranı % 7.1'dir. Bu dilim içerisinde de en fazla 7 çocuklu bir aile mevcuttur. 10000 ve daha fazla miktara malik olan çok zengin olarak nitelendirilebileceğimiz, 1, 3 ve 4 çocuk sahibi 3 aile mevcut olup, bunlar % 3.6'lık bir oranı oluşturmaktadır.⁶⁸

Gayrimüslim ailelerde çocuk sayıları ile gelir dağılımları arasındaki orantıya baktığımızda, tereke miktarı 0 – 1000 kuruş arasında yer alan ve fakir olarak nitelendirilebileceğimiz ailelerin oranı % 30.8'dir. Bu dilime dahil olan ailelerin çocuk sayısı 1 ile 4 arasında değişmektedir. Tereke miktarı 1000 - 5000 kuruş arasında değişen ailelerde % 61.5'lik bir oranla çocuk sayısının fazla olduğu görülmektedir. İncelememize konu olan terekelerde, tereke miktarı 5000 – 10000 arasında olan gayrimüslim ailelerden çocuk sahibi olan yoktur. Ancak bu dilim içerisinde 2 çocuksuz aile tespit edilmiştir. Terekesi 10000 kuruşun üzerinde olan sadece 3 çocuklu bir aile tespit edilmiş olup, bu da % 7.7'lik bir orana tekabül etmektedir.⁶⁹

Yukarıdaki tespitler çerçevesinde Müslüman aileler ile gayrimüslim aileler arasında gelir dağılımı – çocuk sayısı arasındaki ilgi mukayese edildiğinde şöyle bir sonuç elde edilmektedir. Müslüman ailelerde fakir ve orta halli olanlarda çocuk sayısı birbirine yakın bir oran teşkil ederken, gayrimüslim aileler içerisinde fakir olanlara göre orta hallilerde çocuk sayısının yoğunlaştığı söylenebilir. Müslümanlarda gelir durumu ile çocuk sayısı arasında bir doğru orantı olmamakla birlikte, gayrimüslimlerde bu anlamda kısmen de olsa bir doğru orantı mevcuttur.

66 Bkz. Tablo 14.

67 Terekelerde bir koyunun en yüksek fiyatı 1248 (M. 1832)'de 26 kuruş değerinde olup (bkz. G.Ş.S. No: 1290, vr. 33/b), 40 koyun karşılığı olan takribi 1000 kuruştan aşağı paraya malik olanlar fakir olarak nitelendirilmiştir.

68 Bkz. Tablo 15.

69 Bkz. Tablo 16.

DİĞER AİLE FERTLERİ

Terekelerde sadece eş ve çocuklar değil diğer bazı aile fertleri de mirasta payları olması münasebetiyle zikredilmekteydi. Bunların başında anne-baba gelmekte idi. Ancak bunların tereke sahipleri ile aynı evi paylaşmış paylaşılmadıkları kesin olarak tespit edilememekle birlikte, gerek dini bir vecibe olarak, gerekse köklü geleneklerin bir neticesi olarak bazı tereke sahiplerinin yaşlı anne-babaları ile aynı mekanda yaşadıkları tahmin edilmektedir.⁷⁰

İncelenen tereke kayıtları sonucunda 138 tereke sahibi içerisinde 30 tanesinin (% 21.7) vefat ettikleri esnada anneleri hayatta iken, 10 tanesinin (% 7.2) babası hayatta idi. Hayatta olan anne sayısının fazla olmasına rağmen baba sayısının az olması, başka sebepleri de olmakla birlikte, kadınların erkeklere göre daha uzun yaşadıkları izlenimini vermektedir.⁷¹

Tereke kayıtlarında miras taksimi münasebetiyle kardeşler de zikredilmektedir. Bu çerçevede 29 tereke sahibinin 1 ile 4 arasında değişen 27'si erkek, 27'si kız olmak üzere toplam 54 kardeşi mevcuttur. Ayrıca ammi (amca) (1 tane), ammioğlu (amcaoğlu) (5 tane), ced (dede) (1 tane) ve cedde (büyük anne) (2 tane) gibi akrabalar da zikredilmektedir.

GEBZE'DE AİLENİN EKONOMİK DURUMU

Müslüman Ailelerin Ekonomik Durumu

İncelememize kaynaklık eden 109 Müslüman terekesi içerisinde, tereke sahiplerinden bazılarının çok düşük, bazılarının da çok yüksek meblağlarda terekeye sahip olduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde terekesi en düşük olan kişi, 150 kuruşluk terekesiyle Tavşancıl köyünden es-Seyyid Halil ibn-i Abdullah'tır.⁷² En yüksek terekeye sahip olan kişi ise 15.900 kuruş ile yine Tavşancıl köyü sakinlerinden hac farızasını ifa etmek için gittiği Mekke'de vefat etmiş olan Mazlum el-Hâc Ebubekir ibn-i Abdullah'tır.⁷³ Daha sonra sırayı 13540 kuruş ile Hereke köyünden Mehmed Şakir Ağa ibn-i Ali⁷⁴ ve 10002 kuruş ile Demirciler köyünden Tahir Ağazade Mehmed Ağa ibn-i Tahir⁷⁵ almaktadır.

Müslümanlara ait 109 terekenin toplam miktarı 205501 kuruştur. Bu meblağı, tereke sayısına böldüğümüzde kişi başına 1885 kuruş düşmektedir. Bu miktarı baz alarak tereke sahiplerinin ekonomik durumları hakkında bazı tahminlerde bulunabiliriz. Buna göre 29 (% 26.6) kişinin tereke miktarı ortalamanın üzerindedir. Bu dilim içerisinde yer alan tereke sahiplerinin hemen hepsinin bir unvan ve/veya bir meslek sahibi olmaları dikkat çekicidir. Bu unvanlar içerisinde ağa, el-hâc, es-seyyid ve reis başta gelmektedir. Ayrıca birer adet sarraç, kasap, debbağ, nalband ve kayıkçı bulunmaktadır. Bazı köylerde çiftlik sahibi olduğunu tahmin ettiğimiz, terekelerinde bol miktarda çift alet edevatı ve hayvanları bulunan kişiler de yukarıda bahsedilen dilim içerisinde yer almaktadır. Kadın terekelerine baktığımızda toplam 35 terekeden 6 tanesi (% 17.1) yukarıda zikredilen % 26.6'lık dilimin içerisinde yer almaktadır. Bunların içerisinde 4 tanesi hatun, 1 tanesi de hanım unvanını haizdir.

70 Demirel vd. "Osmanlılarda Ailenin ...", s. 111.

71 Demirel vd. "Osmanlılarda Ailenin ...", s. 112.

72 C.Ş.S. No: 1289, vr. 6/b. Terekesinde küçük bir eskici dükkanı ile dükkanda mevcut bazı hırdavat ve "üzerine giydiği köhne libas" tan başka bir eşyası bulunmayan Seyyid Halil'in eskicilik yaptığı anlaşılıyor.

73 C.Ş.S. No: 1289, vr. 74/b.

74 C.Ş.S. No: 1290, vr. 33/b.

75 C.Ş.S. No: 1290, vr. 35/a.

Şehirde ve köylerde ikamet eden Müslüman tereke sahiplerini ayrı ayrı değerlendirerek aralarında bir mukayese yapabiliriz. Şehirde ikamet eden 33 kişinin toplam terekesi 67916 kuruş olup, kişi başına ortalama 2058 kuruş düşmektedir. Köylerde ikamet eden 76 kişinin toplam tereke miktarı ise 137585 kuruş olup bunun kişi başına dağılımı 1810 kuruştur. Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere şehirde ikamet edenler arasındaki ortalama gelir miktarı, köylerde ikamet edenlere oranla daha fazladır.

Müslüman ailelerin terekelerine baktığımızda hem şehirde hem de köylerde ikamet edenlerin yaklaşık yarısının başlarını sokacak kadar bir evlerinin bulunduğu görülmektedir. Hemen hemen hepsi tek katlı "bir bâb mülk-i menzil"den müteşekkil bu evlerin bazıları müstemilatı ile beraber tasvir edilmektedir. Bu tasvirlerden anlaşıldığı kadarıyla, bilhassa köylerdeki evlerin yanında veya karşısında aynı avlu içerisinde samanlane, mahzen, pekmezlik gibi müstakil yapılar yer almaktadır. Bazı varlıklı kimselerin evlerinin bitişiğinde veya yakınında harman yeri arsası, bostan yeri gibi gayrimenkulleri de mevcuttur.

Ailelerin sahip oldukları gayrimenkuller içerisinde bağ önemli bir yer tutmaktadır. Hem şehirde hem de köylerde ikamet eden ailelerin takriben 1/3'ünün muhtelif mevkilerde az ya da çok miktarlarda bağları mevcuttur. Hatta bazı tereke sahiplerinin terekelerinin önemli bir kısmını bağlar oluşturmaktadır.⁷⁶

Terekeler içerisinde büyük ve küçükbaş hayvanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bilhassa köylerde ikamet edenlerin terekelerinde hem büyük hem de küçükbaş hayvanlar çoklukla yer almakla birlikte şehirde ikamet edenlerin terekelerinin bazılarında kara sığır ineği, öküzü, tosunu gibi büyükbaş hayvanlar ile bargir ve merkep nev'inden binek hayvanlarına rastlanmaktadır. Bazılarının terekelerinde ise çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvanlar mevcuttur ki bunlar çiftlik sahibi "ağa" unvanlı kişilerdir.⁷⁷

Müslüman kadın terekelerine baktığımızda yaklaşık 1/3'ünün herhangi bir gayrimenkul sahibi veyahut hissedarı olduğu görülmektedir. Bu gayrimenkuller de yine ekseriyetle ev ve bağdan müteşekkildir. Bununla beraber kadın terekelerinin en ayırt edici özelliği şüphesiz çeşitli ev eşyaları ile giysiler ve takıların mevcudiyeti idi. Ev ve giyim eşyaları az ya da çok hemen her kadın terekesinde mevcut olmakla birlikte bazılarında bu eşyaların çeşitliliği ve parasal değeri terekeleri oldukça zengin kılmakta idi. Buna bir de kıymetli takılar dahil olduğunda büyük meblağlar ortaya çıkmakta idi.⁷⁸

76 Mesela, Karabakkal mahallesinden Canboladoğlu Mehmed Beşe ibn-i Ali'nin 1205 kuruşluk terekesinin 1040 kuruşluk kısmını, mezkur mahalle ve mücavirindeki bağları oluşturmaktadır. Bkz. C.Ş.S. No: 1289, vr. 14/a. Benzeri örnekler için ayrıca bkz. Gazi Mustafa Paşa mahallesinden Veliyyüddin Beşe ibn-i Mustafa'nın terekesi (C.Ş.S. No: 1289, vr. 13/b) ve yine Gazi Mustafa Paşa mahallesinden Mehmed ibn-i Mustafa'nın terekesi (C.Ş.S. No: 1289, vr. 46/a).

77 Mesela, Sultan Orhan mahallesinden el-Hâc Hüseyinzade Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa'nın içerisinde çoban odası, samanlane, hizmetkar odası, bargir ahır vd. ahırlarını müstemil çiftliğinde 360 baş koyunu, büyüklü küçüklü 60 baş karasığır ineği, 11 baş manda ineği, 6 baş manda öküzü, 3 baş karasığır öküzü ve ayrıca 1 baş doru bargiri, 2 baş kısarak ve tayları ile 7 baş merkebi bulunmaktadır. Bütün bu hayvanların terekedeki toplam değeri 134000 para (=3350 kuruş)ya tekabül etmektedir ki, bu rakam Hüseyin Ağa'nın 8.653 kuruş olan toplam terekesinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bkz. C.Ş.S. No: 1289, vr. 8/b.

78 Mesela, kadınlar içerisinde 6375,5 kuruşluk terekesi ile en yüksek meblağa sahip olan Darıca köyünden Ayşe Hanım ibnetehu Mehmed Muhyiddin Efendi'nin, içerisinde çok pahalı kürklerin de bulunduğu giysileri ile birlikte elmas ve incilerden mamül takıları, terekesini zengin kılan eşyalardan idi. Bkz. C.Ş.S. No: 1290, vr. 3/a.

Gayrimüslim Ailelerin Ekonomik Durumu

Gayrimüslim terekeleri içerisinde en düşük miktar 190 kuruş olup, bu tereke aslen Rumeli Vilayeti Sofya ahalisinden olup Gebze kasabasında el-Hâc Ali Ağazâde Mehmed Sadık Ağâ'nın Karagüllü ağılında koyun çobanı iken ölen İstifo isimli bir şahsa aittir.⁷⁹ Terekesi en yüksek olan kişi ise 13976 kuruş ile Tuzla köyü sakinlerinden Tan oğlu Yorgi veled-i Tanaş'tır.⁸⁰

Gayrimüslimlere ait 29 terekenin toplam miktarı 74007,5 kuruştur. Bu meblağı, tereke sayısına böldüğümüzde kişi başına 2551 kuruş düşmektedir. Buna göre 11 (% 37.9) kişinin tereke miktarı ortalamanın üzerindedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Müslümanlarda bu oranın 1885 kuruş olduğu dikkate alındığında gayrimüslimler arasındaki gelir ortalamasının Müslümanlara göre çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Bu genel bilgiden sonra gayrimüslimlerin meslekleri ile tereke miktarları arasında nasıl bir ilgi olduğuna bakmak faydalı olacaktır.

Mesleği belirtilenlerden 8 tanesi çoban, 1 tanesi çoban kahyası ve 1 tanesi de çoban kethüdası olup bunların tereke miktarları 190 kuruş ile 6445 kuruş arasında değişmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere Gebze kırsalında varlıklı kimselerin ağıl ve kışlaklarındaki koyunların çobanlığını yapan bu kişilerin çoğu bekardır ve aynı zamanda herhangi bir vâris veya vârisleri de bulunmamaktadır. Dolayısı ile bunların defin masrafları ve varsa borçları çıkartılarak terekeleri beytülmal eminine emaneten teslim edilmiştir. Genellikle Rumeli reayasından olan bu kişilerin terekelerinde koyundan başka bir şey bulunmamaktadır. Bunların mevsimlik ya da geçici olarak cüz'î bir ücretle⁸¹ çalışan genç, bekar ve asıl memleketlerinden uzak kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber dikkat çeken bir husus, belgelerde çoban ya da çoban kahyası, çoban kethüdası olarak zikredilmelerine rağmen bu zimmilerin çobanlığını yaptıkları koyunların aynı zamanda sahibi olduklarıdır. Zira istisnasız hepsinin terekesinde en az 35, en fazla 200 kadar koyuna sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yine bazılarının, ağılında çalıştıkları genellikle ağa unvanlı kişilerden "ganem bahâ", "penâyir mahsûlü" gibi alacaklarının bulunması da dikkat çekicidir. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu kişilerin, yanında çalıştıkları şahıslar ile aynı zamanda ortaklık yapmış olmaları muhtemeldir.

Mesleği belirtilenler içerisinde 3336 kuruş terekeye sahip bir manav,⁸² 260 kuruş terekeye sahip bir yemenici,⁸³ 1452 kuruş terekeye sahip bir beziryağcı⁸⁴ ve 751,5 kuruş terekeye sahip bir de papaz⁸⁵ mevcuttur. İlk üçünün, hayatta iken içlerinde Müslüman esnafın da bulunduğu pek çok kişiye borç para verdiği anlaşılmaktadır.

Mesleği belirtilmeyenlerin çoğunun terekesinde -kadınlar da dahil olmak üzere- Tuzla ve Darıca'da kendilerine ait evleri ve bağları bulunmaktadır. Terekelerinde bağı olanların ekseriyetle

79 G.Ş.S. No: 1289, vr. 11/b.

80 G.Ş.S. No: 1290, vr. 12/b.

81 Mesela, aslen Rumeli Vilayeti Sofya ahalisinden olup Gekbüze kasabasında el-Hac Ali Ağazade Mehmed Sadık Ağâ'nın Karagüllü ağılında ağnam çobanı iken ölen İstifo zimminin terekesinden, aylık 100 para (2,5 kuruş) gibi çok cüz'î bir gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. G.Ş.S. No: 1289, vr. 11/b.

82 G.Ş.S. No: 1289, vr. 5/a.

83 G.Ş.S. No: 1289, vr. 13/a.

84 G.Ş.S. No: 1290, vr. 18/a.

85 G.Ş.S. No: 1290, vr. 37/b.

bağcılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kişilerin terekelerinde yer alan “kebîr fıçu”⁸⁶, “yarımlık fıçu”⁸⁷, “pekmez tâbesi”⁸⁸ (tavası) gibi eşyalar ile “mahsûl-i üzüm”⁸⁹ ibaresinden de bunların şarap ve üzüm pekmezi imal ettikleri anlaşılmaktadır.

Gayrimüslim tereke sahiplerinden bazılarının dalyan,⁹⁰ sefîne ve piyâde⁹¹ hissedarı olduğu dikkate alındığında, gayrimüslimler arasında balıkçılık ve deniz taşımacılığı gibi mesleklerin de icra edildiği söylenebilir.⁹²

Gayrimüslim kadınların terekelerine baktığımızda bir tanesi hariç diğer iki tanesinin ortalama gelirin üzerinde olduğunu söyleyebiliriz. Bunların terekelerini zengin kılan unsurların ev, bağ gibi gayrimenkuller ile genellikle altından mamul takılar ve bazı kürkler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer bazı giyecek eşyaları ile birlikte -çok fazla çeşit bulunmamakla beraber- yatak, mutfak vb. ev eşyaları da terekelerde yer almaktadır.

SONUÇ

19. yüzyıl başlarında Gebze’deki tereke sahipleri arasında erkeklerde, başta ağa ve beşe olmak üzere, reis, es-seyyid, el-hâc, efendi ve hâfız unvanları kullanılmakta idi. Kadınlarda ise hepsi için kullanılmayan ve bu sebeple ayırt edici bir unvan olduğunu tahmin ettiğimiz hatun unvanı yaygın olarak kullanılmakta idi.

Gebze’de Müslüman ailelerin sıklıkla kullandıkları isimler, erkeklerde Mehmed, Mustafa ve Ahmed iken kadınlarda Ayşe, Fatma ve Emine idi. Yani Hz. Peygamber ve O’nun ailesine mensup şahısların isimleri en çok tercih edilen isimler olmuştur. Bunlar haricindeki isimlerin de tamamı yine Arapça isimler olup hiç Türkçe isme rastlanmamıştır.

Gayrimüslimlerde en çok kullanılan erkek isimleri Petro, Dimitraki, Hırsto ve Manol; en çok kullanılan kadın isimleri ise Aniştasya, Sultana, Anamişe ve Benayuta idi.

Gebze merkez kaza ve köylerinde çocuklara aile büyüklerinin isimlerinin verilmesi geleneği net bir şekilde görülmektedir. Buna göre erkek çocuklara hem baba tarafından dede, hem de anne tarafından dede isimleri verildiği gibi nadir olmak üzere kız çocuklara da anneanne isimlerinin verildiği görülmektedir. Aynı ailede -aralarında herhangi bir üveylik ilgisi olmadığı halde- baba ile oğul; anne ile kız aynı ismi taşıyan bazı ailelere de rastlanmaktadır.

Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim ailelerde de çocuklara aile büyüklerinin isimlerinin verilmesi adeti görülmektedir. Bunlarda da hem baba tarafından hem de anne tarafından dede isimleri daha çok tercih edilmekte idi. Bunlar içerisinde de baba ile oğul aynı ismi taşıyan birkaç aile mevcuttur.

86 G.Ş.S. No: 1289, vr. 56/b.

87 G.Ş.S. No: 1289, vr. 80/b.

88 G.Ş.S. No: 1289, vr. 80/b.

89 G.Ş.S. No: 1289, vr. 56/b; G.Ş.S. No: 1289, vr. 80/b; G.Ş.S. No: 1290, vr. 12/b.

90 G.Ş.S. No: 1289, vr. 7/b; G.Ş.S. No: 1289, vr. 65/a.

91 Narin yapılı bir çeşit kayık. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, C. II, s. 779.

92 Gayrimüslimler içerisinde en zengin kişi olan Tuzla köyünden Tan oğlu Yorgi veled-i Tanaş’ın birisi Türk olmak üzere birkaç kişi ile sefinede ve piyadede hissesi bulunmaktadır. Bkz. G.Ş.S. No: 1290, vr. 12/b-13/a.

Gebze'de aynı anda birden fazla eşle evliliğin çok yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Gebze'de aynı anda birden fazla eşle evlilik oranı -tamamı iki eşli olmak üzere- % 11.66 olarak tespit edilmiştir. Aynı anda üç ve daha fazla eşle evliliğe rastlanılmamıştır. İki eşle evlilik yapanların tamamının köylerde ikamet eden şahıslar olması oldukça dikkat çekicidir. İki eşli evliliklerin genel gayesi nesli devam ettirmek ve erkek çocuk sahibi olmakla birlikte, bunda, bedensel insan gücüne duyulan ihtiyacın karşılanması düşüncesi de etkili olmuş olabilir.

Tek eşli olanlarla iki eşli olanların tereke miktarları mukayese edildiğinde genelde aralarında fazla bir fark olmadığı, dolayısıyla iki eşli evlilik yapanlar hakkında ekonomik durumun çok da belirleyici olmadığı ifade edilebilir.

İnceleme dönemimiz itibarıyla Gebze'de ailelerin sahip olduğu çocukların içerisinde erkeklerin kızlara oranla daha fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca bu çocukların çoğunluğunun küçük yaşlarda olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman ailelerin sahip oldukları çocukların % 51'i erkek, % 47.5'i kız, geri kalanı henüz anne karnındadır. Bunların % 66.5'i kendi işini kendisi göremeyecek yaştaki küçük çocuklardan oluşmaktadır. Gayrimüslimlerde ise çocukların % 63.1'i erkek, % 34.2'si kız ve % 2.6'sı da anne karnındadır. Bunların % 63'ü kendi işini kendisi göremeyecek yaştaki küçük çocuklardan oluşmaktadır.

Gebze'de Müslüman ailelerde her bir aileye ortalama 2.27 çocuk düşmekte, anne-baba ile birlikte aile nüfusunun ortalama 4.27 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir. Gayrimüslimlerde ise her bir aileye ortalama 2.37 çocuk düşmektedir. Bu sayıya anne ve baba da ilave edildiğinde Gebze'de bir gayrimüslim ailesinde ortalama 4.37 kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu tespite göre Gebze'de aile nüfusu itibarıyla müslim ve gayrimüslimler arasında fazla bir fark görülmemekte, hem müslim hem de gayrimüslim aileler anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile görünümü arz etmektedirler.

Hem şehirli hem de köylü Müslüman aileler içerisinde tespit edilen en fazla çocuk sayısı 7'dir. Bununla beraber 4 ve daha çok çocuk sahibi olan ailelerin miktarı köylerde daha fazladır. Gayrimüslim ailelerde en fazla 5 çocuklu bir aile mevcuttur.

Müslüman ailelerde fakir ve orta halli olanlarda çocuk sayısı birbirine yakın bir oran teşkil ederken, gayrimüslim aileler içerisinde fakir olanlara göre orta hallilerde çocuk sayısının yoğunlaştığı söylenebilir. Müslümanlarda gelir durumu ile çocuk sayısı arasında bir doğru orantı olmamakla birlikte, gayrimüslimlerde bu anlamda kısmen de olsa bir doğru orantı mevcuttur.

Müslüman ailelerde ortalama gelir düzeyinin üzerinde yer alan ailelerin oranı % 26.6 iken gayrimüslimlerde bu oran % 37.9'dur. Yani genel anlamda gayrimüslim ailelerin ekonomik durumları Müslümanlardan daha iyi durumdadır.

Hem Müslüman hem de gayrimüslim ailelerin mal varlıklarının önemli bir kısmını ev ve bağ başta olmak üzere gayrimenkuller oluşturmaktadır. Terekelerinden de anlaşıldığı kadarıyla bağcılık bunların en önemli uğraşlarından biri olmalıdır. Ayrıca bazı Müslüman ailelerinde büyük ve küçükbaş hayvanlar ile kadınlara mahsus değerli takılar terekelerde önemli bir yere sahiptir.

Ekseriyetle Tuzla ve Darıca'da ikamet etmekte olan gayrimüslim ailelerin pek çoğunun burada kendilerine ait evleri ve bağları bulunmaktadır. Bazılarının dalyan ve kayık hissesine sahip oldukları dikkate alındığında balıkçılık ve deniz taşımacılığı ile de uğraştıkları tahmin edilmektedir.

Gayrimüslimler içerisinde Gebze'nin yerlisi olmayıp genellikle Rumeli tarafından gelerek Gebze kırsalında varlıklı Müslümanların ağıl ve kışlaklarındaki koyunların çobanlığını yapan bazı kimseler de mevcuttur. Çoğu bekar olan bu kişilerin geçici bir işçi gibi çalıştıkları ama aynı zamanda yanında çalıştıkları kişilerin ortakçısı oldukları tahmin edilmektedir.

Pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Gebze'de de müslim ve gayrimüslimler arasında ticari ortaklıklar, gayrimenkul alım satımı ve borç alış verişi nevinden ilişkiler mevcuttur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Gebze Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 1289; 1290. (Kullanılan belgelerin varak numaraları Ek 1 ve Ek 2'deki tablolarda mevcuttur)

BASIL KAYNAKLAR

Aktan, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. 2, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, ss. 396-433.

Barkan, Ö. Lutfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, ss. 1-26.

Çakır, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, 31 (Bahar 2012), 2013, ss. 41-60.

Çelik, Gülfettin, *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C. 1 (16-19.Yüzyıl), Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Bellekten*, LIV/211 (1991), ss. 945-961.

Demirel, Ömer, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.s 97-161.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1992.

Düzbakar, Ömer, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, 23 (2008), Ankara 2010, ss. 85-100.

Gökçe, Birsen, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme" *Aile Yazıları*, C. I, (Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1990, ss. 205-223.

Göyünc, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII, 1979, ss. 331-348.

Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa, 1998.

Metin, Rafet, "Tereke Kayıtlarına Göre, XVIII. Yüzyılda Gebze (Gekbüze) de Sosyal Hayata Dair Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/26 (2013), ss. 362-374.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988.

Özdemir, Rifat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Aile Yazıları*, C. I, (Der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1990, ss. 409-453.

Özdemir, Rifat, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)" *Aile Yazıları*, C. I, der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1990, ss. 475-517.

Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul, 1995.

- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-II-III, MEB. Yayınları, İstanbul, 1993.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986.
- Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, ss. 92-96.
- Tuş, Muhittin, *Sosyal ve Kültürel Açından Konya*, Konya, 2007.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK. Yayınevi, Ankara, 1995.

Tablolar

Tablo 1: Tereke Sahiplerinin Genel Dağılımı

	Müslim				Gayrimüslim			
	Şehirli		Köylü		Şehirli		Köylü	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	19	14	55	21	2	0	24	3
Toplam	33		76		2		27	
Genel Toplam	109 (% 79)				29 (% 21)			
	138							

Tablo 2: Tereke Sahiplerinin Unvanları

Erkekler			Kadınlar		
Unvan	Adet	%	Unvan	Adet	%
Ağa	8	10,8	Hatun	23	65,7
Beşe	8	10,8	Hanım	1	2,8
Reis	4	5,4			
Es-Seyyid	7	9,4			
El-Hâc	6	8,1			
Efendi	4	5,4			
Hafız	1	1,3			
Toplam	38	51,4	Toplam	24	68,6
Unvanı belirtilmeyen	36	48,6	Unvanı belirtilmeyen	11	31,4

Tablo 3: Tereke Sahiplerinin Meslek ve Görevleri

Meslek adı	Adet	Meslek adı	Adet
Çiftçi	10	Sarraç	1
Rençber	8	Semerci	1
Kayıkcı	3	Sarrâf	1
Nalband	2	Eskici	1
Keçeci	1	Sabık naib	1
Debbağ	1	Bağ bekçisi	1
Kasap	1	Kethüda	1
Toplam / %			33 / % 44,6
Meslek ve görevi bilinmeyen / %			41 / % 55,4

Tablo 4: Gebze'de Kullanılan Müslüman Erkek İsimleri

Sıra no	İsim	Adet	%	Sıra no	İsim	Adet	%
1	Abdullah	25	5	23	Mehmed Emin	3	0,6
2	Abdurrahman	3	0,6	24	Mehmed Muhyiddin	1	0,2
3	Abdülkadir	3	0,6	25	Mehmed Rifat	1	0,2
4	Ahmed	47	9,5	26	Mehmed Sadık	3	0,6
5	Ahmed Eşref	1	0,2	27	Mehmed Şakir	2	0,4
6	Ali	36	7,3	28	Mehmed Tahir	2	0,4
7	Ebubekir	18	3,6	29	Memiş	5	0,4
8	Ekrem	1	0,2	30	Muhammed	3	0,6
9	Emin	1	0,2	31	Muslu	1	0,2
10	Feyzullah	13	2,6	32	Mustafa	56	11,3
11	Halil	16	3,2	33	Osman	23	4,6
12	Hasan	36	7,3	34	Ömer	6	1,2
13	Hüseyin	38	7,7	35	Salih	5	1
14	İbrahim	25	5	36	Selim	2	0,4
15	İbrahim Edhem	1	0,2	37	Süleyman	9	1,8
16	İdris	1	0,2	38	Tahir	5	1
17	İshak	1	0,2	39	Veli	1	0,2
18	İsmail	16	3,2	40	Veliyyüddin	2	0,4
19	Mahmud	1	0,2	41	Yahya	1	0,2
20	Mehmed	66	13,4	42	Yusuf	4	0,8
21	Mehmed Ali	5	1	43	Zeynelabidin	1	0,2
22	Mehmed Arif	3	0,6				
TOPLAM:						493	

Tablo 5: Gebze'de Kullanılan Müslüman Kadın İsimleri

Sıra no	İsim	Adet	%	Sıra no	İsim	Adet	%
1	Alime	1	0,4	24	Nimet	1	0,4
2	Aliye	1	0,4	25	Nimetullah	1	0,4
3	Amine	3	1,2	26	Rabia	1	0,4
4	Arife	1	0,4	27	Rukiyye	2	0,8
5	Asiye	2	0,8	28	Saide	1	0,4
6	Ayşe	44	17,1	29	Sakine	1	0,4
7	Emetullah	8	3,2	30	Saliha	1	0,4
8	Emine	30	12	31	Selime	1	0,4

9	Esmâ	1	0,4	32	Şefika	1	0,4
10	Fatma	32	12,7	33	Şerife Ayşe	1	0,4
11	Habibe	10	4	34	Şerife Emine	1	0,4
12	Hafize	5	2	35	Şerife Hatice	2	0,8
13	Halime	1	0,4	36	Şerife Nefise	1	0,4
14	Hanife	19	7,5	37	Şerife Ümmügülsüm	1	0,4
15	Hannan	1	0,4	38	Tayyibe	2	0,8
16	Hatice	8	3,2	39	Tevhide	1	0,4
17	Havva	3	1,2	40	Ümmügülsüm	21	8,4
18	İsmi	1	0,4	41	Ümmühan	4	1,6
19	İsmihan	3	1,2	42	Ümmühaniye	1	0,4
20	İsmihaniye	1	0,4	43	Ünzile	1	0,4
21	Kezban	4	1,6	44	Zeyneb	14	5,6
22	Nefise	5	2	45	Züleyha	5	2
23	Nesibe	3	1,2				
TOPLAM:						251	

Tablo 6: Gebze'de Kullanılan Gayrimüslim Erkek İsimleri

Sıra no	İsim	Adet	%	Sıra no	İsim	Adet	%
1	Andon	1	1	31	Manuk	1	1
2	Anıştaş	1	1	32	Marko	1	1
3	Apostol	2	2	33	Masko	1	1
4	Artin	1	1	34	Memro	2	2
5	Avanes	1	1	35	Mesail	1	1
6	Benayut	4	4	36	Mihal	1	1
7	Beno	1	1	37	Nekta	1	1
8	Bogdan	1	1	38	Nikola	4	4
9	Bozgilan	1	1	39	Nikolaki	1	1
10	Canti	1	1	40	Nikoli	3	3
11	Dimitri	3	3	41	Perşkera	1	1
12	Dimitraki	5	5	42	Petro	6	6
13	Ernaosti	1	1	43	Sutiri	1	1
14	Estoban	1	1	44	Tan	1	1
15	Estori	1	1	45	Tanaş	3	3
16	Haralim	1	1	46	Teda	1	1
17	Hiristo	5	5	47	Todorki	1	1
18	İstifo	1	1	48	Trendafil	2	2

19	İstivani	1	1	49	Ustoli	1	1
20	İstori	1	1	50	Vasil	2	2
21	İvaz	1	1	51	Vasilaki	1	1
22	Kanalo	2	2	52	Vido	1	1
23	Kasti	1	1	53	Yani	1	1
23	Kiryazi	1	1	54	Yaven	2	2
25	Kostandi	1	1	55	Yemandi	2	2
26	Kozm	1	1	56	Yenaki	1	1
27	Legori	2	2	57	Yivan	1	1
28	Ligoren	1	1	58	Yorgi	3	3
29	Malen	1	1	59	Zarbe	1	1
30	Manol	5	5				
TOPLAM:						98	

Tablo 7 : Gebze’de Kullanılan Gayrimüslim Kadın İsimleri

Sıra no	İsim	Adet	%	Sıra no	İsim	Adet	%
1	Aleksandra	1	2,5	16	Hiristorline	1	2,5
2	Alfedine	1	2,5	17	Kostantiniye	1	2,5
3	Anamişe	2	5	18	Legaribe	1	2,5
4	Anıştasya	4	10	19	Lostiye	1	2,5
5	Anoli	1	2,5	20	Mariya	2	5
6	Arkodice	1	2,5	21	Marpori	1	2,5
7	Avnikye	1	2,5	22	Prusya	1	2,5
8	Benayuta	2	5	23	Runbiye	1	2,5
9	Durna	1	2,5	24	Sultana	4	10
10	Elenko	1	2,5	25	Varvare	1	2,5
11	Elina	2	5	26	Vepavile	1	2,5
12	Ezmaradiye	1	2,5	27	Yemadine	1	2,5
13	Harsiye	1	2,5	28	Zabit	1	2,5
14	Hersimo	1	2,5	29	Zebaki	1	2,5
15	Hiristolan	1	2,5	30	Zünbete	1	2,5
TOPLAM:						40	

Tablo 8: Gebze'de Aile Büyüklerine Ait İsimlerin Kullanımı

	Müslim		Gayrimüslim	
	Adet	%	Adet	%
Dede adı (babanın babası)	30	6	5	5,1
Dede adı (annenin babası)	15	3	5	5,1
Babaanne adı	-	-	1	1,02
Anneanne adı	2	0,8	-	-
Babası ile aynı ismi taşıyanlar	6	1,2	2	2,04
Annesi ile aynı ismi taşıyanlar	8	1,6	-	-

Tablo 9: Tereke Sahiplerinin Medeni Durumları

MEDENİ DURU- MU	Müslim				Gayrimüslim			
	Erkek	Kadın	Toplam		Erkek	Kadın	Toplam	
	Adet	Adet	Adet	%	Adet	Adet	Adet	%
EVLİ	60	30	90	82,5	12	3	15	51.7
DUL	4	3	7	6.4	1	0	1	3.44
BEKAR	10	2	12	11	13	0	13	44.8
TOPLAM	74	35	109	100	26	3	29	100

Tablo 10: Gebze'de Tek ve Çok Eşlilik Oranları

	Sayı	Toplam sayıya oranı (%)
Tek Eşli Olanlar	53	88,33
İki Eşli Olanlar	7	11,66
Toplam	60	

Tablo 11: Gebze'de Birden Fazla Kadınla Evlilik Yapan Erkeklerin Özellikleri

Sıra no	Defter / belge no	Tereke sahibinin adı	Sosyal sta-tüsü/ mesleği	İkamet ettiği mah / köy		Eş sayısı	Çocuk sayısı		Toplam çocuk sayısı	Tereke miktarı (kuruş)
							Er.	Kız		
1	1289/Vr. 8a	Hasan Beşe ibn-i Mehmed	Beşe / Nal-band	-	Tepeköy	2	3	4	7	1266
2	1289/Vr. 11b	Halil Ağa ibn-i Ahmed	Ağa	-	Tuzla	2	1	1	2	709
3	1289/Vr.36b	Kalkancı Mehmed ibn-i Hasan	-	-	Tavşancıl	2	1	4	5	1761

4	1289/Vr.74b	El-Hâc Ebubekir ibn-i Abdullah	Hacı	-	Tavşancıl	2	3	1	4	15900
5	1290/Vr.13b	El-Hâc Feyzullah b. Hasan	Hacı	-	Muallim	2	2	2	4	7067,5
6	1290/Vr.18b	Kanbur Ebubekir b. Abdullah	-	-	Kadılı	2	2	3	5	1085
7	1290/Vr.25a	Tahir b. Feyzullah	Renç- ber	-	Köseler	2	3	-	3	537,5

Tablo 12 : Müslim-Gayrimüslim Ailelerde Çocuk Sayısı

	Müslim		Gayrimüslim	
	Adet	%	Adet	%
Erkek	113	51	24	63,1
Kız	105	47,5	13	34,2
Anne karnında	3	1,36	1	2,6
Toplam	221	100	38	100
	258			
Çocuklu Aile	85		13	
Evli Çocuksuz Aile	13		3	
Bekar	12		13	

Tablo 13: Yaş Durumlarına Göre Çocukların Dağılımı

	Müslim		Gayrimüslim	
	Adet	%	Adet	%
Büyük	68	30,7	13	34,2
Küçük	147	66,5	24	63
Mürahik	3	1,36	-	-
Anne karnında	3	1,36	1	2,6
Toplam	221	100	38	100

Tablo 14: Çocuk Sayısı İtibarıyla Mahalle ve Köylerde Ailelerin Durumu

	Müslim				Gayrimüslim			
	Çocuk adedi	Mahallelerde ikamet eden aileler	%	Köylerde ikamet eden aileler	%	Mahallelerde ikamet eden aileler	%	Köylerde ikamet eden aileler
1	8	25,8	16	24,2	-	-	2	12,5

2	8	25,8	15	22,7	-	-	3	18,7
3	5	16,1	10	15,1	-	-	3	18,7
4	1	3,2	11	16,6	-	-	4	25
5	-	-	5	7,6	-	-	1	6,2
6	-	-	3	4,5	-	-	-	
7	1	3,2	1	1,5	-	-	-	
Çocuksuz	8	25,8	5	7,6	-	-	3	18,7
Toplam	31	100	66	100			16	

Tablo 15: Müslüman Ailelerde Tereke Miktarlarına Göre Çocukların Dağılımı

Çocuk adedi	Gelir dağılımı (kuruş)								TOPLAM	
	0 - 1000		1000 - 5000		5000 - 10000		10000 +		Aile adedi	%
	Aile adedi	%	Aile adedi	%	Aile adedi	%	Aile adedi	%		
1	12	14.2	10	11.7	2	2.4	1	1.2	25	29.4
2	13	15.4	9	10.6	1	1.2	-	-	23	27
3	8	9.5	6	7	-	-	1	1.2	15	17.6
4	4	4.7	5	5.9	2	2.4	1	1.2	12	14.1
5	2	2.4	3	3.5	-	-	-	-	5	5.9
6	2	2.4	1	1.2	-	-	-	-	3	3.5
7	-	-	1	1.2	1	1.2	-	-	2	2.4
TOP.	41	48.8	35	41.2	6	7.1	3	3.6	85	100
Çocuksuz	7		5		1		-		13	

Tablo 16: Gayrimüslim Ailelerde Tereke Miktarlarına Göre Çocukların Dağılımı

Çocuk Adedi	Gelir dağılımı (kuruş)								TOPLAM	
	0 - 1000		1000 - 5000		5000 - 10000		10000 +		Aile adedi	%
	Aile adedi	%	Aile adedi	%	Aile adedi	%	Aile adedi	%		
1	1	7.7	1	7.7	-	-	-	-	2	15.4
2	-	-	3	23	-	-	-	-	3	23
3	1	7.7	1	7.7	-	-	1	7.7	3	23
4	2	15.4	2	15.4	-	-	-	-	4	30.7
5	-	-	1	7.7	-	-	-	-	1	7.7
TOP.	4	30.8	8	61.5	-	-	1	7.7	13	100
Çocuksuz	-		1		2		-		3	

EK 1: Müslüman Tereke Sahiplerinin Şahsî

Sıra no	Defter/ belge no	Tereke Sahibinin Adı	Sosyal statüsü	Mesleği
1	1289/Vr. 2b	Süleyman b. Mustafa	-	-
2	1289/Vr. 2b	Kalkancı Osman Beşe ibn-i Abdullah	Beşe	-
3	1289/Vr. 2b	Zeyneb Hatun ibnetehu Mustafa	Hatun	-
4	1289/Vr. 2b	İsmihan Hatun ibnetehu Ebubekir	Hatun	-
5	1289/Vr. 3a	Halil ibn-i Ahmed	-	Çiftçi
6	1289/Vr. 3a	Türüdü (تورود) oğlu Ali ibn-i Hasan	-	Çiftçi
7	1289/Vr. 3a	Cerbe (حربج) oğlu Ali ibn-i Ahmed	-	-
8	1289/Vr. 3b	Fatma Hatun ibnetihu Molla Ahmed	Hatun	-
9	1289/Vr. 4a	Küçük Ahmed oğlu Mustafa	-	-
10	1289/Vr. 4a	Ayşe bint-i Hasan	-	-
11	1289/Vr. 4a	Hatice Hatun ibnetehu İbrahim	Hatun	-
12	1289/Vr. 4a	Emetullah Hatun ibnetehu Ali	Hatun	-
13	1289/Vr. 4b	Ayşe Hatun ibnetehu Ali Bey	Hatun	-
14	1289/Vr. 4b	Kara Veli b. Ali	-	Çiftçi
15	1289/Vr. 5a	Halil b. Ali	-	Çiftçi
16	1289/Vr. 5b	Züleyha Hatun ibnetehu Ali	Hatun	-
17	1289/Vr. 6a	Mehmed Emin ibn-i Hasan	-	Çiftçi
18	1289/Vr. 6a	Kıdır (قيدير) oğlu Hüseyin ibn-i Hasan	-	Çiftçi
19	1289/Vr. 6b	Mustafa ibn-i Veliyyüddin	-	Semerci
20	1289/Vr. 6b	Es-Seyyid Halil ibn-i Abdullah	Seyyid	Eskici
21	1289/Vr. 8a	Hasan Beşe ibn-i Abdullah	Beşe	Kayıkcı
22	1289/Vr. 8a	Halil Beşe ibn-i Kürd Mustafa	Beşe	-
23	1289/Vr. 8a	Hasan Beşe ibn-i Mehmed	Beşe	Nalband
24	1289/Vr. 8b	Ümmühan Hatun ibnetehu İbrahim	Hatun	-
25	1289/Vr. 8b	Ayşe Hatun ibnetehu Molla Abdullah	Hatun	-
26	1289/Vr. 8b	Hüseyinzade Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa	Ağa	-
27	1289/Vr. 9a	İsmihan Hatun ibnetehu Hüseyin	Hatun	-
28	1289/Vr. 9b	Fatma Hatun ibnetehu Ali	Hatun	-
29	1289/Vr. 10a	Hanife ibnetehu Molla Ahmed	-	-
30	1289/Vr. 10b	Mehmed Arif ibn-i Hüseyin	-	-
31	1289/Vr. 10b	İbrahim Reis ibn-i Hüseyin	Reis	Kayıkcı
32	1289/Vr. 10b	Ahmed ibn-i Osman Ağa	-	-
33	1289/Vr. 10b	Emine bint-i Hasan	-	-

ve Ailevî Hususiyetleri İle Tereke Miktarları

	İkamet ettiği Mah / Köy		Eş sayısı	Çocuk sayısı			Toplam çocuk sayısı	Tereke miktarı (kuruş)
				Erkek	Kız	Anne karnında		
	Hacı Halil	-	1	2	-	-	2	345
-		Hereke	1	-	1	-	1	300
-		Aydınlı	Dul	1	-	-	1	676
-		Demirciler	1	1	1	-	2	367
-		Tepeköy	1	-	2	-	2	795,5
-		Tavşancıl	1	-	1	-	1	1047
-		Aydınlı	1	2	1	-	3	393
	Küçük Mescid	-	1	-	-	-	-	1773
-		Tavşancıl	1	1	1	-	2	210
-		Muallim	1	1	-	-	1	357
-		Orhanlı	1	1	-	-	1	622
-		Orhanlı	1	1	1	-	2	256
-		Tavşancıl	1	1	1	-	2	966
-		Akviran	1	5	-	-	5	357
-		Tavşancıl	1	2	1	-	3	605
	Gazi Mustafa Paşa	-	1	2	2	-	4	1102
-		Muallim	1	2	-	-	2	243
-		Pelitli	1	3	1	-	4	929
	Gazi Mustafa Paşa	-	1	1	-	-	1	595
-		Tavşancıl	1	-	-	-	-	150
-		Muallim (As- len Tosyalı)	-	-	-	-	-	166
-		Demirciler	1	-	2	-	2	1292
-		Tepeköy	2	3	4	-	7	1266
	Sultan Orhan	-	1	3	-	-	3	165
	Gazi Mustafa Paşa	-	1	-	1	-	1	1762
	Sultan Orhan	-	1	5	2	-	7	8653
	Küçük Mescid	-	-	-	-	-	-	1065
-		Tuzla	1	2	1	-	3	699
-		Aydınlı	1	-	1	-	1	509
-		Aydınlı	-	-	-	-	-	368
-		Tuzla	1	1	1	1	3	693
-		Tavşancıl	1	1	3	-	4	565
-		Tavşancıl	1	1	3	-	4	323

34	1289/Vr. 11a	Hasan ibn-i İbrahim	-	-	
35	1289/Vr. 11a	Fatma Hatun ibnetehu Ahmed	Hatun	-	
36	1289/Vr. 11a	Seferoğlu Mehmed ibn-i İsmail	-	Çiftçi	
37	1289/Vr. 11a	Şehribanoğlu Hasan Beşe ibn-i Mahmud	Beşe	-	
38	1289/Vr. 11b	Halil Ağa ibn-i Ahmed	Ağa	-	
39	1289/Vr. 11b	Ayşe Hatun ibnetehu Mehmed	Hatun	-	
40	1289/Vr. 11b	Ümmügülsüm bint-i Hasan	-	-	
41	1289/Vr.12b	Şerife Ayşe Hatun ibnetehu Osman	Hatun	-	
42	1289/Vr. 13a	Ali Ağa ibn-i Ali	Ağa	-	
43	1289/Vr.13b	Veliyyüddin Beşe ibn-i Mustafa	Beşe	-	
44	1289/Vr.13b	El-Hâc Abdurrahman Ağa ibn-i Hüseyin	Hacı, Ağa	-	
45	1289/Vr.14a	Canboladoğlu Mehmed Beşe ibn-i Ali	Beşe	-	
46	1289/Vr.36b	Kalkancı Mehmed ibn-i Hasan	-	-	
47	1289/Vr.39b	Mehmed b. Mustafa	-	-	
48	1289/Vr.44b	Emetullah (baba adı yok)	-	-	
49	1289/Vr.46a	Emetullah ibnetehu Mehmed	-	-	
50	1289/Vr.46a	Mehmed ibn-i Mustafa	-	-	
51	1289/Vr.63a	Zeyneb bint-i (baba adı yok)	-	-	
52	1289/Vr.64b	Habibe bint-i İsmail	-	-	
53	1289/Vr.65b	Es-Seyyid Abdullah ibn-i Mehmed	Seyyid	Kasap	
54	1289/Vr.65b	Emine bint-i Memiş	-	-	
55	1289/Vr.66b	Zeyneb Hatun bint-i Abdullah	Hatun	-	
56	1289/Vr.68a	Uzunköprülü es-Seyyid Mustafa Efend.	Seyyid, Efendi	Gebze eski naibi	
57	1289/Vr.68b	Arnabud Hüseyin Dâî ibn-i Ahmed	-	-	
58	1289/Vr.69b	Muhammed Beşe ibn-i Ahmed	Beşe	-	
59	1289/Vr.73a	Esmâ Hatun bint-i Selim	Hatun	-	
60	1289/Vr.73b	Ekrem Alemdar b. Hüseyin	-	-	
61	1289/Vr.74a	Mehmed b. İbrahim	-	-	
62	1289/Vr.74b	Mustafa b. Nalband Hasan	-	-	
63	1289/Vr.74b	Mazlum el-Hâc Ebubekir ibn-i Abdullah	-	-	
64	1289/Vr.76a	Cerüzoğlu Ali Yazıcı ibn-i Hüseyin	-	-	
65	1289/Vr.76b	Kara Ahmed oğlu Muslu	-	Çiftçi	
66	1289/Vr.77a	Ahmed ibn-i Mustafa	-	Rençber	
67	1289/Vr.77a	Değirmenci Ahmed ibn-i Süleyman	-	-	
68	1289/Vr.78a	Yusuf Dâî b. Abdullah	-	-	
69	1289/Vr.79b	Hasan b. Hüseyin	-	Bağ bekçisi	

-	Hereke	1	2	3	-	5	400
-	Çerkeşli	1	3	3	-	6	253
-	Akviran	1	2	3	-	5	1460
-	Köseler	1	1	1	-	2	1520
-	Tuzla	2	1	1	-	2	709
Karabakkal	-	1	1	2	-	3	414
-	Çerkeşli	1	3	3	-	6	338
-	Tavşancıl	1	1	1	-	2	791
-	Hereke	1	-	4	-	4	3261
Gazi Mustafa Paşa	-	Dul	2	-	-	2	1447
-	Tuzla	1	4	1	1	6	2275
Karabakkal	-	1	1	1	-	2	1205
-	Tavşancıl(As- len Alablı'lı)	2	1	4	-	5	1761
-	Ovacık	-	-	-	-	-	760
Hacı Halil Paşa	-	1	1	-	-	1	413
Gazi Mustafa Paşa	-	1	-	1	-	1	274
Gazi Mustafa Paşa	-	Dul	-	1	-	1	3106
-	Demirciler	-	-	-	-	-	471
-	Akviran	1	1	2	-	3	759
Küçük Mescid	-	1	1	1	-	2	1992
Gazi Mustafa Paşa	-	1	-	1	-	1	1680
Sultan Orhan	-	1	-	2	-	2	5519
Gebze kasabası	-	-	-	-	-	-	1026
-	Tuzla	1	1	-	-	1	1674
-	Tavşancıl	-	-	-	-	-	595,5
Küçük Mescid	-	1	-	1	-	1	2797
-	Muallim	1	1	1	-	2	444
-	Demirciler	1	-	-	-	-	452
-	Tepecik	1	-	1	-	1	187
-	Tavşancıl	2	3	1	-	4	15900
-	Darıca	1	3	1	-	4	7684
-	Tavşancıl	1	1	3	-	4	1935
-	Köseler	Dul	1	1	-	2	700
-	Tavşancıl	1	-	-	-	-	617,5
-	Muallim	1	-	-	-	-	903
-	Darıca (aslen Koçhisarlı)	-	-	-	-	-	1112,5

70	1289/Vr.80a	El-Hâc es-Seyyid Hasan ibn-i Mehmed	Hacı, Seyyid		
71	1289/Vr.81b	Es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Efendi ibn-i İsmail	Seyyid, Hacı, Efen.	Hafız-ı Kuran	
72	1289/Vr.83a	Fatma bint-i Abdullah	-	-	
73	1289/Vr.83b	Keçeci es-Seyyid Osman ibn-i Abdullah	Seyyid	Keçeci	
74	1290/ Vr.3a	Ayşe Hanım ibnetehu Mehmed Muhyiddin Efendi	Hanım	-	
75	1290/Vr.3b	Amine Hatun ibnetehu Mehmed	Hatun	-	
76	1290/Vr.5a	Emetullah Hatun ibnetehu Ahmed	Hatun	-	
77	1290/Vr.5a	Halil Kethuda ibn-i İsmail b. Abdullah	-	Kethüda	
78	1290/Vr.6a	Çoban Mehmed oğlu Veliyyüddin ibn-i Mehmed	-	Çiftçi	
79	1290/Vr.6b	Güllü Berberzade es-Seyyid İbrahim ibn-i Mehmed	Seyyid	Sarrâc, usta	
80	1290/Vr.8b	Helvacıoğlu Mustafa ibn-i Ebubekir	-	Rençber	
81	1290/Vr.9a	Ömer Ağa ibn-i İbrahim	Ağa	Debbağ	
82	1290/Vr.11b	Salih oğlu Feyzullah Reis b. Ahmed	Reis	-	
83	1290/Vr.12a	Ahmed Efendi ibn-i Mustafa	Efendi	Sarrâf	
84	1290/Vr.13b	El-Hâc Feyzullah b. Hasan	Hacı		
85	1290/Vr.13b	Amine Hatun ibnetehu Salih	Hatun	-	
86	1290/Vr.14a	Kırkık (قَيْرِيَق) oğlu Mustafa b. Osman	-	Çiftçi	
87	1290/Vr.14a	Karamanoğlu Keleş Halil b. Salih	-	-	
88	1290/Vr.15a	Ümmügülsüm Hatun ibnetehu Sarı Osman	Hatun	-	
89	1290/Vr.15a	Hüseyin b. Mehmed	-	Rençber	
90	1290/Vr.15a	Cancakoğlu Hasan ibn-i Ahmed	-	-	
91	1290/Vr.16a	İlyas oğlu Mustafa b. Mustafa	-	Rençber	
92	1290/Vr.16b	Çiçek Alizade Mehmed Ağa ibn-i Ali	Ağa	-	
93	1290/Vr.16b	Nalband Osman Usta ibn-i Hüseyin	-	Nalband, usta	
94	1290/Vr.18a	Mehmed Tahir Reis ibn-i Halil	Reis	Kayıkçı	
95	1290/Vr.18b	Kanbur Ebubekir b. Abdullah	-	-	
96	1290/Vr.21a	Şerife Hatice ibnetehu Hüseyin	-	-	
97	1290/Vr.21b	Tahânî (تَاحِنِي) el-Hâc İbrahim Efn. ibn-i Abdullah	Hacı, Efendi	-	
98	1290/Vr.22b	Emine Hatun ibnetehu Mehmed	Hatun	-	
99	1290/Vr.23b	Arnabud Hüseyin b. Mehmed b. Abdullah	-	-	
100	1290/Vr.24b	Hanife Hatun ibnetehu Mehmed Emin	Hatun	-	
101	1290/Vr.25a	Tahir b. Feyzullah	-	Rençber	

Güzeller	-	1	1	-	-	1	529
Güzeller	-	1	-	1	-	1	5238,5
Güzeller	-	1	1	1	-	2	1160
Güzeller	-	1	2	-	-	2	1596
-	Darıca	1	1	-	-	1	6375,5
-	Aydınlı	1	2	-	-	2	1588
-	Muallim	Dul	2	2	-	4	791
-	Çerkeşli	1	1	3	-	4	3421
-	Tuzla	1	-	1	-	1	2938
Hacı Halil	-	1	1	1	-	2	2223
-	Hereke	1	-	1	-	1	2841
Gebze kasabası	-	1	-	-	-	-	6796
-	Muallim	1	1	1	-	2	4188
Hacı Halil	-	1	-	-	-	-	1272
-	Muallim	2	2	2	-	4	7067,5
-	Ovacık	1	1	1	-	2	544
-	Kadılı	-	-	-	-	-	939
-	Mazharlı	1	-	-	-	-	1410
-	Hereke	1	-	1	-	1	1700
-	Darıca (Aslen Kenkırılı)	-	-	-	-	-	649
-	Tepecik	1	-	-	1	1	768,5
-	Hereke	1	2	1	-	3	3669
-	Çerkeşli	-	-	-	-	-	573
Küçük Mescid	-	1	2	1	-	3	3114
-	Muallim	1	1	3	-	4	2970
-	Kadılı	2	2	3	-	5	1085
Güzeller	-	1	2	1	-	3	1884
Güzeller	-	1	-	-	-	-	726
Sultan Orhan	-	1	-	-	-	-	2720
Güzeller (aslen İlbasanlı)	-	1	-	-	-	-	1262,5
-	Köseler	1	2	1	-	3	1255,5
-	Köseler	2	3	-	-	3	537,5

102	1290/Vr.25b	Zeyneb Hatun ibnetehu Mehmed	Hatun	-	
103	1290/Vr.28b	Koca Ali ibn-i Ahmed	-	Rençber	
104	1290/Vr.29a	Arnabud İsmail b. Hüseyin	-	Rençber	
105	1290/Vr.29a	Arnabud Salih b. İbrahim b. Osman	-	Rençber	
106	1290/Vr.33b	Mehmed Şakir Ağa ibn-i Ali	Ağa	-	
107	1290/Vr.35a	Tahir Ağazade Mehmed Ağa ibn-i Tahir	Ağa	-	
108	1290/Vr.35b	Genç Mehmed Reis ibn-i Osman	Reis	-	
109	1290/Vr.36a	Medvere (مردم) oğlu Ahmed b. Mehmed	-	-	

EK 2: Gayrimüslim Tereke Sahiplerinin Şahsî

Sıra no	Defter/ belge no	Tereke Sahibinin Adı	Mesleği	İkamet ettiği	
1	1289/Vr. 5a	Manav İvaz veled-i Apostol	Manav	-	
2	1289/Vr. 6b	Yemadine bint-i Bozgilan	-	-	
3	1289/Vr. 7b	Papazoğlu Yorgi veled-i Dimitraki	-	-	
4	1289/Vr. 9b	Perşkera veled-i Manuk	-	-	
5	1289/Vr. 11a	Marko veled-i Estoban	Koyun çobanı	-	
6	1289/Vr. 11b	Yaven veled-i Yıvan	Çoban kahyası	-	
7	1289/Vr. 11b	İstifo veled-i ... (baba adı belirtilmemiş)	Koyun çobanı	-	
8	1289/Vr.13a	Yemenici Artin	Yemenici	Gebze kasabası (Aslen Adapazarı reayasından)	
9	1289/Vr.38a	Boğdan veled-i Nikoli	Çoban kethüdası	-	
10	1289/Vr.40a	Malen oğlu Petro	Koyun çobanı	-	
11	1289/Vr.56b	Yemandi veled-i Dimitri	-	-	
12	1289/Vr.65a	Aleksandra veledet-i Dimitraki	-	-	
13	1289/Vr.67b	Ernaosti veled-i Hırsto	-	-	
14	1289/Vr.70a	Anıştaş veled-i (?)	-	-	
15	1289/Vr.80b	Trendafil veled-i Vasil	-	-	

-	Çerkeşli	Dul	-	1	-	1	2844,5
Güzeller	-	1	3	-	-	3	3342,5
-	Darıca (aslen İlbasanlı)	-	-	-	-	-	230
-	Darıca (aslen İlbasanlı)	Dul	1	-	-	1	406
-	Hereke	1	2	1	-	3	13540
-	Demirciler	1	-	1	-	1	10002
-	Hereke	1	1	2	-	3	4164,5
Küçük Mescid	-	1	-	-	-	-	690

ve Ailevî Hususiyetleri İle Tereke Miktarları

Mah / Köy	Eş sayısı	Çocuk sayısı			Toplam çocuk sayısı	Tereke miktarı (kuruş)
		Erkek	Kız	Anne karnında		
Tuzla	1	1	1	-	2	3336
Tuzla	1	1	-	-	1	392
Darıca	1	4	-	-	4	2770
Tuzla	1	1	2	-	3	950
Cumalı (aslen Şile nahiyesi Yeniköy reayasından)	-	-	-	-	-	200
Aydınlı (aslen Rumelinde Samako ahalisinden)	-	-	-	-	-	351
Aslen Rumeli Vilayeti Sofya ahalisinden	-	-	-	-	-	190
	-	-	-	-	-	260
Aydınlı (aslen Rumeli reayasından)	-	-	-	-	-	2068
Akkenise (Akkilise)	-	-	-	-	-	385
Darıca	-	-	-	-	-	3345
Darıca	1	-	1	-	1	2680
Darıca	1	2	-	-	2	1600
Darıca	1	3	2	-	5	2550
Darıca	1	-	-	-	-	2291

16	1289/Vr.81a	Benayut veled-i Tanaş	-	-	
17	1290/ Vr.10a	Avanes veled-i Manuk	-	-	
18	1290/Vr.12b	Tan oğlu Yorgi veled-i Tanaş	-	-	
19	1290/Vr.18a	Nikola zimmi veled-i Mesail	Bezir yağcı	Gazi Mustafa Paşa vakfı bezirhanesinde mütemekkin	
20	1290/Vr.20a	Arkodice nasraniye ibnetehu Ligoren	-	-	
21	1290/Vr.21a	Estori veled-i Nikola	Çoban	-	
22	1290/Vr.21b	Petro veled-i Teda	Çoban	-	
23	1290/Vr.27b	Yorgi veled-i Yenaki	-	-	
24	1290/Vr.29a	Hiristo zimmi	Çoban	-	
25	1290/Vr.32b	Tanaş zimmi veled-i Benayut	-	-	
26	1290/Vr.35a	Yivan veled-i Masko	Çoban	-	
27	1290/Vr.35b	Vido veled-i Beno	Çoban	-	
28	1290/Vr.37b	Kiryazi veled-i Kanalo	-	-	
29	1290/Vr.37b	Papaz Mihal	Papaz	-	

Tuzla	1	3	1	-	4	750
Aslen Vanlı olup memleketine giderken Hereke köyünde eceli ile vefat etmiş	-	-	-	-	-	548
Tuzla	Dul	2	1	-	3	13976
-	-	-	-	-	-	1452
Darıca	1	-	-	-	-	7600
Pelitli (aslen Yeniköy reayasından)	1	1	-	1	2	2784
Karagüllü ağılı (aslen Yeniköy reayasından)	1	2	1	-	3	1900
Darıca	1	-	-	-	-	6578
Darıca (aslen Filibe kazasından)	-	-	-	-	-	860
Tuzla	1	2	2	-	4	3910
Darıca (aslen Filibe kazasından)	-	-	-	-	-	6445
Darıca (aslen Filibe kazasından)	-	-	-	-	-	1785
Tuzla	-	-	-	-	-	1300
Tuzla	1	2	2	-	4	751,5

KOCAELİ SANCAĞI'NDAKİ MÜSLÜMANLAR İLE GAYRİMÜSLİMLERİN MAL VARLIKLARININ MUKAYESESİ (1845-1865)

ÜMIT EKİN*

Giriş

Osmanlı hukuk sistemine göre, mirasçılar arasında anlaşmazlık yaşanması ya da mirasçıların bulunmaması durumunda ölen kişinin ardında bıraktığı her türlü taşınır-taşınmaz mal, alacak, borç kadı marifetiyle defterlere kaydettiriliyor, masraflar düşüldükten sonra arta kalanlar varsa mirasçılar arasında taksim ediliyor, yoksa devlete kalıyordu. Bu defterlere tereke ya da muhallefat defterleri adı verilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun pek çok yerinde olduğu gibi Kocaeli Sancağı'nda da Müslümanlar ile Gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. İzmit şer'iyye sicilleri incelendiğinde gerek şehir merkezinden gerekse diğer kasaba ve köylerden çok sayıda Gayrimüslimin Müslümanlar gibi davranarak miras anlaşmazlıklarını çözmek için şer'î mahkemelere müracaat ettikleri görülmektedir. Bu araştırmada, İzmit şer'iyye sicillerinde bulunan tereke defterlerine dayanarak Müslümanlarla Gayrimüslimlerin sahip oldukları mal varlıklarının miktarları tespit edilerek karşılaştırması yapılacaktır. Bu amaçla söz konusu tereke kayıtlarının yer aldığı 1453 ve 1454 numaralı ve 1261-1264/1845-1848 ve 1278-1281/1861-1865 tarih aralıklarını kapsayan İzmit şer'iyye sicillerinden yararlanılacaktır.

TEREKE DEFTERLERİNİN OSMANLI SOSYAL VE EKONOMİK TARİHİNDEKİ YERİ

Tereke, ölen bir şahsın arkasında bıraktığı her türlü taşınır-taşınmaz mallar ile alacak, borç, hibe, vasiyet vs. için kullanılan bir terimdir. Osmanlı kaza örgütlenmesinde adlî-idaî bir yönetici olan kadılar gerektiğinde miras meseleleri ile de ilgileniyorlardı. Bir takım nedenlerle varislerin ya da varislerden birinin müracaat etmesi durumunda kadı, ölenin mal varlığına el koyup İslamî kurallar doğrultusunda hak sahipleri arasında miras taksimi yapmak zorunda idi. Masraflar düşülüp mirasın hak sahipleri arasında paylaşılmasından sonra ayrıntılı bir şekilde oluşturulan listeler ya şer'iyye sicillerine ya da bazı büyük şehirlerde olduğu üzere müstakil defterlere kaydediliyordu¹. Söz konusu defterlere *tereke* ya da *muhallefat defterleri* adı verilmektedir.

Tereke defterleri, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar şekil ve içerik bakımından değişikliğe uğramış olmakla birlikte genel özellikleri itibarıyla benzer nitelikler taşımaktadır. Bu defterlerin incelenmesi sayesinde, sosyal ve ekonomik yaşam hakkında benzersiz bilgilere ulaşmak mümkündür. Kadılar ya da kassamlar tarafından düzenlenen bu defterler sayesinde ölen şahsın askeri ya da reaya olup olmadığı, medenî hali (dul, evli veya bekâr), kaç eşi olduğu, çocuklarının cinsiyeti ve sayısı, okuduğu kitaplar, sahip olduğu ev eşyaları ile bunların fiyatları, nakit

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü uekin@sakarya.edu.tr

1 Fatih Bozkurt, Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği), Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 33.

para ile gayrimenkulden başka, kaç köle ve cariyesinin bulunduğu tespit edilebiliyordu. Ayrıca alacak verecek ilişkilerinden faizle para işletip işletmediği, herhangi bir vasiyetinin olup olmadığı da bu defterlerin incelenmesi ile ortaya konabilmektedir². Tüm bu özelliklerinden ötürü tereke defterlerinin Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi açısından önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Ölünün borçlarının ödenmesi ya da alacaklarının tahsili konusunda herhangi bir problem yaşandığında da kadı devreye girer ve mahkeme kararıyla kanıtlanan alacakların tahsilini ve borçların ödenmesini sağlar³.

Tereke sahibi ölümünden önce bir vasiyette bulunmuş ve bu vasiyet varisleri tarafından yerine getirilmemişse, mahkemeye başvurulması halinde kadı, vasiyetin gereğinin yapılmasını sağlamak için karar çıkartabilirdi.

Ölenin varisi bulunmaması halinde muhalefatı beytülmalâ intikal ederdi. Bunun dışında, eşlerden birinin ölmesi ve başka mirasçı bulunmaması durumunda da sonuç aynı olurdu. Çünkü İslam hukukuna göre, kadın öldüğünde malının yarısı kocasına, erkek öldüğünde ise 1/4'ü karısına kalırdı. Her iki durumda da mirasçının aldığı paydan arta kalan miktar beytülmalâ aktarılırdı.

Tereke defterlerinin önemini kavrayan ilk araştırmacı Ömer Lütfi Barkan olmuştur. 1966'da Edirne Askeri Kassamı tarafından tutulan defterleri incelemek suretiyle bu alanın kapısını açmış ve izleyen yıllarda birçok çalışma yayımlanmıştır⁴.

Tereke defterlerinin bahsedilen önemine rağmen, şehrin ekonomik potansiyelini tam olarak yansıttığı konusunda kuşkular taşıyan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu isimlerin başında İlber Ortaylı gelmektedir. Ortaylı, miras meselesinin ailevi bir sır olduğunu, dolayısıyla bazı hususların gizlenebileceğini söylemektedir. Rodosçuk'a dair yapmış olduğu bir inceleme sırasında, tesadüfen karşısına çıkan başka belgelerle birlikte karşılaştığında, kimi tereke kayıtlarına yansıyan mal-mülk dökümlerinin tam olarak gerçeği yansıtmadığını tespit ettiğini söylemektedir⁵. Bununla birlikte yazar, terekelerin bir şehirdeki halkın iktisadi vaziyetini tam olmasa da yaklaşık olarak verebileceğini eklemektedir⁶.

Tereke defterlerindeki verilerin güvenilirliğine yönelik bir başka itiraz da Fatih Bozkurt'tan gelmiştir. Bozkurt, kaydedilme gerekçeleri açıkça belirtilmediği için hangi terekelerin mah-

2 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", Belgeler, III/5-6, TTK, Ankara 1966, ss. 1-78.

3 Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 2.

4 Tereke defterleri ile ilgili başlıca şu çalışmalara bakılabilir: Ömer Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", Belgeler, C. III, Sayı: 5-6, s. 1-479; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", Belleten, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78; Yuzo Nagata, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981), ss. 1055-1062; Musa Çadircı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", Belgeler, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164; Hüseyin Özdeğer, 1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul 1988; Saim Savaş, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhalefatı, XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge", Belgeler, C. XV, Sayı: 19, Ankara 1993, ss. 249-292; Said Öztürk, Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İstanbul 1995.

5 İlber Ortaylı, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", Kent Tarihçiliği, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/ Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115; Aynı Yazar, Osmanlı Toplumunda Aile, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001, s. 85.

6 İlber Ortaylı, a.g.m., s. 113.

kemeye intikal ettiğinin tam olarak bilinemediğini, dolayısıyla bu defterlerin içerdiği verilerin ihtiyatla kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır⁷.

Bu eksikliklerine rağmen, Osmanlı toplumsal yapısı ve özellikle ailesi hakkında çalışanların dönüp dolaşım yeniden müracaat edecekleri kaynakların başında tereke/muhallefat defterleri gelmektedir.

TEREKE DEFTERLERİNE GÖRE KOCAELİ SANCAĞI'NDAKİ MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN MAL VARLIKLARININ MUKAYESESİ

Marmara Denizi'nin doğusunda aynı adı taşıyan körfezin bitiminde yer alan İzmit şehrinin tarihi M.Ö. 8. yüzyıla kadar gitmektedir. Şehrin eski adı Nikomedia'dır ve bu ad Bitinya Kralı I. Nikomed'e izefeten verilmiştir⁸. İlk Osmanlı kaynaklarında İznikmîd şeklinde anılan şehir 19. yüzyıldan itibaren İzmit ve 20. yüzyıldan sonra da İzmit şeklinde bilinir olmuştur⁹. Bitinya döneminden sonra Roma egemenliğine giren İzmit, zaman zaman saldırı ve işgallere uğradıysa da Bizans devrinde de önemini korumuştur. Şehir, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra kısa bir süreliğine Süleyman Şah'ın hâkimiyetine girdiyse de tekrar Bizanslıların eline geçti. İzmit'in kesin olarak Türklerin egemenliğine geçişi Osmanlılar devrinde mümkün olabilmıştır. İzmit yakınlarında gerçekleşen 1329 tarihli Pelekanon Savaşı'ndan sonra haraç ödemek kaydıyla bir süre daha Bizans idaresinde kalan şehir 1337'de Osmanlı egemenliğine girmiştir¹⁰.

Etnik ve dini yapısı incelendiğinde, Osmanlı devrinde İzmit'in oldukça renkli bir şehir olduğu söylenebilir. İzmit'te 1523 yılında 31 Gayrimüslim hane bulunurken, 1591'de sayıları 59 nefere çıkmıştır. 1697'de yapılan bir avarız tahririne göre 720 haneden 148'i Hıristiyanlara, 20'si de Yahudilere aittir. Vital Cuinet, şehrin 1890'lardaki nüfusunun 12.375'i Müslüman, 10.125 Hıristiyan ve 2.400'ü de Yahudi olmak üzere 25.000 kişiden oluştuğunu belirtmektedir¹¹.

Görüldüğü üzere İzmit, sayıları gün geçtikçe artan bir Gayrimüslim nüfusunu barındırmaktadır. Yukarıda belirtilen sayılara köylerde yaşayanlar dahil değildir. Müslümanlarla iç içe yaşayan Hıristiyan ve Yahudiler, Müslümanlar gibi davranarak pek çok hukuki meseleyi Şer'î mahkemelerde çözüme kavuşturmuşlardır. Söz konusu davaların başında miras taksimi gelmektedir. İncelenen sicillerde buna dair pek çok örnek mevcuttur.

7 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", Tarih Dergisi, Sayı: 54, İstanbul 2012, s. 101-102.

8 Besim Darkot, "İzmit", İA, C. V/II, MEB, İstanbul 1993, s. 1253; İdris Bostan, "İzmit", DIA, İstanbul 2001, s. 536.

9 İdris Bostan, a.g.m., s. 536.

10 İdris Bostan, a.g.m., s. 536; İzmit'in fetih süreci hakkında bkz. Halil İncalcık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481), İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-52.

11 İdris Bostan, a.g.m., s. 538-540.

Tablo 1: Müslümanlara Ait Terekeler

Cinsiyeti	Miras (Guruş)	Yaşadığı Yer	Cinsiyeti	Miras (Guruş)	Yaşadığı Yer
Kadın	660	Şehir	Erkek	1.347	Köy
Erkek	7.632	Köy	Erkek	2.696	Köy
Erkek	8.864	Köy	Kadın	272	Şehir
Erkek	2.982	Köy	Kadın	1.115	Şehir
Erkek	1.354	Köy	Erkek	1.010	Köy
Erkek	5.241	Köy	Erkek	2.910	Köy
Erkek	12.070	Köy	Erkek	8.743	Şehir
Erkek	2.622	Köy	Erkek	2.798	Şehir
Erkek	4.368	Köy	Erkek	2.260	Köy
Erkek	14.517	Köy	Erkek	5.795	Köy
Erkek	1.210	Köy	Erkek	3.575	Köy
Erkek	13.884	Köy	Kadın	1.609	Köy
Erkek	17.330	Köy	Kadın	2.803	Şehir
Kadın	1.362	Şehir	Erkek	2.453	Şehir
Erkek	2.097	Köy	Kadın	2.320	Şehir
Kadın	8.250	Köy	Erkek	13.991	Şehir
Erkek	9.120	Şehir	Kadın	1.720	Şehir
Erkek	2.115	Şehir	Kadın	3.442	Şehir
Kadın	1.257	Şehir	Erkek	5.230	Köy
Erkek	2.229	Köy	Erkek	5.313	Köy
Erkek	16.100	Şehir	Erkek	7.067	Köy
Erkek	5.592	Şehir	Erkek	2.169	Köy
Kadın	4.737	Şehir	Erkek	13.180	Köy
Erkek	2.449	Şehir	Erkek	617.953	Şehir
Erkek	2.115	Köy	Kadın	2.517	Şehir
Kadın	660	Şehir	Kadın	3.102	Şehir
Kadın	2.891	Köy	Erkek	8.968	Şehir
Erkek	13.203	Köy	Erkek	6.277	Şehir
Erkek	13.203	Köy	Erkek	3.458	Köy
Erkek	1.045	Köy	Erkek	2.780	Köy
Erkek	2.734	Köy	Erkek	11.821	Köy
Erkek	3.824	Köy	Erkek	2.827	Köy
Erkek	1.530	Köy	Erkek	3.284	Köy
Kadın	4.936	Köy	Erkek	650	Şehir
Erkek	17.489	Köy	Erkek	12.990	Şehir

Erkek	5.155	Köy	Erkek	711	Şehir
Erkek	3.018	Şehir	Erkek	3.040	Köy
Erkek	1.035	Şehir	Erkek	6.849	Köy
Erkek	418	Şehir	Erkek	2.334	Köy
Erkek	12.407	Köy	Erkek	3.250	Şehir
Erkek	5.890	Şehir	Erkek	8.140	Şehir
Erkek	17.032	Köy	Erkek	1601	Köy
Erkek	4.318	Köy	Erkek	3.695	Köy
Erkek	1.664	Şehir	Kadın	12.258	Köy
Kadın	5.110	Şehir	Erkek	6883	Köy
Erkek	8.342	Şehir	Erkek	24.274	Şehir
Erkek	1.745	Şehir	Kadın	1.311	Şehir
Erkek	4.461	Köy	Erkek	12.706	Köy
Erkek	23.104	Şehir	Erkek	1.437	Köy
Kadın	1.207	Şehir	Erkek	4.567	Köy
Kadın	1.269	Şehir	Erkek	2.948	Köy
Kadın	29.468	Şehir	Erkek	14.620	Köy
Kadın	2.370	Şehir	Erkek	12.121	Köy
Kadın	1.403	Şehir	Erkek	2.322	Köy
Erkek	14.797	Köy	Erkek	3.710	Köy
Kadın	2.120	Şehir	Erkek	2.935	Köy
Erkek	3.459	Köy	Erkek	2.257	Köy
Kadın	38.753	Şehir	Erkek	5.574	Şehir
Kadın	2.265	Köy	Kadın	2.800	Şehir
Erkek	1.640	Köy	Erkek	9.300	Köy
Erkek	3.947	Köy	Erkek	15.803	Şehir
Erkek	2.634	Köy	Erkek	9.100	Köy
Erkek	4.035	Köy	Erkek	58.034	Şehir
Erkek	1.615	Şehir	Kadın	226	Şehir
Erkek	6.777	Şehir	Erkek	1.303	Şehir
Erkek	1.370	Köy	Erkek	1.276	Şehir
Erkek	1.370	Köy	Erkek	5.704	Köy
Kadın	1.032	Şehir	Erkek	4.659	Köy
Erkek	1.439	Şehir	Erkek	3.717	Köy
Kadın	5.531	Şehir	Erkek	7.927	Köy
Erkek	6.771	Köy	Erkek	4.300	Köy
Erkek	3.035	Şehir	Kadın	4.313	Köy
Erkek	5.195	Şehir	Kadın	2.781	Köy

Erkek	4.393	Şehir	Kadın	2.115	Köy
Kadın	825	Şehir	Kadın	4.314	Şehir
Erkek	37.042	Köy	Erkek	4.563	Köy
Erkek	72.959	Şehir	Kadın	15.115	Şehir
Kadın	1.247	Şehir	Kadın	9.040	Şehir
Erkek	19.850	Köy	Erkek	6.354	Köy
Kadın	2.216	Köy	Erkek	7.655	Köy
Erkek	11.760	Köy	Kadın	707	Şehir
Erkek	3.838	Köy	Erkek	22.578	Şehir
Erkek	4.239	Köy	Erkek	2.825	Şehir
Erkek	2.311	Köy	Erkek	3.665	Köy
Kadın	5.179	Şehir	Erkek	10.658	Köy
Erkek	1.467	Köy	Kadın	42.107	Şehir
Erkek	2.099	Köy	Erkek	7.551	Şehir
Kadın	206	Köy			

Bu araştırmanın kapsadığı dönemde Müslümanlara ait 175 tereke incelenmiştir. Bu terekelerden 130'u erkeklere, 45'i de kadınlara aittir. Ölmeden önce tereke sahiplerinin 100'ü köylerde, 75'i ise şehirde yaşamaktaydı. Kadınların 34'ü şehirli, 11'i de köylü idi. Erkeklerin ise 41'i şehirlerde 89'u da köylerde yaşamaktaydı.

Söz konusu 34 kadının tereke miktarları incelendiğinde 1.000 guruşun altında 6, 1.000 ile 10.000 arası 24, 10.000'in üzerinde 4 tereke bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bunların toplamı 197.101, kişi başına düşen miktar ise 5.797 guruştur. Köylü 11 kadının 1 tanesi 1.000 guruşun altında mal varlığına sahiptir. 1.000 ile 10.000 arası 9, 10.000'in üzerinde 1 tereke sahibi bulunmaktadır. Toplam mal varlıkları 43.840, ortalaması ise 3.985 guruştur.

Şehirli erkeklere ait terekelerin 3'ü 1.000 guruşun altında, 28'i 1.000-10.000, 9'u 10.000-100.000 guruş arasında yer almaktadır. 100.000 guruşun üstünde yalnızca 1 tereke bulunmaktadır. Toplam mal varlıkları 1.002.147, ortalaması ise 24.442 guruştur. 100.000'in üzerindeki 617.953 guruşluk tek terekeyi çıkardığımızda ortalama mal varlığı 384.194 etmekte, bunların ortalaması ise 9.604'e düşmektedir. Köylerdeki 89 erkeğin terekeleri incelendiğinde 1.000 guruşun altında tereke yoktur. 70 tanesi 1.000 ile 10.000 arasında, geri kalan 19 tanesi de 10.000'in üzerindedir. Köylerdeki erkeklerin toplam mal varlığı 555.894 olup kişi başına 6.246 guruş düşmektedir.

Şehirli ve köylü erkeklerin toplam 1.558.041 guruşluk mal varlığı bulunmakta, kişi başına 11.985 guruş düşmektedir. Tüm kadınların terekelerinin toplamı 240.941 olup kişi başına düşen miktar 6.884 guruştur. Müslümanlara terekelerin tamamı göz önüne alındığında 1.798.982 guruşa ulaştığı ve kişi başına 10.279 guruş düştüğü anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Gayrimüslimlere Ait Terekeler

Cinsiyeti	Miras (Guruş)	Yaşadığı Yer	Cinsiyeti	Miras (Guruş)	Yaşadığı Yer
Erkek	2.585	Şehir	Erkek	2.320	Köy
Erkek	3.445	Köy	Erkek	7.310	Köy
Erkek	3.016	Şehir	Erkek	4.066	Köy
Erkek	2.306	Köy	Erkek	2.200	Köy
Erkek	1.271	Köy	Erkek	2.700	Köy
Erkek	550	Köy	Erkek	65.935	Şehir
Erkek	1.019	Köy	Kadın	8.192	Şehir
Erkek	2.197	Köy	Erkek	44.847	Köy
Erkek	3.885	Şehir	Erkek	5.313	Köy
Erkek	1.700	Köy	Erkek	6.472	Köy
Erkek	23.808	Şehir	Erkek	5.370	Köy
Erkek	6.815	Şehir	Erkek	8.575	Köy
Erkek	31.594	Köy	Erkek	8.129	Köy
Erkek	4.801	Köy	Erkek	10.980	Köy
Erkek	2.421	Şehir	Erkek	8.129	Köy
Erkek	1.879	Köy	Erkek	3.330	Köy
Erkek	6.452	Köy	Erkek	358	Köy
Erkek	1.615	Köy	Erkek	5.190	Köy
Erkek	5.215	Köy	Erkek	19.821	Köy
Erkek	3.490	Köy	Erkek	16.196	Köy
Erkek	1.015	Köy	Erkek	2.047	Köy
Erkek	3.658	Köy	Erkek	2.260	Köy
Erkek	24.942	Köy	Erkek	1.042	Köy
Erkek	900	Köy	Erkek	3.500	Köy
Erkek	3.557	Köy	Erkek	1.600	Köy
Erkek	4.312	Köy	Erkek	5.609	Köy
Erkek	14.801	Şehir	Erkek	8.665	Köy
Erkek	13.241	Şehir	Erkek	3.224	Köy
Erkek	6.476	Köy	Erkek	1.230	Köy
Erkek	19.032	Köy	Kadın	2.460	Şehir
Erkek	5.303	Köy	Erkek	6.505	Şehir
Erkek	59.188	Şehir	Erkek	770	Köy
Erkek	4.124	Şehir	Erkek	4.500	Köy
Erkek	4.470	Köy	Erkek	3.210	Köy
Erkek	3.830	Köy	Erkek	6.680	Köy
Erkek	2.250	Köy	Erkek	4.176	Şehir
Erkek	4.740	Köy	Erkek	2.600	Köy
Erkek	6.000	Köy	Erkek	5.600	Köy
Erkek	39.946	Köy	Erkek	12.480	Köy

Erkek	13.390	Köy	Erkek	3.800	Köy
Erkek	4.545	Köy	Erkek	9.855	Köy
Erkek	2.039	Köy	Erkek	6.460	Köy
Erkek	1.140	Köy	Erkek	117.976	Şehir
Erkek	5.308	Köy	Erkek	44.407	Köy
Erkek	1.702	Köy	Erkek	13.690	Şehir
Erkek	6.100	Köy			

İncelenen İzmit şer'iyye sicillerinde 91 adet gayrimüslim terekesine rastlanmıştır. Bu terekelerden sadece iki tanesinin kadınlara ait olması dikkat çekicidir. Her iki kadın da ölmeden önce şehir merkezinde ikamet etmekteydi. Geri kalan 89 tereke sahibi erkeğin 15'i şehirde, 74'ü köylerde yaşamaktaydı.

İki kadına ait terekelerden birincisi 8.192, ikincisi 2.460 guruş olarak hesaplanmıştır. Kişi başına 5.326 düşmekteydi.

Şehirli erkeklerin terekeleri incelendiğinde 1.000 guruşun altında hiç kimsenin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bunların 8'i 1.000-10.000 arasında, 6'sı 10.000-100.000 guruş arasındadır. 100.000'in üzerindeki tereke sayısı ise yalnızca 1 tanedir. Toplam mal varlıkları 342.166 guruş olup kişi başına 22.811 guruş düşmektedir.

Köylü erkekler için 74 terekeden 4'ü 1.000 guruşun altındadır. 59'u 1.000-10.000 guruş arasındayken 11'i 10.000 guruşun üstündedir. Toplam mal varlıkları 523.034 guruş, kişi başına düşen miktar ise 8.864 guruştur.

Şehirli ve köylü erkeklerin tamamının mal varlığı 865.200 guruşa denk gelmekte, kişi başına 9.721 guruş düşmektedir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha zengin olduğu ve ticareti tekellerinde bulundurdukları yönünde bir önyargı bulunmaktadır. Bu önyargının Kocaeli Sancağı için ne oranda geçerli olduğunu ortaya koymak için yapılan bu araştırmada İzmit şer'iyye sicillerinde bulunan terekeler incelenmiştir. Bu terekelerden 175'i Müslümanlara, 91'i Gayrimüslimlere aittir. Gayrimüslim kadınlara ait sadece iki adet terekeye rastlandığı için karşılaştırma dışı tutulmuştur.

Şehirli ve köylü olarak kategorize edilen Müslümanlarla Gayrimüslimlerin terekelere yansıyan mal varlıkları kıyaslandığında şöyle bir manzara ile karşılaşılmaktadır. Kişi başına düşen mal varlığı, şehirli Müslümanlar için 24.442, şehirli Gayrimüslimler için 22.811, köylü Müslümanlar için 6.246, köylü Gayrimüslimler için 8.864 guruştur. Müslüman erkekler için 11.985 guruş düşerken Gayrimüslim erkekler için 9.721 guruş isabet etmektedir. Bu oran bütün Müslümanlarda 10.279, karşılaştırma dışı tutulan 2 Gayrimüslim kadının terekesi de eklendiğinde tüm Gayrimüslimlerde 9.624 guruştur.

Tereke defterlerinin ne ölçüde zenginliği yansıttığı tartışmalarını da akıldan çıkarmadan, yukarıdaki veriler ışığında en azından Kocaeli Sancağı'nda Müslümanlarla Gayrimüslimler arasında büyük bir uçurumun olmadığı, mal varlıklarının birbirlerine yakın olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

İzmit Şer'iyeye Sicilleri No: 1453 ve 1454.

2. KİTAPLAR VE MAKALELER

Barkan, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, TTK, Ankara 1966, ss. 1-479.

Bostan, İdris, "İzmit", *DİA*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 536-541.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Bozkurt, Fatih, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi*, Sayı: 54, İstanbul 2012, s. 91-120.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Bellekten*, XLI/161, Ankara 1977, ss. 41-78.

Çadircı, Musa, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, Sayı: 15, Ankara 1986, ss. 145-164.

Darkot, Besim, "İzmit", *İA*, C. V/II, MEB, İstanbul 1993, s. 1251-1256.

İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.

Nagata, Yuzo, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, ss. 1055-1062.

Ortaylı, İlber, "Kent Tarihlerinde Kaynak Sorunu", *Kent Tarihçiliği*, Kent Tarihleri Atölyesi, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, ss. 111-115.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul 2001.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1650 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahli)*, İstanbul 1995.

Savaş, Saim, "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı, XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge", *Belgeler*, C. XV, Sayı: 19, Ankara 1993, ss. 249-292.

1453 İZMİT ŞER'İYE SİCİLİ'NE GÖRE, 19. YÜZYILIN ORTALARINDA KADINLARIN SOSYO-EKONOMİK AÇIDAN İZLERİ (1846-1848)

YASEMİN AKTAŞ*

Giriş

Bir devletin uzun ömürlülüğünü, başarısını ya da başarısızlığını sadece yöneticilere indirgemek kısır bir tarih anlayışıdır. Bu unsurları etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bunlar salgın hastalık, kıtlık, kuraklık ve bunlardan birinci derecede etkilenen toplum hayatıdır. Dolayısıyla bir toplumun dini, etnik yapısının; geçim kaynaklarının, kültürel yapısının bilinmesi devletin siyasi başarılarının ya da başarısızlıklarının yorumlanması için önemlidir. Bu durum Osmanlı toplumu için de böyledir. Osmanlı toplum hayatını kaynaklara inerek incelemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin kaynakları bu bakımdan zengin veriler içermektedir. Tereke Kayıtları bu verilerden biridir. Bu çalışmanın odağında da tereke kayıtları bulunmaktadır. 19. Yüzyılın ortalarında İzmitli kadınların hayatlarına tereke kayıtları aracılığıyla bakmayı amaçlayan bu çalışmada önce çalışmanın kapsam, sınırlılık ve amacı üzerinde durulacak çalışmada uygulanan yöntem anlatılacaktır. Daha sonra da tereke kayıtlarına dayalı olarak asıl konu ele alınacaktır.

Her çalışmanın kendine göre kapsam ve sınırı bulunmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı defterde bulunan 22 kadın terekesinin yorumlanmasıdır. Çalışma kapsamında giriş kısmı yapıldıktan sonra tereke kayıtlarının tanımı yapılmaktadır.

İncelediğimiz defter, 19. Yüzyılın ortalarına denk gelen 1262-1264 (M. 1846-1848), yıllarını kapsayan ve Milli Kütüphanede yer alan 1453 demirbaş numaralı, 8377 mikrofilm numarası olan İzmit Şer'iyeye Sicilidir. Defterin tamamında 125 tane tereke olup, bunlardan 22 tanesi kadınlara aittir. Defterin iki sayfasının tek mikrofilm görüntüsünde olduğu toplam 95 sayfa bulunmaktadır. Çalışmanın kapsamında, 22 tane kadın terekesinin incelenip, elde edilen sayısal verilerden zenginlik-fakirlik derecesi, sosyo-ekonomik yapıları saptanacaktır. Yapılan çalışma sadece elimizdeki bu defterin kadınlara ait olan kısmını ele almaktadır. Tereke kayıtlarının yapısından kaynaklanan sınırlılıklar da elbette bulunmaktadır. Herkesin terekesinin tutulmaması yine ekonomik şartlarla örüntülüdür. Sonuç olarak incelenen bu defterde amaç kadınlara ait verilerin incelenerek toplum hayatlarında nasıl bir yere sahip oldukları ve ekonomik açıdan ne derece güçlü olduklarını incelemektir. Bu defterde 2 kadının terekesi silik olduğu için tam anlamıyla incelenememiştir. Bunların kadına ait tereke olduğu da mihir kısmından anlaşılmaktadır.

Şehir kadınlıklarında tanzim edilen siciller içeriklerine göre belli kısımlara ayrılmaktadır. Genel başlıklarıyla bunlar hüccet, ferman, narh, ihtisab ve terekelerdir. Tereke, Osmanlı miras hukukuna göre ölen kişinin geride bıraktığı malların tamamına verilen isimdir. Ölen kişilerin

* Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir.
E-mail: yasemin.aktas@hotmail.com

mal varlığının dökümü olan tereke kayıtları, genellikle Şer'îye Sicilleri'nin içinde dağınık halde bulunmaktadır.¹ Fakat İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlerde ayrı defterler halinde tutulduğu da görülmektedir. Terekenin tutulma sebebi Barkan'a göre yetim ve garipilerin haklarının korunmasıdır.² Muhallefâtlar, herhangi bir eşya veya malın tespit ve bölüştürülmesi üzerine ortaya çıkan belgelerdir. Terike, tereke, muhallefât, metrukât bu bakımdan aynı anlamı ifade etmektedir. Tereke ölen kimsenin ölüm anındaki bütün mallarının, haklarının ve borçlarının toplamını ihtiva eder. Mirasçı birden çok ise terekedeki hak ve borçlar, taksime kadar mirasçılar arasında ortak (müşâ) olarak kalır. Tereke mirasçıların mülküdür ve mukavele ve kanun ile belirlenmiş temsil ve idare hakları saklı kalmak üzere, mirasçılar bunda ortak kalarak tasarruf ederler. Bu ortaklık durumu ancak taksimle giderilebilir.³ Terekede bulunan hukuki ilişkilerle karıştırılmaması gereken durum, miras bırakanın ölümüyle birlikte, doğrudan doğruya mirasçıların şahsında doğan haklardır. Bu iştirak halinde hak sahipliği, terekenin mirasçılar arasında bölüşümüne kadar sürer. Terekede ki borçlardan tek mirasçı tek başına sorumludur; birden fazla mirasçı bulunmaktaysa, bu kimseler tereke borçlarından dolayı müteselsil olarak sorumlu olurlar. Alacaklılar tereke borçları için sadece terekeyi değil, mirasçıları da şahsen sorumlu tutarak, onların mal varlıklarını takip edebilirler.⁴ Terekeler sadece nakdi olarak taksim edebilecek bir uygulama değildir. Şahsa ait en ufak bir eşyanın bile muhallefâtı tutulurdu. Bu hukuki açıdan daha ziyade İslam hukukun getirmiş olduğu bir uygulamadır. Terekeler ticari sermaye ve ev eşyası olarak iki nevi eşyadan mürekkebirdir. Terekelerdeki kayıtlar içtimai menşei tayin bakımından bizi bir adım daha ileri atmak imkânını vermektedir.⁵ Terekeler, ölenlerin sosyal konumuna, medeni haline ve aile yapılarına ait bilgiler yanında her türlü kullanım eşyaları ile diğer mallarının dökümünü içerir. Bu bilgiler kaydedilirken ölenin mallarının tahmini veya satışları sonunda gerçekleşen fiyatları da verilmektedir.⁶ Bu konuya ilişkin akla gelebilecek ilk sorulardan biri her ölen kişinin terekesinin tutulup tutulmayacağı meselesidir. Bu konu hakkında da çeşitli görüşleri kaynaklarda görmekteyiz. Çeşitli görüşleri görmekten ziyade herkesin terekesinin tutulamayacağını söylemek net bir ifade olacaktır. Zira tereke tutulması için de belli bir ücret ödenilmesi gerekir. Bu işin belli bir masrafı vardı ve bu nedenle özellikle maddi durumu iyi olmayan kişiler hakkında tereke kayıtlarının sayısı diğerlerine oranla azdır. Yine tereke masrafından kaçınmak isteyen varisler yabancı bir varis olmadığı sürece ölen yakınları ile ilgili tereke kaydı yaptırmayabiliyorlardı.⁷ Bu bilgiler ışığında terekelerin nasıl tutulduğunu aktarmak gereklidir. Elbette her terekenin belli bir tutulma ve kayıt altına alma şekli vardır. Belirlenen görevliler dâhilinde bu işlem yapılmaktadır. Genel hatlarıyla muhallefât kayıtları dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ölen kişinin kimliği, unvanı, ait olduğu zümre, mesleği, ikamet ettiği ve öldüğü yer, ölüm şekli, vefat tarihi gibi bilgiler yer alır; bu arada mirasçıların kimler olduğu belirtilir. İkinci kısımda kalan malların ayrıntılı bir dökümü verilir. Burada kaydedilen her malın bilirkışı tarafından tespit edilen değeri de yazılır. Üçüncü kısımda teçhiz, tekfin, ıskat, ita'm-ı fukara, resm-i kısmet ve diğer işlemler için yapılan masraflarla borçlar sıralanır; varsa mehir ve nafaka borçları özellikle kaydedilir. Son dönemlerde, ölen kişinin devlete olan borçlarının tahsiline öncelik verilmesi, ardından

1 Yusuf Oğuzoğlu, 'Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri', *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, s. 1.

2 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Serisi*, III/5-6 (1966), s. 2. benzer bilgi için, Özdeğer, *Bursa Şehri Tereke Defteri*, s. 8.

3 Ed. Kenan Akyüz-Cemil Birsal, "Tereke", *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 1982, s. 114.

4 Ed. Türker Acaroğlu-Safa Kılıçoğlu, "Tereke", *Meydan Larousse*, C. 19, İstanbul, 1992, s. 203.

5 Halil İnalıcık, *15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları*, C. 15, İ.Ü.İ.F., 1953-1954, No: 1-4.

6 Alpay Bizbirlik, "Tereke Defterleri ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, s. 731.

7 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı, Özgür Türesay, İstanbul, 2003, s. 219.

diğer alacaklılara ödemede bulunulması yönünde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Son bölümde mirasçılardan her birinin mirastan alacağı hissenin oranı ve hissesine düşen malın nakdî değeri belirtilir.⁸ Terekelerin kaleme alınışı için gerekli şeylerin yerine getirilmesini sağlayan görevlilere verilen paralar da tutarları ile terekelerde yazılı olarak verilmektedir. Ama terekelerin en önemli kısmı ölen kişinin ardından kalan para ve mal başta olmak üzere varsa ev, arazi, dükkân vb. gayrimenkulleri ile ölen kişi kadın ise mihrî⁹ ya da mihirlerin bilgileri yer almaktadır.¹⁰ Terekeler bu şekilde sistematik bir yapıda kayıt altına alınmaktadır.

Bu yapı hakkında bilgi verdikten sonra bu kayıtların kim tarafından ve neden tutulduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Kadılar bu iş ile ilgili birinci bilirkişiydi. Kassam, metrukât, muhallefât kadı sicilleri içinde hepsi aynı yere sahiptirler. Kadılar mirası usule göre dağıtmakla görevlilerdi. Ancak bazen kadılar mirasa el koyup sehimlere göre taksim etme yetkisini de gösteriyorlardı. Terekeye el koymasının her sebebi devletin yararı kapısına çıkmaktadır.¹¹ Kadılar elbette bu işi tek başına yürütüyorlardı. Bilirkişi olarak kadı görevlidir ancak onun yanında kazasker, dellal ve kassam¹² dediğimiz görevliler de bulunmaktadır.¹³ Kadılar, yardımcı görevliler ile birlikte kendilerine verilen muhallefâtı tüm ayrıntılarıyla tereke defterlerine kaydederlerdi.

Tereke kayıtları, Osmanlı hukukunda önemli bir yere sahip olup, dönemin sosyo-ekonomik hayatına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Tereke defterlerinden, aile kurumunu, sosyal ve ekonomik yaşantıya dair izleri, servet analizini ve dönemin iktisadi ve içtimai tarihine ilişkin verileri inceleyebiliriz. Bu kayıtlarda, tereke sahibinin ismi, varsa unvanı, babasının ismi, oturduğu mahallesi ya da karyesi gibi bilgilere yer verilmiştir. Kişilerin bütün mal varlığı fiyatlarıyla beraber kayıt altına alınmıştır. Bundan ötürü bütün mal varlığı kalemlerinin fiyatlarına dair de fikir sahibi olunabilir.

Birçok farklı bilginin yanı sıra içtimai hayata ilişkin aile yaşantısının da önemli izlerini terekelerde görmek mümkündür. Dolayısıyla, Osmanlı aile yapısının niceliğine yani, Osmanlı ailesinde birden fazla evliliğin oranı, çocuk sayısı, kız-erkek çocuk sayısı oranı, mirasçıların durumu vb. gibi sorulara cevap veren en önemli kaynak tereke defterleridir.¹⁴

TEREKE KAYITLARININ, İZMİTLİ KADINLARIN GİYİM - KUŞAM VE EVLERİNİN İÇİNE DAİR ANLATTIKLARI

Giyim - Kuşam

Giyim kültürü, tereke kayıtlarında önemli bilgiler arasında sayılabilecek verilerden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Giyim kültürünü oluşturan bazı faktörler vardır. Mesela dönem, dini inançlar, bölgesel faktörler giyimin farklı oluşunu sağlayan etmenlerdendir. Bölgenin ikti-

8 Tahsin Özcan, "Tereke", *İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara, 2005, s. 407.

9 Otto Spies, "Mihir", *MEBİA*, VII, İstanbul, 1993. Yazar için bk. Erdem Uçar, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Ankara, 2009, s. 417.

10 Mevlüt Dede, "Osmanlı Kadı Sicillerinde Tereke Kayıtları", *Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu*, Diyarbakır, 2009.

11 Hüseyin Özdeğer, "1463-1640 yılları arasında Bursa Şehri Tereke Defteri", *I.Ü. Rektörlük Yayınları*, İstanbul, 1988.

12 Dellal; alışverişte, alıcı ile satıcı arasında aracı olan, bir kişinin satılacak malını çevreye duyurarak satan kimsedir. Sımsar ve komisyoncu ile de aynı anlama gelmektedir. Kassam ise ölen kişilerin mal varlıklarını paylaşan kadılık memurudur. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 129, 324.

13 Oğuzoğlu, *Sicillerdeki Tereke...*, s. 1.

14 Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara, 2002, s. 379.

sadi durumunu da giyinme kavramından yola çıkarak anlamamız mümkün olacaktır. Kıyafetin kumaş yapısı veya kıyafete ek olarak takılan takılar kişinin, ekonomik durumunun tahlil edilebilmesi için önemli unsurlardır.

Ev İçi Giysiler

Elimizdeki verilere dayanarak, İzmitli kadınların ev içi giysilerinde, genellikle göze çarpanlar, hırka, elbise, gömlek, kuşak, uçkurdur. Elbette bunlar kumaş türüne göre farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkları fiyatlarda da görmek mümkün olacaktır.

İzmitli kadınların terekelerinde dikkat çeken ilk giysi gömleklerdir. 22 kadın terekесinin içinde 6 kadına ait gömlek kaydına ulaşılmaktadır. Bu kayıtlara bakıldığında 2 tanesinin zengin kadına ait olduğu¹⁵, diğerlerinin ise orta halli oldukları görülmektedir. Terekelerde gömleği tamamlayıcı unsur olarak bir de uçkurlara yer verilmektedir. Uçkurlar genel olarak yağlıklarla birlikte fiyatlandırılmaktadır. Kayıtlara bakıldığında 3 tane kadında kuşak bulunmaktadır. Bunlardan ilki Zeynep Hatun'a¹⁶ ait olup, tanesi 16 kuruş olan yün kuşaktır. İkincisi, Cemile Hatun'a¹⁷ aittir. Cemile Hatun'un yastık ile birlikte ücretlendirilen bel kuşağı görülmektedir. Üçüncüsü, Emine bint İbrahim'e¹⁸ ait olup, başka eşyalar ile ücretlendirilen bir tane iç kuşağı kaydı bulunmaktadır. Donların üzerine farklı isimlerde elbise giyildiği görülmektedir. Bunlardan ilki 'entari'dir. Entari hemen hemen herkeste sıkça bulunan bir giysi olarak karşımıza çıkmaktadır. 22 kadın terekесinden 10 tane veride entariye rastlanılmaktadır.¹⁹ Verilerde genel olarak entari şeklinde geçse de, basma, köhne, altıparmak, sevâli, dülbend gibi çeşitlerinin de varlıkları kayıtlarda görülmektedir. Ayrıca neyden yapıldığı belli olmayan, Fatma bint Ali'ye²⁰ ait olan 20 kuruşluk köhne bir elbisede kayıt altına alınmaktadır. Yine Havva Hatun'a²¹ ait olduğu görülen '500 kuruşluk semeni zevc zimmetinde olan bir gök elbise' bulunmaktadır. Kayıtlarda geçen bir başka elbise türü de 'mintan'dır. Kayıtlarımızda 6 kişide mintana rastlanılmaktadır.²² Mintana ait bütün kayıtlar başka bir eşya ile ücretlendirilmektedir. Bu yüzden mintanın fiyatı hakkında bir yoruma gidilememektedir. Kayıtlarda rastlanılan bir başka ev içi giysisi de hırkadır. Elimizdeki verilerde 11 kadının hırkası olduğu görülmektedir.²³ Herhangi bir eşya ile ücretlendirilmeyen hırkalara bakıldığında fiyatları 3 kuruş ile 51 kuruş arasında olduğu tespit edilmektedir. Bunun dışında bir veride de sarık kaydına rastlanmıştır. O da Fatma bint Ali'ye²⁴ ait olup, 12 kuruşluk köhne bir sarıktır.

Sokak Kıyafeti

Bunların yanında kadınlar sokağa çıkarken zarifliklerini ve zenginliklerini gizleyen başka bir kıyafet de giymekteydiler. Yine kumaşın cinsine ve kalitesine göre bu giysilerin fiyatlandırıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki feracedir. Elimizdeki kayıtlarda 22 kadından 13 tanesinin fera-

15 İzmit Şer'ıye Sicili, Defter No: 1453, Sayfa ve Belge No: 57B/1, 63A/1. (Bundan sonra İŞS, 1453, 57B/1, 63A/1 şeklinde gösterilecektir.)

16 İŞS, 1453, 39A/2.

17 İŞS, 1453, 40B/1.

18 İŞS, 1453, 60A/1.

19 İŞS, 1453, 14A/1, 20B/1, 29B/1, 39A/2, 40B/1, 57B/1, 60A/1, 63A/1, 64A/1, 77A/1.

20 İŞS, 1453, 30B/1.

21 İŞS, 1453, 67A/2.

22 İŞS, 1453, 12A/1, 20B/1, 60A/2, 63A/1, 67A/2, 77A/1.

23 İŞS, 1453, . 12A/1, 14A/1, 20B/1, 39A/2, 40B/1, 57B/1, 60A/1, 63A/1, 67A/2, 70B/1, 77A/1.

24 İŞS, 1453, 32B/1.

cesi bulunmaktadır. Verilerde 13 kadının terekesine bakıldığında, ferace fiyatları 30 kuruştan başlayıp, 300 kuruşa kadar çıkmaktadır. Kumaş çeşidi olarak 'şali' ve 'çuka' bulunmaktadır. Zeynep Hanım'ın²⁵ Mai Çuka feracesi 300 kuruş olup, en pahalı çuka ferace olarak karşımıza çıkmaktadır. Fatma bint Ahmed'in²⁶ Şali feracesi de 70 kuruş olup, en pahalı Şali ferace olarak tereke kayıtlarında geçmektedir. Havva Hatun'un²⁷ Müstamel çuka feracesi 35 kuruş olup, en ucuz çuka feracedir. Emine bint İbrahim'in²⁸ Şali feracesi 30 kuruş olup, en ucuz şali ferace olarak kayıtlarda yer almaktadır. Yine aralarındaki fiyat farkının kaliteden kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Verilerde bir de çeşitli amaçlar için kullanılan 'şal' a rastlanılmaktadır. Birincisi, en zengin terekeye sahip Zeynep Hanım'dır.²⁹ 1 tanesi 30 kuruş olan bu şalin cinsi İngilizkârı'dır. Diğeri ise, Sa'da Eda Hanım'dır.³⁰ Eda Hanım'ın da terekesinde, bir tanesi 332 kuruş olan müstamel sim lâhûr şal, 181 kuruş olan, Acemkârî şal ve 63 kuruş değeri olan def'a Acemkârî şal mevcuttur. Bunların yanında başka bir dış giysi olarak kürkün varlığı görülmektedir. Yekûnu 4737 kuruş olan Fatma Hatun'un³¹ kürkü 31 kuruş ile fiyatlandırılırken, yekûnu 29.468 kuruş olan Sa'da Eda Hanım'ın³² kürkünün 560 kuruş olduğunu görmekteyiz. Zengin bir kadın ile orta halli bir kadının da aynı eşyaya farklı kalitede sahip oldukları sonucuna ulaşabilmektedir. Bunların tersine kanıt oluşturacak bir örnek Emine bint İbrahim'in³³ terekesinde rastlanılmaktadır. 2370 kuruşa sahip bu kadının terekesinde 200 kuruşluk Çerkes Kakum kürk bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum kişinin maddi durumunun yanında kişisel tercihlerine de bağlanmaktadır. Tereke kayıtlarında ayakkabıya ilişkin bilgiler de bulunmaktadır. 22 kadın terekesinin içinde 7 kadının ayakkabısının olduğu görülmektedir.³⁴ Ayrıca kayıtlara bakıldığında üç kadın terekesinde hiç giyim eşyasının olmaması dikkati çekmektedir. Bu kadınların terekelerinin yekûnlarına bakıldığında fakir oldukları görülmektedir.³⁵

Ev Eşyaları

Giyim-kuşam gibi ev eşyaları da kişilerin sosyal yaşamına dair önemli bilgilere ulaşabileceğimiz kayıtlar arasındadır. Ev eşyalarını, mutfak eşyası, ev içi eşyaları ve iki gruba da dâhil edemeyeceğimiz diğer eşyalar grubu oluşturmaktadır.

İçerisinde Yemek Pişirilen Mutfak Eşyaları

Elimizdeki kayıtlara bakıldığında, İzmitli kadınların mutfak eşyalarında göze çarpanlar, tencere, kapak, tabe, kazandır. Elbette bunlar büyüklük ve küçüklüklerine veya yapıldığı maddeye göre farklılık göstermektedir. Tereke kayıtlarına bakıldığında 22 kadından 15 tanesinin tenceresi bulunmaktadır.³⁶ Tencere genellikle kapakla birlikte ücretlendirilmektedir. Bunun yanı sıra başka mutfak eşyaları ile ücretlendirildiği de kayıtlarda rastlanılmaktadır. Tencerenin hangi malzemeden yapıldığıyla ilgili detaylı bilgi verilmemektedir. Tencere verilerine ilişkin bir de

25 İŞS, 1453, 63A/1.

26 İŞS, 1453, 77A/1.

27 İŞS, 1453, 67A/2.

28 İŞS, 1453, 60A/1.

29 İŞS, 1453, 63A/1.

30 İŞS, 1453, 57B/1.

31 İŞS, 1453, 26B/3.

32 İŞS, 1453, 57B/1.

33 İŞS, 1453, 60A/1.

34 İŞS, 1453, 12A/1, 29B/1, 57B/1, 60A/1, 64A/1, 67A/2, 77A/1.

35 İŞS, 1453, 4A/1, 21B/1, 61B/2.

36 İŞS, 1453, 4A/1, 12A/1, 14A/1, 20B/1, 21B/1, 26B/3, 29B/1, 30B/1, 39A/2, 60A/1, 60A/2, 61B/2, 64A/1, 67A/2, 70B/1.

kapak kayıtları bulunmaktadır. Kayıtlarda 22 kadından 13 tanesinin kapağı bulunmaktadır.³⁷ Genellikle tencere veya sahan ile ücretlendirildiği görülmektedir. Ayrıca kayıtlarda ma'a kapağın³⁸ tencere ile ücretlendirildiği veri bulunmaktadır. Buna benzer olarak ba kapak³⁹ ifadesinin de geçtiği verilere rastlanılmaktadır.

Pişirme amaçlı olarak kullanılan bir başka mutfak eşyası da 'tâbe'dir. 'Tava, yayvan kap' olarak tanımlanan tâbe,⁴⁰ kayıtlarda 11 kadında görülmektedir.⁴¹ Tencere, kapak vb. mutfak eşyaları ile ücretlendirilmektedir. Sadece Hafize bint Halil'e⁴² ait kayıтта 2 tanesi 10 kuruşa denk gelen tâbe bulunmaktadır.

Bu bölümde değerlendirilebilecek bir diğer mutfak eşyası kazan (kazan)dır. 'Ziyafetlerde yemek pişirmeye yarayan, içinde su kaynatılan büyük kap' olarak tanımlanan kazan, sık olmamakla beraber rastlanılan kap kaçak türlerindedir. Elimizdeki kayıtlarda kazana ait 9 veri bulunmaktadır.⁴³ Kazanın niteliğini belirten sagir⁴⁴, vasat⁴⁵, vasat kazan sacayak⁴⁶ ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca tek başına ücretlendirilen kazanların fiyatlarına bakıldığında 40 kuruş ile 105 kuruş arasında olduğu görülmektedir.

İÇERİSİNDE YEMEK YENİLEN VE SUNULAN MUTFAK EŞYALARI

Kişinin varlık düzeyini gösterme yollarından biri de yiyeceklerini sunacakları mutfak eşyalarıdır. Elimizdeki kayıtlarda, sunulacak eşya olarak bir ayırımı gidilmemektedir. Sunum için bulunan en önemli veri çorba tasıdır. Çorba tası, 8 kadının terekesinde bulunmaktadır.⁴⁷ Çorba tası da sadece taslar gibi başka eşyalar ile birlikte değerlendirildiğinden fiyatlarına ilişkin bir yoruma gidilememektedir.⁴⁸

Yine yemek sunumlarında sık rastlanan bir diğer veri de sahandır. Sahan, 'içinde yemek ısıtılan, yumurta vb. pişirilen derinliği az bakır, alüminyum vb. madeni kap' olarak tanımlanmıştır.⁴⁹ Sahanların bir diğer işlevi de mutfaktan yemeğin sofraya getirilmesi olmalıdır. Verilerde 17 tane sahan kaydına rastlanılmaktadır.⁵⁰ Genel olarak başka mutfak eşyaları ile ücretlendirildiği görülmektedir. Sadece Fatma bint Ali'ye⁵¹ ait olan 6 tanesi 36 kuruşluk bir sahan kaydı bulunmaktadır.

37 İŞS, 1453, . 4A/1; 12A/1; 14A/1; 20B/1; 26B/3; 29B/1; 39A/2; 57B/1; 60A/1; 60A/2; 61B/2; 67A/2; 70B/1.

38 İŞS, 1453, 14A/1.

39 İŞS, 1453, 39A/2; 60a/1; 67A/2.

40 İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2006, s. 1598.

41 İŞS, 1453, 4A /1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 30B/1; 39A/2; 60A/1; 60A/2; 63A/1; 64A/1.

42 İŞS, 1453, 4A/1.

43 İŞS, 1453, 4A/1; 14A/1; 20B/1; 26B/3; 30B/1; 32B/1; 39A/2; 60A/2; 64A/1.

44 İŞS, 1453, 30B/1.

45 İŞS, 1453, 26B/3.

46 Sacayak, ateş üstüne tencere ve tava koymak, yemek pişirmek veya su kaynatmak amacıyla yapılmış üç ayaklı demir alet. Parlatır, *Osmanlı Türkçesi...*, s.1431. İŞS, 1453, 32B/1.

47 İŞS, 1453, 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 60A/1; 63A/1; 67A/2; 77A/1.

48 İncelediğimiz kayıtlarda bu tür içine girecek, yiyecek konulan tasların dışında hamam tası ve su tasının da varlığı görülmektedir. Bu çeşit taslara konu bütünlüğünü bozmamak adına yukarıda değinilmemiştir. Örnekler için bkz. İŞS, 1453, 57B/1, 64A/1.

49 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2010, s.1046.

50 İŞS, 1453, 4A/1, 12A/1, 14A/1, 20B/1, 21B/1, 26B/3, 29B/1, 30B/1, 39A/2, 57B/1, 60A/1, 60A/2, 63A/1, 64A/1, 67A/2, 70B/1, 77A/1.

51 İŞS, 1453, 14A/1.

MUTFAKTA ARAÇ OLARAK KULLANILAN DİĞER EŞYALAR

Bu gruba geri kalan diğer eşyaları aktarmak mümkündür. Bu grupta da mutfağa yardımcı araçlar arasında, sini, tepsi, bakraç, süzgülü, gibi eşyalar yer almaktadır. Verilerde kayıt altında tutulan bir başka mutfak eşyası olarak sini de karşımıza çıkmaktadır. 22 kadından 9 tanesinin sinisi bulunmaktadır.⁵² Yine siniyi nitelendiren bazı ifadelere yer verilmektedir. Bunlar sagir⁵³, nühas⁵⁴, kadayıf sini⁵⁵ olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek başına ücretlendirilen sinilere bakıldığında fiyatlarının 40 kuruş ile 150 kuruş arasında olduğu görülmektedir.

Yine tepsinin de mutfağa yardımcı araçlar arasında olduğu saptanmaktadır. Verilerde 22 kadından 8 tanesinin tepsi bulunmaktadır.⁵⁶ Tepsi tüm kayıtlarda başka bir mutfak eşyası ile ücretlendirildiği için fiyatı hakkında yoruma gidilememektedir.

Bir diğer mutfak eşyası da bakraçtır. Bakracın tanımına göre, bakırdan yapılan küçük kova olduğu karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷ 22 kadın terekesinin 9 tanesinde bakraç verisine rastlanılmaktadır.⁵⁸ Bunlardan 4 tanesi başka eşyalarla birlikte ücretlendirilmektedir. Aynı ücretlendirilen bakraç verilerine bakıldığında 8 kuruş ile 3 tanesi 60 kuruş olan kayıtlara rastlanılmaktadır.⁵⁹ Mutfak eşyalarına dair bir başka veri de süzgülüdür. Elimizdeki tereke kaydı içinde 4 kadına ait süzgülü bilgisi bulunmaktadır.⁶⁰ Süzgülülerin hepsi başka mutfak eşyaları ile değerlendirildiği için fiyatı hakkında bir yoruma gidilememektedir. Ayrıca yine süzgülü çeşidi olacağı düşünülen delikliden de bir tane kayıt görülmektedir. O da Hafize bint Halil'e⁶¹ ait olup, başka eşyalar ile ücretlendirildiği için fiyatı belli olmamaktadır.

Su ve Sıvı Taşıma Kapları: Güğüm, Maşrapa ve İbrikler

Kayıtlarda 22 kadından 5 tanesinin güğümü bulunmaktadır.⁶² Başka bir eşya ile ücretlendirilmeyen güğüm verilerine bakıldığında fiyatlarının 22 kuruş ile 25 kuruş olduğu görülmektedir.⁶³ Ayrıca diğerlerinden farklı olarak kara güğüm ifadesi yer almaktadır.⁶⁴ Bir başka mutfak eşyası da maşrapadır. Kayıtlarda 'maşrapa' şeklinde geçmektedir. 22 kadın terekesinin içinde sadece 3 kadında bulunmaktadır.⁶⁵ Bunların da tek başına verilmiş olan bir fiyat görülmemektedir. Hepsisi genel olarak ibrik ve bakraç ile ücretlendirilmektedir. Maşrapa ile birlikte ibrik kaydının da varlığı defterde görülmektedir. Bunu da iki şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Kayıtlarda sadece ibrik olarak geçen bir çeşit bulunurken bir de buna ek olarak leğen ibrik bulunmaktadır. Sadece ibriğe sahip olan 4 tane kadın bulunmaktadır.⁶⁶ Bunlar da diğer eşyalar gibi başka mutfak eşyaları ile ücretlendirilmektedir. Bu yüzden ücretleri ile ilgili bir yoruma

52 İŞS, 1453, 4A/1; 12A/1; 20B/1; 26B/3; 57B/1; 60A/1; 61B/2; 64A/1; 77A/1.

53 İŞS, 1453, 4A/1; 20B/1; 61B/2.

54 İŞS, 1453, 57B/1.

55 İŞS, 1453, 64A/1.

56 İŞS, 1453, 12A/1; 14A/1; 20B/1; 30B/1; 39A/2; 60A/1; 70B/1.

57 <http://tdk.gov.tr>, 26.02.2017, 23:27.

58 İŞS, 1453, 4A/1; 12A/1 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 32B/1; 39A/2; 60A/2.

59 İŞS, 1453, 14A/1, 21B/1.

60 İŞS, 1453, 14A/1; 20B/1; 26B/3; 39A/2.

61 İŞS, 1453, 4A/1.

62 İŞS, 1453, 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 39A/2.

63 İŞS, 1453, 21B/1, 29B/1.

64 İŞS, 1453, 20B/1.

65 İŞS, 1453, 14A/1; 20B/1; 21B/1.

66 İŞS, 1453, 20B/1; 21B/1; 26B/3; 61B/2.

gidilememektedir. Leğen ibrik de 4 kadında bulunmaktadır.⁶⁷ Sadece bir tanesi başka eşyalar ile değerlendirilmektedir.⁶⁸ Geri kalan leğen ibriklere bakıldığında fiyatlarının 41 kuruş ile 51 kuruş arasında olduğu görülmektedir.

Ev İçi Eşyaları

Mutfak eşyalarında olduğu gibi ev içi eşyalarının ve döşemelerinin de kadınların hayatına dair önemli bilgiler verdiği bilinmektedir. 22 kadının incelenen terekelerinde ev yaşantılarına dair göze çarpanlar, yastık, yorgan, minder, kilim, döşektir. Bu farklılıklar fiyatlarına da yansımaktadır. Ev içi eşyalarda hemen hemen her terekede bulunan eşyalardan bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 22 kadın terekесinin içinde yastığa ait 19 tane veri bulunmaktadır.⁶⁹ Bu kayıtlardan 14 tanesi diğer ev içi eşyalar ile ücretlendirilmektedir. Ayrıca yastığın kumaşını nitelendiren kayıtlar da bulunmaktadır. Hafize bint Halil'e⁷⁰ ait kutni memlu yastık 2 tanesi 5 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine tür olarak diğerlerinden farklı olan baş yastığı⁷¹, Girine? Yastık⁷², yün yastık⁷³, yüz yastığı⁷⁴, ve yün memlu yastık⁷⁵ verilerde göze çarpmaktadır. Başka eşyalar ile ücretlendirilmeyen yastıklara bakıldığında fiyatlarının 6 tanesi 35 kuruş olan⁷⁶, 2 tanesi 25 kuruş olan⁷⁷ örneklerle de rastlanılmaktadır.

Yastığı tamamlayan bir diğer ev eşyası da yorgandır. Yastık kadar yorgan da hemen hemen herkesin terekесinde görülebilecek bir ev içi eşyasıdır. Elimizdeki verilerde 22 kadın terekесinin içinde 18 tane yorgan verisi bulunmaktadır.⁷⁸ Bu kayıtlarda 13 tanesi başka ev içi eşyalar ile ücretlendirilmektedir. Yorganın kumaşını niteleyen kayıtlarda bulunmaktadır. Basma yorgan⁷⁹, Girine? Yorgan⁸⁰, Kıbriskâri yorgan⁸¹ verilerde görülen yorgan türlerini oluşturmaktadır. Başka eşyalar ile ücretlendirilmeyen yorganlara bakıldığında Fatma bint Ali'ye⁸² ait tereke de 4 tane basma yorganın fiyatı 609 kuruş olarak belirlenmektedir. Yine Zeynep bint Mehmed'e⁸³ ait kayıтта ise 3 tane köhne yorganın fiyatı 25 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski yorgan için köhne ifadesi kullanılmaktadır. Zeynep Hanım'a⁸⁴ ait kayıтта da Kıbriskâri yorganın 1 tanesi 40 kuruş olduğu görülmektedir. Minder de kayıtlarda karşımıza çıkan bir başka yastık türünü ifade etmektedir. Elimizde 14 kişiye ait minder kaydı bulunmaktadır.⁸⁵ Yine minderin

67 İŞS, 1453, 14A/1; 39A/2; 57B/1; 60A/1.

68 İŞS, 1453, 60A/1.

69 İŞS, 1453, 4A/1; 12A/1; 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 30B/1; 39A/2; 40B/1; 57B/1; 60A/1; 60A/2; 61B/2; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 70B/1; 77A/1.

70 İŞS, 1453, 4A/1.

71 İŞS, 1453, 26B/3, 63A/1.

72 İŞS, 1453, 29B/1.

73 İŞS, 1453, 40B/1.

74 İŞS, 1453, 57B/1.

75 İŞS, 1453, 61B/2; 63A/1.

76 İŞS, 1453, 14A/1.

77 İŞS, 1453, 21B/1.

78 İŞS, 1453, 4A/1; 12A/1; 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 30B/1; 39A/2; 57B/1; 60A/1; 60A/2; 61B/2; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 70B/1; 77A/1.

79 İŞS, 1453, 14A/1.

80 İŞS, 1453, 29B/1.

81 İŞS, 1453, 63A/1.

82 İŞS, 1453, 14A/1.

83 İŞS, 1453, 30B/1.

84 İŞS, 1453, 63A/1.

85 İŞS, 1453, 4A/1; 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 32B/1; 39A/2; 40B/1; 57B/1; 60A/1; 61B/2; 63A/1; 64A/1; 77A/1.

cinsini belirten örneklere de rastlanılmaktadır. Kutni memlu minder⁸⁶, yün memlu minder⁸⁷ örnekleri bulunmaktadır. Bir de buna ek olarak Selime bint Müslim'e⁸⁸ ait kayıтта 3 tanesi 16 kuruş olan minder kılıfı kaydı bulunmaktadır. Bunların yanında görülen bir başka ev içi eşya da kilimdir. 15 kadının terekesinde kilim verisi karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹ Bu verilerden 6 tanesi başka eşyalar ile birlikte ücretlendirilmektedir. Tek başına ücretlendirilen kilim kayıtlarına bakıldığında fiyatlarının 16 kuruş ile 60 kuruş arasında olduğu görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak '*kısa kilim*' ifadesi yer almaktadır.⁹⁰ Eski olduklarını belirten köhne⁹¹ ve kullanılmış olduklarını ifade eden müstamel⁹² tabirlerine yer verilmektedir. Kilim gibi döşek de kayıtlarda karşımıza çıkan ev içi bir unsurdur. Elimizdeki veriler incelendiğinde 14 kadının döşegi olduğu görülmektedir.⁹³ Bunlardan 7 tanesinin yün memlu döşek olduğu karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴ Bu kayıtlardan 11 tanesi başka eşyalar ile ücretlendirilmektedir. Tek başına ücretlendirilen döşek fiyatlarına bakıldığında Selime bint Müslim'e⁹⁵ ait kayıтта yün döşegin fiyatı 45 kuruş olarak belirtilmektedir. Ev içi eşyalar kadar döşemeler de vurgulanması gereken bir husustur. Verilerde 2 kadına ait oda döşemesi kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya⁹⁶ aittir. '*Oda döşeme baha*' şeklinde ifade edilip ücretinin 1500 kuruş olduğu görülmektedir. Diğeri ise Zeynep Hanım bint Mehmed'e⁹⁷ ait olup '*Kıbriskârî oda döşemesi*' şeklinde geçmektedir. Bu oda döşemesinin de fiyatı 120 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir de bu sayılan eşyaların dışında kayıtlarda çok sık görülmeyen bazı eşyalar bulunmaktadır. Bunlardan ilki yorgan yastık vb. eşyalar ile değerlendirilebilecek olan çarşaftır. Bu kayıtlar da '*çarşeb*' şeklinde geçmektedir. Elimizdeki verilerde 22 kadının 10 tanesinde çarşaf kaydına rastlanılmaktadır.⁹⁸ Bunlardan 6 tanesi başka eşyalar ile ücretlendirilmektedir. Ayrı ücretlendirilen çarşafalara bakıldığında fiyatlarının 5 kuruş ile 80 kuruş arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca bunlardan farklı olarak Zeynep Hanım'ın⁹⁹ terekesinde çözme, bürümcek ve bez olmak üzere kumaşın cinsini nitelendiren ifadelerle yer verilmektedir. Bunun yanında verilerde karşımıza çıkan bir başka eşya da yağlıktır. Verilerde kuşak, uçkur ve yorganla birlikte ücretlendirildiği görülmektedir. Toplam 22 kadın terekesinde 7 kişiye ait yağlık kaydı bulunmaktadır.¹⁰⁰ Sadece yağlık olarak geçtiği gibi bunun yanında cedid bez yağlık, abdest yağlık¹⁰¹, yağlık bohça ve işleme abdest yağlığı¹⁰² şeklinde geçtiği de görülmektedir. Fiyatlarına bakıldığında 11,5 kuruş ile 200 kuruş arasında olduğu rastlanılmaktadır. Kayıtlarda ev içi eşyası sayılabilecek bir diğeri eşya da hamam takımıdır. Elimizdeki verilere bakıldığında sadece 1 tane kadının terekesinde hamam takımının olduğu görülmektedir. Zeynep Hatun bint Mehmed'in¹⁰³ te-

86 İŞS, 1453, 4A/1.

87 İŞS, 1453, 26B/3; 57B/1; 60A/1; 61B/2; 63A/1.

88 İŞS, 1453, 21B/1.

89 İŞS, 1453, 12A/1; 14A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 30B/1; 39A/2; 60A/1; 60A/2; 61B/2; 63A/1; 64A/1; 70B/1; 77A/1.

90 İŞS, 1453, 70B/1.

91 İŞS, 1453, 12A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 29B/1; 30B/1; 39A/2; 61B/2.

92 İŞS, 1453, 63A/1.

93 İŞS, 1453, 12A/1; 20B/1; 21B/1; 26B/3; 30B/1; 39A/2; 57B/1; 60A/2; 61B/2; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 70B/1; 77A/1.

94 İŞS, 1453, 12A/1; 26B/3; 57B/1; 61B/2; 63A/1; 67A/2; 70B/1.

95 İŞS, 1453, 21B/1.

96 İŞS, 1453, 57B/1.

97 İŞS, 1453, 63A/1.

98 İŞS, 1453, 12A/1; 14A/1; 32B/1; 39A/2; 57B/1; 63A/1; 64A/1; 67A/2; 70B/1; 77A/1.

99 İŞS, 1453, 63A/1.

100 İŞS, 1453, 12A/1; 14A/1; 29B/1; 39A/2; 40B/1; 60A/1; 67A/2.

101 İŞS, 1453, 12A/1; 40B/1.

102 İŞS, 1453, 67A/2.

103 İŞS, 1453, 39A/2.

rekesinde bir tane hamam takımının 50 kuruş olduğu görülmektedir. Ayrıca hamam takımını aktarıırken bir de bununla bağlantılı olarak hamam tası da kayıtlarda geçen bir başka ev içi eşyası olarak karşımıza çıkmaktadır. Hamam tası ise 4 kadında bulunmaktadır.¹⁰⁴ Başka bir eşya ile ücretlendirilmeyen hamam taslarına bakıldığında Hafize bint Halil'e¹⁰⁵ ait kayıta hamam tasının 5 kuruş olduğu, Hacı Hızır mahallesi sakinlerinden Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁰⁶ kayıtlarda geçen hamam tasının 51 kuruş olduğu görülmektedir. İzmitli kadınların evlerini aydınlatmak için kullandıkları şamdanın da ev içi eşyalarında varlıkları görülmektedir. Elimizdeki verilerde 2 kadına ait şamdan kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Zeynep Hanım bint Mehmed'e¹⁰⁷ aittir. Tablo ile ücretlendirildiğinde 65 kuruş olduğu görülmektedir. İkincisi ise Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya¹⁰⁸ ait 45 kuruşluk bir şamdan kaydı bulunmaktadır. Yine İzmitli kadınların evlerinde bulunan bir başka eşya da seccadedir. Elimizdeki kayıtlarda 3 kadına ait seccade verisi bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bunlardan Ayşe bint Mehmed'e¹¹⁰ ait kayıta döşek ve yastık ile birlikte ücretlendirilen seccadenin fiyatı 38,5 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Emine bint İbrahim'e¹¹¹ ait kayıta döşek yastık ve yorgan ile ücretlendirilen seccade fiyatı 150 kuruş olarak geçmektedir. Son olarak Fatma Hatun bint Abdurrahman'a¹¹² ait bilgide kilim, yastık, minder ile birlikte ücretlendirilen seccadenin fiyatının 62 kuruş olduğu görülmektedir.

Diğer Eşyalar

Burada, diğer gruplara dâhil edemediğimiz eşyalar yer almaktadır. Bu grupta gösterilecek olan ilk eşya ipliktir. Toplamda 5 kadının terekesinde iplik verisine rastlanılmaktadır.¹¹³ Bu verilerden sadece Fatma bint Ali'ye¹¹⁴ ait olan iplik başka bir eşya ile ücretlendirilmektedir.¹¹⁵ Geri kalan iplik fiyatlarına bakıldığında 3,5 kuruş ile 10 kuruş arasında ücretlendirildiği görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak sadece Fatma bint Ali'ye¹¹⁶ ait terekede iğliğin cinsinin keten iplik olarak kaydedildiği görülmektedir. Bununla birlikte iplik grubuna dâhil edeceğimiz bir başka eşya da makromedir. Kayıtlarda sadece 4 kadına ait makrome örneği bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu eşya terekelerde abdest makromesi¹¹⁸, sadece makrome¹¹⁹, cedit makrome¹²⁰ ve işleme makrome¹²¹ olarak geçmektedir. Yine fiyatlarına bakıldığında, 25 kuruş ile 110 kuruş arasında değişiklik gösterdiği görülmektedir. Kayıtlardaki verilere göre top cinsinden hesaplanmış bezlerin varlıklarını görmekteyiz. Yine bunlar kalitesine ve cinslerine göre ücretlendirilmektedir. 22 kadın terekesinin içinde 11 kadının beze sahip olduğu kaydedilmektedir.¹²² Cinslerine göre

104 İŞS, 1453, 4A/1; 29B/1; 30B/1; 57B/1.

105 İŞS, 1453, 4A/1.

106 İŞS, 1453, 57B/1.

107 İŞS, 1453, 63A/1.

108 İŞS, 1453, 57B/1.

109 İŞS, 1453, 20B/1, 60A/1, 64A/1.

110 İŞS, 1453, 20B/1.

111 İŞS, 1453, 60A/1.

112 İŞS, 1453, 64A/1.

113 İŞS, 1453, 14A/1; 21B/1; 29B/1; 32B/1; 77A/1.

114 İŞS, 1453, 14A/1.

115 İŞS, 1453, 14A/1.

116 İŞS, 1453, 32B/1.

117 İŞS, 1453, 32B/1; 57B/1; 60A/1; 63A/1.

118 İŞS, 1453, 32B/1.

119 İŞS, 1453, 57B/1.

120 İŞS, 1453, 60A/1.

121 İŞS, 1453, 63A/1.

122 İŞS, 1453, 12A/1, 14A/1, 29B/1, 32B/1, 39A/2, 40B/1, 57B/1, 60A/2, 63A/1, 70B/1.

bezler, keten, bürümcük, selmiye?, kutni olarak karşımıza çıkmaktadır. Birim olarak da bezler, yarım top, bir miktar bez, bez top, çekme top gibi ifadelerle yer verilerek aktarılmaktadır. Bezlerin fiyatlarına bakıldığında 15 kuruş ile 500 kuruş arasında değiştiğini görmekteyiz. Elbette bunlar top cinsinden kayıt altına tutulduğunda karşımıza çıkan sonuç olmaktadır. En ucuz bez Fatma bint Ali'ye¹²³ ait olup yarım top bezin fiyatı 15 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. En pahalı bez ise Zeynep Hanım'a¹²⁴ ait olup 13 top bezin fiyatı 500 kuruş olarak belirlenmektedir. Bir diğer eşya ise havlu ve peşkirdir. Kayıtlarda havlu sadece Emine bint İbrahim'in¹²⁵ terekesinde rastlanılmıştır. Cedit havlu şeklinde geçmektedir. Cedit kelimesinin tanımına bakacak olursak, yeni ve kullanılmamış anlamlarına geldiği tanımlanmaktadır.¹²⁶ Terekesinde görülen cedit havlunun fiyatı 25 kuruş olarak kayıt altına alınmaktadır. Yine havlu türü olarak sayılan diğer bir eşya da peşkirdir. Peşkir ise 2 kadının terekesinde görülmektedir. Havva Hatun bint Arif'in¹²⁷ terekesinde başka eşyalar ile birlikte ücretlendirildiği için fiyatı hakkında yorum yapılamamaktadır. Fakat Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya¹²⁸ ait kayıta bulunan peşkirin 71 kuruş olduğu görülmektedir. Diğer grubuna dâhil edeceğimiz bir başka eşya da baltadır. Verilerde sadece Fatma bint Ali'ye¹²⁹ ait 10 kuruş ücreti olan balta bulunmaktadır. Kayıtlardaki bir başka bilgi de dizliktir. 3 kadına ait dizlik kaydı bulunmaktadır. Fatma bint Ali'ye¹³⁰ ait kayıta 3 tanesi 25 kuruş eden dizlik kaydı olmaktadır. Yine Ayşe bint Mehmed'e¹³¹ ait kayıta da 3 tane Girine? dizlik, 2 tane ayakkabı ile birlikte ücretlendirildiğinde 7 kuruş olduğu görülmektedir. Nefise bint İsmail'e¹³² ait kayıta da 2 çarşaf ile birlikte ücretlendirilen dizliğin 20 kuruş olduğu kayıtlarda geçmektedir. Diğer grubunun içinde ele alınacak bir başka eşya da mak'addir. Terim anlamına bakıldığında mak'ad oturulacak yer, minder olarak geçmektedir.¹³³ Elimizdeki verilerde iki kadına ait mak'ad kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Fatma Hatun bint Elhac Mustafa'ya¹³⁴ ait olup, 2 tane köhne mak'adın fiyatını 20 kuruş olarak vermektedir. Yine Fatma bint Ahmed'e¹³⁵ ait kayıta da mak'ad minder, kilim ve yastık ile birlikte ücretlendirilip, fiyatı 100 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece bir veride karşımıza çıkan kebir bıçak yer almaktadır. Zeynep Hatun bint Mehmed'e¹³⁶ ait kayıta kebir bıçağın fiyatı 15 kuruş olarak görülmektedir. Yine sadece bir kayıta karşımıza çıkan bir örnek de sofradır. Fatma bint Ali'ye¹³⁷ ait kayıta basma sofrası 12 kuruş olarak ücretlendirilmektedir. Elimizdeki kayıtlarda 2 tane kadına ait değirmen verisine ulaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Fatma bint Ali'ye¹³⁸ ait olup, değirmeni, fincan ve kahve takımı ile birlikte ücretlendirip, fiyatı 15 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. İkincisi, Ayşe bint Mehmed'e¹³⁹ ait kayıta değirmenin 6 kuruş olarak kayıt altına alındığı görülmektedir. Bunların yanında simden yapılan bazı eşyaların varlıkları görülmektedir. Simin gümüşten yapılmış eşyalar olduğu bilinmektedir. Simden

123 İŞS, 1453, 14A/1.

124 İŞS, 1453, 63A/1.

125 İŞS, 1453, 60A/1.

126 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2012, s. 145.

127 İŞS, 1453, 67A/2.

128 İŞS, 1453, 57B/1.

129 İŞS, 1453, 14A/1.

130 İŞS, 1453, 14A/1.

131 İŞS, 1453, 29B/1.

132 İŞS, 1453, 70B/1.

133 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe...*, s. 661.

134 İŞS, 1453, 26B/3.

135 İŞS, 1453, 77A/1.

136 İŞS, 1453, 39A/2.

137 İŞS, 1453, 14A/1.

138 İŞS, 1453, 14A/1.

139 İŞS, 1453, 29B/1.

yani gümüşten yapılmış eşyaların hepsi sadece Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya¹⁴⁰ ait tereke kaydında görülmektedir. Bunlar sim mir'ât¹⁴¹ 1 tanesi 300 kuruş, sim çekmece 170 kuruş, sim gülâbdan¹⁴² ve sim buhurdan¹⁴³ ikisi birlikte 250 kuruş, sim su tası 150 kuruş ve sim zarf 9 tanesi 210 kuruş olarak ücretlendirilmektedir.

Taşınmaz Mallar

Elimizdeki veriler incelendiğinde İzmimli kadınların araştırılması gereken diğer bir yatırım aracı da taşınmaz mallarıdır. Taşınmaz mallar grubunun içinde bağ, bahçe, mülk menzil, oda, samanhaneye, ahır ve konak bulunmaktadır. Taşınmaz mallar elimizdeki verilerin hepsinde olmamakla birlikte, bunlara da alım gücüne bağlı olarak sahip olunduğu düşünülmektedir. Konunun daha iyi anlatılabilmesi için bu bölüm yaşanan mekân olarak taşınmazlar ve tarım alanı olarak taşınmazlar başlıkları altında incelenecektir.

Yaşanılan Mekân Olarak Taşınmazlar

Yaşanılan mekân olarak taşınmazlar üç başlık altında toplanmaktadır. Bunlar menzil, oda ve konaktır. İlk taşınmaz olan menzilin verilerde onu niteleyen isim ile birlikte verildiği görülmektedir. Hafize bint Halil'e¹⁴⁴ ve Ayşe bint Mehmed'e¹⁴⁵ ait terekelerde taşınmazlara ilişkin '*mahalle-i merkumede vaki bir bab harab menzil*' ifadesi yer almaktadır. Bu harab menzilin fiyatı 300 kuruş ile 500 kuruş arasında olduğu anlaşılmaktadır. Buna benzer olarak Fatma bint Ali'ye¹⁴⁶, Zeynep bint Mehmed'e ve Fatma Hatun bint Abdurrahman'a¹⁴⁷ ait kayıta 80 kuruş ile 10 kuruş arasında olduğu görülen '*hırdavat menzil*' tabiri bulunmaktadır. Menzilin çeşitleri verilirken bir de o kişiye ait menzil hissesi de bulunmaktadır. Ayşe bint Mehmed'e¹⁴⁸ ait kayıta 125 kuruş olan, '*mahallede bir bab mülk menzil semen hissesi*' ifadesine yer verilmektedir. Menzilleri niteleyen bir başka ifade de '*harab mülk menzil*'dir. Selime bint Müslim'e¹⁴⁹ ait kayıta bu menzilin fiyatının 400 kuruş olduğu görülmektedir. Menzile ilişkin bir diğer tanım da '*mahalle-i merkumede vaki bir bab mülk menzil*' olmaktadır. Yine Zeynep bint Mehmed'e¹⁵⁰ ait kayıta 400 kuruş ile ücretlendirilen bir bab mülk menzil görülmektedir. Fatma bint Ali'ye¹⁵¹ ait kayıta da bir bab mülk menzilin fiyatı 1200 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Habibe bint Hasan'a¹⁵² ait kayıta da bir bab mülk menzilin fiyatı 360 kuruş olarak görülmektedir. Diğerlerinden tanım olarak farklı olan bir başka menzil türü de '*mahalle-i merkumede vaki nisif menzil*' ifadesi olmaktadır. Zeynep Hatun bint Mehmed'e¹⁵³ ait kayıta bu taşınmazın olduğu görülmektedir. Nisif menzilin bu kayıta geçen ücreti ise 1200 kuruş olarak karşımıza çıkmak-

140 İŞS, 1453, 57B/1.

141 Mir'âtın sözlükte anlamı ayna olarak geçmektedir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe...*, s. 758.

142 Gül-âb-dan; içine Gülsuyu serpmek için kullanılan, karın kısmı şişkin, uzun boylu, ağzı delikli, camdan veya madenden ufak kap olarak geçmektedir. Ayverdi, *Misalli Büyük...*, s.443.

143 Buhûr-dân; tütsülük olarak tanımlanmaktadır. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe...*, s. 127.

144 İŞS, 1453, 4A/1.

145 İŞS, 1453, 29B/1.

146 İŞS, 1453, 14A/1.

147 İŞS, 1453, 64A/1.

148 İŞS, 1453, 20B/1.

149 İŞS, 1453, 21B/1.

150 İŞS, 1453, 30B/1.

151 İŞS, 1453, 32B/1.

152 İŞS, 1453, 60A/2.

153 İŞS, 1453, 39A/2.

tadır. Yine Çukadar İsmail zevcesi¹⁵⁴ olarak geçen veride de nısıf menzilin 600 kuruş olduğu görülmektedir. Emine bint İbrahim'e¹⁵⁵ ait kayıta menzilin 600 kuruş olduğu görülmektedir. Fatma bint Abdurrahman'a¹⁵⁶ ait kayıta '*karye-i merkumede nısıf harab menzil*' ifadesinin bulunduğu ve bu harab menzilin fiyatının 200 kuruş olduğu görülmektedir. Menzillerin varlıkları terekelerde bu şekilde görülmektedir. Bunların yanında bir diğer taşınmaz da '*oda*'dır. Başka taşınmazlar ile fiyatlandırılan odaya Fatma bint Ali'nin¹⁵⁷ terekesinde bulunmaktadır. Bir bab menzil oda bir sofa bir ahırın 2500 kuruş olduğu kayıtlarda geçmektedir. Elimizdeki verilerde sadece bir kadına ait konak bulunmaktadır. Zeynep Hanım bint Mehmed'e¹⁵⁸ ait tereke kaydında '*mahalle-i merkumede bir bab konak*' tabiri geçmektedir. Tereke incelendiğinde de bu konağın fiyatının 5000 kuruş olduğu görülmektedir.

Tarım Alanı Olarak Taşınmazlar

Tarım alanı olarak kullanılan taşınmazlara bakıldığında bunların bağ, bahçe, gibi başlıklara ayrıldıklarını görmekteyiz. Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁵⁹ terekesinde '*bir kıta bağ*' ifadesi bulunmaktadır. Bakıldığında bu bağın fiyatının 500 kuruş olduğu görülmektedir. Yine Fatma Hatun bint Abdurrahman'ın¹⁶⁰ terekesinde '*bir miktar harab bağ*' ifadesi geçmektedir. Fiyatı ise 10 kuruş olarak gösterilmektedir. Fatma Hatun'a ait başka bir bağ da '*karye-i mezkûrda bağ*' şeklinde geçmektedir. Bu bağın da fiyatı 300 kuruştur. Havva Hatun bint Arif'in¹⁶¹ terekesinde de 3 adet bağ kaydı bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi üzüm bağı olarak belirtilip 150 kuruş fiyat biçilmektedir. Geri kalan iki tane bağ da sadece bağ kaydı altında tutulmaktadır. Bir tanesi 95 kuruş diğeri de 110 kuruş olarak ücretlendirilmektedir. Bağ ile ilgili bilgi verirken Fatma Hatun bint Abdurrahman'a¹⁶² ait kayıta '*düz ağaç nam mahalde 8 sehimli bağ hissesi*' tabiri bulunmaktadır. Bunun 525 kuruş olduğu görülmektedir. Yine farklı bir husus olarak Selime bint Müslim'in¹⁶³ de terekesinde '*bahçe semininden baki kalan*' ifadesi bulunmaktadır. Kalanı 20 kuruş olarak belirtmektedir. Bağ kayıtları bu şekilde aktarıldıktan sonra bahçe kayıtlarının da terekelerde geçtiği görülmektedir. Kayıtlarda 4 kadına ait bahçe kaydı bulunmaktadır.¹⁶⁴ Terekeler incelendiğinde bu 4 bahçe kaydının da dut bahçesi olduğu kayıtlarda geçmektedir. Bunlardan Hafize bint Halil'e¹⁶⁵ ve Fatma bint Ali'ye¹⁶⁶ ait dut bahçesinin 150 kuruş olduğu görülmektedir. Çukadar İsmail Zevcesi'nin¹⁶⁷ terekesinde '*karyede bir kıta dut bahçesi*' ifadesinin geçtiğini ve bunun 200 kuruş olduğu görülmektedir. Son olarak da Zeynep Hanım bint Mehmed'e¹⁶⁸ ait veride yerini de belirterek 'Ali Kâhya çiftliğinde kâin bir kıta dut bahçesi' olarak geçen ve 500 kuruş ile ücretlendirildiği görülmektedir.

Diğer Unsurlar

-
- 154 İŞS, 1453, 61B/2.
 155 İŞS, 1453, 60A/1.
 156 İŞS, 1453, 64A/1.
 157 İŞS, 1453, 14A/1.
 158 İŞS, 1453, 63A/1.
 159 İŞS, 1453, 57B/1.
 160 İŞS, 1453, 64A/1.
 161 İŞS, 1453, 67A/2.
 162 İŞS, 1453, 64A/1.
 163 İŞS, 1453, 21B/1.
 164 İŞS, 1453, 4A/1, 32B/1, 61B/2, 63A/1.
 165 İŞS, 1453, 4A/1.
 166 İŞS, 1453, 32B/1.
 167 İŞS, 1453, 61B/2.
 168 İŞS, 1453, 63A/1.

Bu başlık altında, diğerlerinden farklı olan kişilerde nadir bulunan eşyalar ele alınacaktır. Bu eşyalar, takı, mushaf-ı şerif, canlı hayvan, mihir, silah ve nukut olarak değerlendirilmektedir. Kayıtlarda 8 kadına ait altın ve takı eşyası bulunmaktadır.¹⁶⁹ Bunlardan birçoğu ziynet eşyası olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca kayıt altında tutulan altınların bazen değerli taş ve elmaslar ile değerlerinin arttırıldığı görülmektedir. Bunun yanında bilezik kaydının da olduğu bilinmektedir. Bilezik 4 kadının terekesinde bulunmaktadır. Hafize bint Nardenkci? Oğlu Ali'ye¹⁷⁰ ait tereke kaydında '*zevc merkum zimmetinde bilezik ve kuşak*' ifadesine yer verilmektedir. Bunların fiyatının 500 kuruş olduğu belirtilmektedir. Cemile Hatun bit Ali'ye¹⁷¹ ait kayıta, altın bilezik kaydının olduğu ve 10 miskal olarak geçtiği her miskalin fiyatının da 20 kuruş olduğu yazmaktadır. Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya¹⁷² ait kayıta 30 miskal bileziğin 3000 kuruş olduğu, Zeynep Hanım bint Mehmed'in¹⁷³ terekesinde de '*elmas başlı altın bilezik çift*' ifadesinin geçtiğini ve bunun 3750 kuruş olduğu görülmektedir. Bilezikten sonra göze çarpan bir başka takı da incidir. 3 kadında inci kaydı görülmektedir.¹⁷⁴ Bunlardan ilki Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'ya¹⁷⁵ ait olup inci miskalin fiyatı 3146,5 kuruş olurken, Zeynep Hanım bint Mehmed'e¹⁷⁶ ait kayıta ise '*ma'lumül mikdar inci*' nin fiyatının 2800 kuruş olduğu, son olarak Havva Hatun bint Arif'in¹⁷⁷ de bir miktar incisinin bulunduğu görülmektedir. Bir miktar incinin de fiyatı 71 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Altın ile ilgili tanımları yaparken altını değerli kılmak için bazı mücevher ve değerli taşlarla süslediği elimizdeki verilerden anlaşılmaktadır. Verilere bakıldığında bunların genel olarak elmas ve zümrütten oldukları görülmektedir. Hafize bint Nardenkci? Oğlu Ali'nin¹⁷⁸ terekesinde '*elmaslı çelenk*' diye bir ifade bulunmaktadır ve bunun ücretinin 226 kuruş olduğu, Fatma Hatun bint Elhac Mustafa'nın¹⁷⁹ verilerinde de '*elmas başlı altın*' olduğu ve bunun 32 kuruş olduğu karşımıza çıkmaktadır. Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁸⁰ da kayıtlarda 4210 kuruş değerinde '*elmas yaldızlı iğne çift*'inin olduğu bilinmektedir. Yine Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın elmasının yanında çift '*zümrüt elmaslı küpe*'sinin olduğu görülmektedir. Bunun fiyatının 1270 kuruş olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bunlarla birlikte bir de altın takılar ve eşyalara rastlanılmaktadır. İlki altın bir kutudur. Zeynep Hanım bint Mehmed'e¹⁸¹ ait terekede 800 kuruş olduğu bilinmektedir. Yine Fatma Hatun bint Abdurrahman'a¹⁸² ait kayıta '*bir mikdar altın*'in fiyatının 375 kuruş olduğu görülmektedir. Havva Hatun bint Arif'in¹⁸³ de kayıtlarda olan 500 kuruşluk '*zincirli altın*'ı mevcut olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında yapıldığı malzeme belli olmayan bir de yüzük kaydı bulunmaktadır. Emine bint İbrahim'e¹⁸⁴ ait olan bu yüzük 100 kuruş ile ücretlendirilmektedir. 3 kadına¹⁸⁵ ait kitap görülmektedir. Elimizdeki defterde kitaplar '*mushaf-ı şerif*

169 İŞS, 1453, 12A/1, 26B/3, 40B/1, 57B/1, 60A/1, 63A/1, 64A/1, 67A/2.

170 İŞS, 1453, 12A/1.

171 İŞS, 1453, 40B/1.

172 İŞS, 1453, 57B/1.

173 İŞS, 1453, 63A/1.

174 İŞS, 1453, 57B/1, 63A/1, 67A/2.

175 İŞS, 1453, 57B/1.

176 İŞS, 1453, 63A/1.

177 İŞS, 1453, 67A/2.

178 İŞS, 1453, 12A/1.

179 İŞS, 1453, 26B/3.

180 İŞS, 1453, 57B/1.

181 İŞS, 1453, 63A/1.

182 İŞS, 1453, 64A/1.

183 İŞS, 1453, 67A/2.

184 İŞS, 1453, 60A/1.

185 İŞS, 1453, 39A/2, 57B/1, 63A/1.

şeklinde geçmektedir. Zeynep Hatun bint Mehmed'in¹⁸⁶ mushaf-ı şerifi 33 kuruşken, Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁸⁷ mushaf-ı şerifi 184 kuruş olup, Zeynep Hanım bint Mehmed'in¹⁸⁸ mushaf-ı şerifi 300 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Canlı hayvan kayıtlarına bakıldığında, sadece 2 kadına¹⁸⁹ ait hayvan kaydı bulunmaktadır. Fatma bint Ali'nin¹⁹⁰ terekesine bakıldığında 17 tanesi 190 kuruş olan arı kovanı, 250 kuruş olan '*bargir*' ve 100 kuruş olan '*karasığır ineği*' kaydı olmaktadır. Bunun yanında, Nefise? Bint İsmail'in¹⁹¹ terekesinde ise 360 kuruş olan? ineği, 100 kuruş olan '*karasığır ineği*' ve 470 kuruş olan? ineği ve malak kayıtları bulunmaktadır. Kadınlar için epey önem taşıyan bir başka unsur da mihirdir. Terekenin herhangi bir kadına ait olduğunun en belirgin özellikleri arasında tutulmaktadır. Elimizdeki defterde toplam 16 kadına¹⁹² ait mihir kaydı bulunmaktadır. Elimizdeki veriler incelendiğinde 10 kuruş ile en düşük mihre sahip kadının Havva Hatun bint Arif¹⁹³ olduğu görülmektedir. En yüksek mihrin ise 2000 kuruş ile Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁹⁴ olduğu kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Mihirlerin 10 kuruş ile 2000 kuruş arasında değiştiğini elimizdeki verilerden anlamaktayız. Mihir ile birlikte ele alınacak başka bir konu da alacak bölümüdür. Elimizdeki kayıtlarda sadece bir kadına ait alacak kısmı verilmektedir. Nefise? Bint İsmail'in¹⁹⁵ terekesinde toplamda alacağı 1793 kuruşunun olduğu görülmektedir. Bu durum sadece bir kadına özgü bir durum olduğu için dikkat çekici bir unsur olmaktadır. (oğlu Abdülkerim'den 500 kuruş, kullar karyesinden 8 kuruş, vasi merkurumun zimmetinde borcu olan 275 kuruş, ibn merkurumun 2 çift manda zimmetinde olan 220 kuruş, köse kethüda çiftliğinde nebi oğlu Mustafa zimmetinden alacağı 90 kuruş ve Cevat oğlu Hüseyin zimmetinde olup vasi merkurumun kabul ettiği 700 kuruş olarak geçmektedir.) Mihir ve alacaktan sonra yalnızca bir kadına ait silah verisi bulunmaktadır. Bu durum, kadın tereke kayıtlarında çok sık görülen bir durum değildir. Ayşe bint Mehmed'in¹⁹⁶ terekesinde 60 kuruş olan bir tüfenk, 70 kuruş olan tabanca (çift) ve kılıç kaydına ulaşılmaktadır. Yine mihir ve alacak gibi bir de nukut verileri bulunmaktadır. Aslında defterin özelliğine bakıldığında insanların hayatlarını idare etmesinin yanında bir de nakit paralarının bulunması şaşırtıcı olarak karşılanmaktadır. Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın¹⁹⁷ tereke kaydında 258 kuruşunun, ismi ve mahallesi belirlenemeyen mihirinden kadın olduğu anlaşılan bir tereke kaydında da¹⁹⁸ 1331 kuruş nukut olduğu görülmektedir. Son olarak Zeynep Hanım bint Mehmed'in¹⁹⁹ de terekesinde 4300 kuruş nukutu bulunmaktadır.

Servet Analizi

Bu kısımda diğerlerinden farklı olarak sayısal verilerden faydalanıp, sonuç kısmına varılacaktır. Zengin ve fakir ayrımını devre göre yapmak elbette mümkün olmayacaktır. 125 terekenin incelenmesi sonucunda defterin medyanının 3000 kuruş olduğu görülmektedir. Sadece ka-

186 İŞS, 1453, 39A/2.

187 İŞS, 1453, 57B/1.

188 İŞS, 1453, 63A/1.

189 İŞS, 1453, 14A/1, 70B/1.

190 İŞS, 1453, 14A/1.

191 İŞS, 1453, 70B/1.

192 İŞS, 1453, 12A/1, 14A/1, 20B/1, 26B/3, 29B/1, 30B/1, 32A/3, 39A/2, 40B/1, 57B/1, 60A/1, 60A/2, 61B/2, 64A/1, 67A/2, 77A/1.

193 İŞS, 1453, 67A/2.

194 İŞS, 1453, 57B/1.

195 İŞS, 1453, 70B/1.

196 İŞS, 1453, 20B/1.

197 İŞS, 1453, 57B/1.

198 İŞS, 1453, 8B/3.

199 İŞS, 1453, 63A/1.

dınlara ait tereke kayıtlarında da bunlardan yola çıkarak iktisadi bir değerlendirme yapılacaktır. Elimizdeki verilerde bulunan toplam yekûna bakılarak, zengin, orta halli ve fakir ayırımına üçer kişi örnek gösterilecektir. Toplam yekûnlara bakıldığında 22 adet kadın terekesinin içinde en zengin olan tereke, 38.753 kuruşa sahip Karabaş Mahallesinden Zeynep Hanım bint Mehmed bin Abdullah'tır. Borç ve vergi kısmı düşüldüğünde kalan net meblağ 29.444 kuruş olmaktadır.²⁰⁰ Bu terekeyi takip eden 2. Zengin kadın terekesi, 29.468 kuruş ile Hacı Hızır Mahallesinden Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa bin Abdullah'tır. Borç ve vergi kısmı çıkarıldığında geriye kalan meblağ 27,758 kuruştur.²⁰¹ 3. Zengin kadın terekesi toplam yekûnu 13.884 kuruş 13 akçe ile Orçun Karyesinden Hafize bint Nardenkci? Oğlu Ali bin Mehmed'dir. Toplam borç ve vergi kısmı çıkarıldığında kalan meblağ 13.467,5 kuruştur.²⁰² Zengin kadın terekelerinden bu şekilde üç örnek verdikten sonra orta halli sayabileceğimiz kısma gelmekteyiz. Orta halli oluşunu belirleme standardımız zengin ile fakir arasındaki farkın arasında kalanlar olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Orta halli kadın terekelerine baktığımızda; ilk orta halli terekeye sahip kadın, ? bint İsmail Köse Mehmed? Karyesinden olup, toplam tereke yekûnu, 5531 kuruştur. Toplam borç ve vergiler düşüldüğünde kalan meblağ 3930,5 kuruştur.²⁰³ 2. Orta halli tereke 4737 kuruşa sahip, Ömer Ağa Mahallesinden Fatma Hatun bint Elhac Mustafa bin Abdullah'tır. Toplam borç ve vergiler çıkarıldığında geri kalan meblağ 1805 kuruş olmaktadır.²⁰⁴ 3. Orta halli tereke, 3018 kuruşa sahip, Çukurbağ Mahallesinden Zeynep Hatun bint Mehmed'e aittir. Toplam borcu ve vergileri çıkarıldığında kalan meblağ, 605 kuruştur.²⁰⁵ Fakir terekelere ilk örnek; 660 kuruşa sahip Yeni Mahalleden Hafize bint Halil'dir. Toplam borç ve vergileri çıkardıktan sonra kalan meblağ 331 kuruştur.²⁰⁶ Fakir terekeye sahip 2. Örnek, 660,5 kuruşa sahip, Cami-i Hızır Mahallesinden Zeynep bint Mehmed'dir. Toplam borç ve vergiler düşüldüğünde kalan meblağ, 189 kuruştur.²⁰⁷ Fakir terekeye sahip 3. Kadın ise, Hamza Fakih Mahallesinden, Selime? Bint Müslim? Bin Abdülmelik'tir. Toplam yekûnu bulunmamakla beraber, eşyaların ücretleri hesaplandığında 738 kuruş çıkmaktadır. Toplam borç ve vergiler düşüldükten sonra kalan meblağ 528 kuruş olmaktadır.²⁰⁸ İzmitli kadınların ev eşyalarına ilişkin verilere bakıldığında, mutfak eşyalarında sade bir yaşam tarzına sahip oldukları görülmektedir. Mutfak eşyalarına bakıldığında hemen hepsinin tenceresi, tabesi, sahanı, kazanı, sinisi, tepsisi bulunmaktadır. Alım güçlerine bağlı olarak bunların kalitesi de değişmektedir. Ev içi eşyalarda da yine alım gücüne bağlı ürünlerin daha farklı olduğu görülmektedir. En zengin yekûna sahip olan Zeynep Hanım bint Mehmed'in²⁰⁹ evinin içindeki aksesuarlar ile en düşük tereke yekûnuna sahip Hafize bint Halil'in²¹⁰ evinin içinin aynısı olması beklenmemektedir. Bunlardan farklı olarak en zengin terekeye sahip 2. Kadın olan Hacı Hızır mahallesinden Sa'da Eda Hanım bint Hacı İsmail Ağa'nın²¹¹ oda döşemesinin 1500 kuruş olduğunu, fakat en zengin terekeye sahip 1. Kadın olan Zeynep Hanım bint Mehmed'in²¹² oda döşemesinin 120 kuruş olduğu göze çarpmaktadır. Burada da yaşam tarzlarının, isteklerinin ve zevklerinin, alım güçlerinin önüne geçtiğinin bir göstergesi olarak görülmektedir.

200 İŞS, 1453, 63A/1.

201 İŞS, 1453, 57B/1.

202 İŞS, 1453, 12A/1.

203 İŞS, 1453, 70B/1.

204 İŞS, 1453, 26B/3.

205 İŞS, 1453, 39A/2.

206 İŞS, 1453, 4A/1.

207 İŞS, 1453, 30B/1.

208 İŞS, 1453, 21B/1.

209 İŞS, 1453, 63A/1.

210 İŞS, 1453, 4A/1.

211 İŞS, 1453, 57B/1.

212 İŞS, 1453, 63A/1.

SONUÇ

1453 numaralı İzmit Şer'îye Sicili'nin içindeki 22 kadın terekesine ait bilgiler taranmıştır. Bu bilgiler ışığında kadınların giyim kuşamına ilişkin sonuca baktığımızda, ev içi giysilerinde hırka, elbise, gömlek ve uçkurun varlığını, sokak kıyafetlerinde ise, ferace, şal ve kürkün verilerde bulunduğunu görmekteyiz. Haricinde ev içi eşyalarında da göze çarpanlar, tencere, kapak, tabe, sini, tepsi, bakraç olmuştur. En zengin terekeye sahip kadının da en fakir terekeye sahip kadının da kayıtlarında bu veriler bulunmaktadır. Bu durum şunu gösteriyor ki, bu ev içi eşyaların sosyal yapıyla da ekonomik yapı ile de ilişkisi bulunmamaktadır. Biz buradaki hâkim unsurun ihtiyaçtan doğduğunu görebilmekteyiz. Yine taşınmaz mallar da bir kadının ekonomik durumunu yansıtan unsurlardan birisi olmuştur. Hem yaşanılan mekan olarak hem de tarım alanı olarak kullanılan taşınmaz mallarının fiyat aralığının 10 kuruş ile 5000 kuruş arasında olduğu görülmektedir. Taşınmaz malların kişinin kendisinin sahip olmasının yanında, ailesinden miras kaldığı hisse durumlarının da olduğu kayıtlarda bulunmaktadır. Diğer unsurlar ile ilgili sonuca bakacak olursak da her kayıtta bulunmayan o terekeyi diğerlerinden farklı kılan unsurların bulunmasıdır. Hiçbir kayıtta olmayan silah kaydının bulunması da bu duruma örnek olmaktadır.

Servet analizine gelindiği zamanda, giyim-kuşamın, ev içi eşyaların, taşınmaz malların ve diğer unsurların hâkim olduğu ekonomik bir çerçeve bulunmaktadır. Tüm bu sayılan unsurların servet ile ilişkili olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Alınan eşyalar kişisel zevklerin yanında, iktisadi güçle de doğru orantılıdır. Terekesi düşük olan bir kadının aldığı eşyalar veya giydiği kıyafetlerle, zengin halli bir kadının giyindiği kıyafetler bunlara ek olarak taktığı takılar, evinin içi, döşemeleri, taşınmaz malları elbette ki bir olmayacaktır. Dolayısıyla buradan çıkarılan sonuç da, incelenen bu defterdeki kadınların hayatlarında servetleri ve alım güçleri etkin bir konuma sahip olmaktadır.

İncelenen 1453 numaralı defterde en yüksek terekeye sahip kadının 38.753, en düşük terekeye sahip kadının da 660 kuruşa sahip olduğu servet analizinde gösterilmektedir. Aradaki farkın çok olmasının da çeşitli koşullara bağlı olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Yine dikkati çekecek başka bir husus da en zengin terekeye sahip Zeynep Hanım ile en zengin terekeye sahip 2. kadın olan Sa'da Eda Hanım'ın terekeleri incelendiğinde birkaç tutarlılık (eş, baba ve zevc isimleri) ile anne kız oldukları anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, incelenen kayıtlarda ve defterin medyanına bakıldığında İzmitli kadınların birkaçı hariç geneli sade yaşayan, hayatlarını devam ettirme koşulu olan grubu oluşturduğunu görmekteyiz.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı yay., İstanbul, 2010.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2012.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı, Özgür Türesay, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2003.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı yay., Ankara, 2006.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu yay., İstanbul, 2010.

MAKALELER

- Acaroğlu, Türker-Kılıçoğlu, Safa, "Tereke", *Meydan Larousse*, Sabah Yayınları, 1992.
- Akyüz, Kenan-Birsel, Cemil (ed.), "Tereke", *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 1982.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Serisi*, 1966.
- Bizbirlik, Alpay, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Bir Kaynak: 'Tereke Defteri' ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.
- Dede, Mevlüt, "Osmanlı Kadı Sicillerinde Tereke Kayıtları", *Sosyal Bilimler Genç Araştırmacılar Sempozyumu*, 2009.
- İnalçık, Halil, "15. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953.
- Özcan, Tahsin, "Tereke", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2005.
- Spies, Otto, "Mihir", *MEBİA*, 1993.
- Özdeğer, Hüseyin, "1463-1640 yılları arasında Bursa Şehri Tereke Defteri", *İ.Ü. Rektörlük Yayınları*, 1988.
- Öztürk, Said, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985.

ARŞİV BELGELERİ

İzmit Şer'iye Sicili, Numara: 1453.

ELEKTRONİK BELGELER

<http://tdk.gov.tr>

19. YÜZYILIN ORTALARINDA KOCAELİ HALKININ TAŞINMAZ MALLARI VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

GÜLSER YARDIM OĞUZ*

GİRİŞ

OSMANLI DEVLETİ İÇİNDE KOCAELİ (İZMİT) ŞEHRİNİN ÖNEMİ

Bir yerin insanlar tarafından yerleşim yeri olarak seçilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Verimli topraklara ve sulak alanlara sahip olmak, ticari yollar üzerinde bulunmak, uygun ikliminin olması, denize yakınlık ve hatta büyük şehirlere yakın olmak bu sebeplerden bazılarıdır. Bütün Kocaeli bölgesi coğrafi konum olarak düşünüldüğünde Anadolu'nun kuzey batısındadır ve İstanbul'un Anadolu tarafından kapısı durumundadır. Yukarıda belirtilen özelliklerin çoğunu da bünyesinde taşıyan bir bölgedir Kocaeli ve bu durum onun gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir.¹ Dolayısıyla konu, bu çalışmanın temel unsuru olan Kocaeli'nin merkezi durumundaki ve tarihteki ismiyle İzmit ve Osmanlı Devleti için önemiyle ilgili bilgi verilerek devam edilebilir.²

İzmit, Kocaeli ilinin merkezi olan şehirdir. Marmara denizinin doğusunda karalar içine 50 km. kadar sokulan körfezin nihayetinde yer alır. Şehir İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı niteliğindedir. Mustafa Nuri Türkmen'in ifadesine göre şehir, İstanbul'a hem karadan hem de denizden yakınlığından ötürü Osmanlı'nın başkentinin arka bahçesi niteliğindedir.³

İzmit'in ayrıca tarihte ziyaret eden seyyahlar tarafından ağaç denizi olarak tanımlandığı bilinmektedir.⁴ Evliyâ Çelebi ise İzmit'i '*O amber kokulu temiz toprakta kurulmuştur ki her tarafı İrem köşesi bir diyardır.*'⁵ olarak tarif etmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, gulseroguz@nevsehir.edu.tr

1 Ahmet Güneş, '16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s. 439-440.

2 Adı geçen bölge Osmanlı yönetimine geçtikten sonra diğer eyaletlerde olduğu gibi idari taksimata tabi tutulmuştur. Mesela 1522 yılındaki idari taksimata göre Kocaeli Livasının kazaları Kaza-i Gegibze, Yalak-Âbâd, Görele, İznik, İznikmid, Şile, Kandıra, Yorâs olarak belirlenmiştir. Bkz. Enver Çakar, 'Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı', Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, Sa. 1, Elazığ 2002, s. 272. Bu konuyla ilgili diğer yüzyıllardaki veriler şu şekildedir: 17. yüzyılda İzmit, Şile, Kandıra, Yoros, Yalakabad, Gebze, Ada; 18. yüzyılda İzmit, Ada, Yalakabad, Şile, Kandıra, İznik, Gebze, İznik; 19. yüzyılda İzmit Sancağı İzmit, Adapazarı- Sapanca, Akhisar, Geyve, İznik, Pazarköy; Yalakabad, Kararnürsel Kaymas, Şeyhler, Kandıra ve Gençli, Ağaçlı, Hendek ve Akyazı, Karasu, İpsafi, Sarıçayır, Beşdivan, Şile, Taşköprü Kazaları'ndan oluşuyordu. Mehmet Kaya, 'XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti', Tarih Araştırmaları Dergisi, C.26, Sa. 41, Ankara, 2005, s.62.

3 Mustafa Nuri Türkmen, 'XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Bölgesinden Yapılan Lojistik Destekler', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s.578. İstanbul'a kereste temininde Kocaeli'nin yeri için bkz. Resül Narin, 'Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları', Belleten, Sa. 274, 2011, s. 772-773; Yaşar Baş, 'Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli, Tersane Ve Tophane'de Kullanımı', Studies Of The Ottoman Domain, C. 6, Sa. 11, 2016, s. 159.

4 Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-Tevarih, Haz. İsmail Parmaksızoğlu, C. I, Ankara, 1999, s. 58; Bostan, 'İzmit', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 23, s. 538. F. Yavuz Ulugün, Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları, İzmit 2008, s. 37. Ayrıca bu eser tarihte İzmit'i ziyaret eden seyyahlarla ilgili geniş bilgi için bakılabilir.

5 Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. II, İstanbul, 1999, s. 78.

Şehrin ismi Osmanlı döneminde Türkçe kaynaklarda İznikmîd, İznîkûmîd şeklinde geçmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde İzmîd, XX. yüzyılın başlarında İzmit şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Şehrin Osmanlıların eline geçişi 1337 tarihindedir.⁶

Bu tarihten sonra İzmit şehri Osmanlı Devleti için her zaman önemini korumuştur. İzmit şehrinin önemini her daim korumasında etkili olan konumu ve verimli topraklarıdır. Mesela İstanbul'un fethi öncesinde yapılan hazırlıklarda, Rumeli Hisarı'nın inşası için gerekli olan kereste ve inşaatta çalışacak işçiler İzmit'ten gitmiştir. İstanbul'un fethinden sonra da İzmit, başkentini Anadolu ile olan bağına sağlayan şehir vasfını üstlenmiştir. Bunun dışında Süleymaniye Camii ve III. Murad'ın annesi Nurbânû Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı, Atik Vâlîde Sultan Külliyesi adıyla bilinen cami ve dükkânlar için gerekli olan taş, mermer ve keresteler yine İzmit'ten sağlandığı bilinmektedir.⁷ Yine odun ve odun kömürünün İstanbul'a temininde İzmit öncü rol üstlenmiştir.⁸ Bunun dışında gerek Topkapı sarayının gerekse İstanbul'un sebze temininde İzmit'in önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Mesela İzmit'ten İstanbul'a hububat ve hayvani gıdaların yanında kuru soğan ve üzümün gönderildiği bilinmektedir.⁹ Hatta burada sebze ve meyvenin en âlâsının yetiştiği Narh Defterleri'nden de tespit edilmiştir.¹⁰ Bu ürünlerin içinde İzmit kirazının ve soğanın kayda değer olduğunu belirtmek gerekir.¹¹

Şark seferine çıkan ordunun iaşesinin sağlanmasında sorumlu tutulan şehirlerden biri de İzmit olmuştur.¹² Yine ordunun malzeme depolarının İzmit'te yer aldığı bilinmektedir. Aynı şekilde ordunun ihtiyacı olan hayvanların dahi bazen İzmit çayırlarında bekletildiği bilinmektedir.¹³

İzmit'in önemini artıran bir diğer özelliği başkente yakın önemli bir liman şehri olmasıdır. Şehir özellikle harp limanı ve tersane şehri olma özelliğini tarihte de Osmanlı döneminde de sürdürmüştür.¹⁴ 19. yüzyıla gelindiğinde İzmit'in liman şehri olma özelliği bir kat daha artmıştır. Çünkü Sultan Abdülmecit devrinde İstanbul'dan İzmit'e haftada iki defa gemi seferleri düzenlenmeye başlamış, böylece İzmit aynı zamanda bir konaklama merkezi haline gelmiştir. Zira İzmit, Anadolu'dan İstanbul'a gitmek isteyen yolcuların konaklama yeri olmuştur.¹⁵

19. yüzyıla gelindiğinde İzmit'te imar ve sanayileşme faaliyetlerinin sürdüğü bilinmektedir. Tanzimat döneminde yeniliklerinin uygulandığı -1859'da Anadolu'da ilk rüştiyelerden birinin İzmit'te açılması, Üsküdar İzmit arasında kurulan ilk posta sisteminin kurulması gibi- olmuştur İzmit. İzmit'in bu dönemde -dokumacılık gibi- sanayi yatırımlarında aranılan yer olmasının

6 İdris Bostan, 'İzmit', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 23, s. 536.

7 Bostan, 'İzmit', s. 537-538. Bu konuyla ilgili gözlemler için bkz. Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, Çev. Yaşar Önen, Ankara, 1992, s. 211. İzmit'in bu vasfı başka devirlerde de vardır. Bu konuda örnek olarak bkz. Charles Texier, Küçük Asya: Coğrafyası Tarihi Ve Arkeolojisi II, Haz. Ali Suat, 2002, s. 100-102.

8 Türkmen, 'XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında...', s. 578. İzmit'in ağaçlar bakımından zengin olması devletin odun ve odun ürünlerine olan ihtiyacını gidermesini sağlamıştır. Hatta devletin top dökümünde, gemi yapımında kullandığı odun ve keresteler büyük oranda bu bölgeden temin edilmiş ve bu uzun vadede bu bölgenin ağaçlarını kaybetmesine sebep olmuştur. Bkz. Ümit Ekin, 'Seyahatnamelerdeki İzmit'le İlgili Veriler Nasıl Değerlendirilebilir (16. Ve 17. Yüzyıllar)', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s. 255-257.

9 Türkmen, 'XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında...', s. 578.

10 Ekin, 'Seyahatnamelerdeki İzmit'le İlgili...', s. 259.

11 Gös. Yer. Bu konuyla ilgili bkz. Muhittin Eliaçık, 'Resm-i Kayserî'nin Bilinmeyen Seyahatnamesinde Kocaeli Çevresine Ait Bilgiler', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s.269.

12 Bostan, 'İzmit', s. 537-538.

13 Türkmen, 'XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında...', s. 578.

14 Metin Tuncel, 'Tarihi Coğrafya Açısında İzmit Şehrinin Ayrıcalıkları', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s. 35.

15 Tuncel, 'Tarihi Coğrafya Açısında İzmit...', s. 37-38.

sebepleri arasında coğrafi konumu ve İstanbul'a yakınlığı etkili olmuştur.¹⁶

ÇALIŞMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Bu çalışmanın iki ayrı sınırlılığı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1453 numaralı İzmit Şer'iyeye Sicilinin içinde bulunan tereke kayıtlarıdır.¹⁷ Bir diğeri de tereke kayıtlarının içerisindeki taşınmaz mallarıdır. Bu sınırın anlaşılır bir şekilde çizilebilmesi için tereke kayıtlarının yapısına dair bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

Tereke, ölen bir kimsenin bıraktığı şeyler, metrukât demektir¹⁸. Tereke kayıtları aracılığıyla Osmanlı sosyo ekonomik tarihini inceleyen pek çok araştırmacı bulunmaktadır. Zengin veriler içeren tereke kayıtları, ölen bir kimsenin geride bıraktığı menkul ve gayrimenkul mal varlığının listesinden oluşmaktadır. Bu kayıtlarda ev eşyaları, giysiler, ziynet eşyaları, canlı hayvanlar, taşınmaz mallar ve nakit para gibi bir insanın hayatı boyunca parasını yatırmaya değer gördüğü her şey şer'at esaslarına göre kayıt altına alınmıştır.¹⁹ Konuyu ilk dikkati çeken araştırmacılar Halil İncalcık ve Ömer Lütfi Barkan'dır.²⁰ Daha sonraki aşamada pek çok araştırmacı bu iki tarihçiyi örnek alan tezler hazırlamıştır.²¹

Yukarıda tereke kayıtlarının bir kişinin hayatı boyunca para yatırmaya değer gördüğü tüm verileri içerdiği vurgulanmıştır. Bu, Suraiya Faroqhi'nin deyiimiyle 'ölünün yetişkinlik dönemi bilançosudur'.²² Bu çalışmada da bahsi geçen İzmit Şer'iyeye Sicilinin içindeki tereke kayıtlarının tümü ele alınmayacaktır. Defterdeki tereke kayıtları tek tek incelendikten sonra bu kayıtlarda taşınmaz malı olan kişiler çalışmanın merkezini ve sınırını oluşturmaktadır.

Burada tereke kayıtlarının bazı özelliklerinin vurgulanması zaruridir. Öncelikle belirtilmelidir ki tereke kayıtları belirli koşullarda tutulurlar. Mirasçılar arasında herhangi bir sorun yaşanması, ölen kişinin reşit yaşa gelmemiş varisinin kalması, "kadının sığârın haklarını korumak" amacıyla terekeye el koyması ve ölen kişinin varisinin olmaması ve mallarının devlette kalması

16 Ebubekir Ayan, 'Osmanlı Döneminde Kocaeli Sanayiinin Tarihi Gelişimi ve Osmanlı'da Sanayileşme Çabalarının Analizi', İnsan&İnsan, Yıl 3, Sayı 9, Yaz 2016, s. 21; İzmit ve çevresinin sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili karşılaştırma için bkz. Kenan Göçer, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk Üzerine Bir İnceleme", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III (25-27 Mart 2016), C.II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, s.901-902.

17 Bu defter bir önceki sempozyumda bir başka araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu çalışmada tereke kayıtları hakkında genel bir bilgi verildikten sonra, ailelerin çocuk sayıları(Müslim ve gayri Müslim aileler bazında), çocukların cinsiyetleri, Müslim ve gayri Müslim ailelerde eş sayıları, servet durumları, mal fiyatları ve bazı tereke örneklerinin birebir verilmiştir. Bu çalışma sayesinde saptanan belirli problemlerden hareketle bu defterin tanıtımı yapılmıştır denilebilir. Bkz. Mehmet Beşirli '1453 Numaralı İzmit Şer'iyeye Sicilinde Kayıtlı Bazı Tereke Defterlerinin Sosyal Ve Ekonomik Açısından Analizi, (1846-1848)' Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s.615-634. Bizim çalışmamızda ise hareket noktası servet analizi olmakla birlikte bu tereke kayıtlarında tespit edilen taşınmaz mallardır.

18 İsmail Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2006, s. 1694.

19 Bu konuyla ilgili bkz. Halil İncalcık, '15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları', Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 2009, s. 188; Yusuf Oğuzoğlu, 'Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri', II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985, s. 1-5.

20 Halil İncalcık, '15. Asır Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Kaynakları', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 15, İstanbul, 1953, s. 51-73; Ömer Lütfi Bakan, 'Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defteri (1545-1659)', Belgeler, Ankara, 1966, C. III, Sa. 5-6, s. 1-479.

21 Tereke Kayıtlarına dair yapılan çalışmaların kısa değerlendirmesi için bkz. Hülya Canbakkal, 'Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları', Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu, İstanbul, 2009, s. 1-7. Tereke çalışmalarına dair ayrıca bkz. Gülser Oğuz, Bir Osmanlı Kentinde Taşınır Ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 1-6.

22 Suraiya Faroqhi, '18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti', Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, İstanbul, 2003, s. 199.

gibi.²³ Suraiya Faroqhi farklı bir noktaya da dikkat çekmiştir. Tereke kaydı esnasında kadıya verilen resm-i kismetten ötürü fakir insanların genellikle varisleri tarafından terekelerinin tutturulmadığını belirtir.²⁴ Yine belirtmelidir ki askeri sınıf üyeleri 'kadının tuttuğu defterlere giremezler. Onların terekeleri kadıasker adına askeri kasamlar tarafından taksim edilir. Ancak resm-i kismet 100 akçeden aşağı çıkan yaya ve müsellemlerin resm-i kismet kadınlara bırakılmıştır.²⁵ Tereke kayıtlarının bu özelliklerinin yanında içerik özelliklerindeki sınırlılıklardan da bahsetmek gerekir. Tereke kayıtları tutulurken kaydı tutan kadılar ya da askeri kasamlar bu kayıt işleminden belirli pay almaktaydılar. Bazı çalışmalar göstermiştir ki, kadılar payını artırmak için bazı usulsüzlükler yapabilmektedir.²⁶ Dolayısıyla elde edilen verilerin sonuçlarını kesin sonuçlar olarak değil, tahmini bir değer olarak kabul edip yorumlamakta fayda vardır. Bir başka konu da varislerin terekenin kadıya intikali esnasında yükte hafif, pahada ağır eşyaları kaçırmaları olasılığıdır.²⁷ Tereke kayıtlarının bahsi geçen bu özelliklerinin ve sınırlılıklarının kayıtları ele alırken daima akılda tutulması gerekmektedir. Elde edilen sonuçları kesin sonuçlar olarak ele almaktan ve genelleme yapmaktan ziyade yaklaşık sonuçlar olarak almak daha doğru olacaktır.

1453 NUMARALI İZMİT ŞER'İYE SİCİLİNDEKİ TAŞINMAZ MALLAR VE SAHİPLERİ

Yukarıda İzmit'in konumu –askeri, coğrafi ve ticari açıdan- ve iklimi sebebiyle Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanında İzmit'in çok güzel bir doğaya ve bitki örtüsüne sahip olduğu ifade edilmiştir. Bütün bu unsurlar bir coğrafyada yaşayan insanların taşınmaz yatırım araçlarına yansımıştır. Bu bölümde bahsi geçen Şer'iyeye Sicili'ndeki taşınmaz malı olan kişilerin tespiti ve bu kişilerin servet analizleri yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca tespit edilen taşınmaz mallardan hareketle Kocaeli ve civarının tarımsal ve ticari faaliyetleriyle ilgili fikir sahibi olmak mümkün olacaktır.

TAŞINMAZ MAL SAHİPLERİ VE SERVETLERİ:

1453 numaralı İzmit Şer'iyeye Sicili incelendiğinde 125 adet tereke kaydına rastlanmıştır. Bu tereke kayıtlarında en az tereke sahibi olan kişi aslen İzmitli olmayan ama İzmit'e tâbi ? Müslim Karyesi'nden çerçilik için bulunan Kurban bin Abdullah'tır. Terekesinin yekûnu 167,5 akçedir. Eşyaları da kemik tarak, iğne destesi ve çocuk yüzüğü gibi mallardan oluşmaktadır. Yani Kurban'ın yanındaki mallar bir miktar alacağının dışında ticari emtiasından oluşmaktadır.²⁸ Bu kayıttan sonraki en düşük terekeye sahip olan kişi de yine İzmitli değildir. Onunla ilgili tutulan kayıttaki 'Fî'l-asl der Aliyyede hubeb Ali kapusunda Karabaş Mahallesi sakinlerinden iken Medine-i İzmitde müsafir sakin iken Tabhane'de vefat iden Ömer Ağa ibn Abdullah' bilgisi

23 Barkan, 'Edirne Askeri Kassamı'na ...', s. 2.

24 Suraiya Faroqhi, 'Köle Pazarından Arafat'a: 15. Yüzyılın Sonunda Bursalı Kadınların Yaşam Öyküsü', Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, İstanbul, 2003, s. 219.

25 Inalcık, '15. Asır Türkiye...', Osmanlı İmparatorluğu..., s.188.

26 Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Ankara, 1994, s. 39; Levent Kuru, 29 Numaralı Edirne Şer'iyeye Sicili, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2006, s. 97-101. Bu konuyla ilgili ayrıca bkz. Gülser Oğuz, 'Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri', Turkish Studies, Volume 9/1, Winter 2014, s. 409-426.

27 Barkan, 'Edirne Askeri Kassamı'na ...', s. 2.

28 İŞS 1453: 71a-1.

bulunmaktadır. Terekesi 279 kuruştur.²⁹ Daha sonraki en düşük tereke sahibi de Veli Hacı Mahallesi'nden Mehmed bin Veli'dir. 418 kuruşluk terekesinde 15 akçe değerinde de hırdavat menzili bulunmaktadır.³⁰

En yüksek terekesi olan kişiye dair elde edilen veriler ise şu şekildedir: en zengin müteveffanın adı Hacı Yusuf oğlu Ahmed Ağa bin Abdullah'tır. Curre Rebi'ül-evvel 1264 tarihli kayda göre Ahmed Ağa'nın tereke yekûnu 72.959 kuruştur.³¹ Bu verilerden incelenen verilere göre 660 ile 72.959 kuruşluk bir yelpazede servet aralıklarının olduğu görülmüştür. Peki, halkın servet aralıklarının nerede yoğunlaştığı sorgulansa ne tür veriler elde edilebilir? Bunu yapabilmek için en uygun yöntemlerden biri defterdeki tereke yekûnlarının meydanının tespiti olabilir.³² Tablo 1'de görüldüğü üzere bu 125 tereke sıralandığında tam ortadaki sayı 62,5 olması gerekmektedir. Bu rakam bir terekeye denk gelmediği için orta sayılar olarak 62. ve 63. sıralar alınır 2982 ve 3017 kuruşun 125 kişilik tereke diziliminde ortadaki sayı olduğu anlaşılmaktadır. Yani bu dizilimim medyanın yaklaşık olarak 3000 kuruştur. Diğer yandan bu 125 tereke yekûnunun toplamı 941.825,5 kuruştur. Bu toplamın ortalaması ise 7.534'tür. Bu veriler bizi hangi sonuçlara götürdüğüne gelince söylenebilecek olanlar şunlardır. İzmitlilerin servetleri tablo 1'de de görüldüğü ve medyan hesaplamasında da çıktığı üzere 3000 kuruş civarında yoğunlaşmaktadır. Servet yoğunlaşmasının fakirlere yakın olduğunun gösteren en önemli kanıt, ortalamanın 7.534 kuruş ile medyanla büyük bir uyum yakalamasa da medyan eşliğine yakın olmasıdır. O halde İzmit'te orta halli kişilerden ziyade nüfus genellikle fakirlerden oluşmaktadır. Zira Tablo 1'de de görüleceği üzere 10.000 kuruş eşğini sadece 22 kişi geçebilmiştir.

1453 numaralı İzmit Şer'iyeye sicilinde bulunan 125 tereke kaydından 103'ü erkek ve 22'si kadındır. Bu kişilerden 77 kişinin terekesinde en az bir tane taşınmaz malı vardır. Taşınmazları olanların terekelerinin toplamı da 642.419,5 kuruştur. Bu gruptakilerin medyanı da 3947,5 kuruştur. Peki, bu sayısal veriler nasıl yorumlanmalıdır. Öncelikle iki meydanında 1000 kuruşluk fark olsa da uyum içinde olduğunu söylenilebilir. Ve bu veriler bizi taşınmaz mal sahibi olmak için illa çok varlıklı olmanın gerekmediği sonucuna götürür. Yani İzmitliler servetleri oranında herhangi bir taşınmaz mala sahip idiler.

KOCAELİ HALKININ TAŞINMAZ MALLARI

Osmanlı Devleti'nde toprakların geneline yakını miri arazidir. Miri arazi mülkiyeti devlete ait olan toprak çeşidine verilen isimdir. Bunun dışında vakıf arazi, metruk arazi, mevat arazi, mülk arazi gibi Osmanlı Devleti'nde toprak çeşitleri bulunmaktadır. İşte bu bölüm kısmen mülk arazilerle beraber, insan emeğiyle inşa edilen özel mülkleri içermektedir. Taşınmaz mallardan kastedilen de budur. Bunlar yaşanan mekânlar; tarımsal ve ticari faaliyetlerin yapıldığı alanlar başlıkları altında ele alınacaktır.

29 İŞS 1453: 2a-1.

30 İŞS 1453:41a-2.

31 İŞS 1453: 83b-1.

32 Medyan, büyükten küçüğe doğru sıralanan değerler dizisindeki ortadaki sayıya denir. Sayı dizisindeki değerlerin büyüklüğünden ya da küçüklüğünden etkilenmez. Dolayısıyla toplumdaki tereke yığılmasının en yoğun olduğu eşığı 'medyan' sayesinde tespit etmek kolaylaşmaktadır.

YAŞANILAN YERLER OLARAK KOCAELİ'NDE TESPİT EDİLEN TAŞINMAZ MALLAR VE DEĞERLERİ

İnsanoğlunun yaşaması için birincil ihtiyaçları bulunmaktadır. Yemek içmek gibi. Barınmak da yemek içmek kadar aynı önem derecesine sahip olmasa da bu ihtiyaçlarından biridir. Tarih boyunca da kişilerin başını soktuğu, soğuktan, sıcaktan ve çeşitli tehlikelerden kendini koruma amacıyla yaptığı evinin özellikleri coğrafi, kültürel ve ekonomik özelliklerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yaşanan evin şekli ve kalitesi kişinin servetiyle de ilişkilidir.

1453 İzmit Şer'iyeye Sicili incelendiğinde yaşanan mekan olan taşınmaz malların mülk menzil, oda, sofa ve konak çeşitleri tespit edilmiştir. bunlardan mülk menzil taşınmaz mallar arasında en çok rastlanan taşınmaz mallardan birisidir. Bunların fiyatlarının 360 kuruş ile 10000 kuruş arasında değiştiği görülmüştür. 15 Muharrem 1264 tarihli kayda göre Bağçecik Karyesi'nden Kirihu veled Burusu'nun diğer taşınmazlarının yanında 10000 kuruş değerinde mülk menziline olduğu anlaşılmaktadır.³³ En düşük mülk menzil sahibi de Kullar Karyesi'nden Habibe bint Hüseyin'dir. Tereke yekunundan fakir olduğu anlaşılan Habibe'nin bir bab mülk menzili 360 kuruş olarak belirtilmiştir ki bu onun tek taşınmaz malıdır.³⁴

Mülk menzillerin bazı kayıtlarda bakımsız oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü bunlar 'harab menzil' olarak tanımlanmıştır. 23 Rebi'ül-ahir 1263 tarihli kayda göre Aişe bint Mehmed'in mahallede harab bir bab menzili 500 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır.³⁵ Bunun dışında bazı kayıtlarda da Çebni Karyesi ahalisinden Mustafa bin Ali'nin 25 Muharrem 1263 tarihli kaydına göre hırdavat menziline değeri 50 kuruş olarak belirtilmiştir.³⁶ Hırdavat ve harab tanımlamalarının diğer taşınmaz mallarda da olduğu tespit edilmiştir.³⁷ Bunun dışında bazı taşınmaz malların hisseler şeklinde kaydedildiği görülmüştür.

Yaşanılan mekân olarak taşınmazların içinde sofa ve konak kayıtlarına da rastlanmıştır. 29 Zilhicce 1263 tarihli kayda göre Zeyneb Hatun bint Mehmed bin Abdullah'ın tereke kaydında mahalledeki bir bab konağı 5000 kuruş fiyatlandırılmıştır.³⁸ Yine 23 muharrem 1263 tarihli kayıta Çebni Karyesi ahalisinden Fatma bint Ali'nin taşınmazları içinde, bir bab menzil oda ve bir sofa şeklinde bir kayda rastlanılmıştır.³⁹

TARIMSAL VE TİCARİ FAALİYETLERİN YAPILDIĞI TAŞINMAZ MALLAR

Bu grupta ele alınacak olan taşınmaz mallar, çeşitli kalemlerden oluşmuştur. Bunlar bağ, bahçe gibi tarımsal faaliyetlerin yapıldığı ve dükkân gibi ticari faaliyetlerin yapıldığı taşınmaz mallar başlıkları altında incelenebilir.

33 KŞS 1453, 70a-1.

34 KŞS 1453, 60a-2.

35 KŞS 1453, 29b-1.

36 KŞS 1453, 13b-1.

37 Bkz. Tablo 2.

38 KŞS 1453, 63a-1.

39 KŞS 1453, 14a-1.

TARIMSAL FAALİYETLERİN YAPILDIĞI TAŞINMAZ MALLAR

Giriş bölümünde de değinildiği üzere İzmit doğası gereği yeşil bir şehir olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla tarım alanlarının varlığı İzmit'te tahmin edilebilir bir şeydir. Hatta bu durum yapılan çalışmalara da yansımıştır. Mesela 16. ve 17. yüzyılda şehrin gelir kalemlerinin incelendiği bir çalışmada meyvecilikteki artış dikkat çekmiştir.⁴⁰ Bizim incelediğimiz defterde elde edilen veriler de bu tespitleri doğrular niteliktedir.

Yapılan incelemede İzmit'te üzüm bağlarının; kestane, dut, kiraz, ayva, ceviz, fındık bahçelerinin varlığı tespit edilmiştir. Bazen harap olarak da nitelenen bu bahçeler, bölgede yetişen ağaç türleri hakkında bilgi vermektedir. Ebat olarak da 'bir kıt'a, bir ırgatlık' tabirleriyle tanımlanan bu bahçeler farklı fiyat aralıklarında olabilmektedir.⁴¹

Bu tür tarım alanlarının dışında farklı özellikte tarlaların kayıt altına alındığı görülmüştür. Muharrem 1263 olarak tarihlendirilen Hacı Osman Mustafa bin Ali'nin terekesinde 210 kuruşluk otluk bir yer kaydı bulunmaktadır. Yine aynı kayıta başka tereke kayıtlarında da rastlanılan bir kıt'a harman yeri kaydı bulunmaktadır.⁴² Bazı kayıtlarda da ne bahçesi açıklanmadan sadece 'bağçe' ibaresi bulunmaktadır.⁴³

TİCARİ FAALİYETLER İÇİN KULLANILAN TAŞINMAZ MALLAR

Bu grupta yer alan taşınmazlar dükkân ve han hissesi gibi kalemlerden oluşur. İzmit'te tespit edilenler keçeci, hallaç, bökçü, berber dükkânlarıdır. Bunun dışında bazı kayıtlarda da sadece dükkân olarak kaydedildiği görülmüştür. Dükkân sahipliğiyle ilgili kayıtlara çok sık rastlanmasa da Rikab-ı Humayûn Kapucubaşlarından Halilpaşazade Elhac Hüseyin Bey Efendi'nin terekesi çok dikkat çekicidir. Gurre Cemaziyelahir 1263 tarihli kayıta '720 kuruşluk bir bab hallaç dükkânı, 600 kuruşluk bir bab bökçü Ahmed dükkânı, 900 kuruşluk dellallar içinde bir bab berber dükkânı' verileri mevcuttur. Elhac Hüseyin Mahallesi sakinlerinden olan Halilpaşazade Elhac Hüseyin Bey Efendi'nin askeri sınıf üyesi olduğu anlaşılmaktadır. Askeri sınıf üyesi bu kişinin yaklaşık 31.000 akçelik terekesinden varlıklı biri olduğu anlaşılabilmektedir. Elhac Hüseyin'in asıl mesleğinin dışında bu dükkânlarının varlığı onun taşınmaz mallarının kira geliri için edinmiş olabileceğini düşündürmektedir. Zira meslek icra etmek için bu dükkânların sahibi olsa bu kadar geniş yelpazede dükkân çeşidinin olamayacağı aşikârdır. Yani bökçü olan birinin berber olması ya da daha fazla alanda ustalaşması düşünülemez.⁴⁴ Diğer dükkân sahibi Kalascı Esteban veled Cırgor'dur ve 2000 kuruş değerinde küçük hanlar içinde bir bab dükkânın nısıf hissesi vardır.⁴⁵

Han sahipliği incelenen tereke kayıtları içinde oldukça nadir rastlanan bir veridir. Tek kişinin hanı vardır o da yukarıda da bahsi geçen Rikab-ı Humayûn Kapucubaşlarından Halilpaşazade Elhac Hüseyin Bey Efendi'dir. 9600 kuruşluk hanlar içinde bir bab yeni hanı bulunmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla Halilpaşazade Elhac Hüseyin Bey Efendi'nin ticari faaliyetlerinin hiç de azımsanamayacak düzeyde olduğu söylenebilir.

40 Güneş, 'a.g.m.', s. 439.

41 Bkz. Tablo 2.

42 KŞS 1453, 4b-1.

43 KŞS 1453,11b-3.

44 KŞS 1453, 38a-1.

45 KŞS 1453, 80a-2.

46 KŞS 1453, 38a-1.

Bu taşınmazların yanında saman hane, dam, ahır, harman yeri, değirmen hissesi gibi taşınmaz mallar tespit edilmiştir. Mesela 25 Zilhicce 1262 tarihli kaydın sahibi Kara Ali oğlu Mehmed'in hepsi toplam 350 kuruşa fiyatlandırılan saman hane ve bir bab dam ve bir kıta harman yeri vardır.⁴⁷ Bunun dışında Kocaili Sancağında Kandıra Kazası Kara Durak Mahallesi'nden Sapmaz oğlu Mehmed'in 562,5 kuruşa 37 keyl hinta ile fiyatlandırılmış değirmen hissesi bulunmaktadır.⁴⁸

SONUÇ

Bu çalışma 19. yüzyılın ortalarını içeren İzmir Şer'iye Sicili'nin kaynaklığında yapılmıştır. Defterde 125 tane tereke kaydı tespit edilmiştir. Bunlardan 77 tanesinde en az bir tane taşınmaz malın olduğu görülmüştür. Bu taşınmazların yerleri, hisseli olup olmadıkları, bakımlılık durumları, türüne dair detaylı bilgi mevcuttur. Yapılan incelemede taşınmaz malların sahipleri ve servet arasında paralel bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Toplumda herkesin bir taşınmaz malı olmamakla beraber, fakir kişilerin de servetleri oranında çeşitli taşınmazlarının olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanında tespit edilen şudur ki, yaşanan mekân olan mülk menzillerin herkeste olmaması ve bunun yanında hiç taşınmaz malı olmayanların da varlığı göz önünde tutularak bahsi geçen dönemde kişilerin kiracı olma durumunun varlığından bahsedilebilir.

Diğer yandan tespit edilen taşınmaz mallara bakılarak, 19. yüzyılın ilk yarısında İzmirliilerin geçim kaynaklarıyla ilgili fikir edinilebilir. Üzüm, fındık, kiraz, ayva, armut, ceviz, kestane bahçelerinin varlığı, İzmir'in yetiştirilen ürünler bakımından ne kadar zengin olduğunu gösterir. Ayrıca dükkânların varlığı ticari faaliyetleri işaret eder. Diğer yandan hanların varlığının tespiti, bölgenin aynı zamanda ticari faaliyetlerin yoğun yapılmış olabileceği olasılığını düşündürür. Bunun yanında tereke kayıtlarında tespit edilen hububatlar ve değirmen kaydı bölgede bahsi geçen yönlü tarımın da yapıldığını göstermektedir.

47 KŞS 1453,5a-1.

48 KŞS 1453, 52b-2.

KAYNAKÇA

Kocaeli (İzmit)Şer'ıye Sicili, Demirbaş No:1453.

KİTAP VE MAKALELER

- Ayan, Ebubekir, 'Osmanlı Döneminde Kocaeli Sanayiinin Tarihi Gelişimi ve Osmanlı'da Sanayileşme Çabalarının Analizi', *İnsan&İnsan*, Yıl 3, Sayı 9, Yaz 2016.
- Bakan, Ömer Lütfi, 'Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defteri (1545-1659)', *Belgeler*, Ankara, 1966, C. III, Sa. 5-6, s. 1-479.
- Baş, Yaşar, 'Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli, Tersane Ve Tophane'de Kullanımı', *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 6, Sa. 11, 2016, s. 159.
- Beşirli, Mehmet, '1453 Numaralı İzmit Şer'ıye Sicili'nde Kayıtlı Bazı Tereke Defterlerinin Sosyal Ve Ekonomik Açından Analizi, (1846-1848)' Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015, s.615-634.
- Bostan, İdris, 'İzmit', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23.
- Canbakal, Hülya, 'Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları', *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan, Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul, 2009, s. 1-7.
- Çakar, Enver, 'Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, Sa. 1, Elazığ 2002.
- Dernnschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Ankara, 1992.
- Ekin, Ümit, 'Seyahatnamelerdeki İzmit'le İlgili Veriler Nasıl Değerlendirilebilir (16. Ve 17. Yüzyıllar)', *Gazi Akçakoca Sempozyumu*, Kocaeli, 2015.
- Eliaçık, Muhittin, 'Resmî-i Kayserî'nin Bilinmeyen Seyahatnamesinde Kocaeli Çevresine Ait Bilgiler', *Gazi Akçakoca Sempozyumu*, Kocaeli, 2015.
- Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. II, İstanbul, 1999, s. 78.
- Faroqhi, Suraiya, '18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti', *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, İstanbul, 2003.
- Faroqhi, Suraiya, 'Köle Pazarından Arafat'a: 15. Yüzyılın Sonunda Bursalı Kadınların Yaşam Öyküsü", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, İstanbul, 2003.
- Göçer, Kenan, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kandıra'da Sosyal Huzursuzluk Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III (25-27 Mart 2016)*, C.II, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, ss.897-910.
- Güneş, Ahmet, '16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri', *Gazi Akçakoca Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s. 439-440.-Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmail Parmaksızoğlu, C. I, Ankara, 1999.

- İnalcık, Halil, '15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimâf Tarihi Kaynakları', Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 2009.
- İnalcık, Halil, '15. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Kaynakları', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 15, İstanbul, 1953.
- Kaya, Mehmet, 'XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti', Tarih Araştırmaları Dergisi, C.26, Sa. 41, Ankara, 2005.
- Narin, Resül, 'Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları', Belleten, Sa. 274, 2011, s. 772-773.
- Oğuz, Gülser, Bir Osmanlı Kentinde Taşınır Ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 1-6.
- Oğuz, Gülser, 'Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri', Turkish Studies, Volume 9/1, Winter 2014, s. 409-426.
- Oğuzoğlu, Yusuf, 'Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri', III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985, s. 1-5.
- Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Ankara, 1994, s. 39; Levent Kuru, 29 Numaralı Edirne Şer'îye Sicili, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2006.
- Parlatır, İsmail, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2006, s. 1694.
- Texier, Charles, Küçük Asya: Coğrafyası Tarihi Ve Arkeolojisi II, Haz. Ali Suat, 2002.
- Tuncel, Metin, 'Tarihi Coğrafya Açısında İzmit Şehrinin Ayrıcalıkları', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015.
- Türkmen, Mustafa Nuri, 'XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Bölgesinden Yapılan Lojistik Destekler', Gazi Akçakoca Sempozyumu, Kocaeli, 2015.
- Ulugün, F. Yavuz, Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.

EKLER

Tablo 1

Tereke Sahiplerinin Tereke Yekûnları Ve Medyanı Gösterir Tablo

Sıra no	Sayfa no	Tereke yekûnu	Sıra no	Sayfa no	Tereke yekûnu
1	71a-1	167,5	64	39a-3	3018
2	2a-1	279	65	74b-2	3035,5
3	41a-2	418	66	13b-4	3445
4	67b-2	503	67	68b-1	3480
5	36b-3	550	68	74a-2	3557,5
6	14a-3	600	69	33b-2	3824
7	4a-1	660	70	33a-3	3885
8	30b-1	660,5	71	45a-1	3885
9	71a-2	784	72	66b-2	3947,5
10	73b-1	900	73	53a-1	4240
11	29b-1	905	74	29a-1	4308
12	68b-2	1015,5	75	44b-2	4318
13	61b-1	1032,5	76	74b-1	4319
14	33a-3	1035	77	9b-3	4368
15	40b-1	1035	78	37a-2	4387
16	56B-2	1207,5	79	76a-1	4393
17	13a-1	1209	80	55b-1	4461
18	10b-4	1210	81	9a-2	4506
19	60a-2	1238	82	26b-3	4737
20	21b-1	1255	83	49b-1	4810
21	57a-1	1269	84	68a-2	5115
22	36b-1	1271	85	37a-1	5155
23	5b-2	1354	86	75b-1	5194
24	13a-5	1362	87	34a-2	5201
25	65b-1	1416	88	8b-3	5241
26	60b-2	1450	89	24a-1	5592
27	33b-3	1493	90	44a-1	5669
28	34a-1	1530,5	91	66a-2	5715
29	68a-1	1615	92	42a-1	5890
30	66b-1	1640	93	67b-1	6035
31	45a-2	1664	94	55a-3	6452,5
32	52b-1	1745	95	72a-2	6771
33	73a-2	1763	96	69a-1	6777,5
34	20b-1	1811	97	48b-1	6815

35	55a-1	1879	98	4b-1	7632
36	5a-2	1939	99	46b-2	7700
37	69b-1	1970	100	50a-1	8095,5
38	32b-1	2005,5	101	14a-1	8251
39	41a-1	2106	102	48a-3	8342
40	16a-3	2115	103	14b-1	9120
41	61b-2	2120,5	104	5a-1	10353
42	62a-1	2143	105	9a-1	12080
43	37b-1	2197	106	41b-2	12407
44	216-3	2229	107	10a-1	12768,5
45	64a-1	2265	108	12a-1	13884
46	34b-1	2306	109	10b-3	14517
47	60a-1	2370	110	60b-1	14797
48	68b-3	2431,5	111	80a-2	14801
49	28b-3	2449	112	32b-2	15281
50	54a-3	2473,5	113	23b-1	16100
51	13b-1	2487	114	41b-1	17032
52	6a-1	2585	115	12a-2	17330
53	9b-2	2622	116	35b-4	17489,5
54	67a-1	2634	117	56a-1	23104,5
55	33b-1	2731	118	47a-1	23.808
56	52b-2	2737,5	119	73a-1	24942
57	69b-2	2782	120	57b-1	29468
58	54b-3	2800	121	49a-1	31.594
59	2b-4	2835	122	78a-1	37042
60	32a-3	2891	123	56B-3	48904
61	46a-3	2945	124	38a-1	67589
62	5a-3	2982	125	83b-1	72959
63	15b-2	3017			

Tablo 2
Taşınmaz Mallar ve Sahipleri

Sayfa	Mahalle/ Karye	Müteveffa	Tarih	Taşınmaz Mallar	Tereke Yekun
3-b2	?	Sıgar bir çocuk	?	Nısıf menzil hissesi semeni 250	1834
4a-1	Yeni Mahalle	Hafize bint Halil	Gurre Muharrem 1263	Mahalle-i mezburede bir bab harab menzil 300, mahallede bir kıta tut bağçesi 150	660
4b-1	?	Hacı Osman Mustafa bin Ali	Muharrem 1263	Bir bab mülk menzil 800, otlak yeri 210, bir bab samanhaneye, bir kıta harman yeri 150, hırdavat menzil 100, otluk bir yer 210	7632
5a-1	? Karyesi	Kara Ali oğlu Mehmet	25 Zilhicce 1262	Hırdavat menzil 100, samanhaneye ve bir bab dam ve bir kıta harman yeri 350, bir kıta tut bağçesi 60	10353
5b-2	Kabircik Karyesi?	Mehmed bin Salih	2 Muharrem 1263	Bir bab harab menzil 170,	1354
6A-3	Çarşu mahallesi	Menas veled Artin	23 Muharrem 1263	2 zahire anbarı 20, bir bab menzil-i nısıf hisse 1000,	2585
8b-3	Değirmendere Karyesi	Ümmügülsüm Hatun	1262	Güncek nam mahallede vaki bir kıta fındık ve ayva ve ? ve bir kıta bağçe 800, bir kıta kirazlık bağçe 300, bir kıta fındık bağçesi 2250, bir kıta cavizlik? bağçe, karyede mülk menzilin nısıf hissesi 1500	5231
9a-1	Dere Karyesi	Katırcı oğlu Mehmed bin Hüseyin	13 Zilhicce 1262	Bir kıta fındık bağçesi 2000, Adalı deresinde bir kıta üzüm-lük bağ 1000, bir kıta üzüm-lük bağ 250, bardaklı deresinde bir kıta fındıklık 800,	12080
9b-2	? Karyesi	Elhac Mehmed bin Mustafa	3 Muharrem 1263	Bir bab menzil mülk 600, bir bab dam 125, bir bab samanhaneye 300, hırdavat menzil 25	2622
9b-3	Resüllü Karyesi	Hafız Ali bin Halil	3 Muharrem 1263	Bir bab mülk menzil 1000, bir bab samanlık maa harman yeri 200,	4368
11a-1	Ömer Ağa Mahallesi	Mehmed oğlu hacı Hüseyin bin Mehmed	24 Zilhicce 1262	Hırdavat menzil 25, mahallede mevcut bir bab harab menzilin nısıf hissesi 350,	12768,5
11b3	Saraylı ahalisi	Ali bin Mehmed	15 Muharrem 1263	Bir bab mülk menzil ve bir ırgatlık iki parça bağçe 5850, bir kıta çukur bağçe 490	14517

11b-4	Saraylı ahalisi	Mustafa bin Ali	27 Muharrem 1263	Bardaklı deresinde bir kıta fındıklık 100, karyede bir bab mülk menzil 400, bir kıta meyve bağçesi 350, bir kıta bağ 100,	1210
12a-2	Orçun Karyesi	Nardenkçi oğlu Ali bin Mehmed	24 Muharrem 1263	Karyede bir bab mülk menzil 500, karyede bir kıta fındıklık 3700, bir kıta harab fındıklık 235, bir kıta harab kestanelik 125, bir kıta üzümlük bağ 3000, kanlı kapuda bir kıta üzümlük bağ 255, saraylı karyesi kabristan karibimde bir kıta harab kestanelik 175, bir kıta meyve bağçesi 2300, ay deresinde bir kıta meyve bağçesi 2300, bir kıta harab meyve bağçesi 155	17330
13b-1	Çebni Karyesi	Mustafa bin Ali	25 Muharrem 63	Hırdavat menzil 50	2487
13b-4	Mihaliç Karyesi	? veled Yinaki	23 ? 1263	Hırdavat menzil 15	1445
14a-1	Çebni Karyesi	Fatma bint Ali	23 Muharrem 63	Bir miktar dut bağçesi 70, tut bağçesi 3300, bir bab menzil oda ve bir sofa ve bir ahur, bir bab samanluk, bir bab öküz damı bir kıta tut bağçesi 2500, hırdavat menzil 80	7250
15b-2	Çarşı Mahallesi	Karabet veled Takur	25 Safer 1263	Menzil hissesi 1000	3017
16a-2	Karabaş Mahallesi	Hüseyin bin İbrahim	25 Safer 1263	Mahallede bir bab mülk menzil 550,	2115
20 b-1	Hacı Hızır	Aişe bint Mehmed	5 Safer 1263	Mahalledeki mülk menzilde semen hissesi 125	1811
21b-1	Hamza Fakih	Selime bint Müslim?	3 Safer 1263	Bağçe semeninden baki kalan 20, bir bab mülk menzil 400	1255
21 b-3	Ak Bekar Karyesi	Koca Mehmed bin Hasan	25 Safer 1263	Nısıf kirazlık bağçe 80, nısıf cevizlik 40, nısıf bağçe karyede 50, karyede bir bab mülk menzil 300	2229
23b-1	Akça Mescid Mahallesi	Kiceci Elhac Mehmed bin İsmail	Rebi'ül-evvel 1263	Çavuş bağında bir kıta bağ 2000, hacı mahmud bağında bir kıta bağ 1000, bir bab mülk menzil 3000, hırdavat menzil 200, kiceci dükkânı sermayesi 7900	16100

24a-1	Yeni Mahalle	Kula oğlu Ali Osman bin Mehmed	25 Zilhicce 1263	Bir bab mülk menzil 1600, hırdavat menzil 100, kula oğlu çiftliğinde bir bab oda bir bab samanlık 150, çiftlik mezkurda vaki bir kıta ayva bahçesinde rub' hissesi 100,	5592
28b-3	Ömer Ağa Mahallesi	Hacı Süleyman bin Koca Mustafa	15Rebi'ül-ahir 1263	Bir kıta bağ 350	2449
29a-1	Çepni Karyesi	İvaz oğlu Yusuf bin Mehmed bin Mustafa	22 Rebi'ül-ahir 1263	Bir bab mülk menzil 1135, kaye-i merkum karibinde bir kıta tut bahçesi 775, karye-i mezkur haricinde bir kıta bağçe 105,	4308
29b-1	?Mahalle	Aişe bint Mehmed	23 Rebi'ül-ahir 1263	Mahallede harab bir bab menzil 500	807
30 b-1	Hacı Hızır Mahallesi	Zeyneb bin Mehmed	3 c. Evvel 1263	Mahallede bir bab mülk menzil 400, hırdavat menzil 10, hırdavat menzil 10	660
32b-1	Çepni Karyesi	Fatma bint ali	22 Rebi'ül-ahir 1263	1 bab mülk menzil 1200, karyede vaki bir kıta dut bahçesi 150,	2005,5
32b-2	Resullu Karyesi	Molla ? bin Mustafa	25 Cema-ziyelevvel 1263	Hırdavat menzil 100, bir bab menzil samanlık ve dam 1600	?
33a-4	Resullü divanı? Ahalisi	Tizbaş oğlu Veliyüddin bin Halil	29 Rebi'ül-ahir 1163	Nısıf hisse menzil 200	1035
33b-1	Fasuhlar karyesi	Sarı ? bin Mustafa	27 Rebi'ül-ahir 1263	Bir bab oda ve sofa 600	2734
34a-2	Resullu Divanı ahalisi	Yakub bin Mehmed	28 Rebi'ül-ahir 1263	Bir bab mülk menzil 600, bir bab samanlane, bir bab dam, ve bir kıta harman yeri 500.	5201
34b-2	Bağçecik Karyesi	Menasi veled agob	11 Cema-ziyelevvel 1263	Bir bab mülk menzil 1500, hırdavat menzil 60, bir kıta bağ 150, damlarda bir kıta bağ 100,	2306
35b-5	Hamza ? Mahallesi	İlbekli oğlu Hasan bin Halil	Cemaziyelahir 1263	İki kıta bağ 5500, vişnelik bağ 1015, kirazlık bağ 1200, boyacık karyesinde dutluk 500, mahallede bir bab mülk menzil 2500	17489,5
36b-1	Bağçecik Karyesi	Agun oğlu Menasi veled Karabet veled Agob	11 Cema-ziyelevvel 1263	Değirmen karibinde bir kıta bağ 305, değirmen karibinde bir kıta bahçe 181, çiftlik karibinde bir kıta bağ 255, bir kıta bağ 211, hırdavat menzil 100	1271
36b-3	Bağçecik Karyesi	Parun oğlu Serkiz veled ohaş	14 Cema-ziyelevvel 1263	Bir kıta bağ 150	550

37a-2	Bağcecik Karyesi	Esteban veled Kurubat	11 Cemaziyelevvel 1263	Çiftlik karibinde bir kıta bağ 1000, bir kıta harab bağçe 50, değirmenler karibinde bir kıta bağ121, bir kıta bağ 200,	4389
38a-1	Elhac Hüseyin Mahallesi	Rikab-ı hümayun kapucu-başlarından halilpaşazade Elhac Hüseyin Bey Efendi	Gurre Cemaziyelahir 1263	Bir bab hallaç dükkanı720, hanlar içinde bir bab yeni han9600,bir bab börekçi Ahmed dükânı 600, dellallar içinde bir bab berber dükkanı 900, Çukurbağ mahallesinde bir kıta paşa bağı 2500	31378
41a-2	Veli Hacı Mahhallesi	Mehmed bin Veli bin Abdullah	2 Cemaziyelahir 1263	Hırdavat menzil 15	418
39a-2	Çukurbağ Mahallesi	Zeynep Hatun bint Mehmed	5 Cemaziyelahir 1263	Mahalle-i merkume vak'i ? 1200	3018
42a-1	Ömer? Mahallesi	Salih bin Mehmed	5 Cemaziyelelevvel 1263	Hırdavat menzil 110, bir bab menzil 2200, bir bab arsa-i menzil 655	5890
42b-1	Dere köyü ahalisi	Mustafa bin Ali bin Mehmed	19 Receb 1268	Bir bab mülk menzil 1500, bir bab mülk menzil 1500, bir bab öküz damı 200, iki bab samanthane150, bir dönüm miktarı bir kıta tut bağçesi 200	17032
41 -2	Eşme Halil Karyesi	Esseyid Ali bin Mehmed bin Abdullah	27 Şaban 1263	Göl kenarında nısif armud bağçesi 400, bir bab mülk menzilde nısif hisse 1500, menzil aksalında nısif tut bahçesi 400, değirmen başında nısif bağ 60, fatı alil menzili aksalında nısif tut bahçesi 300, hırdavat menzil 100	4318
46b-2	Döngel Karyesi	Arab oğlu artin veled Kızros?	16 Şevval 1263	Bir kıta tut bağçesi 400, bir kıta bağ 300 bir bab mülk menzil 800	7700.
48a-3	? baş Mahallesi	Hacı Hüseyin bin Hüseyin bin Abdullah	Şevval 1263	Saban ve hırdavat menzil 50, mahallede bir bab mülk menzilin nısif hissesi 2000	8342
48b-1	Rumlar Mahallesi	Kasab Dimitri veled Yani	25 Cemaziyelahir 1263	Hırdavat menzil 10, mahallede bir bab menzil 1010	6815
49b-1	Yuva Cini ? Karyesi	Agun oğlu Karabet veled Artin veled Manik	28 Receb 1268	Bir bab samanthane 590, anbar 50, bir bab mülk menzil 1250, karye-i merkume karibinde bir kıta dut bahçesi 500, iskele tarafında bir kıta bağ 301, maşatlık karibinde bir kıta harab bağçe 80,	4801

52b-1	Çukur Bağ Mahallesi	Macar oğlu Osman bin ? bin Abdullah	19 Zilkade 1263	Hırdavat menzil 10	1745
52b-2	Kocaili sancağında kandıra kazası kara durak mahallesi	Sapmaz oğlu Mehmed	Gurre Zilhicce 1263	37 keyl hinta ile fiyatlandırılmış değirmen hissesi 562,5	2737,5
56a-1	? Selim Mahallesi	Osman ağa bin Hasan bin Abdullah	22 Zilhicce1263	Mahalle-i merkumede köşe başında bir bab mülk menzilin dört sehimde iki bucuk sehim hissesi 2000, yeni menzilin 4 sehiminden 1 hissesi 2000, gül deresi nam mahalse bir miktar bağ 500	23104,5
56b-3	?	Küçük Çocuk	?	Dükân ve mağaza icaresi 4226	48904
57b-1	Hacı Hızır Mahallesi	? Hanım bint Hacı İsmail Ağa	23 Zilhicce 1263	Bir kıta bağ 500	29.468
60a-1	Sadık Mahallesi	Emine bint İbrahim	13 Safer 1264	Nısıf hisse menzil 600	2370
60a-2	Kullar Karyesi	Habibe bint Hüseyin	20 Zilhicce 1263	Bir bab mülk menzil 360	1238
60b-1	Turna Oğlu Çiftliği	Karga oğlu kara Mehmed bin Salih	25 Şevval 1263	Bir bab oda 100	13796
60b-2	Çepni Karyesi	Emir Ali oğlu Osman	25 Zilhicce1263	Bir bab harab mülk menzil 500, karyede bir kıta tut bağçesi 200	1450
61b-3	?Baş Mahallesi	Şeyh İbrahim bin Hüseyin bin Abdullah	10 Safer 1264	Hırdavat menzil, bir bab mülk menzil 1000	2120,5
62a-1	Değirmen dere Karyesi	Deli Mehmed Ali oğlu Ahmed bin Abdullah	4 Muharrem 1264	Karyede bir bab mülk menzil 1200	3459
63a-1	? baş Mahallesi	Zeyneb Hatun bint Mehmed bin Abdullah	29 Zilhicce 1263	Ali Kahya çiftliğinde kain bir kıta tut bahçesi 500, mahallede bir bab konak 5000,	38753
64a-1	Saraylı Karyesi	Fatma Hatun bin ?	9 Muharrem 1264	Bir miktar harab bağ 10, hırdavat menzil 10	2265
66A-2	Saraylı Karyesi	Mehmed bin Ömer	9 Muharrem 1264	Bir bab mülk menzil bir kıta bağçe 1000	5715
66b-2	Şerablı Karyesi?	Mehmed oğlu ali bin Emin	9 Muharrem 1264	Karyede nısıf menzil ve bir miktar bağ 300	3947,5

66b-1	Şerablı karyesi	Emir Yusuf oğlu Ahmed bin Yusuf	9 Muharrem 1264	Bir bab menzil ile bağçenin nısıf hissesi 300, Bayar nam mahalde fındıklık bağçe 500, harab bağ 50,	1640
67a-1	Değirmen dere Karyesi	Hava hatun bint Arif	20 Muharrem 1264	Bağ 95, üzümlük bağ 150,bağ 110	2634
67b-1	Yeniköy Karyesi	Kazi veled Suzurmi	11 Muharrem 1264	Karyede bir bab mülk menzil ve bir miktar bahçe 1000, harab menzil 500, karyede bir bab samanlık 300ş, hırdavat menzil 50, karyede bahçe 1000, bağ 300	5677
68a-2	Bağçecik Karyesi	Agobyan oğlu Merahud veled Esteryan veled Agob	14 Muharrem 1264	Çiftlik karibinde kain iki bağ ve bağçe 50, bağ 35, karyede menzil 1350, hırdavat menzil 10	1610
68b-1	Bağçecik Karyesi	Kızar oğlu Basu	14 Muharrem 1264	Bir ırgatlık bağçe 100, bir kıta bağçe 550, hırdavat menzil 50, karyede bir bab mülk menzil 2500, bir ırgatlık bağ 80	3480
69a-2	Yeni Cami Mahallesi	Berber Ali bin ? bin Abdullah	15 Muharrem 1264	Bir bab mülk menzil 800,bir bab dam 250, bir bab berber dükkânı derununda mevcut eşya 800,	6777,5
70a-1	Bağçecik Karyesi	Kirihu veled Burusi?	15 Muharrem 1264	Köy civarında bağçe 2000, iki kıta bağ 100, hırdavat menzil 150, bir bab dükkân 2000, karyede Bir bab menzil 10000	24922
74b-1	Bağçecik Karyesi	Menasi veled?	15 Muharrem 1264	Bir ırgatlık bağ 500, bir kıta bağçe 350, hırdavat menzil 50	4319
74b-2	Kocabaş Mahallesi	Bostancı Süleyman bin İsmail bin Abdullah	17 Rebi'ül-Evvel 1264	Bir bab mülk menzil 1150, hırdavat menzil 50	3035,5
75b-1	Hacı Hüseyin Mahallesi	Hacı Mehmed bin Abdullah	Curre Rebi'ül-Ahir 1264	Mahallede bir bab mülk menzil 1000	5294
76a-1	Sadık Mahallesi	?Mehmed bin Abdullah	20 Rebi'ül-ahir 1264	Hırdavat menzil 200, mahallede bir bab mülk menzil 3000, Gelme deresi nam mahalde bir kıta bağ 150	4393

78a-1	Değirmen Deresi Karyesi	Yemenici oğlu molla Ahmed bin Mehmed bin Abdullah	24 Rebi'ül-ahir 1264	Karyede harman tarla nam mahalde findıklık bağçe 4000, mezarlık nam mahalde muşmulalık ve findıklık bağçe 1050, findıklık bağ 660, yalı yolu nam mahalde findıklık bağçe 3520, paşa bağçesi nam mahalde findıklık bağçe 1500, Tekya deresi nam mahallede harab kestanelik 300, bağçe deresinde harab kestanelik 61, kuru çeşmede harab kestanelik 6000, karyede bir bab sagir menzil ve bir kıta kiraz bağçesi 5870, karyede bir bab menzil ve bağçe 6000	37042
83b-1	Hacı Hızır Mahallesi	Hacı Yusuf oğlu Ahmed Ağa bin Abdullah	Curre Rebi'ül- evvel 1264	Mahallede bir bab mülk menzil 7500, bir bab mülk menzil 1500	72959
80a-2	Çarşu Mahallesi	Kalascı Esteban veled Girgor	25 Rebi'ül-ahir. 1164	Hırdavat menzil 120, küçük hanlar içinde bir bab dükkanın nısıf hissesi 2000, mahallede bir bab ? nısıf hissesi 4200, bir kıta bağ 1500	14801

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KÖRFEZİN PARILDAYAN İNCİSİ: İZMİT SAAT KULESİ

H. KAMIL BİÇİCİ*

Giriş

Ölümlü bir varlık olan insanoğlu yeryüzünde adına yaşam denen zorlu bir gerçekle birlikte karşılaştı. Bu gerçekle birlikte yaşamı boyunca çevresinde olup bitenler onun sürekli ilgisini çekti. İnsanlar bir yandan doğup çoğalırken bir yandan da ölüyorlardı. Bu kısır döngü içerisinde kendisini, çevresini, doğayı, güneşi ve yıldızları sorgulamaya başladı. Ben kimim? Neyim? Yeryüzünün neresindeyim? Baktı ki, insanoğlunun elinden akıp giden kum taneleri gibi hayat için en kıymetli bir gerçek zamandı. Zamanda elle tutulur, gözle görülen bir şey değildi. Ama insanoğlu hayatının her anında karşısına çıkan bu durumu anlamak, ölçmek için adına saat denen zamanı ölçme birimini keşfetti. Dünya kendi ekseni ve güneşin çevresinde döndükçe, yeryüzündeki cisimlerin gölgeleri gün boyunca uzar ve kısalır. Saatlerin doğuşuyla ilgili düşüncelere göre en eski piramitlerin yeni yeni yapıldığı yıllarda Mısırlı gökbilimciler, yere dikine bir çubuk çakıp bunun oluşturduğu gölgenin konumuna bakarak günü belirli vakitlere ayırıp zamanı hesaplamının yolunu bulmuş oldular. Güneş'in yeryüzündeki durumuna göre, vaktin belirlenmesine yardımcı, en basit zamanı hesaplama yöntemini böylece bulup, zamanla geliştirmiş oldular. Saat sisteminin gelişmesi tamamıyla o zamanki dini inanışlar etkisindedir. Mısır dilinde saat anlamına gelen "wnwt" aynı zamanda rahiplerin yaptığı dini görev anlamına da geliyordu. Gündüz saatleri, Güneş Tanrısı Ra'nın ilerleyişine göre ölçülüyordu ve rahipler güneşin yolunu izlemek için değişik şekillerde yapılmış güneş saatleri kullanıyorlardı. Mısır ve diğer ülke kültürlerinde farklı yöntemler kullanılmaktaydı. Bunlardan birincisi gölgelerin uzunluğunu gözlemlemek en eskisiydi. Diğerleri de günü bölerken öğle vaktini başlangıç noktası olarak belirlemiş olmalarıydı.¹

M.Ö.3500'lerde yapılmaya başlanan ve bilinen ilk zaman ölçme aracı sayılabilecek obeliskler de (İstanbul Sultanahmet'te bulunan dikilitaş veya obeliskte bir çeşit zaman ölçerdir) büyük ihtimalle bu maksatla kullanılmıştı. Güneş'e bağlı zaman ölçme tekniğini daha sonraları Babililer, Yunanlılar ve Romalılar da geliştirerek kullanmıştır.

İlk önce güneş saati², güneş saatinden sonra su saatini, kumun belli bir sürede akıcılığını ön planda tutan kum saatini, mum veya yanan yağın yandığı süreyi bulunduğu kap üzerinde işaretleyerek gösteren ateş saatini ve sonrasında da ilk etapta büyük boyutlu, sonrasında da taşınabilir, küçük boyutlu mekanik saati keşfeden insanoğlu böylece zamanı hesaplamının kolay

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniv.Ed.Fak.San.Tar.Böl. Teknikokullar/Ankara e-mail: hurkamil@gazi.edu.tr

1 <http://mekaniksaat.wordpress.com/category/su-saatleri> (Erişim 07.12.12)

2 Bkz.-Barış Salman, "Saatin Eski Çağlardaki Teknolojisi: Güneş ve Su Saatleri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, (2009), s.17-26;-Nusret Çam, Osmanlı Güneş Saatleri, Kültür. Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.5-6,9-18; -Wolfgang Meyer, "İslamiyette Güneş Saatleri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, (2009), s.27-32.

yollarını bulmuştu (Çiz.1).³ Saydığımız bu çeşitli türde saatlerin yanında, gelişen tarihi olaylar içerisinde bir gökyüzü bilimi olan astronomiyle zamanın bağlantısını bulmaya çalışmış, çeşitli gökyüzü haritaları ve aletler yaparak gökyüzündeki ayın, güneşin, yıldızların, gezegenlerin dünya ve dolayısıyla insanlar ve tabiat üzerindeki etkilerini, hareketlerini keşfetmeye uğraşmışlar⁴ ve gökyüzü ile ilgili ölçümler yapan adına usturlap⁵ ve sonrasında rubu tahtası⁶ denilen aleti (Fot.1) yapmışlardı. Müslüman dünyasında ise; Araplar, Türkler ve İranlılar, zamanı ölçmek için kendi geliştirdikleri güneş, kum ve su saatlerine yönelmişlerdi. Müslümanlar günde beş vakit namaz kıldığından zaman çok daha hassas detaylar ile belirlenmişti. Sabah, öğlen, ikindi, akşam ve yatsı namazının doğru zaman aralıklarında kılınabilmesi için İslam uygarlığınca kullanılan güneş saatleri daha önceki örneklerine nazaran çok daha hassas ölçülerde yapılmışlardı. Evlerinde, saraylarında su ve kum saatleri, cami, medrese ve kitaplıklarda ise, güneş saatlerini kullanmayı tercih etmiş oldukları düşünülmektedir.

Fatih'in İstanbul'u Bizanslılardan alarak ortaçağı kapatıp yeni bir çağı başlatmasıyla birlikte, Osmanlı döneminde saatle ilgili kıpırdanmalar da başlamıştı. Fatih saray için saatçi ustaları çağırılmış. XVII. asrın ortalarına gelince saat konusunda bilgi ve deneyim kazanan bazı Osmanlı saat ustaları tarafından İstanbul'da saat imalatı yavaş yavaş yapılmaya başlandı. İlerleyen zaman içerisinde Osmanlı ülkesinde uzun ahşap kasalı saatler⁷, masa saatleri, koyun saatle-

- 3 Bkz.-Atilla Bir- M. Kaçar, "Saat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.35, (2008), s.324; -A. Tuzcular, "Türk İskelet Saatleri", Kültür ve Sanat Dergisi, S.5, Ocak, (1977), s.72-77; -Aysel Tuzcular, "19. Yüzyıl Cep ve Kolye Saat Örnekleri", Sanat Dünyamız, S.31, (1984), s.60-64; -Aydın Akyüz, <http://www.turkishtradition.net/?p=449> (Zaman Makinaları ve Türk Saat Ustaları) (E.T.19.04.2014); -C.Esat Arseven, "Saat maddesi", Sanat Ansiklopedisi, c.4, (1994), s.1733; -Emel Şölenay-O.Aksakal, "Zaman Kavramı, Avrupa Seramik Masa ve Şömine Saatleri (18. Yüzyıl Başı-19. Yüzyıl)", Sanat ve Tasarım Dergisi, S.7, Aralık (2011), s.111-122; -Feza Çakmut, "Topkapı Sarayı Saatleri", Saat Dünyası Dergisi, İstanbul Saatçiler Odası Yayınları, Sayı: 3, Nisan-Mayıs, (2005), s.40-41; -Hakkı Acun "Saat Kuleleri ve Önemi", Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı, Karabük Valiliği,(2011), s.5-15; -H.Örcün Barışta, "İstanbul Cami ve Türbelerinde 19. Yüzyıl Ayaklı, ya da Uzun Kasalı (Gövdeli) Avrupa Saatleri ve Osmanlı Sanatındaki Etkileri", Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişimler ve Sanat, Prof.Dr. Günsel Renda'ya Armağan, H.Ü.Ed.Fak. San. Tar.Böl., (2011), s.77- 82; -H.Kamil Biçici, "Gaziantep Cami Duvar Saati Bezemelerinden Çeşitli Örnekler", Vakıflar Dergisi, S.34, (2010), s.61-98; -H. Kamil Biçici "Sanat Tarihi Açısından Duvar Saati Süslemeciliği: İstanbul PTT Müzesi ve İzmir TCDD Müzesi'ndeki Duvar Saatleri Örneği", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.53:2, (2012), s.147-186; -H.Kamil Biçici "Beykoz Camilerinde Yer Alan Bezemeli Duvar Saati Örnekleri", Süleyman Demirel Üniversitesi, Sos.Bil. Der., S.30, Aralık, (2013), s.155-176; -H.Kamil Biçici, "ANKARA VAKIF ESERLERİ MÜZESİNDE SERGİLENEN CAMİ SAATLERİNİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10 Fall, (2014), s.115-147; -J.Ruska, "Saat", Milli Eğitim Bak., İslam Ansiklopedisi, C.10, (1988), s.2-3; -Kemal Özdemir, Ottoman clocks and watches, TYT Bankası Yayınları, İstanbul, 1993, s.9-13,49, 60; -Kemal Çiğ, "Topkapı Müzesi Saat Seksiyonu", Sanat Dünyamız, S.12, (1978), s.2-9; -Muammer Dizer, "İslamda ve Osmanlılarda Saat", Bilim Birlik Başarı, S.44, (1986), s.13-16; -Meydan Larousse, "Saat maddesi", Sabah Gazetesi Büyük Lügat ve Ansiklopedisi, C.17, s.158-159; -Necati Akgür, "Türk-İslam Bilim Tarihi: Saatler", Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, S.89, (1994), s.158-205; -Otto Kurz, European Clocks and Watches in the Near east, London (1975); -Otto Kurz (Çev.A.Özdamar), Sultan İçin Bir Saat, Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, s.36-40; -Şule Gürbüz, "Osmanlı Saatçileri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, (2009), s.105-114; -Şule Gürbüz, Saat Kitabı, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Bşk.Yay., İstanbul, 2011, s.40-47, 70-74; -TBMM, (Tarihsiz). Saat Müzesi Kataloğu, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara; -Wolfgang Meyer, Topkapı Müzesindeki Saatlerin Kataloğu, İstanbul, 1970; -Yelda Eroğlu, "Saatin Yolculuğu", Raillife, TCDD Yay.S.40, Nisan, (2009), s.46-50; -Zübeyde Günayol, <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbcayol-4575/> Erişim: 13.09.2012.
- 4 Bkz.-Seyyed Hossein Nasr, Science And Civilization In Islam, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968, s.168-181; -S.Tekeli, S., 16'ncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri, Ankara Üniv.Basımevi, 1966.
- 5 Bkz.-M.Bayraktar, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, T. Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1985, s.85-96; -Kurz, 2005, a.g.e. s.19-22.
- 6 Bkz.-Şinasi Acar, "Rubu Tahtalarının Tarihçesi", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, (2009), s.83-90.
- 7 Barışta, 2011, a.g.m., s.77- 82.

ri⁸, kalkan duvar saatleri⁹, iskelet saatleri¹⁰ ve saat kuleleri¹¹(Fot.2-4) gibi XVIII-XIX yüzyıllar içerisinde farklı beğenilere ve ihtiyaca yönelik saatler ithal edilmiş, yerli imalat ürünü olarak yapılan saatler imal edildi. Çoğunlukla taklit edilerek veya küçük bir ilaveyle yapılan yerli saatler ile Batı'dan ithal edilen saatler toplumun her kesiminin sosyal durumuna göre çeşitli tipte ve özellikte elde edilerek çoğunlukla İstanbul'da ve sonrasında Anadolu'da, Balkanlar'da beğeniyle kullanıldı.

Türk Sanat Tarihi içerisinde, Kocaeli Saat Kulesi, gerek Kocaeli'nin eski tarihinden günümüze şehrin simgesi olması, gerekse Osmanlıdan yeri doldurulamaz bir hatıra olması ve sanat tarihi açısından önemli izler taşıması yönünden bu konuyu ele alınmaya çalışılmıştır.¹² Kocaeli Saat Kulesi kendi kültürümüzü yansıtan, yaşatan önemli bir yapıdır. Geçmişte bazı araştırmacıların bu konuyu incelemelerinin yanında kendi açımızdan da şehrin adeta koruyucu bir nazarlığı olan kulenin tanıtımının yapılması ve bu eserle ilgili hatıraların tekrar canlandırılması hedeflenmiştir.

Kocaeli Saat Kulesini tanıtmaya geçmeden önce saat kulelerinin genel özellikleri ile ilgili Hakki Acun'un kitabında belirttiği genel bir bilgiden söz etmek gerekir;

"Saat kuleleri genel olarak gövde ve köşk bölümlerinden oluşur. Kaide, bölümünde bir oda, oda içinde kulenin üzerine çıkmak için bir merdiven yer alır. Bu oda bazen muvakkithane olarak düzenlenmiştir. Bazen de bu kaide üzerinde çeşme bulunur. Kulenin ikinci bölümü olan gövde içinde köşk bölümüne çıkan merdiven yer alır. Merdiven "Z" şeklinde ya da "Spiral" şekilde kulenin iç duvarlarını dolaşarak yukarı doğru çıkar. Gövdenin orta bölümünde saatin ağırlıklarının rahatça aşağı yukarı inip çıkması için boşluk bırakılmıştır. Saat kulesinin en son katı köşkün bulunduğu kısımdır. Köşkün içinde saat mekanizması vardır. Saat Mekanizması üzerinde küçük bir saat bulunur. Bu saat yukarı bir mille bağlanır. Bu mil kulenin dışındaki saat kadranları üzerinde bulunan akrep ve yelkovanı hareket ettirir. Ayrıca yukarıdaki çanın tokmağını çalıştırır. Saat mekanizmasının çarkları arasında bulunan iki makaraya sarılı, uçlarında ağırlıkları bulunan iki çelik halat vardır. Bu halatların ucundaki ağırlıkların aşağı-yukarı inip çıkmasıyla satin kurularak çalışması sağlanır. Birinci makaraya sarılı halat ve altındaki ağırlık saatin çalışmasını, ikinci makaraya sarılı halat ve ağırlık tokmağın çana vurmasını sağlar. Saat köşkünün tepesinde bir çan yer alır. Bu çanın üzeri bazen bir kubbe veya külahla örtülüdür. Çanın sesinin uzaklara duyurulması için kenarlarında pencere ve açıklıklar bırakılmıştır".¹³ (Çiz.2).

8 <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde-g%C3%BCnyol.4575/> (Erişim Tarihi: 13.9.12)

9 Kurz , 2005, a.g.e., s.36-40

10 Tuzcular, 1977, a.g.m., s.72-77; -Çakmut, 2005, a.g.m., s.40-41;- Gürbüz, a.g.e., s.40-47, 70-74

11 Acun, 2011, a.g.e., s.5-15

12 Bildiri konuyla ilgili yardımlarından dolayı Resul Narin'e şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

13 Acun, 1994, a.g.e. s.8.

SAAT KULELERİNİN BATI'DA VE OSMANLI'DAKİ DURUMU

KOCAELİ (İZMİT) SAAT KULESİ

Kocaeli Kemalpaşa Mahallesi'nde Av Köşkü ile Atatürk Heykeli arasında, tepe üzerinde yer alan Saat Kulesi'ni, İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından Sultan II. Abdülhamit'in tahata çıkışının 25. yıldönümü nedeniyle yaptırmıştır (Fot.5-30, Çiz.3).¹⁴

"93 harbinden sonra fakir bir halka sahip olan İzmit Vilayeti, daha da çok fakirleşmiştir. 1894 yılında Merkez üstü İzmit Körfezi olan depremde, çok kişi hayatını kaybetmiş ve büyük bir maddi kayıp oluşmuştur. Başka depremler de eklenince, sık sık yangınlar meydana gelmiştir. Osmanlı Devletinin başkentinin yanındaki bu şehir gün geçtikçe fakirleşip, içinden çıkılmaz bir fakirliğe ilerlemekteydi".¹⁵31 Ağustos 1900 tarihinde İzmit Saat Kulesinin temeli atılmıştır. Kazılan temeli ve koyulan bir kaç parça taş belli bir süre orada kalmıştır.¹⁶ (Fot.16).

Osmanlı döneminde yapılan birçok kulesinin mimarının bilinmemesine karşılık Bayburt, İzmir, Tophane, Sungurlu ve Yozgat Saat Kulelerinin mimarı İzmit Saat Kulesinde olduğu gibi bilinmektedir. ¹⁷ İzmit Saat Kulesi'nin mimarı, çoğunlukça kabul edilen görüşe göre Mimar Vedat Bey'dir. Bazıları da; İzmit Saat kulesinin mimarı olarak İzmitli Ermeni bir azınlık mimarı olan Mihram Azaryan'dan bahsetmektedir.

Kastamonu, Adana, İzmir, İstanbul, Üsküp, Şam, Bağdat gibi pek çok önemli vilayette saat kuleleri hep aynı dönem içinde inşa edildikleri görülmektedir. İzmit Saat Kulesi'nin yeri belirlenirken bulunduğu yerin şehrin merkezine yakın olması uygun görüldüğünden dolayı, tren istasyonu ile o yıllarda bir çok işçinin çalıştığı tersaneye yakın bir yerin seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İzmit Saat Kulesi anıtsal ölçülerde Osmanlı döneminde yapılmış yapılardan biridir. Yapının temeli atıldıktan iki sene içinde binbir zorlukla, halkında katkısıyla tamamlanmasından sonra İzmitliler yapıya kendi evleri gibi sahip çıkmışlardır. Ne de olsa inşa edilen bu saat kulesi, kendi bedenlerinden bir parçaydı. Kulenin harçları arasında kendi maddi, manevi destekleri yanında alın terleri de bulunmaktaydı. Yapıyı inşa eden mimarda halkın tereddütlerini, milli ve ananevi duygularını bildiğinden yapıyı ona göre tasarlayıp, biçim verdiği anlaşılmaktadır.

İzmit Saat Kulesi'nin mimarisi ve süslemesine gelince (Fot.31-49); kulenin her bir köşesinde silmeli, ince uzun birer pencere bulunmaktadır.3.65x3.65 m ölçülerindeki kare planlı kulenin üç yüzü, mermerden yapılmış çeşmelerle süslenmiş dört katlı kule biçimindedir. Saat kulesi ikinci katındaki balkondan itibaren üst kısımlara çıkıldıkça daralarak yükselmektedir.¹⁸ Kulenin çevresinin genişliği üç silme ile dört kata bölünmüştür. Her katta farklı uygulamaların, süslemelerin denenmiş olduğu göze çarpmaktadır. Birinci kat çeşmelere yer verilen bölümdür.

14 Şennur Kaya, Tanzimattan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938), Kocaeli Bel.Yay. Kocaeli, 2009, s.175-178; <http://www.kocaeli.bel.tr/Files/English/PDFs/turizmson.pdf>, s.40. (Erişim: 09.02.2016)

15 <https://sites.google.com/site/izmitsaatkulesii/tarihcesi/izmit-saat-kulesinin-kurulus-asamasi> (Erişim: 01.01.2016)

16 <https://sites.google.com/site/izmitsaatkulesii/tarihcesi> (Erişim: 01.01.2016)

17 Acun, 1994, a.g.e., s.54.

18 <http://www.yeniasir.com.tr/sarmasik/2013/07/17/sadece-saati-icin-10-bin-altin-harcandi> (Erişim: 29.01.2016); <http://www.artnicomedia.org.tr/index.php/74-tanitim-katagorisi/izmit-tarihi-tarihi-ve-turistik-yerleri/31-saat-kulesi.html> (Erişim: 25.01.2016)

Saat kulesi, köşelerinde ikişer sütun ve kenarlarında çemberi andıran, kemerli sebilleri bulunan kare bir kaide üzerinde yükselmektedir. Sebiller basık yuvarlak niş şeklinde olup, silmelerle çevrilidir. Buradaki sebilli kaide üzerinde yükselen kulenin köşeleri pahlanmış kare prizma şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca bu sebillerin profilli birer teknesi bulunmaktadır. Neoklasik üslupta yapılan Saat Kulesi'nin her köşesinde silmeli, ince uzun birer pencere bulunmaktadır. Hereke ve Tavşancıl'dan getirilen traverten taşlarla neoklasik üslupla inşa edilmiş olan kulenin üç tarafında çeşmeler bulunmaktadır.¹⁹ Sütun başlıkları baklava biçiminde dilimlidir. Sütunların üst bölümünde sekiz dilimli iç içe geçmiş panolar yer almaktadır. Panoların yakınında birer konsol gibi çıkan, taşıyıcı işlevi olmayan, dekoratif özellikler taşıyan çeşitli kır çiçekleri, akantuslar, inci tanesi ve dilimli profiller betimlenmiştir. Saat Kulesi'nin üç tarafında bulunan sebillerin alınlığında ve kapısı üzerinde yapının yapılışı ile ilgili bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerde "1318 Belediye etti inşa bu kule ile çeşme-i Seyit Kamari'ye" yazılıdır. İlk katın ön cephesinin iki yan kenarında bir pano içerisinde ise; kır çiçekleri ve yapraklardan oluşan birer çelenk göze çarpmaktadır.

Çeşme aynalığında²⁰ üç dilimli bir şekil içerisinde ay yıldız, ay yıldızın altında da bir kurdelayla sarılmış çelenk veya kıvrık dal bulunmaktadır. Kıvrık dal, karşılıklı bir sıra ikili yapraklardan ve menekşelerden oluşmaktadır. Bitkisel motifin en üst ucu tek yaprakla son bulmaktadır. İki yan kısımda bulunan dilimlerin her bir ucu sütunu andırır şekilde aşağıya doğru inmektedir. Üst kısımda rozet çiçeğini andıran birer stilize kır çiçeği karşımıza çıkmaktadır. Çeşmelerin su teknesinin kenarında stilize olmuş akantus yaprağını hatırlatan motifler ile profilli dilimler göze çarpmaktadır. Çeşme teknesi bir ayak üzerine oturmaktadır. Bu ayağın üzeri çoğunlukla akantuslar, inci dizileri ve profillerden oluşan bir süslemeyle kuşatılmıştır. Çeşme teknesinin her iki kenarında yer alan birer pano içerisine bir ışın şuası yerleştirmişlerdir. Çeşmenin mermer aynalığın üstünde kilit taşı gibi çıkmış bir çıkıntı üzerinde çeşitli bitkisel unsurlar ve dilimli profiller işlenmiştir.

İkinci katta, kaide ile gövde arasına daha sonraki bir tarihte demir korkuluklardan oluşan bir balkon ilave edilmiştir. Her cephe yüzeyinde kaş kemerli pencerelere yer verilmiştir. Kemerler her cephede iki yanda sütun başlığı gibi alınmış bir ayağa oturmaktadır. Bu başlığın üzerinde dor, ion ve korint sütun başlığını anımsatan volütler, derin yivli profiller ve bitkisel unsurlar seçilebilmektedir. Bu düzenleme ikinci katın her cephesinin köşesinde, pencerelerin bitişiğinde yer alan dört sütunun başlığında da ele alınmıştır.

Kulenin 3. Katında da ikinci katta olduğu gibi her cephe yüzeyinde kaş kemerli pencerelere yer verilmiştir. İkinci katta karşımıza çıkan, üçüncü kata sarkan, sütunların başlığının üzerine birer kaideli, şişkin gövdeli, dairesel başlıklı nesne yerleştirilmiştir. Bu nesnenin üzeri bitkisel unsurlarla şekillendirilmiştir. Ayrıca, her cephenin köşesinde içi boş bir yumurta, bir madalyon motifi şeklinde dördüncü katı belirleyen silmelere kadar devam eden pano dizisi betimlenmiştir.

Kaş kemerler iki yanda, üst ve altta birer kısmen sütun başlığını akla getiren çıkıntı yapan profile oturmaktadır. Bu profilin içerisini stilize olmuş akantus yaprakları çevirmektedir. Pencerenin hemen altında ortada bir madalyon içerisinde Sultan II.Abdülhamit'in tuğrası da dikkat çekmektedir. Tuğranın iki yanına bitişik olarak C kıvrımlı büyük birer akantus yaprağı

19 Tülin Onur, Mimar Vedat Tek, Mimari Kişiliği ve Dönemin Mimarlık Sorunları, Ankara Üniv.Sos.Bil.Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1988, s.248-249.

20 https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0zmit_Saat_Kulesi#Mimari_C3.B6zellikleri (Erişim : 01.01.2016)

konulmuştur. Akantusların içinde testere dişi motifi bir bordür şeklinde devam etmektedir. Akantusun üst ve alt kenarlarının ucunda birer rozet çiçeği dikkat çekmektedir. Akantusun alt kısmına birer yuvarlak biçimli inci tanesi işlenmiştir. Pencere balkonlarının ve katın cephesini kuşatan, yüzeyi kare şeklinde boşluklardan oluşan, kuş evlerini anımsatan bir düzenleme göze çarpmaktadır.

Dördüncü katın çevresine ise, dört yöne yönelik birer saat kadranı yerleştirilmiştir. Saatlerin etrafında üçer pencere kuşağı yer almaktadır. Kuşakların köşelerinin içlerinde stilize olmuş birer kır çiçeği ve akantus yaprakları yerleştirilmiştir. Saatlerin üzerinde kulenin etrafını bordür şeklinde saran meander motifleri dikkat çekmektedir. Saçağın altında her cephede biri büyük, sekizi küçük olmak üzere konsol şeklinde çıkıntılar işlenmiştir. Süsleme amaçlı taşıyıcı görünümlü çıkıntılarının üzerleri ve çevresi çiçeklerle, bitkisel motiflerle ve profillerle kuşatılmıştır. Saat Kulesinin üzeri de saçaklı, ince sivri bir külah ile örtülmüştür.

Saat Kulesinin bozulan saati 1929 yılında yenisiyle değiştirilip, Mustafa Şem'i Pak tarafından yeni saat yerine takılmıştır.²¹ Kulenin saati 1970'te SEKA tarafından, 2006 yılında Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından lüzum üzerine tamir edilmiştir. Ayrıca, 2013 yılının sonunda arızalan saat 2014 yılında Milli Sarayların ilgili birimine tamir için gönderilmiş ve 2015 yılında tamiri tamamlanan saat yerine konulup faaliyete geçirilmesiyle tekrar eskisi gibi çalışmaya başlamıştır.

SONUÇ

Osmanlı mimarının yabancı ve azınlık mimarların elinde ve etkisinde olan tarihi değerlerini tekrar kendi milletimize yeniden tanıtmayı amaçlayan saat kulesi örneklerindedir. Yapıya ön cephenin ortasından girilecek şekilde planlandığı anlaşılmaktadır. Yapının her köşesinden faydalanılmaya ve yapının görünümüne dikkat verilmeye çalışılmış olup, planının kullanışlı olabilmesi düşünülerek kuleyle ilgili akla gelen bütün ayrıntılar ve sorunlar inşa öncesinden çok iyi tetkik edilerek, çözülmeye çalışılmıştır. Saat kulesinin yapısal, estetik ve süsleme bakımından zarif fakat etki verici bir şekilde yapılmasına gayret edilmiştir. Mimar ön cephesindeki düzenlemede dengeli bir görünüm sağlamaya çalışmış, böylece dışarıdan bakıldığında izleyici tarafından iyi algılanabilen giriş cephesi ve katlar arasındaki görünümün dengeli bir biçimde verilmesi hedeflenmiştir. Yapının girişinin üç yüzünde bulunan çeşmelerle, sütunlarla ve daha sonraki tarihte yapılan demir korkuluklardan oluşan seyir balkonuyla yapıya hareket ivmesi kazandırılmıştır. Yapının sütunları taşıyıcı niteliklerinden daha çok yüzeylerdeki keskin çizgileri yumuşatıcı, hareketlendirici özellikleri nedeniyle kullanılmış olmalıdır. Çeşmelerinde mermer malzeme kullanılan yapının sütunlarının baklava dilimli sütun başlıkları biçiminde düzenlenmesi ile geçmişteki değerlerimiz eser üzerinde yaşatılmaya çalışılmıştır. Yapının içinin düzenlenmesinden çok dış yüzeyinin Türk kültürünü yansıtan süsleme unsurlarıyla göz zevkini bozmayacak şekilde, fazla ayrıntıya kaçmadan düzenlenmesine çaba gösterilmiştir. İzmit Saat Kulesi'nin yapım planının ve süslemelerinin o dönemin popüler üsluplarından biri olan neoklasik üslup ile halkın biçimsel beğenilerini ön plana çıkartan bir anlayışın sentezlenerek inşa edilmesine önem verilmiştir. Yapıda gözü oyalayan, son derece süslü, pahalı ayrıntılara girilmemeye dikkat edilmiştir. Yapıya odaklanma önem kazanmıştır. Saat kulesinin yapılışındaki amaca ve kurulacağı yere tamamen uygun, şehrin deniz ve her tarafından görülebilecek

21 <http://cekirdekgezi.blogspot.com.tr/2015/02/izmit-saat-kulesi.html> (Erişim: 11.02.2016); -Cansever, 2009, a.g.e.,s.152.

şekilde konumlandırılmasının uygun hale gelmesi sağlanmıştır. Kulenin yapısal kısımlarının durağan yapı unsurlarıyla birlikte, süslemeleri arasında son derece uyumlu bir harmoni etkisi yaratılmaya çalışılmıştır. Balkonun görünüş detayları, gerekse yapısal oluşumu, süslemeleri kuleye uyumlu bir biçimde ele alınmıştır.

Çanakkale, Dolmabahçe ve İzmir Saat Kulelerinde alt bölümlerinde yer alan sebil veya çeşmelerle İzmir Saat Kulesinin çeşmelerini hatırlatmaktadır. Ayrıca, İzmir Saat Kulesinin giriş katının sütunlu olması İstanbul Tophane Saat Kulesini, Dolmabahçe Saat Kulesini ve İzmir Saat Kulesini; Sivri külahlı kuşun veya çinko kaplı çatısıyla Bilecik Saat Kulesini; dört katlı yapılması dolayısıyla Balıkesir, Bilecik, Çanakkale, Dolmabahçe, İzmir ve yurtdışından da Nablus/Filistin Saat Kulelerinde bulunan benzer yapıım özelliklerini anımsatmaktadır.

İzmir Saat Kulesi bir asırlık geçmişe sahip, mimarisi ve kitabeleriyle hayranlık uyandıran, İzmir halkına her gün her saat eşlik eden zamanın değil aslında hayatın geçtiğini, İzmir'in simgesi haline gelen heybetli ama bir o kadar zarif bir saat kulesidir. Varlığı her zaman Kocaeli'nin güzide insanlarına yeni hatıralar katmıştır. Gencinden yaşlısına kadar yerli ve yabancı bir çok insanın saat kulesi ile ilgili hoş bir hatırası mutlaka vardır. Adeta kentle özleşen ve yerli, yabancı pek çok turistin uğrak yeri olan saat kulesi kurşun kaplı çatısı, kendine has uzun, taşkın saçaklı külahı ile eski dönemin fantastik masallarından fırlamış gibi, şehre ayrı bir ahenk katmaktadır. Genç yaşlı demeden dostların, arkadaşların, sevgililerin buluşma noktası, dinlenme, mesire yeri, zamana meydan okuyan bir habercisi, adeta şehrin dimdik ayakta olan, uyumayan bir bekçisi olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, Şinasi, "Rubu Tahtalarının Tarihçesi", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, (2009), s.83-90.
- Acun, Hakkı, "Saat Kuleleri ve Önemi", Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı, Karabük Valiliği, Safranbolu, (2011), s.5-15.
- Akgür, Necati, "Türk-İslam Bilim Tarihi: Saatler", Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, S.89, (1994), s.158-20
- Akyüz, Aydın, <http://www.turkishtradition.net/?p=449> (Zaman Makinaları ve Türk Saat Ustaları) (Erisim Tarihi.19.04.2014).
- Anonim, "Saat maddesi", Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, C.19, (1993), s.10016-10018.
- Arseven, Celal Esat, "Saat maddesi", Sanat Ansiklopedisi, C.4, (1994), s.1733.
- Barışta, H.Örcün, "İstanbul Cami ve Türbelerinde 19. Yüzyıl Ayaklı, ya da Uzun Kasalı (Gövdeli) Avrupa Saatleri ve Osmanlı Sanatındaki Etkileri", Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişimler ve Sanat, Prof.Dr. Günsel Renda'ya Armağan, H.Ü.Ed.Fak. San.Tar.Böl., (2011), s.77- 82.
- Bayraktar, M. İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, T.Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1985.
- Biçici, H.Kamil, "Gaziantep Cami Duvar Saati Bezemelerinden Çeşitli Örnekler", Vakıflar Dergisi, S.34, (2010), s.61-98.
- Biçici, H. Kamil, "Sanat Tarihi Açısından Duvar Saati Süslemeciliği: İstanbul PTT Müzesi ve İzmir TCDD Müzesi'ndeki Duvar Saatleri Örneği", Ankara Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.53:2, (2012), s.147-186.
- Biçici, H.Kamil, "Beykoz Camilerinde Yer Alan Bezemeli Duvar Saati Örnekleri", Süleyman Demirel Üniversitesi, Sos.Bil.Der., S.30, Aralık, (2013), s.155-176.
- Biçici, H.Kamil, "'ANKARA VAKIF ESERLERİ MÜZESİNDE SERGİLENEEN CAMİ SAATLERİNİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10 Fall 2014, (2014), s.115-147.
- Bir, Atilla- M. Kaçar, "Saat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.35, s.324.
- Cansever, Meltem, 100 Saat Kulesi, İstanbul, 2009.
- Çakmut, Feza, "Topkapı Sarayı Saatleri", Saat Dünyası Dergisi, İstanbul Saatçiler Odası Yayınları, Sayı: 3, Nisan-Mayıs, (2005), s.40-41.
- Çam, Nusret, Osmanlı Güneş Saatleri, Kültür. Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Çiğ, Kemal, "Topkapı Müzesi Saat Seksiyonu", Sanat Dünyamız, S.12, (1978), s.2-9.
- Dizer, Muammer, "İslamda ve Osmanlılarda Saat", Bilim Birlik Başarı, S.44, İzmir, (1986), s.13-14.
- Eroğlu, Yelda, "Saatin Yolculuğu", Raillife, TCDD Yay. S.40, Nisan, (2009), s.46-50.
- Evliya Çelebi, Seyahatname, C.V. İstanbul, 1984.
- Günyol, Zübeyde. "Eski Saatler", İslam Forumu. <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde-g%C3%BCnyol.4575/> (Erişim: 13.09.2012).

- Gürbüz, Şule "Osmanlı Saatçileri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, s.105-114.
- Gürbüz, Şule, Saat Kitabı, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Bşk.Yay., İstanbul, 2009.
- Kaya, Şennur, Tanzimattan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938), Kocaeli Bel.Yay. Kocaeli, 2009.
- Kienitz, Friedrich-Karl, OsmanischeUhturme, Ein Stück Kulturgeschichteaus AltenTürkischen Stadten, Mitteilungen, 1963.
- Kurz, O. European Clocks and Watches in the Near east, London, 1975.
- Kurz, Otto, (Çev.Ali Özdamar) Sultan İçin Bir Saat, Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005.
- Meydan Larousse, "Saat maddesi", Sabah Gazetesi Büyük Lügat ve Ansiklopedisi, C.17, s.158-159.
- Meyer, Wolfgang, Topkapı Müzesindeki Saatlerin Kataloğu, İstanbul, 1970.
- Meyer, Wolfgang, "İslamiyette Güneş Saatleri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, (2009), s.27-32.
- Nasr, Seyyed Hossein, Science And Civilization In Islam, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968.
- Onur, Tülin, Mimar Vedat Tek, Mimari Kişiliği ve Dönemin Mimarlık Sorunları, Ankara Üniv. Sos.Bil.Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Arkeoloji-Sanat Tarihi Böl., Ankara, 1988.
- Özdemir, Kemal, Ottoman clocks and watches, TYT Bankası Yayınları, İstanbul, 1993.
- Ruska, J. "Saat", MEB.İslam Ansiklopedisi, C.10, (1988), s.2-3
- Salman, Barış, "Saatin Eski Çağlardaki Teknolojisi: Güneş ve Su Saatleri", Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, (2009), s.17-26.
- Tekeli, S., 16'inci Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri, Ankara Üniv.Basımevi, 1966.
- Tuzcular, Aysel, "Türk İskelet Saatleri", Kültür ve Sanat Dergisi, S.5, Ocak, (1977), s.72-77.
- Tuzcular, Aysel, "19. Yüzyıl Cep ve Kolye Saat Örnekleri", Sanat Dünyamız, S.31, (1984), s.60-64.
- TBMM, Saat Müzesi Kataloğu, (Dolmabahçe Saat Müzesi), Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları (Tarihsiz), Ankara.
- <http://www.kocaeli.bel.tr/Files/English/PDFs/turizmson.pdf>, s.40. (Erişim: 09.02.2016)
- <https://sites.google.com/site/izmitsaatkulesii/tarihcesi/izmit-saat-kulesinin-kurulus-asamasi> (Erişim: 01.01.2016)
- <http://mekaniksaat.wordpress.com/category/su-saatleri> (Erişim 07.12.12)
- <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde-g%C3%BCnyol.4575/> (Erişim Tarihi: 13.9.12)
- <https://sites.google.com/site/izmitsaatkulesii/tarihcesi> (Erişim: 01.01.2016)
- <http://www.yeniasir.com.tr/sarmasik/2013/07/17/sadece-saati-icin-10-bin-altin-harcandi>

(Erişim: 29.01.2016); <http://www.artnicomedia.org.tr/index.php/74-tanitim-katagorisi/izmit-tarihi-tarihi-ve-turistik-yerleri/31-saat-kulesi.html> (Erişim: 25.01.2016)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0zmit_Saat_Kulesi#Mimari_.C3.B6zellikleri (Erişim : 01.01.2016)

<http://www.haber7.com/tarih-ve-fikir/haber/737950-tarihe-sahitlik-eden-saat-kuleleri> (E.T.18.12.2015)

<http://cekirdekgezi.blogspot.com.tr/2015/02/izmit-saat-kulesi.html> (Erişim: 11.02.2016)

FOTOĞRAFLAR, ÇİZİMLER VE HARİTA İLE İLGİLİ AÇIKLAMALAR

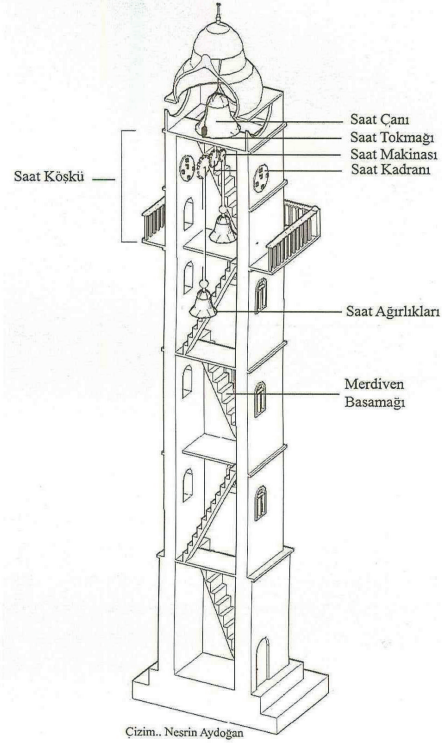
Fot. No:	AÇIKLAMALAR	Fot. No:	AÇIKLAMALAR
1.	Osmanlı rasathanesinde ölçüm yapan alimler, H.Acun'dan	28.	İzmit Saat Kulesi, genel görünüm
2.	Saat kulesinin çarkları, H.Acun'dan	29.	Kocaeli Saat Kulesinden görünüm, Google Sites'den
3.	Saat kulesinin ağırlıkları, H.Acun'dan	30.	Saat Kulesinden, genel görünüm
4.	Saat kulesinin çanı, H.Acun'dan	31.	Giriş
5.	Kocaeli ve saat kulesinden görünüm, Google'dan	32.	Cepheden görünüm
6.	Kocaeli ve saat kulesinden görünüm, Google'dan	33.	Cepheden görünüm
7.	Eski İzmit Kartpostalı, WowTurkey'den	34.	Çeşmesinin aynalığı ve teknesi
8.	Eski İzmit Kartpostalı, K.Ali-M.Atafırat'tan	35.	Çeşmesinden ayrıntı
9.	Eski İzmit Kartpostalı	36.	Çeşmenin üslemelerinden ayrıntı
10.	Eski İzmit Kartpostalı, Kocaeli Belediyesin'den	37.	Sütun başlıkları, demir korkulukları
11.	Denizden İzmit'e bakış, Kemal Can Hakkı'dan	38.	Sütunlar ve seyir balkonu
12.	Denizden İzmit'e bakış, WowTurkey'den	39.	Giriş katı cephesindeki çelenk
13.	İzmit'te 29 Ekim çöşkusu, Şengül Çolak'tan	40.	Saat Kulesinin kitabesi
14.	Kocaeli Saat Kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesin'den	41.	Penceresi ve balkon korkuluğu
15.	İzmit Tren İstasyonundan saat kulesine bakış, Fahri Seyrek'ten	42.	Tuğrası ve penceresi
16.	İzmit Saat Kulesinin temel atılışı, Kocaeli Belediyesinden	43.	Penceresi ve saati
17.	Saat Kulesinin alt bölümü	44.	Tuğrası ve penceresi
18.	Saat Kulesinin alt bölümü, Google Sites'den	45.	İkinci kat penceresi
19.	İzmit Saat Kulesi, genel görünüm, 1900.ler, Fahri Seyrek'ten	46.	KKulenin üstüne doğru bakış
20.	İzmit Saat Kulesi, 1900.ler, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden	47.	Kulenin saati
21.	Kocaeli Saat Kulesi genel görünüm, Google Sites'den	48.	Saat Kulesinin saatleri ve üst bölümü
22.	İzmit Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden	49.	İzmit Saat Kulesi'nin külahı, üst bölüm
23.	İzmit Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden	Çiz.1	Çağlar boyunca saatler, Hayat Ansiklopedisinden
24.	İzmit Saat Kulesi, Kocaeli Belediyesinden	Çiz.2	İzmit Saat Kulesi

25.	1900.ler, Tersane önünde bekleyen gemiler, Kocaeli Belediyesinden	Çiz.3	Saat kulesinin bölümleri
26.	1926.lar, Kasrı Hümayun ve Saat Kulesi, Kocaeli Belediyesinden	Harita	Osmanlı Dönemi saat kulelerinin bulunduğu yerler, H.Acun'dan
27.	Izmit Saat Kulesi, genel görünüm		

FOTOĞRAFLAR, ÇİZİMLER, HARİTA

Çiz.1, Saatin tarihsel gelişimi, Hayat Ansiklopedisi'nden

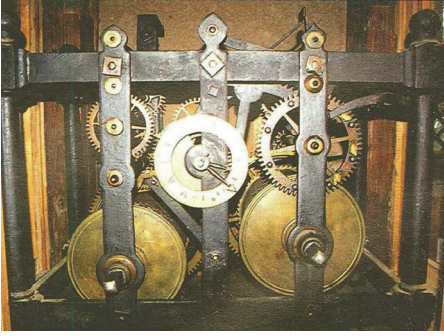
Çizim.. Nesrin Aydoğan
Çiz.2, Kule Saatinin Bölümleri,
Hakkı Acun'dan

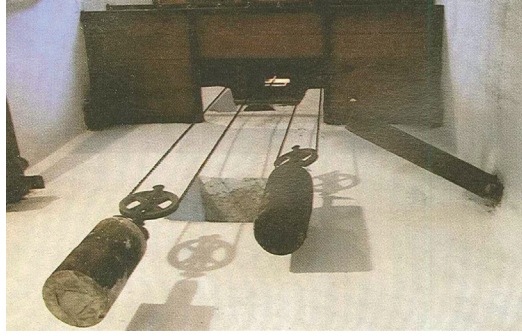
Fot.1, Osmanlı rasathanesinde rubu tahtasıyla
ölçüm yapan alimler.H.Acun'dan

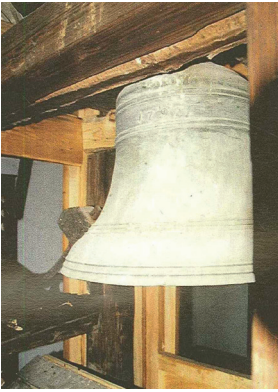
Harita-1, Osmanlı Döneminde saat kulelerinin bulunduğu yerler, H.Acun'dan.

Fot.2, Saat kulesinin içinden, çarklar, H.Acun'dan

Fot.3, Saat kulesinin içinden, ağırlıklar, H.Acun'dan

Fot.4, Saat kulesinin içinden, çan, H.Acun'dan

Fot.5, Kocaelinden görünüm, saat kulesi, Google'dan

Fot.6, Kocaelinden görünüm, saat kulesi, Google'dan

Fot.7, Eski İzmit ve saat kulesi, WowTurkey'den

Fot.8, İzmit ve saat kulesi, görünüm, K.Ali-M.Atafırat'tan

Fot.9, Eski İzmit ve saat kulesi, kartpostal

Fot.10, Eski İzmit kartpostalı, İzmit ve saat kulesi, Kocaeli Belediyesinden

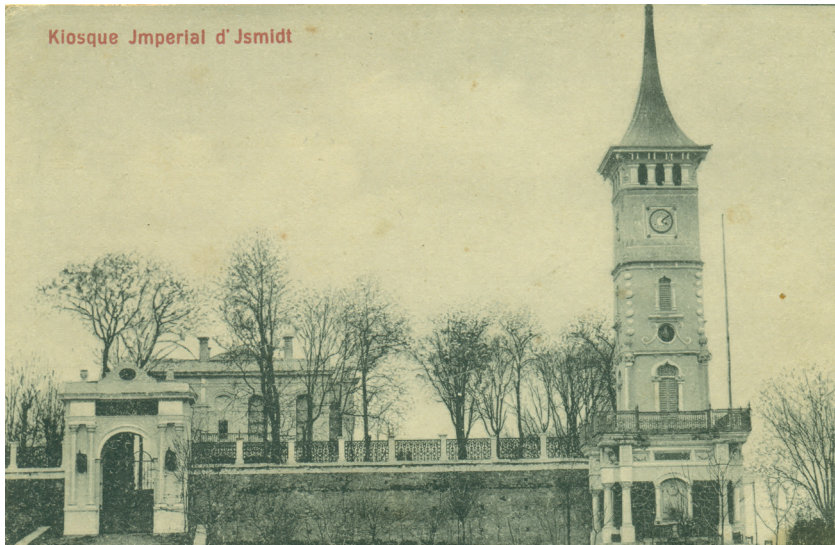
Fot.11, Denizden İzmit'e ve kuleye bakış, Kemal Can Hakkı'dan

Fot.12, Eski İzmit ve saat kulesi, WowTurkey'den

Fot.13, Kocaeli Saat Kulesinin eski görünümü

Fot.14, Kocaeli Saat Kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden

Fot.15, İzmit Tren İstasyonu, saat kulesi, Fahri Seyrek'ten

Fot.16, İzmit Saat Kulesinin temel atılışı, Kocaeli Belediyesinden

Fot.17, Saat kulesinin alt bölümü

Fot.18, Saat kulesinin alt bölümü, Google Sites

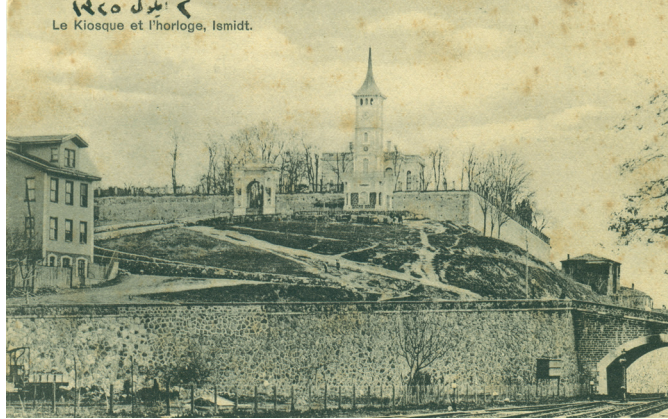
Fot.19, İzmit Saat Kulesi, F.Seyrek'ten

Fot.20, Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden

Fot.21, Saat kulesi genel görünüm, Google Sites

Fot.22, İzmit Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden

Fot.23, İzmit Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden

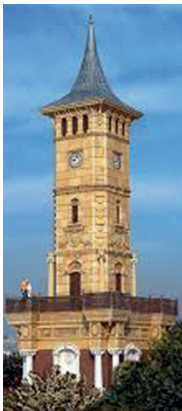
Fot.24, İzmit Saat kulesi, genel görünüm, Kocaeli Belediyesinden

Fot.25, 1900.ler, Tersane önünde bekleyen gemiler, Kocaeli Belediyesinden

Fot.26, 1926.lar, Kasrı Hümayun ve Saat Kulesi, Kocaeli Belediyesinden

Fot.27, Kocaeli Saat Kulesi, genel görünüm

Fot.28, Kocaeli Saat Kulesi, genel görünüm

Fot.29, Kocaeli Saat Kulesinden görünüm, Google Sites'den

Fot.30, Saat Kulesinden, genel görünüm

Fot.31, giriş

Fot.32, cepheden görünüm

Fot.33, cepheden görünüm

Fot.34, Çeşmenin aynalığı, teknesi

Fot.35, çeşmeden ayrıntı

Fot.36, çeşmenin süslemelerinden ayrıntı

Fot.37, sütun başlıkları, demir korkuluk

Fot.39, giriş katı, çelenk

Fot.38, sütunlar, demir korkuluk

Fot.40, kitabe

Fot.41, pencere, korkuluk

Fot.42, tuğra, pencere

Fot.43, pencere, saat

Fot.44, tuğra, üçüncü kat

Fot.45, ikinci kat, pencere

Fot.46, kulenin üstüne doğru genel bakış

Fot.47, kulenin saati

Fot.48, saat kulesinin saatleri ve üst bölüm

Fot.49, saat kulesinin çatısı ve saçakları

İZMİT’TE BATAKLIKLARIN KURUTULMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

DERYA GEÇİLİ*

Giriş

19. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan teknoloji, sanayileşme, nüfus artışı doğada bazı olumsuz etkilere sebep olmuştur. Özellikle deniz kıyılarında, akıntısı yeterli olmayan düz ovalarda, sığ, üzeri yoğun sazlarla kaplı su birikintilerinde bataklıklar ortaya çıkmıştır¹. Bataklık alanlar kurutulabilirse ekosistem açısından oldukça önemli yerlerdir. Bataklıkların kurutulması², arazi kazanımı sağlaması yanında sağlık açısından da büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devletinde bataklıkların sayısının artması nedeniyle incelemeler yapılmasına karar verilmiştir³. Bataklıkların tesirleri, neden oldukları hastalıkların miktarıyla teferruatına dair bazı çalışmalar yapılmıştır. İzmit körfezi denizler, karalar ve iklimler arasında bir geçiş sahası olup, Marmara denizinin kıyılarında Darıca’dan uzanan bir burunla Yalova’nın doğusundaki burun arasında bulunan uzun bir deniz girintisidir⁴. İzmit Vilayetinin sınırları içinde olan bataklık, körfez boyunca kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve doğrudan batıya gelişen bir delta durumundaydı⁵. İzmit’in özellikle doğusu deniz seviyesinden ve denizden düşük alanlarda bataklıklardan oluşuyordu. Tuzla olarak kullanılan bu bataklıklar; bazı zamanlarda göl haline gelebiliyor ve ağır koku sebebiyle çevreye büyük bir zarar veriyordu⁶. Bu gölcüklerde üreyen sivrisineklerden dolayı sıtma hastalığı İzmit ve çevresinde yaygın bir şekilde görülmüştür⁷. Çevre sağlığı bakımından zararlı olduğundan yerel yönetimler tarafından her zaman bataklıkların kurutulmasına çalışılmıştır. Osmanlı Devletinde ihtiyaçların artması ve kullanılabilir iyi temel zemin özelliği gösteren yerlerin azalması uygun olmayan zeminlerin kullanılabilir hale getirilmelerini zorunlu kılmıştır. Tanzimat Fermanının ilanından sonra 1857 yılında çıkarılan Arazi Kanunu ile devlet arazisini kanunsuz bir şekilde işletenlere engel olunarak kullanılmayan arazilerin işler hale gelebileceği düşünülmüştür⁸. Bu kanuna dayalı olarak İzmit ve çevresindeki sağlıksız ve kullanım dışı olan bataklıklar da kurutularak ziraata uygun bir hale getirilebilirdi. Ayrıca, körfezde bataklıklar kurutulduktan sonra gemilerin indirme ve yükleme yapabilmesi içinde bir rıhtım inşa edilebilirdi⁹. Doğal bir liman olan İzmit Körfezi işlek bir deniz yoluyla, kıyılarıdaki bataklıklar temizlenerek daha işler bir hale getirilmesi amaçlanmıştır¹⁰.

* Okt. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, e-mail: degecili@hotmail.com, dgecili@ohu.edu.tr

1 Dilek Aynbaş, Rüsen İzgi, Müzeyyen Ünal, İlker Kumral, *İzmit Yöresinde Sıtma Mücadelesi*, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, Kocaeli Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Vol: 1, No Supply: 1, 2015.

2 Denizden kurutma yöntemi ile arazi kazanan en önemli ülke Hollanda’dır. Polder adı verilen topraklar yeniden kullanılabilir hale getirilmiştir.

3 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID). No: 44/1-4-1-1.*

4 Ahmet Alp, Karayolları Teknik Bülten, *Gölcük/İzmit Güzergâhında (Km 31+500+37+033) Arasındaki Bataklık Geçişi ile ilgili Morfolojik Bir Etüt*, 1966, s. 86.

5 F. Yavuz Uluğün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008, s. 239

6 Şennur Kaya, *Tanzimat’tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, Kocaeli 2009, s. 52.

7 Avni Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul 1981, s.123.

8 Yusuf Hallaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1995, s. 88.

9 *BOA, İrade Meclis-i Mahsus (I.MMS), 78/3409-1-1, 15 Cemâzi’el evvel 1301[13 Mart 1884]*

10 Kocaeli ili, Körfez İlçesi, Hereke Mevkii, Liman Alanı Nazım İmar Planı Açıklama Raporu, 2015.

Resim 1 İzmit Körfezi ile Sapanca Gölü Çevresindeki Bataklıklar¹¹

BATAKLIKLARIN KURUTULMASI İÇİN HARİTALARIN HAZIRLANMASI

Osmanlı Devletinde çevre sağlığını korumak ve topraktan faydalanmak amacıyla vilayet haritalarında bulunan bataklık gibi alanların yerleri, yükseklik dereceleri, çöküşleri hakkında incelemelerde bulunulmuştur. Halkın sağlığını korumak amacıyla sıhhiye, mülkiye ve belediye memurlarına durum bildirilerek bataklıklar hakkında yapılan incelemeler ve çalışmalar kontrol altında yapılmıştır¹². Sağlık tedbirleri alınabilmesi için sıhhiye müfettişi, vilayetin nafia müdürüyle mühendislerden oluşan bir komisyon teşkil edilerek bu komisyonun araziler hakkındaki kararlarına uygun olarak hareket edilmiştir¹³. Komisyon tarafından bataklıklar etrafı bir şekilde incelendikten sonra büyük ölçekli haritalar çizilmiştir. Haritaların hazırlanması sırasında bazı konulara özellikle dikkat edilmeye çalışılmıştır¹⁴. İlk olarak bataklıklar dâhilinde sahipleri tarafından ziraat yapılan mahaller var ise harita da özel renklerle gösterilmiştir. İkinci dikkat edilen önemli konu ise harita da bir takım yerlerin kurutulacak arazilere dâhil olmadığını anlatmak için farklı renkler ve işaretler kullanılmasıdır¹⁵. Üçüncü olarak işlemlerin tamamlanmasından sonra haritanın komisyon tarafından tasdik edilmesidir. Dördüncü adım ise doğruluğu kabul edilen harita ile ona dair komisyon tarafından ayrıca hazırlanacak mazbata üzerinde idare meclisi tarafından bir incelemenin yapılmasıdır. Bölge halkından konu

11 BOA, (Haritalar) HRT.h, 584/1, 27 Teşrin-i sâni 1298[27 Kasım 1882].

12 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMS), 19/48-1-1.

13 BOA, DH.ID, 44/1-4-3-2.

14 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 508-10-2.

15 BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), 113/31-2-5.

ile ilgili olanlar tarafından haritanın imzalanarak doğruluğunun kabul edilmesi de zorunluydu. Bazı eksik yönleri görülür ise düzeltmeler yapılarak ve tamamlandıktan sonra gerekli olan ruhsatname verilebiliyordu¹⁶. Ruhsat sahibi olan kişi harita göz önüne alınarak, komisyon tarafından mahalli hükümete yazılı olarak bildirildikten sonra bataklığı temizleme hakkına sahip oluyordu.¹⁷ Bataklığı temizleyecek kişi yazılı şartlara uygun olarak hareket ederse İdare Meclisi tarafından tapu senetleri veriliyordu. Ancak, bataklıklar temizlenmeden önce tapu senetlerinin verilmesinden kaçınılmıştır. Bataklıklar hakkında yapılan incelemeler ve işlemlerde görevlendirilen mühendis ve komisyon heyeti de nizamaya uygun hareket etmek zorundalardı. Mühendis ve komisyon heyeti incelemeler sırasındaki masrafları için belli bir miktarda harcırah alıyorlardı. Nafia¹⁸ Nezaretine temizlenmesi üç seneden daha uzun sürecek bataklıklar hakkında da bilgi verilmesi gerekiyordu. Büyük masraflar yapılarak temizlenen bataklıklar sürekli ve iyi bir şekilde muhafaza edilerek bakımları yapılmazsa kısa süre içinde eski hallerine geri dönebilirlerdi. Bu konuda yapılan masrafların heba olmasına engel olabilmek için Nafia Nezaretinin onayı alınarak kontrolleri yapılmıştır¹⁹.

İZMİT'TE BATAKLIKLARIN KURUTULMASINA KARAR VERİLMESİ

Osmanlı Devleti'nde sermaye yetersizliği ve teknik bilgi eksikliği nedeniyle pek çok yatırım, yabancılara imtiyaz vermek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Bataklıkların kurutulabilmesi için kanallar açılarak setlerin inşa edilmesi hem oldukça masraflı oluyor, hem de konu hakkında fen sahibi şahıslara ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle, bataklıkların kurutulması ve kıyıların kullanıma açılabilmesi için bazı şartlara bağlı olarak yerli ve yabancı kişi ya da şirketlere projeler hazırlatarak uygun görülenler için imtiyazlar verilmiştir²⁰. Bu projelerden biri de İzmit civarında tuzlalar ve bataklıkların temizlenmesi konusundadır. İzmit'teki bataklıklar, bir veya birkaç şahıs tarafından Arazi Kanunu hükmünce kurutularak ziraat için uygun bir hale getirebilirlerse bu arazinin bir kısmı bir miktar ücret karşılığında kendilerine verilecekti. Böylece, İzmit çevresindeki bataklıkların hızlı bir şekilde kurutulabileceği düşünülmüştür. Ermeni Viçin Acemyan Efendinin İzmit'teki bataklıkların kurutulmasına dair verdiği dilekçesi üzerine Nafia Nezareti tarafından bir inceleme başlatılmıştır²¹. Yapılan incelemelere göre bir şirketin açılmasından sonra nazırla devlet tebaasından uygun görülenler arasında bir anlaşma yapılabilirdi. Kanallar boyunca fabrikalar tesis edilmesine de izin veriliyordu. İzmit Körfezinde kurutulacak bataklık alanlarla ilgili haritalar hazırlanarak çalışmalara başlanmıştır. Bu haritalara göre iki bin sekiz yüz dönüm arazi içindeki yedi yüz seksen dönüm bataklığın kurutulmasına çalışılacaktı. Nezaret, tarafından yapılan incelemelerden sonra bataklığın temizlenmesi işi ihale yoluyla Acemyan Efendiye verilmiştir. Komisyon tarafından ihale ile ilgili mukavelenâme, şartname ve layihalar aslına zarar verilmeden bazı düzenlemelere ve değişikliklere tabi tutularak bataklık bölgenin haritasıyla birlikte Nafia Nezaretine sunulmuştur. Nafia Nezaretinin 18 Ağustos 1883 tarihli tezkeresiyle komisyon tarafından kararname hazırlandıktan sonra mukavelenâmenin maddeleri, şartları ve kararlarına uygun görüşmeler yapılmıştır.

16 BOA, DH.ID, 44/1-4-2-1.

17 BOA, Y.A.RES, 113/31-2-4.

18 Tanzimat'tan önceki dönemlerde ülkenin imar faaliyetleri genellikle merkezi olmayan bir sistemle idare edilmiştir. Ancak, Tanzimat Fermanı ile bu gibi işler merkezi bir konum almaya ve merkezden planlanmaya başlanmıştır. Nafi'a Nezaretinin en genel anlamda görevleri; ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, yeni fabrikaların kurulması, eşya ve emtîanın çoğaltılması çarelerinin aranması ve bunlar için gerekli ortamın hazırlanmasıydı. Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993, s. 140.

19 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMS), 14/75-1-1.

20 Ebul Faruk Önal-Osman Doğan, *Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi 1848*, İstanbul 2011.

21 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 493/1-1-1.

İzmit körfezindeki temizlik çalışmaları için mutlaka İzmit Tersanesi ile de görüşülmesi gerekiyordu. Bataklıkların kurutulması sırasında lazım olan kereste kurallara uygun olarak İzmit civarındaki ormanlardan kesilerek elde edilecekti. İzmit'e on sekiz saat mesafede bulunan Hendek kasabasındaki Hazar Fabrikası vasıtasıyla kesilen keresteler Sakarya nehrinin diğer tarafındaki ormanlardan tedarik edilebilirdi. Ayrıca, Tophane-i Âmire'nin ormanlarından da kereste alınabilmesine izin verilmiştir. Mukavelenâmede bu durumun Tophane-i Âmire'ye bir mahzuru olmadığına özellikle işaret edilmiştir. Vergi emanetinin cevap yazısında; Arazi Kanunnamesiyle Tapu Nizamnamesine göre ihale edilecek arazinin yeri ve sınırlarıyla dönüm miktarının belirtilmesi gerekiyordu. Ancak, devlete ait olan arazinin hududu ve mevkiinin şimdiden yazılmasının uygun olmayacağından, bataklığın kurutulmasından sonra ölçümlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Bu ölçümlerin ve sınırların belirlenmesi sırasında bütün masrafların müteahhide ait olacağı mukavelenâmeye eklenmiştir²².

Körfezde temizlenecek mahaller dâhilinde bulunan arazilerde hakkı olduğunu iddia edenlerle ilgili bir inceleme yapılmalıydı²³. Mahalli hükümet, tarlalarla ilgili ilanın yayınlanmasından sonra üç ay zarfında tarla sahipleri olduğunu iddia edenlerin kanunen bunu ispat etmelerini zorunlu tutmuştur. Bu süre içinde hukuki olarak bunu ispat edemeyenlerin talepleri geçersiz kabul ediliyordu. Bazı arazi sahiplerinin gerek askeri nedenlerden dolayı gerekse kayıp olduklarından ikametgâhları bilinmiyordu Bu tapu sahiplerinin arazilerdeki hakları başka hükümler ile muhafaza edilmiştir. Arazilerini bağlarını terk edenler terk ettikleri tarihten on seneye kadar doğrudan hakka sahip olabilirlerdi. Ancak, on seneden sonra hak talep edenlerle ilgili bazı sınırlandırmalar getirilmiştir. On sekizinci maddeye göre; devamlı surette su altında kalıp temizlenecek arazi yanında tarlaları olduğunu ispat edenlere bataklığın kurutulmasından sonra hükümet tarafından tayin edilecek miktarda bir nakdi bedel veya bataklıktan kurtarılan araziden verilecekti. Bazı tarlalar bataklıkların kurutulması sırasında kısa bir süre su altında kalabilirdi. Bölgenin tamamen temizlenebilmesi ve iyi bir hale gelebilmesi için bu durum zorunluuydu. Sürekli ve geçici olarak su altında bulunan araziler hakkında uygulanacak kuralların birbirine denk derecede yapılmasının doğru olmadığı düşünülmüştür. Bu nedenle zorunlu olarak tamamen sular altında kalacak arazi sahiplerine biraz öncelik tanınmıştır²⁴.

BATAKLIKLARIN KURUTULMASINDAN SONRA İZMİT KÖRFEZİNE RIHTIM İNŞASINA KARAR VERİLMESİ

Osmanlı Devletinde sıhhi ve askeri nedenlerle bataklıklar kurutularak kullanılabilir hale getirilebiliyordu²⁵. Ancak, bazı şirketler demiryolları güzergâhında yahut rihtım ve liman inşa olunan mevkilerde çok fazla araziye haksız yere istimlak da edilebiliyordu²⁶. Buna engel olabilmek amacıyla rihtım inşası için taliplere ruhsat verilmeden önce incelemeler yapılmaya başlanmıştır²⁷. 1861 tarihinde İzmit'te Nikolaki adında bir gayrı müslim rihtım inşası için talepte bulunmuştur. Ruhsat verilebilmesi için İzmit kaymakamı Kamil Paşa ile görüşerek tersaneye bir mahzuru olmadığını beyan etmiştir. İzmit sahilinin bir haritası hazırlanarak bir rihtım inşasına lüzum olup olmadığı, kaç kuruş masraf olacağı, rihtımın kimin üzerinde kalacağı ve yaşanan

22 Düstûr 5, Birinci Tertib, "İzmit Kasabasında Kilis Bataklıklarının *Tathîri* İmtiyâz *Mukâvele ve Şartnâmesi*", s. 13, 14 Rebiy'ül evvel 1301-26 Receb 1305, Ankara Başvekâlet Matbaası 1937.

23 BOA, DH.ID, 44/1-4-4-1.

24 BOA, I.MMS, 78/3409-1-1.

25 BOA, Y.EE, 52/106-1-1, 8 *Teşrin-i sâni* 1302.

26 BOA, DH.ID, 44/1-4-10-2.

27 BOA, DH.MKT, 2545/67-1-1.

kayıklardan vergi alınıp alınmayacağı ile ilgili bir inceleme yapılmıştır²⁸. İzmit Körfezindeki bataklıkların kurutulması için çalışmaların başlamasıyla bir rıhtım inşası yeniden dile getirilmiştir. İzmit Körfezinde bulunan rıhtım yolcu ve eşyaların gemilere yüklenmesi ya da indirilmesi için yeterli değildi. Bataklıkların kurutulmasından sonra İzmit'e uygun bir rıhtım inşa edilebilirdi. Ancak, rıhtım inşası için İzmit Tersanesine bir sakıncası olup olmadığı araştırılması gerekiyordu. Bahriye Nezaretinden alınan cevapta; tersanenin sahile rıhtım inşasına ihtiyacı olmasa da ileride demiryolu hatlarının büyümesi halinde memleket için faydalı olabileceğine işaret edilmiştir. Ayrıca, tüccarların mallarını rahat bir şekilde nakledebilmesi için de rıhtıma ihtiyaç vardı. İzmit Tersanesinden gönderilen haritada işaretlerle gösterilen rıhtımın tersane için herhangi bir mahzuru olmadığı beyan edilmiştir. Bu konuda bir mebus tayin edildikten sonra Viçin Acemyan Efendi ile görüşülerek rıhtım inşasına başlanabilirdi²⁹. İzmit'te rıhtım inşası için gerekli ücretin miktarı hakkında meclis tarafından bir inceleme yapılarak bir mazbata hazırlanmıştır³⁰. Bu rıhtımın inşası için yapılacak masrafla ilgili Maliye Nezaretine de bilgi verilmiştir³¹. (1883)

ACEMYAN EFENDİ İLE YAPILAN MUKAVELENÂME

Bataklıklardan temizlenen arazinin Acemyan Efendiye ait olacak bölümü kurutma çalışmalarının sonunda ölçülerek belirlenecekti. Bu arazinin ölçüm ve sınırlarının belirlenmesine dair ücretler kendisine ait oluyordu. Geçici olarak bataklık hale gelen arazinin değiştirilmesi konusunda ise müzakereler yapılarak karar verilebilirdi. Çünkü arazide sahibi olanlar için belirlenen masraf, arazi kıymetinin yarısı derecesindeydi. Bu arazilerin yarısının, devlete ait arazilerin ise tamamının müteahhide terk edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Bataklıkta arazi sahibi olanların ödemeleri gereken masraf, arazi kıymetinin dörtte birinden fazla olmamalıydı³². Bu gibi araziler yanındaki devlet arazileri dörtte bir hisse itibar edilerek yalnız üç hissesi müteahhide bırakılırdı. Arazinin diğer hisseleri devlet malı olarak kalmıştı. Ancak, ileride hükümet tarafından satılacak olurlarsa müteahhit diğer talipler karşısında daha üstün bir hakka sahip oluyordu. Bataklıktan kurtarılan araziler hakkında bir harita hazırlanarak hem mahalli hükümete hem de bölge ahalisine bunun doğruluğu mutlaka ispat ettirilmeliydi. Müteahhit, devlet arazisi olan bataklıklarda imtiyaz sahibi oluyordu. Bataklık olduğu iddia edilen tarla ile arsa sahipleri bataklığın sadece geçici bir süre mevsim münasebetiyle su birikmesinden dolayı meydana geldiğini iddia ederek müteahhitte itiraz etme hakkına sahiptiler³³.

Masrafların karşılanmasından sonra arazi eskiden olduğu gibi devlet malı olarak kalıyordu. Bu konuda Acemyan Efendinin de muvafakati alınarak mukavelenâme hazırlanmıştır. Bu mukavelenâme layihası görüşmelere göre değiştirilerek daha uygun hale getirilebilirdi. Bataklığın temizlenmesi sırasında İzmit'ten temin edilen kereste gibi malzemeler nizama uygun olarak açıklamalı bir şekilde kayıt edilmeliydi. Şartname, harita ve diğer evraklarla masraflar incelenerek memlekete, ahaliye ve sağlık şartlarına uygun görülürlerse hızlı bir şekilde uygulamaya geçirilebilirlerdi³⁴. (13 Mart 1884)

28 DMA, *Envanteri (ENV)*, 1873-15, 1277[1860].

29 BOA, *I.MMS*, 78/3409-1-1.

30 BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)*, 59/39-1-1, 30 *Zilhicce*, 1309[16 Temmuz 1892].

31 BOA, *Y.A.RES*, 59/39-2-1.

32 BOA, *I.MMS*, 78/3409-2-1.

33 DMA, *ŞUB*, (*Şurayı Bahriye*), 200/17d.

34 BOA, *I.MMS*, 78/3409-1-2.

Acemyan Efendiye ihale edilen bataklıkların temizlenmesi işi İzmit için oldukça faydalı ve uygun bulunduğundan heyet tarafından uygun bir mukavelenâme hazırlanmıştır³⁵. (21 Mart 1884) Bu mukavelenâme layihasının onuncu maddesine Acemyan Efendinin bu imtiyazı sonradan ecnebi tebaaya satamayacağı şartı ilave edilmiştir³⁶. Acemyan Efendiye İzmit bataklıklarının temizlenmesi konusunda verilen imtiyazla ilgili imzalanan mukavelenânemeye göre³⁷;

İzmit kasabası ile demiryolu ve Çuha fabrikası arasında Kilis ırmağının iki tarafında bulunan haritada kırmızı hat ile gösterilen bataklıklar temizlenerek ziraat için uygun hale getirilmelidir. Gemilerin indirme ve yükleme yapabilmesi için İzmit kasabası önündeki deniz sahiline beş sene içinde zorunlu olarak rıhtım inşa edilebilmesi işi de Viçin Acemyan Efendiye ihale edilmiştir³⁸. Müteahhit mukavelenâmenin başlama tarihinden itibaren bir senelik süre zarfında şartnamede beyan edildiği gibi keşiflerde bulunarak mükemmel bir harita ve layiha düzenleyerek bunu Nafia Nezaretine takdim etmelidir. Nezaret, bu harita ve layihaların sunulmasından sonra incelemelerde bulunarak bazı eksiklikler ve hatalar görülürse gerekli değişikliklerle düzeltmeler yapabilecektir. Müteahhit, bütün masraflarla hasar ve sorunlar tarafına ait olmak üzere mukavelenâmenin başlama tarihinden itibaren iki senelik süre içinde çalışmalara başlamayı ve belirlenen haritanın tasdik edilmesinden itibaren üç sene içinde işi tamamlamayı taahhüt etmiştir. Bataklıkların kurutulması sırasında hem fenni kurallara ve şartnameye bağlı kalınacak hem de harita ve layihalara uygun hareket edilecektir. Ancak, bazı sebeplerle sorunlar yaşanabilir ve ara verilebilir. Böyle durumlarla karşılaşılırsa durumdan Hükümet ve Nafia Nezareti haberdar edilerek işin zamanında bitirilmesine çalışılacaktır³⁹. Nafia Nezareti, bataklıkların kurutulması sırasında ve bitiminde müfettişler vasıtasıyla incelemeler yaparak teftişlerde bulunabilir. Müteahhit, Nafia Nezareti tarafından kontroller ve teftişler yapılırken bataklığın kurutulmasına kadar geçerli olmak üzere senelik altmış lira vermekle mükellef tutulmuştur. Bataklıkların kurutulmasının İzmit körfezine çok büyük faydaları bulunmaktadır. Bu nedenle arazide tarlası olanlarla anlaşmazlıklar yaşanırsa istimlak kanununa göre hareket edilecektir. Bataklıkların kurutulması sırasında kullanılması gereken yerler ise mahalli hükümet ve müteahhit tarafından sahiplerine tazminat verilmek şartıyla geçici olarak kullanılabilir. Bu arazi dahilinde Ârazi-i Emiriyye⁴⁰ olursa bu arazinin su altında kalacak kısmı için müteahhit hiçbir ücret ödemeyecektir. Geçici bir süre su altında kalacak arazide parasız olarak aynı şekilde müteahhide verilecektir. Bu arazi eskiden olduğu gibi devletin malı olarak kalacak ancak aniden satılacak olursa müteahhidin hakkı korunacaktır. Bataklıkların kurutulması sırasında kullanılacak tarlaların sahiplerine de bazı kolaylıklar sağlanacaktır.

Bataklıkların temizlenmesi için hem Osmanlı Devletinden hem de yabancı devletlerden tedarik edilen araç ve gereçler gümrük resminden muaf tutulacaktır. Bataklıkların kurutulması sırasında müteahhit mukavelenâme ile şartname resminden de muaf olacak sermayesi ve gelirleri üzerinden vergi alınmayacaktır. Müteahhit imalatın inşası ve tamiri için kullanılacak keresteleri kurallara uygun olarak İzmit ormanlarından tedarik edebilir. Ormanların muhafazasından sorumlu olan kereste idaresi, ağaçların kesilmesi sırasında çevredeki ahali şikâyetçi

35 BOA, I.MMS, 78/3409-1-3.

36 BOA, I.MMS, 78/3409-5-1.

37 BOA, I.MMS, 78/3409-3-1.

38 BOA, I.MMS, 78/3409-5-2.

39 BOA, DH.ID, 44/1-4-5-2.

40 Arazi-i Emiriyye: Memleketteki arazilerin büyük bir kısmı bu topraklardır. Bu topraklar devlete ait topraklardır

olursa ağaçların kesimine itiraz etme hakkına sahiptir. Böyle bir durumda müteahhittin tazminat talebinde bulunma hakkı da olmayacaktır. Müteahhit, bataklığın temizlendiğini bildirdikten sonra Nafia Nezaretinden bir fenni komisyon tarafından incelemeler yapılmalıdır. Muayene sonucunda bataklığın kurutulduğu geçici olarak kabul edilecektir. Bir sene sonra tekrar fenni komisyon bölgede incelemeler yapacak ve bu incelemeler sırasında şartname ve kurallara uygun bir şekilde bataklığın kurutulduğuna karar verilirse uygun bir rapor hazırlanarak Nafia Nezaretine sunulacaktır. Müteahhit, bataklığın kurutulması ile ilgili masraflar kendisine ait olduğu için daima dikkatli olmalı ve araziyi iyi bir şekilde muhafaza etmelidir. Aksi halde şartnamenin on üçüncü maddesine göre hareket edilecektir. Müteahhit üstüne aldığı işlerin yapılması sırasında eğer isterse bölge halkından ve Osmanlı tebaasından icap edenlerle ortaklık yapabilecektir. Ayrıca, bu imtiyazı ecnebi tebaayla da yapma hakkına sahiptir. Müteahhit üstüne aldığı işlerin kendisine tebliğ edilmesinden itibaren bir aylık süre zarfında Osmanlı Bankasıyla veya hisse senedi olarak yüz elli lira kefalet akçesi verecektir. Bu hisse senetlerinin verildiği fiyata uygun olduğu ve noksanının bulunmadığını bankaya taahhüt ettirilmelidir⁴¹.

TAŞCIYAN SERKEZ EFENDİ İLE MUKAVELENÂME YAPILMASI

İzmit körfezinde bulunan bataklıkların temizlenmesi imtiyazını alan Viçin Acemyan Efendi'nin bir ay içinde Osmanlı Bankasına teminat akçesini ödemesi zorunlu tutulmuştur. Ancak, yüz elli liralık ücreti yatıramamasından dolayı mukavelenâmenin on birinci maddesine göre imtiyaz fes edilmiştir⁴². Devlet tebaasından Taşçıyan Serkez Efendi, Nafia Nezaretine bir arzuhal göndererek bataklıkların temizlenmesi imtiyazına talepte bulunmuştur. İzmit bataklığının temizlenmesi işi mukavelenâmenin on beşinci maddesine göre⁴³ bir şirkete verilebilirdi⁴⁴. Bu nedenle Taşçıyan Serkez Efendi, mukavelenâme ve şartnameye göre bir Osmanlı şirketi teşkil etmek üzere kendisine izin verilirse teminat akçesini derhal ödeyeceğini de beyan etmiştir. (29 Mayıs 1886)

Osmanlı Devletinde sermaye elde edebilmek için etkileyici ve önemli şirketler kurulmuştur. Bu şirketlere bazı imtiyazlar verildiği mukavelenâmelerde belirtiliyordu. Hatta Adana, Konya gibi mahallerde bataklıkların temizlenmesi için şirket sahiplerine imtiyazlar verilmiştir. İzmit bataklıklarının kurutulması hakkındaki imtiyazında bir şirkete verilmemesi bunun gibi misallere muhalif bir durumdu. Taşçıyan Serkez Efendinin bir Osmanlı şirketi teşkili hakkında izin talebine dair olan dilekçesi bu karara aykırı olsa da bu konuda esas ve emsallerine tamamen uygun bir kararın verilmesi gerekirdi⁴⁵. Bataklıklar doldurulduktan sonra iş sırasında kullanılan tarlalar şirket üzerinde kalamazdı⁴⁶. Bu arazilerle ilgili durumdan Nafia Nezareti haberdar edilecekti. Bataklığın ilk temizlenme işi devlet tebaasından Acemyan Efendiye verildiği için bu işin tamamen şirkete bırakılması da uygun değildi. Sadece, dolaylı yollardan bu iş için bir şirket görevlendirilebilirdi. Şirket teşkil edilebilmesi hakkındaki teklif üzerine bu konu görüşülmüş ve imtiyazın mukavelenâmeyle şartnameye uygun bir şekilde Taşçıyan Serkez Efendiye verilmesine karar verilmiştir⁴⁷. (20 Kasım 1886)

41 Düstûr 5, Birinci Tertib, "İzmit Kasabasında Kilis Bataklıkları...", s.5.

42 BOA, (Sadaret Mektubi Mühimme), A.MKT.MHM, 493/1-1-1.

43 BOA, A.MKT.MHM, 493/1-2-1.

44 BOA, ŞD, 507-19-5.

45 BOA, I.MMS, 78/3409-5-3.

46 BOA, A.MKT.MHM, 493/1-1-2.

47 BOA, ŞD, 507/19-3.

SAZLIĞÖL VE GÖLKÖPRÜ BATAKLIKLARININ KURUTULMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

10 Kasım 1886 tarihinde İzmit sancağı dâhilinde ve Kandıra kazası civarında Sazlıgöl ve Gököprü bataklıklarının temizlenmesi⁴⁸ ve ıslah edilmesine karar verilmiştir. İzmit bataklıklarının temizlenmesi için nezaret tarafından hazırlanan evrakın daireye havale edildiği⁴⁹ ve bu bataklıkların dikkatli bir şekilde kurutulmasıyla körfezin zararlı durumuna son verilebileceği belirtilmiştir. Bunun temin edilebilmesi hakkında İzmit mutasarrıflığından gönderilen resmi yazı, evraklarla birleştirilerek taraflara takdim edilmiştir⁵⁰. Sahipsiz olan arazi ve bataklıklarla ilgili herhangi bir sorun yoktu. Ancak, bunların çevresinde veya içinde yılın bazı mevsimlerinde ziraata uygun ve kanunen tasarruf sahiplerine ait yerler bulunması da muhtemeldi. Araziler, bataklıklardan dolayı sahipleri tarafından işletilememiş olabilirdi. Ancak, kurutma çalışmalarının yapılması ile de hak iddia edebilirlerdi. Ayrıca, göl ve bataklık gibi mahallerde yapılan incelemelere göre bu tür topraklar oldukça verimliydi. Bu tür zorluklara meydan verilmeyerek ortadan kaldırılabilmeleri için bazı kararlar alınmıştır. Bir mühendis gönderilerek keşif ve incelemelerde bulunmuş, harita ve raporlar hazırlanarak çalışmalara başlanmıştır. Bir defterhane hali memuru ihtiyaç görülürse defterhane kati memuruyla vakıf muhasebecisi ve idare meclisi azasından bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyon incelemelerinin sonunda, İzmit bataklıklarının üç seneden daha kısa bir süre içinde kurutulmasının mümkün olduğuna karar vermiştir⁵¹.

İzmit'te Sazlıgöl ve Gököprü bataklıklarının kurutulması için yapılan diğer bir çalışma 23 Haziran 1895 tarihindedir. Sazlıgöl ve Gököprü bataklıklarının kurutulabilmesi için Emekli piyade mir liva Mahmud Paşa ile meclisin eski maarif azalarından Ali Selahaddin ve Şişli'de oturan İzmitli İsmail Beyzade Ahmet Mufid ve Divanı harp daimi azasından Binbaşı Osman Sabri Beyler tarafından ruhsat verilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine şura-yı devlete havale edilen tezkere Nafia ve Maliye dairesinde görüşülerek bazı şartlar belirlenmiştir⁵². Bataklıkların temizlenmesi sırasında kabul edilmiş olan imtiyaz veya ruhsatlara bağlı hareket edilmeliydi. Bataklık hududu sabit işaretlerle belirtilmeli ve mükemmel bir harita hazırlanarak sazlık arazinin bulunduğu yerde ayrı bir şekilde gösterilmeliydi. Bataklık halinde bulunan yerlerle ziraata uygun olan tarlaları birbirinden ayırt edebilmek için haritada farklı renkler kullanılmalıydı. Bölge ile ilgili haritalar hazırlandıktan sonra bataklıkların temizlenmesine dair şartname veya ruhsatname tanzim edilerek, taliplerden teminat akçesi alınarak çalışmalara başlanmıştır⁵³.

İZMİT'TE BATAKLIKLARIN KURUTULMASI İÇİN YAPILAN DİĞER ÇALIŞMALAR

18 Ekim 1884 tarihli ve 164 numaralı emirnamede Nafia Nezareti tarafından İzmit bataklıklarının incelemek üzere mühendis Mösyö Nemulmanın yola çıktığı ve kendisine bazı kolaylıklar sağlanması talep edilmiştir⁵⁴. Mösyö Nemulmanın gelmesinden sonra refakatine tayin olunan bir memur ve mühendis Sami Efendi ile birlikte bataklıkların keşif ve muayenesi yapılmıştır. Bu incelemelere göre; İzmit Körfezi ile Sapanca gölü arasında bulunan bazı göller, değirmen ocakları ve tuzla çukurlarıyla, ırmaklar ve Kumla Çiftliği bataklığı toprak ile doldurulmalıydı.

48 BOA, ŞD, 507/19-9.

49 BOA, ŞD, 507/19-8.

50 BOA, ŞD, 507/19-4.

51 BOA, DH.İD, 44/1-4-3-1

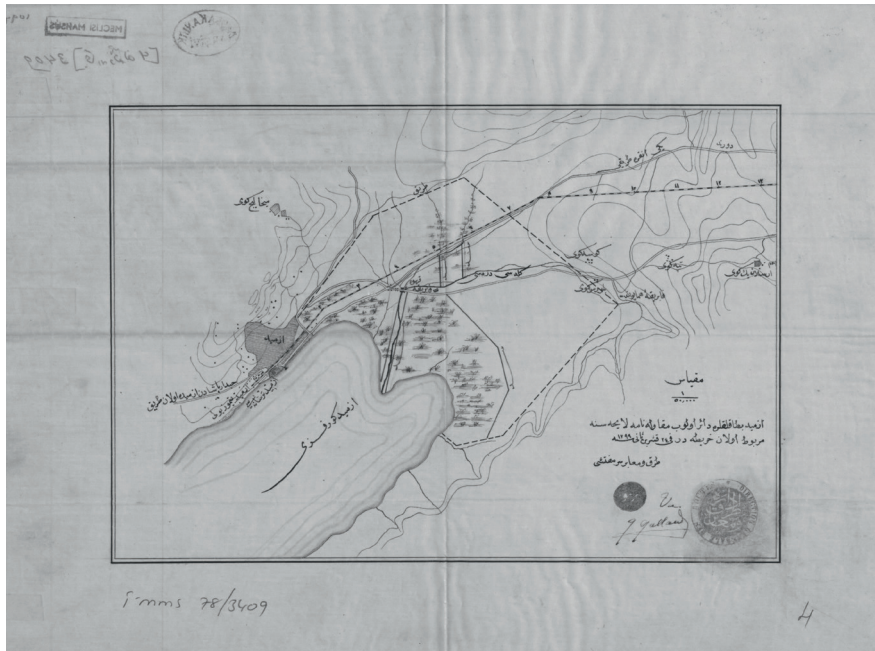
52 BOA, Y.A.RES, 113/31-2-4.

53 BOA, ŞD, 508-10-1.

54 BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), No: 507/19-1.

Bataklıkların temizlenmesi için yapılan müzakerelerde körfezdeki kötü havanın değiştirilmesi ve ıslah edilmesinin devlet için uygun olacağına doğruluğu komisyon tarafından kabul edilmiştir. Nafia Meclisinin incelemeleri sonunda bu ameliyatın oldukça zor ve meşakkatli olduğu düşünülmüştür⁵⁵.

İzmit Körfezinde 1889 yılında kurutulsa da yağmurlar ve akarsuların taşması gibi nedenlerle bölgede yeniden bataklıklar oluşmuştu. Bu bataklıkların temizlenmesi için J. L. Sabuncu'ya imtiyaz verilmiştir. Sabuncu'ya verilen imtiyazda; 39.675 dönümlük arazi kanalize edilecekti. Denizden kazanılacak topraklar (ortalama 3.985 dönümdür) ve kanalize edilmekten kazanılacak topraklarında $\frac{3}{4}$ (ki bu da ortalama 26.775 dönümdür) kendisine hibe edilecekti. Toprağı işlemek satmak üzerinde bürolar, oturulacak evler veya çeşitli fabrikalar kurmak hakkı da Sabuncu'ya ait olacaktı. Rihtim iskele, yolcu salonları antrepolar inşa etmek, yolcu ve gemilerden vergi almak hakkı da Sabuncu'ya aitti. Kurutulmuş arazinin sahipleri %1 vergi vereceklerdi. Bu bataklıkların bir ucunda mülkiyeti devlete ait bir Çuha Fabrikası vardı, burası her ne kadar bataklıkların sınırı içine giriyorsa da mülkiyeti hükümete ait kalıyordu. İzmit körfezinde kurutulacak arazi ikiye ayrılmıştır. Birincisi deniz seviyesinin altında olup 4.000 dönüm kadardı, bu kısım denizden bir bent yapılmak suretiyle kurutulacaktı. Diğer kısımda kısmen bataklık kısmen kuru olmak üzere 36.000 dönümdü. Bu bataklıkların kurutulması için 400.000 sterline ihtiyaç olduğu hesap edilmiştir. Toprağın doldurulması ve bent (baraj) yapılması için 250.000 sterline ihtiyaç olmuştur. İmtiyaz için istenen para ise kısmen hisse kısmen nakit olmak üzere 60.000 sterlindi. Bataklıkların kurutulması ile kazanılacak 36.000 dönümlük toprağın her metre karesi yarım franktan olmak üzere 510.000 sterlin değerindeydi. Denizden kazanılacak arazinin de her metre karesi 3 franktan 480.000 sterlin kıymetinde olacaktı⁵⁶. (1889)

Resim 2 İzmit Körfezi⁵⁷ (İzmit Bataklıklarına dair olup mukavelenâme layihasında merbûat olan haritadan fi 24 Teşrîn-i sâni 1299 [6 Aralık 1883])

55 BOA, ŞD, No: 507/19-2.

56 Öztüre, Avni, *Nicomedia* Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi, İstanbul, 1981, s. 144.

57 BOA, I.MMS, 78/3409-1, 78/3409-2, 78/3409-3.

İzmit sancağı dâhilinde Çatalköprü, Hendek bataklığı ziraata gayet uygundu ve bu mevki hiç kimseye ait değildi. Bataklık iki sene içinde kurutulmuş imara açık hale getirilirse devlete büyük menfaatler sağlayabilirdi. İzmit çevresindeki bataklıklar yüzünden halk oldukça zarar görüyordu. Bu bataklıkların kurutulması, Hendek'te bulunan tophane fabrikasındaki askerlerin erzak nakliyatinin yapılabilmesi ve sağlıklarının kontrol altına alınabilmesi için de büyük bir öneme sahipti⁵⁸.

Bazı çayların fazlaşmasıyla arazilere zarar vermesinin çaylar üzerindeki değirmenlerden ileri geldiği ve bu durumun düzeltilebileceğinin bildirilmesi ile ilgili Nafia Nezaretine tezkere gönderilmiştir⁵⁹. Suların taşmasına ve etrafa hasar vermesine sebep olan setlere karşı alınacak tedbirler hakkında Maliye, Nafia ve Maarif Dairesinden tanzim kılınan mazbata sureti gönderilmiştir⁶⁰. Değirmen sahiplerinin fenni tedbirler olarak nehir sularının yüksekliklerinin kaldırılmasının men edilebilmesi için Vilayet Nizamnamesine göre hareket edilebilirdi. Bu konuda idari bir muamele yapılmasının uygun olmayacağı düşünülmüştür. Bir mahkemeden karar alınarak hukuki bir muamele yapılmasının doğru olduğuna karar verilmiş böylece, setlerin bazı tedbirler dairesinde inşa edilmesi zorunlu tutulmuştur⁶¹.

İZMİT KÖRFEZİNE OKALİPTÜS AĞACI DİKİLMESİNE KARAR VERİLMESİ

İzmit'te bataklıkların kurutulması ile ilgili incelemeler yapmak üzere Avusturyalı Mühendis Bernoni görevlendirilmiştir⁶². İzmit kooperatif şirketinden Hüseyin Paşa ve Rauf Bey tarafından Mühendis Bernoni'nin 24 saat İzmit'te kalmasına müsaade edilmiştir⁶³. Mühendis Bernoni'nin yaptığı incelemelerde, İzmit'te bataklıkların kurutulmasından sonra arazilerin ağaçlandırılması gerektiğinin önemine dikkat çekmiştir⁶⁴. İzmit, Adapazarı ve çevresinde bataklıklar olması sağlığı oldukça kötü etkileyerek bulaşıcı hastalıklara neden olabiliyordu. Böylece, İzmit ve çevresinde yayılmaya başlayan salgın hastalıklar hakkında inceleme yapmak üzere bir sağlık heyeti oluşturulmuştur. Sağlık heyetinin incelemeleri sonucunda İzmit ve çevresindeki halkın sağlık durumu ile ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda; İzmit ve çevresinde yayılmaya başlayan hastalığın sıtma ve zatürre olduğu ifade edilmiştir⁶⁵. Salgın hastalıklara engel olabilmek amacıyla, fenni usul çerçevesinde kanallar açılarak bataklıklar kurutulmaya çalışılmıydı⁶⁶. Bataklıkların kurutulmasından sonra da kontrol altında tutabilmek amacıyla bölgenin ağaçlandırılması yoluna gidilecekti⁶⁷. İzmit körfezinde okaliptüs ağacının dikilmesinin bataklıkların tekrar oluşmasına engel olabileceği düşünülmüştür. Çünkü okaliptüs, uzun boylu ve bünyesinde 200 ile 1000 litre su bulundurabilen bir ağaçtı. Topraktaki suyu alıp havaya vermesinden dolayı bataklık alanların kurutulması için kullanılabilirdi. Böylelikle sıtma hastalığının yayılmasında önemli rol oynayan sivrisineğin nesli kurutulacaktı. Okaliptüs ağaçlarının İzmit ve çevresinde bataklıkların kurutulmasından sonra çevre için de faydalı olabileceği düşünülerek Ticaret, Nafia ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretine durum bildirilerek temin edilmeye çalışılmıştır⁶⁸. (4 Nisan 1909)

58 BOA, Y.PRK.BŞK, 41/45-1-1.

59 BOA, ŞD, 507-19-6.

60 BOA, DH.MUI, 159/95-1-1.

61 BOA, (Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik), DH.MB.HPS.M, 5/43-1-1.

62 BOA, Y.A.RES, 113/31-1-1.

63 BOA, Y.A.RES, 113/31-2-1.

64 BOA, Y.A.RES, 113/31-1-2.

65 BOA, DH.MKT, 2801/55-2-1.

66 BOA, DH.MKT, 2801/55-1-2.

67 BOA, DH.ID, 44/1-4-4-2.

68 BOA, DH.MKT, 2801/55-1-1, 13 Rebiül evvel 1327[4 Nisan 1909].

SONUÇ

İnsan ve doğa birbirinden büsbütün kopuk varlıklar olarak kabul edilemez. Doğanın yaşamış olduğu sorunlar insan hayatında yıkımlara yol açabilir. Bu yıkımın farkına varılması ile bazı çevrecilik çalışmaları başlatılmıştır. Bataklıkların kurutulması hem sağlık açısından hem de kıyı sahilinin iskâna açılabilmesi açısından önemlidir. Belirlenen sahaların kısa ve uzun dönemde işletilerek canlandırılması ikinci bir işlev olarak karşımıza çıkmaktadır. Liman, göl veya akarsular havalisindeki bataklık sahalar da bu konuda göze çarpan önemli noktalardandır. Osmanlı Devletinde ülke genelinde atıl durumda olan verimli arazilerin tespiti noktasında bir çalışma başlatılmıştır. Daha önceleri sıhhi ve askeri nedenlerle bataklık sahaların kurutulması olaylarına rastlanılmaktaydı. Fakat 19. yüzyılda yukarıda izah ettiğimiz nedenlerden dolayı çeşitlenerek artmıştır. Birçok göl veya bataklık sahanın ıslahı maksadıyla projeler yapılmaya başlanmıştır. İzmit Körfezinde denizin çekilmesi veya ilerlemesi delta oluşumu gibi coğrafi olaylarla, kara ve denizlerin kapladığı alanı sürekli olarak değiştirmiştir. Bunun sonucunda Körfezde bataklıklar meydana gelmiştir. Bataklıklar, hem sağlık açısından hem de kıyı sahillerinin kullanılabilirliğine engel teşkil ediyordu. Bataklıklar yüzünden İzmit'te bazı mahallerde sıtma hastalığı çok yaygın bir şekilde görülmüştür. Bataklık arazinin büyük bir bölümü su tabakasıyla kaplıydı. Ayrıca, içerisinde çeşitli türde ağaçlardan oluşan orman ve sazlıklar bulunuyordu. İzmit halkı bataklıklardan dolayı ne ormandan ne de kıyıda faydalanamıyordu. Körfezdeki bataklıkların kurutulması ile bölgenin iskâna açılabilmesi de düşünülmüştür. 1870'li ve 1890'lı yıllarda İzmit yöresindeki bataklıklarla yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir. Bataklığın kurutulma nedenleri ilk önce tarım arazileri için elverişli alan meydana getirmek daha sonra ormandan ve göldeki balıklardan istifade etmek, bataklığın yazın ve kışın ortaya çıkardığı olumsuz koşullardan kurtulmaktır. İzmit kasabası ile demiryolu ve Çuha fabrikası arasında Kilis Irmağının iki tarafında bataklıkların öncelikli olarak ziraat için uygun hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bataklığın çevresinde kil gibi su geçirmez katmanlar bulunduğu için sıtma kaynağı olsa da aynı zamanda kaynak suları biriktirdiği için kazanılacak tarımsal bir araziydi. Bu bataklıklar ve neden oldukları sorunlar meclis tarafından sıkı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bataklıkların kurutulması sırasında verilen ruhsatnameler için de arazi hakkında tam bir araştırma yapılmıştır. Bataklığın temizlenmesi için bir mühendis tarafından keşifler ve incelemeler yapılarak haritalarla raporlar hazırlanmıştır. İzmit bataklıkları bir imtiyaz şeklinde şirketlere bağlı olarak 1889 yılında kurutulmuş olsalar da Sakarya ve diğer akarsuların taşmasıyla bataklıklar yeniden oluşmaya başlamıştır.

Bataklıklar, İzmit'te yapılması düşünülen birçok projeye engel teşkil etmiştir. Örneğin; Sapanca gölünde küçük tekneler kullanılmış olmasına rağmen, İstanbul boğazına doğru deniz ulaşımından kaçınılmıştır. Karadeniz ve Marmara denizi arasındaki ulaşımı kısaltmak ve kolaylaştırmak için birçok kez projeler yapılsa da devam edilememiştir. Bu çalışmaların terk edilme nedeni olarak da yeni kurutulmuş ve temizlenmiş İzmit bataklıkları öne sürülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra İzmit bataklıklarının kurutulması için çalışmalara devam edilmiştir. Vali Eşref Sayit döneminde (1933) alınan ekskavatör (toprak işlerinde kullanılan iş makinesi) ile bataklıkların büyük bir bölümü kurutulabilmiştir. Ancak, sanayi bölgesi olması nedeniyle bataklıklar şehirde etkisini göstermeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA),

A.MKT.MHM, 493/1-1-1, 493/1-1-2, 493/1-2-1, 493/1-2-2.

I.MMS, 78/3409-1-1, 78/3409-1-2, 78/3409-1-3, 78/3409-2-1, 78/3409-2-2, 78/3409-2-3,
78/3409-3-1, 78/3409-3-2, 78/3409-4-1, 78/3409-4-2.

DH.HMŞ, 14/75-1-1, 14/75-1-2.

DH.HMŞ, 19/48-1-1.

DH.İD, 44/1-4-1-1, 44/1-4-1-2, 44/1-4-2-1, 44/1-4-2-2, 44/1-4-3-1, 44/1-4-3-2, 44/1-4-4-1,
44/1-4-4-2, 44/1-4-5-1, 44/1-4-5-2, 44/1-4-6-1, 44/1-4-6-2, 44/1-4-7-1, 44/1-4-7-2,
44/1-4-8-1, 44/1-4-8-2, 44/1-4-9-1, 44/1-4-9-2, 44/1-4-10-1, 44/1-4-10-2.

DH.MB.HPS.M, 5/43-1-1.

DH.MKT, 2545/67-1-1, 2801/55-1-1, 2801/55-1-2, 2801/55-2-1, 2801/55-2-2.

DH.MUİ, 159/95-1-1.

HRT.h, 584/1.

ŞD, 507/19-1, 507/19-2, 507/19-3, 507/19-4, 507/19-5, 507/19-6, 507/19-7, 507/19-8,
507/19-9.

ŞD, 508/10-1, 508/10-2.

Y.A.RES, 113/31-2-1, 113/31-2-2, 113/31-2-3, 113/31-2-4, 113/31-2-5.

Y.EE, 52/106-1-1.

Y.PRK.BŞK, 41/45-1-1, 41/45-1-2.

Y.A.RES, 59/39-1-1, 59/39-1-2, 59/39-2-1.

DENİZ MÜZESİ ARŞİVİ (DMA)

BV, 209/3999, 26/277-23.

MB, 739/406.

ŞUB, 200/17b.

RESMİ YAYINLAR

Düstûr 5, Birinci Tertib. (1937), "İzmit Kasabasında Kilis Bataklıklarının Kurutulması *Mukâvele ve Şartnâmesi*", 14 Rebiy'ül evvel 1301-26 Receb 1305, Ankara Başvekâlet Matbaası.

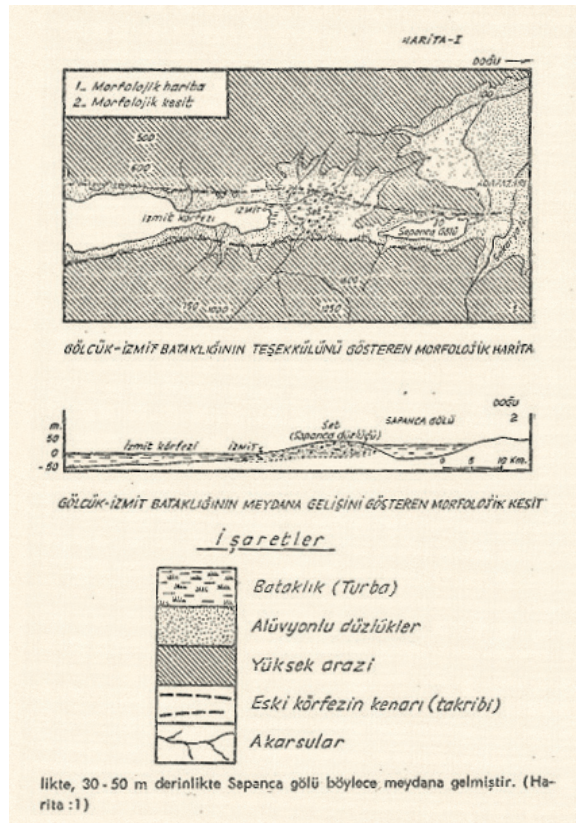
Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Etüd-Plan Başmühendis, Kocaeli-Merkez-Derbent Bataklığının Kurutulması ve Aygır Dere Islahı Hakkında, 13 Ekim 1972.

KAYNAK ESERLER VE ARAŞTIRMALAR

Alp, Ahmet, Karayolları Teknik Bülten, *Gölcük/İzmit Güzergâhında (Km 31+500+37+033) Ara-sındaki Bataklık Geçışı ile ilgili Morfolojik Bir Etüt*, 1966.

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

- Ayrıbaş, Dilek; İzgi, Rüşen; Ünal, Müzeyyen; Kumral, İlker, İzmit Yöresinde Sıtma Mücadelesi, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, Kocaeli Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri, Vol 1, No Suppl 1, 2015.
- Fırat, Nezih, İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi, İstanbul, 1970.
- Hallaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1996.
- Kantarıcı, Doğan, *Toprak İlimi*, İstanbul, 2000.
- Öztüre, Avni, *Nicomedia* Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi, İstanbul, 1981.
- Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 13, Kocaeli, 2009.
- Kocaeli Çevre Durum Raporu, Kocaeli, 1996.
- Kocaeli İli Körfez İlçesi, Hereke Mevkii, Liman Alanı Nazım İmar Planı Açıklama Raporu, 2015.
- Önal, Ebul Faruk – Doğan, Osman, *Bir Osmanlı Maden Müdürünün Kızılırmak Projesi 1848*, İstanbul, 2011.
- Sebilür reşad, Cilt 10, Sayfa: 130, 5 Cemâziy'el evvel 1331.
- Ulugün, F. Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit, 2008.

Resim 3 İzmit Bataklığının Meydana Gelişini Gösteren Morfolojik Kesit⁶⁹

69 Alp, *Karayolları Teknik Bülten, Gölcük/İzmit Güzergâhında...*, s. 86.

İZMİT SANCAĞI'NDA YABANCI SERMAYE (1881-1914)

MÜZEYYEN ÜNAL*

“**Ö** muahede ile tekel usulü kalktı ise de yerine yabancı tekeli geldi. Memalik-i mahrusada yabancılar hırdavatçılığa kadar girdiler. Yüksek devletin tebaasının esnaflığı ve ticaretini yabancılar adım adım ellerinden aldılar. İç endüstri bütün bütün mahvoldu. Avrupa emtiası revaç bularak kalan paramız da Avrupa'ya çekilip gitti.”¹

Sanayi devriminden sonra İngiltere başta olmak üzere seri imalata geçen devletler, pazar arayışına girdiler. Sanayi ürünlerini pazarladıkları ülkelerde, hammadde ve diğer gereksinimlerini de karşıladılar.

Yabancı sermaye için öncelikle, sanayi ürünleriyle yüklü buharlı gemilerinin yanaşacakları rıhtım ve iskeleler, pazarı genişletebilmek için de bunları iç bölgelere bağlayan kara ve demiryolu ağı gerekiyordu. Mallarını depolayacak - satacak tüccarlarla, paraları ile güvenli bir şekilde ilgilenecek bankalara, olası kazalarla beklenmedik tehlikelere karşı sigorta şirketlerine ihtiyaç vardı.

Avrupa devletleri, tüccarlarının rekabet gücü için, Osmanlı gümrük vergilerinin mümkün olduğunca düşürülmesi isteğinden hiç vazgeçemediler. 1535 ve 1740 kapitülasyonları ile ticarete sağlam bir zemin oluşturmaya başladılar.

Osmanlılar, bir bölgede üretilen malın diğerine geçişini gümrüğe tabi tutmuşlardı. Her bölgeyi kendine yeterli kılan, malların büyük tüketim merkezlerine akımını engelleyen bu “iç gümrükler”, başta yabancı tüccarların, 1838 ve takip eden ticaret anlaşmalarından sonra da Osmanlı üretici ve tüccarlarının şikâyet konusu olmuştu.²

Osmanlı Hükümeti, bataklıkların kurutulması, kara ve demiryolları ile liman ve iskelelerin yapımı, madenlerin verimli bir şekilde işletilmesi, tarımın iyileştirilmesi, imalatta yeni teknolojiler kullanılmasının acilen gerektiğinin farkındaydı. Bunların yerine getirilmesi için de en çok yabancı sermaye üzerinde durulmaktaydı.³ Yabancı nüfuzunun artacağı endişesi ile “Ya-

* Kocaeli Dokümantasyon Merkezi

1 Ahmed Lûtfî Efendi; Vak'ânüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 4-5, İst.1999, s.924

2 Rifat Önsoy; Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s.29

3 Hasan Fehmi Paşa, 26 Cemaziyelahir 1297'de(5 Haziran 1880) Başvekalet makamına bir takrirle “Anadoluca İmâlât-ı Umûmiyyeye Dâir Lâyiha” adlı bir rapor sundu. Takrirde bir ülkede yollar ve limanlar yapılmadan arzu edilen ilerlemenin tasavvur bile edilemeyeceği vurgulanmakta ve bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi için tedbirler önerilmektedir. Bunlar içinde en çok yabancı sermaye üzerinde durulmaktadır. Dört bölümden oluşan Hasan Fehmi Paşa Layihası'nda birinci bölümde şose yollar, ikinci bölümde maliyeti ile birlikte İzmit'ten

bancı sermayeleri ancak pek gerekli hallerde acı bir ilaç gibi kullanmalıdır.” diye düşünenler de vardı.⁴

İsyanlar, savaşlar, ağır toprak kayıpları, kapitülasyonların daha da genişletilerek verilmesi ve ticarete devlet kontrolünün kısmen kaldırılması, ağır borç yükü altına girilmesine neden oldu. Borçlar ödenemeyince *Düÿûn-ı Umûmiye* ile “Avrupa mali denetimi” kabul edilmek zorunda kalındı.

Askeri ve sivil kesimin kıyafetlerinde “batı modelinin” alınması, bazı Avrupa usul ve adetlerinin Osmanlı toplumuna girmesi de Avrupa mallarının kullanımını artırmıştır.⁵

III. Selim’den itibaren batılılaşmaya başlayan Osmanlı Devleti’nde, ordunun ve sarayın ihtiyaçları için dokuma fabrikaları kuruldu.⁶ Batı tarzı askeri ve mülki okullar açıldı. Bu okullarda okuyan Türk ve Müslümanlar askerlik yanında idareci de oldular. Askerlik ve çiftçilik dışında ticaret ve gemicilikle pek ilgilenmeyen Türk ve müslüman ahali bu alanları gayrimüslim ahalیه bırakmıştı. Kocaeli yöresinde de kereste, odun, odun kömürü, kozacılık, ipek ipliği, ipek dokuma, pamuk - keten ipliği ve keten tohumu ticareti yapanların sayısı bile azdı.

Yabancı sermaye Osmanlı Devleti’ne önce dış borç olarak “Osmanlı tahvilleriyle” girmiştir. Sonra da demiryolu, rıhtım - depo-antrepo- denizcilik, maden, gaz-su-elektrik, sigorta şirketleri ve bankalarla sermaye girişi sürdürülmüştür. “XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, fenerler, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler, genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetiliyordu. İkinci Meşrutiyet’e kadar, Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında, yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi yok gibiydi.”⁷ *Düÿûn-ı Umûmiye*, yatırım yapan, borç veren yabancı sermayenin garantörü olmuş, Reji İdaresi de tütün tekeline elinde tutmuştur.

İstanbul’u Anadolu’ya, Avrupa’yı Asya’ya bağlayan yollar üzerinde, İstanbul Limanı yanı başında, Körfez ve Karadeniz iskeleleri ile geniş bir hinterlanda sahip İzmit Sancağı’na yabancı sermayenin doğrudan girişi deniz fenerleri, *Anadolu Demiryolları*, *Derince liman ve antreposu inşa ve işletmesi*, *Karasu Maden İşletmesi*, *Düÿûn-ı Umûmiye* ve *Reji İdaresi* yoluyla olmuştur.

Adapazarı’nda altı beygir kuvvetinde buhar makinasıyla çalışan tahta fabrikası kurma izni isteyen İngiliz tüccar Rafael.⁸ Adapazarı’nda tüfek kabzası imal eden İngiliz Tüccar Ari örneği

başlayarak Bağdat’a varacak demiryolu yapımı yer alır. Üçüncü bölüm büyük limanlar ve iskelelerle barınma limanlarına ayrılmıştır. Dördüncü bölümde ise bataklıkların kurutulması ile elde edilecek araziler üzerinde durulmaktadır (Celal Dinçer; TTK, Belgeler, C.V-VIII, Sayı 9-12, Ankara 1971).

4 Karal; Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII*, TTK, Ankara, 1988, s.460

5 R.Önsoy; *Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası*, Hacettepe Üniv.Ed.Fak. Der, 2.2.1984, s.12

6 Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri bir sırada karşı tedbir olarak açılan devlet fabrikalarından biri de askerin ihtiyacını karşılamak için 1843’de kurulan İzmit Çuha Fabrikası idi. Aynı yıl Dadyanlar tarafından kurulan Hereke Fabrikası da 1845’te Sultan Abdülmecit adına satın alınmıştı. Batıdan teknoloji işçi-mühendis, hatta hammadde transfer edilerek devletin öncülüğünde başlanan sanayi girişimlerinin çoğunun başarısızlıkla sonuçlandığı bir dönemde İzmit Çuha ve Hereke fabrikaları, devlet desteği ile ayakta kalmayı sürdürebildiler.

7 Toprak; Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.40.

8 Narin; Resul, *19.Yüzyılda Sakarya Ekonomisi’nden Bazı Kesitler*, *Sakarya Ekonomi*, *Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası*, Sayı 64, Mart-Nisan 2010, s. 51-52.

Narin; Resul; *19. Yüzyılda Adapazarı*, *Sakarya II Kültür ve Turizm Müdürlüğü*, 2011, s.101-110

bireysel yabancı girişimler de vardı.⁹ 1897'de İzmit Sancağı'nda sayımı yapılmış yabancı teb'a'nın miktarı sadece 59 erkek, 27 kadın olmak üzere toplam 86 kişidir.¹⁰ İzmit Sancağı'nda bazı yabancı şirketler acenteleri ve komisyoncuları ile yer almışlardır. Ayrıca konsoloslar da etkili olmuşlardır.¹¹ Batı kapitalizminin yerli komisyonculuğu rolünü üstlenenler yerli Rum ve Ermeni tüccarlar olmuştur. Amerikan ya da Fransız okullarında yetişen, ailesinden ticari miras devralan Osmanlı gayrimüslim gençler, yabancı sanayi ürünlerinin, banka ve sigortalarının, ticaret ve denizcilik şirketlerinin temsilcisi, kolonyel ürünlerin toptancısı olmuşlardır. Un, bakliyat, tahıl, yağlı tohumlar, koza, ipek iplik, keten ipliği, kereste, odun, odun kömürü dış ticareti yapan tüccarlar arasında Türk ve müslüman sayısı yok denecek kadar azdır.

FENERLERİN İNŞA VE İŞLETMESİ

Fener Rüşumunun ihdası 26 Mayıs 1839¹² ise de Osmanlı sahillerindeki deniz fenerleri ve deniz sinyalleri şebekesini geliştirmek gerekiyordu. Bu amaçla kurulan Deniz Fenerleri İdaresi'nin başına 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında III. Napolyon'un aracılığı ile Fransız denizci J. M. Michel getirildi. J. M. Michel, devlet himayesinde çalışırken iş adamı ve Ortadoğu'da iyi bir yatırımcı olan Camille Collas ile birlikte bir Fransız şirketi kurar (Collas et Michel Şirketi). Deniz fenerlerinin kuruluşu ve işletmesi, bu Fransız şirketine bırakılır. İşlerini İstanbul'dan yürütürken Paris'te de bir şubesi bulunan şirket, Osmanlı kıyılarına bağlı limanlardan geçen her gemiden geçiş ücreti alır. Kârlarının %78'si kendi şirketine, %22'si de Osmanlı devletine kalır. Yaklaşık 65 yıl boyunca aynı şirket yenilenen imtiyazlarla devam eder. 1860'da Akdeniz, Ege ve Karadeniz'de olmak üzere yaklaşık 122 deniz feneri inşa ile İstanbul limanına yeterince yaklaşamayan gemiler için kendi şirketi bünyesindeki sermayeyi de kullanarak yeni bir liman inşa eder¹³. 60 yaşında Osmanlı Devleti bünyesinde 25 yıllık başarılı çalışma hayatının karşılığı olarak Abdülmecit tarafından 'Paşa' unvanına layık görüldü.¹⁴

Fener Rüşumu nedeniyle büyük gelire ulaşan Fenerler İmtiyazı sahibi Bay Collas'tan Bahriye Hazinesi ihtiyacı için iki bin beş yüz gümüş mecdiye,¹⁵ Deniz Kuvvetleri'nin çoğaltılması ve kuvvetlendirilmesi¹⁶ ve İdare-i Mahsusa için alınan yirmi bin lira örneği¹⁷ zaman zaman borç paralar alınmıştır.¹⁸

Fenerler İmtiyazı süreleri de zaman zaman değişmiştir. 26 Ekim 1894'te Gabriel Collas'a verilen beş yıllık¹⁹ Fenerler İmtiyazı, "4 Eylül sene 1899 efrensi tarihinden itibaren ve yirmi beş sene müddetle mevcut genel şartlar dahilinde Mösyö Gabriyel Collas'a ihale ve ita buyurulmuştur. Fener rüşumu imtiyaz süresi 1924 senei efrensiyesi Eylül'ünün dördünde son bula-

9 Çetin; Atilla, Tarihî Sayfalarından Yabancı bir Gezginin Kont A.De Moistier'in Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi 1, Sakarya Ekonomi Dergisi, Yıl 3, sayı 15, Ocak-Şubat 2001, s.29-32.

10 CÜRAN;Tevfik (Hazırlayan), Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi, cild 5, DİE, Ankara, 1997, s.20

11 1903'te İngiltere Konsolosluğu İzmit acentası P.J.Wills'dir (1903 Doğu Ticaret Yıllığı. s.1391).

12 Şura-i Bahri, Dosya No 1, sayfa 125A - 159A

13 İstanbul Limanı'na Fransalı bir liman nazırı tayini, 26 Aralık 1854 (Şura-i Bahri, Dosya 20, Sayfa No 67A)

14 Jacques Thobie; L'Administration Générale des Phares de L'Empire Ottoman et la Société Collas et Michel (1860-1960), L'Harmattan, Paris, 2004

15 M.24 Ocak 1885, Şura-i Bahri, Dosya No 227, sayfa No 2A

16 M.26 Mayıs 1887, Şura-i Bahri, Dosya No 279, sayfa 1A

17 M.16 Aralık 1893, Şura-i Bahri, Dosya No 487, sayfa 2A

18 M.28 Kasım 1883, Şura-i Bahri, Dosya No 244, 108A

19 Şura-i Bahri, Dosya No 428, sayfa No 54A

caktır. Bahri Ahmer fenerleri dışında mevcut fenerler üzerinde tahsil olunacak fener Rüsumu 4 Eylül sene 1899 efrenci tarihinde, mevcut tüm fenerlerin tamirâtı ve idare masrafları kendisine aid olmak üzere gayri safi hasılatın yüzde ellisi hükümete verilecektir".²⁰

Collas ve Michel Şirketi, 1863'te Dilburnu (bir adet) ve Zeytinburnu (bir adet), 1879'da Kefken (iki adet), 1896'da Yelkenkaya (1adet) ve Diliskelesi (1adet) fenerlerini inşa etmişlerdir.²¹

1313/1897'DE ²² DENİZ SEFERLERİNİN GÜVENLİĞİ İLE İLGİLİ KOCAELİ ÇEVRESİNDE İZMİT KÖRFEZİ VE KARADENİZ'DE KIYILARINDA KURULAN DENİZ FENERLERİ VE IŞIK MESAFELERİ		
Dil Burnu	Sabit bir adet yeşil fener	5 Deniz Mili
Zeytinburnu	Sabit bir adet kırmızı fener	5 Deniz Mili
Diliskelesi	Sabit bir adet kırmızı fener	8 Deniz Mili
Yelken	Otuz saniyede çakan şimşekli beyaz fener	14 Deniz Mili
KefkenBurnu	Sabit iki adet amudi beyaz fener	10 Deniz Mili

İZMİT LIMANI DENİZCİLİK FAALİYETLERİ VE FENER HAKKI

13 Mart 1892 - 12 Mart 1893²³

BAYRAK	GEMİ SAYISI			TONAJ			FENER HAKKI (KURUŞ)
	Vapur	Yelkenli	toplam	Vapur	Yelkenli	toplam	
Almanya	3	-	3	324	-	3 224	416
İngiltere	19	-	19	25 986	-	25 986	4.349
Fransa	12	-	12	13 733	-	13 733	2 952
Yunanistan	11	31	42	616	2 655	3 271	652
İtalya	2	-	2	1856	-	1 856	573
Osmanlı	164	1198	1362	22 373	11 816	34 189	15 656
Arap	-	1	1	-	76	76	-
TOPLAM	211	1 230	1441	67 788	14 547	82 335	24 598

20 DÜSTUR, No: 382 –

Fenerlerin Temdidü Müddet İmtiyaziyesine Dair Mukavelename (9 Teşrinievvel 1310)

Madde 1- Saltanatı seniye hakkında gösterdiği saffet ve sadakatine binaen hala meriyülcra bulunan fenerler imtiyazı 4 Eylül sene 1899 efrenci tarihinden itibar olunmak ve şeraiti umumiyeyi mevcudesi dahilinde bulunmak üzere fenerler imtiyazı Mösyö Gabriyel Kolase ihale ve ita buyurulmuştur.

21 Jacques Thobie; 2004, s.275- 276

22 Nezaret-i Umûr-u Ticaret ve Nafia, İstatistik Umumî İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Bin Üç Yüz On Üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmîsi, İstanbul, Alem Matbaası, 1316/1900. Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Hazırlayan Tefvik GÜRAN; Tarihi İstatistikler Dizisi, cild 5, DİE, Ankara, 1997, s.280-281

23 Cuinet; s.350

İZMİT'TE VAPUR ACENTELEİ

Osmanlı karasularında hayli yelkenli varsa da yolcu ve taşımada buharlı gemiler tercih ediliyordu. Yerli şirket sayısı çok azdı. Denizde ulaşım ve taşıma da yabancıların eline geçti. Yabancı şirketler çoktan temsilcilerini bulmuşlardı. Bankacılık, sigorta ve dış ticaretle uğraşan Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tarafından, gemicilikle ilgili yolcu ve yük taşıma işleriyle sigorta işlemleri organize ediliyordu. 1914'te gemicilik acenteleri; İzmit'te Deutsche Levante Linie (A. Amat), Moss Steamship (G.Christides), Navigazione G.İtaliana (Bulutyan Biraderler).

Bağçecik'te (H.Davitian, A.Djerugh, H.Mandjanozian).²⁴

1903'te İzmit vapur acentesi olarak Hafız Mehmet Efendi'nin adı geçmektedir.

İZMİT KÖRFEZİ'NDE TERSANE İNŞASI

On dokuzuncu yüzyılda ahşap ve yelkenli gemi dönemi kapansa da İzmit Tersanesi'nde ahşap gemi inşası devam etti. Batıda buharlı gemi konusundaki gelişmeleri hayranlıkla izleyen Osmanlı hükümeti bunlardan hayli sipariş vermiştir. Tersanelerde uzun bir dönem satın alınan gemilerin tamirleri, ya da Avrupa buhar motorlarının yerli ahşap gemilere montajı ile yetinilmek zorunda kalmıştır.²⁵

30 Ağustos 1904'te yeni usulde ve büyük gemileri alacak bir havuz inşasına²⁶ karar verilse de Balkan Harbi öncesi gemi yapımı bırakıldığından İzmit Tersanesi kömür deposu ve satılan eski gemilerin söküldüğü bir yer durumuna gelmiştir.²⁷

Birinci Dünya Savaşı öncesi de Societe Imperiale Ottomane Cointeresse de Docks, Arsemaux et Consturctinos Navales ünvanı altında kurulan "Tersane Deniz İnşaat Şirketi", Hükümet ile yaptığı anlaşma gereğince İstanbul'da ve İzmit'te harp ve ticaret gemileri için doklar inşa edecekti. Bu şirkette en büyük hisse Armstrong-Vickers şirketinindi.²⁸ Bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır.

ANADOLU DEMİRYOLU İNŞA VE İŞLETMESİ

Haydarpaşa-İzmit Demiryolu'nun 1 Ağustos 1873'teki açılışı, İmparatorluğu baştan başa aşacak güvenli bir yolun başlangıcı idi. Osmanlı bu hattı kendi imkanları ile açmayı başarmış ancak işletmesini devretmek zorunda kalmıştı.²⁹ 31 Aralık 1892'de Ankara'ya bağlanan bu yolla Bağdat ve Hicaz'ı hedef alınmıştı.

24 ABD-BAĞÇEÇİK, BAĞÇEÇİK- ABD için vapur acentesi, Annuaire Oriental, Edition 1914

25 10 Kasım 1863 (Şura-yi Bahri, Dosya No 40, sayfa No 22A) İzmit ve Gemlik tersanelerinde inşa olunan beş korvet ve bunlara konacak makinele

26 Şura-i Bahri, Dosya No 672, sayfa No 184A

27 Abdülbaki Fevzi; Türk Yurdu, II/25.

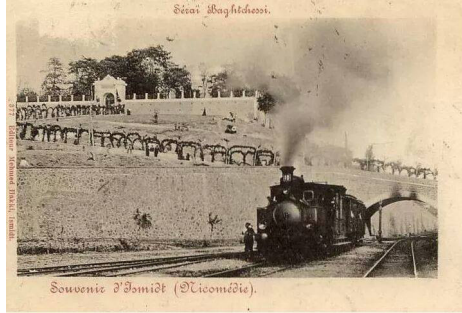
28 Balcı; Ramazan, Sırma; İbrahim Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memaliki Osmaniy'e'de Osmanlı Anonim Şirketleri, İTO, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2010-64, İstanbul, 2012, s.35-36

29 Haydarpaşa-İzmit Demiryolu yedi yıl Hükümet tarafından işletilmiş, 27 Mart 1880'de işletme hakkı yirmi yıllığına M.M. Ludwig Seefelder, W. J. Alt, Ch. S. Hanson ve Ortakları ve G. D. Zafiropoulu'ya kiraya verildi. Sonra da M. Kaulla'ya işletmesi bırakıldı (Vital Cuinet; La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province De L'asie -Mineure, Paris, 1894, cild IV, s.338).

Avrupalı sermayedarlar Haydarpaşa - Ankara, Haydarpaşa - Bağdat ve Hicaz Demiryolları imtiyazına sahip olmak için kıyasıya rekabet içindeydiler. Çünkü devlet kilometre garantisi verdiği gibi "Kumpanya özel izin alarak toprak edinebilir ve bunları tarım ve yapı işletmeleri halinde çalıştırabilir, toprak yollar ya da başka servis yolları yapabilir, maden, orman ve taş ocağı vb. işletmeciliğine girişebilirdi.³⁰

1887 yılında Asya Türkiye'sindeki demiryollarında Alman kapitalistlerinin katılma payı yoktu.³¹ Osmanlı Hükümeti 1888 yılında, 92 kilometrelik Haydarpaşa - İzmit Demiryolu'nun işletilmesi ile Ankara'ya kadar uzatılması imtiyazını 99 yıllığına Berlin'deki Deutsch Bank adına hareket eden Alfred Kaulla'ya verdi. İzmit-Ankara hattı imtiyazını gerçekleştirmek amacı ile merkezi Berlin'de olan Deutsche Bank ile Merkezi Frankfurt'ta bulunan Deutsche Vereinsbank ile Württembergische Vereinsbank bir konsorsiyum oluşturdular. 23 Mart 1889 tarihinde İstanbul'da "Societe du Chemin de fer Ottoman d'Anatolie" adlı anonim şirket kuruldu. Şirketin Genel Müdürlüğüne Otto von Kühlmann getirildi.³² Alman sermayesi ile kurulan Anadolu Demiryolu Osmanlı Şirketi'nin (La Societé du Chemin de Fer Ottomane d'Anatolie) 36.720.000 Mark olan sermayesi, 1894'te her biri 408 Mark değerinde 120.000 hissedenden oluşan 48.960.000 Mark'a yükseltildi. Bu hisse senetlerinden 90.000'i 1894 yılında, 30.000'i 1896'da satışa sunuldu. Sermaye 1906'da 55.080.000 ve 1907'de 110.160 Mark oldu.

İzmit- Ankara Demiryolu inşası ile Alman sermayesinin Anadolu'ya girişi başlatılmıştı.³³

Fotoğraf 1; Anadolu Demiryolları treni İzmit İstasyonu'nda

İzmit-Adapazarı hattı tamamlanınca düzenlenen devlet töreni ile hizmete girmiş, açılış töreninde Nafia Nazırı Raif Paşa, Berlin'den Georg von Siemens, Stuttgart'dan Herr Kaulla ve Anadolu Demiryolları Genel Müdürü von Kühlmann hazır bulunmuşlardı.³⁴

468 kilometrelik İzmit - Ankara hattı 31 Aralık 1892 günü büyük bir törenle işletmeye açıldı.

Hemen 1893 yılı Şubat ayında 384 kilometrelik Ankara-Kayseri ve Eskişehir Konya hatlarının yapım imtiyazları da yine aynı şirkete verildi.³⁵

30 Collas; Bernard Camille, 1864'te Türkiye, Bileşim Yayınevi, Ankara, 2005 s.419, Ek 17) Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlanan, padişahın onayladığı Türkiye'deki bütün demiryolu imtiyaz sahiplerinin bundan böyle uyacakları koşulları düzenleyen İmtiyaz Yüklümlülükleri Nizamname Defteri'ne göre (Journal de Constantinople, 27 Mart 1860.

31 EARLE; Edward Mead, Bağdat Demiryolu Savaşı, Milliyet Yayınları, 1972, s.43

32 Özyüksel; Murat, Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.67

33 Pamuk; Şevket, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst.1994. s.78

34 Özyüksel; age.s.71-72

35 Akyıldız; Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse senetleri (2010), Aslantepesi; Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, (1993)

İZMİT - ANKARA HATTININ İŞLETMEYE AÇILIŞI³⁶

HAT	AÇILIŞ TARİHİ	HAT	AÇILIŞ TARİHİ
İzmit -Adapazar	9 Temmuz 1890	Alpköy-Sarıköy	31 Ağustos1892
Adapazar -Lefke	9 Ocak 1891	Sarıköy-Beylikköprü	2 Aralık 1892
Lefke -Bilecik	15 Mayıs 1891	Beylikköprü-Polatlı	12 Aralık 1892
Bilecik İnönü	16 Mart 1892	Polatlı -Ankara	31 Aralık 1892
İnönü - Alpköy	13Temmuz1892		

İzmit İstasyonu'ndan çıktıktan sonra Tersane'nin arkasından geçen demiryolu, doğuya doğru İzmit'i baştan başa Hamidiye bulvarının ortasından geçirildi. Ankara'ya kadar uzanan bu hat, Vitali şirketince inşa edildi. Uzmanlar deforme olmayan blokları, traversleri ve raylarıyla bu hattın övgü ile söz ederler. Sakarya üzerindeki 100 ve 140 m.'lik köprülerle birlikte büyük viyadüğü yapan Finet firması da uzmanların övgülerini hak etmişlerdi.³⁷

Haydarpaşa-İzmit hattının Ankara'ya kadar uzatılması imtiyazını veren 27 Eylül 1888 tarihli anlaşmanın XXIX. Maddesi ile kilometre garantisi Düyun-ı Umumiyye'ye devredilmişti. "Osmanlı Hükümeti İmtiyaz sahiplerine yapılan ve işletilen her kilometre demiryolu için yıllık 15.000 Frank gayrisafi kâr garanti eder. İşletme gelirleri bu miktardan az olduğu durumda yapılan ve işletilen her kilometre demiryolu için 15.000 Frank gayrisafi geliri sağlamak amacıyla aşağıdaki yöntem izlenecektir.

Hattın geçtiği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancakları aşarı açık arttırmaya çıkarıldığı zaman Düyun-ı Umumiye idaresinin bir görevlisi de hazır bulunacak ve açık arttırmayı kazanan mültezimlerin vermek zorunda oldukları senetler bu sancaklardaki Düyun-ı Umumiyye görevlilerine verilecek ve karşılıkları da bu görevlilere ödenecektir. Yukarıda belirtilen kilometre güvencesini de sağlamak üzere hükümetin imtiyaz sahiplerine ödemeyi kabul ettiği miktar böylece toplanmış olan paradan alınacak ve Düyun-ı Umumiyye İdaresi tarafından İmtiyaz sahiplerine ödenecektir. Kalanı yine aynı yönetim tarafından devlet hazinesine aktarılacaktır."³⁸

Hükümetin yabancı demiryollarına ve mali kuruluşlara ayırdığı gelirlerin toplanmasını Düyun-ı Umumiyye Konseyi'nin yüklenmesini ilk öneren Sir Vincent Caillard idi. Sir Vincent Caillard, Haydarpaşa - İzmit Demiryolu'nun uzatılması için 1888 yılında verilen imtiyazda Deutsche Bank'ın temsilcisi Dr. Kaulla ile ortaktı. İngiliz ve Hollanda tahvil sahiplerinin temsilciliğini yapmış olan Caillard, 1883 yılında girdiği Düyun-ı Umumiyye Konseyi'nden iki yıl sonra istifa etmiş, 1893'te Osmanlı Bankası'nı temsilen tekrar girmiştir.³⁹

1898'de çeşitli tahvillere ve demiryollarına kilometre güvencesi olarak ayrılmış ve yönetimi Düyun-ı Umûmiyye'ye bırakılmış olan aşardan hem hükümet ve hem de maliye kuruluşlarıyla

36 Cuinet;V., La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province De L'Asie-Mineure, Paris,1894, cild IV.s.339-340

37 Cuinet, s.338

38 Blaisdell; Donald C., Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyunumumiyye", Doğu - Batı Yayınları, İst. 1979, s.120

39 Blaisdell; s.204, 206

demiryollarına en çok geliri sağlamak amacıyla Düyun-ı Umûmiyye'de "Aşar, Vergi ve Çeşitli Gelirler Dairesi" kurulmuştur.⁴⁰ 1909 yılında Haydarpaşa-İzmit hattının gelirleri 5 640 595 Frank'tı. Osmanlı hükümeti kilometre teminatı açığını kapatmak üzere buna 2 553 943 Frank eklemiştir.⁴¹

İdare-i Mahsusa'ya,⁴² İzmit Körfezi kıyılarında ulaşımı sağlamak amacıyla küçük vapurlar temini için 13 Ağustos 1904'te Haydarpaşa ve Kadıköy hâsılatı karşılık gösterilerek, Anadolu Demiryolları şirketine borçlanılmıştır.

DERİNCE LİMAN VE ANTREPOSU

1895'te Liman inşa ve işletme imtiyazı alan Port d'İsmit şirketi, 1896'da Derince Limanı açılışını yaptı. Şirketin tüm ortakları Alman idi.⁴³

Derince Limanı, Anadolu Demiryolları Kumpanyası için ağır malzemenin yüklenip boşaltılmasına uygun bir şekilde düzenlenmişti. Derince'nin derin sahili, depo ve antropolar için boş arazisi, demiryolu ve karayolu bağlantıları ile liman yeri olarak seçilmişti. Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı gibi "Ticaretimiz hiç yoktur. Zira toprak mahsullerimizden bir çiftçi gibi faydalanıp, tüccar gibi faydalanamıyoruz. Tüccar olarak faydalanan ecnebidir. Ne kendi malımızı başka memleketlere satabiliyoruz, ne de başka memleketlerden muhtac olduğumuz mamulleri kendimiz getirebiliyoruz. İç ticaretimiz de dış ticaretimiz de yabancıların elindedir."⁴⁴ Demiryollarının ve ona bağlı liman ve antrepoların inşa ve işletmelerinin memleketeye yararı için henüz erkendir.

KARASU MADEN İŞLETMESİ

Maden ruhsatı ticareti, devlet açısından yararlı görülmüş ve iktisadi bir amaç gözetilmeksizin, daha çok bu çeşit ticaretten devlete harç ve resim kazandırmak gayesiyle, çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında maden mevzuatında yapılan önemli değişikliklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın açık pazarı haline geliş süreci ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Osmanlı Hükümeti, 1861 tarihli *Maadin Nizamnamesi*'ni, 1810 tarihli *Fransız Yasası*'ndan uyarlayarak hazırlamıştır. Bu yasa ile madenlerde ruhsat ticareti sınırlandırılmaya çalışılmış ve toprak mülkiyetinden bağımsız bir "Maden İşletme Hakkı" getirilmiştir. Ayrıca bu nizamname ile yabancıların maden şirketlerine ancak hissedar olabilecekleri kabul edilmiştir. Ancak, 1856 İslahat Fermanı ile yabancıların Osmanlı İmparatorluğu içerisinde, belirli şartlarla, taşınmaz mal elde edebilecekleri öngörüldüğünden, nizamname, 1870 tarihinde doğal olarak değiştirilmiş ve 1867 Protokolü'nde yer alan devletlerin vatandaşı olan kişilerin "bizzat veya bil iştirak maden imal edebilecekleri" esası kabul edilmiştir.⁴⁵

40 Blaisdell; s.121

41 Yerasimos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap 2,Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na, Belge Yayınları, 1987,s.345

42 Şura-i Bahri, Dosya No 677, sayfa No 27A

43 Geyikdağı; Necla, s.164, Pech; E, 1911, Karal; Osmanlı Tarihi, VIII. Cild, s.464

44 Türk Ziraat Tarihine Bakışlar, s.239

45 Ökçün, İktisat Tarihi Yazıları, 1997: "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", s.113-114.

Fotoğraf 2; Karasu Osmanlı Anonim Şirketi Hisse Senedi

Vedat Eldem'e göre "Esasinda yabancı sermaye, açık kapı siyaseti dolayisi ile imparatorluğu sınıayi mamulleri için bir mahrec olarak gördüğünden burada sınıayi tesisler kurmayı hem menfaati aleyhine, hem de aynı zamanda verimsiz bir plansman olarak telakki etmekte idi. Ancak maden istihracı, inhisar işletmeleri gibi rekabet kabul etmeyen mevzularda kayda değer yatırımların yapıldığı görölmektedir".⁴⁶

İzmit Sancağı'nın Kandıra kazasının Karasu nahiyesinde, ruhsatı bölgenin bir eşrafı tarafından istenmiş, ancak alınamamış bir gümüşlü kurşun yatağı biliniyordu.⁴⁷ Buradaki gümüşlü kurşun ve çinko madenlerinin işletilmesi için ancak 1898 yılında bir imtiyaz verilmiş; 20 Mayıs 1900'de İstanbul'da Fransız sermayesi ile Karasu Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi (Societe Anonyme Ottomane des mines de Karasou) kurulmuştur.⁴⁸

1906'da Karasu Madeni'ni ziyaret eden Endriss "Ahşap kaplı Rum evlerinden ve daha önce 1000 işçi çalışan madende, cevher azalması yüzünden işçi sayısının 200'e düştüğünü anlatan Fransız müdürden söz etmektedir".⁴⁹

Şirket merkezi İstanbul'dadır. Kuruluş sermayesi 3.200.000 Frank olup, 12.000'i imtiyazlı, 20.000'i olağan hisse senetlerinin herbiri 100 Frank değerindeydi.

Her iki sermayeye ait 1.5 ve 10 hisselik hisse senetleri vardır. 1904 yılında %5 faizli toplam 800.000 Frank değerinde tahvil satılmış olup, bunlar yine 1.5 ve 10'luk kupürler halindedir. 1910 yılında sermaye her biri 100 Frank değerinde 20.000 imtiyazlı ve 30.000 olağan hisseden oluşan 5.000.000 Frank'a yükseltilmiştir. Bu hisselerde 1904 kağıtlarından farklı desende 100,

46 Eldem; s.60,71.

47 Cuinet; s.315

48 Toprak; Türkiye'de Milli İktisat, s.357.

49 Dr. Endriss; Wilhelm, Türkiye'de Gezintiler, 1906'da İstanbul ve Anadolu, Demkar, İst., 1914.

500 ve 1000'er Frank'lık hisse senetleri ile alıcılara ulaştırılmıştır.⁵⁰ Şirketin yönetim kurulunda Leon Sellié, A.Siniossoğlu, D.G.Corpi, Is. Fernandez, İsmail Efendi, T.Rouzaud, O.Tcheradjian, A.Cırağı ve Süreyya Bey bulunmaktadır.⁵¹1904 yılında şirketin yönetim kurulu başkanlığını Mavrogordato yapmakta, kurul üyelerinin çoğu aynı zamanda Balya-Karaaydın ve Kesendre maden şirketlerinin yönetim kurullarında da yer almaktadırlar.⁵²

KARASU MADENLERİ ANONİM ŞİRKETİ'NİN 1903- 1907 ARASINDA ÜRETİM - KAR VE ZARARI ⁵³			
TARİH	ÜRETİM	SONUÇ	
1903	5.786	ZARAR	2.183
1904	16.624	ZARAR	3.395
1905	20.327	KAR	3.468
1906	41.781	KAR	15
1907	15.384	ZARAR	12.128

Karasu şirketi 1909 yılında tasfiye haline geçmiş ve aynı yıl içinde "Karasu Osmanlı Anonim Maden Şirketi" adı altında yeni bir şirket kurulmuştur. Yeni şirketin tüzüğü'nün ikinci maddesine göre "Şirketin maksadı evvela İzmit Sancağı'nın Kandıra kazasına tabi Karasu karyesinde vaki 22 Muharrem sene 316 ve 31 Mayıs sene 314 tarihli Ferman-ı Hümayun mucibince imtiyazı Aydınli Hacı Hafız Mehmet Emin Nuri Efendi'ye ihsan buyurulan ve muahharen mümaün ileyh tarafından Süreyya Bey ile Mustafa Fazıl Efendi uhdelerine devr ve ferağ ve ahiren mümaün ileyhüma tarafından dahi tasfiye halinde bulunmakta olan Karasu Madenleri Anonim Şirketi'ne terk ve furuht edilen simli kurşun ve çinko madenlerinin Ferman-ı Hümayun ve şartname ve mukavelenamelerde muharrer şerite tevfiikan işтира, teferru ve imali;

Saniyyen, likidasyon halinde bulunan Karasu Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi'nin tasfiye memurları ile Şirket-i Cedide'nin teşkili zımında teşekkül eden heyet-i maliye vekil, mezun ve mürahasları beyninde 23-10 Haziran sene 1909 tarihte akd-i ictima eden Karasu Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi'nin hissederanı heyet-i Umumiyesi'nde alelusul tasdik ve tasvib olunan mukavelenamenin icrası; kararlaştırılan ve 24 Haziran sene 325 ve 7 Temmuz efrensi sene 1909 tarihinde suret-i fevkaladede Salisen Memalik-i Osmaniye dahilinde mer-i yül icra olan Maadin Nizamnamesi'ne tevfiikan maadin imtiyazatı istihsali ile bunların işletilmesi hususatından ibarettir."⁵⁴

50 Karasu şirketine ait hisse senetleri ve tahvil örnekleri için bakınız:

Ali Akyıldız; Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse senetleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst. 2010

Cengiz Aslanteppe; Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara, 1993.

51 Pech; E, "Manuel des Sociétés Anonimes Fonctionnant en Turquie" Constantinople, 1911, s.167-170

52 Akyıldız; Ali, Osmanlı Tahvilleri ve Hisse Senetleri

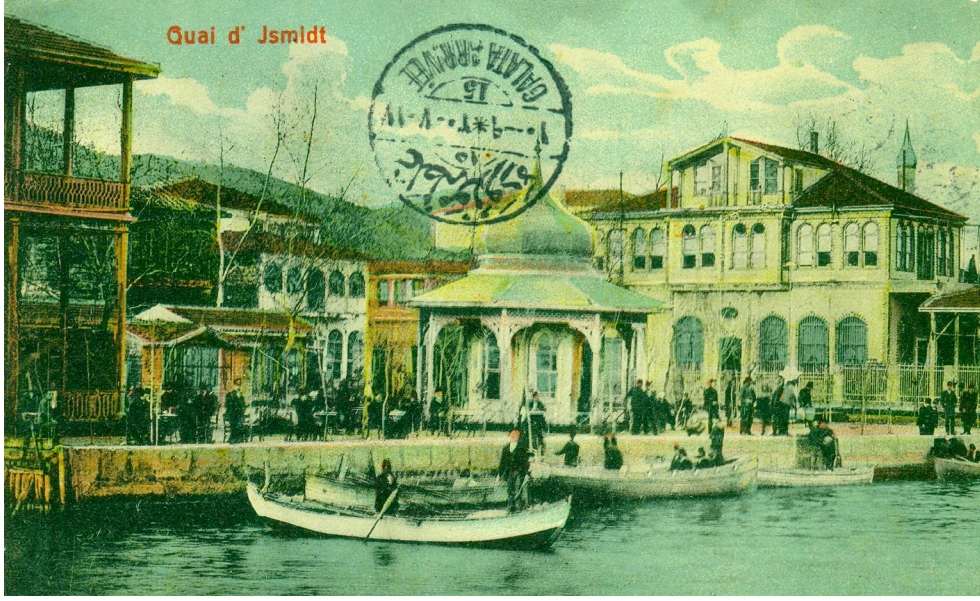
53 Ökçün; 1997, s. 120.

54 Pech (1911); s.168, Ökçün; s.121

İZMİT SANCAĞI'NDA YABANCI SERMAYENİN SANAYİ YATIRIMI

Çimento ve un fabrikaları Osmanlı Rumlarının, Karamürsel Fabrikası Müslüman bir gurubun, Hereke ve İzmit (dokuma) fabrikaları ise devletindi. İzmit'in doğusundaki bataklıkların kurutulup "Şirket ve yahut kurutulacak toprakların sahipleri buraya muhtelif fabrikalar kurarlarsa, bütün Doğu'nun Manchester'ı, Birmingham'ı İzmit olacaktır. Çünkü Ankara'nın yünleri (dünyanın en iyisi), fabrikalardan 250 mil uzakta olacaktır. Aynı zamanda Küçük Asya, Suriye, Ermenistan, Irak ve Basra Körfezi'nin, diğer imalatlarda olduğu gibi, 250 millik bir istifadesi de olacaktır. İzmit'in, Karadeniz ve Akdeniz'le de irtibatı vardır." diyerek dikkat çekilse de yabancı sermaye bölgeye sanayi yatırımı yapmadı.⁵⁵

- 55 Yıldız Sarayı'nda görevli Sabuncu-zade Louis Alberi'nin, Londra'daki Austin Friars'a Aralık 1889'da gönderdiği İzmit Körfezi bitimindeki bataklık arazinin kurutulması ve ihya edilmesine dair raporuna göre (Avni Öztüre; Nicomedia (İzmit) Tarihi, İst.1981, s.144-147)
- 1- İzmit, Marmara'nın İstanbul'dan 55 mil uzaklığında bir limanı olup deniz ve karayolu ile bağlıdır.
 - 2- Ticari ve askeri mevki dikkate alınarak yapılan demiryolu planlarına göre İzmit, ikinci İstanbul olmak yolundadır.
 - 3- Alman Bankası Kumpanyası, 250 mil uzaklıktaki Ankara'ya kadar uzanan demiryolu imtiyazını Babiali'den almıştır. Bu yol İzmit bataklıklarından geçmektedir. Demiryolu döşeme işine şimdiden başlanılmış olup, mezkur hattı 4 yıl içinde bitirmek arzusundadırlar.
 - 4- İstanbul'dan Küçük Asya ortalarına gitmekte olan demiryolunun İzmit'ten geçmesi, İzmit'i denizden olduğu kadar karadan da Anadolu'nun depolama yeri haline getirecektir.
 - 5- Aynı zamanda demiryolunun Basra'ya kadar uzanan ve İzmit'i Hint'e kadar bağlayan muhtelif kolları da vardır. Bu durum, İzmit'e büyük ticari ve politik önem kazandırmaktadır.
 - 6- İzmit civarındaki bataklıkların kurutulmasına izin verilmiş olup, imzalanarak mühürlenmiş ferman tarafıma verilmiştir.
 - 7- Fermanla müsaadenin sahibine (kendisine) şu imtiyazlar verilmiştir:
 - a) 39. 675 dönümlük arazinin kanalize edilmesi.
 - b) Denizden kazanılacak bütün toprakların (ortalama 3985 dönümdür) ve kanalize edilmekten elde olunacak toprakların da dörtte üçü (ki bu da ortalama 26. 775 dönümdür) tarafıma hibe edilecektir.
 - c) Toprağı işlemek, satmak, üzerinde bürolar, oturulacak evler ve yahut her çeşit fabrikalar kurmak hakkı bana ait olacaktır.
 - d) Rıhtım, iskele, yolcu salonları ve antrepolar inşa etmek.
 - e) Yolcu ve gemilerden vergi almak.
 - 8- Kurutulmuş bu arazilerin sahipleri % 1 vergi verecektir.
 - 9- Bu bataklıkların bir ucunda halen mülkiyeti Türk Devleti'ne ait bir çuha fabrikası vardır. Burası her ne kadar bataklıkların sınırları içine giriyorsa da mülkiyeti hükûmete ait kalacaktır.
 - 10- Haritada noktalı doğrularla gösterildiği gibi, bu kurutulacak arazi ikiye ayrılmıştır. Birincisi, halihazırda deniz seviyesinin altında olup 4. 000 dönüm kadardır. Bu kısım, denizden bir bent yapılmak suretiyle kurutulacaktır. Diğer kısım da kısmen bataklık kısmen kuru olmak üzere 36. 000 dönümdür.
 - 11- Bu bataklıkların kurutulması için 400. 000 Sterline ihtiyaç olduğu hesap edilmiştir. Toprağın doldurulması ve bent yapılması için 250. 000 Sterline ihtiyaç olacaktır. İmtiyaz için istenen para ise kısmen hisse, kısmen nakit olmak üzere 60. 000 Sterlin'dir.
 - 12- Bataklıkların kurutulması ile elde olunacak 36. 000 dönümlük toprağın beher metrekaresi yarım Frank'tan 510. 000 Sterlin değerinde olacaktır. Denizden kazanılacak 3. 985 dönümlük arazinin beher metrekaresi 3 Frank'tan 480. 000 Sterlin kıymetinde olacaktır. Bu hesap hayali olmayıp bilakis daha kıymetlidir. Şurası da muhakkaktır ki, deniz üzerindeki arazinin metrekaresinin kıymeti bu değerlendirmenin çok üstündedir.
 - 13- Şirket tarafından kurulmuş demiryolunun antrepo yeri (kurutulmuş topraklar gibi), Alman Banka Kumpanyası'nın tasarrufunda olmayıp, 99 yıl için sahibidir. Bu müddetin sonunda yerin mülkiyeti Türk Hükûmeti'nin olacaktır.
 - 14- Şirket ve yahut kurutulacak toprakların sahipleri buraya muhtelif fabrikalar kurarlarsa, İzmit bütün Doğu'nun Manchester'ı, Birmingham'ı olacaktır. Çünkü Ankara'nın yünleri (dünyanın en iyisi), fabrikalardan 250 mil uzakta olacaktır. Aynı zamanda Küçük Asya, Suriye, Ermenistan, Irak ve Basra Körfezi'nin, diğer imalatlarda olduğu gibi, 250 millik bir istifadesi de olacaktır. İzmit'in, Karadeniz ve Akdeniz'le de irtibatı vardır."

Fotoğraf 3; sağda İzmit Düyûn-ı Umûmiyye Binası

DÜYÛN-I UMÛMÎYYE

İlk Osmanlı borçlanması 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığı ile ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından yapılmıştı. 1854 yılında Kırım Savaşı masraflarının karşılanamaması üzerine uzun vadeli ilk dış borçlanma başlatıldı. 1875 yılında Osmanlı Devleti dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etti.⁵⁶ 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi nedeniyle Osmanlıların Fransız - İngiliz, Avusturyalı - Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri ile başlayan görüşmeler kesintiye uğradı. Savaş sonunda imzalanan Berlin Anlaşması ile Osmanlı maliyesini düzene sokacak uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulması karar altına alındı. Muharrem Kararnamesi ile 1881'de vadesi uzatılan dış borçları yönetmek için resmi adı "Administration de la Dette Publique Ottomane" olan uluslararası bir teşekkül kuruldu. "Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi"⁵⁷ adı ile bildiğimiz bu mali kuruluşun hem idare meclisi, hem de bu meclisin denetimi altında gelir toplayan örgütü bulunuyordu. Bu örgütün idare meclisi İngiliz - Hollandalı, Fransız, İtalyan,

56 M.Hakan Sağlam; Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rûsum-ı Sitt'e'den Düyûn-ı Umumiyye'ye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ikinci baskı, İst., 2013, s.31vd.

57 Osmanlı'da ilk borçlanma 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra'da Palmer Ort. ile Paris'teki Goldschmid Ort. firmalarından sağlanan üç milyon sterlin ile başlamış, sonra borçlanmaya devam edilmiştir. 1854-1874 arasında 15 tertip tahvil çıkarılmış, çoğu İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya sermaye piyasalarında satılmıştır. Alınan paralar, israflarla çarçur edilmiş, Hükümet 1875 yılında dış borçlarının yıllık masraflarını karşılayamaz duruma gelmiştir. 1881 yılında hükümet ile (s.IV) yabancı ve yerli alacaklıların temsilcileri arasında Osmanlı borç tahvilleri üzerinde ödemenin tekrar başlatılmasını öngören bir anlaşmaya varılmıştır. "Muharrem Kararnamesi" adı ile bilinen anlaşma, Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin bir bölümünü Batılı alacaklıların denetimi altına vermiştir. Düyunuumumiyye'ye verilen iç vergilerin en önemlileri tuz ve tütün tekelleridir. Düyunuumumiyye'nin başında bulunan mali gurubun baskısı ile Tütün Rejisi adı ile bir de şirket kurulmuştur. Reji sözleşmesi Türkiye ile yabancı mali guruplar arasında yapılmıştı. Bu şirket Türkiye'nin resmi bir organı değil, Türkiye'ye karşı hareket eden yabancı finans sermayesinin bir aracı idi. (s.V) Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan ve öteki bazı alacaklılara ödemeler durdurulmuştur. Bu dönemde Düyunuumumiyye İdaresi İngiliz ve Fransız üyeler katılmadan çalışmıştır. 1920 yılında ödeme yasağı kaldırılmış olmakla birlikte, Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kurulmasıyla Düyunuumumiyye'ye bırakılan gelirlere el konmuştur. Böylece ödemeler tümüyle durdurulmuştur. Lozan Andlaşması ile borçların ödenme şekli yeniden düzenlenmiştir. 22 Haziran 1933'te Türkiye'nin boçları yeniden gözden geçirildi. 25 Mayıs 1954'te Osmanlı borçlarından payına düşeni tümüyle ödeyerek malî tutsaklıktan, Düyunuumumiyye gibi bir sömürü aracından tamamiyle kurtulmuştur (VI). İsmail Hüseyin Tokin; Düyûn-ı Umûmiyye, Blaisdel; Donald C., Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyunuumumiyye", Doğu-Batı Yayınları, İst. 1979, s. IV-V-VI.

Avusturyalı, Alman ve Osmanlı tahvilleri hamillerini temsil eden altı delege ile çoğunluğu Osmanlı Bankası elinde bulunan öncelikli tahvil sahiplerini temsil eden yedi delegeden oluşmuştu. İngiltere ve Fransa'daki tahvil sahiplerinin sayısı ve önemi göz önüne alınarak ilk beş yıl için Konsey Başkanlığı'nın Fransız ve İngiliz üyeler tarafından sıra ile yapılması kabul edildi.⁵⁸

Düyûn-ı Umûmiyye Konseyi 1 Ocak 1882'de göreve başladı. Muharrem Kararnamesi, 1882'den 1903 yılına kadar tahvil sahiplerinin değiştirmek istemediği ve hükümetin dokunmadığı, Blaisdell'e göre "*Bu ilginç ve tuhaf kuruluşun*" temel yarasını oluşturdu. Bazı maddeleri değiştiren Ek Kararname 14 Eylül 1903 tarihini taşımaktadır.⁵⁹

Düyûn-ı Umûmiyye yönetimi, tuz tekeli, tütün tekeli, ispirto tekeli, balık rüsumu, ipek aşarı, pul ve damga resmi, Bulgaristan emareti vergisi, Kıbrıs vergisinin artışı, Doğu Rumeli vergisi, tömbeki resmi, ticaret anlaşmaları değiştiğinde gümrük varidatı fazlası, temettü vergisi fazlası olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun en verimli vergi kaynaklarını yabancı alacaklılar hesabına denetim altına almakla devletin mali bağımsızlığına son vermiş oluyordu.⁶⁰ Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi yabancı sermayenin yalnız mali koruyucusu değil, aynı zamanda Türkiye'deki durumun inceliklerini anlamış ve yabancı çıkarlarını korumaya daima hazır gerçek bir ortağıydı.⁶¹

Texier "İzmit'in başlıca ticareti kereste ile tuzdur. Körfez'in bitimindeki bataklıklardan tuz üretimi için yararlanılmış. Tuz üretimi özel sektör elindedir. Devlet imal edilen tuzdan öşür alır." dediği İzmit tuzlalarını "Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi" kaldırmıştır.⁶²

Yabancı tahvilat alacaklılarının vekilleri ile hükümet temsilcileri arasında İstanbul'da yapılmaya başlanan komisyon toplantılarından dokuzuncusunda (3 Ekim 1881), şimdiki kadar *Hazine tarafından toplanan bazı yerlere ait ipek aşarı ve balık avı vergilerinin Düyun-ı Umumiyye Meclisi'ne terk edilmesi* talep edildi. İzmit idaresine merbut Kartal, Gebze ve Darıca ipek aşarı ile Kararmürsel idaresine merbut Yalova, balık vergisi (sayd-ı Mahi) talebi⁶³ Muharrem kararnamesi ile kabul edilmiş oldu.

1897'de Hazine-i Celîle namına tahsili sonradan Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne havale olunmuş İzmit Sancağı'nda senelik alınan "kara ve deniz av vergisi" miktarı 34 706 kuruştur. Hasılatı Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne havale olunmuş Dersaadet Balıkhane Nezareti'ne tabi İzmit kıyılarında 1897 yılı senelik deniz avı kıymeti 243 470 kuruş, Masdariyyesi 7 887 kuruş, Ruhsatiyyesi 4 187 kuruş, İmrariyyesi 3 035 kuruş, Resm-i miri, yekun 128 351 kuruş. Darıca'da kıymet 18 171 kuruş, toplam 21 877 kuruş, Resm-i miri 8 452, İmrariyyesi 242 kuruş, Ruhsatiyyesi 5 593 kuruş, Masdariyyesi 7 590 kuruştur. Yalova'da Kıymet 65 366 kuruş, toplam 37 943 kuruş, Resm-i miri 30 403 kuruş, İmrariyyesi 407 kuruş, Ruhsatiyyesi 1 235 kuruş, Masdariyyesi 5 898 kuruştur.⁶⁴

1897'de Hazine-i Celîle namına tahsili sonradan Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne havale olun-

58 Blaisdell; s.91

59 Blaisdell; s.93

60 Karal; Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, cild VIII, s.428

61 Blaisdell; s.205.

62 Cuinet: s.318

63 Sağlam; age s.229-230, EK:10, EK:20, EK 27

64 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ 1897, Tarihi İstatikler dis, DIE, Ankara,1997; s.225

muş İzmit Sancağı senelik ipek kozası kıymeti 237 710 kuruş ve bu miktardan alınan alınan öşür 23 771 kuruş'tur.⁶⁵ İzmit Sancağı'nda hasılatı Düyun-ı Umumiyye İdaresi'ne havale olunmuş 1897 yılı senelik ipek kozası ortalama fiatı 10 kuruş 83 Santim, toplam koza miktarı 1 043 449 kilo, toplam koza değeri 11 296 040 kuruştan alınan öşür miktarı 1 129 604 kuruş'tur.⁶⁶

Bu üç yılın ortalaması Cuinet'e göre 2 472 478 kuruş, bir başka deyişle 568 600 frank'tır. 1897'de İzmit Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdaresi ile şubelerinde senelik varidat 2 930 445 kuruş, masraflar 643 207 kuruş, varidat-ı safiyye 2 287 238 kuruştur.⁶⁷

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi
İzmit Sancağı 1306, 1307, 1308 Yılları Gelirleri

GELİRLER	1306 1890-1891	1307 1891-1892	1308 1892-1893
	kuruş	kuruş	kuruş
Tütün Aşarı.....	294 758	524 451	260 503
Tuz.....	700 375	680 198	713 259
İspirtolu içki.....	527 863	499 610	595 400
İpek.....	827 113	757 440	1 046 900
Pul.....	452 589	444 099	451 024
Diğerleri.....	186 020	272 665	312 410
Brüt Gelir.....	2 958 718	3 178 463	3 379 506
Yıllık ve harç.....	681 529	703 112	744 210
Net Gelirler.....	2 307 189	2 475 351	2 634 896

İdare, memurlarını seçme ve azletme konusunda bağımsızdı. Hükümete bu konuda yetki verilmemişti. Ancak Düyûn-ı Umûmiye memurları "devlet memuru" niteliği taşımakta ve devletten emekli maaşı alma hakkına sahip bulunmaktaydı. Kuruluşta çalışan yabancılara devlet hesabına emekli maaşı ödenebilmesi için ayrıca bir sandık kurulmuştu.⁶⁸ 1897'de İzmit Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdaresi ile şubelerinde, tamamı Osmanlı vatandaşı 132 memur hizmet vermekte, toplam maaş miktarı 43 225 kuruş'tu.⁶⁹

1891'de İzmit Sancağı Düyun-ı Umumiye Merkez (İzmit) Müdürü; Selim Efendi, Müfettiş Yardımcısı; Ratinsky'dir.

1898-1903 İzmit Sancağı (GEYVE) Ortaköy Düyun-ı Umumiye memuru: İzzet Efendi, Katip:

65 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı; s.235

66 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı; s.236

67 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı; s.239

68 Parvus Efendi-Muammer Sencer; Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, May Yayınları, İst., 1977,s.75

69 Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı; s.240

Anastase Yaver Efendi'dir.

1903'te Düyun-ı Umumiye İzmit Sancağı Merkez Müdürü; Kerim Efendi (s.1391)

Başkatip;, Baş Müfettiş; Mercenier (Ch.), İkinci Müfettiş; Marcelli (R.);

1903'te Bağçecik Düyun-ı Umumiye Memuru; Hamdi Efendi.

1912'de Düyun-ı Umumiye İzmit Sancağı Merkez Müdürü; Behçet Efendi⁷⁰.

1914'de Merkez Müdürü Behçet Efendi, Başkatip Ali Rıza Efendi'dir.⁷¹ Bağçecik Düyun-ı Umumiye memuru İsmail Efendi'dir.

Sancak merkezinde birinci derece müdürler görev yaparken, Adapazarı'nda ikinci derece müdürler görevlendirildiler. 1903'te Adapazarı'nda Raşit Efendi'dir. 1913'te Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Müdürü Mehmet Efendi'ydı. 1914'te de görevi devam etti.

Fotoğraf 4; İzmit Tuz Gümrüğü⁷²

Fotoğraf 5; Sonraki Tuz Gümrük Binası

⁷⁰ 1912 Ticaret Yıllığı (Annuaire Oriental)

⁷¹ Annuaire Oriental, Edition 1914

⁷² İlker Kumral Arşivi'nden bu fotoğraf, İzmit Tuz Gümrüğü'nün aynı yerdeki ilk binasıdır.

Fotoğraf 6; İzmit Düyûn-ı Umumiyye Binası

Fotoğraf 7; Tütün Rejisi binalarını da gösteren İzmit Kartpostalı

TÜTÜN REJİSİ

(Memaliki Osmanıyye Duhanları Müşterek-ül Menfaa İnhisarı)
(Régie Cointéresée des Tabacs de L'Empire Ottoman)

20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihli Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Hükümetle bir anlaşma yaparak Doğu Rumeli, Lübnan, ve Girit dışında tüm Osmanlı topraklarında iç tüketimde kullanılan tütünleri, 30 yıl süreyle satın almak, işlemek ve satmak amacıyla tekel niteliğindeki bu şirketi 1884 yılında kurdu. "Osmanlı Bankası, biri Alman, diğeri de Avusturyalı iki grupta birleşerek Düyûn-ı Umûmiyye'den tütün tekeli aldılar"⁷³ dense de Parvus Efendi'ye göre Düyûn-ı Umûmiyye yönetiminde bütün bu mali gruplar temsil edilmiş ve etkili rol oynamışlardır. O halde Tütün Reji Şirketi Düyûn-ı Umûmiyye'nin kanından canından bir parça demektir. Osmanlı Bankası ise Reji'ye katılmakla Türkiye'nin resmi bir kurumu değil, Türkiye'ye karşı hareket eden yabancı finans kapitalin bir organı olduğunu göstermiştir. Devlet, tütün tekeli elden çıkarmakla en önemli ve büyümeye en yatkın bir kaynaktan yoksun kalmıştır.⁷⁴

73 Blaisdell; s.201

74 Parvus Efendi-Muammer Sencer; (1977), s.41

Tütün Rejisi'nin kuruluş sermayesi 4.400.000 TL (4.000.000 Sterlin, 100. 000. 000 Francs)'dır. Bu sermaye Osmanlı Bankası, Credit Anstalt (Avusturya), Bleichröder (Berlin) bankalarıncı oluşturuldu. Şirket imtiyazı 1914 yılında uzatılmış, sermayesi de aynı yıl 1.760.000 TL (1.600.000 Sterlin, 40.000.000 franka düşürülmüştü. Bu işlem sırasında her hisse 8,8 TL. değerinde olmak üzere 100.000 adet 1 hisselik 75.000 adet 5 hisselik ve 25.000 adet 25 hisselik hisse senetleri çıkarılmıştır. Daha sonra Türkiye Tütünleri Rejisi adını alan şirket 1930'lu yıllarda tasfiye edilmiştir.⁷⁵

Reji'nin İzmit Sancağı'nda ana temsilciliği (acente) merkez kaza İzmit'te idi. Diğer kazalarda ikincil temsilcilik, nahiyelerde de alt temsilcilikler vardı. İzmit Ana temsilcilikte müdür, kazalarda ikinci müdürle işler yürütülüyordu.⁷⁶

İZMİT SANCAĞI TÜTÜN İDARESİ (REJİ) YÖNETİCİLERİNDEN BAZILARI					
TARİH	Merkez İzmit I. Müdür	Adapazarı II. Müdür	Geyve Reji Memuru	Karamürsel Reji Memuru	Yalova Reji Memuru
1891	Bodouin				
1892	Bodouin	Neşat Bey			
1895	Bertram (J.)	Viyolet(Eduart)			
1896	Bertram (J.)	Vuccino (Maximiliyen)			
1898	Cartali; (E.)	Gibarra (Alexandre)	Fethi Efendi		
1900	Cartali; (E.)				
1903	Posson (Philippe)	Veggetti			Pezzer(V.)
1914	Savopoulos; (C.)	Stefanaki Apostolidis	Agop Efendi	N. Rubcich	

Uluslararası sermayenin Osmanlı Devleti'nin tütün gelirlerini sağan kuruluşu Tütün Rejisi, bir dönem Osmanlı Bankası İzmit muhabir büroluğu da yaptı.

Fotoğraf 8; Demiryolu üzerinde İzmit Tütün Reji Binaları

75 (Haydar Kazgan; Türkiye'de Şirketleşme, (Töbank)Creative Yayıncılık, İst.1991, s.104.

76 Cuinet: s.354

İZMİT SANCAĞI TÜTÜN İDARESİ (REJİ)

İZMİT Tütün Rejisi Acentesi 1891 ve 1892'de Mösyö Bodouin, 1895 ve 1896'da Bertram (J.). 1898 - 1900 'de Cartali (E.).

İzmit Tütün Rejisi *Acente Veznedarı* 1896'da Comneno (J.), 1898'de Baş Veznedar: Sadoch (D.), Veznedar: Artinoff (A.), 1900'de-Baş Veznedar: Sadoch (D.), Veznedar: Braggiotti.

BAHÇECİK Tütün Rejisi *Memuru* 1898'de Vehbi Efendi, 1903'te Boyacıoğlu (R. Efendi.) 1913 -1914 'te Fotaki Çelebi.

ADAPAZARI'nda İzmit Sancağı Reji II. Acentesi 1892'de Neşat Bey, 1893-94 Vegetti (Richard), 1895'te Violet (Eduard), 1896'daVuccino (Maximilien), 1898'de Gibarra (Alexandre). 1903'te Vegetti (R), 1913 ve 1914'te Adapazarı Tütün Rejisi Müdürü Stefanaki Apostolidis.

Adapazarı'nda1892'de Sayman: Yetriades, 1893-94 Kasiyer-Sayman, Egdiriades (Ellie), Ambarcı: Volgo (Eduard), Ekspert: Hacı Andon Aquellioglou, 1895'te Veznedar-Muhasebeci:Parnakian Alex., Ambarcı: Volgo (Edouard), Ekspert Yanco Efendi(Guzel). 1896'daVeznedar-Muhasebeci: Parnakian Alex., Ambarcı: Volgo (Edouard), Ekspert: Yanco Efendi(Guzel), 1898'de Kasa memuru-Muhasebeci Franchi (Louis), Ambarcı: Christides (Christo), Ekspert Sarafoğlu(C.). 1903'te Comstable Avramides (J.), Veznedar Zipcy (J.), Magasinier Cristides (Cristo), ekspert Tavaniotti (S.). 1913 ve 1914'te Adapazarı Tütün Rejisi Veznedar - Muhasebecisi Oh.Nigo-hossian, Ambarcı Latzanopoulos (Jean), Ekspert İbrahim Efendi.

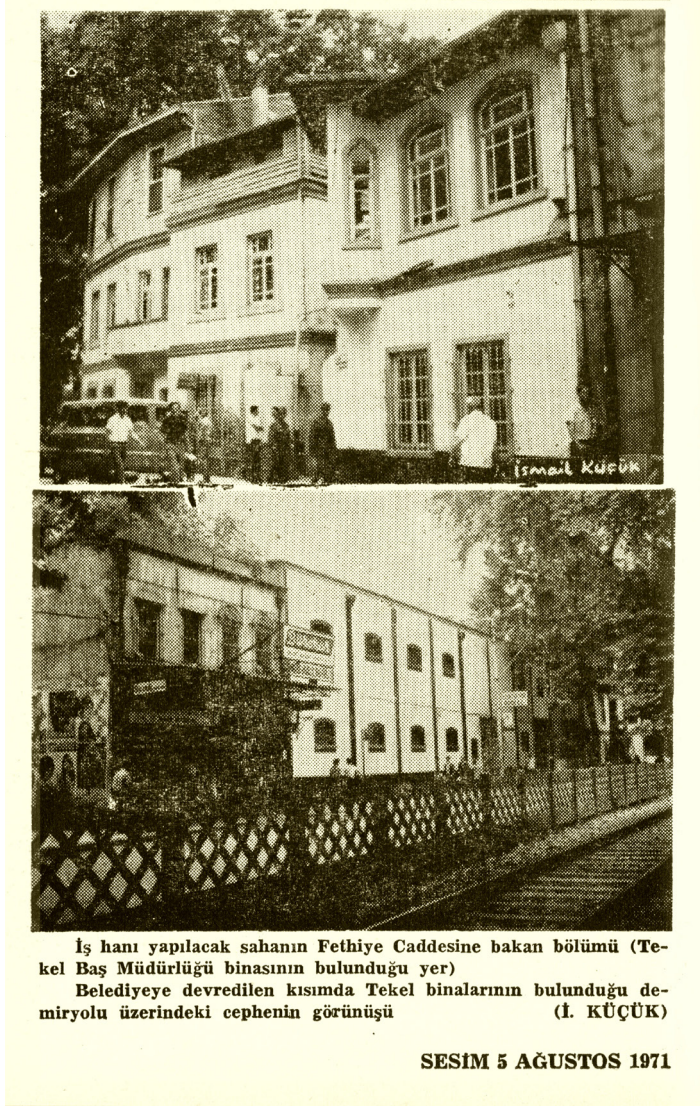
İzmit Reji binaları şimdiki İzmit Belediye binası ile eski demiryolu arasında kalan bugün Sabri Yalın Parkı olarak adlandırılan yerdeydi. Demiryolu boyunca bugün Fethiye Caddesi'nin alt iki yanındaki köşelerde Tekel binaları olarak devam eden diğer Reji yapıları 1970'li yıllara kadar varlığını sürdürdü.

İzmit Sancağı (GEYVE) Ortaköy Reji Memuru 1898'de Fethi Efendi, 1903'te Fethi Efendi, 1913 ve 1914'te Agop Efendi. İzmit Sancağı Karamürsel Reji Memuru 1914'te N. Rubcich

İzmit Sancağı'nda reji merkez yönetimi 1903'te acente adını taşıyor. "Tütün Rejisi Nazırı" Philippe Passon, Şefsayman: Malcass (Antoine), Veznedar; Lacheze (H.), Muhabir: Küfeliyan, Vekil: Rüştü Efendi, Ekspert: Hacı Andon.

1914 Doğu Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı'nda reji merkez yönetimi Başmüdür ile muhasebe şefi, veznedar, muhabir, vekil, ambarcı, yardımcı, ekim müdürü, ekspert, ticari büro şefinin isimleri yer alıyor. İzmit Tütün Rejisi⁷⁷ Başmüdür: Savopoulos (Cons.), Muhasebe Şefi: Halil (Alex.), Veznedar: Braggotti (A.), Muhabir: Clitchen, Vekil:., Ambarcı: Takforian, Yardımcı: Chryssomalis (S.), Ekim Müdürü: Comninos (Georges), Ekspert: Sarafides (Const.), Ticari Büro Şefi: Petrolecas (Cosma).

77 Annuaire Orientale, Edition 1914

Fotoğraf 9; Sesim Dergisi kupüründe Cumhuriyet Döneminde TEKEL adıyla hizmet veren Reji binalarından

Fotoğraf 10; Régie Co-Intéressée des Tabacs ORTA-KEUY
(İzmit Sancağı Geyve-Ortaköy Reji İdaresi mührü⁷⁸)

İzmit'ten 3 Haziran 1897 tarihli bir mektupta "İzmit'te nüfusun % 60 kadarının kaçak tütün içtiği" bildiriliyordu.⁷⁹

1900'ün yılı Ekim ayında Tütün Rejisi İdare Meclisi, Mösyö Farnetti'nin yerine Lui Rambert'i genel müdürlüğe getirir. Uzun yıllar bu görevde kalan Rambert, 23 Aralık 1900 tarihli notlarında "Tütün ekimi serbesttir. Yalnız çiftçi Reji'den dikme müsaadesi alacaktır. Reji ise bu müsaadeyi vermeye mecburdur. Bundan başka yaprak tütün ihracı serbesttir. Satılmayan tütünlere gelince, Reji çoğu çiftçiler tarafından seçilen eksperlerce takdir edilmiş bir fiyat karşılığında bunları almaya mecburdur. Bu tarz ile Reji öyle bir müessese haline gelmiştir ki ekici ile daima mücadele halindedir. Aynı zamanda ekiciyi de koruyan mahalli hükümetle de boğaz boğaza uğraşır. Anlaşıyor ki bu işin idaresi hayli güçtür. Fakat buna rağmen kabul ediyorum. Çünkü genel müdür tam bir yetkiye ve çalışanlar üzerinde nüfuza sahip ve hakimdir. Bu güne kadar idare eylediğim öteki işler gibi sağa sola atacağım her adımda Paris'ten, Londra'dan talimat almaya mecbur kalmayacağım"⁸⁰ diyordu. 1902 30 Mayıs'ta yazdığı notlarda:

"İzmit'teki mahsul mıntıkları ile Konya, Ankara, Bursa ve öteki vilayetler arasında kaçakçılığın önlenmesi için muntazam bir kontrol kordonu tesis ettirdim. Sonuç kendisini çabuk gösterdi. Kaçakçılar kapının tamamen kapandığını görünce hemen zorla geçmek için teşkilat kurdular. Mayıs'ın on yedisinde bir telgraf aldım. Silahlı yüz kişilik bir çete, yüklü yüz beyirle yaptığımız hatta doğru ilerliyordu. Hemen nezareti ve Sadrazam'ı haberdar ettim ve bunun önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin acele alınmasını kesin olarak istedim. Eğer bir çarpışma olursa hiç bir şekilde mesuliyet kabul etmeyeceğimi de ekledim.

22 Mayıs Akşamı aldığım bir telgrafta mücadelenin başladığı, iki kolcumuzun öldüğü, sonucun nasıl bitebileceğinin bilinemeyeceği duyuruluyordu. ... Sonunda haber aldığımız göre, kaçakçılar 172 balya tütün ve 30 beygir bırakarak kaçmışlardı. Mücadelenin son günü kolcularımız bir jandarma yüzbaşısı idaresinde yirmi iki jandarmanın yardımına mazhar olmuşlar. Keşki olmasalardı. Jandarma yüzbaşısı çete reislerinden birinin kardeşi imiş. Onun müdahalesi ile kaçabilmişler. Eğer o olmasa idi beygirleri, silahları ile adamları yakalayabilecektik."⁸¹

Kaçak tütünle mücadele etmek pek de kolay değildi. Öyle ki Rambert, 25 Mart 1902 günü, Maliye Nezaretine görüşmeye gittiğinde Nazır, kaçak tütün içmekte idi.⁸²

1892 TÜTÜN İDARESİ İZMİT SANCAĞI MERKEZ VE KAZALARDA MASRAF VE GELİRLERİ ⁸³			
Satış Ürünleri kuruş	Ücretler ve harçlar Kuruş	Net gelir kuruş	Net gelir yaklaşık frank
5.244.510	524.451	4.720.059	1.085.000

79 Quataert; Donald, Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Yurt Yayınları 14, Ankara,1987 , s.29 (Haziran 1897'de 194 sayılı Doğu Akdeniz Ticaret Dergisi İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın aylık bülteni)

80 (Louis Rambert; Notes et Impressions de Turquie) Lui Lamber; Gizli Notlar, Tercüman 1001 Temel Eser, s.81

81 Rambert; age s.140-141

82 Rambert; age s.116

83 Cuinet: s.354.

İZMİT SANCAĞI'NDA BANKALAR

Ticaret yıllıklarında bankalar yanında sarraflar ve bankerler de listelerde yerini almaktadır. Başlangıçta sadece sarraflar, sonraki yıllıklarda bankerler, Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası şubeleri ile uluslararası banka muhbir bürolarına rastlanmaktadır. İzmit Sancağı'nda uluslararası ticaretin varlığını ortaya koymaktadır. Osmanlı Bankası ile Deutsch Bank, Avrupalıların Türkiye'ye iktisadi olarak sızmalarını sağlayan en önemli araçlardı. Mali işlemler, demiryolu inşa faaliyetleri, madenlerin işletilmesi, sanayi, bayındırlık işlerini yapan imtiyazlı ortaklıklar, rıhtım ve liman kuruluşları doğrudan bankaların denetimi altındaydı. Devletlerin izledikleri siyasete uyumlu çalışıyorlardı.

Demiryolu ve iskeleri ile dünya ticaretine entegre olan İzmit'te banka işlemleri, Selanik Bankası (Salonique),⁸⁴ American Express, Osmanlı Bankası (Imperiale Ottomane) gibi bankaların muhbir büroları aracılığı ile yürütülüyordu. 1883'te sadece Ziraat Bankası şubesi bulunuyordu. Yirmi yıl sonra 1903'te de İzmit'te şubesi olan tek banka vardı, o da müdürlüğünü Mustafa Sabri Efendi'nin yaptığı Osmanlı'nın ilk yerli bankası Ziraat Bankası'ydı.⁸⁵ 1914'te Anbarian Efendi (Haroutioune) bankaya müdür olmuştu. Finans ihtiyacının karşılanmasını sağlayan Bağçecik'te kurulu Ticaret ve Ziraat Sandığı örneği (Başkanı K. Mihalian, katip Dr.G. Hachterian) kuruluşlar da vardır. 1914'te İzmit'te Osmanlı Bankası'nı Bulutyan Biraderler, Atina Bankası'nı Christides (Georges) ve Cainadan (N.), Selanik Bankası'nı Christides (Georges), Wiener Bank-Verein'i Patrikios (A.S.) ve Oğulları temsil ediyordu.

Bankaların açtığı krediler aynı zamanda yabancı tüccarların yerli ve azınlık tüccarlar üzerinde bir üstünlük kurmasını da sağlıyordu.⁸⁶

OSMANLI BANKASI (IMPERIALE OTTOMANE)

Osmanlı Bankası'nın küçük üreticilere uzun süreli krediler vermesi, yabancı tüccarların çok işine geliyordu. Böylece köylülere yüksek faizle borç vererek ürünü daha tarladan kaldırılmadan satın almak hakkını elde eden yerli toprak ağalarının köylüler üzerindeki etkisi azalıyor ve yabancı tüccarlar bu ürünlerin ticaretini yapmak fırsatına sahip oluyorlardı.⁸⁷

1895 ticaret yılına göre Osmanlı Bankası İzmit temsilcisi, Onnik Akian isimli 1874'ten beri ithalat ihracaat işleriyle uğraşan bir tüccardı. Osmanlı Bankası uzun bir dönem İzmit'te acenteleri ile işlem yaptı. 1898'de *Imperiale Ottomane* (Osmanlı Bankası) İzmit Acentesi Patrikios (A.S.) ve ortaklarıydı.

1903'te İzmit'te henüz Osmanlı Bankası⁸⁸ şubesi açılmamış, banka muhabiri yani temsilcisi

84 Kazgan; Haydar, Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi, İst.,1997

85 Annuaire Oriental, 1903, II/1392

86 Orhan Kurmuş; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Yordam Kitap, 2007, s.137

87 Kurmuş; age, s.137.

88 XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin imtiyaz verdiği yabancı yatırımcıların dışarıdan sermaye ihracını sağlayabilmesi için 1856 yılında Bank-ı Osmani kurulmuş ve daha sonra da 1863'te de Fransız-İngiliz sermayesinin bankaya ortak olmasıyla Bank-ı Osmani Şahane adını almıştır.

Osmanlı Bankası, Osmanlı'nın ilk bankası değildir. Babiâli 1845'de kambiyo işlemlerinin yürütülmesi için Alleon ve Baltazzi adlarında iki galata bankerini görevli kılmış, onlarda girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını vermişlerdir. Ancak bu girişim de 1852 yılında tasfiye edilmiştir. Bu kuruluşun yerine 1853'de The Ottoman Bank, 1855'de The British and Oriental Bank of Constantinople, 1856 yılında ise The Imperial Bank önerileri Babiâli'ye sunulmuş, ancak bu projeler geri çevrilmiştir. Sonunda İngilizlerin ticari amaçlı banka kurma girişimi Babiâli'nin onayını almış, Bank-ı Osmani kurulmuştur. 1863 yılında Bank-ı Osmani'ye Fransız sermayesi katılarak İngiliz- Fransız sermayesi ortaklığında, Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) adıyla devlet bankasına dönüşmüştür. Toprak 1982:134-135.

olarak Tütün Rejisi gösteriliyordu. 1910 yılında Maliye Nezaretinin teklifi ile Osmanlı Bankası Geyve'de şube açtı. Geyve, Adapazarı Şubesi'nin desteğini ve Osmanlı Bankası müdür yardımcılarında Georges Cartali'nin ziyaretini gerektirecek kadar cazipti.⁸⁹ Sonraki yıllarda umulan performans görülmediğinden, 1914 yılında Geyve şubesi muhabir büro olarak, kârlarında ani bir düşme meydana gelen Adapazarı Şubesi'ne bağlandı. Bu sırada (1914) Geyve Osmanlı Bankası Şube şefi Jacovides⁹⁰ idi.

1914'te Adapazarı Osmanlı Bankası Şube Müdürü Bensasson (I.), Kontrolör A. Polycandrioti, Veznedar C. Altıntop, Sayman Roditti (D.), Ambarcı Tahtaburunyan (R.)'dı.

İtilaf devletlerinin Mart 1920'deki müdahalesi Anadolu ile bütün iletişimini kopardığında, Osmanlı Bankası'nın taşra şubelerine, kontrolü elinde tutan yerel otoritelerle işbirliği yapma ve onların himayesini sağlama talimatı vermekten başka seçeneği kalmamıştı.⁹¹ Şubeler bu şekilde faaliyetlerini bir ölçüde sürdürebildiler ve zaman zaman da çatışmaların patlak vermesi üzerine yer değiştirmek zorunda kaldılar. Mayıs 1920'de ilerleyen Kuva-yı Milliye, Adapazarı'nı tehdit etmeye başlayınca banka, İzmit Şubesi veznedarı Lyster'i Adapazarı'ndaki kasa mevcutlarını kurtarmaya çalışması için gönderdi. İngiliz birliklerine verilen tavsiye belgeleri sayesinde Lyster bir İngiliz askerinin yardımıyla kente bir dekovil içinde ulaşmayı başardı. Şubenin 43.000 liralık kasa nakdi içinden 35.000 liralık evrak-ı nakdiyeyi İzmit'e getirdi. Daha o zamandan itibaren verilen isimle Kuvvayı Milliyeciler Lyster ayrıldıktan hemen sonra Adapazarına girdiler.⁹²

AMERICAN EXPRESS

Şubesi İzmit'te bulunmayan American Express'in, 1903'te muhabirleri Bulutyan *Biraderler ve Z. Cavezian* idi.

SELANİK BANKASI

Selanik Bankası (De Salonique), 7 Mayıs 1888 tarihli padişah iradesi ile aynı tarihte Selanik'te kurulmuştur. Her türlü banka işlemi ile ticaret ve kamu harcamalarının finansmanını yapmak üzere Paris'teki Comptair National d'Escompte ve Viyana'daki Kaiserlich und Königliche Bank der Österreichischen Laender isimli bankalarla Selanik'in zengin musevi ailelerinden Fratelli Aladini tarafından kurulmuştur. Kuruluşta 2 milyon Frank olan sermaye 1895'te 4 milyon Franga çıkmıştı. 1934 yılında 1 658 000 Lira sermayeli Türk bankasına dönüşmüştür.⁹³

Selanik Bankası'nın da İzmit'te şubesi yoktu. 1903'te muhabir büro P.J.Wills ile işler yürütülüyordu.

89 Edhem Eldem; Osmanlı Bankası Tarihi, Çeviri Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi ve Toplumsal Tarih Vakfı yayımı, İst.1999 (OBA,CD_PV 015, İdare Meclisi Toplantıları Tutanakları, 15 Şubat 1910).

90 *Annuaire Oriental*, Edition 1914, s.1484.

91 Autheman; s.261'e atfen Edhem Eldem; Osmanlı Bankası Tarihi Osmanlı Bankası ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999, İst.

92 (OBA, CD-CLCA 014, İdare Meclisi Londra Komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Steeg ve Procter'dan Londra Komitesi'ne, 29 Mart 1899'e Eldem; s.356).

93 Kazgan; H.s.17, Metin Berke; *Selanik Bankası'ndan İnterbank'a 110 yıllık mazi*, İnterbank, İst.2000, s.23-25

SİGORTA ŞİRKETLERİ

Osmanlı'da sigortacılık on dokuzuncu asrın ikinci yarısında başlamıştır. 1880 sonrası dönemde, Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin sağladığı güvence ile yabancı sermaye gruplarının Osmanlı ülkesindeki önemli faaliyet dallarından biri sigortacılık oldu.⁹⁴ İngiliz, Fransız, ABD ve diğerlerinin şirketleri, temsilcilikleri ve bankalar yoluyla sigorta işlerini yürütüyorlardı. İzmit, Adapazarı daha sonra da Geyve'deki temsilcileri ile kaza, yangın, hayat ve nakliyat sigorta aidatlarını topladılar, kayıpları karşıladılar. Deniz nakliyat sigortaları bir yana, Osmanlı piyasasında kısa sürede oldukça hızlı bir gelişme gösteren sigortacılık dalı yangın sigortasıydı.

İzmit ticari alanı 1894 depreminden dört yıl kadar sonra da büyük bir yangınla zarara uğradı. *1898'de (25 Eylül) İzmit'te çıkan büyük yangın beş buçuk saat devam etmiş, kırk-elli bin lira zarar vuku bulmuştur. Fırınlardan İstanbul'dan ekmeğin getirilmiştir. Bir Makarna Fabrikası, ipek-yün ve kömür ve zahire mağazaları yanmıştır. Büyük mağazalarda depolanan yirmi bin gaz sandığının bir kısmı kurtarılmışsa da beş bin yüz kadarı yanmıştır.* Haberi veren 280 nolu Malûmat Gazetesi ertesi gün yayınlanan 281 nolu sayısında para zararının ulaştığı son durumu, yanan mal ve binaları ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Hanların ambarların mağazaların dükkanların, bir un fabrikasının ve bir camiinin yanması ile sonuçlanan olayda İzmit tüccarının zararı 150.000 Osmanlı lirasını bulmuş. Sigortalı olanlar zararlarını belki karşıladı ancak İngiltere Sigorta Şirketi 10 000 Osmanlı Lirası ve diğer şirket bir o kadar zarara uğradı.⁹⁵

Eczacı Bulutyan (O.): yangın ve hayat sigortası Union de Paris, Whittall (J.W.) ve Ortakları: New-York⁹⁶ ve Royal Exchange'in, Kurkjian (K): Phoenix sigorta şirketinin 1896 yılı İzmit acenteleriydi. 1898'de bunlara Anatole Amat'ın açtığı *La Fonciere de Lyon*⁹⁷ ve Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi (*Societe G. D'assurances Ottomane*) acenteleri katıldı. 1900'de de Helvetician (S.) tarafından, *North, North British and Mercantile* acentesi faaliyete geçti. 1903'te Z. Cavezian, Boulouthian Biraderler'in *G. Maritimes* ve *L'union De Paris*⁹⁸ sigorta şirketleri İzmit acente ortağı oldu. Z. Cavezian ve Boulouthian Biraderler Eskişehir'e kadar olan bölgede *L'union De Paris*'in temsilcileriydiler. Aynı yıl Agop Terzian *Balkan* sigortanın, A. Bibian: *Phoenix* sigortanın, P.Marachian: *Western* sigortanın İzmit acentesi olarak faaliyette bulunuyorlardı.

1903'te Adapazarı'nda sigorta acenteleri: *Societe G. D'assurances Ottomane*: Nurician Mikhael, Phoenix: Djergayan (M.), *Royal*: Kılıçoğlu, *L'union De Paris*: Gomighian (Agop). 1914'te ADAPAZARI'nda Sigorta Acenteleri: *Gresham*; Guindjian (Antr.), *Phoenix*; Djergayan (Méguirditch), *Societe G. D'assurances Ottomane*; Guincian (Antranik), *L'union de Paris*; Gomighian (Agop), *Rossia*⁹⁹; Tarakçıyan (H.).

1914'te GEYVE'de Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi acentesi, Nazaryan (Garabeth).

94 Baskıcı; Murat, Osmanlı Anadolu'unda Sigorta Piyasası, SBF Dergisi, 57/4, Ank., 2002

95 Nail İnal; KDM Bülteni, 1999, s.4.

96 Hayat.

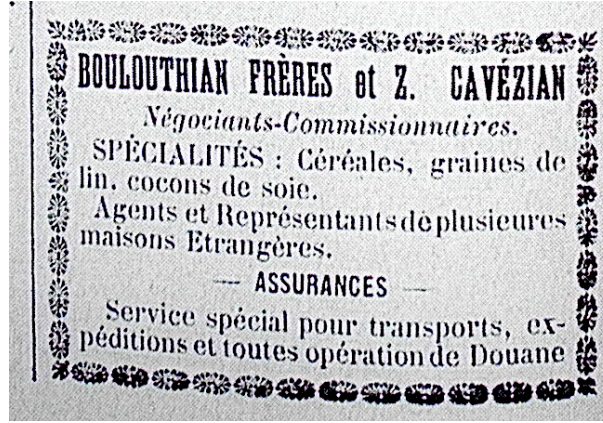
97 Deniz taşımacılığı ile ilgili.

98 Hayat -Yangın.

99 St. Petersburg merkezli Rusya sigorta şirketi.

100 Londra merkezli İngiliz sigorta şirketi.

İZMİR'DE SİGORTA ACENTELERİ (1914)		
YANGIN	HAYAT	DENİZCİLİK
<i>AACHEN & MUNICH</i> Cainadan (N.)	ANATOLIE D'ATHENES Cainadan (Nic.)	<i>ASSURANCES</i> <i>G.MARITIMES DE PARIS</i> Bulutyan Biraderler
<i>PHOENIX OF LONDON Cavezian</i> (Z.)	<i>GENERAL LIFE</i> Cavézian (Z.)	<i>CONTINENTALE A</i> <i>MANNHEIM</i> Ghazikian (S.)
<i>ROYAL EXCHANGE 100</i> Christides (G.)	<i>NEW-YORK</i> Christides (G.)	<i>LA MANNHEIM:</i> <i>Patrikos(A.S.) ve Oğulları</i>
<i>SOCIETE G.</i> <i>D'ASSURANCESOTTOMANE</i> Ghazikian (Sarkis)	<i>GRESHAM</i> Ghazikian (S.)	<i>LLOYD ANGLAIS; Christides</i> (Georg.)
<i>UNION DE PARIS;</i> Bulutyan Biraderler	<i>UNION DE PARIS</i> Bulutyan Biraderler	

Fotoğraf 11; Annuaire Oriental 1903'te yer alan ilanın kupürü

<p>BULUTYAN KARDEŞLER VE Z. KAVEZYAN</p> <p>Tüccarlar - komisyoncular Uğraşları: Tahıl, keten tohumu, ipek kozası yabancı birçok kuruluşun acentesi ve temsilcisi</p> <p>SİGORTALAR taşıma, ihracaat ve bütün gümrük işlemleri için özel hizmet</p>

SONUÇ

Yabancı sermayenin güvenli bir şekilde ülkeye girmesi, Osmanlı Devletinin iflasından sonra kurulan Düyun-ı Umumiyye İdaresi ile başlamıştır. Bu giriş İzmit Sancağı'nda Anadolu Demiryolu ve köprüleri, Derince Liman ve Antreposu, deniz fenerlerinin inşası ve işletmesi, Düyun-ı Umumiyye ve Tütün Rejisi yapılanmaları, Karasu Maden işletmesi, Osmanlı Bankası şubelerinin, yabancı banka ve sigorta şirketleri acentalarının açılması ile olmuştur.

Çimento fabrikaları Osmanlı Rumlarının, Karamürsel Fabrikası Müslüman bir gurubun, He-reke ve İzmit (dokuma) Fabrikaları ise devletindi. Adapazarı tahta fabrikası dışında sanayi yatırıma rastlanmayan yabancı sermaye altyapı, ticaret, maden ve sigorta işlerine girişmiştir. Anadolu Demiryolu ve Derince limanı inşa ve işletmesinde Alman; deniz fenerleri- Karasu Maden işletmesi ve Tütün Rejisi'nde Fransız yatırımları ile gerçekleşti. Deniz taşımacılığı, banka ve sigortacılıkta İngiltere, Fransa ve Almanya şirketleri ön sıradaydı.

Tütün Reji Şirketi, kendi tütünümüzü bize sattı. Yerli üreticiden satın alanlar kaçakçı muamelesi gördüler.

İzmit Sancağı'ndan yabancı sermayenin en çok talep ettiği ürünler, tütün başta olmak üzere keten tohumu, koza, ipek ipliği, kereste, balmumu ve tahıllar ile kurşun madeniydi. Dış ticaret İzmit sancağında, Bulutyan Biraderler ve Z. Kavezyan örneği, ticaretle zenginleşen bir sınıf yarattı. Tanzimatla birlikte açılan batı tipi okullarda yetişen gayrimüslim Osmanlı vatandaşları, yabancı banka, sigorta, denizcilik ve sanayi şirketlerinin temsilcisi oldular, dünya ekonomisi ile bütünleşmede etkin rol oynadılar.

KAYNAKÇA

- Sesim Dergisi; İsmail Küçük, 5 Ağustos 1971
- Şura-i Bahri; Dosya No 1, 20, 244, 227, 279, 487, 428, 677.
- Ahmed Lûtfî Efendi; Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 4-5, İst.1999
- Akyıldız; Ali, Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse senetleri, Tarih Vakfı Yurt Yayın., İst. 2010
- Aslantepe; Cengiz, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara, 1993
- Balcı; Ramazan- Sırma; İbrahim, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memaliki Osmaniy'e de Osmanlı Anonim Şirketleri, İTO, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yay., 2010-64, İst., 2012
- Baskıcı; Murat, Osmanlı Anadolu'unda Sigorta Piyasası, SBF Der.,57/4, Ank. 2002
- Berke; Metin, Selanik Bankası'ndan İnterbank'a 110 yıllık mazi, İnterbank, İst.2000
- Blaisdell; Donald C., Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyun uumumiyye", Doğu - Batı Yayınları, İst. 1979
- Cervati; Raphael C., Annuaire Oriental Commerce, 1891
- Annuaire Oriental, Edition 1903, 1914 ve önceki diğerleri
- Cuinet;Vital, La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province De L'asie-Mineure, Paris,1894, cild IV.
- Collas; Bernard Camille, 1864'te Türkiye, Bileşim Yayınevi, Ankara, 2005
- Çetin; Atilla, Tarihin Sayfalarından Yabancı bir Gezginin Kont A.De Moistier'in Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi 1, Sakarya Ekonomi Dergisi, Yıl 3, sayı 15, Ocak-Şubat 2001, s.29-32.
- Dinçer; Celal (Tanıtın):Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha, Belgeler, Cild: V-VIII, Sayı:9-12, 1968 -1971, TTK, Ankara, 1971
- Earle; Edward Mead, Bağdat Demiryolu Savaşı, Milliyet Yayınları, 1972
- Eldem; Vedat, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları, TTK, 1994.
- Eldem; Edhem, Osmanlı Bankası Tarihi, Çeviri Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi ve Toplumsal Tarih Vakfı yayımı, İst.1999.
- Endriss; DR.Wilhelm, Türkiye'de Gezintiler, 1906'da İstanbul ve Anadolu, Demkar, İst., 1914.
- Geyikdağı; V.Necla, Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye, Hil Yayın, 2008
- Güran;Tevfik (Hazırlayan), Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi, cild 5, DİE, Ankara, 1997, s.280-281
- İnal; Nail, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Bülteni, 1999
- Karal; Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, cild VIII. Üçüncü baskı, TTK, Ankara,1988
- Kazgan; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme, Creative Yayıncılık, İst. 1991
- Kazgan; Haydar, Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi, İst.,1997
- Kurmuş; Orhan, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Yordam Kitap, 2.basım, İst.2007

- Narin; Resul, 19.Yüzyılda Adapazarı, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürl., 2011
- Ökçün; A. Gündüz, İktisat Tarihi Yazıları, XX.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, 105-187, Bütün Eserleri 3, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın no: 58, Ankara 1997, s.105-187
- Ökçün; A.Gündüz (Yayına Hazırlayan); Osmanlı Sanayii 1913-1914 İstatistikleri, 3. Baskı Hil Yayın, 1984 s.84-85
- Öndeş; Osman, Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, İst.2013
- Önsoy; Rifat, Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası, Hacettepe Üniv.Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2.2.1984, s.12
- Önsoy; Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988
- Öztüre; Avni, Nicomedia (İzmit) Tarihi, İst.1981
- Özyüksel; Murat, Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul, 1988
- Pamuk; Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere göre Dağılımı, 1854-1914
- Pamuk; Şevket, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İst.1994.
- Parvus Efendi - Muammer Sencer; Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, May Yayınları, İst., 1977.
- Pech; E, "Manuel des Sociétés Anonimes Fonctionnant en Turuataertuie" Constantinople, 1911.
- Ramber; Lui, Gizli Notlar, Tercüman 1001 Temel Eser (Rambert; Louis Notes et Impressions de Turquie).
- Quataert; Donald, Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımlı ve Direniş (1881-1908), Yurt Yayınları 14, Ankara,1987
- Sağlam; M.Hakan, Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ikinci baskı, İst., 2013.
- Thobie; Jacques, L'Administration Générale des Phares de L'Empire Ottoman et la Société Collas et Michel (1860-1960), L'Harmattan, Paris, 2004
- Toprak; Zafer, Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, Yurt Yayınları, Ankara, 1982
- Türk Ziraat Tarihine Bakışlar
- Yerasimos; Stefanos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap 2,Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na, Belge Yayınları, 1987

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BİR AMERİKAN MİSYONERİNİN GÖZÜYLE İZMİT VE ÇEVRESİ

ZEYNEP İSKEFİYELİ*

Giriş

Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz "Church of Missionary Society"e bağlı bir papazdı. Onu, kısaca ABCFM ya da BOARD diye anılan "American Board of Commissioners for Foreign Missions"¹ adlı Amerikan misyoner örgütüne bağlı Pliny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoner takip etmişti². 23 Eylül 1818'de Filistin bölgesine gelen bu misyonerlerden Fisk Suriye'de kalırken, Parsons 1820'de Kudüs'e ulaştı. 1823'te William Goodell ve Isaac Bird adlı misyonerler Beyrut istasyonunu kurdular. Parsons 1821 yılında Kudüs'ü ilk ziyareti sırasında kendi insanlarına bir misyon gönderilirse çok sevineceklerini söyleyen Ermeni papazları ile karşılaştı. Suriye bulunan Fisk'de Boston'daki merkeze yazdığı bir mektupta Ermeniler için bir misyon kurulmasını önerdi³. Yapılan ilk tespitler sonucunda misyonerler Ermenilerin çalışmalarını için hedef kitle olabileceğine karar vermişlerdi. Bunun üzerine 1829 yılında Eli Smith ile Harrison Gray Otis Dwight adlı iki misyoner bir araştırma gezisi için Anadolu'ya gönderildiler. "Missionary Researches in Armenia" ismiyle de kitaplaştırılan bu gezi Ermenistan, Gürcistan ve İran'daki doğu kiliselerini yeniden canlandırmak amacını taşıyordu. Araştırma gezisi sırasında özellikle Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgeler tercih edilmiş ve bu yerlerin coğrafi, sosyal, ekonomik, kültürel özellikleri, nüfus ve iklim bilgileri tespit edilmişti⁴.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, e-mail: zcumhur@sakarya.edu.tr

- 1 American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM): Genel Merkez, Somerset Caddesi, Boston, Mass., USA. On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başlangıcını kapsayan dönemde özel ilgi alanı yabancı misyonlar konusuydu. Samuel J. Mills İsa adına hakikatleri dinsizlere öğretmek üzere arkadaşları ile birlikte harekete geçmeye karar verdi ve 1810 yılında Andover Teoloji okulundan yabancı topraklara gitmek için izin aldı. Okulun papazlarından Spring ve Worcester 29 Haziran 1810 günü ABCFM'nin taslağını oluşturdular. Kurul resmi olarak 5 Eylül'de kuruldu ve görevliler seçildi. "American Board of Commissioners for Foreign Missions", The Encyclopaedia of Missions, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Vol. II, New York, London: Funk & Wagnalls, 1891, s. 66-83. Bu teşkilatla ilgili geniş bilgi için bkz: Joseph Tracy, History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, M. W. Dodd, New York, 1842; Rufus Anderson, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872; William E. Strong, The Story of the American Board: An Account of the first hundred years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, The Pilgrim Press, Boston, 1910.
- 2 Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825), Haz. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- 3 "American Board of Commissioners for Foreign Missions", The Encyclopaedia of Missions, Vol. II, s. 74-75.
- 4 Eli Smith, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And into Georgia And Persia, With A Visit To The Nestorian And Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Boston: Crocker and Brewster, 1833; H. G. O. Dwight, *Christianity Revived in the East*, New York: Baker and Scribner, 1850; Uygur Kocabaşoğlu, , Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 15, 31.

Misyonerler “*Cahil halk yer altında yaşıyor, yer altındaki kiliselerde ibadet ediyor ve cahil papazlar tarafından yönetiliyorlardı*”⁵ dedikleri ve batıl inançlara, sahte azizlere ibadet ettiklerini düşündükleri Ermeni Kilisesi’ne yönelmişlerdi. Çünkü Müslüman Türklerin din değiştirmeleri hususunda büyük engeller vardı. Ayrıca Ermeni Kilisesi’nde reformlar yapmak suretiyle, Türklere de saf Hıristiyanlığın yaşayan bir örneğini göstermek istiyorlardı⁶. 1826 yılında William Goodell’in Beyrut’ta iki Ermeni din adamını Protestanlaştırması dikkatleri Anadolu’ya ve Ermeniler üzerine çekmişti. Anadolu’daki hareketin başkanı olarak Goodell aldığı talimatla 9 Haziran 1831’de İstanbul’a gelmiş ve bu tarihten başlayarak çalışmaların tüm ağırlığını Ermenilerden yana koymuştu. Öyle ki artık misyonun resmi adı bile Ermeni Misyonu (Mission to Armenians) olmuştu⁷. İstanbul ise bu misyonun merkeziydi, zira hazine (?) buradaydı. İstanbul’da bulunan misyonerler bir yandan merkezde teşkilatlanma çalışmalarına ağırlık verirken diğer yandan da çevrede bulunan yerleşim yerlerini ziyaret ederek misyonun çalışma alanını genişletmeyi amaçlamışlardı.

Misyonlar yönetsel alt birimler olarak istasyonlara ayrılmıştı. Başında mutlaka bir misyoner ya da istasyonunun büyüklüğüne göre birkaç misyoner bulunabilen bu istasyonlar genellikle kentlerde kurulurdu. Misyon, öncü bir misyonerin ilk faaliyetleri başlattığı yerd. O burada bölge dilini öğrenir, basit tarzda bir okul açar (ileride yüksek okul, ilahiyat okulu ve kolej de açacaktır), kilise kurmanın yolunu arardı. Kendisinden sonraki acemi misyonerlere rehberlik ederdi. Amerikan Board teşkilatına rapor yazar, bunları takip eder, talimatları uygular. Siyasi birimlerle problemleri halleder, gerektiği vakit onları ziyaret ederdi. Misyon işlerinde görev dağılımını gerçekleştirir, matbuat işlerine nezaret ederdi. Asıl isinden fırsat buldukça misyonu genişletmek amacıyla kesif gezilerine çıkardı. Yanında başka misyoner ve yerli yardımcılar da götürebilirdi⁸. Uç ya da dış istasyonlar ise kasaba ve köylerde yerli Hıristiyan ahaliden bir yardımcının yönetimindeki birimlere verilen addı. Bu yardımcılara *yerli yardımcı (native helper)* adı verilir, bu kişiler kabiliyetleri ve sadakati yönüyle misyonerlerin tasdikini almış, insanları ikna gücüne sahip, temsil vasfı kuvvetli şahıslardan seçilirdi. Görevleri arasında, bölge halkına vaaz etmek, bir mahalle okulu açmak, bu okulda yahut yanında yetiştirdiği başarılı gençleri istasyondaki daha seviyeli okullara yönlendirmek, kitap satmak, açtığı şapelde görev yapmak, Pazar okullarını idare etmek sayılabilir. Bu istasyonlar karar almaktan ziyade alınan kararları uygulamak durumundaydı. İstasyonlarda görev yapan misyonerler belli aralıklara buraları ziyaret ederek denetlerlerdi⁹.

5 Paul B. Henze, “Ermeni Şiddetinin Kökeni”, Uluslararası Terörizm ve Uyuzturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, s. 173-193.

6 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to World War I)*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983, s. 23.

7 Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri için bkz: Nejla Günay, “Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Ed. Metin Hülagü, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009, Cilt: 3, s. 351-380; Fikretin Yavuz, “Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları”, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 91-110.

8 Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 23.

9 Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 43-44.

İZMİT MİSYONER İSTASYONUNUN KURULMASI

Eli Smith ile Harrison G. O. Dwight çıktıkları araştırma gezisi sırasında İzmit¹⁰ten de geçmişlerdi. Onlardan birkaç sene sonra 1832 yılında William Goodell ile Amerikan elçisi Amiral David Porter¹¹ Bursa'ya giderlerken İzmit'e de uğramışlar ve burada bir Ermeni kilisesini ziyaret etmişlerdi. İzmit'teki ilk misyonerlik faaliyetleri ise kilise papazlarından birine Ermeni harfleriyle Türkçe olarak hazırlanmış "Yeni Ahit" ile "Sütçünün Kızı" isimli risaleyi vermeleriyle başlamış oldu¹². 18 Mayıs 1832 tarihinde Goodell, Amiral Porter, elçilik koruması ve hizmetlisi ile sürücünden oluşan ekibi Kadıköy'den yola çıkmıştı. Goodell İzmit ile ilgili ilk izlenimlerini şöyle anlatıyordu: "*Eski adıyla Nicomedia yeni adıyla İzmit şehrine gün batımında vardık. Şehirde 30 hane Rum, 50 hane Yahudi ve 300 hane Ermenilere aitti. Nüfusun geri kalanını Müslümanlar oluşturuyordu. Şehrin boyutları göz önüne alındığında içerisinde 10'dan fazla camii vardı ve esasında nüfusun çoğunluğunu Türk'tü. Şehrin etrafını herhangi bir yerde sıkça görülmeyen çok sayıda, geniş yemyeşil bahçeler çevrelemişti.*"¹³ Goodell yıllar sonra İstanbul'dan tekrar İzmit'e gittiğinde bu günü şöyle anlatacaktı: "*On yedi yıl önce Amiral Porter ile birlikte İzmit'te bulundum. Burada sadece bir gece ile günün bir bölümünü geçirmiştik. Ne tek bir kişi ile tanıştım ne de manevi konularda kimseye herhangi bir şey söyledim. Fakat sadece bize kiliseyi gösteren papaza Malta'da iken hazırladığım Ermenice-Türkçe bir kutsal kitap ile rehberimize ve diğerlerine yine aynı dilde hazırlanmış risalelerden verdim. Anlaşılan o ki önce onları alanlar tarafından herhangi bir fayda olmaksızın okunan bu kitaplar daha sonra büyük bir dikkatle okunduğu başka ellere geçti. Çok zayıf bir şekilde ekilmiş tohum büyüdü ve bugün kendi gözlerimle onun meyvelerini görmeme izin verildi*"¹⁴. Misyonerlerin İzmit'te gelişlerini anlatan bir başka kişi ise babası ile birlikte İzmit'te Protestanlığı ilk kabul edenlerden biri olduğunu söyleyen Garabed Nergararian'dır.

Nergararian, *A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions* isimli kitabında İzmit'te misyoner faaliyetlerinin başlangıcını şu şekilde anlatır: "*İzmit'te misyonerlerin ilk ziyareti bundan 50 yıl önce İncil'in birkaç kopyasını da yanlarında getiren American Board'a mensup misyonerler Goodell ve Dwight tarafından yapıldı. Misyonerler şehre geldiklerinde yanlarında getirdikleri İncillerden birini verdikleri Mumcu Ağa isimli*

10 Osmanlı idari teşkilatında ilk zamanlarından itibaren yer alan Kocaeli Sancağı, idari sınırları zaman zaman değişmekle birlikte XIX. yüzyılda İzmit Mutasarrıflığı ve İzmit Sancağı olarak da adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti zamanında Kocaeli Sancağı günümüz sınırlarının birkaç katı daha geniş bir alana sahipti. Genel itibarıyla bugünkü Kocaeli Vilayetine yanı sıra Yalova ve Sakarya'nın tamamı ile İstanbul, Bilecik ve Bursa'nın bir bölümünü bünyesinde bulundurmaktaydı. Kocaeli bölgesine gelen Board misyonerleri yazdıkları mektup, kitap veya raporlarda Ermenilerin yerleşim bölgeleri için şu isimleri kullanmışlardır. İzmit için Nicomedia, Adapazarı için Adabazar, Ada Bazar, Bahçecik için Baghchejuk, Bardezak, Kurtbelen için Koordbeleng, Akmeşe için Armash, Yuvacık için Ovajuk. Resül Narin, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, Sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 1509.

11 Osmanlı- Amerikan Ticaret ve Denizcilik Anlaşması 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanana kadar iki ülke ilişkileri politik açıdan neredeyse yok denecek kadar azdı. Bu anlaşmayı onaylamak üzere Birleşik Devletlerden gönderilen Commodore David Porter, Ekim 1831'de İstanbul'a gelmiştir. Porter, 1843'te ölene kadar da Amerika Birleşik Devletleri'ni Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil eden en üst düzey görevli olmuştur. Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", Akademik ORTA DOĞU, Cilt: 3, Sayı: 1, 2008, s. 135-136. Ticaret iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ilk yıllardan itibaren başlıca unsur olup 1830, 1862 ve 1874 yıllarında yapılan ticaret anlaşmaları bunun göstergesidir. Fikrettin Yavuz, "Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 648.

12 Edward D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell, D. D., Late Missionary of the A. B. C. F. M. at Constantinople*, Robert Carter and Brothers, New York, 1877, s. 221; Greene, *Leavening The Levant*, s. 284; Narin, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", s. 1509-1510.

13 "Constantinople, Extracts From Mr. Goodell's Journal of a Tour Over Land to Broosa, In the Ancient Bithynia", *The Missionary Herald*, V. 29, April 1833, s. 122-123.

14 "Constantinople, Letter From Mr. Goodell, May 25, 1849", *The Missionary Herald*, v. 45, September 1849, s. 314.

kişinin işlettiği Ermeni otelinde konakladılar. Onların dürüst ve halis niyetli olduğunu düşünen bu adam onları Hohannes Nergararian (Garabed Nergararian'ın babası) ve Murad Varjhabed adlı arkadaşlarıyla tanıştırdı. Bu kişilerden ilki yaşlı bir hekimdi ve aynı zamanda ermeni kilisesinin saygı gören, önde gelen simalarındandı. İkincisi ise Ermeni kilisesindeki birçok papaz ve piskoposa ders verdiği için Ermeniler üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olan ve aynı zamanda bilimsel araştırmaları ve öğretileriyle dikkat çeken Armash (Akmeşe) manastırında görevli bir Ermeniydi. Hacı Melkon Karajian, Kit Varjhabed, Baghdosar, Garabed Nergararian, Megerditch Zaporar ve Bebek ilahiyat okulunda Hamlin'in öğrencisi olacak olan Baron Avedes ilk inananlar arasındaydı. Bu gençler gizli bir şekilde dua ayinleri yapabildikleri, İncili okuyup araştırabilecekleri ıssız yerlere, mağara, orman ve dağlara gitmeyi adet haline getirmişlerdi. Şimdi İstanbul'daki Amerikan misyonerlerinden birkaçı zaman zaman bu Protestanları görmek için özel ziyaretler de yapıyorlardı.¹⁵ Nergararian İzmit'te gelen ilk misyonerler arasında Goodell ile birlikte Dwight'ın da adını zikreder lakin misyoner kaynaklarında Dwight'ın adına rastlanmaz. Bununla beraber aynı kaynaklarda Goodell'in bu ziyareti ile Ermeniler arasında Protestanlığın yayıldığı ve İzmit'te bir misyoner istasyonu kurulması yolundaki ilk tohum böylece atılmış olduğuna sürekli olarak tekrarlanır. Ancak bu bölgede bir misyoner istasyonu kurulabilmesi için daha on yıl beklemeleri gerekecektir.

Zira Goodell'in bu seyahatinden maksat öncelikle Osmanlı'nın eski başkenti Bursa'da bir misyoner istasyonu açılması durumunu tetkikten ibaretti. Üstelik Osmanlı sultanı bu sırada asi İbrahim Paşa ve onun daha asi babası Mehmet Ali Paşa ile uğraşmakla meşguldü¹⁶. Böylece Amerikalı misyonerler İstanbul ve İzmir'den sonra Bursa ve Trabzon istasyonlarını açtılar. Trabzon ilk kez 1834 yılında misyoner Johnston tarafından, Bursa ise misyoner P. O. Powers tarafından "işgal edildi". Böylelikle 1835 yılı sonlarında Türkiye'de iki misyon, beş istasyon, iki uç istasyon, on bir misyoner, bir matbaa ustası, altı misyoner yardımcısı ve altı yerli yardımcıdan oluşan küçük bir Amerikan misyoner topluluğu oluşmuş oldu.¹⁷ Ve ilk yıllardan itibaren Amerikalı misyonerler İstanbul'un yanı sıra İzmir, Bursa ve Trabzon'da okullar açarak faaliyetlerini genişletmeyi başardılar. Ermeni çevrelerinin başlangıçta muhalefeti ile karşılaşan bu okullar kısa sürede kendini kabul ettirebildi.

İzmit ancak 1838 baharında yine Bursa'ya bir gezi için yola çıkan misyonerler Dwight ve Hamlin'in uğrak yeri oldu. Dwight şehir nüfusunu 25.000 olarak belirtiyor, bunlardan 1.500'ünün Ermeni, daha azının Rum ve ondan daha azının da Yahudi olduğu söylüyordu. Misyonerler burada İncil okumak için bir araya gelmeye alışmış 16 kişilik bir Ermeni grupla karşılaştıklarında 6-7 sene önce Bursa'ya giderken Goodell'in bıraktığı dini metinlerin işe yaradığını anlamış oldular. "Bu misyoner bundan 6-7 sene önce Bursa'ya giderken İzmit'e uğrayan Goodell idi. Geçerken bıraktığı ise Malta'daki matbaamızda basılmış dini kitaplardı. Misyoner Goodell muhtemelen onu görenlerin çoğu tarafından unutulmuştu. Bu rahip bile onun yüzünü hatırlamıyordu, fakat bıraktığı kitap elden ele dolaşmıştı. Tohum uzun süre toprakta gömülü kalmış ama yine de ne ölmüş ne de Tanrı tarafından unutulmuştu."¹⁸ Dwight bu adamların misyonerlerle hiç görüşme yapmadığı gerçeğinden yola çıkarak bu ziyaret hakkında Amerikan Board yetkililerine şunları yazıyordu: "Bize daha çok dua, daha az misyoner verebilirsiniz"¹⁹. Dwight'ın bölgeye bir başka ziyareti 3

15 Garabed Nergararian, A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions, Gazette Steam Printing House, Waynesboro, 1885, s. 11-12.

16 "Constantinople, Extracts From Mr. Goodell's Journal of a Tour Over Land to Broosa, In the Ancient Bithynia", The Missionary Herald, v. 29, June 1833, s. 190.

17 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 46.

18 "Constantinople, Journal of Mr. Dwight on a Visit to Broosa", The Missionary Herald, V. 34, December 1838, s. 460-464.

19 Joseph K. Greene, Leavening The Levant, Boston: Pilgrim Press, 1916, s. 284.

Haziran 1840 tarihinde bu kez direk İzmit şehrine oldu. 1839 yılı Kasım ayında Gülhane bahçesinde yeni padişahın hattı hümayununun okunmasının üzerinden sadece yedi ay geçmişti. Osmanlı tarihinin en önemli belgelerinden biri olan bu metin, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı ahalesinin can, mal, ırz ve namus güvenliğinin güvence altına alınması gereğini ilan ediyordu. Şüphesiz bu hattı hümayun Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan misyonerleri için de yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı.

1840 yazında İzmit'te giden Dwight'a eşlik eden Cyrus Hamlin kendisinden örnek bir seyyah olarak bahsediyordu. Yaklaşık 9 yıldır bölgede yaptığı çalışmalardan dolayı Dwight'ın kıdemli bir seyyah olduğunu vurgulayan Hamlin şöyle diyordu: *"Sıkıntılar, beklenmedik engeller ve doğu dünyanın çeşitli saçmalıklarını cürufu altına dönüştüren bir ruh haliyle karşılar, altını nerede olursa olsun tanırdı. O ideal bir yol arkadaşıydı. Öbür dünyada herhangi bir seyahat yapmam gerekse bir rehber ve öğretmen olarak yine onu seçerdim. O herkesten ziyade Ermeni misyonunun babası olarak anılmalıdır."*²⁰ Dwight ve Hamlin burada bulunan Ermenilerle görüşmelerini büyük bir gizlilik içinde gerçekleştirebileceklerdi. İlk toplantı bir Pazar günü, gözlerden uzak bir bahçede yapıldı. Ertesi gün başka bir yerde. Hamlin'in anlattıklarına bakılırsa bahçede üç büyük incir ağacının altında on beş kadar Ermeni ile buluşmuşlardı. Bahçeyi çevreleyen duvar yaklaşık yedi ya da sekiz fit, kapısı ise üç dört fit yüksekliğindeydi. Bir Ermeni manzara seyrediyormuş gibi elinde bir çubuk kapının üzerine tünemiş gözcülük ediyordu²¹. Misyonerler önce kendilerini dinlemeye gelen Ermeni grubuna vaaz verdiler. Sözde çok sayıda Hristiyan olduğunu, ancak bunların pek çoğunun cennete asla giremeyeceklerine inanmaları için sebepleri olduklarını söylediler²². Daha sonra Ermenilerin sorularını cevaplandırdılar. *"Bundan sonra uzun bir görüşme daha oldu, onun arkasından da akşama doğru şehrin karşı yakasındaki korulukta da bir diğer görüşme yapılacak. En az on saattir çaba harcadığımız bu uzun mülakatların konuları neydi? Her biri Kutsal kitabın gayretle ve ciddi bir şekilde araştırılmasıyla ilgiliydi. Herkes hem gerçek zorluklar sunan hem de kolay izah edilebilen pek çok pasaja sahipti. Bazen anlaşılması güç teolojik sorular da oluyordu. Bu soruların bazıları özellikle Yahudilerle ilgiliydi, diğerleri Müslümanlara karşı İsa'nın tek kurtarıcı ve gerçek peygamber olduğunu nasıl kanıtlayacaklarını bilmek istiyorlardı. Bir kısmı da Katoliklerle ilgili tartışmalardan bahsediyordu."*²³ Bu toplantılar sırasında Ermenilerden biri misyonerlere Ermeni Patrikhanesi'nin Amerikalı misyonerlere karşı dikkatli olmaları yönündeki emirlerini sordu. Misyonerler diğer Ermeniler gibi onun da endişelerini gidermek için uzun açıklamalarda bulunup, kendisine Ermenice bir İncil verdiler²⁴. Bu faaliyetler İzmit ve çevresi için Amerikalı misyonerlerin attığı ilk ciddi adımlar oldu.

İzmir istasyonuna taşınan matbaa faaliyetleri hızla ilerlemişti. Sadece Ermenice olarak 1.340.000 sayfa bu matbaada basılmıştı. 3.860.000 sayfa Ermenice-Türkçe, 1.780.000 Rumca olmak üzere yaklaşık toplamda 8.000.000 sayfa baskı yapılmıştı. Tercüme faaliyetleri hızla devam ediyor, Zohrab'ın Modern Ermenice Yeni Ahit neredeyse tamamlanmak üzereydi. Rumca ve Ermenice olarak yayımlanan aylık derginin ünü her geçen gün artıyordu. İstanbul istasyonunun ardından açılan Bursa istasyonunda da faaliyetler misyonerler açısından sevindiriciydi. Ermenilere mezhep değiştirmemeleri konusunda baskılar yapan İstanbul Ermeni Patriği görevini bırakmak zorunda kalmış ve eskisine göre daha ılımlı ve hoşgörülü olan yeni bir patrik

20 Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, American Tract Society, New York, 1877, s. 148-149.

21 Hamlin, *Among the Turks*, s. 151.

22 "Constantinople, Journal of Mr. Dwight on a Visit to Nicomedia", *The Missionary Herald*, v. 37, February 1841, s. 56.

23 Hamlin, *Among the Turks*, s. 152.

24 Rufus Anderson, *History of The Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. 123-124.

görevlendirilmişti. Zaten bu baskılara karşı da Ermeni toplumunda daha güçlü bir tepki oluşmaya başlamıştı. Dwight haftada üç toplantı yapıyor ve her zamankinden daha çok cesaret ve ümit veriyordu. İzmit'ten gelen rahip İstanbul'da bir evangelist gibi evden eve dolaşarak çalışmaya devam ediyordu. Misyonerler dağıttıkları kitapların etkisini Edirne, İzmit, Adapazarı ve diğer başka yerlerde de görmeye çoktan başlamışlardı. Trabzon, Erzurum ve Kıbrıs'ta binlerce kitap misyonerlerce dağıtılmıştı. Hamlin, misyonerlerin İzmit'te ilerleme kaydettiğini söylemekle birlikte Katoliklerin daha büyük avantajlar yakaladıklarını vurguluyordu²⁵. Dwight ise 5 Nisan tarihli mektubunda İzmit ve Adapazarı'nda evangelik doktrinlerin ilerlemesi konusunda çok tatmin edici sonuçlar aldıklarını söylüyordu²⁶.

Amerikalı misyonerlerin İzmit'te yaptıkları ilk ziyaretin üzerinden tam on yıl geçmişti. 1842 Eylül ve Ekim aylarında Dwight bir kez daha İzmit ve Adapazarı'nı ziyaret etti. Ziyareti sırasında bir Ermeni tarafından hazırlanmış günlüğe rastladı ve bunun kopyasını Amerika'daki misyoner merkezine rapor etti. Böylece Amerikan Board yönetimi Ermenilere yönelik yapılan çalışmaları ve bu çalışmaların kıymetini bir kez daha anlamış oldu²⁷. İzmir'de Daniel Temple, Elias Riggs, John B. Ader ve Henry J. Van Lennep ile eşleri Bayan Temple, Bayan Riggs ve Bayan Adger ile 7 yerli yardımcı, Bursa'da Benjamin Schneider ile Daniel Ladd ve eşleri Bayan Schneider ile Bayan Ladd, İstanbul'da William Goodell, Harrison C. O. Dwight, William C. Schaufler, Henry A. Homes ve Cyrus Hamlin ile eşleri ve 6 yerli yardımcı, Trabzon'da Thomas P. Johnston ve George W. Wood ile eşleri, Erzurum'da William C. Jackson ve Josiah Peabody ile eşleri ve 1 yerli yardımcı olmak üzere 5 istasyon, 16 misyoner, misyoner yardımcısı olarak 15 bayan ve 14 yerli yardımcı ile toplam sayıları 45'e ulaşmıştı. Philander O. Powers ile eşi de misyonlarına gelmek üzere Amerika'dan yola çıkmışlardı²⁸. İşte bu minvalde 1842 yılında İzmit istasyonu öncelikle bir dış istasyon olmak üzere tesis edildi.

İzmit 1842 yılında İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olarak, bir yerli yardımcı, bir okul ve on öğrenci ile faaliyete başladı. Kuruluş tarihinden 1856 yılına kadar İstanbul'a bağlı bulunan İzmit, daha önce kendisi gibi İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olan ve 1856 yılında merkez istasyona dönüştürülen Bahçecik'e bağlandı. 1861 yılına kadar Bahçecik istasyonunun denetimi altında faaliyet gösteren İzmit dış istasyonu 1861 yılında merkez istasyon haline getirildi ve Bahçecik İzmit'e bağlı bir dış istasyon konumuna getirildi²⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçücük Protestan cemaati bu suretle gelişmiş 1850 yılında millet statüsünü temin etmeyi başarmıştı. Bu durum Amerikalı misyonerlerin artık daha özgürce hareket edebilecekleri anlamına geliyordu. Öyle ki bu tarihten önce İzmit ve çevresine gelen misyonerler Ermenilerle görüşmek için gizli saklı mekânları tercih ederken bundan sonra çarşı, han, kahvehane gibi umuma açık yerlerde tebliğ yapmaktan kaçınmaz oldular. 1850 sonrasında rahat ortamında artık kahvehaneler açık hava okulları gibi işlev görüyordu. Herkes elindeki kitabı orada okuyor, Protestanlıkla ilgili sohbet ediyordu. Bahçecik'te bunlara şahit olan Dwight bile çok şaşırılmıştı: *"Kısa sürede Bahçecik'te bu ne değişim! Tek bir muhalif nefes*

25 "Asia: Mission to Turkey", The Missionary Herald, v. 38, January 1842, s. 5-6.

26 "Constantinople", The Missionary Herald, v. 39, August 1843, s. 332.

27 "Miscellanies: Journal of an Armenian During a Missionary Tour Among His Own Nation", The Missionary Herald, v. 39, December 1843, s. 467.

28 "Asia: Mission To Turkey", The Missionary Herald, v. 39, January 1843, s. 5.

29 Özgür Yıldız, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", Gazi Akademik Bakış, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012, s. 97-111; İdris Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 115; Resul Narin, "19. Yüzyılda Kocaeli'nde Misyonerlik Faaliyetleri", Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 34, Yaz 2012, s. 67-76.

duyulmuyor. Bir Ermeni'ye ait umuma açık bir yerdeki kahvehaneye Protestanlar sık sık uğruyorlar. Bu sayede burası İncil'in halka tebliğinde önemli bir merkez olmuş. Ermeniler her gün orada okunan Tanrı kelamını dinliyor ve anlamıyla alakalı sorular soruyorlar. Birisi bu okumayı bölmeye kalksa dükkân sahibi, o kişiyi bir Ermeni olmasına rağmen dışarı çıkartıyor." Üstelik İzmit'te durum bununla da sınırlı değildi. Bahçecik'te bir kitap satıcısı "Kutsal Kitap!" diye, rahatça ve hiç korkmadan sokak sokak bağırabiliyordu. Misyonerler onun bir Türk kadısına İncil sattığını da raporuna eklemişti. Misyonerler bu olumlu sonuçlardan gayet memnundu: "*Bahçecik Köyü, kardeşlerimizin ve kitapçılarımızın her bakımdan girebilecekleri bir yer. Kitapçı, kitap çuvalını arkasına alıyor ve gece yarısına kadar kahve kahve, ev ev geziyor. Birkaç hafta evvel ona gönderdiğim 40 Kitab-ı Mukaddes ile 60 Yeni Ahit'i satmış; simdi 60 Kitab-ı Mukaddes ve 100 Ahit daha istedi. Papazlar saldırmaya ve yıldırmaya devam ediyor. Bu güzel işe muhalif vaazlar ediyorlar ama sözleri boşa gidiyor.*"³⁰ Amerikalı misyonerlerin 1830'lu yıllarda keşif gezileri sırasında uğrayarak bir İncil bıraktıkları İzmit, 20 yıl sonra Batı Türkiye Misyonu'na bağlı kilisesi, kız ve erkek okulları ve Protestan cemaati ile mühim bir misyoner istasyonu haline gelmişti. Şimdi bu istasyona neredeyse onunla yaşıt yeni bir Amerikalı misyoner, Joseph K. Greene geliyordu.

JOSEPH KINGSBURY GREENE

Joseph Kingsbury Greene, 10 Nisan 1834 yılında David ve Lyntha (Miller) Greene'in çocukları olarak Auburn, Maine'de dünyaya geldi. Lyntha'nın ilk evliliğinden bir oğlu ve bir kızı, David ile olan evliliğinden ise iki oğlu oldu. Joseph çocukların en küçüğü idi. Babası Auburn, Maine yakınlarında Minot'ta bulunan bir ayakkabı fabrikasında satış temsilcisi olarak çalışıyordu. Aralık 1839'da bot ve ayakkabı satışı için gittiği Pennsylvania, Pittsburgh'dan dönüş yolunda Long Island boğazında 13 Ocak 1840 tarihinde *Lexington* isimli buharlı geminin yanması sonucu hayatını kaybetti³¹. Babasını kaybettiğinde henüz 6 yaşında bile olmayan Joseph onu çok az hatırlıyordu, fakat onun dindar bir adam ve Auburn Kongregasyonist Kilisesi mensubu olduğunu, Pittsburgh'dan ayrılmadan önce de Uyanışın³² samimi bir çalışanı olduğunu öğrenmişti. Babasını kaybettikten sonra Greene'nin hayatında ve yetişmesinde annesinin büyük etkisi oldu. 1855 yılında ağabeyi Milbury ile üvey ağabeyi George'un demiryolu inşaatında çalıştıkları Ohio'ya taşındılar³³. Ailesinden sağlam bir karakter miras aldığı söylenen Joseph K. Greene 12 yaşına geldiğinde çalışma hayatına başladı.

1,25 \$ olan haftalığını kiliseye bağışlaması için annesine bırakıyordu. 15 yaşına geldiğinde ise Boston'da daha büyük bir mağazada iş bulma imkânı elde etmişti. Burada iken oda arkadaşının vasıtasıyla Merkezi Kongregasyonist Kilisesi'nin Pazar okuluna gitmeye başlayan Gree-

30 Aksu, Anadolu Misyonerlerinin Osmanlı Anadolusu'ndaki Eğitim Faaliyetleri, s. 100, 113.

31 Zeynep İskefiyeli, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene", *History Studies International Journal of History*, Vol. 5/4, July, 2013, s. 281-300; Zeynep İskefiyeli, "Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 12, Yaz 2013, s. 135-156.

32 Joseph K. Greene'in bahsettiği, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğu New England bölgesinde yer alan Massachusetts, Connecticut, Maine, New Hampshire, New York gibi eyaletlerde ortaya çıkan "İkinci Büyük Uyanış (The Second Great Awakening)" olmalıdır. İkinci Büyük Uyanış, 19. yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde Protestan bir dini canlanma hareketi olarak ortaya çıktı. Hareket 1790 civarında başladı, 1800 yılına kadara ivme kazandı ve 1820'den sonra Baptist ve Methodist cemaatlerden üyeler temin ederek hızla yükseldi. Hareket 1850'lilerin sonunda zirveyi geçti. Uyanış, mevcut evanjelik mezheplerden milyonlarca yeni üye elde ederek yeni mezheplerin oluşmasına yol açtı. Pek çok mühtedi Uyanışın yeni bir bin yılın başladığını haber verdiğine inanıyordu. İkinci Büyük Uyanış, İsa'nın beklenen yeniden gelişi öncesinde toplumun kötülüklerini giderecek birçok reform hareketinin başlatılmasını sağladı. Timothy L. Smith, *Revivalism and Social Reform: American Protestantism on the Eve of the Civil War*, Harper&Row Publishers, New York, 1957.

33 Greene, *Leavening The Levant*, s. 271-272.

ne, böylece 5 Mayıs 1850 tarihinde yeni bir kiliseye de geçiş yapmış oluyordu³⁴. Bu kararından kısa bir süre sonra ise Joseph K. Greene iş adamı olma hayallerini bir tarafa bırakarak misyoner olmaya karar verecekti. Greene misyoner olma kararını nasıl verdiğini ise şöyle anlatıyordu: *"Misyoner olma kararını hemen almadım. Çünkü önceleri bir işadamı olmak istiyordum. İşverenlerim beni seviyordu ve ben de onları seviyordum. Başarılı bir tüccar olabilmek için içimde bir şeyler olduğumu düşünüyordum. Misyoner olma sorusu ile üç ay boyunca boğuştum. Misyonerler Hakkında Düşünceler' isimli küçük bir kitap okudum ve her gün bununla ilgili dua ettim. Artılarını ve eksilerini yazdım, sonunda Hristiyan gerekçelerle olsa da herhangi bir dünyevi işten ziyade misyoner hizmetinde olmanın daha çok tatmin edici olacağı düşüncesinden etkilendim. Yine de bu soruyu çözmek oldukça zordu. Sonuçta en iyi arkadaşlarıma ve anneme danışmaya karar verdim. Bunlardan üçü işime sıkıca sarılmamı ve bir Hristiyan tüccar olmamı, diğer üçü ise işten vazgeçmemi ve bir misyoner olmamı söylediler. Böylece yine tavsiye için kurtarıcı Mesih'ime dönmek ve bu soruya kendim cevap bulmak zorunda kaldım. Nihayetinde misyoner olmaya karar verdim."*³⁵

Mağazadaki görevinden ayrıldıktan sonra koleje girmek için hazırlıklara başlayan Joseph K. Greene, Maine'deki Bowdoin Koleji'ne kabul edildi. Kolejdeki ikinci yılında Elizabeth Augusta Davis ile nişanlandı. 1855 yılında da Bowdoin Koleji'nden mezun oldu. Kolejdeki bir profesörünün tavsiyesi ile New York'taki İlahiyat Fakültesi'ne (Union Theological Seminary New York) gitmeye karar verdi. Buradaki ilahiyat eğitimi sırasında bir yandan da Pazar okullarında dersler vermeye başlamıştı. Nişanlısı Elizabeth, Mounth Holyoke Kız Okulu'ndan mezun olmaz 1857'de evlendiler. Greenelerin bu evliliklerinden 5 oğlan, 3 de kız çocuğu dünyaya gelecek, ancak sadece oğulları yaşayacaktı³⁶.

1858 yılında New York'taki İlahiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Kasım 1858'de ilk papazlık görevi için Maine'deki Kongregasyonist Kilisesi'ne atandı. Bu görevi sırasında American Board'ın Detroit'teki yıllık toplantısına katıldı. Dr. Rufus Anderson'un vasıtasıyla American Board misyoneri olarak görevlendirilecekti³⁷. Joseph'in ilk görev yeri Osmanlı Devleti oldu. Bu ailesinden ve ülkesinden çok uzaklarda bir yere gidecek olması demektir ve Greene bununla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade ediyordu: *"Ekim ayında Ohio'daki annemden ayrıldım. Tanrı bize cesaret ve soğukkanlılık verdi. Ayrıca eşimin babasından ve 11 kız ve erkek kardeşinden gözyaşları ile ayrılmak zorunda kaldık. Çünkü kardeşlerinden bazıları henüz çok küçüktü ve annelerini yeni kaybetmişlerdi. Zor bir zamandı fakat Tanrı gözyaşlarımızı silmek için hepimize yardımcı oldu."*³⁸

34 Ohio'da iken annesi Methodist kiliseye devam ediyordu. Greene, Leavening The Levant, s. 272. Hristiyanlık inancı içindeki bölünme süreci ile ilgili olarak, Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41 Sayı: 1, Ankara: 2000, s. 309-325. Tarih boyunca Hristiyanlar arasında inanç konusunda derin tartışmalar yaşanmıştır. Bu yüzden Hristiyanlık bünyesinde çok sayıda mezhep ve akım barındıran bir dindir. XVI. yüzyılda Martin Luther'in Roma Kilisesi'ne karşı başlattığı Lutheran hareket, Protestan kiliselerin oluşmasına vesile olmuştur. Protestan mezhebi, öncelikle kendi bünyesinde Lutheryanizm, Kalvenizm ve Anglikanizm olmak üzere üç ana kola ayrılmıştır. Protestanlığın üç ana kolunu oluşturan Lutheryanizm, Kalvenizm ve Anglikanizm de kendi içlerinden çeşitli akımlar ortaya çıkarmışlardır. Buna göre; Lutheryanizmden Pietizm, Kalvenizmden Presbiteryenizm ve Reform Kiliseleri, Anglikanizmden de Püritanizm ve Metodizm ortaya çıkmıştır. Bu akımlar arasından ise; Presbiteryenizm ve Püritanizmden Kongregasyonizm, Anabaptistler ve Püritanizmden Baptizm, Metodizmden de Adventistler, Kutsalılık Hareketi ve Pentekostalizm gibi akımlar doğmuştur. Protestan mezhebi içindeki temel oluşumları bu şekilde sıralarken, bu akımlardan ortaya çıkan hareketlerin sayısını artırmak mümkündür. Nitekim XIX. yüzyılda Amerika'da teşekkül eden çeşitli evanjelik kiliseler ve XX. yüzyılda Asya ve Avrupa ülkelerindeki Protestan misyoner faaliyetlerinin neticesi olarak kurulan ve genç kiliseler diye adlandırılan kiliseler, Protestan kiliselerdir. Hüseyin Erdem, Hristiyanlıkta Kongregasyonist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşler, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 14.

35 Greene, Leavening The Levant, s. 275-276.

36 Nehemiah, History of Bowdoin College, s. 697.

37 Greene, Leavening The Levant, s. 279.

38 Greene, Leavening The Levant, s. 280.

Greene misyonerlik görevinin 50. Yıl dönümünde oğulları Joseph, Edward, Frederick, George ve Samuel'e hitaben yazdığı mektubunda Türkiye'ye olan bu yolculuğu detayları ile anlatıyordu³⁹. 11 Ocak 1859 tarihinde bir Salı günü eksi 10 derecede Bay ve Bayan W. W. Meriam, Bayan Henry S. West ile eşi ve henüz bebek olan oğulları Joseph ile birlikte kaptanları George C. Prior'un kullandığı 337 tonluk bir gemi ile Boston Long Wharf limanından yola çıkacaklardı. Küçük bir dini törenin ardından kendilerini yolcu etmeye gelen arkadaşlarına veda etmişlerdi. Fakat saat 1'de Kaptan Prior, doğu rüzgârı ve kar fırtınasını göz önünde bulundurarak denize açılmamaya karar verdiğini bildirmişti. Böylece birkaç gün yola çıkmaları ertelenmiş oluyordu. Bu yüzden misyoner Greene tüm bagajlarını alıp geri dönmek zorunda kaldıklarını, yorgun ve yıpranmış misyoner arkadaşları, eşi ve bebek Joseph ile birlikte bir arkadaşlarının evine gittiklerini anlatıyordu.

Joseph K. Greene, Türkiye'ye olan yolculuğuna ancak 17 Ocak 1859 Pazartesi günü çıkabilecekti⁴⁰. Zaman zaman tehlikeli fırtınalarla mücadele ettikleri yolculukları 22 Şubat sabahı İzmit limanına demirlediklerinde sonuçlanacaktı. "*İzmir'e Washington'un doğum günü olan 22 Şubat sabahı salimen ulaştık*" diyordu⁴¹. Burada kendilerini yine bir misyoner aile Bay ve Bayan E. M. Dodd ile 3 küçük kızları karşıladı ve bir süre misafir etti. Misyoner Greene, İzmit'de geçirdikleri "*keyifli ve öğretici*" iki haftanın ardından İstanbul'a doğru vapur yolculuğuna çıktı. Greenelerin Ocak ayında Amerika'dan başlayan uzun ve zorlu yolculukları 10 Mart Perşembe günü William Goodell'in Hasköy'deki evine ulaşmaları ile nihayetlenmiş oldu. İstanbul'a ulaştıklarında iki hafta boyunca İstanbul'un emektar misyonerleri Goodell, Dwight, Schauffler, Hamlin ve Bliss ile keyifli sohbetler yapma imkânı buldu ve beş ayrı dilde yapılan ayinlere katıldı⁴². Joseph K. Greene'in Türkiye'de yarım asır sürecek olan misyonerlik görevi böylece başlamış oluyordu.

MİSYONER GREENE'İN İZMİT'TEKİ İLK FAALİYETLERİ

American Board'a bağlı bir misyoner olarak Joseph K. Greene'in Osmanlı topraklarındaki ilk görev yeri İzmit şehri oldu. Greene, İstanbul'da bulunan misyonerler komitesinin kararıyla İzmit'te bulunan Justin W. Parsons'un yanında görevlendirilmişti. Amerikalı misyonerlerin İzmit'teki serüveni 1832 yılında Goodell'in *Yeni Ahit* ile birlikte *Sütçü'nün Kızı* isimli risaleyi buradaki Ermenilere vermesiyle başlamıştı. Bundan 10 yıl sonra 1842 yılında İzmit bir yerli yardımcı, bir okul ve on öğrenci ile faaliyet gösteren ve İstanbul'a bağlı bir dış istasyon haline gelmişti. Kuruluş tarihinden 1856 yılına kadar İstanbul'a bağlı bulunan İzmit, daha önce kendisi gibi İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olan ve 1856 yılında merkez istasyona dönüştürülen Bahçecik'e bağlandı. 1859 yılında İzmit'te 4 Evangelik kilise ile bir düzine kadar küçük bir Protestan topluluk bulunuyordu⁴³. Misyoner Greene, Türkiye'deki ilk görev yeri olan İzmit'te üç yıl boyunca görev yapacaktı⁴⁴.

39 Joseph K. Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, American Board Pamphlet Collection, ARIT (American Research Institute in Turkey). Mektubun kısa bir özeti için bakınız; "A Half Century of Service", The Missionary Herald, Vol. CV, Number 5, May 1909, s. 187-188.

40 The Missionary Herald gazetesi 1859 yılı Şubat ayı sayısında Joseph K. Greene ile eşi Elizabeth'in de aralarında bulunduğu misyonerlerin 17 Ocak tarihinde Boston'dan Kuzey Ermeni Misionuna katılmak üzere İzmir'e doğru yola çıktıklarını bildiriyordu. Bu misyonerler arasında William W. Meriam ve eşi, Dr. Henry S. West ile eşi de bulunuyordu. "Embarkation", The Missionary Herald, v. 55, February 1859, s. 59-60.

41 Greene, Leavening The Levant, s. 281-282.

42 Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, s. 1; Greene, Leavening The Levant, s. 282-283.

43 Greene, Leavening The Levant, s. 284.

44 Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, s. 1.

Yıllar sonra deneyimli bir misyoner olarak yazdığı *Leavening the Levant* isimli eserinde İzmit şehrini şöyle tarif ediyordu: “*Istanbul’un birkaç mil altında yer alan ve Marmara’nın bir kolu olan Nikomedia Körfezi yaklaşık 50 millik bir mesafeye uzanır. M.Ö. 264 yılında Bithynia Kralı I. Nicomedes tarafından inşa edilen Nicomedia şehri ise körfezin başındaki tepenin kenarına kadar uzanırdı. Şehir M.Ö. 74’te Romalıların eline geçti. Diocletion bu şehri bir süre Roma hükümet merkezi olarak kullandı ve onun emriyle M.S. 303’te ilk Hristiyanlara karşı en acımasız zulümler başlatıldı. 600 yıl süren Türk egemenliğinden sonra 20.000 nüfusa sahip şehir hala varlığını sürdürüyordu. Bu nüfusun üçte biri Ermeni, dörtte biri Rum ve Yahudilerden, geri kalanı ise Türklerden ibaretti.*”⁴⁵

1859 yılı başında Osmanlı topraklarına ayak basan genç misyoner Greene ise İzmit ile ilgili ilk izlenimlerini 16 Mayıs tarihli mektubunda şöyle anlatıyordu: “*Burada yaşayan insanlar konusunda ilk izlenimlerim pek çok bakımdan beklentilerimin ötesindedir. Özellikle şehrin iç bölgelerinde İncil’e ve onun öğretilerine karşı tutum ve onu diğer insanlara aktarma benimsetme istekliliği burada ki insanları farklı kılar. Olayları hızlı kavramalarının yanında eğitim ayrıcalığı hakkını kullanmaktan oldukça memnun ve her şeyden öte çalışkan ve ihtiyatlıdır. Ancak açıkça görülmektedir ki bölgede yapılması gereken çok şey vardır. İnsanlar daha çok bilgilendirilmeye ve her şeyden öte İncil’in öğretilerinin daha hızlı yayılmasına ihtiyaç duyarlar. Şehir kilisesinin pek çok üyesi arasında dünyevi güçlerin etkisi mevcuttur. Bu durum zorunlu olarak onların dini yaşamını güçlendirme ve İncil’den daha fazla yararlanılması için kutsal ruhun daha çok tanınmasını gerekli kılar. Kilise üyeleri bölgede yaşayan insanların saf dini bilgilerini daha fazla genişletmeli ve kendileri ile birlikte insanların fikirlerini aydınlatma sorumluluğunu arttırmak zorundadırlar.*”⁴⁶ Genç misyoner Protestan Ermenilere yapılan baskılardan da şikâyet ediyordu.

Ancak bunların organize veya yasal yolla yapılan baskılar değil de daha ziyade mahalle baskısı türünden olduğuna dikkat çekiyordu. “*Bu istasyonla bağlantılı bazı kasabalarda, İsa’daki gerçeği akıllarında tutan kişiler bir yer buldular, lakin zulüm korkusu ile Protestan olduklarını kabullenmekten alıkonuldular. Herhangi bir organize veya yasal yolla yapılan baskılar değil, çünkü bu Türk makamları tarafından yasaklanmıştır, ancak bu daha ziyade halk baskısıydı. Evden sürülüp arkadaşlarından ayrılmak, dünyevi mallarını kaybederek acı çektirilmesi ya da yaralamalar şeklinde yapılan baskılardı. Bu ayın ilk Pazar gününde misyoner Parsons Ovacık’taki yaklaşık yirmi Protestan kardeş ve kız kardeş ile dini bir hizmet yaparken, çoğunlukla kadınlardan oluşan heyecanlı bir kalabalık toplandıkları evin etrafını kuşattı ve patırtılı yöntemleriyle nihayet toplantıyı kesmeyi başardılar.*” Joseph Greene mektubunun devamında birkaç hafta önce, Göldağı ve Muratçı kasabalarının her birinden yaklaşık yirmi kişinin misyoner Parsons’a eğer kendilerine bir öğretmen gönderilir ve ibadet edecekleri bir yer de sağlanırsa Protestan olmaya hazır olduklarını yazdıklarını anlatır. Bu kasabaların her ikisinin de yerli iki Protestan sayesinde ilerlediğini kaydeden Greene, ancak eski kiliseye bağlı olan Ermenilerin bunlara karşı tavrının çok sert olduğunu, biri kasabadan uzaklaştırılırken, diğerinin ise aç bırakıldığını anlatır. Yine de bu kişilerin Tanrı kelamının 6 kopyasını dağıtacak kadar uzun süre buralarda kalabildiklerini söyler ve “*Sağduyu ve cesaret bu bölgede Hristiyanlığı vaaz etme çalışmalarında vazgeçilmez ön koşullardı.*”⁴⁷ der. Greene İzmit istasyonunda Protestanlığı kabul eden Ermenilere yönelik olarak baskıların ve yıldırımların olduğu söyler lakin 1850’lerden itibaren misyonerlere bağlı seyyar kitap satıcıları köyden köye geziyor üstelik bir kitap satıcıları “Kutsal Kitap!” diye, rahatça ve hiç korkmadan sokak sokak bağırabiliyordu. 1859 yılı içinde Bebek İlahiyat Okulu’ndan beş öğrencinin kitap satışı yapmak üzere bölgeye geldiklerini kendisi de bildiriyordu. Turlarına başlamadan önceki

45 Greene, *Leavening The Levant*, s. 283.

46 “Baghchejuk: Letter From Mr. Greene, May 16, 1859”, *The Missionary Herald*, v. 55, August 1859, s. 244.

47 “Baghchejuk: Letter From Mr. Greene, May 16, 1859”, *The Missionary Herald*, v. 55, August 1859, s. 244.

akşam İzmit kilisesine mensup Ermenilerle birlikte bu öğrencilere nasihatler vermek üzere toplandıklarını söylüyordu. Bu durumdan gayet memnun olan misyonerler kârlı bir sezon olmasını ümit ediyorlardı.

Alana yeni atanmış ve bu sırada henüz 24 yaşında olan Joseph K. Greene'in ilk görev yeri olan İzmit ve çevresi ile alakalı ilk izlenimleri yine de son derece karamsardı. Amerika'ya sıra ziyareti için yeni dönmüş olan Parsons geçmiş yıllarla şimdiki durumu karşılaştırarak durumun çok cesaret verici olduğunu rapor ederken⁴⁸, Greene yerli Protestanların sade bir inanca, dürüstlüğe, gerçeği öğrenmeye duydukları istekliğe ve bunu başkalarına duyurma gayretine sahip olmakla beraber pek çok kilise üyesinde dünyevi ruhun egemen olduğunu söylüyordu. *"Pek çok İncil tohumu toprağa ekilmiş ve birçoğu kalplere yerleşmiş olmakla birlikte kardeşlerimiz kendi vatandaşlarını aydınlatmak ve Tanrı'nın egemenliğini genişletmek sorumluluğunu da hissedebilmeliydiler. Sadece kendi ruhlarını değil başkalarının ruhlarını da kurtarmak onların göreviydi. Türkiye'ye geldiğimizde ilk nesil Protestanlar hızla hayatlarını kaybetti ve yeni kuşak şeytanla ve nefisle yeni bir mücadeleye başladı. Bu zamandan sonra misyon sabırlı ve sevgi dolu kalpler ile gönüllü elleri talep ediyordu. Eşim ve ben bunun için feryat edebiliriz. Peki, bütün bunları yapmak için kim yeterince güçlüdür?"*⁴⁹ Bu sırada Türkiye ve Türkler ile ilgili görüşleri de şekillenmeye başlamıştı. Türklerle ilgili ilk izlenimlerini şöyle aktarıyordu: *"Türk halkını beklediğimizden ötesinde çok hoş bulduk. Onların nezaket, temizlik ve misafirperverliği bizleri çok memnun etti. Fakat garip çelişkiler de vardı. Herkes ayakkabılarını kapının dışında bırakırken ve evleri temiz tutmak için çok dikkatli olurken, kasaba ve şehirlerin sokakları genellikle pis ve kirliydi."*⁵⁰

GREENE'İN DİL ÇALIŞMALARI VE İLK YILLIK TOPLANTISI

Joseph K. Greene İzmit istasyonunda çalışmaya başladıktan çok kısa bir süre sonra dil çalışmalarına başladı. Dil çalışmaları misyonerlerin öncelikle görev yaptıkları bölgenin yerel dillerini Türkçe, Ermenice ve Rumca gibi öğrenmeleri ile ilgili çalışmalardı. Bu çalışmalar çerçevesinde gramer kitapları ile sözlükler de hazırlıyorlardı. Misyonerin en önemli aracı dil olduğuna göre bu çalışmalara büyük önem veriliyordu⁵¹. Greene öncelikle 36 harften oluşan Ermeni alfabesini öğrenmeye ve kelimeleri alıp yazmaya başladı. Ayrı başlıklar altında yemek, masa ve ev eşyaları, insan ilişkileri, dini ve teorik kelimeler ve diğer birçok sınıfa ait sözcük listeleri hazırladı. Böylece önce kelimelere aşina olan Greene konuşma pratikleri vasıtasıyla da telaffuzlarını öğrenmiş oldu. Bununla beraber o kadar çok sözcük vardı ki bir sözcük aramak için tüm listelerin üzerinden geçmek çok zamanını alıyordu. Bunun üzerine daha farklı bir metotla dil çalışmalarına devam etti. Geliştirdiği bu metodu Amerikalı misyoner şöyle izah ediyordu:

"Her biri yaklaşık 400 sayfa olmak üzere iki tane boş defter aldım, İngilizce, Ermenice, Türkçe ve Rumca kelimeler için sütunlar hazırladım. Birinci sütuna Webster'in sözlüğündeki en çok kullanılan 8.000 kelimeyi yazdım ve zaman içinde de her kelimeyi uygun yerlere yerleştirerek İngilizce kelimelerin Ermenice, Türkçe ve Rumca karşılıklarını yazdım. Böylece zamanla dört dilde kendi yöntemimle birer sözlük hazırlamış oldum. Yıllarca süren bu çalışma tam bir sözlük yapmak için değil ülkenin dillerini tanımak içindi. Benim için son derece kullanışlıydı. Bana nasıl heceleneceğini öğretti ve geniş bir kelime dağarcığı ile konuşma imkânı verdi. Bu yöntemi kullanan bir misyoner tanımadım ama

48 "Northern Armenians: Station Reports, Baghchejuk", The Missionary Herald, v. 55, September 1859, 271.

49 Greene, Leavening The Levant, s. 287.

50 Greene, Leavening The Levant, s. 286-287.

51 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 41.

yine yeni bir dille çalışmaya başlasam aynı yöntemi uygulardım. Üzerinde çalıştığım dillerin hepsinde gırtlaksı sesler olduğu için aşağı yukarı her yabancı için özellikle de İngilizce konuşan insanlar için zordu. Telaffuz becerisi sürekli tekrar ve ses yeteneği gerektiriyordu. Yine de yöre halkının diline hâkim olmak azami fayda sağlamaktadır.⁵²

Kuruluşundan kısa bir süre sonra tüm dünyada etkili bir misyoner teşkilatı durumuna gelen Amerikan Board (ABCFM) Afrika'da, Asya'da, Hindistan'da, Çin'de, Avrupa'da, Güney Amerika'da misyonlar oluşturmuş, bu misyonlarda da birçok istasyon ve dış istasyon kurarak etki alanını genişletmişti. Osmanlı Devleti'nde esas olarak Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyon şeklinde organize olmuşlardı⁵³. Ancak Osmanlı topraklarındaki misyonun hızla büyümesi bölgesel organizasyon yapılması zorunluluğunu getirdi. Anadolu'daki faaliyet daha çok Ermenileri kapsayacağı kesinleştiği için Batı Türkiye Misyonu adı Ermeni Misyonu'na dönüştürdü. 1856 yılında da Ermeni Misyonu bu kez Kuzey Ermeni Misyonu ve Güney Ermeni Misyonu olarak ikiye ayrıldı. 1859 yılında Kuzey Ermeni Misyonu başta Osmanlı başkenti İstanbul olmak üzere Bahçecik, İzmir, Tokat, Sivas, Kayseri, Yozgat, Trabzon, Erzurum, Arapkir, Harput, Edirne, Filibe şehirlerden oluşuyordu. Bu misyonda toplam 13 istasyon, 31 dış istasyon, 33 misyoner 34 bayan misyoner yardımcısı, 4 yerli papaz, 21 yerli vaiz ve 48 diğer yerli yardımcı faaliyet gösteriyordu⁵⁴. Her misyon tüzüğünü, yönetmeliklerini ve toplantı iç tüzüğünü Board'ın geliştirmiş olduğu modele göre kendisi yapıyordu.

Bu misyonlar yaptıkları yıllık toplantılarla hedeflerini belirliyor, strateji ve taktiklerini saptıyor ve faaliyet programını oluşturuyorlardı. Yine bu yıllık toplantılarda misyonun bütçesi görüşülüyor, Boston'a önerilecek konular saptanıyor ve bir önceki yılın çalışmaları değerlendiriliyordu. Türkiye Misyonu ilk yıllık toplantısını 18-26 Mart 1839 tarihleri arasında gerçekleştirmiş, alınan kararlar Board üst yönetiminin onayına sunulmuş ve ancak onaylandıktan sonra bütünüyle yaşama geçirilmişti. Misyon toplantılarında genellikle diğer misyonların temsilcileri de bulunurdu. Ayrıca her istasyondan bir delege ile matbaanın temsilcileri de bu yıllık toplantılarda mutlaka hazır bulunurlardı⁵⁵. Böylece Joseph K. Greene misyonerliğinin ilk yılında Kuzey Ermeni Misyonu'nun yıllık toplantısına katılma imkânı elde etmişti.

Greene toplantı ile ilgili tüm detayları aktarıyordu. Buna göre Kuzey Ermeni Misyonu'nun yıllık toplantısı 6 Haziran 1859 tarihinde başladı ve 19 gün boyunca devam etti. Toplantıya sadece İstanbul misyonerleri değil, Edirne, İzmit, Yozgat, Kayseri, Harput, Arapkir, Tokat, Bitlis misyonlarından misyonerler katılmıştı. Ayrıca Asur Misyonundan Walker, Güney Ermeni Misyonu'ndan Coffing ve Nasturi Misyonu'ndan Ehea da toplantıya katılanlar arasındaydı. Toplantıya misyonerlerin eşleri ve çocukları da katılmıştı. Misyonerlerden beşi kıdemli öncü misyonerlerdendi. Bazı misyonerler ise 5 ila 10 yıllık tecrübeye sahiptiler. Toplantılar art arda merkezden üç ila altı mil uzaklıktaki yerlerde yapıldı. Ulaşım çoğunlukla deniz üzerinden yapıldığı için gidip gelmek için çok zaman harcanmıştı. Toplantının açılış konuşmasını başkan

52 Hülya Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 1184.

53 Board teşkilatının Anadolu'da kurduğu misyonlar için bkz: Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 71-72; Özgür Yıldız, Anadolu'da Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 26-28.

54 Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1859), Presented At The Meeting Held At Philadelphia, 4-7 October 1859, Press of T. R. Marvin&Son, Boston, 1859, s. 47-48.

55 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 42-43.

Elias Riggs yapmış, Misyoner Schauffler ise dua okumayı teklif etmişti. Toplantılar boyunca bir de dua ve şükür için çok zaman kaybedildi. Okunan raporlar ülkenin durumu ve yürütülen misyonerlik çalışmalarına ilişkin tam bilgiler sunuyordu ve gelecek yıl için ihtiyaç duyulan fonların belirlenmesi konusunda büyük bir özen gösterilmişti. Doğu Anadolu'daki istasyonları ayrı bir misyon olarak belirleme sorunu uzun süre tartışıldı. 500 ila 1000 mil uzaklıktaki bölgelerden İstanbul'a gelme zorlukları ile uzak misyonerlik alanları hakkındaki pek çok sorun dolayısıyla Kuzey Ermeni Misyonu'nun bölünmesi meselesi tartışıldı. Fakat herhangi bir karar alınamadı, bir sonraki yıllık toplantının Harput'ta yapılmasına ve misyonun bölünmesi meselesinin orada görüşülmesine karar verildi. Misyunun edebi/yazınsal departmanı, teolojik eğitim, Müslümanlara yönelik çalışmalar ve Müslümanların dini özgürlüklerine dair meseleler ele alındı. Misyonerler, Doğu kiliselerinden mezhebini değiştirdiklerin kişilerin yeniden vaftiz edilip edilmeyeceği meselesini de hararetle bir şekilde tartışmışlardı. Sonunda öncü misyonerler kendi milli kiliselerinde yapılan vaftizden kendilerinin memnun olmaları koşuluyla bu tür mezhep değiştirenlerin yeniden vaftiz edilmelerine gerek olmadığına karar verdi⁵⁶. Joseph K. Greene gibi yeni misyonerler için yapılan bu yıllık toplantı büyük bir fırsattı. Büyük bir misyoner grubuyla bir araya gelip onları tanıma fırsatı elde etmişti. Ayrıca Türkiye'de yürütülen çalışmalarla ilgili okuyarak ya da mektuplaşarak edineceğinden daha fazla bilgiye ulaşmış oldu. *"Devam eden 50 yıl boyunca sıra izinlerim haricinde yıllık toplantıların neredeyse tümüne katılmak benim için bir ayrıcalıktı. Katılanlar ve konular her yıl değişmekle birlikte kardeşçe sevgi ve iyi dostluk, samimiyet ve bağlılık ruhu hiç değişmedi. 1859 yılı toplantısında bulunan tüm misyonerlerden inanıyorum ki hayatta kalan sadece benim."* diyordu.

Bununla beraber, Greene bu toplantıya katıldığı dönemde oldukça sıkıntılı bir halde buluyordu. İstifa mektubunu alıp, Dwight ile görüşmüştü. Dwight kendisine bir sonraki yıllık toplantıya kadar istifasını saklı tutmasını bu sırada iyice düşünüp karar verirse istifasını toplantıdan sonra sunmasını tavsiye etti. Böylece Greene istifa mektubu cebinde evine geri döndü. Greene bu olayı çocuklarına hitaben yazdığı mektubunda şu şekilde izah ediyordu: *"Misyonerliğimin ilk yılı çok zordu ve yılın sonunda sınırlanmışlık ve verimsizlik duygularıyla çok bunalmışken istifa mektubumu hazırladım. Fakat 1860 yılındaki yıllık toplantıda misyoner arkadaşlarım bir yıl daha kalmamı rica ettiler ve böylece istifa mektubum elimde kaldı ve şimdi ise sunmak için çok geç oldu."*⁵⁷ Böylece aslında istifa edip Amerika'ya bir an önce geri dönmek isteyen genç misyoner Joseph K. Greene görevine devam edecek üstelik Osmanlı topraklarında yürüttüğü bu misyonerlik görevinde yarım asrı aşmayı başaracaktır.

56 Greene, *Leavening The Levant*, s. 287-288.

57 Joseph K. Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, Amerikan Board Pamphlet Collection, ARIT (Amerikan Research Institute in Turkey). Mektubun kısa bir özeti için bakınız; "A Half Century of Service", *The Missionary Herald*, Vol. CV, No, 5, (May 1909): 187-188.

GREENE'İN ÇEVRE İLLERE YAPTIĞI GEZİLER

Joseph K. Greene, Misyoner Parsons ile Bahçecik istasyonu ile ilgileniyor ve İzmit'te ikamet ediyordu. Üç yıl boyunca (1859-1862) bölgede görevli misyonerlerle bazen birlikte bazen ayrı olarak geniş alanlarda birçok geziler düzenledi. 1859 yılı Eylül ayında Trowbirdge'in ile birlikte geniş sahanın doğu bölümüne bir seyahat gerçekleştirdiler. Misyonerler yardımcıları ile birlikte Bahçecik'den başlayan yolculuklarını sırasıyla Geyve Kurtbelen, Türkman, Göldağı, Bilecik, Yenişehir ve İznik üzerinden tamamlamışlardı. Greene bu gezi ile ilgili notlarını 7 Kasım 1859 tarihli mektubunda paylaşıyordu. Yüksek bir tepenin zirvesinde muhteşem bir konuma sahip olan Kurtbelen'de büyük bir değişim yaşandığını haber veriyordu. Parsons'un büyük bir kalabalık tarafından Kurtbelen'den kovulmasının üzerinden yalnızca bir buçuk yıl geçmiş, şimdi üç ya da dört kişi Protestanlığı ilan etmişti. Yardımcıları kendilerine güvence vermiş, kahvehanelere girip İncil'i korkmadan vaaz edebileceklerini söylemişti. İlk Pazar günlerini İzmit'ten 70 mil uzaklıktaki Türkman'da geçiren misyoner, burada çok dostça karşılandıklarını ve neredeyse tüm günlerini Tanrı'nın kitabını okuyarak ve açıklayarak geçirdiklerini anlatıyordu. Greene ve ekibi Bilecik, Yenişehir ve İznik'i ziyaret ederek seyahatlerine son vermişlerdi. Seyahatleriyle ilgili gelişmeleri aktardığı mektubuna son verirken Bahçecik sahası için isteklerini bildiriyordu. Bölge faaliyetleri için iki yerli yardımcıya ihtiyaçları olduğunu söyleyen Greene, "Bu işi yapmak için giriş kapısı birçok yerde açık duruyor. Bu hasat alanlarına girip biçmek için çoğu zaman davet ediyoruz." diyordu. Bununla beraber doğru karakterde olan kişileri bulmanın çok zor olduğunu, ancak para verdikleri zaman yerli yardımcı bulabildiklerini vurguluyordu. Bu yüzden de gelecek yılın bütçesinin düşürülmemesini talep ediyordu. "Paraya ihtiyacımız var, daha çok yardımcıya da fakat her şeyden önce Kutsal Ruh'un saçılmasına ihtiyaç duyuyoruz" diyordu⁵⁸. Amerikalı misyonerler bu seyahatlerini oldukça fazla önemsiyorlar, daha sonraki raporlarında Bursa'dan Ankara'ya, Bilecik'ten Karadeniz'e kadar geniş bir sahada Türkçe, Ermenice, Rumca ve hatta Yahudilere yönelik hazırladıkları İncilleri dağıttıklarını, bu suretle en az yüz bin kişiye ulaşmış olduklarını söylüyorlardı.

19 Aralık tarihli mektubunda ise Parsons'un hastalandığından bahseden Greene, hala ateşinin devam ettiğini fakat yavaş yavaş gücünü toplayacağına inandıklarını anlatıyordu. Ayrıca Greene Adapazarı'nda yerli vaizlerin düzenlediği bir üç aylık toplantıya katılacağından söz ediyordu⁵⁹. Misyoner Greene 20 Şubat 1860 tarihli mektubunda ise Adapazarı'ndaki ilgiden bahsediyordu⁶⁰.

Misyonerler Greene ve Parsons 1860 yazının en sıcak bölümünü Bahçecik'te geçirdikten sonra aileleriyle birlikte tekrar İzmit'te dönmüşlerdi. Burada bulunanların kiliseye olan ilk sevgi ve bağlılıklarını kaybettiğini, kardeşler arasında soğukluk ve karşılıklı güvensizliğin ortaya çıktığını görmüşlerdi. Uyumun yeniden tesis edilmesi ve buradaki öğrencilerin dindarlığının artırılması için harekete geçen misyonerler Ağustos ayında Aşai rabbani ayinini başlatmadan evvel karşılıklı mutabakatın sağlanabilmesi için kilisede özel bir toplantı düzenlediler. Misyoner aileleri İzmit'te dönmeden önce Bahçecik'te beş yıldan beri çalışmakta olan yerli vaizi Haziran ayı sonunda Bilecik'e gönderdiler⁶¹. Misyonerler şimdiye kadar olduğu gibi, vaaz vermekten

58 "Northern Armenian Mission – Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, November 7, 1859", The Missionary Herald, v. 56, February 1860, s. 53-55.

59 "Recent Intelligence – Northern Armenians", The Missionary Herald, v. 56, March 1860, s. 88.

60 "Letter From Mr. Greene, February 20, 1860", The Missionary Herald, v. 56, May 1860, s. 148-149.

61 "Mission to Western Turkey: Baghchejuk, Letter From Mr. Greene, September 7, 1860", The Missionary Herald, v. 57, January 1861, s. 15.

başka bir papazın tüm görevlerini yerine getirebilecek olan bu yerli vaizlerden olabildiğince istifade ediyorlardı.

Joseph K. Greene İzmit istasyonundaki çalışmaları kapsamında bir diğer misyoner turunu 1861 yılı içerisinde gerçekleştirdi. Yaklaşık 22 gün süren bu seyahatinde kendisine Türkçe bilen misyoner Dunmore⁶² eşlik etmiş dolayısıyla büyük bir avantaj elde etmişti. 500-600 millik bir yol kat ettiklerini söyleyen Greene, son derece zor ve tehlikeli yollardan geçtiklerini ve neredeyse Anadolu'nun batı kısmında yer alan belli başlı şehirleri ziyaret ettiklerini belirtiyordu. Greene bu seyahatine Kurtbelen'den başlamıştı. Yıllardır gezici kitapçıların ve misyonerlerin zaman zaman Kurtbelen'i ziyaret ettiklerini ve burada İncil'in birçok kopyasının satıldığını söylüyordu. Son iki yıldır bu kasaba ve civarı için sürekli çalışan bir yerli yardımcısı olduğunu anlatan Greene, yapılan çeşitli çabaların sonucu olarak nüfusun büyük bir kısmının az ya da çok aydınlatıldığını, eski Ermeni kilisesinin bazı suiistimallerinin düzeltiltiğini ve Protestanlara yönelik açık zulümlerin sona erdirildiğini iddia ediyordu. İzmit'ten yola çıkan misyonerler yaklaşık 9 günlük bir yolculuktan sonra Ankara'ya ulaşmışlardı. Misyonerler turlarını Sivrihisar, Eskişehir ve Kütahya'yı dolaşarak tamamladılar⁶³.

Misyoner Greene, 31 Ekim 1861 tarihli mektubunda kendisinin de ilk kez gittiği farklı güzergâhlara gerçekleştirilen bir misyoner turundan daha söz etmektedir. Bu seyahatlerinde ilk durakları Bilecik ve Göldağı oldu. Burada küçük bir kilise yaklaşık 6 sene önce kurulmuş ancak buradaki çalışmalar misyoner açısından tatmin edici olmamıştı. Bunun üzerine Greene geçen kış Bahçecik'te görev yapan vaizin buraya gönderildiğini söyler. Henüz 9 üyesi bulunan bu kilisenin gelişmesi için çalışmaların büyük bir fedakârlıkla devam ettiğini anlatır. Buradan sonra Greene Adapazarı'na oradan da Adapazarı'na yaklaşık 15 mil uzaklıkta bulunan Tamluk'a geçer. Tamluk'ta 6 hafta kalır. Joseph K. Greene mektubunun sonunda İzmit istasyonunda masrafların azaltılması için Kurbelen'de bir yardımcı, Ovacık'ta bir öğretmen ve Nice ilçesinde bir kitap satıcısının görevine son vermek zorunda kaldıklarını ve bir süredir papaz, vaiz, öğretmen, yardımcı ve misyonerlerin maaşlarında genel olarak %10 oranında bir düşüş olduğunu belirtir⁶⁴. 1859 yılı başında Osmanlı topraklarına ayak basan ve görev yeri olarak İzmit istasyonunda çalışmaya başlayan genç misyoner Greene yaklaşık bir iki yıl gibi kısa bir süre zarfında İzmit ve çevresine düzenlediği seyahatlerde oldukça mesafe katetmişti. Bu seyahatleri sırasında hem çevreyi yakından tanıma imkânı elde etmiş, hem de yerel dilleri öğrenme becerilerini geliştirmiştir. Misyonerlerin görev yaptıkları bölgelerde uzun yıllar kalabilmelerinin en büyük sırrı belki de düzenledikleri bu misyoner turları sırasında kazandıkları tecrübelerdir.

1859-1862 yılları arasında İzmit istasyonunda görev yapan misyonerler Joseph K. Greene ile Justin W. Parsons yaptıkları seyahatler sonunda bölgenin çok büyük olduğuna ve bu duru-

62 Joseph K. Greene'e bu seyahatinde eşlik eden Mr. Dunmore olarak bahsettiği misyoner Diyarbakır misyonunun kurucusu George W. Dunmore olmalıdır. 1851 yılında Diyarbakır misyonunu kurmakla görevlendirilen Dunmore eşi ile bir müddet Antep'te kalarak Türkçe öğrenmişlerdi. 1859 yılında Amerika'ya dönmek için yola çıkan Dunmore hemen geri dönmemiş biraz daha İstanbul'da kalmıştı. Zira hem kendisinin hem de eşinin Amerika'ya dönebilmesi için Amerikan Board yönetiminin izin vermesini beklemek zorundaydılar. George W. Dunmore 1861 yılında Amerika'ya döndü ve istifa ederek Amerikan iç savaşına katıldı. Kısa bir süre sonra da Ağustos 1862'de savaşta hayatını kaybetti. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for George W. Dunmore," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16844, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16844> (accessed August 13, 2017).

63 "Mission to Western Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, May 25, 1861", The Missionary Herald, v. 57, June 1861, s. 239-242.

64 "Mission to Western Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, October 31, 1861", The Missionary Herald, v. 58, February 1862, s.50-52.

mun misyon işlerinin etkin yönetimini olumsuz yönde etkilediğine karar verdiler. 1862'deki yıllık raporunda Parsons bu durumu açıkça belirtmiş ve yapılan yıllık toplantıda da konuyu gündeme taşımıştı. Greene, misyoner Parsons ile birlikte 7 Haziran 1862 tarihinde İzmit istasyonunun bölünmesi gerektiğine dair bir teklif sundular. Bu tekliflerinde farklı zamanlarda yaptıkları başvurularda İzmit istasyonunun çok geniş bir alana yayıldığı, bölgenin önemi ve misyoner faaliyetlerinin daha sağlıklı yürütülmesi zorunluluğu dolayısıyla bu istasyon bölgesinin bölünmesi gerektiğini dile getirdiler. Bu misyon ile alakalı olarak 1861 yılı verilerine göre 9 istasyon, 33 dış istasyon, 20 kilise, bu kiliselerin 466 kilise üyesi vardı ki bunların 58 tanesi bu yıl içinde kaydedilmişti, ortalama 1527 cemaat üyesi olan 47 düzenli vaaz yeri, 897 öğrencisi olan 35 okul vardı. Aynı yıllarda Bebek'teki okulda 14, kız okulunda 12 ve Filibe'deki okulda sadece 11 öğrenci bulunuyordu. Yıl boyunca yerel dillerde Ermenice, Ermenice-Türkçe ve Bulgarca basılan yayınları 8,307,000 sayfaya ulaşmıştı bunların 2,940,000 sayfalık kısmını ise kutsal kitap sayfaları oluşturuyordu⁶⁵. Böylece Amerikan Board'a bağlı İzmit istasyon bölgesi ikiye ayrıldı. Greene, Bursa ve Bandırma'nın yer aldığı güney bölgesinde görevlendirildi.

PARA PROBLEMLERİ VE BURSA'YA GÖREVLENDİRİLMESİ

İzmit misyoner istasyonu 15 yıl boyunca İstanbul istasyonunun denetimi altında bulunmuştu. Ancak 1856 yılında misyoner Justin W. Parsons ile eşinin burada görevlendirilmesiyle birlikte İzmit bir dış istasyon olmaktan çıkarılıp merkezi bir istasyon konumuna yükseltilmişti. Burası 1859 yılında Joseph K. Greene'in de ilk görev yeri olmuştu. Greene'in buradaki sorumluluklarından birisi de istasyonun para işlerini halletmekti. Anılarında Greene 1859 yılında İzmit istasyonunun saymanlığını da yaptığını ancak kendisini önemli parasal problemlerle karşılaşmış olarak bulduğunu söylüyordu. Greene anılarında bu sıkıntıları şöyle anlatıyordu. "*Kırım Savaşı'ndan (1854-1856) başlayarak Osmanlı hükümeti ödemek için verdiği söz hariç hiçbir garantisiz olmayan milyonlarca lira kâğıt para bastı. Savaşın kısa bir sonra hükümet büyük oranda Avrupa'dan aldığı kamu borçlarının faizlerini ödeyebilmek için umutsuzca altına ihtiyaç duydu. Gümrük vergilerinin ödenmesinde kâğıt para alınma taahhüdünü ihlal etti ve nihayetinde her çeşit verginin ödenmesi için kâğıt para almayı reddetti. Dolayısıyla neredeyse 20 yıldan beri kâğıt paranın değeri gün geçtikçe değişti ve sonuçta neredeyse tamamen değersizleşti. Bütün bu dönemlerde misyon saymanları hesapları altın olarak tuttular. Türk altın lirası (4,40 \$) 100 kuruş olarak hesaplanıyordu. Dolayısıyla hesapları düzgün tutmak hiç de kolay olmadı. Hatta yine 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında da benzer bir kâğıt para çıkmış ve 1914'te hükümet yine aynı yola başvurmak zorunda kalmıştı.*"⁶⁶ Greene'in karşılaştığı bir başka sorun ise maaşların ödenmesinde yaşadığı sıkıntılardı.

Maaş sorununa tecrübe yoluyla bir çözüm bulduğunu söylüyordu. Başlangıçtan beri yıllık toplantılarda misyonerler tarafından üzerinde anlaşmaya varılan maaşlar American Board'un üst yönetimi tarafından onaylanıyordu. Masraflar misyonerlerin bulunduğu bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu ve dolayısıyla maaşlar hiçbir zaman tekdüze olmamış aynı istasyondaki misyonerler bile ailelerinin büyüklüğü oranında farklı maaşlar almışlardı. Tüm maaşlar prensip olarak misyonerlerin sade bir rahatlık içinde yaşamalarını temin etmelerine yarıyordu. Misyonerlerden ne borçlanmaları ne de para biriktirmeleri bekleniyordu. Bu dengenin sağlanıp sağlanmadığı her ailenin kendi ekonomisine bağlıydı. Greene göre, misyonerlerin tek büyük bir zorluğu vardı o da etrafındaki acı çeken insanlardan gelen çağrılara cevap verebilmektir.

65 "Letters From The Missions: Mission to Western Turkey", The Missionary Herald, v. 58, September 1862, s. 271.

66 Greene, Leavening The Levant, s. 289.

Bununla beraber misyonerlerin görevlendirildikleri istasyonlarda yapmaları gereken işler vardı ve çoğu zaman bu işleri yerli yardımcıları veya çevirmenler olmaksızın yapmalarına imkân yoktu. Bütün bu yardımcıları, papaz ve vaizler, çevirmenler ve kitap satıcıları misyona bağlıydı. Dolayısıyla her kilise organizasyonu kendi kilise üyeleri ile istişare ederek papaz ve vaizlere verilecek maaş miktarlarını belirliyorlardı. Ancak Greene zaman zaman Türkiye'deki misyonlarda bunun uygulamasında sıkıntılarla karşılaştığını söylüyordu. Çünkü Türkiye'de yeni kurulan Protestan kiliselerinin genelde hem üyeleri çok azdı hem de bu kilise mensupları çok fakirdiler. Eğitimli papazların desteklenmesi gerekiyordu bunun için de kiliselere hibe yoluyla katkıda bulunulması lazımdı. İlk olarak kiliseler maaşın tamamını ödeyebilecek duruma gelinceye kadar papazın maaşına destek olunması gerekiyordu, ancak bundan sonra yıldan yıla bu destekler azaltılabilirdi⁶⁷. Joseph K. Greene erken dönemlerde verilen yardımların hem daha fazla hem de daha uzun süre devam ettiğini söylüyordu. Bununla birlikte halk papazın maaşının yarısını ödeyecek seviyeye gelinceye kadar yeni kiliseler açılması ertelendi ve bu kural farklı istasyonlarda az ya da çok sıklıkla uygulandı. Çok az sayıda kilise kuruluşlarının başından itibaren kendi kendine yetebilmeyi başarıyordu.

Misyoner Greene'e göre İzmit bölgesinde kendi kendine yetebilen ilk kilise İstanbul'un 80 mil doğusundaki Adapazarı şehrindeydi. Bebek Ruhban Okulu'ndan yeni mezun olan Alexander Jezizian papaz olmaya istekliydi ve babasının ölümünden sonra ailesine kalan 500 dolar borç kaldırırsa kilisenin ödeyebileceği miktarda maaşla göreve hazır olduğunu söylemişti. Greene bu borca kendisinin kefil olduğunu bu sayede de kilisenin 1862 senesinde kendi kendisine yetebilen bir kilise haline geldiğini anlatıyordu. Papazın maaşı ilk olarak ayda 14 dolar olarak belirlendi, ancak evliliğinden sonra ayda 22 dolara yükseldi ve daha sonra biraz daha artmıştı. Papaz bu sayede 6 oğul okuyup yetiştirmiş ve çalışmalarını 30 yılı aşkın bir süre devam ettirebilmişti. Aile fertlerinin hastalanması, giderek artan yaşam masrafı ve bazen kiliselerin vaat ettiği şeyleri tam olarak yerine getirememesi nedeniyle papazlar sıkıntıya düşmüş ve borç altına girmişlerdi. Bu gibi durumlarda misyonerlere borç para için başvururlardı. Bununla beraber Greene göre misyonerlerin borç para vermesinin sakıncaları da bulunurdu. Zira misyonerinin etkisi papaz ve misyoner arasında borçlu/alacaklı münasebeti olması dolayısıyla oldukça zayıflardı⁶⁸. Joseph K. Greene'in ilk misyonerlik görev yeri olan İzmit ve çevresindeki faaliyetleri bu suretle devam ediyordu. Greene misyonerlik vazifesi gereği olarak İzmit ve çevresine seyahatler düzenliyor, bu bölgedeki Protestan nüfusunun arttırmanın çarelerini arıyordu. Diğer yandan yerel dilleri öğrenmek için gayret ederek misyonerlik faaliyetlerinde dilin gücünden istifade etmek istiyordu.

İzmit ve çevresinde yaptığı çalışmalar Greene ve Parsons'a bölgenin son derece geniş olduğu, bu sebeple mutlaka ikiye ayrılması gerektiğini gösterdi. Ancak bu suretle yaptıkları çalışmaların daha etkili olabileceğine inanan misyonerler bu durumu Amerikan Board'un üst yönetimine yaptıkları çeşitli müracaatlarla kabul ettirmeyi başardılar. Böylece İzmit istasyonu ikiye ayrıldı. Bu durum Greene'nin ilk görev yeri olan İzmit'ten ayrılıp misyon bölgesinin güneyine Bursa'ya gitmesine yol açtı. Joseph Greene 1862 yılında 6 yıl boyunca kalacağı Bursa'ya görevlendirildi⁶⁹. 22 Temmuz'da yeni görev yerine oğulları Joseph ve Edward ile birlikte gelmişlerdi. Burada oğulları Frederick ve kızları Elizabeth ile Fannie dünyaya gelecekti.

67 Greene, *Leavening The Levant*, s. 290.

68 Greene, *Leavening The Levant*, s. 291-292.

69 Greene'in Bursa'daki faaliyetleri için bkz: Özgür Yıldız, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bursa'da Teşkilatlanmaları ve Faaliyetleri (1834-1928)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

SONUÇ

Amerikan Board misyoneri olarak Joseph Kingsbury Greene, tam yarım asır boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yaptı. 1859 yılında Türkiye'ye geldiğinde Joseph K. Greene henüz 25, eşi Elizabeth ise 28 yaşındaydı. İlk görev yeri olan İzmit'e geldiğinde ilk işi yerel dilleri öğrenmek oldu. Kısa sürede Türkçe, Ermenice ve Yunanca öğrendiği gibi bu diller için birer İngilizce sözlük de hazırladı. Misyoner Greene İzmit, Bursa ve Manisa'da ikamet ettiği 10 yıl boyunca binlerce kilometre yol kat ederek bölgeyi tanımaya çalıştı. Yaptığı seyahatler vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin etnik yapısını gözlemlene imkânı bulmuş, çeşitli milletlerden ve çeşitli sosyal sınıflardan birçok insanla tanışma fırsatı elde etmişti. Bunlardan en çok Ermenilerle vakit geçiren Greene, kendisine misyonerlik görevinde yardımcı olan bu Ermenilerden ise artık birer kardeş olarak bahsediyordu. Joseph K. Greene, Anadolu'daki bu görevlerinin ardından 26 yıl boyunca görev yapacağı İstanbul'a geldi. Bundan sonra devletin başkentinden bütün gelişmeleri takip etme imkânı buldu.

Greene görev yaptığı tüm bu yarım asırlık süre boyunca büyük siyasi gelişmelere tanıklık etti. Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen süre zarfında iki savaş, iki kolera salgını, kıtlıklar, çok sayıda ve yıkıcı yangınlar görmüştü. İmparatorlukta durumu gün gün tasvir eden seri mektuplar ile gelişmeleri Amerikan Board yönetimine bildiriyordu. Misyonerlik hayatı boyunca sadece 1868, 1884 ve 1894 yıllarında olmak üzere 3 kez Amerika'ya gitti. Ancak bu ziyaretleri sırasında hiç boş durmadı, uzun yıllar Türkiye'de görev yapmış deneyimli bir misyoner sıfatıyla kiliselerde, kolej ve üniversitelerde, cemaat toplantılarında, yıllık misyoner toplantılarında Türkler ve Osmanlı Devleti ile ilgili sayısız konferanslar verdi, konuşmalar yaptı.

İmparatorluğun farklı yerlerinde görev yapmasına rağmen Greene ilk görev yeri olan İzmit ile olan bağını hiç koparmadı. Görev yaptığı yarım asır boyunca bölgede meydana gelen olayları dikkatli bir şekilde izleyip aktardı. Tanıklık ettiği bütün olayları ve hatıralarını "*Leavening the Levant*" isimli eserinde topladığı gibi, başta "*The Missionary Herald*" olmak üzere misyoner kaynaklarında İzmit ve çevresi hakkında pek çok yazı ve rapor yayımlamış⁷⁰, sahada uzun yıllar görev yapmış deneyimli bir misyoner sıfatıyla kiliselerde, kolejlerde, cemaat toplantılarında, yıllık misyoner toplantılarında sayısız konferanslar vermişti. Bu kadar uzun yıllar Osmanlı ülkesinde yaşamış olmasına rağmen Joseph K. Greene, Protestan misyoner ruhundan ve bakış açısından hiçbir şey kaybetmedi. İzmit ve çevresi hakkında da anlattıkları hep bu bakış açısı çerçevesinde şekillendi.

⁷⁰ Joseph K. Greene'in İzmit istasyonundaki görevi bitmesine rağmen burası hakkında *The Missionary Herald* dergisinde yazıları yayımlanmaya devam etti. "Nicomedia Western Turkey", *The Missionary Herald*, Vol. 83, June 1887, 217-221; "The Summer School At Bardezag, Turkey, 1893", *The Missionary Herald*, Vol. 89, November 1893, s. 438-439.

KAYNAKÇA

- "American Board of Commissioners for Foreign Missions", *The Encyclopaedia of Missions*, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Vol. II, Funk & Wagnalls, London, 1891.
- AKSU, Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for George W. Dunmore," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16844, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16844> (accessed August 13, 2017).
- ANDERSON, Rufus, *History of The Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1859)*, Presented At The Meeting Held At Philadelphia, 4-7 October 1859, Press of T. R. Marvin&Son, Boston, 1859, s. 47-48.
- ÇELİK, Hülya, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 1183-1191.
- DWIGHT, H. G. O., *Christianity Revived in the East*, Baker and Scribner, New York, 1850.
- ERDEM, Hüseyin, *Hıristiyanlıkta Kongregasyonist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 41 Sayı: 1, Ankara, 2000, s. 309-325.
- GREENE, Joseph K., letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, American Board Pamphlet Collection, ARIT (American Research Institute in Turkey).
- GREENE, Joseph K. Greene, *Leavening The Levant*, Pilgrim Press, Boston, 1916.
- GÜNAY, Nejla, "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Ed. Metin Hülal, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009, Cilt: 3, s. 351-380.
- HAMLIN, Cyrus, *Among the Turks*, American Tract Society, New York, 1877.
- HENZE, Paul B., "Ermeni Şiddetinin Kökeni", *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)*, Ankara, 1984, s. 173-193.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 12, Yaz 2013, s. 135-156.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene", *History Studies International Journal of History*, Vol. 5/4, July, 2013, s. 281-300.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, İmge Kitabevi Ankara, 2000.
- MIRAK, Robert, *Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to World War I)*, Harvard

- University Pres, Cambridge, Massachusetts, 1983.
- NARIN, Resul, "19. Yüzyılda Kocaeli'nde Misyonerlik Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 34, Yaz 2012, s. 67-76.
- NARIN, Resül, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 1509-1518.
- NEHEMIAH, Cleaveland, *History of Bowdoin College, With Biographical Sketches of Its Graduates*, James Ripley Osgood & Company, Boston, 1882.
- NERGAGARIAN, Garabed, *A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions*, Gazette Steam Printing House, Waynesboro, 1885.
- Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, Haz. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- PRIME, Edward D. G., *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell, D. D, Late Missionary of the A. B.C.F. M. at Constantinople*, Robert Carter and Brothers, New York, 1877.
- SMITH, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight in Armenia : Including A Journey Through Asia Minor, And into Georgia And Persia, With A Visit To The Nestorian And Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Crocker and Brewster, Boston, 1833.
- SMITH, Timothy L., *Revivalism and Social Reform: American Protestantism on the Eve of the Civil War*, Harper&Row Publishers, New York, 1957.
- STRONG, William E., *The Story of the American Board: An Account of the first hundred years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston, 1910.
- The Missionary Herald / American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: Published for the Board by Samuel T. Armstrong, 1821-1934.
- TRACY, Joseph, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, M. W. Dodd, New York, 1842.
- YAVUZ, Fikretin, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 91-110.
- YAVUZ, Fikretin, "Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 648-664.
- YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2008, s. 133-164.
- YILDIZ, Özgür, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bursa'da Teşkilatlanmaları ve Faaliyetleri (1834-1928)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.
- YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- YILDIZ, Özgür, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012, s. 97-111.
- YÜCEL, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

AHMET VEFİK EFENDİ'NİN ANADOLU SAĞ KOL MÜFETTİŞLİĞİNDE (1863-1864) İZMİT VE ESKİ ESERLER

TÜLAY ERÇOŞKUN*

AHMET VEFİK PAŞA

Bulgar kökenli tercüman Ruhiddin Mehmed Efendi'nin oğlu olan Ahmet Vefik, İstanbul'da doğmuştur. 1831'de başladığı Mühendishane-i Berri-i Hümayun eğitimine iki yıl devam edebilmiş, 1834'te babasının elçilik tercümanı olarak Paris'e gitmesiyle 3 yıl burada kalmış ve St. Louis Lisesi'ne devam etmiştir. Buradaki öğrenimi sırasında Latince ve Grekçe öğrenmiştir. 1837'de İstanbul'a dönünce dedesi ve babası gibi Tercüme Odası'na memur olmuştur.

1840'ta Londra Büyükelçiliği Sefaret Kâtibi, 1842-1849 yıllarında Hariciye Nezareti uhdesinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1847'de ilk resmi devlet salnamesinin hazırlanmasında görev almıştır. Balta Limanı Konferansı'nda ve Çar nezdinde Türkiye'ye sığınan Macar İhtilali mültecileri konusunda sürdürülen temaslara varılan kararları yürütmeye çalışmıştır. 1849'da Memleketeyn Komiserliği; ardından 1850'de (Bükreş'te) Fevkâlâde Komiserlik görevinde bulundu. Encümen-i Danış aslı üyeliğine atandı. 1851'de Tahran büyükelçiliğine getirildi. Ardından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliği (1855) ve Muhakemat Dairesi Başkanlığı yaptı. Daha sonra Deavi Nazırlığı (1857), Paris Büyükelçiliği (1859) ve Evkâf-ı Hümayun Nazırlığı (1861) görevlerini üstlendi.¹ "Bâlâ" rütbesiyle Meclis-i Vâlâ üyeliğinde bulunduğu sırada 22 Mart 1863'te Anadolu Sağ Kol Müfettişliği görevine getirilmiş, Kasım 1864 (C 1281)'de İstanbul'a dönmüştür. Müfettişliği sırasında "Bâlâ" rütbesinde olduğu için belgelerde "Ahmed Vefik Efendi" olarak geçmektedir.²

Onun devlet hizmetinde 1837'den 1864'e kadar geçen 27 yıllık sürede istifa ve azillerden hemen tamamıyla uzak, düzenli bir resmi hayatı vardır. 1864 yılında azledilmesinde Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği sırasında halkı şikâyete sevk eden icraatı dolayısıyla verilen raporlardan başka, Ali Paşa'nın da etkisi olmuştur. Şöyle ki 1864'ten Ali Paşa'nın vefatına kadar 7 yıl 5000 kuruş maaşla mazul kalması bu fikri kuvvetlendirir. Onun ilmini, faziletlerini överek, "o canlı bir kütüphanedir" diyen Ali Paşa, "Ahmed Vefik Efendi, Sultan Süleyman zamanında fevkalâde bir Sadrazam olurdu" ifadesiyle, devrinde işe yaramayacağını ima etmiştir. Yeni Osmanlıların Meşrutiyet yönetimini kurarak Ali Paşa'yı sadareten uzaklaştırmak, yerine Mahmut Nedim veya Ahmet Vefik Paşa'nın getirilmesini sağlamaya çalıştıkları fikri zayıf olmakla beraber, Ali Paşa'ya hücumlarında hemen daima Vefik Paşa lehinde buldukları anlaşılmalıdır.³

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, tkeskin@gmail.com

1 Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 143-157

2 Emre Satici, *19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 321. Vezir olduğu tarih 27 Mart 1877 (H. 12 Ra 1294)'tür. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbaya), I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 224-225

3 Fevziye A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Belleter*, 109 (1964), s. 119-120

Ali Paşa'nın vefatından sonra 1871'de Rüşumat Eminliği ve birinci rütbe Mecidî nişanı ile taltif edilmiş, ardından Sadaret Müsteşarlığı, Maarif Nazırlığı, Şura-yı Devlet üyeliği görevlerinden sonra 1873'te tekrar azlolunarak 4,5 sene açıkta bırakılmış, 5 Şubat 1877'de Meclis-i Mebusan Reisliği'ne getirilerek vezaret rütbesi dolayısıyla "Paşa" unvanı almıştır. Ardından kısa bir süre Edirne Valiliği, Meclis-i Ayan üyeliği ve ikinci kez Maarif Nazırlığı üç hafta sonra Dahiliye Vekilliği ilavesiyle Başvekil tayin olunduysa da 2,5 ay sonra yine azlolunup 1 sene kadar açıkta bırakıldıktan sonra Bursa Valisi olmuştur. Üç yıl kadar süren bu görevinden 16 Ekim 1882'de tekrar azl ile 1,5 ay sonra ikinci kez Başvekilliğe tayin ve Murassa Nişan-ı Osmanî ile taltif edilmişti. Ahmet Vefik Paşa'nın iki-üç gün süren Başvekillik görevinden azli ile sürprizlerle dolu resmi hayatı sona ermiş, azl tarihinden 2 Aralık 1882'den öldüğü 2 Nisan 1891'e kadar dokuz yıl Rumeli Hisarındaki evinde münzevi bir hayat sürmüştür⁴.

Üstlendiği görevlerde "sabırsız ve hırçın bir kişiliğe sahip olduğu için aynı görevde uzun süre kalamamıştı". Fransa'nın Bursa Konsolos Vekili Dutemple Paşa hakkında şu sözleri yazmıştır: "Ahmet Vefik Paşa Fransızca'yı sadece bilmez, aynı zamanda bir Parisli gibi konuşur. Dışarıdan bakanlar onu biraz otoriter görür, ancak Türkiye'de böyle olması gerekir. Aslında o gerçek bir entelektüel ve fanatizmden uzak bir yurtseverdir. Bana göre dürüstlüğü onun en önemli erdemlerinden birisidir"⁵.

J. Deny'de "güçlü bir kişilik, çalışkan, dürüst ve doğru bir kişi, kabalık seviyesinde açık sözlü; aynı zamanda aklına eseni yapan, tuhaf ve nüktedan" olduğunu belirterek aşırı çalışkan olduğunu ve Ali Paşa'ya olan husumetinden görev alamadığı için uzun süren boş vakitlerini (mazuliyetini) Rumeli Hisarındaki meşhur villasındaki kütüphanesinde inzivaya çekilerek geçirdiğini belirtir.

Ahmet Hamdi Tanpınar da Ali Paşa'nın ölümüne kadar açıkta kaldığı mazuliyet zamanında *Molière* tercümeleleri, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* ve *Micromégas* tercümeleleri gibi ilmi çalışmalarla geçirdiğini, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığında önemli memuriyetlere getirildiyse de mizacının bu memuriyetlere tutunmasına olanak tanımadığı için 1877 senesine kadar açıkta kaldığı, ikinci mazuliyet döneminde *Lehçe-i Osmanî*'nin ilk cildini yayınladığını ifade etmektedir. "...Biraz haşın ve garip şahsiyeti, cevval zekâsı, dürüst ahlâkı, garbi iyi tanınması ve bilhassa Avrupaî edebiyatımızın başlangıcında, *Molière* başta olmak üzere Fransız lisanından yaptığı tercümeleleri, dil ve tarih hakkındaki vuzuhsuz fakat mühim nokta-i nazarları ile siyasi ve fikir tarihimizin unutulmaz simaları arasında" yer aldığını belirtir⁶.

Abdurrahman Şeref *Tarih Musahabeleri*'nde "mutlakiyet ve istibdada mayil" diye tarif ederken, ondan evvel Fuad Paşa da "Ahmed Vefik Paşa binek taşı cesametinde bir elmadır; ne yüzüğe takılır, ne de sokakta bırakılır" diye nitelendirmiştir⁷.

II. Abdülhamid'in emriyle Rumeli Hisarında Kayalar mezarlığına defnedildiği iddia edildiyse de bunun temelsiz olduğu, o çevrede toprağa sahip olan dedesinin de oraya defnedildiği Sultan'ın rahatsızlığının Ahmet Vefik'in bu toprağı Robert Kolej'e satmasıyla açıklanabileceği de kaydedilmiştir⁸.

4 Resmi Hayatının Kronolojisi için bkz. Fevziye A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *Belleter*, 109 (1964), s. 124-127

5 Zeynep Dörtok-Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2005, s. 85

6 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 3, s. 208

7 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 3, s. 208-209

8 J. Deny, "Ahmad Wafik Pasha", *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Brill Online, 2012, s. 298

TANZİMAT'IN UYGULANMASINI DENETLEME GİRİŞİMİ: TEFTİŞLER

Tanzimat Fermanı'nın hükümleri yürürlüğe konulduktan ve buna göre mülki idarede yapılan değişikliklerin denetlenmesi için teftiş kurumunun gerektiği anlaşılmış, ancak bu konu bir nizamla bağlanamamıştı. Eskiden olduğu üzere denetleme göreviyle müfettişlerin gönderilmesi uygulaması sürdürülmüştü.

Fermanın içeriğinin tam anlaşılmasını sağlamak, hükümet nüfuzunu güçlendirmek ve memurların yeni düzeni benimsemelerini sağlamak üzere ilk önce 1840 yılında, ardından 1842'de Anadolu ve Rumeli'ye müfettişler gönderilmiş ancak bu girişimler çeşit sebeplerden (İstanbul'da bulunması istenmeyen kişilerin uzaklaştırılması düşüncesi, mevsimin uygun olmaması gibi) sonuçsuz kalmıştı. 1845'ten sonra bir diğer denetleme girişimi olarak eyalet temsilcilerinin İstanbul'a davet edilerek yörelerinde reformların uygulanmasında karşılaşılan sorunların ve alınması gereken tedbirlerin belirlenmesi amacıyla İmar Heyetlerinin oluşturularak İmar Meclisleri aracılığıyla iletilen vergi sorununun çözümü için idarecilerin inceleme ve mal-mülk yazımını yaparak hangi bölgeye ne yapılacağını belirlenecekti⁹.

1850'de üçüncü teftiş girişiminde önceki deneyimlerden çıkarılan sonuçla teftiş edilen bölgenin kapsamı düşünülerek Anadolu ve Rumeli'ye ikişer müfettiş atanmış ayrıca teftiş talimatnamesi hazırlanarak bölgelerdeki tüm kazaların müdür ve memurlarına gönderilmişti. Talimatnameye göre yörenin durumunu görüp inceleyecekler, Tanzimat'ın yürürlüğünü sağlayacak önlemler alacaklar, buna karşı gördükleri halleri yasaklayarak aykırı hareket edenlerin cezalandırılması için girişimde bulunacaklardı. Mülki idarecileri denetleyecek, başarılı olanları ödüllendirip kusurlularını merkeze bildireceklerdi. Hazine gelirlerinin zamanında toplanıp iletilmesi, memurların ticaret yapmamaları, devlet malı kullanmamaları gibi konular görevleri arasındaydı. Ancak yine beklenen netice çeşitli sebeplerden (raporların postayla merkeze bildirilmesi, yol olmadığı için hayvanlarla gezilmesi hatta bazen yürünmesi gibi) alınamamıştır. Teftiş memurlarının kaza kaza dolaşmalarına son verilerek, bundan sonra sadece Sancak merkezinde gerekli incelemelerde bulunup yıllık muhasebe defterlerine bakmaları istenmişti. Böylece halktan fazla vergi, bedava yem-yiyecek alamayacaklardı¹⁰.

1860 yılında Avrupalı devletlerin Balkan eyaletlerinde duruma müdahalelerinin engellenmesi ve reformların yerinde denetlenmesi amacıyla Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa kalabalık bir teftiş heyetiyle Rumeli'de bazı eyaletlerde (Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Üsküp, Bosna, Rumeli ve Selanik eyaletlerinde) dört buçuk ay süren incelemelerde bulundu¹¹.

1863 yılında eyalet yönetiminde yeni düzenlemeler yapmak için, yeni vilayet nizamnamesinin hazırlıkları sürerken, taşra idaresindeki sorunları çözmek üzere 1863'te Rumeli ve Anadolu'da kapsamlı teftiş hareketlerine girişildi. Anadolu cihetine Meclis-i Vâlâ üyelerinden Ahmed Ve-

9 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, s. 197-202; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri", *OTAM Dergisi*, 3 (1992), s. 323-332; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 194-195; 1840, 1842, 1845 ve 1850 Teftişlerinde evlenmelerde yaşanan sorunlarla ilgili olarak bkz. Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 69-83; Tülay Ercoşkun "İmar Meclislerinin Raporlarında Evlenme (1845-1847)", Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2011), s. 168-180

10 M. Murat Öntü, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009, s. 13-20

11 Yonca Köksal, Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 15 ve 21

fik Efendi (meşhur Ahmet Vefik Paşa)¹² ile Rıza Efendi (Ali Rıza Paşa)¹³, Rumeli cihetine de Subhi Bey Efendi (Abdüllatif Suphi Paşa)¹⁴, Ferid Efendi ve Divan-i Hümayun Beylikçisi Ziya Bey Efendi (meşhur edebiyatçılardan Ziya Paşa¹⁵) müfettiş olarak atanmışlardı. Taşra memurlarından ehliyetizlerden bir takımının suüstimallerini teftiş etmek ve araştırarak gerekenleri yazıp, yerinde icra edilebilecekleri ertelemekten yerine getirmekle görevliyidiler¹⁶. Merkeze gönderdikleri raporların hemen icraya konulabilmesi için de Babıalî’de özel bir komisyon ve kalem oluşturulmuştu. Askeriye ve maliyeden birer üyesi bulunan komisyonun başkanı ise Ahmet Cevdet Efendi (Ahmed Cevdet Paşa) idi.¹⁷

Bosna ve Hersek eyaletini teftişle görevlendirilen Ziya Bey azledilince yerine önce Meclis-i Vâlâ üyesi Emin Efendi Bosna müfettişi olarak atanmış, 15 gün sonra ise Ahmet Cevdet Efendi görevlendirilmişti¹⁸. Cevdet Paşa *Maruzat*’ta Ziya Bey’in “yolsuz ve uygunsuz” tekliflere yüz çeviremediği için görevden alındığını belirtir¹⁹.

Müfettişler gittikleri yerlerde Padişah’ın fermanını okumuş, yöre halkının refah ve huzuru için çalışılacağından kimlerden şikâyetleri varsa iletmelerini istemişlerdi. Müfettişlerin görevlerini belirten talimatnameye göre, taşradaki mülki idarecileri denetleyecekler, sorunları öncelikle kendi imkânlarıyla halletmeleri, başarısızlık halinde merkeze bildirmeleri istendiğinden, görevlerini hakkıyla yapmadıkların da azledebilecek ve yerlerine geçici olarak başkalarını atayabileceklerdi. Hâkimlerin adaletle karar verip vermedikleri araştırılacaktı. Tanzimat’ın gereğinin yapılıp yapılmadığını inceleyerek, halkın mal ve mülkünün gasp edilmesi, angarya,

12 İbnü’l-Emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercümelere”, III, haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983), s. 73-76 “İzmit’te teftişle meşgul olduğu sırada, ahali tarafından verilen şikâyet dilekçeleri o derece çok olmuş ki İzmit’te dilekçe yazacak kâğıt kalmamıştır. Kâğıt temini için, İstanbul’a müracaat edilmiş olduğu, o zamanki gazetelerde görülmüştür”, Bkz. agm, s.74. ; Takvim-i Vekayi, No: 715, 13 Rebiyü’l-evvel 1280 (29 Ağustos 1863)’teki “Anadolu canib-i yemîni müfettişi atufetli Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin gezdigi mahallerde vukubulan teftişat ve icraatını mübeyyin vârid olan jurnallerin hülâsası” için bkz. Erkan Tural, “Kuzeybatı Anadolu Kentlerinde İki Osmanlı Aydını ve Ahmet Vefik Paşa Raporu”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 16/2 (2007), s. 116-119

13 İbnü’l-Emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercümelere”, III, haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, 17, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1983, s. 65; Takvim-i Vekayi, No: 716, 20 Rebiyü’l-evvel 1280 (5 Eylül 1863) “Anadolu Teftiş Memuru Atufetli Rıza Efendi hazretlerinin Canik Sancağı’nda vukubulan tahkikat ve icraatına jurnalin hülâsası” için bkz. Erkan Tural, “Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 17/1 (2008), s. 86-89; İbrahim Serbestoğlu, “Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi’nin Canik Sancağını Teftişi”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Ordu ve Siyaset Bildiriler*, C. 3, TTK, Ankara, 2014, s. 205-224; İbrahim Serbestoğlu, “Ali Rıza Efendi’nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2014), s. 117- 139.

14 İbnü’l-Emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercümelere”, III, haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983), s. 70-72; Takvim-i Vekayi, No: 707, 17 Safer 1280 (3 Ağustos 1863); Takvim-i Vekayi, No: 727, 9 Receb 1280 (20 Aralık 1863); Takvim-i Vekayi, No: 728, 16 Receb 1280 (27 Aralık 1863); Takvim-i Vekayi, No: 729, 23 Receb 1280 (3 Ocak 1864) ve Takvim-i Vekayi, No: 732, 15 Şaban 1280 (24 Ocak 1864) sayılarında yayınlanan “Rumeli canib-i garbisî müfettişi atufetli Subhi Beyefendi Hazretlerinin teftişiyle ilgili jurnallerin suretleriyle hülâsaları” için bkz. Erkan Tural, “Rumeli Taşrası Teftiş Raporu, 1860’larda Osmanlı Maliyesi ve Emperyalist Âdâb”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 16/1, Ocak 2007, ss.111- 122

15 İbnü’l-Emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercümelere”, IV, Yay. Haz. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi*, 18 (1984), s. 55.

16 Takvim-i Vekayi, No: 689, 09 Şevval 1279 (30.03.1863)

17 Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 60-61; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yay. haz. C. Baysun, TTK, Ankara, 1986, s. 266

18 Takvim-i Vekayi, No: 689, 15 Z 1279 (03.06.1863); Hatice Akın, *Ahmed Cevdet Paşa’nın Bosna Müfettişliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2004; Erkan Tural, “1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 13/2 (2004), s. 93-123

19 Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 61. Azledilmeyip kendisinin istifa ettiğine dair bkz. M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009, s. 26, dipnot 6

işkence ve rüşvet gibi meşru olmayan eylemler sonlandırılacak, vergi adaleti sağlanarak, baka-ya kalmış olan devlet gelirleri tahsil edilecek, gereksiz memuriyetler kaldırılacak ve maaşları kesilecekti. Tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi için imar faaliyetlerine (yolların yapılması gibi) önem verilerek, medeniyetin gereği ve kalkınmanın şartı olan “nüfusun arttırılması ve evliliklerin kolaylaştırılmasına”²⁰ çalışılacaktı. Uzun tutuklulukları önleyici tedbirler alacak ve Rus zulmünden kaçıp Osmanlı'ya gelebilen muhacirlerin iskânını organize edeceklerdi. Vakıfların durumu, gelir ve giderleri incelenecek, suiistimaller önlenecekti. Hapishaneler dâhil olmak üzere kamu binalarının yapımı için müfettişlere ödenek ayrılmıştı²¹.

ANADOLU SAĞ KOL MÜFETTİŞLİĞİ

Ahmet Vefik Efendi, 1863 Mart'ından, 1864 Ekim'ine kadar, Hac Yolu olarak da bilinen Anadolu Sağ Kol Ciheti (Batı Anadolu'da Kocaeli'nden İçel'e kadar olan güzergâhtaki merkezler) müfettişliğine atanmıştı. Görev yerine gitmek üzere 4 Mayıs 1863'te İstanbul'dan ayrılmıştı²². İstanbul ve Bilâd-ı Selâse teftişten müstesna tutulduğundan, Üsküdar'dan hareketle yolu üzerindeki kasaba ve köylere kendi gitmiş, uzakta olan kazalara maiyet memurlarını göndermişti. Kazaların teftişi sırasında belirli bir güzergâhın takip edildiği söylenemez; bir sancağın dâhilindeki kazalarda incelemeler yaparken, diğer sancaklara ait kazalarda da incelemelerde bulunmuştur²³.

Bu görevi sırasında Kocaeli, Hüdâvendigâr, Kütahya ve Karesi Sancaklarını teftiş etmişti. Tanzimat reformlarının taşrada uygulanmasına yönelik ıslahat çalışmaları, telgraf hatlarının döşenmesi, yeni yolların yapılması, köprü, su yolları, cami, mektep ve çeşmelerin tamiri gibi imar girişimleriyle ipek ticareti, gemi taşımacılığı, bataklıkların kurutulması, pazar yerlerinin temizlenmesi gibi konularda nelerin yapılabileceğine dair gözlemlerde bulunmuştur. Ayrıncı güvenliğin sağlanması, vergilerin toplanması ile ilgili usulsüzlüklerle nüfus tahriri, yolsuzluklar gibi sosyoekonomik sorunlara da eğilmiştir.

Kocaeli Sancağı merkez kazası İzmit, ardından Sapanca, Geyve, İzmit, Karamürsel, Adapazarı, Bilecik, Yarhisar ve Bolu kazalarını teftiş ederek Hüdâvendigâr Sancağına geçmişti.

KOCAELİ SANCAĞI TEFTİŞİ

Kocaeli Sancağı bu sırada coğrafi bakımdan batısında Üsküdar Sancağı, İzmit Körfezi ve Marmara Denizi'yle; güneyinde, Hüdâvendigâr Vilayeti; kuzeyinde, Kastamonu Vilayeti ve Karadeniz'le; doğusunda Ankara Vilayeti ile çevrilidir. Kocaeli Sancağı idari olarak 19. yüzyılın ilk

20 Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 114-122 arası “Teftiş Memurlarının Raporlarında Evlilik” alt başlığında Ahmet Vefik Efendi ve Ahmet Cevdet Efendi'nin konuyla ilgili inceleme ve yazışmaları hakkında bilgi verilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca Müfettiş Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağında evliliklerle ilgili raporu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Serbestoğlu, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/31 (2014), s. 255-273; Müfettiş Subhi Efendi'nin Selanik'te evliliklerle ilgili raporu için bkz. Erkan Tural, “Rumeli Taşrası Teftiş Raporu, 1860'larda Osmanlı Maliyesi ve Emperyalist Âdâb”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 16/1 (2007), s. 105

21 İbrahim Serbestoğlu, “Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağını Teftişi”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Ordu ve Siyaset Bildiriler*, C. 3, TTK, Ankara, 2014, s. 207-210

22 Tasvir-i Efkâr, No: 89, 15 Za 1279 (04.05. 1863)

23 M. Murat Öntüç, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009, s. 77

yarısında bazen “Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti” (1831) bazen “Hüdâvendigâr Eyaleti” (1841-1842; 1849) bazen de “Bolu Eyaleti” (1844-1845) ve “Kastamonu Eyaleti” (1846) dâhilindedir. 1861’de Hüdâvendigâr Eyaletinden ayrılarak müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmüş, Sancak Kaymakamı Hasan Efendi mutasarrıf tayin edilmiştir²⁴.

Ahmet Vefik Efendi’nin teftişle görevli olduğu 1863’te Sancak dâhilinde birbirine yakın kazaların birleştirilerek kaza sayısının 27’den 11’e indirilmesine dair düzenlemeler yapıldı. Kazalarda yaptığı incelemeler sonucunda oluşturduğu eski ve yeni kaza isimlerini içeren defteri görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ’ya göndermiş; 2 Haziran 1864 tarihli tahrirat doğrultusunda Kocaeli Sancağı dâhilindeki kazalar birleştirilerek 11 adet kaza oluşturulmuştu. Bunlar; İzmit, Karamürsel, İzmit, Lefke, Geyve, Adapazarı, Şile, Taşköprü, Şeyhler, Kartal ve Büyük Ada’dır. Bununla birlikte, Sancak dâhilindeki kazaların birleştirilmeden varlığını sürdürdüğünü, kaza sayılarında azalmayı öngören 1863-1864 düzenlemelerinin uygulanmaya çalışıldığı ancak tam anlamıyla sonuçlandırılmadığını görmekteyiz.²⁵

1864 yılında Ahmet Vefik Efendi tarafından hazırlanarak Meclis-i Vâlâ’ya sunulan defterde Kocaeli Sancağı dâhilindeki kazalara ilişkin islahat çerçevesinde Geyve’nin merkez olduğu Akhisar, Taraklı, Dodurga’dan oluşan bir kaza teşkil edilmişti. Ancak Taraklı’nın Geyve kazasına bağlanmasından Taraklı ahalisi memnun olmamıştır. Şikâyetlerinin temelinde Taraklı ile Geyve arasındaki mesafenin uzaklığı vardır. Geyve’ye dâhil edilen diğer kazalardan Akhisar için de benzer bir süreç yaşanmıştır. Akhisar’ın eskiden olduğu gibi ayrı bir kaza olmasına karar verilmiştir. Ancak bunun gerçekleşme şartı müdürlük maaşının ve masraflarının ahalinin vergilerine eklenecek alınması şeklinde olmuştur²⁶.

Ahmet Vefik Efendi’nin öngördüğü ve teklif ettiği islahat dâhilindeki Şeyhler merkezli kazada da sorun yaşanmıştır. Karasu ahalisinin merkez olarak Şeyhler’e ilhak edilmelerinin uygun olmayacağına dair dilekçeleri Kocaeli Sancağı İdare Meclisi’nce görüşülmüştü. Yine mesafece iki kazanın birbirine olan uzaklığı göz önüne alınarak Karasu’nun ayrı bir kaza olarak mevcudiyetini sürdürmesi uygun bulunmuştu. Durumun Meclis-i Vâlâ’ya bildirilerek gereğinin yapılması için Maliye Nezaretine yetki verilmesi istenmişti. Yazışmalar sonucunda Maliye Nezareti Karasu’nun eskiden olduğu gibi ayrı bir kaza olarak idare edilebilmesi için gereken masrafların kaza ahalisinin ödediği vergiye ilave edilmesini önermişti. Ancak yapılan öneri Meclis-i Vâlâ tarafından bu defa kabul edilmemişti. Sonuçta halktan ek vergi alınmadan eldeki imkânlar ile Karasu’nun ayrı bir kaza olarak idaresinin devamına karar verilmiş, Şeyhler kazasına ilhaki gerçekleştirilmemişti.²⁷

Kocaeli Sancağının zaptiyelerinin çoğunun asli görevleri yerine kaza müdürlerinin hizmetini gördükleri anlaşılınca, mevcut 420 zaptiyenin sayısı 100 kişi azaltılarak, her yeni kazaya 12’den 36 nefer zaptiye görevlendirilerek, maaşları arttırılabilmıştır. Hazineye bakaya borcunun üçte birini beş altı günde tahsil eden Ahmet Vefik Efendi, livadaki her haneye yalnız 100

24 Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 321-323; İlkay Erken, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kocaeli Sancağının İdari Yapısı”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Türkiyat Mecmuası*, 25 (2015), s. 198, 209; Cülfettin Çelik, “Kocaeli Yarımadasında Nüfus ve Yerleşim (15-19. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. H. Selvi ve M. B. Çelik, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2015, s. 447-463. 1862, 1863 ve 1864 yıllarına ait (H. 1279, 1280 ve 1281) Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de hâlâ Hüdâvendigâr Eyaleti’ne bağlıdır; tarih sırasıyla Mutasarrıfı Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, Mutasarrıfı Ferik Maşûk Paşa’dır. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî (SDAO), 1279, 17. Def’a, s. 77; SDAO, 1280, 18. Def’a, s. 70 ve 1281, 19. Def’a, s. 68

25 İlkay Erken, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kocaeli Sancağının İdari Yapısı”, *Türkiyat Mecmuası*, 25 (2015), s. 210-212

26 İlkay Erken, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...”, s. 213

27 İlkay Erken, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...”, s. 214

kuruş vergi düştüğü halde, Sancağın nüfuzlu zenginleri vergi vermediklerinden halk yüksek vergi ödemek zorunda kalmıştı. Çözüm olarak yeni vergi tevziinde baş vergi 1000 kuruşu geçmiş, fakara vergisi 30 kuruşa indirilmişti. Sancak halkından kanunsuz olarak vergi toplayan kocabaş, cemaat vekilleri ve tahsildarların yerine yenilerini görevlendirmişti. Sancağın nukud-ı vakfiyesinin yaklaşık 1500 kese ve senelik varidat 100.000 kuruş olarak belirlenmişti. Sancak dâhilindeki 10 cami ve mektep, 17 çeşme ve suyollarını tamir ettirerek, pazar yerleri temizlenmiş, şehrin etrafındaki bataklıklar kurutularak halkı sıtmadan kurtarmıştı. Sancağa bağlı kaza, kasaba ve köylerin nüfuslarını yeniden tahrir ettirmişti. Yolsuzluklarla mücadele etmiş, vergi defterlerini kontrol ettirmişti. Darıca'nın kasaba vergisi 40.000 kuruş iken 24.000 kuruş ilave edildiğini ortaya çıkarmış; kocabaş ve muhtarlardan herkim masraf göstermiş ise ondan geri alınarak, eski mutasarrıf Hasan Efendi'ye verilen meblağ iki kat tazmin ettirilmiş kasabanın vergisi ödenmişti. Taraklı müdürü Mehmet Ağa vergiye zam yaparak 7.000 kuruş tahsil edip kaçmış; Şeyhler kazasının eski müdürü Emin Ağa da zimmetine para geçirmişti. Her ikisinden de zimmetine geçirdikleri paraların iki katı alınmıştır. Vergiyi ödeyemeyen halkın yörenin önde gelenlerinden ve tüccardan yüzde 25 faizle borç ya da zahire aldığı ortaya çıkmış, borca saplanan köylü bu durumdan kurtarılmıştı. Kocaeli Sancağı Evkaf Müdürü ve Siroz Evkaf Müdürü azledilerek yerlerine yeni müdürler atanmıştı. Sancağın eski mutasarrıfı Hasan Paşa'nın zimmetine geçirdiği paralar ve yolsuzlar incelendiğinde halktan 800 arzuhal zuhur etmişti. Şikâyetler incelenerek cinayetlere karışmış devlet görevlileri meslekten çıkarılıp maaşları kesilerek hapsedilmişti. Hasan Paşa'nın hükümet konağı inşasında ve tefrişinde, Sakarya Köprüsü tamiri masrafiyle emval-i miriyeden sirkati, tuzcular esnafından rüşvet aldığı, ayda 12.000 kuruş zorla akçe tahsil eylediği ve cinayet olaylarına karıştığı ortaya çıkarılmıştı. Yine Hereke Fabrikası'nın tamir masrafından ve fabrikaya alınacak harir mubayaasından toplam 300.000 kuruş irtikâbı olduğunun anlaşılması üzerine, bu paraların kendisinden iki kat tahsili için emlâkindan birazı satılmıştır. Hapishanenin teftişinde binanın çok uygunsuz yere yapıldığından hastalıkların ortaya çıktığı ve mahpuslukların helak olduğunu görerek hafif suça karışanları ve mahpusluk süreleri az kalanları salıvermişti. Hapishanenin koğuş yerlerini yeniden inşa ettirmiş, koğuşların güneş alabilmesi için uygun yerlerine pencere açılmasını sağlamıştı²⁸.

İzmit (Kocaeli) Kazasında harap durumda olan vakıflara ait cami, türbe ve imaretlerin tamirleri yapılmış, yolsuzluklarla mücadele ederek iki arazi kâtibini azletmiş ve İzmit Ticaret Meclisi Reisliğine Süleyman Bey'i atamıştır. Posta arabalarını soydukları zannıyla tutuklanan Yörüklerin yapılan araştırmayla suçsuz olduklarından serbest bırakılmalarını sağlamıştı. Emlâkin kiralınmasında alınacak harç ve yaptırılacak kontrat için de meclis üyesinden bir kişiyi kontrat müdürlüğüne atamıştır. Arazi imarı, yol tesviyesi ve zaptiyenin düzene konulması, müdürlüklerin maaşlarının tespiti ve hastane açılışı gibi imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca Karasu Gölü'nün denizle bağlantısını sağlayacak bir plan yapıp halka anlatarak gereken elli altmış bin kuruş için halktan birer kuruş alınmasını kabul ettirmişti. İzmit'te Paşa Suyu adıyla meşhur eski kemer suyunun tamiri için mal sandığından harcama yapılması gereksiz olduğundan ihale edilmesinin daha ekonomik olacağını belirtmiştir.

1863 Haziran'ının sonuna doğru İzmit Sancağındaki teftiş büyük ölçüde tamamlanmış, livada işlerin yoluna girdiğini, Mutasarrıf Maşuk Paşa'ya kalan işlerin havale olduğunu belirterek Karesi tarafına doğru yola çıkacaklarını bildirmiştir. Heyetin İzmit'ten ayrılacağı gün kentteki cemaat mensupları pazar yerinde uğurlama töreni düzenlemişler ve aralarında topladıkları 5.000 kuruşu yapılan hizmetlere şükran göstergesi olarak kazanın mal sandığına bağışlamış-

28 M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya, 2009, s. 77-82

lardı. Yine teftiş heyetinin yararlı çalışmalarından dolayı Padişah'a karşı minnet duyduklarını belirten arzlar sunmuşlardı. Padişah da Ahmet Vefik Efendi'nin hizmetlerinden duyduğu memnuniyeti kendisine yazıyla bildirmişti.

İzmit'ten hareketle Sapanca, Geyve, İznik, Karamürsel, Adapazarı, Bilecik, Yarhisar ve Bolu kazalarında teftişe devam etmiş, ardından Hüdâvendigâr Sancağına geçmiştir²⁹.

MÜFETTİŞLİKLERİN KALDIRILMASI

Yeni Vilayet Nizamnamesinin Kasım 1864'te yürürlüğe konulacak olmasıyla artık müfettişlere gerek kalmadığından Ekim 1864'te lağvedilmiştir. Sebep olarak da kış mevsiminin yaklaşması, teftiş bölgesinde daha ileri gitmenin zorlukları ve yaptıkları işlerin mutasarrıflarca yürütülmesi gösterilmişti. Cevdet Paşa *Maruzat*'ta müfettişlerin hiçbirinin başarılı olmadığını, Rıza Efendi'nin Canik'e varıp bir iki harap mescidi tamirle, vaktinin büyük kısmını hamamlarda geçirip teftiş bölgesinin içlerine gitmediğini belirtir. Ziya Bey'in Saray Bosna'ya varır varmaz yolsuz ve uygunsuz hareketlerinden dolayı azledildiğini; Subhi Bey'in süratle Manastır'a gitmişse de İşkodra taraflarına gitmeyerek kısa sürede Dersaadet'e döndüğünü kaydeder. Ahmet Vefik Efendi'nin Bursa'da saplanıp kaldığını ve teftiş esnasında sertliği ve kendine has üslubundan dolayı halkın şikâyetinin ayyuka çıktığını ifade eder. Abdurrahman Şeref Efendi de "... Kendine mahsus muamelatı hod-seranesi [dikbaşlılığı] sanadid-i [efendileri]mahalliyeyi gücendirmiş ve ahaliye dahi garib gelmiş olduğundan hakkında şikayati adide ve şedide vukubulduğunu" ifade ederek bu şikâyetleri araştırmak üzere bir müfettişin görevlendirilmesi düşünüldüğünü yazmaktadır³⁰.

Bursa'yı güzelleştirme mamur kılma uğrunda hizmetleri dolayısıyla şehir halkınca yıllarca "Bursa'nın kurtarıcısı" olarak anıldığı da belirtilen Ahmet Vefik, müfettişliği sırasında imar faaliyetleri yanında idari bozukluklara, çeşitli yolsuzluklara el koyunca, bundan menfaati bozulan bir kısım memur ve eşraf, halktan bazı kimseleri kışkırtmıştı. Merkezdeki siyasi düşmanlarının da bunları desteklemesiyle hakkında tahkikat açılmıştı. Müfettişliklerin kaldırılmasıyla kendisine yeni bir görev verilmemiş, 11 Mart 1865'te görevinden azledilerek emekli edilmişti³¹.

ESKİ ESERLERİN TOPLANMASI "MÜZE-HÂNE" VEYA "ASKERÎ ANBAR"

Eski eserler toplayarak ve özel koleksiyonlar oluşturarak tarih boyunca insanlar daha önceki medeniyetlerin maddi ürünleriyle ilgilenmişlerdi. Avrupalıların 19. yüzyılda Batı kültürünün temeli olarak gördükleri eski Yunan ve Roma medeniyetlerine ait eserlere, arkeolojiye ve müzeciliğe karşı mevcut ilgileri, Oryantalizmin de etkisiyle artmıştı. Bu alanlarda hizmet veren kurumlara, yetişmiş elemanlara ve donanıma sahip olan Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin karşısına kültür tarihinin her türlü malzemesini sahiplenecek ve bunları değerlendirecek bir uygarlık bekçisi olma iddiası ile de çıkmıştır. Batı'nın, Anadolu'nun arkeolojik değerlerini sahiplenme konusunda sergilediği tutum, kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin eskiçağ tarihine ve bu çağdan gelen kültür kalıntılarına yaklaşımı ile ilgilidir³².

29 Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın...*, s. 82-95

30 Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 61

31 Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2 (1989), s. 146

32 Hüseyin Türkseven, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-yi Hümayunun Kuruluşu*, Yayınlanmamış

Batılılar 19. Yüzyılın ilk yarısında başlayan ve 1870'lerden sonra yoğunlaşan arkeolojik kazılarda bulunan eserleri ilgili mevzuatın da bulunmamasının yarattığı hukuksal boşluktan yararlanarak (ilk nizamname 1869 tarihlidir) kendi müzelerine götürmüşlerdi. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, Türk ve İslam eserleri dışındaki eski eserleri toplamaya pek nadir ilgi gösterdiklerinden³³, eski eserlerin değeri hakkında ciddi bir hassasiyetleri yoktu³⁴. Bu durum Tanzimat'a kadar bu konuyla ilgili yasal mevzuat oluşturmamaları, arkeolojik eserlerin yurtdışına götürülmelerini engellemeye çalışmamaları konusundaki tutumlarını açıklamaktadır.

Tanzimat'la birlikte, Osmanlı'da ilk modern müzecilik çalışmalarının 1846'da Aya İrini'de yer alan Mecmua-i Âsâr-i Âtika (Eski Eser Koleksiyonu) ile başladığı kabul edilmektedir. İstanbul'un fethiyle birlikte, Aya İrini Kilisesi cephaneliğe dönüştürülerek "Cebehane-i Amire" olarak kentin kuşatılması sırasında ele geçirilen silahların saklandığı, daha sonra da savaş ganimetlerinin toplandığı, aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'ndan devralınan, Hıristiyanlara ait kutsal emanetlerin muhafaza edildiği bir mekân olmuştu³⁵. "Cebehane-i Amire"de saklanan silahların çoğu kullanımdan kalkınca mekân yenilenerek "Dar'ül-Esliha" olarak adlandırılmış ise de daha sonra "Harbiye Anbarı" ismini almıştır³⁶.

Harbiye Ambarından Tophane-i Amire Müşiri olarak Ahmet Fethi Paşa sorumluydu. Ele geçen antikaları "*Darbhane ittisalinde vaki' Harbiye Anbarı ittihaz edilen St. İrene Kilisesinin bir cihetine celb ve cem' eylemek himmetinde*" bulunmuştu³⁷. Paşa, eski kilise alanını ikiye bölerek koleksiyonları bu bölmelere yerleştirir: İç avlunun sağında Eski Silah Koleksiyonu karşısında ise Helen ve Bizans dönemlerine ait eserlerin olduğu Eski Eser Koleksiyonu yer alır³⁸. Halka açık olmayan bu depo ancak özel izinle gezile bilinirdi³⁹.

Tanzimat'ın ilanından sonra Maarif Nezaretine ait 1840 tarihli tezkirede Harbiye Ambarı içerisinde aynı Avrupa'da olduğu gibi, bir müze oluşturulması gerektiği belirtilerek ülke genelinde ortaya çıkarılan eski eserlerin derhal merkeze haber verilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştu. Eski eser kavramının neleri içerdiğine dair "yer altından çıkarılan taş kapaklar, üzeri yazılı sandık şeklinde olan mezarlar ve her türlü antika" tanımlaması yapılarak bu türden nesnelere rastlayan veya bulanların bu eserleri Cebehane'ye bildirmeleri istenmiştir. 1846'da Ahmet Fethi Paşa'nın Harbiye Ambarında daha önceden toplanmaya başlanan eski eserlere ülke çapında toplanacak eserlerin katılmasıyla "müze" olarak düzenlenmesi isteği kabul edilmişti⁴⁰.

Taşra idarecilerinin de yörelerinde bulunan eski eserleri tespit ederek, tahrip edilmesini önlemek ve hatta resimlerini çizerek İstanbul'a bilgi vermeleri kültürel varlıkların korunması ve

Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2010, s. 10

33 Süleyman Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Koleksiyonculuğu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19/2 (2004), s. 65-66

34 Hüseyin Muşmal, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası: Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)*, Kömen Yayınları, 2009, s. 15

35 Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 21

36 Nejat Eralp, "Askeri Müze", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1604; Tahsin Öz, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V (1949), s. 1

37 *Monuments funéraires: catalogue sommaire*, par Musée impérial Ottoman, Mihran, Constantinople, 1893, s. 6 (TTK A6869)

38 Wendy M. K. Shaw *Osmanlı Müzeciliği*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45

39 Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", Ankara Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXVI/3-4 (1969), s. 66

40 Türkseven, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser...*, s. 27-28

eski uygarlıklara ait eserlere bakış açılarını göstermesi bakımından önem taşımaktaydı. Örneğin, 1847'de Kudüs mutasarrıfı Askalon'da 3600 yıllık mermer kabartmaları İstanbul'a göndermişti. 15 Temmuz 1852 tarihinde, Ahmet Fethi Paşa eski binalar ve eserlere zarar verilmesini önlemek amacıyla tüm kaymakamlıklara ve müdürlüklere gönderdiği talimatnameye göre eski eserlerin tespiti ve İstanbul'a gönderilmesi masrafı ya hazineden karşılık bulunarak ya da yerel bütçeden karşılanıyordu. Kudüs mutasarrıfı yerel bütçeden masraflarını karşılayarak mermer kabartmaları göndermişti. 1860 yılında taşınmaz olarak kabul edilen eski eserlerin parçalarının başka yerlerde kullanılması yani "Devşirme" usulü yasaklanmış, bu gibi kişilerin cezalandırılacakları vilayetlere bildirilmişti⁴¹.

Eski eserlerin yağmalanması ve kaçırılması gibi yaşanan olaylar Osmanlıların bu eserlere karşı ilgi, bilgi ve tutumlarını açığa çıkarmasından dolayı dikkate değerdir. Örneğin; Aydın vilayetinde, eski eser yağmasının örneklerinden biri Efes'te yaşanmıştı. Buradaki ilk araştırmalar İngiliz arkeolog Edward Falkener tarafından yapılırken, Ayasuluğ'ta ilk kazıları ise Bristish Museum'un desteğiyle 9 Nisan 1863 izin alan John Turtle Wood gerçekleştirmişti. Kazılarda Artemis Mabedini ortaya çıkarmış, bulduğu eserleri 11 yıl içinde yavaş yavaş İngiltere'ye kaçırmıştı. Wood'un, kazılara başladığı tarihte en büyük destekçisi, İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi Müdürü Hyde Clarke idi. Clark'ın 1863'te Halil Paşa'ya yazdığı mektup, eserlerin kaçırılma planının nasıl hazırlandığı ve uygulandığı ile Osmanlı yöneticilerinin ihmal ve bilgisizliklerini ortaya koymaktadır. "...Çıkan eserler o kadar değerli şeyler olmadığından" Clarke'in nezaretinde bir müzenin oluşturulması isteği kabul edilerek valiye bildirilir ancak Clarke tren istasyonunda topladıklarını önce İzmir'e oradan gemilerle British Museum'a götürür⁴².

Yabancı devletler eski eserlere dair yasal bir düzenlemenin yapılacağı 1869'a kadar yasal boşluktan olabildiğince yararlanmışlardı. Eski eserlerin paylaşımı konusunda 1863 yılındaki emirnameyle ikili eski eserlerden bir adedinin Devlet-i Aliyye müzesi için alınması kuralı konur. Eski eserlerin önemini kavrayan bazı bürokratlar ile duyarlı kamuoyunun şekillenmeye başladığını gazete yazılarında görmekteyiz⁴³. İşte tam bu sıralarda Anadolu Sağ Kolu'nda teftişte bulunan Ahmet Vefik Efendi mührüyle, 25 Haziran 1863 tarihli Sadaret'e yazılan yazıda:

"İzmit'te bazı bahçe duvarlarında kalmış olan antika ve mermer parçalarından pek ziyade silinmiş olmayanlarından Sokrat, Klavdiyus, Sabina ve Markus Aurelius başlarıyla, birkaç kıta kırık mermeri yerlerinden çıkartıp bir sandığa koyarak Gümrük'e göndermiştir. Ziyade örselenmiş şeylerse de yine ne vakitlerin işi olduğu erbabı indinde anlaşılacak derecede olduklarından *müzehane*ye konulması" gerektiği görüşündedir. Gümrük ambarından alınması için Harbiye Nezaretine havale buyrulmalıdır⁴⁴.

Ahmet Vefik Efendi'nin 24 Ağustos 1863 tarihli yazısında adı geçen sandığın "celb olunarak içinde bulunan mermerden mesnu' antikanın 8 parçası baş (kafa) ve bir parçası mermerden ibaret olduğu halde *harbiye anbarında kâin müzeye*" konulması ve Gümrük tarafından alınan konulan antika sandığın müzeye konulmak üzere teslimi Gümrük Eminine bildirilmişti⁴⁵.

41 Ali Sönmez, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Kaçakçılığı Truva Örneği*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 14-17

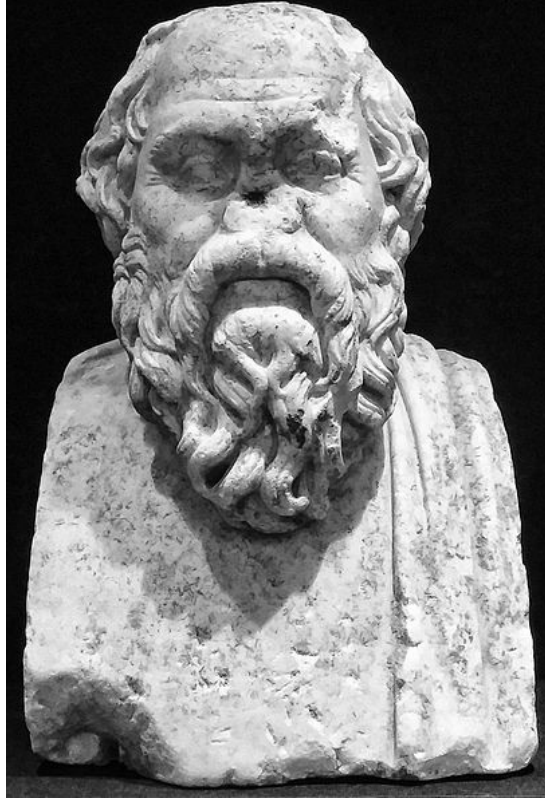
42 Sönmez, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 26-28

43 Sönmez, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 32-33

44 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT, MHM, Dosya No: 271/Gömlük No: 24, H. 09-02-1280. Belgenin tarihi H. 8 M 1280, R. 13 Haziran 1279.

45 BOA, A. MKT, MHM 274/102, H. 16-03-1280. Ahmet Vefik Efendi'nin tahriratının tarihi H. 09 Rebiyü'l-ewvel 1280, R. 12 Ağustos 1279'tur.

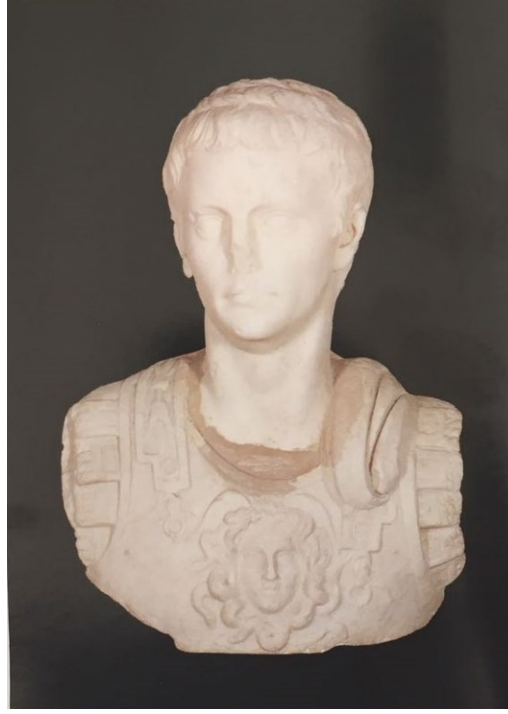
Ahmet Vefik Efendi'nin yazısında bahsettiği eserlere günümüzde ulaşıp ulaşamayacağımız konusunda şu bilgileri elde ettik: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Taş Eserler Koleksiyonu envanter kayıtlarında buluntu yeri İzmit veya çevresinden olabilecek bir Sokrates heykeli, büstü veya portresi kaydı bulunmamaktadır. Ancak Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi eserleri arasında bir Sokrates Büstü bulunmaktadır. Tarihin en eski ve en çok bilinen adamlarından biri olan Sokrates'in (M.Ö. 469-M.Ö. 399), mermerden yapılan büstü, günümüze kadar özelliğine korumuş olan nadide eserlerden biridir⁴⁶.

Resim 1: Sokrates Büstü, Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi

Osmanlı Arşiv Belgesi'nde "Klavdiyus" olarak okunabilen büstün, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Taş Eserler Koleksiyonu envanterinde 87 numarayla kayıtlı İmparator Julius Claudius büstü olup olmadığı sorgulandığında, müze müdürlüğünden alınan bilgiye göre; "1880 yılında müzeye gelmiş, 87 T envanter numarasıyla kayıtlı İzmit buluntusu Julius Claudius büstü"nün var olduğudur.

⁴⁶ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sokrates_b%C3%BCst%C3%BC.jpg

Resim 2: Klavdiyus, Roma İmparatoru Julius Claudius (M.Ö. 10- M.S. 54) (Envanter No: 87)⁴⁷

Ahmet Vefik Efendi'nin yazdığı belgede "Sabine" ya da "Sabina" olarak okunabilen büstle ilgili yapmış olduğumuz katalog taramalarına sonucunda şu bilgilere ulaştık. André Joubin'in hazırlayarak 1893'te Fransızca ve Osmanlıca olarak yayınlanan *Müze-i Hümayun Asar-ı Heykeltraşi Katalogu (Kadim Yunan, Roma, Bizantin ve Frank Devirleri)* eserinde buluntu yeri "meçhul" olarak belirtilen 54 numarayla yer alan Roma İmparatoriçesi Sabine kaydı yer almaktadır.

"Roma İmparatorlarından Hadriyen'in zevcesi Sabine İmparatoriçeye isnad olunan iş bu başın saçları ikiye ayrılmış ve bir diadem ile tezyin olunmuştur. Boynunun sağ ve sol tarafında iki aded ka(h)kül sarkmakta ve başının arka tarafında bir yaşmak görülmektedir" ifadelerine yer verilmiştir.⁴⁸

Fransız arkeolog Salomon Reinach'ın hazırlamış olduğu ve Müze-i Hümayun tarafından 1882'de yayınlanan katalogta 304 numarayla kayıtlı Roma İmparatoriçesi Sabine başının buluntu yeri olarak Cyrene (Kirene, Libya) belirtilmiştir⁴⁹.

İstanbul Arkeoloji Müzelerinden alınan bilgiye göre Salomon Reinach'ın katalogunda belirtilen bu eser, "1870 yılında müzeye gelmiş, Cyrene buluntusu, 37 T envanter numarasıyla kayıtlı kadın heykelidir. Mendel Kataloğu 628 numarada⁵⁰ yer alan eserin 1860-1861 yıllarında Cyrene'deki kazılarda bulunduğu belirtilmektedir.

47 Alpay Pasinli, *Istanbul Archaeological Museums*, A Turizm Yayınları, İstanbul, 1989, s. 40'ta yer alan fotoğraf.

48 André Joubin, *Musée Impérial Ottoman Catalogue Des Sculptures : Grecques, Romaines, Byzantines et Franques*, Mihran Imprimeur, Constantinople, 1893, s. 21'de "54. Impératrice romaine. (Sabine, femme d'Hadrien?)" olarak kayıtlıdır. Aynı kitabın Osmanlıca kısmında *Müze-i Hümayun Asar-ı Heykeltraşi Katalogu (Kadim Yunan, Roma, Bizantin ve Frank Devirleri)*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1311, s. 27'de "54. Beyaz Mermerden Roma İmparatoriçesi, Mahal-i zuhuru meçhuldur; Yüksekliği 0, 62; Mermeri aşınmıştır".

49 Salomon Reinach, *Catalogue du Musée Impérial d'Antiquités*, Constantinople, 1882, s. 41

50 Gustave Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, Constantinople, 1914, s. 376

Resim 3: Roma İmparatoriçesi ve Roma İmparatoru Hadrian'ın karısı ve kuzeni Vibia Sabina (86-136) Büstü, (Prado, Madrid)⁵¹

Ahmet Vefik Efendi'nin adlarını belirttiği büstlerden üçüncüsü olan Markus Aurelius'a ait İzmit'ten gönderilmiş eserin günümüzde var olup olmadığına dair yapılan araştırmada, Roma İmparatoru Marcus Aurelius'a ait İstanbul Arkeoloji Müzeleri Taş Eserler Koleksiyonuna kayıtlı portreleriyle ilgili 406 ve 5129⁵² envanter numaraları sorulduğunda "406 T Ayvalık buluntusu (Müze giriş yılı 1889'dur), 5129 T ise Bozhöyük buluntusu, Müze giriş yılı 1951" yanıtı alınmıştır.

⁵¹ Erişim: https://www.turkcebilgi.com/vibia_sabina

⁵² Yıldız Meriçboyu, *Arkeoloji Müzesi*, çev. V. Taylor Saçlıoğlu, Yapı Kredi Yayınları, 1987, s. 39 resmi ve 43'te "Envanter No: 5129 ve 406" ; Alpay Pasinli, *Istanbul Archaeological Museums, A Turizm Yayınları*, İstanbul, 1989, s. 43'te "Envanter No: 5129"; *Resimli Rehber: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yunan, Roma, Bizans Heykeltıraşlık ve Mimarlık Eserleri Koleksiyonları*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 99 ve s. 102

Resim 4: Roma İmparatoru Marcus Aurelius (M.S. 161-80) Büstü (Envanter No: 5129)⁵³

Bu bilgiler ışığında, Müze Taş Eserler Koleksiyonuna 87 T envanter numarasıyla kayıtlı Julius Claudius büstü dışında, İzmit ve çevresinden müzede envanter numarasıyla kayıtlı Sokrat, Sabina, Cladius ve Marcus Aurelius heykeli yahut büstü bulunmadığı ifade edilmiştir⁵⁴.

Sadrazam Ali Paşa zamanında 1869 yılında Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın emriyle Eski Eserler Koleksiyonu Müze-yi Hümayun'un olarak adlandırılarak, müdürlüğüne Mekteb-i Sultani öğretmenlerinden Edward Goold getirilmişti. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda⁵⁵ 29 Ocak 1869 tarihinde bir talimatta ilk kez "Müzehane" tabirinin geçtiği belirtilmektedir. Daha sonraki yıllarda müzenin isminin Müzehane-i Şahane, Müze-i Amire, Müze-i Osmani ve Asar-ı Atika Müzesi olarak da kullanıldığı ifade edilmiştir. Ahmet Vefik Efendi'nin 1863 yılında söz konusu talimattan 6 yıl önce İzmit'te bulunan eserlerle ilgili arşiv belgelerinde: Bulunan eserlerin "müze-hane"ye ve " Harbiye anbarında kâin müzeye" konulması ifadesinden daha önceki tarihlerde de mekânın "müze" olarak adlandırıldığını görmekteyiz.

Wendy M. K. Shaw'a göre, zaman zaman "numunehane" ya da "müzehane" gibi sözcüklerin de müzeyi ifade etmek üzere kullanılması, Osmanlıların müzeyi bir teşhir mekânından ziyade uzmanlarca toplanan örneklerin bir araya getirildiği veya düzenlendiği yer olarak algıladıkları düşündürmektedir. Müzehane terimi ise, belli bir fiziksel müze binasından ve içindeki koleksiyondan ziyade, bir kurum olarak müzeyi anlatmak için kullanılmıştır⁵⁶.

53 Erişim: <http://www.oguztopoglu.com/2014/04/imparator-marcus-aurelius-bustu.html>

54 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Zeynep S. Kızıltan'ın 23 Aralık 2016 tarihli yanıtı; Yıldız Meriçboyu, *Arkeoloji Müzesi*, Çev. V. Taylor Saçlıoğlu, Yapı Kredi Yayınları, 1987, s. 41

55 Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 86; Türkseven, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser...*, s. 36

56 Wendy & Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s. 81-82

Eski Eserler Koleksiyonunun ilk taşbasması kataloğu 1868'de M. Albert Dumont tarafından Fransızca yayınlanmıştır⁵⁷. Katalog hem Koleksiyonda uygulanan teşhirle ilgili hem de Dumont'un beklentileriyle ilgili bilgiler sunar. Şöyle ki Dumont, dönemin sınıflandırma ilkelerine göre düzenlenmiş ve diğer Koleksiyon türlerinden kesin çizgilerle ayrılmış bir tarihi eser koleksiyonu görmeyi beklerken, sanat tarihinin Avrupa'da yürürlükte olan tanımlama, etiketleme ve düzenleme ilkelerine aykırı bir şekilde teşhir edilen nesnelere bulmuştur⁵⁸. E. Gool'd'un müzenin barındırdığı koleksiyonların tam bir envanterini çıkarmak üzere 1871'de yayınladığı katalogta da, tarihi eserlerin büyük bölümünün müzeye nereden getirildikleri konusunda kesin bilgi verilmemişti. O sırada sergilenen eserlerden yalnızca 147'sini içeren katalogda Safvet Paşa'nın 1869 tarihli tezkiresi doğrultusunda eserlerin kimler tarafından bağışlandığı bilgisi yer almaktadır⁵⁹.

Ancak 2 yıl sonra Ali Paşa'nın ölümüyle yerine gelen Mahmut Nedim Paşa (kimi çalışmalara göre anlaşılmayan⁶⁰ bir sebeple kimine göre tasarruf amacıyla⁶¹ ya da Ali Paşa'nın göreve getirdiği herkesi görevden alması dolayısıyla⁶²) müdürü görevden alarak ilk Türk müzesini kapatmıştı. O sırada müzede bulunan eserleri Avusturya sefiri Freiherr von Prokesch-Osten'in ısrarıyla İstanbul'daki Lyod Autrichien Vapur Acentası sahibinin oğlu ressam ve koleksiyoncu Terenzio'nun muhafızlığına bırakmıştı. Mahmut Nedim Paşa'nın 1872'de azliyle Tanzimat'ın coşkulu bir taraftarı ve Fransız kültürü hayranı olan Ahmet Vefik Paşa Maarif Nazırı olarak müzeyi yeniden hizmete açmış ve müdürlüğüne Avusturya Lisesi müdürü Alman asıllı Doktor Philipp Anton Dethier'i tayin etmiştir.

P. A. Dethier, Anadolu'daki kültür varlıklarının yağmalanmasını önlemeye çalışmış, bu arada Heinrich Schliemann'ın Atina'ya kaçırdığı Truva hazinelerini geri almak için Atina'ya gidip mahkemeye başvurmuşsa da Osmanlı hükümetinin yüklü bir tazminat alarak isteğinden vazgeçmesiyle dava düşmüştür⁶³.

Türk müzeciliğinin gerçek gelişmesi Dethier'in müze müdürlüğüyle başlamıştı. Ahmet Vefik Paşa ile Philipp Anton Dethier'in ikisinin de çok iyi Fransızca bilmeleri, koleksiyonculuk merakları ve karakterlerinin sıra dışı oluşu -çevresindekiler bu iki yakın dostu "yarı deli" sayıyorlardı- belki onları bir araya getiren nedenlerin başlıcalarıdır. P. A. Dethier 1847 yılından ya da bundan kısa bir süre sonra İstanbul gelmiş olmalıdır. Müze müdürlüğüne getirildiğinde büyük bir enerji ile işe koyulup müzedeki eski eser mevcudunun artırılması için çalıştı. İlk olarak Selanik ve Bandırma'da ajanlar temin ederek burada bulunan eserlerin İstanbul'daki müzeye getirilmesini sağladı. Kısa sürede eserlerle mevcudu zenginleşen müzeye yeni bir binanın gerektiği anlaşılıp inşası mümkün olmayınca, Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı Çinili Köşk müzeye tahsis edildi ve gerekli çalışmaların sonunda 1880 Ağustos'unda açılış töreni yapıldı. Eski Eserlerle ilgili 1874 tarihli düzenlemenin çıkarılması yine Onun müdürlüğü döneminde gerçekleşmiştir. Müze'deki yazışmaları toplayan bir "Journal" ile bir dosya (Dossier Dethier) ve 1880 Mart'ında da küçük bir müze kataloğu (Catalogue des étiquettes) düzenleyerek basılmak üzere hazırlamışsa da el yazması olarak kalmıştı ve el yazması bugün kayıptır. Dethier 1881'de vefat ettiğinde Batı'daki örneklerle göre düzenlenmiş bir müze bırakmıştı. Ondan sonra müze müdürü olan Osman Hamdi Bey, bu kurumu modern bir müze durumuna getirmiştir⁶⁴.

57 M. Albert Dumont, "Le Musée Sainte- Irène à Constantinople: Antiquités Grecques, Gréco-Romaines et Byzantines", *Revue Archéologique*, 18, Paris, 1868, s. 237-263

58 Wendy & Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s. 88

59 Wendy & Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s. 107

60 Erdem Yücel, "Müze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32. Cilt, s. 241

61 Ali Sönmez, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Kaçakçılığı Truva Örneği*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2014

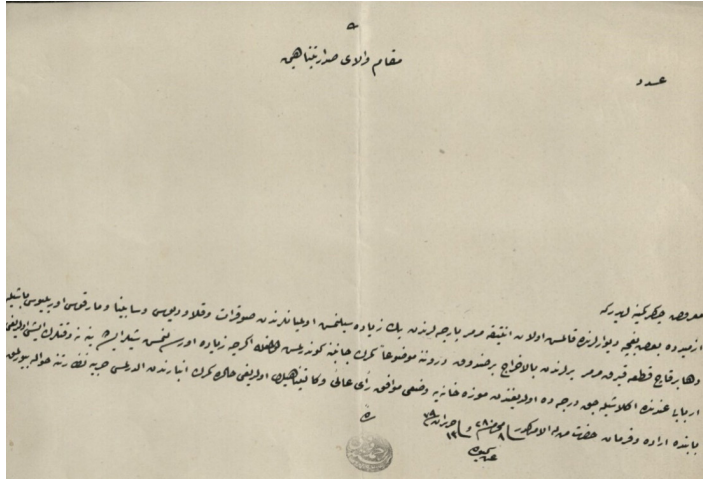
62 Wendy & Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s.109

63 Erdem Yücel, "Müze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32. Cilt, s. 241

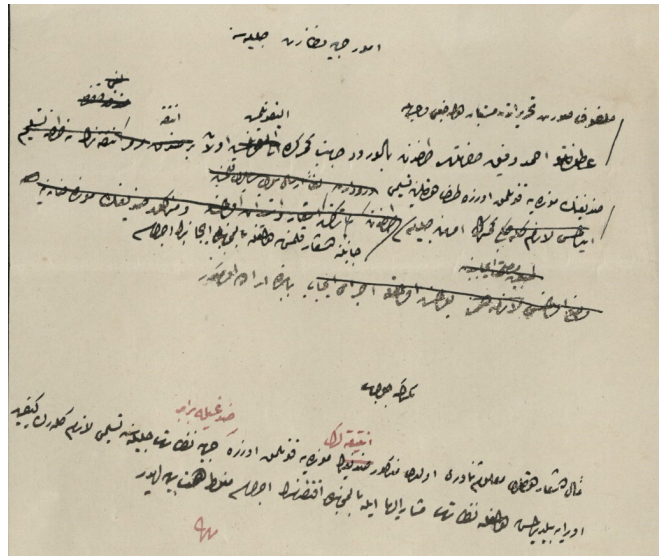
64 Philipp Anton Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. yüzyıl sonu)*, Giriş: Semavi Eyice, Çev. Ümit Öztürk, Eren Yayınları,

Sonuç olarak Tanzimat dönemi aydınlarının Avrupa'da meydana gelen değişim ve gelişmeleri yakından izlemeleriyle ve Osmanlı Devleti'yle olan etkileşimlerin artması sonucunda eski Yunan ve Roma eserlerinin Avrupa kültürü açısından önemi fark edilmiş ve Osmanlı'daki koleksiyonculuk Tanzimat'tan sonra müzeciliğe doğru evrilerek gelişmiştir. Tanzimat dönemi aydınlarından biri olan Ahmet Vefik Paşa'nın eski Yunan ve Roma dönemine ait eserleri öneminin farkında olarak korunmaları için müzeye konulması yönünde işlem yaptırması ve daha sonra Maarif Nazırı iken kapalı olan müzeyi yeniden açtırması onun müzecilik konusunda katkılarını ortaya koymaktadır.

EKLER

BOA, A.MKT. MHM, 271/24, Lef 2

BOA, A.MKT. MHM, 271/24, Lef 1

۵

امور عیونیه تحت امره جدیدہ

۱۶۶

حق تعالیٰ
 عفو و غفران
 اوست
 حضرت
 موقوف مورده قرآنہ سنہ اولیٰ من بعد عفو و غفران حضرت فخریزادہ کورد صاحب فکر و بیخبره اوست استغفر لہ
 و بخود روزہ فخریزادہ کورد صاحب فکر و بیخبره اوست استغفر لہ
 مورده حاجت کبریا
 مفاد و زمانہ سہ حساب و تالیف و تدوین و تکرار و تکرار و تکرار روزہ بنام و در موضع سلفه فضا ایلہ بایچہ بروردہ عیان اولیٰ من
 حیدر آباد کازم روزہ وضع اولیٰ من بعد عفو و غفران اوست استغفر لہ [در موضع الکفای و غیره] حسن

BOA, A.MKT. MHM. 274/102, Lef 2

احمد و غفران فخریزادہ

موقوفه و مورده وضع استغفر لہ
 حضرت فخریزادہ کورد صاحب فکر و بیخبره اوست استغفر لہ
 مورده حاجت کبریا
 مفاد و زمانہ سہ حساب و تالیف و تدوین و تکرار و تکرار روزہ بنام و در موضع سلفه فضا ایلہ بایچہ بروردہ عیان اولیٰ من
 حیدر آباد کازم روزہ وضع اولیٰ من بعد عفو و غفران اوست استغفر لہ [در موضع الکفای و غیره] حسن

4w

در روزہ فخریزادہ کورد صاحب فکر و بیخبره اوست استغفر لہ
 مورده حاجت کبریا
 مفاد و زمانہ سہ حساب و تالیف و تدوین و تکرار و تکرار روزہ بنام و در موضع سلفه فضا ایلہ بایچہ بروردہ عیان اولیٰ من
 حیدر آباد کازم روزہ وضع اولیٰ من بعد عفو و غفران اوست استغفر لہ [در موضع الکفای و غیره] حسن

BOA, A.MKT. MHM. 274/102, Lef 1

KOCA HÜSREV PAŞA VE KOCAELİ MUTASARRIFLIĞI

SERDAR ÖSEN*

GİRİŞ

Yerleşim tarihi milattan önceki tarihlere dayanan İzmit şehrinin Nikomedia olan eski adı Bitinya kralı olan I. Nikomed'den (m.ö. 279-250) ileri gelmektedir¹. Roma imparatoru Diokletianus zamanında Roma İmparatorluğu'nun doğu topraklarının başşehri yapılan İzmit, inşa edilen mimari yapılar ve alt yapı inşaatlarıyla bu dönemde Roma İmparatorluğu şehirleri arasında Roma, Antakya ve İskenderiye'den sonra dördüncü büyük şehri haline gelmiştir.² 1329'da Orhan Bey ile İmparator III. Andronikos arasında İzmit yakınlarında Pelekanon'da cereyan eden savaş şehrin de kaderini belirledi³. Meydana gelen bu savaşta ağır yenilgiye uğrayan imparator haraç ödemek şartıyla İzmit'i kurtarmıştır. Ancak daha sonra 1337'de İzmit Osmanlılar'ın eline geçmiş ve yönetimi de Süleyman Paşa'ya bırakılmıştır⁴. Orhan Bey'in kumandanlarından olan Akçakoca'ya hürmeten "Koca-ili" olarak adlandırılan bölge, İstanbul'un doğusunda, İzmit Yarımadası ile Sapanca Gölü Havzası ve Aşağı Sakarya Vadisinin kapladığı coğrafi alanı belirtmektedir. Bahsedilen anlamı ile Koca-ili, İzmit'in eski merkezi olduğu Bitinya Krallığını ifade etmekten ziyade bir anlam taşıyarak daha geniş bir alanı içine alır⁵.

İzmit, XV. Yüzyılda Anadolu Eyaleti'nin e bağlı bulunan Kocaeli Sancağı'nın merkezi idi⁶. 1522 yılında Kocaeli sancağı Gebze, Yalak-âbâd, Görele, İznik, İznikmid, Şile, Kandıra ve Yoros olmak üzere 8 kazaya sahipti⁷. Bu taksimattan kısa bir süre sonra yani 1530 tarihli muhasebe defterinde ise Kocaeli sancağına Ada kazası eklenmiştir. Kocaeli Sancağı'nın idari taksimatı XVII. yüzyıl boyunca önemli bir değişiklik göstermemiştir⁸. Ancak 1690 yılında eyalete tahvil edilen Kocaeli, Karlofça Antlaşması ardından tekrar sancak hâline getirilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında ise Kocaeli sancağı Cezair-i Bahr-i Sefid eyaleti dahilinde yer almaktadır⁹.

HÜSREV PAŞA

Kaynaklarda doğum tarihini kesin olarak tespit edemediğimiz Hüsrev Paşa'nın vefat ettiği tarih olan 1855 yılında doksan yaşını geçkin olarak vefat ettiği bilgisinden hareketle 1750'li

* Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, serdarosen@karabuk.edu.tr

1 Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, C. 2, s. 848.

2 İdris Bostan, "İzmit" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Yayınları İstanbul 2001, c. 23, s. 536.

3 Bostan, "İzmit", s. 536.

4 Enver Konukçu, "Sakarya Nehri ile Boğaziçi Bithyniası'ndan Kocaeli Sancağı'na" *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* II (2008), s. 11 6.

5 İlkay Erken, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, 25 (2015), s. 198.

6 Besim Darkot, "İzmit", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, V/2, s. 1252.

7 Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1 (2002), s. 272.

8 Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26/41 (2007), s. 62.

9 Erken, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı", s. 197.

yıllarda doğduğu ifade edilebilir¹⁰. Halil İnalıcık, kaynaklarda yer alan Hüsrev Paşa'nın öldüğünde 99 yaşında olduğu bilgisinden hareketle Hüsrev Paşa'nın doğum tarihi olarak 1756 tarihini vermektedir¹¹. Hüsrev Paşa'nın doğum tarihi ile ilgili çıkarımda bulunabileceğimiz bir diğer bilgiyi de, Paşa'nın Mayıs 1827 tarihinde Seraskerliğe atandığında İstanbul'da bulunan ve birçok kez kendisi ile görüşen İngiliz Amiral Adolphus Slade vermektedir. İngiliz amirali Serasker Paşa'nın o esnada yetmiş bir yaşında olduğu ifade etmektedir¹². Bu bilgiye göre de Hüsrev Paşa'nın 1756 tarihinde doğmuş olduğuna hükmedilebilir.

Abaza kökenli olan Hüsrev Paşa, kölelikten gelme olduğundan dolayı doğumu, çocukluğu, tahsili ve yaşamının ilk dönemlerine ait pek fazla bilgi edinme imkânı yoktur. Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesi olarak Enderun'a giren Hüsrev Paşa'nın, hazine odasında Yahya ve Süfyan Ağa gibi nüfuzlu enderun ağalarının himayesine mazhar olması ona akranlarına karşı üstün olma imkânı vermiştir¹³. Hüsrev Paşa, I. Abdülhamid döneminde küçük çaplı bazı görevlerde bulunmuştur. Hüsrev Paşa'ya siyasi kariyerinde yükselme imkânı veren esas hadise Küçük Hüseyin Ağa'nın maiyetinde bulunarak mühürdarı ve ardından kethüdası olmasıdır. III. Selim'in 1789 yılında tahta geçmesi ve Küçük Hüseyin Ağa'nın da sultanın son derece itibar gösterdiği adamlardan biri olması Hüsrev Paşa'nın yükselmesinde başlıca etken olmuştur. Efendisi Küçük Hüseyin Paşa'nın saraya damat olması ve yine Nizam-ı Cedit taraftarı olması Hüsrev Paşa'nın da ıslahatçılardan sayılmasına ve III. Selim'in teveccühünü kazanmasına imkân vermiştir. Hüsrev Paşa bu sayede önce vezirliğe daha sonra da Mısır Valiliğine kadar yükselmiştir¹⁴.

HÜSREV PAŞA'YA KOCAELİ MUTASARRIFLIĞININ TEVCİHİ

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Hüsrev Paşa'ya iki defa Kocaeli Mutasarrıflığı görevi tevcih edilmiştir. Bunlardan ilki, Fransızların 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesi üzerine Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın kethüdası olarak Mısır'a gitmesinden sonra gerçekleşmiştir. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, Hüsrev Ağa'yı 6000 kişilik bir kuvvetin başına getirmiştir¹⁵. Hüsrev Paşa, emrindeki askerlerle Reşid kalesini muhasara ederek kısa bir sürede zaptına muvaffak olmuştur. Bu başarı Osmanlı-İngiliz kuvvetlerinin Mısır içlerinde doğru yayılmasına olanak vermiştir. Ardından General Belliard komutasındaki Fransız ordusunu mağlup edip birliklerini esir almıştır. Hüsrev Ağa'nın bu başarıları İstanbul'da takdir edilerek 30 Temmuz 1801 tarihinde vezaretle Kocaeli Sancağı tevcih edilmiştir¹⁶. Hüsrev Paşa Mısır'da bulunduğu için de Kocaeli Sancağı'na bir mütesellim tayin etmek gerekmiş ve bu iş için hali hazırda Kocaeli'de mütesellimlik görevini ifa etmekte olan silahşoran-ı hassadan Ahmet Ağa eskiden olduğu gibi mütesellim tayin edilmiştir¹⁷. Hüsrev Paşa'ya yapılan bu tevcih bir ay gibi çok kısa bir süre olmuştur. Çünkü Hüsrev Paşa 30 Ağustos 1801'de Fransızlardan geri

10 Yüksel Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara, 2013, s. 6.

11 Halil İnalıcık, "Hüsrev Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Yayınları, C. 19, s. 41.

12 *Sir Adolphus Slade'in Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, İstanbul, 1945, s.21.

13 Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa*, s. 7.

14 Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa*, s. 9.

15 İnalıcık, "Hüsrev Paşa", s. 41.

16 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul 1309, C. VII, s. 128-129., Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, C. II, 1996, s. 275.

17 BOA. C. DH. D.N: 281, G.N: 14004

alınmış olan İskenderiye muhafızlığına tayin edilmiştir¹⁸. Aradan çok geçmeden de 16 Eylül 1801 tarihinde Mısır valiliğine atanmıştır¹⁹. Dolayısıyla bu ilk tevcih ile ilgili olarak ifade edebileceğimiz çok fazla bir bilgi yoktur. Hüsrev Paşa'nın Mısır valiliği gerek ekonomik sebepler gerekse Arnavut Tahir Paşa'nın komutasındaki başıbozuk Arnavut askerlerinin ulufelerinin ödenememesi gibi nedenlerle başlayan karışıklıklar neticesinde çok uzun ömürlü olamamıştır. Hüsrev Paşa Kahire'de meydana gelen karışıklıkları bastıramayıp konağından çıkarak Bedran taraflarına firar etmesi üzerine valilikten azledilmiş ve uhdesine 6 Haziran 1803 tarihiyle Selanik ve Kavala sancakları mutasarrıflığı tevcih edilmiştir²⁰. Ancak Hüsrev Paşa ilk başta Mısır'dan ayrılmak istemediği, sonrasında da asilerin eline esir düştüğü için bu göreve hiç başlamamıştır. Hüsrev Paşa tutuklu iken Mısır'da sükunetin kısmen de olsa sağlanması üzerine Diyarbakır valiliği göreviyle Mısır'dan 17 Haziran 1804 tarihinde ayrılmak zorunda kalmıştır²¹. Hüsrev Paşa maddi sıkıntı içinde bulunduğundan taşraya gitmek istememiş ve bir takım mazeretler ileri sürmüştür. Neticede Hüsrev Paşa, Diyarbakır valiliğine başlamadan önce Temmuz 1804'te Resmo Sancağı'na daha sonra da, 1805 yılı başlarında Hanya muhafızlığı görevine atanmıştır. Haziran 1805'te ise uhdesine tekrar Selanik ve Kavala sancakları tevcih edilmiştir. Rumeli tarafında Hüsrev Paşa'ya ilk tevcih edilen eyalet ise Bosna idi²².

Hüsrev Paşa Bosna valiliğinden azledildikten sonra, Selanik ve Kavala, ardından da 27 Kasım 1808'de Selanik ve İbrail Başbuğluğu tevcih edilmiştir. 16 Şubat 1809'da ise Silistre valiliği ve Tuna Seraskerliği görevi Hüsrev Paşa'ya tevcih edildi. Bu dönem Osmanlı-Rus savaşının da olanca şiddeti ile devam ettiği bir dönemdi. Bu süreçte Serdar-ı Ekrem Yusuf Ziya Paşa ile görüşen Hüsrev Paşa, Rasvat mağlubiyetinden sonra maddi bakımdan oldukça zorluk çektiğinden bahsederek²³, ailesi ve kalabalık maiyetinin perişan olmaktan kurtulup toparlanabilmesi levazım-ı vezaretini tamamlamak için Anadolu'da geliri yüksek (nemalu) bir yere tayin edilmesini talep etti²⁴. Bunun üzerine Silistre Valiliği ve Tuna Seraskerliğinden azledilen Hüsrev Paşa'ya 2 Aralık 1809'da Karahisar-ı Sahip Sancağı tevcih edildi²⁵.

Hüsrev Paşa'ya Karahisar-ı Sahip sancağı tevcih olunurken mütesellime havale edilmeden bizzat gitmesi de şart koşulmuştu. Tayin emrini alan Hüsrev Paşa, Aralık 1809 sonunda yeni görev yerine hareket etti²⁶. Ancak bu gelişmelerden haberdar olan Sultan II. Mahmut bu tayini haber alınca müdahale ederek Ocak 1810 sonunda Hüsrev Paşa'ya Kocaeli Sancağı'nı²⁷, ardından da Şubat 1810'da Kocaeli Sancağı'na ilave olarak Bolu Sancağı'nın tevcih edilmesini emretmiştir²⁸.

18 BOA. C. DH. D.N: 200, G.N: 9977, *Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet*, C. VII, s. 129; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. II, s. 275.

19 Atanma teklifi ile ilgili olarak, BOA HAT, D.N: 163 G.N:6781

20 Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa*, s. 44.

21 Inalcık, "Hüsrev Paşa", s. 42.

22 Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa*, s. 70.

23 BOA HAT D.N: 1003 G.N: 42109

24 Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, C. I, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008, s. 322.

25 BOA HAT D.N: 984, G.N: 41665, *Şânî-zâde Tarihi*, s. 323.

26 Çelik, *Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa*, s. 87.

27 BOA HAT D.N: 299, G.N: 17995

28 BOA C. DH. D.N: 147, G.N: 7378

HÜSREV PAŞA'NIN KOCAELİ VE BOLU SANCAKLARINDAKİ FAALİYETLERİ

Hüsrev Paşa Kocaeli ve Bolu Sancakları mutasarrıflığına atandıktan sonra bağlı kazalardaki emniyet ve asayiş sorunlarıyla ilgilenmiş ve ekonomik açıdan toparlanmak gayesiyle vergi toplanması hususunda daha ısrarlı olmuştur. Bu durum ise zaten ekonomik açıdan sıkıntı içerisinde bulunan ahali için yeni bir takım külfetler ve akabinde hoşnutsuzluklar meydana getirmiştir. Hüsrev Paşa'ya Kocaeli mutasarrıflığına ek olarak tevdi edilen Bolu Sancağı'na bağlı Alaplı ve Viranşehir kazaları ahalisi kendilerinden talep edilen verginin fazlalığı nedeniyle bu durumdan şikâyetçi olmuşlardır. Özellikle Hüsrev Paşa tarafından Bolu Sancağı kaymakamlığına tayin edilen kethüdası İbrahim Paşa ve Viranşehir Sancağı kaymakamı Haydudoğlu isimli kaymakamların ahaliden vergi toplamak için kuvvete başvurması ahalinin tepkisini çekmiştir²⁹. Hüsrev Paşa'nın ahaliden vergi toplanması sırasında ahalinin rahatsızlığı sadece Alaplı ve Bendereği kazalarına has bir durum değildir. Vergi toplanması sürecinde toplanan verginin fazlalığından muzdarip olan bir diğer kaza ahalisi de Mudurnu kazası ahalisidir. Mudurnu ahalisi kaleme aldıkları bir mahzarla şikâyetlerini merkeze ilemişlerdir. Ahali kaleme aldıkları dilekçede son bir iki senedir yaşanan kıtlık sebebiyle de sıkıntı çekmekte olduklarından bahsederek yaşanan bu sıkıntılar nedeniyle son bir buçuk senede kazanın 206 haneden 154 haneye düştüğü vurgulanmıştır. Kaza ahalisi durum böyle olmakla birlikte talep olunan vergileri ödemek noktasında ellerinden gelen gayreti gösterdiklerini ifade ederek son 16 aya ait ödeme listesini içeren bir defteri de ekleyerek artık imkanlarının kalmadığından bahsederek kendilerine anlayış gösterilmesini talep etmişlerdir³⁰.

Hüsrev Paşa Kocaeli ve Bolu sancakları mutasarrıfı olarak görev yerine döndüğünde birkaç yıldır merkezin tüm ikazlarına rağmen Rumeli cephesine asker göndermemekte direnen, civardaki kaza ve köyleri talan eden Benderek ayarı Ali Molla'nın isyanı patlak vermişti. Bolu ve Benderek taraflarında ortaya çıkan Ali Molla isyanıyla ilk başlarda bizzat ilgilenmeyen Hüsrev Paşa, bu meseleyi daha çok kethüdası İbrahim Paşa'ya havale buyurmuştur³¹. Ancak isyanın gittikçe uzaması bölge halkına verdiği zarar üzerine merkezden gelen emir doğrultusunda isyan işine el atıp, biraz meşakkatli olsa da Ali Molla ve yandaşlarının bozulmasına, ardından Benderek kalesinin asilerden temizlenmesini sağlamıştır³². Hüsrev Paşa'nın İzmit mutasarrıflığı sırasında asker temini hususunda çaba gösterdiği bir diğer mesele de Hacı Ahmet oğlu Halil Ağa meselesidir. Neticede Hacı Ahmet oğlu Halil Ağa orduya beş yüz asker göndermesi şartıyla affedilmiştir³³. Ancak af fermanı ulaşmadan Hacı Ahmet oğlu Halil Ağa'nın idamı gerçekleşmiştir³⁴. Hüsrev Paşa bu faaliyetlerin yanı sıra Bolu taraflarında düşük ayarlı altının piyasaya sürülmekte olduğu bilgisine ulaşmış ve bunları yapanların hemen yakalanarak gerekli cezai müeyyidelerin uygulanması işi ile de ilgilenmiştir³⁵.

29 BOA, C. DH. D.N: 123, G.N:6125

30 BOA HAT. D.N: 993, G.N: 41853-P

31 Çelik, Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa, s. 94.

32 BOA. HAT D.N: 1225 G.N: 47882, 47882-C, 47882-D, HAT D.N: 1286, G.N: 49893, HAT D.N: 1350, G.N: 52760, HAT D.N: 1351, G.N: 52771.

33 BOA HAT D.N: 504 G.N:24807

34 BOA HAT D.N: 515 G.N: 15190-D

35 Elif Kayran, *Kocaeli Sancağı Mutasarrıfları ve Faaliyetleri, (XVIII. Yüzyıl Sonu- XIX. Yüzyılın Başı)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2002, s. 54.

Hüsrev Paşa'nın Kocaeli'ye geldikten sonra ilgilendiği bir diğer mesele de, Kocaeli kazalarından Adapazarı muhtarı Karaosman Ağa ile Kaymas muhtarı Abbas Ağa arasında ortaya çıkan ve iki tarafında asker toplayarak muharebeye varma raddesine gelmiş olan anlaşmazlığın giderilmesi olmuştur. Hüsrev Paşa, bu iki muhtar arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi için daha önce hazinedar Reşid Ağa'nın gönderilmiş olduğunu belirtmiştir. Reşid Ağa'nın gelmesiyle bu iki muhtar arasındaki anlaşmazlığın giderildiğini ve eskiden olduğu üzere muhabbetin tesis edildiğini bildirmiştir. Ayrıca her iki muhtar tarafından kaleme alınan ortada bir anlaşmazlık kalmadığını, eskiden olduğu gibi dostluğun tesis edildiğini ifade eden kağıdların da hazinedar Reşid Ağa ile İstanbul'a gönderildiğini ifade etmiştir.(23 Şubat 1811)³⁶

Hüsrev Paşa'ya gönderilen Nisan 1811 bir fermanla ise İstanbul'da nüfusun artmakta olduğundan bahsedilerek bu durumun zahire azlığı nedeniyle İstanbul ahalisinin iâşesini temin etmekte sıkıntılar yaşanmasına neden olduğu belirtilmiştir. Nüfusun artması iâşe temininin yanı sıra asayişin temini ve diğer hususlarda da olumsuzluğu beraberinde getirmekteydi. İfade edilen bu olumsuzluklar nedeniyle fermanla İstanbul'a yapılan göçlerin engellenmesi emredilmiştir. Fermanla İstanbul'a göçün yasak olmasına rağmen bazı görevlilerin rüşvet alarak göç için ruhsat verdiklerinin tespit edildiği de vurgulanmıştır. Özellikle herhangi bir zanaat erbabi olmayan işsiz güçsüz kimselerin İstanbul'a göç etmelerinin engellenmesi için sahillerdeki ve iskelelerdeki gemi kaptanlarına gerekli tenbih ve uyarıların yapılması emredilmiş, bu hususta ihmali görülenlere de gerekli ceza-i müeyyidelerin uygulanacağı ifade edilmiştir³⁷.

Kocaeli Sancağı İstanbul'a yakın olması sebebiyle İstanbul'un her türlü iâşesinin sağlanmasında önemli bir fonksiyon icra etmekteydi. Et ve buğday gibi temel gıda maddelerinin yanı sıra İstanbul'un odun ihtiyacının karşılanmasında da Kocaeli Sancağı önemli bir konumda yer almaktaydı. Kocaeli Mutasarrıfı Hüsrev Paşa'ya merkezden gönderilen Ocak 1812 tarihli bir fermanla kış ortasında İstanbul'da odun sıkıntısı çekilmeye başladığını ve bu duruma ise Sakarya ve Bartın havalisinde yer alan iskelelerdeki bazı kayıkçıların tamahkârlığının sebep olduğu belirtilmiştir. Hüsrev Paşa'ya gönderilen fermanla İstanbul'da yaşanan odun sıkıntısının giderilmesi için iskelelerde yer alan gemilere dağdan indirilen odunların yüklenerek karaborsaya mahal bırakılmadan İstanbul'a bol miktarda odunun gönderilmesi için gerekli tedbirleri alması emredilmiştir³⁸. Bununla birlikte sarayların ihtiyacı olan odunun temini hususunda da Hüsrev Paşa görevlendirilerek lazım olan odunun Kocaeli Sancağı'ndan temin edilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir³⁹. Yine 1812 tarihli bir başka belgede Darphaneye çam kömürü vermekle görevli olan Bahçecik, Yuvacık ve Yeniköy ahalisine musallat olan Çakır Bölükbaşı namıyla tanınan bir eşkiya başının 40-50 kişiden oluşan çetesıyla ahaliye yapmış olduğu zulmün engellenmesi hususunda gerekenin yapılması emri verilmiştir⁴⁰.

Hüsrev Paşa, daha önce hükmü altında bulunan bazı Rumeli vilayetlerinde zuhur eden taaddiyatı ve karmaşayı düzene sokabilmek maksadıyla bu bölgede etkin bir faaliyet içerisinde bulunmaktaydı. Kocaeli Sancağı kendisine tevcih edildikten sonra da sancak dahilinde vukua gelen anlaşmazlıkları çözümlenmekle, ölen şahısların miras, tereke gibi işlemleri ile uğraşmıştır⁴¹.

36 BOA. C. DH. D.N:134 G.N:6661

37 BOA. C. DH D.N 122, G.N: 6081

38 BOA C. BLD. D.N: 002, G.N: 082

39 BOA. C. SM D.N:150 G.N: 7503, BOA C. SM D.N: 177 G.N: 8890

40 BOA C. DRB D.N: 29 G.N: 1414

41 BOA. C. DRB. D.N: 18 G.N: 858

SONUÇ

Hüsrev Paşa, ilki 1801; ikincisi 1810 yılında olmak üzere iki defa Kocaeli Mutasarrıflığı görevini ifa etmiştir. İkinci mutasarrıflığı Ocak 1810 tarihinde başlayıp yine 9 Ocak 1812 tarihine kadar iki yıl sürmüştür. Hüsrev Paşa'dan sonra Kocaeli Sancağı mutasarrıflığına Aziz Ahmet Paşa getirilmiştir. Hüsrev Paşa'nın kısa süren bu yönetim süreci, daha çok zahmetlerine karşılık olarak ekonomik ihtiyaçlarına yönelik bir tevcihat olmuştur. Bunun yanı sıra İstanbul'a yakın tutulması amacıyla da bu görev layık görülmüştür. Hüsrev Paşa bu kısa süreye rağmen sürekli Kocaeli'de kalamamıştır. 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı devam ettiği için kendisine tevdi edilen Varna ve Karadeniz Sahilleri seraskerliği göreviyle Kocaeli'den ayrılmak zorunda kalmış ve ancak savaş sonuna doğru Kocaeli'ne dönebilmiştir.

Hüsrev Paşa; kaynaklarda belirtildiğine göre güler yüzlü, halim ve kerim bir zat olmasının yanı sıra⁴², makam düşkünlü, cömert ve işgüzar bir karakterde idi.⁴³ Valilik, Kaptan-ı Deryalık, Seraskerlik, Sadrazamlık, Meclis-i Vâlâ üyeliği gibi birçok görevde bulunmuş olup, 1855 yılında vefat etmiştir. Eyüp'te kendi türbesinde medfundur.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA. C. DH. D.N: 281, G.N: 14004

BOA. C. DH. D.N: 200, G.N: 9977

BOA HAT, D.N: 163 G.N:6781

BOA HAT D.N: 1003 G.N: 42109

BOA HAT D.N: 984, G.N: 41665

BOA HAT D.N: 299, G.N: 17995

BOA C. DH. D.N: 147, G.N: 7378

BOA, C. DH. D.N: 123, G.N:6125

BOA HAT. D.N: 993, G.N: 41853-P

BOA. HAT D.N: 1225 G.N: 47882, 47882-C, 47882-D, HAT D.N: 1286, G.N: 49893,

BOA HAT D.N: 1350, G.N: 52760, HAT D.N: 1351, G.N: 52771.

BOA HAT D.N: 504 G.N:24807

BOA HAT D.N: 515 G.N: 15190-D

BOA. C. DH. D.N:134 G.N:6661

BOA. C. DH D.N 122, G.N: 6081

BOA C. BLD. D.N: 002, G.N: 082

BOA. C. SM D.N:150 G.N: 7503, BOA C. SM D.N: 177 G.N: 8890

BOA C. DRB D.N: 29 G.N: 1414

BOA. C. DRB. D.N: 18 G.N: 858

TELİF ESERLER

Bostan, İdris; "İzmit" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Yayınları, İstanbul, 2001, C. 23. ss. 536-541.

42 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, C. 3, s. 2044.

43 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 2, s. 683.

- Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1309.
- Çakar, Enver; «Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı», *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1 (2002), ss. 261-282.
- Çelik, Yüksel; *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, TTK, Ankara, 2013.
- Darkot, Besim; "İzmit", *İslam Ansiklopedisi*(MEB), VI/ 2, s. 1252.
- Erken, İlkyay; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli Sancağı'nın İdari Yapısı", *Türkiyat Mecmuası*, 25 (2015), ss. 193-236.
- İnalçık, Halil; "Hüsrev Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Yayınları, C. 19, ss. 41-45.
- Kaya, Mehmet; "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26/41, (2007), ss. 59-80.
- Konukçu, Enver; "Sakarya Nehri İle Boğaziçi Bithyniası'ndan Kocaeli Sancağı'na" *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, II (2008), ss. 109-124.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul, 1996, *Sir Adolphus Slade'in Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, İstanbul 1945.
- Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306

TEZLER

- Kayran, Elif, *Kocaeli Sancağı Mutasarrıfları ve Faaliyetleri, (XVIII. Yüzyıl Sonu- XIX. Yüzyılın Başı)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2002.

AGÂH EFENDİ’NİN İZMİT MUTASARRIFLIĞI

SERKAN YAZICI*

İzmit Sancağı Osmanlı başkenti İstanbul’a en yakın yerleşim birimlerinden biri olması bakımından birçok olanaktan taşradaki diğer sancaklara oranla daha erken yararlanmış ve bu gelişim çizgisi içerisinde Osmanlı bürokratları açısından da tercih edilen bir görev yeri olmuştur. İzmit ile ilgili tarihi veriler ışığında birçok önemli ismin bu şehirde mutasarrıflık gibi mühim vazifeler üstlendiği görülmektedir. Bu isimler ile ilgili müstakil bilimsel araştırmaların yapılması, gerek kişilerin biyografik bilgileri gerekse kentin hafızası açısından kayda değer katkılardır. Bu çerçevede İzmit mutasarrıfları arasında yer alan kişilerden bir tanesi de Osmanlı Tarihinin ilgi çekici entelektüellerinden biri olan Agâh Efendidir.

Agâh Efendi, Tercüme odası çevresinde yetişmiş Tanzimat dönemi Osmanlı aydınları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi ve Ali Suavi ile birlikte iyi tanınan isimlerden biridir. Klasik tarih anlatısı kendisini Osmanlı Devleti’nde ilk özel gazete *Tercüman-ı Ahval*’in naşiri olarak tanıtır. Osmanlı Devleti’nin modern anlamda ilk siyasi muhalefet kuşağının mensubu olması nedeniyle kariyerinin ve yaşamının iniş çıkışları içinde birçok ilke imza atmış ve birçok farklı görevde kamu hizmetinde olmuştur. Bu görevlerden biri de Avrupa sürgününden döndükten sonra 1872 yılında İzmit Mutasarrıflığıdır. Bu görevde kısa bir süre kaldıktan sonra azledilmiş olsa da 1876 yılında V. Murad tahta çıktığında onu yeniden bu göreve atamıştır. Sultan II. Abdülhamit’in kendisini Şura-yı Devlet üyeliğine seçmesinden bir süre öncesine kadar bu görevini sürdürdü. Kısa süreler içinde gerçekleşmiş ve çok faal bir görüntü arz etmemiş olsa da böylesi bir Osmanlı aydınının İzmit’te önemli bir idari görevi üstlenmesi başlı başına ilgi çekici bir anekdot olmakla birlikte birçok yönden ilmi öneme sahiptir. Bu çalışma Osmanlı Arşiv Belgeleri, basın koleksiyonları ve araştırma eserlerinden derlenen bilgiler ışığında Agâh Efendi’nin İzmit Mutasarrıflık dönemlerini ve kendisinin faaliyetlerini konu edinmektedir.

Agâh Efendi’nin Sicil-i Ahval kaydına göre ilk adı Yusuf’tur, ancak yaygın olarak Agâh Efendi olarak ve ailesinin adı olan Çapanzade lakabıyla tanınmaktadır. Babası Divan-ı Hümayun katiplerinden ve “hacegandan” Yozgatlı Ömer Hulusi Efendi’dir ve Sarıyer’de doğmuştur. İlk tahsilini takiben Galatasaray Tıbbiyye-i Adliyesinde yedi yıl eğitim gördü ise de tamamlamadı. Bu yıllarda öğrendiği İngilizce, Fransızca ve Almanca kendisinin Tercüme Odası kadrosuna girmesini sağladı.¹ Böylelikle Paris Sefiri Rıfat Veliyüddin Paşa’nın Maiyet Katipliği ile başlayan hariciye görevleri birbirini izledi. Karantina müdür muavinliği, 1856’da Kars’ın Kırım Savaşı sonunda geri alınması diplomatik misyonu, 1857’de Mostar Mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulundu.² 1860’da henüz otuz yaşında iken ilk özel Türk Gazetesi *Tercüman-ı Ahval*’i sermayesini kendi olanakları ile temin etmek üzere çıkarmaya başladı.³

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail@syazici@sakarya.edu.tr

1 BOA. DH. SAİD 1/99.

2 “Agâh Efendi”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt. I, s. 124.

3 Kenan Demir, “Osmanlı’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, Nisan 2014, s. 57-88.

Şinasi ile birlikte *Tercüman-ı Ahval*'i çıkarırken, aslında gazeteye devlet tarafından verilen finansal bir destek mahiyetinde, kendisine Postahane-i Amire, Vapurlar ve Ereğli Maden Kömürü Nazırlığı gibi görevler verildi. İlk posta pulu onun döneminde kullanıldı ve satışa çıktı. Hamza Demir, *Tercüman-ı Ahval* ile ilgili çalışmasında bu desteklerin maksadının açıkça kendisinin muhalefetinin etkisiz hale getirmek olduğunu kaydetmektedir. Ağâh Efendi'nin bu dönemde rekabet ettiği *Ceride-i Havadis*'in sahibi ile giriştiği polemikler ve bunlar içinde Müslüman kimliğini ön plana çıkardığı gözlenmektedir.⁴ İlber Ortaylı'ya göre:

"Tercüman-ı Ahval gazetesi ile Türkiye'de basın, siyasal eleştiri görevine başladı. Sadece siyasal eleştiri değil; Tercüman-ı Ahval'le dil ve edebiyatta da yenilikler öneriliyor, tartışmalar yapılıyordu... gazete ile siyasal hayatımızda basın, üstüne düşen görevi yerine getirmeye başlamıştır".⁵

Yeni Osmanlılar Cemiyeti etrafında gelişen siyasi klik ile Avrupa'ya gidişi 1867'de, dönüşü 1871'dedir. Ağâh Efendi'nin bu dönemde aldığı İzmit Mutasarrıflığı görevinin dışında 1876'da başlayan Şura-yı Devlet Üyeliği, aynı yıl içinde son bulmuş, Bursa ve Ankara'da ikamete zorlanmıştı.⁶ 1878'de ismi, V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak için kurulan Aziz Bey komitesi ile ilgili soruşmalarda anıldı.⁷ 1884'te Rodos, 1885'te Midilli mutasarrıflıkları ve ilerleyen yaşlarında Atina Sefirliği gibi devlet görevleri de vardır.⁸ Muhtemelen sağlık durumu nedeniyle İstanbul'a yakın bir yere tayini düşünülmüş ise de bu mümkün olmamıştı.⁹ Rodos'a tayin olduğunda eski dostu Namık Kemal daha önce görev yaptığı ada hakkında ona yazdığı mektuplarla bilgiler verdi.¹⁰ Namık Kemal Rodos'un güzel ikliminin ona iyi geleceğini söylese de yeni atandığı Atina Sefareti görevine rahatsızlıkları ilerlemiş halde güçlkle gidebildi.¹¹ 1885'te Atina'da vefat etti ve cenazesi İstanbul'a getirilerek devlet töreni ile defnedildi.¹²

Bu çalışmaya konu olan Ağâh Efendi'nin İzmit mutasarrıflığı ise iki ayrı dönemde gerçekleşmişti. Bu bilgiyi *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *Takvim-i Vekayi*'de yer alan haberler gibi kayıtların dışında kendisinin Sicil-i Ahval kaydı ve pek çok arşiv vesikası doğrulamaktadır. Sicil-i Ahval'e göre "bin seksen dokuz Cemazievvelinde" Anadolu Demiryolu İnşaat Nezaretine ve İzmit Sancağı Mutasarrıflığına getirilmişti. Bu kayda göre 1872 Temmuz'u itibarıyla bu görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Zaten bu tarihten itibaren kendisiyle ilgili farklı arşiv kayıtları da görülmektedir. Bunlar arasında "İzmit Mutasarrıfı Ağâh Efendi" hakkında 24 Ocak 1873 tarihli on sekiz kıta evrakın teslim alınması sayılabilir.¹³ Bunlar dışında Hicri 1290 tarihli Devlet Salnamesi'nde de Ağâh Efendi mutasarrıf olarak kaydedilmişti.¹⁴

Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz ve Ağâh Efendi* adlı eserinde Ağâh Efendinin hatıra defterinden yararlanmıştı. Ağâh Efendi bu deftere kendi el yazısı ile birkaç satırlık kısa notlar düşmüştür. Bu satırları önemli kılan özelliklerden biri kimi çok özel ifadeleri içermesi ve çoğunlukla tarih içermeleridir. Avrupa'dan dönüşünde hatıra defterinde yer alan ilk kayıt "17

4 Hamza Demir, "Tercüman-ı Ahval", *DIA*, Cilt 40, 2011, s. 495-497.

5 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 154.

6 BOA. DH. SAİD 1/99. (Bkz. Ek 1)

7 BOA. Y. EE. 23/7.

8 Nuri Yüce, "Çapanzade Ağâh Efendi", *DIA*, Cilt 1, 1998, s. 447-448.

9 BOA. I. DH. 12954/102224.

10 Taha Toros Arşivinden Namık Kemal'den Ağâh Efendi'ye Mektuplar (TT 570246).

11 BOA. Y. PRK. BŞK. 11/20.

12 BOA. HR. TO. 10/71; BOA. I. HR. 299/18971.

13 BOA. A.MKT. MHM. 451-57.

14 Mehmet Güneş, "Tanzimat Dönemindeki İdare Düzenlemelerin Kocaeli'ye Yansımaları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II Bildiri Kitabı*, Kocaeli 2016, s. 555-561.

Cemaziyilevvel 89-11 Temmuz Rumi 88, Salı" şeklinde tarihlenmiştir. Bu bilgiler ışığında görevinin başlangıç tarihi miladi takvime göre 24 Temmuz 1872'dir. Buradaki kısa ifade şöyledir:

"Ba irade-i mahsusa-i Padişahi İzmit Mutasarrıflığına memur buyurdum".¹⁵

Agâh Efendi not defterine bu notu kaydettikten bir gün sonra çıkan *Takvim-i Vekayi*'deki tevcihat kısmında onun tayin haberi yer alıyordu. Aynı günlerde ataması gerçekleşen birçok isimle aynı listede yer alan ifadeye göre "İzmit Mutasarrıflığı saadetlü Agâh Efendi hazretlerine... tevci..." buyurulmuştu.¹⁶

Sicil-i Ahval kaydına göre Agâh Efendi ilk döneminde İzmit Mutasarrıflığında yaklaşık bir yıl kalmış ve kendisine aylık yedi bin kuruş maaş bağlanmıştı. Ancak bu gelirine Anadolu Demiryolu Nezaretinden aldığı beş bin kuruşu da eklemek gerekir.¹⁷ Bir başka arşiv belgesi ise mutasarrıflık maaşını sekiz bin kuruş göstermektedir.¹⁸ Gelirin miktarı bir yana Agâh Efendi, bu gelirlerin tahsili konusunda bazı güçlüklerle karşılaşmıştı. İzmit Mutasarrıflığı görevi bittikten bir yıl sonra Agâh Efendi tahsil edemediği bazı aylıkları için Nafia Nezaretine başvurmuş, İzmit Demiryolu sandığından dokuz bin beş yüz, İzmit emvalinden ise on yedi bin kuruşluk alacak talebinde bulunmuştu. Kendisine verilen ilk cevapta mahalli kaynaklarda böyle bir kaydın olmadığı yönünde idiyse de daha sonra 24 Şubat 1874 tarihinde tahsilatla ilgili evraklar İzmit inşaat komisyonundan gönderilmişti.¹⁹

Mutasarrıflığı döneminde İzmit ilgili devlet yazışmalarına bakılırsa ilgilendiği başlıca mesele de demiryoluydu. Kendisi bu göreve geldiğinde arşiv kayıtlarındaki ifadeyle demiryolu müteahhitleri dahi sıfırlanmış ve faaliyet durmuştu. Bu nedenle de mutasarrıflıktan demiryolunun Sapanca'ya kadarki kısmı için gerekli edevatın temini istenmişti.²⁰ Diğer taraftan aynı günlerde Agâh Efendi ödüllendirilmişti. Her ne kadar bunun sebebi eldeki veriler ışığında yeterince açık değilse de padişah iradesiyle kendisine atıye verilmesine karar verilmişti. Bu çerçevede elli bin kuruş da kendisine uygun görülen ödüldü.²¹ İzmit-Haydarpaşa hattının 1873 yılında açılışı da Agâh Efendi'nin mutasarrıflık devresine denk gelmişti.²²

Agâh Efendi bir yıllık bir sürecin ardından 1873 yılı Ağustos'unda İzmit Mutasarrıflığı görevinden azledildi. Yerine ise Hereke Fabrikası Kitabetinde bulunan Emin Bey getirildi.²³ Hatıra defterindeki notlara bakılırsa bu görev değişikliği Agâh Efendiye göre bazı haksızlıklar içeriyordu. Emin Bey'in bu göreve tayini ve kendisinin azlini "24 Cemaziyelahir 1290-5 Ağustos 89, Perşembe" (19 Ağustos 1873) şeklinde tarihlendirmiş ve şu ifadelere yer vermişti:

"Kurenayı padişahiden Halit Bey isminde bir çocuğun pederi Emin Bey namında bir zat kayrılmak üzere ba irade-i mahsusa İzmit'e mutasarrıf tayin kılınmış olması ile mutasarrıflık-ı mezkûrdan in-fisalim."²⁴

15 Server İskit, Hususi İlk Türkçe Gazetemiz ve Agâh Efendi, Ankara 1937, s. 44.

16 Takvim-i Vekayi, 18 Cemaziyilevvel 1289, s.1. (Bkz. Ek 2)

17 BOA. DH. SAID 1/99.

18 BOA. İ. DH. 654/45467.

19 BOA. A. MKT. MHM. 474/56.

20 BOA. A. MKT.MHM. 454/30.

21 BOA. A. MKT. MHM. 454/41.

22 İdris Bostan, "İzmit", DİA, Cilt: 23, s. 536-541.

23 BOA. İ.DH. 671/46754.

24 İskit, Agâh Efendi, s. 44.

Bu azlin ardından 19 Ağustos 1873 tarihinde Agâh Efendinin usul gereği devir teslim yapmak üzere İzmit'e gitmesi istenmişti.²⁵ Agâh Efendi'nin not defterine bu satırları kaydettiği ve devir teslim için verilen bu tarih muhtemelen kendisinin azlinden haberdar olduğu tarihtir. Zira bundan üç gün önce çıkan *Takvim-i Vekayî*'nin 1601 numaralı sayısı Emin Bey'in atama haberini içeriyordu:

*"İzmit Mutasarrıflığı Hereke Fabrika-i Hümayunu Kitabeti'nde müstahdem izzetlü Emin Bey'e tevci buyurulmuştur."*²⁶

Agâh Efendi görevden alınmasının ardından yaklaşık iki yıl boyunca maaşsız kalmıştı.²⁷ Server İskit'in anlattıklarına ve Refik Ahmed Sevengil'den aktardıklarına bakılırsa İzmit Mutasarrıflığı görevinden önce 1869'dan başlayarak ve ikinci kez bu göreve atanacağı 1876 senesine kadar memuriyette bulunmadığı dönemlerde meşgul olduğu işlerden biri tiyatro metinleriydi. O ve kardeşi Şakir Paşa²⁸ Gedikpaşa tiyatrosunda Güllü Agop'un sahnelediği birçok oyunu tercüme etmişlerdi.²⁹ İzmit Demiryolu Sandığı ve Emvalinden alacağını talep ettiği dönemde maaş almadığı günlerde ise kendisinin bir eser kaleme aldığı anlaşılmaktadır. "*Na-murad*" adlı bir tiyatro oyunu büyük olasılıkla içinde Velihaht Şehzade Murat Efendi'nin ismini içermesi nedeniyle takibata uğramıştı. Eser etraflıca incelenmiş içeriğinde mahzurlu bir şey olmadığı anlaşılınca önce geçici sonra da esas ruhsatla basımına müsaade edilmiştir.³⁰

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından V. Murat'ın Osmanlı Sultanı olması gözden düşmüş, memuriyetten uzaklaşmış pek çok isim için yeni bir devrin başlangıcı oldu. Agâh Efendi, 1876 Temmuz ayında İzmit Mutasarrıflığına yeniden atandı. Bu yıllarda pek çok devlet belgesi ve kaynağında ismi eski İzmit mutasarrıfı şeklinde anılmaktaydı. Miladi takvimle 16 Temmuz 1876 tarihli *Takvim-i Vekayî*'de yer alan ifade tam olarak şu şekildeydi:

*"İzmit Sancağı Mutasarrıflığı mutasarrıf-ı esbak saadetlü Agâh Efendi hazretlerine..."*³¹

Bu ikinci döneminde maaşı aylık yedi bin kuruş olarak tespit edildi. Bu dönemde beş ay boyunca İzmit Mutasarrıflığı görevini sürdürdü.³² Sultan V. Murat döneminde memuriyete dönen Agâh Efendi, Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla daha önemli görevler için bir namzet haline geldi. Bu görevler arasında İzmit Mutasarrıflığı görevinin son bulmasının ardından başlayan Şura-yı Devlet azalığı da sayılabilir. Bu göreve atanırken de yine *Takvim-i Vekayî*'de eski görevine atıf yapılarak tanıtılmıştı:

*"Şura-yı Devlet Azalığı İzmit mutasarrıf-ı esbaki saadetlü Agâh Efendi hazretlerine..."*³³

Agâh Efendi'nin sonraki günlerinde sabık Sultan V. Murad'ın yeniden tahta çıkarılması için

25 BOA. A.MKT.MHM. 461/98.

26 Takvim-i Vekayî, 21 Cemazielahir 1290, s.1.

27 BOA. DH. SAİD 1/99.

28 Şakir Paşa, Rusçuk (1869), Bağdat (1869) ve Hersek (1871) mutasarrıflıkları ve Petersburg sefirliği (1879), Girit vali vekilliği (1889) ve Anadolu ıslahatı umumi müfettişliği (1895) gibi önemli görevlerde bulunmuştu. Özcan Mert, "Çapanoğulları", DIA, Cilt 8, s. 221-224.

29 İskit, Agah Efendi, s. 49-50.

30 BOA. MF. MKT. 18/57.

31 Takvim-i Vekayî, 23 Cemazielahir 1293, s. 1. (Bkz. Ek 3)

32 BOA. DH. SAİD. 1/99.

33 Takvim-i Vekayî, 6 Şevval 1293, s. 1.

girişilen bir saray komposunun parçası olması nedeniyle önce Bursa'ya daha sonra Ankara'ya sürgüne gönderildi. Altı yıl sonra affedildiyse de kalan yılları Rodos, Midilli mutasarrıflıkları gibi taşra ve Atina sefirliği gibi ülke dışı görevleriyle geçti. Bu görevlerinde de devlet nişanlarına ve halkın sevgisine mazhar oldu.³⁴

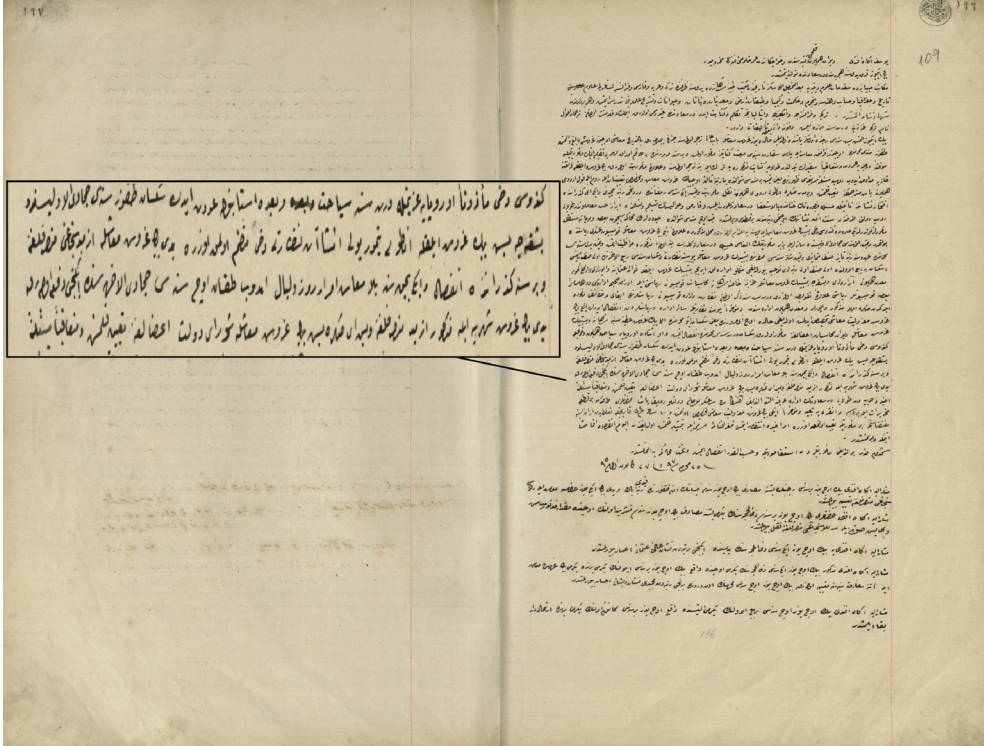
Sonuç olarak Agâh Efendi'nin İzmit Mutasarrıflığı iki kısa dönemi içermek üzere toplamda bir buçuk yıl sürmüştür. Agâh Efendi, gazeteci, sanatçı, siyaset adamı, diplomat ve bürokrat gibi bir çok kimliğe sahipti. Bu çok yönlü görüntüsü ile Tanzimat aydını profiline tam manasıyla oturmuştur. Böylesi karakterlerin gerek merkezi vilayetlerde gerekse taşrada sunabilecekleri katkılar tahmin edilebilir. İzmit Mutasarrıflığı görevinde de Agâh Efendi'nin zorlu bir süreç içerisine giren Anadolu demiryolu projesi ile ilgili problemin çözümüne katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Genel hatlarıyla yoğun birer icraat dönemi gibi gözükmesine de şehir hafızası açısından böylesi bir entelektüel ve devlet adamının bu döneminin hatırlanması önem taşımaktadır.

34 BOA. İ. DH. 922/73113; BOA. İ. DH. 962/76092; BOA. Y. MTV. 16/2.

KAYNAKÇA

- "Agâh Efendi", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2002, Cilt. I, s. 124.
- BOA. A. MKT. MHM. 454/41.
- BOA. A. MKT. MHM. 474/56.
- BOA. A. MKT.MHM. 454/30.
- BOA. A.MKT. MHM. 451-57.
- BOA. A.MKT.MHM. 461/98.
- BOA. DH. SAİD 1/99.
- BOA. HR. TO. 10/71.
- BOA. İ. DH. 12954/102224.
- BOA. İ. DH. 654/45467.
- BOA. İ. DH. 922/73113
- BOA. İ. DH. 962/76092
- BOA. İ. HR. 299/18971.
- BOA. İ.DH. 671/46754.
- BOA. MF. MKT. 18/57.
- BOA. Y. EE. 23/7.
- BOA. Y. MTV. 16/2.
- BOA. Y. PRK. BŞK. 11/20.
- Bostan, İdris, "İzmit", *DİA*, Cilt: 23, s. 536-541.
- Demir, Hamza, "Tercüman-ı Ahval", *DİA*, Cilt 40, 2011, s. 495-497.
- Demir, Kenan, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, Nisan 2014, s. 57-88.
- Güneş, Mehmet, "Tanzimat Dönemindeki İdare Düzenlemelerin Kocaeli'ye Yansımaları", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II Bildiri Kitabı*, Kocaeli 2016, s. 555-561.
- İskit, Server, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz ve Agâh Efendi*, Ankara 1937.
- Mert, Özcan, "Çapanoğulları", *DİA*, Cilt 8, s. 221-224.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 154.
- Taha Toros Arşivinden Namık Kemal'den Agâh Efendi'ye Mektuplar* (TT 570246).
- Takvim-i Vekayi*, 18 Cemaziyellevvel 1288, s.1.
- Takvim-i Vekayi*, 21 Cemazielahir 1290, s.1.
- Takvim-i Vekayi*, 23 Cemaziyelahir 1293, s. 1.
- Takvim-i Vekayi*, 6 Şevval 1293, s. 1.
- Yüce, Nuri, "Çapanzade Agâh Efendi", *DİA*, Cilt 1, 1998, s. 447-448.

EKLER

کوهی دخی ماؤزنا اردو یا غزنیله دره سنه سیاحتنا و بیله دهره دستاره یوردیه ایرتک سفاه ظفره سنه جمال اولدیسه
 بشقیم سیه یل غزیه ایلق اولور بولدا انشا نه نطقه دخی نطق اولدی بوزره وین یل غزیه معاکل ازینجه نطق
 ویرسنه کله نه انصاف وایغجه نه بلا معامه اولدی و دلیال اهره سفاه اولدی سنه حجامدان ازینجه نطق ایچ
 بی یل غزیه شهریم ایله نطق اولدی و بهر انصاف بهر یل غزیه معاکل شوران دولت انصاف لغه نطقه و انصاف سنه

Ek 1- Agah Efendinin Sicil-i Ahval Kaydı ve İzmit Mutasarrıflığına İlişkin Bölümler

Ek 2- Ağah Efendi'nin İlzim Mutasarrıflığı'na ilk tayinini gösteren 18 Cemaziyellevvel 1288 Takvim-i Vekayi Gazetesi

۱۸۲۷

سنه ۱۰ غروب برنقصه سی ۲۰ ایزه

جیرک رزمی دولت عثمانیه

فی ۲۳ جمادی الآخرة سنه ۱۲۹۳ جمعه اربعی

مفتش کلان رفتلو حسن افندی به ثالثه نیش نلغراف مدبری رفتلو ادهم افندی به ثالثه رومچین نلغراف مدبری رفتلو ادهم افندی به ثالثه شیخ نلغراف مدبری رفتلو عصمت افندی به ثالثه ماده نلغراف مدبری رفتلو حسن افندی به ثالثه	اطنه ولایتی دفتر اربانی حلب ولایتی دفتر اربانی اسبق سعادتلو خیری افندی به سلاطین نلغراف ووسته مفتشی عزتلو خیری افندی به رئیسه ثابیه صنفه ثابیه	خلاصه قسم رسمی { توجیهات قسم غیر رسمی { داخلیه
---	---	--

ازمید سنجانی منصرفانی متصرف اسبقی سعادتلو آگاه افندی حضرت تبریننه

اولان طوهرت بات فوق العاده دوناو عصمتلو	مصدق فاضل باشا مر حومک مخدومی دولت افندی حضرت تبرینک عهدده سنه رتبه سامیه و بین ولایتی دفتر اربانی سعادتلو خالص افندی رتبه اولی صنف اول
سعادتلو خلیل افندی به	ازمید سنجانی منصرفانی متصرف اسبقی سعادتلو آگاه افندی حضرت تبریننه
سعادتلو خلیل افندی به	باستالی اوراقی مدرلکی خارجیه مکتوبیجیبی سابق سعادتلو خلیل افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	خارجیه مکتوبیجیبی رتبه اولی صنفه ثابیه آمدی دیوان همایون خلفاستدن سعادتلو رأفت بك افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	ضبطیه نظارت جلیله سی معاوتکی اوقاف همایون حوالات مدبری سابق سعادتلو آگاه افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	اوقاف همایون حوالات مدرلکی ضبطیه نظارت جلیله سی معاوی سابق سعادتلو رفعت افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	محکمیه استیفاة تجارت اعضاضانی خارجیه خلفاستدن عزتلو امین بیکه
سعادتلو خلیل افندی به	دیوان بکر ولایتی مجلس راستی دیوان مجلس مجیز رئیس سابق قضیلنلو توری بك افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	محکمیه مجیز چرا داره اعضاضانی رتبه اولی صنفه ثابیه مجلس اجراءت اعضاضاندن سعادتلو قسطلکی افندی به
سعادتلو خلیل افندی به	بودقه مجیددا تشکیر بیوریلان اعشار نظاری اورمان مجلسی راستی کا کان عهدده سنه قانق اوزره سعادتلو متر بك افندی حضرت تبریننه
سعادتلو خلیل افندی به	ویاه سفارت سنه سی اربکی کتابی رتبه ثابیه صنفه ثابیه باب عالی ترجه اولده سی خلفاستدن عزتلو اسعد بیکه
سعادتلو خلیل افندی به	بفاد ولایتی مجلس مجیز راستی عماره متصرفی سابق عزتلو بجفت بیکه

طوب حیوانی جفت ۱	فضائل دولتلو صدر اعظم محمد زشدی باشا حضرت تری	۴۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	دولتلو سماحتلو شیخ الاسلام خیر افندی حضرت تری	۲۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	مجالس عالییه مأمور ایتانو دولتلو کامل باشا حضرت تری	۵۰۰
چوناغ حیوانی جفت ۱	شورای درت رئیس ایتانو دولتلو مدحت باشا حضرت تری	۳۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	طوب شاه مشیری دولتلو رضا باشا حضرت تری	۳۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	مجالس عالییه مأمور دولتلو نامق باشا حضرت تری	۵۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	فیودان دریا دولتلو احمد باشا حضرت تری	۲۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	خارجیه نظاری دولتلو صفوت باشا حضرت تری	۱۵۰
طوب حیوانی جفت ۱	مجالس عالییه مأمور دولتلو خلیم باشا حضرت تری	۱۰۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	عدلیه نظاری دولتلو خلیل باشا حضرت تری	۳۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	معارف نظاری دولتلو جودت باشا حضرت تری	۱۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	مالیه نظاری دولتلو غالب باشا حضرت تری	۱۵۰
طوب حیوانی جفت ۱	نافعه نظاری دولتلو نور ورو باشا حضرت تری	۲۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	مایین همایون مشیری دولتلو عضو قنولونوزی باشا حضرت تری	۵۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	تجارت نظاری دولتلو عضو قنولونو محمود باشا حضرت تری	۲۰۰
طوب حیوانی جفت ۱	خاصه مشیری دولتلو رفیع باشا حضرت تری	۱۵۰

Ek 3 - Agâh Efendi'nin İzmit Mutasarrıflığı'na ikinci kez tayinini gösteren 23 Cemaziyelahir 1293 Takvim-i Vekayi Gazetesi

BİRLİKTE YAŞAMDAN YOL AYRIMINA: MİLLİYETÇİLİKLER ÇAĞINDA DARICA'DA TÜRK-RUM MÜNASEBETLERİNE DAİR GÖZLEMLER

FİKRETTİN YAVUZ*

Giriş

İzmit Körfezi'nin girişinde bulunan ve yörenin en eski yerleşim birimlerinden biri olan Darıca, Türk hâkimiyetine girdikten 1922 yılının sonlarına kadar Müslüman ve Rum Ortodoks cemaatinin birlikte yaşadığı bir sahil kasabası olmuştur. 19. yüzyıla kadar Rum nüfusun yoğun olduğu Darıca'da yüzyıl içerisinde Müslüman nüfusta önemli miktarda bir artış olduğu dikkati çeker. Yine bu yüzyıla kadar Darıca, birlikte yaşamın olduğu birçok Osmanlı kent ve kasabasından farklıdır. Yani Türk ve Rum nüfus arasında ciddi herhangi bir vaka veya problem yaşanmamıştır. Ancak Fransız İhtilal'i'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik/ulusçuluk fikri çok uluslu imparatorlukları etkilemeye başlayınca durumun değişmeye başladığını görüyoruz. İhtilal'den günümüze dünyayı şekillendiren milliyetçilik fikrinin neticesi olarak zuhur eden ayrılıkçı hareketler 19. yüzyıla damgasını vurmuş bu durumdan en fazla etkilenenlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Aslına bakılırsa etnik milliyetçilik, yüzyılın başından itibaren Osmanlı azınlıkları arasında yayılmış ve bunun neticesinde azınlıklar arasında bağımsızlık hareketleri baş göstermişti. Yani birlikte yaşamın olduğu Osmanlı yerleşim birimlerinde ayrılık tohumları, yüzyılın başında atılmaya başlanmıştır.

İşte bu tarihten itibaren neredeyse beş asırlık bir birlikte yaşama tecrübesi olan Darıca'da bu birlikteliğin temelleri yavaş da olsa sarsılmaya başladı. Darıca'da söz konusu birlikte yaşamın sona ermesi yaklaşık bir asırlık bir süreç neticesinde gerçekleşmiştir. Aslında Türk ve Rum nüfusun arasının açılmasına, iki toplum arasında ciddi kırılmaların yaşanmasına bazı hadiselerin sebep olduğunu söyleyebiliriz. Milliyetçilikler Çağı diye bilinen 19. yüzyılda Yunan İsyanı ve 1897 Osmanlı-Yunan Harbi ana kırılma noktaları olarak görülebilir. I. Dünya Savaşı'ndaki bazı hadiseler, Mütareke ve Milli Mücadele dönemlerindeki Yunan İşgali, Türk ve Rum toplumunun birlikte yaşama tecrübesinin sona ermesine sebep oldu. Bu bildiride Darıca'da Türk ve Rum nüfusun birlikte yaşama örneğinin sona ermesinin nedenlerini, birlikte yaşama tecrübesinin bozulmasının temellerinin atıldığı 19. yüzyılda iki toplum arasındaki ilişkiler, ortaya çıkan problemler ve karışıklıklar özelinde, devletin ortaya çıkan sorunlar karşısındaki tavrı ile birlikte irdelemeye gayret edeceğiz. Konuyu daha ziyade arşiv belgeleri üzerinden ele alarak Osmanlı Devleti'nde birlikte yaşamın bu süreçte sona erdiği birçok şehir ve kasabadaki genel perspektifin anlaşılmasına da katkı yapmayı hedefliyoruz.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Esentepe Kampüsü, 54187 Sakarya-Türkiye, e-posta: fyavuz@sakarya.edu.tr

Darıca'da birlikte yaşamın sona ermesini birkaç evrede ele almak mümkündür. Kronolojik olarak bakıldığında Yunan İsyanı, 1897 Osmanlı-Yunan Harbi, I. Dünya Savaşı ve Mütareke ve Milli Mücadele dönemlerini ana kırılma noktaları olarak tespit edebiliriz. Çalışmamızda meseleyi başından sonuna ele almakla birlikte daha ziyade ilk iki dönem üzerinde durmaya gayret edeceğiz. Söz konusu dönem genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin dönüşüm çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan Tanzimat süreci ile II. Abdülhamid'in saltanatını kapsamaktadır.

A. YUNAN İSYANI VE TANZİMAT SÜRECİ

Birlikte yaşama tecrübesinin sona ermesinde ilk dönem olarak tanımlayabileceğimiz Yunan İsyanı esnasında Darıca'da tam da Mora İsyanı'nın başladığı sırada bazı kıpırdanmaların olduğunu arşiv vesikalarına yansıyan gelişmelerden anlıyoruz. 14 Kasım 1821 tarihini taşıyan bu belgelerden birinde, Rumlar arasındaki fesat dolayısıyla Darıca'dan kaçan Giritli bir Rum'un eşyası hakkında Gebze naibine yazı gönderildiği dikkati çeker. Söz konusu yazıda firar eden kişinin malına devletçe el koyulmasına karar verildiğini görüyoruz.¹ Sadece bu belgeden bile Mora İsyanı'nın olumsuz sonuçlarının Darıca'ya da yansıdığını söyleyebiliriz. Bu tarihten sonra ikinci kırılma noktası olan Osmanlı-Yunan harbine kadar yani yüzyılın sonuna değin gerek Darıca ile ilgili gelişmeleri gerekse Türk ve Rum nüfusu arasında hadiseleri/ilişkileri yine arşiv vesikalarından izlemek mümkündür. Gelişmeler, ilişkilerin doğal seyrinde devam ettiğini, zaman zaman bazı sürtüşmeler ve adli vakalar meydana gelse de, Türk ve Rum nüfus arasında ciddi ayrışmaya sebep olacak hadiselerin yaşanmadığını göstermektedir.

İsyanın devam ettiği sürede Osmanlı yönetiminin Rum tebaasına karşı herhangi bir olumsuz tavır içerisinde olmadığı, Darıcalı Hristo'nun kardeşleri Vasilaki ve Andon'dan kalan bahçesine Darıca'nın zabiti olan Hacı Mehmed'in tapu teklifiyle müdahale etmesinin önüne geçilmesine yönelik Gebze naibine yazılan hükümden anlaşılmaktadır.² Yine bu sırada Gebze naibine yazılan başka bir hükümde, 1823 ve 1824 yıllarında Darıcalı Rumlardan fazla vergi aldığı yönündeki iddiaların araştırılması sonucunda, mültezim Ahmed adlı kişiden gayri hukuki şekilde aldığı otuz bin kuruşun geri alınmasına yönelik talimat verildiğini görüyoruz.³ Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere yetkililerin Gayrimüslimlere yönelik tavır Rum isyanının devam ettiği süreçte herhangi bir değişim göstermemiştir. Ancak milliyetçiliğin yayılmasına paralel olarak yüzyılın sonuna doğru birlikte yaşamın ortadan kalkmasına giden süreçte, tüm bu hadiselerin bir zihni altyapı hazırladığına da şüphe yoktur.

Mora İsyanı'nı müteakip devletin sadece Rumlara değil tüm Gayrimüslim tebaasına karşı herhangi bir önyargı ile hareket etmediğini birçok hadise örneğinden hareketle söyleyebiliriz. Aksine Gülhane Hattı Hümayun'u ile bütün tebaasının, Islahat Fermanı ile ise Gayrimüslimlerin haklarını hem kayıt altına almış hem de onlara yeni haklar vermişti. Darıca örneğine baktığımızda da yetkililerin Müslim Gayrimüslim tebaaya yönelik herhangi bir önyargı taşımadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna bir örnek Gülhane Hattı'ndan önce Darıca'nın Aya Nikita mahallesindeki Rum kilisesinin tamirine müsaade edilmiş olmasını gösterebiliriz.⁴ Bu izin Osmanlı Devleti'nin geleneği dikkate alındığında doğal karşılanmalıdır. Ancak büyük bir isyan sonrasında oldukça önemli bir toprak parçası kaybı yaşandıktan sonra devletin, geleneğin aksine hareket etme ihtimali olduğunu da dikkate almak gerekir.

1 BOA. C. ML. 747/30428, 18/S./1237 (14 Kasım 1821).

2 BOA. A. DVNSAHK.IS.d 20/109, Evail-i L. /1239 (30 Mayıs- 8 Haziran 1824).

3 BOA. A. DVNSAHK.IS.d 20/146, Evail-i L. /1240 (19 Mayıs-28 Mayıs 1825).

4 BOA. C. ADL. 24/1461, 29/B./1247 (3 Ocak 1832).

TANZİMAT YILLARI

Tanzimat'ın ilk yıllarında iki toplum arasındaki ilişkilerde arşiv vesikalarına genelde alacak verecek davası, arazi anlaşmazlıkları, hırsızlık, darp ve tecavüz gibi adli vakaların yansıdığı görülmektedir.⁵ Bu hadiselerle ilgili olarak birçok örnek vermek mümkündür. Söz gelimi mirasla ilgili olarak Deavi Nezaretî'nin (sonradan Adliye Nezaretî) 12 Aralık 1846 tarihli bir belgesinde, Darıca'da Tepe Karyesi'nde?, Anastas Yorgaki'nin altı bin kuruşluk mirasına yine aynı köyden Panayot, Hacı Escilot ve Hacı Belheron ve Hacı Nikola adlı zimmilerin müdahale etmelerine müsaade edilmemesine dair İzmit muhassılına (vergi tahsilcisi) bir şukka (tezkere/pusula) yazılmıştır.⁶ Bir başka örnekte devlet Rum vatandaşlarının borçlarını taksitle ödeyeceklerine dair taahhütte bulunmalarını kayıt altına alarak bir anlamda vatandaşına kefalet etmiştir. Kostanti adında Avrupalı bir tüccarın Darıcalı iki Rum'dan on altı bin yedi yüz yirmi kuruş alacağı olduğu, borcun bir kısmının bir sarraftan havale edildiği, geriye kalan kısmın ise söz konusu kişi tarafından talep edildiği, Hariciye Nezaretî'nin yazışmalarına yansımıştır.⁷ Bu konuda İzmit Kaymakamı Mustafa Arif, Sadarete gönderdiği yazısında Darıcalı Haralam ve Toma adlı bu iki kişinin borçlarını doksan bir gün içerisinde ödeyeceklerine dair taahhütte bulduklarını bildirdi.⁸

Yine bu sırada yapılan ilginç şikayetlerden birinde Apostol, babasının katili olduğunu söylediği Çolakoğlu Ali'nin yakalanmasını istiyordu. Şikayetinde 1823 yılında kendisi bir yaşındayken babası Dukatoz'un sekiz bin beş yüz kuruş alacağını istediği Ali tarafından Darıca'da çarşı içerisinde bir kasap dükkanında öldürüldüğünü belirtmiş, o sırada İstanbul'da bulunan Ali'nin suçlu olduğu ve bunun herkesçe bilindiği için meselenin Meclis-i Vala'da usulü dairesinde ele alınmasını talep etmişti.⁹ Apostol'un bu şikayetinin ne şekilde neticelendiğini kayıtlardan takip edemiyoruz. Ancak yine bu sırada Darıca ahalisinin arazileriyle ilgili şikayetlerinin karşılık bulduğunu görüyoruz. Sarı Simon, Haralambo ve Dimitri aldı üç kişi, Darıca ahalisinin eskiden beri koyunlarını otlattığı yerleri ziraat etmek amacıyla fuzuli olarak almak isteyince, bu kişilerin müdahalesinin önlemesi için Kocaeli muhassılı Osman ve Gebze kazası naibine bir hüküm yazılmıştı.¹⁰

Darıca'da yetkililerin dolayısıyla devletin Tanzimat sürecinde bu tür olaylarda Müslim Gayrimüslim arasında adalet noktasında bir ayrım yapmadığını gösteren daha birçok hadise olduğu dikkati çeker. Mesela, bir Rum ailenin kendi arasındaki problemi çözüme kavuşturmak ile yine bir Rum'a bir Müslüman'ın veya bunun tersine bir Müslüman'a Rum'un gayri kanuni davranışlar içinde bulunmasına aynı tavrın gösterildiğine dair onlarca örnek verilebilir. Bir Rum ailenin üyeleri arasında meydana gelen şu olay buna bir örnektir. Darıcalı Kasandra adında bir Hıristiyan, kızının çocukları Yanko ve Lazkari hakkında bir şikayet dilekçesi vererek, kendisini malını bize ver diyerek zorladıklarını ve on bin kuruştan fazla malını zapt ettiklerini ifade etmişti. Kasandra bu paranın geri alınması, bu mümkün değilse, bu kişilerin zorla mahkemeye çıkarılmalarını talep etti. Deavi Nezaretî bu dilekçeyi dikkate alarak İzmit Kaymakamı'na bu

5 Burada şu hususu belirtmek gerekir ki yukarıda sayılan hadisler 19. yüzyıla özgü olaylar değildir. Darıca örneğine bakıldığında, her toplumda ve yerleşim yerinde olduğu gibi bu yüzyıl öncesinde de benzer hadiselerle rastlandığı görülmektedir. Bu konu hakkında İstanbul Ahkam Defterleri'nden alınan hükümler için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Darıca*, haz. Said Öztürk, Darıca Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2005.

6 BOA. A. MKT. DV. 04/97, 24/Z./1262 (12 Aralık 1846).

7 BOA. HR. MKT. 9/23, 12/N./1261 (14 Eylül 1845).

8 BOA. A. MKT. 37/31, 09/Ra./1262 (26 Şubat 1846).

9 BOA. A. DVN. 27/72, 07/B./1263 (04 Temmuz 1847).

10 BOA. A. DVNSAHK.IS.d 23/21, Evahir-i Ca./1264 (26 Nisan-4 Mayıs 1848).

işin çözüme kavuşturulması için bir şukka gönderdi.¹¹ Birkaç ay sonra Kasandra'nın vekili olan Hristo bu konuda bir dilekçe daha vererek, damatları Dimitri ve Dimitraki ile oğulları Yorgi, Yanko ve Lazkari'nin Kasandra'nın neyi var neyi yok elinden alarak onu sokağa attıklarını belirttikten sonra, bu kişilerin Gebze'de orada olmaz ise İstanbul'da mahkeme edilmeleri talebinde bulundu. Bunun üzerine Gebze Kaymakamlığı'na gönderilen şukkada İshak adında bir mübaşirin konuya nihayet vermek üzere tayin edildiği, mübaşire kaymakamlıkça gerekli yardımın yapılması talimatı verilmişti.¹²

Yine bu sırada Müslim- Gayrimüslimler arasındaki bir arazi anlaşmazlığında devletin aynı tavrı gösterdiğine şahitlik ediyoruz. Darıcalı Kostanti şikayetinde, iki arkadaşı ile 1842 senesinde Pertev Paşa arazilerinden birkaç dönüm tarlayı Cavlakoğlu Ali ve Hacı Kostanti oğlu Ligori'den vekaletle satın almış olduklarını, muhassıllık tarafından kendilerine tapularının da verilmiş olduğunu belirttiler. O günden itibaren tarlaları ziraat edip vergilerini verdiklerinin altını çizen Kostanti, bu tarihte (1853) Çirozoğlu Hüseyin ile Kaçakoğlu Dimitri'nin ahalinin arazilerinden fazla miktarda almışsınız diyerek söz konusu arazileri cebren zapt ettiklerini, ellerindeki fetva uyarınca yapılan bu müdahalenin önlenmesi için İzmit meclisinde konunun ele alınması için İzmit muhassılına bir emir gönderilmesi talebinde bulundu.¹³ Kostanti'nin şikayeti üzerine Kocaeli Sancağı Muhassılı Ahmet Paşa ve Gebze kazası kadısına bir hüküm gönderilerek, Kostanti'nin tasarrufunda bulunan yerlere Çirozoğlu Hüseyin ile Dimitri'nin müdahalesinin önlenmesi talimatı verildi.¹⁴

Bu konuda devletin vatandaşına yönelik tavrına en iyi örnek, bir Müslüman'ın Gayrimüslim'in arazisine yaptığı müdahale hakkında verdiği karardır. Yapılan şikayetten, Mayıs 1853'te İbrahim adlı bir Müslüman'ın Anesti adlı bir Rum'un kiraz bahçesine müdahale ettiği anlaşılmıştı. Verilen karar bu müdahalenin menni, bahçesine müdahale edilen Rum'un zararının tazmin edilmesi ve bundan sonra mahsul kiraz vesaire müdahale edilmemesi yönündeydi.¹⁵ Türk Rum örneğinde olduğu gibi bir Rum'un ırkdaşına yönelik bu türlü bir müdahalesine de müsaade edilmediğini görüyoruz. Kasım 1855'te Darıcalı Hristo ve kardeşleri, çıraqları olan Yanni ve karısı Sofya'nın, arsalarını zapt ederek ev yaptıkları şeklinde bir şikayette bulundular. Arsaları zapt edilen Hristo ve kardeşleri şikayet dilekçesi yazarak, kaza meclisinde orada olmaz ise sancak meclisinde bu durumun düzeltilmesi için karar alınmasını talep ettiler. Bu konuda Gebze müdürüne yazılan yazıda, meselenin hakkıyla çözüme kavuşturulması talimatı verildiğini görüyoruz.¹⁶ Aynı yıl içerisinde iki gayrimüslim arasındaki arsa ve ev davasının çözüme kavuşturulması meselesinin İzmit Kaymakamlığı'nca yakinen takip edilmesi talimatı verildiğine şahitlik ediyoruz. Darıcalı Yorgi Gördes iki yıl önce Sırp Mihalaki adlı kişiye ev ve arsasını satmasına rağmen, sattığı evden çıkmamış, şikayet neticesinde kendisi ortadan kaybolmuş, ailesi ise yaygara koparmıştı. Bu konuda İzmit Kaymakamı'na yazılan yazı Osmanlı yönetiminin adalet noktasında Gayrimüslimlere karşı herhangi bir önyargı taşımadığının, adeta kılı kırk yardığının bir göstergesidir. İzmit Kaymakamı'na verilen talimat evi satın alan Mihalaki'nin mağduriyetinin giderilmesi, evin kendine verilmesi ve hatta iki yıllık kirasının da alınması şeklindeydi.¹⁷

11 BOA. A. MKT. DV. 57/31, 27/C./1268 (19 Mart 1852).

12 BOA. A. MKT. DV. 61/100, 11/Za./1268 (27 Ağustos 1852).

13 BOA. A. DVN. 87/47, Selh-i C./1269 (31 Mart- 9 Nisan 1853).

14 BOA. A. DVNSAHK.İS.d 23/146, Evahir-i Ca./1269 (1-11 Mart 1853).

15 BOA. A. MKT. DV. 72/91, 13/Ş./1269 (22 Mayıs 1853).

16 BOA. A. MKT. DV. 86/62, 09/Ra./1272 (19 Kasım 1855).

17 BOA. HR. MKT. 96/17, 21/R./1271 (10 Ocak 1855).

1859 Ağustos'unda Yusuf oğlu Hasan bir hırsızlık hadisesi nedeniyle Darıcalı birkaç Rumdan şikayetçi oldu. Buna göre Keberoğlu İstavri ve oğlu Nikola, Kahyaoğlu Dimitri, Demyaoğlu İstefani ve Kayıkçı Çolak Koti ve Kalafatçı Sotiri ve damadı Arşak evine girip elli dört Mahmudiye altını ile kıymetli bazı eşyalarını gasp etmiş ve hatta ailesini dahi alıp kaçmışlardı. İzmit Kaymakamı'na, böyle bir zulme göz yumulmasının mümkün olmadığı, suçluların behemehal meydana çıkarılarak cezalandırılmaları gerektiği talimatı verildi.¹⁸ Bu olaydan sadece birkaç ay sonra Kör Ali adlı bir Müslüman için aynı kararın verildiğini görüyoruz. Darıca'da ekmekçi Beraloğlu Dimitraki bağcı amelesinden olan Kör Ali'den ekmek borcundan dolayı alacağı karşılığında simli bir silahlığı, 2500 kuruş karşılığında almış ve tüccardan Panayot'a rehin vermişti. Olay Panayot'un yetkililere başvurusuyla ortaya çıktı. Buna göre Kör Ali geceleyin Panayot'un evine girmiş, bu durum aileyi telaşlandırdığı için Panayot ailesini İstanbul'a göndermişti. İzmit Kaymakamı'na yazılan yazıda herkesin emniyetli bir şekilde yaşamaları istendiğinden olayın araştırılması talimatı verilmişti. Verilen talimatta altı çizilen husus Darıca'dan firar ederek çevrede gezdiği bilgisi alınan Kör Ali'nin bu işi yapmış ise yaptığı için caiz olmadığı, yakalanıp sorgulanması ve kanundaki gerekli cezaya çarptırılmasıydı.¹⁹

Tanzimat'ın bu yıllarında arşiv kayıtlarına yansıdığına göre sıradan hale gelmiş olan arazi müdahalelerine bir başka örnek, Darıca'da Sultana adlı bir kadının Küçük Liman yolundaki tarlasına yapılanla ilgiliydi. Şehzade Sultan Mehmed Han vakfı dahilinde bulunan tarlaya Darıcalı Luka'nın içerisindeki ağaçları söküp ziraat yapmak niyetiyle müdahale etmesinin üzerine Sultana'nın vekili, kadın adına şikayette bulundu. Söz konusu şikayet üzerine İzmit Kaymakamı'na, bu müdahalenin meclis marifetiyle araştırılarak önüne geçilmesi talimatı verildiğini görüyoruz.²⁰ İzmit Livası Kaymakamı Mehmed konuyla ilgili 8 Ekim 1860 tarihli yazısında, meselenin çözüme kavuşturulması için İstanbul'dan bir molla (kadı) tayini ile Darıca'da yerinde araştırma ve inceleme yapılarak gerçeğin ortaya çıkartılmasına yönelik bir görüş bildirdi.²¹ Sultana kadının tarlasını geri almadığını, yani olayın seyrini elimizdeki belgelerden maalesef takip edemiyoruz. Ancak kesin olan şey devletin bu hadisenin üzerine gittiği ve meseleyi çözüme kavuşturmak istediğidir. Bu sıradaki bir başka örnek Darıca iskelesinde yolsuzluk yaptığı haber alınan Yorgi adlı kişinin yaptığı için önüne geçilmesi çabasıdır. İskeleyi işleten (mültezimi olan) Tavukçubaşı Yorgi'nin yolculardan tarifeye aykırı bir şekilde iki kat ücret aldığı işitildiği için mesele Tersane-i Amire müsteşarına havale edildi. Nihayetinde Yorgi'ye verilen tarifenin iskelede uygun bir yere asılması, yine tarifeye aykırı hareket edecek olursa gerekli cezaya çarptırılması, durumun yerel makamlarca takip edilmesi şeklinde bir talimat verilerek mesele çözüme kavuşturulmak istenmişti.²²

1865 yılının başındaki bazı yazışmalarda Darıca'da gerek yerli Rumlar gerekse burada ikamet eden yabancılar arasında bazı sıkıntıların olduğundan bahsedilmektedir. Darıca'da ikamet eden Yunan uyruklu olduklarını iddia eden kişilerin eşleri, sahip oldukları emlakın vergilerini vermekten imtina etmişlerdi. Bu durum yetkililerin bir araştırma yapmasına, Darıca'da ikamet eden hem yabancıların hem de vergisini vermeyenlerin listelerinin çıkarılmasına neden olmuştu. Bunun yanı sıra bu esnada yabancı tabiiyetli bazı kimselerin Darıcalı Müslüman ve

18 BOA. A. MKT. UM. 360/78, 17/M./1276 (16 Ağustos 1859).

19 BOA. A. MKT. NZD. 295/52, 18/R./1276 (14 Kasım 1859), A. MKT. MHM. 171/67, 01/Ca./1276 (26 Kasım 1859)

20 BOA. A. MKT. UM. 417/90, 12/M./1277 (31 Temmuz 1860).

21 BOA. A. MKT. UM. 432/39, 12/Ra./1277 (08 Ekim 1860).

22 BOA. A. MKT. DV. 193/80, 22/Z./1277 (1 Haziran 1861).

Rumları rahatsız ettiği, Darıcalıların bu konuda şikayetçi olmalarından anlaşılmaktadır.²³ Tüm bu örneklerden de anlaşılacağı üzere devlet Tanzimat sürecinde Müslim-gayrimüslim ilişkileri çerçevesinde toplumsal düzenin korunması noktasında mümkün mertebe adaleti gözetmiş, tebaasına yönelik herhangi bir ayırım yapmamıştır. Buna mukabil yani devletin bu tavrına rağmen, özellikle Türkler ile Rumlar arasında meydana gelen hadiselerin, iki toplumun birbirinden kopuşunun zeminini hazırladığı ve bunun nabzının giderek arttığı, süreçte meydana gelen olaylara bakıldığında rahatlıkla görülebilir. Tabii bu sırada yani Islahat Fermanı sonrası ortaya çıkan durum, Hicaz, Lübnan ve Girit'te meydana gelen olaylar, Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya yönelik tavırları da buna eklenince ayrılık ve kopuş kaçınılmaz bir hal almıştır. Aşağıdaki hadise bir taraftan Osmanlı makamlarının adalet noktasında gösterdikleri itinaya delil teşkil ederken, öte taraftan iki toplum arasında meşrutiyete giden süreçte zihni ayrılık ve kopuşun hızlanmasına yönelik sebepler hakkında ipuçları vermektedir.

ÖRNEK BİR OLAY: YAHYA AĞA HADİSESİ

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sürecinde vatandaşına yönelik adalet anlayışını en iyi şekilde 1860 yılının başında Darıca'da meydana gelen bir adli vaka üzerinden takip edebiliriz. Darıcalı Yahya Ağa'nın evi bir grup Hıristiyan tarafından basılmıştı. Ağa'nın ifadesine göre 16 Şubat 1860 Perşembe gecesi iki Hıristiyan ve yedi Hırvat silahlı olarak evlerinin duvarından aşırıp evine girerek, sandıkta bulunan bir buçuk kıyye²⁴ altınını, üç saati ile silah ve eşyasını gasp ederek kaçırmışlardı. Yahya Ağa durumu hemen Gebze Kazası Müdüriyeti'ne bildirmiş, yapılan takibat neticesinde bu kişiler ele geçirilmiş ancak gasp ettikleri eşyalar üzerlerinde bulunamamıştı.²⁵ Konuyla ilgili kendisinden bilgi istenen İzmit Kaymakamı'nın Meclis-i Vala'ya gönderdiği yazı olayın ayrıntılarını ortaya koymaktadır. Buna göre, Yahya Ağa'nın durumu yetkililere aktarmasının ardından ele geçirilen bu kişiler ile Yahya Ağa Gebze Meclis'i'nde sorgulanmış ve yüzleştirme neticesinde Ağa saldırganları teşhis etmişti. Bu kişiler ilk yüzleşme esnasında suçlamaları reddetmiş, daha sonra İzmit'te yapılan sorgulamada ise suçlu olduklarını kabul etmişlerdi. Bunun üzerine diğer saldırganların yakalanması için emirler verildi. Bu sırada Yahya Ağa ve karısı İstanbul'a gitmiş olduklarından kendileri İzmit'te sorgulanamamıştı. Çalınan mallarla ilgili de henüz bir gelişme olmadığı için yüzleştirilmek ve sorgulanmak üzere Yahya Ağa'nın İzmit'e gönderilmesi talep edilmişti.²⁶ Darıca'da gerçekleşen ve ahaliyi huzursuz eden bu olayın aydınlanması için birkaç ay daha geçmesi gerekti.

Meclis-i Vâlâ'ya Eylül 1860 tarihliyle yollanan sorgu mazbatalarında olayın detayları ortaya çıktı. Buna göre, gece Yahya Ağa'nın evine giren bu kişiler onu darp ettikleri gibi karısını da bıçakla yaralamış, biraz para ile tahvil ve malını gasp etmişlerdi. Yahya Ağa'nın saldırganları teşhis etmesi neticesinde ise suçlular yakalanmıştı. Söz konusu mazbata yazılanlara göre yaralama ve gasp hadisesini gerçekleştiren grup Darıcalı Hıristo De Nikola ile civarda bulunan taş ocağında çalışan biri Avusturya, altısı Osmanlı tebaası yedi Hırvat'tan ibaretti.²⁷ Bu kişiler

23 BOA. HR. TH. 4/10 (25 Şubat 1865).

24 Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir ağırlık birimidir. Halkın okka veya kıyye diye tabir ettiği ağırlık ölçüsü kasaba ve şehirlere göre değişmekle beraber, en bilineni dört yüz dirhemdi. Bu da 1,282 grama tekabül etmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 723.

25 BOA. A. MKT. UM. 398/57. 07/Ş./1276 (29 Şubat 1860)

26 BOA. MVL. 596/101, 19/Ş./1276, (26 Mart 1860).

27 Saldırganların isimleri: Hristo de Nikola, Juhan (Yuhan), Karadağlı Radoboşko, Karadağlı Mitro, Karadağlı Bogopetro, İşkodralı Torori veled-i Miluya, Boşko veled-i Rado, Çolak Petro veled-i Çoro. BOA. A. MKT.MVL.

ilk önce bireysel olarak daha sonra yüzleştirilerek sorgulandıklarında, yaralama ve gasp olaylarını kabul etmediler. Fakat Hırvatlardan biri yakalandığında üzerinde ve bıçağında kan izleri görüldü. Sorgulandığında koyun kestiğini ileri sürdü ancak yakalanan bu şahıs Yahya Ağa'nın tarif ettiği kişiye benziyordu.

Mazbatada yazıldığına göre olayın gerçekleştiği gece yağmur yağdığı için sabah evin önündeki izler takip edilmiş ve nihayet taş ocağında kalan Boşko'nun bu kişilerden olduğu anlaşılmıştı. Öte yandan Yahya Ağa'nın komşuları olan Yüzbaşılıktan emekli Hasan ve Çirozoğlu Hüseyin ağalar da, o gece Ağa'nın evinden sesler geldiğini, bir süre sonra sekiz on Hırvat'ın evden çıkıp Hırvatça konuşarak taş ocağına doğru gittiklerini gördüklerini söylemişlerdi. Yahya Ağa'nın komşusu Çil Ahmedoğlu Mehmed de konuyla ilgili ilginç bir detay verdi. Saldırganlar yakalanıp Gebze'ye götürülürken, Hırvatça bilen bir zabitanın bu kişilerin kendi aralarında Hırvatça keşke öldürseydik diye konuştuklarını duyduğunu ifade etti. Yine söylendiğine göre saldırganlardan Boşko kahvehaneye getirildiğinde hiç bir şey konuşulmadan Yahya Ağa'ya "*senin büyük saatini de aldılar mı?*" diye sormuştu. Bu olaydan bir buçuk sene önce ise Darıca Çorbacılarından biri, ahaliden Hasan Ağa'ya gelip, onun ve Yahya Ağa'nın evlerine Arnavutların saldıracağını haber vermiş, o gece silahlı adamlar beklettiği için taş ocağından gelen Hırvatlar, bu kişileri görünce birkaç el silah atarak geri gitmişlerdi. Bununla birlikte Gebze Kaza Müdürü Yusuf ve ahalinin söylediğine göre bu olaydan üç ay önce saldırganlardan Boşko, Sarı Hüseyin vasıtasıyla Yahya Ağa'dan iki bin kuruş borç istemişti. Sonuç olarak bu bölgede başka Hırvat olmadığı için bu saldırıyı söz konusu kişilerin gerçekleştirdiğine şüphe kalmamış olduğu gibi deliller ve şahitler de onları işaret ediyordu. Nihayet bu kişilerin on beş sene müddetle tersanede küreğe konulmalarına karar verildi. Bununla birlikte çalınan eşya külliyetliydi ve bu kadar aramaya rağmen bulunamamıştı. Bu nedenle eşyaların bulunma ihtimali olduğu için ilgili mercilere takibatın devamına ve herhangi bir ipucuna ulaşma noktasında itina gösterilmesine yönelik talimatların yazılmasına karar verildi.²⁸

Sadaret makamı saldırganların çaldıkları eşyaların bulunması için yerel makamların yanı sıra Zaptiye Müşiri'ne de bir yazı göndererek konuya itina ve dikkat edilmesi talimatını yolladı.²⁹ Tüm bu önlemlere ve uzun araştırmalara rağmen çalınan eşyalar bulunamadı. Meclis-i Vâlâ'nın Yahya Ağa'nın gasp edilen eşyaları konusundaki kararı Osmanlı yönetiminin o sırada adaleti ne derece gözettiğinin de bir tezahürüdür. Gebze Meclisi'nin hazırladığı mazbata ve İzmit Kaymakamı'nın raporu doğrultusunda bu karara varıldığını görüyoruz. Darıca'da yapılan araştırma neticesinde olayın mimarı durumundaki Hırsto'nun Orta Kilise mahallesinde bulunan ve değeri sekiz bin kuruş olan evin yarı hissesine, yine Darıca yakınında değeri bin kuruş olan tarlanın bir hissesine sahip olduğu tespit edilmişti. Toplam dört bin üç yüz otuz üç kuruşluk gayrimenkulü olduğu anlaşılan Hırsto'nun, çalınan eşyalar ortaya çıkartılmadığı için ev ve tarladaki hisselerinin satılmasına ve Yahya Ağa'nın mağduriyetinin giderilmesine karar verildi.³⁰ Böylece saldırganlar yakalanıp kürek cezasına çarptırıldıkları gibi Yahya Ağa'nın zararı da karşılanmış oldu. Darıca'da yaşanan bu hadise yaklaşık bir yıl sürse de adaletin tecellisi için gösterilen çabanın takdire şayan olduğunu söylememiz gerekir. Bu hadise aslında Osmanlı yönetiminin batıda anlatılanın tersine tebaasının haklarını koruma noktasında itina hareket ettiğini, adeta kılı kırk yardığını göstermesi açısından da mühim

120/59, 15/Ra./1277 (1 Ekim 1860).

28 BOA. MVL. 839/106, 25/S./1277 (12 Eylül 1860), A. MKT.MVL. 120/59. 15/Ra./1277 (1 Ekim 1860).

29 BOA. A. MKT. NZD. 329/7, 13/R./1277 (29 Ekim 1860).

30 BOA. MVL. 606/62, 18/B./1277 (30 Ocak 1861), BOA. A. MKT. UM. 452/41, 21/B./1277, (02 Şubat 1861).

bir örnektir. Bununla birlikte burada asıl altının çizilmesi gereken husus, Darıca'da bir Müslüman'a, başlarını bir Rum'un çektiği Hıristiyanların yaptığı saldırının zihinlerde ne şekilde etki bıraktığıdır. Bunu tabii ki mevcut kaynaklardan anlamak pek mümkün değildir. Bununla birlikte iki toplum arasındaki bağların zayıflamasına, böyle bir vakanın menfi manada etki ettiğini de kabul etmemiz gerekir.

B. İKİNCİ KIRILMA NOKTASI 1897 OSMANLI YUNAN HARBI

PAPAZ ANTİMOS HADİSESİ

Kırılma noktalarından biri olan 1897 Harbi'nden birkaç yıl önce Darıca'da bir Papaz Antimos hadisesi meydana gelmiştir ki, meselenin sonuçlanması yaklaşık beş yıl (1886-91) sürmüş ve fakat mesele tamamen kapanmamıştır. Antimos hadisesini ortaya çıkaran olay sıradan bir adli vaki gibi görünmektedir. Darıca'da yetişen üzümün İstanbul'a nakli esnasında mahsul sahipleri ile Darıcalı kayıkçılar ve römorkör vapuruyla mahsulatı taşıyan nakliyeciler arasında olay çıkmıştı. Bahriye Nezareti'nin isteği doğrultusunda Şehremaneti'nden talep edilen bilgi neticesinde bu kavga ve ahali arasındaki anlaşmazlığa Darıca'daki Aya Nikita Kilisesi papazlarından ve Rum Patrikhanesi'nce ruhani sıfatları tecrit edilen Antimos'un sebep olduğu anlaşılmış ve başka bir yere naklinin gerekli olduğu kararı alınmıştı. Darıca'dan başka bir mekana gönderilmesi durumu Adliye Nezareti'ne sorulduğunda, Papaz Antimos'un taraftarlarınca kendisini gizlettiği, kuvvet kullanılmadığı sürece yakalanmasının mümkün olmadığı cevabı alınmıştı.³¹ Hakkında bu şekilde kararlar alınan Antimos işi, Darıcalı meslektaşlarını darp etmeye kadar götürmüştü. Bunun üzerine Rum Patrikliği bir tezkire ile durumu yetkililere bildirmiş, Dahiliye Nezareti ise Adliye Nezareti'ne gönderdiği bu tezkire ile Antimos'u kimlerin gizlediği hakkında bilgi talep etmişti.³² Bir süre sonra Dahiliye Nezareti konuyla ilgili Sadaret'e bilgi verirken, Şehremaneti'nin Antimos'u teslim etmek istemeyenlerin isimlerini bildirdiğini aktardı. Ancak Dahiliye Nezareti bu konuda kuvvet kullanarak yakalanma durumu olduğu takdirde Antimos'un adamlarını öne sürerek bunu engelleyeceğine yönelik bir istihbarat almıştı. Dahiliye Nezareti, Sadaret'e gönderdiği yazıda bu türlü bir yakalamanın kötü sonuçlar doğurma ihtimali olduğu için ne şekilde hareket edilmesi gerektiğine yönelik bir irade beklendiğini aktardı.³³ Yapılan yazışmalar bu meselenin sıradan adli bir vakanın ötesinde bir şey olduğuna, çözüme kavuşturulmasının kolay olmayacağına ve işin sürüncemede kalacağına işaret ediyordu.

Antimos davasıyla ilgili araştırmalar devam ederken Darıca'da Temmuz 1887'de Müslüman ve Gayrimüslimler arasında bir hadise daha meydana geldi. 13 Temmuz 1887 gecesi Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Arnavut bekçiler arasında bir münaza meydana geldi. Olayda Hıristiyanlardan beş, Arnavutlardan iki kişi yaralandı. Olayın haber alınması üzerine Şehremaneti, Kartal Tabur Ağalığı'na meselenin aydınlatılması için gereği kadar jandarma ile olay yerine gidilmesi talimatını verdi. Öte yandan Dahiliye Nezareti bu konuda araştırma yapmak için meclis-i idare mülhakat azasından İbrahim Bey ile mülhakat emini alaybeyinin Darıca'ya gönderilmesine karar verildiğini Sadaret'e bildirilmişti. Birkaç gün sonra Dahiliye Nezareti'nden verilen bilgiye göre bu hadise esnasında Rumlardan bir maktul ile beş yaralı, Arnavutlardan ise üç kişi taş ve iskemle ile cüzi derecede yaralanmışlardı. Kavganın sebebinin sarhoşluk olduğu anlaşılmış,

31 BOA. DH. MKT. 1366/130, 22/Z./1303 (21 Eylül 1886), DH. MKT. 1387/79, 29/Ra./1304 (26 Aralık 1886).

32 BOA. DH. MKT. 1397/6, 08/Ca./1304 (25 Ocak 1887).

33 BOA. DH. MKT. 1406/100, 28/C./1304 (24 Mart 1887).

olaya sebep olanlar yakalanmış ve tahkikatın sürmekte olduğu Sadaret'e bildirilmişti.³⁴ Bu hadisede olayın faileri hemen yakalanmış ve adalete teslim edilmişlerdi. Ancak firarda olan Antimos hala ele geçirilememişti. Yapılan yazışmalardan Antimos'un teslim olmak gibi bir niyeti olmadığı da anlaşılmaktadır.

Antimos olayı 1886 Eylül'ünde meydana gelmişti ve neredeyse bir buçuk yıl geçmesine rağmen henüz bir netice elde edilememişti. Bu amaçla bir kez daha Zaptiye Nezareti'ne, Antimos'un Darıca'dan uzaklaştırılması için talimat verildiğini görüyoruz.³⁵ Papazın İstanbul'a gitmemek için çaba sarf ettiği ve uzun süre gizlendiği, yapılan takibattan anlaşılmaktadır. Dahiliye Nezareti'nin 1 Ocak 1888 tarihli bir yazısına göre, Antimos olumsuz hareketlerine devam ediyor, taraftarı olanlar da zararlı faaliyetler içerisinde olduklarından, bu kişilerden hoşnut olmayan Darıca ahalisinden birkaç yüz kişi Padişah'a arzuhal vermek için İstanbul'a gelmek istedikleri halde gelmelerine izin verilmemişti. Öte yandan Rum Patrikhanesi, Antimos'un Darıca'da bulunmasının Patrikhanece istenmediği ve Papaz elbisesi giymeksizin istediği yerde ikamet etmek üzere İstanbul'a getirilmesi talebinde bulunmuştu.³⁶ Bu isteğin üzerine Dahiliye Nezareti 17 Ocak 1888 tarihinde Şehremaneti'ne gönderdiği bir yazı ile Antimos'un İstanbul'a getirilmesi, kendi gelmez ve gelmesine engel olanlar olursa, bu kişilerin amaçlarının ne olduğunun anlaşılması için bir ikisinin İstanbul'a getirilmesi gerektiğine dair bir talimat verdi.³⁷

1888 Nisan'ında Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği bir yazı, işin neden bu denli uzadığını göstermektedir. Buna göre gerek Gebze Kaymakamlığı'nın gönderdiği yazı gerekse Darıca'dan bir iki kişinin ifadesine göre Antimos zararlı biri olmadığı gibi kilise ve mektep varidatını iyi bir şekilde idare ediyordu. İddiaya göre Patrikhane'nin ona bu şekilde yaklaşmasının sebebi nüfuzlu bir kaç kişinin şifahi olarak talepte bulunmalarından ileri geliyordu. Söylendiğine göre ahalinin çoğu Antimos'tan hoşnut bulunuyordu.³⁸ Ancak ahali arasında bu konuda bir anlaşmazlık olduğu bir süre sonra Gebze Kaymakamlığı'nın gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Antimos'tan kaynaklanan ahali arasındaki ikilik, iki gurubun bıçak ve sopa ile sokaklarda birbirlerini takip etmesi gibi hususlar, Darıcalıların hükümete müracaat etmesine sebep oldu. Zor durumda olduklarını belirten bu kişiler, Antimos'tan dolayı kısa süre içerisinde kötü şeyler olabileceğini düşündüklerini aktarmışlardı. Dahiliye Nezareti ise gelen bu bilgileri önceden verilen talimata uygun olarak hareket edileceğini söyleyerek Sadaret'e bildirdi.³⁹ Antimos meselesi Darıcalıların sosyal hayatını da etkiledi. Zira Antimos Rum mektebinin kapatılmasına ve Rum öğrencilerin eğitimden mahrum kalmalarına sebep olmuştu. Bu durumun bertaraf edilmesi için papaz meselesinin halledilmesinin zaruri olduğu düşünülüyordu.⁴⁰ Ancak bu konuda herhangi bir gelişme olmadığı yaklaşık altı ay sonra Antimos'un ele geçirilmesi için asker gönderilmesine dair yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.

34 BOA. DH. MKT. 1432/22, 22/L./1304 (14 Temmuz 1887), BOA. DH. MKT. 1433/17, 26/L./1304 (18 Temmuz 1887).

35 BOA. ZB. 44/13, 09/M./1305 (27 Eylül 1887).

36 BOA. DH. MKT. 1473/82, 16/R./1305 (1 Ocak 1888).

37 Gebze Kaymakamı'nın yazısında Antimos'u bırakmamak için her türlü fedakarlığı göze alanlar dediği kişiler şunlardı: Mercimek Todori, Arabacı Tanas, Subulucu Nikolaki, Yaraloğlu Apostol, Gümüsoğlu Panço, Mercimekoğlu Espiro, Rufenik? oğlu Yanni, Topal Kostanti, Yorgioğlu Yanni ve Makridoğlu Pandelli ile Azoğlu Yorgi. BOA. DH. MKT. 1477/114 03/Ca./1305 (17 Ocak 1888).

38 BOA. DH. MKT. 1500/44, 30/B./1305 (12 Nisan 1888).

39 BOA. DH. MKT. 1519/6, 24/L./1305 (04 Temmuz 1888).

40 BOA. DH. MKT. 1563/93, 08/Ra./1306 (12 Kasım 1888).

Darıca Nahiye Müdürü ile yapılan müzakere neticesinde papazın yakalanması için taraftarlarının iş ve güçlerinde bulunduğu bir sırada ve yeterli derecede zabitle harekete geçilmesinin daha uygun olduğu kanaatine varıldı. Hatta Kartal taburundan elli neferin getirilebileceği, buna tabur ağalığınca müsaade edildiği, böylece herhangi bir kötü olaya sebep olmaksızın bu işin yapılabilmesi düşünüldü. Ancak Zaptiye Nezareti bu işin halledilmesi için İstanbul Jandarma Alayı Üçüncü Taburu Kumandanı Mehmed Bey'in 20 neferle gönderilmesinin daha munasip olacağına karar verdi.⁴¹

Bu sırada Darıca Rum ahalisi bir kez daha Antimos'tan şikayet etti. 3 Mayıs 1889 tarihli şikayet dilekçesinde Darıca'nın dört mahallesinden üçünün kilise papazları ve halkı ile Antimos'un kilisesi olan Aya Nikita'nın ihtiyar heyetinin imzaları yer alıyordu. Söz konusu şikayet konuyla ilgili yeni bilgiler vermektedir. Buna göre Antimos aslen Aynaroz'da⁴² bulunan Vatopedi Manastır'ında yetişmiş ve hayli zaman önce Aya Nikita'ya papaz tayin edilmişti. Bazı olumsuz hal ve hareketlerinden dolayı birkaç kez uyarılmış hatta görevinden uzaklaştırılmış ancak daha sonra ıslah olduğu düşünülerek göreve iade edilmişti. Birkaç seneden bu yana mezhep kanunlarına karşı hareket ve tavırlarından ve özellikle itaatsizliğinden dolayı görevinden alınmış, daha sonra bunda ısrar ettiği için mezhep usulüne göre Patrikhane'nin resmi ilamıyla aforoz edilmişti. Buna rağmen Antimos hala kendi mahallesinde oturan bazı bayağı kimseler ile anlaşarak mezhebin usul ve kanunlarına rağmen görevine devam etmekteydi. Halbuki aforozlu olan Antimos'un bu tavrı, Hıristiyanlığa karşı büyük bir hüremetsizlik olarak kabul edilmekle beraber gerek kasabada gerekse Kadıköy Metropolitliği'ne bağlı nahiye ve köylerde oturan Hıristiyanları rahatsız ediyordu. Darıca'nın Aya Nikola, Katolikos, Analipsi ve Aya Nikita adlı dört kilisesinin meclislerine mensup yaklaşık altmış kişinin imzasını taşıyan belge, Kadıköy Metropolitliği'nin Darıca'da oturan vekili Laskiri Dimitri ve metropolitin kendisi tarafından da tasdik edilmişti. Bu belgede en dikkat çeken ifade Antimos'un Darıca'dan çıkarılması için herhangi bir emir verilmediğinden ötürü ahlakının günden güne bozulmakta olduğu, ileride büyük bir ayaklanmanın meydana gelmesine sebep olacağı şeklindeki ifadeleridir.⁴³

Ayaklanma gibi tehlikeli hadiselerle sebep olabileceği düşünülen Antimos'un yakalanması için meseleye daha ciddi bir şekilde yaklaşmak gerektiği anlaşılmış olmalıdır ki Zaptiye Nazırı Kamil, firari Antimos'un yakalanması için görevlendirilen Mehmed Bey'e derdest edilme esnasında herhangi bir olaya meydan verilmemesi konusunda uyarıda bulundu.⁴⁴ Bu sırada nihayet Darıcalıların, Antimos'u yakalamak için gönderilen memurların yeterince çaba göstermediği şeklindeki şikayetleri bir sonuç verdi ve Sultan Abdülhamid'in tecrübeli bir kişinin süratle Darıca'ya gönderilmesine yönelik iradesi yayımlandı.⁴⁵ Bunu müteakip olayı araştırmak üzere bölgeye gönderilen tahkik memuru Reşad ve Gebze Kaymakamı Mehmed Vasfi, Dahiliye Nezareti'ne birer telgraf gönderdiler. Reşad Bey'in telgrafına göre, kendisi Gebze İstasyonu'na geldiğinde Şehremaneti'nden gönderilen araştırma heyeti ve Gebze Kaymakamı'nın Darıca'da olduğunu öğrenerek oraya gitti. Ahaliden ileri gelenlerin Antimos'u daha önce patrikhaneye şikayet ettikleri için papaz değiştirilmiş, yerine gelen papaz, Antimos taraftarlarınca Darı-

41 BOA. DH. MKT. 1621/70, 05/N./1306 (05 Mayıs 1889).

42 Bugün Kuzey Yunanistan sınırları içinde kalan Khalkidike yarımadasının tamamen manastırlarla kaplı Ege denizine uzanan ucunun adıdır. Rumca Hagion Oros (kutsal dağ) Türkçe'ye Aynaroz, batı dillerine ise burada bulunan dağ silsilesindeki en yüksek dağ olan Athos'tan dolayı, Athos dağı veya Rumca adının çevirileri şeklinde geçmiştir. Semavi Eyice, "Aynaroz" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), Cilt. 4, s. 267. (267-269)

43 BOA. DH. MKT. 1629/5, 03/N./1306 (3 Mayıs 1889), lef 1.

44 BOA. Y. PRK. ZB. 4/100, 10/L./1306 (9 Haziran 1889).

45 BOA. DH. MKT. 1629/5, 16/L./1306 (13 Haziran 1889), lef 4.

ca'dan kovulmuştu. Durum Şehremaneti'ne bildirilmişse de sebebi belli olmaksızın, Antimos Darıca'da kalmaya devam etmişti. Bu sıralar Antimos'un teşvikiyle taraftarları, onu istemeyenlerin evlerini taşlamak gibi veya gördükleri yerde münasebetsiz sözler söylemek gibi fiillerde bulunuyorlardı. Bu durum bu kişilere ağır geldiği için eski isteklerini tekrar ederek Antimos'un Darıca'dan kaldırılmasını kaymakamlıktan istirham ettiler. Kaymakam durumu Şehremaneti'ne bildirilmiş, yeterli derecede asker olmadığı için bir alaybeyi ile yirmi nefer jandarma ve bir komiser müfettişinin Darıca'ya gönderilmesi ve Antimos'un sessizce yakalanması kararı alınmıştı. Antimos ile görüşülüp nasihat edilmek üzere evi ve mektebi aranmış olmasına rağmen taraftarları onu gizlemiş ve nerede olduğunu söylememişlerdi. Bu nedenle taraftarlarından dokuz kişi yakalanarak Şehremaneti'ne gönderilmiş, beş altı kişi de tevkif edilerek Gebze hapishanesine konulmuşlardı.

Reşad Bey'in telgrafının devamındaki ifadelerle göre Antimos'un saklandığından şüphe edilen yerler basılacak olursa, buralarda erkek bulma ihtimalinin olmadığı düşünülüyordu. Söz konusu yerlerde kırk eli kadar kadın ve bir o kadar da çocuk olduğu ve baskın esnasında bunların yakışksız sözler edeceği, bunun da uygunsuz bir durum ortaya çıkaracağı tahmin ediliyordu. Bu nedenle taraftarlarından bir kaç kişi daha tevkif edilirse firari Antimos'un teslim edileceği bekleniyordu. Yine bu amaçla Antimos'un taraftarlarından iki kişi, Reşid Bey'in huzuruna getirildi. Bu kişilerden Antimos ile görüşüp ona nasihat etmeleri ve Antimos Reşid Bey ile birlikte İstanbul'a giderse Patrikhane'ye teslim edilmeyeceğinin temin edildiği bilgisini ona aktarmaları istendi. Söz konusu gün saat dörde kadar firari Antimos ile görüşeceklerine söz veren bu iki kişi, daha önce birkaç kez olduğu üzere yine bulamadık nerede olduğunu bilmiyoruz şeklinde cevap verdiler. Tahkik memuru Reşad Bey, telgrafının sonunda tahkik heyetinin herhangi bir uygunsuzluğa sebebiyet vermemek için nasihat ve fesada meyilli olanların tevkifine ve geceleri firara yol bulmamalarına yönelik ciddi tedbirler alındığını aktardı. Ve telgrafını Darıca'da emniyet ve asayişin berkemal olduğu, hiçbir kişinin burnunun kanamadığı ve memurların bu çalışmalarından Darıcalı ileri gelenlerin hoşnut olduğu şeklinde sonlandırdı.⁴⁶ Yukarıda ifade edildiği üzere bu heyetle birlikte hareket eden Gebze Kaymakamı da bir telgraf göndermişti.

Heyetle birlikte Darıca'da olan kaymakam Mehmed Vasfi'nin Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafa göre, Şehremaneti'nden görevlendirilen memurlar görevlerini yapmadıkları için konuyu araştırmak üzere Reşad Bey buraya gönderilmişti. Kaymakamın yazdığına göre, mesele dört beş seneden bu yana patrikhanece ruhani sıfatları elinden alınan Papaz Antimos ile Papaz İstemiyen taraftarları arasında hiç eksik olmayan münazaadan kaynaklanıyordu. Papazın İstanbul'a götürülmesi için gönderilen memurlar ile Darıca'ya gidilmiş ve papaz aranmış olmasına rağmen gizlendiği için ele geçirilememişti. Gebze Kaymakamı Mehmed Vasfi durumu bu şekilde arz etmiş, papazın sessiz bir şekilde yakalanması için tedbirler alındığını bildirmişti.⁴⁷ Öte yandan İstanbul Şehremini Kamil'in hazırladığı uzun raporda ise konuyla ilgili detaylara yer verilirken, meselenin çözüme kavuşturulması için papazı savunan dokuz kişinin Zaptiye Nezaretine teslim edildiği kaydediliyordu.⁴⁸ Tüm bu çabalar nihayet bir sonuç verdi ve dört yıldır firarda olan Papaz Antimos yakalandı ve 27 Haziran 1889'da İstanbul'a getirildi.

Hademe-i Hassa-i Şahane Mirlivalarından Ahmet Paşa, tam da istenildiği gibi herhangi bir olaya sebebiyet vermeksizin Antimos'u ele geçirerek İstanbul'a götürmüştü. Şimdi sıra papaz ile

46 BOA. DH. MKT. 1629/5, 15/L./1306 (14 Haziran 1889), lef. 6, 8-10.

47 BOA. DH. MKT. 1629/5, 16/L./1306 (15 Haziran 1889), lef. 5, 7-8.

48 BOA. Y.MTV. 39/26, 17/L./1306 (16 Haziran 1889).

ilgili verilecek karara gelmişti ve hemen karar verilmesi icap ediyordu.⁴⁹ Sadrazam Kamil Paşa'nın aynı gün tarihli yazısında, Antimos'un patrikhanece ruhani sıfatları alınmasına rağmen görevine devam ettiği, yine patrikhanenin isteği doğrultusunda İstanbul'a getirilmek istendiği sırada bazı kişilerin onu koruduğu için teslim olma konusunda tereddüt ettiği kaydedilmişti. Bu nedenle bir süre Zaptiye Nezaretî'nin gözetiminde bulundurulmak üzere vilayetlerden birine gönderilmesinin uygun olacağına düşünülmesi ifade edilmişti.⁵⁰ Yapılan yazışmalardan Antimos'un yaklaşık iki yıl İstanbul'da kaldığı anlaşılmaktadır. Dahiliye'den Zaptiye Nezaretî'ne gönderilen bir yazıda, Antimos'un İstanbul'dan Darıca veya başka bir yere gitmesinin irade gereği yasak olduğu kaydedilmişti. 15 Eylül 1891 tarihli yazıda Antimos'un Patrikhane tarafından Rusçuk metropolit vekaletine atandığı için Darıca'daki eşyasını almak üzere oraya gittiği ve Bulgaristan'a gitmek için de mürur tezkiresi talebinde bulunduğu belirtiliyordu. Bu durum padişah iradesine aykırı olduğu için konuyla ilgili nasıl bir yol takip edilmesi konusunda nihai karar bu tayinin iradeye aykırı olduğu şeklindeydi ve durum bu şekilde patrikhaneye bildirildi.⁵¹ Bu tarihten yaklaşık iki hafta sonra Antimos'un durumu açığa kavuştu.

2 Ekim 1891 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezaretî'ne gönderilen yazıdan, Antimos'un Darıca ve başka yere gitmemek üzere yüklü bir kefaletle serbest bırakılmasının irade gereği olduğu ve lazım gelen muamelenin iradeye göre ifa edilmesi lüzumu kaydedilmişti.⁵² Yani Antimos, padişah iradesiyle serbest kaldı. Daha doğrusu kefaletle İstanbul'da kalmak koşuluyla serbest bırakıldı ve nihayet yetkilileri uzunca bir süre uğraştıran bu meşakkatli dava sonuçlandı. Aşağıda yine Antimos hakkındaki bir raporda onun serbest kaldıktan sonra İstanbul'dan Rusçuk'a gönderildiği ve orada da rahat durmadığı için firar edip Darıca'ya geldiğini görüyoruz. Hiç şüphesiz bu uzun soluklu dava sadece Müslümanları değil tüm Darıcalıları rahatsız etmiş olmalıdır. Çözümün kefaletle serbest bırakmak olmadığı, yıllar sonra Antimos'un Darıca Rumlarını kışkırtmak için uğraştığına dair bir polis raporundan anlaşılmaktadır.

Polis Komiseri İhsan'ın 6 Şubat 1901 tarihli raporu Antimos hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Rapora göre "*fesad erbabi*" olması nedeniyle Rusçuk'ta sakalı tıraş edilmek istenen Antimos, yolunu bularak firar etmiş ve Darıca'ya gelmişti. Raporda Pendik ve Maltepe'den (muhtemelen Rum kökenli) Rus tabiiyetli biri Doktor Anrapulos, diğeri Deskalos Yermanos İsfenovis adlı iki kişi hakkında bilgi verilirken, Antimos'un ara sıra Maltepe'ye geldiğinde bu kişilerle bulunduğu ve bu üç kişinin Maltepe, Pendik ve Darıca'da birçok Rum'un evlerine girip çıkarak onları kışkırttıkları ifade ediliyordu. Komiser İhsan'a göre, bu durum bir süre daha devam ederse, bahsi geçen yerlerdeki Rumların ayaklanma ihtimalleri yüksekti. Hattı zatında Maltepe'de Karabet adlı bir eczacı da Komiser İhsan'a Bey'e gizli bir şekilde bu yönde bir bilgi vermişti. Antimos ve bu iki kişinin, Rumları teşvike devam ettikleri konusunda Maltepe sakinlerinden Ali, Kolağası Doktor Tefvik Bey ile Jandarma Çavuşu Ahmed ve daha bir çokları da bu bilgiyi teyit etmişlerdi.⁵³ Komiser İhsan'ın raporundan da anlaşıldığı üzere Antimos, Rumların yaşadığı bölgelerde onları kışkırtmak için elinden geleni yapmaktaydı. Yaklaşık on yıllık süre zarfında yani 1901 yılına kadar Antimos'un neler yaptığını kaynaklardan takip edemiyoruz. Ancak bu son rapor bile onun bu süre zarfında bu tür kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmaya devam ettiğinin bir göstergesidir.

49 BOA. İ. DH. 1141/89053, 28/L./1306 (27 Haziran 1889).

50 BOA. Y.A. HUS. 226/78, 28/L./1306 (27 Haziran 1889).

51 BOA. DH. MKT. 1867/76, 10/S./1309 (15 Eylül 1891).

52 BOA. DH. MKT. 1873/63, 27/S./1309 (02 Ekim 1891).

53 BOA. Y. PRK. ZB. 26/43, 16/L./1318 (1 Şubat 1901).

DARICALI ERMENİLER VE LİMONCU KOSTİ HADİSESİ

Rumların yanı sıra Darıca'da az da olsa bir grup Ermeni yaşıyordu. Malum olduğu üzere 1890'lı yıllar İstanbul ve Anadolu, Ermeni komitelerinin sebep olduğu isyanlarla çalkalanıyordu. Bu durum Gayrimüslim tebaa ile Müslümanların arasının daha fazla açılmasına sebep oldu. Darıca'da bile az sayıda olan Ermenilerden bazılarının saldırı düzenleyeceklerine dair istihbarat alındığı için yetkililere tedbirli olması yolunda tavsiyeler edildiğini görüyoruz. İzmit Mutasarrıfı Kazım Bey, bu konuda uyarı mahiyetinde bir yazı gönderen Sadaret'e verdiği cevabında, İzmit ve Darıca'da Ermeniler tarafından öyle bir olayın vukuuna engel olmak üzere gerekli tedbirleri aldığını aktardı.⁵⁴ Görüldüğü üzere Ermeni komitelerinin sebep olduğu ve Osmanlı vatandaşları arasında ciddi kırılmalara neden olan Ermeni isyanları ve olayları bütün ülkeyi etkilediği gibi Darıca'nın tarihinde de bir iz bırakmıştır.

Antimos hadisesinde olduğu gibi 1897 Osmanlı Yunan Harbi'nin hemen öncesinde iki toplum arasındaki gerilimi arttırdığına şüphe olmayan bir olayın daha meydana geldiğini görüyoruz. Bu sefer hadisenin odağındaki kişi Darıcalı bir limoncudan başkası değildi. Uygunsuz sözlerinden ötürü Darıcalı İstavri'nin oğlu Kostî'nin suçu Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İkinci Ceza Dairesi'nce sabit görülmüş ve Kostî cezasını çekmek üzere Midilli'ye gönderilmişti.⁵⁵ Uzun yıllardır bu tür hadiselerin iki toplum arasındaki ilişkileri zayıflattığı Darıca'da, bu gidişi sadece bu küçük kasaba için değil, birlikte yaşamın olduğu tüm yerleşim birimleri için hızlandıran bir olay meydana geldi. 1897 yılında patlak veren Osman Yunan Harbi öncesinde ve harp devam ederken, ortaya çıkan bazı durumlar birlikte yaşamda önemli bir kırılmanın yaşandığını gösteriyordu.

1897 HARBİ – AYRILIK DERİNLEŞİYOR:

“YAKINDA GÖRÜRSÜNÜZ, SİZLERE NELER YAPACAĞIZ”

Kırılma noktalarından biri olan Yunan Harbi Nisan 1897'de Yunanlıların Osmanlı sınırına yönelik tecavüzkar tavırlarından kaynaklandı. Savaşın başlamasında bilhassa Yunanlıların tahrik politikası ve menfi tutumunun önemli bir payı vardı. Zira Osmanlı yönetimini öteden beri istemeyen Rumların Girit'te harekete geçip 1896'da isyan etmelerinin nedeni de yine Yunanlıların tahrikiydi.⁵⁶ Girit'teki bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerce baskı altına alındığı sırada Yunanistan, Osmanlı'dan toprak koparmak için savaş ilan etme kararı aldı. Bu amaç doğrultusunda Yunan hükümetinin desteklediği Rum çeteleri 1897 yılının Mart ayından sonra sınır ihlalleri yapmaya başladılar. Olayları yakından takip eden Sultan Abdülhamid yapılan uzun görüşmeler neticesinde 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a harp ilan etti. Bir ay gibi kısa bir sürede nihayete eren savaş, zor ve bir o kadar da meşakkatli olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin muzafferiyetiyle sonuçlandı.⁵⁷ Bu kısa savaş esnasında Darıca Rumlarının en azından bir kısmının tavrı, Türk-Rum ilişkilerinin hangi boyuta doğru gittiğinin göstergesidir. Tarihi sürece baktığımızda bu durumun Darıca'ya özgü bir şey olmadığı, birlikte yaşamın olduğu her Osmanlı kasabasında az yada çok böyle bir tecrübenin yaşanmış olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatini öne sürebiliriz.

54 BOA. A. MKT. MHM. 655/15, 12/Ca./1313 (31 Ekim 1895).

55 BOA. BEO. 823/61700, 29/S./1314 (09 Ağustos 1896). Kostî yaklaşık iki yıl cezasını çektikten sonra tahliye edilmiştir. Bu konuda Cezayir-i Bahri Sefid vilayeti ile merkez (Sadaret, Dahiliye, Adliye, Zaptiye) arasındaki yazışmalar için bkz. BOA. BEO. 1102/82622, 11/Za./1315 (03 Nisan 1898).

56 Metin Hülâgü, *Osmanlı-Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008, s. 41.

57 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 49-58.

Savaş arifesinde Darıca'daki bazı Rumların tavırlarıyla ilgili detayları Dahiliye Nezaretî'nin Sadaret'e gönderdiği 3 Nisan 1897 tarihli bir yazıdan takip edebiliyoruz. Buna göre Darıcalı Hıristiyanlar tesisat-ı askeriye ianesine (askeri kuruluşlara yardım) katılmak için başvurmuşlardı. Gebze Kaymakamlığı ve Şehremaneti'ne göre toplanan paranın az bir kısmının tesisat-ı askeriye ianesine verilmesi, geriye kalan külliyetli kısmın ise Yunanlılara gönderilmesi kuvvetle muhtemeldi. Çünkü Kadıköy Metropolitliği'nden gönderilen yazıya göre toplanan parayı kendi aralarında taksim edip dağıtmak istiyorlardı. Yazının devamında bu kanıya varılmasının nedenlerinden bahsedilirken, adı geçen nahiyeye Hıristiyanlarının öteden beri "*taassup ve gayret-i milliyeleri*" ifadesiyle Darıcalı Rumların uzun süredir milliyetçi bir tavır içerisinde olduklarının altı çizilmektedir. Devamında Darıca'da Yunan tabiiyeti iddiasında olan yirmi otuz kadar gencin ticaret bahanesiyle Yunan ordularına katılmak üzere Yunanistan'a gittikleri kaydediliyordu. Bu yazıda en dikkat çeken ifade ise Darıcalı Rum çocuklarının, Müslüman çocuklara söyledikleri "*Yakında görürsünüz, sizlere neler yapacağız*" sözleridir. Bu tehdit sözleri iki toplum arasında serpilerek ayrılık tohumlarının artık geri dönülmez yaralar açtığına da bir göstergesiydi.

Yazının bundan sonraki kısmında bahsedilen hususlardan ötürü Darıca'daki muamelelerin mütemadiyen izlenmesinin icap ettiği, Yunanistan'a gidenler ile münasebetsiz sözler söyleyen kişilerin takibatı için mevcut nahiyeye müdürünün yerine muktedir bir müdür ile bir zabita ve beş nefer askeri zaptiye gönderilmesi gerektiğinin altı çiziliyordu.⁵⁸ Darıca'daki durumu belki de en iyi anlatan, Rum çocuklarının Müslüman çocuklara söyledikleri sözlerdir. Aslında bu ifadeler çok uzun yıllardan bu yana biriken bir zihni alt yapının ürünüdür. Savaşın neticesi Osmanlı zaferiyle değil de mağlubiyetiyle sonuçlanmış olsaydı, ayrılıkçı fikirleri çocukların dimağlarına dahi aşılacak olan Darıcalı Rumlardan bazılarının daha farklı hareket etme ihtimallerinin olduğunu da unutmamak gerekir. Yaşanan bu olayın birlikte yaşamın sona ermesinde Darıca'da bir adım daha ileriye gidilmesine sebep olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sadece Darıca'da değil imparatorluğun hemen her yerinde durumu bir adım daha ileriye götüren, Osmanlı Devleti'nin de sonunu getiren I. Dünya Savaşı'ndaki gelişmeler olmuştu. Savaşın ilk yılında meydana gelen tek bir hadise bile Darıca'da birlikte yaşamda sonun başlangıcıydı adeta.

58 BOA. BEO. 931/69809, Curre-i za./1314 (3 Nisan 1897).

C. I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NE

Birinci Dünya Savaşı, imparatorluğun genelinde Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın bir birlerine şüphe ile bakmalarına neden olacak bir çok hadiseye sahne oldu. Savaşın en şiddetli olduğu dönemde Darıca'da örneği görülmemiş bir hadise meydana geldi. Darıcalı bir Rum'un İngilizlerin Eskihisar Demiryolu Köprüsü'nü (viyadüğü) patlatmak için düzenledikleri sabotajda aktif bir şekilde rol alması, durumun hangi boyuta ulaştığını göstermesi açısından dikkate şayandır.

Günümüze sadece ayakları ulaşmış olan köprüye, sabotajı İngilizlerin ünlü E-11 denizaltısının ikinci kaptanı gerçekleştirmişti. Saldırıyı müteakip olayla ilgili yapılan araştırmalar İngiliz kaynaklarında hiç bahsedilmeyen bir hususu ortaya çıkardı. Muhtemelen böyle bir sabotajın kılavuz olmadan Eskihisar'da karaya çıkan bir İngiliz askeri tarafından tertip edilemeyeceğini düşünmüş olan yetkililer, bölgeyi bilen birinden yardım alınmış olduğu konusunda şüpheye düşmüş olmalıydı. Nitekim derinleştirilen araştırma, bu şüphelerinde haklı olduklarını ortaya çıkardı. Darıcalı bir Rum'un olayın tertipçilerinden olduğu anlaşıldı. Analipsi Mahallesi'nde yaşayan Vasil'in oğlu balıkçı Yorgi denizaltında bizzat bulunarak sabotaja kılavuzluk etmişti. Kısa süre sonra yakalandı ve mahkemede "Anadolu Şimendüfer Hattı"nı bomba ile tahrip ettiğini kabul etti. Suçunu itiraf eden Yorgi "askeri sırları ifşa etme, orduya ihanet ve casusluk suçları hakkındaki kanunun 14. maddesinin yedinci fıkrası" gereği idama mahkûm edildi. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından verilen idam kararı, 1 Aralık 1915 tarihinde Sadaret makamınca onandı.⁵⁹ Bu olay hiç şüphesiz müttefik denizaltıların Marmara Denizi'ndeki hareketleri ve tahrip edecekleri mevkiiler hakkında bilgi ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı tebaasından casuslar kullandıklarını gözler önüne sermektedir. Ancak daha da önemlisi bu tür olayların Birinci Dünya Savaşı'nın bu en buhranlı döneminde Müslümanlarla Gayrimüslimlerin arasında onarılmaz bir şekilde açmış olmasıdır.

Darıca'da altı asırdır devam eden birliktelik bu tarihten itibaren gittikçe zayıflayacak mütareke döneminde ise kopma noktasına gelecekti. Mütareke dönemindeki ilk ciddi olay Darıca hükümet konağının 4 Şubat 1919 tarihinde Rumlar tarafından basılmıydı. Bu olay Rumlarla Müslüman halk arasındaki gerginliğin Darıca'da zirveye ulaşmasına sebep oldu. İstanbul'dan Darıca'ya geldikleri anlaşılan bir grup Rum genci olay çıkardı. Bu gruba müdahale etmek için giden güvenlik güçleriyle çarpışmaya girilmesi neticesinde olayların müsebbibi olarak görülenlerden biri çatışmada öldürüldü. Jandarmanın bir Rum'u vurduğu haber alınınca Darıcalı Rumlar sahildeki hükümet konağına akın etmeye başladılar. Nahiye Müdürü Haydar'ın basiretsizliği neticesinde gözü dönmüş olan Darıcalı Rumlar, Karakol komutanı Davut Çavuş ile karakol personelinden iki kişiyi katledildiler. Saldırıyı gerçekleştiren Rumlar karakolu baştan aşağıya kırıp geçirdikten sonra sahilde bekleyen tekneye binerek Darıca'dan İstanbul'a gittiler.⁶⁰ Darıcalı Müslümanlar ve Rumların arasındaki ilişkiler bu tür olaylarla gerginleşmeye devam ederken Yunanlıların İzmir'i işgali bu durumu daha ileri bir boyuta taşıdı.

59 BOA. I. HB. 177/55, 1334.M-095, 23/M./1334 (01 Aralık 1915) Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikretin Yavuz, "I. Dünya Savaşında İzmit Körfezi ve Çevresinde İtilaf Denizaltıları ve Gebze Köprüsü'nün Havaya Uçurulması", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, ed. Haluk Selvi, cilt 2, Kocaeli 2016, s. 1289-1309. Ayrıca bkz. Mutlu Kerem Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca'dan Darıca İlçesine*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013, s. 140-143.

60 Fikretin Yavuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Sahil Kasabası: Darıca", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, ed. Haluk Selvi, cilt. 2, Kocaeli 2015, s. 874. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca'dan Darıca İlçesine*, s.160-164.

Mütareke döneminde iki toplum arasındaki ilişkilerin sonunu getiren önemli unsurlardan biri de Rumların çetecilik faaliyetleriydi. Başta Çakır Yorgi ve İstelyanos çeteleri olmak üzere, diğer Rum çetelerinin faaliyetleri kopuşu bir adım daha ileriye götürdü.⁶¹ Ancak asıl kırılma Darıca'nın 20 Kasım 1920'deki fiili düşman işgali ile başladı. Darıca'ya gelen Yunan askerlerinin ve Darıcalı Rumların tutumu bu küçük kasabadaki düzeni temelinden sarstı. Yunan askerlerinin komutanı nahiyenin yönetimini Darıcalı Rumlara verdi.⁶² Artık Osmanlı otoritesinin olmadığı Darıca'da, Rumlar daha başına buyruk hareket etmeye başladılar. Geceleri dışarıda silah atarak Müslüman ahalinin heyecana kapılmasına sebep olan bu kişiler hakkında Müslümanlar, jandarma kumandanından bu konuda tedbir almasını istediler.⁶³

Dönemin Gebze Kaymakam vekili Ömer Bey'in 27 Haziran 1921 tarihli raporu Türk-Rum ilişkilerinin tamamen kopmasının nedenleri hakkında ilginç ipuçları vermektedir. Gebze'deki İngiliz işgal kuvvetleri Yüzbaşı ile Darıca'ya giden Ömer Lütfi Bey raporunda Darıca'nın Yunan zabıta ve askerlerinin kontrolünde olduğunu, Yunanlıların kilise bünyesinde bir karakol kurduklarını kaydetmektedir. Etraftaki eşkıyaların da Darıca'da toplandığını belirten Lütfi Bey'in raporundaki en can alıcı ifadeleri, İzmit Körfezi'nde bulunan Yunan gemilerinin çoğunun işesini dahi Darıca'dan temin ettiği hatta asker ihtiyacının bile Darıcalı Rumlardan karşıladığı şeklindeki kayıtlardır. Kaymakam vekilinin ifadesine göre Yunanlılar Darıca'da her şeye hakimdi, Müslümanların ise akşam belli bir saatten sonra sokağa çıkmasına, hatta Darıca sahiline bile inmelerine izin verilmiyordu. Ömer Bey raporunun sonunda bu baskıların neticesinde Müslümanların Darıca'dan göç edeceklerinin altını çizdi.⁶⁴ Gerçekten de işgal esnasında Müslümanların göçünü hızlandıracak birçok olay meydana gelmişti.

Yunanlılar Darıca eşrafından Yazıcıoğlu Galip Ağa'yı çok ciddi bir şekilde darp edip tutukladılar. Yamandopulos adlı bir Rum'un delaletiyle 500 lira karşılığında serbest bırakılan Ağa, Darıca'da duramayacağını anlayınca Kartal'a göç etmek zorunda kaldı.⁶⁵ Arşiv kaynaklarında Galip Ağa'nın maruz kaldığı bu zulüm ve baskıyı birçok Darıcalının da tecrübe ettiğini görüyoruz.⁶⁶ Şüphesiz bilhassa Yunan askerlerinin Müslüman halkı yaralama ve katletmesi, artık birlikte yaşamdan yol ayrımına geldiğini daha aleni bir şekilde ortaya koyuyordu. Her ne kadar bu tür olaylar Yunan kuvvetlerinin Gebze ve Darıca'dan 1921 Nisanı'nın sonlarına doğru çekilmesiyle son bulsa da, Yeniköy (Şile) Rumları ve firari Yunan askerleri, Darıcalı Rumların yanında saklanıyor ve onları devlete karşı direnişe teşvike devam ediyorlardı.⁶⁷ Yani Darıca'daki baskı ve zulüm azalsa da tam anlamıyla son bulmamış, Darıcalı Müslümanlar işgalin zorluklarını yaşamaya devam etmişlerdi.

Haziran ayının sonlarına doğru altmış kadar Yunan askerinin Darıca'da karaya çıkarılması Müslümanları telaşlandırmış, İngiliz işgal kuvvetleri komutanına başvurmalarına neden olmuştu. Nihayet ayın sonunda hükümet konağını işgal etmiş olan Yeniköy Rumlarını buradan çıkararak Darıca'yı çetelerden temizlemiş olan İngilizler, iki ay daha Darıca'da kaldıktan sonra 21

61 Yavuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Sahil Kasabası: Darıca", s. 875-876. Çetelerle ilgili olarak ayrıca bkz. Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul 2009, s. 202, Enver Behnan Şapolyo, *Kuvayı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957, s. 126, Kolcuoğlu, *Karye-i Darıca*, s. 216-218.

62 BOA. DH.I.UM. 20/14, 15/Ra./1339 (27 Kasım 1920) *Türkiye'de Yunan Fecayî'i*, c. 1, İstanbul 1337, s. 99.

63 BOA. DH.KMS. 60/44, 13 Haziran 1337, lef.1.

64 BOA. DH.KMS. 60/44, 27 Haziran 1337, lef.4.

65 *Türkiye'de Yunan Fecayî'i*, s. 102-103.

66 Yavuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Sahil Kasabası: Darıca", s. 877-878.

67 BOA. DH.EUM. AYŞ. 53/28, 16/N./1339 (25 Nisan 1921).

Ağustos 1921 tarihinde burayı terk ettiler. Ve böylece Darıca işgalden kurtulmuş oldu.⁶⁸ İşgal esnasındaki baskı, zulüm, yaralama ve öldürme hadiseleri Darıcalı Müslümanlar ile Rumların artık bir arada yaşamasını imkansız kılıyordu. Birkaç ay sonra bunun imkansızlığını teyit edecek bir hadise meydana geldi. 7 Ocak 1922 tarihinde iki Yunan torpidosu Darıca sahiline bir mil kadar yaklaşarak siren çaldılar. Bu sesi duyan Darıcalı Rumlar evlerinden çıkarak ellerindeki mendilleri sallayıp torpidoları *zito* (yaşasın) diye selamladılar.⁶⁹ Elbette Darıcalı Rumların tamamı bu tavrı göstermemiş olmalıdır. Ancak bu durum artık Müslümanlarla Rumların Darıca'da birlikte yaşayamayacaklarının en açık kanıtı olmuştu. Bu işgal esnasında başlayan Rum göçü Lozan'da alınan kararlarla tamamlandı. Yunanistan'dan gelen Müslümanların bir kısmı Darıca'ya yerleşti, Darıcalı Rumlar ise başta Yunanistan olmak üzere farklı ülkelere göç ettiler.

SONUÇ

Kuruluş tarihi milattan önceye tarihlenen Darıca tarih boyunca farklı medeniyetlerin kontrolüne girmiş, coğrafi konumu itibarıyla bir geçiş güzergâhında bulunmasından ötürü el değiştirmiştir. 1329 yılında Osmanlı topraklarına dâhil edildikten sonra Fetret devri hariç olmak üzere Osmanlı toprağı olarak kalmış, Rumlarla Müslümanların birlikte yaşadıkları şirin bir sahil kasaba olarak varlığını devam ettirmiştir. 19. yüzyıla kadar yoğunluklu olarak Rum nüfusun fazla olduğu Darıca'da, Müslümanlarla Rumlar arasında herhangi bir problemin yaşanmadığı, "Osmanlı Barışı"nın burada da görüldüğü rahatlıkla söylenebilir. Ancak Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan zihniyet dönüşümünün yansıması, çok uluslu imparatorluklara ve onların etnik gruplarına sirayet ettiğinde Osmanlı Rumları da doğal olarak ulus devlet fikrine aşına olmuşlardı. Rumların Osmanlı Devleti'nden kopmasıyla başlayan ayrılık sürecine paralel olarak Darıca'daki Rumların da Müslümanlarla ilişkileri gevşemeye başladı.

Tarihi süreçteki gelişmeler değerlendirildiğinde Darıca'da iki toplum arasında ciddi kırılmaların yaşanmasına bazı hadiselerin sebep olduğunu görüyoruz. Bu minvalde 19. yüzyılın ana kırılma noktaları Yunan İsyanı ve 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'dir. I. Dünya Savaşı'ndaki bazı hadiseler, Mütareke ve Milli Mücadele dönemlerindeki Yunan İşgali, Türk ve Rum toplumunun birlikte yaşama tecrübesinin sona ermesine sebep oldu.

Birlikte yaşama tecrübesinin sona ermesinde ilk dönem olarak tanımlayabileceğimiz Yunan İsyanı esnasında Darıca'da bazı kıpırdanmaların olduğunu arşiv vesikalarına yansıyan gelişmelerden anlıyoruz. Bununla birlikte gelişmeler, ilişkilerin doğal seyrinde devam ettiğini, zaman zaman bazı sürtüşmeler ve adli vakalar meydana gelse de, Türk ve Rum nüfus arasında ciddi ayırmaya sebep olacak hadiselerin yaşanmadığını göstermektedir.

Tanzimat'ın ilk yıllarında iki toplum arasındaki ilişkilerde arşiv vesikalarına genelde alacak verecek davası, arazi anlaşmazlıkları, hırsızlık, darp ve tecavüz gibi adli vakaların yansıdığı görülmektedir. Arşiv vesikalarındaki onlarca örnekten anlaşıldığı üzere devlet Tanzimat sürecinde Müslim-gayrimüslim ilişkileri çerçevesinde toplumsal düzenin korunması noktasında mümkün mertebe adaleti gözetmiş, tebaasına yönelik herhangi bir ayırım yapmamıştır. Bu tutumu en iyi Tanzimat yıllarında Darıca'da yaşanan Yahya Ağa hadisesindeki gelişmelerden takip edebiliyoruz. Darıca'da yaşanan bu hadise yaklaşık bir yıl sürse de adaletin tecellisi için gösterilen çabanın takdire şayan olduğunu söylememiz gerekir.

68 Yavuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Sahil Kasabası: Darıca", s. 878.

69 BOA. DH.EUM. AYŞ. 58-80, 08/Ca./1340 (07 Ocak 1922).

Devletin bu tavrına rağmen, özellikle Türkler ile Rumlar arasında meydana gelen hadiselerin, iki toplumun birbirinden kopuşunun zeminini hazırladığı ve bunun nabzının giderek arttığı, süreçte meydana gelen olaylara bakıldığında rahatlıkla görülebilir. Bu olaylardan biri detaylarıyla ele alınan Papaz Antimos hadisesidir. Sonuçlanması yaklaşık beş yıl süren bu uzun soluklu davada kefaletle serbest bırakılan Antimos, daha sonra Darıca Rumlarını devlete karşı harekete geçmeye teşvik etti. Bir başka örnek 1897 Osmanlı Yunan Harbi'nin hemen öncesinde Hıristiyan çocukların Müslüman çocuklara yönelik "*Yakında görürsünüz, sizlere neler yapacağız*" sözleridir. Bu tehdit dolu sözler iki toplum arasında serpilene ayrılık tohumlarının artık yeşermeye başladığının göstergesiydi.

Kopuşun üçüncü aşaması olan Birinci Dünya Savaşı'ndaki bazı gelişmeler imparatorluğun genelinde Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın birbirlerine şüphe ile bakmalarına neden oldu. Darıcalı bir Rum'un, İngilizlerin Eskişehir Demiryolu Köprüsü'nü patlatmak için düzenledikleri sabotajda aktif bir şekilde rol alması, bunun Darıca'ya yansıyan küçük bir örneğidir.

Birlikte yaşamdan yol ayrımına giden sürecin son aşaması Mondros Mütarekesi ve Milli Mücadele döneminde gerçekleşti. Mütareke'den sonra İtilaf kuvvetlerinin işgali bir yana, komşuları olan Rumların tavırları, Müslümanlarla Rumların artık beraber yaşamalarının mümkün olmadığını kanıtıyordu. Darıca'daki Yunan işgali ise artık yol ayrımına gelindiğinin göstergesi oldu. Kuva-yı Milliye hareketi ile başlayan kurtuluş mücadelesi ile Darıca işgalden kurtuldu. Tüm bu tecrübeler yaşandıktan sonra Darıca'da birlikte yaşama devam etmek imkansızlaştı. Nitekim Lozan gereği yapılan mübadele ile, birlikte yaşama tecrübesi bu küçük sahil kasabasında son buldu. Sözün özü 6 asırdan fazla devam eden birlikte yaşama tecrübesi mübadele ile nihayete erdi. Bu durum pek tabii ki sadece Darıca'da yaşanmadı. Osmanlı coğrafyasında Türk-Rum nüfusun birlikte yaşandığı birçok yerde Darıca'da meydana gelenlere benzer hadiselerin yaşanması, işgale göğüs gererek bağımsızlık mücadelesinde ayakta kalan Türkiye'deki birçok yerde iki toplumun yollarının ayrılmasının belki de en önemli sebebi oldu.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

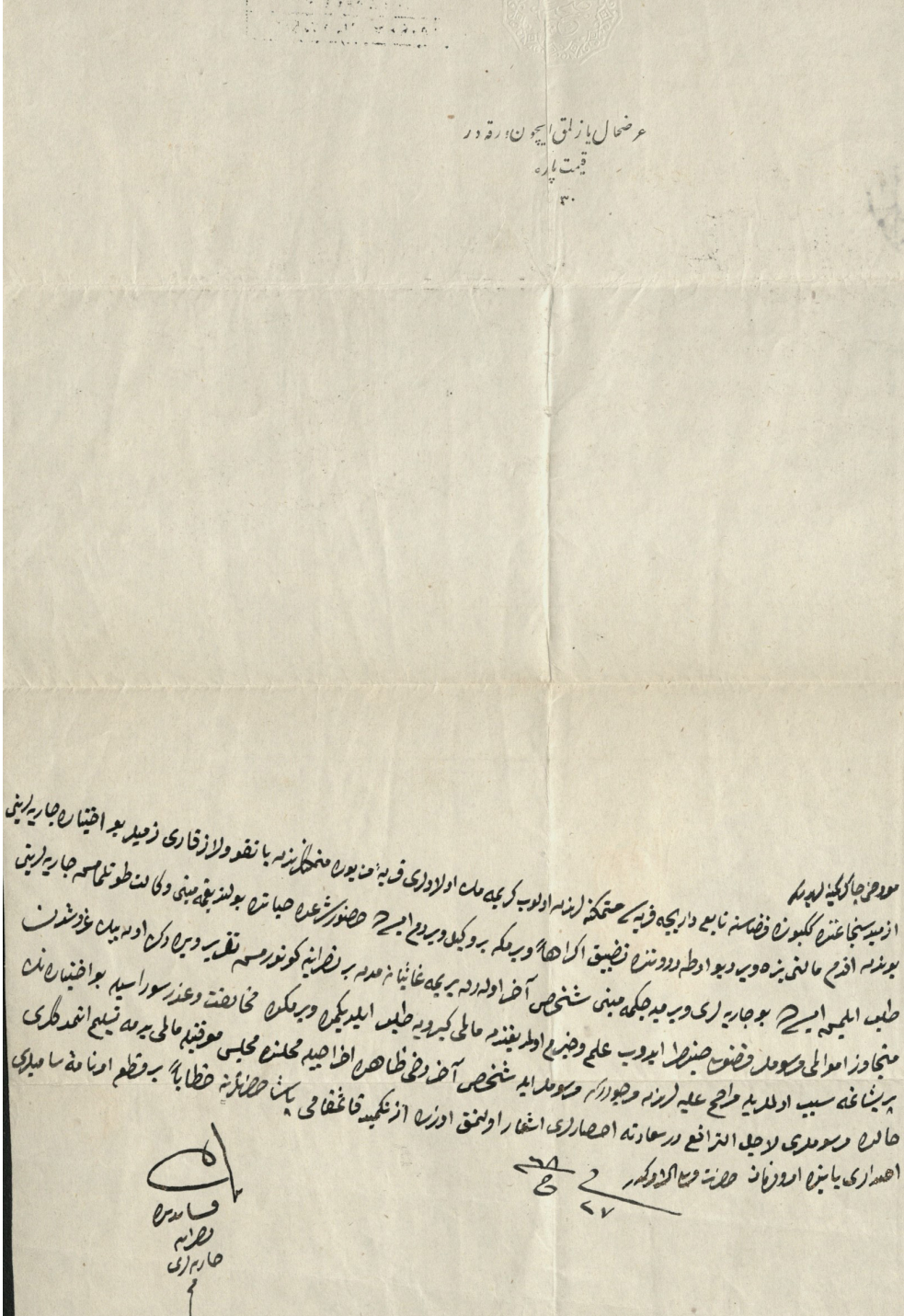
- BOA. A. DVN. 27/72, 07/B./1263 (04 Temmuz 1847).
BOA. A. DVN. 87/47, Selh-i C./1269 (31 Mart- 9 Nisan 1853).
BOA. A. DVNSAHK.İS.d 20/109, Evail-i L. /1239 (30 Mayıs- 8 Haziran 1824).
BOA. A. DVNSAHK.İS.d 20/146, Evail-i L. /1240 (19 Mayıs-28 Mayıs 1825).
BOA. A. DVNSAHK.İS.d 23/146, Evahir-i Ca./1269 (1-11 Mart 1853).
BOA. A. DVNSAHK.İS.d 23/21, Evahir-i Ca./1264 (26 Nisan-4 Mayıs 1848).
BOA. A. MKT. 37/31, 09/Ra./1262 (26 Şubat 1846).
BOA. A. MKT. DV. 04/97, 24/Z./1262 (12 Aralık 1846).
BOA. A. MKT. DV. 193/80, 22/Z./1277 (1 Haziran 1861).
BOA. A. MKT. DV. 57/31, 27/C./1268 (19 Mart 1852).
BOA. A. MKT. DV. 61/100, 11/Za./1268 (27 Ağustos 1852).
BOA. A. MKT. DV. 72/91, 13/Ş./1269 (22 Mayıs 1853).
BOA. A. MKT. DV. 86/62, 09/Ra./1272 (19 Kasım 1855).
BOA. A. MKT. MHM. 171/67, 01/Ca./1276 (26 Kasım 1859).
BOA. A. MKT. MHM. 655/15, 12/Ca./1313 (31 Ekim 1895).
BOA. A. MKT. NZD. 295/52, 18/R./1276 (14 Kasım 1859).
BOA. A. MKT. NZD. 329/7, 13/R./1277 (29 Ekim 1860).
BOA. A. MKT. UM. 360/78, 17/M./1276 (16 Ağustos 1859).
BOA. A. MKT. UM. 398/57. 07/Ş./1276 (29 Şubat 1860)
BOA. A. MKT. UM. 417/90, 12/M/1277 (31 Temmuz 1860).
BOA. A. MKT. UM. 432/39, 12/Ra/1277 (08 Ekim 1860).
BOA. A. MKT. UM. 452/41, 21/B./1277, (02 Şubat 1861).
BOA. A. MKT.MVL. 120/59, 15/Ra./1277 (1 Ekim 1860).
BOA. BEO. 1102/82622, 11/Za./1315 (03 Nisan 1898).
BOA. BEO. 823/61700, 29/S./1314 (09 Ağustos 1896).
BOA. BEO. 931/69809, Curre-i za./1314 (3 Nisan 1897).
BOA. C. ADL. 24/1461, 29/B./1247 (3 Ocak 1832).
BOA. C. ML. 747/30428, 18/S./1237 (14 Kasım 1821).
BOA. DH. MKT. 1366/130, 22/Z./1303 (21 Eylül 1886).
BOA. DH. MKT. 1387/79, 29/Ra./1304 (26 Aralık 1886).
BOA. DH. MKT. 1397/6, 08/Ca./1304 (25 Ocak 1887).
BOA. DH. MKT. 1406/100, 28/C./1304 (24 Mart 1887).
BOA. DH. MKT. 1432/22, 22/L./1304 (14 Temmuz 1887).
BOA. DH. MKT. 1433/17, 26/L./1304 (18 Temmuz 1887).
BOA. DH. MKT. 1473/82, 16/R./1305 (1 Ocak 1888).
BOA. DH. MKT. 1477/114 03/Ca./1305 (17 Ocak 1888).
BOA. DH. MKT. 1500/44, 30/B./1305 (12 Nisan 1888).
BOA. DH. MKT. 1519/6, 24/L./1305 (04 Temmuz 1888).
BOA. DH. MKT. 1563/93, 08/Ra./1306 (12 Kasım 1888).

- BOA. DH. MKT. 1621/70, 05/N./1306 (05 Mayıs 1889).
BOA. DH. MKT. 1629/5, 03/N./1306 (3 Mayıs 1889).
BOA. DH. MKT. 1867/76, 10/S./1309 (15 Eylül 1891).
BOA. DH. MKT. 1873/63, 27/S./1309 (02 Ekim 1891).
BOA. DH.EUM. AYŞ. 53/28, 16/N./1339 (25 Nisan 1921).
BOA. DH.EUM. AYŞ. 58-80, 08/Ca./1340 (07 Ocak 1922).
BOA. DH.İ.U.M. 20/14, 15/Ra./1339 (27 Kasım 1920)
BOA. DH.KMS. 60/44, 13 Haziran 1337.
BOA. HR. MKT. 9/23, 12/N./1261 (14 Eylül 1845).
BOA. HR. MKT. 96/17, 21/R./1271 (10 Ocak 1855).
BOA. HR. TH. 4/10 (25 Şubat 1865).
BOA. İ. DH. 1141/89053, 28/L./1306 (27 Haziran 1889).
BOA. İ. HB. 177/55, 1334.M-095, 23/M./1334 (01 Aralık 1915)
BOA. MVL. 596/101, 19/Ş./1276, (26 Mart 1860).
BOA. MVL. 606/62, 18/B./1277 (30 Ocak 1861),
BOA. MVL. 839/106, 25/S./1277 (12 Eylül 1860),
BOA. Y. PRK. ZB. 26/43, 16/L./1318 (1 Şubat 1901).
BOA. Y. PRK. ZB. 4/100, 10/L./1306 (9 Haziran 1889).
BOA. Y. A. HUS. 226/78, 28/L./1306 (27 Haziran 1889).
BOA. Y. MTV. 39/26, 17/L./1306 (16 Haziran 1889).
BOA. ZB. 44/13, 09/M./1305 (27 Eylül 1887).

B. TELİF ESERLER

- Belen, Fahri, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- Eyice, Semavi, "Aynaroz" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), Cilt. 4, s. 267-269.
- Hülagü, Metin, *Osmanlı-Yunan Savaşı Abülhamid'in Zaferi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kolcuoğlu, Mutlu Kerem, *Karye-i Darıca'dan Darıca İlçesine*, Cinius Yayınları, İstanbul 2013.
- Osmanlı Belgelerinde Darıca*, haz. Said Öztürk, Darıca Belediyesi Kültür Armağanı, İstanbul 2005.
- Özel, Sabahattin, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kuvayı Milliye Tarihi*, Ankara, 1957.
- Türkiye'de Yunan Fecay'i*, c. 1, İstanbul 1337.
- Yavuz, Fikrettin, "I. Dünya Savaşı'nda İzmit Körfezi ve Çevresinde İtilaf Denizaltıları ve Gebze Köprüsü'nün Havaya Uçurulması", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, ed. Haluk Selvi, cilt. 2, Kocaeli 2016, s. 1289-1309.
- Yavuz, Fikrettin, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Sahil Kasabası: Darıca", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, ed. Haluk Selvi, cilt. 2, Kocaeli 2015, s. 869-881.

EKLER

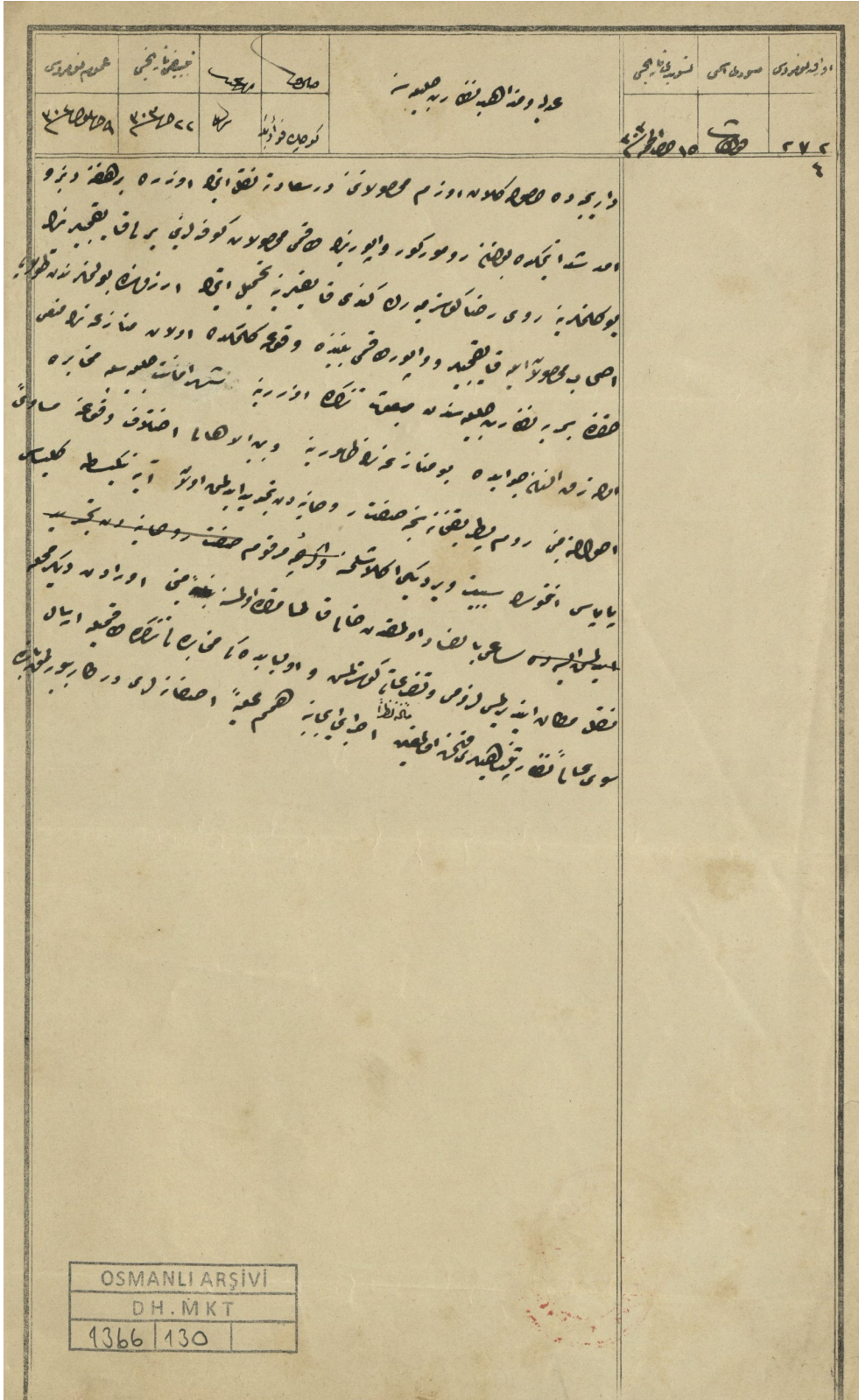
EK 1. Kasandra Adlı Kadının Şikayet Dilekçesi (BOA. A.MKT.DV. 57/31).

عرض حال یا ترقی ایچون ورقه در
قیقی او تو زیاره در
۳۰

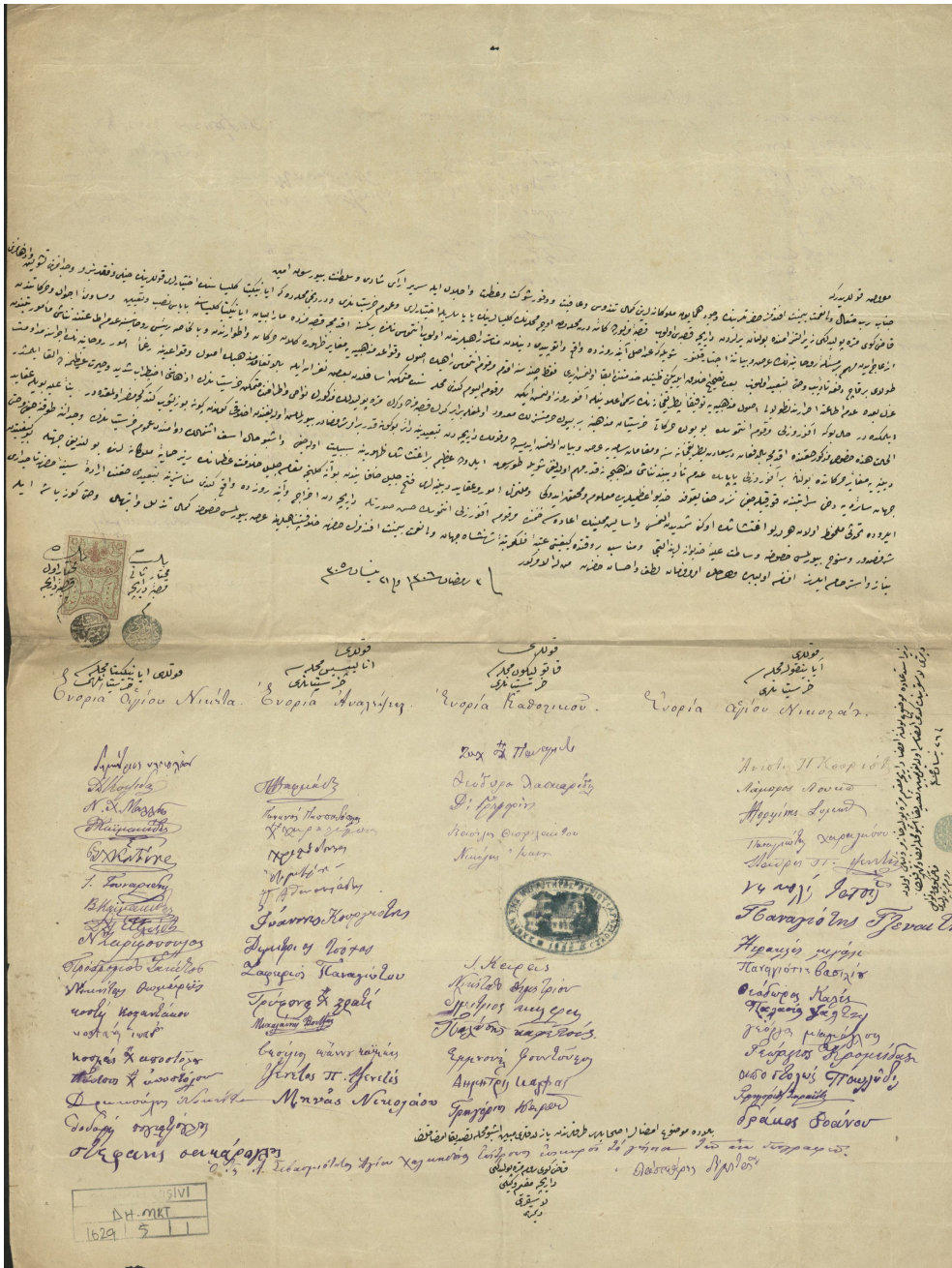
سودمه جاو لیرکده
داریم حاکمه قریح وسایه احرینیه
سای او هرر حاکم بیخیم دیوانه
ساجار صرته فطوره دکانه و موجود لیسانه برقی دقه
درمان کلونک وقتیسیرت طرفه افاده وساروقول ددرست
افاده حاد کلونک متی تو تبارک بیخیم طرفه اجد واقفم
برفقه غریبه نظری صرته رشخ علیله او زایه بیخیم
مبارک اولوقه رفقه قله لیرکده
۱۷۷۶

موردی
تعالی
چارلی

EK 2. Darıcalı Yayha Ağa'nın Evine Giren Hırsızlarla İlgili Dilekçesi (BOA. A. MKT. UM. 398/57).

EK 3. Papaz Antimos Hakkında Adliye ve Mezahib Nezareti'ne Yazılan Yazı.
(BOA. DH. MKT. 1366/130).

EK 4. Aya Nikola, Katolikos, Analipsi ve Aya Nikita Kiliselerinin Papaz Antimos Hakkındaki Şikayetleri (BOA. DH. MKT. 1629/5).

۹
۵

بندگه که در وقت الفتره پولوس ابد - و به بنده مکته ده که در خالوس
بر مانوس افانوس و باب فادده اولنده طوباب - و کيفه صفالی طرلسه ایدله
ابنلک عاگه بر تقیب فاد ابدک دایچه کلمسه اولده واره مره مکته کلمکه بوناده
باباسی انجوس نم کفده مانیه وینک و دایچه ده بیوره - دم فاندینه کربو بیقده
تویقات و فادانه بونفده اولتوری و بونک تو احوال بدمت و ها دام
ایتنکی صوتی کمال کوره - دم الهابجه اقتضال قوعی قوباً مانظ بولینی مانیه ده
ایضی فیه ت افق کیرینه بلاجه فضا اجبا - ایسه و تسوی رقبه ک تو بوله
تویقات فاد مانه بولتیرنک مانیه کینده عی و در قور - قول اعنی تویقه ک بده
آندا - مرهادتی احمدده و ده سارنده صوت خیفه بفقوه اولتیرنک صوتی تابت
اولتیرنک ایسه اولتیرنک اولتیرنک و مر و فاده حضرت کله اولتیرنک -

پولیس قومیبری
اصی

۲۶/۴۳

۲

Y. PRK. ZB

EK 5. Polis Komiseri İhsan'ın Antimos Hakkındaki Yazısı (BOA. Y. PRK. ZB. 26/43).

۵

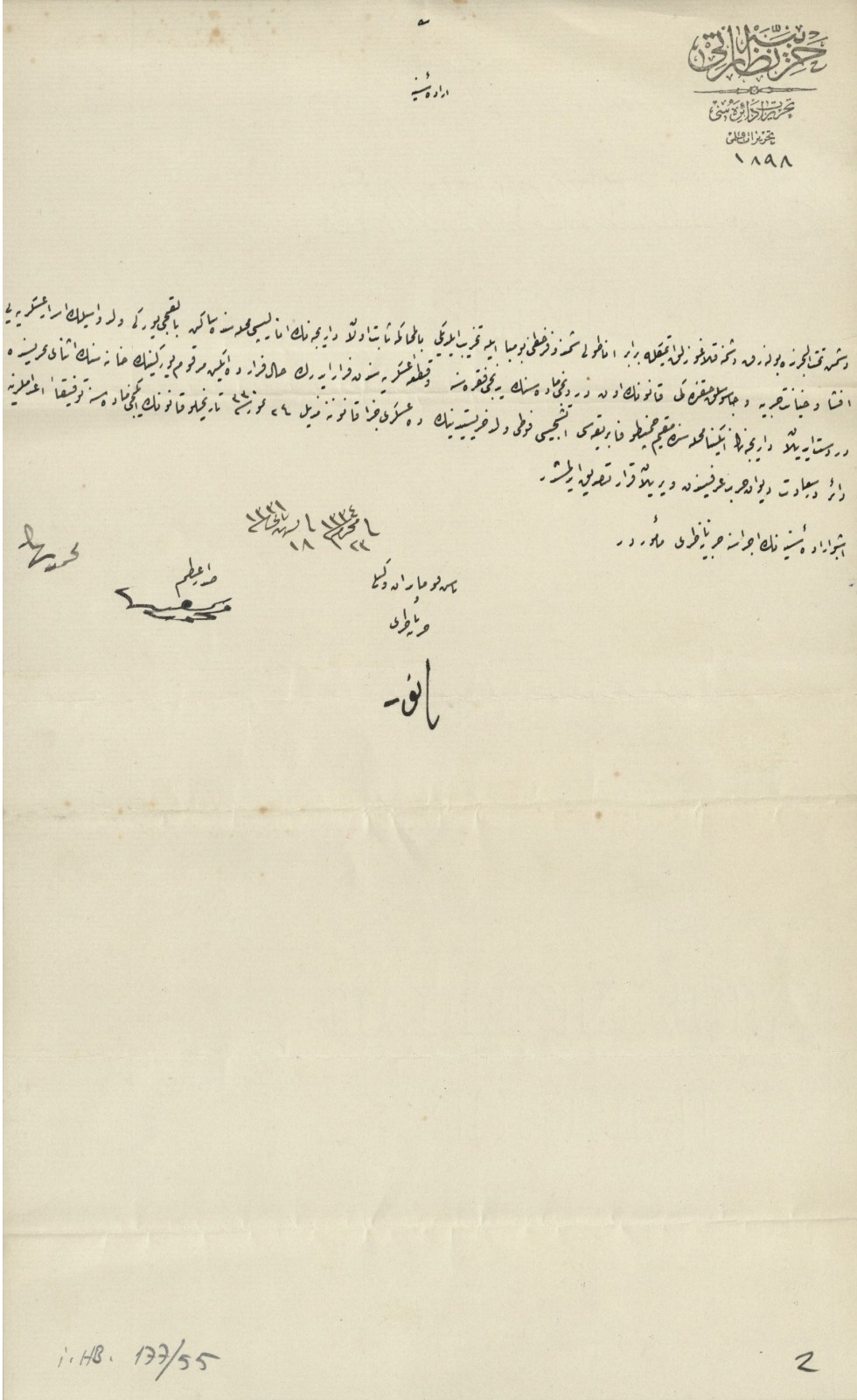
دارالعلوم دارالافتاء
مکتبہ
۶۰۰

صفوحاً صفت حدائیکہ

مردہ ہر کلمہ لہر کہ
 دایمہ ناصیہ سے خستیا سے تاسیات کدی امانتہ اشرا کدیہ قبولی استعما ابدی اور زینہ استعارہ اسلمہ طیب ایچ جھری مقدہ
 اعانہ بملکہ انحصار اسمای مدیرتہ بار لیکری کی قاضی کوی ونوابی منہ یولید کندہ مبعوت کجراخ رض اعانہ شریک جھری منہ نوبیہ
 وقیم قدر صفیہ کب اطلاع شکل اور صفیہ بلو صلیب الحیب ہون سرستہ ایدرک کلی بارہ درج و تحویلہ مقدار خستیا
 تاسیات کدی امانتہ اعانہ رقم کلنی بنانیدہ امانتہ اسرا ابدی وارد خاطر اولدین وناہمہ کجراخ خستیا لیکری اور زینہ مشہور اولانہ
 تعصب وغیرتہ نظر بوضاہر اقوی اصلا لاج اولقد برابر یوانہ تابعی ادی سر بولنا ندرہ یکری اور تہ قدر کجراخ خستیا بلانہ سلمہ کجراخ
 صورت یوانتہ کدی وراہی قریب کدی اور یا سندی خستیا جھریہ اسلام جھریہ بقصدہ کوریکر سہ نہ یاہ صفیہ کجراخ
 بولندی معلومہ جیندہ علمائی کی سببہ نظر کجراخ طومس ایجاب اندر کجراخ دیوانتہ کدیہ اسسولہ معلومہ مادوسہ طویلہ ابرا ایلک
 اولہ تحقیقات تجویس بع بدیر کجراخ سبک ریفہ الحسہ اولہ یاہ مذکورہ مدیرتہ برینہ بقصدہ برمدیرایہ برضا طہ روری ولسہ بقصدہ
 ضبط اغراس وعہ حاجتہ بندک تجویس ایچ جک اولہ مشہور اعانہ دی طویلہ بکونہ سو شہار وقوع بولانہ اورہ نہ بولہ معلومہ
 اولہ اتضای کجراخ اسمای کلورہ قاصدہ انیا قیدین وقضایہ اشانہ واقفیت مواضع صکت وصالہ اولہ انحصار تاسیات کدی امانتہ
 معلومہ خستیا جانبہ ہیرہ عہدہ جم و جلب وقیمتہ خصوصیتہ علم ایکندہ بولنہ نظر اوراجہ جم ایچ جہ اعانہ نہ طویلہ کجراخ
 مداحہر بولنہ عدم امنیت ریبہ اولہ صلیب اس کیفیتہ جای مطالعہ و سلا بولنہ حارہ بر بولنہ اسراس زینہ شہارہ
 معلومہ وریٹنہ مازونہ اعصی وضا طہ مویب و طبعی ایچ ایچ بولانہ ہوادہ صفیہ طومبہ حارہ بر بولنہ اسراس زینہ شہارہ
 جید سندی نوار دایہ نکرہ ہ اشانہ اولنہ مدیرتہ بردہ اشانہ نام مسہر ایچ بقصدہ برینہ اغراس جولانہ امانتہ شہارہ
 و بولنہ و عک جلیب ایچ بولنہ جلیب نقابتہ طرف والای کجراخ اجاب بیفتہ ایچ لیکندہ سلف اندر اعانہ کیفیتہ صفیہ ہ
 لاصہ اولہ صہ امر من حدائیکہ استبانہ اشانہ اولہ امر و زینہ صفیہ و لاکرہ اعانہ

۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰

EK 6. Darıcalı Rum çocuklarının, Müslüman çocuklara söyledikleri "Yakında görürsünüz, sizlere neler yapacağız" sözleri iki toplum arasında serpilen ayrılık tohumlarının artık geri dönüşmez yaralar açtığı bir göstergesidir. (BOA. BEO. 931/69809).

EK 7. Balıkcı Yorgi'nin İdamı Hakkındaki İrade

Düşman tahte'l-bahrinde bulunarak düşmana kılğuzluk etmekle beraber Anadolu Şimendüfer Hattı'nı bomba ile tahrip eylediği bi'l-muhakeme sabit olan Darıca'nın Analipsi Mahallesi'nde sakin Balıkcı Yorgi veled-i Vasil'in esrâr-ı askeriyeyi ifşa ve Hiyânet-i Harbiyye ve casusluk hakkındaki Kanun'un On dördüncü maddesinin yedinci fıkrasına....tevfikan idam.... (BOA. I. HB. 177/55).